

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

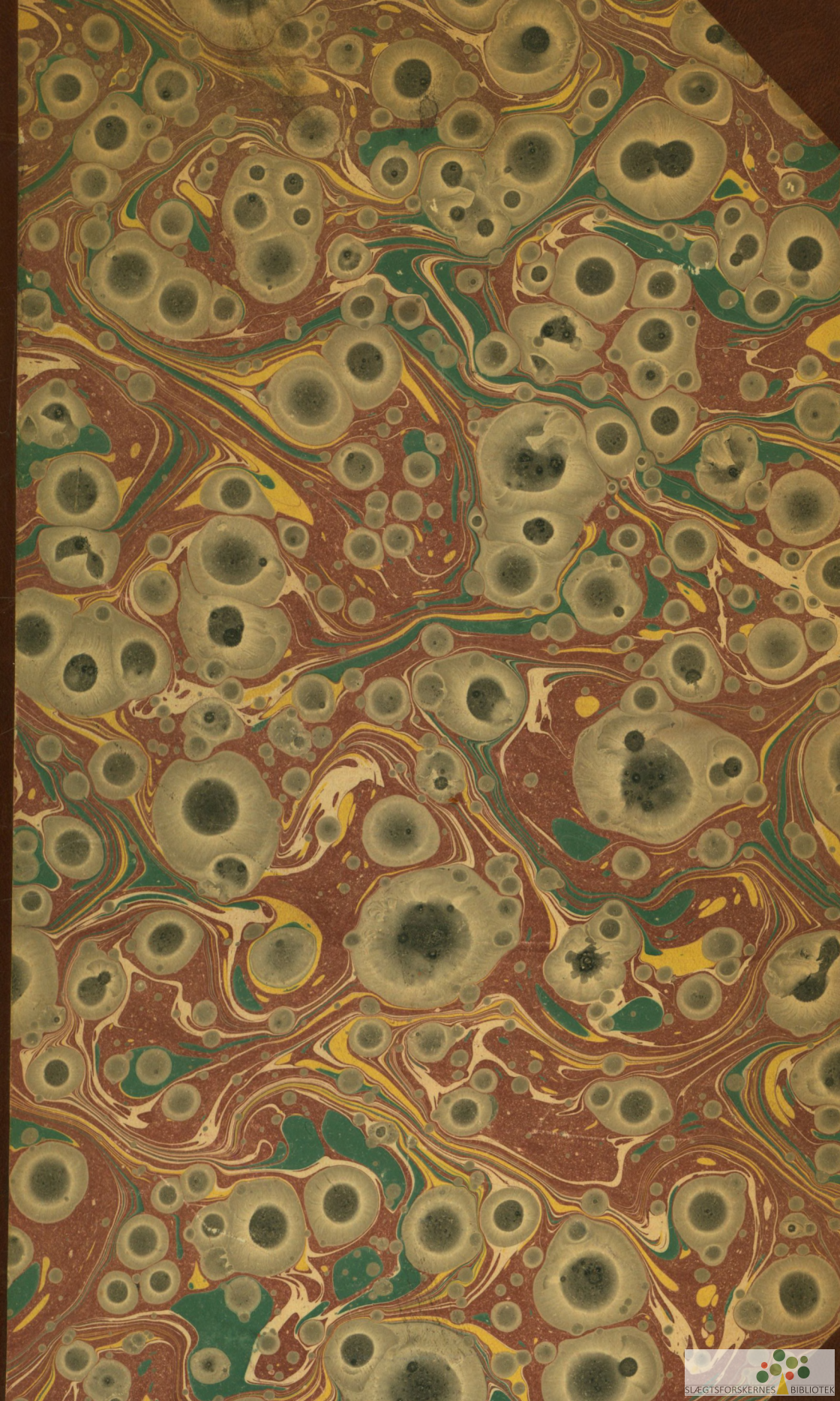
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HÅNDBOG FOR
DANSKE LOKALHISTORIKERE

HÅNDBOG
FOR
DANSKE
LOKALHISTORIKERE

REDIGERET AF
JOHAN HVIDTFELDT

UDGIVET AF
DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING
1952—1956

I N D H O L D

Forord

<i>Indledning ved Johan Hvidtfeldt</i>	1
I. HISTORIE OG LOKALHISTORIE	1
Hvad er historie?	1
Den historiske udvælgelse	3
Lokalhistorie	6
Hvor stort et område skal lokalhistorikeren skildre? ...	8
Lokalhistoriske arbejdsformer	9
Redaktion af lokalhistoriske arbejder	10
Hvad skal sognehistorien fortælle om?	13
<i>Egnen og de store begivenheder. Veje</i>	14
<i>Oldtiden</i>	15
<i>Befolkningshistorie</i>	15
<i>Landbruget</i>	16
<i>Andre erhverv</i>	19
<i>Åndelig kultur</i>	20
<i>Øvrigheden og det kommunale selvstyre</i>	23
<i>Social forsorg</i>	24
<i>Kulturhistorie</i>	24
<i>Tillæg til sognehistorien</i>	26
<i>Gårdhistorie</i>	27
<i>Byhistorie</i>	29
II. INDSAMLINGEN AF MATERIALE	34
Indsamlingsteknik	34
Bibliografier	37
Større topografier	38
Trykte kilder	40
<i>Middelalderen</i>	41
<i>1600- og 1700-årene</i>	44
<i>Tiden efter 1700</i>	45
<i>Retslige kilder</i>	46
<i>Kilder til landbrugshistorie</i>	47
<i>Kilder til handelshistorie</i>	48
Det skriftlige materiale	48
<i>Skriftlæsning</i>	48
<i>Hjemstavnens arkiver</i>	49
<i>Statens arkivvæsen</i>	50
<i>Landsarkiverne</i>	52
<i>Rigsarkivet</i>	57
<i>Andre arkiver</i>	60
<i>Håndskriftsamlinger</i>	61

Museumsstoffet	62
Traditionsstoffet	65
<i>Betydning og karakter</i>	65
<i>Trykt litteratur og almindelige samlinger</i>	68
<i>Indsamling</i>	69
<i>Anvendelse og kritik</i>	71
Historiske hjælpevidenskaber	73
<i>Slægts- og personalhistorie</i>	73
<i>Kartografi</i>	75
<i>Ikonografi eller billedkundskab</i>	76
<i>Kronologi</i>	78
<i>Våbenmærker og segl</i>	78
<i>Sprogvidenskab</i>	79
<i>Stednavne</i>	80
<i>Personnavne</i>	81
III. BEARBEJDELSE OG FREMSTILLING	82
Historisk metode	82
<i>Kildekritik</i>	83
<i>Fortolkning af kilderne</i>	86
<i>Vurdering af vidnesbyrdene</i>	87
Disposition	92
Fremstillingen	95
<i>Inddeling og fremhævelser</i>	95
<i>Den skriftlige udformning</i>	96
<i>Citater og noter</i>	100
<i>Litteratur- og billedfortegnelser</i>	102
<i>Registre</i>	102
<i>Renskrivning</i>	103
IV. TRYKNING OG OFFENTLIGGØRELSE	104
Trykning	104
<i>Tilbud på trykningen</i>	104
<i>Opsætning og typografi</i>	105
<i>Illustrationer og clichéer</i>	108
<i>Papir og omslag</i>	112
<i>Korrektur</i>	113
Udgivelsen	116
<i>Fortegnelse over signaturer og medarbejdere</i>	119
<i>Forkortelsesliste</i>	120
<i>Leksikonet</i>	121

Forord

På DHF's årsmøde i 1944 blev planen for udsendelse af en håndbog for danske lokalhistorikere drøftet og vedtaget. Der gik dog nogen tid, inden arbejdet kom igang, især fordi de nødvendige bevillinger først skulle sikres, og der er gået lang tid — for lang tid — med at få det gjort færdigt. Værket består af to dele. I en indledning behandles de praktiske spørgsmål, som møder lokalhistorikeren under arbejdet, her redegøres for kildematerialet og for historisk teknik, for trykning og udgivelse. Den anden, langt største del består af et historisk leksikon, der giver oplysninger om de problemer, som enhver, der beskæftiger sig med historie, vil komme til at stå overfor. Ved at bringe disse i leksikalsk form er det forhåbentlig lykkedes at gøre dem lettere tilgængelige, end hvis man skulle have søgt dem i en almindelig fremstilling. Leksikonets artikler er skrevet af 53 videnskabsmænd. De har alle haft lister over de artikler, som angik deres særlige område, så de kunne foreslå ændringer og tilføjelser. Nogle kom med mange forslag, andre havde kun få bemærkninger. Redaktionen har gjort, hvad den kunne for at hindre, at dette forhold skulle medføre en ujævn fordeling af artiklerne fra de enkelte sagsområder.

Det har været meningen, at leksikonet skulle dække historien i videste forstand, helt fra den ældste tid og til i går. Artiklerne om den ældste tid, om arkæologien, gør dog langt fra krav på fuldstændighed. Middelalderen er fyldigere behandlet, men det har dog heller ikke her været meningen at behandle alle forhold, bl. a. fordi det store skandinaviske middelalderleksikon vil indeholde alle de oplysninger, som historikeren kan få brug for. Tiden 1500—ca. 1850 er den periode, som er behandlet mest udførligt, og man har her søgt at medtage alt det stof, som kunne tænkes at være af værdi for lokalhistorikeren.

Leksikonet er på sin vis det første forsøg i Norden på at skabe en håndbog over de oplysninger, historikeren har brug for i sit arbejde. Der er mangler og fejl i det — andet kan det ikke være — men forhåbentlig vil det disse til trods kunne blive en hjælp for alle, der arbejder med dansk historie.

Når dette værk er blevet til virkelighed, skyldes det støtte fra mange sider. Uden økonomisk tilskud fra undervisningsministeriet, fra tipsmidlerne og fra Den Hielmstjerne-Rosencroneske stiftelse ville Dansk historisk Fællesforening aldrig have kunnet løse denne opgave, og vi bringer ministeriet og stiftelsen vor ærbødige tak for denne hjælp.

Da planlægningen af håndbogen begyndte, blev der udpeget et udvalg til at bistå redaktøren med råd og dåd. Det bestod af DHF.s daværende formand, direktør, dr. Poul Nørlund, kontorchef Gunnar Knudsen og dr. phil. Roar Skovmand. Udvalget blev af stor betydning. Uden den interesse, som dr. Nørlund altid viste denne sag, ville bogen næppe være blevet til. Han bærer en meget stor del af æren herfor. Gunnar Knudsens betydelige viden på mange forskellige områder blev ligeledes af meget stor værdi. Nu er de begge borte, men deres navne skal nævnes med tak, når Håndbog for danske lokalhistorikere nu kan udsendes. Dr. Skovmand vil jeg gerne bringe en personlig tak. Hans interesse for værket var altid en tilskyndelse, han mange gode råd en kærkommen hjælp.

Mange andre har på forskellig vis stået mig bi med råd og dåd. Jeg bringer dem alle en hjertelig tak herfor. En særlig tak skylder jeg professor Andreas Holmsen, Oslo, der har gennemlæst en del af manuskriptet og hele korrekturen til hefte 1, og hos hvem jeg gennem samtaler og diskussioner har hentet både inspiration og vejledning.

Johan Hvidtfeldt.

I

Historie og lokalhistorie

Hvad er historie?

Hvad forstår vi ved historie? Ja, desværre er ordet mangetydigt og derfor uklart. Det bruges således både om det skete og om skildringen af det skete. Forvirringen bliver ikke mindre ved den almindelige opfattelse, at begivenheder og forhold af nyere eller nyeste dato ikke er »historiske«, mens man på den anden side betegner den tid, om hvilken de skrevne historiske kilder tier, som »forhistoriske«. Begge betragtninger er forkerte og en sådan afgrænsning vilkårlig. Historien omfatter alle fortidige menneskelige handlinger, og fortidig skal fortolkes ganske snævert som det, der ligger forud for det nutidige, forud for ~~det~~, der sker i øjeblikket.

Lokalhistorikeren må gøre sig dette forhold ganske klart, når han skal skildre sin egns fortid. Hans skildring bør i den udstrækning, det er muligt, også *behandle den allernyeste tid*, helst til igår. Måske kan han her øse af sin egen viden, og i hvert fald kan han henvende sig til folk, der kan fortælle eller skrive derom. I rationalismens tid, især i slutningen af 1800-årene, blev der skrevet en del små byhistorier og topografier. Deres skildringer af fortiden er i dag næsten værdiløse, mens beretningerne om deres egen tid gør dem til værdifulde kildeskrifter, der vil bevare deres forfatters navne til sene tider. Niels Blichers enestående skildring af Vium sogn er et udmærket eksemplar på en sådan topografi.

Men hvorledes skal man så afgrænse sin skildring, når det gælder de »forhistoriske« tider. Det kan siges kort og godt. Man skal slet ikke afgrænse den, for det er historikerens opgave at skildre fortiden, så længe der har levet mennesker på hjemstavnens jord. En deling i »forhistorisk« og »historisk« tid er uheldig og bygger udelukkende på vort kildematerialers forskellige karakter. Menneskenes handlinger bliver

jo ikke mindre historiske, fordi der tilfældigvis ikke findes skrevne beretninger herom, men vi må slutte os til dem på grundlag af disse menneskers bevarede redskaber, deres våben og smykker. Det kan heller ikke være afgørende, at vi ikke kender noget til de enkelte mennesker, der levede i disse tider, at de er navnløse. Lokalhistorikeren må derfor begynde sin skildring med at fortælle om oldtidens mennesker der på egnen. Og denne skildring skal bygge på det historiske kildestof, der nu engang er forhånden, det arkæologiske materiale. Men han skal ikke gøre det på den måde, at han omstændelig skildrer de enkelte fund, ligesålidt som han skal fortælle om de senere tider ved at aftrykke beretninger og aktstykker. Han skal *bruge det arkæologiske materiale som kildestof*, han skal lade fortidens stenredskaber og jættestuer, urner, bopladser og gravhøje tale til sin fantasi, så han ved deres hjælp ligesom ser fortidens mennesker træde sig i møde og kan berette derom til sine læsere.

I tidens løb har man også prøvet at dele historien på anden måde. Man har talt om »uhistoriske« folk, og man har villet begrænse historien til kun at omfatte bestemte sider af menneskenes liv, først og fremmest de politiske eller økonomiske, mens man mente, at dagligdagen og arbejdslivet lå udenfor historikerens arbejdsområder. Det er ikke mange årtier siden, vor store kulturhistoriker Troels-Lund var i en drabelig strid med den tyske historiker Dietrich Schäfer. I et lille værk *Om Kulturhistorie*, der kom i 1894, gjorde Troels Lund rede for sine tanker og hudflettede den tyske forskers statshistoriske teses. Han udtalte bl. a.: »Thi der vil komme den Tid, da det Grundsyn paa det daglige Livs Betydning i Historien, som her først er gjort gældende, ikke længer vil staae som en Undtagelse i et lille Lands Literatur, men være godkjendt og gennemført i alle Kulturlande«. Eftertiden har vist, at det var den danske historiker, der fik ret, den tyske historiker, vokset op i den preussiske statstankes og magtpolitikens ideverden, som fik uret. Troels-Lunds lille bog har aktualitet den dag idag, fordi den rører ved problemer af almen betydning. Enhver ansvarlig videnskabelig historiker forstår og anerkender kulturhistoriens betydning, men endnu sidder der vel hos mange en rest af fordums indstilling, en tro på, at beskæftigelsen med statshistorien alligevel er den rigtige historikers ypperste kendetegn.

Skal vi samle resultatet af disse overvejelser og drøftelser, må vi fastslå, at alt fortidigt er historie, og at historikeren har til opgave at beskæftige sig med fortiden fra den ældste tid til igår. Principielt må man fastholde, at alle menneskelige handlinger, uanset deres karakter, er historiske, at al menneskeligt virke er historikerens studieobjekt. Dermed være selvfølgelig ikke sagt, at det har værdi for os at få enhver handling og enhver begivenhed oplyst.

Den historiske udvælgelse

I går sad den otte-årige Erik Hansen og skrev diktat i Vamdrup skole. Set fra et formelt synspunkt er det en historisk begivenhed, men det er en begivenhed, der ikke interesserer historikeren, fordi han ved, at i henhold til loven og bekendtgørelserne skal otte-årige skolebørn skrive diktat så og så mange timer. Derimod er det ikke historikeren lige-gyldigt, om statsministeren har forhandlet med en udenlandsk statsmand. Der kan være truffet afgørelser, som kan få vidtrækkende følger, ikke blot for landet, men også for de enkelte mennesker. Ingen vil her være i tvivl. Men når vi står overfor de tusinder eller titusinder af begivenheder fra fortiden, kan det blive vanskeligt at afgøre, om de er *historisk betydningsfulde* eller ligegyldige. Hvilke synspunkter skal vi da lægge til grund, når vi skal foretage udvælgelsen? Er det, som mange har ment, deres *betydning for eftertiden*, der skal være det afgørende? Intet fornuftigt menneske vil benægte, at dette synspunkt må være vigtigt for historikeren. Fortiden lever nu engang videre i nuet og er med til at skabe fremtiden. Vi kan ikke med et overhugge alle trådene bagud, det ville være som at skære rødderne fra et stort og smukt træ. Vor kultur, vor forestillingsverden, og vi kan også sige vor politiske tilværelsesform er blevet til gennem en lang udvikling, vort nu er i virkeligheden kun et tilfældigt valgt sted på den lange række af årsager og virkninger, og i morgen befinder vi os måske et helt andet sted i rækken. Og vi må lære denne årsagsrække at kende.

Man må dog gøre sig klart, at det i praksis vil være vanskeligt for ikke at sige umuligt at foretage den historiske udvælgelse ud fra det synspunkt, at kun de historiske begivenheder, som har haft betydning for eftertiden, har nogen værdi for os. Ingen kan i hvert enkelt tilfælde afgøre, om de tanker og handlinger, vi møder i de historiske kilder, har haft betydning for den udvikling, der fører til vort eget nu. Og enhver, der har arbejdet aktivt med historisk forskning, vil da også vide, at når historikeren sidder ved sit arbejde, i arkivet, i museet eller hjemme ved sit skrivebord, vil det meget sjældent være sådanne tanker, der optager ham. Hele hans stræben vil være rettet mod det ene: at lære fortidens mennesker eller forhold at kende. Den, der prøver at udrede studehandelens mysterier i 1600-årene, vil vel ikke tænke på, hvor stor betydning spørgsmålet om øksneproduktionens geografiske fordeling kan have for at forstå danske forhold idag.

Enhver, der tænker lidt over ætte spørgsmål, vil kunne forstå, hvor vigtigt det er for den arbejdende historiker, og i den store litteratur om historisk arbejde og metode møder man da også et utal af meninger herom, forskellig fra tidsperiode til tidsperiode, fra forsker til forsker, betinget af tidens almindelige synspunkter og af den enkeltes tempera-

ment, livsindstilling, milieu, uddannelse og daglige virke. Den tyske metodiker A. Meister har sagt: »Historisk er det, som udgør materiale til at erkende det, der er sket. I første linie er altså alt det historie, som selv har haft en virkning, der kan erkendes. Desuden er en begivenhed historisk, selvom den i og for sig ikke har haft nogen særlig betydning og virkning for udviklingen af menneskehedens skæbne, men får typisk værdi som et enkelt udtryk for masseforeteelser, som ikke mere kan erkendes«. Meister rammer her noget centralt, men helt klar og tilfredsstillende er formuleringen dog ikke. Et andet og mere omfattende synspunkt er kommet til udtryk hos den amerikanske historiker Louis Gottschalck i hans bog *Understanding History*, 1950. Han skriver: »Men historien giver sig også af med fortiden for fortidens egen skyld, med det enkelte menneske og med den særlige menneskelige handling eller udviklingslinie, fordi mennesker interesserer som mennesker«.

Alle vil være enige om, at det har værdi at søge fra det nutidige, det kendte, tilbage i tiden, at følge årsagsrækken, så langt det er muligt. De fleste vil sikkert også indrømme, at når vi skal afgøre, om en fortidig begivenhed eller handling er historisk betydningsfuld eller ikke, så vil vi ofte gøre det ud fra det synspunkt: er den et led i en vigtig årsagsrække, som måske endda kan føre ned til vor egen tid, eller som Povl Bagge har udtrykt det: »Historikeren bedømmer de enkelte faktas betydning efter deres rolle i en betydningsfuld kausalsammenhæng«. Men det er bare ikke det eneste kriterium. Han kan vælge en bestemt kendsgerning, fordi den er *repræsentativ*. Måske er den en trivialitet, men historikerens undersøgelser og erfaringer siger ham, at det, der her er sket, er sket på samme måde i utallige andre tilfælde. Der er her en forskel mellem kulturhistorien og den politiske historie, thi kulturhistorikeren arbejder jo netop med dagligdagens tilsyneladende ligegyldige forhold, og han gør det udfra den ganske klare opfattelse, at historikerens opgave kan ikke blot være den at følge de forskellige årsagsrækker. Kunsthistorikeren, der behandler billedsnidernes kister og skabe, skal undersøge de påvirkninger udefra, som betinger de enkelte stilformer, altså finde frem og tilbage i årsagsrækken, men han skal også give en beskrivelse af kisterne og skabene, forklare deres udseende og deres funktion. Kulturhistorikerens arbejde er både analytisk og deskriptiv, og ved beskrivelsen tager han ikke blot hensyn til de stilformer, som har påvirket en senere tids kunsthåndværk, men fortæller om den tids kister uden tanke på tiderne før og efter.

Og historikeren har endnu en grund til at beskæftige sig med historien, endnu en opgave, han skal løse, måske den største og mest centrale, at *fortælle om fortiden for fortidens egen skyld*, at fortælle om mennesker ganske simpelt, fordi de er mennesker og ikke af nogen anden grund. Han skal være som en etnograf, der kommer til et frem-

med folk for at beskrive dets liv og sæder. Han må leve sammen med disse mennesker, tage del i deres sorger og glæder, et utal af små kendsgerninger skal lidt efter lidt hobes op i hans hjerne, så de tilsidst danner en helhed, der gennem det skrevne eller talte ord kan gives videre til andre mennesker på en sådan måde, at de oplever dette folk omtrent som etnografen selv. Og skal man kunne gøre dette, må man næsten afføre sig sin egen tids åndelige klædedragt, frigøre sig for dens ideverden og tanker, udslette de århundreder, der måske ligger mellem dengang og nu, så man ikke ser sig tilbage og ikke hele tiden sammenligner med vor moderne tid. Meister har udtrykt det på den måde, at »forskeren må i den grad kunne hensætte sig selv i sit arbejdsområde, som om han var de optrædendes samtidige og byfælle«. Man kan sige, at historikeren på en måde skal være et medium, hvorigennem fortiden og dens mennesker taler til os. Og han skal ikke være dens dommer, han skal ikke holde tordentaler som en anden helvedespræst, hverken til det enkelte menneske eller til tiden selv. Han skal røres af fortiden, føle med dem, der lider nød eller uret, glæde sig med dem, der har heldet med sig, fryde sig over rettens sejr og det ondes nederlag. For kan han ikke leve med fortiden, har han ikke nogen mulighed for at genopleve den, at se dens mennesker og tildragelser for sit indre øje. Men i det øjeblik, han skal berette om historien, da skal han være neutral, da må han undertrykke sine egne synspunkter i forholdet overfor de mennesker, der nu næsten er blevet hans samtidige, da skal han selv lade dem tale til eftertiden eller lade begivenhederne tale for dem.

Men, vil man så sige, jeg er enig i disse forskellige synspunkter, men hvad hjælper det mig altsammen, når jeg sidder bøjet over fortidens utallige dokumenter og skal vælge dem ud, der har betydning for det emne, jeg arbejder med, måske også, når jeg bestemmer, hvilket emne jeg vil arbejde med. Det er vel rigtigt, selvom de synspunkter, der her er fremført, må blive en slags prøvesten ved udtagelsen. Til syvende og sidst bliver denne dog afhængig af et skøn. Der kan ikke opstilles almindelige regler herfor, dertil er fortiden og vor viden om den for mangfoldig og mangeartet, her gælder det at bruge sin sunde fornuft, sit historiske judgement, bygget på erfaringen, den bedste læremester.

Al menneskeligt virke i fortiden er altså historikerens studieobjekt. Men det betyder igen, at han skal kende alle tiders og alle landes historie, han skal både være arkæolog og stednavneforsker, retshistoriker og kirkehistoriker, han skal være fortrolig med de særlige hjælpevidenskaber, som er blevet udformet i tidens løb, heraldik, sigillografi, diplomatik, kronologi, kort sagt være alvidende, *polyhistor*. Det kunne man måske i gammel tid, hvor det historiske materiale, og det tidsrum, der omfattedes af historisk viden, var så forholdsvis ringe. Men idag er det en umulighed, ingen kan rumme dette uhyre stof i sin erindring,

selv ikke den, hvis hjerne er indrettet som den kendte skikkelse i Otto Rungs novelle, og som bevarer al indhøstet viden i hjernens celler. Derfor er specialisering blevet en uundgåelig nødvendighed. Den enkelte historiker specialiserer sig i landbrugshistorie — måske endda indenfor et bestemt tidsområde — en anden i kirkehistorie eller befolkningshistorie. Andre er særlig kyndige i seglforskningens lilleverden, en har gjort møbelkunstens, en anden sværdets historie til sit speciale.

Men det må med det samme siges, at *specialiseringen er et onde*, omend et nødvendigt onde. Thi den får os alt for let til at glemme den historiske sammenhæng. I og for sig gør vi vold på fortiden, når vi på den måde deler den ud i mange stykker, for historien *er en helhed*, den er som et tæppe, vævet af mange tråde, ser vi kun på en enkelt eller nogle få af trådene, vil vi aldrig opleve dets skønhed, indtrykket af styrke, farvernes sammenspil. Og vi vil aldrig forstå, i hvor høj grad al menneskelig handling er afhængig af et utal forskellige årsager, der slynges mellem hinanden som trådene i et garnvinde, der er kommet i urede.

Lokalhistorie

Problemet er også aktuelt for lokalhistorikeren, der vil skildre et sogns historie gennem tiderne. Han må jo kende menneskelivets forskellige sider fra den ældste tid til igår. Men han har dog den store fordel, at han kun behøver at være polyhistor i det små. Hans erfaringsområde er lidet i sammenligning med rigshistorikerens; denne skal kende forholdene over hele landet, hvor forskelligartede de end er. Det er derfor heller ikke nogen dårlig idé for en historiker, der vil begive sig ud på den videnskabelige forsknings bane, at begynde med undersøgelser af geografisk afgrænsede områder.

Hvorfor bliver folk da lokalhistorikere? Mange begynder vel at beskæftige sig med hjemstavnens historie, fordi de har en almindelig *historisk trang*, en slags drift i sig til at lære fortiden at kende. Andre ønsker at vide noget om og *forstå den egn*, hvor de er født eller har fået deres virke, og kun den, der ved, hvordan den er blevet til, kan virkelig blive fortrolig med den. Mange begynder vel med slægten, fordi de vil kende deres egne forudsætninger. Derudaf vokser så naturligt et ønske om også at beskæftige sig med slægtens omgivelser.

Rundt om på arkiver og biblioteker sidder lokalhistorikerne optaget af at granske annaler og snørklede gotiske bogstaver. Der er måske mange, der vil synes, det er en mærkelig beskæftigelse, og som vil sige: jeg kan forstå, at folk giver sig af med hjemstavnens fortid af historisk interesse, eller fordi de vil forstå egnens forudsætninger. Men har et sådant lokalhistorisk arbejde da nogen anden værdi end netop denne?

Er en by eller et sogn ikke en lilleputverden, hvis mennesker og forhold kan være os så ligegyldige? Hertil er at sige, at det danske rige består og altid har bestået af sådanne lilleputverdener. Og idag fortæller historien jo på en helt anden måde end før netop om tilværelsen ude i sognene og i vore små eller store købstæder. Og lokalhistorikeren, der helt og holdent samler sig om begivenheder og mennesker i et lille område, har særlige forudsætninger for at trænge ind i livet her, som det blev levet gennem århundrederne. Han kan *yde den historiske videnskabsmand* en værdifuld *hjælp*, være med til at bygge den store bygning, vi kalder Danmarkshistorie.

Mange, når de hører ordet Danmarkshistorie, vil vel først og fremmest tænke på den lille bog, de sled med, da de sad på skolebænken. Hvad har den med hjemstavnshistorie at gøre? En hel del endda. Vi hører i Danmarkshistorien om, hvordan fortidens bønder gik klædt, hvordan de dyrkede deres marker, om husene, de boede i. Man har selvfølgelig taget det med, der var fælles for hele riget. Men i de fleste sogne vil livet i det store og hele jo netop have været sådan. Og det vil være lettere for læreren at fortælle, når han kan tage børnene med på en lille vandring i deres eget sogn. Han kan berette, hvordan Per Basse, der boede i Jens Pedersens gård ovre i Almind, pløjede sin jord, havde bygget sit hus og indrettet sin stue og sit køkken. Det vil drengen eller pigen huske meget bedre end den abstrakte skildring i lærebogen. Han vil kunne se det hele for sig, det bliver nær virkelighed. Og hjemstavnshistorien er da også forlængst anerkendt som en værdifuld del af *historieundervisningen*, og mange dygtige lærere rundt om har brugt den med stort udbytte.

Lokalhistorikeren er dog meget mere end en hjælp for videnskabsmænd eller for lærere. Den har sin værdi i sig selv, netop fordi fortiden i virkeligheden er en del af os selv. Ved at beskæftige os med den forstår vi vor egen tid og os selv meget bedre. Det enkelte sogn er jo netop tit et godt udsnit af det danske folk, og gennem det intime kendskab til et lille område, dets mennesker, deres levevis og tænkemåde, kan vi lære hele vort lands fortid at kende, få en *fortrolighed med dansk kultur* gennem tiderne, som måske ellers kun bliver de færreste til del. Her er ikke tale om åndshistorie i gængs forstand, men om den menige bondes og købstadmands tænkemåde, deres indstilling overfor Gud og det overnaturlige, deres kunstneriske trang og skaberevne. Lokalhistorikeren bliver således en vigtig *del af vort kulturliv*, for mange en af vejene til samfølelse med vor lands liv gennem århundrederne.

Endnu een ting kunne nævnes. Det er ikke specielt for lokalhistorien, men for al beskæftigelse med historie. I de historiske kilder, der beretter om fortiden, møder vi først og fremmest de mennesker, som har levet før os — og det er jo vore forfædre — vi kan lære af dem, lære ikke

sprog, matematik eller teknik, som vor kundskabstørstende tid ellers kaster sig over, men *lære mennesker at kende*, mennesker på godt og ondt, som De og jeg, der kan hade og synde, elske og være gode, men som i hvert fald er mennesker. Historien giver os virkeligheden, den udleverer os de mennesker, der for 50, 100 eller 4000 år siden var mennesker af kød og blod. Og virkelige mennesker er nu engang bedst at omgås, når det gælder at forstå mennesker, bedre end al den skønneste litteratur, de klogeste lærebøger i psykologi.

Hvor stort et område skal lokalhistorikeren skildre?

I Danmark har det fra gammel tid været almindeligt, at de lokalhistoriske forfattere begrænsede deres skildringer af hjemstavns fortid til et meget snævert område, som regel et sogn. Der har dog også været enkelte, som behandlede et helt *herred*, f. eks. O. Nielsen, der udgav en række herredsskildringer fra Vestjylland. I de sidste årtier er der blevet udgivet en del hjemstavnsbøger for de enkelte *amter*, først og fremmest beregnet til skolebrug. Men tænker man på at skrive en hjemstavnsbog, der virkelig skal kunne give læg og lærd en indgående skildring af fortiden på gård og i hus, er amtet uden tvivl for stort et område. Hvis man ikke vil udgive mammutbøger, må skildringen holdes i stor almindelighed, den vil blive mere abstrakt og komme til at mangle de mange konkrete træk, som netop giver bogen om det mindre område dens store værdi. Og man vil jo her aldrig få det intime kendskab til sted og mennesker, som bogen om det mindre område kan give. På den anden side er det dog et spørgsmål, om *sognet ikke er for lille*. På mange områder vil sognene på en bestemt egn stort set have gennemgået nogenlunde samme udvikling. Der vil næppe være større forskel mellem byskik, arbejdsredskaber og festsikke. Tænker man sig, at hvert sogn i Danmark efterhånden fik sin sognehistorie, vil de forfattere, der skal skildre udviklingen i sogne, som ligger tæt ved hinanden, komme til at fortælle det samme om og om igen. Og de skriftlige kilder til et forholdsvist begrænset områdes historie vil være nogenlunde ensartet og vil i mange tilfælde findes sammen.

Hertil kommer, at det uden tvivl vil være *lettere at skaffe de nødvendige penge* til et værk, der omfatter et noget større område. Der er her mange flere til at løfte opgaven. I stedet for at eet sogneråd skal være ene om at yde det kommunale tilskud, der er nødvendigt, er der nu måske 5, 8 eller 10 sogneråd, der kan være sammen om opgaven. Hertil kommer, at kredsen af eventuelle medarbejdere på denne måde kan blive større, så man lettere kan sikre sig de rette folk. Og endelig vil det også blive lettere at sælge værket.

Hvilket område skal man da vælge? Der kan næppe gives et almindeligt svar herpå. I nogle tilfælde vil det vel være naturligt at skrive om et herred, i andre tilfælde måske en del af et herred, en ϕ eller halv ϕ . Det afgørende må være, at de pågældende sogne udgør en naturlig enhed, og at de har gennemgået nogenlunde den samme udvikling.

Vælger man for eksempel et herred, vil der være en mængde forhold, der har været fuldstændig ens fra sogn til sogn, f. eks. landbrugets organisationsformer, landhåndværk, hjemmeflid, retsvæsen o. s. v. Andre kan have været vidt forskellige, f. eks. kan skolevæsenet have været bygget op på forskellig måde i ældre tid, eet sogn kan være mere pietistisk indstillet end et andet, og egnens betydelige personligheder vil have været af meget forskellig karat. Her må man naturligvis have det særegne frem. I de bøger, der har skildret større områder, har man ofte gjort det på den måde, at man har haft forholdsvis små afsnit om herredets almindelige historie, mest de rent ydre tildragelser som krig og lignende, mens det meste af stoffet har været ordnet sognevis. Fremgangsmåden kan selvfølgelig forsvares, men skal man fuldt ud udnytte fordelene ved at arbejde med det større område, bør en stor del af stoffet have sin plads i den almindelige fremstilling.

Lokalhistoriske arbejdsformer

De fleste af de mange sognebøger, der hidtil har set lyset i Danmark, er *enkeltmandsværker*. Mange af dem viser, at der virkelig er mennesker, der forstår at tumle med de mange sider af historien, der møder en i et enkelt sogn. Og der kan ingen tvivl være om, at kan een enkelt løse en sådan opgave, så har han mulighed for at give en skildring, der i højere grad bliver en enhed, end hvis der skal være flere forfattere om arbejdet. Men det kan dog også have sin store fare, at man udelukkende holder sig til sognebøger, skrevet af enkeltmand. Det vil kun være få steder, der er folk, som både har evner, tid og er villig til at bringe de økonomiske ofre, som tit er forbundet med et værk, der udgives af enkeltmand. Andre steder — ikke mindst i Norge — har man ofte prøvet at *løfte i flok* og med betydeligt held. Det vil blive lettere at få samlet det store materiale sammen, når der er flere om indsamlingen. Tit vil det vel også være lettere at skaffe de penge, der skal til, når der er mange til at virke derfor. Og endelig ligger der en så stor værdi for den enkelte i arbejdet med hjemstavnens historie, at man gerne ser, at så mange som muligt kommer aktivt med i arbejdet.

Er der på en egn så stor interesse for hjemstavnens fortid, at der synes at være mulighed for at få et lokalhistorisk værk igang, bør man derfor *nedsætte et arbejdsudvalg* til at tage sig af opgaven. Og selvom man har en mand, som helt alene vil påtage sig udarbejdelsen af en

hjemstavns historie, bør man alligevel have et arbejdsudvalg, der kan sørge for at skaffe de nødvendige økonomiske midler.

Men har man ikke en enkelt mand, der kan udarbejde hele bogen, må udvalget også tage beslutning om arbejdets omfang og eventuelle afgrænsning, ligesom det må finde frem til, hvem der skal skrive, og sørge for at få udpeget en redaktør eller en redaktion. Spørgsmålet om *medarbejdere* vil i mange tilfælde volde betydelige vanskeligheder. Ofte vil det vel være sådan, at man har en del mennesker, der kan dække visse sider af fortidens liv, medens der helt mangler forfattere til at tage sig af andre. Det er da et spørgsmål, om man ikke skal gå den vej, at man prøver at få en yngre faghistoriker til at behandle disse emner. Når det drejer sig om den ældste tid, hvor skildringen udelukkende må bygges på det arkæologiske stof, vil det vel tit være naturligt at undersøge, om ikke en af de lokale museumsmænd kan klare denne opgave.

Redaktion af lokalhistoriske arbejder

Nu siger man, at mange kokke fordærver maden. Det gælder ikke mindst, når flere mennesker skal skrive en bog, der gerne skal udgøre en virkelig enhed og helst skal fremtræde overfor læserne på en sådan måde, at disse ikke tænker på, at der har været mange kokke i det køkken. Det er derfor absolut nødvendigt, at man også får udpeget en virkelig effektiv *redaktion*. Har man en enkelt mand, der både har historisk viden og erfaring i at arbejde med andres skriftlige fremstilling, vil det sikkert være bedst at overlade redaktionen til ham.

Et andet spørgsmål er så, i hvor høj grad en redaktion skal blande sig i forfatterens disposition og fremstillingsmåde. Betragter man sådanne samleværker, både af videnskabeligt og populært indhold, spørger man ofte sig selv, om der mon egentlig har været nogen redaktion for dette værk, om man ikke har klaret sig på den måde, at forfatterne har holdt et lille fællesmøde, hvor de har fordelt emnerne mellem sig, og så har man iøvrigt skrevet løs hver for sig, hver på sin måde, hver i sin sprogform med forskellig ortografi og interpunktion, nogle med noteapparat, andre med ophøjet foragt for den slags lærd pedanteri. Flere forfattere behandler måske det samme problem, endda på forskellig måde, og illustrationerne spredes ud over værket uden nogensomhelst plan og uden den ringeste tilknytning til teksten. Læseren, for hvem bogen er skrevet, er der ingen, som har tænkt på. Ingen har prøvet at forestille sig de mange ærgrelser, den stakkels mand pådrager sig under læsningen. Mange forfattere føler sig som så op-højede væsner, at tanken om, at de skulle afpasse sig efter andre, end lige lade en anden rette deres tekst til, er dem en vederstyggelighed. Hvad

jeg skrev, det skrev jeg! Men prøver man at se sagen fra læserens synspunkt, ser den helt anderledes ud. Han interesserer sig ikke for, hvordan den ene eller den anden staver eller skriver, men kun for at få en bog i hånden, som er en helhed, som kan fortælle ham på en forståelig og letfattelig måde om egnens mennesker igennem tiderne. Og det må blive dette synspunkt, som skal være det afgørende for, hvordan bogen skal være. Den enkelte forfatter må se sig selv, ikke som en ener, men som deltager i et holdarbejde. Ligesom fodboldspilleren skal han indordne sig under holdets interesser og ikke søge at brillere på dets bekostning. Anerkender man dette synspunkt, må konsekvensen blive den, at redaktionen får fuld *rådighed over forfatternes manuskripter* og kan foretage de ændringer deri, som den anser for nødvendige. Disse bør dog forelægges til godkendelse, men er der uenighed mellem redaktion og forfatter, må det vel blive redaktionen, der har det sidste ord.

En redaktion vil iøvrigt have mange opgaver, og det vil i høj grad afhænge af dens virksomhed og ihærdighed, hvordan bogen bliver. Først må der udarbejdes en *disposition* i store træk, altså med de forskellige hovedafsnit, hvori man har tænkt sig at opdele bogen. Dernæst må disse fordeles på de forfattere, man har til rådighed. Desuden må der udarbejdes ganske nøjagtige *anvisninger* til brug for forfatterne, så den rent ydre fremstillingsform kan blive så ensartet som muligt, og man senere undgår at foretage flere ændringer end nødvendigt. En sådan anvisning må f. eks. indeholde en redegørelse for den anvendte ortografi. Da der er tale om et værk, som forhåbentlig også vil blive læst af de helt unge, ja måske også vil kunne anvendes i skoleundervisningen, bør man holde sig til den normerede retskrivning, således som den er fastlagt i den nye retskrivningsordbog af 1955. Man bør desuden fastslå, hvilken norm for stednavne der bør følges. Det er måske ikke så afgørende, hvordan de staves, men man kan forlange, at de forskellige forfattere skriver dem på samme måde. Forfatterne bør have at vide, om de f. eks. skal skrive Christian 7 eller Christian VII, eller om man vil bruge formen 17. århundrede, 1700-tallet eller 1700-årene. Endelig må man gøre sig ganske klart, hvilke forkortelser man har tænkt sig at anvende i værket, og udarbejde en liste over disse, idet forfatterne opfordres til nøje at efterkomme dennes forskrifter. Redaktionen må ligeledes fastslå, hvorledes noteapparatet skal være, så forfatteren i forvejen ved, hvilken form han skal give sine noter. Og her er det ikke tilstrækkeligt f. eks. at sige, at der skal anvendes notetegn, og at noterne samles bagi værket. Der må gives meget nøje anvisning på, hvorledes der citeres. Mulighedernes tal er næsten legio, og det er måske ikke så afgørende, om man vælger den ene eller den anden. Men det sparer redaktionen en del arbejde, hvis forfatterne har nøje anvisninger at følge.

Redaktionen bør i forvejen meddele forfatterne, hvor mange sider de har til rådighed, og hvor mange typeenheder (bogstaver plus tegn og mellemrum) hver side må omfatte. Samtidig indprentes det, at forfatteren vil kunne risikere, at redaktionen foretager den fornødne *beskæring*, hvis overskridelse finder sted. Det er en selvfølge, at ingen forfatter får udbetalt honorar for flere sider, end der foreligger aftale om, så at han i hvert fald ikke får økonomisk belønning for sit manglende mådehold. En klog redaktion vil træffe endnu en forsigtighedsregel for at undgå pludselig at havne ude i de økonomiske vanskeligheders virvar, fordi en forfatter bruger for meget plads. Det vil være klogt at tildele forfatterne et mindre sidetal, end man i virkeligheden har beregnet til dem.

Hvor det er muligt, bør redaktionen holde et eller flere *møder med forfatterne*, når disse har gennemarbejdet en del af materialet og har fået et vist overblik over det stof, de skal bygge på, og de problemer, de skal tumle med. Det vil også være praktisk at bede forfatterne på et forholdsvis tidligt tidspunkt udarbejde en ret udførlig disposition for deres afsnit. Ved at gå samtlige dispositioner igennem kan redaktionen se, om der er flere forfattere, der kommer til at behandle de samme problemer, og om der er forskel i synspunkter og behandlingsmåde. Man kan derefter skriftligt eller mundtligt drøfte dispositionerne igennem med bidragsyderne og få dem ændret, så man i hvert fald kommer den tilstræbte enhed nærmere.

Så kommer den dag, da de første manuskripter når frem til redaktionen, der fyldes af en vis glad optimisme. Nu er det værste overstået — tror man da. Men der ligger et hårdt arbejde forude. Allererst må man selvfølgelig *regne omfanget af hvert manuskript efter*, og da redaktionen har indskærpet forfatterne, at de skal aflevere et pænt og ordentligt manuskript uden rettelser, er det ikke så svært. De faktiske sidetal noteres ned og sammenlignes med de tal, forfatterne har fået opgivet. Optimismen begynder straks at svinde lidt hen. Man er klar over, at nedskæringskniven vil komme i brug. Så læser man manuskriptet flygtigt igennem, mest for at få et almindeligt indtryk af det. Måske er fremstillingen helt håbløs, og må omgående tilbage til forfatteren for at blive omarbejdet. Det bliver derefter redaktionens opgave at sammenligne de forskellige artikler for at se, om de føjer sig ind i den *helhed*, man har tænkt sig, om de altså ikke blot følger dispositionerne, men at disse også har været rigtige. Måske er der gentagelser, eller forfatteren har været på små svinkeærinder, der ikke er væsentlige for fremstillingen. Så må redaktionen bruge den røde blyant.

Er man nået så langt, at artiklens »disposition« er i orden, kommer gennemgangen af *den saglige fremstilling*. Er den historisk rigtig? Nu er der ingen, der vil forlange, at en redaktion skal være så alvidende, at

den kan afgøre, om alle enkeltheder i samtlige artikler er rigtige. Men den må have en så stor viden om historie i almindelighed og om den pågældende egnens historie i særdeleshed, at den kan skønne, om forfatteren er kommet helt på vildspor, om han har udeladt væsentlige momenter, eventuelt ikke har benyttet særligt vigtige kildegrupper eller har svigtet i den kritiske indstilling overfor kildematerialet. Efter behandlingen af det saglige indhold kommer *den stilistiske kritik*, fremstillingen må gennemgås og bedømmes fra et rent sprogligt synspunkt, man må korrigere de små brist i sprogets logik, som selv de mest erfarne forfattere kan overse. Sproglige ubehjælpsomheder som gentagelse af det samme ord eller dobbelt genitiv må afhjælpes, og man må prøve at lytte sig til sprogets særegne rytme for at høre, om der ikke er steder, hvor melodien ikke rigtig passer. Tilsidst må hele fremstillingen gås igennem for at kontrollere, at overskrifterne og alle de sproglige småtærier er i orden, om forfatteren ikke har glemt nogle kommaer eller anførselstegn, om stavemåden overalt er, som den skal være. Og hvem rammer altid det rigtige? En retskrivningsordbog er slet ikke så fejl, når man skal være højesteretsdommer over andres litterære produkter.

Redaktionens arbejde er ikke slut endnu. Det påhviler den at *læse korrektur* på værket. Forfatteren skal selvfølgelig læse første korrektur, men en pligttopfyldende redaktion vil også læse denne igennem. Det er vigtigt, at så mange fejl som muligt bliver udryddet i første korrektur, inden ombrydningen finder sted. Anden korrektur, der gerne skulle være den sidste, læses som regel kun af redaktionen, eventuelt således, at man deler arbejdet imellem sig.

Hvad skal sognehistorien fortælle om?

Før lokalhistorikeren eller redaktionen for alvor tager fat på arbejdet, vil det være rimeligt, at man gør sig helt klar, hvilke spørgsmål man vil behandle og altså skal samle materiale til. Erfaringen viser, at der ofte er væsentlige punkter i sognets eller egnens historie, som ikke bliver berørt. Det kan skyldes, at forfatteren er veget tilbage for at give sig i lag med dem, måske har han fundet dem ligegyldige og uden interesse. Det er et spørgsmål, om en forfatter på den måde har lov til at opfatte sig selv som fuldstændig suveræn. Kan læseren ikke vente af ham, at han giver et så *alsidigt billede af fortiden*, som det er ham muligt? Fortidens mennesker kan ikke drage historikeren til ansvar, men alligevel har han et ansvar overfor dem, disse tavse mænd og kvinder, der aldrig kan tage til genmæle. De har krav på, at eftertiden ser deres virke og deres liv i den fulde sammenhæng.

Når så mange sognehistorier er ufuldstændige, skyldes det vel også, at forfatteren ikke altid har haft tilstrækkelig historisk forståelse til at

gøre sig klart, hvor mangesidig fortidens liv var. Lokallhistorikeren må blive ved med at spørge sig selv: har jeg nu fået alt det med, som har haft betydning for de mennesker, der har levet her på egnen, for deres åndelige og materielle liv? Den følgende gennemgang af det store og omfattende stof gør ikke krav på at være udtømmende, men vil forhåbentlig kunne virke tilskyndende og give et indtryk af problemernes mangfoldighed. For at simplificere forholdene er oversigten lagt an med henblik på en sognehistorie, og for at undgå alle misforståelser må det understreges, at den følgende inddeling ikke på nogen måde skal opfattes som en disposition.

Egnen og de store begivenheder. Veje

Der er ikke i en sognehistorie nogen grund til at redegøre for jordens historie, for den geologiske udvikling. Men det vil dog være naturligt at give et kort rids af selve *naturen*, den skueplads, hvorpå menneskene skal agere. Det er jo ikke ligegyldigt, om en landsby ligger i et moræneområde med frugtbare og god jord eller på hedefladernes sandjord. Man må skildre de *ændringer*, der kan være sket igennem tiden, ikke mindst ved menneskers hjælp. Inddigning og udtørring af søer og moser. Ødelæggelse ved vandflod. Sandflugten og dens bekæmpelse. Skoven, dens ødelæggelse og genrejsning. Heden som ven og fjende.

Men foruden at berette om den skueplads, hvorpå handlingen skal foregå, må man også præcisere, hvor den foregår. Sognehistorikeren må give en redegørelse for *sognets grænser*. Han må undersøge de ændringer, der kan være sket gennem tiden, bl.a. ved nedlæggelser af kirkesogne efter den sorte død eller i 1500-årene. Der må ligeledes redegøres for de *administrative og retslige enheder*, sognet har hørt under, syslet, stiftet, lenet, senere amtet. Herredet eller måske et birk, hvad enten det var kongeligt, kirkeligt eller adeligt.

Sognet var jo ikke et Verona, udenfor hvilket der ingen anden verden var. Sognehistorikeren må altid prøve at se det, der sker hos ham, på baggrund af forholdene andre steder i landet eller ude i verden. Og nu og da vælter *den store verdens begivenheder* ind over sognets grænser, hyppigst sker det i ufredstid, når fjendens hære plyndrer vidt og bredt. Sølvtøjet graves ned, bæster og fæ skjules i skov og krat. Eller måske er det landets bundsforvanter, der hærger og brandskatter. Ven eller fjende kom de ad vejene, der fra den ældste tid bandt sogn til sogn, bygd til bygd, måske kun små lokale veje, måske de store næsten internationale hærveje, hvor pilgrimme og købmænd, soldater og øksne vandrede frem gennem århundrederne.

Vejene førte ud i den store verden. Deres historie er et vigtigt kapitel, og de spor, de har trukket gennem landskabet, kan ofte fortælle en del

herom, gamle kort også. Senere kom jernbanerne og vendte op og ned på landsbygdens tilværelse, til sidst rutebiler. Vejene førte først og fremmest til købstaden. Hvilke byer søgte man til? Skifter fra by og land fortæller ofte en del herom.

Oldtiden

I mange sognehistorier beskrives oldtiden på den måde, at man gennemgår de arkæologiske fund. Men disse er jo kun kilderne til vor viden om den ældste tid. Sognehistorikeren skal udnytte dem til at fortælle om livet i oldtiden. Bebyggelsens udstrækning i de forskellige perioder skitseres. Menneskenes erhverv. Bopladser. Agerbrug, Oldtidsagre. Jernudvinding. Håndværk. Smed og pottemager. Våben og arbejdsredskaber. Hvordan gik man klædt? Kvindens forfængelighed. Troen på det overnaturlige. Kultsteder. Her kan stednavne fortælle lidt om forholdene i den senere del af oldtiden. Døden. Begravelsesformer.

Befolkningshistorie

Det er sagt før: historien handler om mennesker og kun om mennesker. Og derfor må sognehistorien også fortælle om disse, enkeltvis og under et. Befolkningshistorien er en vigtig del af sognets saga. I ældre tid er det vanskeligt at nå til klarhed over, hvor mange mennesker der har levet i sognet. Ofte må man nøjes med at fastslå, hvor mange gårde, bol og huse der har været, og så på grundlag deraf prøve at skønne over befolkningstallet. Ødegårdene, et brændende problem fra senmiddelalderen og århundreder frem, kan volde uorden i dette regnskab.

Først folketællingen i 1769 gør det muligt at få nogenlunde fast bund under fødderne. Selve tællingen er dog — på nogle få undtagelser nær — ikke bevaret, først fra 1787 har vi listerne. Folketællingerne er et vigtigt materiale, når det gælder om at klarlægge befolkningsforholdene i ældre tid. Men det er dog ikke nok at vide, hvor mange mennesker der var i sognet, man må også se, hvordan det talmæssige forhold mellem de enkelte erhverv og sociale lag har været gennem tiderne, så man kan følge ændringerne i befolkningens sammensætning. Ved hjælp af kirkebøgerne er det desuden muligt at bestemme svingningerne i fødsels- vielses- og dødstallene, og man kan herigennem fastslå, om der har været tale om fødselsoverskud eller -underskud. Hvis man udarbejder kurver over disse tal, kan man sammenligne dem med kurven over den lokale kapitaltakst og derved se, om svingningerne har været påvirket af de økonomiske forhold. Når man kommer ned til en tid, hvor vi har mere nøjagtig viden om befolkningstallene, kan vi opgøre antallet af fødsler og død indenfor bestemte tidsrum, f. eks. mellem to

folketællinger, og ved at sammenligne fødselsoverskuddet eller -underskuddet med forandringerne i befolkningstallet kan vi fastslå, om der har fundet *udvandring* eller *indvandring* sted. Gennem skifter og de nærliggende købstæders borgerskabsprotokoller er der også mulighed for at undersøge, hvortil en eventuel udvandring er gået, mens fæste-protokoller, senere også lægdsruller, kan fortælle lidt om, hvorfra de indvandrede kommer. Fra 1845 giver folketællingerne oplysning om fødested, og fra den tid er det altså muligt at opstille oversigter over befolkningens afstamning. Vigtigt er det også at fastslå, om alle sociale lag vandrer lige meget, eller om underklassen mest flytter rundt.

Kirkebøger og folketællinger gør det også muligt at få klarhed over mange andre befolkningsmæssige problemer. De fortæller om vielsesalder og antallet af børn pr. ægteskab, om dødfødte og børnedødelighed, om gennemsnitslevetid og om pests og smitsomme sygdommes betydning, ligesom man vil kunne fastslå forholdet mellem gifte og ugifte, så man kan undersøge, om der her er forskelligheder igennem tiden, og om et eventuelt ringe fødselsoverskud måske hænger sammen med, at for få af de voksne personer indgik ægteskab. Hvad er eventuelt grunden?

Landbruget

Landbruget vil komme til at indtage en meget fremtrædende plads i en sognehistorie. I et af de første afsnit må man fortælle om den ældste *bebyggelse* og dens form. Stednavnene bliver her en værdifuld kilde, fordi det gennem stednavneforskernes intensive arbejde er blevet muligt at give en omtrentlig datering af de forskellige landsbyformer. Sprogformen oplyser, hvilken periode de hører til, så man kan udskille de forskellige lag af bebyggelsen og se, hvorledes sognets byer efterhånden bliver til. Også de enkelte byers størrelse i ældre tid giver gode holdepunkter for en omtrentlig datering af de enkelte landsbyer.

I mange sogne er der en eller flere *hovedgårde*. Og de fleste sognehistorier fortæller da også vidt og bredt om de mænd og kvinder, der har ejet de gamle herregårde. Det er dog ikke nødvendigt at give oplysning om alle ejernes slægtsforbindelser, og man må i hvert fald ikke glemme at se godsejerne i et lidt større historisk perspektiv; det må f. eks. undersøges, om de er af adelig eller borgerlig herkomst. Også herregårdens bygningshistorie må udredes til bunds, og her vil bygningerne, som de står idag, ofte kunne give gode holdepunkter. Man må også beskrive de møbler fra gammel tid, der endnu findes på gården, ikke mindst når de er af lokal oprindelse. Gamle inventarer må fremdrages for ad denne vej at bringe klarhed over gårdens udseende i ældre tid, over bygningernes rumfordeling og det ældre inventar. Vigtigt er det også at fortælle om gårdens betydning for egnens åndelige og sel-

skabelige liv, at berette om de mennesker, der mødtes her, om deres fester, om jagt og gæstebud, men også om åndeligt samliv.

Et springende punkt bliver selve *hovedgårdsjorden*. Lå den helt eller delvis i fællesskab med bondejorden, eller var den skilt ud for sig? Blev den i tidens løb udvidet ved nedlæggelse af enkelte gårde eller landsbyer, ved nyopbrud af udyrket jord eller ved at henlægge ødegårde under den? Hvorfor blev hovedgårdsjorden udvidet? Senere kom der en modgående bevægelse med udparcellering. Hvordan blev hovedgården drevet? Ved hovbønder eller tjenestefolk? Hvilke medhjælpere havde godsejeren på gården? Hvorledes var jordfordelingen på hovedgårdsmarken? Hvilke forandringer skete der i tidens løb? Hvor effektiv var udnyttelsen af jorden? Foldudbytte? Lagde man hovedvægten på kornavl? Hvilke kornsorter? På smørproduktion? Anvendte man mejeridrift (hollænderi) og fra hvornår? Eller var kvægopdræt det vigtigste? Stude? Hvorledes var hovedgårdens økonomi? Indtægter, udgifter. Hvorledes solgte man gårdens produkter? Hvilke priser blev der gennem tiderne betalt for gården?

Til en herregård hørte et større eller mindre antal fæstegårde, og der må fortælles om forholdet mellem herremand og fæstebonde. Der må gives en oversigt over, hvor stort *fæstegodset* var, og hvilke forandringer der skete gennem tiderne, ved mageskifter, køb, salg eller arvedelinger. Søgte godsejeren at foretage en arrondering af sit fæstegods? Var det af hensyn til hoveriet eller af andre grunde? Det retslige forhold mellem herremand og bonde må også behandles, herunder birkeret, hals- og håndsret, vornedskab og stavnsbånd. I hvilken udstrækning blev det nægtet bønderne at rejse fra godset? Findes der forsøg herpå udenfor vornedskabsområdet før 1702? Eller mellem 1702—33? Forholdsregler mod desertører. Hvordan kunne man købe sig fri? Godsejernes direkte økonomiske interesse i stavnsbåndet, fripas og prisen på disse. Fandt der salg af bønder sted? Er kvinder blevet bundet til stavnen? Forholdet mellem vornedskab eller stavnsbånd og ødegårdsproblemet. Militær-væsnet og stavnsbåndet. Tjenestefolkespørgsmålets betydning for stavnsbåndet. Kornprisernes indflydelse på tjenestefolkernes lønninger og dermed på ønsket om at stramme stavnsbåndet.

Antal fæstegårde i sognet og forholdet mellem kongens, kirkens og adelens gods. Selvejergårdene, deres rettigheder og forpligtelser, arvegang. Husbondhold. Herlighed. Fæsternes rettigheder og pligter. Steds-målet og dets størrelse. Hvor ofte blev en mand sat fra gården og hvorledes? Hvor almindeligt var det, at søn eller svigersøn overtog faderens gård? Vurderingerne ved besidderskifte. Landboreformerne og deres betydning. Arvefæste. Selveje. Afgifter til herremanden. I hvilke kornarter blev landgilden betalt? Småredsler. Var landgilden konstant? Egalisering. Hoveri. Forøgelse af denne. Fastsættelse af hoveriets størrelse.

Skildring af hoveriet. De forskellige slags hoveri. Tjenestepenge. Hove-riets afløsning. Andre afgifter og forpligtelser. Tiende, skatter.

Bønderne levede på mange måder deres eget liv, uafhængig af nådig-herren. Der må redegøres for landsbyens og de enkelte gårdes *driftsforhold og økonomi*. Hvorledes var byjorden inddelt? Var der tale om trevangsbrug, tovangsbrug, alsædsbrug eller andre driftsformer? Var gårdene bolskiftet eller solskiftet? Har man kendskab til omrebninger af jorden? Findes der et kort med de gamle inddelinger og navne, må dette gengives. På grundlag af forarbejderne til den store matrikel og udskiftningsakterne må der redegøres for, hvordan marken var delt op, for vange og åse, for antal af agre, engstrækninger, skove og heder. Det må undersøges, om der har været jord, der på en eller anden måde har ligget udenfor fællesskabet, ornum, stuf eller særjord. Hvorledes var de enkelte gårde inddelt, plove, ottinger, mark guld eller mark sølv, helgårde, halvgårde osv. Matrikuleringerne i 1662, 1664, 1683—88, 1844.

Arbejdslivet under fællesskabet. Findes der vider og vedtægter? *Fællesskabets opløsning*. Begynder denne inden reformerne gennem private mageskifter? Har præsterne her været banebrydende? Reformerne. Udskiftning mellem de enkelte bymarker. Udskiftning af den enkelte bys marker. De forskellige former for udskiftning. Udflytning. Hvorledes foregik den? Hvem gav støtte til udflytterne? Driftsformernes udvikling i nyere tid. Mekanisering. Industrialisering.

Bøndernes *økonomi*. Hvad dyrkede de? Landgilden og tienderegistre fortæller ofte en hel del herom. De forskellige kornsorter. Rodfrugter. Foldudbytte. Gødningens betydning herfor. Tiendekorn og gødning. Besætningernes størrelse gennem tiderne. Forholdet mellem de forskellige husdyr. Som regel var der et forholdsvis stort antal heste, bl. a. på grund af hoveriet. Den senere udvikling. Produktionen af forædlede landbrugsprodukter. Den store omlægning i sidste halvdel af 1800-årene.

Landbrugets *afsætningsforhold*. Til hvilke byer solgte man sine produkter? Salget af stude. Andelsbevægelsen. Bøndernes indtjeningsevne. Overskud. De økonomiske kår til forskellige tider, bl. a. skildret på grundlag af skifterne. Priserne på gårde. Kapitalforhold.

Gårdsæder, husmænd, landboelsmænd, husmænd med jord, inderster. Hvilken forskel var der mellem disse? Hvormange var der af hver slags? Forøges eller formindskes antallet i tidens løb? *Husmændenes erhverv*: landmænd, håndværkere, daglejere, aftægtsfolk, fattige osv. Husmændenes stilling før landboreformerne. Havde de jord eller græsningsret? Forpligtelser overfor gårdmænd og godsejere. Stedsmål. Husbondhold. Pengeafgifter. Hoveri. Udviklingen efter reformerne. De moderne former for husmandsbrug.

I forbindelse med landbruget vil det også være naturligt at fortælle om *tjenestefolkene* og deres vilkår gennem tiderne. Hvor mange tjeneste-

folk havde man almindeligvis i ældre tid? Hvorfor var antallet forholdsvis stort? Hoveriets betydning. Hvilken løn fik 1. og 2. karl, dreng, pige? Lønsæd. Hør, uld, skjorter m. m. Lejemålstid. Folkemarkeder. Strid om løn. Regeringens kamp for at holde lønningerne nede. Spørgsmålets forbindelse med stavnsbåndet.

Andre erhverv

Selvom landbruget i de fleste sogne gav arbejde til langt de fleste mennesker, må man dog ikke glemme de mange andre erhverv: fiskeri, søfart, landhandel, industri, håndværk og husflid, som ofte har haft stor betydning.

Fiskeriet spiller selvfølgelig en særlig rolle ved havet. Driftsformerne og fiskernes levevilkår gennem tiderne. Antal af fiskebåde. Hvad fangede man? Afsætning. Eksport. Hvortil? Fiskeriets indtjeningssevne. Ferskvandsfiskeriet. Særlige former for fiskeri: marsvin, sæler.

Visse steder var *søfarten* af ganske særlig betydning. Skudehandelen i Thy og Vendsyssel. De sydlige øers tilladelse til at sejle på Tyskland. Vesterhavsøerne. Landbefolkningen som redere. Rederiformer. Antal skibe, størrelse, indretning og besætning. Hyrer og arbejdsforhold. Hvortil sejlede skibene og med hvad? Gik de i fremmed fart? Søfolk fra sognet, der blev forhyret på fremmede skibe. Mange af vestkystens unge rejste hvert forår til Holland for at sejle på hollandske skibe. Strandinger. Færefart.

Landhandelens almindelige vilkår. Koncessioner og overholdelse af disse. Smughandel. Hvem handlede og hvad handledes der med? Landhandelen efter næringsfrihedens indførelse og efter læbæltets ophør. Brugsforeninger og deres betydning.

Der var kun få *industrivirksomheder* på landet, men møller har der dog været de fleste steder. De forskellige slags møller. Deres tekniske indretning. Møllepligten. Mølleren og bønderne. Teglværker. Foruden de større må man også regne med rent lokale teglværker, der kun har været brugt i kort tid.

Landhåndværket spillede gennem tiden en betydelig rolle. Loven havde dog fastsat snævre grænser, oprindelig kun smede, tømrere, murere, skindere, skræddere og skomagere. Efterhånden udvidet noget. Loven blev aldrig overholdt. Den evige kamp mellem byernes lavsmestre og landhåndværkerne. Statistisk belysning af, hvormange håndværkere der gennem tiderne fandtes på landet. Bevillinger og koncessioner. Landhåndværkernes arbejde i byen, og byhåndværkernes arbejde på landet. Medhjælp. Adgang til at holde drenge og svende. Landhåndværket i nyere tid. Særlige kunsthåndværkere som f. eks. billedsnidere og urmagere.

Husfliden spillede til tider og i visse egne en meget betydelig rolle. Uld- og trævarer. Kniplinger. Pottemageri m. m. Teknik. Afsætningsforhold. Indtjeningssevne. Husflidens betydning for udkommet, når nøden bankede på døren. Tiden efter 1813. Hvor mange drev husflid, eventuelt som eneste erhverv?

Åndelig kultur

Sproget er en betydningsfuld del af menneskenes tilværelse, det vigtigste hjælpemiddel, når det gælder det åndelige samkvem imellem mennesker. Og *sproget* er en del af menneskenes historie, underkastet forvandlingens lov som alt andet. Det vil være naturligt at give en skildring af sognets dialekt og de forandringer, den har været underkastet i tidens løb. Det vil vel blive vanskeligt at føre en sådan skildring særlig langt tilbage, men der kan dog fremdrages en del eksempler på ordforrådet i ældre tid. Derimod skulle det være muligt at skildre udviklingen i den sidste menneskealder eller så. Dialektens stilling idag er en helt anden end ved 1900, selve sprogformen ændres stærkt under indflydelse af rigssproget, som det møder os på så mange måder, ikke mindst i radioen; helt nye ord optages, udtalen ændres, og forholdet mellem antallet af rigsdansk- og dialekttalende forskydes.

Personnavnene er en vigtig del af sproget. Lokalhistorikeren bør undersøge de personnavne, der har været brugt i sognet gennem tiderne. På grundlag af kirkebøger, jordebøger, skattemister m. m. kan der udarbejdes oversigter over navnestoffet gennem århundrederne. Er der tale om navne, som er karakteristiske for egnen og måske ikke findes andre steder? Forandringerne fra middelalder til idag. Forholdet mellem nordiske og fremmede navne. Hvornår sætter den moderne optagelse af udenlandske navne ind? Dette spørgsmål hænger igen sammen med navneskikkene. Hvormange fornavne brugte man? Var faste slægtsnavne almindelige? Var de udelukkende knyttet til mennesker, eller var de forbundet med gårdene? Hvorledes var opkaldesskikkene? Hvorlænge har de holdt sig?

Kirken har altid spillet en vigtig rolle i sognets liv. Man må skildre den kirkelige styrelse: kirkeværger, præstens medhjælper, menighedsråd, og undersøge, hvilken betydning disse institutioner har haft for det kirkelige liv og for kirkebygningen. Dennes historie må skildres på grundlag af kirkeregnskaber, kirkesyn og det øvrige materiale i de gejstlige arkiver og i Nationalmuseets arkiv. Den første kirke, senere ændringer, ombygninger og tilbygninger, hovedreparationer. Kalkmalerier, inventar. Hvilken betydning har lokale kunstnere og håndværkere haft for kirken og dens inventar? Kirken var ikke bare Guds hus, hvor sognefolket samledes til bøn og andagt, men også det sted, måske det eneste, hvor man stod ansigt til ansigt med kunsten.

Præsten var »vor far«, og der tilkommer ham en selvfølgelig plads i sognehistorien, selvom der måske nok kan være grund til at advare mod, at de rent personalhistoriske oplysninger tager for meget plads. Det er jo ikke af væsentlig interesse — i denne sammenhæng — at høre om alle præstens børn og deres skæbne. Derimod bør man berette om præsternes sociale og geografiske afstamning og uddannelse. Hvormange har besøgt udenlandske universiteter? Hvordan blev de kaldet? Deres økonomiske forhold. Embedsindtægter. Pensionering, Enkers nådsensår og aftægt. Konserveringssystemet. Præsterne som kulturpersonligheder (studier, biblioteker). Deres sociale position. Præstegården, dens bygninger og udstyr. Brandtaksationer, synsforretninger og gejstlige skifteprotokoller vil kunne give et værdifuldt billede af præstegården i de sidste århundreder.

Endnu vigtigere end skildringen af kirkens ydre forhold er redegørelsen for *sognets religiøse forhold*. Vanskeligt kan det blive i ældre tid, men en systematisk gennemgang af de gejstlige arkiver vil dog altid kunne give noget. Lettere er det at behandle de sidste århundreders religiøse bevægelser og retninger, pietismen, rationalismen, grundtvigianismen, indre mission m.m. Man må dog aldrig glemme, at disse bevægelser ofte ligesom bølgeslaget er overflade, at de fleste af sognebørnene aldrig eller kun i ringe grad har været påvirket af dem. Når vi taler om rationalismens tid, er det i og for sig en slags abstraktion, en etikette, som langt fra dækker indholdet. Og de forskellige »tider« er ikke skarpt afgrænset, rationalisme og gammeldags pietisme lever side om side.

En vigtig opgave er klarlæggelsen af sognets *moral* gennem tiderne. Sagefaldsregistre, tingbøger og landemodesager fortæller en hel del om de folk, der forsyndede sig mod gængs moral, enten de nu var horkarle og slagsbrødre, tyve eller mordere. Men det har altid været sådan, at mange former af umoral ikke var strafbare, og også disse må historikeren kende. Det bliver vel nok vanskeligt i en ældre tid, men fra 1800-årene skulle det gennem tradition være muligt at klarlægge en del sider af befolkningens moralske liv, taget i videste forstand. Mange opfatter moral som nogenlunde enstydig med kønsmoral. Selvom historikeren selvfølgelig ikke kan godtage en sådan begrebsindsnævring, så er det rigtigt, at kønsmoralen i hvert fald er et oplagt studieobjekt for den historiske forskning. Og kirkebøgerne vil kunne fortælle om antallet af børn, født uden for ægteskab, om hvormange der kom til verden, før de normerede 9 måneder efter vielsen var gået. De vil også kunne oplyse, i hvor høj grad man anså trolovelsen for at være ægteskabsstiftende. Skilsmisse var sjælden i ældre tid, men forekom. Tamperrettens protokoller fortæller herom. Hvad har skilsmisserne betydet i nyere tid?

Folketro og overtro har spillet en stor rolle igennem tiden, heden-skaben levede på mange måder videre, ja lever stadig i bedste velgå-ende. Her fortæller de skriftlige kilder vel kun spredte glimt, med mindre sognet har været belemret med hekse og troldkarle, som har været slæbt for domstolene, ja måske har lidt døden på bålet. Men den mundtlige overlevering, som den møder os i folkemindesamlernes op-tegnelser, eller vi endnu kan høre af de gamles mund, vil gøre det muligt at trænge dybt ind i dette spørgsmål.

Næst efter præst var degn og skolemester sognets betydeligste ånde-lige personligheder. Og *skolen* betød meget, når det gjaldt at præge de unges indstilling og åndelige liv. En skildring af skolens liv må derfor have en central plads i et lokalhistorisk værk. Skolen i ældre tid. Degne-læsning og katekisation. Reformerne i 1700-årene og deres betydning. Rytterskolerne. Skoleloven af 1814. Udviklingen i 1800-årene og de store reformer i 1900-årene. Skolens styrelse, skolekommissioner osv. Skolens bygninger. Undervisningsmetoder, skoleplaner, skolebøger og andet undervisningsmateriel. Skolens folk. Man må passe på ikke at fortabe sig i de rent personalhistoriske data. Vil man give oplysninger om sognets degne og lærere gennem tiden, er det naturligt at bringe dem i et tillæg. Degnene. Var der løbedegne? Sædedegnenes sociale og geografiske afstamning, deres uddannelse. Hvor mange var studenter? Arvelige degneembeder. Hvem kaldte degnene? Skolemestrene, deres afstamning og uddannelse. Praktisk oplæring. Seminarier. Hvor mange var seminarister? Fra hvilke seminarier kom de? Økonomiske kår.

Den *åndelige kultur* hos sognets jævne befolkning. Kunsten i hjem-met. Folkekunsten, som den møder os i inventaret. Anden kunstnerisk udsmykning af hjemmet. Skilderier, bindebrev m. m. Folkemusik. Boglig kultur. Hvor mange kunne læse, eventuelt også skrive? Hvor almindelig var analfabetismen? Skifteprotokollernes oplysning om bog-samlinger i bondehjem. Læsning i nyere tid. Hvilke forfattere har man foretrukket? Ugeblade og tidsskrifter. Hvornår blev det alminde-ligt at holde aviser i almuehjem? Hvilke aviser blev læst? Biblioteker i ældre tid. Sognebiblioteker.

Børnenes uddannelse. Sendte man i ældre tid børnene i byskoler? Eller holdt man huslærere, slog flere familier sig eventuelt sammen om een huslærer? Folkehøjskolen. Har der været en højskole på egnen, skildres dens historie i korte træk, og der gøres rede for dens åndelige betydning i sognet. Hvor mange unge har gennem tiderne søgt til høj-skolerne, hvilke højskoler var foretrukket, fra hvilke sociale lag kom eleverne? Hvilken rolle spillede højskoleeleverne i det åndelige, poli-tiske og praktiske liv? Landbrugsskoler, husmandsskoler, efterskoler m. m. og deres betydning.

Det må være en selvfølge for en sognehistoriker at skildre *det poli-*

tiske liv i sognet. Stemmetallene til sogneråd, amtsråd, de rådgivende stænder og rigsdagen må analyseres, så man får oplysning om de politiske strømninger på egnen og det indbyrdes forhold mellem partierne. Aviserne med deres referater af valgmøder kan ofte give et værdifuldt billede af de politiske forhold og de politikere, som har betydet noget i sognet. Og de gamle kan fortælle om fortidens valgmøder, deres ejendommelige stemning, måske har de et par morsomme replikker, der kan karakterisere mennesker og problemer i datiden.

Foreningerne spiller en stor rolle i det moderne samfundsliv. Det er ikke nok i sognehistorien at remse alle foreningerne op. Man må have at vide, hvornår de er stiftet, eventuelt gået ind, hvormange der er, politiske, kulturelle, faglige, sociale, økonomiske eller selskabelige. Gymnastik- og idrætsforeninger. Foreningernes betydning for sognets åndelige og materielle udvikling må klarlægges, og deres arkiver vil fortælle om de drøftelser, der har fundet sted. Man vil også herigennem få et indtryk af, hvilke personer der især har betydet noget indenfor foreningslivet. Der er ikke nogen grund til at remse alle formænd, endsige styrelsesmedlemmer op. Men under arbejdet må man have opmærksomheden henvendt på de folk, man møder i foreningernes ledelser og diskussioner, notere sig deres synspunkter og ideer, så man på den måde får et værdifuldt materiale til skildringen af sognets åndelige og materielle forhold i det sidste århundrede.

Ovrigheden og det kommunale selvstyre

Hvordan så man på kongen og hans embedsmænd? Og hvordan behandle embedsmændene bønderne? Embedsmændenes stilling i samfundet. Hvem havde de selskabelig omgang med? Deres sociale position.

Sognets *jurisdiktionelle forhold*. Hvorledes var retssikkerheden? De adelige birker og deres særlige forhold. Livet på tinge. Bøndernes deltagelse i det retslige liv som sandemænd, nævninge osv. Har der været tale om en »retslig overklasse«, hvorfra sandemænd blev hentet? Sognefogder. Andre verdslige embedsmænd.

Militærvæsenet har gennem århundreder spillet en vigtig rolle i bøndernes liv. Hvorledes var forholdet til militsen, før og efter stavnsbåndets indførelse? Hvordan blev soldaterne udtaget? Var der mangel på unge mennesker til soldatertjenesten? De særlige problemer i forbindelse med selvejerne. Hvorledes optrådte disse overfor de unge? Rytterbønderne. Hvorledes blev de unge behandlet, når de var i trøjen, og med hvilke øjne så de på soldatertjenesten? Særlige øvelser, lejre. Indkvarteringer. Leverancer i krigstilfælde.

Det kommunale selvstyre. Har der været tale om *sognerepræsentanter* af en eller anden art før fattigkommissionernes oprettelse i 1803? Sogne-

forstanderskaber og sogneråd. Der må gives en skildring af de folkevalgte råds betydning for sognet og dets ledelse, især bygget på de forskellige forhandlingsprotokoller. Selvstyret indenfor landsbyen. Grandemøder. Byens tjenestemænd: oldermænd, markvogtere, hyrder, smede osv. Vider og vedtægter og deres bestemmelser om selvstyret indenfor grandet. Øvrighedens stilling til vider og vedtægter.

Social forsorg

Fattigvæsenet i ældre tid. Hvorledes hjalp man de fattige? Landevejens farende proletariat. Indstillingen overfor tiggerne. Legaliseret tiggeri. Stodderkonger. Fattigloven af 1708. Udviklingen i 1700-årene. Reformerne 1802—03. Fattigkommissioner og fattigkasser. Hvorledes skaffedes penge til de fattige? Forsørgelse og understøttelse. Fattighuse og fattiggårde. Livet her. Antallet af fattige. Hvilke mennesker fik understøttelse: gamle, enker, invalider, børn osv.? Var de fra sognet eller udefra? Hjemstavnsbestemmelserne og »det negative stavnsbånd«, der hindrede folk i at slå sig ned i sognet eller tvang dem bort efter visse års forløb. Fandtes der overenskomster herom? Den nyere fattiglovgivning. Aldersrenteloven af 1891, sygekasseloven af 1892 og socialloven af 1933. Arbejdsløshedsforsikringen og dens udvikling. Hvormange forsikrede gennem årene? Fordeling på de forskellige grupper. Invaliderente. Særhjælp. Hvormange har nydt alderdomsunderstøttelse og aldersrente? Sygekassernes medlemstal. Sygehuse. Den private velgørenhed. Hospitaler. Legater. Hjælpekasser.

Kulturhistorie

I næsten alle sogne vil der være en del *gamle bygninger*. Det er klart, at der her er et vigtigt studieobjekt for lokalhistorikeren. Han må gå dem omhyggeligt igennem, eventuelt opmåle og fotografere dem. Ved hjælp af konstruktionsformerne og det arkivalske materiale, bl. a. brandtaksationer, må han prøve at bestemme deres alder. Han må undersøge, om det har været almindeligt med enlængede, tolængede, trelængede eller firlængede gårde, eventuelt med parallelgårde. Det er også muligt, at Nationalmuseets bøndergårdsundersøgelser har oplysninger om nogle af sognets gamle gårde. Gennem gamle inventarier i boreregistreringer vil man ofte kunne få et godt indtryk af, hvorledes gårdene i ældre tid var indrettet, hvorledes rumfordelingen har været osv. Herigennem vil man også kunne fastslå navnene på de enkelte bygninger og rum. Også de ældre huse må man selvfølgelig have opmærksomheden henvendt på.

Skifterne vil ligeledes fortælle om *inventaret på gårdene* gennem tiderne. Ofte vil man vel også kunne finde ældre hjem, der ikke blot har bevaret møbler fra en svunden generation, men også har en opstilling, der er nogenlunde uændret. Iøvrigt vil de gamle kunne berette mangt og meget om stuerne, deres indretning og udstyr. Det er ligeledes vigtigt at få en udførlig redegørelse for staldens udseende, for arbejdsredskaber af forskellig art. Disse må beskrives og deres funktion forklares. Der er her en stor og interessant opgave for lokalhistorikeren, og han vil kunne nå langt ved at kombinere undersøgelserne i marken og i museet med det arkivalske materiale og traditionen.

Kulturhistorien er en næsten uudtømmelig arbejdsmark for sognehistorikeren. Han må undersøge *klædedragten* igennem tiderne, også i det sidste århundrede, hvor gamle fotografier er en udmærket støtte. Og det er ikke bare selve dragten, der må skildres, også klædesædvaner. Der er jo forskel på kvindernes måde at klæde sig på i 1855 og 1955. Hvornår blev det f. eks. almindeligt for kvinder at gå med benklæder? Hvornår begyndte det uldne undertøj at vige for det moderne undertøj?

Et vigtigt område er *arbejdsskikke og arbejdsformer*. Det gælder arbejdet både på marken, i lo og stald, i køkken og stue. Nationalmuseets etnologiske undersøgelser (NEU) har udsendt et stort antal spørgelister om disse spørgsmål: 2. barning, 3. tækning, 4. høslæt, 5. slagtning, 7. kornhøst, 8. tærskning, 9—10. røgt, 15. hjemmegarvning, og man må derfor regne med, at der i Nationalmuseet vil være en hel del oplysninger om disse forhold fra alle egne af landet. Iøvrigt vil de meget udførlige spørgelister være en udmærket vejledning, når man selv begynder på »markarbejdet« vedr. disse forhold. Også i H. P. Hansens værdifulde bøger om folkeliv vil man kunne hente fortrinlig oplysning og inspiration. Erfaren mand er god at gæste.

Men selvom arbejdet er en central del af menneskets liv, og vel ikke mindst var det i ældre tid, så må man dog ikke glemme fritidens *adspredelser og fornøjelser*. Man må høre, hvordan det gik til, når gammel og ung samledes til festligt lag, hvorledes livet levedes ved de store højtider, om gilderne, når en ny verdensborger så denne verdens lys eller modtog den hellige dåb, hvordan der blev festet, når to lovede hinanden troskab for livet, og hvorledes folk mødtes, når en mand eller kvinde blev stedet til den evige hvile. Her kan Folkemindesamlingens og Nationalmuseets materiale være til stor hjælp, men også de gamles fortællinger og det arkivalske materiale indeholder et næsten uudtømmeligt stof til skildring af livet i dagligdagen, i fest og glæde, i sorg og død. Men iøvrigt er *kulturhistoriens emner* så uudtømmelige, at der er stof nok til et særskilt bind af sognehistorien, om man vil. Vil det ikke være værdifuldt f. eks. at høre om de gamles og yngres tiltaleformer, hvordan man sad til bords eller gik på frieri, hvorledes man så på

sygdomme, hvad man gjorde for at blive rask, hvornår man gik i seng og stod op, hvorlænge man sov til middag, om det var almindeligt at skrive breve mellem kærester eller mellem forældre og børn, hvor mange måltider der blev spist, hvordan kostseddelen så ud, hvor tit man var på rejse, til markeds. Det er kun spredte spørgsmål, der antyder, hvor uendelig rig kulturhistorikerens arbejdsområde er. Den, der tager fat her, bliver ikke arbejdsløs foreløbig.

Til slut må det endnu engang understreges, at når man vil klarlægge de mange kulturhistoriske problemer, må man ikke slutte af ved 1880 eller 1900. Ens egen tid er ligeså vigtig, og en mand på 50 år har jo selv en stor viden, han kan øse af, for hvor store forandringer er der ikke sket i den sidste menneskealder? Vi må aldrig glemme, at også *det, der skete i går, er historie*, for os endnu kun trivielt hverdag, for kommende slægtled fjern historie, som de måske slet ikke vil kende noget til, hvis ikke netop vi beretter derom. Arkiverne består — må vi håbe — traditionen forgår. Det er en god regel at huske for enhver, der arbejder med sognehistorie.

Tillæg til sognehistorien

Det er et spørgsmål, i hvilken grad en sognehistoriker skal medtage *slægts- og personalhistorie* i sin skildring. Det må til syvende og sidst afhænge af den enkeltes interesse. Det er vigtigt at kende slægtens historie, også de slægter, som har levet i sognet. Men det er et spørgsmål, om det rigtigste alligevel ikke vil være, at man i sognehistorien undgår altfor vidtløftige udredninger af slægtsforhold. Det vil virke trættende på mange, og det vil let gå sådan, at der bliver for lidt plads til skildringen af sognets almindelige historie, som dog må være det centrale. Mener man, at slægternes historie bør skildres til bunds, kan man overveje, om det rigtigste ikke vil være at behandle dette emne i et særligt bind. Det er gjort i adskillige tilfælde, f. eks. i H. Hejselbjerg Paulsens udmærkede bog *Sønderjydske Slægter, 1941—42*, der beretter om alle familierne i Øster-Løgum sogn og deres indbyrdes forhold. En sådan indgående behandling af det slægtshistoriske materiale vil jo — rigtigt udnyttet — også give et værdifuldt stof til skildringen af sognets almindelige historie.

Mange vil også anse det for ønskeligt at bringe mere eller mindre udførlige personalhistoriske oplysninger om præster, degne, skolelærere, herredsfogeder, sognefogeder, sognerådsmedlemmer m. fl. Tit ved man jo ikke meget andet om dem end de almindelige data. Der bliver i så fald kun tale om kedsommelige opremsninger. Hvis det ikke drejer sig om folk, der har haft en central stilling i sognets liv og derfor må tages med i den almindelige behandling af sognets historie, vil det være naturligt at anbringe de korte biografier af embedsmænd m. m. bag i bogen.

Gårdhistorie

Mange sognehistorikere vil gerne give en oversigt over de enkelte gårdes historie. En sådan redegørelse henvender sig direkte til enhver jordbesidder i sognet og vil uden tvivl være med til at skabe større interesse for værket. Og en bearbejdelse af det gårdhistoriske stof vil ofte kunne danne grundlaget for vigtige dele af den almindelige skildring.

Som regel skrives gårdhistorie på den måde, at man bringer nogle mere eller mindre fuldstændige ejerlister, ofte bygget på et ganske tilfældigt materiale, en enkelt jordebog og de større matrikler, hartkornspecifikationerne og lignende. Men skal gårdhistorien være fuldstændig, må man i det væsentlige udtømme det store materiale, der findes. Man må gennemgå godsernes fæsteprotokoller, fra de senere tider herredernes skøde- og panteprotokoller. Er der tale om krongods, må man arbejde med lens- og amtsregnskaberne, er det selvejergods, må man i høj grad ty til tingbøgerne. I Flygaaarde i Skivebogen 1919—22 har Svend Åkjær vist, hvorledes en sådan gårdundersøgelse kan gennemføres i praksis, og samme forfatter har i Fort. og Nut. IV, s. 147 ff., samt i Sognet og Byen, 1931, gennemgået det mangeartede materiale, der findes til dansk gårdhistorie.

I Norge har man i de sidste årtier udført et enestående arbejde for at klarlægge de mange gårdes historie. Ofte har man haft faghistorikere i arkivbyerne til at gennemgå og udskrive det store materiale. De har gennem et intimt samarbejde med bygdefolkene ofte opnået gode resultater, som på mange måder har haft betydning for norsk landbrugs-historisk forskning. Andreas Holmsen, der i mange år har ledet Instituttet for sammenlignende kulturforskningens undersøgelser vedr. gårdtradition, har udarbejdet en udførlig vejledning, hvori han opregner følgende emner, der skal undersøges: A. Folket på gården. Ejerhistorien. Brugerhistorien, som deles i: arbejdet, økonomien, kulturpræget, personkarakteristik, gårdsamfundet, grandelaget, husmandshistorien. B. Gården selv. Dens forhold til den omliggende natur og dens beliggenhed. Udnyttelse, udvidelse og afgrænsning af gårdens område. Udstykning af gården.

Selvom der er forskel på Norge og Danmark, og selvom en del af de her opregnede emner vil blive behandlet under den almindelige skildring af sognets historie, vil man uden tvivl kunne lære en del af det norske eksempel. Det er ikke nok at kunne oplyse om besidderrækken, man må også fortælle om de *mennesker*, der har levet på gården. I ældre århundreder vil det vel kun kunne blive spredte træk, men når man når ned i den nyere tid, giver den mundtlige tradition mulighed for en virkelig personskildring. Rektor Harald Hveberg har i Grueboka vist, hvorledes en sådan personskildring, så mærkelig knap og dog med livets

fylde, næsten kan få sagaens kraft. Han skildrer bonden Håkon Gunnarsen III, der levede i begyndelsen af 1800-årene: »Håå Søgala — som folk kaldte ham i dagligtale — var høg, langbeint, og lyslett. Slik skildrer Gunder Paulsen ham. Han hadde et godt, vennlig ansikt, og han kledde sig pent og gik aldri med bøtte klær. Et særsyn i den tida da de fleste mannfolk gikk med fuldskjegg var det at han barberte seg — minst en gang i veka. Han så ut som en ærverdig klokker. Varsom var han både i tale og framferd, og svor aldri. Han kunne skrive og leste mye. Han førte godt tilsyn med gardsbruket, så åker og eng på garden hans sto mellom de beste i bygda. Men ellers tog han sjøl nødvendig del i hardt arbeid. Han åt heller ikke sammen med barna og arbeidsfolket i kjøkkenet, men ved et særskilt bord i stua. Om kvelden tok han gjerne et slag kort . . .«.

Så godt kan det gøres. Og også i Danmark har vi en tradition, der er rig og mangfoldig nok til, at den, der forstår at lytte og at fortælle, kan lade fortidens mennesker ude på sognets gårde stå lyslevende frem for os. Den sønderjyske gårdejer Martin Refslund Poulsen har vist, hvorledes man kan skildre et landsbysamfund for en eller to generationer siden i sin bog: *Minder og i en artikel i Sønderjydske Aarbøger 1941.*

De enkelte mennesker på *gården* må selvfølgelig blive det centrale i enhver gårdshistorie. Der skal også redegøres for deres slægtsforbindelser, men man må dog også passe på, at de rent genealogiske oplysninger ikke bliver for omfattende. De må kun være en lille del af gårdens historie, og man bør kun medtage de medlemmer af slægten, som er blevet i sognet. Det er ikke nok at få navnene på gårdens folk, vi bør også have noget at vide om, hvorledes de levede. Vi skal høre om gården selv, om dens jorder, marker og skove, enge og heder, og ikke mindst om de bygninger, som var rammen om dagligdagens liv. Mange af de gamle gårde står endnu, ludende, ligesom lidt trætte efter gjort gerning. De fortæller selv historie ligeså vel som kirke og herregård. Og forstår man den kunst at få dem til at tale, og kan man i arkiverne supplere deres egen beretning, så har man mulighed for at fortælle en gårdssaga, som nok skal få sognets folk til at lytte. Axel Steensberg har i sin artikel *Kulturbilleder fra en vestjysk Hedegaard i Fort. og Nut. XVII, s. 155—198*, berettet om Stensbjerg-gårdens saga og vist, hvor meget kulturhistorie, der gemmer sig bare i en enkelt gårds fortid.

Hvis en forfatter vil medtage en gårdshistorie i sit værk, må han være sikker på, at han kan skaffe penge til trykningen heraf. Skal en sådan have nogen værdi, fylder den godt. Noget af det stof, som ellers ville være kommet i den almindelige sognehistorie, vil vel så blive bragt her. Samtidig må forfatteren dog ikke glemme, at gårdshistoriens fyldige oplysninger om besiddere, afgifter, udstykninger osv. vil være et værdifuldt grundlag for en sammenfattende skildring af disse forhold under

behandlingen af sognets almindelige historie. Vi ved f. eks. ikke så forfærdelig meget om, hvor ofte en gård gik i arv til søn eller svigersøn, dvs. hvor almindeligt det faktiske arvefæste var, og her kan sognehistorikeren yde landbrugshistorikeren en god håndsrækning. Alt for mange gør detailarbejdet, men glemmer at udnytte materialet til mere almindelige undersøgelser.

Byhistorie

Den, der vil skildre en købstads eller et mindre bysamfunds historie, vil i mange tilfælde komme til at stå overfor problemer, der svarer til dem, der møder sognehistorikeren. Han skal som denne skrive om kirke og skole, om moral, åndelige problemer og kulturhistorie. Materialet er dog her mere omfattende, emnerne mere varieret.

Det ville have været af værdi, om der kunne foretages en fuldstændig gennemgang af de vigtigere emneområder på samme måde som for sognehistoriens vedkommende. Men en sådan redegørelse vil på mange måder blive en gentagelse af, hvad der før er sagt. Det vil derfor være nødvendigt at nøjes med en henvisning til den foregående fremstilling og så iøvrigt kun fremdrage enkelte punkter, som har særlig betydning.

Mens de store almindelige historiske begivenheder kun sjældent har berørt det enkelte sogn direkte, vil købstaden i højere grad have været *historisk skueplads*. Hertil søgte fjendens soldater, når der var ufred, her blev der måske holdt store og vigtige møder, hvor vidtrækkende begivenheder blev truffet. Og byerne blev mere direkte end landsognene påvirket af forholdene ude i *den store verden*. Her levede man som regel i mere intim kontakt med åndelige rørelser, handel og søfart førte ikke blot borgerne viden om, men de blev derigennem stærkere påvirket af de økonomiske konjunkturer.

Sognehistorikeren må aldrig glemme den verden, der nu engang er udenfor Verona, men den vil dog aldrig spille den rolle for ham, som for købstadshistorikeren, der hele tiden må have blikket rettet mod hele rigets udvikling og heller ikke må glemme, hvad der skete på den europæiske skueplads. Det er også for ham nødvendigt *at sammenligne med andre byer* for derigennem at få en vis relativitet ind i skildringen. Uden den vil man aldrig kunne vurdere og forstå, hvad der skete i det enkelte bysamfund. Det er udmærket at kunne oplyse, hvormange mennesker, der boede i Fjordby i 1672, men det er ligeså vigtigt at vide lidt om, hvormange sjæle der var i en del af de andre provinsbyer på den tid. Det er derfor også af stor værdi for byhistorikeren at gøre sig bekendt med de vigtigere *byhistorier*, især fra de større provinsbyer og fra de købstæder, som ligger i nærheden. Man kan derigennem lære, hvorledes udviklingen var andetsteds, og hvordan mennesker levede

og virkede der. Og så har det tilmed sin værdi at se, hvordan andre historikere bygger deres skildring op, måske kan man blive tilskyndet til at behandle nye emner. Og et studium af deres noter og kildehenvisninger kan give værdifulde oplysninger om, hvor man vil kunne finde centralt kildemateriale.

Det åndelige liv i købstaden vil som regel have været rigere og mere forskelligartet end i det lille landsogn, hvor det vel ofte var præst og degn, som var det åndelige livs ledere. Her var foruden gejstligheden en rektor, en hel del embedsmænd, og mange steder fik man efterhånden en fast presse, måske endda teater, og her begyndte foreningslivet på et tidligere tidspunkt. Der vil derfor være mulighed for en rigere facetteret skildring af åndslivet end i sognet.

Købstadens *befolkningsforhold* vil kunne behandles meget mere indgående end landsognets, bl. a. fordi den sociale opbygning er stærkere differentieret og materialet ulige rigere; foruden kirkebøger og folketællinger har man her borgerskabsprotokoller og skattelister. Og i de senere århundreder vil man kunne undersøge borgerskabets geografiske afstamning, delvis også dets sociale rekruttering.

Administrationen må ligeledes komme til at spille en betydelig rolle i en byhistorie. Borgmester og råd, de eligerede borgere, borgerrepræsentationen, byrådet og de mange kommunale udvalg og kommissioner er en vigtig del af byens liv. Deres skiftende opgaver må præciseres, og der må redegøres for, hvorledes medlemmerne er blevet udpeget, borgmester og råds sociale og geografiske afstamning må undersøges.

Vigtigst er det dog, at byens erhvervsforhold var af en helt anden karakter end landsognets. Der var også *landbrug* i de danske købstæder, og i de små byer spillede det ofte en betydelig rolle. Det er vigtigt at trænge til bunds i de forskellige problemer i forbindelse med bymarken. Hvorledes blev den dyrket, og hvorledes virkede dyrkningsfællesskabet her? Et særligt spørgsmål er opdelingen af bymarken. Var den delt i et bestemt antal enheder, »ejendomme«, og kan man fastslå, hvor stort dette tal oprindeligt har været? 120? Kunne de enkelte andele overtages af udenbys? Var det forbudt adelige at erhverve en del af bymarken?

De mest centrale problemer i byhistorien bliver dog handel, håndværk og industri. Materialet til *handelens historie* i ældre tid er temmelig knapt og spredt. Efter 1660 vil der ofte være enkelte toldregnskaber, en del specifikationer over ind- og udførte varer, regnskabsekstrakter og antegnelser, som vil gøre det muligt at danne sig et billede af byens handelsliv. Af betydning er det også at udnytte toldregnskaber fra de store toldsteder og fra andre byer, i mange tilfælde også fra udlandet. En god kilde er regnskaberne over øresundstolden. Det må oplyses, hvilke varer der er blevet indført og udført, hvortil de blev sendt, og hvorfra de kom. Man må kende indførselen fra landet, et problem der ofte vil

kunne belyses ved hjælp af portkonsumtionsregnskaberne. Købmands-skifter vil kunne fortælle om købmændenes handelsforbindelser med omegnens folk og udenlandske købmænd, så man både kan se, hvor de købte varerne, og hvem de solgte til. Fra nyere tid vil der ofte, enten i landsarkiverne eller i Erhvervsarkivet i Århus, være bevaret en del købmandsregnskaber. I mange købstæder spillede øksnehandelen en stor rolle. Man må her høre om eksportørerne, hvor mange øksne de udførte, også i forhold til andre byer, hvor de fik dem fra, om handelens vilkår og om den fortjeneste, den kunne give.

Vigtigt er det også at belyse handelens almindelige forhold. Hvordan blev den drevet? Var der tale om kommissionshandel? Brugte man agenter? Markederne og deres betydning. Forprang og smughandel. Købmændenes kapitalforhold. Kreditproblemer. Man må prøve at skildre, hvorledes *købmandsgårdene* så ud i gamle dage. Deres personale fra kommis'er til gårdskarl. Hvorledes var butikken indrettet? Inventar. Kontoret. Hvordan boede *købmændene*? Indbo. Købmændenes sociale position. Deres sociale rekruttering. Var de indfødte eller kom nogle af dem udefra? Indgiftet indenfor patriciatet. Høkerne og deres stilling. Mens man for den ældre tids vedkommende især vil være henvist til det arkivalske materiale, vil man efter ca. 1870 også kunne øse af memoirer og den mundtlige overleverings rige stof.

I nær tilknytning til handelen står *sejlfarten*, der i mange byer spillede en stor rolle. Hvormange skibe var der i byen, samlet drægtighed, hvor mange skibe af de forskellige størrelser? Hvem ejede dem? I hvor høj grad var købmændene redere, eventuelt partsredere? Hvorhen sejlede skibene? Hvor mange gik i udenbys eller udenlandsk fart? Skibenes bemanning og livet ombord på skibene. Dampskibene og deres betydning for sejlskibsfarten.

Næst efter handel og søfart var *håndværket* i ældre tid det vigtigste erhverv. Hvilke håndværkere fandtes i byen, og hvormange var der af de forskellige slags? Hvilke lav var der? Var nogle håndværkere tilknyttet udenbys lav? Lukkede lav. Frimestre. I hvor høj grad blev »embederne« indenfor familien? Lavsvæsenets ydre organisation. Lavskråerne og deres bestemmelser herom. Forhandlingerne indenfor lavene skildret på grundlag af lavsprotokollerne, der foruden i arkiverne ofte vil kunne findes hos de håndværkerforeninger, der er en fortsættelse af lavene. Lavssvendenes stilling og forhold til mestrene. Svendeorganisationer. Svendeherberger. Svendenes »gåen på valsen«. Hvormange udenbys og udenlands svende kom til byen? I hvor høj grad blev de der? Lærlingene. Uddannelsestid. Hvormange var mestersønner? Hvormange kom fra byen, fra andre byer og fra landsognene?

Livet indenfor lavet. Festerne. Bøderne. Hvorledes var forholdet mellem mester, svend og dreng? Hvordan levede håndværksmesteren sit liv?

Hans økonomiske og sociale position. Håndværkernes afsætningsmuligheder. Arbejdet på landet. Kirkeregnskaber fra landsognene vil her ofte kunne give værdifulde oplysninger. Stridigheder med landhåndværkere. Næringsfriheden. Værkstedet, dets udseende og indretning. Værktøj. Beskrivelse. Redegørelse for dets funktion. Mesteren i sit hjem. Dets udseende. Indbo. Svendene og deres liv på værksted og i fritiden. Drengenes tilværelse.

Industrien spillede i ældre tid en ringe rolle. Større industriforetagender vil kun findes i få byer. Udviklingen i 1800-årene. Redegørelse for industriens vækst, antal af beskæftigede arbejdere. Industriens betydning for byen i sin helhed. De vigtigere foretagender. Organisation. Private virksomheder. Aktieselskaber. Andre former. Hvorledes finansieredes industrien? Hvor blev produkterne afsat? Den tekniske udvikling. Arbejdsvilkårene på fabrikkerne. Forholdet mellem arbejdsgiver og arbejdere. De svingende konjunkturer. Følger de landets konjunkturer som helhed? Arbejdsløsheden gennem tiderne. Dens sociale betydning. Kampen mod arbejdsløsheden. Industriarbejderens liv på arbejdspladsen og i hjemmet. Her vil samtaler med ældre industriarbejdere kunne give et yderst værdifuldt materiale. Muligt er det jo også, at der i det af Nationalmuseet indsamlede stof vedr. industriarbejdere vil kunne være oplysninger af værdi.

Erhverv og *kapital* hører nøje sammen, og enhver, der arbejder med en bys historie, vil derfor også blive tvunget til at beskæftige sig med spørgsmålet om kapitaldannelse og kapitalinvestering. Hvorledes blev fri kapital i ældre tid investeret? Hvilken sikkerhed krævedes der? Pant i fast ejendom. Kautionsister. Anden sikkerhed. Hvor kom den frie kapital fra? Offentlig kapital. Fri kapital. Hvilke private kunne låne penge ud? Hvormange? Hvor stor var renten? Hvilken betydning havde kapitalen for byens erhvervsliv, for købmænd, håndværkere, senere også for industri. Pengeinstituternes opståen. Sparekasser. Banker. Hvilken betydning fik de for byens økonomiske liv? Deres kapitaler. Hvor kom de fra? Hvilke investeringer har fundet sted?

Den rent *topografiske skildring* i en byhistorie vil altid være sikker på at fange læserens interesse. Undersøgelsen vedr. de ældre århundreder kan dog være svær nok, da man kun i de færreste tilfælde har kort fra tiden før Resen og Danske Atlas, men der vil altid være mange små oplysninger rundt om i akterne, i regnskaber og grundtakster, hvorpå man efterhånden kan bygge den mosaik op, som en skildring af den ældre bys topografi må blive. En lettelse er det, at forholdene ofte vil være ret uforandret fra middelalderen til ned i 1800-årene, da byerne for alvor begyndte at vokse. Og fra denne tid vil der være bevaret et betydeligt kortmateriale, som gør det let at fastslå forandringer i gadeføringen, de vigtigere bygningers placering m. m. Et studium af den

ældre *byplan* vil iøvrigt være af stor betydning for skildringen af byens allerældste historie, idet den ofte vil fortælle den øvede iagttager en hel del om byens opståen og tilblivelse, om de ældre vejføringer m. m. Det kan her være af stor værdi at sammenligne med andre byers byplan, eventuelt også med udenlandske, især nordtyske, for at se, om der er lighedspunkter, som måske kan gøre det muligt at drage endnu videre konklusioner af materialet. I de senere år er der adskillige forskere, som gennem studier over de ældste byplaner er nået til den overbevisning, at et ret stort antal byer, også i Danmark, ikke er vokset langsomt frem, men er grundlagt af fyrster eller andre. Selvom det i øjeblikket er vanskeligt med bestemthed at sige noget om disse problemer, for så vidt angår Danmark, vil det dog være på sin plads at advare mod alt for vidtgående hypoteser, der udelukkende bygger på undersøgelser af den ældste byplan.

II

Indsamlingen af materiale

Indsamlingsteknik

For den, der vil indsamle materiale om et historisk emne, er det vigtigt, at dette arbejde planlægges omhyggeligt, og at man går systematisk til værks. Alt for mange går frem ganske uden plan og får derfor aldrig noget rigtigt ud af de mange timers slid. Samtidig må det understreges, at intet menneske — så er det lige meget, om man er professor i historie, arkivmand eller amatør — nogensinde vil kunne sige: Nu har jeg samlet alt det stof, der findes til belysning af det og det sogns historie. Man må gøre sig klart, at dette materiale er så uhyre og omfattende, at ingen vil kunne udtømme det. Men netop derfor er det vigtigt, at man sætter ind der, hvor det *væsentlige stof* er eller kan ventes at være. Det har ikke noget fornuftigt formål at bruge et stort antal timer på at gennemgå en lang række protokoller, som efter al sandsynlighed kun vil kunne give enkelte spredte og uvæsentlige bidrag.

Altså: *Omhyggelig planlægelse og systematik* er af den allerstørste betydning. Man bør derfor føre nøjagtige lister over det materiale, der er gennemgået og skal gennemgås. Det vil sikkert være mest praktisk at have en liste over den trykte litteratur, en over arkivalier i landsarkivet, en over materiale i rigsarkivet osv. Når man så har gennemgået dette stof, krydser man af, så man ved, at dette værk eller disse arkivalier har man bearbejdet. Sådanne lister kan selvfølgelig også føres på kartotekskort eller sedler. Derved opnår man, at man stadig kan indsætte nye bøger m. m. på det sted, hvor de sagligt hører hjemme. Denne fremgangsmåde er nok den mest praktiske, når det drejer sig om en meget stor og omfattende undersøgelse, men i de fleste tilfælde vil en almindelig liste, ført på foliopapir, være tilstrækkelig, og den har den store fordel, at den er lettere overskuelig end et kartotek.

Inden man tager fat på at *udskrive kilderne*, excerpere som det kaldes, må man gøre sig klart, hvilken fremgangsmåde man her vil anvende. Mange skriver ud i protokoller eller kollegiehefter, hvorved man undgår, at materialet bliver væk eller kommer i uorden. Men på denne måde kommer uddragene hulter til bulter, og man bliver derfor nødt til at lave en slags sagregister til sine excerptprotokoller, et ikke ringe ekstraarbejde. Ofte skal man sammenligne de forskellige oplysninger for at

kunne bedømme materialet og dets historiske værdi, og det bliver ulige vanskeligere, når det findes i flere protokoller. Det eneste rigtige er derfor at foretage sine uddrag af kildemateriale på sedler, som kan ordnes efter de emner, man har brug for. Det, der hører sammen, vil her altid være sammen, så man let kan sammenligne materialet og hurtigt få et overblik over det. Den saglige ordning sker lettest ved at lægge et lille omslag om de sedler, der vedrører samme emne, idet man udenpå giver en kort karakteristik af indholdet. Man kan også anbringe sedlerne i ringbøger med skilleark af karton og fremspring til påskriften. I begyndelsen har man kun få, store emner, kirke, skole, landbrug osv. Men snart må disse opdeles påny, så man måske får påskrifter som hovedgårdsjorden til Frisenborg, nyt alter i kirken, skolereformen i 1814. Man skal ikke være bange for at få for mange underafdelinger. Desto mere opdelt stoffet er, desto lettere er det at få overblik over det og at orientere sig i det. Det vil ofte ske, at een seddel måske kunne være anbragt i forskellige læg. I så fald kan man i de andre læg anbringe en seddel med henvisning til det læg, hvor excerpt-seddelen ligger. Behandler et brev eller en indberetning forskellige emner, er det rigtigst at excerptere på flere sedler.

Man ser ofte, at historikerne bruger det underligste materiale til deres kildeuddrag, gamle konvolutter eller bagsiden af beskrevne breve. Poser til morgenbrød synes særligt yndede. Vel er papir dyrt, men alligevel må sparsommelighed på dette punkt frarådes. Man gør livet surt for sig selv og for de mennesker, som måske engang ad åre skal arbejde med ens samlinger. Disse vil, hvis de ellers er, som de burde være, jo ofte bevare deres værdi århundreder frem i tiden. *Excerptsedler* skal være af ordentligt skrivefast papir af nøjagtig samme størrelse. Et passende format er fra 16×9,5 cm, op til 18×11 cm. På sedlen noteres øverst datoen. Dernæst brevets karakter, brevskriverens og brevmodtagerens navne. F. eks. brev fra N. N. til N. N. eller Danske kancellis reskript til amtmand Sehested i Viborg. Derefter kommer så uddraget af brevet, regnskabet, eller hvad der nu er tale om. Mange amatører er uden tvivl tilbøjelige til at foretage alt for udførlige uddrag. Ikke mindst for nybegyndere er den historiske verden, han er dukket ned i, så fremmedartet og dragende, at han synes, hvert ord har værdi. Som regel vil man dog kunne nøjes med et referat af indholdet. Men så snart der er tale om vigtige og centrale oplysninger eller om udtalelser, der kan være dunkle og tvivlsomme, bør man foretage ordrette uddrag af kilden. De sættes altid i citationstegn, så man til enhver tid er klar over, hvad der er referat, og hvad der er citat. Det er bedst at skrive bogstavret af, så man er helt sikker på, hvad der virkelig har stået i kilden og eventuelt senere ved hjælp af ordbøger eller andet materiale kan få fastslået, om man har læst rigtigt. Er der nogensomhelst tvivl, bør man sætte et spørgsmålstegn

i parentes efter det tvivlsomme ord. Er skrivemåden sikker, men formuleringen synes forkert, sætter man et udråbstegn eller et sic (= således) i parentes bagved for derved at tilkendegive, at læsningen er sikker, og at en eventuel fejl må skyldes skriveren. Det kan også hænde, at denne har glemt et ord, eller at noget af teksten er blevet ødelagt af fugt eller musegnav. Kan man ved gætning, konjunktur som det hedder, udfylde sådanne mangler, sættes de indføjede ord eller bogstaver i skarp parentes. Har der i teksten stået ord, som nu ikke mere kan læses, og som man ikke kan gætte sig til, angives dette ved prikker, idet man i en note oplyser om årsagen til, at ordene ikke kan læses. Er der tale om tilføjelser med anden hånd, bør dette bemærkes; det kan i visse tilfælde være af betydning gennem rettelserne at følge koncipistens overvejelser, og man bør i så fald på excerptsedlen oplyse om udstregninger og ændringer.

Når man foretager uddrag af kildemateriale, må man gøre det på en sådan måde, at man ikke mere behøver at undersøge den pågældende kilde, med mindre da ganske særlige forhold gør sig gældende. Selvom man som sagt ikke skal gøre uddragene unødvendigt brede og omfattende, må man også passe på ikke at gøre dem for korte, så man ikke får den væsentlige del af indholdet med. Enten bliver materialet værdiløst, eller man tvinges måske til endnu engang at gennemgå det pågældende kildestof. Drejer det sig om bøger, man kan have stående hjemme hos sig under arbejdet, kan man dog nøjes med noget kortere uddrag, fordi det i så fald ikke er vanskeligt påny at finde frem til kildestedet.

Nederst på excerptsedlen skriver man, hvorfra den pågældende oplysning er hentet. Det er meget vigtigt, at man *altid har kildehenvisning med*. Man skal bruge den, når man skriver sin fremstilling. En oplysning, hvis oprindelse man ikke kender, er i virkeligheden værdiløs. Det kan også, selv for den mest erfarne, ske, at man må slå et kildeuddrag efter. Og så kan man meget let spille flere timer på at finde det igen. Eller man må unødigt ulejlige bibliotekaren, arkivaren eller museumsinspektøren med at hjælpe sig. Man må også gøre sig klart, at historiske samlinger uden kildehenvisninger knap nok er det papir værd, hvorpå de er skrevet, fordi ingen vil være i stand til at kontrollere rigtigheden deraf. Altså: Skriv altid nederst på siden, hvorfra den pågældende oplysning er hentet. Mange nøjes med at notere: Rigsarkivet, Det kgl. Bibliotek eller lignende. Det er absolut ikke tilstrækkeligt. Drejer det sig f. eks. om uddrag af arkivalisk materiale, må man angive arkivets og det pågældende arkivfonds navn, pakkens, eventuelt også læggets, titel eller sagens nummer. Kort sagt: Enhver oplysning, der kan gøre det muligt for en selv eller andre at finde frem til de pågældende arkivalier, må tages med. Drejer det sig om bøger, er det vigtigt at få forfatterens navn, bogens nøjagtige titel, helst også udgivelsesår, samt bind og sidetal. En korrekt kildeangivelse skal se således ud: L.A. Koldinghus rytterdistrikt: Fæste-

protokol 1682—97, fol. 5 v (r = recto, den første side af bladet, v = verso, bagsiden) eller Alfred Kaae: Ulfborg I, 1952, s. 36.

Nu vil det ofte være således, at man måske skal have et stort antal uddrag af et enkelt værk. I så fald vil det være praktisk at anvende *forkortelser*. Men disse bør være let gennemskuelige, også for andre, og for at være sikker på altid at bruge samme forkortelser, bør man efterhånden udarbejde en liste over disse. Med en vis forsigtighed vil man også kunne anvende forkortelser ved uddrag af utrykte kilder, f. eks. hvis man mange gange skal citere en bestemt pakke eller bindrække. Man bør i så fald opføre disse på sin liste, så man til enhver tid kan fastslå, hvad den nøjagtige titel er.

Det sker gang på gang, at der kommer en mand i et stort arkiv, som gerne vil samle materiale til en egn historie. Taler man med ham, viser det sig, at han enten slet ikke kender den trykte litteratur om emnet eller i hvert fald har et ganske tilfældigt kendskab dertil. Det er en bagvendt vej at gå. Det rigtigste og det mest praktiske er at *begynde med de trykte behandlinger* af emnet, så man får en foreløbig orientering. Derefter tager man fat på det utrykte kildestof, og først så er der grund til at aflægge besøg i arkiver og andetsteds.

Bibliografier

Hvordan finder man så ud af, hvad der er skrevet om et sogn, en by eller et andet emne, man interesserer sig for? Det bedste vil være, at man allerførst *taler med centralbiblioteket* herom. Der vil man altid kunne oplyse om en hel del let tilgængeligt materiale, som under alle omstændigheder skal gennemgås. Og den litteratur, som biblioteket ikke selv har på hylderne, vil man kunne skaffe fra Statsbiblioteket i Århus eller Det kongelige Bibliotek. Man kan roligt gå ud fra, at man uden vanskelighed vil kunne låne enhver bog, der er trykt her i landet i nyere tid. Enkelte sjældnere værker er dog undtaget fra udlån eller må kun benyttes på bibliotekets læsesal. Iøvrigt vil det være praktisk at gennemgå sidste udgave af *Traps Danmark*, hvor man vil finde ret udførlige litteraturhenvisninger, både i artiklerne om de enkelte sogne, men også i afsnittet om hele amtet og de enkelte herreder. Sidste bind af Traps fjerde udgave kom i 1929. Den nye 5. udgave er under udgivelse.

Til almindelig orientering i den historiske litteratur findes der iøvrigt en del udmærkede *hjælpe midler*: Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi 1482—1550, 1919, og 1551—1600, 1931, *Bibliotheca Danica I-IV* med supplement og register, 1877—1948. Sidstnævnte værk indeholder en systematisk ordnet fortegnelse over alle danske bøger 1482—1840, mens *B. Erichsen og Alfred Krarup: Dansk historisk Bibliografi I-III*, 1917—27, giver en systematisk oversigt over alle bøger 1831—1912 og samtlige

tidsskriftartikler til og med 1912. En alfabetisk fortegnelse over den topografiske litteratur findes i bd. II, men de lokale bidrag til stats- og kulturhistorie er dog registreret i bd. I, der omhandler den almindelige historiske litteratur. Bd. III indeholder den personalhistoriske litteratur. Man vil altså ikke i Dansk historisk Bibliografi finde en samlet fortegnelse over den ældre topografiske litteratur, men en sådan er registreret i *Chr. Heilskov: Dansk Provinstopografi I-II, 1920—49*. Bd. I omfatter tiden til 1911, bd. II årene 1912—15. Værket er ordnet alfabetisk efter amter og indenfor disse efter lokaliteter. Stedregister i begge bind.

Fra tiden efter 1915 er der ikke nogen systematisk oversigt over den historiske og topografiske litteratur, men en fortsættelse af Dansk historisk Bibliografi har været under forberedelse i længere tid. Vil man systematisk undersøge, hvad der findes af trykte danske bøger efter 1912 eller 1915 må man gennemgå *Dansk Bogfortegnelse*, der indtil 1944 findes i bind, som omfatter 5 år, derefter kun i årlige bind. I Merete Bodelsen og Åge Marcus: Dansk kunsthistorisk Bibliografi, 1935, der går til og med 1932, gives dog en samlet oversigt over litteraturen vedr. de enkelte kirker, herregårde m. m. Ønsker man et fuldstændigt overblik over historiske og lokalhistoriske tidsskriftartikler fra tiden efter 1912, er man henvist til at gennemgå *Dansk Tidsskrift-Index*, der begyndte at komme i 1915, og som indeholder en saglig ordnet fortegnelse over samtlige artikler i danske og en del andre nordiske tidsskrifter. Udmærket er også den systematiske *oversigt over dansk historisk litteratur*, som udgives af Historisk Forening. Den trykte fortegnelse ophørte med at komme i 1940, men for de følgende år udarbejdes fortegnelsen på dupliserede kort, der findes på arkiverne og en række større biblioteker. Denne fremgangsmåde har den fordel, at det har været muligt at indordne kortene for en længere årrække, så man på een gang kan overse litteraturen fra flere år. Fra 1940 udgives der desuden en oversigt, *Avis-Kronik-Index*, over kronikker og større artikler, som er trykt i danske aviser. Efterhånden som man finder de værker, der kan tænkes at være af værdi, noterer man forfattere og artikler ned på sine lister eller kartotekskort over den litteratur, som skal gennemgås.

Større topografier

Når man tager fat på den historiske litteratur, vil det være naturligt at begynde med de store almindelige topografier. Den første Danmarksbeskrivelse blev udarbejdet af *P. H. Resen* i årene efter 1666. Men værket blev ikke trykt, og størstedelen gik tabt ved Københavns brand i 1728. I 1925 har man begyndt en udgivelse af de rester, der er bevaret.

Den første store Danmarks topografi, der virkelig så lyset, er *Danske Atlas I-IX*, udg. af Erik Pontoppidan, Hans de Hofman m. fl. i årene

1763—81. Det bygger på et omfattende indberetningsmateriale fra sognepræster og andre. Det meste af dette materiale er nu tabt, og værket er derfor ofte en førstehåndsskilde, selvom dets oplysninger må behandles med stor kritik. Sammen med Danske Atlas vil det være naturligt at nævne Hans de Hofmans store værk: *Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge I-XI, 1755—80*, der ikke blot indeholder gengivelse af dengang gældende fundatser, men også et omfattende topografisk materiale.

Afløseren af Danske Atlas blev J. P. Traps store værk: *Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*. Første udgave af Trap kom 1859—60, 2. udg. 1872—79, 3. udg. 1898—1906, 4. udg. 1920—29, og 5. udg. er under udgivelse. Da Trap giver en del oplysninger om sognenes forhold på den tid, værket blev til, kan også de ældre udgaver have deres værdi for lokalhistorikeren af idag.

Foruden de her nævnte store Danmarksbeskrivelser er der i tidens løb kommet en del mindre. De fleste har vel ikke større selvstændig værdi, men bør dog rådspørges. Nævnes kan især: Daniel Bruun: *Danmark, Land og Folk I-V plus registerbind, 1919—23*, og *Danmark Før og Nu*, red. af Johs. Brøndsted I- 1952—. Også to andre store værker bør efterses: G. Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Møen I-II, 1803*, i *Fyn, Langeland, Ærø, Lolland og Falster I-II, 1806*, *Nørre-Jylland I-III, 1808—12*, samt *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oeconomisk Henseende*, udg. af Det kgl. danske Landhusholdningsselskab 1826—44. De giver værdifulde redegørelser for landbrugets forhold i første halvdel af 1800-årene. Ældre rejsebeskrivelser kan også tit indeholde et godt topografisk stof. For en ordens skyld nævnes også *den lokalhistoriske årbog*.

For den, der skal skrive hjemstavnshistorie, er det ikke nok at være fortrolig med udviklingen i sit eget sogn. Han må også have kendskab til den almindelige historiske udvikling i hele landet, den som er baggrunden for de særlige forhold, han skal skildre, det store bagtæppe for hans lille verden. En solid *Danmarkshistorie* kan sognehistorikeren ikke undvære. Det værk, de fleste tyr til, er vel nok Schultz' *Danmarkshistorie I-VI, 1941—43*, men mange sætter også stor pris på *Danmarks Riges Historie I-VI, 1896—1907*, der var det foregående slægtsleds skildring af rigets udvikling gennem århundrederne. Andre vil måske foretrække Erik Arups *Danmarkshistorie I-III, 1925—55*, der lægger mere vægt på de sociale og økonomiske forhold, men kun går til 1665. Mindre oversigter findes bl. a. i *Historikergruppens Danmarkshistorie I-II, 1950—51*, hvor de kulturhistoriske skildringer spiller en forholdsvis større rolle, og i *Vilhelm la Cour: Danmarks Historie I-II, 1942*.

Når man skal behandle de forskellige problemer i en sognehistorie, landbruget eller kirkens forhold, skole eller administration, vil man hele

tiden være nødt til at rådspørge den store og omfattende speciallitteratur, der findes herom. Fortegnelser vil findes i de bibliografier, der tidligere er omtalt, og de forskellige artikler i leksikonet giver udførlige oplysninger om disse forhold og om den litteratur, hvori de behandles.

Trykte kilder

Har man først gennemarbejdet den vigtigste del af de artikler og bøger, som indeholder oplysninger om ens sogn, er det naturligt at gå igang med kildematerialet, altså med fortidens breve, indberetninger, regnskaber m. m., og at begynde med det, som er blevet trykt. Det er statelige rækker af kildepublikationer, danske historikere i tidens løb har bragt til veje. Uendelige tusinder af arbejdstimer ligger bag, og historikerne bør sende en venlig tanke til forgængerne og takke dem for deres indsats, som betyder en stor lettelse i det historiske arbejde. De fleste af de mange kildepublikationer er heldigvis forsynet med stedregistre, så man hurtigt kan finde oplysningerne om den egn, man arbejder med.

Vort ældste nuværende udgiverselskab er det i 1745 oprettede *Kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog*, der siden sit første år har udgivet *Danske Magazin*, der indtil nu er udkommet i 7 rækker, hver række som regel på 6 bind. I denne lange række af kildepublikationer findes et meget omfattende historisk materiale, som dog er yderst vanskelig tilgængeligt, fordi det er så spredt. En oversigt over indholdet af 1—4. række, 1745—1886, findes i 4. r., VI, 1886, s. 399—428.

I 1877 stiftedes *Selskabet til Udgivelse af Kilder til dansk Historie*. Det nye selskab kom til at indlede en ny epoke i dansk kildepublikations historie. En lang række kilder er blevet udgivet på forbilledlig måde af selskabet siden dets oprettelse. *Det danske Sprog- og Litteraturselskab*, der blev oprettet i 1911, har også publiceret en række værdifulde historiske kilder, således det store *Diplomatarium Danicum*. Et i 1952 oprettet udvalg til *Udgivelse af Kilder til dansk Landbohistorie* har et mere begrænset opgaveområde end de ældre selskaber. Også *Rigsarkivet* har fra gammel tid udfoldet en rig udgivervirksomhed, og udsender bl. a. den store række af Kancelliets Brevbøger. Når hertil kommer, at mange andre selskaber, institutioner og enkeltpersoner har udgivet kilder til dansk historie, vil man forstå, at der er tale om et meget omfattende stof, som det kan være vanskeligt at få overblik over. Ofte vil man dog kunne få en orientering ved at gennemgå de fortegnelser, der findes på omslagene af de fleste selskabers publikationer. Den følgende oversigt fortæller om de vigtigste udgaver, men er dog langt fra fuldstændig:

Middelalderen

Udgivelsen af kildemateriale til middelalderens historie har stået på gennem århundreder, og allerede for over 100 år siden begyndte man at udgive *Regesta diplomatica historicæ Danicæ*, 1. r., I-II, og 2. r., I-II, 1847—1907. Det indeholder korte register eller referater af trykte breve fra tiden før 1660. Stoffet er ordnet rent kronologisk, og da der ikke findes registre dertil, er det vanskeligt at bruge til lokalhistoriske studier, men det kan være praktisk at slå op i, når man skal undersøge, om et brev af en bestemt dato er trykt.

Det var fra gammel tid en drøm for danske historikere at få udgivet et »diplomatarium«, en udgave af de ældste danske breve. 1700-årenes store historikere, Hans Gram og Jakob Langebek, arbejdede med denne tanke, og der blev skabt en stor kronologisk afskriftsamling, der nu opbevares i Rigsarkivet under navnet Langebeks Diplomatarium. Men først i den nyeste tid lykkedes det at få udgivet en fuldstændig fortegnelse over det middelalderlige brevmateriale. I *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis* 1. r., I-IV, 1894—1912, og 2. r., I-IX, 1928—1939, findes en fortegnelse over samtlige danske breve, »der arkivalsk hører hjemme i Datidens Danmark«. Hvis et brev tidligere har været udgivet, henvises der til Regesta-værket, hvis det er trykt efter den tid til det værk, hvori det findes. De ikke-trykte breve gengives i et meget fyldigt uddrag og i »oversættelse«. Efter hvert brev gives udførlige oplysninger om, hvor det opbevares, og om det er original eller afskrift samt om eventuelle afskrifters indbyrdes forhold. En undtagelse danner dog de mange breve, der kun kendes fra brevbøger og registraturer, idet de nævnes for sig efter brevene for det enkelte år. Der findes gode registre til begge bind.

For enhver, der beskæftiger sig med middelalderlig historie, er repertoriet en uundværlig bog. Men man må gøre sig klart, at man ikke finder alle breve vedr. et bestemt sogn ved at slå op i registret til repertoriet. En hjælp til at finde frem til det, man søger, har man i de udførlige arkivoversigter, der ledsager hver række. Her kan man se, hvilke breve der er bevaret fra de enkelte klostres, købstæders, herregårdes, kirkers eller personers arkiver. Ved hjælp af dem vil man ofte kunne finde frem til en hel del breve fra en bestemt lokalitet, som registret ikke vil kunne føre på sporet af. Iøvrigt har man i stednavneregistret til *Stednavneudvalgets store middelalderlige diplomatarium* (se nærmere Fort. og Nut. XVIII, s. 388—89) et udmærket hjælpemiddel til at fastslå, hvilke breve der er bevaret fra de enkelte sogne og landsbyer. Ved hjælp heraf kan man finde datoen for de breve, hvori hver enkelt lokalitet nævnes, og gennem repertoriet og regesta kan man så få oplyst, hvor de er trykt, hvis man da ikke med det samme vil benytte Stednavneudvalgets

diplomatarium, der består af opklæbete udklip af de trykte værker, hvori de middelalderlige breve er gengivet. Udklip fra meget sjældne værker mangler dog, men i så fald meddeles oplysninger fra Regesta og Repertoiret samt afskrift af de i brevet forekommende navne. Dette stednavneregister til Stednavneudvalgets diplomatarium er dog ikke helt fuldstændigt, idet man for købstædernes og landsdelsnavnenes vedkommende kun har medtaget et udvalg. Er man så heldig at bo i et af de amter, hvis stednavne er blevet publiceret af Stednavneudvalget, vil man i de trykte værker kunne finde henvisning til datoerne for de breve, hvori de forskellige lokaliteter omtales.

Drømmen om det fuldstændige middelalderlige diplomatarium blev først til virkelighed i 1938, da Sprog- og Litteraturselskabet begyndte udgivelsen af det store *Diplomatarium Danicum*. Det omfatter tre rækker: Corpus Diplomaticum Regni Danici 1135—1340, I-VII, 1938, indeholder fotografiske gengivelser af samtlige originaldokumenter, der har danske udstedere. I *Diplomatarium Danicum* findes selve aktstykkerne i fuldstændig gengivelse på originalsproget og med et udførligt videnskabeligt noteapparat. Den del af udgaven, som hidtil er kommet, 2. r., I-XI, omfatter tiden 1250—1336. Da de fleste breve er på latin og altså vanskeligt tilgængelig for mange, udgives der samtidig en oversættelse: Danmarks Riges Breve. Oversættelserne udsendes også i en såkaldt amsudgave, hvori brevene fra større områder samles for sig.

Visse dele af det middelalderlige diplomstof var dog allerede blevet udgivet af C. Molbech og N. M. Petersen: Udvalg af hidtil utrykte Danske Diplomer og Breve fra det 14., 15. og 16. Aarhundrede, 1858. *Diplomatarium Christierni Primi*, udg. af Hans Knudsen, 1856, omfatter væsentligst brevstof til riges almindelige historie.

Af stor værdi for studiet af de enkelte egenes historie er *De ældste danske Archivregistraturer I-V*, 1854—1910, der indeholder gamle fortegnelser over kongelige og kirkelige arkiver. Disse bringer som regel kun et kort uddrag af hvert enkelt brev, men da mange af de her registrerede dokumenter senere er gået tabt, er det dog en kilde af stor værdi. Hertil slutter sig *Danske adelige Brevkister*, udg. af A. Thiset, 1897, som indeholder tilsvarende fortegnelser over indholdet af privatpersoners arkiver. Fru Eline Gøyes Jordebog, udg. af A. Thiset, 1892, omfatter jordebøger over fru Elines og hendes slægts omfattende gods, og til flere af dem hører uddrag af de mange adkomstdokumenter.

I 1772 begyndte Jakob Langebek at udgive *Scriptores rerum Danicarum medii ævi*, der er det mest omfattende kildeskrift til dansk historie i middelalderen. Dets 9 bind, 1772—1878, hvoraf det sidste er register, indeholder en mængde årbøger, krøniker, brevbøger m. m. Saxos store værk: *Gesta Danorum* er sidst udgivet af J. Olrik og H. Ræder, 1931, og oversat af J. Olrik. En moderne udgave af årbøgerne findes i Ellen

Jørgensen: *Annales Danici medii ævi*, 1920, mens en del af det andet beretningsmateriale er udgivet af M. Cl. Gertz i *Vitae sanctorum Danorum*, 1908—12, og *Scriptores minores historiae Danicæ medii ævi*, 1917—22. En del af det middelalderlige kildestof er desuden udgivet i dansk oversættelse af *Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse*.

Der findes også en række særlige udgaver af *middelalderlige brev-bøger og gavebøger* samt samlinger af breve, som vedrører en enkelt egn. Nævnes kan bl. a.: Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapitel, nedskrevet 1290—1518, kaldet Oldemoder (*Avia Ripensis*), udg. 1869 af O. Nielsen, som også har udgivet: *Codex Esromensis*, *Esrom Klosters Brevbog*, 1880—81, og *Dueholms Diplomatarium*, *Samling af Breve 1371—1539 i St. Johannesklostret Dueholm paa Morsø*, 1872, *Diplomatarium Vibergense*, 1200—1559, udg. af A. Heise, 1879, *Københavns Diplomatarium I-VIII*, udg. af O. Nielsen, 1872—1887, *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus I-III*, udg. af J. R. Hübertz, 1845—46, *Aktstykker til Bornholms Historie 1327—1621*, udg. af samme, 1852. Et særlig vigtigt kildeskrift til middelalderens historie er *Kong Valdemars Jordebog*, sidst udg. af Svend Aakjær i 3 bind, 1926—45. Udgaven indeholder oversættelse og et omfattende noteapparat.

Betydelig lokalhistorisk værdi har også den store udgave af pavebreve og andet kildestof vedrørende den *danske kirkes historie* i middelalderen: *Acta Pontificum Danicum I-VII*, udg. af L. Moltesen, Alfred Krarup og Johs. Lindbæk, 1904—43. Pavebrevene fra tiden før 1316 er dog udgivet for sig i *Bullarium Danicum*. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1198—1316, 1932.

En del af de *senmiddelalderlige regnskaber* er trykt i *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, udg. af Will. Christensen, 1904, og i *Danske middelalderlige Regnskaber*, hvoraf foreløbig er kommet to halvbind, regnskaber vedrørende hof- og centralstyrelse, udg. af Georg Galster, 1944—53.

Af særlig betydning for *købstædernes historie* er C. Nyrops store udgave af *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen I-II*, 1895—1904.

Fra 1400-årene er der bevaret en del mere *private breve*, som ikke mindst stammer fra de adelige arkiver. De er udgivet af William Christensen: *Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans's Tid I-II*, 1912—14. Et kildestof af mere speciel karakter er *Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450*, udg. af Kr. Erslev, 1901, og *Gamle jyske Tingsvidner*, udg. af O. Nielsen, 1881.

Angående udgaver af det store *folkevisestof* henvises til leksikonet under folkeviser.

1600- og 1700-årene

Den største og mest omfattende kildesamling fra denne tid er udgaverne af *Danske Kancellis kopibøger* over udgåede breve, som er bevaret fra 1513. Brevbøgerne fra Christian 2.s tid er kun dårligt udgivet, i Suhms Samlinger II, 1781—84, og Nye Samlinger I-III, 1792—94. Derefter følger Kong Frederik den Førstes danske Registranter, udg. af Kr. Erslev og W. Møllerup, 1879, Danske Kancelliregistranter 1535—1550, udg. af samme, 1881—82. De lukkede breve, tegnelserne, for tiden 1535—1550 er trykt i Danske Magazin 3. r., IV-VI, 4. r., I-II, IV-VI, 1854—86. Med 1550 begynder Rigsarkivets store udgave af Kancelliets Brevbøger, der skal gå til 1660 og foreløbig omfatter tiden indtil 1641. I disse udgaver gengives brevene ikke fuldstændigt, men i fyldige uddrag. Der er udmærkede registre, både person- og stedregistre, i Kancelliets Brevbøger desuden også sagregistre, og det er derfor let at finde frem til det lokalhistoriske stof.

Kancelliets brevboøger suppleres på forskellig måde. I Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv I, 1852—55, s. 69—214, og III, 1861—65, s. 3—104, er trykt en del breve fra Christian 3.s dronning Dorothea. Svend Thomsen har udgivet Frederik II's Enke Dronning Sophies Kopibøger 1588—1617, 1937, E. Marquard Prins Christian (V.)s Breve I, 1626—42, 1952, og Emilie Andersen De Hansborgske Registranter I-II, 1943—49. Også udgaven af Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve I-VIII, udg. af C. F. Bricka, J. A. Fridericia og Johanne Skovgaard, 1878—1947, udgør et naturligt supplement til Kancelliets Brevbøger.

Fra Christian 2.s tid findes et omfattende materiale i C. F. Allen: Breve og Aktstykker til Oplysning af Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie I, 1854. Et stort brevstof til belysning af Grevefejdens historie er udg. af C. Paludan-Müller i Aktstykker til Nordens Historie i Grevefejdens Tid I-II, 1852—53. Hertil slutter sig en del materiale, trykt i Danske Magazin 4. r., III, 1871. En del af *beretningerne* fra denne tid findes i H. F. Rørdam: Monumenta historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie, især fra det 16. Aarhundrede I-II og 2. r., I-II, 1871—1888.

Af *kildeudgaver fra 1600-årene* er Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV.s Tid I-III, udg. af Kr. Erslev, 1883—90, af særlig betydning. En fortsættelse er under forberedelse. Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660—1676 I-II, er udg. af J. Lindbæk, 1903—10. I Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1871—1878 findes en del spredt kildemateriale, især fra 1600—1700-årene, bl. a. forskellige regnskaber. Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III.s og Christian V.s Tid er udg. af E. Marquard, 1918.

Fra *renaissancetiden* findes en del *private adelige breve*: Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe, udg. af G. L. Wad, 1893, Breve til og fra Kristoffer Gjøe og Birgitte Bølle, udg. af Gustav Bang, 1897, Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre I-II, udg. af E. Marquard, 1929—36. Sophie Brahes regnskabsbog 1627—40 er udg. af Henning Paulsen, 1955. Et vigtigt kildestof af en hel anden karakter findes i de mange ligprædikener fra denne tid. En del af dem er trykt i C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: *Den danske Adel i det 16. og 17. Aarhundrede I-II*, 1874—75, 1913. Også i de forskellige store *værker om adelige slægter* fra denne tid findes en del værdifuldt brevstof, bl. a. i Louis Bobés *Slægten Ahlefeldts Historie I-VI*, 1895—1912.

Tiden efter 1700

Fra tiden efter 1700 er det mere tilfældigt, hvad der er blevet udgivet af det næsten uudtømmelige stof i arkiverne. Og de trykte kilder behandler først og fremmest *de almindelige politiske forhold*. Nævnes kan især: Kabinetstyrelsen i Danmark 1768—1772, I-III, udg. af Holger Hansen, 1916—23, Inkvisitionskommissionen af 20. Januar 1772, I-V, udg. af Holger Hansen, 1927—41, Regeringsskiftet 1784, udg. af A. D. Jørgensen, 1888. Hertil slutter sig flere udgaver af *breve* fra denne tid: Bernstorffske Papirer i Tiden 1732—1835, I-III, udg. ved Aage Friis, 1904—1913, og Efterladte Papirer fra den Reventlow'ske Familiekrede i Tidsrummet 1770—1827, I-IX, udg. af Louis Bobé, 1895—1932, Efterladte Breve, Betænkninger og Optegnelser af J. O. Schack-Rathlou 1760—1800, udg. af J. O. Bro Jørgensen, 1936. Fonden ad usus publicos 1765—1842, I-III, udg. af C. F. Bricka og Henny Glarbo, 1897—1947, indeholder værdifulde bidrag til dansk *kulturhistorie* i det nævnte tidsrum.

Fra *1800-årene* findes endnu færre videnskabelige kildeangivelser. Nævnes kan den store udgave af Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne I-III, udg. af Povl Bagge og Povl Engelstoft, 1945—49. I denne tid begynder helt nye store kildegrupper at få betydning. De trykte beretninger om *forhandlingerne i stænderne og senere i rigsdagen* indeholder et værdifuldt lokalhistorisk stof, som udnyttes i alt for ringe grad. En god hjælp til at finde frem til det, man søger, er A. Lauesgaard: *Fortegnelse over Rigsdagsvalgene, Rigsdagssamlingerne . . . . samt Talerfortegnelser . . . . 1848—87*, 1916. I 1800-årene har så at sige hver lidt større by sin egen *avis*. Der er her et næsten uudtømmeligt materiale, som lokalhistorikeren vel ofte viger tilbage for at gå i gang med, med mindre der er udarbejdet registre dertil (om disse se artiklen aviser i leksikonet). Men en gennemgang lønner sig for enhver, der skal beskæftige sig med en bestemt egns historie. Man må dog gøre sig klart, at en stor del af stoffet i aviserne er »beretninger« og må bruges med den største forsigtighed og med stærk kritik.

Retslige kilder

Et vigtigt kildestof er *lovene*. De viser, hvorledes forholdene skulle have været, og fortæller ofte indirekte, hvordan de faktisk har været. De gamle landskabslove er nu let tilgængelige i den danske oversættelse ved Stig Iuul og Erik Kroman: Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk I-III, 1945—48. De middelalderlige *forordninger* er trykt i Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv V, 1871—75, s. 1—86. Hertil slutter sig Danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende Acter, udg. smst. II, 1856—60. De forskellige *byretter* er trykt i J. A. L. Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske Love V, 1827; en ny udgave, der også omfatter den øvrige lovgivning vedr. købstæderne, er Danmarks gamle købstadslovgivning I- 1951—, udg. af Erik Kroman.

Lovstoffet fra den følgende tid findes i J. L. A. Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle Love IV, 1824, der omfatter kgl. recesser og ordinanser fra Christian 2.s lovkompleks til Christian 4.s store reces af 1643. En del af stoffet findes også i V. A. Secher: Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558—1660, I-VI, 1887—1918. Danske Lov er sidst udg. af Stig Iuul, 1949. Iøvrigt er *lovene og forordningerne fra tiden efter 1660* trykt i den såkaldte kvartudgave. Uddrag af love og forordninger, på mange måder mere omfattende end kvartudgaven, findes i den store samling, der almindeligvis kaldes Schous Forordninger efter J. H. Schou, der begyndte udgaven i 1777. Den omfatter tiden fra 1660 til 1869. Der er registerbind 1670—1822 og 1823—67, men iøvrigt kan stoffet også udnyttes ved hjælp af de forskellige *lovleksika* fra ældre tid, især Laurids Fogtman: Alfabetsk Register efter Bulls Metode over Love, Forordninger . . . I-III, 1777—81, og Dansk Lovleksikon, 2. udg., I-VI, 1900—1903, med tillæg I-IV, 1906—1929. Collegialtidende, der begyndte at udkomme 1798, indeholder også en del af de udkomne forordninger og reskripter samt oplysninger om ledige embeder, udnævnelser, beretninger fra offentlige institutioner m. m. Den fortsættes fra 1848 under navnet Departementstidende og afløses i 1871 af Ministerialtidende, mens de almindelige love og lign. fra 1870 findes i Lovtidende.

Af *de kirkelige love* findes særlige udgaver: Danske Kirkelove 1536—1683, I-III, udg. af H. F. Rørdom, 1883—89. En saglig ordnet oversigt over det kirkelige lovstof fra tiden efter Danske Lov findes i Samling af . . . Forordninger, Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve . . . der angaae Religionen, Gejstligheden, Kirker, Skoler, Hospitaler og Fattige, 1784, nye ajourførte udgaver 1810, 1838—40, supplement 1840—45. Fortsat i Kgl. Reskripter og Resolutioner, Love og Ekspeditioner Gejstligheden i Danmark vedkommende 1846—56, derefter i Love og Ekspeditioner vedk. Kirke- og Skolevæsen. Af andre lovsamlinger m. m. vedr.

særlige områder kan nævnes: L. S. Fallesen: Chronologisk Samling af de kongelige Forordninger... Forst- og Jagtvæsenet angående, 1836, og Peder Rosenstand Goiske m. fl.: Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve den danske Krigsmagt til Lands angående 1670—1868, 1803 ff. Derefter Kundgørelser for Hæren.

Et vigtigt historisk materiale er også de gamle *domme*. Det middelalderlige stof må søges i de almindelige kildepublikationer. J. L. A. Kolderup-Rosenvinges store udgave: Udvalg af gamle danske Domme, afsagte på Kongens Retterting og på Landsting I-IV, 1842—48, begynder omkring midten af 1400-årene, men omfatter væsentligst stoffet fra 1500-årene. Den fortsættes i Samling af Kongens Rettertings Domme 1595—1614, I-II, 1881—86. Kolderup-Rosenvinges udgave er kun et udvalg, og i retsprotokollerne, der for herredagens vedkommende er bevaret fra 1537, findes et stort og omfattende utrykt materiale. En udgave af herredagsdombøgerne er under forberedelse. Nogle uddrag af *det fynske landstings* domsprotokoller er meddelt af N. F. Schlegel i Ugeskrift for Retsvæsen, 1870, og i Emil Schjøttz: Fra Sjællandsfars Landsting, 1875, findes korte referater af en række sager ved *det sjællandske landsting* 1676—1789. Referater af en del *domme fra nyere tid* findes i N. F. Schlegel: Samling af Højesteretsdomme 1818—56, I-III, 1861—64, i Højesteretstidende fra 1857 og i Ugeskrift for Retsvæsen fra 1867.

Retsprotokollerne fra de enkelte herredsting indeholder et yderst værdifuldt, men vanskeligt tilgængeligt stof. I 1954 er der påbegyndt en udgivelse heraf: *Ældre danske tingbøger*. Det er meningen foreløbig at udgive fire rækker: Herlufsholm birks tingbog 1616—1619 og 1630—33, Åsum herreds tingbøger 1640—48, Skast herreds tingbøger 1636—40 og Sokkelund herreds tingbøger 1621—30.

Kilder til landbrugshistorie

Danmark har været et udpræget landbrugsland indtil den nyeste tid, og det er en selvfølge, at landbrugets historie her må spille en stor rolle. Der er da også udgivet et betydeligt materiale til belysning heraf. *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark I-IV*, 1892—1950, der er udg. af L. Lauersen, F. J. West og S. Nygård og omfatter tiden 1535—1730, gør det således muligt at følge alle kronens godshandler og mageskifter. De to første bind indeholder desværre ingen nærmere oplysninger om de enkelte gårde, bol og huse, angiver kun deres antal. Fra bd. III, der begynder 1689, anføres ejendommens art, matrikelnummer og størrelse.

Henrik Pedersens store værk: *De danske Landbrug, fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688*, 1928, giver

by for by og herred for herred oplysninger om antal af gårde, huse og anden skyldsats jord og om det dyrkede areal. Tilslut findes en oversigt over besiddelsesforholdene i de enkelte amter og over ejendommenes størrelse 1688. Den *landbrugshistoriske udvikling i 1700-årene* er et centralt problem i dansk historie, men det er kun en meget lille del af det omfattende kildemateriale, der er trykt. I. A. Fridericia har udgivet Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie, 1888, og i Den for Landbovæsenet nedsatte Kommissions Forhandlinger I-II, 1788, findes et stort materiale vedr. drøftelserne forud for stavnsbåndets ophævelse 1788. *Danske Vider og Vedtægter eller gamle Landsbylove og Byskraaer I-V*, udg. af Poul Bjerge, Thyge Søgaard og Aug. F. Schmidt, 1904—38, indeholder et centralt stof til belysning af landsbyernes driftsformer samt bøndernes arbejdsliv og tilværelse i dagligdagen.

Kilder til handelshistorie

For enhver, der skal beskæftige sig med byhistorie, findes et vigtigt stof i den store *udgave af Øresundstoldregnskaberne*: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497—1660, 1. r., I-II, og 1661—1783, 2. r., I-II, udg. af Nina Bang og Knud Korst, 1903—45. Udgaven omfatter desværre kun regnskaberne fra Øresund og Storebælt, derimod ikke det tilsvarende materiale fra *Lille Bælt*, der begynder i 1700 (findes i Rigsarkivet), og som belyser handelen i de danske byer vest for Storebælt.

Det skriftlige materiale

Skriftlæsning

Når man har været gennem de trykte kilder, vil man være ret fortrolig med fortidens sprogtone og udtryksform. Men når man selv skal til at tumle med de håndskrevne kilder, vil der uvægerligt møde en store vanskeligheder. Thi de vil i langt de fleste tilfælde være skrevet med bogstaver, som er forskellige fra nutidens. Nu er der heldigvis en del forskellige udmærkede *læsehefter*, f. eks. H. Hjelholt: *Skriftprøver fra Tiden efter Reformationen til Midten af 19. Aarhundrede*, 2. udg., 1948, så man kan øve sig, inden man sætter foden i arkivet. Drister man sig så vidt, at man også vover at gå i lag med *middelalderens skrift*, kan man studere E. Kroman: *Middelalderlig skrift, skriftprøver og transkriptioner*, 1951. Et godt værk at gøre sig bekendt med er også Kroman: *Skriftens Historie i Danmark fra Reformationen til Nutiden*, 1943, der bl. a. indeholder en mængde skriftprøver og gengiver hele *alfabetet* fra forskellige tidsperioder.

Når man første gang besøger et arkiv, skal man ikke straks give sig i lag med 1500-årenes skrift, men først prøve at læse *de nyere doku-*

menter. Tit vil det dog være mest praktisk at begynde med breve fra 1700-årene, idet denne tids skrift ofte er lettere at læse end 1800-årenes. Og man skal først studere den skrift, der er blevet til på embedsmandskontorenes skrivestuer, ikke den mere individuelle skrift.

Hjemstavnens arkiver

Inden man tager fat på arbejdet i de offentlige arkiver, vil det være naturligt at indsamle og gennemgå, hvad der findes af *arkivalisk materiale ude i sognet*. På mange gårde ligger der jo gamle *skøder*, *aftægtskontrakter* og *skiftebreve*. Endnu bedre er det, hvis man kan finde samlinger af *private breve* fra ældre eller nyere tid, *dagbøger* og lignende. Af stor værdi er også de mange *foreningsarkiver*, som burde opbevares hos formanden eller sekretæren. Er der mangler i arkivet, bør man undersøge, om afgåede formænd eller deres slægt skulle have noget liggende. Hos præsten gemmes *kirkebøgerne* efter 1814, men måske har han også visse embedsarkivalier fra de sidste årtier, som kan være af værdi. Der kan hos ham eller andetsteds i sognet være *legatprotokoller*, som kan gå temmelig langt tilbage. *Sognefogden* har også enkelte arkivalier, og på skolerne vil der ofte være gamle *skoleprotokoller*, som fortæller om undervisningen i gamle dage og beretter om de enkelte menneskebørns præstationer, således som læreren nu engang bedømte dem. Måske kan det også tænkes, at *skolekommissionens arkiv* findes her. Ellers må man undersøge, om det opbevares hos formanden, på kommunekontoret eller måske hos sognepræsten. Det vigtigste lokale arkiv er dog *sognerådets arkiv*. Da der almindeligvis ikke — bortset fra Sønderjylland — er afleveret noget fra disse arkiver til landsarkiverne, vil man på kommunekontoret som regel have arkivalier tilbage til 1841, undertiden endda til 1803, da fattigkommissionerne blev oprettet. Når der ses bort fra de allernyeste sager, vil der almindeligvis ikke være nogen vanskelighed ved at få adgang til at benytte disse offentlige arkiver; dog bør de aldrig lånes hjem, men gennemgås på stedet.

Hvis der er en *herregård* i arkivet, må man undersøge, om den eventuelt rummer godsarkivalier eller de skiftende godsejeres korrespondance. I mange tilfælde vil en eftersøgning her dog ikke give noget resultat, fordi arkivalierne er blevet afleveret til landsarkiverne. Mange af disse afleveringer er formidlet af *Videnskabernes Selskabs Arkivkommission*, der har udført et stort arbejde med undersøgelse og registrering af arkivalier i privateje. Et indtryk af kommissionens arbejde vil man kunne få gennem de årligt udgivne trykte beretninger om virksomheden. Det er dog ikke alle undersøgte arkiver, som er afleveret til landsarkiverne, og man vil derfor kunne have stort udbytte af de udarbejdede fortegnelser, som findes i Rigsarkivet eller i landsarkiverne.

Da landsarkiverne ikke har kunnet modtage afleveringer af de nyere dele af embedsarkiverne, vil man ofte kunne finde værdifuldt stof på de forskellige embedskontorer, f. eks. i *amtets, politimesterens og dommerens arkiver*. Vil man f. eks. følge de gamle gårdes ejerhistorie, må man begynde på dommerkantoret, hvor man ikke blot har de nyere »tingbøger«, men også de ældre panteregistre, hvor hver ejendom har sit »folium«, så man hurtigt kan overse, hvilke handler og overdragelser, der har fundet sted. Skøder, pantebreve m. m. er indført i skøde- og panteprotokollerne, men de ældre af disse er dog afleveret til landsarkiverne.

Statens arkivvæsen

Der er således en hel del at gøre for den, der vil udtømme det skriftlige materiale, som findes i sognet eller på egnen. Men en dag er dette arbejde forbi, og man må gå i gang med indsamlingen i de offentlige arkiver, først og fremmest landsarkiverne og Rigsarkivet. Inden man første gang sætter sin fod i disse videnskabernes templer, vil det dog være praktisk at kende lidt til arkivernes forhold og orientere sig lidt om, hvad man kan vente at finde der. En god oversigt over *de danske arkiver i dag*, deres arbejde og virke findes i Axel Linvald: *Dansk Arkivvæsen*, 1933. G. Saxilds bog: *Om Arkivvæsen*, 1923, giver en kort orientering og fortæller også om arkivernes indhold. Særlig interesse for hjemstavnhistorikeren har S. Nygårds lille oversigt: *Anvisning til at drive historisk-topografiske studier* (Fort. og Nut. VII, s. 1—30), der er skrevet for lokalhistorikeren og giver god besked om de arkivalier, som især har interesse for ham. I *Haandbog for Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur* ved Regnar Knudsen, 1939, har Hans Knudsen i korte træk behandlet arkivernes betydning for det lokalhistoriske arbejde, og i *Albert Fabritius og Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning*, 1943, gives en fortræffelig og udførlig redegørelse for det slægtshistoriske materiale i arkiverne. Desuden findes der en del mere speciel arkivlitteratur om de enkelte grupper af arkivalier. Den vil blive omtalt under gennemgangen af arkivernes indhold.

De fleste har vist en temmelig uklar forestilling om, *hvad et arkiv er*, og ofte forveksler de arkiv og bibliotek. Det må derfor fastslås, at der er en afgørende forskel mellem disse. Bortset fra enkelte af de store statsbiblioteker har bibliotekerne kun trykte bøger, et arkiv har kun håndskrevet materiale, dokumenter, protokoller osv. Ja, man kan gå endnu videre og sige, at arkiverne stort set kun rummer embedskontorerne, godserne og de private mænds papirer, at Rigsarkivet eller landsarkiverne kun er een stor samling af en række meget forskellige enkeltarkiver.

I et bibliotek ordnes bøgerne efter et bestemt sagligt princip. Hvad

angår samme emne findes samlet under eet. I gamle dage fordelte man også det arkivalske materiale på denne måde, men efterhånden som den nyere tids store papirmasser nåede ind i arkiverne, blev man klar over, at en sådan ordningsmåde var håbløs. Man forstod, at den eneste vej frem var at *ordne sagerne efter de enkelte kontorer og embeder*, hvortil de hørte. Kancelliets arkiv måtte f. eks. altid forblive en enhed, sager fra de forskellige departementer måtte ikke blandes sammen. Man må derfor ikke i et arkiv vente at finde oplysninger om enkelte personer, gårde eller egne samlet på eet sted; for at finde frem til det materiale, man skal bruge, må man først gøre sig klart, hvilke embedsmænd der kan have beskæftiget sig med de pågældende personer eller områder.

1889 vedtog rigsdagen *en ny arkivlov*, hvorved der gennemførtes en fuldstændig nyordning af dansk arkivvæsen. Tidligere havde der været to centralarkiver: *Kongeriget's Arkiv* og *Gehejmearkivet*. De blev nu forenet til eet arkiv, *Rigsarkivet*, hvori alle centraladministrationens arkiver og de vigtigere privatarkiver skulle samles. Desuden blev der oprettet tre *provinsarkiver*, fra 1907 *landsarkiver*, i Viborg, Odense og København. Hertil kom et fjerde i Åbenrå 1933. Landsarkiverne modtager alle lokaladministrationens arkiver, kommunalarkiver, godsarkiver og en række privatarkiver. Det er denne ordning, der stadig består. Den har vist sig at virke udmærket og at være til stor gavn for dansk historieforskning og for det lokalhistoriske arbejde, som har taget et stort opsving efter 1889. En stor gene for arbejdet har det dog været, at det ikke har været muligt at få gennemført udvidelser af landsarkivernes magasiner, så de ikke, som forudset i arkivloven, har kunnet modtage regelmæssige afleveringer fra embederne, og man må derfor regne med, at arkivalierne kun er afleveret til omkring 1850—70.

Når man tager fat på arbejdet i de offentlige arkiver, må man, som nævnt, på et tidligt tidspunkt søge at danne sig et overblik over, hvad der skal gennemgås, udarbejde lister herover, som efterhånden måske kan suppleres, og hvor man kan strege ud, efterhånden som arbejdet skrider frem. Iøvrigt må det understreges, at det ofte vil være muligt at *låne arkivalier* fra de offentlige arkiver, altså både landsarkiverne, Rigsarkivet, Erhvervsarkivet m. fl., til brug på det nærmeste centralbiblioteks læsesal. Arkiverne afholder selv udgifterne ved fremsendelsen til biblioteket. En del arkivalier er dog undtaget fra udlån: kirkebøger, skifteprotokoller, skøde- og pantebøger, vitaprotokoller, borgerskabs- og rådstueprotokoller, der indeholder borgerskaber. Fra Rigsarkivet vil man bl. a. ikke kunne låne kontorerne's almindelige protokoller, forestillingsprotokoller, journaler og kopibøger, herredags- og højesteretsprotokoller samt folketællinger.

At studere i arkiver fordrer på mange måder resignation. Man må gøre sig klart, at man *aldrig vil kunne udtømme det store arkivalske*

materiale, med mindre man studerer et yderst snævert afgrænset emne eller beskæftiger sig med en tid, hvorfra vi kun har ganske få dokumenter. Selv en dreven arkivrotte vil aldrig kunne sige: nu har jeg gennemgået alt det arkivalske materiale vedr. Østerby. Det er vigtigt, at man er klar herover i forvejen, så man hele tiden bestræber sig på at sætte ind der, hvor man kan vente at finde centralt materiale, og ikke spilder tiden på en arkivalsk ørkenvandring i et stof, som kun indeholder ganske få og intetsigende bidrag til sognets historie. Det vil være praktisk altid at drøfte sin slagplan med arkivets personale.

Landsarkiverne

Det vil være naturligt at begynde sine studier i landsarkiverne. Det ville være en lettelse i arbejdet og yderst tidsbesparende, hvis man havde *trykte fortegnelser* over de enkelte arkivers indhold. Desværre er dette kun tilfælde for det nyeste arkivs vedkommende, det sønderjyske Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele. En Oversigt ved Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt (Vejl. Arkivreg. VI), 1944, indeholder en trykt redegørelse for arkivmaterialet i Åbenrå-arkivet. En mere almindelig, men kortfattet redegørelse for det nørrejyske landsarkivs indhold findes i Jyske samlinger, 5. r., VII, s. 232—39. For den, der især beskæftiger sig med slægts- og gårdhistorie i Viborg-arkivet, vil C. M. Hofman-Bangs bog med den mærkelige titel Jens Sørensen og Maren Nielsdatter, 1927, være en udmærket hjælp, selvom den på mange punkter er forældet og misprydes af en del sjuskefejl. Her redegøres for, hvad der findes af kirkebøger, lægdsruller, skøde- og panteprotokoller m. m. Arkivets håndeksemplar er ført a jour og indeholder et stort antal tilføjelser. Desuden har arkivet udarbejdet et sogneregister til bogen, som letter brugen. En oversigt over visse mere almindelige arkivalier, som har betydning for det lokalhist. arbejde, vil man finde i Hans Knudsen: De vigtigste Kilder til Ribe Amts Historie i Landsarkivet for Jylland (Fra Ribe Amt VII, s. 447—62). Selvom den er skrevet med henblik på Ribe amt, vil den også have værdi for dem, der arbejder med andre egne, da kildematerialet jo stort set er ret ensartet fra amt til amt.

For landsarkivet i Odense findes ingen særlig oversigt, jvnfr. dog Hans Knudsens artikel: Landsarkivet og Lokalhistorie i Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter IV, 1926—30, s. 415—28. Derimod foreligger en trykt oversigt over skifteprotokoller i Landsarkivet for Sjælland m. m., udg. af Axel Nørilit, 1948, og W. Norvin har i Kilder og Hjælpemidler til Lolland-Falsters Historie II, 1919, givet en summarisk redegørelse for det arkivalske materiale i landsarkivet og Rigsarkivet vedrørende de to øer, en vejledning, der vil kunne være til hjælp for enhver, der skal arbejde i det sjællandske landsarkiv.

Når man tager fat på landsarkiverne, må man gøre sig klart, at man ikke her må vente at finde alle de lokalarkiver, som er blevet afleveret til de danske arkiver, idet en stor del af *de ældre sager*, især fra tiden før 1559, er kommet til Rigsarkivet, hvilket er imod proveniensprincippet, som ellers er bestemmende for arkivernes dispositioner.

Når man begynder på arbejdet i landsarkiverne, vil det være naturligt først at gennemgå de små arkiver, der er blevet til i sognet selv, først og fremmest *præstearkiverne*, hvis vigtigste indhold er *kirkebøgerne*. En samlet fortegnelse over de danske kirkebøger findes i S. Nygård: Danmarks Kirkebøger (Vejl. Arkivr. V), 1933, der oplyser, hvornår de forskellige ministerialer begynder. Iøvrigt giver Fabritius og Hatts håndbog en udførlig redegørelse for kirkebøgernes historie og indhold. Smst. s. 93 ff. findes en oversigt over, hvad der findes af kirkebogsuddrag, trykte såvel som utrykte.

Kirkebøgerne er jo først og fremmest en kilde til sognets personal- og slægtshistorie. Men det må ikke glemmes, at de rigtigt udnyttet fortæller meget mere. Måske er man så heldig, at præsten i ens sogn har hørt til de skriveglade, der har fortalt om større begivenheder, eller som har indladt sig på at give en karakteristik af sine sognebørn. Og til belysning af befolkningsforhold, sædelighed, pest og sygdom, topografi og stednavne, er de en uvurderlig kilde. Af- og tilgangslisterne findes kun fra 1812 til 1875, men giver et godt indtryk af vandringerne på landet.

Af det øvrige indhold i præstearkiverne kan nævnes embedsbogen eller *liber daticus*, som i nogle tilfælde stadig findes hos præsten. Den indeholder bl. a. oplysning om præster og om embedets indtægter. Ofte vil de ældre *skole- og fattigkommissionsprotokoller* også være anbragt i præstearkiverne. Desuden kan der være en del embedspapirer, stolestade-registre, kommunionbøger m. m. *Kirkeregnskaberne* er jo en vigtig kilde til kirkens historie, men kan også fortælle om bygningen og dens inventar, om kirkens økonomiske forhold, om landsbyhåndværkere og om kulturhistorie, f. eks. om begravelser i kirken. Mangler kirkebøgerne, kan de ofte være et værdifuldt supplement til disses begravelsesregistre. En del regnskaber findes i Rigsarkivet, men de fleste i landsarkiverne. Fortegnelser over regnskaberne fra øerne er trykt i Fort. og Nut. VIII, s. 81 ff. og 279 ff. De nørrejske er ordnet i een lang række, så man hurtigt kan fastslå, hvad der findes fra de enkelte sogne.

Provstearkiverne vil ofte indeholde værdifulde lokalhistoriske bidrag. Til 1806 var der som regel en provst i hvert herred. Han havde jurisdiktion over gejstligheden, præster, degne og skoleholdere, og i arkiverne findes de gejstlige justitsprotokoller, auktions- og *skifteprotokoller*. Ikke mindst de sidste er af stor værdi, idet de foruden det personalhistoriske stof også indeholder et værdifuldt materiale til forståelse af de gejstlige personers økonomiske forhold, deres indbo, bogsamlinger

m. m. I 1806 begyndte man at lægge flere herreder sammen til eet provsti, og arkiverne ændrer nu delvis karakter. Det vigtigste materiale fra 1800-årene er den omfattende *korrespondance* med værdifulde bidrag til kirke- og skolevæsnets historie, synsprotokoller over kirker (fra 1802) og præstegårde (fra 1817).

Bispe- og stiftøvrighedsarkiverne, der som regel udgør en enhed, er historisk set de værdifuldeste af de gejstlige arkiver. De går som regel meget langt tilbage og er gennemgående velbevaret. Summariske oversigter over dem findes i Fort. og Nut. V, s. 45—54 (Sjælland), s. 81—103 (de jyske), VI, s. 65—74 (Fyn), VII, s. 30—36 (Lolland-Falster), Vejl. Arkivr. VI, s. 95—99 (de sønderjyske). En del af *korrespondancen* er ordnet topografisk, især efter herreder. Et særligt værdifuldt materiale er de mange *indberetninger* om alle mulige kirkelige og skolemæssige spørgsmål. Særlig vigtig er indberetningerne om kirkernes, præsternes og degnenes økonomiske forhold. Af stor lokalhistorisk værdi er også *landemode- og visitatsprotokollerne*, mens eds- og vitaprotokollerne er vigtige kilder til den gejstlige personalhistorie. Da også *latin- og landsby-skoler, hospitaler og fattigvæsen* hørte under biskoppens jurisdiktion, giver bispearkiverne gode bidrag hertil. De nyere sager i bispearkiverne vil som regel være ordnet efter *journaler*, så det er vanskeligt at finde frem til det lokale stof. Indberetninger og de mange løse regnskaber er dog næsten altid — også i 1800-årene — holdt for sig.

For byernes vedkomende er *kirkeinspektionsarkiverne* af stor værdi. De indeholder sager vedr. kirker, skoler, hospitaler og fattigvæsen samt bykirkernes regnskabsbøger, der ofte kan gå langt tilbage i tiden.

Af de verdslige arkiver vil det være naturligt at begynde med *godsarkiverne*. Det er ret tilfældigt, hvad der er bevaret af disse, men der vil dog som regel være noget fra de fleste godser. Er der tale om et mere fuldstændigt arkiv, vil korrespondancesagerne og regnskaberne være en udtømmelig kilde. Iøvrigt vil man kunne vente at finde jordebøger, adkomstdokumenter, retsakter, lægdsruller, måske også kirke- og skolesager i de mere velbevarede arkiver. Af særlig betydning er *fæste- og skifteprotokollerne*, der dog sjældent går længere tilbage end til 1719. De er af stor værdi for personalhistorikeren såvelsom for studiet af landbrugets forhold, idet man herigennem kan få oplysninger om fæsteforhold, gårdenes besætninger og inventar, boligens udstyr, økonomiske forhold, biblioteker osv.

Sammen med godsarkiverne hører naturligt *rytterdistrikternes arkiver*, hvis vigtigste indhold er sessions- og resolutionsprotokoller, fæste- og skifteprotokoller, jordebøger og inkvisitionsprotokoller. Iøvrigt må man altid huske på, at mange bispeembeder, hospitaler, latinskoler, præstember m. m. var godsbesiddere, og at der vil kunne findes godsarkivalier i disse arkiver.

Af det ældre materiale i *herreds-, birke- og byfogedarkiverne* er *tingbøgerne* langt de vigtigste. En oversigt over de danske tingbøger findes i Fort. og Nut. XV, s. 73 ff, jvnfr. også Klitgaard smst. VII, s. 153 ff. I dem vil man ikke blot finde referat af retssager, men også oplysninger om alle mulige forhold, og heri vil også være indført skifter, skøder og lovbydninger. Ingen sognehistoriker kan undlade en gennemgang af tingbøgerne fra 1600-årene, hvis de da er bevaret. Efterhånden blev skifterne foretaget af amtmand og godsejer, de blev ikke tinglyst, men indførtes i særlige *skifteprotokoller*, der skal søges i amts- og godsarkiver. Først fra 1793 overtog herredsfogderne efterhånden al skiftevæsen. Tinglysning af skøder fortsatte selvfølgelig, men fra 1682 skulle de føres i særlige skøde- og panteprotokoller. Skøder og pantebreve vedr. hovedgårde og deres tilliggende samt andet frit jordegods blev tinglyst ved landstingene; angår de selvejergods, findes de derimod i herredernes protokoller. Først fra 1805 fandt al tinglysning vedr. fast ejendom på landet sted ved herredstingene. I byerne foregik tinglysning ved bytingene. En oversigt over købstædernes skøde- og pantebøger findes i Fort. og Nut. VI, s. 32—57.

Af retsbetjentarkivernes indhold kan iøvrigt nævnes: Auktionsprotokoller, der også kan indeholde værdifulde oplysninger om fast ejendom og give gode oplysninger om større indboer. Notarialprotokoller. Pas- og viseringsprotokoller, høkertilladelser m. m., lægdsruller fra 1800-årene. Fra tiden efter 1800 vil der også være et stort antal *korrespondancesager*, som regel henlagt efter journalerne, der ofte er saglig inddelt.

Landstingsarkiverne, fra 1805 overretsarkiverne, er også af stor værdi. Foruden *tingbøger*, senere justitsprotokoller, er *dombøgerne* af særlig betydning. I *skøde- og pantebøgerne*, der går indtil 1805, vil man i senere tid kunne finde afskrifter af *godsernes jordebøger*. Redegørelse for landstingenes jurisdiktionsområder samt fortegnelser over landstingsarkivernes indhold findes i Fort. og Nut. XIX, s. 274—80.

Amtstuearkiverne fra den ældre tid er som regel ret dårligt bevarede. Dog vil man her ofte finde et eksemplar af de gamle *matrikler* fra 1600-årene, der undertiden kan have en særlig værdi derved, at ejernavnene er ført a jour temmelig langt ned i tiden. Også hartkornsspecifikationerne vil som regel findes her. De er af stor værdi for gårdhistorien. Det mest omfattende materiale er *skattehovedbøgerne*, der blev påbudt i 1793, og som kan være en værdifuld hjælp, når man vil følge de enkelte ejendomsbesidderhistorie.

Amtsarkiverne er af meget stort omfang og indeholder et centralt materiale for lokalhistorikeren. Her findes bl. a. *skifter* for sædegårdsejere og selvejere m. m. til ca. 1793, overformynderiprotokoller, landvæsenprotokoller, forligskommissionsprotokoller samt brandforsikringsprotokoller til ca. 1800. Langt den største del af amtsarkiverne er

dog *korrespondancesager*, både breve, kopibøger og efter 1800 journaler. Det er et meget stort arbejde at gennemgå dette enorme stof, der som regel henligger kronologisk, senere efter visse saglige synspunkter, men meget sjældent topografisk. Men tør man give sig i lag med denne opgave, kan man også være sikker på her at hente et værdifuldt materiale.

For byhistorikerne er rådstuearkiverne eller *byarkivet* selvfølgelig det vigtigste af alle arkiver. *Købstædernes overformynderiarkiver* før 1869 kan have værdi for personalhistoriske og økonomiske studier, mens *lavsarkiverne* giver værdifulde bidrag til håndværkshistorien, *hospitalsarkiverne* til fattig- og socialhistorie. *Toldarkiverne* har især betydning for byernes handels- og skibsfartshistorie, mens *embedslægearkiverne* giver gode oplysninger om sundhedsforhold, læge- og hospitalsvæsen i 1800-årene.

Af andre mindre arkiver kan nævnes *branddirektoraternes*, der er en central kilde for al beskæftigelse med bygningshistorie efter 1800, jvnfr. Hans Knudsens artikel Bygningshistoriske Brandforsikringsarkivalier i Fort. og Nut. XVI, s. 200—211, og P. Severinsen smst. I, s. 185—88. *Bygningsinspektørernes* arkiver indeholder værdifulde oplysninger om statens bygninger i nyere tid. *Forstarkiverne* er gennemgående af ret ringe værdi, og *udskrivningskredsens arkiver* består især af lægdsruller. *Tugthusarkiverne* indeholder et yderst værdifuldt kulturhistorisk og retshistorisk materiale, men da tugthusene dækkede et meget stort område, kan det være vanskeligt her at finde frem til det lokale stof. Selvom *forligskommissionerne* kun behandlede småsager, kan der dog i deres arkiver være en del kulturhistorisk stof. Af arkiverne fra den allernyeste tid kan nævnes de mange *flygtningearkiver*, som vil være afleveret til landsarkiverne. Iøvrigt vil alle de fire landsarkiver indeholde en del småarkiver, både mindre embedsarkiver, kommissionsarkiver, ekstraordinære myndigheders arkiver, industri- og handelsarkiver, legaters og stiftelsers arkiver, foreningers arkiver m. m. Man bør altid undersøge, hvad landsarkivet rummer af sådanne småarkiver. Selvom det meste vel nok stammer fra købstæderne, kunne der jo tilfældigt være et lille arkiv, som netop havde stor værdi for ens eget studieområde.

Landsarkiverne vil også indeholde en del *privatarkiver*, dvs. mænds og kvinders arkiver. Man skal dog ikke vente her at finde de store kunstneres eller statsmænds arkiver, idet de skal søges i Det kgl. Bibliotek eller Rigsarkivet. Men et arkiv, der måske stammer fra en ganske almindelig håndværker eller forretningsmand kan jo ofte have betydelig kulturhistorisk værdi.

I ethvert landsarkiv vil man finde en ret betydelig *manuskriptsamling*. De to hovedgrupper vil være *topografica*, der omfatter lokalhistorisk materiale, som ikke hører hjemme i embedsarkiverne, og det *personalhistoriske stof*, der ikke er en del af de enkelte personers eller af

de officielle arkiver. Flere af arkiverne har deres *pergamentsbreve* registreret for sig og har desuden *fortegnelser over breve og protokoller fra tiden før 1559*. Over *kort og planer* vil man have mere eller mindre fuldstændige registraturer. Desuden har alle landsarkiverne *fotografier af matrikelsarkivets ældste kort*, først og fremmest udskiftningskortene. Og så må det ikke glemmes, at der i ethvert arkiv er en del særlige *hjælpebidler* i det historiske arbejde. Det meste vil være af personalhistorisk karakter. Som eksempel herpå kan nævnes det nørrejske landsarkivs store fællesregister til en meget betydelig del af dets ældre skifte-, fæste-, borgerskabs- og skødeprotokoller m. m., Christonjes kirkebogsuddrag i det sjællandske landsarkiv og Wads sedler i Odensearkivet. I de tre kongerigske landsarkiver har man desuden en fortegnelse over magistratspersoner og retsbetjente 1660—1848. I landsarkivet i Viborg findes register til den københavnske universitetsmatrikel.

Rigsarkivet

Hvis man følger princippet om at gå fra de lokalt snævert afgrænsede arkiver til de mere omfattende, vil det være rigtigst at udtømme materialet i landsarkivet, inden man tager fat på Rigsarkivet. Ofte vil man i de lokale arkiver have fundet oplysninger, som vil gøre det lettere at finde frem til sager af betydning i Rigsarkivet. Man bør ligefrem føre en liste over de »sager«, man har arbejdet med, men ikke har kunnet afslutte, fordi de skal forfølges videre i andre arkiver. Måske er det en retssag, der er blevet indkæret for Herredagsdomstolen eller Højesteret, måske er det en kirkelig sag, der har været behandlet af provst eller biskop, men er gået videre til Danske kancelli.

I Rigsarkivet findes *centraladministrationens arkiver* fra den ældste tid. Da embedskontorerne i den røde bygning i høj grad lider af pladsmangel, har mange ministerier også afleveret helt nye sager hertil. Arkivet er delt i to afdelinger. Til første afdeling hører læsesalen og de ældre sager til 1848, mens anden afdeling omfatter de nyere arkiver og tager sig af ekspeditionen til ministerierne.

Rigsarkivet har over 40.000 hyldemeter arkivalier. Lokalhistorikeren gør klogt i med det samme at gøre sig klart, at hvis han ikke i årevis kan arbejde i dette arkiv eller ofre meget store summer på sagkyndig hjælp til at gennemgå det historiske stof vedr. hans egn, har han ingen mulighed for 100 pct.s udnyttelse af dette enorme stof. Man må derfor først og fremmest undersøge de arkivgrupper, hvor man kan være sikker på at finde et værdifuldt stof, mens man med hensyn til det mere spredte materiale begrænser sig til de spørgsmål, hvor man har bestemte holdpunkter at gå ud fra. Den følgende oversigt gør da ikke noget forsøg på at give en fuldstændig redegørelse for, hvad der findes i Rigsarkivet.

Leksikonets artikler om de enkelte embedsgrene og arkiver skulle give fornøden oplysning på dette punkt. Her er det kun meningen at henlede opmærksomheden på de vigtigste arkivalier.

Inden man første gang sætter sine ben på Rigsarkivets læsesal, vil det være praktisk i forvejen at skaffe sig en *oversigt over den væsentlige del af indholdet*. Kr. Erslevs lille bog: Rigsarkivet og Hjælpebidlerne til dets Benyttelse, 1923, giver en ypperlig introduktion til et studium i dette arkiv. Her gives oplysning om de enkelte kollegier og institutioner, deres kontorer samt henvisning til trykte og utrykte fortegnelser og registraturer. Som tillæg findes en summarisk fortegnelse over regnskaber 1660—1848, og i indledningen redegøres for de forskellige hjælpebidler, der kan lette studiet — og de er mange.

I tidens løb har Rigsarkivet udgivet en række trykte arkivfortegnelser under fællestitlen: Vejledende Arkivregistraturer, nemlig: I. Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner, 1. og 2. udg., II. Rentekammeret, Generaltoldkammeret og Kommercekollegiet, III. Finansarkiverne og Generalpostdirektionens Arkiv, IV. Privatarkiver fra det 19. Aarhundrede i Rigsarkivet, VII. Tyske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner, VIII. Privatarkiver før 1660 i Rigsarkivet, IX. Privatarkiver fra tidsrummet 1660—1800 i Rigsarkivet.

Ved et besøg i Rigsarkivet vil det være naturligt først at undersøge, om der skulle være sager af betydning i *de ældre lokalarkiver* — bispe-, gods-, købstadsarkiver m. m. Da breve fra før 1513 er trykt i repertoriet, er det især breve fra tiden efter dette år, som har interesse. Man bør også gennemgå registret til *Topografiske samlinger på papir og pergament*, thi selvom disse i alt væsentligt er opløst, kan det dog ad denne vej være muligt at finde frem til værdifuldt stof. Da det lokale stof i landsarkiverne som regel vil være ret spredt og tilfældigt fra *tiden før 1700*, vil der være grund til først og fremmest at bruge tiden til at koncentrere undersøgelserne om denne periode og for den følgende tids vedkommende kun sætte ind der, hvor man har helt sikre holdepunkter. Denne regel gælder selvfølgelig i højere grad for sognehistorikere end for byhistorikere, der har flere chancer for i de specielle sager, dossierpakkerne, at finde oplysninger af værdi, ikke mindst i de mange indberetninger, der i tidens løb er sendt til de forskellige kollegier.

Den vigtigste række af arkivalier i *Danske Kancellis* store og værdifulde *arkiv*, er brevbøgerne, de såkaldte registre og tegnelse, som er inddelt efter landsdele og trykt indtil 1641. De fortsætter ned til 1799, da de afløses af kancelliets registranter og brevbøger, som er inddelt efter de nyoprettede departementer. Der findes registre i hvert bind af registre og tegnelse, men alligevel er det et stort arbejde at komme de mange bind igennem. Til indkomne breve til Danske Kancelli indtil 1660 findes et person- og stedregister, som gør det let at benytte dette værdi-

fulde materiale. Som eksempler på, hvad det ældre kancelliarkiv indeholder af værdifuldt lokalhistorisk materiale, kan iøvrigt nævnes: Besigtelser og andre indlæg til skøder og mageskifter 1572—1660, kopier af købstædernes privilegier 1648, designationer over gårde, bol m. m. 1651 og 1657—58. De mangler desværre fra Fyn 1651, fra Jylland 1657—58. Seks års kirkeregnskaber, indsendt 1620. Jordebøger fra 1625 og senere.

Et yderst værdifuldt materiale findes i *de højeste domstoles arkiver*. Herredagsdombøgerne begynder 1537, Rigens Kanslers dombøger 1540. En fortegnelse over rettertingets arkiv findes i første udgave af Vejl. Arkivreg. I, s. 193—95. En stor del af Højesterets arkiv brændte 1793, og før den tid er dombøgerne og stævningsbøgerne kun bevaret 1662—99, mens rækken af voteringsprotokoller er fuldstændig fra 1664.

Rentekammeret behandlede rigets økonomiske og finansielle problemer og var indtil 1660 en afdeling under Danske Kancelli; en trykt fortegnelse over dets ældre arkiv findes derfor i Vejl. Arkivr. I. Den trykte registratur over Rentekammerets arkiv 1660—1848 i Vejl. Arkivr. II er nu fuldstændig forældet, men kan benyttes til en foreløbig orientering. Af særlig værdi i Rentekammerets arkiv er den lange række forestillinger med kgl. resolutioner. For tiden 1660—1719 er der udarbejdet en kronologisk fortegnelse med tilhørende person- og stedregistre (seddelmaterialet hertil er i landsarkivet i Viborg). Skal man benytte forestillingsprotokollerne fra årene efter 1719, må man nøjes med de mere primitive registre fra ældre tid. En forholdsvis stor del af Rentekammerets arkiv er iøvrigt ordnet sagligt, hvilket gør det betydeligt lettere at finde frem til det stof, man skal bruge. Da renteskriverkontorene fra 1680 var opdelt efter rigets forskellige egne, vil disses arkiver være lettere at arbejde med end sekretariatets arkiv, der indeholder de mere almindelige sager, bl. a. skøder.

Et særlig værdifuldt materiale i dette arkiv er de forskellige *matrikler* og forarbejder dertil. Fra 1660—62 findes et omfattende materiale af indsendte gods-jordebøger, fra Århus og Ribe stifter samt Salling findes præsteindberetninger om udsæd og landgilde. Men det centrale materiale er de tre matrikler 1662, 1664 og 1688, for hvilke der findes en redegørelse i Fort. og Nut. II, s. 1—42. Især forarbejderne til matriklen af 1688, markbøger, modelbøger og møllebøger, er af ganske enestående værdi for enhver sognehistorie, idet vi her har den første opmåling af Danmarks jord i landsby efter landsby. Her møder vi navnene på alle de enkelte fald og agre, her kan vi se, hvordan hver eneste landsbymark var inddelt og fordelt. Af stor værdi er også de mange *jordebøger fra rytterdistrikterne*. Af det store materiale fra 1700-årene kan bl. a. nævnes akter og *indberetninger* vedr. landbrugsreformerne og forstsvænet.

Under *Kommercekollegiet* hørte især sager vedr. handel, søfart, industri og håndværk. Af særlig værdi er stiftsrelationerne fra 1735—36,

hvoraf de fleste i uddrag er trykt i de lokalhistoriske årbøger. General-toldkammeret vil væsentligst være af betydning for byhistorikeren. De militære arkiver vil kun i yderst begrænset omfang interessere lokalhistorikeren.

Af stor værdi er derimod den store samling af *regnskaber*. De ældre er registreret for sig i registrant 108 A (til 1559) og registrant 108 B (1559—1660). Over regnskaberne efter 1660 er der en summarisk fortegnelse i Erslevs bog om Rigsarkivet. De vigtigste regnskabsrækker er lensregnskaberne, for hvis indhold der er redegjort i Fort. og Nut. I, s. 141—60, og som fortsættes i amtsregnskaberne, der er behandlet smst. IV, s. 2—37. Desuden regiments- og rytterdistriktsregnskaber, de kgl. godsers regnskaber, kirkers, skolers, hospitalers og stiftelsers regnskaber, skov- og forstrandsregnskaber. For byernes historie er der et centralt materiale i byfoged- og købstadregnskaber, told- og konsumtions- samt havne-regnskaber, et stof, der er altfor lidt udnyttet. Regnskaberne over Lillebælttolden, der begynder i 1700, er en værdifuld kilde til de fynske og østjyske byers handelshistorie.

Også den store samling af *privatararkiver*, der går helt tilbage til middelalderen, vil i mange tilfælde indeholde et værdifuldt lokalhistorisk stof. De udførlige fortegnelser i Vejl. Arkivreg. IV, VIII og IX gør det let at få et overblik over disse. Fortegnelsen over arkiverne i 1800-årene er dog efterhånden yderst ufuldstændig, idet der stadig kommer nye arkiver fra dette århundrede.

Mange vil vel begynde deres studier i Rigsarkivet med det *personalhistoriske stof*. Vigtigst er folketællingerne, der begynder i 1787, og også er et værdifuldt materiale til gårdhistorie og til forståelse af landsby-samfundets sociale opbygning m. m. Lægdsrullerne fra tiden efter 1788 har derimod næsten kun personalhistorisk værdi. Iøvrigt indeholder Rigsarkivet et stort antal samlinger og *hjælpemidler*, ofte af meget stor værdi. Oversigt herover i Erslevs bog og i Haandbog i Slægtsforskning. Nævnes bør ligeledes den store *manuskriptsamling*, der også har en afdeling topografica, og *kortsamlingen*, der bl. a. rummer en del ældre købstadkort.

Andre arkiver

Foruden de almindelige arkiver findes forskellige specialarkiver, hvis indhold ofte er af værdi for lokalhistorikeren. *Erhvervsarkivet* i Århus indeholder forretnings- og industriarkiver m. m. samt en række store erhvervsorganisationers arkiver, bl. a. Industriforeningen, Det kgl. danske Landhusholdnings Selskab og Hedeselskabet. I Erhvervshistorisk årbog, der udgives af arkivet siden 1949, findes oversigt over nyerhvervelser.

Matrikelsarkivet er af stor værdi for ethvert studium af landbrugs-historien i 1800-årene. Heri findes bl. a. de forskellige forarbejder til den nye matrikel af 1844. Udførlig redegørelse for arkivets indhold i Fort. og Nut. XVII, s. 247—62.

Hærens Arkiv er vel mindre kendt og benyttet til lokale studier. En stor del af indholdet består af afdelingernes arkiver, og man vil her finde oplysninger af stor værdi for de enkelte købstæders militærhistorie, men også en del kulturhistorisk materiale. En summarisk oversigt over arkivets indhold findes i Carl von Kohl: *Hærens arkiv*, 1946.

De mange lokal- eller *byhistoriske arkiver*, som er oprettet i de sidste år, vil selvsagt indeholde et stort stof, der dog især har betydning for købstadshistorikeren.

Håndskriftsamlinger

Arkiverne indeholder først og fremmest de dele af fortidens skriftlige efterladenskaber, som er vokset organisk frem som et led af et embedes, en enkelt institutions eller persons virksomhed. Derimod vil man her ikke finde mange »håndskrifter«, altså skriftlige samlinger m. m. Disse opbevares først og fremmest i bibliotekerne, hvor man også har et stort antal privatarkiver, der især stammer fra litterære personligheder. De fleste håndskrifter er kommet til *Det kongelige Bibliotek*. Fortegnelse over dets samlinger i E. Gigas: *Katalog over det store kongelige Bibliotheks Haandskrifter I-III*, 1903—15, og C. Behrend: *Katalog over Det kongelige Bibliotheks Haandskrifter vedr. dansk Personalhistorie I-II*, 1925—27. Da samlingerne stadig vokser, er de trykte fortegnelser, ikke mindst Gigas', forlængst forældet, og det vil altid være klogest også at gennemgå bibliotekets håndskrevne fortegnelse for at se, om der blandt nyerhvervelserne skulle være materiale af værdi for ens emne.

Også Universitetsbiblioteket har fra gammel tid haft en håndskriftsamling af stor værdi. En trykt fortegnelse herover er udgivet af Alfred Krarup: *Katalog over Universitetsbibliotekets Haandskrifter I-II*, 1929—35, hvoraf bd. I udelukkende omfatter personalhistorie. Disse samlinger er nu overført til Det kongelige Bibliotek, og i Universitetsbiblioteket findes nu næsten kun *Den Arnamagnæanske Samling*, der især omfatter islandsk materiale, selvom her dog også vil kunne findes en del rent danske samlinger. En trykt fortegnelse er udgivet af Kr. Kålund: *Katalog over den Den Arnamagnæanske Håndskriftsamling I-II*, 1889—94.

Også *Statsbiblioteket i Århus* har en mindre håndskriftsamling. Nogen trykt fortegnelse derover findes ikke, men i *Jyske Samlinger* 5. r. VII, s. 230—31, gives en ganske kort oversigt over den væsentlige del af indholdet, som iøvrigt er fuldstændigt registreret i bibliotekets håndskrevne

fortegnelse. Den omfatter væsentligst jysk materiale, i de Regenburg'ske samlinger er der dog også en del sønderjysk stof.

Foruden i de offentlige biblioteker vil der også være håndskriftsamlinger andetsteds. En oversigt over dette materiale er givet af Albert Fabritius i Biblioteksaarbog 1941, s. 47—61. Iøvrigt har *Videnskabernes Selskabs Kommission for Registrering af litterære Kilder til dansk Historie*, der fra 1906 har registreret Danica i udlandet, fra 1925 også gennemgået en del af de danske samlinger. Disse registraturer kan benyttes på Det kongelige Biblioteks katalogværelse.

Nationalmuseets 2. afdeling har en mindre samling af manuskripter vedr. dansk topografi. Delvis fortegnelse herover i Fort. og Nut. V, s. 55—68. Hertil kommer så det omfattende indberetningsmateriale i de forskellige afdelingers egne arkiver. Også *Landbohøjskolen* har en mindre håndskriftsamling, hvorover der foreligger en trykt fortegnelse: Haandskrifter i Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskoles Bibliotek, 1907. *Statens pædagogiske Studiesamling* rummer en del lokale skoleprotokoller m. m., og i vore ældre *skolebiblioteker*, undertiden også i de gamle *stiftsbiblioteker*, kan der findes manuskriptsamlinger, der ofte er af betydelig historisk værdi. En summarisk oversigt herover i Lauritz Nielsen: Danske Stifts- og Skolebiblioteker, 1925. Af enkelte særligt værdifulde samlinger kan nævnes *Herlufsholm* og *Sorø*, over hvilke der er udgivet trykte fortegnelser: Joh. Forchhammer: Herlufsholms Skoles Manuskriptsamling i Indbydelse til de offentlige Afgang- og Aarsprøver i Herlufsholms lærde Skole, 1891, og J. H. Bang: Fortegnelse over Sorø Akademis Manuskriptsamling i Indbydelsesskrift for Sorø Akademis Skole, 1861. Betydelige samlinger findes også i andre skoler, bl. a. i *Ribe* og *Ålborg katedralskoler*. Fortegnelse herover i Landsarkivet i Viborg. Håndskriftssamlingerne i Horsens og Kolding statskole er nu afleveret til Landsarkivet i Viborg, som også har modtaget en del afleveringer fra Ribe og Ålborg katedralskoler.

Det er ikke blot skole- og stiftsbiblioteker, der ligger med manuskripter. I mange tilfælde vil man også kunne finde håndskrifter og arkivalier i *centralbibliotekerne* og museerne, og man bør altid undersøge, hvad disse måtte ligge inde med. Landsarkivet i Viborg har summariske oversigter over, hvad der findes i de nørrejyske biblioteker og museer.

Museumsstoffet

Et af de første steder, hvor lokalhistorikeren vil søge oplysning, vil være *det lokale museum*. Museets leder vil altid kunne finde en del af det materiale, forskeren har brug for, men da de fleste museer har mange tusinde numre i deres samlinger, vil det dog være rigtigst, at man ikke nøjes med en enkelt mands hukommelse, men foretager en systematisk gennemgang af hele materialet. Nogle museer har en topografisk ordnet

registrant til deres samlinger. Så er det jo ikke så svært. Hvor det ikke er tilfældet, bliver man nødt til at gennemgå museets protokoller over nyerhvervelser. Det vil ofte være et slidsomt arbejde, som tit vil byde på skuffelser. Ofte er det sket, at protokollerne ikke er blevet ført gennem et længere tidsrum, hvorfor man senere har måttet foretage indførsler, hvori tingene måske nok er beskrevet, men deres proveniens ikke er anført. Det kan også ske, at protokollerne er ført, men så sjusket, at angivelsen af hjemsted mangler. Der er dog mulighed for, at museets regnskaber og korrespondance kan supplere protokollernes oplysninger.

Når man på den ene eller anden måde har fået fastslået, hvad der findes fra en bestemt egn, må man plage museets leder med at finde tingene frem. Er de udstillet, er det ikke så svært, vanskeligere kan det være, hvis de opbevares i magasinerne. Tingene gennemgås og beskrives, eventuelt på grundlag af de oplysninger, der findes i protokollen. Deres fundhistorie noteres omhyggeligt, og hvis det oplyses, at tingene eventuelt er behandlet i litteraturen, bemærkes dette. Er de særlig velegnede til at gengives i det trykte værk, noteres det, eller man anmoder straks museet om at få dem fotograferet, hvis museet da ikke selv ligger med et negativ af genstanden.

Man må iøvrigt ikke glemme, at museet ikke blot består af »genstande«. I ethvert velordnet museum vil der være et ret betydeligt *arkiv*. Her vil man finde beretninger om udgravninger, oplysninger om sager fra egnen, som ikke er kommet til museet, og her vil der ofte være supplerende meddelelser om museets samlinger. Desuden vil der i næsten alle museer være et betydeligt *billedmateriale*, der vel ofte vil være registreret for sig. Det kan være ældre billeder af egne, gader eller personer, og det kan være nyere billeder, som er taget af museet som et led i dets almindelige arbejde.

Men lokalhistorikeren kan ikke nøjes med det lokale museum. *Nationalmuseet* er hele nationens museum, de værdifuldeste fund fra alle landets dele er fra gammel tid blevet samlet her, og Nationalmuseets folk har berejst og undersøgt landet. Enhver vil kunne være sikker på her at finde et yderst værdifuldt stof. Vigtigst er selvfølgelig genstandene selv, enten de nu er udstillet eller opbevaret i magasinerne. Men desuden har museet et meget omfattende beretningsmateriale, både vedr. arkæologi og etnografi. Hertil kommer så de uudtømmelige billed- og kortarkiver. Da en stor del af stoffet er ordnet topografisk, og der til det øvrige findes topografiske registre, volder det ingen vanskelighed for lokalhistorikeren at skaffe sig et overblik over det omfattende stof. Arbejdet i Nationalmuseet og dets arkiver kræver megen tid, fordi materialet er så omfattende. Men hjælpemidlerne er så gode, at det altid vil give udbytte, hvad enten man nu arbejder i 1. afdeling med de forhistoriske samlinger, i 2. afdeling, der omfatter middelalderen og tiden

til 1660, eller *Dansk folkemuseum* (3. afdeling) fra efter 1660. Under 3. afdeling hører de omfattende *bøndergårdsundersøgelser* og *Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser* (NEU); for disse sidste er der redegjort i Fort. og Nut. XV, s. 9—20. »Kirkeværket« og *fredningsarbejdet* hører under 2. afdeling. Tidligere var *Frilandsmuseet* en del af Folke-museet, men er nu selvstændigt. I de sidste år har Nationalmuseet desuden taget fat på indsamling af traditionsstof vedr. *håndværkere og arbejdere*.

Men hvor skal man ende, og hvor skal man begynde med sine studier i Nationalmuseet, vil mangan en lokalhistoriker spørge. Og hvordan skal jeg finde mig til rette i den store institution? Det sidste er nu slet ikke så svært, som man skulle tro. En artikel i Fort. og Nut. XVII, s. 1—19: Nationalmuseet og den lokalhistoriske Forskning, skrevet af ledende embedsmænd i museet, giver udmærket besked om, hvorledes arkiver, billedsamlinger og registre er ordnet. Har man studeret den grundigt, kan man i forvejen lægge en slagplan for arbejdet i rigets museale højborg. Og Nationalmuseets folk vil til enhver tid hjælpe lokalhistorikeren til rette. Tjenestemændene i vore videnskabelige institutioner, arkiver, biblioteker og museer, er der til det samme.

Iøvrigt gælder det samme i Nationalmuseet som i det lokale museum. Hvis det skønnes nødvendigt at have haft tingene i hånden, nedskriver man, støttet til museets egne oplysninger, en beskrivelse af dem, efterhånden som man får dem frem. Drejer det sig om genstande fra nyere tid, er det muligt, at man ved hjælp af det arkivalske materiale eller overleveringen ude i sognet kan supplere de foreliggende oplysninger. Indberetninger, redegørelser for udgravninger, sognebeskrivelser m. m. skal man ikke afskrive in toto. Det vil være nok at foretage uddrag på samme måde, som man exciperer akterne i arkiverne. Billedstoffet er det lidt vanskeligere at klare. En del skal man vel bruge til illustrering, og af dem kan man straks bestille aftryk, der som regel kan fåes til en meget moderat pris. Men der kan også være billeder, som ikke skal gives, men skal benyttes som kilde i fremstillingen. Man kan nøjes med at notere, hvilke oplysninger de giver om fortidens forhold, men i de fleste tilfælde vil det nok lønne sig også at få aftryk af dem. Det vil ofte være vanskeligt på et tidligt tidspunkt at afgøre, hvilket billedmateriale der skal med i bogen, og det er altid af stor værdi at have et udvalg, så billederne virkelig bliver en illustration af teksten.

Foruden det lokale museum og Nationalmuseet findes der forskellige specialmuseer, som kan tænkes at indeholde materiale af værdi, måske mindre for sognehistorikeren end for byhistorikeren. De vigtigste er *Den gamle By i Århus*, der belyser dansk købstadkultur gennem tiderne, *Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg*, der også omfatter fiskeri, *Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg*, der bl. a. har en enestående

samling af billeder, ikke mindst af personer, *Kunstindustrimuseet*, hvis samlinger er registreret i en inventarprotokol, hvortil der hører et udførligt kartotek, som bl. a. oplyser om kunstnernavne og oprindelsessted.

I forbindelse med arbejdet i museerne, hvad enten det nu gælder samlingerne, arkiverne eller billedmaterialet, må det understreges, at dette materiale er kildestof. Det skal *ikke* »publiceres«, det er ikke meningen i den lokalhistoriske skildring at give en udførlig beskrivelse af hvert eneste fund, der findes i et af museerne, eller optrykke beretninger om udgravninger eller »sognebeskrivelser«. Stoffet skal i virkeligheden benyttes på samme måde som det skriftlige materiale, så det bliver grundlaget for en skildring af fortidens mennesker og deres liv. Minderne fra oldtiden skal bruges til at undersøge, hvor bebyggelsen var, og skildre, hvorledes man levede den gang, hvordan de døde blev begravet, og hvilke tanker man gjorde sig om de højere magter.

Traditionsstoffet *Betydning og karakter*

Med tradition menes i denne forbindelse enhver form for overlevering, der ikke er nedfældet i breve, aktstykker eller regnskaber, i og for sig også selve fortidens sædvaner og skikke, leg og idræt, hvis de endnu er bevaret. Den norske folkemindeforsker Sverre Solheim, der er en af de få, der mere principielt har beskæftiget sig med traditionens betydning for lokalhistorien, siger: »Ein må gå ut frå at alle slag former for folkeleg tradisjon har vori uløysande knytt til livet innanfor det gamle bondesamfunnet, det som vart undergravi og øydelagt i sin struktur av omveltingane i førre hundreåret. Tradisjonen fortel oss med andre ord om korleis forfederne våre arbeidde og streva, korleis dei skipa livet sitt i arbeid og høgtid, kva dei tenkte og meinte om livet sitt, kva voner dei sette til striden for tilværet, korleis dei i kunstnarleg form gav uttrykk for si livskjensle og for det stridande straumdrag i livet, endeleg korleis dei møtte dei kjende og ukjende maktene som rådde for veret og åringen og for liv og lagnad åt folk og fe. Med eit slikt grunnsyn vert sjølve tradisjonen meir livsnær og aktuell for oss. Frå å verta sett på anten berre som kunst eller som kuriositetar frå farne tider, vert folkeminna no ei viktig kjelde till kunnskap om liv og hendinger i gamal tid«.

(Bygdesogekurset i Trondheim 1948, s. 143 f.).

Her er det sagt tydeligt og klart, hvilken betydning traditionen har for sognehistorikeren. Godtager man disse synspunkter, er det indlysende, at den mundtlige overlevering får en meget stor betydning, når man skal skrive sognehistorie. Man kan også sige det således, at traditionen er en historisk kilde, på sin vis af måske lige så stor værdi som den skriftlige, selvom dens karakter er en helt anden.

I ældre tid stod man ret ukritisk overfor traditionsstoffet, ikke mindst sagnene, og deres fortælling om historiske begivenheder og personer. Den kritiske historieforskning, hvis førstemand herhjemme blev Kr. Erslev, havde derimod en meget ringe mening om sagnene som historisk kilde og interesserede sig i det hele taget meget lidt for traditionen og dens værdi for historieforskeren. Dette hænger vel i nogen grad sammen med, at Kr. Erslev og hans samtidige i ringe grad gav sig af med de sider af fortidens liv, som den mundtlige overlevering især beretter om, og som vi ofte kun kender gennem traditionen. Hertil kommer så, at det var almindeligt at lade den historiske skildring stoppe op længe før vor egen tid. Men når man godtager tanken om, at gårsdagens begivenheder og forhold er historiske, må traditionen få så meget større betydning, fordi man her vil være i stand til at bygge på, hvad man kalder førstehåndstradition, beretninger fra folk, der fortæller af deres eget mindestof.

Beskæftigelsen med den mundtlige tradition er gammel i Danmark. Allerede i 1817 kunne *Thiele* begynde på sin udgave af danske folkesagn, og 1853 kom første bind af *Svend Grundtvigs* udgave af »kæmpeviserne«. Senere blev det *H.F. Feilberg* og *Axel Olrik*, der blev førstemand i arbejdet med »folkeminderne«, og hver af dem viste nye veje. I 1904 oprettedes *Dansk Folkemindesamling*, 1908 foreningen *Danmarks Folkeminder* og samme år nedsattes *Udvalg for Folkemål*. Det er en imponerende folkemindelitteratur, der har set dagens lys i det sidste århundrede, alene i serien *Danmarks Folkeminder* er der kommet over 60 bind. Men desværre har historikeren i meget ringe grad interesseret sig for traditionen som historisk kilde, og folkemindeforskerne har altfor ensidigt gransket traditionen udfra et folkloristisk synspunkt, mens dennes historiske værdi er skudt i baggrunden. Det er selvfølgelig vigtigt, også for den historiske vurdering af stoffet, at man har undersøgt eventyrenes og sagnmotivernes vandring fra land til land eller har kortlagt den geografiske udbredelse af visse sædvaner eller former for »overtro«. Men der findes ikke i den danske litteratur nogen virkelig undersøgelse over *forholdet mellem historisk sandhed og tradition*. Kr. Erslev går så at sige helt uden om spørgsmålet, og også de forskellige vejledninger for lokalhistorikere lader stort set problemet ligge. Den eneste større teoretiske undersøgelse over traditionsstoffet, *Axel Olrik: Nogle Grundsætninger for Sagnforskning*, 1921, er skrevet ud fra et folkloristisk synspunkt. Den har selvfølgelig stor interesse for enhver, der skal arbejde med dette materiale, ikke mindst på grund af dens forfatters store metodiske sikkerhed, men den berører kun i ringe grad spørgsmålet om, hvad den mundtlige overlevering kan fortælle om fortidens mennesker og begivenheder.

I Norge har den mundtlige overlevering på grund af landets særegne

geografiske forhold sikkert holdt sig bedre end i Danmark, og interessen for dens historiske værdi er større end herhjemme. Der er da også flere *norske forskere*, der i store metodiske undersøgelser har prøvet at klarlægge den lokale traditions forhold til de historiske kendsgerninger, især Liestøl i Norske ættesogor, 1922, Halvar Nordbø i Ættesogor fra Telemark, 1928, Lars Reinton i Villandane, 1939, og samme i Hols-boka, I-II. For den, der beskæftiger sig med dette spørgsmål, vil der være god vejledning at hente hos disse metodisk sikre forskere, og Svale Solheims to foredrag: Om tradisjonsinnsamling og Folketradisjonen som historisk kilde, begge trykt i Bygdesogekurset i Trondheim 1948, giver en fortrinlig indførelse i de problemer, som lokalhistorikeren kommer til at stå overfor i sit arbejde med traditionsstoffet.

Hvilken slags stof er det da, lokalhistorikeren møder i traditionen, forstået som mundtlig beretning om fortiden eller fra fortiden? Først må man gøre sig klart, at historikeren ikke blot skal søge at få optegnelser om den åndskultur, der er bevaret i folkemunde, det man sædvanligvis kalder *folkeminder*, men at han også må have beretninger om den *materielle kultur*, om bolig og arbejde, redskaber og klædedragt m. m. Et optegnelsesarbejde herom vil naturligt komme til at ske i nær tilknytning til undersøgelser af de ting, der findes i museerne eller ude på de gamle gårde. Beskæftigelsen med den materielle kultur har man under eet kaldt folkelivsforskning eller nordisk etnologi. En sådan deling af traditionsstoffet er dog på visse måder ikke helt heldig. Det må i hvert fald understreges, at hvad selve arbejdet med den mundtlige overlevering angår, vil der ikke være nogen større principiel forskel mellem folkelivsskildring og folkeminder. Derfor er udtrykket tradition også brugt her, hvor der er tale om enhver form for mundtlig overlevering, enten det drejer sig om gamle rim, ordsprog eller en beretning om modstandsbevægelsen under besættelsen, og enten denne overlevering er blevet trykt, findes i de forskellige institutioners samlinger eller lever i folkets minde og endnu kan høres af folkemunde.

Skal man foretage en grov inddeling af traditions materialet, kan man skelne mellem det mere digteriske stof, sagn og beretninger om skikke og arbejdssædvaner m. m. Den *digteriske overlevering* har ikke noget direkte historiske sigte, altså henvender sig ikke til en eftertid. Hertil må man henregne folkeeventyrene, der ofte kan være internationale og tit er ganske tidløse, viser, gåder, ordsprog, rim og remser. De gamle folkeviser indtager en særstilling, idet de som regel vil være blevet til i middelalderens århundreder. Det vil idag være yderst sjældent at finde hidtil ukendte folkeviser. Derimod vil man kunne træffe på nyere viser af forskelligt indhold.

En vigtig rolle spiller *sagnene*, der oprindeligt har været opfattet som virkelighed i modsætning til eventyrenes fantasiverden. En del af dem

er *mytiske*, udsprunget af gammel folketro. Andre er *skæmtesagn* eller *forklarer et iøjnefaldende forhold*, f. eks. et naturfænomen. Nogle af sagnene kan man med et udtryk, hentet fra den svenske forsker v. Sydow, kalde *mindesagn*, fordi de er bygget på mindet om bestemte hændelser eller personer. De vil ofte være *historiske sagn*, hvormed ikke være sagt, at de er historisk sande. Det sker ikke så sjældent, at netop sagn af denne art er *vandresagn*, der kan træffes mange forskellige steder. I forbindelse med mindesagnet kan også nævnes *slægtssagnet*, der vel kun vil opstå på egne, hvor en enkelt eller enkelte slægter har spillet en større rolle igennem et længere tidsrum.

Endelig er der den tradition, som vel nok vil være den vigtigste, *beretningen om den nære fortids skikke og arbejde*, og om den folketro, der er knyttet hertil, om enkelte mennesker og deres indsats. Her er en uendelig arbejdsmark for lokalhistorikeren. Mens eventyr og sagn, rim og viser i vor tid er ved at svinde af mindet, vil traditionen om den foregående tid aldrig høre op, fordi livet altid går videre, fordi alt liv er underkastet forvandlingens lov. Det, der igår var daglig dag, noget selvfølgeligt, man ikke tænkte på, er idag fortid, som historikeren skal fortælle om, og hvorom han kan høste sin viden hos mændene af igår.

Trykt litteratur og almindelige samlinger

Men hvorledes skal hjemstavns historikeren nu give sig i lag med dette store materiale, hvorledes skal han rent praktisk gribe denne vigtige opgave an? Det rigtigste vil være at begynde med *det trykte traditionsmateriale*. En hel del af dette vil findes i Evald Tang Kristensens store publikationer, især Jyske Folkeminder, I-XIII, 1871—97, Skattegraveren I-XII, 1884—89, Danske Sagn I-VII og ny række I-VI, 1892—1901, 1928—, Jysk Almueliv I-VI med tillæg, 1891—1902, i den lange række af Danmarks Folkeminder og i H. F. Feilbergs Ordbog over jyske Almuemål, der ikke blot er en sproglig håndbog, men også indeholder et omfattende folkloristisk stof. Men også i utallige andre værker vil man kunne finde traditionsstof. Inden man giver sig i lag med dette, bør man dog først udnytte *Dansk Folkemindesamlings hjælpemidler*, som i høj grad vil lette orienteringen. En stor del af Folkemindesamlingens skriftlige materiale er ordnet topografisk, hvert sogn har sit nummer. Her opbevares ikke blot Feilbergs, Svend Grundtvigs, Evald Tang Kristensens og Axel Olriks samlinger, men også et stort antal mindre samlinger samt Folkemindesamlingens eget omfattende materiale. Som et eksempel på, hvad der kan være bevaret fra et enkelt sogn, kan nævnes den oversigt over Højby sogns folkesagn, som Hans Ellekilde har givet i Danmarks Folkeminder igennem 25 år, 1933, s. 57—170.

Foruden i den trykte litteratur og i Dansk Folkemindesamlings materi-

ale vil der også kunne hentes et værdifuldt traditionsstof i Nationalmuseets 3. afdeling, idet *Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser* (NEU), der hører herunder, har indsamlet et stort traditionsstof vedr. den materielle kultur (se nærmere under omtalen af museer s. 64). Iøvrigt findes der også i Udvalget for Folkemål oplysninger om dansk folkeliv. Alle tre institutioner har desuden et stort billedmateriale.

Indsamling

Men vigtigere end al syslen med trykte bøger og de forskellige institutioners samlinger bliver dog lokalhistorikerens eget *arbejde i marken*, hans egne og eventuelle medarbejders optegnelser om, hvad egnens befolkning kan fortælle om fortidens liv. Når traditionssamlere skal i gang, må han først gøre sig klart, hvad han egentlig kan vente at finde. Folkeviser og originale eventyr er der næppe så mange muligheder for at træffe på, derimod nok andre digteriske minder i folkelig form, børnerim, gåder og ordsprog. Mange steder vil der endnu være en ikke ubetydelig sagntradition, og når det gælder skik og folketro, vil han altid være sikker på en rig høst, og det bliver først og fremmest indenfor disse to områder, at indsamlingen skal sættes ind.

Inden man tager fat på traditionsindsamlingen, er det også nødvendigt, at man har en vis *forhåndsviden* om de spørgsmål, der skal belyses. Det vil være vanskeligt at spørge ud om gammel skik, hvis man ikke selv ved noget som helst derom. Skal man have oplysninger om landsbyernes folk, vil det være praktisk at have afskrifter af folketællingerne med ved udspørgningen.

Rigtigst vil det nok være, inden man for alvor tager fat på indsamlingen, at udarbejde sin egen *spørgeliste*, der selvfølgelig ikke skal følges slavisk, men mere skal være en erindringsliste. Torkild Gravlund har i *Fortid og Nutid V*, s. 68, gengivet den spørgeliste, der ligger til grund for hans værk *Dansk Bygd*, og i *Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur*, 1939, s. 111—113, har Henrik Ussing redegjort for, hvad der bør spørges om. De af Nationalmuseets etnografiske Undersøgelser udarbejdede spørgelister vil på de mange områder, som de dækker indenfor den materielle kultur, give en god vejledning i, hvad lokalhistorikeren skal tale med sognets folk om. I den foran givne oversigt over en sognehistorie indhold vil man også kunne hente tilskyndelse, når det gælder at gøre sig klart, hvor spørgsmålene skal sættes ind.

Et andet problem er, *hvem man skal tale med*. Mest nærliggende er det at begynde med de gamle. Men man bør dog aldrig glemme, at der også kan hentes værdifuldt stof hos de yngre, ja selv de helt unge, der har siddet og lyttet til en nu måske afdød bedstemoders fortællinger. Og drejer det sig om oplysninger om nyere tid, må man selvfølgelig se at få

fat på netop de mennesker, der selv har været med. Skal man skildre missionens virke i sognet, må man tale med folk, der selv har været grebet af missionens budskab, er det den grundtvigske bevægelse, der skal samles oplysninger om, må man gå til de førende grundtvigianere, er det den kommunale administration, skal man lige så selvfølgelig have fat på ældre sognerådsformænd og andre medlemmer af sognerådet. Det gælder om at få så *mange oplysninger om det samme emne* som muligt, er der tale om et sagn, skal man helst have det fortalt af alle, der kender det, så man kan få alle varianter med, skal man samle stof om fiskeriet, må man ikke nøjes med at tale med en enkelt fisker, men må se at komme i kontakt med alle de lidt ældre. Den ene ved måske noget, som den anden ikke kender eller har glemt, og når man skal til kritisk at vurdere sit materiale, er det af meget stor værdi at have de flest mulige optegnelser, så man kan skille den usikre eller forkerede tradition fra den sikre og rigtige.

Ved nedskrivningen af traditionen er det lige så vigtigt at sørge for, at optegnelserne bliver *systematiske og let overskuelige*, som når der foretages uddrag af trykt og skriftligt materiale. Man bør altid oplyse om, hvilket sted i sognet optegnelsen angår, om meddelerens fulde navn, erhverv, fødselsår og -sted, eventuelt også forældre og deres stilling, så man på den måde altid har oplysning om hans barndomsmiljø. Da oplysningerne måske senere kan komme andre til gode, bør optegnerens navn og tidspunktet for nedskriften også noteres. Man bør aldrig skrive optegnelserne ned i hefter, men altid på *sedler* af samme størrelse. Øverst kan man notere optegnelsens emne og stedet, hvorom den handler. På denne måde bliver det let senere at ordne materialet. Nedenunder bør gives oplysninger om meddeleren og optegneren samt om datoen for optegnelsen, og tilsidst kommer så selve meddelelsen. Optegnelserne kan ordnes i ringbøger eller i småpakker.

Vor tid har jo en del *tekniske hjælpemidler*, diktermaskiner eller wire-records. Det er dog et spørgsmål, om det vil være praktisk at bruge den moderne teknik, om mikrofonen ikke let vil kunne distrahere en mand, der aldrig før har skullet tale i en sådan. Og i hvert fald bør man altid renskrive diktaterne. Nogle vil mene, at det vil være praktisk med en kontordame, der kan stenografere samtalen ned. Drejer det sig om meget lange meddelelser, vil en sådan fremgangsmåde måske også være at foretrække. Men den har i hvert fald den ulempe, at man ikke kan være på tomandshånd med meddeleren, med mindre man da selv kan stenografere. Som fremhævet af den udmærkede slesvig-holstenske folkemindesamler Paul Selk bør man altid *være alene med fortælleren*, under samtalen mand og mand imellem vokser fortroligheden lettere frem, og optegneren må først og fremmest vinde beretterens tillid, skabe en slags åndelig kontakt, få ham til at åbne sig.

Hvis man ikke kommer for at få oplysning om enkelte konkrete forhold, men ønsker at »pumpe« vedkommende for al den viden, han måtte sidde inde med, vil det sikkert, som fremhævet af Svale Solheim, være rigtigst at tage sit *udgangspunkt i det praktiske liv*, at få hjemmelmændene til først at fortælle om de forskellige grene af arbejdslivet i ældre tid, jordbrug, fiskeri, skovbrug, landhåndværk, skoleundervisning, om de redskaber, der blev brugt, og hvorledes arbejdet var organiseret. Dette fører naturligt over i samarbejdet mellem gårdens og byens folk, og man kan så bringe samtalen ind på sædvaner og ceremonier, der var knyttet til arbejdet. Derved er man kommet over i folketroen, og derfra er der ikke langt til fortællinger eller sagn, som er knyttet til de forskellige slags arbejde. Begynder man med det abstrakte, med magi og sagn om det overtroiske, vil fortælleren let gå i stå. Han siger, han ved ikke noget. Men tager man først fat på det kendte, kan han næsten umærkeligt føres over i det, der måske ligger meget dybere i erindringen, som kun dukker frem i mindet gennem associationerne. En anden række af spørgsmål kan begynde med årsfesterne og mærkedagene i gammel tid, jul og påske, pinse og St. Hans, hvorefter man går over til at tale om, hvorledes de blev fejret, hvilke sædvaner og hvilken tro der var knyttet til dem. Sammen med årsfesterne kommer man naturligt ind på festlige sammenkomster, herunder barsel, dåb og bryllup, og herfra ledes samtalen så ind på spørgsmålet om underholdningen ved det festlige samvær, visesang, fortælling af eventyr og sagn, spil og dans.

Ved selve udspørgningen må man altid huske på, at det gælder om at få stoffet frem netop således, som det findes i beretterens erindring. Det er derfor vigtigt ikke at stille spørgsmål, der på nogen måde kan virke suggererende. Og det vil være godt, om man bagefter lader fortælleren læse det hele igennem for at bekræfte rigtigheden af det nedskrevne. Iøvrigt er det vigtigt, at referatet kommer til at ligge så nær op ad den mundtlige beretning som overhovedet muligt, ikke blot indholdsmæssigt, men også i sprogtone og sprogføring. Bedst vil det være, om udtalelser, fremsat i dialekt, gengives i samme mundart. Det vil måske blive vanskeligt, når det drejer sig om længere meddelelser, men man bør i hvert fald nedskrive gengivelser af samtale, alle navne på redskaber, indbo osv. i fortællerens egen dialekt.

Anvendelse og kritik

Når lokalhistorikeren skal til at bruge sit materiale, må han aldrig glemme, at traditionsstoffet er *en historisk kilde* på samme måde som aktstykker og regnskaber. Det skal ikke bruges til en fremstilling, der gemmes hen i særlige kapitler, men skal anvendes i den almindelige skildring sammen med det arkivalske materiale. Dette falder vel i og

for sig ret naturligt, når det gælder beretningerne om forhold, begivenheder og mennesker i nyere tid. Men når vi komme til sagnene og den folkelige digtekunst, viser erfaringen, at de fleste er tilbøjelige til at anbringe dette materiale i særlige kapitler uden nogen organisk forbindelse med den øvrige del af værket. Mange giver helt op overfor problemerne og nøjes bare med at gengive nogle sagn, remser eller eventyr, så der bliver tale om en publicering af materialet, ikke en udnyttelse. Dette er så forkert som noget. Optegnelserne er kilder, der i en sognebog ikke skal udgives in extenso, men skal benyttes til at fortælle om fortiden, og ikke blot om sæd og skik, men også om folketro og folkekunst.

Materialet må derfor vurderes som en historisk kilde, om end ikke som en historisk kilde i sædvanlig forstand. Et sagn kan selvfølgelig genspejle en historisk virkelighed, men tit vil der vel højst være en kerne af rigtighed i det, ofte vel ikke endda det. Det bliver historikerens opgave at undersøge dette. For at kunne det, må han foretage en metodisk undersøgelse af det udfra sit kendskab til de almindelige *love for sagnenes liv og udvikling*, et problem han kan orientere sig i ved at studere Olrik: *Nogle Grundsætninger for Sagnforskning* eller v. Sydows fremstilling i *Nordisk Kultur XIX*, 1931. Han må også foretage en *kritisk vurdering* af de forskellige optegnelser af samme sagn og af det miljø, hvori sagnet er blevet til, ikke mindst ved en sammenligning med oplysninger, der kan hentes andetsteds fra. Ofte vil det vel vise sig, at sagnet ikke har nogen bund i virkeligheden. Men det er vigtigt at huske på, at selvom sagnet måske ikke giver nogensomhelst oplysning om begivenheder, der virkelig har fundet sted, eller personer, så er det alligevel en historisk kilde. Vi må sande de ord, som J. S. Møller engang udtalte: »Ofte »har historiske« Sagn paa et andet Omraade en . . . uhyre stor Kildeværdi, da de er sandfærdige Levninger angaaende deres egen Tid og deres Ophavsmænds Synspunkter, Tro og Idealer; de er altsaa en uvurderlig Kilde til den Kulturhistorie, hvorom Fundene eller Litteraturen oftest intet kan fortælle os«. Her er det først og fremmest »folkeminderne« får deres betydning, enten der så er tale om mytiske eller historiske sagn, om eventyr, gåder eller ordsprog.

Alle vil være enige om, at dette materiale, selvom det måske endnu idag lever i folkemunde, stammer fra en anden tid end vor eller endda vore nærmeste forfædres. De troede ligeså lidt på nisser, som vi gør. Lokalhistorikeren skal bruge materialet til netop at *skildre en bestemt tid*. Hans fremstilling kan ikke og må ikke være tidløs, kronologi er ryggraden i al historie. Men en stor del af det traditionsmateriale, der her er tale om, synes at være tidløst. Ofte er det dog kun tilsyneladende. Der er ingen tvivl om, at den dag, danske forskere for alvor får øjnene op for, at tradition er en værdifuld kilde til vor viden om fortiden, den dag det umådelige stof, der er samlet, bliver undersøgt og vurderet under

synsvinklen historisk kildemateriale, og man finder frem til en kildekritisk metode, der svarer til den, som anvendes på litterære og arkivaliske kilder, da vil vi få helt andre muligheder for med sikkerhed at kunne vurdere materialet og placere dets oplysninger i deres rette historiske sammenhæng. En del kan der dog allerede nu gøres ved hele tiden at vurdere stoffet på baggrund af den sikre historiske viden, vi har. En stor del af traditionen om præsters trolddomskunster eller om hekse og trolde hører sandsynligvis hjemme i 1600-årene eller lidt senere, en stor del af de mystiske sagn kan vel tidsfæstes til hedensk tid, andre til tiden lige efter kristendommens komme til landet. I Svale Solheims to foredrag vil man kunne finde en række eksempler på, hvorledes det ud fra historisk kendte forhold er muligt med ikke ringe sikkerhed at datere forskellige sagtyper.

Historiske hjælpevidenskaber

Da historikeren beskæftiger sig med alle former for menneskelig tanke og handling i fortiden, vil han ustandselig få brug for at udnytte andre videnskabers resultater. Det gælder f. eks. sprogvidenskab, litteraturhistorie, retshistorie og mange andre. Hertil kommer, at der i tidens løb har udviklet sig en række historiske bidiscipliner eller hjælpevidenskaber, som beskæftiger sig med ganske snævre områder indenfor det videnskabelige, historiske arbejde. Nogle af dem, f. eks. arkæologi, palæografi eller kendskab til skrift, bibliografi er omtalt eller berørt i det foregående. Andre er af en så speciel karakter, at de næppe vil have nogen interesse for lokalhistorikeren. Det gælder *antropologien*, der undersøger det menneskelige legeme gennem tiderne, *numismatik*, der beskæftiger sig med mønternes historie (de enkelte mønter er omtalt i leksikonet), *epigrafik*, der behandler indskrifter på sten, metal, lertavler m. m., *diplomatikken*, læren om diplomerne, der undersøger de enkelte dokumenters opbygning, *geografi* og *etnografi*.

Men andre videnskaber og hjælpevidenskaber er af så stor betydning for lokalhistorikeren, at det vil være nødvendigt at give en kort omtale af dem.

Slægts- og personalhistorie

Beskæftigelsen med de enkelte slægters og personers historie er meget gammel her i Danmark, og litteraturen derfor også yderst omfattende. En fortrinlig vejviser gennem dette store stof er Albert Fabritius og Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning, 1943, mens det af Frederiksberg kommunebiblioteker udgivne Katalog over Genealogisk Samling, 1944, med tillæg, 1951, både giver fortegnelser over den almindelige slægtshistoriske litteratur samt over bøger og artikler om enkelte slægter.

Et meget stort slægts- og personalhistorisk materiale er endvidere samlet i Personalhistorisk Tidsskrift, der begyndte at udkomme 1880. Indholdsfortegnelse til de første 50 bd. findes i 9. r. III, til årgangene 1930—45 i 12. r. I.

Det store *Dansk biografisk Leksikon*, I-XXVII, 1933—44, redigeret af P. Engelstoft og Sv. Dahl, indeholder udførlige oplysninger om de mænd og kvinder, som har spillet en rolle i dansk historie, det indeholder udførlige litteraturhenvisninger, oplysninger om foreliggende billeder og om, hvor de pågældende papirer opbevares. Desuden giver det oversigter over de vigtigere slægters historie. Leksikonet er grundlagt af C. F. Bricka og dennes *Dansk bibliografisk Lexicon* I-XIX, 1887—1905, har stadig en betydelig værdi, idet en del af de deri biograferede ikke er medtaget i det nye værk.

Det vil ligge ganske uden for rammerne af denne oversigt at nævne selv de vigtigste værker indenfor den omfattende litteratur. Det vil også være let at orientere sig i denne ved hjælp af de nævnte oversigter. Her omtales derfor kun de værker, som er absolut uundværlige håndbøger: Danmarks Adels Aarbog 1884— indeholder stamtavler over de fleste *danske adelsslægter*. Bag i hvert bind findes en fortegnelse over de slægter, der hidtil er behandlet med henvisning til de pågældende bind. Til *Kjøbenhavns Universitets Matrikel I-III*, der er udgivet af S. Birket Smith, 1890—1912, findes udmærkede registre på Rigsarkivet, i Det kgl. Bibliotek og Landsarkivet i Viborg. Oplysninger om *præster* findes i S. V. Wiberg: *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig Præstehistorie I-III med supplement og register, 1870—79*, der fortsættes i S. Elvius: *Danmarks Præstehistorie i Aarene 1869—84, 1885—87*, og Max Groshennig og Th. Hauch-Fausbøll: *Danmarks Præstehistorie 1884—1911, 1884—1911, I-II, 1914—32*. Et omfattende materiale om danske *militærpersoner* er samlet i I. C. Hirsch: *Danske og norske Officerer 1648—1814, I-XII*, der findes i manuskript på Det kgl. Bibliotek og Rigsarkivet. Udførlige oplysninger om *forfattere* indeholder: H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814, I-XII*, med supplementsbind, 1924—39, og Th. H. Erslew: *Almindeligt Forfatter-Lexikon for Kongeriget Danmark med tilhørende Bilande 1814—53, I-III*, og 3 supplementsbind, 1843—68. I sit arbejde vil historikeren ofte møde navne på *embedsmænd*. Tit kan det måske knibe med at tyde underskrifterne, eller det kan være af værdi at få fastslået, hvilket embedskontor en bestemt mand har været knyttet til. De danske *Hof- og Statskalendere*, der begyndte at udkomme 1734, først på tysk, fra 1801 på dansk, vil med sine embedslistes være en værdifuld hjælp i så henseende. Iøvrigt foreligger der en stor litteratur om embedsmænd gennem tiderne, en litteratur, som lokalhistorikeren ofte må rådspørge, også

fordi man heri finder oplysninger om de enkelte embeders historie, deres geografiske udstrækning eller myndighedsområde. Vigtigst er: G. N. Kringelbach, L. Laursen og Harald Jørgensen: Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660—1848, 1848—93, 1894—1913, 1914—35, 1889, 1894, 1921 og 1936, G. N. Kringelbach: Civile Direktioner og Kommissioner samt andre overordnede Myndigheder under Enevælden, 1899, Appellinstansernes Embedsetat 1660—1919, 1928, Kr. Erslev: Danmarks Amtsforvaltere 1660—1932, 1933. Jul. Bidstrup: Fortegnelse over og Lensmænd 1596—1660, 1885, J. Bloch: Stiftamtmand og Amtmand i Danmark og Island 1660—1848, 1895, Germann H. W. Jonassen: Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget Danmark 1848—1922, 1923, Henry Bruun: Danmarks Amtsforvaltere 1660—1848, 1919, Harald Hatt: Danmarks Amtsforvaltere 1660—1932, 1933. Jul. Bidstrup: Fortegnelse over Retsbetjente og Magistrats Personer samt Birke-, By- og Herredsskrivere, der ikke er trykt, men findes i håndskrift i Rigsarkivet og landsarkiverne.

Kartografi

Kendskabet til gamle kort er nødvendigt for enhver, der beskæftiger sig med sognehistorie. Oversigt over Danmarks ældste kartografi er givet af N. E. Nørlund: Danmarks Kortlægning I, 1943, der omfatter tiden til afslutning af Videnskabernes Selskabs opmåling. Den betydeligste kartograf i 1600-årene var Johs. Mejer, hvis mange kort er udgivet af N. E. Nørlund i det store værk: Johannes Mejers Kort over det danske Rige I-III, 1942—43. I 1762 begyndte den første videnskabelige kortlægning af Danmark og Slesvig under Videnskabernes Selskabs direktion. Den blev først afsluttet 1797. Opmålingen skete i målestokken 1:20.000, og på grundlag af målebordsbladene blev i tiden 1768—1825 udgivet 17 kobberstukne blade i målestokken 1:120.000. De oprindelige målebordsblade findes i Geodætisk Institut og er selvfølgelig af meget stor betydning for alle topografiske studier. Ligesom det er selvfølgelig, at man under sit arbejde har et eksemplar af de moderne målebordsblade i målestokken 1:20.000 ved hånden, således følger det af sig selv, at man skaffer sig en gengivelse af Videnskabernes Selskabs opmålingsblade i samme målestok.

I 1800-årene og senere er der blevet udsendt et stort antal *trykte kort*. Disse har dog især interesse for købstadshistorikeren, selvom de mere detaljerede almindelige kort også kan have værdi for sognehistorikeren, f. eks. ved at give oplysninger om ændringer i vejnettet og i bebyggelsen. Nævnes bør også de i 1870'erne udkomne litograferede matrikelskort. Derimod vil der i *arkiverne*, både i Rigsarkivet og i landsarkiverne, samt i Det kgl. Biblioteks kort- og billedsamling ofte kunne findes ældre

kort, som har betydning for studiet af landsbyen og sognet. Af særlig betydning er *Matrikelsarkivets store kortarkiv* (se Fort. og Nut. XVII, 247 ff.), der dels omfatter en del originale udskiftningskort eller fotografier deraf, dels selve matrikelskortene, hvortil man ofte har anvendt udskiftningskort eller kopier deraf. Desuden har Matrikelsarkivet en fortegnelse over en del af de kort, som findes i museer, arkiver eller i privateje. Fotografier af Matrikelsarkivets kort vil kunne fås ved henvendelse til denne institution for en rimelig pris. Da landsarkiverne har gengivelser af Matrikelsarkivets ældre kort, vil disse kunne studeres her. Efter loven skulle et eksemplar af *udskiftningskortet* afleveres til den største lodsejer i byen, og der vil derfor være visse muligheder for at finde dette ude i sognet.

Ikonografi eller billedkundskab

Billedet er en værdifuld historisk kilde, der ofte vil kunne give oplysninger om fortiden, som ikke vil kunne findes i andet materiale, og den stærke udvikling, fotograferingen har været inde i de senere år, vil formodentlig betyde, at fremtidens historikere og topografer vil få et rigere historisk materiale til rådighed. De store billedsamlinger i de byhistoriske arkiver taler allerede deres tydelige sprog herom.

Mange sognehistorikere bruger vel først og fremmest billederne til at *illustrere den skrevne tekst* og glemmer måske fuldt ud at udnytte billederne som kildemateriale. De fleste af de billeder, sognehistorikeren vil komme ud for, vil vel nok være fotografier, der ikke frembyder større problemer, bortset fra datering og identificering. Derimod vil ældre billeder, enten det er malerier, stik, tegninger, litografier m. m. frembyde en del *kildekritiske problemer*. Ligesom aktstykker og tradition må de fortolkes, og ofte må man for at kunne forstå dem gøre sig fortrolig med ældre tiders brug af attributter og symboler og sætte sig ind i de mytologiske og legendariske emner, billederne omfatter, ligesom et vist kendskab til kunsthistorie, ikke mindst stilhistorie, i mange tilfælde er en forudsætning for at bedømme og datere billederne. Er der større problemer, vil det blive nødvendigt at søge hjælp hos en fagmand. Men foruden at fortolke billedet, vil det også i mange tilfælde være nødvendigt at foretage en kritisk undersøgelse og vurdering af det. For bedømmelsen af et personbillede vil det være afgørende, om det er malet efter model, eller måske efter et andet billede, eller om det er blevet til efter den pågældendes død, og uden at maleren selv har kendt den afbildede eller har haft pålidelige forlæg. Er der tale om topografiske billeder, må man spørge om kunstneren selv har set det, han skildrer, om han har arbejdet ude i marken, efter skitser, hukommelse, andre billeder eller andres beretning. For at trænge ind i disse problemer, vil det måske

være nødvendigt at lære den enkelte kunstner at kende, sætte sig ind i hans psyke og arbejdsmetode. Ofte vil det vel vise sig, at amatøreren giver mere fotografisk end kunstneren, der på en helt anden måde skal og må stå frit over for sit sujet.

Det billedmateriale, som historikeren har brug for, findes spredt mange forskellige steder, især i museer og biblioteker. Et nedsat *Udvalg for Indsamling af gamle Fotografier* arbejder for at skabe interesse for bevarelsen af de gamle billeder og vil give vejledning i indsamling og registrering af billeder (se Fort. og Nut. XVIII, s. 367—379), men har ikke dristet sig i lag med den store opgave at registrere det omfattende materiale, som findes rundt om i landet. *Danmarks ikonografiske Kommission*, der har til huse på Frederiksborg Slot, foretager en registrering af portrætter i privateje. Man vil altså ikke nogetsteds kunne finde en samlet oversigt over billedmaterialet, når der ses bort fra de trykte fortegnelser over malede, stukne og litograferede portrætter i P. B. C. Westergaard: *Danske Portrætter i Kobberstik, Litografi og Træsnit I-II*, 1930—33, og E. F. S. Lund: *Danske malede Portrætter I-X*, 1895—1912, hvortil kommer det store katalog over en del af billederne på Frederiksborg, udgivet 1943.

Den, der vil foretage en systematisk undersøgelse over, hvad der findes af billeder, topografiske eller personbilleder, fra en bestemt egn, må derfor gennemgå *de forskellige samlinger*. En oversigt over disse er givet af Otto Smith i Fort. og Nut. VI, s. 227—43. De vigtigste samlinger findes på *Frederiksborg*, og i værket *Det nationalhistoriske Museum paa Frederiksborg 1928—1953*, 1953, vil man finde en redegørelse for, hvorledes museets omfattende kataloger er ordnet. En særlig redegørelse for *Det kongelige Biblioteks Kort- og Billedsamling* er givet af Bjørn Ochsner i Fort. og Nut. XIX, s. 12—15. Af andre større samlinger bør også nævnes det meget omfattende billedmateriale i *Nationalmuseet*. Ikke mindst *Den antikvarisk-topografiske Billedsamling* i 2. afdeling er stærkt benyttet af historikerne, men det bør ikke glemmes, at der desuden findes et meget stort billedmateriale i alle de andre afdelingers arkiver (se nærmere Fort. og Nut. XVII, s. 1—26) såvelsom i de større specialmuseer. *Udvalget for Folkemål* og *Dansk Folkemindesamling* har også mindre billedsamlinger. Arkiverne har ingen billeder, derimod en del planer og tegninger, som findes i akterne eller indgår i specialsamlinger.

Når lokalhistorikeren skal begynde sine undersøgelser vedr. billedmateriale, vil det måske være naturligt at tage fat i *de lokale samlinger*. Museerne vil i næsten alle tilfælde have et stort antal billeder, især ældre prospekter og nyere fotografier. Undertiden har de større biblioteker også samlet på billeder. Og så har han jo endelig en stor arbejdsmark derhjemme i sognet, hvor han i hvert fald kan være sikker på rundt om på gårde og i huse at finde et stort materiale af personbilleder.

Kronologi

Tidsregningen har været yderst forskellig gennem tiderne. I kirkebøgerne før 1814 vil man snart opdage, at tidspunkter for dåb, vielse og begravelser blev angivet efter de kirkelige højtider, og at der i de ældre dokumenter fra middelalderen og 1500-årene, ja endnu senere, dateres efter helgendage. Og hvem kan vide, hvilken dato 3. søndag efter Trinitatis 1757 eller onsdag efter St. Hansdag 1514 er? En kort indførelse i disse forskellige problemer vil man finde i Johs. Steenstrup: Tidsregning, 1922. Ved hjælp af R. W. Bauer: Calender for Aarene 601 til 2200 efter Christi Fødsel, 1868, vil man være i stand til at opløse de gamle dateringer. Dette værk er nu meget vanskeligt at få fat på, og man bruger derfor ofte O. Grotefend: Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit, der er kommet i en lang række udgaver. I kalenderne vil man finde de latinske betegnelser for helgen- og festdage, der oftest anvendes i kilderne. Ved benyttelsen af kalenderne må man altid huske på, at Danmark fra 1700 gik over fra den ældre, julianske, til den nyere, gregorianske, kalender, idet man sprang fra 18. febr. til 1. marts.

Våbenmærker og segl

Læren om våbenmærker, *heraldikken*, spillede en stor rolle for adelslægterne. Våbnet består af våbenmærket, der findes på selve skjoldet, og på dettes overrand hviler hjelmen med hjelmtegn og hjelmklæde. Heraldikken er indgående behandlet af P. B. Grandjean i Dansk Heraldik, 1919, og af Albert Fabritius i Haandbog for Slægtsforskning s. 287—309. Alle danske adelsvåbner er gengivet i H. Storck: Dansk Vaabenbog, 1910; en del findes også i Danmarks Adels Aarbog i de artikler, der behandler de enkelte slægter. En beskrivelse af våbnene giver A. Thiset og P. Witt-rup: Nyt dansk Adelslexikon, 1904. Det var iøvrigt ikke blot adelen, der kunne føre våben, også mange borgerlige havde fast slægtsvåben med våbenskjold. En del borgerlige slægters våben, gamle såvel som nye, er gengivet i Vaabenførende Slægter i Danmark I-, der er under udgivelse.

I ældre tid var det ikke sædvanligt at underskrive aktstykker, det var først i 1500-årene, at dette blev mere almindeligt. Det vil derfor ofte være nødvendigt at kende lidt til *seglene*, og sigillografi eller sfragistik, som denne videnskab kaldes, er en hjælpevidenskab, som har en ikke ringe betydning for den historiker, som beskæftiger sig med ældre tider. For slægtshistorikeren er den særlig vigtig, idet seglenes våben ofte gør det muligt at fastslå eller sandsynliggøre et slægtsskab, som ikke kan konstateres ad anden vej. Da våbenmærket jo er det vigtigste kendetegn for seglet, er denne videnskab nær forbundet med heraldikken. En udførlig Dansk Sigillografi er udgivet af P. B. Grandjean, 1944, og desuden

er der i tidens løb publiceret et meget stort antal segl, så man i mange tilfælde vil kunne identificere forekommende segl ad denne vej. De foreliggende *seglværker* er: Henry Petersen: Danske kongelige Sigiller samt sønderjydske Hertugers og andre til Danmark knyttede Fyrsters Sigiller 1085—1559, 1917, P. B. Grandjean: Danske kongelige Segl 1559—1670, 1951, samme: Danske Købstæders Segl indtil 1660, 1937, Slesvigske Købstads- og Herredssegel indtil 1660, 1953, samme: Danske Herreders Segl indtil 1660, 1946, Henry Petersen: Danske adelige Sigiller fra det XIII og XIV Aarhundrede, 1897, A. Thiset: Danske Adelige Sigiller fra det XV, XVI og XVII Aarhundrede, 1905, Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen, 1886, C. Nyrop: Danske middelalderlige Gildesegl i Tidsskrift for Kunstindustri 1899, samme: Danske Haandværkerlavs Segl smst. 1897, P. B. Grandjean: Danske Gilders Segl fra Middelalderen, 1948, samme: Danske Haandværkerlavs Segl, 1950.

Hvis det drejer sig om segl fra den nyere tid eller borgerlige segl, som ikke er publiceret, må man søge til *Rigsarkivets* store og omfattende *seglsamling*, dels vokssegl, dels laksegl eller papirssegl, dvs. papir over voks. For Danmarks vedkommende har arkivet en særlig »herold«, hvori seglene er ordnet efter seglbilledet, hvorved det vil være muligt at bestemme et segl, hvis ejermand ikke kendes. Desuden findes en særlig »herold« over borgerlige våben. Seglsamlingen rummer også en del specialsamlinger, især arkitekt Storcks samt Klevenfeldts, Langebeks og Thisets mange segltegninger. Også på *Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg* findes en del segl, bl. a. Ellis Wolffs samling af nyere embedssegl m. m.

Sprogvidenskab

Sprogvidenskab er på mange måder af stor betydning for historien. Her skal kun nævnes ganske enkelte sider, som lokalhistorikeren kan komme i berøring med under sit arbejde.

Da han ofte vil komme til at stå overfor ældre sprogformer eller dialektale udtryk, er det af vigtighed, at han altid er klar over, hvor han kan hente hjælp. Ordbog over det danske Sprog, I-XXVII, 1919—1954, vil ofte kunne rådspørges med udbytte. Nu og da vil Videnskabernes Selskabs Ordbog I-VIII, 1793—1805, og Chr. Molbechs Dansk Ordbog I-II, 1833, 2. udg. 1859, kunne være til nytte. Fra Molbechs hånd findes også et Dansk Glossarium I-II, 1857—66, en gammeldansk ordbog, der dog i det væsentlige er gjort overflødig af O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske sprog I-IV med tillægsbind, 1881—1918, et værk, hvori det til tider kan være vanskeligt at finde de ord, man søger, men som dog i utallige tilfælde kan give forklaringen på de ældre ord, man møder i kilderne. I 1841 udgav Chr. Molbech Dansk Dialect-Lexikon, et værk der endnu

i dag kan have sin værdi, dog næppe når det gælder jysk, hvor H. F. Feilberg: *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål I-IV, 1886—1918* næsten altid vil løse problemerne. Udgivelsen af den store ordbog over danske øsmål, som Udvalget for Folkemål har forberedt siden sin oprettelse i 1908, ventes påbegyndt om få år. I ældre tid og ikke mindst i Sønderjylland vil man ikke så sjældent blive stillet overfor tekster på *plattysk*. Der findes her forskellige større håndbøger, men A. Lübbers: *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* vil dog i de fleste tilfælde kunne yde tilstrækkelig hjælp. Af stor værdi, også for forståelsen af de begreber, der kan møde en i Slesvig og Holsten, er Otto Mensing: *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch I-V, 1927—35*.

Stednavne

I markbøger, udskiftningsakter og i den mundtlige tradition vil sognehistorikeren møde et utal af stednavne; nogle af dem kendes ikke idag, mens andre stadig er i brug. Han må selvfølgelig prøve at forstå dem og tolke dem, både fordi han skal berette om dem i sin fremstilling, men også fordi han skal bruge dem i sine undersøgelser. For den, der kan få de gamle stednavne til at tale, fortæller de mangt og meget om fortiden, om bebyggelsernes indbyrdes alder, om forsvundne byer og gårde, om veje og høje, om tingsted og rettersted eller gammel hedensk kult. Men for den, der ikke er filologisk skolet, er *tolkning af stednavnene* et farligt område, der må betrædes med den største varsomhed. Man tør sige, at sporene skræmmer, og for amatøren drejer det sig ikke om at nå frem til nye og ejendommelige resultater, men at bygge på sagkundskaben.

I *Stednavneudvalgets store topografiske samling* (se Gunnar Knudsen i *Fort. og Nut. XVIII*, s. 387—96) vil man for hvert ejerlav finde alle de stednavne, der forekommer i de middelalderlige dokumenter, hvortil så kommer et betydeligt udvalg af senere navnemateriale, især hentet fra matrikler, skattelister, jordebøger og kort, så man i hovedtrækkene kan følge de vigtigere navnes historie ned gennem tiderne. Og uden kendskab til de ældste navneformer vil det som regel være umuligt at tolke navnene med bare nogenlunde sikkerhed. Hertil kommer så de mange optegnelser om stednavne, enten de nu er foretaget af udvalgets medarbejdere, eller der er tale om indberetninger ude fra sognene. Selvom den, der arbejder med et sogn, i mange tilfælde vil have kendskab til flere navne og navneformer end de, der findes i disse samlinger, vil han i hvert fald herigennem få et solidt grundlag at arbejde på, ligesom han her vil kunne få hjælp, når det gælder at tolke navnene, at klare sig deres oprindelse og betydning. En del vil han også kunne læse sig til. En fortrinlig oversigt over stednavnene og deres forhold til bebyggelsen

er givet af Gunnar Knudsen i Nord. Kult. V, 1939. Hovedværket er dog Kr. Hald: Vore Stednavne, 1950, en uundværlig håndbog for enhver, der skal beskæftige sig med danske stednavne. Den store udgave af *Danmarks Stednavne I-*, der nu omhandler stednavne på Samsø, i Frederiksborg amt, Sønderjylland, Vejle og Viborg amter samt Bornholm, indeholder også systematiske oversigter over og fortolkninger af efterled og endelser og vil være en god læremester.

Personnavne

På sin vej gennem sognets fortid vil historikeren jo træffe de fleste af de mænd og kvinder, der har levet der i de sidste århundreder. Han vil også som et led i sine kulturhistoriske undersøgelser prøve at finde ud af, hvorledes *navneskikkene* har været gennem tiden, ikke mindst hvilke fornavne og slægtsnavne, der er blevet benyttet, bl. a. også for at blive klar over, hvilken rolle de skiftende navnemoder har spillet. En god vejledning og hjælp vil han her kunne få i Dansk Navneskik, 1899, og Rikard Hornby: Danske Navne, 1951, der i en indledning analyserer de forskellige slags navne, hvad enten de nu er sagnhistoriske eller gammeltestamentlige, latinske eller tyske. En væsentlig del af bogen er de alfabetiske navnelister med forklaring. En udførlig litteraturfortegnelse viser vej til yderligere litteratur for den, der mere indgående vil studere enkelte problemer. Ønsker man at lære hele *det ældre navnestof* at kende og at studere, hvornår de enkelte navne dukker op i Danmark, og hvor de især findes, må man arbejde med det store personnavneværk Danmarks gamle Personnavne I. Fornavne, II. Tilnavne, 1936—, som er udgivet af Gunnar Knudsen, Marius Kristensen og Rikard Hornby. Værket omfatter det danske, slesvigske og skånske navnestof indtil ca. 1500.

III

Bearbejdelse og fremstilling

Historisk metode

Det er ikke nok for lokalhistorikeren bare at samle materiale og så skrive løs. Samtidig med indsamlingen og senere under bearbejdelsen må materialet sigtes og vurderes, noget af det må måske skydes ud som værdiløst, andre kilder må nærmere undersøges. En tidligere tids historieforskning stod temmelig ukritisk overfor sit materiale. Man kendte og har selvfølgelig altid kendt til realkritik, til en vurdering af selve kildens indhold gennem sammenligning med andet materiale eller ved at prøve det på den sunde fornufts prøvesten. Men den *metodiske kritik*, ordningen og vurderingen af kilderne ud fra bestemte principper og regler, er forholdsvis ny. Kildekritikkens førstemand var tyskeren *Leopold Ranke*, hvis *Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber*, 1824, blev banebrydende. Senere har en række andre tyske historikere nærmere udformet de metodiske regler. Hovedværket er E. Bernheims *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, 1889, der er kommet i en række udgaver. Bernheim har i Tyskland fået en del efterfølgere, som dog alle mere eller mindre bygger på hans resultater. Af særlig betydning er W. Bauer: *Einführung in das Studium der Geschichte*, 2. udg., 1928. I Paul Kirns lille *Einführung in die Geschichtswissenschaft*, 1952, Sammlung Göschen, bd. 270, gives en oversigt over de vigtigste tyske værker. Også det franske værk: *Introduction aux études historiques*, 1898, skrevet af Langlois og Seignobos, har haft en ikke ringe indflydelse. I de senere år er der kommet en del amerikanske håndbøger, hvoraf især kan anbefales Gilbert J. Garraghan: *A Guide to Historical Method*, 1946, der dog er en del præget af sin forfatters udpræget katolske synspunkter.

I Danmark var det *Kr. Erslev*, der tog Rankes ideer op. Han var den første, der systematisk anvendte dem i sin forskning, og er hidtil den eneste i Norden, der har givet en samlet behandling af problemerne. Hans *Historisk Teknik*, 1911, 2. udg. 1926, er stadig den metodiske lærebog for skandinaviske historikere. I *Fort. og Nut.* XII, s. 145 ff. har Knud Fabricius dog kritiseret enkelte af hans læresætninger, og Povl

Bagge har i afhandlingen om Historieforskningens videnskabelige karakter (Hist. T. 10. r., V, s. 355 ff.) undersøgt Erslevs stærke adskillelse mellem historieforskning og historieskrivning.

Men, vil lokalhistorikeren sige, hvad kommer dette mig ved? Jeg tænker ikke på at skrive videnskab, jeg er amatør, og disse lærde problemer behøver jeg ikke at beskæftige mig med. Den norske historiker Edvard Bull har givet svaret herpå. I sin *Innledning til bygdehistorisk studium*, 1924, har han et stort kapitel om kildekritik og slutter med at sige, at også bygdehistorikeren må underkaste sit materiale en kritisk behandling, både dokumentmaterialet, traditionen og de materielle kilder. Og dette er rigtigt. Ingen historiker, hvad enten han er faghistoriker eller amatør, kommer uden om at anvende kritik overfor sit materiale. Det er hans opgave frem for noget andet at finde sandheden, men for at nå dette mål må han lære at skelne sandt fra usandt i de kilder, han arbejder med. Det er det, den historiske metode og ikke mindst kildekritikken lærer ham. Lad så være, at en meget stor del af det materiale, han vil stå overfor, aktstykker, regnskaber, matrikler og jordebøger, som regel ikke frembyder større kildekritiske problemer. Men der vil alligevel altid være en hel del af materialet, overfor hvilket den kritiske prøvelse er nødvendig. Selvom man må give Garraghan ret, når han siger, at kritisk metode »i det væsentlige ikke er andet end sund dømmekraft og almindelig fornuft«, så vil det dog altid være af værdi at få sin dømmekraft og sunde fornuft til at virke under de bedst mulige forhold. Den følgende oversigt skal ikke være nogen metodisk håndbog, kun en indførelse i de væsentlige af de problemer, som lokalhistorikeren kan møde i sit arbejde.

Kildekritik

Når man står overfor den historiske kilde, hvad enten det er et skriftstykke, en genstand eller traditionen, vil man spørge sig selv, er den nu *ægte*, er den virkelig det, den giver sig ud for. Det er meget sjældent, at nyere aktstykker er forfalsket. Men det kan ske. Daglig læser vi i avisen om dokumentfalsk. Og mennesker i fortiden var ikke bedre end nutidens. Man har således eksempler på, at tingsvidner er blevet forfalsket på den måde, at den gamle skrift blev skrabet ud, hvorefter der på pergamentet blev skrevet en ny tekst, der kunne anvendes på tinge. I Meddelelser fra det danske Rigsarkiv I, 1906—18, s. 167 ff. har A. Thiset redegjort for en sådan palimpsest, en forfalskning fra det 18. årh. Enhver, der kender lidt til museer, vil vide, at oldsager ustandselig forfalskes, og en stor del af de smukke renaissancekister, vi møder rundt om, er falsknerier, ofte udført på den måde, at kisterne er stykket sammen af forskellige dele, der måske hver for sig er ægte.

Men foruden det bevidste falskneri kan der også være tale om *almindelige fejl* i materialet. Selv i et originalt dokument kan datoen være forkert. Der haves således utallige eksempler på, at folk lige efter 1. jan. anfører det foregående år i stedet for det nye. Man bør altid være på vagt, når der er tale om et aktstykke eller brev fra begyndelsen af januar. Og når man står overfor afskrifter, må man undersøge, om ikke teksten giver anledning til tvivl om afskriftens rigtighed. Ikke mindst datoerne kan i ældre tid volde vanskelighed, fordi romertallene let misforstås: lxxvi læses som lxxxi osv. Af samme grund skal man altid være skeptisk overfor sammenregninger af romertal.

Mener man at kunne fastslå, at aktstykket eller det materielle minde er ægte og ikke er behæftet med skrivefejl eller lignende, vil det være naturligt at undersøge de andre forhold, der kan belyse kilden og dens værdi. Er der tale om jordfund, må man fastslå *findestedet*, hvis det er muligt, såvidt *gørligt* også *fundforholdene*. Også ved skriftlige kilder kan findestedet have sin betydning. Ligger et underskrevet brev i afsenderens arkiv, må man gå ud fra, at det ikke er blevet afsendt. Er der tale om private personer, må man dog også regne med muligheden af, at arvinger kan have tilbageleveret brevet. Findes brevet i et helt fremmed arkiv, må det undersøges, hvad grunden hertil er. Ligger et ældre tingsvidne i et retsarkiv, må man gå ud fra, at det har været brugt under en retssag, hvilket i nyere tid bør fremgå af rettens påskrift på dokumentet.

Det er altid af betydning at få fastslået *aktstykkets karakter*. Der er forskel på kladder eller koncepter, kopier og originaler. Originalen er selvfølgelig den mest pålidelige, men koncepterne kan have deres værdi ved at vise, hvilke overvejelser koncipisten eller koncipisterne har gjort sig, kan måske endda afsløre forskellige opfattelser blandt disse. Selvom det principielt rigtige er at benytte originalen, hvor den er bevaret, vil man dog i mange tilfælde nøjes med en kopi. Kancelliets Brevbøger, de såkaldte registre og tegnelse, er jo kopier af de kongelige breve. Men normalt er der ingen, der vil foretage store undersøgelser for at fastslå, om det pågældende brev skulle være bevaret i original. Det samme gælder f. eks. amternes værdifulde rækker af kopibøger. Tit vil man også uden betænkelighed bruge koncepterne, ikke mindst når de ligger sammen med sagens øvrige akter.

Materiale og teknisk udførelse vil jo være af stor betydning for undersøgelsen af de materielle kilder, men spiller ikke så stor rolle for arbejdet med det skriftlige materiale. Derimod vil det for alle arter af kilder være vigtigt at kunne fastslå *oprindelsestid* og *-sted* samt *ophavsmanden*. De materielle genstande frembyder her særlig store problemer. Billeder vil vel ofte bære signatur, eller måske fortæller et fecit, sculpsit eller pinxit, hvem der gjorde dem, stak dem

eller malede dem. Men som regel svigter oplysningerne, når vi står overfor fortidens materielle levn, som vi møder dem i museer, kirker og på herregårde. Arkæologen må give op over for spørgsmålet om, hvem der skabte tingene, men vil ofte kunne sige en del om, hvor de er blevet til, om de er indført eller af hjemlig oprindelse, og på grundlag af sin typologiske viden vil han kunne fastslå den omtrentlige alder. Men tit må man her være indstillet på skuffelser. Potteskår i de gamle byers tykke kulturlag vil som regel trodse selv den kyndigstes anstrengelser, når det gælder at fastslå, hvor eller hvornår de er blevet til. I en nyere tid vil kendskabet til stilhistorien ofte kunne give visse holdepunkter for en datering, sammenlignende studier af en egns kunstværker fra en bestemt tid kan måske føre på sporet af kunstneren, nu og da kan regnskaber klare begge problemer.

Også aktstykkerne kan volde betydelige vanskeligheder. Ikke så sjældent mangler de *dato*. Skriftens karakter vil, når der er tale om originaler, give visse holdepunkter, og brevets egne oplysninger kan gøre det muligt at bestemme tidspunktet. Nævnes en mand f. eks. som levende, må det være blevet til før hans død. Ofte vil et aktstykke være en del af en større »sag«, og et studium af de andre dele vil da gøre det muligt med nogenlunde sikkerhed at bestemme tidspunktet for skrivelsens udfærdigelse. Måske står brevet i en kopibog mellem andre, daterede, breve eller ligger i en pakke kronologisk ordnede breve, så man ad denne vej får holdepunkter for den datering, der næsten altid er nødvendig for at kunne passe aktstykket ind i den helhed, hvor det hører hjemme. Er der tale om ældre dokumenter, vil læren om diplomer, diplomatikken, måske kunne være en hjælp. Kongelige breve begynder med bestemte formler, der kan variere alt efter kongens øjeblikkelige stilling, konge i Sverige, udvalgt konge i Danmark o. s. v., og disse faste formler ændres gennem tiden.

Udstedelsesstedet vil sjældent volde så store problemer, og i mange tilfælde vil det også være af underordnet betydning. Derimod vil det næsten altid være af stor værdi at kunne fastslå, hvem der er aktstykkets *forfatter*. Er der tale om privatbreve, vil forfatterskabet før skrivemaskinens tid som regel kunne bestemmes gennem en undersøgelse af skriften. Det samme gælder ved koncepter. En palæografisk undersøgelse af koncepter til kongebreve fra de første måneder efter Frederik I.s overtagelse af magten har således påvist, at biskop Ove Bille, der tidligere havde været kongens kansler, påny arbejdede i kancelliet, idet han har konciperet flere af brevene, en oplysning der kaster lys hen over de politiske forhold i disse forvirrede måneder. Når borgmester Hans Mikkelsens håndskrift træffes i en enkelt optegnelse, som står i forbindelse med udarbejdelsen af Christian II.s love, får vi herigennem en bekræftelse på samtidige oplysninger om, at han arbejdede med

ved udarbejdelsen af lovene. Drejer det sig om mere litterære kilder, vil en analyse af indholdet, af dets rent konkrete oplysninger, af dets meninger og anskuelser, dets sprogtoner og sprogform ofte kunne føre til et resultat. Et særligt problem opstår, når der er tale om et officielt aktstykke, og det ikke af brevet selv fremgår, hvor det er skrevet. Som regel vil dets underskrift dog kunne oplyse, hvem den pågældende embedsmand har været, og man må så, for den nyere tids vedkommende ved hjælp af Hof- og Statskalenderen, fastslå, hvor han har virket.

Ved undersøgelser af ægthed og fejlmuligheder og ved bestemmelse af eventuelt manglende oplysninger om tid, sted og autor må man altid huske på, at aktstykket ikke er noget frit i luften svævende, det er en del — omend en lille del — af vor samlede viden om den tid, og ved at drage oplysninger om personer, begivenheder og forhold ind i undersøgelsen vil man ofte kunne nå frem til helt at forstå aktstykket. Vi har fra tiden efter reformationen bevaret et stort antal præsteindberetninger. Måske fremgår det ikke af beretningerne selv, hvornår de er blevet til, men ved at studere de reskripter og påbud, der ligger til grund for indberetningerne, vil man kunne både datere dem og forstå deres indhold.

Fortolkning af kilderne

Det er ikke nok at have en kilde, der er ægte og fuldstændig. Man må også være sikker på, at man forstår den og forstår den på rette måde. *Skriften* må tydes, og selvom man er nok så fortrolig med fortidens skrifttegn, kan den volde selv kyndige vanskeligheder, og ofte må man anvende flere timer på at læse nogle få ord. Er der tale om indskrifter, må man måske foretage indgående studier i samtidens epigrafik for at nå frem til en løsning. Står man overfor håndskrift, må man sammenligne bogstaverne på det vanskelige sted med de bogstaver, der anvendes andetsteds i aktstykket eller protokollen. Ikke mindst volder de mange *forkortelser* store vanskeligheder. Nogle vil være almindelige for tiden og kan studeres i værker om skriftens historie eller et leksikon over forkortelser. Andre kan måske være rent personlige, og så må man undersøge, om de eventuelt er skrevet tydeligere eller delvis opløste andre steder. Først og fremmest må man tage fantasien til hjælp, prøve at forestille sig, hvad skriveren kan have ment, og så kontrollere hypotesernes holdbarhed på materialet. Måske *mangler der visse skrifttegn eller ord*, ædt af mus eller blegget af tiden, men tit er det vigtigt for historikeren at finde ud af, hvad der har stået. Moderne fotografisk teknik kan måske hjælpe overfor afbleget skrift, men ellers vil man ved målinger nogenlunde kunne afgøre, hvormange bogstaver der mangler, og så ved gisning, konjunktur, tilføje det manglende, som sættes i skarpe parenteser.

Også ordene kan volde problemer. Man må således huske på, at *sproget* forandres, rar betyder ikke det samme i 1700-årene som idag, og når sørgende enker taler om, at de har 7 uopdragne børn, ligger ikke heri en kritik mod bønderne, snarere mod skæbnen. Hr. har en helt anden betydning i 1500-årene end nu. Dengang anvendtes det kun om adelsmænd, der havde fået ridderslaget, og om gejstlige. Det er ikke blot mestermanden, der tituleres mester, også den, der havde taget magistergraden, bærer denne titel. Embede i 1600-årene og før bruges om håndværk og håndværkslav, og embedsmand betyder derfor håndværker; også amt har i ældre tid betydningen lav o. s. v. Er man på nogen måde i tvivl om, hvorledes et ord skal forstås, må man rådspørge Kalkars ordbog eller andre hjælpemidler. Men det er ikke nok at forstå de enkelte ord, man må vurdere aktstykkets indhold, både udfra *helheden*, udfra *tiden selv* og udfra *forfatterens almindelige anskuelser*. Når Anders Sørensen Vedel i sin berømte ligprædiken over Frederik II. talte om den »skadelige drik«, uden hvilken »Hans Nåde formentlig havde kunnet leve mange god dag længere«, så virker det med større sandhedskraft, end hvis han havde skrevet det i en privat optegnelse. Betydningen af købstædernes klage over fattigdom svækkes stærkt, når de fremsættes i breve til kongen, hvori der søges om skattelettelse.

Vurdering af vidnesbyrdene

Den ældre tids historikere kendte som sagt nok til kritik. Men der var for dem tale om realkritik, ikke en metodisk vurdering af den enkelte kilde eller dele deraf. Det er denne kildevurdering, der vel er den metodiske forsknings største landvinding. Af stor betydning var det, at man lærte at skelne mellem *primære* og *sekundære kilder*. Ved en primær kilde forstår man det første vidnesbyrd, vi nu har om en begivenhed, bestemte forhold o.l. Sekundære kilder bygger på en primær kilde, og er altså uden nogen kildeværdi. En del af Danske Atlas er som bekendt skrevet af Hans de Hofman, der byggede på indberetninger fra sognene. En del af disse er bevaret, og hvor dette er tilfældet, er de oplysninger, som Hofman har hentet derfra og gengivet i Danske Atlas, sekundære og uden nogensomhelst betydning. Ofte vil Hofmans oplysninger iøvrigt gå igen i senere behandlinger, som altså også er sekundære. Mange præsteberetninger fra en noget nyere tid vil bygge på ældre beretninger eller på originaldokumenter i præstearkivet. Er disse bevaret, er den senere beretning sekundær og værdiløs, er de ikke bevaret, er den primær og af værdi. Måske dukker en ukendt kilde op og forvandler en hidtil primær kilde til sekundær. I mange embedsbreve vil der foruden afgørelsen af sagen findes en udførlig redegørelse for dens forhistorie. Den vil bygge på sagens akter, og hvis de er

bevaret, er redegørelsen sekundær, forsåvidt angår selve forhistorien, derimod kan den siges at være primær, når det gælder at belyse embedets opfattelse af sagen. Noget lignende vil ofte gælde ved domme. Historikeren vil i mange tilfælde komme til at stå overfor spørgsmålet om sekundære eller primære kilder, når det drejer sig om afskrifter af nu tabte dokumenter, og han bør altid prøve at finde frem til den afskrift, der er primær. Til tider kan forholdet dog være forholdsvis indviklet. Foreligger der f. eks. to uafhængige afskrifter efter den samme tabte original, er de begge primære. Eller der er måske to afskrifter, hvoraf den ene er foretaget efter originalen, mens der mellem den anden og originalen ligger to eller to eller flere afskrifter, som nu er tabt. Også i dette tilfælde er de begge primære, hvilket selvfølgelig ikke behøver at betyde, at de er lige værdifulde.

Når spørgsmålet: primær eller sekundær har så stor betydning, skyldes det, at man i ældre tid stod meget friere overfor sine kilder, end vi gør. Afskriverne gik ikke frem med så stor nøjagtighed, og forfatterne bearbejdede frit deres kildemateriale, ræsonnerede over det, fjøede egne meninger og anskuelser til. Det er historikerens opgave at rense kilderne for alt det, som er uden kildemæssig værdi og kun kan føre forskeren på afveje.

Når historikeren arbejder med kildematerialet, må han desuden altid gøre sig klart, om der er tale om et *levn* eller om en *beretning*. Ved levn forstås de kilder, som er en del af fortiden selv, alle de materielle levn, stenøksker eller prædikestole, retslige akter som domme og tingsvidner, kongebreve, litterære værker m. m., og de rester af fortidens institutioner og forhold, som findes i nutiden. Ved beretninger forstås kilder, som fortæller om fortiden, det kan være et maleri, der skildrer en historisk begivenhed eller situation, det kan være en gravskrift, middelalderlige krøniker og årbøger, redegørelser i de officielle aktstykker, memoirer, aviser eller den mundtlige tradition, sagn eller beretninger om sæd og skik.

Kr. Erslev godtog de tyske metodikers adskillelse mellem levn og beretning (tyskerne bruger udtrykket tradition, på engelsk taler man om formal og informal sources) i sin første metodik: Grundsætninger for historisk Kildekritik fra 1892, men opgav den i Historisk Teknik fra 1911. Hans elev Knud Fabricius har dog i 1938 i sin artikel Studiet af Danmarks Historie før og nu (Fort. og Nut. XII, s. 146 ff.) understreget værdien af at beholde denne opdeling af kilderne, og det er da også en kendsgerning, at enhver dansk faghistoriker arbejder med begreberne levn og beretning, ligesom denne deling stadig anvendes af udenlandske metodikere. Når Erslev opgav adskillelsen, var det ud fra den erkendelse, at en kilde ofte kan være både levn og beretning. Knud Fabricius mener at komme ud over denne vanskelighed ved at

opdele levnene i tendensløse som bygninger, fortidsagre eller regnskaber, og de levn, der også har en tendens, portrætter, indskrifter, dokumenter.

Der kan ikke være tvivl om, at delingen mellem levn og beretning er så væsentlig for enhver, der kritisk skal arbejde med de historiske kilder, at den må opretholdes. Og næsten alle vanskelighederne forsvinder, når man helt har forstået, at et meget stort antal kilder både er levn og beretning, og at det netop er historikerens opgave ikke blot at gøre sig dette klart, men også at analysere kilden, at opløse den i dens bestanddele, så han kan vurdere de enkelte dele af den, alt efter som de er levn eller beretning, ja der kan i det samme aktstykke måske både være tale om en primær og en sekundær kilde, en førstehånds og andenhånds kilde, en samtidig og en ikke-samtidig kilde. Der kan ikke være tvivl om, at vanskeligheden har bestået i, at man betragtede den enkelte kilde som en helhed og derfor blev forvirret over dens dobbelte funktioner. Anerkender man den analytiske opdeling, forsvinder de fleste problemer, og historikeren vil nå frem til større sikkerhed i sin kritiske vurdering af materialet.

Nogle få eksempler vil vise, hvorledes en sådan opdeling kan foretages. Den store Jellingsten er selvfølgelig et levn, men den indeholder en beretning om kong Harald. Om denne er rigtig eller ikke rigtig, må vi undersøge gennem en sammenligning med andet kildemateriale. Lad os tage et tingsvidne fra lidt ældre tid. 1482 udstedte tingholderen på Skast herred sammen med 4 andre mænd et tingsvidne, hvori de bevidner, hvad der var foregået på tinget. Denne del af tingsvidnet er et levn. I den redegørelse, som de bevidner, findes to beretninger. Den ene går ud på, at 8 dannemænd vidnede, at de var nærværende, at de hørte og så to mænd afgive vidnesbyrd inden tinge. Det er en samtidig og førstehånds beretning. Derefter følger de to mænds fortælling om et besøg i Varde. Det er også en førstehånds beretning, men ikke så samtidig som den første og efter sin karakter ikke af samme kildeværdi som denne. I mange tilfælde vil man i tingsvidner og tingbøger møde beretninger om oplevelser, der ligger langt tilbage, om forhold i vidnernes barndom, eller måske endda om begivenheder, de kun har hørt om, så der mere er tale om tradition end om skriftlig beretning.

Ser vi på andre aktstykker, vil noget tilsvarende ofte vise sig. Går vi ud fra diplomatikken, kan vi sige, at dokumentet i sig selv er et levn, og det samme gælder den del af teksten, der indeholder brevets bestemmelser, den såkaldte *dispositio*, mens begrundelsen herfor, *arengaen*, er en beretning. Anvendt på en dom vil det sige, at selve domsafsigelsen er et levn, men begrundelsen nærmest er en beretning. Måske har dommen også en udførlig redegørelse for sagsforholdet. Det er en beretning, der tilmed er sekundær, hvis vi har bevaret de akter, hvorpå den

er bygget. Også i kongebreve vil man ofte finde både levn og beretninger. Ikke mindst i de senere, meget udførlige breve, hvor der både kan være en redegørelse for sagens forhistorie, en begrundelse og en afgørelse.

Når vi skal vurdere beretningernes vidneværdi, er det også vigtigt at gøre sig klart, om vi står overfor en *førstehånds eller en andenhånds kilde*. Med andenhånds menes oplysninger, der haves fra anden, tredje eller fjerde hånd eller med endnu flere mellemlid. Vi må her altid prøve at spore udsagnet så langt tilbage som muligt, komme så nær en førstehånds kilde, som det er gørligt. Denne deling har også betydning for traditionen. Skal vi nedtegne en beretning om sæd og skik for 60—70 år siden, er det vigtigt at få en redegørelse fra en, der selv har oplevet de forhold, der er tale om, i stedet for at få den fra yngre folk, der kun har hørt derom. Kan vi ikke nå tilbage til en førstehånds kilde, må vi eventuelt prøve at finde ud af, hvorledes beretningen er gået videre, hvormange led der er, hvem de mennesker er, som har fortalt, hvordan de er som vidner.

Historikeren arbejder også med begrebet *samtidige og ikke-samtidige kilder*. Det er indlysende, at det vil være af værdi at få en beretning, der er blevet til så kort tid som muligt efter begivenhederne, thi mindet er en stor skælm. På den anden side kan man dog ikke altid gå ud fra, at en samtidig beretning er pålideligere end en senere. En mand, der skriver om helt nutidige forhold, kan være mere bundet af sine følelser end nogen tid efter, og hans beretning derfor være mindre pålidelig, end hvis han skriver, når begivenheden er kommet lidt på afstand. Har vi haft et sammenstød med et menneske og umiddelbart efter skriver en redegørelse for, hvad der skete, er det ikke sikkert, den er helt som den beretning, vi ville give, når vi har fået »sovet på det«. Diplomats helt samtidige meddelelse i en depeche kan være påvirket af den øjeblikkelige politiske situation, da han skrev. Under en afhøring har dr. Best om et telegram til Ausw. Amt i Berlin forklaret, at det var camouflaget, og at hans korrespondance med Ausw. Amt ikke skal opfattes dokumentarisk, men som instrumenter i hans politik. Om det er rigtigt i dette tilfælde får stå hen, men at påstanden har haft gyldighed i andre tilfælde ligger udenfor al tvivl.

Men selvom vi står overfor primære, førstehånds og samtidige beretninger bør historikerens *kritiske* sans stadig være vågen. Som en vantro Thomas skal han altid lade tvivlen bore i sit sind. Hver dag læser vi primære, førstehånds og samtidige beretninger i vore aviser, måske er det referater af møder, vi måske selv har overværet, eller af begivenheder, vi selv har oplevet. Kanske kigger vi efter i de referater, som styrelsens sekretær har udarbejdet af et møde, hvor vi selv var med. Eller vi overværer et retsmøde, hvor en række uafhængige vidner beretter om en eller anden begivenhed. De har ikke selv nogen følelsesmæssig for-

bindelse med den, er uhildet, og alligevel er deres vidneudsagn vidt forskellige. Vi behøver ikke at studere psykologernes eksperimenter, vi oplever ustandselig i vort daglige liv *vidneudsagnenes upålidelighed*. Disse erfaringer må lære historikeren, at kildernes beretninger er præget af usikkerhed, der kan skyldes manglende opmærksomhed eller misforståelser. Måske kender beretningens forfatter for lidt til det, der skal fortælles om, måske er han følelsesmæssig engageret, enten det nu er rent personligt, religiøst eller ideologisk. Det kan også være, at han er af den slags mennesker, man kan kalde de dramatiske, som altid — dem selv ubevidst — overdriver, dramatiserer. Eller der kan være tale om en situation, hvor der næsten kræves en ensidig beretning. En præst vil jo ikke i en ligprædiken dadle den afdøde, journalisten vil i sin nekrolog vel ikke skrive om en mand, at han var en fordrukken horekarl, en politiker vil ikke i sin valgtale fortælle om sit partis svigtende indsats. Men vil man sige, hvordan kan historikeren da komme bagom beretningen, nå frem til sandheden? Den sikre sandhed når han vel kun sjældent, når han alene skal bygge på beretningerne, men tit vil han kunne kontrollere dem på grundlag af levn eller andre beretninger, og har vi to eller flere beretninger, der nogenlunde falder sammen, er det muligt at nå en helt anden grad af sikkerhed. I de fleste byer findes der ikke noget officielt referat af byrådsforhandlingerne. Kun beslutningerne protokolleres. Men i byernes aviser findes beretninger om de fremsatte udtalelser. Ved at sammenligne disse vil man kunne danne sig et meget mere pålideligt billede af, hvad der virkelig er blevet sagt, end hvis man skulle bygge på et enkelt af referaterne. Måske har man endda bevaret et manuskript til nogle af byrådsmedlemmernes taler, så man på den måde kan verificere beretningen på grundlag af levnet.

Men selvom beretningen står alene og ikke kan kontrolleres gennem andet materiale, behøver historikeren ikke at give op af den grund. Ligesom dommeren i retssalen bedømmer de enkelte vidners udtalelse, når han skal afsige dom, således må historikeren prøve at *bedømme sine vidners værdi*. Den, der optegner en tradition, må danne sig et billede af fortælleren som beretter, finde ud af, om han lader fantasien løbe af med sig eller virkelig prøver at fortælle det, han kan huske, om han eventuelt har en stærk følelsesmæssig tilknytning til det, han fortæller. Også når det gælder den skriftlige eller trykte beretning, må historikeren prøve at bedømme beretterens værd som vidne. Han har måske et vist kendskab til den journalist, der har refereret mødet i byrådssalen ved, om han er en god og pålidelig referent eller en sjuskepeter, en fantast eller fanatiker.

Endelig må vi også *prøve beretningerne på vor almindelige viden*. Hvis vi i kilderne møder en oplysning om, at Marine Jensdatter har set djævelen, vil vi protestere, fordi det strider imod, hvad vi ellers

ved om djævels optræden på den jordiske arena. Vi må bedømme kilden ud fra vor almindelige viden, vort kendskab til mennesker, deres tænkemåde, deres drifter, deres længsler og håb, ud fra, hvad vi ved om fortidens samfundsliv, forhold og problemer.

Realkritikken er ikke mindst af betydning, når man kommer til det sidste og vigtigste punkt i undersøgelsen, *slutningen fra kilderne til den historiske virkelighed*. Mens man i ældre tid var tilbøjelig til at kombinere modstridende kilder, sammenarbejde dem til et hele, har kildekritikken lært historikerne at skyde de mindre pålidelige kilder ud, at bygge udelukkende på den kilde, som undersøgelsen har vist er den bedste, levn foretrækkes for beretninger, de sekundære kilder udelades helt, førstehåndskilden går som regel forud for andenhåndskilden osv.

Det vil føre for vidt i enkeltheder at redegøre for arbejdet med at rekonstruere fortiden på grundlag af kilderne, bl. a. fordi der her vil være så mange individuelle forskelle både på grund af den uendelige variation i kildematerialet og historikernes forskellige arbejdsmåder. En enkelt ting kan dog nævnes. Ofte vil mange være tilbøjelig til at drage slutninger fra kildernes tavshed, argumentum e silentio kaldes det. Det kan være uhyre farligt, ikke mindst når der er tale om kildefattige perioder, men på den anden side vil en sådan slutning ofte kunne foretages med fuld sikkerhed. Når der f. eks. ikke findes nogetsomhelst spor af det såkaldte »Rostockmøde« i det uhyre omfattende kildemateriale fra månederne før 9. april 1940, tør vi slutte, at et sådant møde ikke har været afholdt. Oplysningerne om »mødet« er beretninger, ingen er samtidige, næsten alle andenhånds, de fleste sekundære. Og de samtidige levn, f. eks. aktstykker fra de tyske militærmyndigheder, giver beviset for, at konklusionen e silentio i dette tilfælde var rigtig.

Til slut må det også fremhæves, at det ikke er tilstrækkeligt blot at referere de kilder, som vor undersøgelse har vist er pålidelige eller i hvert fald de pålideligste. Den erfarne Edvard Bull siger herom: »Uten konstruktiv, historisk fantasi når man aldrig frem til et sammenhængende og levende billede av fortidsliv, og denne historiske fantasi er likeså nødvendig for bygdehistorikeren som for den der vil skildre verdenshistoriske sammenhæng . . . . Løse detaljer som dætter fra hverandre som tør sand, er ikke historie, likesålitet som en murstenshaug er et hus«. Klarere og rigtigere kan det vist ikke siges.

Disposition

Når man en tid har arbejdet med at indsamle kildematerialet, at vurdere og bedømme det, kan man begynde at overse, hvilke problemer der er, og hvorledes fremstillingen af egnens fortid vil kunne bygges op, ikke blot i hovedtrækkene, men også i enkeltheder. Man kan ud-

arbejde en disposition, måske er den kun foreløbig, men den giver dog en vis fornemmelse af, hvorledes de enkelte afsnit skal følge efter hinanden, hvordan overgangen fra et afsnit til et andet skal være, og hvilke sider af fortidens liv man kan få med i skildringen, hvilke man eventuelt må lade ligge. Mangt og meget har man vel funderet over, efterhånden som indsamlingsarbejdet og undersøgelserne skred frem, men det skærper altid tanken, når man kan fæste sine ideer til papiret. Hvor fantasien før havde og skulle have frit råderum, er det nu logikken — en streng herre — som hersker. Man skal ikke vente for længe med at udarbejde sin første disposition eller arbejdsplan. Og skal man stå til regnskab overfor en redaktion, vil denne på et ret tidligt tidspunkt kræve en redegørelse for planer og ideer.

For den forfatter, der skal udarbejde en disposition for en sognehistorie eller en del deraf, melder sig allerførst det spørgsmål, hvorledes han skal bygge sin fremstilling op, *kronologisk eller sagligt*. Ser man på de foreliggende sognehistorier, er det vel sådan, at der næsten er lige så mange principper, som der er forfattere. Hvor der er flere om arbejdet, deler man ofte skildringen i en række afsnit, almindelig historie, landbrug, kirke, skole osv. Der er ingen tvivl om, at en sådan inddeling er den letteste. Man vil jo som regel ordne sit materiale rent sagligt, så man har delt det op i særlige grupper. Man kan på denne måde følge en enkelt linie igennem fra den ældste tid til i går, og man kommer forholdsvis let om ved de fleste problemer i forbindelse med dispositionen.

Men der kan dog også rejses væsentlige indvendinger mod den saglige opdeling, ikke mindst at det, der tidsmæssigt hører sammen, på denne måde bliver adskilt. Historien ligesom mister noget af sin mening, man kan ikke rigtig forstå, hvorfor det netop er således, når man ikke ser helheden for sig. Den ideelle fremstillingsmåde er derfor uden tvivl *den kronologisk fremadskridende fortælling*, hvor det i tid samhørende kommer sammen. I de middelalderlige årbøger opregnede man år for år de begivenheder, der fandtes værdige til at mindes i eftertiden, stort og småt mellem hinanden. En sådan fortælle-måde virker dog forvirrende, det er umuligt at få overblik over fortidens begivenheder, det bliver, som når flere orkestre spiller forskellige melodier på samme tid, en forvirret masse af lyde, uden mening, uden skønhed. Det, der hører sammen, er kun tilsyneladende bragt sammen. Man ser hverken begyndelsen eller afslutningen på noget. Men skal der være nogen mening i historien, vil man dog se lidt af årsagsrækken. Der er jo ikke meget ræson i at skildre matrikuleringen i 1683 og følgende år og derefter umiddelbart gå over til at behandle en omfattende kirkerestaurering. De to ting har intet med hinanden at gøre. Men har sognet i 1700-årene haft en ihærdig pietistisk præst, der har skabt et

bedre skolevæsen, fået udbygget fattigforsorgen og samtidig vakt et religiøst røre. Ja, så er det indlysende, at det er forhold, der har en indbyrdes sammenhæng, selvom måske andre, ydre, faktorer har gjort sig gældende. Det er naturligt at behandle dem sammen.

Det er klart, at en kronologisk fremstillingsform stiller meget store krav til forfatteren, krav, som mange måske ikke kan honorere. Men der er dog ingen grund til på forhånd at give op. Måske kan det have sin værdi at se, hvorledes man har båret sig ad i de store almindelige skildringer af Danmarks historie, hvor forfatterne har stået overfor tilsvarende problemer. Man vil her ofte se, at de bygger på et skelet af landets almindelige politiske historie, og på passende steder fortælles der så om de indre forhold, om landbrug og kirke, om skole og dagligt liv. Nu har forfatteren af en sognehistorie jo ikke sådan et skelet af almindelig historie, han kan knytte sin fremstilling til. Der er vel nok visse holdepunkter i de større historiske begivenheder, krige, landboreformer og lignende, men i de fleste tilfælde må han prøve at finde en anden ledetråd. Og i næsten alle sogne vil *landbrugshistorien* være det centrale, det der mere end noget andet betinger menneskenes åndelige og økonomiske levevilkår. Ofte, men ikke altid, vil skildringen heraf kunne være den rygrad, der giver fremstillingen dens indre styrke og gør det muligt at knytte behandlingen af mere specielle forhold hertil. Har man f. eks. skildret kriseårene omkring 1730 og de virkninger, de fik for bønderne, både økonomisk og socialt, vil det være naturligt samtidig at komme ind på sognets sociale forhold. Derefter kan man gå over til at behandle pietismens religiøse gennembrud og den betydning, den fik for det religiøse live og for skolen. Man kan undersøge, om pietismen har betydet en ændring i den gængse moral, om antallet af børn udenfor ægteskab er blevet mindre, eller om man nu mere almindeligt venter med det første barn, til de obligate ni måneder er forløbet siden vielsen eller i hvert fald siden trolovelsen. Og samtidig med, at man behandler skolereformerne, vil man naturligt se sig lidt tilbage, give en oversigt over, hvad der er sket på dette område, siden man sidst hørte om skolen og dens forhold.

Det er altså ikke meningen, at man skal inddele fremstillingen i en række kronologiske afsnit, som så igen mere eller mindre skematisk opdeles i saglige underafsnit. Det springende punkt, når man vælger den her skitserede fremstillingsmåde, er netop, at her er der ikke noget skema, her er det fortidens begivenheder selv, der i sidste instans bestemmer sammenhængen, således at der fortælles om de særlige forhold, når der virkelig er noget at berette. Det, der hører sammen, tidsmæssig og så vidt muligt også årsagsmæssigt, behandles sammen. Let er denne fremstillingsform ikke, men er det den rette mand, der sidder bag skrivemaskinen, kan det gøres, så kan forfatteren ud af fortidens

myriader af begivenheder skabe et hele, der virker plastisk og giver læseren en fornemmelse af fortiden, af dens mangfoldighed, men samtidig også af dens sammenhæng. Og læseren behøver ikke forvirret at skulle fare fra den ene tidsperiode til den anden, at følge kirkens historie fra Ansgar og til Bartholdy for derefter at vandre gennem de samme århundreder med skolemesteren i hånden. Han ser historien som det tæppe den er, ser det i sin skønhed. Og det er jo sådan, de fleste læsere vil lære at kende deres egne fortid, de interesserer sig ikke for en enkelt side af den, men netop for fortiden i al dens mangfoldighed. Er der så en, der kun ønsker at få noget at vide om skolen gennem tiderne, må han finde frem dertil gennem indholdsfortegnelsen og det sagregister, der selvfølgelig bør ledsage værket.

Er der mange kokke om maden, kan denne fremstillingsmåde ikke benyttes, medmindre man har en enkelt redaktør, der på grundlag af specialskildringerne ville påtage sig en fuldstændig omarbejdelse af bogen. Men hvilken forfatter vil lægge arbejde til, når en anden skal have det endelige ansvar og vel også æren? Man kan selvfølgelig fordele de enkelte tidsafsnit på de forskellige forfattere, men det vil kun være sjældent, denne vej er farbar.

Fremstillingen

Når historikeren gennem arbejdet med kilderne er nået frem til sin opfattelse af fortiden, skal han til at bygge huset af de mange mursten, han har samlet sammen, et hus der både skal være solidt og smukt. Han må aldrig glemme, at han skriver for andre mennesker, det er hans formål at fortælle således, at de uden vanskelighed kan forstå, hvad han mener. Samtidig må han bestræbe sig for at gøre fremstillingen så anskuelig som muligt, den skal virke på læserens fantasi, så han næsten ser fortiden og dens mennesker for sig.

Inddeling og fremhævelser

Det er vigtigt, at skildringen er vel ordnet og godt disponeret, så man hurtigt kan orientere sig. En omhyggelig *disposition* er af stor værdi, også fordi den i forvejen tvinger forfatteren til at gøre sig ganske klart, hvorledes det ene afsnit skal følge efter det andet. Vigtigt er det at få »bløde overgange«, så der i slutningen af det ene afsnit lægges op til det andet. Hele bogen skal jo være en vel komponeret helhed, ikke en samling af artikler. Men man skal hurtigt kunne overse denne helhed. Bogen må være inddelt i *kapitler og underkapitler* eller afsnit. Man kan vel ikke give faste regler for, hvor lange de enkelte afsnit skal være, men bedst vil det vel nok være, om de ikke er på

mere end en 3—4 sider. Kapitels- og afsnitstitler må være korte, men klare og oplysende, helst bør de også tale lidt til fantasien.

Indenfor de enkelte afsnit bør teksten ligeledes være inddelt, så man ikke skal læse side op og side ned uden ophold (ny linie). For yderligere at lette tilegnelsen bør man fremhæve særligt vigtige dele af teksten. Sådanne *fremhævelser* bør dog ske efter en ganske bestemt plan. Nogle vil fremhæve alle personnavne, første gang de forekommer. Som regel vil det dog også være naturligt at fremhæve de vigtigere begreber, så teksten på denne måde næsten bliver inddelt i en række underafsnit. Nogle forfattere er tilbøjelig til at anvende fremhævelser i for høj grad, hvilket kun kan forvirre læseren og iøvrigt gør siden typografisk uskøn. Også her gælder reglen om, at i beherskelsen viser mesteren sig. Det er en selvfølge, at bogen forsynes med en udførlig indholdsfortegnelse, så man hurtigt kan finde frem til de enkelte kapitler og afsnit.

Den skriftlige udformning

Mange vil vel stå temmelig famlende overfor skribentens vanskelige kunst. Måske er det første gang, de betræder den litterære løbebane. Kan man da *lære at skrive*? Hvis man dermed tænker på at ville skrive som vore store digtere, tør man roligt svare nej. Men de fleste vil kunne lære at skrive således, at de nogenlunde klart kan udtrykke deres tanker, og at andre kan læse deres redegørelse uden hele tiden at skulle spekulere på, hvad forfatteren nu mener, eller ærgre sig over upræcise eller uskønne udtryk. Hvordan lærer man det? Ja, man kan selvfølgelig studere de bøger, der giver anvisning på skrivningens vanskelige kunst som f. eks. Erik Rehling: *Skriftlig Form*, 1948, og Erik Oxenvad: *Bedre dansk*, 1950. Det er også fortrinligt at læse forfattere, som skriver et klart og godt sprog.

Læser man de uerfarnes og de uøvedes fremstilling, vil man opdage, at der er visse elementære regler, de næsten altid forsynder sig imod. Vigtigt er det at *skrive* så *naturligt og ligetil* som muligt, enhver konfirmand skal helst kunne fatte meningen. Man møder ikke så sjældent videnskabsmænd, især yngre og uerfarne, som tilsyneladende mener, at en videnskabelig redegørelse bliver mere videnskabelig, hvis den er skrevet i et udpræget akademisk sprog, mere eller mindre uforståeligt for almindelige dødelige. Man kan lære af den store engelske historiker Gibbon, om hvem det fortælles, at han læste hvert nyt kapitel af sit værk om romerrigetets tilbagegang og fald op for sin husholderske, og hvad hun ikke forstod blev skrevet om. Det er ikke nogen dårlig hjælp at tage andre med på råd, at lade en erfaren skribent kritisere ens åndelige produkt og samtidig bede et menneske uden særlige forudsætninger læse det igennem. Helt overflødigt er det måske heller

ikke at gøre opmærksom på, hvor farligt det er at begive sig ud på mere litterært betonedede sproglige eventyr. Der er historiske forfattere, der kan gøre det, og kan gøre det strålende. Der er andre som tror, de kan, men ikke evner at få troen til at stemme med virkeligheden.

Mange ynder at bruge *fremmedord*. Sommetider fristes man næsten til at tro, at det er, fordi de vil vise, de kender disse fine udtryk. De kan måske være på deres plads eller kan i hvert fald forsvares i en rent videnskabelig afhandling, der kun skal læses af videnskabsmænd, men de hører ikke hjemme i en populær fremstilling, som henvender sig til en bredere læsekreds. Ofte skyldes brugen af fremmedord ganske simpelt dovenskab. Man tager det udtryk, der først falder en ind, og så kræver det en vis energi at skulle lede efter et dansk ord. Men når man kritisk går sin redegørelse igennem, bør man også holde udvig efter fremmedordene. Der er sikkert en hel del, der kan erstattes med ligeså gode, måske bedre, danske udtryk.

En hel del vanskeligheder vil forsvinde, når man lærer at skrive i *korte sætninger*. Punktum er et lille tegn, men af stor værdi, og man bør ikke spare på det, selvom man også må vogte sig for at komme over i den anden grøft og ende i en utålelig lapidarstil, hvor al sammenhæng og mening forsvinder.

Alle kender begrebet kancellistil, mange har været tvunget til at stifte nærmere bekendtskab med den i ministerielle skrivelser eller bekendtgørelser. Her lærer man, hvordan man i hvert fald ikke skal skrive, når man ønsker at blive forstået af andre. Man kan såmænd godt øve sig lidt ved at tage et par udprægede »kancelliskrivelser« og omforme dem til moderne og naturligt dansk. Et af dette sprogs mærkelige egenskaber er de mange *indskudte sætninger*, der kommer i lange rækker, så man på samme tid skal tumle med en hel del forskellige tankegange. En af de vigtigste regler for nybegynderen må være, at han så vidt muligt undgår indskudte sætninger, først og fremmest relativsætninger. Når man arbejder sit første udkast igennem, bør man systematisk gå alle sådanne indskud efter for at undersøge, om de ikke kan undværes ved at bygge om på fremstillingen. Man vil så opdage, at det i forholdsvis få tilfælde er nødvendigt med de indføjede sætninger. Det samme gælder om *parenteser*. De tvinger næsten altid læseren til at forlade den tankegang, han er inde i, og bør derfor undgås.

Erfaringen viser, at den *sproglige koncentration* ikke er den uerfarnes stærke side. Det er ligesom noget, der må læres, og gang på gang erfarer man, at der ikke blot kan spares en del papir og tryk-sværte ved at skære en del unødvendige ord og vendinger bort, men at fremstillingen ofte vinder i klarhed og præcision derved. Nogle eksempler vil vise, hvorledes det kan gøres: »Der opstilledes et over-

slag over byens udgifter, der ville løbe op til«, bedre er: »Byens udgifter blev anslået til«. »For portenes vedkommende var det byen, der havde ansvaret«, i stedet skrives: »Byen havde ansvaret for portene«. Ikke mindst de mange småord som jo, imidlertid, dog osv. kan tit undværes; ligeledes intetsigende overgange som f. eks.: »Efter nu at have behandlet dette spørgsmål, skal vi gå over til at drøfte«, »Lad os nu betragte«. Overgangen skal forberedes gennem stoffets tilrettelæggelse, den skal ikke være kunstig.

Mange forfattere synes at skrive på den måde, at de vælger den formulering, der først falder dem ind, og så iøvrigt siger: hvad jeg skrev, det skrev jeg. Men den, der skal arbejde med skriftlig fremstilling, vil hurtigt opdage, at så let går det ikke. Vil man virkelig fremlægge sine forskningsresultater på en sådan måde, at man tør sige, nu kan jeg ikke gøre det bedre, så må man blive ved at arbejde og *arbejde med teksten*. Den første formulering er langtfra altid den bedste. At skrive er en kamp med stoffet, en lang, ja næsten uendelig kamp, men en kamp, der må kæmpes igennem. Det skylder man sine læsere. Hele tiden, mens selve nedskrivningen går for sig, tumler man i fantasien med at finde de udtryk, der giver læseren netop den forestilling, man ønsker, han skal have, og giver ham den på den hurtigste og letteste måde. Et udtryk som »Skolens forhold var genstand for drøftelse« er ikke så godt som det mere direkte »Man drøftede skolens forhold«. Som regel vil et mere konkret udtryk være at foretrække for det mere abstrakte, og ofte vil et verbum virke mere direkte end et substantiv eller verbum plus substantiv, »elske« vil tit være at foretrække for »nære kærlighed til«.

Under udarbejdelsen er der måske nogle, der vil lave notater, små penneprovver her og der, hvor den sproglige udformning volder særlige kvaler. Og selvom man har fæstnet en formulering på papiret, er striden ikke dermed slut. Man må betragte det som et råmateriale, hvormed der skal arbejdes videre, på samme måde som når billedhuggeren lidt efter lidt får det endelige billede til at træde frem ved at mejsle i marmoret. Nogle vil vel blive ved med at rette, føje til eller stryge i deres første udkast, som derfor altid bør være med en meget bred margin for ikke at bringe renskriveren helt til fortvivelse. Andre vil *skrive fremstillingen om* to eller flere gange. Erik Arup udarbejdede ofte to eller tre kladder, før han foretog den håndskrevne renskrift, der efterfulgtes af 2—3, undertiden flere, maskinskrevne renskrifter. Og når så korrekturen kom, fortsatte Arups arbejde med stil og form, ofte endda i 4. og 5. korrektur. Det sidste opfordrer dog ikke til efterlignelse, dertil er spøgen for dyr, og forfatteren vil altid selv komme til at betale sådanne fornøjelser, da de almindelige forlagskontrakter indeholder en bestemmelse om, at korrektur mod ma-

nuskriptet betales af forfatteren, når den overskrider en vis størrelse.

Det vigtigste formål med den sproglige gennemarbejdelse er at få *tanke og sprog til at dække hinanden*, at fjerne alle uklarheder i formuleringen, at finde udtryk, der ikke blot er mere præcise, men også bedre taler til læserens fantasi, at udrydde slidte »clicheer« og at undersøge, om de sproglige billeder er rigtige, så man f. eks. ikke kommer til at skrive »Bifaldet steg som en lavine«. Man må også kontrollere, om der er noget galt med sprogytmen, der er så væsentlig i enhver lidt mere personlig stil. Men den omhyggelige forfatter vil ikke blot tænke på, om de enkelte sproglige udtryk er i orden, og om rytmen er holdt. han vil også hele tiden ved at læse sit værk igen og igen undersøge, om dispositionen er, som den skal være, om de ting, der hører sammen, nu også står sammen, om der ikke er gentagelser, om en delvis omplacering af afsnit ikke vil være en fordel. Til tider kan det være praktisk at skrive hovedpunkterne i sin fremstilling ned, idet en sådan oversigt kan gøre det lettere at efterprøve fremstillingens logiske opbygning.

Endelig er der en hel del *småproblemer*, man må tage stilling til, også for at sikre sig, at de behandles ensartet gennem hele værket. Skal man skrive 4/1, 4. jan. eller 4. januar? Brøken må frarådes i selve teksten. Nogle vil skrive Christian 4, andre Christian IV, andre igen Chr. IV. Christian 4 er det naturligste og historisk set det korrekte. Mange foretrækker nu at bruge udtrykket 1700-årene i stedet for 18. årh., fordi det er lettere forståeligt for den ikke historisk trænede. Den ældre tids *personnavne* må selvfølgelig normaliseres, og selvom man næsten altid kan finde det samme navn stavet på forskellige måder i samtiden, må man i fremstillingen bruge den samme form. Det samme gælder *stednavne*, hvor det vil være naturligt at anvende den stavemåde, der findes i Danmarks Stednavne eller hos Trap. Man må også gøre sig klart, om man vil bruge *historisk præsens* som f. eks.: »Christian IV kommer i 1645 til Middelby og tager der ind på...« Gør man det, må man passe nøje på, at man ikke snart bruger nutid, snart datid indenfor samme sætningsperiode. Iøvrigt må det frarådes at benytte historisk præsens. *Datid* er den naturlige udtryksform, når man skal berette om det fortidige. Ligeledes kan det i mange tilfælde tilrådes at bruge *passive former* med bliver eller blev i stedet for (e)s-formen, der ofte kan virke tung og uskøn. Endelig må man sørge for, at *forkortelserne* bruges systematisk. I selve teksten bør man kun anvende de ganske almindelige forkortelser, som enhver er fortrolig med. Det vanskeliggør tilegnelsen og irriterer, hvis man hvert andet øjeblik skal afbryde læsningen for at finde ud af, hvad forkortelsen egentlig dækker over. Derimod vil det i kildehenvisningerne være naturligt at anvende forkortelser i noget videre udstrækning.

Til slut vil man foretage en mere *rutinemæssig gennemgang* af sit manuskript for at undersøge, om alle fremhævelser er i orden, om interpunktionen er, som den skal være, man må sikre sig, at man ikke har brugt det samme ord flere gange umiddelbart efter hinanden, at der ikke har indsneget sig en dobbelt genitiv eller andre sproglige ubehjælpomheder.

Citater og noter

Citater volder ofte sognehistorikeren store kvaler. En hovedregel må være, at citater skal være ganske korte, og det er i næsten alle tilfælde forkasteligt at optrykke et aktstykke i hele sin udstrækning eller give en beretning, der måske fylder et par sider. Det vil trætte læseren, som ikke er vant til fortidens noget vanskeligere sprogbygning og ordvalg, og som regel vil en stor del af indholdet ligeså godt kunne refereres ganske kort. Det er rigtigt at medtage citater, der ligesom kan bringe os fortiden nærmere, men de skal helst kun være på nogle få sætninger, og de skal være karakteristiske for den, der har skrevet dem, eller for de begivenheder og forhold, der skildres.

Der er mange, der i citater anvender fortidens egen *ortografi*, ja til tider endda prøver at efterligne brugen af store og små bogstaver. Dette er ikke nødvendigt. Citater skal være ordrette, men kan som regel skrives med moderne retskrivning. Er der tale om ord, der ikke mere er brugbare, kan man sætte dem i anførselstegn, eventuelt give dem bogstavret. *Interpunktionen* bør altid lempes mod den nu brugte for derved at lette forståelsen, og *store bogstaver* bruges kun i sted- og personnavne m. m. Skal man citere ældre indskrifter m. m., vil det vel nok være rigtigst at gengive dem bogstavret og med alle skilletegnene. Citater fra *fremmede sprog* bør oversættes; anfører man dem på originalsproget, vedføjes en oversættelse.

Mange lokalhistorikere er ikke yndere af *noter og henvisninger*. De anser det for et lærd pedanteri, der mispryder bogen. Andre gider vel ikke udarbejde dette »videnskabelige apparat«. Det bør derfor siges, og siges så stærkt, det er muligt, at enhver historisk fremstilling, der bygger på selvstændige studier, bør være forsynet med kildehenvisninger, så læseren altid kan se, hvorfra forfatteren har sine oplysninger. Det er ganske simpelt en form for uredelighed at lade være. Man unddrager sig på denne måde andres kontrol eller gør i hvert fald denne yderst vanskelig, og læseren får let den tro, at forfatteren ikke er i stand til at anføre beviserne for sine oplysningers rigtighed, og at han bygger på løse påstande eller måske endda på fri digt. Sammen med kildehenvisningerne vil det være naturligt at give op-

lysninger om kildematerialets karakter, ligesom drøftelser af kildernes indbyrdes værdi og andre kildekritiske bemærkninger bør findes i noterne, ikke i teksten, der kun skal befatte sig med fortiden selv.

Ikke så sjældent kan man se, at forfatteren anfører noter og henvisninger i parentes efter de oplysninger, som de angår. Dette må absolut frarådes. På den måde vanskeliggøres læsningen i en sådan grad, at man skal være meget energisk og interesseret for at læse ret mange sider i træk. For den, der hele tiden vil følge med i noterne, er det mest praktisk, at de findes *nederst på siden*, idet der ved hjælp af notetegn — ikke ¹⁾, men ¹ — henvises fra tekst til noter. En sådan fremgangsmåde er naturlig i rent videnskabelige værker, men må dog frarådes i mere populære værker. Dels fordi noterne gør siden mindre smuk, dels fordi denne form for noter rent typografisk er dyr. Man kan i stedet anbringe *noterne bagefter teksten*, enten efter hvert kapitel eller bagest i bogen. Det sidste er at foretrække. I sideoverskrifterne over noterne bør man dog altid angive, til hvilke sider noterne hører. Henvisningerne fra tekst til noter kan så ske ved hjælp af notetegn på sædvanlig måde. Notetallene kan, enten de står nederst på siden eller bagefter teksten, være fortløbende for hvert kapitel eller for hver side. Er bogen sat på linotype-sættemaskine, er det mest praktisk at lade noterne være fortløbende indenfor et helt kapitel. Man kan dog også undlade notetegnene og i stedet anføre den side, de angår. Ved hjælp af korte »opslagsord« kan man så oplyse, hvilke personer eller begreber noterne angår. Denne form for noter er i de senere år anvendt i flere værker som f. eks. *Sønderjyllands Historie og Flensborg Bys Historie*. Den tilfredsstiller alle rimelige videnskabelige krav, man undgår de ikke særlig pyntelige notetegn, og læseren kan hurtigt finde frem til de noter, han har brug for.

Noterne skal først og fremmest indeholde *kildehenvisninger*. Disse skal være så udførlige, at læseren uden besvær kan finde frem til den kilde, der er tale om. Henviser man til egne traditionsoptegnelser, må man anføre meddelerens navn, alder og fødested. Findes traditionskilden i offentlige samlinger, angiver man dennes navn samt signaturen. Henviser man til museumsgenstande, anføres museets navn og genstandens nummer. Ved arkivalske kilder oplyses arkivets og embedets navn samt pakkens eller bindets titel og yderår. Det er absolut ikke nok at skrive: *Landsarkivet i Viborg: Hjørring byfogedarkiv*. Der må også stå: *Skrivelser ang. militærvæsen 1842—45*. Indeholder en pakke flere læg, medtages læggets titel og år. Er der tale om journalsager eller andre nummererede akter, anføres desuden nummeret. Ved protokoller angives side eller folio. Ved trykte værker oplyses forfatterens navn, bogens fulde titel, hvis man da ikke anvender forkortelser, bind, udgivelsesår og sidetal. En henvisning til trykt litteratur

bør se således ud: Hist. T., 7. r., III, 1900—02, s. 45 ff. eller Chr. Axel Jensen: *Adelige Gravsten 1470—1600*, 1951, s. 45—51.

Da man jo i mange tilfælde vil komme til at henvise til det samme skrift adskillige gange, er det praktisk at anvende *forkortelser i noterne*. Disse skal være systematiske, så man ikke det ene øjeblik anvender en forkortelse, for så to sider længere fremme at bruge en anden. De bør være forståelige for enhver, der kender lidt til historisk litteratur, Hist. T. vil derfor være at foretrække for H. T. Når der er tale om en forkortelse af selvstændige historiske værker, vil de fleste vel nok som forkortelse anvende forfatterens navn. Er der flere bøger af den samme forfatter, må man også have en kort indholdsangivelse med. Det vil være bedst, om man på et ret tidligt tidspunkt anlægger en *fortegnelse over de forkortelser*, man vil bruge, og denne liste bør selvfølgelig findes på et let tilgængeligt sted i værket, eventuelt lige foran noterne. Ved udarbejdelsen af listen vil man tit kunne have god nytte af at studere forkortelseslisterne i nogle af de større værker, så man kan anvende de forkortelser, som er gængs blandt historikerne.

Litteratur- og billedfortegnelser

Ofte vil man kunne kombinere listen over forkortelser med en *litteraturfortegnelse*. En sådan kræves sædvanligvis i videnskabelige værker, og det vil også være ønskeligt at have den i en sognehistorie, selvom den ikke er påkrævet i samme grad som noterne. Det samme gælder *billedfortegnelsen*. Medtages en sådan ikke, bør man ved hvert enkelt billede anføre, hvor det stammer fra: Nationalmuseet, et lokalt museum, byhistorisk arkiv o. l.

Registre

Derimod er det et ganske uafviseligt krav, at værket forsynes med udførlige *registre*, i hvert fald *over person- og stednavne*. De to registre kan godt sammenarbejdes til et fællesregister. Det kan være praktisk at kursivere de sidetal, der henviser til mere udførlige oplysninger om en person, et sted eller et emne. Et register skal være fuldstændigt og ikke et tilfældigt udvalg af navne. Dog behøver man ikke at medtage udenlandske regenter og lignende almindelige navne, hvorom der ikke siges noget væsentlig i værket. Noget tilsvarende gælder ligegyldige udenlandske stednavne. Ved personer anføres både for- og efternavn samt stilling, forsåvidt denne fremgår af teksten. Ved udensogns stednavne angives, om der er tale om en landsby, et sogn eller herred. For landsbyers vedkommende vil det være praktisk også at nævne sognenavnet. Et vanskeligt problem er *sagregistre*. Her giver de fleste

op. Det må også indrømmes, at det er svært at udarbejde et sagregister, ikke mindst at afgrænse det på en fornuftig måde. Det afgørende må her blive, at der i teksten gives en virkelig oplysning om det pågældende begreb. Sagregistret bør være rent alfabetisk. Man har undertiden samlet alle henvisninger til f. eks. landbrugsforhold i een gruppe, der så udspecificeres, idet der på rette sted i registret henvises til denne gruppe: stavnsbånd, se landbrug. Nu og da vil man vel være tilbøjelig til at slå to eller flere begreber sammen, hvis de ligger meget nær op ad hinanden, men i så fald må man passe på ikke at få for almindelige grupper med en mængde henvisninger. Tit vil det være naturligt at opføre et begreb under to opslagsord.

Renskrivning

Når artiklen er færdig, gennemarbejdet og gennemrettet, kommer renskrivningen, den sidste proces, inden opsætningen kan begynde. I mange tilfælde sløses der forfærdeligt på dette punkt. Manuskriptet ligner mere en kladde end en renskrift og er fyldt med rettelser og tilføjelser. Det må tilrådes altid at renskrive værket, da man herved sparer sig selv og sætteren for et utal af ærgrelser, og korrekturudgifterne kan nedsættes betydeligt. Hvis man ikke har en meget klar og tydelig håndskrift, vil det i de fleste tilfælde sikkert være god økonomi at lade manuskriptet *maskinskrive*, inden det går til sætteriet. Det koster ikke så meget, men korrekturgodtgørelserne kan hurtigt løbe op i anselige beløb. Til renskriften bruges nogenlunde svært, skrivefast *papir* med mat tone. De enkelte blade skal være af samme størrelse, helst i det internationale A4 format, 210×297 mm. Man bør ligeledes sørge for, at der er en *god linieafstand og en bred margin*, så der er plads til de rettelser og tilføjelser, som man vel ikke helt slipper for trods al påpasselighed. Alle *ændringer i manuskriptet* skal være med tydelig håndskrift. Skal der tilføjes eller ændres flere ord eller sætninger, anføres de i marginen, idet et særligt henvisningstegn, f. eks. * eller ∨, angiver, hvor de skal sættes ind i teksten.

Marginen bør være lige bred på alle manuskriptblade. Thi er papirets størrelse uens og marginen af vekslende bredde, bliver det vanskeligt at foretage en beregning af omfanget. Tag altid et gennemslag, for originalen kan jo gå tabt. Hvis man ikke ligefrem er ude på at ærgre trykkeriet mest muligt, skriver man selvfølgelig kun på papirets ene side. Paginer siderne, så sætteren kan tillade sig at tabe manuskriptet, uden at der sker en næsten uoprettelig katastrofe.

IV

Trykning og offentliggørelse

Trykning

Når man er sikker på, at manuskriptet er helt, som det skal være, kan man begynde at tænke på trykningen. Måske har man overvejet dette længe inden da, måske også indhentet et foreløbigt tilbud. Men et bindende tilbud kan jo først afgives, når manuskriptet foreligger.

Tilbud på trykningen

Man må gøre sig klart, at trykningen af en bog har to sider, den forretningsmæssige og den håndværksmæssige. Kan en forfatter ikke få et forlag til at udgive sin bog, så han selv må påtage sig den økonomiske risiko, må han i høj grad også tænke på det forretningsmæssige og prøve at finde et trykkeri, der kan trykke hans bog til en billig pris. Hvis man står frit i valget af trykkerier, vil det være naturligt at indhente flere tilbud på trykningen, f. eks. tre. Når man udbeder sig disse, må man give nøjagtige oplysninger om bogen og om den udførelse, man ønsker. Det er jo ikke ligemeget, om der anvendes godt eller dårligt papir, stor eller lille sats, mange eller ingen clichéer. En sådan forespørgsel bør derfor indeholde følgende oplysninger: Bogens titel, omfanget, angivet i ark à 16 sider. Bliver der tale om forskellig slags sats, f. eks. til den almindelige tekst, til noter, register m. m., oplyses det, hvor meget disse fylder. Illustrationsmaterialet skal selvfølgelig medregnes i bogens omfang. Selvom udgifterne til selve clichéerne sædvanligvis holdes uden for tilbudet, skal der dog gives oplysning om antallet af illustrationer, idet dette har indflydelse på trykkeudgifterne. Desuden opgives størrelsen på den side, man har regnet med ved udregningen af omfanget, den vil jo som regel nogenlunde svare til den side, man ønsker. Størrelsen angives i typeenheder, hvilket vil sige bogstaver plus mellemrum. Har man et ensartet maskinskrevet manuskript, er det let at beregne omfanget, idet hvert anslag på maskinen altid fylder lige meget, så man kan tælle op, hvormange enheder der er på en normalinie. Ganges dette med antallet af linier, ved man, hvor mange typeenheder der er pr. manuskriptside. Vanskeligere er det, hvis der er tale om et håndskrevet manuskript. I så fald må man tælle antallet af type-

enheder i flere linier og linieantallet på flere sider og derefter beregne gennemsnittet. Endnu vanskeligere er det, hvis manuskriptet indeholder et større antal tilføjelser, eller man måske ikke har brugt ensartet manuskriptpapir og lige stor margin. Så er det sikrest at lade en fagmand beregne manuskriptets omfang.

Det er klart, at man desuden må oplyse om oplaget. Ofte vil man måske foretrækker at få meddelt, hvad et oplag på f. eks. 1000 koster og desuden at få prisen pr. yderligere 100 eksemplarer. Desuden meddeles det, om værket skal udgives i eet eller flere bind, eventuelt i hefter. Som regel bør man forlange et specificeret tilbud, så man kan se, hvad prisen bliver på sats og tryk, papir, omslag og heftning. Da man måske endnu ikke har valgt papir, kan det være på sin plads at få oplysning om, hvordan priserne bliver for de kvaliteter, man har tænkt på. Desuden må man selvfølgelig forlange at få papirprøver og prøvesider, eventuelt flere prøvesider med forskellig skriftgrad, skriftform eller skydning. Udgifterne til korrektur, altså rettelser mod manuskriptet, kan ikke beregnes på forhånd. Men når man udregner de samlede trykkeomkostninger, gør man klogt i at afsætte et beløb hertil, f. eks. 15 pct. af udgifterne til sats og tryk.

Når man får tilbudene, er det jo ikke sikkert, at man vælger det billigste. Der kan være så stor forskel i udførelsen, at man tager et af de andre. Ofte vil det også være således, at man efter at have fået tilbudene gerne vil drøfte visse enkeltheder med de forskellige trykkerier, inden man træffer den endelige afgørelse.

Opsætning og typografi

Mange forfattere tror, at når de har afleveret manuskript og illustrationer til bogtrykkeren, så skal denne klare resten, nu har han kun korrekturlæsningen tilbage. Er det et dygtigt trykkeri, skal det også nok gå, men erfaringen viser, at der er mange mindre trykkerier, som ikke helt kan løse sådanne opgaver på tilfredsstillende vis. Hertil kommer, at værket dog er forfatterens, og det er ham, der har ansvaret, ikke blot for indholdet, men også for bogens udseende. Det er naturligt, at forfatter og trykkeri her arbejder sammen, og derfor er det også af værdi for enhver, der skriver bøger, at vide lidt om, hvorledes en bog bliver til; hvis han ikke har en smule *teknisk viden*, vil det også være vanskeligt for ham at drøfte disse problemer med fagfolk. Det kan anbefales at læse mindre bøger herom, f. eks. Jan Tschichold: *Hvad enhver bør vide om bogtryk*, 1952, Erik Ellegaard Frederiksen: *Bogens funktion og æstetik*, 1955, Vald. Pedersen: *Manuskript, Korrektur og Teknik*, 1942, C. Volmer Nordlunde: *Manuskript og Korrektur*, 1938, og C. V. Th. Borries: *Tekniken ved Udarbejdelsen og Udgivelsen af videnskabelige Afhandlinger*, 2. udg., 1950. Selmars store

Typografi, 1938, er en ypperlig håndbog, men vel nok for teknisk, når der er tale om ikke-fagfolk.

Mens bøgerne tidligere blev sat i hånden, sker opsætningen i dag næsten altid på *sættemaskiner*. Kan trykkeriet ikke selv levere maskinsatsen, købes den andetsteds. På linotype-sættemaskinen støbes en hel linie ad gangen, og denne slags sats er den almindeligste til bogtryk. Kun de større trykkerier har monotype-sættemaskiner, hvor bogstaverne støbes enkeltvis. Denne fremgangsmåde er at foretrække, hvor der er tale om udgivelse af ældre tekster, idet man her ofte vil komme ud for at skulle rette enkelte bogstaver.

Næsten al *skrift* er i dag *antikva* eller den romanske typeform, mens **fraktur** så at sige helt er forladt i Danmark. Der findes mange forskellige slags antikva, Garamond er skåret omkring 1535 i Paris, mens Bodoni og Baskerville er nyere. Til alle disse skrifter hører en skråtstående fremhævelsesskrift, *kursiv*. Større fremhævelse giver det **halvfede snit**. De små bogstaver i skriften kaldes ofte minuskler, de store VERSALIER eller majuskler. Desuden har man **KAPITÆLER**, der også bruges til fremhævelse, især af personnavne, og som er mindre end versalierne, men har nogenlunde den samme form. Man skelner mellem *kompres* og *skudt* sats. Ved kompres er der intet mellemrum mellem linierne, ved skudt sats anbringes skydelinier på 1, 2, 3 og 4 punkt kegle mellem linierne. Kompres er hverken skøn eller behagelig at læse, hvorfor den kun bør anvendes under særlige forhold.

Til hver skrift hører en række forskellige *skriftgrader*. Størrelsen regnes efter højden, der er ens for hver type i samme skriftgrad, mens bredden retter sig efter bogstavernes art. Højden angives ikke i millimeter, men i punkter, idet hvert punkt er 0,3759 mm. 12 punkter udgør en cicero, 4 cicero eller 48 punkter er en stående. De vigtigste skriftgrader fremgår af følgende oversigt. Skriftgraden kan enten angives i punkter, eller man kan anvende bestemte navne, nemlig:

6 punkt : nonpareille			16 punkt : tertia
7 punkt : mignon			20 punkt : tekst
8 punkt : petit			24 punkt : to-cicero
9 punkt : bourgeois			28 punkt : dobbelmittel
10 punkt : korpus			36 punkt : tre-cicero eller kanon
12 punkt : cicero			
14 punkt : mittel			

Da nogle bogstaver går op til den øverste kant, f. eks. f eller l, andre til den nederste kant, f. eks. g, fylder det enkelte bogstavs billede ikke hele keglen. På en satsside er der desuden en del ikke-trykkende blindmateriale, som anvendes til at udfylde linier og til mellemrum mellem disse. Disse mellemrum er bestemmende for skydningen. Ved maskinsats støbes de samtidig med bogstaverne, og skydningen kan derfor ikke gøres mindre, når opsætning har fundet sted. Til blindmaterialet hører *udslutningerne*, der adskiller ordene i en linie. I god sats anvendes 4 punkt udslutninger til cicero og korpus. Ofte ser man, at sætteren har anvendt for brede udslutninger, hvilket giver en dårlig sats. Det kan ske, at valserne trækker ord- og linie-mellemrum op, så man får de såkaldte spieser, sorte klatter, som man må have opmærksomheden henvendt på under korrekturlæsningen.

Et af de første spørgsmål, man skal have klaret med sig selv og med bogtrykkeren, er skriftgraden. En del forfattere vil af økonomiske grunde være tilbøjelige til at bruge en forholdsvis lille *skrift*. Der vil altid være temmelig mange mennesker, som har vanskeligt ved at læse denne, og man bør derfor vælge en skriftgrad, som enhver kan klare uden besvær eller ubehag. Beparelsen er heller ikke så stor, som mange måske tænker sig. Udgiften til opsætning bliver under alle omstændigheder den samme, og hvad man sparer på trykning, papir og heftning er ikke så overvældende.

Mange er tilhængere af at bruge *forskellige skriftgrader* i den almindelige tekst, at skifte mellem »petit«, der ofte er nonpareille, og brødskriften, den skrift, der ellers almindeligvis anvendes. F. eks. er det ret sædvanligt at anføre lidt længere citater med petit. Til syvende og sidst bliver det jo et spørgsmål om smag, og om den kan der som bekendt ikke diskuteres. Kun kan det fastslåes, at skiftende skriftgrader gør skriftbilledet uroligt, og at man i moderne typografi netop søger at få så roligt et skriftbillede som muligt. Derimod vil man selvfølgelig bruge en mindre skriftgrad til noter, registre m. m. Det er også almindeligt at anvende en lidt mindre skrift i billedtekster og i tabeller, selvom den dog altid skal være i brødskriftens snit. Disse problemer må selvfølgelig nøje drøftes igennem med trykkeriet, inden opsætningen begynder. Er man i tvivl, må man bede om at få en lille prøve sat op. Alle afvigelser fra brødskriften må nøje angives i teksten.

Der er dog også andre typografiske problemer, som må løses, inden opsætningen kan begynde. Et vigtigt spørgsmål er *overskrifterne*. Her synes der meget hyppigt på de mindre trykkerier. Inden afleveringen af manuskriptet har forfatteren meget nøje gennemtænkt, hvor mange forskellige slags overskrifter der bliver tale om. Bliver der mange, kan man eventuelt nummerere disse. Udfor hver overskrift anføres det pågældende nummer, og foran i manuskriptet gives en oversigt over, hvil-

ken slags overskrift der svarer til de forskellige numre. Man kan også ved hjælp af understregninger, spatiering, versalier osv. angive, hvilken overskrift der skal benyttes, idet man også i dette tilfælde giver trykkeriet de nødvendige anvisninger foran i manuskriptet. Endelig kan man ved hver enkelt overskrift angive, hvorledes den skal sættes op.

Også spørgsmålet om eventuelle sideoverskrifter, de såkaldte *levende kolumnetitler*, må drøftes med bogtrykkeriet. De sættes med en skrift, der er en eller to grader mindre end brødsatsen. Man kan anvende almindelig antikva, kursiv eller kapitæler. Det sidste er vel nok det almindelige. Nogle vil bruge streg mellem kolumnetitlen og den almindelige sats, andre endda streg på begge sider af kolumnetitlen, andre — måske de fleste — frabeder sig nogen streg. I kolumnetitlen kan man til venstre anføre forfatterens navn, til højre bogens titel, eventuelt bogens titel til venstre, afsnittets titel til højre eller afsnittets titel på begge sider. Dette synes at være det naturligeste, da kolumnetitlerne i så fald får den fornuftige funktion at vejlede læseren.

Fremhævelserne i teksten har man selvfølgelig angivet i manuskriptet, og man har ved udarbejdelsen eller renskriften gjort sig klart, om man vil anvende flere slags *fremhævelser*. Typografisk kan der være tale om fem former for fremhævelser: **Halvfed**, **spatiering**, **VERSALIER**, **KAPITÆLER** eller *kursiv*. Kursiv er langt at foretrække, da skriftbilledet forstyrres mindst på denne måde. Kapitæler anvendes ofte ved personnavne og glider også naturligt ind i satsen. Derimod må versalier, spatiering og halvfed type være banlyst. De »slår« altfor hårdt og ødelægger skriftbilledet totalt. Arten af fremhævelser må nøje angives i manuskriptet, f. eks. ved at understrege kursiverede ord og bruge stiplet understregning — — — — for kapitæler, ... for spatiering, hvis man nu absolut skal bruge denne. Foran i manuskriptet giver man sætteren oplysning om, hvilken slags fremhævelse der svarer til de forskellige understregninger.

Hvis man ønsker *tabellariske oversigter* i sin fremstilling, må man ikke glemme, at stregtabeller med længdestreger er ret dyr, idet disse skal sættes med håndsats. Hvis der ikke er tale om tabeller med mange og lange kolonner, vil man ofte kunne klare sig med en opstilling, hvor der ikke findes længdestreger, men kun vandrette streger. Den kan sættes på sættemaskinen og er således ikke fordyrende.

Illustrationer og clicheer

Et af de vanskeligste spørgsmål er illustrationsmaterialet. Der er tidligere gjort rede for de offentlige billedsamlinger. I mange tilfælde vil man vel også bruge andre *billeder* end dem, man kan få fra disse, som f. eks. fotografier af genstande i museerne eller af arkivalier i

arkiverne. Nogle billeder kan man låne ude i sognet, men som regel vil der jo også være en del gamle bygninger, inventar eller landskabelige prospekter, som man ønsker at få med, men hvoraf der ikke findes billeder. Det bedste er selvfølgelig at lade en fagfotograf udføre arbejdet. Men det er ikke helt billigt, og mange klarer sig derfor med amatørfotografier. Resultaterne opfordrer ikke altid til efterlignelse, og man må gøre sig klart, at billede og billede er mange forskellige ting, og at der stilles ganske bestemte krav til det billede, som skal bruges til gengivelse i en bog. Det må være skarpt og tydeligt, ikke uklart og uldent. Derfor må det som regel frarådes at affotografere billeder fra andre værker. Har man brug for et sådant billede, må man se at finde originalen. Vælger man trods alt en affotografering, må man lade denne udføre af en fagmand, ligesom man ved nyere værker må sikre sig forlagets tilladelse, eventuelt også fotografens. Billedet skal ikke blot være teknisk godt, det må også virkelig sige læseren noget, tale til hans fantasi og samtidig have forbindelse med teksten. Derfor bør man kun bruge amatørfotografier, når fotografen ikke blot har kunnet mestre den tekniske side af fotograferingens kunst, men også har kunnet se sit emne på en sådan måde, at billedet virkelig har noget at berette.

I mange lokalhistoriske værker er billedmaterialet altfor dårligt. Ofte skyldes det, at forfatteren ikke tilstrækkelig har forstået, at illustreringen er meget væsentligt og ikke klares ved at samle lidt tilfældige billeder og sende dem til bogtrykkeren. Det vigtigste krav er, at *billedet og tekst skal udgøre en helhed*. Derfor er det også nødvendigt, at billederne står på det sted i bogen, hvor de hører hjemme og ikke drysses ud over bogen efter et tilfældighedens princip. Altfor ofte medtages der også billeder af en for ringe *teknisk kvalitet*. Måske er billedets sujet af interesse, men alligevel bør man næsten altid kassere et billede, som ikke vil give en god gengivelse, selvom clicheanstalten gennem retouche nu og da kan pynte lidt på et dårligt billede. Og hvor ser man ikke mange ligegyldige billeder i vore sognehistorier, af gårde, der ikke frembyder nogen interesse, eller mennesker, som ingen betydning har haft for sognet. Disse fotografier var til rådighed, og så kom de med. For en ordens skyld bemærkes det, at der selvfølgelig kun kan bruges helt *historisk korrekt billedmateriale*. Også her må den strenge kildekritik anvendes, og et maleri fra 1800-årene kan ikke illustrere en begivenhed fra 1500-årene, hvor kunstnerisk værdifuldt det iøvrigt måtte være.

Selv når man har udvalgt de billeder, der skal med, er arbejdet langt-fra slut. Ofte vil det være både nødvendigt og ønskeligt at foretage en *beskæring*. Der kan være en del ligegyldigt landskab, for meget himmel eller ting, der måske ingen forbindelse har med det emne, der skal

skildres. Men det er ikke ligegyldigt, hvorledes billedet beskæres. Både i malerier og gode fotografier vil der ofte være en vis balance, som ikke må forrykkes. Man kan godt fjerne en del overflødig himmel, men der må altid være lidt »luft« over en bygning, et epitafium eller en person. Når man beskærer et billede, er det jo ikke blot for at få det overflødige bort, men også for at undgå at skulle sætte billedet mere ned end højst nødvendigt. I det hele taget må man søge at få gengivelserne så store og tydelige som muligt. Billeder som frimærker er af det onde, og det har ikke noget fornuftigt formål at gengive et brev eller et kort, hvis man ikke kan læse, hvad der står på det. Man må hellere have få, men store billeder end mange og små, og ofte vil man foretrække et udsnit af et skriftstykke, et kort eller maleri, når man så virkelig kan få dette til at fortælle noget.

Når man efter indgående studium og overvejelse har fundet ud af, hvorledes billedet skal beskæres, angiver man beskæringens yderkant ved indstregning bagpå. Holder man det op mod lyset, kan man let se, hvor stregerne skal sættes. Desuden anfører man, hvor stor clichéen skal være. Ofte kan man nøjes med at skrive: kolumnebredde, $\frac{1}{2}$ eller $\frac{1}{3}$ størrelse. Mest korrekt er det dog at angive bredden i millimeter. Nu og da kan billedet bruges i den naturlige størrelse, og dette angives ved: kontaktstørrelse. Iøvrigt bør billedet så vidt muligt fylde hele kolumnen, men det må på den anden side heller ikke gå uden for denne.

Den rigtige *placering af billederne* er af meget stor vigtighed. Som regel indsættes de ved anden korrektur, inden ombrydningen finder sted. Man angiver da i korrekturen, hvor billedet skal anbringes. For at bogtrykkeren ikke skal tage fejl, er det praktisk bagpå at forsyne de enkelte billeder med fortløbende nummerering. Man må også i forvejen aftale med trykkeriet, hvorledes billederne skal placeres på siderne. Idag er det almindeligt at anbringe dem øverst på siden. Er der tale om et meget smalt billede, som ikke kan fylde hele kolumnen, sættes billedteksten ved siden af billedet. Billederne skal stå på højresiden, med mindre der er illustrationer på begge sider af opslaget.

Et særligt kapitel er *billedunderskrifterne*. Mange nøjes med f. eks. at skrive »Vorde kirke«. Det er ikke altid nok. Billedunderskriften skal hjælpe læseren til virkelig at få alt det ud af billedet, som dette kan give, og den skal kommentere det set, uden selvfølgelig at fortælle en altfor lang historie. Det skal også oplyses, fra hvilken tid billedet stammer, hvor originalen findes, evt. hvem der har fotograferet det. De sidste oplysninger kan dog anbringes i billedfortegnelsen, hvis en sådan medtages. Mange plejer at forsyne billederne i bogen med nr. (fig. 2). Da der normalt ikke vil være mere end et billede på hver side, er det i hvert fald ikke nødvendig for eventuelle henvisningers skyld og bruges nu sjældnere end før. Billedteksten sættes ofte med kursiv og næsten

altid med en skriftgrad, der er lidt mindre end brødsatsen. Man bør dog ikke bruge »petit«. Hver billedunderskrift skrives på et ark for sig, og disse forsynes med numre, der svarer til løbenumrene bagpå billederne. Trykkeriet vil normalt sætte alle billedunderskrifterne op for sig, idet de ved ombrydningen anbringes på deres rette sted.

Selve *fremstillingen af klicheerne* får forfatteren jo ikke noget at gøre med. Det sørger klicheanstalten for. Men alligevel kan der være grund til at drøfte spørgsmålet med bogtrykkeren. Nogle forfattere vil gerne spare her. Det betaler sig ikke, så hellere lidt færre illustrationer. Man må nemlig aldrig glemme, at kliche og kliche er to ting. For helt at forstå dette er det nødvendigt at sige en lille smule om klicheer. Der skelnes mellem to slags: streg og autotypi. Streg er den billigste, men kan kun bruges til at gengive sort og hvidt. For at få en god kliche, skal originalen være en sort tegnet tuschtegning på hvid grund med tydelig forskel mellem sort og hvidt. Autotypi bruges, hvor der findes et utal af de såkaldte halvtoner, først og fremmest ved fotografier, men også ved blyantstegninger. I begge tilfælde bliver en spejlvendt optagelse af originalen overført på en metalplade. Pladen bliver ætset med en syre, hvorved de partier, som ikke skal trykke, bliver dybere, så kun de højere punkter kan trykke.

Autotypien er vanskeligere at fremstille end stregklicheen, derfor også dyrere. Dens trykflade består ikke af flader og streger som stregklicheen, men af punkter. Eftersom disse ligger nærmere eller fjernere fra hinanden, viser schatteringer, blødhed og halvtoner sig. Prøv engang at se på et avisbillede under lup, og man vil tydeligt kunne se punkterne. En auto fremstilles på den måde, at der i fotografiapparatet indskydes en rasterplade mellem objektiv og den fotografiske plade, hvorved billedet bliver opdelt i punkter, der afsætter sig på den fotografiske plade i forhold til billedets mørke og lyse partier. De lyse dele dannes af meget fine sorte punkter med stort mellemrum, i mellemtonerne bliver punkterne større, så papirets hvide farve virker mindre, og i de dybeste skygger flyder punkterne næsten helt sammen. Rasterpladerne findes i forskellige finheder, kaldet 24 liniers raster, 30, 34, 40, 48, 54 osv. Tallene angiver, hvor mange linier der er på hver kvadratcentimeter. På et 30 liniers raster er der altså 30 linier på en cm, ved krydsning af to sådanne plader bliver der 30×30 streger, der deler 1 cm^2 op i 900 punkter, mens et 54 liniers raster giver 2916 punkter på en cm^2 .

På ru og billigt papir må man nøjes med et lille linietal, f. eks. 24 eller 30. Det billige papir suger nemlig mere farve og fylder mellem hullerne, hvis klicheen er lavet i for fint et raster. Det er derfor nødvendigt at tage hensyn til *papiret*, når man bestemmer, i hvilken *rasterfinhed* klicheen skal laves. Et stort linietal giver den bedste gengivelse

og for at nå frem til et virkelig fint aftryk af en autokliche må man altså både have en kliche med stort linietal og en førsteklasses papir-sort, mens man ved stregklicheen ikke behøver at tage hensyn til papirets kvalitet.

For at få den helt rigtige kliche må man altså sørge for, at klicheanstalten enten får opgivet rasterfinheden eller papirets kvalitet, og man kan ikke bestille klicheer, før det er afgjort, hvilken slags papir der skal bruges. Også sidens kolumnebredde må ligge helt fast. Hvis man kun skal have få billeder i auto kan det være ærgerligt nok at skulle bruge dyrere papir i hele bogen for at få en tilfredsstillende gengivelse. Hertil kommer, at det stærkt glittede eller det kriderede papir ikke er særlig behageligt for læseren, idet det giver en del refleks. Der er derfor en del forfattere, der i stedet gengiver billederne på særlige *plancher* af krideret papir, hvorved man opnår den meget fine gengivelse. Det er dog forholdsvis dyrt med de indklæbede plancher, og det bliver på denne måde næsten umuligt at opnå den nøje forbindelse mellem billede og tekst, som er så vigtig.

Det er en omstændelig proces at fremstille autoklicheen, og disse er derfor dyre. Nu og da kan man måske spare lidt ved at få lavet flere clicheer som een, idet de senere kan skæres fra hinanden. Andre prøver at spare på udgifterne ved at *låne klicheer* hos forlag og andre. Selvfølgelig kan det lade sig gøre, men dels må man huske på, at clicheerne let oxyderer, så de er mere eller mindre uanvendelige, dels har de måske ikke den rigtige kolumnebredde, og man kan jo ikke beskære andres clicheer. Ofte viser det sig også, at de lånte clicheers linietal ikke passer til papiret, hvorfor man får en dårlig gengivelse. Det er således udelukket at anvende avisclicheer i bogtryk.

Papir og omslag

Papiret er også et problem, der fordrer nøje overvejelse. Ved afgørelsen af papirets kvalitet og art må man ikke mindst tage hensyn til, om der skal anvendes autokliche eller ikke. Der findes mange slags papir. Det stærkeste og fineste er kludepapir, lavet af linned- eller bomuldsklude. Det meste papir idag er dog forarbejdet af træmasse fra nåletræer. Den bedste kvalitet, det træfri papir, laves af træcellestof, der ad kemisk vej er omdannet til cellulose. Det træholdige papir fremstilles af afbarket rødgran, der findeles ved slibning. Papirets overflade er enten maskinglat, eller den er blevet gjort glat, glittet. Krideret kunsttrykpapir fremstilles ved, at et mineralsk pulver, opløst i kasein, påstryges papiret. Man har både mat, halvmat, halvblankt og blankt kunsttrykpapir. Papirets vægt opgives i gram pr. m². Glittet tryk E 92/m² er således glittet papir af kvalitet E, der vejer 92 gram pr. m².

Der må være et vist *forhold mellem bogens bredde og højde*, ligesom der må være et rimeligt forhold mellem hele *siden og kolumnen*. Bogtrykkeren må på grundlag af sin erfaring og sin tekniske viden sætte en prøveside op, men forfatteren skal træffe den endelige afgørelse, ledet af sin egen æstetiske sans. Af erfaring ved vi, hvor vigtigt det er for en bogs skønhedsvirkning, at disse indbyrdes forhold er rigtige. Det er hæsligt med en bog, hvor der næsten ingen margin er, men det er heller ikke kønt med en for bred margin foroven eller ved siderne.

Foruden papiret til bogen skal man også vælge karton til *omslaget*. Ethvert bogtrykkeri har en prøvebog med de almindelige kartoner. Kvaliteten må i nogen grad afhænge af bogens størrelse. Er den ikke tykkere end et hefte, vælges en tyndere karton, er det et voluminøst værk, må man have en betydelig sværere kvalitet. Farven kan nok volde vanskelighed, og må afstemmes efter omslagets udstyr og udseende. Det billigste er at nøjes med et rent typografisk omslag, men idag vil de fleste dog foretrække at få et mere personligt omslag, eventuelt tegnet af en tegner eller en anden fagmand, måske endda med flerfarvet tryk. Det er ikke helt billigt, når der skal betales honorar til kunstneren, kliche og måske farvetryk, men vil man have den æstetisk helt tilfredsstillende bog, må man gå denne vej. Titelbladet fremstilles ad typografisk vej, men det kan godt blive nødvendigt at prøve forskellige opstillinger, inden man når det helt tilfredsstillende resultat.

Korrektur

Efterhånden som opsætningen skrider frem, læser trykkeriet en *huskorrektur*. Når rettelserne er foretaget, sendes *første korrektur* til forfatteren. Den vil som regel foreligge i spalter, altså ikke ombrudt til bogens sider. Det vil sige, at der endnu kan indføjes nye afsnit eller foretages omplaceringer af enkelte afsnit. Ved korrekturlæsningen vil det være praktisk, at man først læser en *talkorrektur*, d. v. s. kontrollerer, at alle tal stemmer med manuskriptet. Medmindre man er helt sikker på, at der ikke kan være fejl i manuskriptet, kan det tilrådes at læse talkorrekturen efter konceptet. Desuden kontrolleres personnavnes og stednavnes stavemåde. Er man meget nøjagtig, vil man vel også gå alle henvisninger og citater efter. Er der tale om et udgiverarbejde, læses der selvfølgelig en korrektur efter selve aktstykket eller håndskriftet. Efter talkorrekturen gennemlæses hele korrekturen i sin sammenhæng, idet man ikke blot har opmærksomheden henvendt på trykfejl, men også på meningsfejl og inkonsekvenser samt overvejer, om der eventuelt er afsnit, der bør flyttes. Det er en fortræffelig ide at bede en historisk kyndig læse en selvstændig korrektur. Man kender jo efterhånden sit værk lidt for godt og kan derfor tit fristes til at læse for

hurtigt. Af den grund bør man altid lade trykkeriet sende alle korrekturftryk i to eksemplarer.

Der er folk, der ikke kan se en korrektur uden at skulle foretage *rettelser* i den. Det kan være nødvendigt, selvom man har læst sit manuskript igennem mange gange. Men så vidt det er muligt, bør man beherske sin trang til at rette. Det er nemlig dyrt — meget dyrt. Og man kan ikke bebrejde trykkeriet, at der skal betales for rettelser imod manuskriptet. Mange tænker vel slet ikke på, hvor stort et arbejde det er bare at rette et enkelt bogstav. Mange gør sig heller ikke klart, hvorledes satsen rent teknisk bliver til. Tankeløst sætter de et enkelt ord ind, som måske medfører, at mange linier eller et helt afsnit må sættes om. Foretager man ændringer, som medfører, at ord slettes eller sættes til, bør man altid undersøge, om det ikke er muligt at ændre lidt i teksten, så trykkeriet kan nøjes med at sætte en eller to linier om.

Det er vigtigt, at rettelserne i korrekturen foretages med meget tydelig håndskrift og med blæk, helst rødt blæk. Man må absolut ikke rette inde imellem linierne, men alle rettelser anføres i marginen til højre, idet man med et bestemt korrekturtegn angiver, hvortil rettelsen hører. Iøvrigt er der ganske bestemte regler for korrekturlæsning, og det vil være praktisk, at man gør sig fortrolig med disse. De vil kunne læres ved omhyggeligt at gennemgå omstående prøver.

Når man får *anden korrektur*, vil den som regel være brudt om, d. v. s. at satsen nu er opdelt i sider, og at disse er forsynet med pagina og eventuelt med levende kolumnetitel. Selvom man har læst en meget omhyggelig førstekorrektur, bør man dog gå hele teksten igennem endnu engang, efter at man først har kontrolleret, at alle rettelserne er rigtigt udført. I denne forbindelse må man huske på, at man som regel står over for linotype, hvilket vil sige, at selvom det kun har været et enkelt bogstav, der skulle ændres, har sætteren måttet sætte hele linien om. Man bør også ved linotype passe på ombryderfejl. En ny linie kan være kommet ind på et forkert sted, eller sætteren har måske glemt at tage den gamle linie ud. Så hvis man i anden eller i hvert fald i tredje korrektur nøjes med at kontrollere rettelserne, bør man ikke blot læse hele linien igennem, men også den foregående og den følgende. Man bør også passe på udgangslinien, den sidste linie i et afsnit. En sådan må aldrig findes øverst på en side, og forfatteren må undersøge, om sådanne »horeunger« har sneget sig ind. En indrykningslinie, d. v. s. første linie i et nyt afsnit, er tilladt nederst på en side, men sådanne »franske horeunger« er ikke velsete. »Begravelser« og »bryllupper«, overspringelser og gentagelser af manuskriptet, skulle man jo gerne finde i første korrektur. Til sidst gennemgår man alle overskrifter, sidetal, kolumnetitler, og så kan man forsyne korrekturen med sit »må trykkes« eller »imprimatur«.

Ønskes anden skriftart anvendt i ord eller linier, angives det på nedenfor anviste måde.

Kursiv angives ved hølgelinie under ordet. **Halv-fede type** angives ved enkeltunderstregning. **Fede type** angives ved dobbeltunderstregning. I marginen gentages den anvendte understregning.

VERSALIER, KAPITÆLER og andre variationer indenfor samme skriftart, angives ved understregning af ordet i teksten, og i marginen angives den ønskede ændring. Ønskes anden skriftgrad (petit, bourgeois, cicero osv.) angives dette ved understregning af de pågældende ord eller linier i teksten, og i marginen tilføjes den ønskede skriftgrad.

Ønskes ord spatieret (spærret), understreges de i teksten med korte streger, og i marginen anbringes spatieringstegnet. Spatiering, som ikke ønskes, forsynes med tegnet ~~~~~ under ordet og i marginen.

Beskadigede (læderede), falske eller urene bogstaver gennemstreges i teksten og bogstavet gentages i marginen. Er flere sammenhængende bogstaver (urene) omkredsnes disse, og tegnet gentages i marginen.

Bogstaver som står opvendt eller på tværs, gennemstreges, og bogstavet gentages i marginen.

Forkerte bogstaver og bogstaver, som står på hovedet, gennemstreges, og det rigtige bogstav anføres i marginen.

Ligatur forlanges ved at gennemstreges de forkerte satte bogstaver i teksten og ved i marginen at skrive bogstaverne med en bué under. F. eks. beffinder. En ligatur, som ikke ønskes, f. eks. uafadelig, gennemstreges og gentages i marginen med en streg mellem bogstaverne.

Forkerte ord gennemstreges helt i teksten og settes rigtigt i marginen. I delvis forkert satte ord gennemføres kun de forkerte bogstaver, som erstattes med de rigtige i marginen.

Den samme regel gælder ligeledes for forkert deling af et ord ved slutningen og begyndelsen af en linie.

I teksten gennemstreges bogstavet for eller efter det manglende og i marginen skrives både dette og det manglende bogstav i rigtig rækkefølge.

Skal et komma, punktum eller andet tegn tilføjes, angives det ved et almindeligt korrekturtegn.

Stedet, hvor ordet eller mangler, betegnes skiler, og i marginen tilskrives det manglende. Ved større samlede mangler henvises til manuskriptet. F. eks:

Denne presse er nu X og som det kan

Overflødig ord eller bogstaver gennemstreges og de betegnes i marginen med tegnet S (forkortelse af »deleatur« = fjernes).

Bogstaver eller ord i urigtig rækkefølge beholdes med et omstillingstegn, som angiver, hvorledes skal delstå. Står flere ord galt, over sættes hvert en streg, og de nummereres i rigtig rækkefølge.

Findes der ulæselige ord eller bogstaver i et manuskript, anvendes der blokering ved på den

formodede ord- eller bogstavplads at sætte blokerede typer (dvs. typer, der står på hovedet, med billedet nedad), eller der tilføjes tilfældige bogstaver. F. eks:

Den balsamiske luft, man indånder fra Cap d' ff til mmmmmm /

Korrektøren må i sådanne tilfælde skaffe oplyst, hvad der skal stå, og tilføje dette i marginen.

Manglende eller for små mellemrum markeres ved dobbeltkile, som gentages i marginen. Ved for store mellemrum anvendes tegnet ∩. Skal et mellemrum bortfalde helt, angives det ved tegnet ○.

En spies er mellemrumsmateriale, som er krobet op og giver aftryk. Den betegnes med # i marginen.

Steder, som ikke holder linie, dvs. hvor bogstaverne hopper, antydes ved parallelle streger over og under linien. Stregene gentages i marginen.

Linier, hvormellem der mangler skydning, dvs. tilstrækkeligt mellemrum mellem linierne, markeres ved en streg i det mellemrum, som ønskes større. Stregen forlænges uden for linierne i en spids vinkel.

For stor skydning rettes ved mellem linierne at trække en streg, der ender med en sammentrækningsbue.

Ny linie angives ved at sætte tegnet ┌ foran det ord, der skal begynde den nye linie. F. eks:

Det læsende publikum havde med rette krav på skrifter, som øjet allerede var fortrolig med. De første gode antikva-typer fremkom først omkring Ønskes en ny linie tilsluttet udgangen af forrige stykke, vises det med en forbindelsesstreg mellem linierne:

Han var klar over, at det at have ret i sig selv er af ringe betydning. Det afgørende er, at det rette bliver til virkelighed; derfor ønskede han magt.

forkert indrykning markeres ved tegnet └ foran linien og i marginen. F. eks:

Det sætteri, der har sine kasser komplet udstyret med Caslon i alle størrelser, er som en kunstner └ med paletten fuld af alle de skønneste farver.

En glemmt indrykning betegnes med tegnet □. F. eks:

Det havde været en kamp for Goudy at opnå fodfæstelse i den kunst og det virke, han elskede så højt. Efter en rejse til Europa i 1909 begyndte han da at arbejde.

En forkert rettelser tilbagerettes ved at undertrække det forkert rettede sted. Rettelsen i marginen overstreges.

Korrektur af maskinsats

Dersom der i liniestøbt maskinsats findes en linie med urene bogstaver der ikke holder linien, læderede bogstaver eller andre mangler, der nødvendigvis, at linien sættes på ny, tilkendes dette ved, at der i marginen sættes en dobbeltstreg ud for den pågældende linie.

Linier i urigtig rækkefølge rettes på følgende måde:

mereres i rigtig rækkefølge. — 3
vandret streg, og disse num. — 2
Ud for hver linie sættes en — 1

Værket er ved at være færdigt. Man beder trykkeriet om at få de *rentrykte ark* efterhånden som de kommer fra maskinen, så man på den måde kan følge med i, hvorledes arbejdet skrider frem. Er man en stor optimist, får man måske den tanke, at det bestilte oplag er for lille; så må man i god tid bede trykkeriet om at *lade satsen blive stående*, så der senere kan trykkes et nyt oplag, for ellers bliver satsen styrtet umiddelbart efter rentrykningen. Bly er dyrt, og der er god brug for det i trykkeriet. Derfor må man også regne med at skulle betale leje af blyet, hvis satsen skal opbevares i længere tid.

Udgivelsen

Den sidste del af værkets lange tilblivelseshistorie er udgivelsen. Som regel vil man have klaret dette spørgsmål, længe inden opsætningen begynder, ja, måske endda, før udarbejdelsen finder sted. Er der tale om en mindre artikel med egnshistorisk emne, er der mulighed for at få den optaget i en af de *lokale aviser*. Derved kommer den ud til en bred læsekreds, men man må aldrig glemme, at når man skriver i aviser, er det som at skrive i sand, en artikel, hvor god den end er, vil hurtigt forsvinde i avisernes bjerge af papir, blive gemt og glemt. Det er derfor langt at foretrække at få en artikel optaget i *den amtshistoriske årbog*. Nogle af redaktionerne er overvældet af stof, og så kan der nok gå nogen tid, inden der bliver plads. Men har man leveret et fornuftigt og solidt bidrag til egnens historie, vil der ikke være vanskelighed med at få sit arbejde frem på denne måde. Og så får man endda honorar derfor, i øjeblikket som regel 5 kr. pr. side, og særtryk, almindeligvis 25. Nu og da er der også andre muligheder som *skoleskrifter*, *julebøger m. m.* Men også her forsvinder en artikel let, bliver glemt. Iøvrigt er der ikke noget i vejen for, at man kan benytte begge måder at publicere sit stof på, en mere populær artikel i en avis eller en julebog udelukker ikke den mere udførlige behandling i en årbog.

I denne vejledning har der først og fremmest været tale om et større værk, en bog om sognets eller egnens historie. Og her vil man som regel komme til at stå overfor betydelige økonomiske problemer. Lettest er det, hvis man kan få et *forlag* til at udgive værket på egen risiko. Men man må regne med, at de større forlag sjældent er interesseret i at udgive en bog, der ifølge sagens natur må have en ret begrænset læsekreds. Derimod vil det som regel ikke være særlig vanskeligt at få et forlag, eventuelt Danske Boghandlers Kommissionsanstalt, til at tage bogen i *kommission*. I så tilfælde løber man imidlertid selv risikoen, idet forlaget eller kommissionsanstalten kun betaler for de eksemplarer, der bliver solgt i boghandelen, og da kommissionssalæret er på 40—45 %, bliver der forholdsvis lidt til forfatteren.

Mange lokalhistoriske forfattere vælger da også den fremgangsmåde, at de udgiver værket *på eget forlag*, idet de så selv gør et arbejde på deres egen egn for at få værket solgt til så mange som muligt. På denne måde sparer man kommissionen og får selv hele indtægten. Noget andet er, at man selvfølgelig også må søge forbindelse med lokale boghandlere, som naturligvis skal have en rimelig avance for de eksemplarer, som bliver solgt hos dem.

For at give så vide kredse som muligt kendskab til bogens fremkomst bør man sende et *anmeldereksemplar* til alle de blade og lokale tidskrifter, som bliver læst på egnen samt til de større historiske tidskrifter, ikke mindst Fortid og Nutid, der altid anmelder de vigtigste lokalhistoriske arbejder. Desuden til Bogens Verden, der læses af alle biblioteksfolk, og hvis anmeldelser i høj grad er bestemmende for bibliotekernes indkøb. Iøvrigt vil det ofte give udbytte at foretage en *direkte henvendelse* til alle dem, der kan tænkes at være *interesserede* i at købe bogen, de folk fra egnen, der nu bor andetsteds, alle biblioteker i hele landet, videnskabelige institutioner som de store museer og statens arkiver. Måske kan man få amtsårbogen til at omtale værket eller til at indlægge en lille tryksag med bestillingsseddel.

Der er ingen tvivl om, at et sådant arbejde for bogen vil kunne give godt udbytte. Men selvom alle sognets beboere køber bogen, og selvom der bliver solgt en del udenogs, er der alligevel ingen garanti for, at man får sine direkte udgifter dækkede, herunder udgifter til studierejser og til trykning. Inden man for alvor tager fat på arbejdet, i hvert fald på udarbejdelsen, bør man derfor undersøge mulighederne for at skaffe sig *tilskud*, eventuelt kan man også gå den vej, at man i forvejen får tegnet så mange prænumeranter på bogen, at man er sikker på at få udgifterne dækket.

Desværre vil det i almindelighed være temmelig udelukket at få understøttelse fra ministeriet eller fra de videnskabelige fonds som Carlsbergfondet, Videnskabsfondet eller Tipsmidlerne. Den Hielmstjerne-Rosencroneske stiftelse har i en del tilfælde støttet udarbejdelsen af lokalhistoriske værker og har på den måde gjort et stort arbejde for at fremme dette vigtige kulturelle arbejde. Men dets midler er ret begrænset, og det vil være klogest ikke at regne med støtte herfra. Som forholdene er idag, må man gøre sig ganske klart, at skal man have støtte, og det vil nok være nødvendigt i de fleste tilfælde, så må *denne støtte ydes lokalt*. Men der er dog også temmelig store muligheder her, muligheder, som hvis de bliver rigtigt udnyttet, skulle sætte en i stand til at komme igennem vanskelighederne. Der kan være tale om faglige sammenslutninger, større landbrugsforeninger, andelsmejerier eller -svineslagterier. Ofte giver de pengeinstitutter, som arbejder på egnen, støtte til kulturelt arbejde af denne art.

Først og fremmest er det dog naturligt, at man henvender sig til *sognets styre*. Sognekommunerne har idag meget store udgifter til undervisning, biblioteker, aftenskoler m. m. En støtte til et lokalhistorisk arbejde betyder intetstomhelst på et sogneråds budget, og det vil jo endda ofte kunne ydes over flere år. Når man anerkender, at samfundet, i dette tilfælde sognet, skal støtte arbejdet for dansk kulturliv, så er det urimeligt, at der ikke bliver ydet hjælp i et sådant tilfælde, hvor selve arbejdet endda som regel bliver gjort uden tanke på materiel vinding, kun med interessen og lysten som drivkraft. Det vil være rigtigst, at den, der tænker på og har lyst til at skrive en bog om sit sogns historie, på et tidligt tidspunkt henvender sig til sognerådet og i et møde fortæller rådets medlemmer om de planer, han har, om hvad det koster, og hvilken betydning et sådant værk vil have, både for de enkelte mennesker i sognet, men også for skolens undervisning i hjemstavns historie og i almindelig historie. Og er det et udvalg, der arbejder med sagen, bør det ligeledes på et så tidligt tidspunkt som muligt søge kontakt med sognerådet, helst også sørge for, at et eller flere af dettes medlemmer får sæde i udvalget.

Man har i andre lande, ikke mindst i det fattige Norge, set, at kommunerne er villige til at yde endda meget betydelige beløb til lokalhistorisk arbejde. Hvorfor skulle medlemmer af de danske kommunale råd ikke have den samme forståelse af dette arbejdes åndelige værdi, hvorfor skulle det ikke være muligt også her i Danmark at gøre det forståeligt for alle og enhver, at syslen med fortiden, med egnens og med rigets historie, ikke er en beskæftigelse for særlinge, men er mands virke, et arbejde, der har virkelig betydning og er med til at redde fortidens Danmark ud af glemselens tåger, men også til at bygge et nyt, et fremtidens Danmark?

LITTERATUR: *Danmark*: S. Nygård: Anvisning til at drive historisk-topografiske Studier (i Fort. og Nutid VII, s. 1—30), Regnar Knudsen: Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur, 1939, Sigvard Sigvardsen og Møller Østergaard: Mit Sogn — min Hjemstavn, 1948, Peter Kr. Iversen: Vejledning for sønderjyske Lokalhistorikere, 1946. *Norge*: Lorens Berg: Arbejdsvejledning i lokalhistoriske undersøgelser for begyndere, 2. oplag, 1925, Edvard Bull: Innledning til bygdehistorisk studium, 1924, Heimbugdskunnskap, utg. av Norsk riksringskastning, 1935, Bygdesogekurset i Trondheim 1948, 1950, Sogekurset i Søgne sommeren 1953 (i Årsskrift for Agder historielag 1953). *Sverige*: Johan Nihlén: Den svenska sockenboken, u. år. *Finland*: Handbok i hembygdskunnskap, 1916. *Slesvig-Holsten*: Peter Ingwersen: Wie erarbeite ich ein Dorfbuch, 1938, Methodisches Handbuch für Heimatforschung, udg. af Peter Ingwersen, 1954.

FORTEGNELSE OVER SIGNATURER OG MEDARBEJDERE

- S. AA. *Svend Aakjær*, rigsarkivar.
- E. A. *Ellen Andersen*, museumsinspektør, Nationalmuseet.
- EI. A. *Einar Andersen*, statsgeodæt, dr. phil., Geodætisk Institut.
- A. B. *Anders Bjerrum*, kontorchef, dr. phil., Stednavneudvalget.
- C. J. B. *C. J. Becker*, professor, dr. phil.
- G. B. *Gudmund Boesen*, museumsinspektør, Rosenborg.
- P. B. *Pool Bagge*, professor, dr. phil.
- ST. B. *Steen Bøcher*, lektor, dr. phil., Holte.
- AA. BO. *Aage Bonde*, afdelingsbibliotekar, Århus.
- V. D. *Vagn Dybdahl*, arkivar, Erhvervsarkivet, Århus.
- H. EL. *Hans Ellekilde*, arkivar, Dansk Folke-mindesamling.
- A. F. *Albert Fabritius*, administrator, dr. phil., Sprog- og Litteraturselskabet.
- H. F. †*Hans Fussing*, lektor, dr. phil.
- E. G. *Edv. Gotfredsen*, professor, dr. med.
- G. G. *Georg Galster*, overinspektør, Nationalmuseet.
- P. B. G. *B. P. Grandjean*, fhv. arkivar i Rigsarkivet.
- H. G.-N. †*H. Grüner-Nielsen*, arkivar, Dansk Folkemindesamling.
- A. H. *Arne Hoff*, museumsinspektør, dr. phil., Tøjhusmuseet.
- C. H. H. *C. Rise Hansen*, arkivar, Rigsarkivet.
- H. H. *Harald Hatt*, landsarkivar, København.
- H. P. H. *H. P. Hansen*, museumsforstander, Herning.
- J. H. *Johan Hvidtfeldt*, landsarkivar, Viborg.
- M. H. *Margrethe Hald*, museumsinspektør, dr. phil., Nationalmuseet.
- H. H-T. *Holger Hjelholt*, overarkivar, dr. phil., Rigsarkivet.
- H. T. H. *H. T. Heering*, kontorchef, Direktoratet for Matrikelsvæsnet.
- P. K. I. *P. Kr. Iversen*, arkivar, Landsarkivet, Åbenrå.
- S. I. *Stig Iuul*, professor, dr. jur.
- H. J. *Harald Jørgensen*, overarkivar, dr. phil., Rigsarkivet.
- K. L. J. *Knud L. Jarnhus*, cand. mag.
- SI. J. *Sigurd Jensen*, stadsarkivar, dr. phil.,
- SV. J. *Svend Jespersen*, museumsinspektør, Nationalmuseet.
- B. K. *Bjørn Kornerup*, kgl. ordenshistoriograf, overarkivar, dr. theol., Rigsarkivet.
- E. K. *Erik Kroman*, overarkivar, dr. phil., Rigsarkivet.
- K. K. *Knud Klem*, museumsdirektør, Handels- og Søfartsmuseet.
- P. H. K. *P. Halkjær Kristensen*, museumskonsulent, Nationalmuseet.
- SV. L. *Svend Larsen*, museumsdirektør, Odense.
- E. M. *Erik Moltke*, redaktør, cand. mag., Nationalmuseet.
- J. S. M. †*J. S. Møller*, fhv. kredslæge.
- C. L. N. *C. Lindberg Nielsen*, landsarkivar, Odense.
- H. N. *Helge Nielsen*, bibliotekar, Gentofte.
- G. NO. *Gordon Norrie*, kaptajn, bibliotekar ved Garnisonsbiblioteket.
- G. O. *Gunnar Olsen*, arkivar, Landsarkivet, København.
- J. P. *Jørgen Paulsen*, museumsdirektør, Frederiksborg slot.
- AA. R. *Aage Roussell*, overinspektør, dr. phil., Nationalmuseet.
- E. R. *Edit Rasmussen*, arkivar, Rigsarkivet.
- H. R. *Holger Rasmussen*, museumsinspektør, Nationalmuseet.
- A. F. S. *August. F. Schmidt*, forfatter, Brand.
- R. S. *Roar Skovmand*, dr. phil., Krogerup.
- S. S. *Sigvard Skov*, museumsdirektør, Koldinghus.
- H. ST. *Hans Stiesdal*, museumsinspektør, Nationalmuseet.
- H. SØ. *Helge Søgaard*, museumsdirektør, dr. phil., Den gamle By, Århus.
- J. V. *Jens Vibæk*, forstander, lektor.
- R. W. *Richard Willerslev*, mag. art.

FORKORTELSESLISTE

Foruden de almindelige forkortelser som: f. eks., d. v. s., m. h. t., ang. eller egl. er der i leksikonet anvendt nedenstående forkortelser:

- Aarb. n. O. = Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie.
a. = amt.
alm. = almindelig(e).
ark. = arkitektur.
bev. = bevilling(er).
cirk. = cirkulære(r).
Class. & Med. = Classica et Mediaevalia.
da. = dansk(e).
Da. Folkem. = Danske Folkemål.
Da. Kanc. = Danske Kancelli.
Da. Mag. = Danske Magazin.
Da. Stud. = Danske Studier.
Danm. = Danmark.
D. L. = Danske Lov.
dlr. = daler.
dpt. = departement(er).
forest. = forestilling(er).
Fort. og Nut. = Fortid og Nutid.
frdn. = forordning(er).
Geogr. T. = Geografisk Tidsskrift.
gl. = gammel (gamle).
gl. da. = gammeldansk.
got. = gotisk(e).
hist. = historie, historisk(e).
Hist. T. = Historisk Tidsskrift.
hrd. = herred(er).
htk. = hartkorn.
J. L. = Jyske Lov.
Jy. Saml. = Jyske Samlinger.
kanc. = kancelli(er).
kat. = katolsk(e).
kg. = kongelig(e).
Kgl. Bibl. = Kongelige Bibliotek.
Kirk. Saml. = Kirkehistoriske Samlinger.
koll. = kollegium (kollegier).
Komm. koll. = Kommercekollegiet.
konf. = konfirmation(er), konfirmeret.
kron. = kronologisk(e).
LA. = Landsarkiv(er).
lat. = latinsk(e).
litt. = litteratur.
middelalderl. = middelalderlig(e).
mnt. = middelnedertysk(e).
ms. (mss.) = manuskript(er).
mus. = museum.
Nat. Mus. = Nationalmuseet.
Nat. Mus. Arbm. = Fra Nationalmuseets Arbejdsmark.
Natøk. T. = Nationaløkonomisk Tidsskrift.
Nord. Kult. = Nordisk Kultur.
nuv. = nuværende.
o. = omkring.
oldda. = olddansk(e).
orig. = original(e).
Persh. T. = Personalhistorisk Tidsskrift.
pk. = pakke(r).
priv. = privilegium (privilegier), privilegeret.
prot. = protokol(ler).
r. = række (ved kildehenvisninger).
RA. = Rigsarkivet.
rbd. = rigsbankdaler.
rd. = rigsdaler.
reform. = reformationen, reformatorsk(e).
regnsk. = regnskab(er).
renaiss. = renaissance.
Rep. = Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis.
res. = resolution(er).
reskr. = reskript(er).
rom. = romansk(e).
Rtk. = Rentekammeret.
s. = side(r).
s. (efter stednavn) = sogn.
Saml. t. jy. Hist. = Samlinger til jydsk Historie og Topografi.
Scr. Rer. Dan. = Scriptorum Rerum Danicarum.
Sdj. Aarb. = Sønderjydske Aarbøger.
sk. = skilling.
sld. = slettedaler.
Spr. og Kult. = Sprog og Kultur.
td. = tønde(r).
tilf. = tilfælde.
top. = topografisk(e), topografi.
ty. = tysk(e).
Ty. Kanc. = Tyske Kancelli.
udg. = udgivet, udgave(r).
Univ. Bibl. = Universitetsbiblioteket.
Vejl. Arkivr. = Vejledende Arkivregistraturer.
Vid. Selsk. Skr. = Videnskabernes Selskabs Skrifter.

HISTORISK LEKSIKON

Åbenbar skrifte kaldtes den syndsbeholdelse i menighedens påhør, som krævedes for adgang til nadvernydelse af vitterlige syndere som kætere, troldkarle, manddrabere, voldsmænd, jomfrukrænkere, skøger o. l. Skont man længe fra officiel side holdt fast ved å. s., svækkedes dets betydning derved, at det sjældnere gennemførtes over for personer af de højere samfundslag. I anden halvdel af 1700-årene bortfaldt det helt. De, der stod a. s., kaldtes *deprecanter*, af lat. *deprecari*, gøre afbigt.

B. K.

åbod, juridisk udtryk, overbod, tillæg, tilgift ved skifte, for at lodderne kan udlignes og blive lige gode, særlig om erstatning for bygfældighed, som fæsteren ved fæstets ophor må yde til gårdens genopførelse, sædvanlig efter 8 mænds syn over ejendommen (Ostersen Weyles glossar), eller tillæg af såsæd, ofte 1 skæppe af hver tønde (Axel Linvald: Bistrup Gods, 1932, s. 87). Også tillæg til erstatning i agerjord for skade på agerjord andetsteds. (Litt.: Chr. L. E. v. Stemmann: Schleswigs Recht u. Gerichtsverfassung, 1855, s. 43, 127; Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 185; jvfr. ophav og udfaldsager).

S. AA.

åbomål, kornmålet i Aabo syssel, hvor skæppen var $\frac{1}{8}$ td. = 17,388 l, læsten = 30 td. rug, 36 td. byg, 60 td. havre. Målet brugtes i det meste af Århus stift (herrederne nord for Randers brugte Viborgmål), i store dele af Ribe stift (dog ikke Hardsyssel, Ribe købstad og Møgel-tønder birk), og i store dele af Sønderjylland. Ved kgl. mageskifter blev åbomålet alm. benyttet som enhed, og dets skæppe blev siden alm. dansk skæppe. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936).

S. AA.

ådel, sydda. navn for kostald, se stald. sv. J.

åger. I middelalderen fordomte den kat. kirke enhver form for udlån mod rente. Al rentetagning var åger. Efter reform. forstod man ved å. rentetagning ud over den af staten fastsatte mak-

simalrente. Efterhånden som maksimalrentebestemmelserne løsnedes, kom man til ved å. at forstå ublu rentetagning. Se iøvrigt kreditvæsen og rente.

SI. J.

ålegård. Ved å. forstås oprindeligt fangstindretninger opbygget med risgærder og lobebro fra land og i tilslutning hertil en eller flere ruser, der røgtes fra løbebroen (se Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 49 og pl. XII), men i ålegårdskommissionen af 1897 kom benævnelsen også til at dække åleruser udsat fra kysten ved en garnrad. Det sidst nævnte redskab fik senere benævnelsen *ålestade*. Fiskeriet med å. og ålestade har fra gl. tid haft stor betydning, og der findes derfor et rigt skriftligt materiale herom (se således Betænkning om Saltvandsfiskeriet, 1903, s. 39—45 og s. 87—107).

II. R.

åleglib. Fiskeredskab med prismeformet træstel og to håndtag. Stellet er beklædt med net eller trådvæv overalt undtagen på den side, hvor håndtagene sidder. Å. holdes mod bunden af en fisker, mens en anden med en T-formet træstage (*kroje* eller *krudt*) gennem søger bunden foran. I reglen fiskes vadende, ofte flere sammen, men å. kan dog også anvendes fra båd. Bruges i reglen af småkårsfolk. (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 55 og pl. XVII).

II. R.

ålekam. Redskab til ålefangst bestående af et langt træskafte i den yderste ende forsynet med en række jerntænder med eller uden modhager. Å. anvendes fra båd og føres enten med en mejende bevægelse gennem bundbevoksningen eller slæbes efter båd for sejl. Kaldes i Sydostdanmark for *harke* eller *harpe*.

II. R.

ålekiste. Kasseformet redskab til ålefangst i ålob. Kassens sider og bund består af tremmer eller er gennembrudt på anden vis, sådan at vandet har afløb, mens ålene holdes tilbage. Opstilles i forbindelse med stemmeværker, bl. a. ved vandmøller. I Vestjylland betegner å. dog også

en gennemhullet kasse til opbevaring af levende ål, et hyttefad (s. d.). H. R.

ålekrog. Fiskekrog til ålefangst, fastgjort med *tause* (s. d.) til kroglinen. Benævnelsen dækker også hele redskabet. Linen forankres på bunden. Benyttedes tidligere alm. i de sydlige da. farvande. H. R.

ålesæt. Det sted, hvor man har ret at sætte åleruser. Å. bruges også som betegnelse for selve *ålestadet*. H. R.

åleten. Lille, ruseformet redskab flettet af vidjer med tragtformet indgang og som regel skydelåg på oversiden. Kan bruges alene, men anvendes alm. som yderste del af garnruser. Kaldes også *ålekube*. (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 50 og pl. XII—XIV). H. R.

åmand. Den i år og andre vandløb boende naturvætte. Å. kræver årligt offer af menneskeliv, og man hører ofte fra å eller sø, når tiden for den årlige drukneulykke nærmer sig, et råb: »Tiden og timen er inde, men manden er ikke kommet endnu«. Å. kan ofte optræde i hesteskikkelse, i Skåne kaldt *bækkehest*. Sætter folk sig op på denne overnaturlige hest, går den midt over, og de ridende falder i vandet. Den fra svensk overlevering så velkendte *nøkke*, der lokker mennesker ud i åen med sit dragende strengespil, »neckens polska«, er næsten ukendt i da. overlevering. (Litt.: Ellekilde i Nordens Gudeverden, I, 1926 ff. s. 394—401, 571—72). H. EL.

år og dag, en alm. forekommende tidsfrist i nordisk (og germansk) ret. Udtrykket betegnede oprindeligt et år foruden den dag, man tæller fra. Senere kom det under ty. påvirkning til at betegne et år og seks uger. (Litt.: Kroman og Juul: Danmarks gamle Love III, 1948, s. 142). E. K.

årbøger, se *annaler*.

åreladning, d.v.s. udtømmelse af blod fra en åre; har været kendt siden oldtiden og blev lige til midten af 1800-årene anvendt ved næsten alle sygdomme for at udtømme de skadelige vædsker og allede blodet fra den syge legemsdel. Sunde mennesker lod sig ofte årelade et par gange om året for at bevare helbredet, idet man troede, at legemet om foråret var fuldt af gærende vædsker, og at vædskerne om efteråret var tykke og urene. Man mente ligeledes, at vædskernes tilstand var afhængig af planeterens stilling, og der fandtes nøje regler for heldige og uheldige tider for å. De gunstige dage anførtes ofte i almanakkerne. (Litt.: A. Bauer: Geschichte der Aderlässe, 1870, Troels Lund: Sundhedsbegreber i Norden i det 16. Aarhundrede, 1900, Viktor Fossel: Studien

zur Geschichte der Medizin: Aderlass und Astrologie im späteren Mittelalter, 1909). E. G.

åresild. Afgift af fiskeri, som af kronen pålignes alle inden- og udenlandske fiskerifartøjer ved fiskerlejerne, se *sildeleje*. Afgiften fastsattes pr. åre og ydedes alm. i fisk. Betalingen skete til kronens tolder på det sted, hvorfra man fiskede, efter at man havde løst et tegn, se P. V. Jacobsen: Bidrag til Fremstilling af det danske Købstadvæsen i Hist. T., V, 1844, s. 64—65 og Kancelliets Brevbøger. Å. er den østda. benævnelse på fiskerifafgiften, jvf. *sandtold*. Undertiden også kaldet *åregæld* eller *skudegæld*. Se W. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 390—93. H. R.

årets begyndelse var i romerrigets ældre tid $\frac{1}{3}$ (hvorom navnene sept., okt. o.s.v. endnu er et minde), senere første jan. (Janus guden for al begyndelse). I den kristne tid bibeholdt man denne begyndelse, som var den første i alle kalenderne, men tidligt søgte man dog at knytte årets begyndelse til Kristi historie, og til forsk. tider og forsk. steder har man regnet begyndelsen af året fra andre dage, således Marie bebudelse $\frac{25}{3}$, påskedag eller langfredag. I Tyskland og Norden finder man hyppigt i middelalderen og senere $\frac{25}{12}$ som årets første dag. (Litt.: H. Grotefend: Handbuch der historischen Chronologie, 1872, s. 25; J. Steenstrup: Tidsregning, 1908, s. 32). E. K.

årsfester. I oldda. tid har vi ligesom i de andre nordiske lande haft 4 store å.: ved sommerens indtræden (se *sommer* i by), ved midsommer lige før hostens indtræden, ved vinterens indtræden, det store *hostblot*, og ved midvinter, kaldet med det uforklarede navn jul (s. d.). Disse å. blev ved kristendommens indførelse flyttet: vårfesten til påske (s. d.) eller pinse (s. d.); midsommerfesten til St. Hans dag; festen ved vinterens indtræden blev til det store *hostgilde* mikkelsdag (se *mikkelsgilde*), og jul, der holdtes o. $\frac{1}{2}$, blev flyttet til Kristi fødselsfest $\frac{25}{12}$. (Litt.: J. S. Møller: Fester og Højtider i gamle Dage, II, 1933, A. Olrik og H. Ellekilde: Nordens Gudeverden, II, 1926 ff., s. 589 ff. Sml. også Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden, VII, 1903).

H. EL.

årsføde, se *græsmarksbrug*, *indtægter*.

årskifte. Enkelte steder, f. eks. på Samsø, har den enkelte gård ikke faste agre i marken, men rykker hvert år en ager frem i skiftet og får derved brugsret til både god og dårlig jord. Denne årlige omfordeling af agerjorden blandt lodsjerne kaldes å. (Litt.: Svend Aakjær: Bosættelse

og Bebyggelsesformer, 1933, s. 139, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 174, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 241 ff., 259 ff.).

S. AA.

årtid, på lat. anniversarium, var i den kat. kirke en mindehøjtid for en afdød og holdtes som regel på årsdagen for vedk.s død eller begravelse. Den var sammensat af vigilier og messer (s. d.). Stiftelsesbrevene indeholder ofte nøje gennemtænkte regler for den rituelle udformning af å. Til at overvåge efterlevelsen af disse bestemmelser var der i de større kirker ofte ansat en *procurator anniversariorum*. Ligeledes førte man særlige *årtidebøger*, registra anniversariorum. Ved de distributioner, der fandt sted ved å., var de en vigtig kirkelig indtægtskilde.

B. K.

¹⁾ **ås** var under jordfællesskabet, især på Sjælland, betegnelse for en mindre del af bymarken, bestående af flere, som oftest smalle agre, der løb i samme retning, et agerskifte. (Litt.: Johs. Novrup: Landsbyen og det danske Samfund, 1945, s. 37, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 245 ff.).

S. AA.

²⁾ **ås**. Langsiggende, tagbærende bjælke i åshus (s. d.), der understøttes af *suler* eller hviler med enderne på gavlene, og som dels kan være anbragt under monningen som *mon-* eller *rygås*, dels under tagsiderne som *sideås*.

SV. J.

³⁾ **ås**. I egne af Danm., hvor tagspærene krydser hinanden foroven med enderne, kaldes den i reglen noget sværere lægte, der som monningslægte hviler i spærkrydsene, nogle steder *ås* eller *rygås*, andre steder *kollægte*; jvnfr. spærtæg.

SV. J.

åshus. Hus, hvis tag bæres af en eller flere ås (s. d.), enten en *rygås* alene, som f. eks. i vore hjemlige sulehus (s. d.), der i stedlige dialekter og arkivalske kilder ofte kaldes å., eller et eller flere par *sideåse* eller både af *ryg-* og *sideåse*. Kendetegnende for å. er det iøvrigt, at det i sin rene form har rent raftetag (s. d.) eller principielt hermed ligestillet tag. Også vore højre emshuse (s. d.) har oprindeligt været å. At de og sulehusene, der må anses at have været i brug i hele landet, for bindingsværket trængte ind, er i slægt med hinanden er højst rimeligt; men forholdet imellem dem er endnu ikke klarlagt.

SV. J.

A. D., se anno domini.

à la suite. Betegnelsen bruges om officerer, lig »uden for nummer«, udtrådt for en vis tid

uden løn, men med ret til at bære de tjenstgøren- des uniform m. m. og ret til at indtræde i sit gamle nr.

G. NO.

a. u. s., forkortelse for anno ut supra (s. d.)

abbed, af abba, fader, kaldes i en række munkerordener forstanderen for det enkelte kloster. De a., der havde ret til at bære bispehue (infula), kaldtes »infulerede a.«.

B. K.

abbreviaturer, se forkortelser.

Abildgaards tegninger. Arkivtegneren Søren Abildgaard (1718—91) udførte på sine rejser rundt i landet ca. 900 tegninger i tusch af gravsten og andre monumenter, inventargenstande m. v. Hans tegninger, der i reglen udmærker sig ved korrekt gengivelse såvel af proportioner som detaljer, er af betydelig værdi, fordi mange af orig. senere er tilintetgjorte eller beskadigede. A. t. opbevares i Nationalmuseets 2. afdeling. A. F.

accidenser er betegnelse for uvisse indtægter ved et præsteembede, specielt forsåvidt de hidrører fra kendelser for kirkelige handlinger som dåb, brudevielser, kirkegangskoners indledning og afholdelse af ligtaler. I reform.tiden brugtes ofte om a. ordet *hædersoffer*.

B. K.

accise, i ældre tid som regel kaldt *sise*, var dels en afgift på indført vin og øl fra de nordty. byer, dels en afgift på udsækning af øl eller vin og på brygning af øl. Sise af malt forekommer således i Viborg før reform. Indtægten af a. tilfaldt som regel kronen, men ofte havde byerne også andel deri. Pengene gik da enten i kærnerkassen, eller de blev helt eller delvis fordelt mellem magistratens medlemmer. Adelen, kapitelne, Universitetet og enkelte andre var fri for at betale a. og kunne udstede *sisesedler* på øl og vin, de havde købt til eget forbrug. Efter enevældens indførelse gik a. til staten ind under konsumtionen (s. d.), der iøvrigt ofte kaldes a. Kbh. fik i priv. af 1661 ret til at opkræve a. af ind- og udgåede skibe og varer. Den blev fordelt mellem magistraten, havnen, byen og fattigvæsenet. Også købstæderne fik en a. afgift af ind- og udførte varer, fra 1793 oppebåret gennem toldvæsenet. Denne a. blev nogle steder delt mellem magistraten og byen, ofte gik den til skibbroens vedligeholdelse eller til andre almene formål. Fra flere byer er der *accisebøger* eller acciseregnskaber over byernes a. De findes især i rådstuearkiver, undertiden sammen med told- og konsumtionsregnsk. i RA. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 247—51, L. V. Birck: Told, og Accise, 1920).

J. II.

actum, lat., betyder sket, udfærdiget o.l. og bruges i slutningen af dokumenter i forbindelse med datering og angivelse af udstedelsesstedet. J. H.

ad gratiam, lat., der betyder på . . . nåde, bruges i ældre tid i de kgl. lensbrev for at angive, at forleningen var på ubestemt tid og kunne tilbagekaldes af kongen. Den varede kun, til »vi anderledes derom tilsigendes vorder«. J. H.

ad mandatum regis betyder ilfg. kongens mandat (fuldmagt). Formlen anvendtes ved en række bev., der vel udgik i kongens navn, men ikke underskrevs af ham. Som administrationens omfang tiltog, udvidedes naturligt antallet af sådanne bev. H. H-T.

ad pias causas, lat., betyder til fromme øjemed og bruges sammen med udtrykket ad pios usos til at angive, at en bøde eller lignende skal gå til et veldædigt formål, f. eks. betales til en velgørende stiftelse. J. H.

Additamenta. En af de håndskriftsamlinger, som tidligere fandtes i Univ. Bibl., men som i 1938 blev overført til Det kgl. Bibl.s ms.samling. Den tæller godt 2000 nr. og indeholder både ældre og en del yngre samlinger, stammende fra kendte videnskabsmænd og kunstnere. En trykt fortegnelse over denne og de øvrige håndskriftsamlinger i Univ. Bibl. findes i Alfred Krarup: Katalog over Universitetsbibliotekets Haandskrifter, I, 1929, og II, 1935. Bd. I indeholder det personalhist. stof, bd. II de øvrige håndskrifter, systematisk ordnet. J. H.

adel. Hos alle germanske folk findes spor af en fodselsadel, d.v.s. en med særlige forrettigheder udstyret stand, hvis rettigheder er arvelige. I Danm. er sporene af en sådan fodselsadel vel svage, men i 1100-årene ses tydeligt et bondearistokrati hæve sig over de alm. frimænds klasse; det synes dels at have omfattet nogle »hojadelige« slægter, der stod kongehuset nær, dels et større antal hovdinge- eller storbondeslægter, hvoriblandt indehavere af de arvelige styresmands-embeder. Forskellen på de adelige slægter og de alm. frimænd (s. d.) var mere faktisk end retligt bestemt; politisk forerskab, d.v.s. ledelsen af tinget, større rigdom og undertiden også tjenesteforhold til kongen har givet disse slægter en reel overvægt, der kom til udtryk i den større mandebød (s. d.), de faktisk kunne sikre sig. Hirdmændene udgjorde ingen særlig stand, og vederlovens retsbeskyttelse af dem vedrører kun deres indbyrdes forhold. På Valdemarernes tid må man regne med en sammensmeltning af *bondearistokratiet* og *hirden*, idet denne sidste på grund af ledingens utilstrækkelighed udvide-

des betydeligt og kom til at danne grundstammen i *herremandsstanden*. Bondehovdingene kaldes nu undertiden kongens tro mænd og var knyttet til ham ved en særlig troskabsed. Den hirdmændene tillagte lønning kunne ydes ved overdragelse af len, og optagelsen i hirden har muligvis medført fritagelse for ledingspligten, hvad der førte til skattefriheden som et af herrestandens priv.

— Herremandsstanden var oprindeligt en personlig tjenesteadel og skattefriheden for jorden ophørte ved indehaverens død; udviklingen gik dog snart i retning af fodselsadel, således at den søn, der arvede jorden, blev herremand; omkring 1400—1450 er denne udvikling fuldblyndt, således at a. erhverves ved fødsel eller ved a. lsbrev (s. d.). Under stadige kampe med kongemagten udvidedes a.s privil., og Rigsrådet, der valgtes af kongen, stod med den reelle politiske magt overfor de skiftende valgkonger. Med reform. var a.s rolle som krigerstand udspillet, fra nu af er a. først og fremmest den godsbesiddende stand, som på forsk. vis søgte at sikre jordprivil. A.s økonomiske blomstring falder i Frederik II.s og Christian IV.s tid; den gik da i spidsen for en rig kulturel udvikling. A.s *uddoen* skyldes ikke, som man har ment, degeneration, men må forklares som en følge af de brugelige definitioner af begrebet slægt. Enevældens indførelse ændrede totalt a.s kår og karakter; de få tilbageblevne forrettigheder ophævedes ved grundloven 1849. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rets-historie, 1940, især § 35 med henvisninger, Albert Fabritius: Danmarks Riges Adel, dens Tilgang og Afgang 1536—1935, 1946, Stamtavler i Danmarks Adels Aarbog 1884 ff.). A. F.

adelbonde, selvejende bonde, modsat landbo (s. d.), fæster; se bonde, selvejere. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 512 f., Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 195 f., 459). S. AA.

adelby. Hovedlandshy, moderby; landsby, som i modsætning til torperne (s. d.) ikke er opstået ved udflytning. Dersom a. synes, at torpen ligger den i vejen og til skade, kan den kalde udflytterne tilbage i a.; men selv om kun en mand er tilbage i a., da er han nærmere til at kalde udflytterne tilbage end de til at kalde ham bort. J. L. I, 47—51. S. AA.

adelgade, algade, der findes i ca. $\frac{1}{3}$ af alle da. kobstæder, er landevejs-gaden, langs hvilken den ældste del af bebyggelsen samlede sig. Det var kgl. grund som alle adelveje. S. S.

adelkone. Ægtehustru.

adelsbreve. Ved siden af fødselsadelen (se adel) opstår i begyndelsen af 1400-årene en brev adel (s. d.), idet kongen ved a. (*adelspatent* eller *-diplom*) optager en mand og hans ægte agnater i adelstanden. Fra håndfæstningen 1513 skulle Rigsrådets samtykke indhentes, medmindre den adlede havde gjort sig fortjent i felten; Rigsrådets samtykke var også nødvendigt ved naturalisation af fremmede adelige. De egl. adlinger ophørte med grundloven (den sidste er fra jan. 1848), adling ved naturalisation er praktisk talt ophørt med 1800-årenes udgang. (Oversigt over patenterne i A. Thiset og P. L. Wittrup: *Nyt dansk Adelslexikon*, 1904, Albert Fabritius: *Danmarks Riges Adel, dens Tilgang og Afgang 1536—1935*, 1946).

A. F.

adelvej. Hovedvej, offentlig vej, alfarvej. Ingen måtte formene anden mand brugen af a., og den bys beboere, over hvis marker a. lob, skulle anlægge og vedligeholde den. Helc sognet eller hele hrd. skulle til tider hjælpe med. Skånske Lov 70, J. L. I, 56, D. L. 3—15.

S. AA.

adjudikation. Et ty. juridisk udtryk, der betegner auktionsrettens overdragelse af ejendom eller losore til den højstbydende på auktion. Det var alm. i Sønderjylland i ældre tid og svarede til et auktionsskøde i kongeriget.

J. H.

adjunctus, lat., egl. knyttet til. Bruges især om en medhjælper i et embede. Det var tidligere alm., at ældre præster, degne og andre fik en a., ofte en søn eller svigersøn, der måske endda fik eventualbestalling med løfte om at blive efterfølger i embedet, jvnfr. *cum spe successionis*. Fra 1805 bruges titlen adjunkt om en underordnet lærer ved latinskolerne i stedet for den ældre betegnelse hører eller locatus.

J. H.

adkomstbreve er dokumenter, der godtgør, at vedk. har lovlig adkomst til en ejendom. A. kaldes i RA. en top. ordnet samling, væsentlig bestående af pergamentsbreve, i tiden til 1660 af skoder, mageskifter o. l. vedr. kronens adkomst til de pågældende ejendomme. For tiden efter 1660 findes i Rtk. en samling af skoder til kongen. — Det af RA. udgivne værk: *Kronens Skoder, I—IV.*, 1892—1950, omfatter tiden 1535—1730 og angår både afhændet og erhvervet jordegods.

H. H-T.

Admiralitet- og Kommissariatskollegiet. Alleerede 1655 oprettedes et *Admiralitetsskoll.*, der nærmere organiseredes efter enevældens indførelse. Det udøvede kommando og jurisdiktion over sømagten. Jurisdiktionen overgik til Overadmiralitetretten (hævet 1771, men senere igen indført for lods- og prisesager), Underadmiralitetretten

(hævet 1771), Den kombinerede Ret (1727—1919) og Over- eller Generalkrigsretten. Underadmiralitetretten havde også skiftesager for de lavere militære personer af søværnet, mens de højere sorterede under Generalauditoren (s. d.). I 1670'erne oprettedes et kommissariat for flåden, der fik med dennes økonomiske bestyrelse at gøre. Det kaldes Soetatens Generalkommissariat, og 1746 indrettes Det kombinerede Admiralitets- og Generalkommissariatskollegium. På Struensee-tiden foretages i dette som i de andre koll. forsk. reformer, senere delvis opgivne, men 1784 forenes atter Admiralitets- og Kommissariatskollegiet og består som Soetatens øverste myndighed til Marineministeriets oprettelse i 1848.

H. H-T.

Admiralitetkontoret. Et sådant kontor må forudsættes at have bestået fra oprettelsen af Admiralitetskollegiet (s. d.); anføres i statskalenderen først i 2. halvdel af 1700-årene., fra 1791 kaldet Admiralitets- eller 1. Departements Kontor. Under det sorterede kommandosagerne. Blandt dets arkivalier skal nævnes de orig. kgl. res. samt indrullingsager.

H. H-T.

adressebøger, se vejvisere.

adrienne, adriane, andrienne, oprindelig en los negligédragt med slæb. Båret første gang af den franske skuespillerinde Mme Dancourt i 1703 som Andrienne i M. Barons bearbejdelse af Terents Andria.

E. A.

»Adskillige bestillinger« er to i Da. Kanc. førte prot., nr. 1 for Danmark for tiden 1730—1848, nr. 2 for Danm. (og Norge til 1814) for 1730—1835. De er forsynede med alfabetiske sted- og sagregistre og består af lister med navne og bestallingsdatoer for embeds- og bestillingsmænd samt med navne og bev.datoer for priv., bev. og benådninger under Da. Kanc. (f. eks. bevillinger på apotek eller farveri, frimesterbev. m.m.).

H. H-T.

advent af lat. adventus, ankomst, forberedelsen til Jesu komme, de sidste fire uger før jul. Der er 4 søndage i advent, af hvilke den første, som indleder kirkeåret, enten er den sidste søndag i nov. eller den første i dec.

E. K.

advokater, se prokuratorer.

af arild (i D. L. af alders tid). Udtryk for, at en vis tilstand har bestået så længe, at man ikke mere har nogen erindring om, hvornår den blev indført, hvorfor den uden yderligere bevis anerkendes som lovlig.

S. I.

afbygger. Person, der har forpagtet eller fæstet, evt. ejer eller blot driver et fra en større ejendom (f. eks. hovedgård eller bondgård) udskilt brug.

Forekommer også på købstadjorder. Om a.s retligheder og pligter se: Jac. Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret, 2. udg., 1813, især I., s. 551—53, jvnfr. II, s. 480 (med henvisninger). Ofte brugt = parcellist. C. R. H.

afdragspenge, se decimation.

afførselspenge. Svarende til forlov (s. d.) fandtes fra 1500-årene en arveafgift til jordegodsejeren af arveparter, der tilfaldt arvinger uden for godset, betegnet som forlovspenge eller a. I købstæderne tilfaldt a. kronen, men var dog undertiden tillagt byen, således i Kbh. ved reskr. ^{20/10} 1688. Ifølge Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed, II, 1656, s. 130, var afgiften 3 rigsmark, i D. L. 5-2-75 er den ansat til 2 lod solv (1 rdlr.). Fra 1753 gik arveparter på 10 rdlr. og derunder fri. Den ophævedes ved lov af ^{19/2} 1861. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 620 ff., Hans H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 286 f., J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 277 f.). H. N.

afgangsliste, se til- og afgangslister.

afgiftslen, se len.

afkald, erklæring, hvorved man opgiver en ret eller anerkender at have modtaget, hvad man har krav på; kvittering. Anvendtes i ældre tid navnlig om den kvittering, værgen fik ved afgivelsen af værgemålet, og om hvilken det var foreskrevet i D. L. 1-3-7, at den skulle læses til linge. S. I.

afkorte, gøre mindre, forringe, bruges om en formindskelse af landgilden eller andre afgifter på grund af misvækst, krig og andre ulykker. J. H.

aflad. Ved angerfuldt skriftemål og præstens absolution tilgives efter kat. lære synden og eftergives de *evige* straffe i helvede, men ikke *alle* straffe. Tilbage er *tidsbegrænsede* straffe, der må afsones her på jorden eller i skærsilden. De tidsbegrænsede straffe kan afkortes ved bodsovelser, og ved at kirken giver aflad. A. er eftergivelse af tidsbegrænsede syndestrafte. Kirken råder over den skat af fortjenester, Kristus og helgenerne har erhvervet. At vinde en a. vil sige at få del i denne skat. Synderens gæld (straffen i skærsilden) afbetales med kirken skat af Kristi og de helliges fortjenester. Den første betingelse for at vinde a. er *angerfuldt* skriftemål, dernæst altergang, kirkebesøg, bønner og i middelalderen ofte almisser. A. er tit af ikke-kat. forfattere blevet forvekslet med syndsforladelse. Syndsforla-

delsen er betingelsen for at kunne vinde en a. Man har aldrig kunnet få tilgivelse for synder, man har i sinde at begå, da hensigten at begå en synd viser, at man ikke angrer den. Af samme grund har man heller ikke kunnet vinde a. for synder, man vil begå. En a. på 40 dage vil sige eftergivelse af så mange tidsbegrænsede syndestrafte, som i oldkirkens strenge tid afsonedes med 40 dages bod. Et *afladsbrev* gav ret til at vælge en skriftefader, der efter angerfuldt skriftemål kunne absolvere indehaveren for alle synder, også for dem, det ellers var forbeholdt biskoppen eller paven at absolvere for, og derefter med pavelig fuldmagt meddele en fuldkommen a., d.v.s. fuldstændig eftergivelse af alle syndestrafte. A. kan forbønsvis tilvindes de afdøde. På reformtiden mente mange, at for at vinde en a. for de *afdøde* var det nok at udføre de foreskrevne bodsovelser og betale almissen, hvorimod anger ikke var nødvendig. Det er denne mening, der er baggrunden for Luthers opræden. (Litt.: Rauschen: Lærebog i den katolske Religion, III, 1915, Th. Suhr: Aflad og jubelår, 1950).

C. L. N.

afpløjning forekom under jordfællesskabet, ved at en bonde pløjede ind over renen mod naboageren og derved lagde jord til sin egen ager. D. L. 6-15-12 og 1-4-16 (jvf. J. L. II-72 og Eriks sjællandske Lov 2-69) har straffebestemmelser herfor. I nyere folkemål betegner a. afslutningen af pløjearbejdet på en mark. (Litt.: Poul Meyer: Danske hylag, 1949, s. 323 ff.). C. R. H.

afregninger. Denne samling i RA. stammer for en væsentlig del fra 2. halvdel af 1600-årene og indeholder regninger (med bilag) fra en mængde offentlige og private personer og regeringens afregninger med de pågældende. Samlingen er ordnet efter fordringshavernes stand og virksomhed (I. Kgl. og fyrstelige personer; II. Adel o. s.v.) og efter fordringernes art. Der findes en udførlig seddelregistratur til hele samlingen samt person-, sted- og sagregistre til denne. Over a. for 1660—1680 er trykt en summarisk fortegnelse i Vejrl. Arkivr., III, 1900, s. 8—30. H. H-T.

afsked betyder dels afgørelse, dels aftale, overenskomst. Det bruges undertiden i samme betydning som *reces* (s. d.). J. H.

aftenlæsning, se degnelæsning.

aftingning, overenskomst, navnlig om nedsettelsen af et bodekrav eller om afløsning af en livs- eller legemsstraf med en bodestraf (jfr. D. L. 1-24-1). S. I.

aftægt. Det forhold, at en besidder af en land-

ejendom som vederlag (eller del heraf) for ejendomsafståelsen påtog sig at underholde en tidligere ejer eller fæster og hans evt. kone, så længe vedk. levede. Underholdet fastsattes ved en ofte tinglæst aftægtskontrakt, ved hvilken nærmere bestemmelse om ydelsesternes art (overvejende naturaldelser) og tidspunktet for deres levering blev truffet. (Litt.: Jul. Lassen: Haandbog i Obligationsretten, Speciel Del, 1897, s. 567—75, H. H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 294 f., F. Skrubbeltang: Husmand og Inderste, 1940, især s. 179—81, 209 f., 251—54). C. R. H.

afvalmet kaldes en husgavl, når den er forsynet med en tagflade, og huset således har valmtag (s. d.) i modsætning til huse med spidsgavl.

AA. R.

ag, port, vognport, se *agerum*.

agende, gudstjenesteordning, alterbog. I Sønderjylland fremkaldte indførelsen af den af generalsuperintendent J. G. C. Adler udarbejdede rationalistiske agende (approberet $\frac{2}{12}$ 1797) mange stridigheder mellem rationalistiske præster og deres menigheder, som holdt på den gamle gudstjenesteordning. (Litt.: Michelsen: Schleswig-holsteinske Kirchengeschichte, IV, 1879, s. 301 ff., Sdj. Aarb., 1934, s. 138 ff.) P. K. I.

agent. En titel, som af staten blev tildelt for tjente mænd. Den tilfaldt navnlig folk, der havde bemærket sig ved handel eller industri. Med titlen fulgte ingen bestemt rang, men ved tildelingen kunne det fastsættes, hvilken rang den skulle gælde for.

G. O.

ager. De ældste a. i Danm. er brede og korte, og frembragt af krogploven, arden, men allerede i forromersk tid synes muldfjælsploven at have været i brug. Den frembragte de lange, smalle, højryggede a., som kendes i hist. tid. Oldtidsagrene er af uregelmæssig karakter, deres størrelse kan variere fra 2 til 70 ar, og de er som oftest rektangulære og forsynet med digevoldinger (s. d.). De senere højryggede a. har ryg og ren (s. d.), hvilket, foruden til afgrænsning fra nabolodsejeren, også har betydning for a.s. afvanding. Flere sammenliggende a. med samme pløjeretning udgør en ås (s. d.), et agerskifte, og flere åse udgør en vang (s. d.). Også i markfællesskabets tid var a. meget forskellige i bredde og længde, og de kunne være delt på tværs i to halvdele. Foran agerskiftet løb ofte en såkaldt *hovedager* på tværs af agrene, som *forpløjning* til at vende hjulploven på. Iflg. gl. lister over jorddeling var normalageren 24 furer eller ca. 9 alen bred, men i praksis havde den ofte den

dobbelte bredde, mens længden varierede efter terrænet. Som regel lå bredden mellem 5 og 7 m, arealet o. 20—30 ar; men afvigelserne var meget talrige. (Litt.: G. Hatt: Landbrug i Danmarks Oldtid, 1937, s. 76 ff.; Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 113 ff.; Nord. Kult., XXX, 1936, s. 236 f.; Aakjær: Bosættelse og Bebyggelsesformer, Bidrag til Bondesamfundets Historie, II, 1933, s. 136; Poul Meyer: Danske bylag, 1949, s. 251). S. AA.

agerbol. I bolskiftede byer var hvert agerskifte delt i a., ofte 24 favne i bredden. Flere sådanne a. udgjorde da et bol jord; se *bol*, *bolskifte*. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 236 f.) S. AA.

agerren, se *ren*.

agerslæber. Harvelignende redskab til jævning af pløjemarkens overflade og til findeling af jordknolde. Mellem plankerne (*bullerne*) er der et fletværk af tjørneris, hvorfor redskabet ofte kaldes *tjørneharve*. Arbejdet, der udføres med den, er nærmest en mellemting af harvning og tromling. Den har dog også været brugt til sæddækning og til at samle de løsharvede stubbe med om efteråret for såningen af vintersæden, ligesom den også har været anvendt til jævning af muldvarpeskud.

P. H. K.

¹⁾ **agerum** betegner i nogle egne port eller portrum, i andre vognport, enten anbragt i huslænge eller i et skur eller lignende. I begge tilf. bruges i egne af Sønderjylland navnet *ag*. sv. J.

²⁾ **agerum**. Koregangen i *agerumslade* (s. d.).

agerumslade, også kaldt *kørelade*. Lade med køregang (egnvis kaldt *agerum*, *køregulv*, *langlo*) langs igennem ved den ene side, undertiden begge, lukket med porte i begge gavle; denne gang bruges ofte også som lo (s. d.); det er altid tilfældet, hvis laden ikke har særligt rum hertil (jvnfr. betegnelsen *langlo*). I ældre tid fandtes disse lader gennemgående kun på storgårdene; først o. 1800 bliver de alm. på bøndergårde, men kun i Nord- og Vestjylland samt Nordslesvigs vesteregn. De eksisterende gl. a. er i reglen højremshuse (s. d.). sv. J.

agervolde, se *oldtidsagre*.

agio. Italiensk ord for fortjeneste ved salg af møntsort, værdipapir o. l. til en højere kurs, end man har givet.

SI. J.

agn. Madding til fiskekroge, se *bakke*, *ålekrog* og *lakselænke*. Andre benævnelser på agn er *es* og *bed*. Til agn anvendes småfisk eller ituskårne fisk, se *tobisvåd*, men også indmad, f. eks. okselever. Almindelig er også sandorm og

dette især i tidligere tider, se ormegrøft. Sandormen fremskaffedes ved gravning eller stampning, se Fiskeriet i Danmark, II, u. å., s. 515.

H. R.

agnatisk. Som a. betegnes det slægtskab, der er etableret gennem lutter mandlige led. A. F.

agramaner, borter eller snore i possementarbejde, anvendes som besætning på tøj eller andet, især uniformer, liberier o. s. v. E. A.

agterstade. Restance.

akantus. Bladornament (akantusbladrække, akantusranke, akantusmontant) først udviklet af hellenerne på grundlag af en urte- eller buskagtig plante, særlig *acanthus spinosus*, der vokser

Akantus på dørindfatning.

i det østlige middelhavsområde, og hvis underste blade er store og fjerfligede, stænglerne riflede med små, kurveagtige skedblade. Akantusbladet er en hovedbestanddel i det korintiske kapitæl og var den romerske kejsertids yndlingsornament, men mistede efterhånden sit naturalistiske præg. Er i virkeligheden aldrig helt gået ud af brug, i dansk ornamentik optræder a. i næsten alle stilperioder efter kristendommens indførelse, men særlig i baroktiden, o. 1700, hvor bladene blev meget tunge og voldsomme. Se båndakantus. (Litt.: R. Hauglid: Akantus, I—III, 1950).

A. A. R.

akkeneje, se tagkvist.

akselkøbing, se købing.

akseltorv. Ofte brugt som betegnelse for torve i almindelighed. Århus karakteriseres således som en by med »et vel dertil beskikket a., hvor dagligen handel og køb drives«. Navnet hentyder til, at bønderne kom kørende til torvet på deres vognakslar (jvnfr. akselkøbing), lignende navne er vogntorve og hjultorve. A. var altså det sted,

hvor handelen mellem by og land foregik. (Litt.: Hugo Matthiessen: Torv og Hærstræde, 1922, s. 41 f., Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 423).

G. O.

aktuar betyder retsskriver og blev alm. brugt i Sønderjylland i nyere tid, mens retsskriverembedet blev kaldt *aktuariat*.

J. H.

akvamanile. Vandkande, der i katolsk messe-tjeneste bruges ved præstens håndtvæt. Var i ældre tid malmstøbt og ofte formet som et dyr (løve, hjort, hane o. l.) eller en rytter. (Litt.: Danmarks Kirker, XII, 1942, s. 1089 og sagregistre til samme værk).

E. M.

album. Oprindeligt var *album*, *albus* betegnelse for 1 hvid, en mønt, som efterhånden blev $\frac{1}{3}$ sk. eller 4 penninge. Derfra overførtes betegnelsen til htk.-beregningen, hvor 1 fjerdingkar var 3 a., og sluttelig overførtes den til landmålet, hvor den betegnede $\frac{1}{12}$ skæppe land = 57,5 m². (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 225).

S. AA.

albus, se hvid.

alders tid, se af arild.

alen. Fra gl. tid brugtes to alenmål i kongeriget Danm., den sjællandske, som var 63,26 cm, og den jyske, som var 57,52 cm. Christian IV.s frdn. $\frac{12}{5}$ 1602 søgte at indføre den lybske a. i købstæderne, men tillod også den sjællandske. Ved åbent brev $\frac{10}{6}$ 1613, gentaget i *reces* $\frac{31}{5}$ 1615, § 35, indførtes Sjællands alen overalt i riget, og den benyttedes også ved landmålingen 1681—83. Ved Ole Rømers frdn. $\frac{1}{5}$ 1683 og $\frac{10}{1}$ 1698 salttes en da. a. til 2 rhinlandske fod eller 62,77 cm. Alenmålet deltes i 2 fod à 12 tommer. 3 a. udgjorde 1 favn. (Litt.: N. E. Nørlund: De gamle danske Længdeenheder, 1944, Nord. Kult., XXX, 1936, s. 217 ff.).

S. AA.

alhus, også skrevet *adelhus*, lolland-falstersk betegnelse for stuehus (s. d.).

sv. J.

alimentation, forsørgelse, underhold, især i sammensætningen alimentationsbidrag, d. v. s. det faderen påhvilende bidrag til hans uden for ægteskab fødte barns underhold, som i da. ret indførtes ved frdn. af $\frac{14}{10}$ 1763.

S. I.

alkove, egl. et arabisk ord, der betyder lille hus. A. kaldes stedvis også *bod-*, *hul-*, *hulle-seng*, *indelukt seng*, *koveseng*, *køje*, *luge-*, *vråsenseng*. En indbygget seng (eller et snævert sengeaf-lukke), der er afskilt fra værelset, den tilhører, med panelvæg med en større eller mindre senge-åbning, og for denne er der som oftest døre, luger, skydeluger eller forhæng, så der helt kan lukkes af for sengen. Undertiden finder man i

Nørre- og Sønderjylland a., der har to senge over hinanden som køjer i et skib. Hyppigere og videre kendt er det, at der på tværs i a. er opsat en hylde over den ene af sengens ender til brug som barneseng. Om a. i to etager se: Manne Eriksson: Hjäll och tarre samt andra ord för översäng och övervåning, 1943. sv. j.

allehelgensdag, *hellemisse*, tidligere $\frac{1}{11}$, indstiftet som alm. helgenfest, hvis en helgen skulle være glemmt og ikke have fået en bestemt dag. 1770 blev den henlagt til første søndag i nov. E. K.

allemandsting. Det første tingmøde i det nye år, hvor tilstrømningen af tingfolket var særlig stor. Undertiden kaldtes dette ting også for drikting (s. d.) eller snapsting (s. d.). J. H.

allesjælesdag, $\frac{2}{11}$, indstiftet i 1000-årene. Da der var mange, der ikke havde råd til at lade læse sjælemesse for hurtigere befrielse fra skærsilden, læstes på denne dag messe for alle sjæle. E. K.

alldialgods, af lat. allodium, ydelse af en eller anden art. Bruges om jord og gods, som besidderne har uindskrænket ejendomsret over, i modsætning til gods, de kun har brugtret over. I privilegierne for de danske grever og friherrer af 1671 bruges a. således om de godser, som lensbesidderen ejede udenfor lenene. I Sønderjylland anvendes a. ogsaa om selvejergårde og om fæstebønders private formuebestanddele. J. H.

allongeparyk, af fransk allonge, forlængelse. En slags paryk med lange, nedhængende lokker. J. H.

almanakker er *kalendere*, beregnet særskilt for det enkelte år, mens deres forudsætning, de middelalderl. *kalendrier* var bestemt for det kat. år i almindelighed og måtte tilpasses det særskilte år ved hjælp af dettes gyldental (s. d.) og søndagsbogstav. (s. d.). Den første egentlige a. blev trykt 1474. Fra 1491 blev der regelmæssigt trykt a. hos Engel i Wien og fra 1524 hos Stoffler i Tybingen. I Danm. har man haft nu forsvundne private a., beregnet for konger og stormænd; vi ved, at Tycho Brahe har beregnet a. for Frederik II. Offentligheden hjalp sig med de ty. a., til vi i 1570 fik den første trykte da. a., beregnet af Rostockerprofessoren Levinus Battus. Hans næste a. fra 1572 har oplysninger om *markeder* og da. hist. mindedage. Den første da. beregner af trykte a. er Erik Dybvad, fra hvem a. for 1578, 1582 og 1585 stammer. Fra 1591 til 1635 er den kendte søn-

derjyske præst N. Heldvad den mest fremtrædende a. beregner. Hans a. har ofte et tillæg, *astrologia practica* eller *prognosticon* astologicon, der efter planeternes stilling udregner spådomme for det kommende år, der ofte former sig som en kritik af, hvad der mishagede H. i samtiden, og derfor er af stor kulturhist. betydning (se H. F. Rørdam i Historiske Samlinger og Studier, IV, 1902, s. 11 ff. og 352 ff.). Fra 1683 reformerede Ole Romer i samarbejde med navigationsdirektor Bagge Wandal den danske a. De forældede prognostica udrenses, de upraktiske søndagsbogstaver erstattedes af ugedagens navne, og der blev givet astronomisk folkeoplysning for publikum foruden praktiske lister over markeder og norske lagtingsdage. På Romers initiativ fastlægges universitetes a. pligt og a.-ret i D. L. 2-21-5, der indskræpes i frdn. af $\frac{18}{8}$ 1685, årligt optrykt i Romers a. I Romers tid findes der ofte morgen- og aftensalmer i a., de erstattes fra 1782 med meddelelser fra Det danske Landholdningsselskab. Den moderne a. med tillæg af litt., folkeoplysende eller praktiske bidrag begynder med trykkefrihedsselskabets Danske Folkekalender, 1841, og med Flinchs a. i 1842. (Litt.: Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi 1551—1600, 1931, s. 9—20, Niels Nielsen: Matematikens Historie i Danmark 1528—1800, 1912, s. 276—83, Axel V. Nielsen: Ole Romer, 1944, s. 121—29, Lauritz Nielsen: Danske Nyttårgaver i Kulturminde, 1944, s. 9—32. Sml. også N. Lithberg: Almanackan, från astrologisk rådgivare till svensk kalender, 1933). H. EL.

Almindeligt Handelskompagni. Oprettet 1747 med det formål at besejle og handle på Vesterledet og Middelhavet m. m., fortsatte hvalfiskefangsten og fremme fiskehandelen. 1750 fik det overdraget den grønlandske handel, 1764 yderligere handelen på Island og Finmarken. 1774 overtoges A. H.s aktier af staten, og dets virksomhed ophørte med året 1775. Jvnfr. handelskompagnier. H. H-T.

alminding, fællesjord, landstrækning, som ikke ejes af en enkelt, men henligger udyrket til fælles benyttelse af *alle mænd* i een eller flere byer, som regel græsnings-, hede- og skovarealer; men også om åben plads eller gade i en by. Ved J. L. fastslås, at hvad ingens var, tilhørte kongen, men nytten og brugen af a. kunne tilhøre bønderne (J. L. I. 53; III. 61; D. L. 5-10-20). Iflg. Skånske Lov tillodes det enhver lodtager i a. at forlange den rebet, og, når de øvrige lodsejere modsatte sig dette, at dyrke sin

andel efter eget tykke (Skånske Lov 71). Særlig kendt er de bornholmske a., der var store strækninger af hedejord, skov og lyng, hvis græsning og lyngslet tilhørte bønderne. (Litt.: Jac. Mandix: Dansk Landvæsenret, 1813, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 145 ff., 178 ff., 200, 293; jvfr. krongods).

S. AA.

almuebiblioteker. Et af de praktiske, men ofte oversete, udslag af rationalismen var oprettelse af lænebiblioteker og læseselskaber for landalmuen. Det ældste kendte er præsten J. A. Dyssels i Østoft på Lolland fra 1782 (se: Bogens Verden, 1919/20, s. 209 f.). Fra ham overførtes ideen af Chr. Marfeldt til Landhusholdningsselskabet, der ved præmier 1785—1812 og boguddelinger til ind i 1900-årene støttede det private initiativ, der som oftest udgik fra stedets præst, der dog undertiden blot var pennenfører, eller dets lærer, der fra 1830'erne oftest blev bibliotekar, sjældnere fra andre embedsmænd, fra proprietærer eller forpagtere, sjældent — i al fald direkte — fra bønderne selv. De biblioteker, der støttedes, findes omtalt i Udsigt over Selskabets Forhandlinger i Det Kgl. Danske Landhusholdnings-Selskabs Skrifter, VII, 1804, Nye Samling, I—IV, 1808—17, i Landoeconomiske Tidender, VI, 1817, Nye Landoeconomiske Tidender, I, 1819, IV—V, 1822—23, VII, 1830; fra 1819/20 i Efterretning fra det Kgl. Landhusholdningsselskab angående indkomne Beretninger, Æskninger m. v., fra 1832/33 i Kundgjørelse om det Kgl. Landhusholdningsselskabs Foretagender, fra 1834/35 i Det Kgl. Landhusholdningsselskabs Forhandlinger og Foretagender, fra 1836/37 i Aarsberetning om det Kgl. Landhusholdningsselskabs Foretagender. Den bogbestand, der lokalt skaffedes til veje, var ofte meget tilfældig, pengemidlerne ubetydelige. De stammede fra legater, sammenskud og små faste kontingenter (en oversigt over godkendte fundatser i Collegialtidende findes i Bogens Verden, 1919/20, s. 128). Afgørende blev da boggaverne fra Landhusholdningsselskabet, mest og vigtigst landøkonomisk og landborellig litt., men ofte forsødet ved moraliserende, religiøs og national litt., til dels skaffet billigt fra forlagenes overskudslagre af mindre kurante bøger. Selskabets virksomhed tiltog betydeligt fra 1830'erne — 1790—1830 støttedes ialt kun 73 biblioteker — da også andre selskaber tog denne arbejdsform op, vistnok med impulser fra folkeoplysningsarbejde i England og Norge (Wergeland). Fra 1835—48 støttede Selskabet til Tryk-

kefrihedens rette Brug talrige biblioteker på land og i by (lister over støttede biblioteker i årsberetninger i Dansk Folkeblad, I—XIV, 1835—48), og i Sønderjylland virkede 1839—47 Foreningen til dansk Læsnings Fremme i Slesvig, fra 1851—76 Den midlertidige Comitee for Oprettelse af danske Folkebiblioteker i Slesvig, fra 1880 Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig (se: Jakob Petersen i Festskrift til H. P. Hanssen, 1932, s. 188 ff.). Trykkefrihedsselskabets speciale var hist. og national litt., uden at det liberalistiske moment forsømtes (jvfr. Dansk Folkeblad), mens de slesvigske selskaber nærmest koordinerede de kongerigske selskabers bogleveringer til Sønderjylland. Fra nationalliberale kredse udgik også det i 1866 af Den danske Folkeforening nedsatte Udvalg for Folkeoplysnings Fremme, der lededes af Matthias Steenstrup, og som fortsatte i Trykkefrihedsselskabets spor. Bevillinger af den Raben-Levetzause Fond 1876—81 afløstes fra 1882/83 af små bevillinger på finansloven til søgnebiblioteker.

Landhusholdningsselskabet udgav flere mønsterkataloger til vejledning ved bogkøbet, det ældste fra 1807 skyldes væsentlig Jonas Collin. 1844 udgav Trykkefrihedsselskabet J. W. Marckmanns Fortegnelse over Skrifter til Læsning for Menigmand, i hvis tillæg de ældre almuebibliotekers organisation er gennemgået. (Litt.: H. Hertel: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie, I, 1920, s. 189 ff. og 378 ff., Andr. Sch. Steenberg: Folkebogsamlinger, 1900, s. 53 ff., Jørgen Banke: Folkebibliotekernes Historie i Danmark, 1929, J. Aarsbo: Bibliotekerne og Samfundet, 1935, s. 9 ff., Arne Kildal: Norske folkebogsamlinger, 1949, s. 43 ff.).

H. N.

alsædsbrug (jvfr. driftssystemer m. m.) er den form for agerbrug, der består i, at man hvert år bruger den samme jord til kornavl; oftest om den nærmest landsbyen liggende jord, *alsædjorden*, *alsæden*, som år efter år bruges til kornavl. Ordet har oprindeligt betydet *adelsæd*, hovedsædejorden, og i Thy og på Mors er det navnet på den nærmest ved byen liggende jord, mens *brødejord* er den mark, der er under brud, brydes op til korn, og *v ang* (s. d.) er udmarken, der fortrinsvis dyrkes med havre. A. el. *envangsbrug* kendes især i Østjylland og på øerne. (Litt.: Henrik Pedersen i Hist. T., 8. r., I, s. 118 f.).

S. AA.

alter. Det hellige bord i kirken, foran hvilket

messen læses, og hvorfra nadveren uddeles, og nu bærer af altertavlen. Det romanske a. bestod enten af en kasseformet, muret blok eller — især i Jylland — af regulære granitkvadre. I alterbordpladen var der altid en »helgengrav« — en reminiscens fra den tid, da a. var bygget over helgenes grav — en lille, aftrappet fordybning med et relikviagemme, oftest en blykapsel med en helgenknogle. De murede a. har sikkert fra første færd været dækket med panelværk (jvnfr. antemensale) eller forhæng (jvnfr. antependium). (Litt.: Danmarks Kirker: sagregistre og kunsthist. oversigter; smukke eks. i XII, Tisted amt, 1940—42).

E. M.

alterbog. Efter at de talrige middelalderl. liturgiske håndbøger i reform.-tiden til dels var blevet erstattet af tilsvarende af luthersk karakter, fik den da. kirke 1556 sin første alm a., udarbejdet af Peder Palladius. Den indeholder først og fremmest epistel- og evangeliestykker samt kollekter til brug på alle kirkeårets søn- og helligdage. De flg. sjællandske biskopper udgav reviderede udg. heraf, indtil der 1688 kom en ny, langt fyldigere a., udarbejdet af biskop Hans Bagger. Den er endnu i det væsentlige gældende.

B. K.

altergods kaldtes det gods, som i den kat. tid blev henlagt til de talrige sidealtre eller kapelaltre, som især stiftedes i senmiddelalderen. Af indtægterne lønnedes altrets præst eller »ejer«, *vicarius perpetuus*, og udgifterne til altrets og »messeredets« vedligeholdelse udrededes af dem. Efter reform. blev en stor del af a., forsåvidt det ikke krævedes tilbage af stifterne eller deres arvinger, henlagt til andre kirkelige eller pædagogiske formål.

B. K.

alterskrank. Rækværk, forsynet med knæleskammel for altergængere, anbragt et stykke vest for alteret. A. kan være halvrund, retkantet eller i enkelte landsbykirker gå tværs over koret. A. kom i brug henimod 1700.

E. M.

altertavle, tavleagtig opbygning på alter. Den skabsagtige tavle med enkelte eller dobbelte fløjdore afløste i got. tid den rom. periodes krucifiks som alterprydelse. I skabet var der udskårne scener fra bibel eller helgenlegender, mens fløjene oftest rummede apostlene og på ydersiderne havde malerier. Efter reform. afløstes denne type af ungrenais.s katekismustavler (der også kunne være af fløjtype) med skriftord, trosbekendelse m. m. Høj- og senrenais.s a. var arkitektonisk opbyggede med malerier og skriftord i felterne. I bruskarokken træder maleriet til-

bage for reliefskæringerne, og de arkitektoniske led opløses. Senere stilperioders a. er som regel malerier. — En arkitektonisk opbygget a. består af flg. led: fodstykke eller postament (på got. a. kaldet predella), undergesims, storstykke med storvinger, (stor)gesims, topstykke med topvinger, topgesims og gavl (topgavl). Storstykket består som regel af storfelt (midtfelt) og sidefelter. — Højaltertavlen har plads på kirkens hovedalter, sidealtertavlerne på sidealtrene. (Litt.: Fr. Beckett: Altertavler i Danmark fra den senere Middelalder, 1895, samme: Danmarks Kunst, II, 1926, Danmarks Kirker: sagregistre og kunsthist. oversigter).

E. M.

amagerhylder. En i nyere tid meget udbredt betegnelse for de trekantede taveletter (s. d.) eller *pyramider*. Udtrykket er muligvis først opstået med Exners interiørbilleder fra Amager, der gennem reproduktioner er blevet kendt over det meste af landet.

H. ST.

amme. Vinnål på 4 ankre = 40 stöfken = 160 potter. 3 a. var 1 pibe, 6 a. 1 foder vin. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 199). S. A. A.

amt, se lavsvæsen.

amter. I Sønderjylland var det allerede i middelalderen alm. at kalde lenene med det ty. udtryk amt. Ved kgl. ordre til skatkammeret af 18/2 1662 blev det påbudt, at lenene i Danm. for fremtiden skulle benævnes amter. Som en naturlig følge af det store bortsalg af krongods fandt der i årene efter enevælden en koncentration af a. sted. Ved plakat af 21/6 1794 blev der gennemført en indgribende forandring i amtsinddelingen, og de enkelte a. fik i alt væsentligt det omfang, de har idag. Mens lensmanden også havde haft militær myndighed, blev *amtmanden* næsten udelukkende en civil embedsmand. Hans stilling i de første år efter 1660 var ikke ganske klar, men gennem en række bestallinger fra 1671 blev det fastslået, at det var stiftbefalingsmanden (se stiftamtmand), der skulle have den virkelige administrative magt i amterne, idet han ikke blot skulle have tilsyn med købstæderne og gejstligheden, men også med stiftets amtmænd. Amtmandsembederne blev herefter nærmest rent repræsentative stillinger. Amtmandsinstrukserne fra den flg. tid, 1/7 1682, 4/12 1683 og 8/3 1690, viser dog, at man hurtigt udvidede amtmændenes myndighedsområde. Endnu i instruksen af 5/1 1722 blev stiftamtmandenes tilsynspligt fastslået, men i løbet af 1700-årene mistede den så at sige al betydning, og ved kgl. res. af 4/5 1793 blev også købstæderne

henlagt under amtmandens tilsyn, et forhold der ophørte i 1868. *Greverne og baronerne* var amtmænd i deres baronier, indtil denne særretlighed bortfaldt som en følge af grundloven. Amtmændenes opgaver var mangfoldige, han var først og fremmest kongens repræsentant i amtet og mellemeleddet mellem kollegierne og befolkningen. Han skulle påse, at lovene og kongens ordrer blev overholdt og beskytte de kgl. undersåtter mod overgreb. Gennemførelsen af det kommunale selvstyre, især indførelsen af amtsråd i 1841, og udviklingen af det demokratiske folkestyre efter 1849 har på mange måder indskrænket amtmændenes virksomhedsområde, men samtidig har statens stadig forøgede indblanding i borgernes liv medført, at nye opgaver er blevet pålagt dem. Som følge af amtmændenes udstrakte myndighedsområde indeholder *amtsarkiverne* et materiale af meget stor værdi for studiet af Danm.s indre forhold. Det er gennemgående meget lidt, der er bevaret fra 1600-årene, men fra det følgende århundrede er de fleste arkiver nogenlunde intakte. Som regel findes der kopibøger, ofte delt i to rækker, breve til kollegierne og breve til andre; undertiden er der også kopibøger over indkomne breve. Korrespondancen er næsten altid delt efter afsendere. Efter 1800 indførtes i de fleste amter journaler, der blev saglig inddelt. Amtmanden havde skiftejurisdiktion over godsejere, selvejere, hovedgårdsforpagtere m. fl. (D. L. 5-2-90), og der findes derfor i arkivet skifteprot. indtil 1793, da herredsfogderne overtog denne skiftemyndighed. Desuden indeholder *amtsarkiverne* overformynderiprot., ekstraordinære boer, ældre matrikler, godsjordebøger, hoverireglementer og hoveriforøninger, landvæsenkommissionsprot., overpolitiretsprot. fra tiden 1791—1850, forligskommissionsprot. efter 1795, fattigdirektionsprot. 1803—1841, amtsskoleledelse, amtsrepartitionsregnsk. m. m., brandforsikringsprotokoller til 1800, lægdsruller og de ældre dele af amtsrådenes arkiver. (Litt.: Carl Christiansen: *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie* under de to første Enevoldskonger, I, 1908, s. 143—154, II, 1922, s. 199—208, Palle Rosenkrantz: *Amtmandsbogen*, 1936. Heri også biografier af amtmændene 1660—1935. Fortegnelser over amtmænd findes i J. Bloch: *Stiftamtmand og Amtmand i Danmark og Island 1660—1848*, 1895, Germann H. W. Jonassen: *Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget Danmark 1848—1922*, 1923, F. J. West: *De kongelige Amtmand i*

Hertugdømmet Slesvig 1660—1864 (Persh. T., 9. r., VI, 1921). I Blochs og Wests værker er der udførlige redegørelser for de forandringer, der i tidens løb er sket med de enkelte amter. I Hatt og Fabritius: *Håndbog i Slægtsforskning*, 1943, s. 249 f. er der givet en kort oversigt over det slægtshist. materiale i amtsarkiverne).

J. H.

amtsfattigdirektion. I h. t. plakat af $\frac{5}{7}$, 1803 om bestyrelsen af fattigvæsenet på landet oprettedes i hvert amt en a., der havde til opgave at føre tilsyn med de stedlige kommunale sognekommisioner og gennemgå og decidere regnsk. Amtmanden førte forsædet, og a. bestod desuden af amtsforvalteren eller amtsforvalterne, samtlige herredsprovster og to kgl. godsbestyrere eller kyndige landmænd, udnævnt af Da. Kanc. efter amtmandens indstilling. Endvidere deltog biskoppen i forhandlingerne. Der holdtes mindst to møder årlig, som regel i april og oktober. I 1841 overgik a.s forretninger til amtsrådet. Arkiverne findes i LA. sammen med amtsarkiverne. H. J.

amtsforvaltere. For 1660 blev lenenes økonomiske forvaltning udført af lensmændenes ridefogeder og skrivere. Efter at lenene var bleven forandret til amter (s. d.), blev der udnævnt særlige *amtskriverer*, der på eget ansvar skulle opkræve de kgl. skatter, jordebogsindtægter m. m. Hvert år skulle de indsende regnsk. for deres indtægter og udgifter til Rtk. (se amtsregnskaber). De stod som amtets andre betjente under amtmandens og stiftamtmandens tilsyn, men udførte iøvrigt deres forretninger ganske selvstændigt, ofte hjulpet af en ridefoged, undertiden også af en slotsfoged. O. 1700 begyndte man at bruge udtrykket a. i stedet for amtskriver, som efterhånden ganske forsvandt. Foruden at være oppebørselsbetjent havde a. i ældre tid også forskellige andre opgaver. Han havde et vist tilsyn med vejene og med udskrivningsvæsenet og sørgede for fordelingen af frirejser. Indtil 1841 førte han regnsk. for amtsfattiggasserne og regnsk. vedr. *amtsrepartitionsfondet*, der blev oprettet ved plakat af 31. dec. 1819. I de tilfælde, hvor der ikke var nogen ridefoged, havde han også tilsyn med kronens bondergods, ligesom han var skifteforvalter for de kgl. fæstere, der ikke horte under rytterdistrikterne. I ældre instrukser, bl. a. fra $\frac{1}{7}$, 1682 og $\frac{23}{8}$, 1690, og i frdn. af $\frac{30}{1}$, 1793 og $\frac{8}{7}$, 1840 findes udførlige bestemmelser om a.s arbejde, der efterhånden udclukkende blev begrænset til oppebørslen af skatter og afgifter til staten. For-

tegnelser over Danmarks amtsforvaltere 1660—1848 og 1848—1932 er udarbejdet af Henry Bruun og Harald Hatt. De er trykt i Persh. T., 7. r., IV, 1919, og 9. r., VI, 1933. (Litt.: Carl Christiansen: Bidrag til dansk Stashusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I, 1908, s. 155, og II, 1922, s. 209—217, Helge Nielsen og Victor Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948, s. 180—198).

J. H.

amtsfuldmægtig. I Åbenrå og Løgumkloster amter udpegedes blandt ansete gårdmænd indtil midten af 1800-årene a., som dels skulle repræsentere beboernes interesser overfor amtmanden og dels være amtmandens tillidsmænd overfor undersåtterne. De medvirkede ved påligningen af skatter og afgifter, og deres hverv mindede i meget om herredsfuldmægtigenes i Tønder amt. (Litt.: H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Slægter, 1941, s. 40 f., Ludw. Andresen: Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern, 1943, s. 190 ff.).

P. K. I.

amtslæger, se embedslæger.

amtspas. Efter at udskrivningen af de værnepligtige var blevet ændret ved stavnsbånds-frdn. af ²⁰/₆ 1788 kunne amtmanden give de indrullede tilladelse til at flytte til et andet amt end det, hvori de var indskrevet i lægdsrullen. A. blev afskaffet i 1849. Udtrykket bruges også om de rekvisitioner på frikørsel, som amtmændene kunne udstede til de såkaldte amtsrejser (frdn. ²⁶/₆ 1844, § 16).

J. H.

amtsprovstier. Iflg. frdn. ⁵/₁₂ 1806 skulle der i alle a. i Danm. af kongen udnævnes en amtsprovst, der, når de af gejstligheden valgte herredsprovster afgik, skulle overtage deres forretninger og tillige have overopsyn med provster og præster i de tilbageværende provstier, med skole- og fattigvæsen, kirker og præsteboliger. Skont flere amter blev delt i to, et enkelt i tre a., var distrikterne for store, og da ordningens finansielle grundlag svigtede, blev amtsprovsterne fra 1822 (cirkulære ²⁰/₆), efterhånden som de afgik, erstattet af kgl. udnævnte distriktsprovster med 2—4 hrd. under sig.

P. B.

amtsråd blev oprettet ved anordning af ¹³/₈ 1841. De bestod af amtmanden som formand, en af amtets provster, indtil to lensbesiddere med mindst 500 td. htk. i amtet og 6 medlemmer, valgt af amtets beboere. Hvis sædegårdsejerne ejede halvdelen af amtets jord, skulle de vælge 3 af de 6 medlemmer, ellers 2. De øvrige valgtes af sogneforstanderskabene, der hver udpegede

een valgmand. Ved lov af ²²/₃ 1855 kom amtsrådene til at bestå af amtmanden som formand og 7—11 valgte medlemmer. Halvdelen af disse plus een valgtes af sogneforstanderskabene på samme måde som hidtil, resten af de højest beskattede. Disse bestemmelser forblev i al væsentligt uændret ved landkommunalloven af ⁹/₇ 1867, mens det ved lov om kommunale valg af ²⁵/₄ 1908 blev bestemt, at a.s medlemmer skulle vælges af valgmænd, hvoraf ²/₃ var valgt af sognerådene, og ¹/₃ bestod af de højest beskattede. Ved lov af ¹³/₄ 1916 blev den priv. valgtret afskaffet. Alle valgmændene skulle nu vælges af sognerådene. A.s opgave er at føre tilsyn med sognekommunerne og bestyre alle amtskommunale anliggender, herunder også foretage udskrivning af bidrag til amtsrepartitionsfondet (fra 1933 amtsfondet) og fastsætte dets udgifter. Da amtmanden er a.s forretningsfører, findes dets arkiv ved amtskontoret og vil ofte være afleveret til LA. sammen med amtsarkivet. Trykte mødereferater og uddrag af regnsk. giver et godt indtryk af a.s virksomhed og indeholder et værdifuldt lokalhist. materiale. (Litt.: L. F. la Cour: Sogneraad og Amtsraad, I—III, 1941—48, P. F. Schou: Landkommunernes Forfatning og Styrelse, 1881, W. Oxholm: Haandbog i dansk Kommunalvæsen, I, 1916, samme: Landkommunernes Styre, 1935).

J. H.

amtsregnskaber. Efter enevældens indførelse inddeltes landet i amter (s. d.) i stedet for len. Under amtmændene stod de kgl. amtskrivere (amtsforvaltere), der på eget ansvar aflagde regnsk. på Rtk. over de kgl. indtægter i amtet. I de større amter var tillige ansat en ridefoged, der oppebar og gjorde regnskab for de uviste indtægter, og en slotsfoged, der førte inventarregnsk. for det pågældende slot (slotte). A. falder i flere rækker: Jordebogsregnsk., hvis betydning skrumpede ind ved de store bortsalg af krongods; kontributionsregnsk., der omfattede de efter 1660 påbudte htk.skatter, og som kan betegnes som hovedregnsk.; regnsk. for konsumtions-, familie- og folkeskatten, der dog tit var bortforpagtet, hvorfor dens regnsk. savnes; ekstraskatteregnsk. over de mange overordentlige påbud, således de for personalhist. vigtige kopskatter. (Litt.: Carl Christiansen: Om Amtsregnskaberne som historisk Kilde i Fort. og Nut., IV, 1923, s. 2—37).

II. H. T.

amtsrepartitionsfond. Ved plakat af ³¹/₁₂ 1819 blev det bestemt, at de forsk. amtskommunale afgifter skulle lignedes under et og indtægterne

indgå i et a., der blev administreret af amtsforvalteren, fra 1841 af amtsrådet. Afgiften til a. blev fordelt efter amtets htk., fra 1905 efter ejendomsskyld. Ved landkommunalloven af $\frac{6}{7}$, 1867 blev det gjort muligt at ligne en del af afgiften direkte på sognekommunerne; samtidig blev det bestemt, at den særlige ligning på enkelte dele af amtsråds kredsen, som tidligere havde fundet sted m. h. t. udgifter til ting- og arresthuse, tvangsarbejdsanstalter, sygehuse m. m., skulle ophøre og udgifterne overgå til a. Ved landkommunalloven af $\frac{25}{3}$, 1933, § 24, blev a.s navn ændret til *amtsfond*.

J. H.

amtsskoledirektion. I h. t. skoleanordningen af $\frac{20}{7}$, 1814 skulle tilsynet med skolevæsenet i et amt fores af en amtsskoledirektion, bestående af amtmanden og amtsprovsten. Som følge af nedlæggelsen af amtsprovstierne (s. d.) 1822 afløstes a. af *skoledirektioner* for hvert provsti. Disse skulle bestå af amtmanden og provsten, men kunne i h. t. lov af $\frac{8}{3}$, 1856 udvides med et tredje medlem, valgt af skolerådet (s. d.). Ved samme lov oprettedes påny a.; disse skulle nu bestå af samtlige skoledirektioner i et amt og fik til opgave sammen med skolerådet at bestyre skolefonden (s. d.). A. ophævedes ved lov af $\frac{20}{6}$, 1933, og provsti-skoledirektionerne afløstes af en skoledirektion for hver amtsråds kreds, bestående af amtmanden som formand, een af amtets provster og 3 medlemmer, valgt af amtsrådet. I h. t. lov af $\frac{12}{4}$, 1949 består skoledirektionerne af amtmanden samt 4 medlemmer, valgt af amtsrådet.

AA. BO.

amtsskoleråd, se skoleråd.

amtsskrivere, se amtsforvaltere.

amtstuer. Efter enevældens indførelse gennemførtes en reform, hvorved lenene blev erstatet af amter, og *amtsskriverne* overtog amtets økonomiske administration. Tidligere havde man brugt udtrykket a. om amtmændenes skriverstuer, men snart blev a. den alm. benævnelse for amtsskriverens kontor (nævnt første gang 1682), hvor skatter og jordebogsafgifter skulle betales. Fra 1694 indbetalte købstæderne deres skatter til amtsforvalteren, der fra 1784—1816 også modtog indtægterne af told og konsumtion, ligesom han førte regnsk. for det i 1819 oprettede amtsrepartitionsfond og indkrævede brandhjælp pengene. Oprindelig var der een a. i hvert amt, men efterhånden blev enkelte amter delt i flere amtstue kredse. Oversigt over nedlæggelser og oprettelser af amtstuer findes i de af Henry Bruun og Harald Hatt udarbejdede fortegnelser

over amtsforvaltere (Persh. T., 7. r., IV, 1919, og 9. r., VI, 1933). Amtstuearkiverne er fra 1600-årene gennemgående dårligt bevaret, ofte findes kun afskrifter af de ældre matrikler. Fra 1700-årene er materialet mere omfattende: Korrespondance, breve og kopibøger, skifte- og fæsteprot. hartkornsspecifikationer, lægdsruller (kun til 1788), jordebøger fra godserne, sager vedr. udstykning (udstykningsapprobationer). Undertiden findes også koncepter til amtsregnskaberne (s. d.) der blev indsent til Rtk. Ved frdn. af $\frac{30}{1}$, 1793 blev det påbudt at føre *skattehovedbøger*, som derefter blev det centrale i a.s regnskabsføring. Der kan dog også være skattehovedbøger fra tiden for 1794. Fra 1800-årene findes et meget stort stof vedr. de nye skatter og afgifter, der blev påbudt lige efter 1800, den nye matrikel af 1844 og materiale vedr. dens tilblivelse og ajourføring. (Litt.: Haandbog for Amtstuerne, 1942).

J. H.

andagtsbøger eller opbyggelsesbøger har til hensigt at befordre den enkelte kristnes religiøse liv. I stigende grad er den nyere kirkehist. forskning opmærksom på a. som et vigtigt middel til at forstå de forsk. kirkelige perioders egenart. Blandt da. a. kan fra reformtiden nævnes Luthers forskellige skrifter, især hans postiller, fra 1600-årene bøger af Johann Arndt, Joh. Gerhard, Heinrich Müller, Sriver, Jesper Brochmand, J. D. Jersin, fra 1700-årene a. af Ph. J. Spener og A. H. Francke, senere af Chr. Bastholm. I 1800-årene vandt navnlig J. P. Mynsters Betragtninger over de christelige Troeslærdomme I—II, 1833, vid udbredelse.

B. K.

andelsbevægelsen består af sammenslutninger, der er stiftet med det formål gennem samarbejde at forbedre medlemmernes økonomiske vilkår. De adskiller sig fra andre sammenslutninger med lignende formål ved deså kaldte andelsprincipper. De vigtigste blandt disse er, at foreningerne står åben for alle, at medlemmerne selv vælger deres styrelse, at alle medlemmer har lige stemmeret, og at foreningernes overskud udbetales til medlemmerne efter deres andel i foreningens omsætning. Andelsforeningerne omfatter såvel forbrugere som producenter. A. har sin ideologiske oprindelse hos filosoffer og nationaløkonomer som svejtseren Pestalozzi, franskmændene Fourier og englænderen Robert Owen. I praksis blev ideen første gang realiseret i Rochdale 1844 af 28 vævere, som stiftede en brugsforening. Den første danske andelsforening var Thisted brugsforening, som stiftedes 1866 på pastor Sonnes initiativ.

1882 kom det første andelsmejeri, Hjedding ved Varde, og 1887 det første andelslagteri, i Horsens.

G. O.

Andreas dag, ^{30/11}, efter apostlen Andreas, Simon Peters broder. Han skal have bragt evangeliet til Skytien, det nuv. Sydrusland, hvorfor han særlig blev russernes helgen. På denne dag tog man varsler for vinteren.

E. K.

Andreaskanter, adraskanter, forvanskning af fransk engageants, flæser til halvlange kvindeærmer. Enten af kjolens stof eller af knipling eller hvidt broderi. Mode fra 1700-årene. E. A.

Andreaskors. Kors af form som et X. Iflg. traditionen blev apostlen Andreas korsfæstet på et sådant kors, jvnfr. kors. (Litt.: J. Ursin: Kristne symboler, 1949, s. 74).

E. K.

aner betegner ligesom ascendent (s. d.) forfædre, d.v.s. forældre, bedsteforældre, oldeforældre o.s.v.; den genealogiske fremstillingsform til behandling af anerne kaldes *anetavlen* og er ifølge sagens natur ganske regelmæssigt opbygget, således at antallet af personer i hvert led er det dobbelte af det foregående og det halve af det følgende led (1, 2, 4, 8, 16, 32 o.s.v.) Ledene kaldes også *generation* eller *anerekke*, og anerne tælles efter det sidste leds antal (altså 32 eller 64 o.s.v.), ikke efter det virkelige antal personer. Når den samme person optræder flere steder på tavlen, således at det virkelige antal personer er mindre end det teoretiske (f. eks. ved ægteskab mellem fætter og kusine, hvor deres børns 8 oldeforældre er repræsenteret af 6 personer) taler man om *anetab* eller hellere *anesammenfald*; dette kan være kombineret med *aneforskydning*, som fremkommer ved ægteskab mellem personer, der er beslægtet i ulige led. (Se Albert Fabritius: Ahnetavlen med særligt Henblik paa dansk Litteratur, 1941).

A. F.

¹⁾ **anker**. Mål for vin, øl og andre vædsker. I 1600-årene var et a. = 40 potter, i 1800-årene = 38 potter a 0,966 l. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 199).

S. AA.

²⁾ **anker**, *ankertræ*, se skorstenschammer.

annaler. De middelalderl. a. eller *årbøger* har deres oprindelse fra *påsketavlerne*, kalenderværker, hvori man kunne optegne hist. notitser. Eldst af da. a. er *Colbazårbogen*, anlagt i 1100-årene og bevaret i sin oprindelige skikkelse i forbindelse med påsketavlen (ms. i Öffentl. wissensch. Bibliothek, Berlin), den er skrevet i Skåne, men har navn efter Colbaz i Pommern, der blev grundlagt af Cisterciensermunke fra Esrom; det stof, der har da. interesse, falder i

årene 1130—70. Vigtige a. er *Valdenarårbogen*, vistnok fra 1180 til 1219 ført af mænd i kongens kanc. (bevaret i afskrift i Kong Valdemars Jordebog); dernæst *Lundeårbogen* (middelalderl. kopier i Arnamagnæanske Samling og i Erfurt), anlagt midt i 1200-årene og ført frem til 1307; *Næstvedårbogen* (821—1300) (E donatione variorum, Kgl. Bibl.) og *Rydårbogen* (middelalderl. kopi i Hamborg) fra 1200-årenes midte, der fik stor betydning i den hist. overlevering og er grundlag for flere a., f. eks. *Essenbækårbogen* (De la Gardieske samling i Uppsala), der går til 1323, og *Ribeårbogen* til 1324. Den *sjællandske årbogs fortsættelse*, der går ned til 1363, er et af de sidste stykker af vor lat. annalistik, men karakteriseres som dens ypperste. (Litt.: Ellen Jørgensen: Annales Danici, 1920, hvor a. er udgivet på mønstergyldig måde; samme: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800, 1931).

A. F.

annater. Fra 1200-årene blev det skik, at biskopperne tiltog sig ret til at oppebære det første års indtægt, a., af et ledigt præbende. Denne ret blev dog senere indskrænket til halvdelen. Til gengæld lagde pavestolen beslag på a., særlig af bispestole og abbedembeder. Ved embedskifte betales da til paven de såkaldte *servitia communia*.

B. K.

anneks. Iflg. middelalderl. kirkeret kunne to embeder (beneficier) sammenlægges ved *annektering* (unio per subjectionem), således at de embedsmæssige pligter overgik til hovedbeneficiet. Fra senmiddelalderen forekommer i Danm. i større tal annekeringer, og reform. fastholdt princippet. I Jylland træffes endnu ikke sjældent præstekald med to a.

B. K.

anniversarier, se årtider.

anno dei, lat., betyder Guds år og bruges ligesom anno domini (s. d.) ved årsangivelser for at angive, at det anførte årstal er regnet fra Kristi fødsel.

J. H.

anno domini, lat., d.v.s. Herrens år (forkortet til A. D.), angiver egl., at det pågældende år er regnet fra Kristi fødsel. Udtrykket eller den tilsvarende da. betegnelse var i ældre tid alm. ved tidsangivelser.

J. H.

anno ut supra, lat., betyder i det år, som ovenfor er anført. I tingsvidner o. l. breve, hvor dateringen blev anført i dokumentets begyndelse, plejede man, da det nu engang var alm., at datoen fandtes som afslutning på brevet, at skrive anno ut supra, hvis man da ikke anvendte den

længere formel: anno, die et loco ut supra, år, dag og sted som ovenfor.

J. H.

annuntiatio, se Marie bebudelsesdag.

anordninger betegnede i ældre tid visse af de af den enevældige konge fastsatte retsregler, navnlig sådanne, som angik offentlige institutioner. Undertiden brugtes dog a. i ganske samme betydning som frdn. Efter grundloven af 1849 er a. en retsregel, som er fastsat af kongen (eller et ministerium) på egen hånd inden for lovgivningens rammer.

S. I.

ansigtsturne, lerkar, på hvis side der med større eller mindre tydelighed er fremstillet et ansigt. Ofte er blot næse (hanken) og øjne angivet. Karrene er i reglen anvendt som gravurner og kendes fra Italien og Nordøsttyskland med Polen, hvorfra skikken antages at have nået Danm. Her bruges a. ikke sjældent i bronzealderens sidste afsnit, navnlig i Jylland. Bag karrene ligger antagelig bestemte religiøse forestillinger, en art personliggørelse af urnen. (Litt.: H. C. Broholm i Aarb. n. O., 1933, s. 210 ff., J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, II, 1939, s. 247 ff.).

C. J. B.

antecessor, lat., forgænger.

antegnelser er betegnelsen for de kritiske bemærkninger, som den reviderende myndighed, især Rtk., gjorde til de indsendte regnsk. A. blev tilbagesendt til den, der havde aflagt regnsk., og efter at han havde gjort sine bemærkninger dertil, blev regnsk. endeligt decideret af revisionen (se decision).

J. II.

antemensale, alterbordsforside. Panelstykke af træ foran alterbordet. I Danm. kendes foruden de metalsmykkede rom. a. nogle få got. a. med malerier eller udskåret foldeværk; endnu sidder talrige alterbordspaneler fra renaiss. og barok, ofte rigt udskårne på oprindelig plads. (Litt.: Fr. Beckett: Danmarks Kunst, II, 1926, Danmarks Kirker: sagregistre og kunsthist. oversigter; smukke eks. i III, Kbhs. amt).

E. M.

antependium, alterbordsforhæng, fra 1600-årene oftest af rødt flojl med guldbroderet kors, men tidligere også af andre, pragtfulde stoffer med alskens broderi, billeder eller ornamentale motiver. (Litt.: Helen Engelstad: Messelær og Alterskrud, 1941).

E. M.

Antikvarisk-topografisk Billedsamling, se billedsamlinger.

Antonius-ild, også kaldet *ignis sacer*, d.v.s. den hellige ild, var en af middelalderens frygteligste folkesygdomme, der optrådte i to former. Ved den ene var symptomerne synssvækkelse,

stigende til blindhed samt kramper og smertefulde muskelsammentrækninger, der førte til krogede og forkrøblede lemmer. Den anden form, der gav sygdommen navn, ytrede sig ved heftige brændende smerter i lemmerne, efterfulgt af koldbrand, der ikke sjældent medførte afstødelse af hænder og fødder eller hele lemmer. De syges skytspatron var den hellige Antonius. Sygdommen fremkaldtes af meldrøjesvampen, der navnlig i fugtige somre forurenede kornet. Efterhånden som man lærte at rense kornet, forsvandt Antonius-ilden. Fra Danm. haves ingen beretninger om epidemier af denne sygdom, men betegnelsen *ignis sacer* anvendtes undertiden for andre lidelser med lignende symptomer (rosen, helvedesild, koldbrand o.s.v.). (Litt.: Edv. Ehlers: *Ignis sacer* et St. Antonii, 1895).

E. G.

apoteker omtales i Kbh. fra sidste halvdel af 1400-årene, men først fra det flg. århundrede, hvor der også oprettedes a. i provinsen, vides nøjere besked. Danm.s ældste kendte a. er a. i Højbrostræde, der bestod 1536—1620, og indtil medicinalforordningen 1672 kendes desuden flg. kopenhavnske a.: Hans de Hundts a. (1572—83), a. i Skindergade (1609—o. 1658), Løveapoteket (1620), Samuel Meiers a. (1644—59), Diderik Strubes a. (1655—o. 1667), Kong Salomons a. (1658), Svaneapoteket (1660) og Det kgl. Hofapotek, der oprindeligt hed Elefantapoteket (1669). Inden for samme tidsrum oprettedes følgende a. i provinsen (årstallene angiver udstedelsen af priv.): Løveapoteket i Odense (1549), Svaneapoteket i Viborg (1573), Svaneapoteket i Helsingør (1581), Hjortepoteket i Haderslev (1583), Løveapoteket i Kolding (1585), Løveapoteket i Århus (1596), Soro (1606), Ribe (1614), Tønder (1623), Svaneapoteket i Aalborg (1622?), Nyborg (1631). Løveapoteket i Randers (1634), Løveapoteket i Næstved (1640), Det gamle a. i Nakskov (1645), Køge (1646), Domapoteket i Roskilde (1650), Løveapoteket i Nykøbing Falster (1656), Løveapoteket i Fredericia (1656), Sønderborg (1668). De første lovbestemmelser for a. findes i Christian IV.s frdn. af $\frac{10}{1}$ 1619, men først i medicinalfrdn. af $\frac{4}{12}$ 1672 fastslås, at ingen må holde a. uden kgl. bestallingsbrev, og at ansøgeren, inden dette udstedes, skal eksamineres af lægerne i det medicinske fakultet og apotekerne i København. (Litt.: E. Dam og A. Schæffer: De danske Apotekers Historie. Apotekerne i Danmark og Island og deres Indehavere siden Oprettelsen og indtil året 1922, I—IV, 1925—47).

E. G.

appel, indbringelse af en retssag for en højere instans. Indført i da. ret i middelalderen under påvirkning af kanonisk ret, ved at de bestående domstole indordnedes i en instansfølge. Mens appel i nutiden i de allerfleste tilfælde kun kan finde sted, når underinstansens dom påstås ændret, skulle i ældre tid visse domme altid appelleres, således at appellanten i disse tilfælde måtte påstå underinstansens dom stadfæstet i overinstansen. s. i.

approbation, af lat. *approbatio*, der betyder godkendelse, bruges især om myndighedernes stadfæstelse af privates aftaler og overenskomster.

J. H.

apsis, **apside**. I monumentalark. en halv- eller rund, i reglen lav bygningsdel, dækket af et halvkuppelhvælv. Antagelig opstået i hellenistisk ark., men udviklet i den forkristelige romerske basilika, hvor der var indrettet plads for tribunalet i a. Overtaget af den oldkristelige basilika som gejstlighedens plads, og derefter som korrunding et vigtigt motiv for kirkeark., både under de største og under de mindste forhold. Opbygget først og fremmest bag højalteret ved korets østgavl, men også på sideskibsgavle, korsarme og i sjældne tilfælde på skibets vestgavl. I rom. tid med halv- eller rund planform, i got. og senere ofte udformet som en mangekant. Kirkens udvendige skulpturelle og indvendige maleriske udsmykning er ofte koncentreret om a. AA. R.

arbejds løn. Lensregnskaberne giver kun få entydige lønninger, d.v.s. lønninger med angivelse af arbejdets art, tidspunkt samt evt. inkluderet kost. Først fra 1700-årene er man i stand til at opstille nogenlunde sammenhængende lønningsskæbener ved hjælp af oplysninger i kærner-, kirke- eller godsregnskaber. De her forekommende håndværkerlønninger indeholder et mesterløn. Rene svendelønsatser må søges i evt. skifter. Lønhojden var en del forskellig fra sted til sted. Den første officielle lønstatistik blev udarbejdet på grundlag af materiale, indsamlet af Indenrigsministeriet 1872—73. (Litt.: De i artiklen prisforhold (s. d.) nævnte værker af V. Falbe Hansen, W. Scharling og A. Nielsen. Desuden: Oplysninger om Arbejdernes Vilkaar i Danmark 1872, udgivet af Indenrigsministeriet 1874, Th. Sørensen: Et Bidrag til Belysning af Kjøbstadarbejderes Vilkaar, 1880, samme: Markarbejderes Vilkaar i jyske Hedeamter, 1881, J. Pedersen: Arbejds løn i Danmark 1850—1913, 1930, F. Zeuthen: Arbejds løn og Arbejds løshed, 1939, F. Skrubbeltang: Husmand og

Inderste, 1940, R. Willerslev: Københavnske fabriksarbejderes og arbejdsmænds vilkår o. 1870 i Historiske Meddelelser om Kbh., 4. r., II, 1949, s. 97—132). E. R.

arbejds penge. Kaldes oftest *errids penge*, men også *gernings*-, *dagværks*-, *træl*-, *friheds*- eller *sjældnere hovværks*- og *ydings penge* og var pengeafløsning af fæsteres hoveri, især ydet af udtjenerne. A.s oprindelse glemtes tit, så de blev en fast byrde, og fæsterne kom til at yde både a. og hoveri eller en ny afløsning heraf. Husbonden fastsatte, om hoveriet skulle afløses og bestemte alene a.s beløb. De varierede efter brugets størrelse, bondens betalingsevne og det afløste hoveris omfang, idet ikke alt hoveri behøvede at afløses. Midt i 1600-årene ansås 1 mark pr. td. landgilde for rimelig, men a. svingede stærkt. A. kunne afløse en enkelt hovform (se *spinde penge*). På krongodset forsøgte man 1624 at sætte fast takst for a., men Christian IV.s plan om 1637 at afløse alt hoveri med a. havde fiskalt formål og strandede på Rigsrådet. (Litt.: A. Berntsen: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed, 1656, se registret, H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 235, 241 ff.). H. F.

ard, se plov.

arildstid, se alderstid.

¹⁾ **ark**, se ris.

²⁾ **ark**, *arken*, *arkens gab*, se tagkvist.

arkade, buerække, som bæres af søjler eller piller; kan dog også anvendes som betegnelse for en enkelt bue (tårnarkade). I nordisk stenark. næsten udelukkende anvendt indendørs, særlig i treskibede kirker, men er dog også brugt som udvendig udsmykning især som ensartede småblændinger, *blændarkader*, der i visse tilfælde antages for at være efterligninger af træark. Foruden i ark. anvendes motivet dekorativt i træskærerarbejder, på gravsten o.s.v. AA. R.

arkebusere. Henrette ved skydning. Jvnfr. Christian V.s krigsartikelbrev 1683, VII — 51 og infanterireglement 1747, 3. del, XIII — 4—5. Af fransk *arquebuse*, *hagebosse*. G. NO.

arkeli er egl. en forvanskning af ordet *artilleri* og betegnedes i 1500—1600-årene først et våbenforråd og dernæst det rum eller den bygning, hvori våbnene forvaredes (tøjhus). På de fleste slotte og fæstninger fandtes a., ledet af en *arkelimester*, hvis samfundsstilling ahang af a.s størrelse. A. H.

arkitrav, egl. hovedbjælke. I den klassiske ark. betegnelsen på den svære, glatte eller enkelt

profilerede stenbjælke, der ligger fra søjle til søjle og på langsiderne bærer husets tværbjælker. Senere hyppigt anvendt uden egl. konstruktiv opgave. I efterreform. dekorativ kunst ofte udformet som et smalt, profileret bånd. AA. R.

arkivordningsprincipper. I ældre tid ordnede man arkivernes breve og dokumenter efter rent saglige synspunkter på samme måde som bøgerne i et bibliotek. Men efterhånden som det meget omfangsrige brevstof fra den nyere tid blev afleveret til statsarkiverne, viste denne ordningsmåde sig mere og mere umulig. I Frankrig og senere også i de andre europæiske lande gik man derfor over til at anbringe arkivalierne efter *hjemhørsprincippet*, eller som det med et tv. udtryk også kaldes *proveniensprincippet*, d.v.s. at det enkelte embedes arkiv altid blev holdt for sig, forblev en enhed, der ikke måtte sammenblandes med andre arkiver. Det enkelte embedsarkiv skulle såvidt muligt ordnes på samme måde, som det i sin tid havde været ordnet ude ved embedet, så man ved opstillingen noje kunne følge dettes kontorsystem og f. eks. altid lade journalsager ligge som bilag til journalen i stedet for at foretage en saglig eller top. fordeling af dem.

I Danmark var provenienssystemet delvis blevet gennemført af Johan Grundtvig, der fra 1861 var leder af Rtk.arkivet, som hørte under Kongerigets Arkiv. Da A. D. Jørgensen, der havde været Grundtvigs medarbejder, i 1882 blev Geheimearkivets chef, overførte han hjemhørsprincippet hertil. Hans efterfølger V. A. Secher var en lidenskabelig beundrer af proveniensprincippet og gennemførte det med stor konsekvens, stærkt påvirket af den af de hollandske arkivfolk Müller, Feith og Fruin udgivne »Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven«, der udkom i 1898 og blev oversat til ty., italiensk og fransk. Proveniensprincippet er nu det ledende for al arkivvirksomhed her i landet, i Rigsarkivet såvelsom landsarkiverne, og det er gennemført med større stringens end måske i noget andet land. Sechers formalisme og teoretiseren har ikke altid været til gavn for den praktiske ordning af det hist. kildemateriale. Man har været for bundet af teorien og har taget for lidt hensyn til den hist. forskning. Når der i dag undertiden kan være noget stift og teoretisk over de da. a., må dette uden tvivl tilskrives den store indflydelse, som Secher har haft på dansk arkivvæsen.

På de kommunale embedskontorer er der i

de senere år blevet gennemført et helt nyt kontor- og arkivordningsprincip, det såkaldte DK-system (decimalklassifikation), hvor alle sager anbringes i sindrigt udtænkte grupper, der ligesom kommunebibliotekernes bøger ordnes efter decimalsystemet, idet hver gruppe får sin talbetegnelse. Systemet er meget udpenslet og dækker faktisk alle livets forskellige forhold. Det bruges i de fleste større byer, hvor man gennemgående har været tilfreds med det. På de mindre kommunekontorer anvendes undertiden et simplificeret DK-system, det såkaldte Odder-system. (Litt.: V. A. Secher: Om Proveniens-(Hjemmehørs-) Princippet som Ordningsregel i de danske Statsarkiver og om andre der gældende Ordningsregler (Meddelelser fra det danske Rigsarkiv, I, 1906—1918, s. 191—240), Carl Gustav Weibull: Arkivordningsprincipper (Scandia, III, 1930, s. 52—77), P. Zoffmann: Decimal-Klassifikation (D.K.) for dansk Kommuneforvaltning, 1942).

J. H.

Arkivregistraturer, De ældste danske. Under denne titel begyndte Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie 1854 at udgive de ældste fortegnelser (registraturer) over indholdet af kongens (rigets) arkiver. Bd. I omfattede den Kalundborgske og Vordingborgske registratur, begge fra 1476, over adkomstdokumenter, opbevarede på nævnte to slotte, samt den Skanderborgske registratur fra ca. 1600. De flg. 3 bd. kom 1860, 65 og 85; først i 1910 endtes udg. med et stort dobbeltbd. ved William Christensen. Dette omfatter modsat de foregående også registraturer (før 1660), hvortil orig. ikke findes i RA. Udg. er forsynet med registre. Betydningen af den ligger for en stor del deri, at mange af de registrerede dokumenter kun kendes fra registraturerne, da de senere er gået tabt. Først i bd. V er det angivet, hvilke dokumenter der er bevarede, og hvor de evt. er trykt.

II. H-T.

arkivvæsen, dansk. Den nuværende organisation af de under staten henhørende arkiver skyldes loven af 30. marts 1889 om oprettelse af et Rigsarkiv (s. d.), omfattende et hovedarkiv i København samt tre provinsarkiver (fra 1907 kaldet landsarkiver, s. d.), hvortil i 1933 kom et fjerde: Landsarkivet i Åbenrå. Hovedarkivet (RA) dannedes af det i 1861 oprettede Kongerigets Arkiv og Geheimearkivet, der går tilbage til de middelalderl. rigsarkiver, der opbevarede på Vordingborg, Kalundborg og Københavns slotte. Geheimearkivet og Kongerigets Arkiv var allerede 1883 samlede under en fælles

bestyrelse. Mens der for lokaløvrighedernes arkivafleveringer til landsarkiverne er fastsat regler for, hvornår de pågældende arkivalier er afleveringspligtige, er dette ikke tilfældet for centraladministrationens afleveringer til hovedarkivet. Det er derfor forsk., hvor gamle arkivalier et ministerium selv ligger inde med, og hvor omfattende dets arkiv er. Som ret omfattende ministerialarkiver må nævnes Hærens Arkiv (s. d.), Marineministeriets arkiv, Udenrigsministeriets arkiv og Matrikelsarkivet (s. d.). Kommunale arkiver (s. d.) fra nyere tid sorterer ikke under statens arkivvæsen. En by som Kbh. har sit eget fyldige stadsarkiv. En nydannelse fra den sidste tid er Erhvervsarkivet (s. d.), der omfatter erhvervsorganisationers og private foretningers arkiver. Fra 1922 har Videnskabernes Selskabs Kommission til Undersøgelse af de i dansk Privateje bevarede Kilder til dansk Historie ved sin virksomhed fremkaldt en række afleveringer af private og godsarkivalier til statens arkiver. Da arkiver har som følge af Norges afståelse 1814 og hertugdømmernes i 1864 været ude for betydelige arkivafleveringer til henholdsvis Norge og Preussen, fra hvilket sidste land vi i 1936 dog også modtog en del arkivalier, især vedr. Nordslesvig. Ved hårdhændede kassationer i tidens løb er desuden adskilligt hist. værdifuldt arkivmateriale gået tabt. Bestemte regler m. h. t. kassationer af arkivalier er endnu ikke fastlagte. (Litt.: Axel Linvald: Dansk Arkivvæsen, 1933, Georg Saxild: Om Arkivvæsen, 1923).

H. II-T.

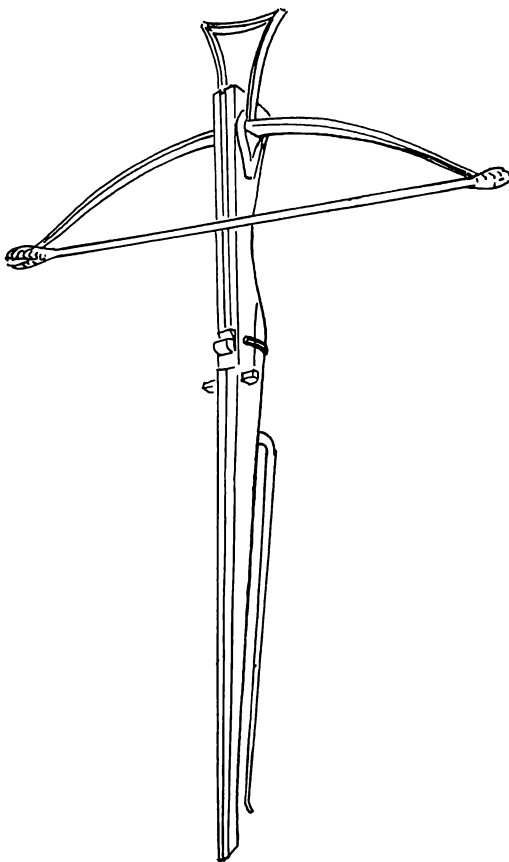
armbrøst, en slags bue monteret på et skæfte, hvor strengen kan fastholdes i spændt tilstand og først slippes ved tryk på aftrækkeren. A., der synes opstået i Frankrig i slutningen af oldtiden, kom til Norden o. 1000. Oprindelig var buen af horn, fra ca. 1400 oftest af stål. Omkr. 1550 gik a. af brug som krigsvåben, og 50 år senere som jagtvåben. De håndværkere, der fremstillede a., kaldtes på dansk *værkmestre*. A. H.

armoisin, armesin, svært taft til forhæng, sengetæpper o. l. I tyndere kvalitet brugt til foer. Kendt fra 1500-årene. E. A.

Arnemagnæanske samling. Den af universitetsbibliotekaren *Arni Magnússon* (1663—1730) tilvejebragte samling af nordiske, især islandske middelalderl. håndskrifter, opbevares i Univ. Bibl., men ejes af Universitetet og er knyttet til Det Arnemagnæanske Legat, der bestyres af en særlig kommission. De mest værdifulde islandske pergamenter var ganske vist samlet i kongens bi-

bliotek, da A. M. 1702—12 var på Island som regeringens kommissær, men han indsamlede dog under sit ophold en mængde fragmenter, der utvivlsomt uden ham ville være gået tabt, ligesom han skaffede sig talrige værdifulde afskrifter. Samlingen, der tæller ca. 2800 mss., 6000 originaldiplomer og 10.000 diplomafskrifter, er af enestående værdi for al nordisk filologisk og hist. forskning. (Fortegnelse over A. s. i Kr. Kålund: Katalog over Den Arnemagnæanske Håndskriftsamling, I—II, 1889—94). A. F.

arne, stedvis bl. a. også kaldt *arneskød*, *-sted*, *brandsted*, *esse*, *grue*, *ildere*. Det åbne ildsted i skorsten (s. d.) eller esse (s. d.) eller i hus med lyre (s. d.). Det er i de fra gl. beboelseshuse kendte tilfælde formet som en aflang bæk eller firkantet forhøjning af ca. $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ m's højde og opsat af ler, kampesten eller brændte sten, det sidste navnlig i Sønder- og Sydvestjylland. Til ildstedet hører næsten altid en trefod til at sætte gryde eller pande over ilden på; i reglen er der

Armbrøst.

desuden en kedelske (s. d.), en *lænke* af jern eller en vinde (s. d.), som kedel eller gryde kan hænges over ilden i. — Ved stuehusenes (s. d.) klassificering spiller ildstedspaceringen en vigtig rolle.

SV. J.

arnegæld. En middelalderl. afgift af købstadgrunde, oprindeligt vel af hvert ildsted. I det ældste da. brev, gavebrevet til Lunds domkirke 1085, siges den at være en årlig pengeydelse, der gives af byggegrundene. Afgiften menes at være den samme, som kaldes midsommergæld (s. d.). (Litt.: J. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 145 ff., A. D. Jørgensen: Historiske Afhandlinger, I, 1898, s. 214, Danmarks Riges Historie, I, s. 800; Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rethistorie, 1940, s. 422, Sv. Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, II, 1926—45, s. 86, 192).

S. AA.

arrask, arrest, larveligt, let uldstof fra hyen Arras i Flandern. Kendt fra 1500-årene.

E. A.

arre. En i ældre jordebøger og regnsk. forekommende form for havre.

J. H.

arrest. Ordet a. forekommer i to betydninger: kriminel a. og civil a. Den sidste form kan være enten på person eller gods, den første kun på person. Kriminel a. betegnes i D. L. som bånd og fængsel og består i, at øvrigheden (politiet) sikrer sig en mistænkt person, indtil hans sag er pådomt (varetægtsarrest). I nutiden er udtrykket varetægtsarrest erstattet af varetægtsfængsel. Den civile a. indførtes i middelalderen i købstæderne efter ty. forbillede som et middel for en kreditor til at sikre sit krav mod en udenbys skyldner og udvidedes ved Christian IV.s birkeret (1623) til alle birker i forhold til en skyldner uden for birket, således at kreditor ved fogden eller to dannemænd kunne forbyde denne at forlade birket, hvis han opholdt sig i dette, eller at fjerne sine ejendele fra dette. D. L. gav reglerne om civil a.s anvendelse uden for birkerne. A. på gods medførte tillige, at ejeren var afskåret fra at afhænde de ejendele, der var genstand for a., mens hans øvrige kreditorer frit kunne gøre udlæg i dette. A. på person, der medfører, at den pågældende hensættes i gælds-fængsel, kan i nutiden kun finde anvendelse i enkelte tilfælde og forudsætter, at debitor står i begreb med at forlade landet for bestandig eller for ubestemt tid. En a. skal i næsten alle tilfælde »forfølges« under en retssag, under hvilken den, som har ladet arresten foretage, påstår den stadfæstet.

S. I.

arveafgifter. De ældste arveafgifter var sjette- og tiendepenge (s. d.), der var rettet mod kapitalflugt fra riget, og de mere beskedne forlovs-penge eller afførselspenge (s. d.), der sikrede jorddrotten og — i købstæderne — kongen (eller byen) mod tab ved kapitalafgang fra området. Det middelalderl. arvekøb (s. d.) var ingen egl. arveafgift.

1700- og 1800-årenes arveafgifter er en fiskal udnyttelse af ejerskiftet til en beskeden kapitalbeskatning. Ved frdn. af $\frac{12}{10}$ 1792 indførtes *kollateralafgiften*, en skat på 4% af arv, der tilfaldt andre end ægtefælle, livsarvinger, forældre eller moderens medarvinger, altså af mere tilfældig og uventet arv til sidelinier. Afgiften, der med visse undtagelser ydedes af boer, hvis formue var over 100 rdlr. solv, svarede på grundlag af skiftevurderingen eller ved beediget selvangivelse. Søgte man at unddrage sig afgiften, tredobledes den. En alm. arveafgift på $\frac{1}{2}$ % indførtes ved frdn. $\frac{8}{10}$ 1810, samtidig med en lignende afgift ved salg af faste ejendomme. Denne afgift af al arv svarede iøvrigt efter samme regler som kollateralafgiften. Desuden fandtes mindre gebyrer og sportler ved skifter.

Ved lov af $\frac{10}{10}$ 1861 (gældende til 1908) samledes arveafgifterne i eet kompleks med progressiv skala efter slægtskabsgraden med arveladeren (1% for forældre, ægtefælle og livsarvinger, 4% for søskende og deres børn og 7% af andre). Forlovspenge ophævedes; sjette- og tiendepenge afvikledes gradvis ved traktater med fremmede magter, men ophævedes først helt 1904. (Litt.: J. Mandix: Om det danske Kammervesen, 1820, s. 263 ff., C. E. Amdrup: Arveafgiften efter dansk Ret, 1873, V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik, IV, s. 287 ff., H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948, s. 96 f. og 155 f.).

H. N.

arvefæste. En fæsteform, under hvilken fæstetretten overføres fra fæsteren til hans arvinger. Fæstegårdens ejer kan således normalt kun få den fulde ejendomsret tilbage, når ingen af fæsterens arvinger ønsker at overtage fæstegården. Arvefæsteren havde undertiden ret til at pantsætte eller sælge fæstegården; derimod ikke til at sælge dele af den. A. kan i ældre tid forekomme ganske enkelte steder i Danm., men mere alm. kendt blev det først ved Chr. G. Stolbergs reformer på Hørsholms gods 1759—61; kort efter gennemførtes det også på Bernstorffs gods. 1767 udbad Landvæsenkommissionen sig betænk-

ninger om a.; de fleste godsejere gik skarpt mod tanken, da de ikke ville risikere, at en doven og forsømmelig bondesøn skulle have ret til at overtage sin faders gård. Kronen gik i spidsen for udbredelsen af a. på det krongods, der endnu var tilbage; først hen i 1800-årene fik det større udbredelse på de private godser. g. o.

arvejord. Ifølge den for D. L. gældende ret bestod der til en vis grad særeje mellem ægtefæller, idet jord på landet, som vedk. ægtefælle ejede ved ægteskabets indgåelse eller erhvervede ved arv under dette, ikke indgik i det ægteskabelige formuefællesskab. Sådan jord betegnedes som a. Ved D. L. 5-2-19 indførtes fuldstændigt formuefællesskab mellem ægtefæller; men adskillige bestemmelser i lovbogen forudsætter den tidligere retstilstand som stadig bestående.

s. i.

arvekøb var en lille arveafgift, der i flere byer inden for det jyske lovområde skulle betales af arveladeren i levende live, hvis han ville undgå, at hans formue blev konfiskeret af kongen. A., der i den slesvigske byret kaldes *lagkøb*, blev ophævet ved håndfæstningen af 1326, men nævnes dog i forskellige byprivil. i 1400-årene. I kongeriget synes det at have været reglen, at indfødte slap for at udrede a. I Flensborg var det kun ugifte mænd, som var født i byen, samt kvinder, der var fri for a. I denne by bevarede a. langt ned i tiden, og endnu i 1600-årene skete det, at byen konfiskerede halvdelen af en mands formue, fordi der ikke var blevet betalt a. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 622 f.). J. H.

arveret. De for D. L. gældende arveretlige regler var til en vis grad forsk. for det jyske og det sjællandske retsområde, omend en frdn. af 1632 havde tilvejebragt betydelig overensstemmelse mellem dem. D. L. bygger i det hele på ældre jysk ret, således som den var ændret ved frdn. af 1632, og indeholdt forskellige ejendommelige regler, f. eks. at arveladerens moder arvede sammen med dennes søskende, mens arveladerens fader gik forud for disse. Ligeledes medførte den omstændighed, at blot en af arveladerens bedsteforældre var i live, at ingen af hans onkler, tanter eller søskendebørn kunne tage arv. Arveloven af 1845 inddeler arvinger i 5 klasser (1. klasse: descendensen, 2. klasse: forældre og deres afkom, 3. klasse: bedsteforældre og deres afkom o.s.v.). Ingen fjernere klasse kan arve, så længe der findes nogen arving i en nærmere klasse, og inden for hver enkelt klasse udeluk-

ker forældre deres børn fra at arve. En lov af 1857 ophævede den fra gl. tid gældende regel, at kvinder i visse tilf. kun arvede halvt så meget som mænd. Ifølge D. L. havde ægtefællen kun arveret, såfremt der var børn i ægteskabet. Arveloven af 1845 gav ægtefællen arveret, uanset om der var børn. De gældende regler om ægtefællers arveret findes i lov nr. 120 af ²⁰/₄ 1926. s. i.

arveøl. I hedensk tid er a. drikkelag for slægt og venner, hvor den afdødes søn overtager arven efter sin fader ved at drikke hans *minde* og aflægger højtideligt *løfte* om at udføre bedrifter til hans ære. I kristen tid er a. blevet knyttet sammen med og har afgivet navn til en mindehøjtidelighed med sjælemesse på ugedagen, månedsdagen eller årsdagen for den hensoendes død, velkendt fra norske og svenske middelalderlove. I Danm. har denne mindefest på årsdagen også været kaldt årtid (s. d.), svarende til lat. anniversarium. Det middelalderl. da. navn på a. er *ærve*, der findes i Rimkroniken. Ærve kaldtes også *ærveøl* eller *ærvesøl* og derfra udgår nutidige folkemålsbenævnelser som *ærøl*, *æresøl*, ofte fejlagtigt opfattet som gilde til ære for den afdøde. Fra ud-sagnsordet arve udgår den nu brugte form arveøl, også kendt i folkemål, især på de danske øer. I reglen overføres benævnelserne ærøl, arøl eller årtid på selve gildet i hjemmet umiddelbart efter jordfæstelsen (se begravelsessikke), og denne betydning af a. kendes allerede fra da. landsbylove. Men fra enkelte da. egne, således Drejø 1823 og Røsnæs og Odsherred o. 1900, kendes ærøl som betegnelse for en mindefest for den afdøde året efter begravelsen. (Litt.: Maur. Cahen: Études sur le vocabulaire religieux du vieux-Scandinave, 1921, s. 86—91 og 148—161, J. S. Møller: Fester og Højtider i gamle Dage, I, 1929, s. 291—92, og 410—15. Sml. H. Ellekilde: Nordens Gudeverden, II, 1926 ff., s. 865—67). H. EL.

arvs og gælds fragåelse. I ældre ret var det en betingelse for at kunne tage arv, at vedk. arving også overtog gælden efter afdøde. I mange tilf., hvor boets status var tvivlsom, foretrak arvingerne derfor at fragå arv og gæld. I 1768 indførtes det i romerretten kendte *beneficium inventarii* i dansk ret, hvorefter arvingerne har ret til at fragå gælden, men alligevel får udbetalt et evt. overskud i boet. s. i.

ascenderter. Slægtninge i ret opstigende linie, nemlig forældre, bedsteforældre, oldeforældre o. s.v. Ascendens betegner alle ascenderterne.

J. H.

ascensio domini, *Kristi himmelfartsdag*, 40 dage efter påske, indtræffer altid på en torsdag.

E. K.

ask. Rummål for smør og honning. I Hardsyssel og Vendsyssel = 4 kander = $\frac{1}{8}$ td., i Åbosyssel = 4 kander = $\frac{1}{8}$ td., i Hardsyssel og Salling brugtes tolvmandsask og tindelask (s. d.) (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 192 ff.).

S. AA.

askeonsdag, onsdagen efter fastelavn, hvor med fasten indlededes, kaldtes således, fordi biskoppen på den dag strøede aske på de troendes hoveder som tegn på bod.

E. K.

assessor, lat., egl. bisidder. Betegnelse for et medlem af en kollegial ret, i ældre tid også i visse tilf. om et medlem af et regeringskoll.

S. I.

assignation, også assignationsbevis. Anvisning, papirspenge. Ved statsbankerotten i 1813 var et betydeligt antal assignationer i omløb. Deres kurs var ringe.

S. J.

assumptio Mariæ, *Marias himmelfart*, $\frac{15}{8}$, til minde om Marias optagelse i himlen.

E. K.

astrag, af mnt. astrak betegnelse for *gulbfiser* (også vejbelægning), såvel af brændt ler som af natursten.

H. ST.

astrolabium. Navtisk og astronomisk instrument, beregnet til måling af himmellegemers højde, navnlig solhøjden, der benyttes til bestemmelse af stedets bredde. Den navtiske a. består af en gradinddelt cirkelring eller halv cirkelring af bronze, om hvis centrum en lineal, alhidaden, bevæger sig. A. er utvivlsomt en arabisk opfindelse, i brug i hvert fald i 600-årene e. Kr. (Litt.: Grandjean og Mentze: Danmark og Havet, II s. 127 f., 1948, Bering Liisberg: Danmarks Søfart og Søhandel, II, 1919, s. 397 f.).

K. K.

atlask, silkestof med glat, blank overflade og mat vrang. Oftest 5 eller 8bindigt. Vævearten stammer sandsynligvis fra Indien og har først rigtigt vundet indpas i Europa i 1700-årene. Atlaskvævning benyttes også til stoffer af hør, bomuld og uld.

E. A.

atrapere, træffe, pågribe.

attribut betyder i kunsthist. et særligt kendetegn ved en figur, hvorved betragteren umiddelbart kan orienteres m. h. t., hvem der er fremstillet. Særlig hyppigt forekommer a. ved fremstillinger af helgener. A. kunne dels referere sig til indre ejendommeligheder ved den pågældende, dels angive ydre kendetegn, også fra hans liv eller — ofte for helgenernes vedkommende — ved hans døds måde. Blandt særlig hyppigt forekom-

mende a. i forbindelse med helgener kan nævnes nøglerne (kirkens nøgler) hos St. Peder, sværdet hos Paulus, den gloende rist hos St. Laurentius, hjulet hos St. Catharina, pilene hos St. Sebastian. Adskillige a. var af alm. karakter og kunne anvendes i forsk. sammenhæng, f. eks. mithra, bispestav, palmer, liljer o. l. (Litt.: Karl Künstle: Ikonographie der Heiligen, 1926).

B. K.

auditor. Juridisk uddannet embedsmand i krigsmagten. Antoges efter særlig eksamen i militær og i da. og norsk civil ret. Foretog afhøring i krigsforhøret og retsbelæring i krigsretten, hvor han fremsatte forslag til dom. A. var regimentschefens juridiske rådgiver, ordnede kommissioner, skifter og auktioner og havde tilsyn med marketendere. Han førte retsprotokol, rulle og juridisk korrespondance. For større områder fandtes overauditorer, for hvert af rigerne en generalauditor.

G. NO.

augustinere, korherrer af Augustins orden, kaldes en munkeorden, dannet med forbillede i det præsteskab, der samledes i et klosterligt fællesskab i Augustins bispegård. De fulgte den såkaldte *regula Augustini* (der er uægte). Ordenen bestod af præster (regelbundne kanniker). Flere domkapitler (således Viborg til 1440) må henregnes hertil. Egl. klostre for a. fandtes i Dalby, Vestervig, Grinderslev, Tvilum og især i Æbelholdt, kvindeklostre af samme orden i Dalum og Asmild. — Forsk. fra de her nævnte er Tiggerordenen a.-eremiter, hvorfra Luther var udgået. Den var ikke repræsenteret i Danm. (Litt.: Vilh. Lorenzen: De danske Klosters Bygningshistorie, IX, 1928).

B. K.

auktionsprotokoller. Ved frdn. $\frac{4}{3}$ 1690 og $\frac{10}{12}$ 1693 overdroges auktionsvæsenet udenfor Kbh. til by- og herredsfogederne samt birke-dommerne. I de 6 byer, der i 1800'erne fik særlig borgmester (Helsingør, Odense, Ålborg, Randers, Århus og Esbjerg), fungerede dog denne som auktionsdirektør. Auktioner efter gejstlige besørgedes indtil frdn. $\frac{5}{12}$ 1806 af provsterne. I Kbh. var der fra 1661 een eller oftest to auktionsdirektører, der fra $\frac{1}{8}$ 1771 besørgede alle auktioner, mens for den tid marinen, hofetaten, universitetet og gejstligheden havde særlig auktionsforvaltning. A. er undertiden bevaret fra 1680'erne, for Kbh. dog først fra 1771. For fast ejendom tjener de som supplement til skøde- og panteprotokollerne. For løsøreauktioner indeholder de fuldstændige specificationer over varer, priser og købere, indtil man i h. t. pl. $\frac{3}{9}$ 1823

gik over til at holde auktionskatalogerne for sig og i a. nøjes med en kort notits om auktionen afholdelse.

H. H.

auscultant, lat. egl. lyttende, også i sammensætningen assessor auscultans. Brugtes i ældre tid om personer, der overværede forhandlingerne i et koll. uden selv at have stemme. Sådanne a. fandtes f. eks. i visse regeringskoll. M. h. t. Højesteret bestemte et kgl. reskr. af 1738, at der skulle antages assessores auscultantes, idet man derved tilsigtede at tilvejebringe en række uddannelsesstillinger for senere højesteretsdommere. Ordningen blev vel afskaffet 1771, men der findes dog helt ned i 1800-årene enkelte eksempler på udnævnelse af sådanne a. i Højesteret.

S. I.

autografer, se »hænder«.

auxiliærtropper. Hjælpetropper, afgivet på grundlag af gensidig traktat eller mod betaling. A. korps stillet til England 1689—98, 1702—14 i Irland, Flandern og Bayern. Til kejseren 1692—98, 1701—09 og 1734—36 i Italien, Ungarn og ved Rhinen. Til Frankrig 1812—14, til de allierede 1814 og 1816—18. Brigaden i Tyskland fra 1946. Danm. har bl. a. modtaget a. fra Nederlandene 1659, Frankrig 1808, Sverige og Norge 1848. (Litt.: Jahn: De danske Auxilliairtropper, 1841, Rockstroh: Et dansk Korps Historie 1701—1709, 1895, Meddelelser fra Krigsarkiverne, 1883—1902, Bilsted: Det 3. Auxilliærkorps 1815 i Militært Tidsskrift, 1910).

G. NO.

avindskjold forklares i almindelighed som en forvanskning af avug skjold, d. v. s. omvendt skjold, navnlig i forbindelsen: føre a. imod kongen (eller riget), d. v. s. landsforræderi. Omfattedes efter enevældens indførelse af begrebet *crimen læsæ majestatis* (s. d.).

S. I.

aviser. Forløberne for de moderne a. er *nyhedsbrevet* og *flyvebladet*, af hvilke det første var håndskrevet, og det sidste fremkom med bogtrykkerkunsten; det ældste da. flyveblad er fra 1542. A. begyndte efter 1634, da bogføreren Joachim Moltken og bogtrykkeren Melchior Martzan fik det første da. avispriv.; de tidligste a. var på ty. og for en væsentlig del afskrifter af ty. blade. Den første a. på da. var *Anders Bording's* versificerede *Den danske Mercurius* (1666—77), men som grundlæggende i da. pressehist. betragtes dog *Daniel Paullis* fra 1675 ugentlig udkommende Dansk Advjs, og først med den af *Ernst Heinrich Berling* 1749 påbegyndte Tidende er vi inde på a. i moderne forstand. Såvel *Berlingske Tidende* som den fra 1759 udkommende

Adresseavis har betydning for hist., især personal- og kulturhist. undersøgelser, der lettes ved den skematiske måde, hvorpå stoffet hyppigt er ordnet, således for Adresseavisen i grupperne: dødsfald, viselser, proklamaer, domme, rejsende, skøder, privil., udnævnelser, skipperlister, prædikantlister og lejlighedsvers m. m. — A. findes for Kbh.s vedk. dels i Kgl. Bibl., dels i det til Univ. Bibl. 1. afdeling knyttede *Avisbibliotek*, der også har provinsaviserne (bortset fra aflæggerblade); alle a. opbevares i den til Statsbiblioteket i Aarhus knyttede *Statens Avissamling*. For at skabe et hjælpemiddel har Institutet for Historie og Samfundsøkonomi iværksat en omfattende *avisregistrering*, foreløbig af Berlingske Tidende og Politiken (Kgl. Bibl., se Frantz W. Wendt i Fort. og Nut., XIV, 1942, s. 149—57); desuden bringer den siden 1940 månedlig udkommende dupliserede *Avis-Kronik-Indeks* systematisk ordnede oversigter over kroniker og kronikagtigt stof af aktuelt hist. og kulturelt stof, forsynet med årsvis samlede forfatterregistre. Af det ældre avisstof er Adresseavisens personstof registreret af K. C. Uldall (ms. i Kgl. Bibl.), der også har lavet seddelregister til enkelte årgange (1759—61, 1763, 1778, 1787, ms. i Kgl. Bibl.) og H. Ehrencron-Müller har i Gravskrifter i danske Aviser 1759—1800, 1944, registreret Adresseavisen, Odense Adresse-Contoires Efterretninger, Jydske Efterretninger, Ribe Adresse-Contoires Efterretninger og Viborger Samler. (Litt.: P. M. Stolpe: Dagspressen i Danmark, I—IV, 1878—82, Chr. Kirchhoff-Larsen: Den danske Presses Historie, 1942 f. (under udgivelse), T. Vogel-Jørgensen: Berlingske Tidende gennem to hundrede Aar 1749—1949, I—III, 1949—50).

A. F.

BådelaV. Selskab af fiskere, der i fællig benytter en båd til fiskeri. Båden ejes i regelen blot af en af fiskerne eller af en velstående mand på egnen. De enkelte deltagere udreder hver sin part af fiskeredskaberne og får andel i fansten i forhold (helpart, halv- o. s. v.). Desuden får båden og i reglen formanden for b. hver en helpart. Denne form for b. kendes bedst fra Vestkysten, se således T. Klinting: Fiskerne ved Nymindegab, 1927, og Henr. Laursen: Fra Agger omkring år 1800 (Øster Agger BådelaV) i Aarbog for Thisted Amt, 1942, s. 150—156. Selv efter fiskeriets industrialisering findes b. i moderniseret form,

hvor 2 eller flere fiskere sammen udreder redskaberne.

H. R.

bådsmænd. På koffardiskibe den laveste af befalingsmændene. Han leder de daglige arbejder med spuling, maling, skrabning, skibmandsarbejde o. s. v. og modtager fra styrmanden ordrer om de arbejder, som skal udføres. Under hans opsigt står dæk, rigning, sejl, last, olie og malerverer m. m. I den da. marine er b. en underofficer med sergentsrang. I ældre tid bruges b. også om en sømand i almindelighed, ligesom *bådsfolk* og *bådsknægte* anvendes om sømænd eller matroser.

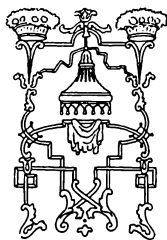
K. K.

¹⁾**bånd.** Smalle, dekorative, som regel vandrete, murfremspring, der deler en murflade (bælte- eller kordongesims), se kragbånd.

²⁾**bånd.** Visse tømmerstykker i tagværk og bindingsværk, især sådanne, som er udsat for trækpåvirkninger, f. eks. hanebånd, krydsbånd, skråbånd.

AA. R.

båndakantus, smalle, vinkelbrudte og bøjede, ofte sammenflettede ornamentbånd med skedeblade af akantuslov og nedhængende klokke-

Båndakantus, malet på panel.

blomster. Et elegant, men noget tørt ornament, der er hovedmotiv i regence-stilen (s. d.) hvormed fransk smag i begyndelsen af 1700-årene erobrede Europa.

AA. R.

båndkeramik. Fællesbetegnelse for store grupper af lerkar fra yngre stenalder i Mellem- og Østeuropa. Navnet skyldes visse karakteristiske båndformede mønstre, som er anvendt til deres udsmykning. Denne keramik er karakteristisk for *de båndkeramiske kulturer*, der alle er primitive agerbrugskulturer, som de fleste steder indfører landbruget som ny næringsvej. Deres tid er 3. årtusinde f. Kr. Muligvis er kendskabet til det første agerbrug i Danm. formidlet gennem dem. (Litt.: W. Butler: Handbuch der Urgeschichte Deutschlands, II, 1938, V. Gordon Childe: The Danube in Prehistory, 1929).

C. J. B.

båre, den hvilende agerjord, som regel udlagt

til græs, grønjord. *Båregræs*, -hø er græsset, høet på bårerne, modsat enggræs, enghø. *Bårebygg*, -have er grønjordsbyg og -have. Jvnfr. *overager*.

S. AA.

båreprøve eller båreret. En i ældre ret anvendt fremgangsmåde i drabssager, som bestod i, at den sigtede berørte den dræbtes lig, idet man ventede, at der ville indtræde et tegn, som beviste, at han var skyldig, f. eks. at blodet begyndte at flyde fra den dræbtes sår. Ses i Danmark anvendt i 1500—1700-årene. (Litt.: Vil-lads Christensen: Baareprøven, 1900).

S. I.

¹⁾ **bås,** stedvis også kaldt *bende*, *stade*, *stald*, *stalding*, *staldsted*, *stand*. Den afdelte plads i en stald (s. d.) til heste eller kreaturer. Mens hestene har hver sin, står kreaturerne i reglen to og to.

SV. J.

²⁾ **bås,** sønderjysk navn på stald (s. d.).

båslad, se bæsling.

baccalaureus. Baccalauregraden var den laveste grad i det filosofiske fakultet og opfattedes som betingelse for senere at kunne tage magistergraden. Fra 1604 fordredes det, at en hører ved en større latinsk skole og en rektor ved en mindre skulle være b. Graden afskaffedes ved Københavns Universitet 1775.

B. K.

badskærere, se bartskærere.

badstuer. I middelalderen var både offentlige og private b. alm. Af hensyn til brandfaren byggedes de af sten og placeredes gerne i nærheden af å, so eller voldgrav for afløbets skyld. Badet var dampbad, fremkaldt ved at slå vand på op-hedede sten. Birkeris benyttedes til piskning, og som afslutning brugtes en kold afskylning, evt. rulning i sne. De offentlige b. ydede tillige medicinsk behandling og skønhedspleje samt traktament. De lukkedes i 1500-årene, fordi de var arnesteder for venerisk smitte. De private b. forsvandt, efterhånden som det letvaskelige linned blev alm. (Litt.: L. Carlsson i Rig, 1947, s. 113—41).

S. S.

bagehus. Særskilt hus med bagerovn og bagestue, der i reglen ligger for sig selv i nogen afstand fra stedets øvrige bygninger. Det fungerer undertiden tillige som bryggers (s. d.), idet enten *bagestuen* bruges som sådant, eller der ved siden af findes et særligt rum hertil. Nu og da er huset så stort, at det også afgiver plads til et brændselsrum, en svinesti o. l. B. forekommer hyppigst i Sønderjylland, kun sporadisk i det øvrige land.

SV. J.

bagekammer, se bagestue.

bagerovne. De gl., runde, kuplede b. var slået

op af ler; bunden, alm. kaldt *arnen* eller *arningen*, var ligeledes af ler med et tykt underlag af kampesten; senere ovne er muret af rå eller brændte sten. Som hovedregel gælder det, at b. i de egne af landet, hvor stuehusene i en nyere tid har skorsten både i køkken og bryggers, almindeligvis er anbragt i bryggerset, mens den i de egne, hvor stuehusene kun har een skorsten, der står i køkkenet, er placeret ved den, som det er tilfældet overalt i landet i husmandshusene; i disse sidste egne har b. dog også titl., før man fik skorsten, været i bryggerset. Sine steder er den henlagt i et særligt bagehus (s. d.), og i det sonder- og norrøjske midtland er det ikke ualmindeligt at finde den i et ovnhus (s. d.) eller helt fritliggende, ved et havedige eller lignende sted, kun dækket af jord med et lag græs- eller lyngtørv over. I de gl., smalle stuehuse skyder b. tit uden for huset med en større eller mindre del af hvælvingen; den fremragende del dækkes i reglen af et såkaldt *skjul* eller *skur*, dannet ved en forlængelse af husets tag eller et halvtag. (Litt.: Sigurd Erixon, *Öfen mit rundem Grundriss*, Folk-Liv III, 1939, s. 255—306).

sv. j.

bagers, se bryggers.

bagestue, stedvis også kaldt *bagekammer*. Et særligt rum til dejlægning og det øvrige bagearbejde; det fandtes altid op til bagerovnen (s. d.) eller i dens umiddelbare nærhed; ofte var det forsynet med kakkellovn, så det kunne opvarmes i vintertiden.

sv. j.

bagherberg, *-kammer*, *-stue*, se overstestue.

bajsalt, se salt.

bak. Den forreste del af et større skib, bruges også om overbygningen på fordækket. I de gl. orlogsskibe var b. eller *baksdækket* det korte dæk, som lå oven over øverste batteri på lineskibene og ovenover batteridækket på fregatterne. Det strakte sig på disse skibe fra forstavnens til henimod forkanten af forlugen på andet dæk, hvor det ved kobryggerne stod i forbindelse med skansen.

k. k.

bakke. Betegner sandsynligvis oprindeligt det trug, kroglinen skydes op på, se bakketrug, men bruges alm. for langlinen med tavser og kroge, der anvendes ved torske- og kullerfiskeri. Benævnelsen bruges først og fremmest i Nord- og Vestjylland, der var og er hovedområdet for bakkefiskeriet. I Østdanm. kaldes b. alm. for torskekroge. En b. bestod som regel af 3 langliner a 200 kroge, men længde og antal kroge varierer iøvrigt stærkt. Ved udsætning anvendes

dræg (s. d.) eller anden form for forankring og vagere, se dobber. (Litt.: T. Klinting: *Fiskerne ved Nymindegab*, 1927, og Drechsel: *Vore Saltvandsfiskerier*, 1890, s. 27—28 og pl. IV B).

H. R.

bakketrug. En rektangulær bakke af tynde brædder, i sin gl. form åben i den ene kortende, hvor de tre langliner, der udgjorde en bakke (s. d.) anbragtes, når de var forsynet med madding. Krogene fyldte de $\frac{2}{3}$ af b. og de opskudte liner resten. I nyere tid, hvor agnen påsættes ved selve udsætningen, anbringes krogene i smalle korklister, der er anbragt tværs over b.

H. R.

baldakin. Stof fra Bagdad, hvis middelalder. navn var baldak. Oprindeligt guldbrokade, silkekæde med guldindslag. Ved slutningen af 1100-årene synes en lettere vare, undertiden iblandet hør eller bomuld at være kommet i handelen. B. bruges også om silkebetrukket bærehimmel på 4 stænger, som bæres over højtstående personer. Dække eller mindre tag over bord, trone, seng o. s. v.

E. A.

balg, se -balle.

¹⁾ **balk**, i visse egne kaldt *bulk*. Skillevæg mellem *lo* og *gulve* i en lade eller mellem disse sidste indbyrdes. Balken kan enten som en helt eller delvis lukket væg gå helt til bjælkehøjde eller kun halvt op.

sv. j.

²⁾ **balk**, jordstrimmel, forhøjning, der danner skel mellem to marker eller enge; jordskel, markskel; jordstrimmel, som ikke er pløjet eller tilsået.

S. AA.

balle, se ris.

-balle i stednavne må være et hankønsord gl. da. *balgh* i betydningen »jævnt stigende forhøjning«. Det findes i mange naturnavne og desuden i en del landsbynavne, af hvilke de fleste formodentlig stammer fra middelalderen. I betydningen »afdeling af en landsby« forekommer i den sydl. del af landet desuden et balle, som — trods indsigelse fra Gunnar Knudsen (*Namn och Bygd*, 1948, s. 141—47) og Ole Widding (*Markfællesskab og Landskifte*, 1949, s. 158—60) — vistnok må identificeres med nærværende ord; de ældste eksempler på ordet i denne anvendelse er senmiddelalderl. (Litt.: *Danmarks Stednavne*, I, 1922, indledningen, III, 1944, indledningen).

A. B.

baluster, egl. lille søjle med profileret skaft, alm. som rækværkstrømme (i balustrader); brugt i sammensætninger betegner ordet en varieret profil, hvori oftest indgår pæreformede led (balusterskaft, -håndtag, -søjle etc.). Re-

naiss. b. består af to slanke, modvendte, pæreformede led, adskilt af en skive eller lignende, den barokke b. er fladtrykt og bovnende. E. M.

banco-sedler, se pengesedler.

bandlysning. Den middelalderl. kirke sondrede mellem to former for b., det lille band (*excommunicatio*), udelukkelse fra sakramenterne, og det store band (*anathema*), der helt fjernede den pågældende fra kirkesamfundet. Efter reform. bevarede i nogle lutherske kirker de to former for b. i let omdannet skikkelse. Den da. kirkeordinans indeholder således bestemmelser om b. som form for den kirketugt, man ønskede gennemført. Denne skærpedes især ved frdn. af $27/3$ 1629, senere ved D. L. og ritualet af 1685. I almindelighed blev man stående ved det lille band. I løbet af 1700-årene forsvandt b. som den øvrige kirketugt som ikke tidssvarende.

B. K.

banker. 1736 oprettedes den første da. b., *Kurantbanken*, som et privat aktieforetagende. Den skulle udstede seddelpenge, yde lån, især til handel og industri, og modtage indskud, som dog ikke forrentedes. 1773 blev den statsbank. Den havde ofte betydelige vanskeligheder at kæmpe mod, dels fordi det kneb med at få lånene tilbagebetalt, dels fordi regeringen til tider udnyttede seddeludstedelsen for stærkt. Der var derfor ofte vigende kurser på bankens sedler. 1791 oprettedes efter forbillede fra hertugdømmerne en da.-norsk *Speciebank*, der skulle søge at sanere landets pengevæsen. Det mislykkedes, i ikke ringe grad fordi konjunkturer og reformpolitik stillede sig hindrende i vejen. Efter statsbankerotten i 1813 søgtes bankvæsen og pengevæsen reorganiseret ved oprettelse af en ny statsbank, *Rigsbanken*, der som sikkerhed for sin seddeludstedelse fik en førsteprioritet i alle faste ejendomme i monarkiet, den såkaldte *bankheftelse*. Da den ikke kunne skabe tilstrækkelig tillid til sine sedler, måtte den i 1818 afløses af den private, seddeludstedende bank, *Nationalbanken*. Landet måtte nu gennem en vanskelig tid med landbrugskrise og kreditnod, men i 1838 lykkedes det at føre sedlerne i pari, og i 1845 blev de indløselige med solv, hvad da. seddelpenge ikke havde været siden 1757, og da nu en ny opblomstring af erhvervslivet gjorde en udvidelse af adgangen til kredit nødvendig, oprettede Nationalbanken filialer i Århus (1837) og Flensborg (1844). 1846 oprettedes i Odense *Fyens Disconto Kasse*, landets første b. uden tilknytning til seddelbanken. Krisen 1857 gav anledning til oprettelsen af *Privatbanken* i Kbh.

Fra dette år kan man sige, at Hamborgs finansielle herredomme i Danm. er brudt. 1862 startedes en mindre københavnsk bank, *Industribanken*. I en vis forbindelse med den hektiske udvikling af Tysklands industri og bankvæsen efter den fransk-ty. krigs afslutning i 1871 står oprettelsen af en stor københavnsk privatbank, der fik navnet *Landmandsbanken* (oprettet 1871). 1873 fik landet endnu en storbank *Handelsbanken* i Kbh. Danm.s industrialisering skred kun langsomt frem, og først da den kom i god gænge i 1890'erne blev der basis for en ny kraftig udvikling af bankvæsenet, selv om der i mellemtiden var oprettet en del lokale banker. En del af de banker, der oprettedes efter århundredskiftet, havde specielt til formål at finansiere tidens voldsomme byggeri, og da det resulterede i en byggekriser i 1908, kom flere af dem i vanskeligheder, og enkelte måtte standse. Samtidig uvidedes storbankerne deres virksomhedsområder, en udvikling, som fortsatte under og efter den første verdenskrig. Adskillige lokale småbanker blev slugt. 1920'erne bragte bankvæsenet alvorlig modgang, værst gik det Landmandsbanken. (Litt.: Axel Nielsen: Bankpolitik, I—II, 1923—30; samme m. fl.: Dänische Wirtschaftsgeschichte, 1933, A. Rubow: Nationalbankens Historie, I—II, 1918—20, Erik Rasmussen: Kurantbankens oprettelse i Hist. T., II. r., III, 1950, s. 137 ff.).

SI. J.

bankheftelse. Som sikkerhed for de seddelpenge, Rigsbanken af 1813 skulle udstede, blev al grundejendom belagt med et hypotek forud for alle andre på 6 % af værdien. Denne kaldtes b. Den skulle, hvis da ikke grundejeren var i stand til at indfri den med solv, og det var der ikke mange, der var, forrentes med $6\frac{1}{2}$ % p. a. Da Rigsbanken i 1818 afløstes af Nationalbanken, blev alle grundejere med en vis minimumsbankheftelse interessenter i den.

SI. J.

baratte, borat, let, tarveligt stof, vævet af simpel silke og uld eller bomuld. Kendt fra 1600-årene.

E. A.

barber, kniplede eller broderede bånd eller hængler, anbragt på hovedtøjet eller frisuren, hængende ned ved hvert ore. Damemode fra o. 1730.

E. A.

barberere, se bartskeerere.

barchent, tykt stof af bomuld eller halvt hør, halvt bomuld. Til dynevår, foerstof o. s. v. Fremstilles enten glat eller ruet på den ene side.

E. A.

barfred er en gammel fordanskning af ty. Berchfrit eller Bergfrit, der betegner et højlig-

gende tillflugtssted, i reglen formet som et tårn. Den tilsvarende franske glose *beffroi* betegner en tårnformet belejringsmaskine af tømmer og, måske afledet deraf, en tømret klokkestabel og et kommunalt klokketårn. På da. har ordet været anvendt om den middelalderl. borgs faste hovedtårn, der næppe har været beboet undtagen i ufredstider. Kaldes også *kerne-tårn* eller ved lokale kælenavne. Borgtårnet afledes af vagttårnene på de romerske grænsfæstninger, men udvikles sammen med den øvrige fæstningsark. stærkt ved korstogenes berøring med den nære orientalske borgbyggeri. I landligt nordisk byggeri er b. betegnelsen på loftshuse, oftest brugt til gæsteri, således også forhen i da. præstegårde. (Litt.: M. Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture, II, 1867, s. 186 ff., E. Sundt: Bygningsskik paa Bygderne i Norge, 1900, s. 100, Saml. t. jy. Hist., II, 1868—69, s. 201 ff., Danske Samlinger, II, 1866—67, s. 55—59, jvnfr. Aarvog for Sorø Amt, XXVI, s. 108 ff.).

A. A. R.

barok. I nordisk kunsthist. betegnelsen for perioden ca. 1630—1750, den første del for ornamentikkens vedkommende kaldet bruskbarok (s. d.). Glosen er først kommet i brug som stilbetegnelse ved år 1800 og ikke i smigrende betydning. B.s svulstighed og glimrende teknik blev opfattet som erstatning for åndfuldhed og karakteristisk for efterklangen af store perioder i kunsten. I b. blev det monumentale bybillede og dets afspejling, havekunsten, inddraget i ark., og bygningerne blev stærkt aksefaste, ofte med fremhævelse af et midtparti med risalitter og søjler. Kupler og voldsomt svungne tagformer var yndede, og i ornamentikken frigjorde man sig for renaissancetidens afhængighed af de antikke forbilleder. Materialerne var i Danmark fortrinsvis mørkrøde mursten med bånd og gesimser af lys natursten, der med kraftige fremspring og forkrøpninger gav stærke kontraster mellem lys og skygge. Rumfølelsen blev stærk udviklet samtidig med, at kravene til boligens bekvemme indretning blev skærpet. Lofterne blev pudsede og havde store hulkelesgesimser og — hvor forholdene tillod det — kraftig stukornamentik. Det indvendige snedkerarbejde fulgte parolen, og dørindfatningernes profiler blev vredne og knækkede. Selvom barokark. opstod i Rom, kom den til Danm. gennem Holland, og først i periodens slutning mærkes fransk og sydty. indflydelse.

I billedhuggerkunsten blev de klassiske motiver udnyttet meget frit, og akantus (s. d.) fik

en frodighed som aldrig før eller siden. En mere fladebunden dekorationsstil, *régence* (s. d.), opstod ca. 1700. Figurstilen udnyttede fuldt ud de kraftige legemsformer og alongearykkernes svære krøller og veg ikke tilbage for at fremstille skyer og meget verdslige engle. Man yndede at sætte sort og hvid marmor sammen og bruge andre kraftige materialevirkninger.

Malerkunsten fulgte samme retningslinier, men virkede om mulig endnu mere svulstig, omend de førende kunstnere, der i periodens begyndelse var flamsk, senere fransk påvirkede, foruden blændende dygtighed kunne vise meget sund naturalisme. (Litt.: Charlottenborg, udgivet af Kunstakademiet, 1933, Danske Herregaardshaver, udgivet af Det kgl. danske Haveselskab, 1930—39, Christian Elling: Slotte og Herregaarde i Barok og Rokoko, 1928, samme: Holmens Bygningshistorie, 1932, samme: Danske Borgerhuse, 1943, H. H. Engqvist: Dansk Stilhistorie, 1943, C. A. Jensen: Snedkere og Billedsnidere, 1911, C. A. Jensen & E. Rondahl: Stilarternes Historie, 1912, s. 197 ff., Ragnar Josephson: Tessin i Danmark, 1924, Mario Krohn: Frankrigs og Danmarks kunstneriske Forbindelse i det 18. Aarhundrede, I—II, 1922, Vilh. Lorenzen: Drømmen om den ideale By, 1947, V. Thorlacius-Ussing: Thomas Quellinus, 1926, Vilh. Wanscher: Arkitekturens Historie, III, 1931, s. 348 ff., F. Weilbach: Dansk Bygningskunst i det 18. Aarhundrede, 1930, samme: Frederiksberg Slot og Frederiksberg Have, 1936, Erik Zahle: Danmarks Malerkunst, 1947).

A. A. R.

baronier kunne i henhold til privil. af 26/5 1671 oprettes med 1000 td. htk. eller en formue på 50.000 rdlr., se iøvrigt grevskaber. A. F.

barse er betegnelsen på en type små smedjens bagladekanoner fra 1500-årene, der ikke som de lidt større bagladekanoner lå i en slags lavet af træ, men ved tapper på siderne af kanonrøret hvilede i en gaffel (*mike*), stukket ned i f. eks. en ræling.

A. H.

barselskikke. I oldtid og middelalder lå den fødende på gulvet, oftest på knæene. Senere fødte hun tid siddende på en stol, der i ny tid afløstes af alkovesengen. Det nyfødte barn raketes til faderen. Barnet *svøbtes* indtil sen tid således, at alle lemmer svøbtes ind. Hertil brugtes: navlebind, ble, skjorte, svøb, liste, der oftest lagdes over kors, troje og hue. Barselkonen skulle i tidlig tid holde sengen i 40 dage, senere i kort tid. I den tid bragtes hende barselsmad i *barselspotter* af koner. Maden bestod i middel-

alderen altid af grød, senere også af andre retter. Nogle dage efter fødselen udgik indbydelse til de koner, der havde været til hjælp ved fødslen og til andre koner til et gilde, der kaldtes *kvindegilde*, konegilde, kvindestue eller konebarsel o.l., i middelalderen *barnsøl*. Mænd måtte ikke være tilstede. Konerne fik bl. a. stærkt øl og flere kaffepunse. På hjemvejen søgte de at tage hatten eller benklæderne af ethvert mandfolk, de mødte, og de lavede andre vilde løjer. Efter gl. vedtægt skulle barselkonen ca. 6 uger efter fødslen »ledes ind« i kirken af præsten, før hun måtte betræde kirken. *Kirkegangskonen* skulle i hjemmet holde et mindre gilde, *kirkegangsgildet*. Denne skik ophørte ca. 1900. Jvnfr. dåbsfester. (Litt.: H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1898, s. 303 ff. og II, 1899, s. 61 ff., J. S. Møller: Fester og Højtider, I, 1929, s. 57 ff., 87 ff., Nord. Kult., XX, 1949, s. 14 ff., J. S. Møller: Moder og Barn, 1940 (se registret), Troels Lund: Dagligt Liv i Norden, VIII, 1887). J. S. M.

Bartholins samlinger. Antikvaren Thomas Bartholin (1659—90) fik 1687 udvirket et kongebrev, som gav ham mulighed for en omfattende indsamling af hist., navnlig kirkehist., middelalderl. kilder fra stiftskisterne, kapillerne og skolerne m. m. Orig. blev tillige med et stort antal afskrifter, hvortil orig. delvis gik tabt ved branden 1728, samlet i 25 fol.bd., der er en hovedkilde til ældre da. hist. Samlingen blev af hans datter Else Magdalene Bartholin skænket til Univ. Bibl., nu i Kgl. Bibl. A. F.

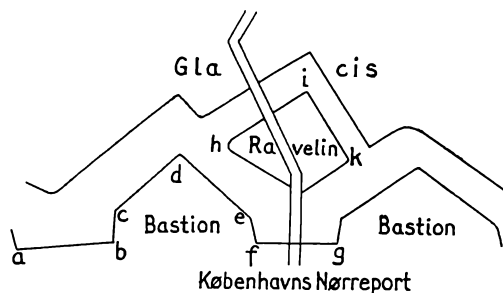
Bartholomæi dag, st., Bartels dag, ^{24./8.}, til minde om Bartholomæus, en af de 12 apostle. Han skal have bragt evangeliet til Indien og være død som martyr. E. K.

bartskærere var til henimod midten af 1700-årene betegnelsen for barbererne, der tillige fungerede som sårleger, idet de var autoriserede til at udføre sårbehandling, behandling af knoglebrud, åreladning, tandudtrækning og andre kirurgiske indgreb. De behandlede ligeledes syfilis, og i pesttider fungerede de som pestmestre. Ellers var det forbudt at behandle indvendige sygdomme, men forbudet blev ikke overholdt, og b. var i virkeligheden befolkningens læger i dagliglivet, ligesom de udførte lægegerningen i militæretaterne. De ældste da. bestemmelser for b. findes i skrå for barberernes laug i Flensborg (151^f). Fra 1668 skulle de københavnske bartskærere eksamineres af det medicinske fakultet, inden de kunne optages i lauget; jvnfr. kirurg. (Litt.: Fr. Wulff: Det københavnske Barberlavs Historie, 1906). E. G.

basis. Søjle- eller pillefodstykke, der kan være profileret i overensstemmelse med de klassiske søjleordner og hvile på en plint. I rom. tid er profilen ofte *attisk*, d. v. s. et hulled mellem to rundstave hvoraf den nederste i reglen er den kraftigste. Søjlebaserne kan have hjørneblade.

AA. R.

bastionært grundrids. Fæstningssystem, hvis princip er, at de enkelte linier kan flankeres fra naboleddene. a—b og f—g kaldes *kurtine*, b—c

og e—f *flanke*, c og e *skulderpunkt*, c—d, d—e, h—i og i—k *face*, b—f *strube*. (Litt.: Forelæsninger i Krigsbygningskunst ved den kgl. militære Højskole 1832—34, 1832—37). G. NO.

bautasten, forhist. mindsten uden indskrift. Skikken at rejse b. er vidt udbredt hos mange oldtidsfolk. I Danm. kendes de navnlig i to perioder, nemlig bronzealder — ældre jernalder og vikingetid; i sidstnævnte periode træder de ofte i stedet for runesten. På nuværende dansk område er b. kun almindelige på Bornholm, hvor der har været ca. 1000. Kun en ringe del er dog bevaret til vore dage. C. J. B.

bavn. Stabel af brænde eller halm anlagt på b. høje ved steder, der trues af fjendtligt angreb. Ved angreb tændtes b. til alarmering af omegnens folk og tilkaldelse af reserver, og der lagdes derfor b. linier ind til landet til disses samlingssteder. Til vagt og betjening udtoges en fast b. mester. B. kendes fra oldtiden, og systemet har her i landet været organiseret før hist. tid. B. anvendtes i alle vore krige, sidst i 1864. G. NO.

bay, baj, boj, boy, tykt, groft, løstvævet uldstof, valket og kradset. Kendt fra 1500-årene.

E. A.

bebyggelsehistorie giver oplysning om landets gradvise opdyrkning og bebyggelse, bosættelsens former, landets inddeling, vejnettet, broer og vadesteder, havne, handelspladser, kobstæder, tingsteder, kultsteder m. m. Banebrydende for studiet af oldtidsbebyggelsen var Sophus Müller: *Vei og Bygd i Sten- og Bronzealderen*

(Aarb. n. O., 1904), sammes Vendsysselstudier (smst., 1911) og Sønderjyllands Sten- og Broncealder (smst., 1913); hans arkæologiske metode, kombineret med stednavneundersøgelser (Johs. Steenstrup: Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie, Hist. T., 6. r., V., s. 313 ff., De danske Stednavne, 1918), videreførtes af Vilh. la Cour (Sjællands ældste Bygder, 1927), med kritik og antikritik fra N. Overgaard (Vestjyllands Oldtidsbebyggelse, Jy. Saml., 5. r., I, 1932—33), og samme egns oldtidsbebyggelse blev atter grundigt behandlet af Therkel Mathiassen (Studier over Vestjyllands Oldtidsbebyggelse, 1948). H. V. Clausen har forsøgt ved en rent top. metode at fastlægge og kortlægge, på grundlag af stednavnene, de store linjer i landets oldtidsbebyggelse (Aarb. n. O., 1916), men har modt kritik, bl. a. fra Johs. Steenstrup. Foruden Steenstrups ovennævnte bøger, giver Gunnar Knudsen en instruktiv oversigt over *stednavnene* (Nord. Kult., V, 1939, s. 76 ff.), og om deres forhold til bebyggelsen findes flere oversigter af Sv. Aakjær (Landsby i Salmonsens Konversations Leksikon, XV, 1923, Ringkøbing Amts Hjemstavnsbog, 1937, Viborg Amts Hjemstavnsbog, 1938, Thysyssels Bebyggelse og Bostedsnavne, Hist. Aarb. for Thisted Amt, 1944, Den danske Bonde, 1945). Ligeledes må henvises til de stednavne- og bebyggelseshist. indledninger til Stednavneudvalgets publikationer. (Frederiksborg Amt, 1929, s. VI ff., Sønderjyske Stednavne, I, 1944, s. XVII ff., Vejle Amts Stednavne, 1944, s. VI ff., Viborg Amts Stednavne, 1948, s. VI ff.). Om befolkningsforhold i oldtiden, se Mogens B. Mackeprang Nord. Kult. I, 1936, s. 11 ff., og i middelalderen, Aksel E. Christensen i Nord. Kult. II, 1938, s. 1 ff. Om bosættelse og bebyggelsesformer se Aakjær i Bidrag til Bondesamfundets Historie, II, 1933, s. 109 ff., Axel Steensberg: Den danske Bondegaard, 1942, samme: Den danske Landsby, 1940, samme og Gunnar Olsen: Landskab og Bebyggelse i Johs. Novrup: Landsbyen og det danske Samfund, I, 1945, med litt. henvisninger, Kristian Hald: Vore Stednavne, 1950),

S. AA.

Beckers samlinger. Forfatteren Tyge Becker (1812—69) indsamlede især gennem sine forbindelser i godsejerkredse et stort materiale af hist., især personalhist., adelshist. og godshist. art. Samlingerne, der er ordnet alfabetisk efter familie- eller godsnavne, opbevares i Kgl. Bibl. (se Behrend: Katalog over Det kongelige Biblioteks Haandskrifter vedrørende dansk Personalhistorie, 1927, s. 33 ff.).

A. F.

bede. Landgilden deltes i penge- og kornydelse og b., undertiden kaldet små eller andre b. De beroede på tradition og først i 1500-årene synes de fast at være blevet indført i jordebogen. I løbet af 1600-årene afløstes b. ofte med penge efter en af husbonden for et længere tidsrum fastsat takst. Hyppige b. er *bedeko*, *bedesmør* og *bedesvin*, men også andre dyr som får, lam, gæs, høns og fisk eller varer som jærnkloeder, ost, honning, salt, æg, trævarer, uld, hår og foder kaldes for b. Afgiften ydedes tit i form af flere dyr under eet, f. eks. 3 får, 1 par høns o.s.v. Jvnf. teje.

H. F.

bededage. I den kat. kirke højtideligholdtes b. eller gangdage (s. d.) mandag og tirsdag for Kristi Himmelfarisdag med faste og processioner. Ordet bruges dog også om *korsbørd* i anden uge efter Trinitatis. Efter reform. indførtes særlige bods- og b.dage, når alvorlige tidsforhold gjorde det påkrævet. I 1626 forordnedes en ugentlig b. for købstæderne, og 1631 en månedlig b. for landsbymenighederne. De ekstraordinære b. samledes 1686 i en årlig faste-, bods- og b. (Store b.). Fra de ældre sjællandske bispers hånd foreligger udgivet en række dispositioner og prædikener til brug på de ekstraordinære b.

B. K.

bedekøer, se kopenge.

bedemand. Ved en b. kan dels forstås en mand, der overbringer indbydelser til festligheder, dels og oftest den person, der påtager sig at ordne alle formaliteter ved kirkelige handlinger, ganske særlig begravelser.

B. K.

befalingsmand. Et andet udtryk for lensmand eller hovedsmand.

J. H.

befolkningsstatistik. Den første b. i Danmark blev optaget i 1672 med henblik på indførelse af en konsumtionsafgift på rug og malt (tallene er trykt i Danmarks Statistik, I, 1885, s. 566—69). Fra 1720 skulle der årlig til Da. Kanc., fra 1736 til Komm.koll., indsendes oplysninger om antallet af fødte og døde, men først i 1769 blev det gennem afholdelse af en folketælling muligt at få en klar oversigt over befolkningsforholdene. Selve tællingerne er kun bevaret fra Åbenrå, Logumkloster og Tonder amter og fra Horsens, Åbenrå, Haderslev og Tonder byer, men næsten alle tallene fra de enkelte sogne er kendt (de fleste trykt i Statistiske Meddelelser, 4. r., 37. bd., 1. hefte, 1911). Nogen offentlig udgivelse af materialet fandt ikke sted, men resultaterne blev publiceret i forsk. tidsskrifter, bl. a. af G. C. Oeder i Heinzes Sammlung zur Geschichte und Staatswissenschaft, I, 1788. De næ-

ste folketællinger blev afholdt i 1787 og 1801. Materialet blev bevaret for eftertiden (se folketællinger), men publicering fandt kun sted i private værker. Tabeller over tællingen 1787 findes i J. F. W. Schlegels Statistiske Beskrivelse, II, 1796, mens C. H. Pram i værket: Om Befolkningen i Skandinavien og dens Tilvækst i Tidsløbet 1769—1800, 1808, benyttede tallene fra alle tre tællinger 1769, 1787 og 1801. Da den næste folketælling fandt sted i 1834, var tabelkommissionen blevet nedsat, og resultaterne af tællingen blev straks publiceret i det store tabelværk (se statistikens historie), hvor man også medtog hovedsummerne fra tællingen i 1801. Alle de følgende folketællinger er blevet offentliggjort i Statistisk Tabelværk og i Statistisk Bureaus (fra 1913 Stat. Departements) forsk. skriftrækker, der iøvrigt indeholder et stort materiale vedr. Danm.s befolkningsforhold i 1800—1900-årene.

Der foreligger en rig, men ret spredt litt. vedr. Danmarks befolkning gennem tiderne. Axel E. Christensen har i Nordisk Kultur, II, 1938, givet en samlet oversigt over forholdene i middelalderen, mens H. M. Velschow, Kr. Erslev og Will. Scharling har prøvet at bestemme folketallet i 1200-årene (Hist. T., IV, 1843, s. 1—52, 5. r., V, 1885, s. 516—71, 6. r., II, 1890, s. 264—318). Ang. 1600-årene foreligger der to undersøgelser af Johan Grundtvig, der på grundlag af kopskatter fra 1645 og 1660 har forsøgt at fastslå befolkningens størrelse (Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872 og 1877). Kopskatten fra 1645 er også behandlet af Edv. Mackeprang (Natok. T., 3. r., XV, 1907, s. 248—70). Mere almindelige og omfattende undersøgelser er foretaget af Fr. Hammerich: Bidrag til Belysning af den danske Stats Folkemængde, Næringsveje og Finanser i Midten af 17. Aarhundrede (Hist. T., 3. r., II, 1860, s. 28—106), Gustav Bang: Sjællandsk Landbefolkning i 17. og 18. Aarhundrede (Hist. T., 7. r., II, 1900, s. 417—54) og samme: Kirkebogsstudier, 1906. Også J. A. Fridericias store afhandling: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17. Aarhundrede (Hist. T., 6. r., II, 1889—90, s. 469—622) giver værdifulde bidrag til forståelse af befolkningsforholdene i 1600-årene. Det samme gælder Henrik Pedersen: De danske Landbrug, fremstillet på Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel, 1928. Fra 1700-årene findes et stort befolkningsstatistisk materiale, ikke mindst i forbindelse med offentliggørelsen af

folketællingen fra 1769. Af nyere selvstændige undersøgelser er de værdifuldeste Albert Olsens: Befolkningen i Danmark på Merkantilismens Tid, 1932, Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, der bl. a. også indeholder sognetallene fra de Oederske indberetninger om ægtepar, enkemænd og enker i Sjælland stift fra 1771, og Adolph Jensen: Befolkningsforhold i de nordiske Lande i det 18. Aarhundrede (Natok. T., LXXXIII, 1935, s. 1—63). Af det uhyre stof fra 1800-årene kan nævnes: Befolkningsforholdene i det 19. Aarhundrede (Statistisk Tabelværk, 5. r., litra A, nr. 5, 1905). Også enkelte byers befolkningsforhold har været ret indgående undersøgt. København er behandlet af Marcus Rubin: Bidrag til Kjøbenhavns Befolkningsstatistik i Hundredeaaret 1630—1730 (Hist. T., 5. r., III, 1881—82, s. 487—549) og af J. A. Fridericia: Studier over Kjøbenhavns Befolkningsforhold i det 17. Aarhundrede særlig omkring 1660 (Hist. T., 6. r., II, 1889—90, s. 219—63). Af provinsbyerne er det især Tønder, der er blevet undersøgt, dels af Ludwig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tønder, 1937, dels af Johan Hvidtfeldt: Tønders Befolkning gennem Tiderne (i Tønder gennem Tiderne, 1943—44, s. 399—439). Ang. litt. se under statistikens hist.

J. H.

begravelsesdigte, se lejlighedsdigte.

begravelsesprotokoller, se gravbøger.

begravelsesskikke. Ligdragten var for en mand den skjorte, han i sin tid havde fået som kærestergave (se fæstensgave), og en hvid lærredshue; for en gift kvinde sort hue og pynt med sorte bånd, ugifte fik den hvide altergangshue på. En salmebog lagdes under hagen, på brystet en oplukket saks og 3 halmkors ned langs kroppen. Liget svøbtes derpå i et af bryllupslagnerne, og den døde lagdes på strå på et bord. Til *kistelågs-gildet* indbødes ret mange. Saksen toges bort, en mont lagdes i kisten, der var sort, sammen med liget, men låget lagdes foreløbig ikke på. Omkring kisten sad gæsterne, fik kaffe m. m. *Begravelsessgildet*, »ærrollet«, holdtes dagen efter. Føring (s. d.) bragtes dagen før, og smørrebrod lavedes. Ved den dodes kiste brændte 3 lys. Derefter lagdes låget på og pindedes. Så bares kisten med den dodes fødder forrest til kirken, senere i tiden kørtes den, men bares dog et sidste, kort stykke vej, mens kirkeklokken ringede. Kisten førtes nu ind i kirken eller lige til graven. Degnen sang en salme, præsten holdt en lille tale og oplæste undertiden et af degnen

affattet *testamente*, hvorefter han kastede de tre spadefulde jord på kisten, og følget kastede graven til og lagde skovlene og spaderne overkors på graven. Af disses stilling tog man risler. Efter hjemkomsten var der stor middag: vensergrød og klipfisk m. m., senere kaffe og ofte kortspil. Om aftenen smørrebrød med øl og brændevin i mængde. Andendagsgilde holdtes oftest. (Litt.: H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1889, s. 359 ff., II, 1899, s. 94 ff., J. S. Møller: Fester og Højtider, I, 1929, s. 264 ff., og 352 ff., Troels Lund: Dagligt Liv i Norden, XIV, 1901, Nord. Kult., XX, 1949).

J. S. M.

behovling var navnet på den ceremoni, udlærlingen hos snedkerne måtte underkaste sig ved sin optagelse i svendenes rækker. Ofte formede det sig som grovkornede løjer. Skikken blev forbudt ved frdn. af $2\frac{1}{3}$ 1800. Se *deposits*. (Litt.: C. Nyrop: Haandværksskik i Danmark, 1903, s. 3—32).

H. SØ.

beiderwand, måske egl. beiderlei want = 2 slags klæde. Stof af uld og hør. I Slesvig betegnelse for monstret dobbeltvævning, se *rilagen*.

E. A.

beliggelse. Lejermål (s. d.) eller samleje.

Bell-Lancasterskolen, se indbyrdes undervisning.

belysning. I de ældste tider klarede man sig i hjemmet med den smule lys, der kom fra doråbningen og fra lyren (rogåbningen) i taget samt fra hålet på arnen midt i rummet. Da man fik skorsten, blev der brug for bedre lys: *tællelys*, *vokstlys* og *tranlampe*, og disse lyskilder blev brugt, indtil de efterhånden delvis blev afløst af *stenolielamper* i sidste halvdel af forrige århundrede. Men i fattige hjem måtte man ofte klare sig med *lyspinde*, som man flækkede ud af harpiksholdigt skovfy, der blev gravet op i moserne, eller med den svovlholdige *klyne* (mosetør), »lyseklyne«, der brændte med en lille flamme på den åbne arne.

Olielamper var allerede kendt i oldtidens kulturlande, og nævnes f. eks. ofte i det gl. testamente, men her hjemme kom de først, når undertages de simple tranlamper, til at spille en større rolle, da man fik *stenolie* (petroleum). I nyere tid har *gas* — og kort efter *elektrisk lys* afløst de gamle lyskilder. (Litt.: Opfindelsernes Bog, III, 1923, F. B. Wallem: Lys og lysstel, 1907).

H. P. II.

ben. Indre stolpe i højremshus (s. d.).

bende, se *bå.s.*

benediktinere, medlemmer af den kloster-

orden, som stiftedes 529 i *Monte Cassino* i Campanien af *Benedikt af Nursia*. B. fulgte den siden så berømte Regula S. Benedicti og måtte forpligte sig til: ¹⁾ *stabilitas loci* (fast opholdssted), ²⁾ *conversio morum* (fattigdom og coelibat) samt ³⁾ *obedientia* (lydighed). Til Danm. kom b. med Ansgar, der selv var b. Vor kloster i Århus stift skal have været det ældste b.kloster i Danm., hertil kom siden andre klostre (Ringsted, Odense, Næstved, Esserbæk, Glenstrup, måske Halsted). For kvindelige b. fandtes klostre i Randers, Ø og Hundslund. I senmiddelald. fornyedes de da. b. ved reformbevægelser, særlig gennem Bursfelde-kongregationen. (Litt.: Vilhelm Lorenzen: De danske Klostres Bygningshistorie, X, 1933).

B. K.

beneficium inventarii, se *arvs* og *gælds* fra-gåelse.

S. I.

beneficium paupertatis, bev. til fri proces på grund af trang. Også om tilsvarende bev. til en offentlig institution o. l. I sidste tilf. tales dog i reglen om *beneficium processus gratuiti*.

S. I.

benhus, rum, hvor man i tidligere tider henlagde de knogler, der blev fundet på kirkegården, når nye grave blev gravet. (Litt.: Kaj Uldall: Benhus og benkiste, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1950).

AA. R.

Benzonske stamtavler er 5 håndskrevne bd. i fol. i RA., der indeholder stamtavler og genealogiske efterretninger om 757 adelige familier, der har levet i det da. monarki mellem 1660 og $2\frac{1}{12}$ 1820. Stamtavlerne udarbejdedes af genealogen Vilhelm Benzon (død 1832), der bl. a. som kildestof har haft Det kgl. genealogisk-heraldiske Selskabs arkiv (s. d.), og som selv for tiden 1760—1820 har gjort udtog af dødsfald og giftermål i forsk. aviser (Kbh.s adresseavis, Berlings aviser m. fl.).

H. H-T.

benægtelsesed, ed aflagt af en part i en retssag om et forhold, for hvilket modparten har bevisbyrden, idet den part, som aflægger eden, i reglen benægter rigtigheden af dette forhold. Indtil 1937 havde den mand, som af en kvinde sigtedes for at være fader til hendes uden for ægteskab fødte barn, ret til at aflægge en sådan b.

S. I.

berkan, bouracan, perkan. Tæt, svært stof af gedehår, uld eller kamelhår. Senere let, fast, uldent stof. Kendt fra 1700-årene.

E. A.

besegling. Udtryk for, at et brevs indhold og ægthed er bekræftet med et segl, enten påtrykt brevet eller anbragt hængende frit under dette, i pergamentsrem eller snor. I lange middelalderl. perioder trådte beseglingen som hovedregel helt

i underskriftens sted, også når der var tale om, at en afskrifts rigtighed bekræftedes, vidimeredes. Se segl.

P. B. G.

besigtelser kaldes de forud for et kgl. skøde eller mageskifte optagne beskrivelser af det pågældende gods: dets skyld og landgilde, tilliggende af skov, ager, eng o.s.v. I Da. Kanc. findes for tiden 1535—1660 en række kron. ordnede pk. med »Besigtelser og andre indlæg til skøder og mageskifter«. De er indlæg til ekspederede kgl. skøder og mageskifter eller til kgl. konf. på sådanne.

H. H-T.

beskeden. Forstandig, hæderlig.

besikkelse betegned i ældre ret, at en forkyndelse eller forespørgsel til en person blev foretaget ved to mænd eller notarius publicus.

S. I.

beskærmelsesbrev er et brev, hvorved kongen erklærer at tage vedk. (en person eller institution) i sit kgl. hegn, værn, fred og beskærmelse. Sådanne breve meddeltes i middelalderen ofte til kirkelige institutioner, efter reform. gaves de til manddrabere, der var tilsikret fred, men truedes af den dræbtes familie, til fredløse og andre. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 328 ff.).

H. H-T.

beslagornament, se kassetter.

bestalling kaldes det for en embeds- eller bestillingsmand af den pågældende myndighed (kongen) udstedte åbne brev om vedk.s udnævnelse til et embede eller en bestilling. B. tilstilles vedk. og tjener ham i påkommende tilf. som legitimation. Ordet er navnlig anvendt ved udnævnelser under Rtk. og under det senere Generaltoldkammer, hvor der også indrettedes særskilte bestallingsprot. (allerede fra 1648). Ved tronskifter skulle tidligere b. indsendes til konf. af den nye konge. I Da. Kanc. er udnævnelserne (for gejstlige »kaldsbreve«) indført i den alm. række af prot. over åbne breve, men også her findes en række bd. og sager vedr. konf. af b. ved tronskifter.

H. H-T.

bestykning betegner en fæstnings eller et fartøjs udrustning med stykker (s. d.).

A. H.

besætning betegner en landbrugsbedrifts samlede bestand af træk- og nytte kreaturer. Trækkdyrene var heste og tildels stude, nytteedyrene køer, får, svin, samt gæs og høns. B.s størrelse og sammensætning var i første række bestemt af bedriftens størrelse, men græsningsforhold, afsætnings- og arbejdsforhold gjorde sig også gældende. Således medførte hoveripligter gerne et større hestehold og et tilsvarende mindre kvæg-

hold. På Sjælland holdt bonderne således ofte to heste for hver ko, kvie og stud. (Litt.: F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, s. 160—67, 216—24, F. Skrubbeltrang: Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik. Hist. T., 11. r., I, 1945, s. 245 ff., Gunnar Olsen: Studier i Præstemantallene. Fortid og Nutid, XIII, 1939—40, s. 157—190, C. Rise Hansen: Den økonomiske Udvikling indenfor Bondestanden ca. 1560—1660. Hist. T., 10. r., VI, 1943, s. 141 ff.).

G. O.

bevillinger går ud på at tildele de pågældende personer priv. eller dispensationer fra de i den alm. lovgivning gældende bestemmelser. Navnlig forud for næringsfrihedens indførelse ved loven 1857 udstedtes en række b. på erhvervslivets område. Af disse blev efterhånden en omfattende del ikke underskrevet af kongen, men udstedte i hans navn (se ad *mandatum regis* og *blanketregnskaber*). Af betydeligere b. kan nævnes b. til krohold, brændevinsbrænding, værtshushold i byerne eller til at drive apotek. Tit er det vanskeligt på forhånd at afgøre, under hvilket koll. en bestemt slags b. henhører.

H. H-T.

biavl. Fra de ældste tider har honning, der blev brugt i husholdningen, og hvorfra man brygede mjød, været et skattet produkt; og voks brugte man allerede i bronzealderen på forsk. måde. I middelalderen, vel også for, lavede man vokslys, og voks blev gennem lange tider brugt ved forsegling af breve og dokumenter. Der findes en del bestemmelser både i J. L. og i de sjællandske og skånske love om, hvorledes der skal forholdes, når man finder en sværm bier, når en stjæler en anden mands bier o.s.v., og deraf kan man skønne, at man tillagde biavl stor betydning. I skovegne tager vilde bier ophold i hule træer. Sådanne stammestykker savede man af og tog hjem i haven eller i en særlig *bigård* ved hjemmet. Fra disse naturlige bihuse stammer betegnelsen *bistok* og *bitræ*, som man så ofte træffer i gl. skriftlige kilder. Men ellers har man fra ældgammel tid bundet de velkendte halv-ægformige *kuber* af strå. En ejendommelig type, man kun traf i det træfattige Vestjylland, var *liggekuben*, der utvivlsomt var en efterligning af den rigtige bistok. Jvnf. H. P. Hansen: Løb og Løbbinding, 1937, s. 36 ff. Af den righoldige litt. må fremhæves: Albert Sandklef: Äldre biskötsel i Sverige och Danmark, 1937.

H. P. H.

bibeloversættelser. Den ældste da. b. foreligger i håndskrift fra 1400-årene (delvis udgivet af C. Molbech 1828). Først reform.bevægelsen satte

dog fart i arbejdet med at overføre skriften til modersmålet. 1524 oversatte *Hans Mikkelsen* det nye testamente. Da denne oversættelse var noget ubehjælpelig, udsendte *Christiern Pedersen* (1529, 1531) en ny fordanskning. Vigtigst er dog *Hans Tausens* oversættelse af de fem Mosebøger (1535) direkte fra den hebraiske grundtekst. Den første samlede b. kom først 1550 (»Christian III.s Bibel«) ved *Christiern Pedersen*. Den hviler på Luthers ty. gengivelse, men udmærker sig ved et fortrinligt, mundret sprog. Den kom atter i revideret skikkelse 1589 og 1633. En helt ny b. på grundlag af originalerne var 1607 udgivet af *H. P. Resen*. Den er strengt nøjagtig, men stiv og tvungen i sin sprogform. Den danner dog underlaget for flere nye reviderede b. (især 1819 og 1871). I 1800-årene blev skriften eller dele af den oversat af enkeltmænd. En samlet ny autoriseret oversættelse kom først 1949. (Litt.: C. J. Brandt: Udsigt over de danske bibeloversættelsers Historie, 1889, Povl Otzen: Hvorledes Danskerne fik deres Bibler, 1949, Bidrag til den danske Bibels Historie, udg. af Aarhus Universitet, 1950).

B. K.

biblioteksvæsen. Det danske b.s. nuværende organisation, der er tilrettelagt gennem bibliotekskommissionens betænkning 1927, tilsligter at koordinere samarbejdet mellem de forsk. former for biblioteker fra det mindste sognebibliotek op til Kgl. Bibl. Der skelnes mellem *videnskabelige og faglige biblioteker*, hvis hovedformål er at tjene videnskabelige og faglige studieinteresser, og folkebiblioteker (s. d.), hvis væsentlige opgave er folkeoplysende. Det videnskabelige b.s. overste led er *Rigsbibliotekaren*, der er chef for Kgl. Bibl. og Univ. Bibl. og fungerer som ministeriets konsulent i biblioteksspørgsmål. I tilknytning til rigsbibliotekembedet står *Danmarks Institut for international Udveksling af videnskabelige og litterære Publikationer* (I. D. E.) og *Statens Depotbibliotek*. Kgl. Bibl. (s. d.) er nationalbibliotek og hovedbibliotek for de humanistiske fag; i nær tilslutning hertil står Univ. Bibl. (s. d.), hvis 1. afd. er et humanistisk orienteringsbibliotek og avisbibliotek, og 2. afd. er hovedbibliotek for medicin og naturfag, med undtagelse af botanik, hvis specielle krav varetages af *Universitetets botaniske Centralbibliotek*. Ved siden af disse store videnskabelige biblioteker står en række fagbiblioteker, af hvilke skal nævnes *Kunstakademiets Bibliotek* (kunst og kunsthistorie), *Kunsthindustrimuseets Bibliotek* (kunsthindustri), *Kunstmuseets Bibliotek* (grafik)

og *Nat. Mus. Bibliotek* (hovedbibliotek for numismatik, iøvrigt speciallitt. vedr. museets enkelte områder), *Statens pædagogiske Studiesamling* er hovedstedet for pædagogik og skolevæsen. Statistikken samles først og fremmest i *Statistisk Departements Bibliotek*. I tilknytning til Univ. Bibl. 2. afd. står en række hospitals- og institutbiblioteker, samt *Danmarks farmaceutiske Højskoles Bibliotek*. Astronomi, zoologi, meteorologi, mineralogi o. s. v. dyrkes især af de vedk. institutioner. Hovedbibliotek for litt. vedr. landbrugs-, forst-, matrikels- og veterinærvæsen, havebrug, jagt og landmåling er *Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Bibliotek* og for den tekniske litteratur *Danmarks tekniske Bibliotek*. Statsbiblioteket i Aarhus (s. d.) er universitetsbibliotek og tilige som overcentral bindeled mellem det videnskabelige og folkelige biblioteksvæsen. Gennem overcentralen har låneren i landets mindste sognebibliotek via centralbiblioteket og købstadsbiblioteket mulighed for at få hele den videnskabelige litt., landet ejer, og endog for lån fra udenlandske biblioteker. (Se Carl S. Petersen: *De danske Bibliotekers Historie* i Svend Dahl: *Haandbog i Biblioteksvæsen*, 3. udg., II, 1927, *Betænkning vedrørende Statens Biblioteksvæsen*, 1927, Knud Larsen: *Dansk Biblioteksforer*, 1936).

A. F.

bibøger, på tysk *Nebenbücher*, var i Sønderjylland navnet på de prot., hvori skøder, obligationer og andre dokumenter, der medførte heftelse på en ejendom, blev indført. De blev påbudt ved konstitutionen af 1743, der skabte et ensartet pantebogsvæsen for hele hertugdømmet, se skyld- og panteprotokoller.

J. H.

biennium. Egl. et tidsrum af to år. Bruges især om en bestemmelse i den kgl. frdn. af 1768, der gik ud på, at de studenter fra Sønderjylland og Holsten, som ønskede at få embede i hertugdømmerne, skulle have studeret ved universitetet i Kiel i to år. Frdn., der blev indskærpet ved reskr. af 1774 var blevet udstedt i h. t. en hemmelig aftale i den foreløbige mageskifte-traktat af 1767 mellem Rusland og Danmark. Den fik skæbningsvangre følger for den nationale udvikling i Sønderjylland. I årtierne for dens udstedelse havde et stigende antal sønderjyske studenter søgt til universitetet i Kbh. Nu drog alle de unge til Kiel, hvor undervisningen var rent ty. Da nationalitetskampen i Sønderjylland begyndte, var embedsmændene i Nordslesvig og Sydslesvig derfor næsten udelukkende ty. uddannede og tysksindede. (Litt.: C. F. Allen: *Det*

danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland, I, 1857, s. 396 ff., Sdj. Aarb., 1933, s. 61 ff.).

J. H.

bigård, sine steder også kaldt *bihave*, *fredsgård*, *fredhave*, *kringgård*, *kringhave*, *krudtgård*, *vindueshave*. En lille indhegnet plads langs stuehuset ud for stuevinduerne, ofte på gårdsiden, som dels blev brugt til blomsterhave, sine steder også frugthave, dels til anbringelse af bikuberne.

sv. J.

bil, se økse.

bilager. Bryllup, især om fyrstelige og højtstående personers bryllup.

J. H.

bilbrev. Skibsbygningsattest, udstedt af skibsbymesteren og affattet efter en af Justitsministeriet godkendt formular, indeholdende en på tro og love afgivet erklæring om, hvor, af hvem og for hvis regning, skibet er bygget, samt skibets art, dimension, drægtighed o. l. Tidligere var b. et dokument, hvorved den, der indskød penge til bygning af et skib eller til folkenes underhold, fik panteret i skibet for sit tilgodehavende. Jævnf. D. L. 4-5-9. Ordet b. er afledet af bil (ty. Beil), økse (s. d.).

K. K.

billeder anvendes som illustrationer i den hist. fremstilling, især for at anskueliggøre det skrevne, bidrage til at give fremstillingen liv og form. Det kan dreje sig om gengivelse af steder, hvor de pågældende begivenheder har fundet sted, eller af ting (derunder også dokumenter), der er benyttet eller frembragt i forbindelse med begivenhederne eller under den skildrede tilstand; sådanne steder og ting vil ofte allerede være indtagne som kilder i det kritiske studium, der ligger forud for fremstillingen, som levn fra fortidens begivenheder og tilstande. Endnu oftere vil illustrationerne bestå i gengivelse af b. i snævrere forstand, således at forstå, at man må vælge allerede eksisterende b. af noget, der ikke mere eksisterer eller kun eksisterer i ændret skikkelse. Sådanne b. kan også være b. af steder og ting, men tillige fremstillinger af begivenheder og personer. I dette tilf. er selve b. en kilde, der beretter noget om fortiden på lige fod med skriftlige kilder og b. må da behandles kildekritisk på samme måde som disse (se billedlære). Som en hovedregel ved hist. illustrering gælder, at man altid bør foretrække originaler frem for reproduktioner (f. eks. i kobberstik), hvor det er muligt, og at kun b., der er samtidige med begivenheden eller den portrætterede eller bygger på sådanne samtidige, nu forsvundne originaler, har virkelig interesse som illustrerende supplement til en hist.

tekst. (Litt.: S. H. Steinberg: Zur Illustrierung historischer Bücher in Vergangenheit und Gegenwart, XXII, 1932, s. 662 ff.).

G. B.

billedhuggerkunsten, (plastik, skulptur), den kunst, der ved tredimensional materialeudformning frembringer billed- og formlegemer, enten som helt frie figurer (statuer) eller som figurer, der hæver sig mere eller mindre frem fra en baggrundsflade (relieffer). De hyppigst anvendte materialer er sten, metal, træ, ler og gips. Den tekniske fremgangsmåde består i enten fra en blok eller en masse at fjerne materiale eller til en kerne at foje materiale, indtil værket fremtræder i den ønskede form. Kunstneren begynder som regel med at skitsere sit arbejde på papir, inden han i vådt ler o. l. former en model, som derefter afstøbes i gips; efter denne gipsmodel kopieres det endelige værk i det ønskede materiale, der til slut underkastes en efterbehandling (slibning, ciselering, brænding o. l.). B., der ofte fremtræder i nær tilknytning til bygningskunsten (f. eks. oldtidens ægyptiske skulptur), går tilbage til forhist. tid. Højdepunktet i den vestlige civilisations frembringelser betegner den klassiske græske b. Den senere, af djærv naturalisme prægede, romerske portrætskulptur (fremragende repræsenteret i Ny Carlsberg Glyptotek) er særlig interessant for en hist. betragtning. Fra middelalderen indtil 1600-årene dyrkedes b. i Europa navnlig i tilknytning til kirken. I nyere tid har især Frankrig givet de vigtigste impulser. For Danm.s vedk. kan der især tales om en indsats fra og med Thorvaldsen. Hans virke i Rom kastede glans over vort lands navn, og efter at han 1838 var vendt hjem, lagdes her grunden til en stærk og varig skulpturtradition, som fra mesteren selv over H. V. Bissen, H. E. Freund, J. A. Jerichau og senere Kai Nielsen kan følges helt frem til vore dages navne (Utzon Frank, Johs. Bjerg, den svenskfodte Gerh. Henning m. fl.). (Litt.: Den første samlede oversigt over dansk b.s hist. er nylig givet i: Danmarks Billedhuggerkunst fra Oldtid til Nutid. Redigeret af V. Thorlacius-Ussing, 1950. Endvidere henvises til afsnit i Francis Beckett: Danmarks Kunst, I—II, 1924—26; af speciel litteratur anføres: M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige Døbefonte, 1941, samme: Jyske Granitportaler, 1948, Sigurd Schultz: Nyere dansk Billedhuggerkunst, 1929. Vedr. litt. iøvrigt, se Merete Bodelsen og Aage Marcus: Dansk kunsthistorisk Bibliografi, 1935, s. 261—347. Af vigtige nyudkomne monografier nævnes Haavard Røstrup: H. V. Bissen,

I—II, 1945; som opslagsværk endelig den nye udgave af Weilbachs Kunstnerleksikon, I—III, 1947 ff., hvoraf bd. III er under udarbejdelse).

J. P.

billedlære. En drøftelse af billeders betydning for det hist. studium og den kritiske behandling af billeder som hist. kilder er egl. først taget op i den sidste snes år. Der kan nu tales om billedlære som en bidisciplin til den hist. videnskab. Ved en undersøgelse af et hist. billede må det søges fastslået, hvad det forestiller, eller om det virkelig forestiller det, det udgives for; det sker f. eks. ofte, at portrætter i tidens lob er blevet forvekslede. En betydelig rolle spiller her tidsfæstelsen ud fra de afbildedes dragt, frisur o. l.; ordener og andre værdighedstegn eller karakteriserende tilbehør som bøger, instrumenter o. s. v. kan bidrage til at bekræfte eller afkræfte identificeringen. Inskriptioner må undersøges; de er ofte senere påmalede ligesom ordener o. l. Stedfæstede fremstillinger kan kontrolleres bl. a. ud fra kendskabet til lokale naturforhold, hist. viden om afbildede bygninger o. s. v. — Ofte vil der vise sig at være flere fremstillinger af samme begivenhed eller person; de kan være uafhængige af hinanden, men er hyppigt beslægtede, så der er tale om mere eller mindre direkte kopiering. Det gælder da som ved enhver anden hist. undersøgelse at udfinde det indbyrdes slægtskab og udskille de sekundære kilder fra de primære; det billede er primær kilde, som kan påvises at være orig. for de andre eller stå en evt. tabt orig. nærmest. Kun hvis billedet er en orig. (eller bygger på en sådan), der er opstået i begivenhedens eller den portrætteredes samtid, kan det have en hist. kildeværdi; kopier (især kobberstik) er dog ofte stærkt forvanskede. Samtidigheden kan bl. a. fastslås ud fra kendskabet til tidens malemåde, anvendte materialer, en oprindelig kunstner-signatur eller datering o. l. Billeder, der er fremstillet i en senere tid og ikke bygger på forsvundne samtidige orig., har kun den interesse, der kan tillægges en senere forfatters behandling af det pågældende hist. stof; for så vidt det drejer sig om portrætter, vil der kun være tale om ren fantasi. Også ved samtidige billeder må man spørge sig selv, om kunstneren har haft mulighed for at se den pågældende lokalitet, begivenhed eller person og således gengive virkeligheden — og om han har villet dette, ikke f. eks. blot smigre eller propagandere. Et portræt vil altid være påvirket af kunstnerens opfattelse af den portrætterede, ligesom ethvert billede er præget af tidens

måde at gengive tingene på. — Ved behandling af fotografier bortfalder selvfølgelig en del af de her anførte kritiske overvejelser. (Litt.: Th. A. Müller: Om kritisk Vurdering af Billeders Værdi i hans Holbergportrætter, 1918, s. 11 ff., Kr. Erslev: Historisk Teknik, 1926, s. 10 f., 39 f., E. Bernheim: Einleitung in die Geschichtswissenschaft, 1926, s. 123, O. Andrup og Th. A. Müllers diskussion om Holbergportrætter i Tilskueren 1937, II, s. 48 ff., 127 ff. og 168 ff., Sig. Swane: Om Portræt værdi, smst. s. 242 ff., E. Keyser: Das Bild als Geschichtsquelle i W. Goetz: Historische Bildkunde, 1934—35, II, Jørgen Paulsen: Danske Historiemalerier, 1945, A. Fabritius: Portrættet og Personhistorien i Den lille Portrætkunst, 1949, s. 9 ff.).

G. B.

billedsamlinger. *Antikvarisk-topografisk Arkiv* i Nationalmuseet rummer en stor samling af top. blade og fotografier, ordnet efter Trap, desuden enkelte håndskrifter med top. tegninger m. m. I museets 2. og 3. afd. findes enkelte billeder blandt museumsgenstandene. 3. afdeling (Dansk Folkemuseum) har en stor fotografisamling af interesse for top. og folkelivsforskning, ordnet sagligt, og inden for saggrupperne top. efter Trap. *Det kgl. Biblioteks kort- og billedsamling* rummer hist. blade og fotografier, ordnet kron., en samling af top. blade og fotografier og en af postkort, begge ordnet alfabetisk. I håndskriftsamlingen er der adskillige håndskrifter med billeder, bl. a. top. *Rigsarkivet*: Kort- og billedsamling med registrant. Særlig registrant over andre kort og billeder, indlagt i arkivsager. — *Frederiksborgmuseet*: Malerier, tegninger o. s. v. med hist. og top. emne. Samling af top. fotografier og blade, ordnet efter Trap. Hist. blade, ordnet efter kongernes regeringstid. Fælles registranter, kron. over hist., alfabetisk over top. fremstillinger; kunstnerregistrant. (Katalog fra 1943, væsentligst over de udstillede billeder m. m.). *Kunstmuseet*: Blandt museets malerier talrige med top. motiver. Alfabetisk top. registrant, kunstnerregistrant. *Den kgl. Kobberstiksamling* (i Kunstmuseet), statens hovedsamling af tegninger og grafiske blade. Alfabetisk top. registrant, kunstnerregistrant, (se: J. Sthyr og E. Zahle: Den kgl. Kobberstiksamling, 1946). *Statens kunsthistoriske Fotografisamling* (Charlottenborg): Fotografier af danske og udenlandske malerier og skulptur, ordnet efter kunstnere. *Kunstakademiets* samling af arkitekturtegninger og de *militære arkiver* indeholder bygningstegninger, de sidste og *Matrikelarkivet* kortsamlin-

ger. Billeder og kort af lokalhist. interesse findes i næsten alle lokale museer og byhist. arkiver, ikke mindst i *Københavns Bymuseum* og i samlingen på *Øregård*. For nyere tids vedk. må også henvises til fotografierne i avisernes billedarkiver og hos adskillige fotografer. (Litt.: F. C. Krohn: Samlinger til en beskrivende Fortegnelse over danske Kobberstik m. v., 1889, Ebbe Berner: Fortegnelse over offentliggjorte danske Opmaalinger af Architektur m. v., 1926, Otto Smith: Oversigt over de topografiske Kort- og Billedsamlinger — i Fort. og Nut., VI, 1926—27, s. 227—243, Merete Bodelsen og Aage Marcus: Dansk kunsthistorisk Bibliografi, 1925).

G. B.

billedsnider. Billedskærer.

billedunderskrifter vil altid indeholde en angivelse af, hvad billedet forestiller; den var tidligere i regelen ganske kort, men er i vore dage ofte med held udvidet til en saglig forklaring af billedet og dets detaljer. Det gælder her at holde sig til realiteter; f. eks. er forsøg på psykologisk fortolkning af portrætter oftest uheldige — man udlæser let det, man tror at vide eller ønsker at se. Billedteksten bør iøvrigt indeholde oplysninger, svarende til dem, man ved andre historiske kilder må give i noterne. Ved en gengivelse af et billede må i det mindste oplyses billedets art (maleri, tegning o. s. v.), kunstnerens navn, hvor dette kendes, og en så nøje datering af billedets tilblivelse som mulig; evt. også en angivelse af, hvor det er blevet til. Ved gengivelse af kopier, kobberstik o. l. gives om muligt også tilsvarende oplysninger om den evt. forsvundne original. Det må altid oplyses, hvor det gengivne billede findes; ved kobberstik og andre reproduktioner, der i reglen eksisterer i større antal, er dette dog overflødig, med mindre de er taget fra en bog eller et blad, der da bør nævnes. G. B.

bilægger, sine steder også kaldt en *blind ovn*. Kakkelovn, der er helt lukket mod rummet, den står i, og hvis indfyrrings- og aftrækshuller findes i det tilstødende rum, i reglen i forbindelse med et andet ildsted (og *esse* eller *skorsten*). De firkantede b. af jern med træ- eller jernfod, man endnu kan træffe, er først blevet mere alm. hos bønderne o. 1650—1700. De ældre former, der navnlig i Jylland har været at finde helt op mod vor tid, kunne være opsat af kampesten, teglsten (kaldt *tagstens-*, *tegl-*, *teglstensovn*) eller pottækakler, firkantede, potteformede kakler, der vendte den hule side udad (kaldt *grøde-*, *ler-*, *pottækakel* eller *-kakkelovn*). Navnlig i Nord- og

til dels Vestjylland er b. ofte blevet brugt til malt-tørring (jvnfr. kølle), og i dette øjemed var den underneden forsynet med en skuffe, eller også var der oven på den langs siderne anbragt en skrånede ramme, ved jernbilæggeren af træ og ved pottetørringen af ler. B. er fremstået af røgetørringen (s. d.); hvor det er sket, er endnu ikke endelig klarlagt, måske på frankisk område (jvnfr. frankisk hus). Om b.s. tilkomst og udbredelse på da. område se stuehus. sv. j.

bindebrev. På bestemte dage, navnedage eller de fire tamperdage (s. d.) var det skik, at de unge sendte deres venner eller veninder skrevne eller prentede breve, ofte kunstfærdigt udsmykket, malet eller udklippet, hvortil der kunne være fæstet en silketråd med en mængde uløselige knuder. Brevet indeholdt, ofte i versform, en indviklet gåde, og kunne modtageren ikke løse gåden og knuderne, så skulle vedkommende gøre et gilde for vennelaget. (Litt.: H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1910, s. 59 ff., Johs. E. T. Kristensen: Danske Bindebreve i Spr. og Kult., 1933, s. 129—97).

H. P. H.

bindestue. I de midtjyske hedecgne samlede folk, især ungdommen, om aftenen i vintertiden på omgang i hjemmene med deres bindestue, hvorved man sparede på lyset. De fleste strikkede enkeltvis, undertiden havde to par karle og piger *målt af*, d. v. s. der blev målt et bestemt antal favne garn af til hver; garnet blev lagt i en dyng på bordet, så hængte man dets ender over en krog ved en bjælke og ned til binderne, der skulle kappes om arbejdet.

Mens man strikkede, underholdt man hinanden ved samtale om aktuelle spørgsmål, eller man fortalte historier, sagn, eventyr, løste gåder og sang ældgamle folkeviser og datidens gængse viser. Jvnfr. St. Blichers E Bindstouw, 1842. (Litt.: Danmarks og Norges økonomiske Magazin, 1759, s. 346, N. Blicher: Vium Sogn, 1795, s. 179, E. T. Kristensen: Jydske Folkeviser og Toner, 1871, s. V ff., K. Understrup: Af Bindestuens Saga, 1918, H. P. Hansen: Spind og Bind, Bindestuens og Hosekræmmerens Saga, 1947).

H. P. H.

bindike, kvindeligt hovedbånd af perler eller andet. Brugtes i 15—1600-årene især om jomfruens og brudens hovedsmykke. E. A.

binding. Hermed betegnes i et hus af bindingsværk et par modstående *stolper* i ydervæggene med tilhørende bjælke (og eventuelle *skråbånd*), der binder dem sammen, og i et højremshus (s. d.) et modstående par stolper i de to indre

stolperækker med tilhørende bjælke(r) og skråbånd, jvnfr. fag, højremshus, løsholt og sidebånd.

bindingsbånd. *Skråbånd*, der går fra de indre stolper til bjælkerne i et højremshus (s. d.).

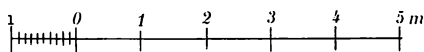
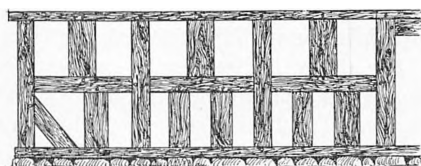
sv. J.

bindingslægte, se sidebånd.

bindingsrem, se tagrem.

bindingsværk, også kaldt *stænderværk*. Dann. tilhører b.s. store nordvesteuropæiske kulturkreds, hvis centralområde udgøres af det nordvestlige Tyskland, hvor denne byggemåde er nået til den højeste udvikling i de tømmerrige by- og landhuse. Hvor gl. b. er her i landet, er uvist. Fra de arkæologiske fund af hustomter vides det vel, at man i oldtiden har haft huse med *lerklinede stolpevægge*, men om de har været af en sådan art, at de med rette kan karakteriseres som b., er ganske usikkert og højst tvivlsomt. I sin enkleste form består b.s. tømmerskelet blot af stolper (s. d.), der i ydervæggene står overfor hinanden, foroven tappet op i tagremmen (s. d.) og parvis sammenbundet af de tværsiggende *bjælker*; af disse *bindinger* deles bygningen i fag (s. d.). Oprindeligt var stolperne *jordgravede*, siden sat på sten. Trods gentagne forbud mod de jordgravede stolper var de dog endnu i 1700-årene ret alm. i flere egne. Bjælkerne har fra gl. tid alm. været tappet igennem stolperne; i enkelte egne er de dog lagt ind i en indskæring i siden af dem, og i enkelte lokalområder er de som i købstæderne tidligt blevet lagt oven på tagremmen, hvilket ellers i almindelighed på landet kun er tilf. ved yngre bindingsværksbygninger. For at styrke forbindelsen mellem stolpe og bjælke er der ofte mellem dem indsat et skråbånd (s.

d.). I bindingsværkets mere udviklede form er stolperne midt på væggen forbundet med sidebånd (s. d.), eller der er indsat løsholter (s. d.) mellem dem, og i dets fuldt udviklede skikkelse er stolperne foruden tappet i en gennemgående fodrem (s. d.; modsvarende tagremmen), der hviler på sylden, eller, såfremt de står på sten, forbundet med fodstykker (s. d.), og i *vægtavlene* mellem stolperne kan der udover løsholterne være anbragt mere eller mindre af andet fyldetømmer (s. d.); der kan således

Facadeudsnit af Sydøstjysk bindingsværk.

mellem løsholt og fodrem være indsat 1—2 dukker (s. d.), ligeledes mellem løsholt og tagrem, og der kan som ret alm. ved hjørnestolperne være en hel skråstiver (s. d.), der fra det øverste af stolpen går ned i fodremmen, og korte skråstivere, der under løsholthøjde går fra stolpe til fodrem. I sin enkle form forekommer b. i de til vor tid bevarede gl. bønderbygninger hyppigst i Vestjylland; på den anden side fremviser det størst tømmerrigdom i det østlige Nørre- og Sønderjylland samt på Fyn, i tydelig tilslutning til Nordvesttyskland. Fra gl. tid er b.s. vægge almindeligvis klinevægge (s. d.) eller dannet af planker (se bulhus), frem mod vor tid er væggenes tavler (s. d.) derimod ofte blevet udfyldt med rå eller brændte mursten. Fast knyttet til bindingsværket er spærtaget (s. d.) (Litt.: Chr. Axel Jensen, *Dansk Bindingsværk fra Renæssancetiden*, 1933, med der anførte litt.; se endvidere bøndergårde).

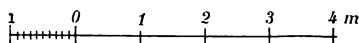
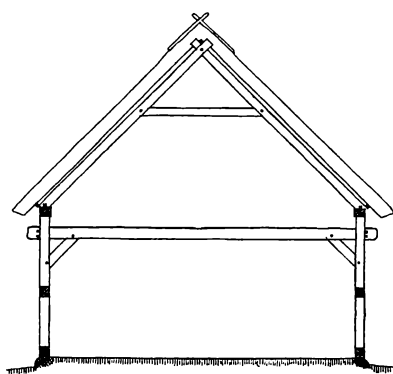
sv. J.

bindøkse, se økse.

¹⁾ **bing**. Stor kiste eller kasse med låg; stod i reglen på stuehusloftet. Kaldtes ofte *melbing*, idet man heri opbevarede mel eller malt, fast tilstampet. Kunne også benyttes til opbevaring af røget flæsk, som her stuvet ned lagvis med rug-halm holdt sig bedre end i røggammeret.

P. H. K.

²⁾ **bing** er nogle steder et lille forrådsrum til gryn o. l. (også kaldt *binghus*), men det kan også

Snit af ost dansk bindingsværkshus.

være et rum til gulvsand (*sandbing*) eller et lille udhusrum, f. eks. til avner (*avnebing*) eller til kalve (*kalvebing*). sv. j.

Bircherodske samlinger. Den lærde slægt Bircherod samlede en del lingvistiske, litterærhist., arkæologisk-top., matematiske og naturvidenskabelige håndskrifter, som af landsdommer *Jacob Bircherod* skænkedes til Univ. Bibl., hvor de indgik i samlingen *E donazione variorum* (nu i Kgl. Bibl.). *Jacob Bircherods* samlinger til familiens hist. findes dog i Kallske samling og biskop *Jens Bircherods* dagbøger i Ny kgl. samling (smst.). A. F.

birgittinerklostre. Birgittinerordenen oprettedes 1370 af den hellige *Birgitta* og byggede på Augustiner-regelen, udvidet med tillæg. Moderklosteret var *Vadstena* i Sverige, og det fik to meget anseelige dotreklostre i Danm., *Maribo* 1416 og *Mariager* c. 1420. Et særkende ved Birgittinerstiftelserne var det, at klostrene udgjorde dobbeltklostre. Nonneklostret skulle tælle 60 søstre, munkeklostret 13 præsteviede munke, 4 diakoner og 8 lægbrodre. Nonneklostrets abbedisse virkede som forstanderinde for hele stiftelsen. Både fra *Maribo* og *Mariager* foreligger endnu litterære vidnesbyrd om det ejendommelige fromheds- og kulturliv, der udfoldede sig her. (Litt.: *Vilh. Lorenzen: De danske Klostres Bygningshistorie*, IV, 1922, *Torvald Hojer: Studier i Vadstena klostres och Birgittinerordens historia*, 1905). B. K.

birk betegnede fra først af et byområde, omend ordets oprindelse er uvis. Den skånske *birkeret* fra 1200-årene er således en gl. bylov. Senere betegnede b. en selvstændig jurisdiktion, hvis beboere var fritaget for at svare til herredstinget og havde deres eget ting: *birketinget*. Siden 1459 forekommer således adelige b., omfattende hvert et adeligt gods, og grevernes og friherrernes privilegier af 1671 indrømmede henholdsvis greverne og baronerne *birkeret*, d.v.s. retten til at have et sådant birketing for deres undergivne samt til at udnævne dommeren (*birkefogden*, senere betegnet som *birkedommeren*). Andre adelige havde under enevælden kun birkeret i kraft af et specielt priv. til hver enkelt. Retten til at udnævne birkefogden blev siden slutningen af 1600-årene gjort afhængig af kongens stadfæstelse, og en frdn. af 1809 reducerede den til en forslagsret. Grundloven af 1849 ophævede også denne ret.

De i købstæderne gældende retsregler, der jævnlig var strengere end landskabslovenes,

overførtes i stor udstrækning til landbirkerne, og *Christian IV* gav i sin birkeret af 1623 fælles regler for land- og bybirkerne.

Svarende til herredsskriveren fandtes der til birketinget knyttet en birkeskriver. (Litt.: *Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie*, 1940, s. 117, 508 f.). S. I.

bisidder, den, der sidder ved siden af, navnlig om et medlem af en domstol, der ikke er dennes formand. S. I.

biskoler. En fra tysk overtaget betegnelse, der fortrinsvis har været anvendt i Sønderjylland, undertiden i den ty. form: *Nebenscole*. Brugtes i 1600-årene i flæng med *vinkelscole* og *klippscole* (s. d.) om alle slags ulovlige skoler, men blev efterhånden i alm. sprogbrug betegnelsen for: ¹⁾ de skoler i købstæderne, som kun gav undervisning i læsning og religion, og som søgtes af mindreårige drenge samt piger, der i reglen ikke besøgte de tyske skoler (s. d.), og ²⁾ sådanne skoler på landet, som kun havde vinterundervisning, og hvis lærere lejedes af bønderne selv — oftest udenom myndighederne — for een vinter ad gangen. Ved de sønderjyske skolereformer i 1814 blev b. i byerne afløst af offentlige elementarskoler, mens de på landet kunne godkendes i undtagelsestilfælde. Lærerne skulle dog nu før ansættelsen prøves af provsten, de skulle have en af kirkevisitatoriet fastsat løn og måtte ikke mere få kost og logi på omgang, ligesom eleverne de to sidste år før konfirm. skulle søge en distriktsscole. De sidste b. i Sønderjylland nedlagdes i slutningen af 1800-årene. I kongeriget findes betegnelsen b. navnlig anvendt om omgangsskolerne (s. d.) i den form, de fik i h. t. skoleanordningen af ^{29/} 1814.

AA. BO.

biskop og bedste bygdemænd. Iflg. *J. L.* kunne sandemænds tov underkendes af biskoppen i forbindelse med mindst 8 bygdemænd. Senere blev det reglen, at b. og b. b. i Jylland kunne underkende andre nævningers edeligt bekræftede udsagn. Efter reform. trådte landsdommeren i biskoppens sted, og efterhånden gled bygdemændene helt ud, således at b. og b. b. forsvandt som en fra landstinget forsk. myndighed. (Litt.: *Poul Johs. Jørgensen i Tidsskrift for rettsvidenskab* 1944, s. 74 f.). S. J.

bislag, bislagsten. Ordet bislag er af platty. oprindelse og betegner en åben eller, oftest, overdækket, undertiden som vindfang helt lukket udbygning foran en indgang. I Sønderjylland kan ordet betyde vinduesskodde. B. er nu særlig

karakteristisk for Skandinaviens landbohjem, men indtil et stykke ind i 1700-årene var de alm. i da. byer, tilsidst som skærme ved kælderhalse. *Bislagsten* er flade, i reglen ornamenterede piller, der står på hver sin side af døren og undertiden har tjent som bænkeender. De er alm. i de ty. hansesteder og kendes i Danm. fra 1503 (Kbh.s Slot). De har været anvendt såvel ved slotte som ved borgerhuse og har formodentlig ofte kun bestået af en tommerstolpe. (Litt.: C. A. Jensen: *Bevarede danske Bislagsten*, Festskrift til Hugo Matthiesen, 1941, s. 70 ff.).

AA. R.

bismermark var på bismervægten $\frac{1}{2}$ skålpund, og brugtes især til vejning af smør og honning. Dens størrelse varierede efter de lokale bismerpund (s. d.), der som regel udgjorde 24 b. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 180 ff., 184, 190 f.).

S. AA.

bismerpund. B., som deltes i 24 bismermark (s. d.), vekslede i størrelse i de forskellige dele af landet, og kan beregnes efter det antal pund, der i hver egn regnedes på smørtønden, som vejede 16 københavnske lispund = 126,976 kg. B. var på Sjælland, Lolland, Falster, Mon, Fyn, i Jelling, Almind, Varde, Lovør og Aabo systler af samme størrelse som det kbh. lispund = 7,936 kg, men i ældre tid brugtes også letpund (s. d.), som var $\frac{1}{18}$ td. = 7,054 kg, og som tillige brugtes i Ommersyssel, Himmersyssel, dele af Sallingsyssel, Vendsyssel med Hanherrederne. B. i Harsyssel var alm. $\frac{1}{6}$ td. = 14,108 kg, men der fandtes også b. på $\frac{1}{10}$ td. = 12,698 kg, $\frac{1}{11}$ td. = 11,543 kg og $\frac{1}{12}$ td. = 10,581 kg. B. på $\frac{1}{11}$ td. nævnes også i Thy, og på Bornholm var smørtønden i skatvægt $\frac{1}{12}$ td., i købmandsvægt $\frac{1}{14}$ td. = 9,070 kg. B. i Hassingvægt i Thy var $\frac{1}{13}$ td. = 9,767 kg; iøvrigt fandtes i Thy og Mors, samt i Skåne, Halland og Blekinge, b. på $\frac{1}{15}$ td. = 8,465 kg. Sallingsyssel havde et gl. b. på $\frac{1}{20}$ td. = 6,349 kg. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 180 ff., 184, 189, 192).

S. AA.

bispearkiver. De stifter, hvis arkivers ældre del (som regel indtil midt eller sidst i 1800-årene) findes i LA., er: Sjællands, Lolland-Falsters (udskilt af Fyns stift 1803), Fyns, Viborg, Ribe (til 1864 omfattende en del af Sønderjylland), Ålborg (til 1554 Børglum), Århus, Als og Æro (bestod 1819—64) samt delvis Slesvig. Såvidt muligt er sager før 1803 vedr. Lolland-Falster udskilt af Fyns stifts arkiv og findes sammen med Lolland-Falsters stifts arkiv i LA. Kbh., sager fra Als og Æro er fordelt mellem det sønderjyske og

det fynske LA., og sønderjyske sager fra Ribe stifts arkiv er afgivet til LA. Åbenrå, hvor der tillige findes dele af Slesvig stifts arkiv. B. er med undtagelse af det 1728 brændte sjællandske stort set velbevarede, og de fleste indeholder sager tilbage til 1500-årene. Hovedindholdet er korrespondance, tildels top. ordnet. Fra b. har det som regel ikke været muligt at udskille de pågældende stiftsøvrigheds (s. d.) arkiver. Oversigter over b.s indhold i Fort. og Nut., V, 1924—25, s. 45—54 (Sjælland), og 81—103 (de jyske b.), VI, 1926—27, s. 65—74 (Fyn), VII, 1928—29, s. 30—36 (Lolland-Falster) og i Vejl. Arkivr., VI, 1944, s. 95—99 (Sønderjylland).

P. B.

bispetiende, se tiender.

bispevisitatser. Fra den kat. kirke videreførtes i den lutherske traditionen, at det tilkom bisperne (superintendenterne) at aflægge besøg i stiftets menigheder for at efterprøve den kirkelige tilstand. En meget lang række lutherske bisper kan nævnes som flittige og nidkære visitatorer. Fra Peder Palladius foreligger fra den første generalvisitation af Sjællands stift hans alm. visitatsforedrag i hans berømte »Visitatsbog« (bedste udgave 1925 ved Lis Jacobsen). Fra senere tider findes i bispearkiverne optegnelser om de enkelte lokale visitatser (se visitatsbetretninger).

B. K.

bissekræmmer betegner en illegal handlende, der drager rundt på landet fra hus til hus, men som også kan træffes i byerne. Han sælger alle slags småkram, såsom legetøj, nåle, spejle m. m. Ordet nævnes rimeligvis første gang i Christian II.s lov for landet 1522, hvor det i § 43 forbydes bissekræmmere at bruge købmandsskab på landsbyerne. Denne lovgivning fortsattes gennem recesserne, fastslås i D. L. 3-8-1 og knæsættes ligeledes i næringsloven af $\frac{29}{12}$ 1857 (§ 43).

J. v.

bitser. Forskærer, var i ældre tid titlen på en af hofembedsmændene. Også udtrykket forbitser kan forekomme.

J. H.

bjergfolk er navnet på naturvætterne i naturlige bjerge og bakker, men benævnelsen er ofte overført på naturvætterne i gravhøjene, jævnlig kaldt *højfolk*. Snart er der tale om en ret anselig skare af b. i eet og samme bjerg eller høj, snart blot om en enkelt bjergmand eller højmand. Sagnene om b. er overordentlig alm. og kendes fra omtrent hvert eneste da. sogn. Snart opfattes b. som venligssindede væsener, der hjælper beboerne i den nærliggende gård, snart opfattes de

som fjendtligsindede væsener, der hjertager mennesker, ikke mindst børn og unge piger, eller forbytter de nyfødte børn med deres egne grimme bjergunger, de såkaldte *skiftunger*. De vigtigste danske sagnkilder er Thiele: Danmarks Folkesagn II, 1843, s. 175—254, Tang Kristensen: Jydske Folkeminder, III, 1876, s. 3—54, IV, 1880, s. 1—49, VI, 1883, s. 1—37, VIII, 1886, s. 1—39, samme: Danske Sagn, I, 1892, samme: Danske Sagn, Ny Række, I, 1928, Svend Grundtvig: Danske Folkesagn, I, 1946, s. 69—266. (Litt.: H. F. Feilberg: Bjærgtagen, 1910, Inger M. Boberg: Sagnet om den store Pans død, 1934, samme: Bjergfolkenes Bagning, 1938, H. Ellekilde i Nordens Gudeverden, I, 1926, ff., s. 443—85 og 577—80 om bygdens bjerg samt s. 500—512 og 581—83 om bygdens gravhøj). H. EL.

bjergning er et sørgeligt begreb, der er underkastet forsk. retsregler, bl. a. Bryssel-Konventionen af ²³/₉ 1910. Ved soulykker langs kyster er det en pligt for kystbeboerne at søge at redde nødstedte mennesker. B. udføres af bjergelav, der har eneret, men også pligt til at bistå ved b. af skib og ladning. På soen er skibe pligtige at hjælpe hinanden i havsnød. Oftest tilkalder det nødstedte skib specialfartøjer, de såkaldte bjergningsskibe, der tilhører særlige bjergnings-selskaber, og af hvilke verdens ældste er det da. Em. Z. Svitzer, grundlagt i 1833. Betalingen for b., den såkaldte bjergelon, tages »af det bjergede«. Da bjergeren således kan regne med intet at få, hvis intet reddes, og hans egen indsats er stor, er bjergelønnen betydelig. Er intet aftalt, bestemmes bjergelønnen af domstolene, og også en indgået overenskomst kan indbringes for disse. (Litt.: Louis E. Grandjean: Skibbruddets Saga, 1947, Grandjean og Mentze: Danmark og Havet, II, s. 153 ff., 1948). K. K.

bjælkehus, også kaldt *blokhus*. Hus, der er opført af vandretliggende bjælker eller tommerstokke, hvis ender er skåret sammen i dets hjørner, ligesom også evt. skillevægges tommerstokke, der med enderne stikker frem gennem ydervæggens, er skåret sammen med disse. B., der hører hjemme i nåleskovenes område, har som disse en vid udbredelse i Europa; det er den typiske husform i vore nordiske nabolande (konstruktionen kaldes i Norge *lafteverk* og i Sverige *knuttimring*), i store dele af Østeuropa og i de mellemeuropæiske alpeegne. (Litt.: Sigurd Erixon, The North-European Technique of Corner Timbering, Folk-Liv I, 1937, s. 13—60; se endvidere bøndergårde). sv. J.

bjørn, ildsted i kølle (s. d.).

blå mandag eller fri mandag var i håndværkersproget betegnelsen for de fridage, svendene sædvanemæssigt tiltog sig. Den omtales allerede i Roskilde smedes skrå 1491. Skikken blev bekæmpet af myndighederne uden resultat, bl. a. i Christian V.s store frdn. om lavene ²³/₁₂ 1681, § 8. (Litt.: L. Chr. Nielsen: Blaa Mandag, 1907).

H. SØ.

blå ridder, se elefantordenen.

blådigts, blådigt, blådægt, tæt vævet, sandsynligvis blåstribet dynevår. Senere forekommer også ternet b. Vævningen kan være spidskipper, spidskipper eller atask.

E. A.

blårlærred, groft lærred vævet af det affald, der fremkommer ved skætning og hegling af hør eller hamp.

E. A.

blaffert, topenning, slået efter lybsk forbillede af Frederik I som hertug og Christian III i Slesvig og Flensborg, 1602 af Christian IV som kobermønt.

G. G.

blanketregnskaber. Ved frdn. ²³/₅ 1800 overdroges det overovrighederne (stiftamtmand, amtmand, magistraten og politidirektoren i Kbh.) at udfærdige en række af de bev., som Da. Kanc. for havde meddelt ad mandatum regis (s. d.). Rækken omfattede bl. a. begravelsesbreve, vielsesbreve, bev. til at sidde i uskiftet bo, konf. af testamenter, hvor opretterne af disse ikke havde børn, og den udvidedes yderligere ved frdn. ²³/₃ 1827. — Da. Kanc. sendte udfyldte »blanketter« til overovrighederne, hvilke senere gjorde regnsk. samtidig med, at de indsendte dokumenterne vedr. hver enkelt blanket. Heraf opstod Da. Kanc.s samling af b. 1800—1847 med tilhørende 8 bd. ekstraktprot. (med alfabetiske registre) over ansøgningerne. — Afskrifterne af de af overovrighederne konf. testamenter med ansøgninger om at sidde i uskiftet bo indbandtes særskilt i en række testamenter 1800—48 (jvnfr. testamenter). H. H-T.

Blasii dag, st., ³/₂. Blasius var biskop i Lilleasien og døde som martyr 316.

E. K.

ble, oldda. lagen, af blå = blaarlærred (s. d.). På sonderjysk brugtes b. endnu i denne betydning.

E. A.

bleu mourant, blomerant, blumerant, egl. døende blå, blegblå farve.

E. A.

bliald, bliant, kostbart, oftest gulddindvirket persisk silkestof i forsk. farver.

E. A.

blind ovn, se bilægger.

blind port, sine steder også kaldt *goldport*. Port, der kun har åbning til een side. sv. J.

blodgang, gammelt navn for dysenteri, en smitsom tarmlidelse med blodig afføring.

E. G.

blodvide var i landskabslovene den bøde, som manddraberen ifaldt til kongen. I senere tid anvendt om legemskrænkelser, hvorved der blev udgydt blod.

S. I.

blokskifte, se skiftegang.

blonde, naturfarvet silkeknipping, oprindeligt fremstillet i Frankrig i 1700-årene. I 1800-årene knipledes b. især i Chantilly, Caen, le Puy og Bayeux. Nu bruges b. fortrinsvis om maskinvævede bomuldskniplinger.

E. A.

blussepande. Redskab, der anvendtes ved blusning efter ål, gedder o.l. Fandtes i varierende former, men bestod i princippet af en rund eller aflang jernrist, hvori blussematerialet (lyng eller halm) lagdes og antændtes, for at man ved skinnet kunne se at stange fiskene, jvf. lyster. B. kunne bæres rundt ved stangning på lavt vand (se Kvolsgård: Fiskerliv i Vester-Han-Herred, 1886, s. 2—3 og P. V. Jensen: Fra Stige i Skattegraveren 7, 1887, s. 223—24), men også anbringes ved en stang i forstavnen af en båd. Afløstes af blusselygter af forsk. konstruktion.

H. R.

blystøbere beskæftigede sig med fremstilling af blytage, der kendes fra middelalderen. Støbningen af blytavle foregik på stedet. Som form brugtes en træramme, fyldt med sand, hvis overflade var behandlet med et fedtstof, og den færdige blytavle fælsedes med hammer og kiler af træ. Ved stempler i sandformen kunne blytavlene forsynes med signatur og årstal. Et fuldstændigt sæt *blytækkerværktøj* fra Vestjylland findes i »Den gamle By«. — Det eneste *blytækkertav* fandtes i Kbh., hvor det 1739 fik officielle artikler, men dets tilværelse kan føres tilbage til Christian IV.s tid. Lavets arkiv findes i Kbh.s Stadsarkiv. Blytækkerne var også *skifertækkere*. (Litt.: Helge Sogaard: Notitser til blyets kulturhistorie i »Den gamle By«s årbog, 1949, s. 50—70).

H. SO.

blændinger, flade murnicher, der i ark. anvendes til prydelser eller for at spare materialer (sparenicher). B. betegnes efter formen som højblændinger (rundbuede, spidsbuede, afrappede o.s.v.), rundblændinger, korsblændinger, skjoldblændinger, o.s.v. En blændingsdekoration kan være stokværksdelt og have små, tæt-siddende, smalle blændinger: pibeblændinger. Når en muråbning sidder i en blænding, betegnes denne ofte spejl. B. anvendes især i got.

teglstensark., men kendes også i den ældre middelalder, ofte i form af en buerække, *blændarkade*.

AA. R.

bobrud. En vistnok kun på Møn eksisterende afgift, som arvinger skulle yde kronen med 15 skilling for at få lov at skifte arven. (Litt.: Hans Fussing i Hist. T., 11. r., III, 1951, s. 210—33).

H. F.

¹⁾ **bod**, godtgørelse i penge, som erlægges til den forurettede i tilf. af en forbrydelse eller ved brud på en kontrakt, navnlig når godtgørelsen dels skal oprette en tilføjet økonomisk skade, dels går ud herover. Forekom i ældre ret navnlig i forbindelse med mandebod, d.v.s. den b., som skulle udredes af drabsmanden (i middelalderen også af hans slægt). D. L., der som hovedregel fastsætter dødsstraf for manddrab, anerkender i visse tilf., at drabet kan afgøres ved erlæggelse af en mandebod (se D. L. 6-6-17 og 18). (Litt.: Carl Popp-Madsen: Bod, 1933, s. 130—215).

S. I.

²⁾ **bod**. Fæboder, gede-, fåre- og svinestier på marken, nævnes nu og da i middelalderens love, og i byvangelens udkanter træffes ofte marknavne, der indeholder ordet b. De minder sandsynligvis om et *bodebrug* eller *lokkebrug*, et ud-ligger-kvægavlsbrug af lignende art som det norske sæterbrug eller de svenske fæboder. Måske er en del af vore torper og løser opstået på sådanne bodebrugs plads (Aakjær: Løser og Løkker i Da. Stud., 1922), hvor jorden i de hegnede lokker til kvægavl var godet igennem længere tid og derfor velegnet til kornavl. (Litt.: Bidrag til Bondesamfundets historie, II, 1933, s. 137 ff., 145).

S. AA.

³⁾ **bod**, også kaldt *skur*, på Lolland-Falster *skyne*. Et fritstående stænge, der hviler på i reglen 4—6 mands høje stolper eller svære pæle, som ofte er jordgravede og ofte forsynet med en naturlig kløft foroven, i hvilken stængebjælkerne ligger. Sådanne stænger brugtes navnlig på Sjælland, Møn og Lolland-Falster til at sætte halm- eller kornstakke på; specielt havren sættes i stak her, hvor den var godt skærmet mod rotter og mus. Efter denne brug betegnes stængen på Sjælland nogle steder *halm-*, *havrebod*, andre *havrelad* og på Møn *havreskur*. Rummet under stængen brugtes gerne til at sætte vogne, redskaber o. l. i. Ofte har stængen tjent dette formål alene, som det sporadisk kendes også fra andre egne; det var da blot overdækket med et tykt lag gl. halm eller lignende; til gengæld var det tit lukket, i al fald på 3 sider, med nodforfugte vægge af halm,

brædder eller risfletning. I denne form har det også fungeret som brændselsrum, læskur for svin, får og kreaturer.

sv. j.

⁴) **bod**. Hermed betegnes i visse egne af landet et særskilt lille hus til brændsel o. l., ofte med blot nødtorftige vægge (risvægge o. l.). I egne af Sjælland var boden opsat af kampesten med stængeloft, overdækket med halm og jord, og brugtes dels til redskaber o. l., dels til svinesti (*svinebod*).

sv. j.

⁵) **bod**. Lille hus til midlertidigt ophold eller brug i fiskesæsonen. B. har været anvendt ved sæsonfiskeri, så langt tilbage de hist. efterretninger rækker og helt op til o. 1900. B., som den kendes fra nyere tid (se især Kroyers omtale hos A. J. Smidth: Beretning om Fiskeriernes Tilstand, 1860, s. 41 og T. Klinting: Fiskerne ved Nymindegab, 1927, s. 19—22), havde stråklædt halmtag helt til jorden, indgangsdør i gavlen, hvor også skorstenen, opmuret eller opbygget af græstørv, fandtes, og var iøvrigt indrettet med sengesteder og opholdsplads for de 4—5 personer, der udgjorde bodlaget (s. d.). B. var også arbejdsplads for esepigerne (s. d.), der her gjorde bakkerne (s. d.) rede til fangst. B. anvendes dog også udelukkende som redskabskur ved fiskerlejerne og kan have en anden udformning end den her nævnte. Allerede i middelalderen forekommer udtrykket *bodegæld* eller *bodepenge* som afgift af fiskeboder. Illustration fra 1883 i Dansk Saltvandsfiskeri, 1935, tavle 1.

H. R.

⁶) **bod**. I købstæderne var der foruden de større ejendomme, gårdene, mange småhuse, der som regel blev kaldt b., og som beboedes af håndværkere, daglejere og fattigfolk, der ofte boede til leje, idet mange velhavende folk eller institutioner, som f. eks. kirken, anbragte deres kapital i sådanne b. I byerne forekommer b. også i den mere specielle betydning *handelsbod*, *butik*. Ikke mindst på markederne blev der af de handlende opstillet b., af hvilke der som regel måtte betales *bodegæld* eller *bodepenge*.

J. H.

⁷) **bod**. Et forråds-kammer; stedvis betegner ordet spisekammer.

sv. j.

Bodils dag, *Bodilsmisse*, ¹⁷/₆. Botolphus eller Budolf var en englænder, som efter at have modtaget kristendommen i Frankrig oprettede et kloster i England i 600-årene. Budolfi kirke i Ålborg har navn efter ham.

E. K.

bodlag. Benævnelsen på de fiskere og esepiger, der bor sammen i en bod (s. d.) i fiskesæsonen.

Hos T. Klinting: Fiskerne ved Nymindegab, 1927, s. 20—25 findes b. udførligt beskrevet, som det var organiseret i det gl. sæsonfiskeris sidste tid. Se desuden Kroyer i A. J. Smidth: Beretning om Fiskeriernes Tilstand, 1860.

H. R.

bodmeri. Af hollandsk bodem og engelsk bottom, skibsbunden som betegnelse for hele skibet. Lån, som i nødstilfælde ydes til en sørejses fortsættelse eller ladningens bevarelse eller viderebefordring mod pant i skib, fragt eller ladning, men således at kreditors ret er betinget af, at det forbodmede kommer lykkeligt frem, og endvidere sådan, at ingen hefter personligt for lånet. Det for lånet udstedte bevis kaldes *bodmeribrev*. B., der i nutiden spiller en ringe rolle, har sin oprindelse i de græske og romerske søretter og er ligeledes kendt i middelalderen. For Danmarks vedk. findes bestemmelser herom i Frederik II's søret af 1561, kapitel 68. De nuværende regler indeholdes i Solovens kapitel 6, §§ 174—86.

K. K.

bodseng, se *alkove*.

bog, se *ris*.

boghandlere. Boghandelen i Danmark i ældre tid udøvedes dels af bogtrykkere, dels af omrejsende *bogførere*, der hyppigst opslog deres boder i eller ved kirkerne, hvad der blev delvis forbudt ved frdn. 1638 og helt 1658. Boghandelen var i Kbh. knyttet til Børsen, hvor hollænderne Elzevir og Jansson havde udsalg. Den moderne boghandel tog sin begyndelse i slutningen af 1700-årene, Gyldendal etablerede sig 1770, J. H. Schultz 1783, Schubothe 1795, Bonnier 1801. Boghandelens organisation grundlagdes 1837 af Jacob Deichmann. Personelle oplysninger om b. findes i C. Nyrop: Bidrag til den danske Boghandels Historie, I—II, 1870, Andr. Dolleris: Danmarks Boghandlere, I—IV, 1912—19, Ove Tryde: Danske Boghandlerbiografier, 1947.

A. F.

bogholdere, se *skrive- og regnemestre*.

bogsed, ed som aflægges på bibelen eller — i senere tid — på tingbogen. I ældre tid brugtes b. især i modsætning til ed, aflagt på relikvier. (Litt.: Saml. t. jy. Hist., 4. r., VI, s. 307 f., 5. r., III, s. 249, 5. r., VI, s. 263 f.)

s. i.

bojert. Smalt, lavt fartøj med flad bund og lille kol, rund kimning med foroven svagt indtrukne sider og ringe spring. Forskibet var fyldigt og med svagt krummet forstævn, agterskibet foroven bredt som på en kuf. Rorpinden fortes

over den lige, svagt agterud hældende agterstævn. B. havde lose sidesværd og førte bovspyd og en enkelt smakkeriget mast, undertiden tillige en lille mesanmast ved hækken. Skibstypen er sikkert opstået i Holland, men benyttedes også i Norden i 1700- og begyndelsen af 1800-årene.

K. K.

¹⁾ **bol**, ældre enhed for jorddeling og jordvurdering, som nævnes allerede i det ældste da. brev 1085, og menes indført som en art lægdsinddeling af hensyn til ledingen. Det er muligt, at b. oprindeligt har udgjort 1 mark sædeland eller 1 plov jord, men allerede i 1200-årene var det i de fleste byer på Sjælland vokset til 2 mark land = 96 td. land = 52,95 ha, skønt det stadig lakseredes til 1 mark skyldjord. B. omfattede som regel flere gårde, og hver gårdgruppe fik tildelt lige brede lodder i hvert agerskifte, de såkaldte agerbol (s. d.). Som oftest delte bolgruppens gårde disse agerbol efter solskifte (s. d.). Da byens boltal blev stående, uanset senere ogning af det opdyrkede areal, fik b. efterhånden forsk. areal i de forsk. byer. Ved landmålingen 1682 var b. gennemsnitlig ca. 100 td. land, men i 80 % af byerne ligger arealet o. 96 td. land, selv om det i visse byer kan ligge o. det halve. I gl. byer på Sjælland var b. 48 ortug sædeland gennemsnitlig, i torperne 36, samlet gennemsnit 42 ortug sædeland, på Falster havde b. i de gl. byer gennemsnitlig 35 ortug land, torperne 54, samlet gennemsnit 41 ortug sædeland. Til denne gennemsnitsstørrelse skulle i Jylland svare ca. 10 mark guld. (Litt.: Henrik Larsen i Aarb. n. O., 1918, s. 177—293, Sv. Aakjær i Skivebogen, 1919, s. 34—44, samme: Bidrag til Bondesamfundets Historie, II, 1933, 104—149, samme: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—43, s. 64—84, 117 ff., III, 1945, sagregister, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, Poul Rasmussen: Aaby Sogns Historie, I, 1941, s. 45—53, samme: Brabrand og Aarslevs Historie, V, 1947, s. 1—8, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 278 ff.).

S. AA.

²⁾ **bol**. I nyere tid til langt op i 1800-årene betynder bol i Sønderjylland slet og ret gård. En *bolsmand* er altså her en gårdmand, ikke en mindre landbruger som i kongeriget. Såvel selvejere som fæstere kaldtes bolsmænd. I 1600- og 1700-årene gik der almindeligvis 4 otting på et helbol og tilsvarende mindre på brøk-bolene. Langt de fleste b. var halvbol. B.s græsningret og andel i den fælles landsbyjord rettede sig efter dets størrelse, som oftest angivet ved dets ottings-

tal. Kun bolsmændene var medlemmer af grunden. (Litt.: Max Sering: Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage, 1908, Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Slægter, 1941, s. 31 ff., Sdj. Aarb., 1943, s. 94 ff.).

P. K. I.

³⁾ **bol**. Et landbrug, der er større end et hus, men mindre end en halvgård. Oftest har et b. eller *bolsted* et tilliggende på 1—2 td. htk. — Ejeren eller brugeren af et bol kaldes *bolsmand*, *landbolsmand* eller *landboler*. (Litt.: Jacob Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret, 2. udg., I, 1813, s. 572 f., II, 1813, s. 17 f., 130).

C. R. II.

⁴⁾ **bol**, bul, ærmeløst klædningsstykke. I folke- dragten betyder b. et ærmeløst, oftest kvindeligt livstykke med eller uden skod. Oprindeligt daglig- og underdragt, senere også brugt som yderklædning.

E. A.

boldekedel, se *gruekedel*.

boldspil kendes fra Ægypten allerede fra o. 2000 f. Kr. fra billeder på gravvægge. I Grækenland blev b. et fast led i legemsøvelser. Fra antiken kendes spilleformer som *folliis*, *episkyros* og *harpastum*. På et af guldhornene spiller dyrelignende skikkelser fra o. 400 e. Kr., en holdleg, der kan have været noget lignende som den danske nutidsleg trebold. De islandske sagaer nævner en *knattleikr*, spillet med hård bold og boldtræ, beslægtet med engelsk hockey og bandy. De norrøne folkeviser nævner *sopplegen*, et spil med hård bold. Enkelte levninger af middelalderl. b. er truffet i 1900-årenes nordiske almueoverlevering, således gotlandsk *pærk*, afledt af jeu de la longue paume, en art tennis, nordisk-mellemeuropæisk *langbold*, samt *stanto* og *so i hul*. Hvor yndet boldspil var i Europa i 1500- og 1600-årene fremgår af opførelsen i de store byer (tilsidst også i Kbh., Soro og Stockholm) af komfortable holdhuse (med værtshuse). Noget for sig og helt moderne er de fra de britiske oer udvandrede og overalt i den civiliserede verden nu brugte store holdkampspil, spillet efter faste (men stadig reviderede) internationale regler. (Litt.: Nordisk Kultur XXIV, A, 1933, Danske Folkemaal, 1934, Fr. Knudsen: Boldspillets Historie, 1933, Dansk Sportsleksikon, I—II, 1944—45, Paulus: Realencyclopædi classischer Altertumswissenschaft, II, 2, 1896).

H. G.-N.

bolgalt. Et gildet svin, der gives i afgift. Især var det alm., at b. indgik som en del af landgil-

den. I midten af 1600-årene vurderedes en afgift på een bolgalt i søskendeskifter = 3 td. htk.

H. P. H.

bolle. Smørmål, der især nævnes i forbindelse med Sjælland, og udgjorde $\frac{1}{2}$ stob = 4 marker = 2 potter. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 195).

S. AA.

bolsbrødre, de bønder, som beboede gårdene i den gårdgruppe i byen, som udgjorde et bol (s. d.), og som derfor delte bolets lodder i agerskifternes agerbol (s. d.), ofte efter reglerne for solskifte (s. d.).

S. AA.

bolskifte. I en bolskiftet by deltes hvert agerskifte i lige brede dele, een del for hvert bol (s. d.), et såkaldt agerbol (s. d.). Den del, der tilfaldt et af byens bol, deltes atter imellem bolets gruppe af gårde i flere dele, een for hver gård, idet delens bredde rettede sig efter gårdens størrelse. Som oftest var gårdene i en by ikke lige store og havde derfor ikke lige brede stykker af bolet. Bolene i samme by var derimod lige store. Gårdenes lodder i bolet fulgte oftest i samme rækkefølge indenfor bolet som gårdene selv lå i på bygaden, solret. Bolets tilliggende var solskiftet mellem bolets gårde. Derimod var bolenes, de samlede gårdgruppers, rækkefølge i agerskifterne oftest vilkårlig. Bolet er blevet forklaret som en inddeling i »læg« fra oldtidens slutning, hvorved skulle opnåes, at hvert lægd var lige stort og dets tilliggende, der bestod af spredte agerbol i hvert agerskifte, lige værdifuldt. For at opnå dette måtte man ofte sætte gårde i bol sammen, som ikke lå ved siden af hinanden på bygaden. B. trængte især igennem på Sjælland, Falster, i Skåne og Sønderjylland, men det er også ret udbredt i Østjylland og kendes også i enkelte vestjyske byer. Også enge og skove kunne have b., og pligter og rettigheder pålignedes ofte efter bol. (Litt.: Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 41, 171, 233, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 242 ff., 261 ff.).

S. AA.

bolster, oprindelig dyne, pude, hynde eller dynevår, almindeligvis sribet. Senere betegner b. kun det linnede underdynevår i modsætning til det uldne overdynevår (se olmerdug).

E. A.

bolværkspejge, se pælepenge.

bombasin, af lat. bombyx, silkeorm. Oprindeligt et italiensk let silkestof til foer. Senere betegnelse for flere forsk. stoffer, f. eks. glat uld-

stof af kamgarn, eller stof med silkekæde og uldent islæt.

E. A.

bombul, lille hul i muren, hvori der har ligget en stikbom for stilladset. Findes i reglen i nogenlunde regelmæssige rækker. I got. façader ofte efterladt åbent og taget i brug af fugle til redeplads, i visse tilf. er huller ligefrem afsat til fuglereder, f. eks. i *pinaklerne* på Oluf Mortensens våbenhus ved Roskilde domkirke.

AA. R.

bommesi, bommersi, af bom = træ og side = silke. Navnet på forsk. bomuldsstoffer. Nu især tykt, opradset bomuldsstof. Ordet kendes fra 1500-årene.

E. A.

bomærker. Helt tilbage til folkevandringstiden kendes b., der almindeligvis bestod af runelignende tegn, ofte i form af et kors, et pentagram eller en firtalslignende merkurstav. Som navnet viser, har b. sikkert oprindelig været knyttet til gården eller huset. Efterhånden blev de dog for adelsmænd, borgere og andre rent personlige tegn, der blev indridset på varer, indbo o.l. for at angive ejendomsforholdet. I flere byer som f. eks. Tønder og Malmø var borgernes b. dog ofte arvelige. På landet bevaredes tilhørsforholdet til ejendommen ned igennem tiden, og det enkelte b. var her knyttet til gården. Hvis denne blev i slægtens eje, blev b. altså også arvelige. Man indbrændte b. på kreaturer eller på redskaber, og man brugte dem på dokumenter i stedet for underskrifter. Fra Als kendes særlige *karvetraer*, hvori alle grandernes b. var indskåret. Blev en bonde idømt en bøde til granden, blev der sat en streg ved hans b. Fra Als er også bevaret en *budstikke* stok, hvori alle landsbyens b. var indridset. Når der indkaldtes til bystævne, blev en sådan stok sendt rundt til landsbyens gårdmænd i samme rækkefølge som den, hvori b. fandtes på stokken. (Litt.: C. G. Homeyer: Die Haus- und Hofmarken, 1870, F. B. Wallem: En indledning til studiet af de nordiske bomærker i Aarsberetning for Foreningen til norske Fortidsmindesmindesmærkers Bevaring, 1901, Arkiv for Genealogi og Heraldik, 1908—12, s. 124—144, A. L. J. Michelsen: Die Hausmarke, 1855, Jahrbücher für die Landeskunde, X, 1869, s. 1—13, Die Sippe der Nordmark, II, 1937, s. 56—63, V—VI, 1941—42, s. 117—135, Malmö Fornminnesförenings Årsskrift, 1937, s. 7—16, Persh. T., 11. r., V, 1944, s. 180—203). J. H.

bomøkse, se økse.

bonde egl. boende, altså bosiddende mand. B. brugtes i ældre tid specielt om selvejere (s. d.),

bondegods og *bondegård* om selvejer-gods og -gård. *Bondeskyld* var den jordskyld, som brugeren af selvejergården skulle yde de øvrige arvinger til gården, modsat den herlighed (s.d.), som kronen oprindelig havde i selvejergårdene. (Litt.: Sv. Aakjær i Hist.T., 9. r., II, 1921, s. 31, Jac. Mandix: Landvæsensret, I, 1813, s. 628 f., William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 512 f.).

S. AA.

bondefoged var en af proprietæren valgt bonde, der skulle fungere som mellemed mellem proprietær og bønder. Sammen med ridefogden skulle han lede bøndernes arbejde på hovmarkerne og overvåge arbejdets kvalitet. Desuden førte han tilsyn med bøndernes egne bedrifter, pasningen af deres jorder, deres besætningers og bygningers tilstand. Lonnen for b.s virksomhed var i reglen en vis nedsættelse i hoveripræstationerne. (Litt.: H. Hjelholt: En Bondefogedinstruks. Årbog for Præsto Amt, 1928).

G. O.

bondehøjskoler. Denne betegnelse blev brugt i 1840'erne og 1850'erne om videregående skoler for konfirmerede bondesønner. Tit blev disse skoler dog kaldt *højere bondeskoler*, således den første, der blev oprettet i Sundbylille på Sjælland 1841. Den skole, der i 1844 blev oprettet i Rødning, kaldtes derimod af sine stiftere *folkehøjskole*, fordi de i overensstemmelse med N. F. S. Grundtvigs planer om en »folkelig højskole« ønskede at komme i forbindelse med alle kredse i folket. I løbet af 1850'erne blev der rundt i riget grundlagt 13—14 højere bondeskoler eller b. De to udtryk blev gerne brugt i flæng, dog nærmest sådan, at benævnelsen »højere bondeskoler« gjaldt skoler, der nojedes med at give en slags fortsættelsesundervisning, mens begrebet b. også omfattede skoler som Rødning og Hindholm, der gav en mere omfattende undervisning. Fra 1851 fik b. støtte på de årlige finanslove, men i 1867 erstattede rigsdagen på Lars Dinesens forslag betegnelsen med navnet folkehøjskoler, der siden har været brugt. Jvnfr. folkeskole og højskoler. (Litt.: R. Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841—1892, 1944, s. 17, 45 f., 215 ff.).

R. S.

bondepraktika. Den ældste da. b. eller *vejr bog* af 1597 ved Mads Wingaard, genudgivet lige til 1804 og oversat videre til svensk 1662, er i virkeligheden en oversættelse af en yngre udvidet ty. b. fra o. 1570, hvis ældste parti, den ty. Bauernpraktik af 1508, er en fortydning af et middel-

alderl. lat. skrift »revelatio Ezdræ de qualitatibus anni«, d.v.s. profeten Esras (foregivne) åbenbaring om årets beskaffenhed, der igen går tilbage til et græsk skrift fra o. 500 e. Kr. »Profeten Esras (foregivne) diagnose om de syv dage«. Tidligt blev denne oprindelige ty. b. af 1508 forbundet med Leonhard Rynmanns Wetterbüchlein af 1512, ligesom også med en lægebog, Das regiment der Gesundheit, Basel 1513, fuld af *åreladningsregler* af astrologisk, men ikke folkemedicinsk holdning. Der har endnu ikke været foretaget en nærmere undersøgelse af den danske b. af 1597, om den skulle indeholde delvis selvstændigt da. stof fra da. folketro, der ikke forefindes i den ty. original, men det er formentlig ikke tilfældet. B. har øvet nogen indflydelse på både da. og svensk folkeoverlevering, ikke mindst vedrørende *julemærketroen*, troen på, at hver af julens 12 dage bestemmer vejret i den tilsvarende af de 12 måneder i det kommende år, men som helhed har b.s indflydelse været langt ringere end tidligere antaget. (Litt.: Förster i Archiv für neueren Sprachen, bd. 110, 1903, s. 347—50, og bd. 120, 1908, s. 296—301, Oluf Friis: Dansk Litteraturhistorie, I, 1945, s. 396 og 589 med henvisninger, S. Svensson: Bondepractica och den folkliga traditionen i Folkliv 1943—44, s. 1—18.)

H. EL.

bondeskyld. B. er det, en selvejergård kunne yde udover den gården påhvilende skyld til kronen. Dens størrelse varierede, men synes i 1600-årene at have været af nogenlunde samme omfang som skylden til kronen. Ved bondens død vurderedes b. til *skæppeskyld*, d.v.s. det beløb, som den arving, der overtog gården, skulle yde sine medarvinger, idet kun een arving måtte besidde gården. B. kunne sælges og ejedes undertiden af borgere eller præster. Solgtes b. til kronen eller en herremand, gled selvejergården over i fæsternes rækker. Ejeren af b. måtte yde skat heraf med et beløb, der var ca. dobbelt så stort som en hel fæstegårds. (Litt.: Saml. t. jy. Hist. 4. r., IV, 1922—24, s. 329, Kolding recess 1558, § 40, H. Füssing: Stiernholm len 1603—1661, 1951, s. 21 ff.).

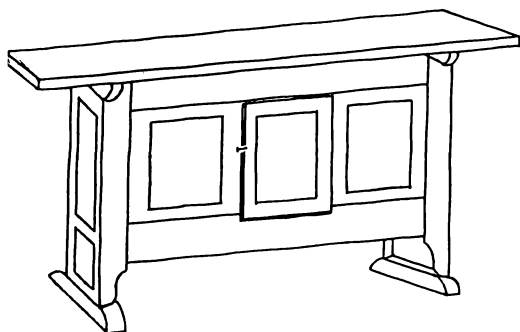
H. F.

»bord« (mensa), se mensalgård.

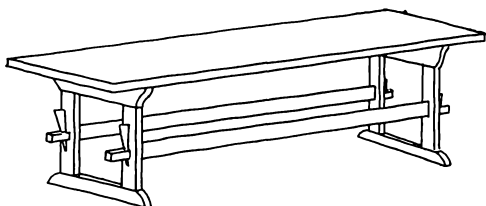
bordag, slagsmål eller overfald.

borde. Benævnelsen *skive* eller *disk* var i ældretid en alm. betegnelse for b. og er måske en hentydning til, at b. oprindeligt blot var en løs plade. B. betyder egl. planke. B.-pladerne var af eg eller fyr, nu og da kunne de være af sten. Der eksisterer enkelte vidnesbyrd om b. med lodrette,

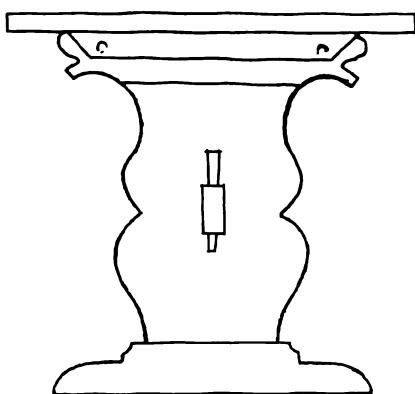

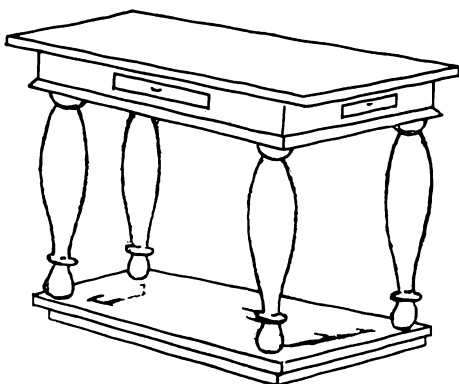
Kistebord eller skabsbord.

Bord med rammebukke.

Bord med plankebukke.

Bord med profilerede ben og fodramme.

jordgravede stolpeben, men ellers hvilede de middelalderl. b. på plankebukke, symmetrisk udsavede brede planker, en i hver ende, forbundet med vandrette langbjælker. Middelalderl. i deres oprindelse er også borde med rammebukke, krydsbukke eller skråbukke. Først ved renaiss. forekom borde med sarg og med lodrette, oftest profilerede ben (kaldet kuglebensborde). Forneden er benene enten fæstnet til en åben fodramme eller en lukket fodkasse med en lem, så kassen kunne tjene som frostfri opbevaringssted for levnedsmidler. B. af denne type blev ofte forsynet med hollandsk udtræk d. v. s. at b. havde tre plader, to mindre og en større, som dækkede de andre, når de ikke var trukket ud. Blev de trukne ud, udgjorde de tilsammen een plade. De meget udbredte, ganske enkle b. med sarg og firkantede, uprofilerede ben, er udløbere af denne type.

Kistebordet eller *skabsbordet* forer også sin oprindelse tilbage til middelalderen. Bordpladen hviler her på et lavt skab. Det stod hyppigt op ad en væg, men kunne også være fritstående.

Af mindre borde var allerede fra barokken *klapbordet* ret udbredt i Vestjylland.

B.s udviklingshist. var noget anderledes i byerne end på landet. Med renaiss. udspillede de store borde deres rolle. I løbet af 1700-årene træffes små klapborde, kakkelforde, fajancebakkeborde, eller ovale teborde, der kunne vippe og derved fungere som kakkellovnskærm. På empiretiden kom noget større borde i brug. Deres plads i stuen var da altid foran en sofa, omgivet af 3 stole. Denne møbleringsplan har siden været meget udbredt. (Litt.: Axel Steensberg: Danske Bondemøbler, 1949, s. 22 ff., Tove Clemmensen: Danske Møbler, 1945; begge med litt. oversigt). H. ST.

bore, brudehovedtøj fra Sydfalster og Fano. Ordet kommer af bort, et udsmykket hårbånd, der anbragtes foran de opsatte fletninger. På Sydfalster har denne gamle form holdt sig uforandret indtil nutiden, mens Fanoboren har udviklet sig til et blomstersmykket diadem med et — ligeledes blomstersmykket — nakkestykke. E. A.

borg, betegner en stormands befæstede hellig, som endelse i stednavne også befæstede byer. Andre middelalderl. betegnelser for b. er *fæste* eller *hus*. Fra oldtidens slutning kendes folkéborge (Borremose), befæstede hyer (Hedeby) og, fra overgang til hist. tid, militærlejre (Trelleborg). Endnu ca. 1125 var de da stormandsbo-

liger uanseelige og ubefæstede eller kun beskyttet af grave og palisader. Ældst blandt vore borgruiner er Badstrupstårnet nordvest for Kbh. Det er rundt og bygget af frådstenskvadre med en murtykkelse fornedet på over 6 m og har været omgivet af dobbelte grave. På Valdemar I.s tid sikrede kongen og bisper deres magt ved opførelsen af stærke b. med *kærnetårnet* (donjon) som det centrale i anlægget. Adelen fulgte snart efter, og dens borgbyggeri tog et sådant omfang, at Dronning Margrethe af hensyn til rigets sikkerhed følte sig foranlediget til at forbyde det. Korstogene bragte vigtige fornyelser i krigskunsten, og i kraft af deres rent funktionalistiske karakter måtte b. og deres forsvarsanlæg stadig udvides og forbedres, særlig ildvåbnenes indførelse i middelalderens slutning krævede betydelige forstærkninger af murene og de fremskudte anlæg (se *r u n d d e l*). Efter grevens fejde genopførte herremændene deres b. som privatfæstninger uden hensyn til den udvikling, slotsbyggeriet netop i de år var underkastet i sydlige lande. De gamle kærnetårne var rå og ubekvemme boliger, og de blev allerede i senromtid sammen med hjørnetårne og ringmure henvist til de egl. forsvarsopgaver, mens herskabsboligen efter tyske forbilleder blev mere luksuriøst palads (palatium), som det f. eks. kendes fra den ældste del af Nyborg slot. (Litt.: F. Beckett: Danmarks Kunst II, 1926, s. 80 ff., Vilh. Lorenzen: Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16. og 17. Aarhundrede, 1921, O. Norn: Christian III's Borge, 1949, Aa. Roussell: Danmarks Middelalderborge, 1941). **AA. R.**

borgeleje. Indkvartering af hofsinder, faste landsknægte, bosseskytter, bådsmand m. m. Forpligtelsen til at modtage folk i b. påhvilede lensmænd, klostre og købstæder. B. penge betales for at undgå at skulle modtage folk i b. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 473—483). **G. NO.**

borgerlig tyngde (jvnfr. byens tyngde). Herved forstås de byrder, som hvilede på købstadborgerne i deres egenskab af borgere i købstaden. Den bestod dels i kommunale skatter, dels i personlige ydelser. Vigtigst var de egl. købstadsskatter; dertil kom en række mindre afgifter i tidens løb. De personlige ydelser var pligten til at overtage borgerlige ombud som kæmner, rodemestre, takserborgere, fattigforstandere og overformyndere samt til at tjene i borgervæbningen.

G. O.

borgerlige våben. se heraldik.

borgerrepræsentation indførtes som betegnelse for købstædernes kommunale råd ved anordning af ²⁴/₁₀ 1837 og afløste det organ, der hidtil var betegnet *eligerede borgere* (s.d.) i byerne udenfor Kbh. Sammen med magistraten skulle b. varetage de kommunale anliggender. Ved købstadkommunalloven af ²⁶/₄ 1868 smeltede magistrat og b. sammen til byrådet, hvis formand var den kgl. udnævnte borgmester. — I Kbh. oprettedes b. ved anordning af ¹/₁ 1840 som afløser for de »32 mænd«. Oprindeligt bestod b. i Kbh. af 36 medlemmer, men antallet er siden forøget i forhold til byens vækst. Reglerne for b. er navnlig fastlagt i lov af ⁴/₃ 1857 og lov om kommunale valg ²³/₁₂ 1865 og ²⁰/₄ 1908. (Litt.: P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark, II, 1900, Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830—48, I-II, 1930—1934). **SV. L.**

borgerskabsprotokoller (borgerbøger). I ældre tid brugtes udtrykket borgere kun om dem, der virkelig havde aflagt *borgereden*. Mange af købstædernes indbyggere som f. eks. kgl. embedsmænd og pensionister blev ikke regnet med til borgerskabet og var fritaget for at vinde *borgerskab*, hvilket var forbundet med ret store udgifter. Borgersonner slap dog som regel noget billigere end fremmede. Fra magistratens side vågede man ret nøje over, at alle, der ville drive borgerlig næring, aflagde ed som borger. Undertiden blev navnene på de nye borgere indført i tingbøgerne, men det almindeligste er, at edsaflæggelsen er noteret i rådstueprot., hvis sådanne findes. I mange — især større — byer begyndte man dog tidligt at fore særlige b. med fortegnelser over dem, der havde vundet borgerskab. Undertiden kan der også findes oplysninger om disse i kæmnerregsk., idet en del af de afgifter, de nye borgere skulle betale, gik ind i byens kasse. Trods al påpasselighed fra øvrighedens side lykkedes det aldrig at få alle nye borgere registreret.

Oplysningerne om borgerskabets erhvervelse er af betydning for den personalhist. forskning, idet indførslerne som regel anfører borgernes fødested og profession. De har også værdi for befolkningshist. studier og er således blevet benyttet af Albert Olsen: Befolkningen i Danmark på Merkantilismens Tid, 1932. For at lette benyttelsen af dette kildemateriale har landsarkiverne udarbejdet registre til prot. og taget uddrag af rådstueprot. m. m. I udlandet — især i Norge og Tyskland — er der udgivet en del borgerbøger. Herhjemme foreligger der derimod

kun få sådanne udgaver, således Jørgen Swane: Vejle Borgerbog 1754—1870, 1943, Th. O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum Jahre 1864, I, 1940, og Ludvig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis zum Jahre 1869, 1937. Uddrag af den i 1471 begyndende b. fra Århus, den ældste nu bevarerede prot. her i landet, er trykt i J. R. Hübertz: Aktstykker vedk. Staden og Stiftet Aarhus, I, 1845, s. 236 ff. Om borgerbøgerne og deres udgivelse se: Johan Hvidtfeldt i Fort. og Nut., XV, 1944, s. 244—50. j. h.

borgervæbning. En fastere ramme for borgerskabets pligt til at forsvare deres by skabtes på herredagen i 1537, der fastsatte, at købstadmænd skulle være rede til at rykke ud under egen forer, oftest en borgmester, bevæbnet med harnisk, spyd og andet værge. I 1583 mønstrede Ålborg 419 mand og i 1588 Århus 390. Den samlede styrke for hele landet anslås til ca. 15.000. Christian IV, der ønskede at øge b.s. militære værdi, påbød regelmæssige monstringer og spydene afløst af bøsser. I svenskekrigene var der flere b., der gjorde en hæderfuld indsats (Nakskov, Stege), og under den store nordiske krig betød de af b. bemandede kystskanser en sikring mod svenske kaperes overfald. I 1801 nyorganiseredes b. med to afdelinger i hver by: de våbenduelige henholdsvis med og uden borgerskab. Den første afdeling skulle sørge for ro og orden i byen, mens den anden først skulle sættes ind, når fjenden truede byen. Hertil kom frivillige jæger- og artillerikorps, ofte af ældre dato. Artilleristerne, der helst skulle være håndværkere, fik rettigheder som frimestre. B. stod under en egen stadshauptmand (s. d.). Våben og uniformer anskaffedes på borgernes eller byens bekostning, men udgifterne til b. hørte stedse til de mindste på de kommunale budgetter. Tjenestepigten gjaldt til det 50. år, men man kunne købe sig fri. Pengene herfra gik i en bogervæbningsfond. I 1830'erne kan b. anslås til ca. 10.000 mand, hvoraf mere end halvdelen i Kbh. I årene efter 1814 ophævedes b. i de mindre, siden i de større købstæder, i Århus 1869 og i Kbh. 1870. (Litt.: P. V. Jacobsen i Hist. T., 2. r., I, s. 129—236). s. s.

borgmester. Under betegnelsen proconsul nævnes stillingen første gang 1342 i Slesvig stadsret og bliver fra flg. århundrede alm. i da. byer. B. — af hvilke der oftest var to i hver by — var formænd for købstædernes råd og valgt af rådet, til tider i forening med borgerskabet, men

efterhånden under indflydelse fra kongen gennem lensmanden. Valget var hyppigt på livstid. Et forsøg på ved købstadfrdn. 1619 at lade valget gælde for et år ad gangen (*fastelavnsborgmestre*) blev kun delvis overholdt. Efter 1660 skulle b. udnævnes af kongen. Ved den alm. reduktion af øvrighedspersonernes tal 1682 forsvandt stillingen i ca. halvdelen af købstæderne, og magistratsforretningerne overgik til byfogeden (s. d.). I de andre byer begrænsedes b.s. myndighed. Deres dømmende myndighed ophørte med rådstueretternes ophævelse 1805. Ved købstadkommunalloven 1868 genoprettedes borgmesterstillinger i alle byer, idet betegnelsen anvendtes på formanden for byrådet. Denne valgtes af rådet, men valget fik kgl. stadfæstelse. Efter lov af $\frac{1}{3}$ 1919 vælges b. af byrådet (»folkevalgte b.«). (Litt.: M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse, 1900, P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark, 1900). sv. l.

Borgretten. Domstol, oprettet på Kbh.s slot 1681, idet den tidligere gårdsret deltes i Hofretten og Borgretten. B. var værneting for kgl. embedsmænd, der ikke var optaget i rangforordningen. Ophævet 1771 ved oprettelsen af Hof- og Stadsretten i Kbh. s. r.

bornholmsk, den meget ensartede dialekt på øen Bornholm, hører, sammen med skånsk og (delvis) hallandsk, til den østda. dialektgruppe. I forhold til de to andre hovedgrupper (se jysk og øsmål) karakteriseres b. især ved følgende ejendommeligheder: A. Til rigssprogets ubetonede -e svarer snart en svag a-lyd, snart en svag e-lyd, f. eks. i binnja »binde« (glda. binda), bone »bonde« (glda. bondi), tjiwe »20« (glda. tiughu). Både stod og tonale ordaccenter mangler. B. I udsagnsordene skelnes der mellem ental og flertal i fremsættende måde (f. eks. i já binnjer »jeg binder« over for vi binnja, já bânnt »jeg bandt« overfor vi bonnje) og i bydemåde (f. eks. binnj »bind!« henvendt til een, over for binnjen »bind!« henvendt til flere); i visse udsagnsord kan der skelnes mellem 1. og 3. person på den ene og 2. person på den anden side (f. eks. i vi gå, di gå »vi går, de går« over for i gån »I går«; va já, va hannj »var jeg, var han« over for vastu »var du«). Der findes 3 grammatiske kon, hankon, hunkon og intetkon, ikke blot i talordet een (i ældre tid tillige i to og tre) og i stedordene (f. eks. nânj, nân, nåd »nogen, noget«), og i kendeordene (f. eks. inj hæst »en hanhest«, en mær »en hoppe«, ed foll »et fol«; hæstinj, mærn, folléd), men også i tillægsordene (f. eks. inj

dåmmer horra »en dum dreng«, en dåmm kånna »en dum kone«, ed dåmmt fæ »et dumt fæ«). Efter dønnj, ded + tillægsord står navneordet altid i bestemt form (dønnj kaldja natten »den kolde nat«); når tillægsord og navneord indgår en særlig fast forbindelse, udelades dønnj, ded (i swårta natten »i den sorte nat«). Fortids tillægsmåde bøjes efter være og blive både i kon og i tal (hannj e kåmminj »han er kommet«, hon e kåmnen, ded e kåmned, di e kåmnen); efter have står den altid i intelkon, når have + tillægsmåde indgår en nær forbindelse og tilsammen udgør en sammensat tid (f. eks. jå hår tårsked råw hela øggan »jeg har tærsket rug hele ugen«), men når den slutter sig nærmest til et navneord eller et stedord, retter den sig i kon og tal efter dette (f. eks. nu hå vi råwinj tårskinj »nu har vi rugen tærsket«). (Litt.: J. C. S. Espersen, Bornholmsk Ordbog med indledning af Vilh. Thomsen og Ludv. F. A. Wimmer, 1908, Johs. Brøndum-Nielsen, Dialekter og Dialektforskning, 1927, s. 108—12, Ellen Noack i Bornholmske Samlinger, 1928, s. 127—50).

A. B.

bortvigelse, se rømning.

boskabsstue, se øverststue.

boslod forekommer allerede i enkelte middelalderl. kilder i samme betydning som hovedlod (s. d.). Efter at det alm. formuefællesskab mellem forældre og børn var bortfaldet og erstattet med formuefællesskabet mellem mand og hustru, blev b. den eneste anvendte betegnelse for den halvdel af boet, som tilkom hver ægtefælle, og benyttes endnu i gældende ret i denne betydning. Forekom i tidligere tid især i sammensætningen *boslods forbrydelse*, der betegnede den fortabelse af vedk.s formue, som indtrådte ved en række grovere forbrydelser og først afskaffedes 1824.

s. i.

Brahes, Karen, bibliotek. Det af *Anne Gjøe* (1609—81) anlagte bibliotek, der omfattede ca. 900 bd., gik ved hendes død over til hendes broders datterdatter *Karen Brahe* (1657—1736), der ved systematiske indkøb forogede det og testamenterede det til Odense adelige Jomfrukloster. Biblioteket, der nu er opstillet i LA. i Odense, tæller ca. 3400 nr., dels bøger, dels håndskrifter; samlingen er det eneste da. privatbibliotek fra den tid, der er nogenlunde vel bevaret. Blandt bøgerne er den da. litt. både kvalitativt og kvantitativt den betydeligste, og her findes mange unica; blandt mss. er flere folkevisehåndskrifter, således den berømte *Karen Brahes folio*. Ufuldstændigt er Lauritz Linds katalog 1725; hånd-

skrifterne er registrerede af H. Chr. Vogelsang i Odense Katedralskoles Program 1857. I Kgl. Bibl. findes et utrykt fuldstændigt katalog over hele samlingen af Victor Madsen. (Litt.: Victor Madsen: *Karen Brahes Bibliotek i Odense*, i *Nordisk tidsskrift för bok- och biblioteksväsen*, 1919, s. 171—85).

A. F.

brak er agerjord, der bearbejdes om sommeren uden at bære afgrøde. Brak havde ikke større udbredelse i da. landbrug før landboreformerne, idet den hvilende jord i trevangs- og græsmarksbruget ikke var brakmarker i egl. forstand, da de kun hvilede, men ikke blev bearbejdede; kun på Lolland, Falster og Møn fandt der brakbehandling sted af de hvilende jorder. Sammen med kobbelbruget kom brakbehandlingen efterhånden i brug, forst på hovedgårdene, senere hos bonderne. Nu er den næsten igen gået af brug, idet brakmarkerne er erstattede af roemarker.

G. O.

brakteat, mont eller smykkeplade med ensidig indstemplet præg. Betegnelsen anvendes således om guldsmykker fra jernalderen (ca. 400—600 e. Kr.). B. er oprindelig dannet med romerske gulmedailloner som forbillede, men efterhånden udført i særlig nordisk stil. På adskillige af disse guldbrakeater findes religiøse symboler og runeindskrifter, der antyder, at de har været båret som amuletter. Endvidere betegnes ensidigt prægede monter fra tidlig middelalder som b. (Litt.: J. Brøndsted: *Danmarks Oldtid*, III, 1940, s. 296 ff.).

C. J. B.

branddirektorater. Ved anordninger af ²⁰/₂ 1792 blev der oprettet særlige brandforsikringer for by og for land. De hørte fra 1793 under amtmandene og gav efterhånden disse et meget stort arbejde. Ved frdn. af ²⁰/₃ 1800 blev det derfor påbudt, at der i ethvert »amtmandskab og på hver af de betydeligste oer« skulle ansættes en branddirektor, der under amtmandens tilsyn skulle tage sig af brandforsikringen på landet. I de flg. årtier blev enkelte af de større b. delt, så der blev flere b. indenfor amtet, og ved kgl. res. af ¹⁷/₁₂ 1851 blev det bestemt, at embederne ved indtrædende vakance ikke skulle besættes, men deles i mindre distrikter, hvori der skulle konstitueres belejligt boende og kvalificerede mænd som branddirektører. Ved lov af ²³/₄ 1870 udsøndredes brandforsikringen fra ¹/₄ 1872 at regne fra Justitsministeriets bestyrelse, idet den beslutende myndighed overgik til forsikringens repræsentantskab. Ved et regulativ af ²²/₁ 1872 blev der foretaget en nyindde-

ling af b., hvis grænser nu ofte kom til at gå på tværs af herredsgrænserne. Ved bekendtgørelse af $\frac{9}{4}$ 1872 blev det bestemt, at der også skulle beskikkes branddirektorer for byerne.

B.-arkiverne for 1872, der altså kun omfatter landbygninger, er afleveret til LA. Den vigtigste del heraf er taksations- og forsikringsprot., der som regel er indrettet således, at der er een prot. for hvert hrd. Forsikringsprot. er ordnet sognevis, og der henvises herfra til de noget udførligere taksationsprot. Da taksationerne fandt sted med 10-årige mellemrum, er de et udmærket hjælpemiddel til at følge gårdenes ejerhist. og få oplysninger om de enkelte bygninger. Også brandforsikringsprot. fra byerne, der for tiden for 1872 opbevares i rådstuearkiverne i LA., er af stor værdi for studiet af købstadejendommenes hist. Ang. litt. se under brandforsikring.

J. H.

brandforsikring. Allerede i Skånske Lov blev det påbudt, at herredshønder i tilfælde af, at en mand ved brand havde lidt en skade på over 6 ore penning, skulle yde ham brandstud (jvnfr. brandstød). Også i byernes gilde- og lavsskråer var der bestemmelser om gensidig hjælp til dem, der blev hjemsoget af brand. Landsbyernes vider og vedtægter forpligtede ligeledes bønderne til at hjælpe deres brandlidte grander med arbejde, tommer, korn eller penge. Efter 1700 indrettedes der forsk. private brandforsikrings-selskaber eller »societeter«, bl. a. Københavns Brandforsikrings-Casse i 1731. Ved anordning af $\frac{13}{4}$ 1761 blev det påbudt, at der skulle indrettes b. i alle landets købstæder. Også landbygninger kunne forsikres her. Dette skete i større udstrækning, og ved anordninger af $\frac{29}{2}$ 1792 blev der derfor oprettet særlige b. for byerne og for landet. For købstædernes vedk. var forsikringen tvungen allerede fra 1761, mens landboerne både før og efter 1792 selv kunne bestemme, om de ville lade deres bygninger forsikre. I 1800 blev forsikringen for landejendomme henlagt under særlige branddirektorer (se branddirektorer), mens det i byerne fortsat var byskriverne, der administrerede b. Ved lov af $\frac{14}{1}$ 1870 gennemførtes vidtgående ændringer i byernes b., idet Købstædernes Brandforsikring nu blev et privat foretagende, og fra 1875 bortfaldt forsikringstvungen. Fra 1872 blev der også ansat branddirektorer for byerne. B. for landbygningerne blev en privat institution ved lov af $\frac{23}{4}$ 1870.

Fra 1761 sorterede den offentlige b. under

stiftamtmandene, men blev 1793 ff. henlagt under amterne. Brandtaksationerne for landbygninger kan for tiden indtil 1787 findes i stiftamterne, fra 1787—1800 i amternes arkiver og efter 1800 i branddirektorernes arkiver i LA. Efter 1872 opbevares de som regel stadig hos branddirektorerne. For byernes vedk. må taksationerne for 1872 som regel søges i rådstuearkiverne, for 1793 evt. også i stiftamsarkiverne (se nærmere Hans Knudsen i Fort. og Nut., XVI, 1945—46, s. 200—211, jvnfr. P. Severinsen smst., I, 1914—16, s. 185—188). I Sønderjylland oprettedes der allerede 1758 en alm. slesvig-holstensk brandassurancekasse for landdistrikterne, og de nordslesvigske branddirektorsarkiver er derfor temmelig gl. (fortegnelse i Vejl. Arkivr., VI, 1944, s. 178—181, for byernes vedk. se s. 144, 151). Brandforsikringen horte fra 1761—1816 under Komm. koll., derefter under Da. Kanc. og Ty. Kanc., fra 1848 og 1851 under Justitsministeriet og Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig (fortegnelse over arkivalierne i Vejl. Arkivr., I, 2. udg., 1943, s. 135—144 og VII, 1946, s. 91—93). (Litt. J. O. Bro Jørgensen: Forsikringsvæsnets historie i Danmark, 1935, Københavns Brandforsikring 1731—1911, 1913, J. Goldschmidt: Købstædernes almindelige Brandforsikring 1792—1892, 1892, Købstædernes almindelige Brandforsikring, 1942, Mich. Petersen: Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger, 1792, 1892, Jens Christensen: Brandforsikringen gennem 150 Aar, 1942).

J. H.

brandgrave, fællesbetegnelse for forhist. grave med brændte rester af den afdøde. Lighrændingen (s.d.) er alm. kendt hos mange oldtidsfolk fra neolitik tid indtil kristendommens indførelse. Gravene indrettes og udstyres med talrige variationer, ofte ganske som tilsvarende anlæg, hvor den døde begravnes ubrændt. I Danmark er fundet ganske få b. fra slutningen af yngre stenalder; i løbet af ældre bronzealder bliver b. efter lighrændingens indførelse almindeligere for gennem hele yngre bronzealder og tidligste jernalder at være enerådende. Gennem resten af jernalderen veksler gravsikkeren mere.

C. J. B.

brandplet, arkæologisk betegnelse for en bestemt type brandgrave (s. d.), der er karakteristiske ved, at alle rester fra lighålet — ben, aske, kul, forbrændt gravgods — anbringes i en fordybning i jorden. Ofte samles sådanne grave til store gravpladser med flere hundrede begra-

velser. De enkelte b. kan være dækket af en sten eller en lille stenlægning, men sjældent af en større høj. I Danm. kendes b. især fra Bornholm, hvor de anvendes som alm. gravform gennem næsten hele ældre jernalder. C. J. B.

brandstang, se gavlbrand, sodstang og vinde.

brandsted, se arne.

brandstød er en gl. da. betegnelse for den understøttelse, som ydes en brandlidt. Det var ganske alm., at ovrigheden i 1600-årene gav brandlidte en skriftlig tilladelse, kaldet brandstodbrev, til at vandre omkring og ligge. En person, der var udrustet med et sådant brev, kaldtes en *brandstødmand*. Skikken anvendtes også i 1700-årene, men svandt langsomt bort.

H. J.

brandtræer. Troen på b. indtager en fremskudt stilling i folkeoverleveringen i egnen fra Vejle-Skern i nord til Dannevirke i syd. Et b. antoges at beskytte den gård eller det hus, hvortil det horte, mod ildebrand. Gårdens »brand« var ved magisk overføring blevet hensat i det udvalgte træ, og et træ, hvori en brand var hensat, måtte ikke fældes. Så brændte gården. B. er vidnesbyrd om en gl. naturdyrkelse, og troen på dem har eksisteret til ned mod vore dage. (Litt.: August F. Schmidt: Brandtræer og Ulykkestreer, Da. Stud., 1928, s. 54—76. Optegnelser i Sonderjydsk Maanedsskrift, navnlig efter 1929, Aug. F. Schmidt: Fra Als, 1951). A. F. S.

brandvæsen. Middelalderens huse var særdeles brandfarlige og slukningsmidlerne lidet effektive. Ildebrande var hyppige og ofte katastrofale. Myndighederne tog kampen op med strenge regler om nattevagt i gaderne, anskaffelse af brandredskaber og med bygningsmæssige bestemmelser, herunder et ideligt gentaget forbud mod stråtag i købstæderne. Redskaberne var brandspande og -hager, og i enkelte byer skulle der stå fyldte brandkar på gaderne. Nogen effektiv slukning formåede man ikke, selv om man foruden brandspandene havde enkelte håndsprøjter til rådighed samt hjælp af alle byens borgere, der havde pligt til slukningsarbejde. En række brandordninger fra de enkelte byer (Kolding 1599, Kbh. 1549) gav regler for denne borgerpligt. Ligeså i frdn. ²⁴/₁ 1761, der tillige indeholdt brandpolitibestemmelser om lys, ild og værksteder. ²⁸/₂ 1792 kom en tilsvarende frdn. for landet. Omkring 1600 var der i Nürnberg fremkommet mere effektive sprøjter, og i 1672 konstrueredes i Amsterdam brugbare brand-

slanger. I årene derefter anskaffedes sprøjter til de da. købstæder. De fik ofte en lang levetid, 100 år eller mere, de sidste afløstes i 1920'erne. Adskillige er bevaret på museerne. Samtidigt skete der i købstæderne et udvalg af de hjælpepligtige til et virkeligt brandkorps af folk, der nok var erhvervsdrivende, men som mod skattefrihed påtog sig brandtjeneste. Til alarmering benyttedes klemten med kirkeklokke, vægternes piben og råben. I nogle byer var der fast brandvagt i kirketårnet. ²¹/₃ 1873 kom lov om brandvæsen i købstæderne (Kbh. 1868, landet 1861), der fastsatte regler for brandredskaberne og for tjenestepligten. Vigtigt var anlæg af vandværker, der kunne levere det nødvendige vand gennem brandhaner rundt i byen, og oprettelse af faste brandkorps. Hestetrukne dampsprøjter, der kunne præstere betydelige vandmængder i stor højde, vandt indpas i Kbh. 1861, mens provinsbyerne først med motorsprøjten under og efter 1. verdenskrig fik moderne slukningsmidler. Hertil er siden føjet en række tekniske opfindelser som rogydkkerdragt og kemiske slukningsvædsker. — Brandvæsen er behandlet i de forsk. købstadshistorier. For Kbh. (af A. G. Hasso 1931) og Randers foreligger særlige bøger. Hovedkilderne er de enkelte byers brandordninger samt museernes bestand af brandrekvisitter. S. S.

bregle. Poseformet net anbragt på en rund eller halvmåneformet ramme, forsynet med en stige, d.v.s. en ketsjer. Findes i forsk. størrelser. Anvendes til optagning af fisk fra hyttefade o.l. samt til direkte fangst af småfisk og rejer. En særlig stor form anvendes ved *bregle-* eller *leje-fiskende* (s. d.). H. R.

Bremerholm. Efter anlæggelsen af det kgl. skibsværft på B. i Kbh. under Christian III blev det alm. at anvende arbejde her som straf, indtil det ved en frdn. af 1739 blev bestemt, at der for fremtiden ikke måtte dommes til B. Straffen betegnedes i reglen som arbejde i jern, idet hver fange bar et jernlivbånd, ligesom de ofte var lænket sammen to og to. (Litt.: Fr. Stuckenbergs Fængselsvæsenet i Danmark 1550—1741, I, 1893, s. 22 f.). S. I.

brevadel kaldes de ved adelsbrev (s. d.) i adelsstanden optagne slægter i modsætning til *fødselsadel* (*uradel*), der anvendes om de slægter, hvis tilhørsforhold til adelen beror på sociale forhold. Efter 1536 optages nye slægter væsentlig, efter 1660 udelukkende, ved patent. A. F.

brevbøger. Af de i Da. Kanc. i ældre tid

førte kopibøger, registre og tegnelser (s. d.) påbegyndte RA. 1885 en udg. (for tiden efter 1550) i uddrag: Kancelliets Brevbøger vedr. Danmarks indre Forhold. Udgaven, der tænkes endt 1660, er — med skiftende udgivere — i 1950 nået til 1641. Den er forsynet med udførlige navne- og sagregistre. Da denne udg. påbegyndtes, var kopibøgerne til og med 1550 blevet udg. selvstændigt eller trykt i Da. Mag. (Se nærmere Kancelliets Brevbøger, I, 1885—86, s. II ff.).

H. H-T.

breviar eller *tidebog*, bog, der indeholder den kat. præsts 7 daglige, pligtmæssige tidebønner. Disse navne er: matutin med laudes (*oltesang*), prim, tert, sext, non, vesper og completorium. Indholdet er taget fra bibelen, især Davids salmer, og kirkefædrenes skrifter. Tidebønnerne reciteres eller synges i domkirker af kannikerne, i klosterkirker af munkene og læses privat af *sekulærgjæstligheden*.

C. L. N.

brevkister er betegnelsen for de brevskrin eller -kister, hvori adelen gemte deres breve. Disse kister stod vel fra først af på adelsgårdene, men senere søgte man sikrere opbevaringssteder, den jyske adel således i Viborg Domkirke, den fynske i domhuset i Odense, den sjællandske i Helligåndshuset i Kbh., senere i Frue kirke. Herfra kom mange b. i 1700-årene til Gehejmearkivet (RA.), hvor de nu udgør en række adelsarkiver. Blandt disse kan nævnes Billernes, Gyldenstjernernes, Gjøernes og Bryskernes arkiver. Registraturer over indholdet af adskillige brevkister er udgivne af A. Thiset i: Danske adelige Brevkister, 1897, og Fru Eline Gøyes Jordebog, 1892 (med uddrag af adkomstbreve). (Litt.: William Christensen: Rep., 2. r., VIII, 1936, s. 258 ff., Vejl. Arkivr., VIII, 1948, s. IX ff., A. Heise: Diplomatarium Vibergense, 1879, s. V—XI, Jy. Saml., Ny r., I, 1950, s. 77 f.).

H. H-T.

brevviser. Den, der overbringer et brev. Også udtrykkene *brevfører* eller *brevdrager* forekommer.

J. H.

brig. Skib med to fuldriggede master, d.v.s. tredelte master med undermast, stang og bramstang, som både har mærs og saling og fører råsejl: foruden bredfok og storsejl, foroven mærssejl og bramsejl; desuden føres forstagesejl og mellemstagesejl samt på stormasten et gaffelsejl, brigsejlet. Ligesom fregatterne og barkerne fik b. over midten af 1800-årene mærssejlene fordoblede, orlogsbriggerne dog undtagne. B.s glansperiode er 1800-årenes første halvdel, da typen sås på alle have, men i langfarten kunne

den ikke tilfredsstillende det voksende krav om større skibsrum, og i de nærmere farter bukkede den under for de fore- and aft riggede typer. (Litt.: H. Szymanski: Deutsche Segelschiffe, 1934, s. 62—68).

K. K.

brigantine. Tomastet skibstype, der i første halvdel af 1800-årene førte råsejl på fokkemasten samt et gaffelsejl på stormasten; senere begyndte man også at føre råsejl på stormastens stang, og inden længe havde begge master to stænger hver med sit råsejl. Hertil kom forsejl og stagesejl samt på stormasten det nævnte gaffelsejl, der havde bom og kaldtes brigsejlet; senere fik mange b. ligeledes et sejl på storraen. I vore dage bruges betegnelsen b. jævnsides skonnertbrig for samme type. I Middelhavet fører b. gaffelsejl på begge master samt lette ræer med topsejl og bramsejl. (Litt.: H. Szymanski: Deutsche Segelschiffe, 1934, s. 62—68).

K. K.

bro, sine steder også kaldt *brohalm*, *-lag*, *broining*, *brotag*, *tagbro*, *rævling*, *strøhalm*, *-lag*, *-tag*. Det tynde lag halm, rør, ris o.l., som er lagt over *rafterne* i et raftetag (s. d.) eller lægterne i et spærtag (s. d.) som underlag for det egl. tækemateriale (halm, rør o.l.) for at hindre dette i at hænge ned mellem dem (jvnfr. tag).

SV. J.

brokade, stærkt, svært silkestof med indvævede guld-, silke- eller solvtråde i mønster.

E. A.

brokatel, stift, mønstret halvsilkestof med et på retten usynligt indslag af grovere materiale. Til møbler, tapeter o.s.v.

E. A.

brokorn. En afgift i korn til vedligeholdelse af broer. B. skulle ydes af alle bønderne i herredet eller i hvert fald af dem, der holdt heste. Undertiden blev b. betalt til en privatmand, der så til gengæld skulle vedligeholde broen. Udtrykket *brohavre* forekommer også.

J. H.

broksnidere kaldtes de landefarere (s. d.), der foretog brokoperationer.

E. G.

brotag, se bro.

brudekammer. Almindeligvis betegnes hermed rummet, hvor brudesengen opredes; i visse egne bruges b. specielt om et kammer, hvor kisterne med konens udstyr står.

SV. J.

bruehus, sønderjysk betegnelse for bryggeris (s. d.).

SV. J.

brunel, svært, tæt vævet, kipret uldstof, især anvendt til damefodtøj i anden halvdel af 1800-årene. Væves også af uld med bomuld, hør eller silke.

E. A.

bruskarok. I nyere nordisk kunsthist. beteg-

nelsen for en ornamentstil, der beherskede kunst-håndværket i tiden 1630—60. Den kan føre sin oprindelse tilbage til Michelangelos kunst og formidledes ved ornamentstik, men den fik sin egl. udvikling nord for Alperne og nåede sin blomstring på det nordeuropæiske fastland. Ornamentstikkene var særlig beregnet for guldsmede, men billedskærerne forstod med stor dygtighed at lade træmaterialet underordne sig formerne og lade et virvar af bukledede, vredne, fantastiske motiver og masker ordne sig i kompositioner af betydelig kraft, men undertiden også af en finhed og elegance, der henleder tanken på rokokoen. Ornamentiken opløser alle rette linier til slyng i højt relief, renaissanceetidens perlerækker bliver til brusktagte knuder, der motiverer betegnelsen »oroflipsornamentik«, og arkitektoniske motiver forvrænges efter stilens krav. B. gør sig gældende som façadeudsmykning på bindingsværkshuse og stenhuse, men er især knyttet til møbelkunst og kirkeinventar. Dette sidste var overmalet med brogede farver, først i periodens sidste del kunne man lade egetræt stå helt umalet eller med en meget sparsom stafefering. (Litt.: C. A. Jensen og E. Rondahl: *Stilarternes Historie*, 1912, s. 232 ff., C. A. Jensen: *Danmarks Snedkere og Billedsnidere*, 1911, samme: *Dansk Bindingsværk*, 1933, Vilh. Lorenzen: *Jens Bangs Stenhus*, 1947). AA. R.

bruskværk, se bruskbarok.

bryde, oldda. *bryti*, var oprindeligt den, som uddelte maden til gårdens folk, forestod husholdningen, havde overopsynet med trællene, altså udførte det, som husbonden, når han var mindre rig, selv ville have besørget. Det var altså en art hushovmester, bestyrer, forvalter, fuldmægtig. I middelalderen var bryden forvalter, bestyrer, forpagter af en godsherres gård. *Fælligsbryden* var en mand, som drev landbrug i fællig med en anden. *Kongsbryden* var forvalter på kgl. gods, foged. (Litt.: N. M. Petersen: *Bonde, Bryde og Adel i Annaler n. O.*, 1847, s. 262 ff., Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1940).

S. AA.

bryggerhus, se bryggers.

bryggerkedel, se gruekedel.

bryggers, sine steder også kaldt *bagehus*, *bagers*, *brue*-, *brygger*-, *fremhus*, *fremmers*, *uder*-, *yderfremmers*, *udengulv*, *ilders*, *nederilders*, *kleve*, *sals*, *uder*-, *ydersals*, *stegers*. B. er bondegårdens gl. *sommer*-ildhus (s. d.); i almindelighed udgør det et af hovedrummene i beboelsen og i reglen en del af selve stuelængen; visse steder, navnlig

i det sydl. Danm., er det dog ofte anbragt i en tilstødende sidelænge eller i en kort fløj, der er tilbygget stuelængen, ret ofte på udsiden. Sporadisk kan b. endelig findes henlagt i et særskilt bagehus (s. d.). Om rummets placering og funktion (først og fremmest ildstedsforholdene) se iøvrigt stuehus.

SV. J.

bryggist, uldent stof fra Brügge i Flandern.

E. A.

brygning, tilberedning af øl, foregik i ældre tid empirisk, og der er kun overleveret få meddelelser om den tekniske fremgangsmåde bortset fra den huslige tilvirkning. Råmaterialet var overvejende byg, der forarbejdedes til malt (s. d.), som efter at være skræet, d.v.s. groft malet, mæskedes med varmt vand. Denne blanding dannede efter en sining urten, som kogtes med humle eller humleudtræk. Den endnu varme urt blev derpå afkølet i såkaldte svalebakker, flade kar, eller i alm. kar, til temperaturen var sunket så meget, at gæren kunne sættes på. Gæringen foregik enten i disse kar eller i et særligt gærkar, og den sidste gæring fandt sted i fadene, der tilspundsedes efter dens ophør. Det herved fremkomne overgærede øl var af en ringe kvalitet som følge af de lidet udsøgte råvarer og den uheldige behandling. Man har i enkeltheder afvejet noget fra den her skildrede fremgangsmåde efter virksomhedernes størrelse. Det undergærede øl kom først frem i Danm. ved grundlæggelsen af Carlsberg 1847. (Litt.: Carl Jacobsen: *Ølbrygning i gamle Dage i »Den gamle By«s Aarbo* 1935, s. 35—60. Om den landlige brygning foreligger en stor litt., f. eks. Anna Pedersen: *Fra Bondestue og Stegers*, 1944, s. 19—30. Om *humle* se Christine Reimer: *Humleavl på Fyn*. Da. Stud. 1915, s. 174—184, og Viggo Brøndal: *Humle*. Da. Stud. 1915, s. 185—197). H. sø.

bryllupsdigte, se lejlighedsdigte.

bryllupsfester. Et lille *jagilde* holdtes ofte, hvor tiden for tillysningen i kirken bestemtes. Efter 1. eller 3. tillysning flyttede de to unge flere steder sammen som mand og kone i deres fremtidige hjem, hvilket har været oldtids- og middelalder-skik. Men et *bryllupsgilde* skulle dog holdes. Dette var hos velstillede ofte meget stort med 200—300 gæster, og det varede tit 2—5 dage. Det begyndte som regel enten en fredag eller en lørdag. Indbydelser til gæsterne gik ud, og føring bragtes senere til gildesgården. Der skulle også bestilles kokkekone, skaffer, opvartningspiger, brudesvende og brudepiger, forridere, musikantere og en til at pynte bruden. Denne skulle bl. a.

have en krans af brogede tojblomster eller en anden udsmykning, der havde afløst renaiss.s brudekrone, men i nutiden oftest er afløst af myrtekransen. Gæsterne fik om morgenen frokost. *Bryllupsstoget* til kirken fandt sted efter gl. regler og under klokkeringning, musik og bøsse-skud. Efter hjemkomsten fra kirken skulle brudeparret først spise af samme stykke brød og drikke af samme snaps, efter at man var sat til bords af skafferen efter faste regler. *Bryllupsmiddagen* havde som festret i ældre tid grød og klipfisk eller bergfisk, senere oftest kodsuppe og kødretter m. m. Foran brudeparret stod to tændte lys, hvis brændetid angav, hvem af dem, der ville leve længst. Musik under måltidet. Efter middagen dans, først nogle rituelle danse, der endte med, at brudgommen satte den sorte konehue på sin kone. Ud på natten gav gæsterne bruden penge i hånden som *brudeskænk*, ligesom brud og brudgom »dansedes« eller »lobes af lavet« — henholdsvis ud af ungpigelavet og karlelavet og ind i konelavet og mændenes lav. Fremgangsmåden er forskellig. Skikken er også kaldet brudeløb = ordet bryllup. Ved andendagsgildet var retterne ollegrod og plukfisk, og der dansedes langt ud på natten. Tredie bryllupsdag var ofte en søndag; da fulgtes brudeparret med nogle slægtninge til kirke »for at hente held«, en rest efter en kat. skik. (Litt.: H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1889, s. 290 ff., II, 1899, s. 4 ff., J. S. Møller: Fester og Højtider, I, 1929, s. 147 ff., 203 ff., Troels Lund: Dagligt Liv, XI, 1891, og XII, 1895, Nord. Kult., XX, 1949).

J. S. M.

bryn, se tageskæg.

brynjer eller *panser* kaldtes de rustninger (s. d.), der her i Norden anvendtes indtil o. 1500. Som regel bestod b. af en halvlang skjorte med tilhørende hætte, alt af sammennittede jernringe. Der forekom også hoser (d. v. s. bukser) af samme materiale. En anden type b. var *lamelrustningen*, der bestod af små plader eller skæl, der var nitet på et underlag af læder eller lignende eller heftet sammen med snorer.

A. H.

brystdug, ærmelos undertroje til mænd, ofte af kostbart stof. Oprindeligt åben i den ene side. Senere lukket fortil som en vest.

E. A.

brændejern har fra oldtiden og indtil den moderne kirurgis gennembrud i sidste halvdel af forrige århundrede været meget anvendt til forsk. operative indgreb, idet brandskorpen hindrede blødning.

E. G.

brændemærkning var i J. L. hjemlet som straf for tyveri. Forekom senere navnlig i forbindelse med kagstrykning. Mærket anbragtes i visse tilf. på ryggen, i andre på panden eller kinden.

S. I.

brændevin. Kunsten at fremstille alkohol ved destillation kom til Europa fra Orienten. I 1400-årene var det et alm. lægemiddel i Tyskland, og i Danm. omtales det fra begyndelsen af 1500-årene. Efterhånden blev b. både et skattet læge- og nydelsesmiddel. Bønderne lærte selv at brænde b. af rug, byg, boghvede, spergel o. s. v. Redskaberne var simple, et kar, hvori det maledede korn skulle stå og gære; så blev *mærskén*, som man kaldte det, kogt i gruekedlen, der blev dækket med et låg, hvori man satte *brændevinshalten* med *piber* (et eller to rør), og fra disse piber gik der lange rør gennem en tønde med koldt vand (*svaletønde*). Når man fyrede under mærskén, steg dampen op i hatten og ud gennem piberne, hvor den blev fortættet, og så dryppede dråberne ned i en skål. Det første kaldte man *drank*; denne blev hældt i kedlen igen, og det, der så kom ud, kaldte man *for-* eller *kobberdråber*. Hat, låg og piber var ofte af kobber; men i fattige hjem brugte man redskaber af ler, oftest jyddepotte-toj. I et reskr. fra 1697 blev det forbudt at brænde b. på landet, og forbudet blev gentaget gang på gang. Først o. 1850 fik myndighederne ved hjælp af *kontrollører* bugt med dette uvæsen. Det var dog ikke af interesse for befolkningens sundhed, at regeringen ville brændevinsbrændingen til livs; men staten ville have en afgift, og derfor blev det et privil. at brænde b. I Kbh. og de større købstæder fandtes der mange brænderier, men der var også en del på landet, navnlig på større proprietærgårde. Affaldet, mærskén, blev brugt til at fede stude med. (Litt.: H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1910, H. P. Hansen: Fra gamle Dage, II, 1925).

H. P. H.

brændsvin. Et svin, der skal på olden i skoven og derfor mærkes med et varmt stempel. B. nævnes ofte som en del af landgilden.

H. P. H.

brøde. Udtrykket forekommer i sonderjyske, især vestslesvigske, dokumenter i betydningen bøde, mulkt.

P. K. I.

brødejord, se alsædsbrug.

brødremenigheden, se herrnhuter.

brødtakster. Var maksimalpriser, der af købstædernes magistrater blev fastsat for brødpri- serne, idet der blev taget hensyn til kornpriserne og til bagernes rimelige fortjeneste. For en vis pris skulle bagerne levere brød, som holdt en

mindstevægt. For undervægtigt brød blev bagerne straffet.

G. O.

brønd, vest for Storebælt alm. kaldt *kilde*. De gl. b. var som oftest sat af kampesten eller planker (*buller*), stedvis i Vestjylland heller ikke så sjældent af græstørv, og her og der har de været dannet af en udhulet træstamme (en *holk*), hvilket formodentligt har været mere alm. tilbage i tiden. For at hindre, at folk og dyr faldt i brønden, var den ofte omgivet af et firsidet, hoftehøjt værn af planker (stedvis kaldt *brønd-* eller *kildebing*, *-karm*, *-ramme*, *-ræk*, *-stimmel*, *-værge*, *-værk*). Vandet droges op med en spand ved hjælp af et reb eller en lang stang med en krog i enden (stedvis kaldt *brønd-* eller *kildehage*, *-krog*, *-stage*, *-stang*) eller en *brøndvippe* (stedvis også kaldt *junge*, *jungeværk*, *kildesvange*, *-svøbe*, *-vippe*, *-ås*) eller en *vinde*.

SV. J.

budfoged. Den, der på husbondens vegne tilsgæde fæsterne til hoveri, kaldes b. og var en husmand, der for dette arbejde fik nedsættelse af sine byrder, især fritagelse for hoveri. B. havde ansvaret for, at bønderne blev tilsgagt. (Litt.: H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 205 ff.).

H. F.

budstikke. I de da. landsbyer synes benævnelsen b. ikke at have været anvendt. Her brugtes navne som budstok, bystok, gadestok, grandepind, grandestok, klemstok, knippel, kæp, ringstok, tingstok, tingvol. Betegnelsen b. er i nutiden kommet hertil fra Norge. I Sverige benyttes navnet budkavle. B. kan i Danm. anvendes som fællesbetegnelse på det forarbejdede sammenkaldningsredskab, der sendtes fra mand til mand bylavet rundt. Når det havde været inde i hver gård, vidste alle bymændene, at de skulle møde til forsamling på bystævnet eller grandeplassen. Redskabet kunne bestå af en lille til-dannet træpind eller af en kort og tynd jernstang, hvorpå kunne hænge nogle ringe; til disse var en skriftlig besked bundet fast. I Sønderjylland har sammenkaldning af bymændene ved hjælp af en bystok holdt sig til o. 1900. (Litt.: August F. Schmidt: Oldermænd og Bystævne, 1945, s. 159—168).

A. F. S.

bukram, lærredsstof, oprindeligt fra Bokhara.

E. A.

bulhus. Vore bulhuse er huse af bindingsværk (s. d.), hvis vægges tømmer skelet er udfyldt med den såkaldte *væggelukkelse*, brede egeplanker, *buller*, der sidder vandret mellem stolperne med enderne indstukket i en rille, *not*, i siden af dem, og som også indbyrdes er notet

sammen (med kileformet not), så de slutter tæt. Væggenes tømmer skelet er i reglen meget enkelt, ofte blot bestående af stolper, rejst på fodrem (oprindeligt jordgravede) og foroven tappet i tagremmen. Lidt fyldetømmer træffes dog; i stuehuse er der således i vinduesfagene indsat løsholter mellem stolperne, som vindueskarmene hviler på, og stedvis er der mellem stolper, først og fremmest hjørnestolper, og fodrem indsat *skræstivere*, som ikke ses udefra, da de sidder indenfor væggelukkelsen. Bulkonstruktionen, der i svensk betegnes *skiftesverk*, har en meget vid udbredelse, i Europa fra Danm. og Syd-sverige i nord til Svejs og en stor del af Balkan i syd. Hvor gl. den er i Danm., vides ikke; formodentlig rækker den dog tilbage til tidlig middelalder. I de svundne århundreder har b. været kendt over det meste af landet; men op mod vor tid har de kun været særlig fremtrædende i den østligste del af Syd- og Sønderjylland, navnlig i egnene mellem Kolding og Åbenrå fjorde. (Litt.: Mogens Clemmensen, Bulhuse, I—II, 1937).

SV. J.

buløkse, se økse.

budgarn. Fiskeredskab bestående af en garnrad i forbindelse med en halvcirkelformet eller hjerteformet, lukket fold af garn, hvis underste del hviler på havbunden. Under røgtningen loftes bunden op, sådan at fiskene til sidst samles i et hjørne af dette. Pladsen for et b. kaldes *budgarnsstade*, jvf. stadebøger, og flere b. i forlængelse af hinanden *lænker*. I Limfjorden er brugen af b. meget gammel, men efterhånden har de fleste egnede kyststrækninger fået b. I slutningen af 1700-årene ivres meget for indføringen af b. Anvendes til fangst af meget slags fisk, mest sild, hornfisk og makrel. (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 33—35 og pl. VII og VIII, Dansk Saltvandsfiskeri, 1935, s. 65—68 og tavle 14—16).

H. R.

bunkebrud. Af bunke = stuved skibslast, last-rum. Hærværk begået mod en skipper, mens han opholder sig på skibet og følgelig der har sit hjem. Ifølge Eriks Sjællandske Lov, II, 24 straffes dette med bøde, som om der var gjort hærværk imod ham i hans gård. Senere bruges b. i betydningen at tage hul på lasten.

K. K.

bur. Et i stuehuset beliggende kammer, der gerne var forråds-kammer til mel, gryn o. l. hus-holdningsting (jvnfr. fadebur).

SV. J.

bursprog, af mnt. bursprake. Betegnelse dels for en samling af kommunale vedtægter, der som tillæg til stadsretten og den alm. lovgivning

oplæstes en eller flere gange årlig, dels for selve det møde, hvor oplæsningen fandt sted. Alm. udbredt i Nordtyskland er det i Danm. kun påvist enkelte steder og har her karakter af handels- og politivedtægter. (Litt.: M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 106 ff., Kinch: Ribe Bys Historie, II, 1884, s. 18 ff.). sv. L.

-by i stednavne er identisk med ordet *glða*. -by i »landsby«, oldnordisk *bœr*, *býr*, »gård«. Navne på -by (-bø), der kun findes i Norden og i de nordiske vikingebygder, betegner snart enkeltgårde, snart landsbyer, i Danm. næsten altid det sidste. Betydningen *landsby* har muligvis udviklet sig af betydningen *gård* (jvnfr. Henrik Larsen i Fort. og Nut., IV, 1923, s. 128 ff.), men noget afgørende bevis herfor er ikke ført. Forleddet er i Danm. sædvanligvis et fællesnavn eller et tillægsord, i den sydlige del af landet dog ofte et personnavn ligesom i Danelagen og i visse egne af Sverige; dette sidste er med tvivlsom ret blevet opfattet som et indicium for en svensk indvandring i vikingetiden (Mar. Kristensen i Namn och Bygd, 1914, s. 46 ff., Kr. Hald og Vilh. la Cour i Sønderjyllands Historie, I, 1930—31, s. 287 ff., 517 f.). Navnenes alder er højst forskellig. Forekomsten af navne på -by i Danelagen daterer de ældste til vikingetiden, men adskillige må anses for væsentlig yngre, f. eks. navne som Kirkeby, Molby, Østerby, Vesterby. (Litt.: Indledningerne til Danmarks Stednavne, III, 1944, VIII, 1944, IX, 1948, Nord. Kult., V, 1939, s. 85 f.). A. B.

byarkiver, se kommunale arkiver.

bydelav. Landsbymændene udgjorde i hver landsby eet bylav eller grandelav (se *grand*), der omfattede hele byen i modsætning til bydelavene i de store landsbyer. Et naturskel som en bæk eller nogle træer udgjorde ofte grænsen mellem de forskellige indbydelsesområder. Hver gård tilhorte sit bestemte b., og ethvert medlem af dette var selvskreven deltager i de bryllupper, begravelser, julegilder o.s.v., der fandt sted indenfor lavets område. (Litt.: August F. Schmidt: Oldermænd og Bystævne, 1945, s. 6 og 65, Fra Ribe Amt, 1932, s. 203—05).

A. F. S.

byens tyngde (jvnfr. borgerlig tyngde). Et sammenfattende udtryk for de forpligtelser, som påhvilede købstadborgerne overfor staten. Foruden betalingen af statsskatterne havde købstæderne pligt til at sørge for soldaters indkvartering, en ofte meget trykkende byrde. De større byer kunne desuden få pålæg om at udruste

orlogsskibe til flåden, og såvel de mindre som de større skulle stille bådsmænd, ligesom de kunne pålægges udskrivninger af naturalier.

G. O.

byfoged (jvnfr. retsbetjentarkiver). B. var fra o. 1400 titlen på kongens stedlige repræsentant i købstæderne. Kompetenceforholdet mellem b. og magistrat var længe uklart ligesom forholdet mellem byting og rådstueret, men 1636 blev b. eneste dommer på bytinget og mistede sit sæde i rådstueretten. Da magistraten fra 1682 efterhånden afskaffedes i næsten alle købstæder, blev dens forretninger overdraget b. Efterhånden overtog han også de fleste steder byskriverens (s. d.) hverv. Hans funktioner var derefter mangfoldige. Han var dommer på byting og i fogedret, skifte- og auktionsforvalter, varetog som byskriver tinglysning- og notarialvæsen, var fra 1701 politimester og fungerede i de fleste byer som magistrat og fra 1868 som byrådsformand. Ved retsreformen 1919 forsvandt byfogedtitlen. — I Kbh. var b. hovedsagelig kun bytingsdommer, foged og medlem af skiftekommissionen, og embedet blev nedlagt 1771 ved oprettelsen af Hof- og Stadsretten (s. d.). (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse, 1900, P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark, I—II, 1900, P. F. Schou: Købstædernes Forfatning og Styrelse, 1901). H. H.

byfred. Betegnelse for den særlige fred, som skulle herske i byerne. Brud på den medførte forhøjede straffe. Oprindeligt kun knyttet til markederne, men i 1200-årene udstrakt til at have gyldighed hele året. B. bortfaldt ved D. L. — B. kunne også anvendes om selve forbrydelsen og om det område af købstadens grund, hvor freden gjaldt. Dette område kunne markeres ved særlige byfredsten. Ved siden af ordet b. i sidstnævnte betydning forekommer ordet *wigbelt* afledt af mnt. *weichbild*. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 424, Hugo Matthiessen: Torv og Hærstræde, 1922, s. 8, 79).

sv. L.

bygdemænd, mænd udtaget af bygden, det vil i denne forbindelse sige af herredet, hvilket dog ikke blev strengt overholdt. Forekommer navnlig i sammensætningen *biskop og bedste bygdemænd* (s. d.) i J. L.

s. I.

bygtfæld, se *fæld*.

byggested. Sted, hvor en gård har stået, men dog også betegnelse for en mindre gård eller et afbyggersted.

C. R. H.

bygkorn anvendes en sjælden gang som længdemål, idet 1 fod deltes i 4 håndsbreder à 4 fingerbreder à 4 b., som følgelig bliver ca. $\frac{3}{16}$ tomme = 5,5 mm. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 219).

S. AA.

bygningsfredning. Ved lov om bygningsfredning af $\frac{12}{3}$ 1918 er en del verdslige bygninger eller bygningsdele af en vis kunstnerisk eller hist. værdi undergivet en begrænset fredning. De i så henseende mest værdifulde bygninger er fredet i klasse A., de øvrige i klasse B. Spørgsmål vedr. disse bygningers bevarelse og vedligeholdelse behandles af Det særlige Bygningssyn. Fortegnelsen over fredede bygninger revideres hvert 5. år. (Litt.: Bygningsfredning gennem 25 Aar, 1943, Fortegnelse over fredede bygninger, 1949). Virksom for bygningsfredning er også *Foreningen til gamle bygningers Bevarelse*, der udgiver årbogen: Meddelelser fra F. t. g. b. B. Kirkerne er værnede på anden måde. Tilsynet med enkelte, særligt fredede kirker varetages af *Det særlige Kirkesyn*. Ang. ruiner og andre jordfaste fortidsminder, se naturfredning. P. H. K.

bygningsinspektorer. Ved kgl. res. af $\frac{31}{12}$ 1849 blev der oprettet et *bygningsdirektorat* for statens bygninger. Under direktøren ansattes 5 bygningsinspektører, en for en del af bygningerne i Kbh. og nærmeste omgen, en for resten af Kbh. samt Sorø og Præstø amter, en for Kbh.s, Frederiksborg, Holbæk og Bornholm amter, en for Fyn, Lolland og Falster med bopæl i Odense og en for Jylland med bopæl i Århus. Ved bekendtgørelse af $\frac{31}{10}$ 1855 overgik tre af de fem b. til Ministeriet for Monarkiets fælles indre Anliggender, mens de to andre skulle sortere under Indenrigsministeriet. Fra $\frac{1}{4}$ 1856 ophævedes bygningsdirektørens embede. Efter krigen i 1864 ophørte adskillelsen mellem de særlige bygningsinspektører for fællesmonarkiet og for kongeriget. Der var herefter atter 5 bygningsinspektører, tre for Sjælland og Lolland-Falster, alle med bopæl i Kbh., en for Jylland (i Århus), en for Fyn, Ærø og de otte sogne, fra 1867 Fyn, Vejle, Ringkøbing og Ribe amter. Han boede først i Kolding, fra 1889 i Odense. I 1921 foretoges en ny ændring, idet Jylland blev delt i to b. Grænsen mellem dem følger jernbanen Struer-Skive-Viborg-Langå-Århus. Sønderjylland blev lagt under bygningsinspektøren i Odense. B-arkiverne indeholder et værdifuldt materiale vedr. de enk. statsbygningers hist. J. H.

bygningssskatter. *Arealskat* (eller kvadratskat) indførtes ved frdn. af $\frac{1}{10}$ 1802, og blev byernes

vigtigste statsskat i 1800-årene bortset fra de indirekte skatter. Bygningernes areal i kvadratalen målt op og multipliceredes med antallet af etager. Der svaredes pr. kvadratalen, i Kbh. med lavere sats for side- og baghuse, i provinsbyerne og på landet svingende med brandassurancesummens størrelse. På landet gik landbrugernes bygninger fri. Lejerne svarede efter lejlighedens areal, ejeren af differencen mellem det udvendige areal og lejlighedernes. Bygningskat efter brandassurancesummens størrelse efter frdn. af $\frac{9}{4}$ 1808 blev ophævet 1813, og ildstedskat (s. d.) i 1816, samtidig med at 1802-skatten fordobledes. Med mindre ændringer vedblev denne ordning til 1903.

I Kbh. anvendtes arealskatsprincippet kommunalt ved vandskatten (fra 1812) og ved fattigskatten (fra 1816) — fikseret til faste skattebeløb ved frdn. af $\frac{19}{2}$ 1861 — mens provinsbyerne i 1800-årene oftest svarede lygte- og sprojteskat efter brandassurancesummen, som også efter lov af $\frac{11}{2}$ 1863 skulle være grundlag for dele af den kommunale beskatning, den såkaldte huskat, der først ophævedes $\frac{31}{3}$ 1926. (Litt.: J. H. Vogt: Udsigt over det danske Monarchies Skattevæsen, 1815, s. 66 ff., J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 132 f. og 179 ff., V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik. IV, 1880, s. 239 ff., Axel Holm og Kjeld Johansen: København 1840—1940, 1941, s. 333 f., H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948, s. 103 ff. og 155).

H. N.

bygningsvæsenets arkiver. Sager vedr. Rtk. slotte, bygninger og haver sorterede under Rtk. (s. d.) eller Partikulærkammeret (s. d.), men gennem tiden bestod andre med disse samvirkende eller underordnede myndigheder vedr. bygningsvæsenet. Fra 1661—1742 således *Generalbygmesteren for Danmark og Hertugdømmerne*, der tillige havde tilsyn med det københavnske bygningsvæsen. Hans forretninger, dog ikke vedk. hertugdømmerne, overgik til den 1742 oprettede *Bygningskommission*, 1771 afløst af *Overbygningsdirektionen*, fra 1773 kaldt *Bygningsdirektionen*. 1782 henlagdes alle sagerne umiddelbart under Rtk. og dettes bygningskontor, fra 1825 bygningsadministrationen. Yderligere skal nævnes den i 1731 nedsatte bygningskommission vedr. Kbh.s genopførelse efter branden, Kommissionen for Frederikskirkens Opførelse 1749—70, Slotsbygningskommissionen 1738—45 samt Kommissionen for Christiansborg Slots

samt Råd- og Domhusets Opførelse 1803—45. (Litt.: Vejll. Arkivr., II, 1892, s. 225—230 med fortegnelse over en del af arkivernes indhold, G. N. Kringelbach: Civile Direktioner og Kommissioner samt andre overordnede Myndigheder under Enevælden, 1899, s. 37—49).

H. H-T.

byhyrde. I fællesskabstiden havde de fleste landsbyer en b. til at vogte byens samlede kvægflok, der græssede i losdrift på de dele af bymarken, som lå hen i græs. Ved dagry drog han ud fra byens gade med kreaturerne, og om aftenen drev han dem hjem til landsbyen, hvor de så overnattede enten på bypladsen (bygaden) eller i staldene. Ofte havde b. et par drenge til at hjælpe sig med pasningen af kvægflokken, som det gjaldt om at holde fra kornmarkerne. B. lønnedes af bymændene, d. v. s. gårdbrugerne, i fællesskab. I mange landsbyer fandtes et hyrdehus, der var b.s. »embedsbolig«. I slet ikke få vider og vedtægter er der bestemmelser om hans arbejde og løn. Efter landsbyfællesskabets ophør nedlagdes byhyrdestillingen i de enkelte landsbyer. Dog har man indtil nutiden bibeholdt fælleshyrdestillingen i sogne, hvor meget kvæg går i losdrift på store enge og overdrev. (Litt.: August F. Schmidt: Byhyrder, 1928, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 172—76).

A. F. S.

byluft gør fri. I Tyskland havde man den regel, at en person, som blev borger i en by, derved blev befriet for al tidligere personlig ufrihed, livegenskab o. l. Det samme princip søgtes indført i Danm., men mødte stærk modstand hos godsejerne, der hævdede deres ret til at dele vordnede til stavns, hvor de end boede. D. L. fastslog omsider (3-14-9), at en mand, der i 10 år utiltalt havde haft borgerskab i en købstad, ikke mere kunne deles til stavns. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 425).

G. O.

bylæsning, se degnlæsning.

bymark. Det er sandsynligt, at den da. landsby oprindeligt bestod af een række gårde med *tofter* bag ved og *fælleden* eller *overdrevet* foran, og tofterne var byens oprindelige agerjord. Hvis overdrevet kunne dyrkes til kornavl, indtoges dette efterhånden til b., og nye agerjorder og overdrev indtoges senere. B. nærmest byen kaldtes *indmark*, agerjord i udkanten af b. var *udmark*. Udenfor lå overdrevet, der som regel benyttedes til græsning. B. var delt i *vange* eller *tægter*, og disse igen i *åse* eller *agerskifter*, som

bestod af flere *agre* med samme plojeretning. Der var ikke altid faste skel om b.; flere b., og selv sogne, har først fået skel i 1800-årene. Der var hegn, gærder, diger om de enkelte vange, undertiden også om de enkelte skifter; men imellem agrene dannede kun *agerrenen* skel. Hele b.s. tilliggende kaldtes i ældre tid *fang*. Selve bytomten og den udyrkede jord foran den kaldtes undertiden *gadejord*, og hen langs gårdenes forside og ud til græsgangene forte driveveje for kvæget, kaldet *fædrift*, *forte*, *drift* eller *drivevej*, som oftest hegnet med gærder eller diger. Flere byer havde *gadekær*, vandings- og branddamme midt i byen. På gadejorden fandtes ofte *bystævnel* eller *grandestævnel*. (Litt.: K. Hansen: Det danske Landbrugs Historie, 1925, s. 95 ff., Henrik Larsen: Aarb. n. O., 1918, s. 239 ff., Sv. Aakjær: Bidrag til Bondesamfundets Historie, II, 1933, s. 134 ff.).

S. A.A.

byorne, en orne, som bymændene i en landsby holdt i fællesskab. Den var stationeret hos en af bymændene, som modtog *ornepenge* af de øvrige til dens underhold. Undertiden gik orneholdet fra år til år på omgang mellem bymændene. Den, som havde ornen, skulle sørge for, at den var i god stand.

G. O.

byplaner. De ældste middelalderbyer er ikke blevet til efter en forud lagt plan, men er oftest groet op om det gennemløbende hærstræde eller adelgaden, hvor byens ældste torvehandel holdt til i tilknytning til den gennemgående landevejstrafik. For adskillige byer var åovergangen, et vadested eller en bro af stor betydning. Det gælder især de østjyske byer, hvor de ældste led i byplanen dannedes ved, at landevejene her løb sammen. Disse landevejsforgreninger dannede da et trekantet eller uregelmæssigt torv, hvis beliggenhed iøvrigt var bestemt af terrænforhold og nyttehensyn.

De i 12—1300-årene fremvoksende strandkøbinger synes derimod ofte at have en forud lagt plan som grundlag. Dennes mest karakteristiske træk er det store rektangulære torv og endvidere, at kirken er placeret uafhængig af torvet. Typisk for denne bytype er Køge.

Renaiss.s og barokkens nye byanlæg, der blev til på kongens bud, har gaderne regelret placeret som felterne på et skakbrædt. Det gælder f. eks. Christianshavn og Fredericia.

Da købstæderne i 2. halvdel af 1800-årene tog til at vokse efter en hidtil ukendt målestok, og da der rundt i landet i tilknytning til jernbanerne fremstod stationsbyer, skete udvidel-

serne ganske planløst og tilfældigt. Kun enkelte stærkt voksende byer, som f. eks. Århus, lod dog allerede før århundredskiftet sagkyndige udarbejde en plan for de kommende udvidelser. For rationelt at bekæmpe planløsheden stiftedes i 1921 Dansk Byplanlaboratorium, og i 1925 kom den første, iøvrigt lidet brugbare, byplanlov, der i 1938 er afløst af en mere formålstjenlig lov, der bygger på de i mellemtiden indhentede erfaringer. En moderne byplan må nu tillige bringes i overensstemmelse med en egnsplan. (Litt.: Hugo Matthiessen: Torv og Hærstræde, 1922, Hugo Matthiessen: Middelalderlige Byer, 1927, Nord. Kult., XVIII, 1933, Vilhelm Lorenzen: Drømmen om den ideale By, 1947, Steen Eiler Rasmussen: Byer og Bygninger, 1949).

s. s.

byråd. Ved købstadkommunalloven af ²⁶/₅ 1868 indførtes b., bestående af en kongevalgt borgmester og et antal valgte medlemmer, ikke under 7 og ikke over 19. Formanden, der betegnedes borgmester, blev i almindelighed valgt af rådet, men valget fik kgl. stadfæstelse. Udførelsen af rådets beslutninger påhviledes borgmesteren, der kunne bistås dels af borgerlige rådmænd, dels af stående udvalg. Efter lov af ¹/₃ 1919 vælges borgmesteren af byrådet, og valget kræver ikke kgl. stadfæstelse.

sv. l.

byregnskaber. Som statens repræsentant i købstæderne optræder fra gl. tid byfogeden (s. d.). Ham påhviledes det at oppebære de »uvisse indtægter« som sagesfald, forlovspenge, danearv o. l., og regnsk. herfor såvel som for de af byfogeden hafte udgifter indsendtes til revision i Rtk. Tit var det også overdraget byfogeden at oppebære told og accise, således at disse regnsk. findes sammen med dem for de uvisse indtægter. Byfogedregnsk. findes fra o. år 1600 og er indtil 1660 holdt særskilte, mens de efter 1660, bortset fra byfogedregnsk. for Kbh., ligger sammen med de andre købstadregnsk. (s. d.).

H. II-T.

byretter. I løbet af middelalderen blev i adskillige købstæder de gældende retsregler optegnet i særlige b. Sådanne b. findes i Slesvig, Flensborg, Haderslev, Aabenraa, Ribe, Roskilde, Kbh. og Lund (Helsingborg). Flere af disse b. anvendtes dog også i andre byer end den, hvori den pågældende byret var nedskrevet. Dette gjaldt især Kbh.s 3. byret af 1443, som desuden har været kilde til de såkaldte alm. b., d. v. s. private samlinger af byretlige regler, der henførtes til forsk. konger (Dronning Margrethe, Christoffer af Bayern, Hans, Christian III). De

anvendtes i stor udstrækning i retsbrugen i 1500- og 1600-årene, men 1673 fastslog Højesteret, at de var bortfaldet som følge af, at Christian V ikke havde bekræftet dem ved sin tronbestigelse. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 99—120. Byretterne er udg. af Kolderup-Rosenvinge i Samling af gamle danske Love, V, 1827, og i Dansk Købstadlovgivning, 1951 f.).

s. i.

bysekretær var i Sønderjylland betegnelsen for den kommunale embedsmand, som førte byrådets brevveksling i pennen og refererede rådets forhandlinger. Han var næsten altid en »literatus«, der havde fået sin uddannelse på ty. universiteter, hvorfor han havde større indflydelse end hyskriveren i de kongerigske købstæder.

J. H.

byskat. En årlig afgift, som svarede af købstæderne. Den indførtes efter ty. forbillede i 1400-årene og afløste en række ældre skatter. Oprindeligt pålignedes den de enkelte borgere, men senere de enkelte købstæder som en helhed. Gennem lange tider blev den betalt med samme sum hvert år, kun ekstraordinære forhold kunne bewirke ændringer i den. Betalingen blev elragt dels i naturalier dels i rede penge. Beløbene var små, og den spillede kun en ringe rolle i sammenligning med ekstraskatterne i 1500- og 1600-årene. Efter enevældens indførelse blev den afløst af matrikelskatten. (Litt.: M. Mackeprang: De danske Købstæders Skattevæsen indtil Begyndelsen af det 17. Aarhundrede, 1900, Hist. T., 7. r., III, 1900—1902, Helge Nielsen og Victor Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948).

G. O.

byskoler, se tyske skoler.

byskriver. Embedet omtales i begyndelsen af 1300-årene i Slagelse, men er formentlig ældre, idet b. havde til opgave at foretage alle skriftlige udfærdigelser for rådet, og hyppigt var han skriver både for byting og rådstueret, ligesom udfærdigelse af skiftebreve påhviledes ham. Han blev ansat af rådet, men har i flere tilfælde være lensmandens skriver. En forudsætning for at beklæde embedet måtte en vis boglig dannelse være, men kun i sjældne tilfælde blev en b. medlem af rådet. (Litt.: Mackeprang, Dansk Købstadsstyrelse, 1900, s. 124 f.).

sv. l.

byskæppe nævnes allerede som kornmål i Angel og Norrejylland i 1300-årene og har muligvis tidligt været kornmål i Hedeby (nederty. *heidschepel*). I Angel opgives den til ¹²/₁₃ Rendsborg td. = 115 l, og udgjorde 6 lokale skæpper.

I Viborgmål eller settingsmål (s. d.) var den 6 settinger eller Viborgskæpper = 111 l. Som landmål i Angel var 1 b. land = 6 skp. havre-land = 144 kv. roder = 33,635 ar. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 192—216, 227 f.) s. AA.

bysmed var navnet på den håndværker i landsbysamfundet, der fremstillede og istandsatte bondens redskaber af jern, som i ældre tid dog var et relativt sjældent og dyrt metal og derfor mindre anvendt end nu. Smedien ejedes ofte af bymændene i fællesskab, og b. fik til dels sit arbejde betalt i natural- eller arbejdsydelse og måtte som medlem af landsbyens kreds selv give et årligt gilde for bymændene (se J. P. Jacobsen: Smedens Mortensgilde i Da. Stud. 1904, s. 225—231). En fortegnelse over en landsbysmedies inventar 1584 findes i H. F. Rordam: Universitetskirken i Faxe, Kirk. Saml., 4 r., I, 1889—91, s. 210—11. En smedie fra nyere tid er genopført i Frilandsmuseet i Lyngby. Den stammer fra Ørbæk og dens redskaber er indsamlet på Fyn (se Svend Jespersen: Smedjen fra Ørbæk. Nat. Mus. Arbm. 1937, s. 79—85). B. hørte til de få håndværkere, der måtte bo på landet (se Landhåndværkere), og han stod uden for lavsordningen, undertiden havde han dog lært i en købstad. Ofte måtte b. fungere som dyrlæge, særlig for heste. (Litt.: Anton Nielsen: Landhaandværkerne, for og nu, 1889, s. 36—43, 109, og C. Nyrop: Smede i Dania, IX, 1902, s. 186—200).

H. SØ.

bystævne. Når oldermanden sammenkaldte landsbyens mænd til møde for at træffe aftaler eller drøfte emner af fælles interesse, fandt sådanne sammenkomster sted på bystævnet, landsbyens officielle samlingsplads. I regnvejir eller i den kolde årstid holdtes dette stævne, der også kaldes *grandestævne*, ikke altid under åben himmel, men i oldermandens gårdsport eller stue. Fra visse egne af Fyn, Sjælland, (Koldingegnen?), Samsø og Falster kendes stensatte b., en krans eller række af kampesten, som mændene sad på under forhandlingerne. Oprindeligt var der lige så mange sten som gårde i landsbyen. På Stevns, i Sydsjælland, på Langeland og enkelte andre steder fandtes en »majbænk«, græs-bænk, eller »majsten« på byens stævneplads. På Lolland fandt bystævnemoderne sted ved »gadekoven«, et stort træ, omgivet af en cirkelrund, indgærdet jordforhøjning. (Litt.: August F. Schmidt: Oldermænd og Bystævne, 1945, s. 88—142, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 91—106).

A. F. S.

bysvende var øvrighedens tjenere. I nogle byer kaldtes de stadsbude (Ribe) eller stadstjenere (Aalborg). De var retsbetjente, der stævnedes både til byting og rådstueret, pantefogeder og fangevogtere. Deres antal varierede fra 2 til 6 efter byernes størrelse, og de var på fast løn. (Litt.: M. Mackeprang, Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 131).

SV. L.

byting. Borgernes værneting var b., der oprindeligt var eneste domstol i byerne. Domsmyndigheden udøvedes af byfogeden (s. d.), i bebyndelsen sammen med rådet, senere sammen med to borgere, af hvilke byskriveren eller kæmneren kunne være den ene; endvidere overværedes retsmødet af et antal menige borgere, i reglen otte, der f. eks. betegnedes »de otte mænd« eller »tingsvindingsmænd«. Bytinget beskæftigede sig væsentligt med egl. kriminalsager, men dets virkeområde ændredes i forhold til rådstueretten (s. d.). Efter enevælden blev det nærmest en politiret, og byfogeden overtog politimesterfunktioner. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen, Dansk Rets-historie, 1940, s. 429, 510).

SV. L.

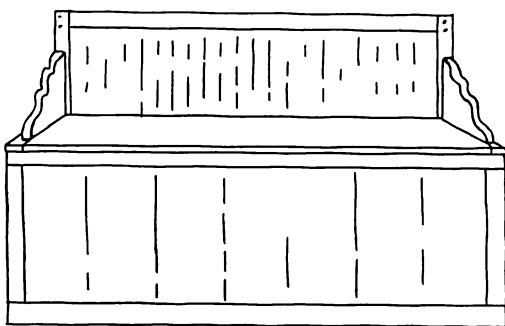
bytyr kaldtes en tyr, hvorom bylaget var fælles. Gårdene skiftedes til at underholde den et år ad gangen. (Litt.: Aug. F. Schmidt: Bytyr og By-orne, 1934).

H. P. II.

bælte. Redskab af forsk. udformning, der anvendes ved dragningen af sildevåd (s. d.). I princippet består det af et vævet bælte, der lægges over lænden, og forbundet dermed en krog eller lignende, der sættes fast i vådtovet. Under indhivningen går manden baglæns. Se illustrationen i Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, pl. I. Kaldes også *dragebånd*, *stagnbånd*.

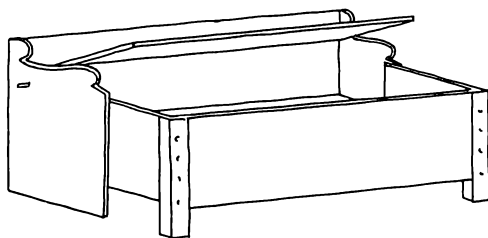
H. R.

bænke. Fra oldtiden og vikingetiden kendes faste b. langs husenes vægge. Helt op i 1600-årenes midte vides det, at ungdommen sov på sådanne b. Senere ophørte langbænkens funktion som egl. sovested, men den bevarede sin plads langs vinduerne. Væggen under vindueskarmene dannede rygstod og var ofte beklædt med *panel*. Under b., bag skydelemme med hjerteformede udskæringer, var hyppigt en række gåsereder til rugning (*gåsebænk*). De faste bænke erstattedes efterhånden af *kistebænke* eller *bænkekister*, således at sædet dannede kistens låg. Når en kistebænk stod for enden af bordet, hvor husbondens plads var, blev det gavlblæt, der vendte bort fra vinduerne ind mod stuen, almindeligvis smukt udformet i kraftig, svejet profil. Gavlblættet nåede undertiden så højt, at det dannede ende-

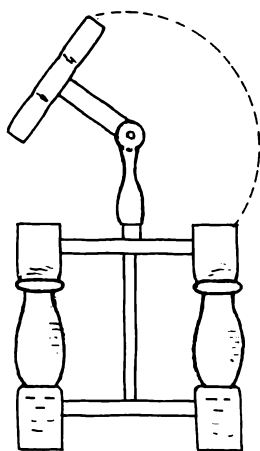
Kistebænk.

stykke for den tallerkenrække, der var anbragt over højsædet. Dette udskårne gavlstykke kaldes på Djursland »krannik«, på Århusegnen »bænkeknægt«, i Ty »snabe« og på Sjælland »trannik«.

Slagbænk.

På Hedeboegnen på Sjælland fandtes hyppigt to adskilte borde langs vinduesvæggen og mellem dem en *foldebænk*, hvis ryglæn kunne vippes om, så siddepladsen kom til at vende den modsatte vej. Fra flere egne af landet omtales i ældre tid foldebænke, men benævnelsen dækker i almin-

Foldebænk set fra siden.

delighed over begrebet *slagbænk* (ty. Schlafbank), en b., hvis sæde kunne lukkes op, mens den ene langside kunne trækkes ud som en skuffe, hvorved der fremkom en soveplads. (Litt.: Axel Steensberg: Danske Bondemøbler, 1949, s. 26 f., International Møbelhaandbog, I—III, 1945—47).

H. ST.

bænkebrev betegnede i ældre juridisk sprog et brev, som man ikke tillagde beviskraft, fordi det var udstedt af en anden person end den, det angik, og ikke var bekræftet til tinge. s. 1.

bæsling, sine steder også kaldt *bæssing*, *båslad*, *spiltov*, *-træ*. Skillerummet mellem båsene i en stald (s. d.). Det kan være dannet på forskellig måde, men ofte består det i kostalden af planker, der er indsat vandret imellem væggen ved båsens forende eller en herstående stolpe, *hovedpæl*, og en ca. midtvejs mod grebningen stående stolpe, *halepæl*. I hestestalden dannes det ligeledes af hoved- og halepæl, men her er disse i krybbehøjde forbundet med en vandret stolpe, *spilbommen*; mellem den og gulvet kan der være indsat en eller flere korte stolper; mellemrummet mellem spilbom og gulv kan iøvrigt være åbent eller lukket med lodretstillede planker. sv. j.

¹⁾ *bæssing*, båseskillerum, se *bæsling*.

²⁾ *bæssing*, grebningskant, se *tilje*.

bæst kan betyde dyr i almindelighed, men bruges sædvanligvis om heste. J. H.

bæverhale, en flad, tungeformet tagsten med nakkeknop, der oplægges i skælmonster. B. må betragtes som en tagspån (s. d.) overført i det mere vejrbestandige teglmateriale. Meget anvendt i Tyskland, især på spir; i Danin. den ældste kendte tagstenstype, fra rom. tid, snart afløst af munketegl (sml. tagsten), men optrædende igen i renaiss.-tiden. Anvendes nu mest på små udbygninger. AA. R.

bøddel eller mestermand var betegnelsen for den person, der eksekverede de talrige livs- og legemsstraffe, som dominerede lovgivningen i ældre tid. En naturlig følge af hans arbejdes karakter var, at han selv betragtedes som æreløs, hvorfor det jævnlig var vanskeligt at få nogen til at påtage sig stillingen som b. Der haves derfor eksempler på, at en dødsdomt forbryder er blevet benådet på betingelse af, at han for fremtiden ville være b. På den anden side medførte b.s. bestilling, at han fik en særlig indsigt, som muliggjorde, at han i mange tilf. kunne optræde som læge. Nogle b. har også fået tilladelse til at optræde som kirurger. En medvirkende grund til, at man søgte b.s. hjælp i syg-

domstiltfælde, var dog den overtro, der i datiden var knyttet til legemsdele, som hidrørte fra henrettede forbrydere, hvorfor b., som havde let adgang til at skaffe sig sådanne, antoges at kunne hjælpe i tilfælde, hvor andre midler slog fejl. (Litt.: Hugo Matthiessen: Bøddel og Galgefugl, 1910). s. i.

bøder, pengestrafte, som idømmes for lovovertrædelser. I landskabslovene sondres mellem bodemål, d. v. s. forbrydelser, der medfører bødestraf, og orbodemål, d. v. s. forbrydelser, som medfører fredløshed. Livs- og legemsstraffe spillede kun en underordnet rolle i landskabslovenes straffesystem. B. erlagdes såvel til den forurettede som til kongen. De kongen tilfaldende bøder spillede imidlertid efterhånden kun forholdsvis ringe rolle for kongens økonomi, idet adel og gejstlighed i vid udstrækning havde fået overdraget retten til at oppebære de bøder, som deres undergivne ifaldt. Under enevælden fratrekkes lovgivningen efterhånden adelen retten til at oppebære b. i de fleste tilf., og de sidste rester bortfaldt ved grundloven af 1849. Bøderne til den forurettede er i tidens løb også blevet afskaffet i næsten alle tilf. I D. L. er bøderne i reglen fastsat til et vist antal lod sølv, hvorved man i senere tid forstod 3 mark, d. v. s. $\frac{1}{2}$ rdlr.

s. i.

bøgle. Et aflukke eller en sti i stald eller andet udhus til får, kalve eller svin, efter brugen kaldt *fåre-, vædder-, kalve-, grise-, svinebøgle*. Ordet kan også betegne et udendørs aflukke eller skur, hytte til gæs, kalve o. l.

sv. j.

bøjlenål, smykkenål af bronze eller jern, af og til også af ædle metaller. Selve nålen holdes oftest på plads ved en fjederkonstruktion af samme art som ved moderne sikkerhedsnåle. De ældste b. stammer fra Grækenland (ca. 1400 f. Kr.); herfra har formen bredt sig til det øvrige Europa, hvor den finder rig anvendelse gennem bronze- og jernalderen. Da b. varieres stærkt både efter tid og kulturer, er den blevet et vigtigt dateringsmiddel for forhist. fund. I Danmark er b. i bronzealderen uden fjederkraft og består blot af to løst sammenføjede stykker. Af nogle forskere anvendes betegnelsen b. blot om sådanne stykker og *fibula* om tilsvarende med fjederkonstruktion; almindeligere er det at bruge betegnelserne i flæng.

C. J. B.

-bøl, -bølle i stednavne har i de ældste kilder formen *-bøli* og er en afledning af ordet *bol* »gård«, sandsynligvis med samme betydning som dette ord. Forleddet er oftest et personnavn.

Navne på *-bøl, -bølle* forekommer sjældent uden for de sydda. øer, det sydlige Jylland og Thy. I Sønderjylland er det da. *-bøl* overtaget af nordfriserne i formen *-bel*, nu sædvanlig skrevet *-büll* (derimod er det sydslesvigske *-büttel* af nederty. oprindelse), se Peter Jørgensen: *Über die Herkunft der Nordfriesen*, 1946, s. 125 ff. Da navnene på *-bøl, -bølle* som regel betegner små bebyggelser, da de savnes i de da. vikingebygder, og da forleddet undertiden står i en uoprindelig ejefaldsform på *-s* (f. eks. i Skovsbøl, Ammitsbøl), må flertallet af dem betragtes som forholdsvis unge, sandsynligvis yngre end vikingetiden. På den anden side nævnes en del af dem i kilder fra 1100- og 1200-årene. (Litt.: Indledningerne til Danmarks Stednavne, III, 1944, VIII, 1944, Nord. Kult., V, 1939, s. 101 f.).

A. B.

-bølling er en *-ling*-afledning af navneordet *bo* i betydningen beboer. Stednavne på *-bølling* (f. eks. Aabølling, Kærbølling, Skovbølling) er altså oprindelige indbyggernavne. De findes især i Sønderjylland og Vestjylland og betegner små og sandsynligvis unge bebyggelser. (Litt.: Indledningerne til Danmarks Stednavne III, 1944, VIII, 1944, Nord. Kult. V, 1939, s. 102 f.). A. B.

bøndergårde. Taget under et er normen for vore gl. gårde en firlænget gård med helt eller næsten helt sammenbyggede længer. Bortset fra nedenauførte yderområder er det i den øvrige hovedpart af landet langt den almindeligste gårdform. Den er dog ikke enerådende her; hyppigt træffes også trelængede gårde, sjældnere tolængede; disse fremtræder i reglen som vinkelbyggede, undtagelsesvis dog også som såkaldte *parallelgårde* med de to længer anbragt parallelt med hinanden på hver sin side af en firkanteret gårdsplads. I Ty og Vandfuld og Skodborg hrd. i det nordvestlige hjørne af Ringkøbing a. ved Limfjorden er det derimod netop parallelgården, der er den hyppigste gårdform. I det sydvestlige hjørne af Nørrejylland dominerer de trelængede gårde, og på Lyø, Ærø og Als samt i det sydligste Nordslesvig og i Sydslesvig er enlængede gårde eller former, der står denne nær, i helheden stærkt fremtrædende, om end de langt fra gør sig gældende i lige grad overalt. Syd for en linie Slesvig-Frederiksstad hersker den saksiske gård eller sakserhuset (s. d.), som den også kaldes. De da. gårde ligger i reglen *solret*, d. v. s. stuehuset vender gavlene i øst-vest, og hyppigst fremtræder de som såkaldte *fægårde*, d. v. s. de har moddingen anbragt på gårdsplad-

sen, og kreaturerne føres over gården, når de skal fra og til stalden. Modsætningen, *mandgårde*, der har møddingen udenfor gården, og hvor kreaturerne har ud- og indgang gennem en dør på staldlængens udside og altså ikke kommer på gårdspladsen, gør sig dog også ret stærkt gældende; for visse egne af landet er sådanne gårde tilmed karakteristiske. Den firlængede gård kan på da. område kun føres tilbage til slutningen af middelalderen; det har længe været gældende opfattelse, at grundlaget for vore forskellige gårdformer har været en enlænget gård med beboelse og stald under samme tag; med styrke er dette navnlig blevet hævdet, efter at der fra jernalderen er fremdraget adskillige tomter af enlængede huse, der i den ene ende har rummet beboelse og i den anden stald. Man kan dog ikke fortsat godkende denne opfattelse; så enkelt har den udviklingsproces, den da. gård har gennemgået fra jernalder til nutid, ikke formet sig. — (Litt.: Af den *danske* skal nævnes: R. Mejborg: Gamle danske Hjem, 1888, samme: Nordiske Bøndergaarde, I, 1892, Tillæg 1893 (uddrag af værket i Sdj. Aarb., 1894, s. 161—244), hertil P. Lauridsen i Hist. T., 6. r., VI, 1895—97, s. 43—113; Jørgen Olrik i Daniel Bruun, Danmark, Land og Folk, I, 1919, s. 305—38 og i Nær og Fjærr, 1924, s. 32—50; H. Zangenberg: Danske Bøndergaarde, Danmarks Folkeminder Nr. 31, 1925, og egnsbehandlinger i Turistforeningen for Danmarks Aarb., 1925—39, i flg. amtsårboget: Præsto 1925, Thisted 1925, Lolland-Falster 1927, Aarhus 1927, Kbh. 1928 og Skive 1930, i Bornholmske Samlinger, 1928, i Fynsk Hjemstavn, I, 1928, V, 1932, i Sdj. Aarb., 1928 og i værket Sydslesvig, I, 1933; Axel Steensberg: Den danske Bøndergaard, 1942; Svend Jespersen om Vestjylland i Nat. Mus. Arbm., 1947; D. Yde-Andersen om konstruktioner i Fort. og Nut., XVII, 1948, s. 45—65; Gudm. Hatt i Aarb. n. O., 1938, s. 119—266 om jernalderens hustomter. Af den rige *svenske* litteratur skal kun anføres: Sigurd Erixon: Några bidrag till det nordiska husets historia i Fataburen, 1917, s. 145—98, samme: Svenska gårdstyper, Rtg, 1919, s. 1—39, samme: Svensk byggnadskultur och dess geografi, Ymer, 1922, s. 249—90, samme: Svensk byggnadskultur, 1947. For *Norges* vedk. blot: Eilert Sundt: Bygningsskik på Bygderne i Norge, 1900, og storværket Norske Bygder, hvoraf hidtil er kommet I—V, 1921 ff. Yderligere skal kun nævnes: Daniel Bruun: Fra de færøske Bygder, 1928,

samme: Fortidsminder og Nutidshjem paa Island, 1928; Valtyr Gudmundsson: Privatboligen paa Island i Sagatiden, 1889; Forntida gårdar i Island, 1943 (en fællesnordisk beretning), K. Junge: Das friesische Bauernhaus, 1936, W. Pessler: Das altsächsische Bauernhaus in seiner geographischen Verbreitung, 1906. I Haus und Hof im nordischen Raum, II, 1937, s. 1—20, har Sigurd Erixon givet en kort, hist. oversigt over fremkomne arbejder og rådende synspunkter i den europæiske gårdforskning). sv. j.

bønhasse var navnet på den håndværker, der uden at have gjort mesterstykke i smug arbejdede selvstændigt. Efter Christian V.s lavsartikler måtte oldermændene foretage eftersøgning efter b., der ofte var afskedigede soldater.

H. SØ.

bønnebøger belyser den lyriske andagt og de religiøse forestillinger. Beslægtet er *tidebøgerne*, der indeholder bøtter og salmer beregnet til læsning på de faste bedetider (se *breviar*). Fra tiden 1450 og senere er bevaret o. 50 b. og tidebøger, stammende fra nonneklostre og adelsdamekredse, desuden nogle ældre brudstykker. De dvæler på lat. og da. ved episke emner som jomfru Maria, Jesu barndom, lidelseshistorien eller er lyriske anræbelsler, om hjælp i dødsstunden og om forkortelse af skærsildens pinsler. Undertiden anræbes jomfru Maria og de kvindelige helgener, der særlig mentes at gå i forbøn for menneskene. Angående middelalderens folkelige bøtter, se **bønner, gamle**. (Litt.: Karl Martin Nielsen: Middelalderens danske Bønnebøger, I—III, 1945 f., Ernst Frandsen: Mariaviser, 1926). Efter reform. var trykte bønnebøger uhyre yndede, især i 1600- og 1700-årene. Luthers bedebog oversattes allerede 1541 af Peder Palladius. Titlerne var ofte meget søgte: Paradisets urtegård, Davids tåre, Pestpulver, Solens og ugens cirkel, Et gylden rogelssalter, De bedendes åndelig kede, Forget mig ikke, o.s.v. Angående de trykte udgaver af b. se Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi, 1482—50 og 1551—1600, 1919, med register, 1935, s. 106, Bibliotheca Danica, I, 1877, s. 306, 337, supplement, 1914, s. 38, 40).

H. G.-N.

bønner, gamle er forefundet i 1700- og 1800-årenes da. og færøske bondeoverlevering som mærkelige levninger af den senere middelalder folkelige fromhed under lavgejstlighedens påvirkning. Disse rimede bøtter på modersmålet er ofte i hovedindhold om Jesu og Marias liv (Jesus i urtegården, Maria i kirken med bog og

barn, Kristus på bjerget, Jesus i de dodes rige) ikke just til belæring, men for at gøre kraften i disse hellige fakta virksom til bedste for den bedende. Undertiden dvæler bønnen ved kræfter fra oven (fjorten engle, bånd om huset), eller henviser til ritus (spytte, slå kors), eller en art trylleformular: Himmeriges dor oplukkes og helvedets ild slukkes, onde ånder fordrives. Meget hyppig skal bønnen bedes 3 gange, aften og morgen eller i 9 nætter. (Litt.: F. Ohrt: Gamle danske Folkebønner, 1928). H. G.-N.

børnehuse blev oprettet til at tage sig af forældrelose og andre vanskeligt stillede børns opdragelse og uddannelse. Det første b. blev oprettet af Christian IV som Tugt- og Børnehuset i København 1605. 1621 blev b. udskilt fra tugthuset. Det optog dels forældrelose, dels tiggerbørn, og forældre kunne efter ønske få anbragt deres vanartede børn i det. Børnene fik nogen undervisning, men hovedformålet var at oplære dem til håndværkere og industriarbejdere. I recessen af 1643 blev det anbefalet byerne at oprette børnehuse, og adskillige købstæder, bl. a. Viborg, fulgte opfordringen. (Litt.: Gunnar Olsen i København fra Boplads til Storby, I, 1948, s. 162, Johan Hvidtfeldt i Viborg Købstads Historie, I, 1940, s. 67). G. O.

bøsse. Da kendskabet til ildvåbnene kom til Danm. i 1300-årenes 2. halvdel, betegnede ordet b. oprindeligt både kanon og gevær, men ialtfald fra 1500-årenes midte brugtes det kun som fælles betegnelse for håndskydevåben (se hagebøsse, lodbøsse og rør). I 1600-årene og senere anvendtes b. om jagtgeværer i modsætning til musketter (s. d.), men betegnelsen indebar ikke som nu, at geværet var glatlobet. A. H.

bøssemager. Håndværker, der forfærdiger og vedligeholder skydevåben. De militære b. var indtil 1910 ansat ved artilleriets laboratorier eller håndværkerkorps, nu ved Hærens tekniske Korps. Fra midten af 1700-årene tildeltes afdelingerne b. med underofficersrang. G. NO.

bøste, skinke, var i ældre tid en almindelig gave ved fester, især bryllupper, hvor den var en vigtig del af foringen (s. d.). J. H.

botte, rummål for smør, ofte = 1 kande = 2 stobe = 16 marker smør. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 195). S. AA.

bøttevåd. Våd til ålefangst af lignende konstruktion som pulsvåd (s. d.), dog i reglen mindre. Ved fiskeri med b. anvendes blot een båd og 3—4 mand. Sit navn har b. fået af den

bøtte, d. v. s. vager, hvortil det ene vådtov fastgøres, mens redskabet udsættes. Under indhivningen pulses med pulsekøller (s. d.). Bøtten kan erstattes af en pæl nedrammet i havbunden. B. er nu næsten helt fortrængt af snurrevåddet (s. d.), men var tidligere alm. brugt i Limfjorden. (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 53 f. og pl. XV. B). H. R.

C. Forkortelse for centum, hundrede. I romertallene, der almindeligvis blev brugt i ældre tid, også i regnsk., angav c tallet af hundreder, III^c betød f. eks. 300. J. H.

caffa, kaffes, ¹⁾ plydsstof med glat bund og ophævede figurer. Kendt fra 1600-årene; ²⁾ broget bomuldsstof, som tidligere indførtes fra Bengalen. E. A.

calendarium, fortegnelse over årets dage med angivelse af festdage og helgendage. C. benyttedes hyppigt til indforsler af navne på personer, som skulle mindes ved sjælemesser, og danner således ofte grundlaget for nekrologier (s. d.) og anniversarier (s. d.), hvor dødsdagene for vedk. stiftelses velgørere er angivet. Calendarierne havde oprindeligt en lokal karakter, men 1568 blev det romerske calendarium af Pius V gjort til den kat. kirkes. E. K.

calico, kaliko, bomulds- eller lærredsstof fra Calcutta. Indført til England i 1600-årene. Dels trykt med farverige mønstre, dels utrykt. I 1700- og især i 1800-årene fremstilledes c. også i Europa. I England kaldes trykt katun sædvanligvis for c. E. A.

calle manque, calamande, kalmank. I 1600—1700-årene betegnelse for halvulent, atlaskvævet, stribet, ensfarvet stof med blank overflade. Forekommer også blomstermønstret, 2-farvet, stærkt glittet. E. A.

callevappe, calwap, bomuldsstof, hjembragt fra Tranquebar af danskerne. E. A.

camelot, camlot, kamelotte, oprindeligt vævet udelukkende af kamel- eller gedehår. Kendt fra 1200-årene. I 1700-årene enten helt af uld, af uld og kamelhår, silke og kamelgarn, eller helt af silke. Forekom også indvævet med guld- eller solvtråd. Til slut vævedes c. af angorauld eller oftere af alm. uld, bomuld eller høgarn i damask- eller atlaskvævning. E. A.

camerarius er den lat. betegnelse for kammermester (s. d.). C. bruges først og fremmest om den kgl. kammermester, der havde ledelsen

af rigets finanser, men synes dog også undertiden anvendt om hofbetjente i almindelighed. J. H.

cannifas, kanevas, af lat. cannabis = hamp. Groft, åbent vævet, ubleget stof af hamp, hør eller bomuld. Kendt fra 1600-årene. Nu åbent vævet, stift bomuldsstof til broderi, kaldet stramaj. E. A.

cannoner, af italiensk cannone = rør eller oplag på klæder. Støvlestrømper, syede overstrømper eller støvlemanchetter, oftest af lærred, prydet med kniplinger foroven. Brugtes som beskyttelse for de kostbare strikkede strømper, når man bar lange støvler. C. kunne også betegne et lærredsstykke anbragt til pynt i støvlekraven. 1600-årenes mandsmode. E. A.

caraco, kvindetroje med langt skod. Dagligdragt fra o. 1770—90. Se polonaise. E. A.

cardiumornamentik. I yngre stenalder anvendes ikke sjældent den alm. hjertemusling (*cardium edule*) til at dekorere lerkar med. Man trykker muslingens kant ind i det våde ler, hvorved der frembringes en fint bølget linie. Nogle af de smukkeste lerkar fra Danm.s stenalder er ornamentet bl. a. på den måde. C. J. B.

carrack. Middelalderl. skibstype, navnlig benyttet i Middelhavet og Flandern. Den kendes især fra en flamsk kunstners fremstilling. Den er kraelbygget og fører stormast, fokkemast og en mindre mesanmast, alle med et enkelt råsejl. Bovsprydet har endnu ingen sejl. Masterne, der alle har svære mastekurve i toppen, er understøttet af vanter uden vævlinger. En jakobsstige fører op ad stormasten. Skroget er fyldigt og rundt i linierne og er spejlbygget. Et karakteristisk træk er den stærkt udfaldende bak, der ligesom agterskibet har usagtig overbygning. (Litt.: Knud Klem: De danske Vej, 1941, s. 44—47). K. K.

castor, kastor, af lat. castor = bæver, oprindelig stof, hvori bæverhår var blandet med fin spansk uld. Blank, silkeagtig overflade. Senere langhårede uldstoffer som efterligning af pelsværk. E. A.

cathedratium var en afgift, som betaltes af kirketiendejere og præster til stiftets biskop. Efter reform. blev den tillagt de lutherske superintendenter (jvnfr. D. L. 2-22-51 og 2-17-20). I form af en studieskat blev en del af c. overført til universitetet i 1732. B. K.

cedere, lat., afstå, overlade.

celadon, sart lysegrøn farve.

celt, arkæologisk betegnelse for visse okser fra bronze- og jernalderen. Okserne er alle forsynet

med en dyb hulning bagtil, hvori det vinkelbøjede skaft indsættes. Mange sådanne okser har desuden en lille osken til fastbinding af bladet til skaftet. C. J. B.

censur. Ved c. forstås en forhåndsgranskning af et arbejde, der er bestemt til at spredes i en større kreds, forinden det udsendes. C. er først og fremmest anvendt over for skriftlige arbejder, men kan også bruges over for skuespil, kunstværker o. l. C. over for arbejder, bestemt for trykken, er ligeså gl. som bogtrykkerkunsten og kendes i alle lande. I ældre tid varetoges censurforretningerne af universitetsprofessorer (se D. L. 2-21-1), senere overtoges hvervet af særlige embedsmænd, der oftest havde tilknytning til politiet. I 1770 ophævedes c. i Danm. ved en kabinetsordre, konciperet af Struensee. Ved frdn. ^{27/9} 1799 om trykkefriheden i Danm. genindførtes c. på livstid for forfattere, der blev dømt for en trykkefrihedsforseelse. I 1837 lempedes denne regel, idet c. blot blev idømt for et vist åremål (plakat ^{1/11} 1837). Ved plakat af ^{2/10} 1810 indførtes c. for politiske blade, d.v.s. sådanne som havde priv. på at bringe udenrigs-politiske nyheder. Ved grundloven afskaffedes c. påny, og det blev fastslået, at c. og andre forebyggende forholdsregler »ingensinde« påny kunne indføres. Denne bestemmelse er optaget i alle efterfølgende da. grundlove. (Litt.: Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799—1848, 1944, s. 15—18, 36, 78, 189).

H. J.

census, lat., betyder egl. taksering af en borgers ejendomme og den dermed forbundne ansættelse i mandtalslisterne. I nyere tid brugtes det om den formue, jordbesiddelse m.m., der krævedes for at få valgret eller være valgbar til de lovgivende og administrative råd. J. H.

centner. Ved lov af ^{19/2} 1861 fastsattes 1 c. til 100 pund; men allerede i mss. fra slutningen af 1400-årene nævnes 1 c., som var 112 skålpund = 7 lispund = 8 lybske lispund; 3 c. var 1 skip-pund 1 lispund. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 180, 184, 191). S. AA.

certeparti. Søbefragtningskontrakt, sædvanligvis oprettet under mæglers medvirkning, efter hvilken bortfragteren indgår på for en befragter i hele skibet eller dele deraf at transportere en ladning. C. indeholder oplysninger om befragterens, rederens og skipperens navne, skibets navn, hjemsted og drægtighed, lade- og lossestedet, bestemmelse om liggedage, ladningens beskaffenhed og mængde m.m. Et *konnossement*

er en tilsvarende kontrakt, omfattende en stykgodsbefragtning. C. kendes allerede fra 3. årh. e. Kr. I da. lovgivning indkommer de første bestemmelser herom i D. L. 4-2-2. Ordet c. kommer af middelalderl. lat. *charta partita*, delt dokument, ifølge den skik, at enhver af de kontraherende fik sin del af det overskårne dokument. (Litt.: Grandjean og Mentze: Danmark og Havet, II, 1948, s. 126 ff.)

K. K.

¹⁾ **chagrin**, silkestof med kornet overflade, lignende det orientalske chagrin-læder.

E. A.

²⁾ **chagrin**, smal, håndagtig vævning i possementarbejde.

E. A.

chalon, fint uldstof, valket og presset med blank overflade. Nævn efter byen Chalon i Frankrig.

E. A.

chatol, af italiensk *scatola*, skrin. Kombineret skuffe- og skabsmøbel, først kendt fra regence-tiden, bestående af et skuffeparti fornedet, en skrå klap midtpå og ovenpå et mindre dybt overskab undertiden med glaser, så der på hylderne med låger, bagved kunne stå fajance o. l. til pynt. Der blev ofret særlig meget på partiet bag midterklappen, der kunne slås ned og hvile på to støtter. Her var små skuffer og undertiden hemmelige rum. Den skrå klap erstattedes o. 1800 med en buet klap, der kunne skydes op og ind i selve møblet. På empiretiden bestod overskabet almindeligvis af et større midterskab og to mindre på siderne. Denne type holdt sig langt ned i 1800-årene. (Litt.: Tove Clemmensen: Danske Møbler, 1945, Axel Steensberg: Danske Bondemøbler, 1949, International Möbelhaandbog, 1945—47).

H. ST.

¹⁾ **chenille**, mandsovertøj. Lang rejsekappe af svært uldstof.

E. A.

²⁾ **chenille**, snoede, lodne tråde, som anvendes til tæppevævning, gardin- og andre stoffer samt til broderi.

E. A.

chiffoniere, af fransk *chiffon*, en klud, var oprindeligt et lille bord med 2—3 skuffer til opbevaring af tøjstumper. Senere udviklede c. sig til et højt, smalt skuffemøbel med indtil en halv snes skuffer over hverandre, kendt i Danm. fra Louis XVI- og empiretiden. O. midten af 1800-årene fremkom der en ny udformning af c., idet nogle af skufferne erstattedes af låger, som lukkede for et større rum, der fornedet som regel havde en række småskuffer og foroven en skærække. Oven over lågerne var der endnu en skuffe lige under topstykket med en kraftig hulkehl. I denne skikkelse blev c. overordentlig udbredt. (Litt.: International Möbelhaandbog, 1945—47).

H. ST.

chirographum, se kirograf.

christiandor udmøntedes (1771) 1775—1870 som den franske louisdor til værdi af 20 francs (6,681 g, 902,8 ‰), med Frederik VI.s og VII.s hoved benævnt frederikdor.

G. G.

Christonjes sæller. Blandt de i L.A. for Sjælland opbevarede personhist. samlinger hører de af genealogen F. V. Christonje (1837—1917) besorgede alfabetisk ordnede kirkebogsuddrag (fra Kbh., de fleste sjællandske, lolland-falsterske og bornholmske købstæder samt enkelte landsogne) til de mest benyttede. Sædlerne A—Bo er gået tabt, men A—Bl foreligger trykt som tillæg til Personalhistoriske Samlinger, 1908. Uddragene omfatter kun personer med særprægede navne eller fremtrædende stilling; de er ret usystematiske og ikke altid nøjagtige, men alligevel et værdifuldt hjælpemiddel.

H. H.

ciborium. Beholder til opbevaring af hostien, i rom. tid ophængt under en baldakinagtig overbygning. *Ciboriealter*, alter med baldakinagtig overbygning, alm. i rom. og ældre got. tid. (Litt.: Chr. Axel Jensen: Alterstolper fra vore jyske landsbykirker i Aarb. n. O., 3. r., I, 1911, s. 206—32).

E. M.

cisiojanus, således benævnedes efter begyndelsesordenen de lat. rimkalendere, man benyttede for almanakkernes tid for at bestemme helgendagene og andre mærkedage, som brugtes som datering. Hvert vers havde lige så mange stavelser, som den pågældende måned havde dage, og var indrettet således, at begyndelsen af mærkedagene faldt på den stavelse, som svarede til datoen. For at få det til at passe, måtte man forkorte navnene. Cisio i cisiojanus er således forkortelse af *circumcisio*, Jesu omskærelse, $\frac{1}{4}$. (Litt.: H. Grotefend, Handbuch der historischen Chronologie, 1872, s. 41).

E. K.

cisterciensere er udgået fra klostret Citeaux, hvis munke i 1098 udvandrede til Cistercium i Bourgogne og her grundlagde en ny orden. Verdenshist. betydning fik den først, da Bernhard af Clairvaux 1113 indtrådte i den. I Danm. fik ordenen en mægtig velynder i ærkebiskop Eskil af Lund. 1144 stiftedes Herrisvad kloster i Skåne, senere klostre i Esrom, Aas, Soro, Knardrup, Holme, Tvis, Vitskol, Øm, Løgum og Guldholt (Ryd). Ikke mindst som foregangsmænd på landbrugets område fik c. en overordentlig stor betydning. (Litt.: Edw. Ortvæd: Cistercieordenen og dens Klostre i Norden, I—II, 1927—33, Vilh. Lorenzen: De danske Klostres Bygningshistorie, XI, 1941).

B. K.

citadel. Mindre lukket fæstningsværk i en

fæstning med front mod alle sider. Tjener som tilflugtssted for besætningen, når denne fordrives fra hovedvolden, og fjenden trænger ind i byen. Mellem *kastellet*, som c. også kaldes, og bebyggelsen findes et fladt ubebygget terræn: *esplanade*. Eks.: Citadellet Frederikshavn og c. i Fredericia og Rønne. (Litt.: Forelæsninger over Krigsbygningskunst ved den kgl. militære Højskole 1832—34, 1832—37).

G. NO.

claraklostre. En italiensk helgeninde Clara Sciffi (†1253) stiftede som sidestykke til de mandlige franciskanere en kvindelig orden, kaldt clarisserne (Clara-nonnerne). Det første kloster af denne orden i Danm. stiftedes ca. 1255 i Roskilde af grevinde Ingerd af Regenstein. Særlig kong Hans' dronning Christine var dog interesseret i c. og grundede to klostre, det ene i Kbh. 1497, det andet i Odense 1521. Det førstnævnte sted minder endnu gadenavnet Klareboderne om den tidligere klosterstiftelse. B. K.

cluniacensere. Det 910 oprettede kloster Cluny i Bourgogne blev i 900-årene under abbed Odo udgangspunkt for en stor kirkelig reformbevægelse, i første række rettet mod benediktinerklostrene. Særlig krævede man uniformitet i klosterlivet og klostrenes uafhængighed af det biskoppelige tilsyn. C. 1000 samledes de reformerede klostre i en særlig kongregation, der bl. a. lagde vægt på at opføre pragtfulde kirkebygninger og at udsmykke gudstjenesten. C. var iøvrigt ejendommelige ved at repræsentere en stærk bodsstemning over for verden. Bevægelsen bredte sig snart fra Frankrig til de fleste europæiske lande og blev et vigtigt led i den kat. kirkes kamp for at hævde sin egenart. B. K.

coehenil, rød farve, udvundet af skjoldlus. Indfortes til Europa ved Amerikas opdagelse.

E. A.

codex (flertal *codices*) betød oprindelig træklods. C. er fællesbenævnelse på middelalderl. håndskrifter i bogform (modsat papyrus- eller pergamentrullen).

A. F.

collationere. Sammenligne bøger, mss. eller afskrifter for at undersøge, om de er i overensstemmelse med hinanden, konferere. J. II.

Collegialtidende, der begyndte at udkomme i 1793, var det officielle organ for regeringen, der heri bl. a. meddelte indholdet af vigtigere lovbestemmelser samt redegjorde for de grunde, som havde ført regeringen til at udstede disse. I Frederik VI.s tid benyttedes den også til officøse dementier af meddelelser i dagspressen. Aflostes 1848 af Departementstidende (s. d.).

S. I.

Collegium medicum regium, det første organ for sundhedsvæsnets centralstyre, oprettedes 1740. Det afløstes 1803 af *Det kgl. Sundhedskollegium*, der ved lov om sundhedsvæsnets centralstyre af ³⁰/₄ 1909 atter afløstes af *Sundhedsstyrelsen*. (Litt.: K. Faber: Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse, 1939, Johs. Frandsen: Sundhedsvæsnets i Danmark i Svend Dahl: Danmarks Kultur ved Aar 1940, II, 1942).

E. G.

columbin, violet farve, muligvis rødligt changerende.

E. A.

consul, lat., var egl. navnet på de to mænd, som styrede Rom, men brugtes i middelalderen almindeligvis om rådmænd. J. H.

countouch, kantus, kantsue, los, vid hjemmekjole, lukket fortil. Opfundet af Mme de Montespan for at skjule hendes mange svangerskaber. I tiden fra o. 1730—50 havde c. næsten fortrængt alle andre former for overkjoler.

E. A.

cortegarde, af fransk *corps de garde*. Kaldes også *kortegal*, *quartegall*. Bygning eller lokale til ophold for den vagthavende styrke. Byggedes med taget springende frem, således at der skabtes opholdssted foran huset. (Litt.: Forelæsninger over Krigsbygningskunst ved den kgl. militære Højskole, 1832—34, 1832—37).

G. NO.

crimen læsæ majestatis, lat., majestætsforbrydelse. Begrebet indkom i da. ret i middelalderen, og den skyldige forbrød principielt liv og gods (også jord), men efterhånden som begrebet udvidedes, anvendtes i mange tilf. mindre straffe. Nye regler blev givet i D.L. 6-4. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 310—24).

S. I.

cum omnibus pertinentiis, lat., betyder med alt tilhørende og bruges i skoder o.l. for at angive, at al jord og anden ejendom er indbefattet i overdragelsen fra den ene person til den anden.

J. H.

cum spe successionis. Det lat. udtryk, der betyder med håb om at blive efterfølger, brugtes især, når en yngre embedsmand blev udnævnt som *adjunctus* (s. d.) hos en ældre, idet han samtidig fik stillet i udsigt at få embedet, når det blev vakant.

J. H.

Cyprianus. Navnet bruges som betegnelse for en type kurebøger med et delvist magisk indhold. Selve navnet peger tilbage på biskop Cyprian af Antiochia. Denne mand var, før han i Diokletians tid blev omvendt, en hedensk troldkarl; men vore heksebøger har dog ingen forbindelse med Cyprian udover navnet. Enkelte af de trylleformularer, der findes i disse bøger, er af hedensk oprindelse, og mange stammer fra middelalderen. Nogle er delvis skrevet med runer eller

hemmelige tegn, og stykkerne er ofte så fordrejede ved fejllæsning og afskrivning, at de nu er uforståelige.

De ældste c. er fyldt med anvisninger til åndemaning og djævlbesværgelse; men håndskrifter fra forrige århundrede er optaget af praktisk magi, sympatikure, *magia naturalis* o.s.v. ved siden af forskellige husråd. (Litt.: Sybrianus, 1771 (ældste da. trykte c.), Cyprianus, 1870, udg. af L. Pio, H. F. Feilberg i Aarvog for dansk Kulturhistorie, 1891, s. 97 ff., M. Lorenzen: Signeformularer og Trylleråd, 1872 (særtryk af Saml. t. jy. Hist.), E.T. Kristensen: Jydske Folke-minder, 1883, samme: Danske Sagn, IV, 1898, samme: Gamle Raad, 1922, F. Ohrt: Danmarks Trylleformler, I—II, 1917—22, samme: De danske Besværgelser mod Blod og Vrid, 1922, H. P. Hansen: Kloge Folk, I—II, 1942—43). H. P. H.

D. (del.). Forkortelse for delere eller deleatur (lat.), udslette eller udslettes. Bruges især i retsproget for at angive, at en gældsheftelse o. l. ikke mere har nogen gyldighed. Forkortelsen kan dog også stå for denarium, det lat. ord for penning (se denar). J. H.

dåbsfæde kom i brug på reform.tiden og blev alm. i løbet af 1500-årene. Jvnfr. dåbsfester. J. H.

dåbsfester. Dåbsgildet kaldtes i middelalderen barnsøl eller *barsøl*, i århundredet derefter barsel, hvilket ord i folkemål senere blev til barselgilde. I oldtiden blev barnet *vandøst*, fik navn og i navnefæste en gave. Med kristendommen ønskedes navngivningen knyttet til dåben i kirken, hvilket tog lang tid, hvorfor man længe beholdt fødselsgildet under navne som kvindegilde eller barsøl. Efter 1600-årene blev meget tidlig *hjemmedåb* ofte brugt, mens barnet snart efter fremstilledes i kirken, indtil *kirkedåb* blev enerådende fra 1828. Oprindeligt skulle barnet døbes nøgent og dyppes helt ned i vandet, men i 1600-årene og senere måtte det være påklædt, kun huen skulle tages af (se huen at holde). Til dåben skulle indbydes en gudmoder, der bar barnet, og nogle andre faddere, i sen tid som regel 3—5, men mange flere har også været skik. Barnet var da klædt i en fin kristenpose, hvori en dåbsmont. Fadderne ofrede til præst og degn og på barnets bryst. Før hjemmet forlodes fik gæsterne frokost med dramme og søde snapse. Efter hjemkomsten var der ofte et stort gilde,

barselgilde, hvortil føring sendtes af de indbudte. Grød og tørret fisk var længe hovedret med godt ol og brændevin, derefter kaffe og dans til musik. Senere aftensmad. Mange steder var der også et andendags gilde. (Litt.: J. S. Møller: Moder og Barn, 1940, H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1889, og II, 1899, Troels Lund: Dagligt Liv i Norden, VIII, 1887, Nord. Kult., XX, 1949, s. 16 f., 22—34). J. S. M.

dårekiste eller *dåreanstalt* var tidligere betegnelsen for en sindssygeanstalt, der dog kun tjente til at forvare og uskadeliggøre de sindssyge, idet man ikke kendte nogen lægelig behandling. De hygiejniske forhold var gennemgående meget slette, og behandlingen af de sindssyge præget af hårdhed og manglende forståelse. Den ældste, offentlige dårekiste i Danmark var Sct. Hans Hospital, der er udgået fra Kbh.s gl. pesthus, hvis oprindelse kan føres tilbage til 1200-årene. Da man i 1800-årene fik et andet og mere humanitært syn på de sindssyge, opførtes Europa over tidssvarende hospitaler, det første da. var det i 1852 oprettede sindssygehospital ved Århus. (Litt.: H. Helweg: Sindssygevesenets Udvikling i Danmark, 1915).

E. G.

dagenes betegnelser går tilbage til baby-lonierne, som gav hver dag i et syv dages tidsrum navne efter solen, månen og de fem da kendte planeter, som hver var indviet til en gud. Romerne ændrede de babyloniske navne til de tilsvarende romerske, og disse omsattes atter hos de germanske folk til germanske navne. Søndag og mandag er solens (oldnordisk *sunna*) dag og månens dag. I tirsdag (Tyr's dag), onsdag (Odins dag), torsdag (Tors dag), fredag (Frøjas dag), trådte germanske gudenavne i stedet for de romerske Mars, Merkur, Jupiter og Venus. Lørdag (oldnordisk *laugardagr*, den dag man tager bad), er det eneste ugedagsnavn, som ikke er dannet efter fremmed forbillede. (Litt.: J. Steenstrup, Tidsregning, 1908, s. 19 ff.). E. K.

dagligstue, se stuehus.

dagsværk eller dagsgerning er det hoveri, een mand skulle udføre på een dag, overvejende landbrugsarbejde, men også byggearbejde og tyendegerning. Jvnfr. løb, ægter. Antallet af d. kan sjældent fastslås for slutningen af 1600-årene, men var stærkt stigende i dette århundrede. Ca. 1600 skulle bønderne normalt $\frac{20}{9}$ — $\frac{24}{12}$ møde til d. kl. 8, fra $\frac{24}{12}$ til påske kl. 7, fra påske til $\frac{24}{6}$ kl. 6 og $\frac{24}{6}$ — $\frac{20}{9}$ kl. 7, og arbejdet varede vistnok til solnedgang. (Litt.: H. Fus-

sing: Herremænd og fæstehønde, 1942, s. 212 ff., 237).

H. F.

daler, forkortet af joachimsdaler (s. d.), udmøntedes i Danmark (bortset fra enkelte forløbere) fra 1537 til 1872. Den deltes oprindeligt efter lybsk møntfod i 3 mark à 16 sk., men idet småmonten forringedes, gik der efterhånden under Frederik II 4 mark og tilsidst fra 1625 6 mark på en d. in specie, d. v. s. i eet stykke (se specie). Den 1618 indførte krone betegnedes i den senere tid som *slettedaler* = 4 mark. Hertil kom under Christian V efter hamborgsk mønster *kurantdaler* = ca. $\frac{4}{5}$ speciedaler. 1813 indførtes rigsbankdrlr. (s. d.) = $\frac{1}{2}$ speciedlr., fra 1854 benævnt rigsdrlr. (s. d.). Efter kronemøntens indførelse 1873 brugtes »daler« som populær betegnelse for en tokrone.

G. G.

damask, egl. stof fra Damaskus. Atlaskvævet stof med rigt mønster, dannet ved skiftende trend- og islætvirkning. Oprindeligt af silke, senere også af uld, hør eller bomuld. Damaskteknikken stammer oprindeligt fra gamle kinesiske silkestoffer. I Europa slog denne teknik igennem i 1400-årene.

E. A.

dambrug. Rationel fiskeavl og fiskeopdræt i fiskedamme begynder sandsynligvis her i landet i 1500-årene, da karpedamme omtales ved de kgl. godser i Nordsjælland. Karpeavl forbedres af Torben Oxe, men taber siden i betydning. Et nyt opsving tog d. o. 1850, da orredamme med tilknyttede klækkeanstalter anlagdes, først og fremmest i Jylland. C. V. Otterstrøm har i Fiskeriet i Danmark, II, u, å., s. 123—26 og 321—37 givet en udførlig omtale af d.

H. R.

danfæ, gl. betegnelse for guld, sølv, metal og al anden skat, som findes nedgravet eller skjult i jord, huse eller andetsteds, og som ingen kendes ved. Disse ting tilhører staten (i ældre tid kongen). Retstridig tilegnelse af d. eller *danearev* straffes som ulovlig omgang med hittegods. Afleveringen sker til Nat. Mus. Finderen får metalværdien godtgjort og desuden efter omstændighederne udbetalt en dusør. (Litt.: Torben Lund: Danefælovgivningen og andre Regler om Fund af Sager af historisk Værdi i Juristen, XXIV, 1942, s. 657—78).

P. H. K.

Danehof. I Erik Klippings håndfæstning 1282 fastslås, at kongen årlig skal holde »det parlament, som kaldes *hof*« (d. v. s. Danehof). Det var en rigsforsamling, der bestod ikke blot af de såkaldte »rigets bedste mænd«, men også af

herremænd og stundom af andre befolkningsklasser. Forsamlingens beføjelser gjaldt lovgivning og retspleje (øverste appelinstans). Den bestod til et stykke ind i 1400-årene. (Litt.: Anna Hude: Danehoffet, 1893, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940).

H. H-T.

Danmarks Folkeminder. Forening oprettet ^{20/3} 1908 på initiativ af Axel Olrik med det formål at støtte den af Dansk Folkemindesamling (s. d.) 1906 påbegyndte nye indsamlings af da. folkeminder, især ved at udgive større eller mindre arbejder indenfor den da. folkeminderforsknings område. Foreningen har til og med 1951 udgivet serien Danmarks Folkeminder Nr. 1—58. (Litt.: H. Ellekilde: Foreningen Danmarks Folkeminder igennem 25 Aar, 1933, s. 5—56, samme: Danmarks Folkeminder 1908—50, 1950).

H. EL.

dannebrogordenen, stiftet 1671 af Christian V, idet det da hævdedes, men uden nogen hjemmel, at dens hist. gik tilbage til Valdemar Sej. Oprindeligt fandtes kun een klasse riddere, der bar korset ved venstre side i et over højre skulder gående, bredt hvidt bånd med røde kanter, heraf betegnelsen *Hvid Ridder*, og dertil på venstre side af brystet en stjerne med kongens navnetræk og ordet *Restitutor* (d. v. s. genopretter), altså urigtigt benyttet. I 1808 udvidede Frederik VI ordenen til at omfatte 4 klasser: *Storkommandører*, som kun er udnævnte indenfor fyrstlige kredse, hvilken grad nu står over ordenen, *storkors*, svarende til den foregående tids riddere, således også bærende dekorationen som disse, *kommandører* og *riddere*, hvilke to sidste klasser henholdsvis bærer ordenstegnet om halsen og — i noget mindre størrelse — på venstre frakkeopslag. Storkorsriddernes skjolde ophænges i Frederiksborg slotskirke. Korset forsynedes sidstnævnte år med devisen Gud og Kongen. En yderligere udvidelse fandt sted, idet kommandørklassen deltes i to grader, med og uden brystkors, 1861 for udlændinges, 1864 for indlændinges vedk. I tilknytning til ordenen stiftedes samtidig *Dannebrogsmændenes hæderstegn*, det såkaldte Sølvkors. Ang. fortegnelser over riddere m. m. se Albert Fabritius og Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning, 1943, s. 133.

P. B. G.

dannemand. En pålidelig, hæderlig mand.

dans tjener hos *naturfolkene* ikke blot til forlystelse og legemsbevægelse, men har magiske formål, og ledsager alle slags riter ved vigtige begivenheder: fødsel og mandbarhed, giftermaal

og dødsfald; ved d. kan vildtet forøges, og vejret ændres. Den antike d. bestod af kor- og solodans. I Grækenland var d. yndet i de fornemme kredse; men i Rom var den foragtet. — I *middelalderen* florerede sangdans, danset i lukket kæde eller i en lang række (langdans). — I renaiss.tiden opstår i Italien begrebet *selskabsdans* (salondanse) og balletdans, kultiverede danseformer, hvor damerne fik frihed til individuel improvisation. Der opstår gennem tiderne en stadig vekselvirkning mellem modedanse og almuen danseformer, idet det fine selskabsdans efterlignes af almuens (bondestanden), mens det omvendt meget ofte kan hænde, at en eller anden folkelig danseform i et eller andet land adopteres af de førende i selskabslivet. — I baroktiden blev Frankrig toneangivende m. h. t. selskabsdans under stærk påvirkning af italienske, spanske og franske folkelige d.; dansekonsten bliver tilsidst en hel videnskab; i 1668 dannedes i Paris kgl. danseakademi. Fra 1500-årene har vi beskrivelse af pavane, gailarde, volte, courante, branle, gavotte, moresqué (morris), allemande; noget yngre er vist sarabande (folie d'Espagne), bourré, rigaudon, gigue. En pardans, bestående af fordans og en efterdans (hvori alle deltager), bliver almindelig i Nordeuropa ved fyrstebryllupper og ved lavsfester efter 1550. Menuet og pardansen, polskdans, får udbredelse i 1650-erne og nyder den største yndest i 1700-årene. Efter 1750 kommer interessen for indviklede turdans, nemlig kontradans, kvadriljer og engelskdanse. Efter den franske revolution og gennem 1800-årene bliver pardans (hvor herren kan holde damen om livet) det dominerende, nemlig vals (siden 1793, et lån fra tysk ländler), galop (1820), polka (1830), polka-mazurka o.s.v. I nyeste tid efter 1910 antager selskabsdansen en hel ny karakter ved indførelse fra Nord- og Sydamerika af en række danse med ejendommelige rytmer og musik. — Om *selskabsdansenes udførelse* giver en række originale publikationer af danselærere ned gennem tiderne os udmærkede oplysninger, f. eks. Thoinot Arbeau: *Orchesographie* 1588 (nyudg. 1888), John Playford: *The (english) dancing master* 1651 til 1728 i 17 udgaver, Gottfried Taubert: *Rechtschaffener Tanzmeister* 1717 (fordansket 1742), Pierre Laurent: *Samlinger af de nyeste engelske Danse*, I—III, 1780—81, Jørgen Lund: *Terpsichore*, udgaver 1823, 1827, 1833, Vilh. Balling: *Anvisning til at danse*, 1873—91, i 12 udgaver. — Om selskabsdans i *Norden*

se: Nord. Kult., XXIV, 1933, Torben Krogh: *Ældre dansk Teater*, 1940, Julius Clausen og Torben Krogh: *Danmark i Fest og Glæde*, I—VI, 1935—1936. — Primitiv dans, se Georg Buchan: *Illustrierte Völkerkunde*, I—II, 1922—26. Jvnfr. folkedans. H. G.-N.

Dansk Bogfortegnelse. Danmark er så at sige fuldstændigt dækket m. h. t. nationalbibliografi. Hovedværket for ældre tid er *Bibliotheca Danica* I—IV med supplement og register, 1877—1931, en systematisk ordnet fortegnelse over den da. litt. indtil 1830 med fortsættelse 1831—40 af H. Ehrencron-Müller. Fra 1841 haves *Dansk Bogfortegnelse*, hidtil i 13 bd., der går til 1944, ordnet alfabetsk, men med systematisk opstillet register; jvnfr. Vilh. Grundtvig: *Nøgle til danske Bogfortegnelser* 1482—1908, 1913. A. F.

Dansk Folkemindesamling. Institution med hjemsted på det Kgl. Bibl., oprettet 1904 på initiativ af Axel Olrik med det formål fra folkemunde i alle Danm.s sogne at optegne folkeminder (s. d.), ordne og undersøge det indkomne stof. Foruden sine egne stærkt voksende samlinger af folkedigtning, folketro og folkeliv omfatter D. F. også en lang række ældre og yngre samlinger af folkeminder, hvoraf de største er Svend Grundtvigs, H. F. Feilbergs og Evald Tang Kristensens. Af mindre samlinger kan bl. a. nævnes F. L. Grundtvigs, Jens Kamps, Jørgen Blochs, Hjalmar Thurens, F. Ohrts, Frederik Knudsens, S. Tvermose Thyregods, Niels Stenfeldts, Christine Reimers, Anders Uhrskovs og Henrik Ussings samlinger. (Litt.: Fra Dansk Folkemindesamling, I—VI, 1908—38, Dansk Folkemindesamling, aktstykker og fortegnelser i *Festskrift til H. F. Feilberg*, 1911, s. 470—88, Foreningen Danmarks Folkeminder igennem 25 Aar, 1933, s. 177—183, Aarsberetning fra det kongelige Bibliothek 1929—43, 1944, s. 73—83, og 1943—47, 1950, s. 100—110).

H. EL.

Dansk Folkemuseum. Grundlagt 1879 af direktør Bernhard Olsen. 1885—1926 lokaler i Panoptikonbygningen, derefter i Kunstindustri-museets loftsetage, fra 1934 i Nat. Mus.s nye bygning. Allerede 1897 optoges D. F. i Nat. Mus., men blev først 1920 administrativt forenet hermed som dettes 3. afdeling. Under D. F. hørte tidligere Frilandsmuseet (s. d.). D. F. omfatter en kronologisk ordnet samling vedr. de borgerlige og højere stænders kultur i tiden 1660—ca. 1850 og en top. ordnet samling for bondestand, hvortil kommer forsk. specialsam-

linger. Samlingerne er delvis opstillet i interiører. Under D. F. hører også Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser (NEU); vedr. dette se: Svend Jespersen i Fort. og Nut., XV, 1943, s. 9—20. (Litt.: J. Olrik: Dansk Folkemuseum 1885—1935 (Tilskueren, 1935), årsberetninger 1920—32 i Fort. og Nut., for tiden 1933—42 i Fort. og Nut., XV, 1943, s. 91—106; vejleder: Borgerlig Afdeling c. 1725—1850 — Specialsamlinger, 1940, Bondekulturen, 1950. Om arkivet, se Fort. og Nut., XVII, 1947—48, s. 11—17).

P. H. K.

Dansk Post- og Telegrafmuseum, Centralpostbygningen, Tietgensgade 37, Kbh., er en selvejende institution. Postmuseet omfatter danske postalhistoriske genstande, hvoraf en del er samlet til et interiør af et postkontor fra ca. 1840, og en betydelig frimærkesamling. I Telegrafmuseet er samlet minder om den optiske telegraf samt genstande til belysning af den elektriske telegrafs, telefonens og radioens begyndelsesstadier. Postmuseet er oprettet 1907 og i forbindelse hermed Telegrafmuseet 1927. (Litt.: Det danske Post- og Telegrafmuseum, I, s. 504—20, 1932, Hjorth-Nielsen: Le musée postal et graphique danois, 1938).

H. ST.

Danske Atlas. Det store top.-antikvariske værk D. A. (I—IX, 1763—81) blev anlagt af biskop Erik Pontoppidan, fortsat af hans svoger Hans de Hofman, af Jacob Langebek og B. C. Sandvig. Værket er i stor udstrækning bygget på de indberetninger fra amtmænd og præster landet over, som Hans de Hofman indhentedede til brug for sin udgave af fundationerne, og hvoraf nogle opbevares i bispearkiverne. De orig. indberetninger, der bl. a. indeholder adskilligt indskriftmateriale, har bevaret sin værdi for forskningen A. F.

danske jurister. Samtidig med at den juridiske embedseksamen blev indført 1736, oprettedes for ikke-studenter en juridisk eksamen, som sidste gang afholdtes 1936. Denne eksamen betegnedes som da. juridisk eksamen, og den, der havde bestået den, kaldtes *examinatus juris* og havde adgang til lavere juridiske embeder. (Litt.: Kaj Fr. Hammerich: Den danske Dommerstand under Enevælden, 1931, Festskrift i Anledning af tohundrede Aarsdagen for Indførelsen af juridisk Eksamen ved Kbh.s Universitet, 1936, s. 107 f. Fortegnelse over d. j. 1737—1882 i V. Richter: Juridisk og statsvidenskabelig Stat, 1881, samme: Meddelelser om Examinati juris 1824—1894, 1903).

S. I.

Danske Kancelli. Gennem kongens kanc., der var eneste regeringskontor, ekspederedes fra først af alle regeringssager. Fra 1523 var der desuden et Tysk Kancelli (s. d.). Betegnelsen D. K. for kancelliet synes først brugt ca. 1660, men anvendes derefter til dets ophævelse 1848. Dets sager overtoges da af justits- og kultusministerierne. Også Rtk. sager ekspederedes indtil 1660 af kanc. Ca. 1660 overgik en række af de hidtidige kanc.sager til andre, nyoprettede koll.: Rentekammeret (s. d.), Krigskoll. (s. d.) og Admiralitetskoll. (s. d.). D. K. blev fra da et med andre ligestillet koll.

Hvad man i kanc. tidligst har følt trang til, var at have kopier over udgæede kongebreve, navnlig når disse angik retsforhold, og man indrettede derfor kopibøger over disse (registre og tegnelse (s. d.)). Herpå begynder man fra Christiern II.s regeringstiltrædelse. Vigtigst af disse top. ordnede rækker af kopibøger er de sjællandske, hvori breve af mere alm. indhold indføres. Journal over indkomne breve førtes ikke, men i Gehejmearkivet og RA. har man senere registreret disse (rækker til 1660) hvert på sin seddel og affattet alfabetiske person- og stedregistre til sedlerne. Foruden nævnte prot.-rækker førtes prot. for særlige arter af sager som pantebog, tiendebog m. m. — Om udvidelsen af kanc.s bogføring efter 1660 se supplikker, gratialprot., oversekretærens brevbog, journal, kopibog, registrant og forestillingsprot. I Struensee-perioden undergik D. K. en indgribende forandring. Det deltes i *departementer* (to danske, et norsk og et kolonidpt.). Ligeledes undergik forretningsområdet visse ændringer, navnlig ved en række sagers overdragelse til det nyoprettede *finanskollegium*. Ordningen bestod kun i årene 1771—73, hvorefter man stort set vendte tilbage til den gl. tilstand.

Fra 1/1 1800 indrettedes påny dpt. 1 dpt. fik kirke- og skolesager for hele landet, 2. dpt. sager vedr. justits- og politivæsenet for Kbh. og Sjælland, 3. dpt. tilsvarende sager for Norge og 5. dpt. for Jylland og Fyn. Efter Norges afståelse 1814 fik 5. dpt. navn af 3. dpt., 4. dpt. behandlede lens- og udskrivningssager samt sager vedk. bestyrelsen af offentlige stiftelser, og revisionsdpt. (6. dpt., fra 1814 5. dpt.), under hvilket flere kontorer kom til at sortere, fik revisionen af forsk. regnsk. m. m.

Over D. K.s arkiv er i nyere tid forfattet en udførlig seddelregistratur samt en håndskreven skildring af kanc.s hist. (Litt.: Danske Kan-

celli og de dermed beslægtede Institutioner, Vejl. Arkivr., I, 1886, 2. udg., 1943). H. H. T.

Danske Kongers kronologiske Samling paa Rosenborg, De. Samlingen omfatter genstande med tilknytning til det da. kongehus' historie fra Christian IV til og med Christian IX, såsom regalierne, kronjuvelerne, kgl. dragter, møbler og portrætter, en malerisamling, en stor samling kunsthåndværker og kunstindustrielle genstande fra kgl. eje, hvoraf navnlig må nævnes glassamlingen og Flora danica-stellet. Samlingen, der delvis er opstillet i tidstypiske interiorer, udmærker sig ved en meget høj kunsthåndværksmæssig standard. Den blev ordnet første gang 1833 og er sidst udvidet 1910. (Litt.: Otto Andrup: Den kgl. Samling paa Rosenborg gennem hundrede Aar, 1933). H. ST.

Danske Lov blev udstedt 1683 og fortalen dateredes $^{15}/_4$ (Christian V.s fødselsdag). Loven er inddelt i 6 bøger og bygger i hovedsagen på den ældre da. ret. D. L. er endnu gældende ret for en del bestemmelsers vedk. Nyeste tekst-udgave ved Stig Juul, 1949. S. I.

Danske Selskab (Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie) blev stiftet af Jacob Langebek og fire venner $^{8}/_1$ 1745 for at fremme studiet af da. hist. 1810 blev det forenet med Det kgl. genealogiske og heraldiske Selskab, stiftet 1777. D. S. reorganiseredes 1845 og 1936. Der må kun optages 25 indenlandske og 10 udenlandske medlemmer. Fra sin stiftelse har selskabet set det som sin hovedopgave at udgive tidsskriftet *Danske Magazin* (indtil nu i 7 rækker), fortrinsvis beregnet på offentliggørelse af aktstykker og breve, men det har også udsendt en række andre, særskilte publikationer. (Litt.: Bjørn Kornerup: Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie 1745—1945, 1945). B. K.

danske skoler. Indtil 1814 var d. s. den alm. anvendte betegnelse for købstædernes folkeskoler, også kaldet *skrive-* og *regneskoler* eller blot *skriiveskoler*. I de større købstæder har der eksisteret d. s. fra 1500-årene eller i hvert fald fra 1600-årene, mens en del mindre købstæder, hvor latinskolen også tog sig af den elementære undervisning, først fik selvstændige d. s., da 38 af kongerigets 58 latinske skoler nedlagdes i h. t. reskr. af $^{17}/_4$ 1739, og der i stedet i de pågældende byer oprettedes såkaldte *da. kristendomsskoler*. Hovedfagene i de d. s. var skrivning og regning, evt. suppleret med bogholderi, men der undervistes også i læsning og religion. Skolernes be-

styrelse, der i almindelighed kaldtes skrive- og regnemestre (s. d.), ansattes af magistraten og fik eneret på undervisning, ofte dog kun i skrivning og regning. Magistraten stillede evt. også lokale til rådighed for skolerne og ydede bestyrerne en beskedent årlig godtgørelse for undervisningen af et antal fattige børn. Nogen fast løn fik de dog ikke, og de d. s. var i realiteten private foretagender. Der var ingen skolepligt, og eleverne måtte betale skolepenge. I de større byer var der ofte flere d. s., og i nogle byer skelnede man mellem *læseskoler*, hvori der kun undervistes i læsning og religion, og skrive- og regneskoler; i enkelte byer fandtes desuden særlige tyske skoler (s. d.). Herudover var der i alle byer *pogeskoler* for smådrænge samt for piger, der i almindelighed ikke optoges i de d. s., samt sy- og knipleskoler for piger. Endelig blev der i første halvdel af 1700-årene i h. t. fattigfrdn. af $^{24}/_9$ 1708 i en række byer oprettet særlige skoler, hvor fattige børn undervistes uden betaling, de såkaldte *frie da. skoler* eller *frie kristendomsskoler*. Disse fattigskoler var de eneste egl. offentlige skoler i købstæderne, indtil de ovennævnte skoleformer ved skoleanordningen af $^{29}/_7$ 1814 blev afløst af kommunale borgerskoler. AA. BO.

dateringsmåde. I den ældre middelalder brugtes endnu den romerske datering, hvor man angav antallet af dage før de tre mærkedage *kalendaræ*, *nonæ* og *idus*, henholdsvis d. 1., 5., og 13. i en måned (i marts, maj, juli og okt. d. 1., 7. og 15.). I 1000—1200-årene trængte dateringen efter fest- og helgendage igennem. Dagen før og efter en sådan dag angav man ved at tælle ugedagene, *feria* (s. d.), *ante* eller *post* (*før* eller *efter*) vedk. dag. Denne blev i Danm. først opgivet efter 1550, da man efterhånden gik over til den nuværende d. Indenfor kirken, bl. a. i kirkebøgerne, blev man dog lige til o. 1800 ved med at bruge den kirkelige d. som f. eks. onsdag efter dominica jubilate, 3. søndag efter påske. (Litt.: H. Grotefend: *Handbuch der historischen Chronologie*, 1872, s. 33, Steenstrup: *Tidsregning*, 1908, s. 30). E. K.

datum, lat., givet, brugtes i slutningen af breve på samme måde som *actum* (s. d.), især i forbindelsen *datum ut supra*, givet som ovenfor, d. v. s. udstedt på den tid og det sted, som er anført ovenfor. J. H.

decimantes, lat., tiendeydere.

decimation, lat., betyder egl. borttagelse af en tiendedel og bruges ofte om tiende, jvnfr. *decimantes*. I Sønderjylland var d. en 10 %

afgift, der skulle svares af penge, værdigenstande m. m. som blev ført til udlandet, i mange tilfælde også, hvis de blev ført fra by til by, fra by til land eller omvendt. Ligesom i kongeriget forekom desuden en afgift på en sjettedel af værdien (se sjette- og tiendepenge). Fra gl. tid havde enkelte landskaber og byer særlige priv. på at kræve sådanne afdragspenge, der på tysk kaldtes *Abzugsgeld* eller *Abzugsrecht*. Formålet med d. var vel først og fremmest fiskalt, men den skulle også hindre kapitalflugt fra landet. Ved reskr. af $24/3$ 1733 blev d.-pligten indskærpet, også for værdier, der ikke kom udenfor hertugdømmerne, men en frdn. af $26/5$ 1746 bestemte, at d. kun skulle lægges af penge m. m., som førtes udenfor Slesvig og Holsten. Dog beholdt de byer, der havde særligt privil., deres rettigheder. Ved frdn. af $24/12$ 1770 blev al d. til den kgl. kasse ophævet, for så vidt angik udførsel fra hertugdømmerne til kongeriget, og $4/8$ 1784 afskaffedes den for værdier, der førtes den modsatte vej. Byerne beholdt dog deres særlige rettigheder indtil 1824. I første halvdel af 1800-årene blev d. af formueoverforsler til udlandet efterhånden ophævet ved traktater med de enkelte stater. (Litt.: Chr. L. E. von Stemmann: *Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig*, II, 1866, s. 368, *Falcks Sammlungen zur näheren Kunde des Vaterlandes*, III, 1825, s. 465—494).

J. H.

decision, lat., betyder afgørelse og bruges især om afgørelse m. h. t. de reviderende myndigheders antegnelser (s. d.) til indsendte regnsk. Den, der træffer afgørelsen, kaldes *decisor*.

J. H.

defensionsskib. Ældre betegnelse for et armeret handelsskib. De forsk. søhandelsstater søgte tidligt at supplere deres orlogsflåde med armerede skibe fra handelsflåden, hvis bygning fremmedes gennem forsk. begunstigelser, dels ved direkte pengehjælp, dels ved toldbegunstigelser. Systemet, der i Danm. og Norge kendes fra Christian IV.s tid, benyttedes også her til at fremme dannelsen af de privil. handelskompagnier. Bestemmelserne gentages ofte siden, bl. a. i den store frdn. af $18/3$ 1776 ang. det indenlandske skibsbyggeris opmuntring.

K. K.

defraudation, lat., betyder svig og blev i 1700-årene især brugt om de hyppige toldbesvigelser.

J. H.

deger, talmål for huder og skind, 10 stykker.

S. AA.

degne. Ordet d. kommer af det lat.-græske *diaconus*. Allerede i middelalderen var der knyttet d. til alle kirker. Efter reform. var d.s vigtigste forretninger at ringe med kirkeklokken, bede ind- og udgangsbonnen, lede sangen og assistere præsten under gudstjenesten samt holde kirken ren og kirkegården ryddelig. D. var endvidere forpligtet til at befordre præstens embedsskrivelser, og i. h. t. kirkeordinansen skulle de undervise sognets ungdom i børnelærdommen (se degnelæsning), hvilken forpligtelse ved skolefrdn. af $23/1$ 1739 afløstes af forpligtelsen til at holde ordentlig dansk skole. Kunne en d. ikke selv undervise, skulle han holde en medhjælper hertil. D. horte til den gejstlige stand og stod under gejstlig jurisdiktion i embedssager. De skulle være deres sognepræster hørige og lydige og måtte ikke forlade hrd. uden præstens tilladelse. Indtil 1660 valgtes d. af menigheden, efter den tid kaldedes de af kirkepatronen eller, hvor kongen var kirkeeejer, af biskoppen. I alle tilf. skulle de i. h. t. D. L. eksamineres af biskoppen for ansættelsen. Efter D. L. måtte kun studenter ansættes som d., og i. h. t. skolefrdn. af $23/1$ 1739 måtte ingen ansættes som d., for han havde været skoleholder. Disse påbud blev dog langtfra altid overholdt. D. skulle have fri bolig og lønnes iøvrigt med naturalieydelse af hver landejendom (se degnetrave), ofre ved de tre store højtidere samt gebyrer for medvirkning ved kirkelige handlinger (se accidenser). Til gengæld var de forpligtet til at yde en årlig afgift til latinskolerne, den såkaldte degnepension (s. d.).

I. h. t. kirkeordinansen skulle sognene »i nærheden af købstæderne« tage deres d. fra byernes latinskoler, og det blev efterhånden regel, at degneembederne indenfor en omkreds af 2 mil fra købstæderne betjentes af lærere eller elever fra disses latinskoler, der så oppebar embedernes indtægter. Disse d. kaldtes *løbedegne* i modsætning til de fast bosiddende *sædedegne*. Ofte besorgedes løbedegnenes tjeneste dog af en stedfortræder, der boede i sognet, en såkaldt substitut (s. d.). Løbedegne-ordningen afskaffedes ved D. L., der påbød ansættelsen af sædedegne overalt.

Samtlige degneembeder nedlagdes i. h. t. skoleanordningen af $20/7$ 1814. Deres indtægter tilfaldes lærerembederne, og d.s kirkelige forretninger fordeltes mellem lærerne i sognet. (Litt.: Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536—*

1784, 1916, s. 29—91, Georg Hansen: Degnen, Studie i det 18. Aarhundredes Kulturhistorie, 1944. Personalhistoriske oplysninger om d. findes bl. a. i: Anders Petersen: Sjællands Stifts Degnehistorie, 1899, Ejnar Poulsen: Hardsys-sels Degnehistorie, I—II, 1931—34, og P. M. Rorsig: Skoler og Degne i Vendsyssel indtil 1814, I, 1933—44, Severin C. Sortfeldt: Om de gamle Degne i Hist. Aarvog for Thisted Amt, 1909—10, 1912—15, 1918, 1925—28).

I Sønderjylland har der m. h. t. d. gjort sig forsk. særlige forhold gældende. Også den slesvig-holstenske kirkeordinans påbød, at sognene i nærheden af købstæderne skulle tage d. fra disse byers latinskoler, men denne bestemmelse synes kun at være blevet overholdt i Haderslev a.; løbedegne-ordningen ophævedes her allerede 1651. Derimod har indtil 1600-årenes sidste halvdel i sønderjyske sogne med to præster diakonen (s. d.) i reglen været taget degneforretningerne. Ligeledes var det i Sønderjylland allerede fra 1600-årenes første halvdel regel, for enkelte amters vedk. endda ligefrem påbudt, at d. holdt skole. Det har derimod i Slesvig stift aldrig været påbudt, at d. skulle være studenter, og en studeret d. var her et særsyn. Endelig var der heller ikke her nogen lovbestemmelse om, at kun skoleholdere måtte ansættes som d., men fra o. 1700 var det reglen, at skoleholdere blev foretrukket ved besættelsen af degneembederne. (Litt.: Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, II, 1938, s. 397—400, Haderslev Stifts Aarvog, 1947, s. 16—26).

AA. BO.

degnekorn, se degnetrave.

degnelæsning er betegnelsen for den undervisning i børnelærdommen (efter katekismen), som degnene både i kongeriget og i hertugdømmerne skulle meddele ungdommen i h. t. kirkeordinanserne. Den kaldes også *aftenlæsning*. I kongeriget læste degnen oprindeligt hver søndag i kirken med kirkebyens ungdom og desuden nogle gange om året med ungdommen i sognets øvrige landsbyer, men $\frac{27}{3}$ 1629 forordnedes, og i D. L. indskærpedes påny, at degnene skulle læse med hele sognets ungdom hver uge, således som det for hertugdømmernes vedk. allerede var påbudt i kirkeordinansen. Degnene læste herefter foruden hver søndag i kirkebyen i reglen også en eller flere dage om ugen i de øvrige landsbyer, den såkaldte *bylæsning*. I Sønderjylland synes degnelæsningen at være bortfaldet allerede i begyndelsen af 1600-årene, da det

blev alm., at degnene holdt skole, mens den i kongeriget afskaffedes i h. t. skolefrdn. af $\frac{23}{1}$ 1739, der påbød degnene at holde skole i stedet for degnelæsningen.

AA. BO.

degnepension. En afgift, som i h. t. vedtagelse på nationalsynoden 1555 skulle ydes af sædedegne i de embeder, som en latinskele havde ret til at betjene ved løbedegne (s. d.). Afgiften skulle erlægges til vedk. latinskele. Samtidig med ophævelsen af løbedegne-ordningen blev det i D. L. pålagt samtlige degneembeder at yde pension til latinskolerne, og pensionens størrelse fastsattes til $\frac{1}{3}$ af embedets kornindtægter, at yde enten i korn eller penge. I h. t. skoleanordningen af $\frac{29}{7}$ 1814 skulle lærerembederne yde d., som først bortfaldt i 1850.

AA. BO.

degnestavn. Degnebolig eller snarere det område, både hus og jord, der tilhører degneembedet, jvnfr. stavn.

J. H.

degnetrave. Hvor degnens korntiende leveredes ham på ageren, kaldtes den d., mens den, hvor degnen fik kornet i skæppen, kaldtes *degnekorn*. Efter D. L. kunne tienden ydes på begge måder, blot skulle den svare til $\frac{1}{3}$ af præstens korntiende. Efter skoleanordningen af $\frac{29}{7}$ 1814 skulle d. ydes til lærerembederne, men i h. t. lov af $\frac{24}{3}$ 1899 til kommunerne. D. og degnekorn afløstes sammen med tienden ved tiendeafsløsningsloven af $\frac{15}{3}$ 1903.

AA. BO.

deje, frille, især i forbindelsen præstedeje.

dekan. I senromersk tid kaldtes anføreren for en afdeling på 10 soldater for d. I middelalderen betegnede d. et embede indenfor visse klostre. I domkapperne indtog d. en plads blandt disses prælater. I almindelighed havde d. rang efter provsten (præpositus) og ærkedegnen (archidiaconus), men enkelte steder havde han rang over dem, således i Roskilde. Ved Universitetet betegner d. inden for hvert fakultet den af fakultetets medlemmer valgte leder af de løbende forretninger.

B. K.

deкупорarbejde eller *marketteri*, indlægningsarbejde i træ, fortrinsvis anvendt ved finerede møbler, hvor fineren — ikke blot forskellige naturligt eller kunstigt farvede træsorter, men også ben, metal o. l. — lægges sammen ligesom mosaik i forskellige mønstre eller figurer. Undertiden fremstilles mønstrene i finerpladerne på den måde, at flere finerplader af forskellig farve lægges ovenpå hverandre og med en fin sav, deкупорsav, udsaves det ønskede mønster gennem alle pladerne på een gang efter en tegning, anbragt på den øverste plade. Efter ud-

savningen kan dele fra een plade erstattes med tilsvarende dele fra en anden plade alt efter den farvesammensætning, der ønskes. På denne måde undgås spild af det kostbare finertræ. D. har i Danm. fundet anvendelse på finere møbler lige siden bruskarokken. Navnlig på empiretiden nåede d. kunstnerisk meget højt. H. ST.

dele til stavns. En vorned kunne deles til stavns, d. v. s. sagsøges til tilbageflytning til det gods, han uden tilladelse havde forladt. Sml. vornedskab. H. F.

deflefoged, procesfoged, en kongelig embedsmand i 1500- og 1600-årene, navnlig i Jylland og Fyen. D. varetog kongens interesser på herredsfinget og udøvede desuden en vis politimyndighed. I hvert h. fandtes kun een d. S. I.

delemål, retsforfølgning, rettergang, fordelingsag (se fordeling). S. I.

deliberationsprotokoller er navnet på en række i Rtk. i årene 1660—1708 førte prot. Efter navnet: deliberation, d. v. s. drøftelse, kunne man her have ventet indført kollegiemedlemmernes drøftelser, men stort set indeholder de kun Rtk.s forest. til kongen, og (men ikke altid) dennes res. samt afskrifter (eller ekstrakter) af indkomne supplikker, hvis disse har fremkaldt forest. Forens af prot. er ret uensartet. (Litt.: Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I, 1908, s. 79 f.).

H. H-T.

delinkvent, forbyrder. Delinkventsag: straffesag. Ifølge D. L. skulle udgifterne ved at underholde eller straffe en fange principielt betales af den skyldige selv eller hans bo. Hvad der ikke blev dækket på denne måde, skulle ifølge forskellige bestemmelser fra 1700-årene pålignes befolkningen som *delinkventomkostninger*, og det blev samtidig nærmere fastslået, hvilke udgifter der måtte betragtes som sådanne. Udførlige regler gaves i en frdn. af 1793, som fastsatte, at de skulle udredes af amtsrepartitionsfonden. Efter at lov nr. 166 af 18/5 1937 har bestemt, at statskassen overtager udredelsen, har begrebet mistet største delen af sin praktiske betydning. S. I.

demarkationslinie. Linie indenfor hvilken der ikke måtte bygges eller plantes uden særlig tilladelse, i så fald f. eks. kun træhuse, der hurtigt kunne ryddes i tilfælde af angreb. Befalingsmændene skulle bo indenfor d., der som regel lå i et kanonskuds afstand fra fæstningen. G. NO.

demat, landmål, som fra marskegnene har

breddet sig til større dele af Sønderjylland. Ordet betyder oprindelig »dagsslæt« (degemath), så stort et stykke hølånd, som een mand kan slå (meje) på een dag. I Tonder a. var 1 d. = 49,26 ar. (Litt.: L. Bargum i Jahrbücher für Schlesw.-Holst.-Lauenb. Landeskunde, VI, 1863, s. 258 ff., J. L. Mosbech i Tidsskrift for Opmaalings- og Matrikulsvesen, 1922, s. 229 ff., Nord. Kult., XXX, 1936, s. 224, 226, 228 f.). S. AA.

denar, romersk sølvmønt fra kejsertiden, hyppig fundet i Danmark. I middelalderlat. = penning (s. d.), deraf forkortelsen *ϕ*; i ældre da. og d i engelsk. G. G.

denning, efterligning af russisk *denga*, se rytterpenge.

Departementstidende udkom 1848—70 som afløser af Collegialtidende. Den afløstes selv af Lovtidende og Ministerialtidende, fra hvilke den dog adskiller sig ved bl. a. at meddele motiverne til fremsatte lovforslag samt forsk. stof, som i nutiden offentliggøres i Statstidende. S. I.

deposits eller *postulation* (postulering) var navnet på en ceremoni, stammende fra Tyskland, med hvilken en bogtrykkerlærling indførtes i svendens kreds. En ikke postuleret svend kaldtes cornut og blev regnet for ringere end en postuleret. Skikken blev forbudt ved frdn. af 21/3 1800, jvnfr. behøvling. (Litt.: C. Nyrop: Haandværksskik i Danmark, 1903, s. 33—46).

H. SO.

depotfund, fund af flere genstande, der i oldtiden er nedlagt i mark eller mose. I ældre tid skelnede man ret skarpt mellem depot- og votivfund (s. d.), idet d. defineredes som hengemte eller skjulte sager, det atter var hensigten at tage op og anvende, hvorimod votivfund betegnede gaver og ofre til de højere magter. I nyere tid er man tilbøjelig til ikke at ville tolke fundene på samme måde og anvender derfor ordet d. som en mere neutral fællesbetegnelse for sådanne samlede fund, der ikke kan betragtes som gravgods eller tilfældigt mistede sager. C. J. B.

deprecanter, se åbenbar skrifte.

deputat bruges om en bestemt, fastsat indtægt, som kunne tillægges en embedsmand foruden hans almindelige løn. Den bestod af visse naturalier som f. eks. korn eller brænde, hvorfor der også undertiden er tale om *deputatbrænde* o. l. J. H.

deputerede borgere, se eligerede borgere.

descenderter, det samme som efterkommere, altså born, borneborn, borneborns born o. s. v.

Descendens betegner alle descendenterne. *Descentorium* er et udsnit af en descendensliste, der anvendes til at illustrere to personers slægtskab i ret linje. A. F.

desertion. Den forseelse at fjerne sig fra sin afdeling i den hensigt at unddrage sig sin tjenesteplicht. Forudsættes, når fraværet har varet i 3 dage, i krigstid 24 timer eller bosseskuds afstand fra marchkolonne. Da d. tilføjer afdelingerne alvorlige tab, er straffen meget hård. G. NO.

designation, lat. fortegnelse. D. bruges indenfor arkivsproget om de fortegnelser, som myndighederne skal indsende til arkiverne, når de afleverer arkivalier til disse. Så længe en sådan aflevering ikke er blevet ordnet og registreret, benyttes d. til at danne sig et overblik over arkivets indhold. J. H.

desponsation, lat., trolovelse (s. d.). Om den trolovede kvinde bruges udtrykket *desponsata*, om manden *desponsatus*. J. H.

detachment. Styrke udskilt fra hovedstyrken med selvstændig opgave. Størrelse og sammensætning afhænger af opgavens art og vigtighed. G. NO.

deventersk, klæde fra byen Deventer i Holland. Kendt fra 1500-årene. E. A.

diakon. Afledet af det græske *diákonos* betegnede d. i oldkirken (fil. 1, 1; 1. tim. 3, 8 fl.) en kirkelig embedsmand, der gik bispemænd til hånd ved gudstjenesten samt ved kirketugten og fattigplejen. Hele middelalderen igennem moder man d. som en gejstlig værdighedsgrad, der krævede særlig indvielse. Lavere stod under diakonen, mens archidiakon (ærkedegn) blev betegnelsen for en af de højeste værdigheder inden for kapitterne. I moderne tid uddannes d. med det formål for øje at varetage kristelig præget syge- og fattigpleje. I så henseende har især B. C. W. L. Hjort og A. Th. Jørgensen indlagt sig fortjeneste. B. K.

dialekter kaldes de fra sted til sted varierende talesprog, der anvendes som omgangssprog af mindre områders beboere, i modsætning til *rigssproget*, det for et større områdes, oftest et helt lands, befolkning fælles tale- og skriftsprog. Når undtages Bornholm og Sønderjylland, er dialekterne i Danmark nu næsten forsvundet fra købstæderne, og de er overalt i tilbagegang også på landet. Studiet af dialekterne tager sigte på dels at beskrive dem grammatisk, dels at udrede deres hist. slægtskabsforhold, dels endelig at forklare specielle dialektejendommeligheder ved påvirkning fra nabodialekter, rigssproget eller

nabosprog. Studiet af sådanne sproglige påvirkninger fra sted til sted kaldes dialektgeografi; som hjælpemiddel anvendes *sprogtatlasset*, en samling af kort, der viser et antal sproglige fænomeners geografiske udbredelse. Om de dialekter se under bornholmsk, øsmål og jysk. (Litt.: Mar. Kristensen: *Nydansk*, 1906, Mar. Kristensen og Vald. Bennike: *Kort over de danske Folkemål*, 1897—1912, Johs. Brøndum-Nielsen: *Dialekter og Dialektforskning*, 1927, Anders Bjerrum i *Den danske Bonde*, 1946, s. 189—214). A. B.

diasper, diaper, damaskagtigt stof, ofte hvidt med mønstervævning. Fremstilledes især i Lucca i 11—1200-årene. Rudemonstrede d. nævnes ofte i 12—1300-årene. Senere betegner d. som oftest et bomuldsstof med fladedækkende, skråtet mønster. E. A.

diele, i fordansket form *dile*, se sakserhus.

dige, se grebning.

digevoldinger, lave jordvolde, der har dannet skel mellem oldtidsagre (s. d.). Selve voldene, der oftest er et par meter brede og mellem $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{2}$ meter høje, er dannet dels med en oprindelig kunstigt opkastet skelvold af muld eller sten som basis og dels ved jordfygning og materialetransport under markens dyrkning. De således voldindrammede agerfelter ligger oftest samlet i stort antal, hørende til regulære landsbyer, hvis rester i flere tilfælde er fundet mellem dem. De er påvist i stort tal i Jylland og synes udelukkende at have været i brug i ældre jernalder. Lignende agertyper kendes i Vesteuropa. (Litt.: G. Hatt: *Oldtidsagre i Vid. Selsk. Skr.*, 1949). C. J. B.

digevæsen. Den lave vestslesvigske vestkyst har gennem århundreder måttet sikres mod havets angreb ved diger. Ved den af Hans den Ældre 1557 udstedte spadelandret med senere ændringer bestemtes de enkelte koges (s. d.) indbyrdes samarbejde ved inddigningen og tilsynet med digerne. Der oprettedes *digebånd* (dige forbund), hvis embedsmænd: digefogder, diggrever, digedommere og digesvorne til dels udnævntes efter indstilling af grundejerne, der havde vedligeholdelsespligten. Ved det nye reglement af 1803 blev digebåndsordningen fastere organiseret. Kogene i Tønder amt dannede 1. slesvigske digebånd. Amtmanden var *overdiggreve* og havde som teknisk rådgiver en *diggreve*. Sammen med digeinspektoren i Husum og fire repræsentanter for digebåndet foretog de det årlige digesyn. (Litt.: *Nordfriesisches Jahrbuch*,

1925, s. 7 ff., Nordfriesland. Heimatbuch für die Kreise Husum und Südtondern, 1929, s. 545 ff.).

P. K. I.

diplom var oprindeligt navnet på det afskedsbrev, den romerske soldat fik efter lang, tro tjeneste. Det bestod af to blyplader, bundet sammen med en snor og forsynet med syv segl. Senere brugtes d. om et brev, der skulle fastslå et bestemt retsligt forhold og var udfærdiget efter bestemte regler. En større samling af d. kaldes *diplomatarium*, f. eks. Langebeks diplomatarium i RA., der indeholder et stort antal afskrifter af breve vedr. da. historie.

Efterhånden som den hist. videnskab beskæftigede sig indgående med de ældre middelalderl. breve, blev man klar over, at mange af dem var falsknerier. Det blev nødvendigt at underkaste dem en kritisk undersøgelse og analyse. Læren om d., *diplomatikken*, blev grundlagt af den franske benediktinermunk Jean Mabillon (1632—1707) og er senere især blevet videreført af ty. historikere. Gennem de diplomatiske undersøgelser er det blevet muligt at fastslå, at et d. i ældre tid er bygget op af ganske bestemte bestanddele: indledningen, der kaldes *protokol*, *teksten*, der indeholder de afgørende bestemmelser, og slutningen, den såkaldte *eskhatokol*. Protokollen består som regel af følgende: *invocatio*, påberåbelse af Gud, f. eks. i faderens, sønnens og den helligånd's navn, *intitulatio*, udstederens navn og titel, f. eks.: vi gildebrodre inden Sankt Knuds gilde, *inscriptio*, modtagerens navn og titel, f. eks. alle mænd ser eller hører dette brev. Indenfor teksten skelnes mellem *arengaen*, der giver begrundelsen for brevets udstedelse, *promulgatio*, der er en overgangsformel, som f. eks. derfor gor vi vitterligt, og selve *dispositio*, der indeholder brevets bestemmelser. Tekstens afslutning består af *corroboratio*, hvor der henvises til underskrift eller segl, evt. med trusel om straf for den, der krænker brevets afgørelse. Eskhatokollen omfatter omtale af brevets vidner, datering og udstedelsessted.

Diplomatikken er især blevet anvendt på middelalderl. breve, men det vil for enhver, der beskæftiger sig med fortidens aktstykker, være af betydning at have kendskab dertil, ikke mindst fordi det dermed er lettere at afsløre forfalskninger, f. eks. afgøre om man står overfor palimpsester (s.d.). Ved beskæftigelse med originaler vil mange forskellige forhold få betydning for undersøgelserne, f. eks. skriften, forsejlingen, skrivematerialet o.s.v. Vanske-

ligere stillet er man ved afskrifter, hvor man foruden en kritisk vurdering af de i brevet omtalte forhold næsten udelukkende er henvist til en diplomatisk undersøgelse, hvis man skal afgøre, om der er tale om forfalskninger, afskrivningsfejl, forkert dato o. l. (Litt.: Johs. Steenstrup: Nogle Hovedtræk af Skrifftarternes Historie og Diplomatikken samt Læren om Vaabenmærker, Segl og Monter, 1915, Frantz Blatt: Under vor Haand og Segl, 1943). J. II.

Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler oprettedes 1805 og fik overbestyrelsen af Universitetet, de lærde skoler, Sorø Akademi, Botanisk Have (fra 1817) og den 1829 oprettede Polyteknisk Læreanstalt. De fleste af disse sager hørte før under Da. Kanc.s 1. dpt. Direktionen, der bestod af tre medlemmer, ophævedes 1848; dens forretninger overtoges af Kultusministeriet. Af arkivet skal nævnes forestillingsprot. med på tegnede orig. kgl. res., kopibøgerne, efter hvis nr. hovedmassen af de indkomne sager ligger, samt journaler, kaldet referat- og resolutionsprot. I RA. findes en fortegnelse over alle nr. i disse prot. med angivelse af det sted, hvor sagerne findes. (Litt.: Vejl. Arkivr., I, 1886, s. 161 ff., og 2. udg., 1943, s. 160 ff.). H. H-T.

dirhem, af græsk drachme, solvmønt fra kalifatet med kufiske indskrifter, forekommer i mængde i vikingetidens solvfund i Norden, yngste årstal 401 = 1010/11. G. G.

disk, af græsk diskos, rund skive. I ældre tid benævnelse for spisebord (se borde). Kan også betyde et lille rundt fad. Denne betydning er bevaret i *kirkens disk*, den lille bakke, hvorpå oblaterne bæres. H. ST.

distriktskirurger, se embedslæger.

djævlesagn har ikke sjældent personhist. betydning, da de jævnlig fortæller om onde herremænd eller adelsfruer, der bliver hentet af djæveln, eller om kloge præster, der har magt over ham og derfor kan tvinge ham til at være fjerde hjul til hans vogn. Der kan også være sagn om navngivne kloge folk eller hekse, der har sluttet kontrakt med djæveln om deres sjæl. De vigtigste da. sagnkilder er Thiele: Danmarks Folkesagn, II, 1843, s. 73—99, Tang Kristensen: Danske Sagn, VI, 1900, s. 3—260, samme: Danske Sagn, Ny Række, VI, 1936, s. 5—104.

II. EL.

dobbeltgård, *twillinggård*. I flere egne af landet forekom d., som bestod af to sammenbyggede bondebrug med særskilte bygninger for hver af de to brugere, også ofte med deling af gårdens

tilliggende, dels således, at agrene spaltedes på langs i to halvdele, dels således, at tilliggendet i visse vange brugtes af den ene, i visse andre af den anden bonde. I senere tid, og navnlig ved udskiftningen, kunne der af en d. opstå to selvstændige brug; jvnfr. gård.

S. AA.

dobber. Også kaldet *dob*. Mærketonde, boje, vager, som anbringes ved fiskeredskabet for at vise, hvor det er udsat, jvnfr. gaj. Materiale og udformning varierer fra sted til sted. De gl. d. i bodkerarbejde eller hådformede træklodser fortrænges mere og mere af kork-, glas- eller metalbøjer. Afbildning se K. Thuborg: *Det gamle Harboøre, 1942, s. 42* og Drechsel: *Vore Saltvandsfiskerier, 1890.*

H. R.

doktor. Oprindeligt fandtes der kun doktorgrader i de tre øverste fakulteter, værdighederne som dr. theol., dr. jur. og dr. med., mens den højeste grad i det filosofiske fakultet var *magistergraden*. Det var i ældre tid meget sjældent, at man opnåede doktorgraden. Særlig gjaldt dette den teologiske doktorgrad, der ikke blot opfattedes som en anerkendelse af den pågældendes kundskaber og akademiske kvalifikationer, men også som en godkendelse af hans lærestandpunkt.

B. K.

dominica, søndag (egl. dies dominica, Herrens dag). En række søndage betegnes i kalenderen efter begyndelsesordene i indgangsbønnen, *introitus*. Det er særlig tilfældet med søndagen i fasten, som benævnes *d. esto mihi* (fastelavns søndag), *d. invocavit* (1. søndag i fasten), *d. reminiscere* (2. søndag i fasten), *d. oculi* (3. søndag i fasten), *d. laetare* (midfaste, 4. søndag i fasten), *d. judica* (5. søndag i fasten), og søndagene efter påske: *d. quasi modo geniti* (1. søndag efter påske), *d. misericordia* (2. søndag efter påske), *d. jubilate* (3. søndag efter påske), *d. cantate* (4. søndag efter påske), *d. vocem jucunditatis* (5. søndag efter påske), *d. exaudi domine vocem meam* (6. søndag efter påske). Jvnfr. dateringsmåde.

E. K.

dominikanere kaldes medlemmer af den af Dominicus 1216 stiftede orden, der særlig ville lægge sig efter prædiken, sjælesorg og kætteromvendelse. Andre navne er *domini canes* (Herrens hunde), prædikebrødre efter deres interesse for prædikantvirksomhed og sortebrødre efter deres ordensdragt. D. dyrkede iøvrigt teologiske studier, idet de blev forkæmpere for Thomas Aquinas' synspunkter. — Til Danm. kom d. 1222 ved broder Salomon fra Århus. De fik klostre i adskillige kobstæder. Fra 1238 udgjorde de nor-

diske d.-klostre en særlig provins under navnet *dacia*. (Litt.: Jarl Gallén: *La province de Dacie de l'ordre des frères prêcheurs, I, 1946*, Vilh. Lorenzen: *De danske Klosters Bygningshistorie, III, 1920*).

B. K.

domkapitler. Middelalderens d. har deres oprindelse fra klosterlige præstesamfund, der i oldkirken samledes omkring bispesæderne. Senere udvikledes d. især ved Aachenerregelen af 816, der fastlagde reglerne for sådanne klosterlige samfund. Man sondrede mellem *regulære* d., hvor kannikerne (s. d.) ikke måtte besidde privatejendom, og *sækulære* d., hvor d.s fællesgods var udskiftet i en række særskilte formueobjekter, præbender. Det ældste d. i Danm. synes kapitlet i Lund at være, meget gl. er også d. i Roskilde, begge fra 1000-årene. Også i de øvrige stiftsbyer fandtes d. Nærmere omstændigheder i deres tidligste hist. er ubekendte. Kun fra Ribe ved man, at et d. stiftedes 1145. D. havde ret til selv at udforme deres egne statuter (ældst er Lunde-kapitlets). Der var yderligere tilsikret dem økonomisk uafhængighed i forholdet til biskoppen og en vis jurisdiktionel selvstændighed. Der var betroet d. en del af stiftstyrelsen i forbindelse med biskoppen, og især var det vigtigt, at skolevæsen og præsteyddannelse sorterede under dem. Efter reform. blev d. bestående, nu væsentligt blot som økonomiske helheder, men opløstes 1660—70. (Litt.: Bjørn Kornerup: *Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie, 1929—30, s. 88 ff., 100 ff.*, Hal Koch: *Danmarks Kirke i den begyndende Middelalder, II, 1936, s. 100 ff.*, J. O. Arhning: *Roskilde Domkapitels Historie, I, 1937*).

B. K.

domme. I RA. findes en samling (for en stor del pergamentsbreve) af »domme, tingsvidner, forpligtelser og forligelser«, der omfatter tiden 1355—ca. 1660, og hvorover en særlig fortegnelse haves. Dommene består af retserklæringer (*responsa*) fra landstingene, af uafhængede rettertingsd. eller d. i sager, anlagt af kongen. — I forbindelse med denne samling kan nævnes RA.s samling af »processer«, der bl. a. indeholder akterne i processerne mod Kaj Lykke og Griffenfeld og i inkvisitionsprocessen mod Struensee og Brandt.

H. H-T.

dommere, se herredsfogder.

dommerkorn. Iflg. D. L. 1-5-18 skulle herreds- og birkefogder nyde til årlig løn af bønderne, hvad de havde oppebåret fra arilds tid, dog ikke mere end en skæppe korn af hver hel

gård. En frdn. af 1688 fastsatte alm. regler om dommerkornets størrelse. Ved en lov af $\frac{20}{6}$ 1850 ophævedes disse regler om lønning af dommerne in natura. s. i.

domskoler. Fra oldtidens slutning opfattedes det som en pligt for biskopperne at sørge for, at der i deres stifter uddannedes et passende antal gejstlige til betjening af de alm. præsteembeder. Denne uddannelse foregik for en overvejende del i d., som blev grundlagt i tilknytning til vedk. bispesæder. Heraf også navnet *katedral-skoler*, afledet af cathedra, bispesæde. Senere blev det især dom- eller kollegiatkapitlerne, der overtog omsorgen for skolevæsenet, og mange gl. katedralskoler gik nu over til at blive *kapitelskoler* (stiftsskoler). D. fungerede — i hvert tilfælde i Norden — det meste af middelalderen igennem som små universiteter, først og fremmest som præsteuddannelsesanstalter. (Litt.: Bjørn Kornerup: Ribe Katedralskoles Historie, I, 1947). B. K.

domsmænd. Iflg. D. L. 1-5-19 skulle underrettsdommeren, når en misdæder skulle dømmes fra sit liv eller nogen fra sin ære, tage de 8 bedste tingmænd som d. og dømme sammen med dem. Frdn. af $\frac{3}{6}$ 1796 nedsatte antallet af d. til 4, og retsplejeloven af 1916 afskaffede ordningen helt. De i 1936 indførte domsmænd i straffesager — der også findes ved landsretterne — er uden forbindelse med den ældre ordning. s. i.

domæne, af fransk domaine, betyder kron-gods og blev i 1700-årene især brugt om de største sønderjyske statsejendomme, der væsentligst bestod af adelige herregårde, som ved mageskifte eller køb var kommet i kronens eje. Også i ty. tid anvendtes udtrykket d. om de større statsejendomme, som Preussen erhvervede som et led i jordkampen, fra 1896 til 1916 ialt 36 domænegårde. (Litt.: H. Kamphøener: Beschreibung der bereits vollführten Niederlegungen Königlicher Domainen-Güter in den Herzogthümern Schleswig- und Holstein, 1787). J. H.

Domænekantoret. D. oprettedes 1841 under Rtk., henlagdes 1848 under Indenrigs-, 1849 under Finansministeriet. Det havde sagerne vedr. de kgl. domæner, slotte og bygninger. På grund af det i Rtk. brugte journalsystem (fremvisnings-systemet) findes i D.s arkiv en mængde sager fra tiden før 1841, idet sagerne er fremviste til sager i D. Af journaler fandtes efter 1841 den alm. domænejournal, bygningdomænejournal for sager vedr. statens bygninger og domæne-

godsjournal for de sekvestrerede godser (Ågård, Bjørnsholm, Buderupholm, Ny Vrå, det falsterske gods og visse tiender og kirker). Af de talrige diverse sager kan anføres en række jorbøger og arvefæsteskoeder. Om arkivet se Vejlg. Arkivr., II, 1892, s. 75 f., 86 ff., mærk bl. a. D.s jyske godssager s. 140. H. H-T.

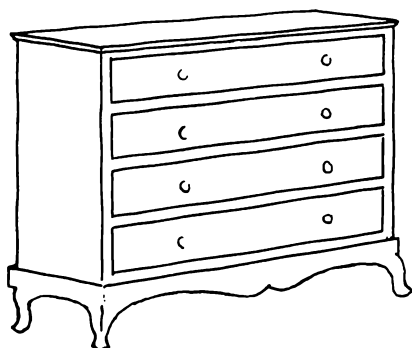
donatus kaldes efter den romerske grammatiker Ælius Donatus (ca. 350 e. Kr.) en af ham forfattet lærebog i lat. grammatik (Ars minor), der indtil slutningen af 1600-årene var overordentlig udbredt. Også i Danm. benyttedes den stærkt. Den første bog, der vides trykt i Kbh. (ca. 1489 af Gotfred af Ghemen), var en donat. Kirkeordinansen af 1539 foreskriver denne bog som fundament for latinundervisningen i første klasse for den gruppe disciple, som med et afledet ord kaldtes »Donatistae«. Senere er d. blevet litterært bekendt gennem Holbergs omtale af den i »Erasmus Montanus«. D. indgik endnu som led i N. F. S. Grundtvigs børnelærdom. B. K.

drag, se drej.

dragehæg. Redskab, der anvendes til at hive fisk ind i båden med, når krogredskaber drages. D., der også kaldes *hæg*, består af et træskaft, forsynet med en kraftig jernkrog, der hugges i fisken, når den ved kroglinen er trukket hen til båden. Anvendes især ved fiskeri med bakker (s. d.) og lakselænker. H. R.

drager, bærende konstruktion af tømmer eller, i nyere tid, af jern. I husbygning anvendes d. især som tværliggende understøtning for bjælkelag, hvis spændvidde er for stor, enten under bjælkerne eller med bjælkerne boltet til d.s underside. Forefindes ikke tilstrækkelig svært tømmer, kan 2 stykker lægges over hinanden og samles med en fortanding, eller d. kan konstrueres som *gitterdrager*. AA. R.

dragkiste. Skuffemøbel på lave ben. Er som møbeltype udviklet af kisten, der efter 1700 undertiden kan træffes med en dragskuffe under bunden. D. består udelukkende af skuffer, 4 eller 5 over hverandre. Den er bredere og som regel lavere end chiffonierer (s. d.) og højere og bredere end kommoder (s. d.). D. findes hyppigt fra midten af 1700-årene hos alle stænder, men holdt sig dog navnlig længe i brug på landet. Ved midten af 1800-årene blev d. udformet på en sådan måde, at den nederste skuffe dannede en slags sokkelparti for fritstående hjornesøjler, der bar den øverste skuffe, mens det mellemliggende parti blev trukket lidt

Dragkiste.

tilbage. (Litt.: Axel Steensberg: Danske Bonde-møbler, 1949, s. 40 f., Tove Clemmensen: Danske Møbler, 1945, International Mobilhåndbog 1945—47). H. ST.

drap, fransk, tøj, stof. Til ordet føjes enten navnet på det materiale, hvoraf stoffet er vævet (drap d'or, drap d'argent, guld- og solvmor) eller på stedet, hvor det er fremstillet (drap d'Amiens = stof fra Amiens). D. betegner nu et stof, vævet af kamgarn og tilberedt som klæde. D. farve, lys gråbrun farve. E. A.

dreiling = 3 penninge, oprindelig hanseatisk solvmønt, også slået i Flensborg ca. 1400. Som kobbermønt slået i Altona 1787 og 1850. G. G.

drej anvendes i sydda. stednavne om smalle tanger. Ordet hører til udsagnsordet *drage* og betegner vistnok egl. et sted, hvor man kunne drage en båd over land (og derved spare en omvej). Samme betydning har det beslægtede *drag*. A. B.

drejere. Håndværkets teknik kan føres tilbage til jernalderen, men som fag synes det kun at have været udøvet i forbindelse med tømreernes og snedkernes arbejde lige til renaiss. Efter denne tid skelnede man mellem ben- og trædrejere, af hvilke de sidste var de mindst ansete. De ældst kendte drejelad var indrettet med en træfjeder og et tråd, hvorimellem en snor var uds্পændt og viklet om arbejdsstykket eller spindelen, så rotationen foregik i vekslende retninger. Den moderne spinderok, som endnu hist og her fremstilles af d., skal være opfundet ca. 1530 i Braunschweig.

Drejerlavet i Kbh. blev dannet 1652. 1742 udskiltes stolemagerne herfra til et særligt lav. Efter drejernes artikler af 1685 skulle mestrene i de sjællandske byer indskrives i hovedstadens lav, og i kongeriget finder man derfor kun lav i Ålborg (1711, kgl. bev. 1734), Århus (1706,

kgl. bev. 1752), Horsens (kgl. bev. 1750) og Odense (kgl. bev. 1744). (Litt.: L. Just-Nielsen: Drejerlauget i Kjøbenhavn, 1902. Om drejerne på landet se Anton Nielsen: Landhaandværkerne for og nu, 1889, s. 81—83). H. SO.

drejl, af lat. *trilix* = tretrådet. Oprindelig treskafts vævning, kendt fra oldtiden. Senere er d. gået over til at betyde kipper eller atlaskvævning i hvilken mønstret dannes ved skiftende trend- og isletvirkning. Mønstrene er oftest små, enkle og geometriske. E. A.

dreng var i oldda. betegnelse for et medlem af kongens unghird; i Danelagen i England ses d. at være en »mindre thegn«, idet også ordet thegn (s. d.) synes at have været betegnelse for hirdmand. Begge klasser tilhorte en art tjenesteadel for den egentlige privil. adels opståen. Iøvrigt var d. også betegnelse for tjenestekarl, og skat af tjenestekarle kaldtes *drengeskat*. (Litt.: Sv. Aakjær: Old Danish thegns and drengs i Acta philologica Scandinavica, II, 1927, s. 1—30, Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter, 1942, s. 645, P. Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 206 ff., 538). S. AA.

drengheberg, *-hus*, *-kammer*, se karlekammer.

dressel. Ordet stammer via oldfransk tresor og mnt. tresel fra lat. *thesaurus*, d. v. s. skat eller skatkammer, og brugtes i ældre tid ikke blot i denne betydning, men tillige i betydningen arkiv, da skatkammeret var opbevaringssted for rigets breve. Det var først på Kalundborg, senere på København slot, der blev centrum for finansstyrelsen. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede, 1903, s. 70—73, 76). H. H-T.

driftssystemer. Af de ældre d. i landbruget anses alsædsbruget (s. d.) for det ældste, et eenvangsbrug, hvor den opdyrkede jord blev besået hvert år og aldrig hvilede. Denne driftsform forudsatte selvfølgelig forholdsvis store og gode græsningsarealer (f. eks. eng), hvorved hyppig gødskning af det lille korndyrkede areal muliggjordes. Den holdt sig i stadig brug til udgangen af 1700-årene mange steder i det vestlige og nordlige Jylland. *Tovangsbbrug* kendes i middelalderen i dele af Århus stift, i 1500-årene endnu i Sydostsjælland og Skåne. Her dyrkedes to vange skiftevis med brug og hvile. Allerede i den ældre middelalder indførtes trevangsbrug (s. d.), hvor byen havde tre hegnede vange, der efter benyttelsen det enkelte år kaldtes henholdsvis *rugvang*, *bygvang* og *felled*. Det

var alm. på Øerne og i dele af Østjylland; her benyttedes jorden i samme vng to år efter hinanden til kornavl, hvorefter den hvilede (lå i fældet til græsning) i eet år. I virkeligheden lempede man dog (f. eks. allerede i 1600-årene) rotationen efter jordens beskaffenhed, således at det ofte var nærmere halvdelen end $\frac{1}{3}$ af bymarken, som hvilede. På Lolland og Falster var vangenens antal ofte 4 indtil 5, idet man på disse øer mange steder lod jorden bære korn i 3 indtil 4 år efter hinanden, hvorefter den hvilede eet år. I meget store dele af Jylland havde man derimod det såkaldte *græsmarksbrug* eller *flervangsbrug* med omtrent en halv snes vange (fra ca. 8 indtil ca. 15), der hver især dyrkedes med korn i 3, 4 à 5 år, for derefter at ligge i græs resten af omdriften, altså i 4 à 5 år indtil en halv snes år. Hermed er *kobbelbruget* beslægtet, som o. 1700 indførtes fra Holsten, og hvorefter al jorden inddeltes i kobler, som i en bestemt rækkefølge benyttes afvekslende til i et antal år at give sæd, derefter til høslæt og græsning. (Litt.: K. Hansen: Det danske Landbrugs Historie, 1925, s. 95 ff., Henrik Pedersen i Hist. T., 8. r., I, 1907—08 s. 112—130, Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 19—21, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 175 f., Poul Meyer: Danske bylag, 1949, s. 121 ff.).

S. AA.

drikting, en i den sydlige del af Jylland og i Sønderjylland i ældre tid forekommende betegnelse for visse tingdage, der omfattedes med større interesse end de øvrige. Der synes i reglen kun at have været afholdt et enkelt d. om året. Som oftest bruges d. om det første ting efter jul. I Ribe fandtes dog to d., efter jul og efter påske. Jvnfr. også snapsting. (Litt.: J. Kinch i Saml. t. jy. Hist., I, 1866—67, s. 68 f.).

S. I.

drivgarn. Ved d. tænkes først og fremmest på hostfiskeriet efter sild, selv om d. også kan anvendes til andet fiskeri (Feilberg nævner således laksefiskeri). Fiskeriet foregår om natten og sker ved at de sammenknyttede garn, op til 70, udsættes med en høje med lys i den frie ende og den anden ende fastgjort til båden. Garn og båd driver med strømmen til daggry. Garnene, der består af en rektangulær netvæg med flåd og synk, har forsk. benævnelser, *hankegarn*, *næringer*, *manser*, og varierende udformning og størrelse. Fiskeriet, der utvivlsomt er ældgamelt, har fra gl. tid mest været drevet ved Sjællands nordkyst, i Øresund, Storebælt og ved Bornholm. Drechsel har i Vore Saltvandsfiske-

rier, 1890, s. 37—45 givet en udmærket oversigt, ledsaget af pl. IX—X.

H. R.

drivvåd. Redskab til fangst af gulål, anvendt fra båd, der driver med bakke sejl. Våddet, der er forsynet med kalv, fastgøres med slæbelinerne til klyverbommen og en udligger agter. Er nu næsten helt afløst af *slæbevåddet*, der trækkes efter båden og udspiles ved en 5—9 m lang bom, fastgjort i vådlinerne. D. indførtes til de sydda. farvande o. 1880 af ty. fiskere, der også medførte særlige både, *drivkvaser*, med dæk og dam. (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 51—53 og pl. XV, A og pl. 37).

H. R.

droguet, mønstret stof, dels af silke eller halvt silke, halvt bomuld, dels af uld eller halvt hør, bomuld og uld.

E. A.

drost. Ordet er lånt fra mnt. og betyder egl. den, der har sæde i kongens hird. Oprindeligt var drost formodentlig en ren hofembedsmand, kongens køgemester. Herom minder også den lat. betegnelse *dapifer*. Efterhånden blev han en af rigets vigtigste embedsmænd, kongens stedfortræder. Han bestyrede finansvæsenet og førte vistnok tilsyn med den kgl. embedsstand. På kong Olafs tid bestemmes hans opgaver på følgende måde: »Det er hans ret at herske over riget, når kongen er andetsteds, at indsætte og afsætte embedsmænd og fogder, at træffe bestemmelse over de kgl. indtægter og at afgøre alle appelsager i kongens navn, som om kongen selv var til stede«. Efter Henning Podebusks død ca. 1388 blev embedet ikke mere besat. I Sønderjylland fandtes der en særlig d. langt ned i 1400-årene. Hans opgave var først og fremmest at være dommer. (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 35—39, William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 31—36).

J. H.

-drup i stednavne, se -torp.

dræg. Lille anker med fire arme, der anvendes til fortojning af småfartøjer eller til opfiskning af fiskeredskaber, der har løserevet sig fra deres fortojning. D. anvendes også som fortojning af krogliner og garn. Den ældre form for d. bestod af et buet kors af træ, forsynet med indsatte hasselkæppe, der snøredes sammen foroven. Imellem kors og kæppe anbragtes en passende sten som vægt. Disse d. kaldtes alm. *krabber*.

H. R.

drættsted. Pladsen, hvor et våd, først og fremmest sildevåd, trækkes på land. I Limfjorden blev d. under enevælden matrikuleret og pålagt afgift, men blev til gengæld beskyttet

mod andre redskaber. D. var stenfri pladser, hvor dybet gik nær til land. Hver plads havde sit karakteristiske navn. (Litt.: H. Matthiessen: Limfjorden, 2. udg., 1941, s. 136 og Betænkning om Saltvandsfiskeriet, 1903, s. 51). H. R.

drømmebøger. Populære vejledninger (håndbøger) i drommetydning. Drøm ansås i ældre tid både blandt naturfolk og i kultiverede stater som middel til forbindelse med usynlige kræfter, som en orakelmæssig åbenbaring fra en anden tilværelse. I oldtidsdigtning og i helte- og helgenhistorier, kroniker, sagaer, folkeviser, o. s. v., er drøm endvidere et stærkt benyttet digterisk motiv. Drommetydning stod højt i kurs i oldtiden. Herskerne havde deres private drømmetydere, mens de store masser søgte til drømmeoraklerne. Det hele populariseredes i d., til sidst ordnede efter drømmens art (svin, hest, køer o. s. v.) med efterfølgende tydning (heldig eller uheldig varsel). Artemidoros fra Efesus skrev o. år 100 e. Kr. en bog om drommetydning »Oneirokritikæ«, der endnu o. 1800 findes trykt (hos I. R. Thiele) som dansk folkebog. Af meget gl. d. findes omtalt en Daniels d. og en byzantinsk d. Af trykte d. kendes fra Danm. En skøn Drømmebog, 1725 f., samt fra 1774 et par d. med nummerede drømme, anvendelige ved valg af numre i tallotteriet! Fra 1800 til vor tid er bevaret et imponerende antal da. d., hvoraf en del er opregnet og omtalt af I. Lund Madsen i Danske Studier, 1930, s. 133. Et eksemplar, trykt hos Joh. Milo i Odense 1859, indeholder 1000 drommetydninger. (Litt.: Sofus Larsen: Antik og nordisk Drømmetro i Aarb. n. O., 1917, s. 17, Arthur Christensen: Drømme, 1941, Alfred Lehmann: Overtro og Trolddom, I—II, 1920, Bibliotheca Danica, I, 1877, spalte 948). H. G.-N.

drømt. Nordty. rummål, i Danm. især brugt til måling af humle (tremmid, tremet (s. d.)). 1 lybsk d. humle = 16 skæpper = 4 lybske lispund = $\frac{1}{5}$ skippund, idet 1 skippd. humle regnedes til 80 eller 84 sjællandske skæpper. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 190).

S. AA.

dug og disk, underhold. Iflg. D. L. 1-2-4 skulle man i almindelighed svare til det herreds-, birke- eller byting, hvor man boede og holdt d. og d. eller opholdt sig. Udtrykket findes også i valgloven af 1848 § 7 som betingelse for valgret til den grundlovgivende forsamling. S. I.

dukat, udmontet fra 1284 i Venedig af $3\frac{1}{2}$ g fint guld. Efterlignet i mange lande, udmontet i

Danmark (med afbrydelser) fra 1563 til 1802; men ved siden af denne egl. d. (speciedukat) sloges tillige en *kurantdukat* (= 2 kurantdlr.) fra 1714, sidste årstal 1785). G. G.

¹⁾ **dukke,** sine steder også kaldt *duppe*, *dværg*, *dværgstolpe*, *oplængde*, *-løber*, *-stiver*, *pebling*, *pille*. Kort, lodretstående stolpe, indsat mellem losholt og fodrem eller losholt og tagrem i væg af bindingsværk. Betegnelsen bruges også om tilsvarende korte tømmerstykker anvendt andre steder. SV. J.

²⁾ **dukke,** også kaldt *duppe*. Et lille knippe eller neg af halm o. l., omtrent hvad man kan rumme i begge hænder. Hyppigt er halmdukker bl. a. blevet brugt til lukning af ovsbord (s. d.). I visse egne bruges ordet også om korte, ret tykke, snoede bånd af halm o. l., der anvendtes til væglukkelse i gavle (s. d.). SV. J.

dvælg, *dvællik*, af mnt. *dwellich*, 2-trådet. Groft, blankt, løstvævet lærred, ofte sort. Kendt fra 1500-årene. E. A.

dværg, *dværgstolpe*, se dukke.

dybsgarn. Den yderste del af bundgarnet (s. d.) på Læso, se Bing: Beskrivelse over Læso, 1802, s. 169 f. H. R.

dybsvåd. Landdragningsvåd af lignende konstruktion som strandvåddet (s. d.), blot mindre, men dybere end dette, da det bruges på dybere vand. Det anvendes mest til fangst af hornfisk og makrel. H. R.

dyffel, tykt, glat eller kipret klæde med kort, overskåret luv. Stoffet har navn efter byen Duffel i Brabant. E. A.

dyreornamentik, betegnelse for en ornamentik, hvis grundelement er tegninger af dyr, der ofte er stærkt stiliseret. En sådan udsmykning er yndet hos mange folkeslag. I Nordens oldtid skabes i løbet af jernalderen en særpræget d. af høj kvalitet. Fra et beskedent grundlag i 400-årene e. Kr. udvikles den gennem vekslende stilarter og under forsk. påvirkning udefra gennem næsten 600 år. (Litt.: Nord. Kult., XXVII, 1931). C. J. B.

Dyrskjots samlinger. Den lærde bonde Peder Larsen Dyrskjot (1630—1707), der var stærkt hist. interesseret, anlagde betydelige hist. og genealogiske samlinger ved afskrifter af slægtbøger, ligprædikener og arkivalier. Han stod i nært samarbejde med Aalborg-bispen Jens Bircherod, til hvem han testamenterede sine samlinger, der efter B.s. død blev spredt. En stor del af dem er dog endt i Kgl. Bibl.s (tidl. Univ. Bibl.s) samlinger. A. F.

dyrskuer. Offentlig udstilling af husdyr (og landbrugsredskaber m. m.). Hensigten med disse var og er at forbedre kvaliteten ved at klassificere og præmiere de bedste dyr. O. 1810—12 uddelte Randers a.s. Husholdningsselskab præmier for tyre og orner; og ved lov ³¹/₃ 1852 gav staten årligt tilskud til præmiering af de bedste tillægsdyr.

H. P. H.

dæle, også skrevet *delle*. *Bræt*, planke.

døbefont. Beholder med indviet vand til dåb, i rom. tid undertiden tøndeformet, men som regel pokaldannet med kumme, skaft og fod, rummelig, fordi barnet (for reform.) blev dyppet helt ned under vandet; ofte med afløbshul, fordi vandet skulle løbe ned i kirkens viede jord. Intet land er så rigt som Danm. på rom. granitfonte, af hvilke de jyske ofte udmærker sig ved gode skulpturer. I renaiss. og barokken var fontene undertiden af træ eller metal. (Litt.: M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige Døbefonte, 1941).

E. M.

død, den sorte er historiens frygteligste pest-epidemi. Den udgik fra Centralasien, nåede Sicilien 1346 og udbredte sig derfra til hele Europa. De nordiske lande blev angrebet 1349. Sygdommen optrådte dels som byldepest, dels som lungepest, og dødeligheden var enorm. I Danm. skal henved hvert tredje menneske være faldet som offer, og af hele Europas befolkning på 100 millioner anslås dødeligheden til 25 %. (Litt.: F. V. Mansa: Bidrag til Folkesygdommens og Sundhedsplejens Historie i Danmark, 1873).

E. G.

dødekult. I talrige primitive samfund anses de døde for mægtigere end alle levende, og for at stå sig godt med dem dyrkes de på forskellig vis. Forfædre- og herodyrkelse er således former for d., ligeledes ofring ved graven eller på de steder, hvor de dodes ånder antages at holde til. Også den omhu, der lægges i gravenes indretning (store stenkamre eller vældige jordhøje), må ved siden af den dodes udstyr og andre gravgaver opfattes som udtryk for d.

C. J. B.

dødsstraf. Mens landskabslovene kun foreskrev d. i forholdsvis få tilfælde (især stort tyveri, hvor tyven var pågrebet med kosterne), spillede d. en betydelig større rolle i købstædernes strafferet, og efterhånden blev dens anvendelse i den alm. lovgivning stadig mere fremtrædende. D. L. hjemler d. for en lang række forbrydelser, og flere kom til i tidens løb. D. kunne i ældre tid være kvalificeret på forsk. måde, f. eks. levende brændes (D. L. 6-1-9),

forudgående afhugning af hånd eller tunge (6-1-7 og 8). Den mest kvalificerede d. (radbrækning fra nedenaf, hvorefter forbryderen levende lægges på stejle), som blev indført inden for den militære strafferet ved en frdn. af 1738, bortfaldt formelt først 1833. D. afskaffedes ved straffeloven af 1930, men genindførtes for landsforræderi ved straffelovstillægget af 1945. s. i.

dødsvarsler, se varselsagn.

døjt, nederlandsk kobbermønt (duit) = ¹/₈ styver (s. d.), udmøntet til 1816. G. G.

dønnikemester var i ældre tid betegnelsen for gipseren og stukkatoren. Et af de tidligst kendte stuklofter (fra ca. 1640), stammende fra en gård på Christianshavn og med fremstillinger af dyderne, findes nu i Nat. Mus. (se Nationalmuseets anden Afdeling, 1908, s. 78). 1750 blev gipserne optaget i Kbh.s murerlav.

H. SØ.

dørg. Fiskeredskab til makrelfangst, bestående af en lang line med bådformet synk og to kroge, agnet (se agn) med strimler af makrellens bugskind. Fiskeriet foregår fra både i fart, der slæber fra 5 til en snes d. efter sig. Drives især i det nordlige Kattegat og synes lært af svenske fiskere. (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 64 og Dansk Saltvandsfiskeri, 1935, s. 77).

H. R.

dørhammer, sine steder også kaldt *døring*, *overdøring*, *dørtæ*, *overdørtæ*, *overslag*. Det vandrette tømmerstykke, der over en døråbning er indsat mellem dørstolperne.

SV. J.

dørns, dørnisk, se stuehus.

døtken, ty. mønt (dütschen) = 3 sk. lybsk, også slået i hertugdømmerne i 1600-årene.

G. G.

E donatione variorum. Håndskriftsamling, tidligere i Univ. Bibl., siden 1938 i Kgl. Bibl. Samlingen, der tæller 237 numre, er af meget betydelig værdi, især ved gaver fra Christian Rantzau (bl. a. Anders Sunesøns Hexaëmeron, Næstvedkalendariet, Øm klostets kronike, Århus kapitels brevbog, den ældre Gulatingslov m. m.) og Else Magdalene Bartholin (især Bartholins samlinger (s. d.) og Ole Rømers Adversaria). Af stor betydning er også de Bircherødske samlinger (s. d.), Morten Reenberges og Christian Falsters litterære efterladenskaber. Fortegnelse over E. d. v. i Alfr. Krarup: Katalog over Universitetsbibliotekets Haandskrifter, I—II, 1929 og 1935.

A. F.

ed. Anvendelsen af e. spillede en meget betydelig rolle i ældre tid, dels i forbindelse med afgivelse af løfter, dels til bekræftelse af udsagn for retten (partsed, vidneed, nævningeed). Efter retsplejeloven af 1916 er anvendelsen af partsed og vidneed meget indskrænket. En særlig e. var den såkaldte *embedsed*, som afgaves af embedsmænd ved deres embedstiltrædelse. s. i.

edsbøger. Snart efter reform. blev det skik, at bisperne ligesom i middelalderen afkrævede de nyordinerede præster en edelig forpligtelse til sædeligt levned, lydighed, overholdelse af kirkens lære m. m. Eden indførtes som regel i e., der findes i bispearkiverne og i flere stifter går tilbage til 1600-årene. E. indeholder foruden edsformularen vedk. præsters egenhændige underskrift, nu og da også ordinationsalder og herkomststed. I e. findes ofte indført tilsvarende eder for provster, degne, rektorer og visse andre latinskolelærere. I LA. findes edsbøger fra Sjælland stift 1737—1801, Fyns stift 1616—63, 1718—68, Ålborg stift 1673—1860, Viborg stift 1726—1826, Århus stift 1645—95, Ribe stift 1643—1768. P. B.

edsformular. I landskabslovene forekommer flere steder en formular til den ed, som skal aflægges i det af lovbestemmelsen omhandlede tilfælde. Efter D. L. var edsformularen: »saa sandt hjælpe mig Gud og hans hellige Ord«, og eden aflagdes af vidner forud for afgivelsen af vidneforklaringen. Siden 1833 aflægges eden — hvor der overhovedet bliver tale om en sådan — efter vidneforklaringen, og den nu anvendte e. har flg. indhold: »At jeg under den af mig inden retten afgivne forklaring har talt den fulde sandhed og intet fortiet, det bekræfter jeg herved med min saligheds ed, så sandt hjælpe mig Gud og hans hellige ord«. s. i.

edsring. I de islandske sagaer omtales guld- eller sølvringe, ved hvilke man under offerfesterne aflagde ed. I oldforskningens barndom blev navnet heftet på visse svære guldarmringe, der afsluttedes i to (ofte sammenstødende) skålformede ender. Til trods for, at sådanne ringe har vist sig at være smykker fra yngre bronzealder, kaldes de endnu af og til for edsringe. C. J. B.

eftermålsmand. Den person, som det i h. t. den ældre ret tilkom at rejse sag i anledning af et begået manddrab. Iflg. D. L. 6-6-3 var det den dræbtes nærmeste arvinger. s. i.

efternavne, se navneskik.

efterskrivning. Unddrog en svend i lavstiden

sig en straf ved at rejse bort, eller forlod han sit arbejde i utide, blev han »efterskrevet« ved stikbreve. En e. fra 1788 er aftrykt i Otto Smith: Køge bys håndværkslaug i Aarborg for Københavns Amt, 1921, s. 66—67. Et svar på en e. fra 1751 er gengivet i H. Sogaard: Haandværkerlavene i Aarhus, 1940, s. 72—73. Sammen med den sorte tavle (s. d.) tjente e. til at styrke sammenholdet i faget. H. SO.

efterslægtstavle, se stamtavle.

efterstand. Tilbagestående del af en gæld eller afgift, restance. Forekommer også i formen efterstad, jvnfr. agterstade. J. H.

egalisere, egl. gøre lig med. Ordet bruges om de bestræbelser for at skaffe bondergårdene i landsbyerne lige vilkår m. h. t. jordbesiddelse, skatter, landgilde, hoveri og andre afgifter, som var alm. i 1500—1700-årene. Forudsætningen for gårdenes egalisering var, at een godsejer ejede hele jorden. Den nødvendiggjorde ofte omrebnings af hele fællesjorden med påfølgende omlægning af agersystemet, men den kunne også gennemføres uden rebning. Initiativet kom oftest fra godsejeren, men bønderne var selv interesserede i at blive egaliseret. (Litt.: O. Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 214 ff., C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning, 1951, s. 164, 223 ff., 240 f.). G. O.

ege. Forældet eller dialektisk betegnelse for et mindre, åbent klinkbygget fartøj, hvis bund er svagt buet både i længde- og sideretningen, og hvis for- og agterende afsluttes med et fladt spejl. På Bornholm og i Blekinge udviklede sig en nu forældet større åben fiskerbådstype e. med luggerigget storsejl, fok og mesan. E. bruges ligeledes som betegnelse for en båd af en udhulet stamme, det samme som knubskib. (Litt.: Seedorff Pedersen og Michael Schøder: Havet omkring Danmark, 1948, s. 19—44, Sprog og Kultur, XIII, 1944, s. 53—63). K. K.

egel. Aflukke, sti til svin (*svineegel*) eller gæs (*gåseegel*), i ældre tid nok en snæver fedesti; fra enkelte steder vides det, at den var dannet som et bur, der var forsynet med tremmegulv og anbragt på pæle, så gødningen kunne falde nedenu. SV. J.

ejendomsbønder, se selvejere.

ejendomsdom, en i nutidens retsliv sjældent forekommende særlig dom, hvorved en person får tilkendt ejendomsretten til en fast ejendom. Anvendtes i ældre ret især efter en forudgående indførsel for gæld. S. I.

ejerlav eller lodsejerlav anvendes som betegnelse for deltagerne i et ejendomsfællesskab, omfattende en ejendom, der på en eller anden måde udgør en driftsenhed. Før fællesskabets ophævelse betegnedes de forsk. ejere til gårdene i en og samme by som et e., ligesom man talte om c. ved overdrev, almindinger, skove o.l. G. O.

eksekution, udførelse; fuldbyrdelse, især af en straffedom, eller af en dom i en borgerlig sag, som ikke opfyldes af domfældte. S. I.

eksekutor, udfører (især af bestemmelserne i et testamente). Mens romerretten ikke kendte til *executores testamenti*, blev det i middelalderen alm., at opretteren af et testamente indsatte en person i dette til udførelse af dets bestemmelser. E. omtales ikke i D. L., men spillede en ikke ubetydelig rolle i retslivet. I nutiden kræves en særlig bevilling for som e. at kunne overtage et bo til skifte. Skiftet betragtes som offentligt, men e. har ikke nogen domsmyndighed, således at evt. retstvister under boets behandling må indbringes for de ordinære domstole i 1. instans. S. I.

eksercerplads. Øvelsespladsen for en garnison. Afgivet af byen og lå derfor oftest på dennes fællede, hvilket ord tit bruges for e. Skulle tidligere være flad og jævn, således at de forskellige bevægelser kunne ske med den stramhed og præcision, den sluttede orden fordrede. Da den spredte orden trængte igennem, fik e. egl. kun betydning for den grundlæggende uddannelse, og samtidigt gik ønskerne mere i retning af let bakket terræn. G. NO.

ekskommunikation (*excommunicatio*) er den lat. betegnelse for band, udelukkelse af kirkens samfund. Man sondrer mellem *excommunicatio major* og e. minor. B. K.

ekspeditionsprotokol kaldes de i Rtk.s sekretariat(er) førte kopibøger over de kgl. åbne breve og reskr., men de indeholder tillige missiver af forsk. indhold. H. H-T.

ekspektance betyder egl. forventning og bruges om et af kongen eller andre givet løfte om at få et embede ved førstkommende vakance. J. H.

ekspenser, udgifter, f. eks. landemodeekspenser, de afgifter, som præsterne måtte betale i forbindelse med landemødet. J. H.

ekstraskatter. Middelalderens statsindtægter skrev sig dels fra faste skatter, dels fra krongodset. E. (beder, (land-)skat, landehjælp) krævedes især til militære formål som udgifter til hvervede tropper, fæstningsanlæg, krigsudgifter, sjældnere til kongens kroning eller kongehusets bryllups-

udgifter. Madskatte til flåde, hær og hof optræder hyppigt. Af pengeskatter foranledigede Syvårskrigen bl. a. en række kvægskatte, men normalt lignedes de ekstraordinære bondeskatter lige fra 1400-årene på læg af 4, senere som regel 10 bønder, fra midten af 1500-årene med deling af landbefolkningen i klasser: selvejere, fæstere, landhåndværkere, husmænd o.s.v. Adelens ugedagsbønder var fra 1500-årene skattefri. Disse skatter og de ekstra byskatter (se overskat) blev i perioder meget hyppige for med de ordinære militære udgifters vækst i 1600-årene og Christian IV.s talrige krige at vende tilbage år efter år. Ekstraordinært krævedes fra 1620'erne skatter efter htk. (af adelen), skat af rentepenge (konstant beholdning og udlånte midler), skat af tjenestefolks løn og skat af grundejendom i byerne, især i Kbh., endvidere i 1645 hovedskat på Sjælland og Lolland-Falster. Oversigter over ekstraskatterne giver C. Christensen (Hørsholm) i *Agrarhistoriske Studier*, I, 1886, s. 282 ff. og Poul Johs. Jørgensen i *Dansk Rethistorie*, 1940, s. 532 ff. med litt. henvisninger s. 548 f. Om de enkelte perioder findes redegørelser i Will. Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, 1903, s. 529 ff. og 600 ff., P. V. Jacobsen: *Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III. og Frederik II.*, 1833, Astrid Friis: *Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid i Hist. T.*, 10 r., VI, 1942—44, s. 1 ff., Johan Grundtvig: *Frederik II.s Statshusholdning*, 1876, s. 52 ff., Kr. Erslev: *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermodernes Historie i Kristian IV.s Tid, I—III*, 1883—90, H. Fussing: *Stiernholm len 1603—1661*, 1951, s. 72—90.

Efter realisationer af krongods i midten af 1600-årene skabte enevælden nye faste skattesystemer, men også efter 1660 måtte man under krige og urolige forhold i Europa ty til e. Dette gælder først og fremmest tiden til 1721. I de fredelige år efter krigen var det kun i 1743, 1757 og 1789, at udenrigspolitiske kriser førte til skatter af formue, næring, gager m. m., i 1799 til indirekte e. Også 1760'erne startede med en farlig udenrigspolitisk situation, men skatterne fra disse år, også den såkaldte ekstraskat af 1762, se hovedskat, blev permanente undtagen saltskatten (1768—70). Iøvrigt supplerede staten sine faste indtægter ved realisation af krongodset og ved seddeludstedelse.

Med jord- og tiendeskatten (s. d.) og bygningsskatten (s. d.) af 1802 fik staten

variable skatter, men pålagde dog efter krigsudbruddet 1807 en række forsk. e.

Efter 1818 bar de ordinære skatter atter statens finanser, bl. a. i kraft af de stigende toldindtægter, dog forte krigen 1848—50 til krigsskatter (hartkorns-, tiende-, bygnings-, rente-, gage-, næringsskat, samt forhøjede indirekte skatter) og krigen 1864 til en hartkorns- og indkomstskat, der gentoges 1867. Indkomstskatten var pålagt kommunerne til videre påligning, mens en ekstra indkomstskat 1870—72 pålagdes de enkelte borgere med bestemte procenter. Med skattereformerne 1903 fik staten indkomst- og formueskat, der kunne varieres efter behov.

Oversigter over e. efter 1660 gives af Carl Christiansen i Fort. og Nut., IV, 1923, s. 18 ff. og H. Nielsen og V. Thalbitzer i Skatter og Skatteforvaltning i ældre tider, 1948, s. 63 ff. og s. 166 f. (jvnfr. også V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik, IV, 1880, s. 262 ff.). Hovedbehandlingen af den vigtigste ekstraskatteperiode 1660—99 er Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I, 1908, 329 ff., II, 1922, 601 ff. og hans: Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger 1660—1700, 1941. Iøvrigt henvises til skattelovgivningen i forordning-, lov- og reskriptsamlingerne.

H. N.

electus kaldes i den kat. kirke en biskop, før end han er blevet consecratus, har modtaget indvielsen til sit embede.

B. K.

elefantordenen, dansk ridderorden, der kan føres tilbage til Christian I, og som under de første oldenborgske konger havde præg af et halvvejs religiøst broderskab. Under Frederik II fik ordenen en mere moderne karakter; udstedelsen af statutter i 1693 indledede en ny epoke i dens historie. Ridderne bærer enten ordens tegnet — en emaillet, hvid elefant, prydet med diamanter og bærende et lille guld-tårn på ryggen — i kæde om halsen eller ved højre hofte, hængende i et over venstre skulder gående bredt, blå bånd, heraf betegnelsen »Blå Ridder«, samt desuden, på venstre side af brystet, en otte-strålet solv-stjerne. Ordenen tildeles nu hovedsagelig fyrstelige personer, kun meget få private er udnævnte i nyere tid. De danske prinser optages i den med det fyldte 18. år, idet en konges sønner er »bårne« riddere straks fra fødslen eller også optages ved faderens tronbestigelse, uanset alder. Riddernes skjolde ophænges i Frederiksborg Slotskirke.

P. B. G.

eligerede borgere. I 1500-årene forekommer i flere byer en repræsentation for borgerskabet, valgt på et bredere socialt grundlag end rådet, idet også håndværkere kunne være repræsenteret. Den betegnedes de 16 mænd eller de 24 mænd. Disse blev navnlig medbestemmende i økonomiske forhold. I enkelte byer som Helsingør, Nakskov, Odense og Ribe fortsatte denne institution i 1700-årene som »de eligerede mænd«, mens den i andre forsvandt med enevælden og først oprettedes fra ny på stiftamtmandenes initiativ, således at e. b. var alm. i slutningen af 1700-årene. Valgreglerne var forsk., idet det snart var borgerne, snart de eligerede mænd selv, der foretog valget. 1797 blev valget tillagt borgerne, men 1807 indskrænktes valgbarheden til at gælde personer, foreslået af magistraten. 1787 fastsattes deres virkeområde til at gælde medbestemmelsesret i kommunale sager. Uenighed mellem e. b. og magistraten skulle afgøres af amtmændene. Institutionen afløstes 1837 af borgerrepræsentationen (s. d.). I Kbh. betegnedes den tilsvarende repræsentation *deputerede borgere* eller »de 32 mænd«. Også i Sønderjylland var der fra 1600-årene, enkelte steder endda før, et borgerudvalg, der almindeligvis blev kaldt deputerede borgere, senere *deputeretkollegiet*. I tidligere tid bruges også her udtrykket 24 mænd o. l. De havde en vis besluttende myndighed i økonomiske og finansielle spørgsmål, da det var en hævdunden regel, at rådmændene blev valgt blandt de deputerede borgere. (Litt.: P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark, I—II, 1900).

SV. L.

ellefolk. Bruges snart som benævnelse for *naturvætter* i almindelighed, snart om skovens eller mosens vætter, der gør folk *ellevilde*. Som deres konge nævnes *ellekongen*, kendt især fra Stevns og Bornholm. Vigtigste sagnkilder: Thiele: Danmarks Folkesagn, II, 1843, s. 175—254, E. Tang Kristensen: Danske Sagn, II, 1892, s. 3—41, samme: Danske Sagn, ny række, II, 1929, s. 5—28, Sv. Grundtvig: Danske Folkesagn, I, 1946, s. 308—23. Vigtigste undersøgelser: Sv. Grundtvig: Elverskud i Danmarks gamle Folkeviser, IV, 1882, s. 835—74, H. Ellekilde: Ellekongen i Stevns i Danske Studier, 1929, s. 10—39, sml. Ellekilde i Nordens Gudeverden, I, 1926, s. 401—19 med henvisninger s. 572—73.

H. EL.

embede var i middelalderen og renaiss. den alm. betegnelse for et håndværksfag, og svarende hertil brugtes *embedsmænd* som et fællesnavn for håndværkere.

H. SØ.

embedsansøgninger. Ansøgningen fra en mand, der opnår et embede, gejstligt eller verdsligt, vil naturligt blive lagt ved sagen om vedk. embedsbesættelse. Ved denne sag vil man som regel også kunne finde visse oplysninger om evt. andre ansøgere, men disses ansøgninger kan enten tænkes kasserede eller tilbageleverede. Imidlertid findes i RA. i forsk. myndigheders arkiver rækker af alfabetisk ordnede, vel som regel ikke bevilgede e., således i Rtk. (hvorover et seddelregister haves), i Generaltoldkammeret og i Slesvigske Ministerium.

H. H-T.

embedsetater. Den danske personalhist. litt. rummer en righoldig samling etatværker, som dog er af meget forskellig lodighed; som helhed kan siges, at moderne »stater« over nulevende medlemmer af bestemte organisationer eller korporationer, udarbejdet på grundlag af spørgeskemaer og udgivet af salgsmæssige grunde, gennemgående er af ringere kildeværdi end de værker, der omfatter en etats personbestand gennem tiderne. Idet der normalt henvises til artikler om de enkelte grupper, skal i det følgende anføres: *Apotekere:* Dam og Schæffer: De danske Apotekers Historie indtil 1922, 1925 ff. *Bibliotekarer:* Den danske Bibliotekarstand 1950, 1951, ved Albert Fabritius og Sven Houmøller. *Central- og lokalforvaltning:* Kringelbach: Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660—1848, 1889, og 1848—93, 1894, 1894—1913 ved L. Laursen, 1921, og 1914—35 ved Harald Jørgensen, 1936. Danmarks kommunale Forvaltning, 1928—30, Dansk Politistat ved Chr. Gjerløv, I—XI, 1933, Udenrigsministeriets Kalender (løbende). *Hofetaterne:* Baad, Heimer og Stenstrøm: De tjenestegørende kongelige danske Hofstater 1925 (duplikeret) og Palle Rosenkrantz: Det kongelige danske Hof og Statsraadet, 1937. *Jurister:* Juridisk Stat (flere udg., samlet efter 1736: V. Richters udg. 1881), H. Hjorth-Nielsen: Danske Prokuratorer, 1935, og Danske Sagførere, 1941. *Kunstnere:* Weilbachs Kunstnerleksikon, redigeret af Povl Engelstoft og Merete Bodelsen, 1947 ff. (under udgivelse). *Magistre:* Filolog- og Magisterstat (flere udg.). *Postmænd:* Fr. Olsen: Den danske Postetat 1624—1924 (maskinskrevet, findes i de tre statsbiblioteker, RA. og LA. i Kbh.), H. Hjorth-Nielsen: Det danske Post- og Telegrafvæsen, I—IV, 1932—33. *Skibsfart:* Kay Larsen: Dansk Sofart (utrykt, Handels- og Sofartsmuseet, Kronborg), samme: Søfarten og dens Mænd (utrykt, Kgl. Bibl.). *Studenter:* S. Birket-Smith: Kjøbenhavns Universitets Matrikel 1611—1829,

1890—1912, med anoterede registre af H. H. Schou (RA.) og H. Friis-Petersen (Kgl. Bibl., LA. i Viborg og Statsbiblioteket, Århus). (Litt.: Albert Fabritius og Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning, 1943, s. 129—52).

A. F.

embedslæger. For at sikre befolkningen lægehjælp havde Christian III ønsket, at der skulle findes en universitetsuddannet læge i hvert stift. Han skulle lønnes af kirkegodset og behandle de fattige gratis. Den første ansattes o. 1555 i Viborg, og på omtrent samme tid fik også Odense en læge. Under Frederik II ansattes læger i Roskilde og Ribe, og under de følgende konger blev planen om en læge i hvert stift efterhånden virkeliggjort. Disse læger kaldtes *provincialmedici*. Under Frederik IV inddrog man det kirkegods, hvoraf provincialmedici hidtil var blevet lønnet og ansatte nu *fysici* (landfysici og stiftsfysici) med en årlig pengeløn. Da fysicus skulle tilse alle, der ønskede det, i hele stiftet, blev arbejdet uoverkommeligt; fra 1773 begyndte man derfor tillige at ansætte *distriktkirurger*, og i løbet af en snes år ansattes ialt 60 distriktkirurger landet over. De skulle mod en fast årlig løn besørge fattigpraksis og udføre alle forefaldende offentlige forretninger (obduktioner, behandling af veneriske sygdomme, tilsyn med arrestanter o.s.v.); deres nærmeste foresatte var fysicus. Efter at adskillelsen mellem medicus (s. d.) og kirurg (s. d.) 1838 var ophævet, kaldtes de underordnede embedslæger *distriktlæger*, de overordnede stadig fysici. Ved lov om embedslægevæsenets ordning af 21/4 1914 indfortes en særlig eksamen for embedslæger, og titlerne blev nu *kreds-læge* og *amtslæge*. (Litt.: V. Ingerslev: Danmarks Læger og Lægevæsen, I—II, 1873, Joh. Lund-dahl: Distriktlægerne i Embedslægen, 1938. Ang. e.s personalhistorie se læger).

E. G.

emmerdag, se tamperdag.

empire. Stilperiode i Danm. fra o. 1800—1840. E., der blev skabt ved Napoleons hof og har navn efter hans kejserrige, betyder en videre udvikling af Louis XVI-stilen i klassistisk retning. Man studerede med fornyet interesse de klassiske græske og romerske bygninger, og hvad udgravninger, særlig i Pompei, bragte for dagen, og de antikke forbilleder blev kopierede både i arkitektur, kunst og brugsgenstande. For Danm.s vedk. sætter det intense studium af antiken sit præg både på arkitekturen (se klassicisme) og på brugskunst og inventar. For møbelkunstens vedkommende findes i e. to stilretninger, den *franske empire* med rig anvendelse af plasti-

ske bronzeornamenter og udskårne dekorationer sammen med mahognifiner, og den *danske empire*, der er mere enkel i linierne, og som hyppigt anvender indlagte citronræsddekorationer i mahogni. Citronræsdlægninger var i virkeligheden et surrogat for bronzebeslag, som ikke lod sig importere på grund af napoleonskrigene og statsbankerotten 1813. Også birketræ blev hyppigt anvendt til møbler. E. skabte *skabssofaen* som en speciel da. møbeltype. Omkr. 1830 ændrer empirestilen sig noget, idet man går bort fra de indlagte lyse dekorationer til plastiske ornamenter, der blev lagt som relief på mahognifineren. Denne stilretning kaldes *senempire* eller *Christian VIII stil*. (Litt.: C. A. Jensen & Rondahl: *Stilarternes Historie*, 1912, H. H. Engquist: *Dansk Stilhistorie*, 1944).

H. ST.

ems, *emmens*, glatvævet, uldent stof. Stoffet har formodentlig fået navn efter fabriksstedet.

E. A.

enceinte. Tidligere fæstningsanlæg om et befæstet punkt, senere en lang, sammenhængende vold. Ved Kbh.s befæstning i slutningen af 1800-årene dækkedes det flade terræn mellem Husum og Køge bugt af en e., mens det kuperede terræn på resten af fronten sikredes ved spredte forter og batterier.

G. NO.

ende, laderum, se guly.

endestue, se overstestue.

enemærke er jord, der tilhører en enkelt ejer, og som er afgrænset fra andres ejendomme. Ligesom det i landskabslovene (J. L. 1, 46) siges om ornum (s. d.), at det er »enemærket« el. »særmærket« med sten og stabel (s. d.), således var e. særlig afmærket, afstukket for sig, og undtaget fra rebning. E. var indelukket og afskilt fra andres jord, ofte med gærde eller grøft, og kunne indeholde både dyrket jord, oldenskov eller fiskevand. E., som også kaldes *eendeel* eller *særmærk*, var som regel knyttet til hovedgårde eller selvejergårde, dog også undertiden til præste- og anneksgårde. Desuden betyder e. også privat jagtområde. (Litt.: Ostensen Weyle: *Glossarium Juridicum*, N. M. Petersen: *Bonde, Bryde og Adel*, *Annaler* n. 0. 1847, s. 275 f., Jacob Mandix: *Da. Landvæsensret*, 1813, I, s. 498, II, s. 361, 365, Troels Fink: *Udskiftningen i Sønderjylland*, 1941, s. 49 f.).

S. AA.

enestegård, gård, der allerede i fællesskabets tid, før udskiftningen, lå uden for landsbyen og havde sin jord for sig selv. Egl. *eenstækæ* (*garth*), enkeltmands tægt, hvad enkeltmand har indtaget til dyrkning uden for fællesvängen. Selv om e.

har sin jord for sig, kan den undertiden have lod i fællesvängen, rimeligvis et levn fra den tid, da den endnu lå inde i landsbyen. Dette gælder også mange hovedgårde som ofte er e. I store dele af landet, Vendsyssel, Hardsyssel, Bornholm, er der flere e. end landsbyer, især vel fordi disse egne mangler store sammenhængende strækninger af dyrkeligt agerland og græsgange. (Litt.: Svend Aakjær: *Bidrag til Bondesamfundets Hist.*, II, 1933, s. 122—128, 151, 153 f.: samme: *Landsby og Enkeltgaard i Fort. og Nut.*, X, 1934, s. 210 ff.).

S. AA.

enge. Allerede i middelalderen træffes deling af e. i skår (s. d.) og læs (s. d.) ho, og e. var som oftest rebet og vurderet ligesom agerjorden. I en middelalderl. liste over jorddeling (Svend Aakjær i *Nord. Kult.*, XXX, 1936, s. 236 og samme: *Kong Valdemars Jordebog*, II, 1926—43, s. 4) siges, at 2 agre udgør en fjerding jord, 8 favne udi en eng er en fjerding, 4 fjerding jord er 8 mark sølv. I matriklen 1688 sattes engene til læs ho, hvert på 32 lispund. Til 1 td. htk. regnedes så megen engbund, som kunne give 16 læs godt ho eller 20 læs mosefoder (ringere ho), (se Jac. Mandix: *Da. Landvæsensret*, 1813, s. 352), på Sjælland regnedes i 1681 24 læs godt ho og 48 læs mosefoder til 1 td. htk., i Jylland i 1686 10 læs mærskho, 16 læs god e., 24 læs geest-, kær-, ler-, skovho, 32 læs mose-, flag-, stær- eller lyngstukken ho. (Litt.: Henrik Pedersen: *De danske Landbrug*, 1928, s. 32, 49, A. Berntsen: *Danmarkis oc Norgis fructbar Herlighed* II, 1656, s. 62 ff., Poul Meyer: *Danske Bylag*, 1949, s. 123).

S. AA.

engelot, da. efterligning 1584 af engelsk guldmont (angel).

G. G.

¹⁾ **engelsk**, uldstof fra England. Endogså før 1300-årene var engelske uldstoffer meget yndede.

E. A.

²⁾ **engelsk**, se sterling.

engelsklæder, se molskind.

enke- og pensionskasser m. m. Under Generalpostamtet (s. d.) dannedes 1712 ved hjælp af nogle af postindtægterne en fond til brug for pensionering af afgåede stats tjenere og deres efterladte. 1786 overtog *Postkasserpensionsdirektionen* opgaven, men erstattedes 1816 af *Den alm. Pensionskassedirektion*, der bestod til 1842, da *Pensionskontoret* henlagdes under Finansdeputationen (senere Finansministeriet). Registratur over arkiverne i Vejl. Arkivr., III, 1900, s. 229 f., 128—131 og 182—186. Af vigtighed ved personalhist. undersøgelser er af arkivalierne navnlig

alfabetisk register over generalpostkassepensionister ca. 1750—1813 og de alfabetiske registre over pensionerede embedsmænd, disses enker og børn ca. 1800—41. Under Generalpostamtet sorterede de to *Livrentesocieteter af 1747 og 1757*, ophørt henholdsvis 1831 og 1840 (se Vejl. Arkivr. III, s. 239). Til societeterens inskriptionsprot. er udarbejdet alfabetisk seddelregister. Til nævnte livrentesocieteter stod adgangen åben for alle; det samme gjaldt forsk. andre livrente-, pensions- og forsorgelsesanstalter, oprettet til forsk. tid og af ulige betydning (se Kr. Erslev: Rigsarkivet, 1923, s. 54 f). Vigtigst er *Den alm. Enkekasse* fra 1775, hvis forløber, *Landmiliter-etatens Pensionskasse* fra 1737, allerede 1740 var udvidet til at omfatte alle stænder. I modsætning til kassen 1775 kaldes den den gl. kasse. Den alm. Enkekasse, hvor alle gifte civile og militære embedsmænd var pligtige at tegne forsikring, og hvor andre frivilligt kunne gøre det, gjaldt hele monarkiet. De norske sager er afgivne til Norge. Over interessenterne og hustruer findes i RA. et alfabetisk seddelregister. (Litt.: Albert Fabricius og Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning, 1943, s. 190—94, 269). H. H-T.

enkeltgrave, arkæologisk betegnelse for visse grave fra stenalderen, hørende til de snorekeramiske kulturer (s. d.) eller *enkeltgravskulturerne*. I modsætning til de store stengrave, som er fællesgrave, er gravene inden for disse kulturer enkeltmands-begravelser, enten under lave jordhøje eller flad mark. Tilsvarende enkle grave fra de store stengraves kulturkreds betegnes oftest jordgrave (s. d.). Betegnelsen enkeltgrave anvendes normalt ikke om grave fra bronze- eller jernalderen. (Litt.: J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, I, 1938, s. 215 ff., P. V. Glob i Aarb. n. O., 1944). C. J. B.

enklaver betyder egl. et af fremmed område indesluttet stykke land og bruges i Danm. især om de egne syd for Kongeåen, der i statsretlig henseende ikke hørte til hertugdømmet Sønderjylland, men til kongeriget, og som blev styret af kongerigske embedsmænd efter kongerigske love. Næsten alle e. havde oprindelig været gejstligt gods, og der var e. i så at sige alle vestslesvigske sogne nordfor den nuværende grænse, ikke mindst i egnen vest for Tønder, hvor de var samlet om de gamle herregårde Trojborg og Schackenborg (tidligere Mogeltonderhus), der på dronning Margrethes tid var kommet til biskoppen i Ribe. Ved freden i Wien blev de fleste e. afstået til Preussen og Østrig, men Danm. fik til gengæld

de 8 sogne syd for Kolding og visse områder syd og nord for Ribe. (Litt.: M. H. Nielsen: De kongerigske Enklaver i Fra Ribe Amt, V, 1919—22, s. 485—551). J. H.

enspænder. En rytter, der især bruges som ordnans eller kurer. J. H.

envangsbrug, se alsædsbrug.

epidemier. De vigtigste farsoter i middelalderen var pest (jvnfr. den sorte død), st. Antoniusild (s. d.) og spedalskhed (s. d.). I 1500-årene svandt spedalskheden, mens pesten stadig viste sig i større eller mindre epidemier, og hertil kom tre nye smitsomme sygdomme: plettyfus (jvnfr. sprinkler), svedesot (s. d.) og syfilis. Til Danm. kom syfilis 1497 med Jørgen Slenz' sorte garde, og endnu i 1700-årene optrådte syfilis i små lokale epidemier. I 1600- og 1700-årene dominerede kopperne (s. d.), og Europa oplevede i begyndelsen af 1700-årene påny en voldsom pestepidemi, der hærgede Danm. i vinteren 1710—11. I 1800-årene angreb den asiatiske kolera Europa. Danm. havde små lokale epidemier 1850 og den store koleraepidemi, der omfattede hele landet 1853. Senere fulgte mindre epidemier 1854, 1855 og 1857, men siden har Danm. været skånet. (Litt.: Edv. Ehlers: Folkesyfilis i Danmark, 1919, Fr. Hallager: Biskop Knuds Bog om Pesten, 1919, J. F. C. Hecker: Die grossen Volkskrankheiten des Mittelalters, 1865, August Hirsch: Handbuch der historisch-geographischen Pathologie, I—III, 1881—86, Immanuel Ilmoni: Bidrag til Nordens sjukdoms-historia, I—III, 1846—53, F. V. Mansa: Pesten i København 1711, 1844, samme: Bidrag til Folkesygdommens og Sundhedspleiens Historie i Danmark fra de ældste Tider til Begyndelsen af det 18. Aarhundrede, 1873, Jul. Petersen: Koleraepidemierne, 1892, Georg Sticker: Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre, I: Die Pest, 1908, II: Die Cholera, 1912. Se også under de enkelte sygdomme). E. G.

epigrafik, læren eller videnskaben om *indskrifter*, herunder alle indskrifter på sten, metal, lertavler, vokstavler o. s. v.; kun er monter principielt undtaget. Indskrifterne spiller en stor rolle for vor kundskab om den klassiske oldtid. Alle-rede fra oldtiden og middelalderen har man samlinger af indskrifter, men først i renaiss.tiden blev e. mere systematisk dyrket. I 1800-årene er der grundlagt store samlingsværker, hvori alle kendte klassisk-antikke indskrifter er optaget. Foruden græsk og latinsk e. har man nu også

ægyptisk, indisk, kinesisk o.s.v. e. Jvnfr. gravminder og runer. E. K.

epiphanie, *helligtrekongers dag*, $\frac{6}{1}$. Ordet betyder egl. tilsynekomst og hentyder til stjernen, der viste sig for de vise mænd. E. K.

epitafier, se gravminder.

Erhvervsarkivet er — til dels efter udenlandske mønster — oprettet som et supplement til statens arkiver. Det har sæde i Århus, men dets virke omfatter hele Danm. E. modtager arkiver af økonomisk og social karakter, når disse ikke ifølge deres oprindelse hører hjemme i RA. eller LA. Fortrinsvis rummer E. arkiver fra enkelte virksomheder samt fra organisationerne, såvel lokale som landsomfattende.

Arkiverne ordnes som i statens arkiver efter proveniensprincippet (se arkivordningsprincipper). Over det enkelte arkiv optages en registratur på kort; registraturerne samles i et system, der følger den administrative inddeling (amter, kommuner). Man vil således være i stand til at se hvilke arkiver, der findes fra en bestemt by eller et bestemt sogn. Til denne samling af registraturer er — ligeledes på kort — udarbejdet en navnefortegnelse og en fag- og branchefortegnelse.

En særlig brevskriverfortegnelse — såvel over personer som virksomheder — er under stadig udarbejdelse. Blandt andre særlige hjælpemidler er en fortegnelse over billeder i arkiverne af bygninger og byprospekter, idet forretningspapirerne (brevpapir, regninger, fakturaer) tidligere ofte var prydet med billeder af virksomheden eller prospekter over hjembyen.

Blandt de større og mere omfattende fonds skal her nævnes tre: i Industriforeningens (Kbh.) arkiv de af foreningen arrangerede inden- og udenlandske *industriudstillinger* 1834—1919, særlig mærkes udstillingen 1888. I den enkelte udstillings arkiv findes fortegnelser over udstillerne, hvis kreds gerne var landsomfattende, og beskrivelser af de udstillede varer, der undertiden omfattede landbrugsprodukter og husflidsgenstande, men ellers fortrinsvis hidrørte fra håndværkere og industrivirksomheder. I »Foreningen af jyske Landboforeninger«s arkiv findes tilsvarende oplysninger fra de af foreningen 1872—1922 arrangerede *mejeriudstillinger* og *dyrskuer* (s. d.). Det kgl. danske Landhusholdnings Selskabs arkiv (1769—1935) indeholder talrige oplysninger vedr. landbrugets tilstand i de forsk. egne, ligesom der i indstillingerne til selskabets præmier gives værdifulde personalhist. oplysninger om gård- og husmænd, præster og lærere.

Det må bemærkes, at arkiverne fra de lokale organisationer og virksomheder ofte indeholder kilder til andre emner end den egl. erhvervshist. I mangfoldige tilfælde indgår sager vedr. politisk og anden offentlig virksomhed i arkiverne.

Siden 1949 udgiver E. et årsskrift under titlen »Erhvervshistorisk årbog. Meddelelser fra Erhvervsarkivet«. Foruden erhvervshist. artikler og afhandlinger bringes heri meddelelser om alleverede arkiver, ligesom der efterhånden vil blive offentliggjort oversigter over en række af de større arkiver. V. D.

erridspenge. Aflossning i penge af hele eller dele af hoveriet, det samme som arbejdspenge (s. d.). H. F.

Ertebøllekultur, kulturgruppe fra ældre stenalder (ca. 4000—ca. 2000 f. Kr.), opkaldt efter den store skaldyngede eller *køkkenmodding* ved Ertebølle i Himmerland. Det er en udpræget jæger- og fiskerkultur, som er knyttet hovedsagelig til kysterne af det datidige hav. Særlig karakteristisk for kulturen er de store skaldyngede, der består af østers og andre muslinger, blandet med dyreknogler og andet affald fra bopladserne. (Litt.: J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, I, 1938, s. 97 ff., Therkel Mathiasen: Danske Oldsager, I, 1948). C. J. B.

ese kaldtes de piger, der deltog i fiskeriet ved Vestkysten, se bod. Navnet har de fået af deres vigtigste arbejde: at sætte madding på (»ese«) bakkerne (s. d.). En ældre benævnelse på e. er *gravere*, som går tilbage til den tid, da de skulle opgrave sandorm til madding. H. R.

esponton, et stagevåben, hvis klinge har et kort, bredt blad og derunder en tværstang. E., der vistnok er en degenereret partisan (s. d.), anvendtes i 1700-årene som kommandotegn for fodfolkoficerer. A. H.

esse. Hermed betegnes i jyske og fynske egne iflg. traditionen dels den nedre del af en åben skorsten (s. d.) fra gulv til bjælkehojded, dels rummet i den, dels dens åbne ildsted, arnen (s. d.), der her udfylder hele dens bund. I arkivalske kilder fra østda. område anføres esse side om side med skorsten; præcist hvad ordet her betegner, kan ikke afgøres med absolut sikkerhed. Ud fra kilderne og et sammenlignende grundlag tor det dog anses for sandsynligt, at der ved esse her skal forstås en afskærmning af ildstedet, der i form har været som en åben skorsten, der kun går til eller lidt over bjælkehojded. Om essen har været åben foroven, er et spørgsmål; i adskillige tilf. var den overdækket, undertiden med hvælvet dække, og måske har det

været reglen. Var e. åben foroven, drev røgen fra arnen frit op under taget og herfra ud gennem lyren (s. d.); var den overdækket, trak røgen frem under dækket eller op gennem huller i det til tagrum og lyre, eller også fandt den, som det kendes i enkelte tilf. vej ud gennem et rørformet aftræk, der fra dækket førte op gennem taget. Som tilfældet er med skorstene, kunne e. være dannet af brædder (*fjælleesse*) eller opsat af stolper med lerklinet risfletning imellem eller være helt af ler. Endnu i 1700-årene var e. i brug i flere egne af landet, nogle steder nok endnu senere. At e. i form står skorstenen nær, kan næppe betvivles, heller ikke at den på østda. og til dels øst- og nordjysk område står som forløber for denne; hvorvidt den også har været det i den øvrige del af landet, er derimod et spørgsmål (se iøvrigt skorsten og stuehus). sv. j.

estandard. Rytteriets faner. Form og udstyr som fodfolkets faner, mens dragonfanerne tidligere var splitflag. Rostjenesten førte danebrog, da den kom fra hele riget, de andre regimenter landsvåben o. l. med danebrog i øverste hjørne ved stangen. 1842 fik alle e. rent danebrog. På fransk hedder e. også la cornette, og den officer, der førte den, cornet, hvilken titel gik over i da.

G. NO.

etagerer. Et let hyldemøbel med en række hylder over hverandre, beregnet til at stå på gulvet. E. blev særlig i slutningen af 1800-årene, i klunketiden, et yndet møbel til anbringelse af de mange nipsgenstande, som moden krævede. Undertiden var bagsiden af spejlglas, så det så ud, som om der var endnu flere ting på e. (Litt.: *International Mobelhåndbog*, 1945—47.)

H. ST.

eventyr, se folkeeventyr.

evært. Mindre skibstype af ty. eller hollandsk oprindelse, hvis hovedområde blev Nedre Elben, hvor den var dominerende; fandtes også på Fanø. E. havde flad bund med fyldigt forskib og slankere agterskib, stærkt udfaldende og konvekst krummet stævn, stort fladt, udhældende agterspejl med kahytvinduer, jævnlige med hævet agterdæk over kahytten; havde oftest sværd på siden. Førte gaffelsejl med bom, stagfok og klyver, fra 1820'erne også topsejl. På samme tidspunkt indførtes tillige mesan. Der skelnes mellem fiske- og fragtevært. Benyttedes i den nærmere fart på Østersøen og Vesterhavet (Litt.: H. Szymanski: *Der Ever der Niederelbe*, 1932).

K. K.

evige vikarer, se vikarer.

exactor regis, se krongods.

examen artium, se studentereksamen.

examinati juris, se danske jurister.

exemption, lat., betyder egentlig fritagelse og brugtes i middelalderen om et priv., der fritog en kirkelig institution eller enkeltmand for at stå under den sædvanlige jurisdiktion, idet han i stedet blev stillet under en andens myndighed. I Sønderjylland anvendtes udtrykket de exemte kirker om de adelige kirker, der ikke var underlagt provsternes myndighed. J. H.

exemption, egl. undtagelse. Indsigelse i en rets-sag imod modpartens påstand, f. eks. e. non numeratæ pecuniæ, d. v. s. at man ikke har modtaget de penge, man nu sagsøges til at betale, e. manus: at underskriften er falsk. S. I.

Fåremåned, den da. betegnelse for april. Den kaldes således, fordi det er i den måned, at lam-mene fødes, og fårene kommer på græs.

E. K.

Fabrikdirektionen. Under Komm. koll. (s. d.) oprettedes ifølge kabinetsordre ¹⁸/₅ 1782 Den kgl. Fabrikdirektion, der fra det 1777 indrettede Generalmagasin overtog sagerne vedr. tilsyn med fabrikvæsenet, særlig de fabrikker, der fik kgl. understøttelse. F. skulle også indskrive og udskrive forsk. lavssvende og drenge, på-dømme og afgøre stridigheder mellem fabrikan-terne, afgive erklæringer og betænkninger i fabriksager o. l. Den afløstes 1817 af Fabrikdirektørembedet. Af dens arkivalier i RA. skal nævnes kopibøger, journaler og journalsager. (Se Vejl. Arkivr., II, 1892, s. 335). H. H-T.

facultas testandi, en for arveloven af 1845 meddelt speciel kgl. tilladelse til at oprette testamente, idet D. L. kun anerkendte gyldigheden af visse testamenter. Arveloven indrømmede voksne sjælssunde alm. testationsfrihed, alene med den indskrænkning, som følger af reglerne om børns og ægtefælles arveret. S. I.

fad, stort rummål, især for vin, eddike og öl = 4 oksehoveder = 412 potter. 1 stykfad = 12000 potter. I slutningen af 1500-årene rummer 1 f. vin 12 ammer (s. d.) = 1920 potter. 1 f. bly var 6 skippund, 1 f. staal = 2 td. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 199). S. AA.

faddere. Mens den kat. kirke opfatter fadderskab som et slags åndeligt slægtskab, der hindrede ægteskab mellem de pågældende, fastholdt reformatorerne fadderskab som en vigtig institution, idet f. opfattedes dels som vidner om dåben, dels påtog sig særlige pligter over for barnet, hvis forældrene døde. F. spillede en be-

tydelig rolle i 15—1600-årenes sociale liv, ikke mindst på grund af f. gaverne, dåbsgaverne til den nydøbte. Man søgte derfor gerne at samle så mange f. og af så høj byrd som muligt. Adskillige kongebreve stræbte at dæmme op for denne udvikling. Den norske kirkeordinans af 1607 fastsatte tallet af f. til 5, og denne bestemmelse blev optaget i Da. L. 2—5—5. En undersøgelse af f. lister giver ofte værdifuldt materiale for den personallhist. forskning. B. K.

fadebur, klædekammer, forrådshus. Ordets anvendelse om opbevaringssted for rorligt og kostbart gods var årsag til, at det i middelalderen brugtes til at betegne *skatkammer*: kongens, dronningens, biskoppens f., (senere kaldt kammer) samt det omfattende udstyr med tilhørende personale, der fulgte kongerne på deres stadige rejser. De len, som lå under f., kaldtes *fadeburslen* el. *regnskabslen*. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 75, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retsistorie, 1940, s. 339, 356, Kr. Erslev, Danmarks Riges Historie, II, 1898—1905, s. 700. S. AA.

fadeburslen, se len.

fadebursrejse var en kongerejse, en forpligtelse til offentlig *ægt*, hvor bonderne havde pligt til at befordre kongen, hans rejsebagage og rejsefølge, sædvanligvis fra herredsskel til herredsskel. (Litt.: William Christensen, Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 75, Jac. Mandix: Dansk Landvæsensret, I, 1813, s. 413. S. AA.

fag, sine steder også kaldt *binding*, *gulv*, *spænd(e)*, *spænderum*, *stokkelag*, *stolperum*, *veg*, *væggerum*. Rummet mellem to *bindinger* i et hus af bindingsværk (s. d.) og mellem to *spær* i tagrummet. Da spærene i et bindingsværkshus står lige over bindingerne (se *spærtæg*), bliver *stolpe-* og *spærfag* et; i højrems- og sule-huse (s. d.) er forholdene derimod anderledes. Sv. J.

fagforeninger er foreninger af lonarbejdere med det hovedformål at forbedre deres arbejdsvilkår, først og fremmest ved en forøgelse af lønnen eller en reduktion af arbejdstiden. De ældre f. havde tillige til formål at få arbejdsgivernes individuelle lonaftaler med arbejderne afløst af kollektive lonoverenskomster og anerkendelse af en priskurant, d. v. s. en for alle arbejderne gældende lontarif, fælles for alle værksteder. De ældre f. ville også oprette produktionsforeninger, som navnlig forsøgte etableret under arbejdskampe. De blev dog af

ringe betydning. For at sikre sig den nødvendige økonomiske modstandsdygtighed under arbejdskampene dannedes i stedet strejkefunds, som blev almindelige fra 1870'ernes slutning.

Grundlaget for den hjemlige fagforeningsbevægelse blev skabt i 1860'erne og 1870'erne. Næringsloven af 1857, som trådte i kraft i 1862, fejede lavsvæsenet til side og indførte den frie konkurrences princip mellem arbejdere og arbejdsgivere. Dette i forbindelse med det kraftige fald i arbejdernes realløn i dette årti førte til de første foreningsdannelse, som retligt var muliggjort ved junigrundlovens vedtagelse i 1849. Virkelig fart i foreningsbevægelsen kom der imidlertid først i 1870'ernes første femår, da højkonjunktoren gjorde arbejdsgiverne forhandlingsvenlige, mens arbejdernes solidaritetsfølelse samtidig var i stærk vækst. Hertil bidrog oprettelsen af de mange ny fabriksvirksomheder og navnlig den socialistiske bevægelse. Fra første færd gik arbejdernes politiske og faglige organisation hånd i hånd.

De første fagforbund dannedes i 1870'erne og den første fabrikantforening i 1885. I 1898 oprettedes De samvirkende Fagforbund og samme år Dansk Mester og Arbejdsgiverforening. Året efter begyndte den store lockout, som endte med septemberforliget, (Litt.: Povl Engelstoft og Hans Jensen: Sociale Studier i Dansk Historie efter 1857, 1930, Henry Bruun: Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark, I, 1938, G. Norregaard: Arbejdsforhold indenfor dansk Håndværk og Industri 1857—99, 1942). R. W.

fajance, se keramik.

fald var, især i Jylland, betegnelsen for et *agerskifte*, som ellers, navnlig på Sjælland, kaldtes *ås* (s. d.) og andetsteds i Jylland tillige *tægt*. Det er tvivlsomt, om ordet har tilknytning til svensk *fall*, fældet skov, rydning, ryddet og opdyrket jordstykke; snarere skal det udledes af falde i betydningen være beliggende, have sin plads. Ordet hører navnlig hjemme i de områder, hvor man anvender *græsmarksbrug* med 8—12 vange eller f. Ordet træffes også undertiden i en ganske anden betydning, nemlig brøstfald, brøstfældighed eller fæld (s. d.) (Litt.: Sv. Aakjær: Bidrag til Bondesamfundets Historie, 1933, II, s. 135). S. AA.

faldgitter, konstruktion af jern eller jernbeslået træ, der kunne skydes ned som lukke for fæstningsporte, glidende i en slidse i muren. Findes i porttårne undertiden såvel i yderporten som i inderporten. Kendes fra Roms byporte,

men er vistnok bragt til Nordeuropa på korstogstiden. Fremstilles hyppigt i byvåben og på middelalderl. kalkmalerier. (Litt.: C. M. Smidt: Port og Faldgitter i Nat. Mus. Arb., 1939, s. 29 ff.).

AA. R.

faldhat, udstoppet tøjkrans, der anbragtes ovenpå småbørns huer, når de skulle lære at gå. Den tykke vulst forhindrede, at de slog hovedet, når de faldt.

E. A

faldsmål, bøde, navnlig den bøde, et vidne ifalder ved at udeblive efter lovlig indstævning (jfr. frdn. $\frac{2}{3}$ 1741).

S. I.

falkelejer. Ifølge amtsregnskaber og jordebøger fandtes der i Sønderjylland og visse egne af kongeriget i ældre tid f., d. v. s. rug- og ynglepladser for falke. F. bortforpagtedes til falkefangere, der indfangede og dresserede falkene til jagtbrug. Indtægten af f. forsvinder fra regnsk. ca. 1650. (Litt.: Die Heimat, 1925, s. 199—205).

P. K. I.

falkonet, den alm. betegnelse i tiden o. 1500 til o. 1800 for de mindste skytssorter.

A. H.

fallit eller konkurs. Forekommer i da. ret første gang i sidste halvdel af 1600-årene, men egl. lovregler om fallitvæsenet blev først givet ved en lov af 1858. Oprindeligt kunne kun skyldneren begære f., dog således at man anerkendte en ret for kreditorerne til at erklære en borttrømt skyldner for f. Senest i begyndelsen af 1800-årene anerkendte man, at kreditorerne under visse betingelser kunne få fallitbehandling åbnet, selv om skyldneren stadig befandt sig i landet. Formålet med f. er at tilvejebringe en ligelig behandling af skyldnerens kreditorer og således udelukke, at enkelte kreditorer ved eksekution eller ved frivillig aftale med skyldneren får en fordel på de andre kreditors bekostning. (Litt., ang. den ældre ret: I. H. Deuntzer: Den danske Skifteret, 1885, s. 59—73 m. fl.).

S. I.

familie- og folkeskat. Disse to skatter var direkte personskatter, men indførtes 1671—72 som et led i konsumtionen (s. d.) for at ramme den del af landbefolkningen, der ikke svarede hartkornskat. *Folkeskatten* (frdn. $\frac{22}{11}$ 1671) betales af alle, »hvilke i tjeneste hos andre ere«, fra amtskrivere til bønderkarle og -piger med varierende satser for hver kategori. Dertil kom indersteskat (s. d.). Skatten svarede af husbonden mod afkortning i tjenestefolkernes løn. Også i byerne svarede en folkeskat (til 1797). *Familieskatten* (frdn. $\frac{1}{2}$ 1672) skulle erlægges af alle landboer, der ikke tilhørte landalmuen, med en fast sum for hvert familiemedlem.

Konsumtionslovgivningen ændredes for landets vedk. ved frdn. af $\frac{24}{12}$ 1760, der vel bevarer disse skatter, men i de fleste tilfælde henlagde dem til husbonden eller godsejeren, der i stedet pålagdes hartkornskatter, som altså også måtte erlægges af det priv. htk. Hartkornskatterne indgik ved frdn. $\frac{9}{7}$ 1813 i »gamle hartkornskatter«, samtidig med at familie- og folkeskat helt faldt bort. (Litt.: Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie, I, 1908, s. 360 ff., II, 1922, s. 650 ff., J. H. Vogt: Udsigt over det danske Monarchies Skattevæsen, 1815, s. 43 ff., J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 99 ff., 107, H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948, s. 56 ff.).

H. N.

fane. I 1500-årene betegnelse for underafdeling. Ordet f. bruges mest ved rytteriet og *fænik* ved fodfolket, men grænsen er ikke skarp. Betegnelsen afløstes i Christian IV.s tid af kompagni ved begge våben.

G. NO.

faner. Brugen af f. som samlingsmærker i kamp går langt tilbage i tiden. Her i Norden kendes det såkaldte *ravnebanner*, nævnt sidste gang 1066. Med våbenmærkernes fremkomst i 1100-årene opstod den heraldiske f., der var prydet med ejerens våben. Fanen blev efterhånden et symbol på suverænitet og anvendtes bl. a. ved forleninger. Ved siden af den heraldiske f. førte mange fyrsteslægter tillige en korsfane, en skik der vistnok går tilbage til korstogstiden. En sådan korsf. ligger antagelig til grund for dannebrog.

Da de hvervede hære blev alm. i 1500-årene, opstod en ny fanetype, soldaterf., til hvilken det hvervede mandskab aflagde troskab. Når de igen aftakkedes, blev fanedugen revet fra stangen som symbol på, at soldaterne løstes fra deres ed. Ialtfald o. 1600 begyndte man herhjemme at tilføje et lille dannebrogsmærke i f., der ellers som regel førte det kgl. navnetal eller den landsdels våben, hvis navn regimentet bar. 1785 indførtes rene dannebrogsgf. for grenaderkompagnierne og i 1842 blev dannebrog enhedsf. i hæren, ved fodfolket som egentlig f., ved rytteriet som estandard (s. d.). (Litt.: Helge Bruhn: Dannebrog, 1949).

A. H.

fang var i middelalderen betegnelsen for en bys, enestegårds eller hovedgårds samlede tilliggende, *pertinentia*. Senere også om byjord, især græsmark, til hvis udbytte enhver i byen havde ret; fælles græsjord, hvor tilsynet med det løsgående kvæg var overladt til en *fangsfoged*. S. AA.

fardag. Den dag hvortil fæsterne kunne opsigte og fratræde deres gårde. (Jvnfr. opsigelse). F. var oprindelig ikke den samme overalt; i Skåne var det torsdag efter påske, i det meste af Jylland mikkelsdag og på Sjælland $\frac{1}{5}$, men også andre tidspunkter anerkendtes som rette f. andre steder i landet. Ved frdn. af $\frac{11}{7}$, 1654 reguleredes f. til over hele riget at være $\frac{1}{5}$, og dette gentoges i D. L. 3—13—7. Fæsteren skulle yde landgilde og gøre hoveri til f. og svare bygfæld ved fratrædelsen. Hvis husbonden forlangte rugen sået inden f., skulle han godtgøre fæsteren udsæden (Litt.: H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 296). H. F.

farsot, se epidemier.

farvere. Kunsten at farve har været kendt i Danmark siden romersk jernalder, og farveplanten vajd (isatis tinctoria) kendes fra fundene ved Ginderup i Thy. Den blev senere afløst af indigo. De fleste farvestoffer stammede som de ovenfor nævnte fra planteriget, og af andre gamle farvestoffer kan nævnes krap, orseille og de forskellige slags farvetræ: brasilietræ, blåtræ, gultræ samt galæbler. Fra dyreriget hentesede kochenillen. De gl. f. anvendte også mineralske farvestoffer, særlig til bejdsler, med hvilke tekstilerne blev behandlet, før de blev underkastet den egl. *farvning*. Alun, vinsten og forskellige syrer var især nødvendige. Den store omvæltning i farveteknikken opstod ved opfindelsen af anilinfarverne 1856, der blev taget i brug i Danm. i 1860'erne. Blandt de første var anilinviolet og fuksin. Også indigo fremstilles nu kunstigt. Farvekeden betegnes *kype*. F. i Danm. beskæftigede sig også med *kalluntrykning*, der foregik med forme, dels skåret i træ, dels dannet af messingstifter eller ved en kombination af begge dele. Desuden har f. ofte beskæftiget sig med overskæring og anden efterbehandling af klæde. I »Den gamle By« i Århus findes et fuldstændigt farveri. Skønt f. dannede et zünftigt håndværk, var de i Danmark ikke organiseret i lav, men deres virksomhed var et privil. erhverv, se C. Nyrop: Danske Farvere, 1900. Forsk. fra det erhvervsmæssigt drevne farveri var den virksomhed, der blev udfoldet i hjemmene, hvor man for en stor del benyttede indenlandske farveplanter. H. SØ.

fasbindere stod som medlemmer af vintapperlavet og fremstillede vinfade. Se lavsartiklerne af 1694, § 14. H. SØ.

fastelavn er et nederty. låneord, der betyder fasteaften, aftenen før den store forårsfastes nor-

male indtræden *askeonsdag*, altså *hvidetirsdag*, kaldt således af sin hvide mad, boller og strutter i kogt mælk. I ældre tid hed denne dag fede tirsdag, fordi man ved overdådige måltider af flæsk og kød tog afsked med det kære kød før den lange faste. F.-søndag hed på samme måde *flæskesøndag*. De mest iøjnefaldende af f.s. skikkene som f. eks. at *rise f.*, klæde sig ud eller maskere sig, at slå *katten af tønden*, foretage ringridning (s. d.) eller foretage *dystløb* er forholdsvise sene lån fra sydlandsk eller mellemeuropæisk, især nederty., hanseatisk kultur. Andre momenter i f. skikkene, som f. kongens store ridt i spidsen for sit følge, går formentlig tilbage til den fællesnordiske *midvinterfest*, julen. (Litt.: Troels Lund: Dagligt Liv i Norden, VII, 1903, s. 99—133, J. S. Møller: Fester og Højtider i Nordvestsjælland, II, 1933, s. 13—44 og 119—66, L. Hagberg: Stora rofvor och långt lin i Fataburen, 1913, s. 129—66 samt Henning Henningsen: Dystløb i danske søkøbstæder og i udlandet, 1948).

H. EL.

fattigblok. Fra gl. tid var der i kirkernes våbenhuse, i værtshuse og på andre offentlige steder opstillet blokke, hvori der kunne henlægges gaver til understøttelse af fattige. Indtil 1803 bestod det offentlige fattigvæsens indtægt for en væsentlig del af tilskud, indsamlet på denne måde. Også efter 1803 vedblev man at indsamle penge i f., og endnu den dag idag findes der i de fleste kirker en f. I henhold til lov af $\frac{9}{3}$ 1856 om tilvejebringelse af midler til fri fattigunderstøttelse henlagdes indtægten af kirkebøsserne til de fattiges kasse (s. d.).

H. J.

fattiges kasse, de oprettedes i h. t. lov af $\frac{9}{3}$ 1856 om tilvejebringelse af midler til fri fattigunderstøttelse og om disse midlers bestyrelse. Kassen fik sine indtægter fra frivilligt indsamlede bidrag i kirken, andre gaver samt afgift ved tinglæsning af visse dokumenter. Formålet var at yde understøttelse til sådanne personer, der ikke var antaget til forsørgelse under det kommunale fattigvæsen. Kassen bestyredes af en direktion på 3 mand, valgt af de kommunale vælgere på 3 år. Kasserne fik aldrig større betydning. H. J.

fattigfoged eller *stodderkonge* er navnet på en mandsperson, der havde til opgave at holde et sogn eller distrikt ryddeligt for omstrejfende, fremmede tiggere. Som regel udvalgte en af sognets fattige til dette embede, og der krævedes blot, at han var større og stærkere end de øvrige tiggere. Som regel udbetaltes der ham en ducor for hver pågreben fremmed tigger. Ved plakater af

$\frac{5}{7}$, 1803 ophævedes institutionen. Dog tillodes det sognene en kortere tid at engagere særlige betjente med det formål at holde distriktet frit for fremmede omstrejfer. I løbet af 1800-tallet forsvandt f. fuldstændig.

H. J.

fattigforstandere benævntes de borgere, der som borgerligt ombud havde til opgave at føre tilsyn med de trængende, der fik understøttelse af det offentlige fattigvæsen. Allerede frdn. af $\frac{24}{5}$, 1708 kendte såkaldte inspektører. Ved fattiglovene af 1802 og 1803 udvalgte 3—4 sognebeboere til sammen med sognepræsten at bestyre fattigvæsenet. Disse fattigkommissioner ophævedes ved landkommunalloven af $\frac{9}{7}$, 1867 og købstadsloven af $\frac{20}{5}$, 1868. Sognerådet, henholdsvis byrådet, overtog nu administrationen af det offentlige fattigvæsen, og disse kommunale råd kunne enten udpege enkelte medlemmer af rådene eller personer uden for disse til som f. at føre tilsyn med fattigplejen eller medvirke ved administrationen af fattigvæsenet. Fattigloven af $\frac{9}{4}$, 1891 gjorde ingen ændring i dette forhold.

H. J.

fattiggård. I købstæderne fandtes fra gl. tid forsk. fattighuse, hvor en del af byernes trængende fik husly og fuld forplejning. I løbet af 1800-årene omdannedes mange af disse huse til såkaldte forsørgelses- og arbejdsanstalter, hvor man forsøgte at samle alle byens fattige. Det populære navn for en sådan anstalt blev f. De fattige fik her fuld forplejning og husly, men der afkrævedes dem arbejde som vederlag for den ydede understøttelse. I en vis periode var f. den tap, hvorom hele den kommunale fattigpleje drejede sig. Henimod århundredets afslutning kom indretningen i forfald, og med tiden blev byernes f. enten rene tvangsarbejdsanstalter eller husvildeinstitutioner.

På landet trængte f. frem omkring 1860. Årsagen hertil var det vældige pres på det kommunale fattigvæsen i 1850'erne og 1860'erne. Sognet indkøbte en mindre landejendom, hvor samtlige sognets fattige blev indlagt, både børn, arbejdsføre voksne og fattige. Som vederlag for opholdet måtte samtlige lemmer udføre et arbejde. Fra sognets side var f. tænkt som et skræmmebillede, og der findes adskillige eksempler på, at trængende afholdt sig fra at søge fattighjælp eller nøjedes med en ringe understøttelse af frygt for at blive indlagt på f. I blade og aviser rettedes en kraftig kritik mod dette system, og fra omkring 1890 begyndte f. på landet at forsvinde. (Litt.: Harald Jørgensen: Studier over det offentlige

Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark, 1940).

H. J.

fattighus. Ved testamente og gaver kom købstæderne ofte i besiddelse af huse, som anvendtes til bolig for trængende borgere. Ved reglement af $\frac{5}{7}$, 1803 henlagdes disse huse under administration af den stedlige fattigkommission, som fortsat anvendte dem som boliger for byens trængende. I løbet af 1800-årene omdannedes flere af husene til såkaldte forsørgelses- og arbejdsanstalter (jvnfr. fattiggård).

Også på landet kom fattigkommissionerne i besiddelse af en del småhuse, som anvendtes til opholdssted for sognets fattige. Flere af disse var i en ynkelig forfatning. Ved cirk. af $\frac{3}{12}$, 1856 fastsatte Indenrigsministeriet en række minimumskrav til indretningen af nye f. Mange kommuner saboterede imidlertid disse bestemmelser, og f. var gennemgående ret elendig indrettet. (Litt.: Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark, 1940).

H. J.

fattigkommissioner. Ved plakat af $\frac{5}{7}$, 1803 oprettedes i hvert landsogn og hver købstad en f. Sognepræsten var født formand, og desuden havde politimesteren eller en repræsentant for denne sæde i f. foruden 3 eller 4 sognebeboere. Det var kommissionens opgave at administrere den offentlige fattigpleje under tilsyn af amtsfattigdirektionen. I h. t. landkommunalloven af $\frac{9}{7}$, 1867 og købstadloven af $\frac{20}{5}$, 1868 overgik kommissionernes forretninger til henholdsvis sogne- og byrådet.

H. J.

fattigvæsen. I middelalderen var det den kat. kirke, som påtog sig forsørgelsen af samfundets trængende. Den oprettede forsk. stiftelser i byerne, indsamlede almisser og uddelte understøttelser. Ved reform. brød det kirkelige f. sammen, og forpligtelserne overgik til staten, der imidlertid ikke formåede at løse opgaven. Folgen var en opblomstring af tiggeriet, og omvandrende betlere plagede landet. For at komme ondt til livs forlangte staten, at trængende medborgere skulle optegnes på lister og forsynes med en særlig legitimation, der gav dem ret til at tigge inden for et bestemt område, enten et sogn eller et hrd. Tiggeriet legaliseredes, og samtidig drev man ivrig klapjagt på alle, der tiggede uden offentlig bemyndigelse eller uden for det distrikt, hvor de hørte hjemme. Denne ordning varede indtil 1708, da der udstedtes en lov om betlere i Damn. Tiggeri blev herefter forbudt, og det pålagdes sognene at indrette et offentligt f., som kunne tage

sig af alle fattige. Visse afgifter henlagdes til *fattiggassen*, der iøvrigt skulle fyldes ved frivillige bidrag. Fra myndighedernes side udfoldede man i 1700-årene store anstrengelser for at oprette et offentligt f., men resultaterne var små, da der kun indkom ubetydelige bidrag i fattiggasserne. I 1802—03 reorganiseredes det offentlige f. Man indførte en formelig fattigskat, der kunne ud-pantes, hvis den ikke blev erlagt i tide. Der indrettedes *fattigkommissioner* i by og på land, og man understregede sognets forpligtelser til at for-sørge egne fattige. Ved embedsmændenes ihærdige anstrengelser lykkedes det nu overalt at etablere et kommunalt f. i by og på land. Oprin-delig gaves forplejningen i form af naturalier, siden gik man over til pengeunderstøttelser, der var lettere at administrere. Langsomt formind-skedes det tidligere så alm. tiggeri, uden dog helt at forsvinde. I de fattiges borgerlige stilling ind-trådte i løbet af 1800-årene en vis deklassering. Personer, der nød fattigunderstøttelse, måtte ikke gifte sig uden tilladelse, og ved grundloven af 1849 fik de ikke del i den alm. valgret. Dette med-førte, at man begyndte at tale om modsætningen mellem værdige og uværdige trængende, og man overvejede at give den første gruppe en bedre behandling end de egl. fattiglemmer. Ved loven af $\frac{9}{4}$ 1891 om alderdomsunderstøttelse fik man alle værdige gamle trængende bort fra det offentlige fattigvæsen, og ved sygekasseloven af $\frac{12}{4}$ 1892 blev en anden stor gruppe, der hidtil var faldet f. til byrde, unddraget dette. Med udbyg-ningen af den moderne sociallovgivning er det lykkedes i høj grad at formindske antallet af de personer, der må søge f. om hjælp. Efter gen-nemførelsen af de store sociale love i 1933 (so-cialreformen) er antallet af fattigunderstøttede ganske ubetydeligt. (Litt.: Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens histo-riske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede, 1940, Danmarks Kultur ved Aar 1940, III, 1942, s. 1—118, E. Marstrand m. fl.: Den danske Stat, 1940, s. 127 ff.).

H. J.

favn, længdemål, udgjorde 3 alen. Iflg. lov af $\frac{19}{2}$ 1861 kaldes 100 favne 1 kabellængde (s. d.). I landmål var 6 f. = 1 fjerding (s. d.), 24 f. et agerbøl (s. d.). (Litt.: Svend Aakjær i Nord. Kult. XXX, 1936, s. 218 f., 236 f., Kong Valde-mars Jordebog I, 1926—43, s. 82).

S. AA.

fed. Gl. da. benævnelse for en lav, flad, fast halvo eller jordstrimmel langs med vand, f. eks. Fedet ved Skælskør og ved Kerteminde. I mid-delalderen anvendes det desuden om de afmær-

kede pladser ved kysten, hvor hansestædernes kobmænd opholdt sig i fisketiden, og hvor deres boder stod. I D. Schäfers: Das Buch des Lü-beckischen Vogts auf Schonen, 1927, s. CIV—CXXXVI, findes en beskrivelse af f. ved Skanor og Falsterbo. Hver hansestad havde sit bestemte område, afmærket med jernkors i de fire hjørner. På f. lå kobmændenes boder bygget af træ og des-uden fogedens og kompagniets hus. På f. holdt yderligere bødkere, gældkoner og sildesaltere til. F. havde egen jurisdiktion under ledelse af fogden, der var de fremmedes repræsentant over for den da. stat. Se yderligere C. Nicolaisen: Dragor i Middelalderen i Fra Arkiv og Museum, II, s. 333—38, 350—53.

H. R.

fejsgump. Udtrykket forekommer i forsk. søn-derjyske landsbyvedtægter og anvendtes om et sædstykke, som samtlige eller en enkelt af grande-mændene skulle lade blive stående til sidst som vederlag til en af grandemændene for en ham pålagt byrde, f. eks. at holde bytyren. Ordet er formentlig beslægtet med fissemand. (Litt.: Søn-derjydsk Månedsskrift, XXV, 1949, s. 171 ff. og XXVI, 1950, s. 46—50).

P. K. I.

feldberedere er navnet på semsgarverne, der garvede med fedtstoffer, modsat logarverne, der benyttede bark.

H. SO.

feloni, et i lensretten forekommende begreb, der bestod i lensmandens brud på den ham over for lensherren påhvilende troskabspligt. Følgen af f. var, at lenet var forbrudt.

S. I.

feltskærere kaldtes de bartskærere (s. d.), der gjorde tjeneste i hæren.

E. G.

felttegn. Kendetegn for afdelinger og personel i samme hær. For afdelingerne fane og estandart. Under Frederik II indførtes et skærf i konge-husets farver — rødt og gult — som kendetegn for officerer og senere kvaster på partisan, espon-ton og kårde. Nu fores det her i landet kun som port-épée for befalingsmænd med kgl. udnæv-nelse. Personellet ved de allierede hære i krigene mod os 1813—15 og 1864 bar et hvidt armbind. Sml. frihedsbevægelsens armbind.

G. NO.

femsel, stof vævet med 5 søl (skafter). For 1700-årene er betegnelsen *fifskaft* det almindelig-ste.

E. A.

femtendagsbrev. I tiden for D. L. indlededes eksekution i fast ejendom med, at domhaveren hos Rigens Kansler erhvervede 4 breve, der på-lagde domfældte at rette for sig. Det første brev fastsatte en frist af 15 dage og betegnedes derfor som f.

S. I.

fenne. Ordet har i Sønderjyllands marskegne

oprindelig været anvendt om de som regel langstrakte med brede grøfter omgivne marker i kogene og har derfra bredt sig til det ovrige Sønderjylland som benævnelse for indgroftede engarealer eller indhegnede græsmarker. I Vestslesvig anvendes ordet også om agermarker. F., der også træffes hist og her i Norrejylland, er et låneord, vistnok af frisisk oprindelse. P. K. I.

fenstre, fenster(l)n, kiltgang (d.v.s. natgang), natløberi o. l. kaldes en i Mellemeuropa, Norge, Sverige og Finland meget yndet selskabelig bondeskik, der ofte blev en forløber for det egl. frieri. Skikken bestod i, at medlemmer af den enkelte landsbys ungdomslag (karlelag) temmelig sent lørdag aften tog sig den frihed, delvis i flok og følge, at opsøge landsbyens piger for at passiare med dem. Pigen bestemte selv, hvilken karl, der — påklædt — fik lov til at sove ved hendes side om natten. Foretrak pigen stadig en enkelt karl, trak de andre sig tilbage. Skikken begunstigedes ofte af de herskende primitive boligforhold, hvor kvinderne sov for sig selv i stalde og udhuse, samt om sommeren i sæterne. Hermed må også sammenlignes den ved middelalderens slutning blandt de højere stænder i Nordtyskland og Skandinavien kendte sædvane at sove hos hinanden »på tro og love« og landsbyungdomslagets alment til indblanding i landsbyens selskabelige former, f. eks. ved valg af gadelam og gadebasse, ved pardans. At f. (gå til pigens vindu) træffes ikke som skik i Danm. undtagen i et par egne, Ero og Fanø (»gå i råd«), der vender mod Slesvig og Holsten, hvor sammenkomsterne i 1700-årene stærkt bekæmpedes af øvrigheden. (Litt.: K. Rob. V. Wikman: Die Einleitung der Ehe, 1937, Gustav Friedrich Meier: Brauchtum der Jungmannschaften in Schleswig-Holstein, 1941, Danske Viser 1530—1630, IV, 1919, s. 269). H. G. -N.

feria betød oprindelig på latin hvile- eller fri-dag, men brugtes i middelalderen som betegnelse for de almindelige ugedage. Da ugens første dag var søndag, blev feria secunda mandag, feria tertia tirsdag o.s.v. I middelalderen og 1500-årene var det almindeligt at datere efter helgendage (se dateringsmåde), og man skrev da ofte i stedet for mandag efter St. Hansdag feria secunda post festum Johannis. Også ved den senere kirkelige dateringsmåde var brugen af f. alm., f. eks. feria 3 nativitatis Christi, 3. juledag. J. H.

ferroandin, halvsilkestof. Kendt fra 1600-årene.

fester. Den danske bondes f. falder i tre grupper, årets højtider (se årsfester); livets højtider

(se barsel- og begravelsesskikke, bryllupsfester) og de forsk. arbejdsgilder (se gilder). Vigtigste behandlinger: H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I—II, 1889—99, bedst i de senere udvidede udgaver, J. S. Møller: Fester og Højtider i gamle Dage, I—II, 1928—33, Henrik Ussing: Aarets og Livets Højtider, 1925, samme: Danmark i Fest og Glæde, I, 1935, s. 7—116, II, 1935, s. 7—109, III, 1935, s. 7—51, IV, 1935, s. 7—151, Aug. F. Schmidt: Lexikon over danske Gilder, 1950.

H. EL.

feston, guirlande af blomster, frugter og bånd, anvendt i romersk ornamentik og genanvendt i renaiss. stilen.

AA. R.

feuille morte, se fillemort.

fiale, lille, dekorativt spir. I bygningskunsten i reglen helt af sten og anbragt på murkroner, støttepiller og gavle. Undertiden har den i kraft af sin vægt en statisk opgave i konstruktionen. Særlig anvendt i middelalderen. Kendes også, i mindre målestok, i guldsmedekunst og billedskærerarbejde. Kaldes også *pinakel*.

AA. R.

fibula, se højlenål.

fideikommis, se stamhus.

fidimere, rettere vidimere (sml. vidisse), kommer af lat. video, jeg ser, og bruges i betydningen sammenligne en afskrift med orig. og bekræfte dens rigtighed. Formen fidimere er måske opstået af udtrykket *in fidem copie*, til bekræftelse af afskriften.

J. H.

filigran, af lat. filium, tråd og granum, korn. Guld- eller solvsmedearbejde. Udføres af rund eller firkantet tråd og små, støbte korn eller kugler, der loddes sammen (som oftest på et underlag, en plade) i rigt varierede, dekorativmønstre som rosetter, stiliserede blomster og ranker. F.-arbejde har været kendt siden klassisk oldtid og i Norden siden jernalderen, og da dette lette, netagtige arbejde i forhold til det ringe forbrug af kostbart metal er af stor dekorativ virkning, har det særlig i folkekunsten fundet rig anvendelse gennem århundreder.

H. ST.

fillemort, egl. feuille morte, dødt lov. Brungul farve.

E. A.

Filmsarkivet. Oprettet 1913 som Statens Arkiv for historiske Film og Stemmer. Har nu lokaler i Nat. Mus. Indeholder filmsoptagelser af forsk. begivenheder, der har særlig hist. og kulturel interesse, f. eks. enkelte glimt af kongehusets, rigsdagens og besættelsestidens historie, en del eksempler på da. scenekunst, litt., gl. håndværks udførelse, folkelige skikke og livsformer m. m. På grammofonplader gengives en lang række af

vore største personligheders stemmer, ligesom man også har optaget prøver af forsk. dialekter, folkelige viser, musik m. m. (Litt.: Betænkning ang. Statens Arkiv for historiske Film og Stemmer, 1942). P. H. K.

finansarkiver. Rigets finansstyrelse lå indtil 1771 under Rtk. og foregik navnlig i de under dette hørende *assignationskontorer* (det dansk-norske og det tyske). 1771 oprettedes imidlertid *Finanskollegiet* som øverste organ for den finansielle og økonomiske styrelse, men indskrænkedes efter Struensees fald til at omfatte penge-, bank-, mønt- og kurssager. Fik 1784 hovedsagelig sit gl. virksomhedsområde. Aflostes 1816 af *Finansdeputationen* som øverste centralorgan for finansstyrelsen og 1848 af Finansministeriet. Fra 1771—84 sorterede assignationskontorerne under Finanskollegiet, 1784—1816 under Finanskassedirektionen (se nedenfor) og 1816—48 under Finansdeputationen. Blandt assignationskontorernes arkivalier (se Vejl. Arkivr., III, s. 5—64) skal nævnes afregninger (s. d.), regler over etaterne (Civiletaten, Land- og Søetaten), d. v. s. fortegnelser over lønninger til de her ansatte, samt afregnings- og assignationsbøger.

Foruden nævnte myndigheder fandtes en række andre med forsk. formål og meget forsk. varighed. *Finanskassedirektionen* 1784—1816 havde penge-, bank-, mønt- og kurssager samt statsgældsvæsenet m. m. under sig. *Den ekstraordinære Finanskommision* 1772—84 havde i dette tidsrum den øverste finansstyrelse. Den 1762 indrettede *Overskattedirektion*, ophævet 1782, havde bestyrelsen af den da udskrevne ekstraskat og statsgældens forrentning og afbetaling, 1768—70 tillige administrationen af de antvorskovske og vordingborgske domæner og fra 1770'erne overdirektionen af den islandske, grønlandske, finmarkske og færøske handel m. m. Overbestyrelsen af banken og sager ang. den udenlandske gæld overgik 1782 til Overbankdirektionen, fra 1785—1813 Overbankdirektionen for Banken og den synkende Fond. *Direktionen for Statsgælden og den synkende Fond* 1816—48 skulle forrente og afdrage den inden- og udenlandske gæld; blandt dens arkivalier findes en række sager vedk. da. ejendomme og personer (københavnske ejendomme, len og stamhuse, ejendomme i ostifterne og i Jylland). Fra 1769—71, 1773—84 bestod *Skatkammeret*, fra 1784—1803 *Skatkammerdirektionen*, fra 1803—16 *Skatkammeradministrationen*, der bl. a. havde med

pensioners afholdelse at gøre. — Registratur over nævnte myndigheders arkiver i Vejl. Arkivr., III, 1900. H. H-T.

fingerbredde anvendes en sjælden gang som længdemål = $\frac{1}{16}$ fod. S. AA.

fiolenbrun, brunlila farve.

firemarksdrift eller *firevangsbrug* er en, især på Lolland, forekommende udvidelse af trevangsbruget fra 3 til 4 vange. F. er bevidnet fra 1492 og opstod dels ved at dele en allerede eksisterende vang i to eller ved at indtage et tidligere vænge eller indelukke til vang. Rotationen var som regel rug og hvede, byg og havre, ærter og havre, udlæg til græs. Også *femvangsbrug* fandtes på Lolland, med yderligere et år med byg for udlæg. (Litt.: Henrik Pedersen i Hist. T., 8. r., I, 1907—08, s. 129 ff., Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 19 ff., Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 123. Jvnfr. driftssystemer). S. AA.

firkløverornament, *firpas*, sammen med *trepas* et kløverbladslignende, got. ornament, anbragt i stavværk (s. d.) eller som murblending, i sidste tilfælde ofte som fortløbende bånd.

AA. R.

fiskehjeld. Stativ til tørring af fisk, bestående af pæle med snore imellem, hvorpå de rensede fisk hænges to og to, sammenbundet ved halen. Det er mest fladfisk og torsk, der tørres nu; tidligere tørredes også sild.

H. R.

fiskemåned, den da. betegnelse for sept. Det er den måned, da efterårsfiskeriet begynder.

E. K.

fiskeri. Et samlet forsøg på at udrede det da. f.s. hist. er aldrig gjort. Derimod findes der for enkelte perioder og områder ofte fortrinlige behandlinger. Hovedparten af disse skyldes top. forfattere, og de allerfleste hidrører fra sidste halvdel af 1700-årene og første halvdel af 1800-årene, bl. a. i den række amtsbeskrivelser, der udgaves på Landhusholdningsselskabets foranledning. Forud herfor findes enkelte arbejder, hvoraf det vigtigste er Arent Berntsen: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, 1656, hvor også fiskeriet er behandlet. Det første egl. hist. arbejde er D. Schäfer: *Das Buch des Lübeckischen Vogts auf Schonen*, 1887, hvor mod-bogen (s. d.) udgives og handelen og fiskeriet ved Skanor og Falsterbo kommenteres. Fra da. side behandlede zoologen Kroyer samme emne, men denne meget hist. interesserede forsker nåede kun at få udgivet meget lidt af sine store samlinger til da. fiskeris hist. Steenstrup slog ned

på et centralt emne med sin afhandling om fiskerlejerne, se sild eleje, men fik ingen umiddelbare efterfølgere. I Tidsskrift for Fiskeri, 1866—73, Nordisk Tidsskrift for Fiskeri, 1874—87, og Dansk Fiskeriforenings Medlemsblad, 1892—1902, findes mange værdifulde afhandlinger, bl. a. over fiskerilovgivningen i Danm. En udmærket tilstandsbeskrivelse er givet af C. F. Drechsel: Oversigt over vore Saltvandsfiskerier, 1890, med mange kort og plancer. Dens moderne afløser er Dansk Saltvandsfiskeri, 1935, der bl. a. indeholder en meget fyldig litt. oversigt. Det nyeste arbejde er Fiskeriet i Danmark, I—II, u. å. Her findes en god oversigt over litt. vedr. ferskvandsfiskeriet.

H. R.

Fiskerimuseet (Dansk Fiskeriforenings Model-samling). Oprettet 1888 og har lokaler i Nørregade 7, Kbh. Indeholder en modelsamling af fiskefartøjer, en redskabssamling og en fiske-samling. I modelsamlingen findes repræsenteret de forsk. typer af fiskefartøjer, som har været brugt i tiden fra 1500-årene til vore dage. Red-skabssamlingen indeholder et meget stort og al-sidigt udvalg af de gennem tiderne benyttede redskaber, såvel til storfiskeri (havfiskeri) som til det mindre fiskeri ved strand og i fjorde. Illustrerer klart fiskeriets udvikling og giver os et indtryk af de vilkår, hvorunder vore fiskere har arbejdet i såvel ældre som nyere tid. (Litt.: Fiskerimuseet 1888—1948).

P. H. K.

¹⁾ **fjerdning**. I ældre tid var det ret alm., at hrd. var delt i fjerdedele, i f., undertiden også i tredinger og settinger (s. d.). Inddelingen i f. forekommer allerede i J. L., og f. spillede en rolle ved udtagelsen af visse nævninge og måske også ved opkrævning af skatter. En tilsvarende inddeling i f. forekommer også i købstæderne, hvor den de fleste steder efterhånden blev afløst af inddelingen i røder (s. d.).

J. H.

²⁾ **fjerdinger**, enheder i jorddeling og jordvurdering, som regel vist $\frac{1}{4}$ bol, hvilket stemmer godt med, at f. er ca. 24 td. land i gennemsnit (Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—43, s. 82). I en middelalderl. liste over jorddeling og jordvurdering siges, at 2 agre gør en f., 8 favne udi en eng er en f., 4 f. gør 8 mark sølv (Nord. Kult. XXX, 1936, s. 236). Hvor bolet deles i 24 favn, er en f. altid 6 favn. Denne enhed i jorddeling må ikke forveksles med delingen af herredet i 4 fjerdinger.

S. AA.

³⁾ **fjerdinger**. Oftest et rummål på $\frac{1}{4}$ td., i smørvægt ofte = 4 lispund = 31,744 kg. Kendes dog også i betydningen fjerdningkar (s. d.) om

$\frac{1}{4}$ skæppe. (Litt.: Nord. Kult. XXX, 1936, Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I—II, 1936—43)

S. AA.

fjerdningkar, undertiden fjerdning (s. d.), var i kornmål betegnelse for $\frac{1}{4}$ skæppe = $4\frac{1}{2}$ pot = 4,35 l. Fra hartkornsberegningen gik f. over i jordmålet, og blev fra 1681 betegnelse for $\frac{1}{4}$ skæppe land = $437\frac{1}{2}$ □ alen = 172 m².

S. AA.

fjerdningkiste, en pengekasse til opbevaring af offentlige midler fra en fjerdning (s. d.). J. H.

fjerdingsmænd. Betegnelse for mænd, udpeget af hver fjerdning (eller kvarter) i købstæderne for at bistå ved skatteopkrævning og fore tilsyn med markeder og handel; hvervet var borgerligt om-bud. Betegnelsen afløstes senere af rodemestre. (Litt.: M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 152 f., O. Smith: Næstved, 1935, s. 82, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 431, 434).

SV. L.

flåd. Benævnelsen på de korkstykker eller beholdere af metal eller glas, der fastgøres til forsk. fiskeredskabers øvre del og tjener til at holde dem oppe under fiskeriet (jvnfr. synk). Oprindeligt benyttedes hertil lette træsorter, såkaldt *flådtræ*, men fra o. 1800 vandt først og fremmest kork indpas som flåd.

H. R.

¹⁾ **flage**, de firkantede plader, malten lægges på i køllen (s. d.), når den skal tørres. I ældre tid var f. altid flettet af vidier; senere har man også brugt gennemhullede brædde- eller jern-flager.

SV. J.

²⁾ **flage**, se stænge.

flagrehat, let, kyseformet sommerhovedtøj for kvinder, afstivet fortil med vurer og med flæse i nakken. Især brugt ved høstarbejde. Senere kaldet *helgolænder*.

E. A.

flaskebul, af flaske = flig. Trøje eller liv-stykke med udskåret eller fliget skød.

E. A.

fledføring. En person, der har overdraget alt, hvad han ejer og i fremtiden måtte erhverve, til en anden mod til gengæld at blive underholdt af denne. Ordningen omhandlede allerede i landskabslovene og ophævedes først ved tinglysningsloven af 1926. M. h. t. ordningen efter D. L. se F. T. J. Gram: Den danske Formueret, II, 2, 1864, s. 556—79.

S. I.

Flensborgsten, en lille, undertiden kun 3 cm tyk mursten, først af mørkrød, senere af hvidgul farve og fortrinlig kvalitet. Importen begyndte i 1600-årene, først fra Holland under navnet »*mopper*«, senere fra teglværkerne ved Flensborg Fjord, og havde i de følgende 200 år betydeligt

omfang. Anvendtes foruden til murerarbejde meget som gulvsten, i reglen stillet på kant i sildebensmonster. (Litt.: Keramik, red. af Johs. Andersen og Viggo Sten Møller, 1946, s. 257).

AA. R.

fletter = fletninger, frisur for ugifte kvinder og brude. Allerede fra tidlig middelalder, måske endnu tidligere bar ugifte kvinder utildækket hår, mens gifte skjulte håret under lin eller hue. I 1200-årene anbragtes de båndomvundne fletninger opsat på hovedet, ofte med et bånd eller en krans foran. Denne hårmode er bevaret indtil slutningen af 1800-årene i almuens brudehovedtøjer, hvis navne børe (s. d.), hårbånd (s. d.), flettelad, flettenakke og nakkestykke alle er afledt heraf. Pandebåndet blev med tiden bredere, og tillige med et senere tilføjet nakkestykke dækkede det efterhånden fletningerne og dannede et helt hovedtøj. (Litt.: Ellen Andersen: Brudens hovedtøj i Nat. Mus. Arbm. 1949).

E. A.

flinte (*flinterør*, *flintebosse*) anvendtes i 1600-årenes første halvdel om geværer med snaplås, i anden halvdel tillige og vel hyppigst om egl. flintelåsgeværer. Efter at hjullåsen henimod 1700 var gået af brug, blev f. ensbetydende med bosse.

A. H.

flod, ældre, folkelig betegnelse for sygelige afsondringer: hovedflod (snue), orefflod, blodflod (fra livmoderen) o. s. v.

E. G.

flonel, blødt, løstvævet uldent eller halvuldent stof med opkradset overflade. Kendt fra 1600-årene.

E. A.

flor, se grebning.

floret, ¹⁾ silketøj, vævet af affald af silkekøner, ²⁾ fint, meget løstvævet horgarns- eller bomuldslærred. Florelbånd, simple bånd af f. silke, oftest blandet med bomuld.

E. A.

florin, udmøntet fra 1252 i Florens (deraf navnet), siden efterlignet og forringet i mange lande; i Tyskland og Nederlandene også kaldet *gulden*, da gylden (s. d.)

G. G.

flos, stof med luv af løkker eller overskårne trådender, indknyttet i løstvævet grundstof. Tekniken kendt fra oldtiden. F. kan også betyde stof af silke- og kamelhår, loddent på den ene side og overskåret som flojl.

E. A.

flyndergård. Specielt isfiskeri, der bruges bl. a. på Ringkøbing fjord. En f. består af et system af huggede våger, hvorimellem flyndergarnene, rektangulære net forsynet med flåd og synk, udspringes i flere eller færre parallelle rækker. Imellem de udsprungne net findes huller, hvori

der pulser, mens fiskeriet står på. Tid efter anden drages nettene til en af vågerne og tømmes for fisk. Fiskeriet foregår hele natten.

H. R.

flyveblade, trykte, billige publikationer af ringest mulig omfang (et blad eller et ark), indeholdende beretning om aktuelle politiske begivenheder og andre nyheder. F. har lige fra bogtrykkerkunstens opfindelse haft uhyre betydning i den politiske agitation; de blev forløbere for den senere avispresse. Ældste kendte da. f. er trykt i Odense 1582 og omhandler tyrkernes erobring af Rhodos 1580. (Litt.: R. M. Stolpe: Dagspressen i Danmark, I, 1878, s. 38—102, Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi 1482—1550 og 1551—1600 (1919—1935), DanskeViser 1530—1630, VI, 1931, s. 281—86)

H. G.-N.

flæskesøndag, *fastelavnssøndag*. Man styrkede sig ved solide flæskespiser, svinchoveder og ærter, til fasten, som begyndte om onsdagen. Dagens for og efter fastelavnssøndag hed på lignende måde *flæskelørdag* og *flæskemandag*.

E. K.

fløjaltre, se altre.

¹⁾ **fod**, længdemål, kendes allerede fra oldtidsfund i Danm. 1 f. var $\frac{1}{2}$ alen = 12 tommer, som ved lov af $\frac{6}{8}$ 1875 sattes til 31,385 cm. Den sjællandske f. var 31,63 cm, den jyske 28,76 cm; men i Sønderjylland kendtes forskellige f. på mellem 29 og 30 cm. I middelalderen har man, i hvert fald i kirkebyggeriet, også brugt den romerske fod, der var på 29,5 cm, muligvis også den græske fod på 33 cm. (Litt.: Nord. Kult. XXX, 1936, s. 218 ff., N. E. Nørlund: De gamle danske Længdeenheder, 1944, Danmarks Kirker, Thisted Amt, II, 1942, s. 1054 ff.)

S. AA.

²⁾ **fod**, se fodrem og syld.

foder, ældre stort rummål for vin, honning m. m. I Kong Valdemars Jordebog var 1 f. honning = 10 pondera, hvert *pondus* mulig = 1 tønne. I 1600-årene var 1 f. vin = 6 ammer (s. d.) = 960 potter, 1 f. bly = 1 fad (s. d.) var 6 skip-pund. (Litt.: Nord. Kult. XXX, 1936, s. 180, 199, 239, Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I—II, 1926—43).

S. AA.

foderlo, sine steder også kaldt *fodergulv*, *rystehus*, *hakkelse-*, *skærelø*. Rum op til heste- eller kostald, hvor man har foder til dyrene liggende, og hvorfra de tit fodres. Det er ikke alle vegne, man har haft særskilt f.; rummet er heller ikke lige fast ved heste- og kostald; almindeligst er det ved hestestalden. Adskillige steder har f. tillige tjent som tærskelo (se lo). I hestenes f. blev i reglen også hakkelsen skåret.

sv. J.

fodernød kaldtes et stykke kvæg, der af fæstener skulle fodres for godsejeren.

H. P. H.

fodrem, sine steder også kaldt *fod*, *lejd*, *underlejd*, *syld*, *syldtræ*, *tilje*. Det vandrette, gennemgående tømmerstykke nederst i en væg af bindingsværk (s. d.), der hviler på grundstenene, *sylden*, og som væggen stolper, der er tappet ned i det, står på.

SV. J.

fodstykke, sine steder også kaldt *lejd*, *syld*, *syldholt*, *-stykke*, *-træ*. Vandret tømmerstykke, som nederst i en væg af bindingsværk (s. d.) umiddelbart over grundstenene, *sylden*, er indtappet mellem de på denne stående *væg-stolper*.

SV. J.

fogderi. Det område, der hører under en fogeds embedsmyndighed. Udtrykket var alm. i Sønderjylland, hvor de indviklede jurisdiktionsforhold medførte, at mange ejendomme blev en slags enklaver, der undertiden blev samlet i et fogderi. Af de mest kendte var Bolderslev fogderi, der hørte under Haderslev a., og de seks løgumklosterske f., der bestod af den del af Løgumkloster a., der lå uden for selve birket.

J. II.

fogedbord. Betegnelse for et mindre retsmøde, der holdtes i byfogedens hus en gang ugentlig af byfogeden, nogle rådmænd og byskriveren. Sager der ikke kunne føres til ende her, henvistes til rådstueretten. Kendt fra Helsingør i 1500-årene og vistnok afløst af rådstuemeøder for lukkede døre. (Litt.: L. Petersen: Helsingør i Sundtoldtiden, II, 1929, s. 102, M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 122).

SV. L.

fogedpenge, en afgift på 10% af stedsmål og sagefald, der af fæstener eller den domte blev ydet til ridefogeden, hvis overvejende, visse steder eneste, indtægt, det var. F. kendes fra kronogods 1576, fra adelsogods 1602 og var måske en aflossning af det ældre *fogedgæsteri*. F. var normalt penge, men kunne være naturalier. (Litt.: H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 87 ff., W. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede, 1903, s. 485 f.).

H. F.

foldeværk, et fladeornament, der kun anvendes i snedkerkunsten og ligner folder, runde eller skarpkantede, i stof eller pergament, men formodentlig udelukkende har snedkerens profilhøvl som baggrund. Opstår i middelalderens slutning, og anses for et typisk got. ornament, men holder sig med stor stædighed i Vestjylland langt ind i renaiss. tiden. Har i landets forskellige egne typiske særpræg: f. eks. i Koge en pil, i Ribe

udhuggede hjerter. (Litt.: C. A. Jensen: Danmarks Snedkere og Billedskærere, 1911).

AA. R.

foldudbytte kendes først fra 1600-årene og næsten kun fra hovedgårde og var forholdet mellem udsæet og høstet korn. F. var 1610—60 ca. 2,2 for rug, 3,2 for byg, 2,2 for havre, men steg i århundredets løb. Midt i 1700-årene var f. ca. 4 for alt korn under eet, ca. 1800 5 på bondejord, 7 på hovedgårdsjord, der i det hele gav størst f. Vejrforhold influerede stærkt på f., der ofte var mindre end udsæden. (Litt.: Ax. Nielsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte, 1933 (se register: Getreidebau), H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 103 ff., Hist. T., 10. r., VI, 1942—44, s. 439 ff., Fort. og Nut., XIII, 1939—40, s. 20—31).

H. F.

folkebiblioteker i moderne forstand er først oprettet i 1900-årene, og især efter bibliotekslovens vedtagelse 1920 har bevægelsen spredt sig over hele landet. Bibliotekerne er enten selvejende institutioner eller ejes af foreninger eller kommuner og har tilskud fra staten; deres opgave er at tjene den alm. folkedannelse og folkeoplysning ved at stille såvel skønlitteratur som belærende og faglig litt. til rådighed. Gennem oprettelsen af *børnebiblioteker* og *skolebiblioteker* er muligheden for en viderebygning og supplerende af skolens arbejde til stede, og f. er det nødvendige grundlag for *studiekredsarbejdet* og andet oplysningsarbejde. De enkelte *sognebiblioteker* samarbejder indbyrdes og med *købstadbibliotekerne*, hvoraf de større fungerer som *centralbiblioteker* og skal købe bøger, som de mindre biblioteker ikke til daglig har brug for eller midler til. Centralbibliotekerne yder desuden de mindre biblioteker hjælp ved bogvalg, katalogisering, lokale indretning, m.v. Som *overcentral* fungerer Statsbiblioteket i Århus (s. d.), som anskaffer litteratur i videre omfang end de enkelte centralbiblioteker. Benyttelsen er gratis. *Statens Bibliotekstilsyn* har tilsynet med f. og yder den fornødne tekniske vejledning samt sørger for personalets uddannelse i *Statens Biblioteksskole*. *Folkebibliotekernes bibliografiske Kontor* har til hovedopgave at udsende trykte katalogkort, sælleskataloger, bibliografier m. m. Gennem *Søfartens Bibliotek* og *hospitalsbibliotekerne* har f. forøget deres indsats i det folkeoplysende arbejde.

A. F.

folkebøger omfatter i snævrere forstand folkelige romaner, anonym underholdningslitt., der gennem håndskrifter og senere gennem talløse

tryk har fundet udbredelse over hele Europa. Grundstammen er romaner eller noveller, der har optaget sig meget af ældgammelt episk fællestof, der kommer fra orienten, men har fået fast form til forsk. tid. I Danm. begynder trykkene 1501 med Carl Magnus; mest berømt er f. som: Jesu Barndomsbog 1508, Griseldis 1528, Olger Danske 1534, Faust 1588, Jerusalems Skomager 1607, Melusina 1613. De ældre f. er nu udgivet og kommenteret af J. P. Jacobsen, Jørgen Olrik og R. Paulli i værket: Danske Folkebøger fra 16.—17. Aarhundrede, I—XIV, 1916—36. I bd. XIII, s. 175 gøres rede for en række yngre f., tidligere nævnt i Rasmus Nyerup: Almindelig Morskabslæsning, 1816.

H. G.-N.

folkedragt kaldes den særprægede påklædning, som landboerne tidligere har båret. Et særkende for f. er dens langsommere udvikling end købstadmoden, de materialer, hvoraf den fremstilledes og dens egnspræg. F. er ikke nogen mode, opfundet specielt for bønder. Den har udviklet sig af de højere stænders mode, men som følge af bondesamfundets afsondrethed og relative fattigdom er f. fulgt langsommere med i udviklingen. Den har ikke optaget alle nye modepåfund, og den har i mange tilf. med utrolig sejhed holdt fast ved gamle traditioner. Ikke så få af de klædningsstykker og smykker, der har været båret lige op til nutiden, har former, der går helt tilbage til oldtid og middelalder. De materialer, hvoraf f. fremstilledes, har gjort den forsk. fra modedragten. I de allerfleste tilfælde var stofferne tilvirket i hjemmene, kun silkebånd, kniplinger o. s. v. købtes i byerne eller hos omvandrende bissekræmmere. F.s særpræg skyldes også en vekselvirkning mellem gode og dårlige tider. I opgangsperioder havde bønderne råd til at købe moderne og kostbare dragter og smykker. Men en påfølgende nedgangstid, hvor nyanskaffelserne blev sjældnere, bidrog til at fæstne moden og gøre den mere gammeldags. Den største forskel mellem bydragt og f. viser sig dog i egnspræget. Mens de højere stænders dragt er nogenlunde ens overalt, udviklede de små, isolerede bondesamfund særlige former i dragten, der ofte varierede fra sogn til sogn. Dette forhold kendes endnu i sen tid fra Fanø, Amager, Røsnæs og Falster. Egnspræget viser sig særlig tydeligt i kvindernes påklædning, fortrinsvis i hovedtøjet. Det skyldes den omstændighed, at kvinderne var langt mere bundne til hjemstavnen end mændene, der under soldatertjenesten, som handelsmænd

og som sømænd havde lejlighed til at se og lære nyt.

Man regner, at f. opstod på renaiss. tiden, da forskellen mellem by og land blev mere udpræget end tidligere. Bønderne var blevet en fattig og foragtet kaste, der også i klædedragt skilte sig ud fra de andre stænder. — Landbrugets begyndende industrialisering i 1840'erne er en af de vigtigste årsager til f.s ophør. Mens bondegården tidligere havde været en selvforsynende institution, hvor rede penge var en sjældenhed, skabtes der nu ved salg af landbrugsprodukter mulighed for at købe færdigvarer i større udstrækning end før. Det mere intensivt drevne landbrug lagde også større beslag på kvindernes arbejdskraft årel rundt, så der blev mindre tid til spinning og vævning (en forudsætning for f.s bevaring). Alle-rede i 1860—70'erne var f. så godt som uddød her i landet, og i vore dage bæres den kun af gamle koner på Fanø og af fiskerkonerne i Skovshoved, mens Amagerne kun bærer f. ved særlig festlige lejligheder. (Litt.: Elna Mygdal: Amagerdragter, Vævninger og Syninger, 1932, J. S. Møller: Folkedragter i Nordvestsjælland, 1926, Ellen Andersen: Danish Folk Costumes, 1949, Sig. Svensson: Skånes folkdräkter, 1935, A. M. Nylén: Folkligt dräktskick, 1947, T. Gjessing: Gudbrandsdalens folkedragter, 1949).

E. A.

folkeeventyr. Gl. fortællinger, gående i arv ved mundtlig overlevering fra slægtled til slægtled, undertiden i årtusinder, eller vandrende fra folk til folk, fra Indien til Island, og i hovedsagen mærkelig ensartede fra land til land inden for den ariske folkeæt, mens folkesagnene (s. d.) skifter fra folk til folk, i samklang med de enkelte landes naturvilkår, kulturforhold og hist. oplevelser. F.s yndlingsemne er helten, der drager ud for at vinde prinsessen og det halve kongerige, eller heltinden, der forløser eventyrets fortryllede kongesøn. Danm. har store og værdifulde samlinger af f., især samlede af Sv. Grundtvig fra 1843, Evald Tang Kristensen og Jens Kamp, men ingen almenkendt og folkeelsket samling som brødrene Grimms folkeeventyr i Tyskland og Asbjørnsen og Moes' i Norge, selv om der findes ganske fortrinlige f. i Sv. Grundtvigs klassiske samling: Gamle danske Minder i Folkemunde, I—III, 1854—61. (Litt.: Hans Ellekilde: Vore danske Folkeeventyr, I, 1928, og Nordisk Kultur, IX, 1931).

H. EL.

folkehøjskoler, se højskoler.

folkelige bevægelser, omfattende gruppedannelser med kulturelt, politisk eller socialt-økon-

misk sigte (jvnfr. det svenske begreb: folkrörelser). Som eks. på f. b. kan nævnes: De gudelige vækkelser (fra 1820'erne), den nationale opvågningen i Nordslesvig (fra 1840'erne), Grundtvigianismen og Indre Mission, socialismen, andelsbevægelsen, husmandsbevægelsen m. m. Derimod kan en litterær retning som Brandesianismen eller en teologisk som Barthianismen ikke kaldes f. b. Der kræves en omfattende tilslutning fra brede lag til et program eller visse ideer, for at man kan tale om f. b. Endvidere må gruppedannelsen udvikle sig på demokratisk grundlag, »fra neden« og ikke »fra oven«, og den må være af en vis stabilitet og varighed. Derimod er det ikke nødvendigt med et stærkt organisatorisk apparat, selvom de fleste f. b. efterhånden udvikler et sådant. Undertiden overlever organisationen den egl. bevægelse. (Litt.: Ib Koch-Olsen m. fl.: De danske Folkerørelser, udg. af Studenterforeningen, 1943, P. G. Lindhardt: Vækkelser og kirkelige retninger i Danmark, 1951).

r. s.

Folkemålsudvalget er et udvalg, nedsat 1909 med det formål at samle materiale til undersøgelse af danske dialekters lyd- og formlære og til ordbøger over de da. omål. F. udgiver fra 1927 tidsskriftet Danske Folkemaal og fra 1936 Udvalg for Folkemaal Publikationer. Udvalgets kontor i Fiolstræde 1, København K, indeholder foruden et håndbibliotek først og fremmest de store seddelsamlinger til omålsordbogen, hvis udgivelse ventes påbegyndt om få år; dernæst samlingerne til den bornholmske ordbog og til undersøgelserne af Sønderjyllands og Nørrejyllands dialekter; endvidere en ms.samling, indeholdende dels en række ældre undersøgelser af da. dialekter, dels ca. 150 udfyldte ordlister, hver med op imod 2000 typeord til belysning af dialekternes lyd- og formlære; en kvartbladsamling med sagligt ordnede sammenhængende dialekt-optegnelser; en saglig registrant over udvalgets ikke emnemæssigt ordnede samlinger og over samlingen »dansk folkeliv« i Dansk Folkemindesamling; og endelig fonogramsamlingen med ca. 100 fonografvalser og ca. 500 grammofonplader med dialektprøver, og billedsamlingen med ca. 1200 fotografier af redskaber o. l. (Litt.: Poul Andersen i Fort. og Nut., IX, 1931—32, s. 161—210, i Da. Folkem., VI, 1932, s. 65—86, og XII, 1938—39, s. 17—64).

A. B.

folkemarkeder. Når tjenestefolk agtede at søge en ny plads, kunne de drage til f. Sådanne kendes fra Kolding, Haderslev, Ribe, Ålborg og Sla-

gelse. I overleveringen herom nævnes også Varde og Ringkøbing, men det har ikke været muligt at få denne tradition bekræftet. Et sommermarked i Ringkøbing, hvor tyende lejede sig væk, blev vistnok betragtet som et f. Mest kendt var det f., der holdtes på Rendebanen i Kolding. Det fandt her sted i forbindelse med St. Hansmarkedet og med byens store Mikkelsmarked $\frac{28}{9}$. Endvidere $\frac{2}{11}$, hvor karle søgte vintertjeneste som tærskere og røgere. Da man i gl. tid skiftede tyende til Mikkelsdag $\frac{28}{9}$, var f. på denne dag mest besøgt. Tjenestefolkene stod i deres hjemegns særlige dragt opstillet langs huse; landmænd fra Nørre- og Sønderjylland samt Fyn synede dem og fæstede dem, lønnen blev aftalt og fæstepenge givet. Kolding f. blev efter beslutning af byrådet ophævet i december 1909. I Ribe afholdtes f. 14 dage før midsommer, i Slagelse $\frac{1}{5}$ og $\frac{1}{11}$, i Ålborg ved samme tid. Skikken kan også påvises i Nordtyskland, Elsass og Skotland. (Litt.: H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1889, s. 63—65, P. Eliassen: Kolding fra Middelalder til Nutid, 1910, s. 418, 461 og 550, August F. Schmidt: Skanderup Sogn, 1926—28, s. 212 f., Kræn Bjerger i Vendsyssel Tidende $\frac{20}{10}$ 1949, Historisk Aarb. for Soro Amt, 1951, s. s. 78—82).

A. F. S.

folkemedicin. I almindelighed forstår man ved f. kure, almuen især har brugt mod sygdomme. Ofte peger disse ved deres primitivitet tilbage til en meget fjern fortid, og i andre tilfælde kan man spore oldtidens eller middelalderens lægekunst, der er overleveret gennem datidens videnskabelige skrifter. Med det mangelfulde kendskab, man havde til livet, dets love og til naturkræfterne, er det forståeligt, at man ofte troede, at sygdommene var påført af dæmoner eller af onde mennesker. Derfor søgte man at værne sig mod og bekæmpe sygdommene ved okkulte kunster. Man brugte *amuletter*, *trylleformler* o. s. v., og man *strøg*, *signede* eller man *transplanterede* sygdommene til jord, sten, vand, planter og dyr, og man brugte kirkemuld, rav, stål, sølv, planter, visse dele af dyr, ben og tænder af døde, sekreter som spyt, urin o. l., som værnemiddel eller som medicin.

Folk, der praktiserede uden faglig uddannelse, kaldte man *kloge folk* eller *kvaksalvere*. Undertiden havde disse iøjnefaldende held med deres kure, måske fordi midlerne, de brugte, var gode, eller fordi sygdommene og kurene havde en psykologisk side. (Litt.: Hovorka u. Kronfeld: Vergleichende Volksmedizin, I—II, 1908, E. T.

Kristensen: Gamle Raad, 1922, A. Chr. Bang: Norske hexeformularer, 1902, F. Orth: Danmarks Trylleformler, I—II, 1917—22, samme: De danske Besværgelser mod Blod og Vrid, 1922, I. Reichborn-Kjennerud: Vår gamle troldomsmedisin, I—V, 1928—47, H. Kau: Af de kloge Mænds og Koners Saga, I—II, 1919—22, Louise Rasmussen: De kloge Koner i Vindblæs, 1927, Johs. Bech: Laust Glavind, 1939, H. P. Hansen: Kloge Folk, Folkemedicin og Overtro i Vestjylland, I—II, 1942—43, samme: Primitiv Folkemedicin i Sprog og Kultur, 1945, 1950, Kristen Boers: Dansk veterinær Folkemedicin, I—II, 1939—41, Paul Heurgren: Husdjuren i nordisk folktro, 1925, I. S. Møller: Om Kvaksalveri og Kvaksalvere, 1942). H. P. H.

folkeminder omfatter *folkedigtning*, folke-musik (s. d.), folketro (s. d.) og beretninger om folkeliv i festsik og hverdagskår. F. indsamles, ordnes og undersøges af institutionen Dansk Folkemindesamling (s. d.) samt udgives af foreningen Danmarks Folkeminder (s. d.). Indsamlinger af folkeliv foretages også af *Udvalg for Folkemål* til brug for den store kommende da. folkemålsordbog samt af Dansk Folkemuseum (s. d.) som et led i Nationalmuseets etnologiske undersøgelser. Vigtigste samlinger af alle slags da. f.: Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder i Folkemunde, I—III, 1854—61, Evald Tang Kristensen: Jyske Folkeminder, I—XIII, 1871—97, samme: Skattegraveren, I—XII, 1884—89, samme: Efterslæt til »Skattegraveren«, 1890, Jens Kamp: Danske Folkeminder, 1877, Evald Tang Kristensens Æresbog ved H. Ellekilde, 1923). H. EL.

folkemusik (dansk) kaldes den instrumentale og sangmusik, der gennem mundtlig overlevering er truffet i brug hos almuen i forrige århundrede som en levning eller efterligning af ældre tiders kunstmusik. Den enkelte melodi har gennem tiderne været udsat for idelige ændringer af nedbrydende eller opbyggende art; undertiden kan der skabes nye kunstneriske værdier. Det folkelige da. melodistof forefindes registreret i Dansk Folkemindesamling; righoldige prøver foreligger på tryk: Oversigt i Folklore Musical Publications de l'Institut International de Coopération Intellectuelle, 1939, s. 35, Nordisk Kultur, XXV, 1934, *Melodiudgaver med melodier fra forsk. lid.*: A. P. Berggreen: Danske Folkesange og Melodier, 1869, W. Arnholtz, Schiørring og Videro: Gamle danske Viser, I—V, 1941—42. *Primitivmusik*. G. Skierne: The lures, 1949, samme: Guldhornene,

Musikhist. Arkiv, 1939. *Middelalder*. Angul Hammerich: Musikmonumenter fra Middelalderen, 1912, Erik Abrahamson: Elements romains et allemands dans le chant gregorien et la chanson populaire au Danemark, 1923, Marius Kristensen: En Klosterbog, 1933, Hortense Panum: Middelalderens Strengeinstrumenter, I—II, 1917—28. *Melodier til den nordiske middelalders folkeviser i nutidsoverlevering*: Sv. Grundtvig: Danmarks gamle Folkeviser, XI, Melodier, med oplysninger om udgavens kilder, 1935, Hj. Thuren og Grüner-Nielsen: Færøske Melodier til danske Kæmpeviser, 1923, Catharinus Elling: Vore Kjempeviser, 1914, P. Hamburger: Thomas Laub, Bibliografisk Fortegnelse, 1932. Visedans: Grüner-Nielsen: Vore ældste Folkedanse, 1917, samme: Folkelig Vals, 1920. »Kæmpevisens efterklang« og *skæmteviser o. 1500 til o. 1700*: N. Schiørring: Det 16. og 17. Aarhundredes verdslige danske Visesang, I—II, 1950. E. Tang Kristensen: Skjæmteviser, 1903, Percy Grainger: Danish Folkmusic Settings, H. Johansen: Viser i bornholmsk Mundart, 1911. *Nyere Melodier til skillingsviser, visebøger og teaterstykker o. l.* Alfred Nielsen: Sangkatalog, I, 1916, II, 1924, Madsen-Steensgaard: Folkets Sangbog, 1903, Poul M. Pedersen: De gamle skillingsviser, 1950, Lars Larsen: Hvad vore Fædre sang, 1913, Broby-Johansen: Sangbog for den danske Sømand, 1937, A. P. Berggreen: Sange for det danske Hus- og Selskabsliv, 1871. *Kirkesang og gudelige melodier*. Grüner-Nielsen: Degnesang i Festskrift til H. P. Hansen, 1949. *Rim, remser, lege, opsange, signaler*: E. Tang Kristensen: Dyr-fabler og Kjæderemser, 1896, S. T. Thyregod: Danmarks Sanglege, 1931, Grüner-Nielsen: Din Skaal og min Skaal, Kulturminder, 1945—47. H. G.-N.

folkesagn. Ved f. forstås fortællinger, der berettes fra slægt til slægt, eller vandrer fra egn til egn, de såkaldte *vandresagn*. F. vil for det første forklare hjemegnens naturmærkværdigheder, dens bakkedrag og bjerge, søer og vandløb, helligkilder og kæmpesten. De knytter sig med førkærlighed til kulturmindesmærker, stendysser og gravhøje, kirker og herregårde eller fortæller om fremtrædende personligheder. F.s fjerde hovedemne er sagnene om hjemegnens skæbne gennem tiderne, om den sorte død, svenskekrigene eller englænderkrigen, ligesom f. med fortællingerne om *Holger Danske* kaster blikket ud i fremtiden. Danm. er meget sagnrigt og har været det gennem alle tider, hvad Saxe og Svend

Aggeson afgiver vidnesbyrd om. F. findes i middelalderl. kroniker, i adelige slægtbøger, i folkevisehåndskrifter eller viseudgaver og i præsteindberetninger. I 1800-årene er f. samlede i stort tal af J. M. Thiele, Sv. Grundtvig, Evald Tang Kristensen, Jens Kamp og siden 1906 af Dansk Folkemindesamling (s. d.). Den vigtigste sagnudgave er Tang Kristensen: Danske Sagn, I—VII, 1892—1901, og samme: Danske Sagn, ny række, I—VI, 1928—36, samt Svend Grundtvig: Danske Folkesagn, I—II, 1946—48 ved H. Ellekilde. Af stor vigtighed er også J. M. Thieles: Danmarks Folkesagn, I—II, 1843, med henvisninger til det ældre stof, sml. Festskrift til Vilh. Andersen, 1934, s. 112—34. For Sønderjylland er Karl Müllenhoffs sagnsamling: Sagen, Märchen und Lieder aus Schleswig-Holstein und Lauenburg, 1845, af uvurderlig betydning, ikke mindst i Otto Mensings nyudgave 1921. Se også den under folkeminder anførte litt. H. EL.

folkeskole. Betegnelsen f. eller højere folkeskole blev fra midten af 1840'erne alm. brugt om bøndehøjskoler (s. d.), der som f. eks. Rodding eller Hindholm havde et videregående sigte. N. F. S. Grundtvig og Chr. Flor brugte sommetider f. i stedet for det besværligere ord folkehøjskole, men også officielt — f. eks. i skoleloven af $\frac{2}{3}$ 1856 — taltes der om »højere folke- eller bondeskoler«. Lærerne ved de højere folkeskoler kaldtes undertiden folkelærere til forskel fra lærerne ved almueskolerne. Fra 1860'erne afløstes betegnelsen f. af (folke-)højskoler (s. d.), og fra 1899 trådte navnet f. officielt i stedet for almueskoler og brugtes derefter udelukkende om kommuneskolerne i by og på land. R. S.

folketro bygger på to hovedforudsætninger, 1) *personlighedstroen*, troen på personlige væsens indvirkning i modsætning til modernismens forklaring ud fra upersonlige årsager, f. eks. svindsot tilskrevet heksens onde vilje og ikke smittefarlige bakterier, og 2) *krafttroen*, troen på de upersonlige tings, man kan næsten sige, personlige kraft. Som typisk eksempel kan nævnes, at hørfro iflg. folketroen har kraft til at hindre onde gengangeres indtrængen i huset. F. ligger ikke blot til grund for væsentlige dele af folkesagn og folkeeventyr men også for mangfoldige foreteelser inden for almuens arbejdsliv og festskik. Alle ting, der skal fremmes og trives, skal således foretages i *ny*, fra månens nytænding til fuldmåne, mens ting, der skal tage af, skal foretages i *næ*, tiden fra fuldmåne til næste ny-

tænding. H. F. Feilbergs Bidrag til en Ordbog over jydsk Almuesmaal, I—IV, 1886—1914, er en fremragende folketrosordbog med simple, naturlige og reelle forklaringer. Der findes i Dansk Folkemindesamling et utrykt tillæg til denne folketrosordbog med henved en kvart million henvisninger til f. fra alverdens lande, udarbejdet af Feilberg for hans død 1921, og en anden systematisk, stikordsordnet samling af folketrosafskrifter, foreløbig hovedsagelig fra Danm. og de andre nordiske lande. De vigtigste da. stofkilder er iøvrigt: Jacob Bircherod: Fynsk Folketro og Festsik, 1734, ved I. M. Boberg, 1936, J. M. Thiele: Den danske Almues overtroiske Meninger, 1860, og Jens Kamp: Dansk Folketro ved I. M. Boberg, 1943. Meget stof er trykt i Skattegraveren, I—XII, 1884—89, sml. Tang Kristensen: Efterslæt til »Skattegraveren«, 1890, s. 274—75, og samme: Gamle Folks Fortællinger om det jydsk Almueliv, I—IV, 1891—93 og tillægsbindene dertil, 1900, samt Nordisk Kultur, XIX, 1935. H. EL.

folketællinger. Den ældste af disse er fra 1769; kun det statistiske materiale er bevaret i RA., ikke navne m. m. på de enkelte personer. Dog findes enkelte fuldstændige tællinger i LA. (for Horsens i Viborg LA., for Aabenraa by, Aabenraa og Logumkloster amter og for Tønder by i Aabenraa LA., for Haderslev i Haderslev byarkiv). Fra 1771 har man Oeders »efterretninger om ægtepar, enkemænd og enker, for Kbh. (undt. Nørre og Vester kvarterer), Amager, Bornholm, Møen og Sjælland«. Her anføres ikke hustruernes navne og for enkerne kun sidste mands navn. Den ældste bevarede f. er fra 1787, derefter følger fra 1801, 1834 (for Kbh. er kun bevaret St. Annæ, Øster og Vester kvarterer), 40 og 45. Fra og med f. 1845 opgives også fødestedet for de anførte personer. Derefter holdtes f. 1850, 55, 60, 70, 80, 85 (kun for Kbh.) og 90 (den sidste alm. tilgængelige tælling). De iflg. f. afholdtes 1901, 1906, 1911, 1920 o. s. v. — Foruden for det egl. kongerige har RA. f. (dog ikke fuldstændige) for Slesvig fra 1803 (det meste i »Landes-archiv« i Slesvig), 1835, 40, 45, 55 og 60, for Holsten (ufuldstændig) for 1840, 45 og 55 samt for Lauenborg for 1845 og 55, endvidere f. for Færøerne (1801, 34, 50 o. s. v.) og for Grønland (1834, 40 o. s. v.) og nogle for Vestindien. Koncepter til f. kan nu og da findes i LA. Ang. publicering af f.s. resultater, se befolkningsstatistik. (Litt.: E. Marquard: Folketællingerne og deres Benyttelse i Fort. og Nut., III, 1921, s.

137—148 (de her anførte lakuner er dog, navnlig for Slesvig, vildledende), Albert Fabritius og Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning, 1943, s. 180—185).

H. H.-T.

folkeviser er den gængse betegnelse for den middelalderl. nordiske riddervisedigtning, hvoraf fra selve middelalderen kun haves optegnelser af et par brudstykker, men som gennem mundtlig overlevering har forplantet sig fra slægt til slægt i århundreder og er blevet overleveret siden 1550 gennem bondeoverlevering, adelvise- og bondevise-bøger, flyveblade samt viseudgaver (Vedel 1590, Syv 1695, Tragicæ 1657). Denne 2- eller 4-linjede episke danseviser (dansen endnu bevaret på Færøerne) betegner højdepunktet i nordisk middelalderl. digtekunst og er blevet til under indflydelse fra fransk og engelsk. Den ældste nordiske »dans«, der antydes o. 1100, har dog muligvis blot været langdans til sang af en strofe lyrik (jvnfr. fransk Carole). Den episke visedigtning synes derimod at have haft sin blomstringstid 1250—1450. Fra sidste del af middelalderen stammer vel digtningen af de lange romanviser samt overførelsen af de saga-påvirkede vestnordiske f. til Danmark og Sverige. De da. f. er nu udg. og kommenteret i Svend Grundtvig og Axel Olriks store udgave: Danmarks gamle Folkeviser, I—IX, 1853—1923, behandlede 539 visetyper. Værket fortsættes med heftevis udgivelse af supplementsbd. X (tekster) samt bd. XI (melodier). Grundtvigs ordningssystem er: I kæmpeviser (berøring med norsk-islandsk sagalitt. og med tysk heltedigtning), II naturmytiske viser og legendeviser, III hist. viser, IV—VII ridderliv, VIII romanviser, IX lyrisk-episke viser. Det store antal visevarianter, der nu foreligger samlet fra alle nordiske lande, takket være adelsdamer og almuetraditions-optegnere som Evald Tang Kristensen (Danm.), Landstad og Sophus Bugge (Norge), V. U. Hammershaimb (Færøerne) o.s.v., gør det muligt trods den slette overlevering at danne sig en del forestillinger om den enkelte visetypes oprindelige indhold. Noget i retning af restitutioner foreligger hver på sin måde i Svend Grundtvigs, Axel Olriks og Ernst v. d. Reckes populære viseudgaver, men ingen af disse forskere har ment at give virkelige restitutioner. En fuldstændig fortegnelse over videnskabelig litt. om f. er meddelt i Oluf Friis: Den danske Litteraturs Historie, I, 1945. En oversigt over hele den nordiske f. er givet i Nordisk Kultur, IX, 1931. En fortegnelse over titlerne på europæisk folkeviselitt. findes i

John Meier: Deutsche Volkslieder, Balladen, I, 1935. — Ved siden af de middelalderl. ridderviser træffes de mere borgerlige og almueagtige *skæmteviser* (og nidviser), som også delvis har nordisk udbredelse. Emnerne hentes fra det daglige liv indenfor bonders, håndværkeres, studenters og præsters kreds. Uheld, slagsmål, drik, æden, ægteskab og kæresteri behandles med drøj humor. Eller fantasien råder, og der skildres utrolige begivenheder og dyr med menneskesædvaner. De da. skæmteviser i udg. efter almuetradition ved E. Tang Kristensen 1903 og efter visehåndskrifter og flyveblade ved H. Grüner-Nielsen 1928. — Under begrebet f. hører endvidere en række viser fra tiden 1550—1750 af folkelig karakter, som af Svend Grundtvig er benævnt *kæmpevisens efterklang*, dels viser i folkeligt versemål, dels indvandrede tyske »Volkslieder«. De kan inddeles i gudelige og moraliserende viser, romanviser, kærlighedsviser, forsk. stænder o.s.v.; se N. Schiørring: Det 16. og 17. århundredes verdslige visesang, I, 1950, hvori s. 50—179 bl. a. er opregnet de fleste efterklangstyper.

— Endnu en fjerde art f. kan nævnes, nemlig de populære viser, der gennem skillingsstryk ved hjælp af gadesangere, markedssangere, spillemænd, klubber, teater og varieté fandt stor udbredelse (til egne melodier) i by og på land i sidste halvdel af 1800-årene og efterhånden fortrængte den ældre visedigtning fra almuens viserepertoire. Jvnfr. skillingsviser.

H. G.-N.

folkevolde. Fra forskellige egne af Jylland kendes nogle langvolde, almindeligvis benævnt f. Nogle af dem er af høj alder. Således er det omdisputerede *Trældige* i Sydostjylland blevet karakteriseret som et stammeskel fra folkevandringstiden. *Olmersdiget* sydvest for Åbenrå har muligvis været en spærring mellem jyder og angler, ligesom *Dandidiget* i Randersegnen også menes at være fra folkevandringstiden. Bedst bevaret af f. er *Rammedige* i egnen mellem Lønvig og Bovbjerg. Det kan have haft til opgave at fungere som spærring på den mægtige oldtidsvej, der førte ud til Ferring, oldtidens udfartssted fra Midtjylland over havet. Det er dog også muligt, at diget kan være blevet opført i vikingetiden, da de vestlige Limfjordsegne havde en gunstig beliggenhed som udgangspunkt og samlingssted for flåder, der drog mod England. Ofte er f. kun mindre vejspærringer, der kan være opkastede i forholdsvis sen tid, således *Kongknappediget* og *Margrethediget* ved Hærvejen, hvor der i øvrigt

findes spor af adskillige gl. volde eller spærringer. F. og lignende anlæg er uden tvivl vidnesbyrd om gl. ufredstider i oldtid, middelalder og svenskekrigenes dage. (Litt.: August F. Schmidt i Saml. t. jy. Hist., 4. r., II, 1925, Vilh. la Cour i Sønderjyllands Historie, I, 1931, s. 153—57, 505, Evald Tang Kristensen i Randers Dagblad, nr. 227 og 228, 1893, Søren Alkærsig i Fra Ribe Amt, 1933, Axel Steensberg i Nat.-Mus. Arbm., 1948, s. 66—68 og Hugo Matthiessen: Hærvejen, 1930, 48, 73, 142).

A. F. S.

Fonden ad usus publicos. Fonden »til offentlig nytte« (ad usus publicos) oprettedes 1765 og ophørte 1842. Dens indtægter var i begyndelsen beskudne, men øgedes senere; de bestod særlig af arveløse kapitaler. Midlerne brugtes til gratifikationer til embedsmænd, understøttelser til kulturelle, litterære og videnskabelige formål samt til rejseunderstøttelser både for kunstnere, videnskabsmænd og folk fra erhvervslivet. Fonden var fælles for Danm., Norge (til 1814) og hertugdømmerne. Ved fondens ophævelse overdroges dens hovedvirksomhed til Finansdeputationen. Fondens arkivalier i RA. giver vigtige bidrag til kulturlivet i det pågældende tidsrum, navnlig ved de indgivne ansøgninger. (Litt.: Fonden ad usus publicos. Aktmæssige Bidrag til Belysning af dens Virksomhed. Udgivet af RA., I—III, 1897—1947. Værket er forsynet med navne- og sagregistre, og i bd. III gives en redegørelse for fondens historie).

H. H-T.

fontange, højt hovedsæt af kniplinger, bånd og ståltråd. Opkaldt efter Ludvig XIV.s elskerinde hertuginde af Fontanges. Mode fra 1690-erne til ca. 1730. På da. kaldtes f. for sætter og topper.

E. A.

forager, også kaldet *forpløjning*, *åvending*, *hovedager*, hodsomsager (s. d.), er en lang ager hen foran agrenes ender, men på tværs af deres pløjeretning, hvor man vendte ploven, henlagde sankesten fra ageren m. m. F. var som oftest græsgroet. (Litt.: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941, s. 47, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 127 f.).

S. AA.

forban er kongens ældgamle ret til at forbyde udenlandske købmænd at forlade landet med deres skibe. Allerede i 1100-årene bruges f. om en afgift, der svares for at blive fri for en sådan risiko. Rigsloven 1284 bestemmer, for hvilke varer kongen kan udstede f. (Litt.: Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 259 f.).

J. V.

forbandelsesformler. En religios formel, ed

eller bøn, hvorved man enten 1) nedkalder Guds eller andre overnaturlige væseners vrede og straf over den, man vil ramme, 2) udtaler ønsket om, at straffen skal ramme en selv, eller 3) man beder om hjælp til at overvinde en eller anden vanskelighed. F. eks.: Gud straffe dig; fanden ta' mig; Gud nåde mig o.s.v. I de fleste tilf. vil det dog afhænge af lejligheden og måden, på hvilken formelen eller eden bruges, om man kan kalde udtrykket en f., eller det kun er et mundheld. (Litt.: H. P. Hansen: Folk bander, 1943).

H. P. H.

forbandt, sammenhæng i murværk, se skiftegang.

AA. R.

forbedelsespenge, af ty. Verbittelsgeld. I Sønderjylland betalte en del inderster og kådnere f. til kongen, hertugen eller godsherskabet. F. blev vist kun udredet af de husmænd, som ikke betalte kontribution eller på anden måde ydede afgifter eller tjeneste, hvoraf det fremgik, at de var undersåtter under en bestemt herre. I betalingen af f. lå der nemlig en anerkendelse af, at modtageren var afgiftsyderens rette øvrighed, og ydelsen må betragtes som en slags vederlag for den beskyttelse, som forbedelserne fik. (Litt.: Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte, LIV, 1924, s. 179 ff., A. C. A. Kierulf: Om Beskatningen i Haderslev Amt, 1864, s. 73 f., Sdj. Aarb., 1943, s. 100 f.).

J. H.

fordeling. En i ældre ret meget anvendt fremgangsmåde i retssager, hvor sagsøgerens krav havde en særlig klar karakter, f. eks. ved at være støttet på et gældsbevis (vitterlig sag). Den bestod i, at den pågældende indstævnedes 3 gange til ting, hvorefter 6 mænd på tingets vegne udtalte, at han var lovlig fordelt. En særlig form for f. var den såkaldte æskning, der anvendtes over for adelige samt ejere af fast ejendom på landet. Virkningen af f. var i første linie, at den fordelte var afskåret fra for fremtiden at optræde som sagsøger og fra at kunne aflægge partsed med mededsmænd. Hertil kom i 1500-årene, at f. kunne være grundlag for eksekution af kravet ved fogden. D. L. ophævede fordelingsproceduren, men bibeholdt begrebet fordelt mand, som derfor rejste betydelige fortolkningsvanskeligheder. (Litt.: V. A. Secher: Om Vitterlighed og Vidnebevis, I, 1885).

S. I.

forestillingsprotokol eller resolutionsprot. kaldes prot. over forsk. koll.s (ministeriers) forest. til kongen og kongens herpå faldne egenhændige res. Stundom er i øvrigt disse forest. med res.

uindbundne og samlede i pk. Til f. kan høre forsk. bilag, lagt efter nr. på de enkelte forest.

H. H-T.

forfang. Hindring eller skade.

forfatterleksika. Håndbøger, hvor hovedvægten er lagt på det bibliografiske stof. For *Danm.s* vedkommende: H. Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814, I—XIII, 1924—35 (med utrykt register i Kgl. Bibl.). Thomas Erslew: Almindeligt Forfatter-Lexicon for Kongeriget Danmark med tilhørende Bilande 1814—40, I—III og supplement 1840—53, I—III, 1843—68 (utrykt register i Kgl. Bibl.). En ufuldendt og utrykt fortsættelse indtil 1880 af S. Birket-Smith findes i Kgl. Bibl. og en fortsættelse til 1950 ved Sv. Dahl er under udarbejdelse smst.; væsentlig for skøn. litter. er C. M. Woel: Dansk Forfatterlexikon, 1945, og Politikens Litteraturhaandbog: Hvem skrev hvad, 1945. For *Slesvig-Holsten* haves på lat. J. Møller: Cimbria litterata, I—III, 1744, der går til ca. 1725, B. Kordes: Lexicon der jetztlebenden schleswig-holsteinischen und Eutinischen Schriftsteller, 1797, og fortsættelser af Lübker og Schröder 1796—1828 (1829—31), samt E. Alberti 1829—66 med tillæg 1866—82 (1867—86). Fra *Island* findes kun nyere forfattere i H. Hermannsson: Icelandic Authors of to-day, 1913, fra *Norge*: J. B. Halvorsen: Norsk Forfatterlexikon 1814—80 (1885—1908).

A. F.

forfølgning til lås. I tiden før D. L. foregik erhvervelsen af en ejendomsdom på en meget omstændelig måde. Den, der ønskede en sådan dom, henvendte sig først til herredstinget og lyste sin adkomst der 3 gange. Derefter skulle adkomsten lyses til landstinget. Rigen's kansler udfærdigede nu et kgl. stadfæstelsesbrev og 4 dombreve, der tilkendte sagsøgeren ejendommen. Disse breve tinglystes på tilsvarende måde. Derefter erhvervedes en stævning til rettertinget med 1 års og 6 ugers varsel, og efter udløbet af denne frist en ny stævning med 6 ugers varsel. Såfremt der stadig ikke meldte sig nogen, som anså sig for uret, meddelte rettertinget ejendomsdommen i form af et låsbrev, der satte sagen »evindelig tielse« på. (Litt.: Hist. T., 10 r., VI, s. 661 f., Kolderup Rosenvinge: Om Rigen's Ret og Dele, 1847, s. 43 f.).

S. I.

forhør, pinligt, anvendelse af tortur til fremkaldelse af tilståelse. Ifølge Christian III.s lovgivning måtte p. f. kun anvendes over for den, som var forvundet til døde for en ugerning. D. L. hjemlede p. f. i tilfælde af majestætsforbrydelse

foruden i de tidl. kendte tilfælde, og ved inkvisitionskommissionen (s. d.) var tortur benyttet i alm. straffesager. 1837 afskaffedes de sidste rester af p. f.

S. I.

forkortelser, abbreviaturer, har været kendt lige fra den klassiske oldtid. Et system af f. blev tillagt Ciceros frigivne, Tiro, »*tironiske noter*«. Andre f. stammede fra de faglige bøger, navnlig juridiske. I den karolingiske minuskel (se minuskel) var de trængt stærkt tilbage, men mod slutningen af middelalderen tog de atter overhånd, særlig i lat. tekster. Mere moderat anvendtes de i de da. tekster. Endnu på reformtiden var f. i alm. brug. Man skelner mellem tre former af f., afkortning (suspension), sammentrækning (kontraktion) og særlige tegn; endelig kan enkelte ord være forkortede på særlig måde. Afkortning, udeladelse af ordets slutning, angives ved slojfe eller skråt nedlobende linie, det betegner oprindelig *is* eller *es*, men kan også mere ubestemt angive afkortning. *z* betegner *et* eller *eth* og bruges i ordene met(h) og thet. I patronymica bruges det til at betegne *sen*: Hans ζ . Ligesom i nutiden bruges prik (eller kolon) som mere alm. forkortelsestegn: ko. = kongelig. Sammentrækning, hvor begyndelsen og slutningen af ordet — undertiden også mellemliggende bogstaver — er angivet, betegnes på lignende måde som afkortning ved slojfe eller skråstreg eller ved en vandret streg over ordet: dns = dominus eller endelig ved, at slutningen af ordet er skrevet over linien, således navnlig forskrevne for^{ne} og fornævnte for^{le}. Af særlige forkortelsestegn bruges alm. en bué $\cap$ som forkortelse for *er* og *re*: b $\cap$ eff = breff, th $\cap$ = ther. En vandret streg over ordet, *nasalstreg*, angiver udeladt *n* eller *m*. Den anvendes senere som fordoblings-tegn; kōmē. For forstavelsen *con* anvendes i lat. ord et 9-tal lignende tegn, et lignende tegn bruges for *-us* og kan også anvendes i danske ord Cla θ = Claus. Af særlig forkortede ord kan nævnes de to gamle forkortelser for *per* og *pro*, af hvilke det første også bruges for *Per* eller *Peter*: p Oxe = Peter Oxe; mpp = manu propria, egen hånd, bruges efter underskrifter, men skrives ofte temmelig ulæseligt. Særlig hyppigt bruges forkortelser ved betegnelser for mønt, mål og vægt, således marktegn *m*, oprindelig *m* + forkortelses-slojfe, skillingstegnet β , oprindelig langt *s* + ζ , og betegnelserne for penning ($\frac{1}{12}$ sk.) *d* (d.v.s. denarius) og hvid ($\frac{1}{3}$ sk.) *alb* (d.v.s. albus). Pundtegnet $\mathcal{L}$ er egl. forkortelse af libra lb. (Litt.: Nordisk Kultur, XXVII, 1943, s. 30, E.

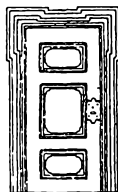
1	Danmarks rig	fānō	17
2	Huorledis	fānu	18
3	jem, Elske	gvente syster	19
4	etz, met	claus	20
5	maltissen, perser	philippi et iacobi	21
6	aliasque	p. f	22
7	sanctorum	th. p. f	23
8	templorum	p. f	24
9	kongelig Maestæts	22 ^o p. f. L. f	25
10	Fru Elise Munch	29 ^o Laurentij	26
11	haffuer, giffuer	obris	27
12	Dominus, apostolj	obris	28
13	forschreffne	up. f	29
14	breff, ther	β	30
15	Anders scriffuer	alb	31
16	videre	g. s	32

Forkortelser.

1. Danmarks rigis	9. kongelig Maestæts	17. hannom	25. etcetera
2. Huorledis	10. Fru Elise Munch	18. samme	26. post Laurentij
3. jtem, Elskelige	11. haffuer, giffuer	19. convente syster	27. octobris
4. thet, meth	12. Dominus, apostolj	20. claus	28. decembris
5. maltissen, perser	13. forskreffne	21. philippi et iacobi	29. mark
6. aliasque	14. breff, ther	22. per, pro	30. skilling
7. sanctorum	15. Anders scriffuer	23. skipper	31. albus = Hvid
8. templorum	16. videre	24. propria	32. denarius = Penning

Kroman: Skriftens Historie i Danmark, 1943, s. 80, A. Cappelli: Lexicon abbreviatarum, italiensk og tysk udgave, 2. udg. 1928). E. K.

forkrøbning, *forkrøbbet*, profil, f. eks. en gesims, forløbende i skarpe knæk udenom et fremspring, f. eks. en pilaster. Kan også bruges som betegnelse for profiler på en flade, f. eks.

Forkrøbning på dørrindfatning.

en dørrindfatning eller lister på en fylding, der flytter sig i skarpe knæk. F. var kendt i senromersk bygningskunst, Michelangelo genoptog motivet, der med sin voldsomme og livfulde virkning blev meget yndet i barok ark. og møbelkunst.

AA. R.

forkøb, se forprang.

forlagssystem. Herved forstås man en organisation af hjemmeindustri eller håndværk, hvorved kapitalen — som oftest repræsenteret af en købmand — skydes ind som mellemed mellem producent og forbruger. Medvirkende årsag til, at et håndværk eller en hjemmeindustri bliver forlagt, er ofte, at råmateriale er kostbart, eller at det er vanskeligt at få stillet til disposition (jvnfr. kniplingstilvirkning). De produktionsmæssige fordele ved systemet er, at købmanden som ejer af råmateriale kan lede og tilrettelægge arbejdsprocessen og derved få fremstillet mere ensartede og mere gangbare produkter. Håndværkerne eller hjemmearbejderne bliver ved f. reduceret til lønarbejdere, hvilket kan berede vejen for indførelse af fabrikker.

R. W.

forligsmægling. Ved en frdn. af 10/7 1795 indførtes overalt i Danm. såkaldte forligelseskommissioner, på landet bestående af amtmanden eller en af de dueligste herredsfogeder. Med ganske enkelte undtagelser skulle alle borgerlige sager foretages ved forligskommissionen, forinden de kunne indbringes for retten. Ordningen består endnu, omend med visse ændringer m. h. t. kommissionens sammensætning og dens forretningsområde. I nogle sager foregår således mæglingen for retten. En særlig mægling finder

sted i ægteskabssager — også når der søges om bevilling til separation eller skilsmisse. Den mæglende myndighed er her præsten, eller såfremt parterne ønsker det eller ikke tilhører samme trossamfund, overøvrigheden. De dele af forligskommissionens arkiver, der er bevaret fra ældre tid, findes som regel i LA.

S. I.

forlovere er troværdige personer, der i anledning af ægteskabs indgåelse kan bevidne, at der ingen lovlige hindringer findes for det påtænkte ægteskab. Ofte indførte f. en erklæring herom i vedk. kirkebog. Sådanne erklæringer udgør et vigtigt personalhist. kildemateriale.

B. K.

forløfte, ældre betegnelse for kaution.

formynder, en i 1400-årene fra ty. indkommen betegnelse for en værge. Udtrykket forekommer adskillige steder i lovgivningen (jvnfr. også sammensætningen overformynder), men er efter myndighedsloven af 1922 uanvendeligt. I ældre lovsprog betyder f. undertiden kurator for en mindreårig (d. v. s. i alderen 18—25 år).

S. I.

fornskifte, *uregelmæssigt landskifte*, kendes på Lolland og Fyn samt i egnene nord for Limfjorden. I visse byer, f. eks. Vindeby på Lolland og Sahl i Ringkøbing a., findes tilløb til enhedsagre på 10 alens bredde og en vis forbindelse mellem agrenes og gårdenes rækkefølge, der kan minde om bolskiftet (s. d.) og solskiftet (s. d.). Henrik Larsen er derfor tilbøjelig til at betragte f. som en ældre forløber for bolskifte (Litt.: Aarb. n. O., 1918, s. 196 ff., Svend Aakjær: Bidrag til Bondesamfundets Historie, II, 1933, s. 139 ff.). Mest indgående er f. dog behandlet af Ole Widding i Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 180 ff., der ikke mener at kunne fastslå nogen regler for denne landskifteform; jvnfr. Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 238, 266.

S. AA.

forordninger betegner de under enevælden af kongen udstedte love, idet betegnelsen lov var forbeholdt nogle enkelte særlig betydningsfulde lovarbejder (Kongeloven, Danske Lov). De vigtigste samlinger af f. er »Forordningerne i kvart« og I. H. Schous samling, af hvilke den sidste vel kun omfatter en del af lovstoffet, men til gengæld ofte indeholder en bedre tekst end f. i kvart.

S. I.

forprang. Fra middelalderen (således i Erik af Pommerns købstadsfrdn. 15/2 1422) og indtil næringsloven 20/12 1857 ansås det for en strafværdig handling at søge at opkøbe varer, der var bestemt for torvet, på vejen hertil, idet man antog, at bonden, der skulle sælge, på denne

måde ville blive skambudt, mens købstadborgeren på grund af mindre udbud kunne risikere at komme til at betale for meget. Sådan ulovlig handel uden for købstadens torv er f. eller *for-køb*. I nær tilknytning hertil kan nævnes begrebet *landprang* eller *landkøb*. Her drager køberen ligefrem ud på landet for direkte at opkøbe varen hos producenterne, hvorved forbudet mod handel på landet krænkes til købstædernes skade. Først »prangerloven« af 1845 tillod enhver frit hos bønderne at opkøbe da. landbrugsvarer og indføre dem til byerne. Landprang kan dog også betyde salg til bønderne af købmandsvarer ude på selve landet (se bissekræmmere). Om de fire her nævnte ord gælder det, at sprogbrogen i det hele er ret glidende. J. V.

forsegling, udtryk for, at en lukning har fundet sted ved hjælp af et segl, f. eks. af et sammenfoldet brev eller af en konvolut. Ved lukningen kan der tillige benyttes snor, f. eks. når det gælder en pakke eller — på politis eller skifterets foranledning — en dør. Udtrykket må ikke forveksles med besegling (s. d.). P. B. G.

forseglingsmænd. På bytinget i de jyske købstæder mødte 2 eller 4 testanter, sigillantes eller f., som de kaldes i Ribe, der sammen med byfogden skulle udstede og besegle tingsvidner. I Sønderjylland var det alm., at herredsfogden udnævnte to af sandemændene til *beseglingsmænd*, der skulle besegle tingsvidnerne sammen med herredsfogden og derfor måtte give møde, hver gang der holdtes ting. (Litt.: M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 120, Chr. L. E. v. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, 1866, s. 208). S. I. og J. H.

forsiddelse. Fæsteren *forsad* gården, hvis han ikke opfyldte sine forpligtelser overfor herskabet: ydelse af hoveri, skyld og landgilde og vedligeholdelse af gårdens huse, gærder og jorder. Når f. var begået, kunne fæsteren udvises, normalt dog først efter at f. var fastslået ved dom. Efter f. kunne bonden *genfæste*, idet han forligtes med husbonden om en erstatning og gav nyt stedsmål. Bestemmelser om f. i Frederik I.s frdn. ¹⁴/₅ 1523, Christian III.s reces 1551, § 9, Kolding reces 1558, § 42—44, D. L. 3—13—1. (Litt.: H. Fusing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 308 ff., 321). H. F.

forstkandidater. Skovbrugsundervisningen påbegyndtes 1786. Personelle oplysninger om f. findes i C. S. de Roepstorff: Meddelelser om danske Forstkandidater 1798—1897, 1898 (med

tillæg i Tidsskrift for Skovvæsen 1916), samt i Chr. Gandil: Danske Forstkandidater, I, 1861—1936 (1936). Forstmænd i ældre tid er behandlet af P. B. Grandjean: Kgl. danske Forstembedsmænd 1660—1790, 1907, og før 1660 m.m. 1911, jvnfr. Oversigt over Skovfogedaspiranter 1906—36 (1936). A. F.

forstue, sine steder bl. a. også kaldt *fremgulv*, *fremmers*, *udengulv*. I vore gl. stuehuse er f. hyppigst kun på eet fag (s.d.), og oftest indtager de kun en del af dette, idet den resterende part er afskilt til andet brug; dog går f. i visse egne helt igennem huset og har da i almindelighed udgangsdør til begge sider. Specielt på østda. område er f. ofte forlagt til en lille udbygning, et *bislag*, på stuehuset. I henseende til f.s antal og placering i stuehuset er forholdene, navnlig i de sidste par århundreder, i øvrigt ret forsk. rundt om i landet (jvnfr. i øvrigt stuehus). Sv. J.

forstuekøkken. Faglig betegnelse for, at man i et stuehus har køkkenet med køkkenskorsten anbragt i den foran dagligstuen beliggende forstues fag; dette rum er da på en gang forstue og køkken eller ved skillevæg delt i forstue og køkken. Indretningen kaldes også *frankisk køkkenplacering*, fordi den oprindelig hører hjemme i det ty., såkaldte frankiske hus (s. d.) Jvnfr. også stuehus. Sv. J.

forstvæsnets arkiver (i RA). Før 1660 henhører skov- og jagtsager under Da. Kanc., efter 1660 under Rtk. Imidlertid henlægges en betydelig del af sagerne under den 1661 udnævnte Overjægermester (s. d.), og 1778 lægges skovsagerne under Overforstmesteren (s. d.). Begge disse embeders arkivalier er tillige med arkivalier 1770—1832 fra *Hoffjægermesteren*, der sorterede under Overjægermesteren, samlede med Rtk.s egne skov- og jagtsager til en særlig afdeling under Rtk.: »Forst- og jagtsager 1660—1848«. En oversigt over denne gives i Vejl. Arkivr. II, 1892, s. 166—200, men afdelingen er senere væsentlig omordnet. I Rtk. behandlede efter 1741 skov- og jagtsager i Fyns Stifts Renteskriverkontor indtil 1771, da de fordeltes mellem de forsk. renteskriverkontor. 1806 henlagdes sagerne under det da oprettede Forst- og Jagtkontor og 1848 under Finansministeriets Domæneekspeditionskontor.

Under nævnte embeder, Overjægermester og Overforstmester, rangerer jægermestere, overførstere og forstinspektorer for forsk. distrikter (særlig det københavnske og kronborgske), un-

der disse igen skovridere og skovfogeder. Enkelte overforster- og skovriderarkiver er alleverede til LA.

Ang. afdelingen »Forst- og jagtsager« skal mærkes de alm. rækker som kopibøger og journaler, således Fyns stifts kopibøger for skov- og jagtvæsenet 1741—71 og dets journal for samme 1747—71 samt forst- og jagtkontorets kopibøger og journaler, af disse en række for de kgl. og en for de private skove. Af alm. sager findes de vigtige om de forsk. skov- og jagtfrdn. De diverse pakkesager er delte i en række saglige grupper, hvoriblandt skal nævnes »Skovenes beskrivelse, opmåling og taksation samt driftsplaner«, »Ejendomsretten til skovene, udskiftning, køb, salg og bortforpagtning«, »Enkelte kgl. skove og plantager, heder og sandflugt, præsteskovene, private skove«, »Hugst og kultur, deputater og udvisning, auktioner og salg af effekter«, »Jagten og vildtet«, »Skov- og jagtforbrydelser«, »Bygnings-sager« samt »Forst- og jagtbetjenten«. (Litt.: Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1878, s. 81 f.)

H. H-T.

for svar. At give sig i f. betegner det forhold, at en selvejerbonde opgiver sit selveje og modtager sin gård i fæste af en godsejer, som derved påtager sig forpligtelsen til at være hans f. på tinge og mod overgreb. Under de urolige forhold i sidste halvdel af 1200- og i 1300-årene antages en væsentlig del af selvejergårdene at være blevet fæstegårde på denne måde. Opgivelsen af selvejet har periodevis været økonomisk fordelagtig for bonden.

A. F.

forsørgelsessted. Siden 1708 har det været en grundlov i da. fattigpleje, at det enkelte sogn havde pligt til forsørge sine egne fattige. I loven af $\frac{3}{7}$ 1803 formuleredes det således, at alle, der var født i sognet og hjemmehørende der eller havde boet 3 år enten bestandig eller dog i længere tid end andetsteds havde forsørgelsesret i kommunen. Allerede tidligt forsøgte mange sogne at sno sig fra deres forsørgelsespligter, og gennem hele århundredet fortes en lang og sejt kamp mellem de kommunale myndigheder og statsmagten om dette spørgsmål. For at hindre overgreb mod personer, som med tiden kunne tænkes at blive trængende til fattighjælp, gennemførtes ved plakat af $\frac{14}{12}$ 1810 bestemmelsen om, at opholdskommunen kunne få $\frac{3}{4}$ af udgifterne refunderet af forsørgelseskommunen. Ved plakat af $\frac{6}{11}$ 1839 udvidedes bestemmelsen om de 3 år til 5 år. Både i stænderforsamlingerne og på rigsdagen fortes langstrakte og for-

bitrede forhandlinger om dette spørgsmål, hvorunder landdistrikternes økonomiske interesser kolliderede med købstædernes. Ved fattigloven af 1891 gennemførtes som hovedregel, at en person har forsørgelsesret i den kommune, hvor han efter opnået 18 år senest har haft 5 års uafbrudt ophold uden at oppebære fattighjælp. Findes en sådan kommune ikke, er han forsørgelsesberettiget i den kommune, der må anses for hans fødekommune. Også administrationen af disse bestemmelser voldte megen bryderi. Ved forsørgsloven af $\frac{20}{7}$ 1933 gennemførtes derfor bestemmelsen om, at en person har forsørgelsesret på det sted, hvor han har fast bopæl. (Litt.: Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsnets historiske Udvikling i Danmark, 1940).

H. J.

forte, fortaa, var dels betegnelsen for den drivevej, der forte hen langs gårdene i landsbyen og ud til de alm. græsgange i bymarkens udkant, dels undertiden for *gadejorden* foran gårdene. F. var sædvanligvis ret bred, ofte 12 favne (J. L. I. 56), og var som regel hegnet med gærder. Andre ord for f. er *fægang*, *drivevej*, *uddrift*, *drift*. (Litt.: P. Lauridsen i Aarb. n. 0., 1896, s. 125 ff., Jac. Mandix: Da. Landvæsnetsret, I., 1813, s. 668 ff.)

S. AA.

Fortifikationssetaten. Ordet fortifikation bruges navnlig i ældre tid om befæstning; F. er det korps, nu *Ingeniørkorpsen*, hvorunder i det hele det militære bygningsvæsen horte. Dets arkiv findes i Hærens Arkiv (s. d.), men dets tegnearkiv er stort set stadig i Ingeniørkorpsen, Kbh. Tegnearkivet indeholder et stort antal kort og planer, særlig for Kbh., således over vagtbygninger, krudttårne, voldmøllerne m. m. Over indholdet en top. ordnet håndskrevet folioregistrant. (Litt.: Hærens Arkiv. Af Carl v. Kohl, 1946, s. 107 og 142, O. Smith: En Oversigt over de topografiske Kort og Billedsamlinger i Fort. og Nut., VI, 1926—27, s. 238).

H. H-T.

forvarsel, se varselsagn.

forvisning må hist. betragtes som en afsvækket fredløshedsdom. F. fra riget krævede dom af Kongens Retterting og gjaldt ubetinget for papister, gendobere og tater. Lokal f. fra byen eller hrd. (se også udvisning) ramte især løstgætte, tyvagtige og ufredelige personer. Overtrædelse af forvisningsdom straffedes hårdt. En mand, der var forvist fra Århus, sneg sig i 1750 tilbage og opholdt sig der en måned. Han domtes til 6 år i Viborg Tugthus.

s. s.

forældelse, se præskription.

fotografering. I nyere tid er det — grundet på fotograferingens forholdsvise prisbillighed — blevet ret alm. at fotografere arkiv- eller biblioteksmateriale, således at man »hos sig selv« kan studere det omhandlede kildemateriale i fotografiske gengivelser. Stort set vil disse ved studiet kunne erstatte orig., om man forud har noteret om disse, hvad fotografierne ikke kan gengive. Den billigste f. er mikrofilm (se nedenfor), men den forudsætter, at man enten senere forstørrelser den, eller at man vil kunne råde over et »læseapparat«, hvor man indsætter filmsrullen og ved at dreje på et håndtag efterhånden lader de enkelte sider træde frem i naturlig størrelse på det dertil indrettede billedfelt. Bl. a. RA. er i besiddelse af et sådant apparat. — Den næstbilligste f. er negative fotostater: hvid skrift på sort baggrund. F. sker direkte på papiret uden film. Vil man have sort på hvidt, må der leveres »dobbeltfotostater«, der koster det dobbelte. Kun lidt dyrere end negative fotostater er forstørrelser af mikrofilm, hvilke fremtræder sort på hvidt. Både RA. og Kgl. Bibl. er i besiddelse af fotografiske atelierer, hvor man kan få arkivalier eller bøger, mss. og billeder fotograferede. Kgl. Bibl. leverer både mikrofilm, forstørrelser heraf og fotostater samt pladefotografering, RA. kun mikrofilm, forstørrelser og pladefotografering i størrelsen 9×12 cm. — RA. og Kgl. Bibl. har ensartede priser: f. på 35 mm film 30 ore pr. optagelse fra 5 til 25 (der betales for mindst 5), 25 ore pr. optagelse fra 25—100 og 20 ore pr. optagelse fra over 100. For forstørrelser heraf på teknisk papir (kun anvendeligt ved skrift og stregtegnis) betales for formatet 14,8×21 cm 85 ore, for 21×29,7 cm 1,50 kr. og for 29,1×42 cm 2,50. Noget lignende pris tager Kgl. Bibl. for tilsvarende negative fotostater. For forstørrelser på mat eller blankt papir (bruges ved fotografiske objekter med farver, hel og halvtone) tager RA. for formatet 9×12 cm 1,50 kr., for 13×18 cm 2 kr. og for 18×23 cm 2,50. For den vanskeligere seglfotografering tager RA. pr. optagelse (på 35 mm panchromatisk film) 3 kr., med forstørrelse i alt 4,50 kr. Mens Kgl. Bibl. ikke leverer seglfotografering, fotograferer RA. ikke kort større end 45×75 cm, Kgl. Bibl. derimod indtil 2 m, Geodætisk Institut over 2 m. —

Under sidste verdenskrig blev der herhjemme af sikkerhedsgrunde optaget film af en række vigtige arkivalier, hvilke film blev opbevaret andensteds end arkivalierne. For tiden foregår en omfattende f. af arkivalier af slægtshist. in-

teresse til brug for mormonerne; RA. får en kopi af vedk. film.

H. H.-T.

fraktur, betegnelse for den got. trykskrift. Den kaldes således på grund af de knækkede, brudte linier, som træder i stedet for de lige linier og runde buer i den lat. skrift, antikva. Fraktur-skriften blev udformet i Tyskland i slutningen af middelalderen på grundlag af den middelalderl. got. bogskrift, som ved bogtrykkerkunstens opfindelse var blevet trykskrift. Den var elegantere end den ældre skrift og på visse punkter påvirket af kursivskriften (Litt.: E. Kroman: Skriftens Historie i Danmark, 1943, s. 25).

E. K.

franciskanere, se gråbrødre.

frankisk hus. Således betegnes i fagsproget den oprindelig sydt. stuehusform, der siden er blevet den prægsættende i store dele af Central-europa, Østtyskland, Polen og det sydlige Skandinavien. De karakteristiske træk ved f. h. er, at det opvarmes ved *bilægger* i dagligstuen, at det har forstuekøkken (s. d.), og at dettes skorsten af type er, hvad vi herhjemme kalder en *sjællandsk* skorsten (s. d.).

sv. j.

frantzoser, gammelt navn for syfilis.

fredegård, se bigård.

frederikdor, se christiandor.

Frederiksborg Museet, se Nationalhistorisk Museum på Frederiksborg.

fredestue, se överstestue.

fredhave, se bigård.

fredkøb, den afgift, en fredløs måtte erlægge til kongen (eller efter omstændighederne til gods-ejeren, som i kraft af sine privil. havde ret til at oppebære f.) for at genvinde sin fred. s. i.

fredløshed var i ældre tid den straf, som indtrådte ved de groveste forbrydelser (orbodemål). Kunne også anvendes som tvangsmiddel over for en domfældt i en civil sag, der undlod at efterkomme dommen. Virkningen af f. bestod i, at den pågældende var fuldstændig retsløs og frit kunne dræbes af hvem som helst. F. hjemles endnu som straf i visse bestemmelser i D. L., som desuden fastsatte straf (1—24—16) for at huse og hæle en fredløs. s. i.

fredning, se bygningsfredning og naturfredning.

fregat. Letbygget, fuldrigget, hurtigtsejlende orlogsskib med et lukket og et åbent batteri, især anvendt som forpost-, depeche- el. konvojfartøj. De svære fregatter førte fra 50 til o. 32 kanoner. Letfregatter havde et lukket batteri, men havde ingen kanoner på det åbne dæk. I de moderne

flåder anvendes ordet stadig som betegnelse for halvstore, hurtigtsejlende orlogsskibe. I ældre tid var f. tillige betegnelse for større fuldriggede arerede koffardiskibe af en type svarende til orlogsfregatterne, men betegner tillige blot det fuldriggede skib, ofte blot kaldet »skib«.

K. K.

frølse, egl. frihals. Udtrykket *fri* og *frølse* anvendes i middelalderens slutning til at betegne de privil. stænder, særlig med henblik på skattefriheden (adel og gejstlighed) i modsætning til de uprivil. (borgere og bønder); det anvendes især om adelen og indgår som et led i adelsbrevet, der giver erhververen »frihed og frølse«.

A. F.

fremguld, sydda. navn på forstue (s. d.).

fremhus, norvejisk navn på bryggers (s. d.).

fremmers, norvejisk navn på bryggers (s. d.), se også forstue.

fresko. Metode for murmaleri, gående ud på at kalkblandede farver påføres pudslaget, mens dette endnu er fugtigt eller friskt (*al fresco*). Som følge af, at den læskede kalk under luftens kulsyre-påvirkning bliver til kulsurkalk, hvorved der dannes en kruste, som indkapsler farverne og gør dem uopløselige i vand, er freskomaleriet overordentlig holdbart og farvefriskt. Arbejdet stiller store teoretiske og praktiske krav til maleren. Det må som regel udføres i små etapper, hvorfor freskomalerier oftest fremtræder med stødfuger mellem de enkelte partier. — Freskoteknik i forsk. former var kendt i oldtiden (f. eks. vægmalerierne i Pompeji); i egentlig forstand — som *buon fresco* — opstod den dog først i Italien kort før 1400 og nåede højdepunktet med Michelangelos udsmykning af det sextiniske kapel. Efter en længere nedgangstid genoplevedes metoden i 1800-årene, især i Tyskland. De fleste af oldtidens berømte vægmalerier har vist sig at være udført *al secco*, d. v. s. farverne er blevet påført pudslaget, mens dette var tørt. Det gælder også de middelalderl. kalkmalerier i da. kirker. Af nyere da. freskoarbejder kan nævnes Const. Hansens udsmykning af Kbh.s universitets forhal, Joakim Skovgaards af Viborg domkirke og Niels Larsen Stevns' af H. C. Andersen-mindehallen i Odense.

J. P.

frie fattigvæsen. Ved lov af $\frac{2}{3}$ 1856 oprettedes den såkaldte de fattiges kasse (s. d.). Dens midler skulle bruges til en fri fattigunderstøttelse, der gaves til værdige trængende, der ikke var under det alm. fattigvæsen. Understøttelser af denne kasse medførte ingen indskrænkninger i

den trængendes borgerlige stilling. Kasserne bestyredes af særlig valgte tre-mandskommissioner. Mange kommuner oprettede et såkaldt frit fattigvæsen, men det fik ingen større betydning.

H. J.

frigårde fandtes spredt i Nord- og Mellem-slesvig, især i Haderslev og Kær hrd. I Haderslev hrd. har f. oprindeligt været adelsgårde, som på grund af deres ringe tilliggende har måttet give afkald på visse adelige rettigheder. Priv., der ved ejerskifte skulle stadfæstes af landsherren, omfattede som regel frihed for landgilde, hoveri, indkvartering, ægtkørsel (undtagen i krigstid), magasinkorn og fourageleverance, mølletvang, spand- og gangdage til offentlige arbejder samt militært »udskud«. Til gengæld måtte f. ofte erlægge en mindre »friskat«. F. var undergivet herredsjurisdiktionen og måtte yde plovskat samt tiende til præst og kirke. (Litt.: Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, LIV, 1924, s. 185 ff., Sonderjydske Maa-nedsskrift, XVIII, 1942, s. 152 ff. og XIX, 1943, s. 115 ff.).

P. K. I.

frihed, se byfred.

frihedspas. Et bevis, der kunne erhverves af vordnede og senere af stavnsbundne eller karle, der stod i landmilitsen, på, at de var løst for alle de forpligtelser, den pågældende tvang havde lagt på dem. F. skulle udstedes af den, der havde vordet- eller stavnsbåndsrätten. Passet måtte i reglen betales dyrt. Ved vordedskabets ophævelse sattes dog 50 rdlr. som maksimum for et pas. F. gav indehaveren ret til at rejse, hvorhen han ville, dog ikke ud af landet, og nedsætte sig, hvor han ville. (Litt.: S. Kjær: Fra Stavnsbåndets Dage, 1888, s. 31 ff., F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, s. 40, 142, 147, 177, 199).

G. O.

Frilandsmuseet. Oprettet 1897 af museumsdirektør Bernhard Olsen. Horte under Dansk Folkemuseum (s. d.), til det 1941 udskiltes herfra som 7. afdeling under Nat. Mus. De første to bygninger opførtes i Kongens Have, men 1901 flyttedes F. til sin nuværende plads ved Fuglevad (Sorgenfri Station pr. Lyngby). Mens de første bygninger i F. var fra de tidligere da. landskaber mod øst og syd og fra Færøerne, kom fra 1910 også bygninger til fra det nuværende da. område. På det store og til formålet velegnede areal, der er omskabt til en meget smuk museumspark, er der nu genopført 26 gl. bonderbygninger med tilhørende indbo og inventar. Flere vil komme til, idet målet er at få repræsenteret de forsk.

hovedtyper af gårde og huse fra alle da. landskaber, så man herigennem på meget instruktiv måde kan give et så vidt muligt fuldstændigt og sandfærdigt billede af da. byggeskik på landet i ældre tid. (Litt.: H. Zangenberg: Frilandsmuseet ved Lyngby, 1933).

P. H. K.

frimestre. Lavenes tilbøjelighed til at indskrænke mestrenes antal medførte, at øvrigheden gav enkelte håndværkere tilladelse til selvstændigt at udøve deres fag uden at stå i lavene eller aflægge mesterprøve. Antallet af disse f. har dog altid været begrænset, og kun i Kbh. spillede de nogen rolle. 1729 søgte man efter hovedstadens brand 1728 at trække mestre til byen ved at love, at de ikke skulle indtræde i lavene, men denne frihed ophørte 10 år senere, og først frdn. af $\frac{2}{3}$ 1800 lettede for en kortere tid adgangen til at blive f.

H. SO.

frimænd, der i lovene kaldes fræls (se frelse), betegner overhovedet modsætningen til trællen. Frimænd er retlig delt i forsk. klasser, idet der skelnes mellem bonden (den bofaste eller bolfaste), som kunne aflægge ed som mededsmand eller vidne, og den, der intet bo havde. Af f.s. klasse udskiller sig forsk. lag, adel (s. d.), alm. f. og de halvfrie på overgangen til trællene. Sondringen mellem klasserne er formentlig dels økonomisk-social, dels beroende på afstamning (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, § 24, I og IV).

A. F.

frirejser blev tilstået kgl. embedsmænd og andre, som rejste i kronens ærinde. De fik udstedt et pas (pasbord), som sikrede dem gratis kørsel af bonderne i visse landsbyer, der havde disse kørsler som særlig forpligtelse. Undertiden kunne privatfolk også få tilstået f.

G. O.

frise. I de arkitektoniske søjleordner det glatte eller reliefprydede led mellem *arkitraven* (bjælken over søjlerne) og *gesimsen*. Senere ofte brugt som betegnelse for ethvert indlagt, ornamenteret bånd.

AA. R.

friseddel. Underofficerer og menige skulle have kompagnichefens skriftlige tilladelse til at indgå ægteskab. Denne såkaldte f. indførtes i regimentets justitsprotokol og giver ofte værdifulde oplysninger om brud og brudgom.

G. NO.

frontispice eller *fronton*, gavlagtig prydelse i lighed med en tempelgavl; i antiken anvendt dekorativt i mindre format, i renaiss.tiden et yndlingsmotiv ved udsmykning af døre og vinduer, gerne med feltet udfyldt af et hoved eller ornamentik, i baroktiden meget anvendt som kroning over gesimsen af midtrisaliter o. l. og

formet som trekanter eller buer. F. bryder tagfladen og præger i høj grad bygningen. Sammen med andre ark. motiver overført til møbelkunsten og kirkeinventaret.

AA. R.

froprediksen eller *ottesang* kaldes efter reform. den daglige morgengudstjeneste kl. 8 eller 9, oprindeligt indrettet væsentlig til gavn for ungdommen. Sproget var fra først af lat., men er senere blevet ombyttet med da. ved den nu sjældne f.

B. K.

fru blev oprindeligt kun brugt om meget fornemme damer, om dronningen og om adelens hustruer. Efterhånden blev fru dog ligesom hr. anvendt om stadig videre kredse for tilsidst, i de første årtier af 1900-årene, helt at fortrænge madam og blive den eneste titel for gifte kvinder, brugt både i omtale og tiltale.

J. H.

frue dag i fasten, se Marie bebudelsesdag.

frue dag i høst, se Marie fødselsdag.

frogæld eller *frugtegæld* er det korn, en fæster efter høsten gav den, der havde tilsået eller ejede isæden, normalt husbonden, undertiden den tidligere fæster. F. er også en lejer og bruger af jords afgift til ejeren, gerne svarende til udsæden, se D. L. 3—13—8. (Litt.: H. Fussing: Herremænd og fæstebonde, 1942, s. 66 ff., s. 338).

H. F.

frokenskat. Froken var før 1650 betegnelse for en prinsesse eller anden kgl. eller hertugelig dame. F. er da skat til udstyr og medgift til en sådan. I 1500-årene kaldtes skatten alm. landehjælp til brudeskat, fra 1664 betegnes den officielt som prinsessestyr (s.d.), mens udtrykket f. (Fräuleinschatz eller -steuer) stadig blev brugt i hertugdømmerne.

H. N.

fuglekoje. Fangstindretning for svømmefugle, først og fremmest ænder. F. består af gravede kanaler, overspændt med net og omgivet med tæt bevoksning, der tillader jægeren at bevæge sig skjult. Kanalerne udmunder i ruser. Ved tamme ænder og udlagt foder lokkes de vilde fugle ind i f. og skræmmes til slut i ruserne. F. har været i brug på de da. vesterhavsoer, bl. a. på Fanø, hvortil de ret sent er indført efter hollandsk (frisisk) forbillede.

H. R.

fugleskydning. Til borgerskabets våbenovelselser i middelalderen hører fugleskydning, en skik som er opstået i Frankrig i 1300-årene, men menes at være kommet til Danmark via Holland. Fra 1400-årene kendes danske papegøjegilder, (s. d.) i Ålborg, Randers og Kbh. Oprindeligt var der kun een gevinst, senere indførtes flere for fuglens enkelte dele. Fra 17—1800-årene kendes

adskillige borgerlige skydeselskaber, der stadig driver fugleskydning med kåring af årets »konge« s. s.

fugning, mørteludfyldning mellem sten i murværk. I gl. tid blev den synlige fuge udformet samtidig med opmuringen, i nyere tid, hvor der mures med dårligere mørtel, udkradses fugen, mens mørtelen er frisk, og først samtidig med stilladsets nedtagelse og murværkets afsyring fuges muren med mørtel af bedre kvalitet. Lodrette fuger kaldes *stødfuger*, vandrette *leje-* eller *langfuger*. En ganske smal fuge *knasfuge*.

I rom. kamplestensmurværk er fugerne udglattede i plan med stenens forside og har ofte et indridset kvadermonster, i got. kamplestensmurværk mangler ridserne, men der er ofte indtrykket småsten i fugen. I ældre kridtstensmurværk er fugen ukarakteristisk udglattet, senere bliver den omhyggeligere kantskåret.

Teglstensmurværk har i rom. tid en glittet, svagt fremspringende fuge med afskårne kanter; i overgangstiden til gotik er fugen afrygget, den fede, glatte mørtel er behagelig at føle på; i got. tid er fugen glat indtrykket i over- eller underkant; sengot. fuger er af grov mørtel og har ret flygtigt indridsede riller; i renaiss.-tiden er fugerne »brændte« med en lille midtrille udført med huljern; i ny-klassicistisk tid bruges »*Hamborgfuger*« eller »*pibefuger*«, stærkt fremspringende, trapezformede eller runde. AA. R.

fundats. En skriftlig bestemmelse om et legats eller en stiftelses opgaver og virkemåde, se *legater*. J. H.

fure, den jordstrimmel, der er vendt af ploven, plovfure. I en middelalderl. liste over jorddeling siges ageren at bestå af 24 furer, og Chr. Olufsen sætter plovfurens bredde til 9 tommer (Vid. Selsk. Skr., 1821, s. 284). Muldfjælsploven, hjulploven, som allerede kendes (fra Tommerby, Tem s.) i ældste jernalder, frembragte de højryggede agre, der også med deres ryg og *ren*, den dybe rende imellem kammene (ryggene), var praktiske for agerlandets afvanding. Bronzealderens mildere, mere middelhavsagtige klima har rimeligvis egnet sig forholdsvis godt for brugen af *ard*, som dog endnu var i brug i ældre jernalder. (Litt.: G. Hatt: Landbrug i Danmarks Oldtid, 1937, s. 60 ff., 100 ff., Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—43). S. AA.

fyldetømmer. De tømmerstykker (*dukker*, *løsholter*, *sidebånd*, *skråstivere*), der i et hus af bindingsværk sidder i vægfelterne mellem *stolperne*.

sv. J.

fyllingsmænd. Inden for det jyske retsområde udvikledes i middelalderen den sædvane i sager, som var henskuet til afgørelse ved sandemænd, at to særlige vidner, de såkaldte f., skulle bevidne på 3 ting under retsforfølgningen, at sandemændene var lovligt udmeldt til at sværge i sagen. F. omtales ikke i D. L. (Litt.: Studier tilegnede Verner Dahlerup, 1934, s. 231 f.). s. I.

fynsk er fællesnavn for dialekterne på Fyn, Langeland og Æro med mellemliggende småøer, samt Baago, Brandso, Fæno og Æbelo. Navnlig på Fyn er den gl. dialekt nu i opløsning. I forhold til de øvrige *ømål* (se sjællandsk og lolland-falstersk), karakteriseres fynsk især ved følgende ejendommeligheder: A. Nord for en linie fra Nyborg Fjord til Helnæs Bugt findes en forskel mellem stod og stødloshed (f. eks. ændrer med stod over for ender uden stod); ord med kort selvyld + stemt + ustemt medlyd har som regel ikke stod (f. eks. mælk, sult, blomst, falsk); andet led af sammensætninger har stod (f. eks. vikkehaw're, rænsemaski'ne, pandeka'). På Æro og Sydlangeland (med Lyø, Drejø, Skaro, Hjorto, Birkholm, Stryno og Turo) findes en forskel mellem to tonale ordaccenter (f. eks. vinde med jævn tonebevægelse »vinde garn« over for vinde med sammensat tonebevægelse »vinde en gevinst«). B. Udsagnsordene mangler tal- og personbøjning; dog har Æro tidligere haft talbøjning i bydemåde (f. eks. tæj »tag!« henvendt til een, lær »tag!« henvendt til flere). Æro (med Lyø, Avernako, Drejø og Stryno) har 2 grammatiske kon, fælleskon og intelkon, den øvrige del af området 3, hankon, hunkon og intelkon; kønsbøjning findes i talordet een, i visse stedord, i kendeordene (f. eks. i(n) hæst, æn kow', et fol; hæsti(n), kow'en, fol'let) og i de fleste tillægsord; i tillægsordene er hankon og hunkon dog overalt faldet sammen (i(n) stow'r hæst, æn stow'r kow', et stow'rt fol; fol'let ær stow'rt). (Litt.: H. M. Jensen: Brenderup-Målet, 1926, P. Jacobsen: Mundarten i Flemløse Sogn, 1933, Poul Andersen i Danmark, IV, 1944, s. 522—28, Erik Kroman: Musikalsk Akcent i Dansk, 1947, s. 68—107).

A. B.

Fynske Guvernement. 1815 blev tronfølgeren Christian Frederik udnævnt til guvernør og kommanderende general på Fyn. Som guvernør skulle han være kongens overste repræsentant og fore overtilsyn med embedsmændene, og alle sager vedr. »alm. indretninger« i hans distrikt skulle tilstilles centralstyrelsen gennem ham. Ved Christian Frederiks tronbestigelse 1839

blev den nye kronprins hans efterfølger som guvernør. Embedet, der væsentlig var af repræsentativ og formel karakter, blev ophævet ^{18/3} 1848. F.G.s arkiv findes i LA., Odense. P. B. **fyrretytve riddere**, ^{9/3} (i den kat. kalender ^{10/3}), til minde om fyrretytve riddere, som ifølge legenden led martyrdøden år 320 ved nøgne at blive nedsat i en tilfrossen sø. Hvis det fryser den dag, vil det iflg. folketroen fryse 40 dage. E. K. **fyrør** (*fyrbøsse*), et gevær med fyrflås, d. v. s. *hjulflås*. Betegnelsen forekommer fra midten af 1500-årene og indtil ca. 1700. A. H.

fyrværker. Håndværker, der forfærdiger ammunition. Var ansat ved artilleriets laboratorier i Kbh., Christiania og Rendsborg. Graden afskaffedes 1867. Lavets skytshelgeninde var Sancta Barbara. G. NO.

fyrvæsen. Fyr blev brugt allerede i oldtiden, især i Middelhavsegnene, hvis berømteste fyr-tårn stod på øen Pharos ved Alexandria. I Danm. kendes brugen af fyrbål under middelalderens sildefiskerier i Øresund. Det officielle da. f. indledes i 1561, da Frederik II oprettede fyr ved Skagen, Anholt og Kullen. I 1600-årene indførtes vippefyrene herhjemme, senere gik man over til at indrette fyrene i faste tårne, først i åbne kulbål, fra o. 1800 indesluttede i en fyrlanterne. Et vigtigt fremskridt var indførelsen af blinkfyret (Christiansø 1805). Brændslet var nu olie. 1819 konstruerede franskmændene Fresnel det første linseapparat, der i Danmark anvendtes fra 1842 (Kronborg). Tekniken udviklede sig hurtigt gennem stadige forbedringer, bl. a. ved anvendelsen af elektriske fyr og gasfyr, Hanstholm fyr var ved indrettelsen i 1889 verdens kraftigste. Man indrettede ligeledes fyr på fyrskibe, i Danm. fra 1829 (Læsø Trindel). I moderne tid anvendes desuden radiofyr. I ældre tid tog landene sig udgifterne til f. betalt ved afgifter af skibsfarten, men f. betragtes nu som en statsopgave, af Danm. anerkendt ved Øresundstraktaten af ^{14/3} 1857, hvorved Øresundstolden blev ophævet. (Litt.: Einar Blytman og Rogert Fjeldborg: Det kgl. danske Fyrvæsen 1560—1927, 1927, Bering Liisberg: Danmarks Sofart og Sohandel, II, 1919, s. 555—605, Grandjean og Mentze: Danmark og havet, I, 1948, s. 61—89). K. K.

fysici, se embedslæger.

fysiler. Geværskytte, af fransk fusilier. Betegnelsen brugtes ikke meget her i landet, men svarede til vort musketer i modsætning til gre-

nader og pikener. I Frankrig og Tyskland brugtes betegnelsen om lettere fodfolk. G. NO.

fysiokrater betyder egl. tilhængere af fysiokratiet, naturens herredømme, men anvendes om tilhængere af en nationaløkonomisk retning, der opstod i Frankrig o. 1750. Dens program blev fremsat af lægen Francois Quesnay i »Tableau économique«, 1757. Blandt dens tilhængere var Mirabeau d. ældre og senere Turgot. F.s hovedsætning var, at jorden var kilde til al velstand, kun ved at øge udbyttet af jorden, kunne nationernes velstand vokse. Derfor burde alle bånd, som hæmmede landbruget og landmændene, løses. F.s tanker blev kendt i Danm. gennem oversættelser af bl. a. Mirabeaus d. æ. skrifter, men især over England gennem Adam Smith, og bidrog til at fremme forståelsen af reformers nødvendighed og af sammenhængen mellem frihed, ejendom og menneskerettigheder. (Litt.: A. Bisgaard: Nationaløkonomien i Danmark i det 18. Aarhundrede, 1902). G. O.

fædrift betyder dels opdrætning af kvæg, kvægavl, dels græsgang for kvæget. Desuden bruges det om drivevej, drift (se forte). S. AA.

fægård, se bøndergårde.

fægang bruges ofte i forbindelse *forte og f.*, dels i betydningen forte (s. d.), drivevej, dels om græsgang. S. AA.

fæld. Forringelse af fæstegårdens huse, gærder eller jord kaldes f., hvorfor husbonden kunne kræve erstatning eller udvise fæsteren. F. skulle fastslås ved et syn og specificeres; fra 1639 kunne erstatning kun kræves, når f. var krævet hvert år. Fra D. L. betegner ordet f. også erstatning for f. Bestemmelser om f. findes i D. L. 2—12—4, frdn. ^{9/6} 1639, § 6, Christian IV.s reces 1643, II—15—12). (Litt.: H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 323 ff.). H. F.

følge jorden, betyder ved pløjning, harvning o. l. tilberede jord til såning, dels pløje grønjord (græsmark) op til agerland, underkaste agerjord den første, overfladiske pløjning eller harvning om foråret eller efteråret. Ordet kommer af *falg*, plojet mark, plojet grønjord eller rugstub o. l. S. AA.

fælled, ældre *fælath*, vistnok af fé, fæ og la i þ, gang, græsgang, altså oprindelig fægang (s. d.); i fællesskabets tid egl. den af vangene, der et givet år lå udyrket hen og brugtes som græsgang; men dernæst også jordstykke, *overdrev*, der stadig henlå som fælles græsning, og hvori lods-ejerne havde græsningsret efter sin jords vurdering (D. L. 3—13—28 og 29; Koldingske reces

¹³/₁₀ 1558, § 29). Da f. var fælles, sker der ofte sammenblanding med ordet *fællig*. (Litt.: Jac. Mandix: Dansk Landvæsensret, II, 1813, s. 160 ff., Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 119 ff.).

S. AA.

fælledmøde. Møde mellem de i en fælled lodtagne bymænd. Især af betydning i egne som Skåne og Sydsjælland, hvor flere byer ved vangelag (s. d.) havde del i en fælled. Ved f. gennemgik deltagerne de på fælleden græssende kreaturer for at kontrollere, at der ikke var mere kvæg på græs end tilladt efter aftalerne. Denne gennemgang kaldtes på Sjælland at egne fælled, i Skåne fælledrensning. (Litt.: Poul Meyer: Danske hylag, 1949, s. 176 f.).

C. R. H.

Fællesarkivet. Af de sønderjyske hertugers arkiv er der kun bevaret meget lidt. Det er gået op i Schauenborgernes velordnede arkiv, som blev overtaget af Christian I. og hans arvinger. Dette arkiv, F., eller *Gemeinschaftliches Archiv*, blev opbevaret i det blå tårn i Segeberg, hvor rentemester Anders Glob i 1523 udtog en del breve og kasserede en mængde andre. Frederik I overførte F. til hvælvingen på Gottorp, og i den følgende tid blev der stadig anbragt nye arkivalier i det. Da Sønderjylland blev delt i 1544, deltes også F., idet hver af fyrsterne udtog, hvad der angik hans del, mens resten blev bevaret som en helhed, hvori en del af hertug Hans den ældres arkiv, det såkaldte Hansborgarkiv (s. d.), blev optaget. I 1732—1733 blev arkivet registreret af Eskil Lohmann (registraturen nu i RA.) og derafter overført til Kbh. Ved arkivudvekslingen i 1936 blev en stor del af F. afleveret til Tyskland, dels alle sager fra før 1460 med undtagelse af nordslesvigske lokalakter, dels alle holstenske og sydslesvigske akter fra den flg. tid.

En udførlig registrant over arkivet blev udarbejdet af den ty. kansler Wolfgang von Utenhof i 1533. Af senere registranter er der især grund til at nævne Johan Moths og Burchard Niederstedts fra 1671 (trykt i Falcks Sammlungen zur näheren Kunde des Vaterlandes, III, 1825, s. 195 ff.) og Lohmanns fra 1732—33. (Litt.: Dietrich Schäfer i Hansische Geschichtsblätter, 1882, s. X—XII, H. Kochendorffer: Vom gemeinschaftlichen Archiv (Nordelbingen, IV, 1925, s. 335—46), Fort. og Nut. III, 1921, s. 40—43, Rep., 2. r., VIII, 1936, s. 12—15).

J. H.

fællesskab. I middelalderen og indtil udskiftningen bestod i landsbyerne jordfællesskab, der

dog ikke for agrenes og tofternes vedkommende var et virkeligt f., da de den enkelte gård tildelte agre og tofter var genstand for særbrug, og kun *overdrevene*, *fælleden*, udnyttedes som græsning i f. Men da gårdens tilliggende bestod af mange smålodder, der lå spredt over hele bymarken, måtte der bestå et dyrkningsfællesskab i vangen, der satte grænser for den enkeltes fulde udnyttelse af arealet. Hvis nogen påstod, at han havde mindre jord, end han efter sin andel i byens tilliggende havde krav på, kunne han kræve en nyfordeling ved *omrebning*, og denne adgang til at kræve rebning (s. d.) viser, at man trods toftejordens og agerlandets udstykning mellem gårdene stadig på en måde betragtede jorden som fælleseje. Landsbyen var, i alt fald fra 1500-årene, organiseret til styrelse af sine indre anliggender, herunder også dyrkningstvungen. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie 1940, s. 171 ff., 480 ff. og den s. 188, 484 anførte litt., Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941, s. 34 ff., Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 11 f., 21, 124 ff.).

S. AA.

fællig, fællesskab, undertiden brugt i samme betydning som fælled. Anvendes navnlig om det formuefællesskab, som efter landskabslovene bestod mellem mand og hustru og deres børn (efter omstændighederne også svigerbørn). F. omfattede løsøre — f. s. v. angår arvet løsøre dog kun under visse betingelser — samt jord, som var erhvervet under ægteskabet på anden måde end ved arv eller som gave fra arvelader. I Sjælland havde hvert barn ret til i faderens levetid at kræve sig udskiftet af f. med sin lod i dette (hovedlod), mens dette ikke var tilfældet efter J. L. F. bortfaldt senest i midten af 1500-årene, og f. brugtes herefter alene som betegnelse for det mellem mand og hustru bestående formuefællesskab eller det retsforhold m. h. t. formuen, som opstod ved, at den længstlevende ægtefælle undlod at skifte med børnene. D. L. forudsætter dog i adskillige bestemmelser, at det gamle f. stadig eksisterer. (Litt.: Stig Juul: Fællig og Hovedlod, 1940).

S. I.

fælligsbryde, se bryde.

fæmon. Gods, løsøre, formue; også specielt i betydningen kvæg.

C. R. H.

fændrik. Laveste officersgrad i fodfolket og dragonerne. Graden kendes fra o. 1500. Bar fanen, for hvilken han indestod med liv og lemmer. Graden ophævet 1809. Svarede til kornet

i rytteriet, stykjuncker i artilleriet og konduktor i fortifikationssetaterne.

G. NO.

fængselsvæsen. Mens anvendelse af frihedsstraffe kun spillede meget ringe rolle i middelalderen, blev frihedsstraffe af forskellig art hyppige i 1600-årene. Den strengeste form bestod i arbejde i jern på *Bremerholm* (s. d.), som især anvendtes over for betlere og løsgængere og derfor nærmest måtte betegnes som tvangsarbejde for arbejdssky personer. Christian IV oprettede Tugt- og Børnehuset i Kbh., der havde en blandet karakter, idet det dels var opdragelsesanstalt for børn, dels en arbejdsanstalt for løsgængere og forbrydere. Både om denne anstalt og om Bremerholm gælder, at regeringen ved oprettelsen af dem forfulgte merkantile synspunkter (Bremerholm var datidens orlogsværft og Tugt- og Børnehuset fremstillede tekstiler), og da Tugt- og Børnehuset — som lå bagved Helligåndskirken — blev nedlagt 1650, var en væsentlig grund hertil, at virksomheden gav underskud. Staden Kbh.s eget børnehus, som 1662 fik skænket en gård på Christianshavn af kongen, kom imidlertid efterhånden til at træde i dets sted, også forsåvidt som de der anbragte personer fremstillede tekstilvarer i stor målestok. I slutningen af 1600-årene var den årlige produktion ca. 25.000 m. Fra 1740 blev børnehuset tugthus for Sjælland og efter opførelsen af en ny bygning til fanger, som skulle raspe træ, blev børnehuset, som hidtil havde været »spindehus« nu »rasphus«. Efter indførelsen af forbedringshusstraffen 1789 blev en del af Børnehuset afsondret fra resten og for fremtiden betegnet som Kbh.s Forbedringshus. — I årene før 1741 overflyttedes en del af slaverne på Bremerholm til forskellige fæstninger, og straf af fæstningsarbejde trådte nu i stedet for arbejde i jern på Bremerholm. Største delen af slaverne blev imidlertid anbragt i Stokhuset i Kbh., der tidligere havde været garnisonsfængsel, og først ophævedes i 1850'erne. I årene omkring 1740 oprettedes desuden tugthusene i Stege og Viborg og nogle år senere tugthuset i Odense. 1792 deltes tugthuset på Møen i et tugthus og et forbedringshus, og fra 1822 betegnedes også anstalterne i Viborg og Odense som tugt- og forbedringshuse. 1842 reformeredes f., og i løbet af de følgende årtier toges nye straffeanstalter i brug, nemlig tugthuset i Horsens (1853) og forbedringshuset i Vridsløse (1859), samtidig med at de gl. tugt- og forbedringshuse samt stokhuset nedlagdes. 1911—13 opførtes straffeanstalten i Nyborg (for-

bedringshus for unge forbrydere). Ved den nye straffelovs ikrafttræden 1933 trådte fængselsstraf i stedet for tugt- og forbedringshusarbejde og forskellige former for fængselsstraf, således at mere langvarige straffe udstås i de sidstnævnte statsfængsler. Desuden indførtes nye foranstaltninger som ungdomsfængsel, arbejds- og sikkerhedsforvaring og psykopatforvaring. — Foruden de i det foregående nævnte straffeanstalter, som horte under staten, fandtes fra gl. tid rundt om i landet kommunale arresthuse, der benyttedes dels til varetægtsfanger, dels til forbrydere, som udstod straf af fængsel. Et moderne fængsel fik Kbh. i Vestre Fængsel 1895. Forvaltningen af de kommunale arresthuse overgik til staten 1937. De ældre fængselsarkiver opbevares, forsåvidt de er bevaret, i LA. Fangeprotokollerne indeholder som regel udforlige oplysninger om de enkelte fanger, ligesom arkiverne ofte rummer et kulturhist. værdifuldt materiale. (Litt.: Fr. Stuckenberg: Fængselsvæsenet Danmark 1550—1741, 1893, 1742—1839, 1896, Kampen mod Forbrydelsen, I, 1951, s. 278 f., 286 f., Johan Hvidtfeldt: Jy. Saml., nyr., I, 1950). s. i.

færgevæsen, I Danm. har færgevæsenet på grund af landets naturforhold tidligt fået en kraftig udvikling. Helsingør har fra den ældre middelalder haft færgeri til Skåne, og på de andre hovedruter kendes færgefarten også tidligt. Statsmagten var bl. a. af hensyn til de offentlige overforsler interesseret i f.s. udvikling, og kongen udstedte derfor jævnligt priv. til færgefart for enkeltpersoner eller til korporationer. F. organiseres på alle hovedruter i lav, der fik eneret på farten, men samtidig forpligtedes til at overholde visse takster. Den første omfattende bestemmelse er frdn. af $\frac{1}{6}$ 1615, der vedrører ruterne Kbh.-Malmö, Kbh.-Landskrona, Kbh.-Helsingør, Helsingør-Helsingborg, Vordingborg-Falster, Kallundborg-Århus, Rodby-Heilighafnen og Gedser-Warnemunde, ligesom der for bælteruterne fandtes fastsatte takster. Over Lillebælt gik ruterne både over Middelfart-Snoghoj og Assens-Haderslev. Ved frdn. af $\frac{29}{4}$ 1684 træffes indgående bestemmelser for bælteruterne samt for Århus-Kallundborg. Samtidig gaves lavsartikler for færgemændene i Kbh. og 1685 for de helsingorske færgemænd, der udover ruterne efterhånden fik store forretninger med de fremmede skippere, der stoppede op ved Helsingør for at betale sundtold. Udover hovedruterne fandtes talrige mindre færgeruter, enkelte steder knyttede til større landejendomme. Frdn.s be-

stemmelser omfatter både taksterne og færge-materiellet. Bestyrelsen af f. henhorte oprindelig under Da. Kanc., for statens godsets vedk. under Rtk. ved reskr. af $\frac{21}{4}$ 1786 henlagdes postruterne under Generalpostamtet, der 1807 fik tilsynet med alle ruter i Danm. og fra 1809 opså i hertugdømmerne. $\frac{1}{4}$ 1872 henlagdes f. under Indenrigsministeriet undtagen postruterne, der forblev under postvæsenet. 1828 indsatte dette dampskibe på Store Bælt, og da dampskibe efterhånden også kom til andre steder, kunne de gl. færgelav ikke opretholdes. 1856 hævedes lavspriv. på Store Bælt og 1882 ophævedes Helsingørs færgelav. Broerne har i vore dage mindsket f.s betydning. (Litt.: M. Buch og C. J. Gormard: Danmarks Jernbaner, 1933, s. 396 ff., Chr. Behrend: Færgeløbet ved Middelfart, 1926, Knud Klem: Helsingørs Færgelav i Fra Frederiksborg Amt, 1935). k. k.

fæste. Husbonden overdrog ved f. brugen af en ejendom til en *fæster*. Indgåelse af f. foregik normalt på hovedgården og foretoges af husbonden eller hans fuldmægtig (ridefoged). Husbonden overlod fæsteren bruget og tog ham i sit *forsvar*, fæsteren lovede at yde landgilde og hoveri, holde gården ved magt og iøvrigt være hørig og lydlig. Fæsteren fik i al fald fra 1500-årene et *fæstebrev* til bekræftelse af f.s indgåelse, men først i 1700-årene indeholdt det specificerede betingelser. Ved f.s indgåelse ydede fæsteren een gang for alle *stedsmål* eller *indfæstning* og derpå årlig landgilde. F. var fra 1523 livsvarigt — jvnf. livsfæste — og enker kunne fra 1565 uden nyt stedsmål fortsætte deres mands f. Fæsteren kunne udenfor vornedskabsonrådet opsigte f. til fardag, fra 1683 krævedes dog en begrundelse, mens husbonden kun kunne opsigte f., når han selv ville bruge ejendommen. Om middelalderl. f. se bryde, gårdsæde og landbo. Foruden ejendomme kunne tiender have i f., og ordet betød fra c. 1650 også det, man havde i f. (Litt.: H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942). H. F.

fæstengaver. Når to unge selv havde bestemt, at de ville giftes med hinanden, gav de hinanden ofte en gave, som vedkommende selv havde lavet. Karlen gav ofte en fint udskåren og malet genstand: en banketærskel, et manglefjæl, en vævespjæld, et skrin o. l. Ofte var heri udskåret et årstal, hendes navnebogstaver, et par hjerter, blomster m. m. Pigen skænkede ham et par strikkede muffediser, en fileret silkepung, et par strikkede eller udsyede vanter og navnlig en

fint udsyet skjorte. Den sidste kendes fra middelalderen. På landet blev sådanne fæstengaver først i nyeste tid afløst af trolovelsesringe. (Litt.: J. S. Møller: Fester og Højtider, I, 1926, s. 146 f., 192 f., Fra Holbæk Amt, 1920, s. 52—67, Troels Lund: Dagligt Liv i Norden, IX, 1888, s. 157 ff.). J. S. M.

fæsteprotokoller. I hvert fald i 1600-årene var det alm., at godsejeren udstedte et skriftligt fæstebrev, når en fæstegård skiftede besidder. Ved frdn. af $\frac{23}{1}$ 1719 blev det bestemt, at fæstebrev skulle udstedes i 2 eksemplarer, hvoraf det ene blev udleveret til fæsteren, mens det andet forblev hos godsejeren. Samtidig blev det påbudt, at der på alle kgl. og private godser skulle holdes f., hvori alle fæstebrev med tilhørende reverser blev indført. De fleste steder begynder f., der som regel opbevares i LA., da også med året 1719. (Litt.: Hans Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 39—41, 46—47). J. H.

fæstes forbyrdelse. Foruden af de ved for-siddelse (s. d.) nævnte grunde kunne f. f. skyldes, at fæsteren havde forhugget skoven, uden herskabets minde bortlejet jorden eller solgt foder eller gødning, der ikke måtte af-føres. Overtrædelse af forbud mod frit ønesalg, husning af forbrydere o. s. v. kunne også med-føre f. f. Blev bonden trods dom for f. f. på gården, begik han hærværk. (Litt.: H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 321 ff., 335 ff., 342 f., 351 f.). H. F.

fødenød, se fodernød.

Fødselsstiftelsen. For at hindre fødsel i dølgsmål og den dermed hyppigt forbundne ombringe-lse af fostret bestemtes det ved reskr. af $\frac{12}{3}$ 1750, at der skulle oprettes en fødselsstiftelse Kbh., hvor fattige, ugifte kvinder kunne føde hemmeligt og uden bekostning. Allerede $\frac{1}{7}$ samme år gjordes begyndelsen med oprettelsen af det frie jordemoderhus i Gothersgade under ledelse af jordemoder Inger Pedersen. Ved hendes død 1759 flyttedes stiftelsen til Frederiks Hospital, 1761 fik den sin første lægelige leder i professor Christian Johan Berger (1724—89), og 1787 fik den sin egen bygning i en af dronning Juliane Marie skænket gård i Amaliegade. Her forblev stiftelsen, indtil den 1910 flyttedes til Rigshospitalet. Den jyske Fødselsanstalt i Århus oprettedes 1910.

Ved kgl. res. af $\frac{27}{2}$ 1938 er det fastsat, at de særlige regler om hemmeligholdelse af navnet på mødre, der har født på fødselsstiftelsen før

den $\frac{1}{1}$ 1938, ikke skal være til hinder for, når 100 år er forløbet efter den pågældende fødsels indførelse i fødselsstiftelsens protokol, at de foreliggende oplysninger på forespørgsel meddeles de deri interesserede. (Litt.: E. Ingerslev: Matthias Saxtorph og hans Samtid, 1913).

E. G.

følgebrev kommer sikkert af mnt. volge-bref, der har samme betydning som det da. ord. Ved bortforleninger blev der udstedt f., som påbod lenets undersætter at være den nye lensmand horige og lydige. F. blev også anvendt, når gods blev overdraget fra en person til en anden, idet det i f. blev meddelt fæsteren, at han skulle svare under den nye ejer. F. kan undertiden også bruges i tilf., hvor der i almindelighed opfordres til at vise lydighed. (Litt.: Hans Fusing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 78).

J. H.

følgeseddel, det samme som følgebrev (s.d.).

føring. Den ret til et vist rum i lasten, som tidligere tilstodes skipperen og skibsmandskabet som en del af deres lønning, og hvor de for egen regning kunne medtage varer. F. afløstes senere af et pengetillæg. Rækker utvivlsomt tilbage til middelalderen, da skibsfarten blev drevet af interessentskaber, hvis medlemmer foruden at være redere og ladningsejere forrettede skibstjeneste. (Litt.: Convention for det kgl. octr. danske asiatiske Compagnie, 1778, s. 83—85 og 119—25).

K. K.

førlov. Hver arving, der førte sin arv bort fra arveladerens herlighedsejers område, betalte denne 3 rigsmark i f. Det samme gjaldt en fæster, der efter opsigelse flyttede sine ejendele. På Sjælland betales f. også ved flytning fra land til by og omvendt og på Møn ved enhver flytning af ejendele, også indenfor lenet. Mod f. kunne en fæster afføre sæd og foder. Sml. afførselspenge. (Litt.: H. Fusing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 286 f, 307, samme i Hist. T. 11. r., III, 1951, s. 210—33).

H. F.

Gåder. Mens Danm. har en omfattende ord-sproglitt. fra middelalderen og nyere tid, er den tilsvarende ældre gådelitt. meget fattig og tilfældig. Vi har nogle få folkelige gåder, optegnet af præsten Poul Enevoldsen i Gamtofte 1607 (se Danske Studier 1931, s. 115) og af H. O. Nysted i Gangsted 1727 (se Danske Grammatikere, III, s. 347 f.). O. 1800 er der udgivet en ret stor mængde delvis halvfolkelige, delvis omdigtede

gåder til selskabelig underholdning i borgerlige kredse, men den egentlige indsamling af ægte folkelige gåder begyndte først med Svend Grundtvig 1854, Evald Tang Kristensen 1868, Jens Kamp 1875 og Dansk Folkemindesamling 1906. Et fyldigt udvalg af disse indsamlinger findes i Tang Kristensen: Danske Folkegæder, 1913. Dansk Folkemindesamling har takket være H. F. Feilberg ret betydelige samlinger af gådeafskrifter og henvisninger, ordnet efter løsninger. (Litt.: Feilberg: Gæder i Aar bog for dansk Kulturhistorie, 1898, s. 10—76, I. M. Boberg i Barr og Ellekilde: Øst og Vest, 1945, s. 192—207, og i Danske Studier, 1945, s. 1—31. Sml. også v. Sydow: Om gåtor och gåtsystematik i Folkminnen och folktankar, II, 1915, s. 65—80).

H. EL.

gård, ældre *garth*, er beslægtet med lat. *hortus*, have, og *cohors* indgærdet gårdsrum. G. var vel oprindelig betegnelse for den indhegnede botoft, beslægtet med *gærde*, og har i ord som *kålgård*, køkkenhave, *kringgård*, krumt gærde, lille hegned have, *høseqård* o. l. bevaret den oprindelige betydning. Modsat bol(sted), hus, bruges g. om en landejendom på over 1 td. htk. (Jac. Mandix: Dansk Landvæsenret, I, 1813, s. 573), men i ældre tid var g. sædvanligvis større, varierende noget i de forsk. dele af landet. Den sjællandske bondeg. havde 1682—88 gennemsnitlig 33,3 td. land, 6,15 td. htk., den jyske 35,3 td. land, 5,41 td. htk. (Sv. Aakjær i Nord. Kult. XXX, 1936, s. 233, Kong Valdemars Jordebog, II, 1926—43, s. 249), i middelalderen ca. 14—15 örtug sædeland el. godt $\frac{1}{2}$ plov jord; men den normale *helgård* lå vel nærmere ved 1 plov jord, 1 mark land = 48 td. land. I skattemæssig henseende deltes i 1600-årene på Sjælland gårdene i *helgårde* med over 2 pund korn i landgilde, *halvgårde* med 1—2 pund og *gårdsædegårde* eller *bol* med 1 pund og derunder. (J. A. Fridericia: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede, Hist. T. 6. r., II, 1889—90, s. 469—622, Gabriel Thulin, Mantalet, II, 1935, s. 35). Normalt skulle til 1 pund skyld svare godt 3 pund land = 6 örtug land = 12 td. land, men Arnt Berntsen opgiver (II, s. 16 f., jvnfr. Jac. Mandix: Dansk Landvæsenret, 1813, I, s. 572) *helgården* til over 16 td. eller over 12 td. udsæd, hvilket dog svarer bedre til en *halvgård*. Normalt lå g. i landsbyen i rækker med tofter bag sig; men i visse egne var bebyggelse i *enestegårde* (s. d.) overvejende. Fra begyndelsen af 1600-årene kendes *dobbeltgårde* (s. d.), hvis

ene bruger anses for hovedmand i skattemæssig henseende, mens den anden kaldes hans *gårdmand*. Til *gårdhistorien* findes en række landsomfattende kilder. (Litt.: Svend Aakjær: Fly Gaarde, Skivebogen 1919—22, Fort. og Nut., IV, 1923, s. 147 ff., Sognet og Byen, 1931, Axel Steensberg: Den danske Bondegaard, 1942, samme: Den danske Landsby, 1940, H. Zangenberg: Danske Bondegaarde i Danmarks Folke-minder nr. 31, 1922, Svend Aakjær: Bosættelse og Bebyggelsesformer i Danmark i ældre Tid, Bidrag til Bondesamfundets Hist., II, 1933, samme: Kong Valdemars Jordebog, I—III, 1926—45, sagregister: *Bondegaard*.) S. AA.

gårdbryder. Husdyr, som bryder gennem gærder og derfor ikke ved hjælp af sådanne kan holdes fra dyrkede marker. D. L. 3—13—47 (jvnfr. J. L. 3—60) regner oksne og svin for g. C. R. H.

gård(s)fred. ¹⁾ Den fred, som ifølge den ældre ret skulle herske i en gård. Den fandt udtryk i, at forbrydelser, der var forbundet med krænkelser af denne fred, straffedes særlig strengt. ²⁾ Brud på den under ¹⁾ omtalte fred. S. I.

gårdfæld, se fæld.

gårdkone eller *gårdlænge*. Fritliggende udhusbygning, opført inde på gårdspladsen i en gård. Betegnelserne er bornholmske, og her træffes g. endnu ret hyppigt i gl. gårde; sporadisk, navnlig i tidligere århundreder, kendes foreteelsen også fra det øvrige land. Sv. J.

gårdsret, ¹⁾ En fra Erik af Pommerns tid stammende samling af retsregler (overført fra Sverige), der gjaldt i kongens gårde, i senere tid også i rigsrådernes og andre adeliges gårde. Har også været anvendt i visse klostre. Aflostes af Frederik II's g. af 1562, der gjaldt indtil D. L. Brud på g. pådomtes af en for den enkelte sag særlig nedsat domstol, bestående af gårdens folk, såfremt den skyldige selv hørte til gården. ²⁾ Den under ¹⁾ omtalte særlige domstol. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 61—62, 524—25.) S. J.

gårdsæder, ældre *garthsæte*, lat. *inquilinus*, bønder, som havde sæde på andre gårdes grund, men med egne huse og i forbindelse dermed ganske små jordbrug, som var skilt ud fra vedk. gårde, og som de dyrkede for egen regning, samtidig med at de ydede arbejde til gårdens drift. Landboer (fæstere) og g. var ofte *ugedagsmænd*, de boede så nær hovedgården, at de kunne svare hoveri til denne visse dage i ugen, og var som sådanne, siden 1526, fri for ekstraskat. G. kald-

tes på Sjælland og Falster også særlig små gårde, bolsteder (se gård). (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 518, 539—47, 542, 555, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 196, 207, 387 ff., 459, Jac. Mandix: Dansk Landvæsensret, II, 1813, s. 58, Th. B. Bang i Fort. og Nut., IV, 1923, s. 69 ff., F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 86—88, 190).

S. AA.

gåsebænke, se bænke.

gåsehavre regnedes for halvt så god som anden havre og ydedes som foder til en landgildegås. Sml. småredsel. II. F.

gåseøje, vævning i spidsrudet kipper, mønstret minder om gåsens øje. Kendt fra vikingetiden. E. A.

gabestok, et fra middelalderen stammende straffeinstrument, der i reglen var anbragt på torvet eller en gade og bestod i to planker, lagt over hinanden med huller til forbryderens hænder og fodder. Forbryderen blev fastspændt i g. og derefter udstillet til alm. beskuelse. Anvendtes i senere tid navnlig ved overtrædelser af helligdagslovgivningen. Endnu en frdn. af 1794 hjemler anvendelse af g. som straf; men ca. 50 år senere var straffen gået helt af brug. S. I.

gadebasse. Navnlig fra Østjylland, især egnen mellem Horsens og Mariager fjerde og indtil hedeegnene i vest, foreligger en meget rig overlevering om en ungdomslavsskik, hvis hensigt var at skaffe ordnede forhold i de ugifte unges sammenkomster. Der udvalgtes årlig en anfører for ungdomslavet i landsbyen. Han benævntes g. Han forestod bl. a. uddelingen af *gadelammene*, d.v.s. pigerne. Hver karl fik et gadelam, som skulle være hans partnerske i legestuer og ved andre ungdomssammenkomster i årets løb. Gadelamsuddelingen i Østjylland fandt hyppigst sted ved Valborgbluset ^{30/4}. Betegnelsen gadelam har været kendt her i landet fra o. 1460, mens ordet g. synes at være yngre. Det nævnes i Ribe år 1596. Gadelamsskikken kendes kun fra landsbyer, og den er uden tvivl kommet til Danm. fra Sydtykland og Centraleuropa. (Litt.: August F. Schmidt: Fra Julestue til Valborgblus, Gadebasse og Gadelam, 1940, Axel Olrik og Hans Ellekilde: Nordens Gudeverden, 1926 ff., s. 621 ff.) A. F. S.

gadebelysning. I 1680 opsattes de første lygter i Kbh. Det var tranlamper med hornruder, der passedes af vægterne. I 1771 kom der glas i ru-

derne. I provinsbyerne fik man de første meget få lygter i 1700-årene, men flere mindre byer indførte først g., da Kbh. i 1857 gik over til gasbelysning og derfor solgte tranlamperne. Alleerede i 1855 var også Århus gået over til gas, og o. 1900 begyndte det elektriske lys at gøre sig gældende. s. s.

gadehusmænd, beboere af gadehuse, som lå på byens *gadejord*, den udrykede fællesjord foran gårdene (se forte). Ofte lå, i større landsbyer, g. til hver gård (jvnfr. gårdsæder), men som regel horte der kun en kålgård eller lille have til huset, ikke agerjord, og der ydedes derfor ikke landgilde, men *gadehuspenge*, husleje af 1 eller 2 mark. G. var ofte landhåndværkere, gamle og svage folk, enker, hyrder, afdankede soldater, arbejdsfolk o. l.; men især ydede de arbejde og hoveri på bondegårde og hovedgårde. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 493, 541, Jac. Mandix: Dansk Landvæsensret, I, 1813, s. 573, II, 1813, s. 530, F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, s. 91 ff. Jvnfr. husmænd). s. AA.

gadelam, se gadebasse.

gadenavne. I de ældste g. indgår en betegnelse for en ejendommelighed ved gaden; således er Badstuestræde som regel den gade, hvor badstuen lå, og Skindergade en gade, hvor der boede skindere (garvere). De fleste nyere g. er vilkårlige dannelser, hvis første led ingen forbindelse har med stedet; allerede i 1600-årene findes der talrige eksempler på sådanne navne, f. eks. de med dyrenavne sammensatte gadenavne i Nyboder i Kbh. (Litt.: Hugo Matthiessen, Gamle Gader, 1917). A. B.

gadestævne. Mange handlinger, som nu foregår indendors, fandt hos vore forfædre sted under åben himmel. Landsbyfolkets sammenkomster af ikke religiøs art havde deres tilknytning til gadepladsen, som tit kunne være af betydelig størrelse. På den plet af gaden, der var landsbyens officielle plads, mødtes bymændene, efter at oldermanden havde sammenkaldt dem ved byhornets eller bytrommens lyd, eller efter at byens stok eller grandepind (se budstikke) var blevet bragt byen rundt. På g. blev der truffet aftaler om arbejdets påbegyndelse, eller oldermanden kunne give meddelelser fra herskabet o. s. v. (Litt.: August F. Schmidt: Oldermand og Bystævne, 1945, s. 88 ff., Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 100—104). A. F. S.

gaj. Ved denne vestjyske benævnelse forstås flere forsk. fiskeredskaber, dels en medestang til

fiskeri med orm, dels en lyster med få spidser, hver forsynet med en modhage, og endelig en vager, jvf. dobber, af varierende udformning (kegleformet tonde i bødkerarbejde, træklods, oppustet blære o.s.v.). Benævnelsen for sidstnævnte redskab hænger sammen med dens anvendelse ved fiskeri med bakker, se gajling.

H. R.

gajling. Svær line, ca. 20 favne lang, der anvendes ved udsætning af bakker (s. d.). G. går fra fiskeredskabets forankring, sten eller dræg (s. d.), op til vandets overflade, hvor dens anden ende er fastgjort til en gaj (s. d.), der markerer fiskeredskabets plads. G. er den vestjyske benævnelse på vagerlinen, der findes forsk. udformet og benævnt ved alle sætteredskaber. H. R.

galease. Sejlskib med to master, af hvilke den forreste, som er højest, kaldes stormasten, den agterste mesanmasten. I vore dage fører g. foruden forsejlene kun gaffelsejl, undertiden bredfok; i begyndelsen af 1800-årene førte de både fok og flere topsejl på ræer. De havde en bred flerfarvet farvegang langs skibssiden, plat spejl med kahytvinduer, senere benyttedes afrundet hæk. Typen har formået at hævde sig stærkt gennem tiden, men med stor modtagelighed over for ændringer både af skrog og rig. K. K.

galiot Fartøjstype, særlig fremherskende i 1700- og begyndelsen af 1800-årene. Havde runde og fyldige former. Det kufagtige agterparti havde oftest firkantede kahytvinduer, det frit over agterstævnen farende ror bar et udskåret rorhoved. Den såkaldte enmastede g. var galeaseriggat, havde stormast og en lav mesanmast; begge førte gaffelsejl, stormasten tillige bredfok samt to, undertiden tre, topsejl på rå. Desuden førtes stagfok og to forsejl. Der fandtes desuden en tremastet, fregatriggat type. Nyere g.-typer fra 1800-årene havde skonnertagtigt forskib endog med klipperstævn. De riggedes som skonnerter eller skonnertbrigger. K. K.

Galli dag, St., ¹⁶/₁₀. Gallus var en irlænder, som virkede i frankerriget og stiftede det berømte kloster St. Gallen, hvor han døde 640. E. K.

gallisk syge, gammelt navn for syfilis.

galoner, galuner, flettede, kniplede eller vævede borter, ofte af guld- eller sølvtråd, anvendt som besætning på dragter, især uniformer, hatte o.s.v.

E. A.

gamle By, Den, Århus. Et frilandsmuseum, bestående af ca. 40 gamle købstadsbygninger, som tilsammen giver en fremstilling af en gl. da. købstad med torv, gade, vandmølle o.s.v. Disse

bygninger med deres interiører danner samtidig rammen om samlinger, der har til opgave at belyse Danm. borger- og næringsliv fra 1500-årene til vore dage med hovedvægten på håndværkets historie, der illustreres gennem en række genskabte værksteder. Museet omfatter endvidere en tekstsamling, hovedsagelig købstadsdragter, en ældre hist. samling (tildels overført fra Århus Museum), en mindre bondesamling, en skolehist. samling, en toldhist. og en apotekerhist. samling. Foruden tilvækstprotokollen findes et illustreret sagregister. Museet åbnedes 1914 og er en selvejende institution. (Litt.: »Aarbøger« siden 1927). H. ST.

Gammel kgl. Samling, se kongelige samlinger, Ny og Gamle.

gammel stil, se ny stil.

gammelskat. Ved frdn. af $\frac{24}{6}$ 1840 deltes landskatten (s. d.) i g., der skulle beregnes een gang for alle for de enkelte ejendomme efter 1688-matriklen og vedblive at hæfte på dem som en fast årlig afgift, og i landskat, der svarede efter den nye matrikel. 6 rbdrl. 80 sk. af det upriv. htk.s landskat og 5 rbdrl. af det priv.s blev g. fra $\frac{1}{1}$ 1844 at regne. Ved htk.s-egalisationen $\frac{20}{6}$ 1850 fik den priv. jord samme sats som den upriv. mod erstatning i 4% obligationer. 1903 afløstes g. og landskat af de moderne ejendomsskatter. (Litt.: C. Rothe: Beretning om den i 1844 for Kongeriget indførte nye Jordskyldsætnings Væsen og Historie, 1844, s. 180 ff., A. F. Bergsøe: Geheime-Statsminister Greve Christian Ditlev Reventlovs Virksomhed som Kongens Embedsmand og Statens Borger, II, 1837, s. 23 ff. og specielt s. 88 ff., V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik, IV, 1880, s. 190 ff. og 210 f., H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948, s. 137 ff. og s. 142 ff. Om htk.s-egalisationen jvnfr. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757—1919, II, 1945, s. 253 ff.). H. N.

gangdage (dies rogationum, litaniae) deles i de små g., der fra ca. 450 fejredes tre dage for Kristi Himmelfartsdag, og den store g., som fra ca. 600 holdtes $\frac{25}{4}$. Med udgangspunkt i hedenske forbilleder fejredes g. ved processionser rundt på markerne for ved helgenbilleders og relikviers hjælp at bortjage de onde dæmoner og for at give afgrøden den kirkelige velsignelse. Også i Danm. fejredes g.; den store under navn korsebyrd (korsebor). Ved reform. afskaffedes g. og erstattedes af specielle prædikendage. Endnu langt ned i århundredet fastholdt dog almuen nogle steder i landet den gl. skik. B. K.

garnison. By eller fæstning, hvori tropper har fast ophold. Bruges også om den garnisonerende styrke, der indkvarteres hos borgerne eller i kaserner. Kommandanten havde til hjælp en kaptajnvagtmester eller vagtmesterløjtnant, proviantkommissær, til tider g.-auditor, g.-feltskær og g.-præst. Han beordrede vagter m. m. og ordnede forholdet til civile myndigheder. Oplysninger om g. i Hærens Arkiv. Kirkebøgerne i LA. Kommandantskabernes og afdelingernes justitsprot. og øvrige arkiv i Hærens Arkiv. G. NO.

gavl. Ved bønderbygningerne findes forsk. gavlformer. G. kan være *helgavl* (stedvis også kaldt *hoj*, *lige*, *polsk*, *ret*, *spids* g.), d.v.s. gå lige op, og *gavlvæggen* er da i reglen kun fort op i højde med *sidevæggene*, mens *gavltrekanter* er lukket på anden måde. I ældre tid skete det ofte med *brædder*; men hyppigt var der også mellem *gavltrekanter* tomme sat *støjler* (s. d.) lodret ind, mellem hvilke der var flettet med ris eller rødder, eller også var der lagt *lyng*, *tang* eller *dukke* af halm eller ærtehalm imellem; sidstnævnte materialer blev presset fast ned og holdt på plads af grene, der blev indflettet med passende mellemrum. Efter det anvendte materiale kaldtes g. *fjælle-*, *dæle-*, *ris-*, *rødde-*, *lyng-*, *tang-*, *dukkegavle*. I visse egne er g. ikke lukket helt op, en lille trekant foroven, det såkaldte *skadegab* (s. d.), er åben, og sine steder er g. smykket med en *gavlbrand* (s. d.). G. kan også være *halvgavle* (stedvis også kaldt *holstensk g.*, *kabuds-*, *krippel-*, *krøppe-*, *skakke-*, *skrå-*, *skredgavl*), d.v.s. g., hvis væg er fort højere op end *sidevæggene*, og hvis øverste del er *skrå* og tækket som *tagsiderne*. Den højere *gavlvæg* kaldes sine steder *hammer* (s. d.), og *skråtaget* er en *valm*, i dette tilfælde en *halvvalm*. *Helvalm* har ethus, når *gavlvæggen* ikke er højere end *sidevæggene* og hele *gavltrekanter* *skrå*, tækket ned i *flugt* med *langsidernes tag*. I sine kendte former må *valmtaget* betragtes som *forholdsvis ungt* på da. område; navnene *valm* og *holstensk g.* angiver dets egl. hjemsted. — Ofte finder man, navnlig i gl. stuehuse, *indvendige g.*; de kan være dannet som *ovenfor* beskrevet under *helgavle*. SV J.

gavlbrand, sine steder også kaldt *brandstang*, *husbrand*; jvnfr. folkevisernes *burebrand*. *Husprydelse*, dannet af en ofte pyntelig *udskåret stang*, der fra den øverste *spids* af *gavlen* rager op over *tagrygningen*. Foruden til *pynt* har g. ikke sjældent tillige været bærer af en *vindfløj*. SV J.

gavlhuset er en *købstadsbygning*, der i mod-

sætning til *langhuset* vender gavlen mod gaden. Typen opstår uvilkårlig i tætbyggede byer, hvor grundprisen er høj. De fleste da. købstæder beherskes af langhuset, kun i Sønderjylland indtil Kolding, på Ærø, i Nakskov og i Helsingør optræder g. i større tal. I de slesvigske byer udgør g. en særlig type, der kan føres tilbage til den saksiske bondegård, og som er kommet til udvikling i hansestæderne og i Nederlandene. Det er interessant, at Christian II i sin lov af 1522 synes at gå ud fra, at byhuse er g. I Danm. kendes g. i senmiddelalderl. grundmur og i bindingsværk. Undertiden søger man, f. eks. i Ribe, at få plads til en ganske kort sideløb mod gaden, ofte med port. Bagud på grunden kan g. forlænge sig med hus bygget til hus, i reglen smalle for hvert nyt afsnit. Døren i gavlen fører ind til en rummelig forstue i hele husets længde, hvori en bod senere kan være udskilt. Den øvrige del af huset optages af stue til gaden og køkken bagud. I det første af baghusene er en »sak« hævet over kælderen og med et par kamre på loftet. Selvom huset var i flere stokværk, var den egentlige beboelse i reglen kun i stuen. I g. af bindingsværk (s. d.) med knægtbyggede gavle var konstruktionen i mange tilfælde så dristig, at gavlen efter en tids forløb atter måtte nedtages og afvalmes (s. d.), og kun en undersøgelse af husets indre afslører nu, at det er et oprindeligt g. Efter Kbh.s brand i 1728 blev mange huse genopført med en stor gavlkvist, der kan have hele façadens bredde og således give huset lighed med et g. Det virkelige forhold afsløres imidlertid af tagrygningerne. (Litt.: H. H. Engquist: Københavnske Borgerhuse, 1948, samme: Borgerlige Bygningstyper i København, samme: Sønderjyske Byer, 1951, Fra Bispe tid til Borgertid, udgivet af Stadsingeniørens Direktorat, 1947, C. A. Jensen: Dansk Bindingsværk, 1933, Hugo Matthiessen: Gamle Huse i Ribe, 1937, Vilh. Lorenzen: Vore Byer I, 1947, s. 101 ff.).

AA. R.

gaze, gennemsigtig, netformet vævning. Kædetrådene slynges to og to om hinanden, og islætråden føres gennem de herved opståede huller. Nu specielt om forbindsstof.

E. A.

geburtsbrev eller **fødselsbrev** var i håndværkerproget betegnelsen for en attest, der bevidnede, at indehaveren var født i lovligt ægteskab af ærlige forældre. Det kendes lige fra middelalderen, men regeringen bekæmpede kravet, der lå bag det. (Litt.: Helge Sogaard: Et Fødselsbrev

for en københavnsk Læredreng i »Den gamle By«s Aarvog, 1947, s. 32—35).

H. SØ.

Geheimearchivet, se Rigsarkivet.

Geheimekonseillet, Geheimestatsrådet. Efter Christian V.s tronbestigelse i 1670 dannedes et snævrere råd, kaldet »Hans Majestæts Conseil« eller Geheimeconcilium, med hvis medlemmer kongen droftede afgørelsen af de sager, der forelagdes ham. Nogen fast organisation havde G. ikke, og fra de første årtier kendes ingen egl. udnævnelser for medlemmer af det. Det ophævedes af Struensee 1770, men 1772 genoprettedes det som Geheimestatsrådet, hvor de af vedk. koll. behandlede sager forelagdes kongen til res. I 1848 afløstes det af Statsrådet. Men fra jan. kundgørelsen 1852 til grundloven 1866 bestod igen et geheimestatsråd. For Geheimestatsrådet 1772—1848 er kun ganske enkelte sager bevaret. Derimod findes for Geheimekonseillet 1670—1770 en række prot. og pk., væsentlig omhandlende udenrigske forhold, bl. a. betænkninger, relationer og skrivelser fra Geheimekonseillets medlemmer, enkeltvis og samlede.

H. H-T.

gejstlige retter. Allerede under Knud den Helige blev i Danm. sager vedr. kirker og gejstlighed henvist til behandling ved særlige g. r. Siden udvidedes dette priv. til at gælde alle gejstlige sager og endnu senere også til gejstlighedens undergivne (fæstebønder, tjenestefolk o. l.). Efter reform. kom den gejstlige jurisdiktion blot til at omfatte sager mod gejstlige (også skolens lærerpersonale og studenter) af rent gejstlig natur. Dog blev vedblivende også ægteskabssager behandlet for de g. r. (tamperret). Anklager mod superintendenten behandledes oftere for en kommissionsdomstol, bestående af de øvrige bisper og et antal rigsråder. D. L. skelner mellem flg. g. r.: ¹⁾ Konsistorium ved universitetet, ²⁾ provstretten (provstemodel) og ³⁾ landemodet (foruden den specielle tamperret). Hertil kom særlige gejstlige skifteretter (bortfaldet 1806). Tamperretten ophævedes 1797, og nu findes kun som g. r.: ¹⁾ provsteret og ²⁾ landemode.

B. K.

gejstlige skifter, se skiftejurisdiktioner.

Gemeinschaftliches Archiv, se Fællesarkivet.

genant er betegnelsen for det beløb i penge og naturalier, som indehaverne af regnskabslen (se len) fik tillagt i løn og til underhold af deres svende, til foder for hestene og til andre udgifter. Beløbet blev fastsat i selve lensbrevet. Ofte kaldtes sådanne len genantlen. (Litt.: Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aar-

hundrede 1513—96, 1879, s. IV, sammesteds s. 204—209 og i sammen: Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596—1660, 1885, s. 99—107 findes oversigter over de enkelte lens genanter). J. H.

genbrev. ¹⁾ Kvittering. ²⁾ skriftlig forpligtelse, som indgås til gengæld for opnåelsen af en eller anden fordel. ³⁾ brev, som tilbagekalder et tidligere udstedt brev eller i hvert fald indtil videre sætter dette ud af kraft. I sidste betydning forekommer g. navnlig i forfølgningen med lovdagsbreve, idet den, mod hvem lovdagsbrevene var erhvervet, kunne standse forfølgningen ved at erhverve et g. hos Rigens Kansler. Såfremt g. kendtes »nederfældigt« ved dom, fortsattes forfølgningen fra det punkt, hvortil den var kommet. H. H. I.

Genealogisk heraldisk Selskab oprettedes 1777 på initiativ af klokker Oluf Bang og bestod til 1810, da det gik op i Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog (se M. E. C. Werlauff i hans bog om dette selskab, 1847, s. 129 ff.). Selskabet begyndte 1787 udgivelsen af »Lexicon over adelige Familier i Danmark, Norge og Hertugdommerne«. Dets samlinger findes nu i RA. og består af slægtebøger, stamtavler, heraldiske meddelelser m. m., navnlig vedr. adelen, men også vedr. forsk. borgerlige slægter. I Historisk Museum, udgivet af T. A. Becker, I, 1848, s. 101 ff. er trykt »Catalog over Manuscripter, tilhørende det forrige kongelige genealogisk-heraldiske Selskab«. H. H. I.

Generalauditoren. Under denne embedsmand hører overtilsynet med den militære retspleje, ligesom han i ældre tid havde skiftejurisdiktion for de tjenstgørende overofficerer. Skifter efter underofficerer og menige behandledes af regimentsauditorene, hvis sager findes i Hærens Arkiv (s. d.). I RA. haves G.s skifteprot. for 1743—1846 og skiftesager fra o. 1730, hvorover seddelregister er udarbejdet. Endvidere »generaljustitsprotokoller« 1728—50, d. v. s. kopibøger over krigsretsdommene i remissionssager med de af kongen trufne res. Fortsættelsen af disse prot. er i Hærens Arkiv, hvor den største del af G.s arkiv opbevares (se Carl v. Kohl: Hærens Arkiv, 1946, s. 154 f.). H. H. I.

Generalfiskalen. Embedet oprettedes 1655. G.s hverv var at optræde som anklager på statens vegne, ved embedsforseelser, statsforbrydelser o. l., fra først af også i sager vedr. statskassens interesser. G. udnævntes blandt højesteretsadvokaterne, idet han personlig skulle fore sagen for Højesteret. Efter generalfiskal Blechingbergs død

1863 besattes embedet ikke. — Enkelte sager — for tiden 1712—1821 — fra G.s arkiv findes ved Da. Kanc.s arkiv. H. H. I.

Generalitets- og Kommissariatskollegiet. Mens Landmilitæretatens kommandosager fra o. 1660 horte under Krigskanc. (s. d.), sorterede de økonomiske forhold under *generalkrigskommissær* Otto Pogwisch 1660—74 og derefter under det 1674 oprettede *Generalkommissariat*. Dette var i de flg. år tidvis fælles for Land- og Søetaten, men fra 1712 og fremefter særskilt for de to etater. Under Generalkommissariatet fandtes fra slutningen af 1600-årene Danske Kontor, Ryttergodskontoret og Ty. Kontor med bl. a. kopibøger for tiden efter 1694, men indkomne breve først efter 1750 og ingen fra Ryttergodskontoret. Desuden eksisterede til forsk. tider — under krig eller krigsfare — særlige feltkommissariater. 1763 forenedes Krigskanc. og Generalkommissariatet i *General-Krigsdirektoriet*, der i 1766—67 et halvt år var afløst af *Det høje Krigsråd*, men i øvrigt bestod til nytår 1768, da det fik navn af G.- og K. Under dette (som under General-Krigsdirektoriet) fandtes af kontorer navnlig Depeschekontoret (med bl. a. de kgl. ordrer og resolutioner), 1. dpt. med infanterisager m. m., 2. dpt. med artillerisager m. m., 3. dpt. med kavallerisager m. m. og 4. dpt. med bl. a. justitssager. Fra nytår 1790 oprettedes imidlertid et Generalitets- og Kommandokontor af Depeschekontorets sager og tjeneste- og kommandosager fra de andre dpt. Det ophævedes 1808, og dets sager kom under 1. dpt., idet dog kommandosager sorterede under Generaladjutantstabens Bureau (se nedenfor). Fra nytår 1843 omordnedes koll. og fik navn af *Generalkommissariatskoll.*, 1848 afløst af Krigsministeriet.

Fra 1801—48 findes ved siden af koll. den højstkommanderendes kontor, d. v. s. fra 1801—08 Generalkommandokontoret, fra 1808—39 Generaladjutantstabens eller Generalstabens Bureau, 1840—48 Bureauet for Armeens Kommandosager. Arkiverne findes alle i RA. (Litt.: Carl v. Kohl: Hærens Arkiv, 1946). H. H. I.

General-Kirkeinspektionskollegiet, se Kirkeinspektionskollegiet.

General-Landets-Økonomi- og Kommercekollegiet, se Kommercekollegiet.

Generallandvæsenskolegiet. Den store interesse, der fra o. midten af 1700-årene viste sig for forbedringer i landbruget som i landbrugernes stilling, gav sig udtryk i den ^{26/11} 1757 under Rtk. nedsatte *Kommission til Landvæsenets Fremtarv og*

Nytte. Den afløstes 1767 af *Landkommissionen*, 1768 efterfulgt af *G.*, som igen 1770 erstattedes af *Generallandvæsenskommissionen*, ophørt 1773, da de pågældende sager henlagdes under Rtk.s landvæsenskontorer (s. d.). For tiden 1770—73 horte administrationen af de antvorskovske og vordingborgske domænedistrikter under *Generallandvæsenskommissionen*, fra 1771 også det mønske distrikt og Jægerspris distrikt. Registratur over arkivalierne i Vejl. Arkivr., II, 1892, s. 201—207. Blandt arkivalierne skal nævnes sagerne om frdn. 1759 og 1769 om fremme af fællesskabets ophævelse og frdn. om hoveriet 1769 og 1771. Endvidere »Indk. betænkninger over spørgsmål til landvæsensets fremtarv og nytte....« 1757—60, »Indk. betænkninger over spørgsmål til landvæsensets forbedring....« 1768—70 og den omfattende samling »General-hoverireglementer i overensstemmelse med frdn. af $\frac{1}{3}$ 1769, indsendt fra proprietærerne« 1769—71 (ordnet amtsvis og inden for amterne alfabetisk). H. H.-I.

Generalpostamtet og Generalpostdirektionen. Det under Christian IV 1624 organiserede postvæsen (s. d.) var senere i lang tid under privat bestyrelse, men overtoges 1711. alter af staten og underlagdes Generalpostamtet. Dette fulgtes 1809 af Generalpostdirektionen, der 1848 kom til at sortere under Finansministeriet. Under de pågældende myndigheder horte både postvæsenet i Danm., i hertugdømmerne m. m. og i Norge (til 1814). Befordringsvæsenet overtoges i slutningen af 1700-årene af Generalpostamtet, telegrafvæsenet 1801 og færgevæsenet, der hidtil havde hørt dels under Da. Kanc., dels under Rtk., 1807. Ang. den under postvæsenet sorterende pensionering se enke- og pensionskasser. Registratur over postvæsenets arkivalier i Vejl. Arkivr., III, 1900, s. 211—239. Til prot. over kgl. res. findes alfabetiske realregistre. En maskinskreven embedsetat: Den danske Postetat 1624—1927, omfattende postembeds- og bestillingsmænd i kongeriget og — til 1864 — hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg, udarbejdet af Fr. Olsen, findes i RA. og de tre statsbiblioteker. (Litt.: G. N. Kringsbach: *Civile Direktioner og Kommissioner* samt andre overordnede Myndigheder under Enevælden, og de under artiklen postvæsen anførte værker). H. H.-I.

Generalprokuroren. Embedet bestod fra 1660 til generalprokurator Algreen-Ussings død i 1872. Det sorterede først under Rtk. og var af finansiell art; G. skulle inddrive restancer, indstævne modvillige m. m. Embedets betydning blev stadig

store, og 1730 knyttedes det nøjere til Da. Kanc. G. blev nærmest kronens juridiske konsulent, afgav betænkninger i tvivlsomme retstilfælde, ved udarbejdelsen af love m. m. Af generalprokuratorerne er navnlig Henrik Stampe, hvis erklæringer for tiden 1753—84 er trykte i 6 bd., og Chr. Colbjørnsen kendte. — G.s arkiv findes for tiden 1719—52 (se Vejl. Arkivr., I, 2. udgave, 1943, s. 144) og for tiden 1848—71, da Algreen-Ussing var G. Arkivalierne fra denne tid er anbragt ved justitsministeriets arkiv i RA. H. H.-I.

generalstabskort. Betegnelse for topografiske kort i målestok 1:100 000, udgivet af Geodætisk Institut. Betegnelsen anvendes ofte urigtigt om samtlige institutets (tidligere Generalstabens) kort. G. fremstilles i farvetryk med 5—7 farver med eller uden højdekurver, der angiver 5 meters højdeforskel. Kortene benævnes med nummer eller navn (f. eks. nr. 40, Roskilde). G. indeholder jernbaner med stationer, holdepladser og trinbrætter og — bortset fra tæt bebyggelse — alle bygninger; endvidere grænser for amtsråds- og retskredse, herreder og sogne; endelig soer, vandløb, skove, enge, moser, marsk, hede o. s. v. Hovedveje er fremhævet med rødt. Bygninger, f. eks. gårde, fremstilles ikke ved grundrids, men ved signatur, idet kortets målestoksforhold kræver, at bygninger af hensyn til tydeligheden fremstilles større, end deres virkelige mål fordrer.

EI. A.

generalsuperintendent. Efter reform. blev titlen biskop afskaffet. Både i kongeriget og i Sønderjylland fik man i stedet superintendenter (s. d.). I Slesvig blev udtrykket g. det alm., og det blev her bevaret til den nyeste tid. G.s ældre arkiv findes i »Landesarchiv« på Gottorp, hvorfra en del af de nordslesvigske lokalakter dog er afleveret til LA. i Åbenrå. (Litt.: Slesvigs delte Bispedømme, 1949, s. 54—137, Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: *Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele*, 1944, s. 95). J. H.

Generaltoldkammerkollegiet. Under det 1760 oprettede Vestindisk-guineiske Rente- og Generaltoldkammer henlagdes de tidligere under Rtk. (s. d.) sorterende toldsager samt sager vedr. Vestindien og Guinea. 1816 forenedes koll. med Komm.koll. (s. d.) til Generaltoldkammer- og Kommercekoll. Koll. omfattede hele monarkiet, men de allerfleste sager vedr. Norge og hertugdømmerne er afleverede. Fra Kanaldirektionen (s. d.) overtog koll. 1816 kanal-, havne- og frysager.

Registratur over det i RA. beroende arkiv i

Vejl. Arkivr., II, 1892, s. 247—299. Af sagerne i koll.s sekretariat skal nævnes sager vedr. toldlove og frdn., vedr. embedsbesættelser, toldbygninger o.s.v. Endvidere anføres her kommissionerne for konfiskeret fjendtlig ejendom 1807—38. De fleste af koll.s kontorer havde et lokalt, ikke sagligt, forretningsområde, og de talrige diverse dokumenter er top. delte. Det samme gælder havne-, kanal- og fyrvæsenssager. For 1811—14 bestod et tabelkontor, og ved dette er samlet statistisk materiale, også fra før og efter, som forklaringer over ind- og udforte varer, priser på korn- og fedeverer m. m. H. H-T.

Generalvejkommissionen. Da. Kanc. havde, bortset fra 1771—73, det overste tilsyn med det offentlige vejrvesen indtil 1778, da det lagdes under G. Denne bestod til 1808, da sagerne kom under Rtk.s vejkontor. 1763 var imidlertid, uafhængigt af Da. Kanc., oprettet en direktion til at forestå de planlagte nye kunstveje. 1767 lagdes denne under Rtk. 1769—70 bestod en særlig kommission vedr. vejanlægget mellem Kbh. og Roskilde, og 1770—71 fik Generalitets- og Kommissariatskollegiet opsynet med de nye vejanlæg. 1771—78 havde derefter Overbygningsdirektionen (Bygningsdirektionen) overopsynet. Registratur over de pågældende arkiver i Vejl. Arkivr., II, 1892, s. 231—240. Sammen med vejrvesenet hørte bom- og brosager, mens færgesager sorterede under Generalpostdirektionen (s. d.).

H. H-T.

gengangersagn. Ikke blot mennesker, der har begået grove forbrydelser, *går igen*, d.v.s. må vise sig for de efterlevende uden at kunne finde ro i graven; også ganske uskyldige mennesker går igen, når de dør uden at have fået gjort deres regnskab endelig op med de efterlevende. Det gælder om at løse op for de gode genfærd, så de kan hvile i fred, og at nedmane de onde, f. eks. tøjre dem til jorden ved en solid egetræspæl for at hindre dem i som *spogelser* at forulempe de efterlevende. G. handler ofte om navngivne personer, især herremænd og præster. (Litt.: Thiele: Danmarks Folkesagn, II, 1843, s. 1324—74, E. Tang Kristensen: Danske Sagn, IV, 1896, s. 134—372, V, 1897, samme: Danske Sagn, Ny Række, IV, 1932, s. 73—227 og V, 1934, H. Ellekilde: Evald Tang Kristensens Æresbog, 1923, s. 59—83 og H. F. Feilberg: Sjøletro, 1914, sml. Sv. Grundtvig: Danske Folkesagn, II, 1948.

H. EL.

gengærd var, især i landskaberne øst for Øresund, betegnelse for *madskat* til kongens og hans

følges underhold, når han besøgte landet, altså en afløsning af nathold (s. d.) samt proviantering af orlogsskibe. Ordet betyder egl., hvad der gøres eller ydes »imod«, d.v.s. til modtagelse af nogen, og kendes ligeledes i Sverige og Norge. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 564—69, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie 1940, s. 538, Gabriel Thulin: Mantalet, I, 1890, s. 4, P. V. Jacobsen: Det danske Skattevesen, 1833, s. 16).

S. A.A.

genst, uldent stof fra Gent i Flandern.

geografisk mil, se mil.

georgskors, se kors.

¹⁾ **gericht** kaldtes svendenes forsamling i lavstiden, når den fungerede som domstol. Den var et led i håndværkernes indbyrdes justits, idet man nødigt lod indre stridigheder gå til domstolens afgørelse. (Litt.: C. Nyrop: Haandværkskik i Danmark, 1903 s. 211—213). H. SØ.

²⁾ **gericht**. Profillister omkring en dør.

gerningspenge. Hel eller delvis afløsning af hoveriet i penge. Se arbejdspenge. H. F.

gesell er den fra Tyskland lånte betegnelse for svenden (s. d.), den udlærte håndværker, der ikke har gjort mesterstykke. H. SØ.

geworbne soldater. Hvervede folk i modsætning til udskrevne nationale landsoldater. Hvervningen foretoges ofte i udlandet for at spare håndværk og landbrug. Ved hvervning udbetaltes håndpenge. Løn bestod i penge, brød og kvarter. Fra 1700-årene fik koner og born også nogen løn. Folkene hvervedes for et vist åremål og kunne derefter rekapitulere. Da de var kostbare at holde, var deres antal i fredstid oprindelig lille. Ved krigsudbrud hvervedes derfor rundt om i nabolandene, somme tider forberedt ved kontrakt med fyrster eller rige adelsmænd. (Litt.: E. Madsen: Studier over Danmarks Hærvæsen i det 16de Aarhundrede, I—IV, 1898—1902, J. Johansen: Frederik VI's Hær 1784—1814, 1948). G. NO.

gild. Vederheftig, troværdig, ofte i sammensætningen gild og gæv, f. eks. gilde mænd og gæve. J. H.

¹⁾ **gilder.** Så tidligt som på to runestene fra 1000-årene nævnes en sammenslutning af svenske købmænd i Sigtuna. I årene derefter blev disse sammenslutninger, gilder, almindelige i de nordiske byer. Hovedformålet var i kompagniform at drive den storhandel, som de enkelte købmænd ikke magtede. Da slægtsbåndene i byerne var svagere end på landet, skulle de til-

lige yde den støtte, som slægten ellers ydede i retstrætter, ved skibbrud, brand, sygdom og andre ulykker, og erstattede derved tillige den endnu ukendte forsikring. I alle sager mellem gildebrødrene indbyrdes havde *g.* selv domsmyndighed. De drev også lånevirksomhed mod pant i fast ejendom. Ofte havde de deres egne huse, i Ribe ca. 20 o. 1500. *G.* havde et religiøst præg, var viet til en helgen, ofte St. Knud, deltog i de kirkelige fester, havde egne altre i kirkerne, sørgede for de døde gildebrødres begravelse og for sjælemesser og kunne yde hjælp til valfarter. Der fandt samarbejde sted mellem *g.* i de enkelte byer. I 1256 samledes mellemændene for 18 Knudsgilder i Skanor. I 1294 søgte biskop Jens Krag uden held at forbyde *g.* i Kbh. Deres indflydelse på byens liv var betydelig, omfattende både en økonomisk, en social-humanitær og en kirkelig side. En væsentlig del af byens festliv udfoldedes inden for *g.s* rammer, hvorved der udformedes særlige festsikke. Endelig udovede *g.* en direkte eller indirekte, men afgørende indflydelse på bystyret. Adskillige *g.* forsvandt med reform.; men St. Knudsgilderne i Flensborg, Ystad, Malmø og Lund eksisterer stadig. (Litt.: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer, I—II, udg. af C. Nyrop, 1895—1904, M. Pappenheim: Die alt-dänischen Schutzgilden, 1885, Hist. T., 5. r. VI, 1886—87, s. 828—38, P. Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 444—58). s. s.

²⁾ **gilder.** Den danske bondes *g.* året igennem knytter sig især til årets store fester (se årsfester) og til de forsk. arbejdsgilder i årets løb. De vigtigste arbejdsgilder var klinegilde, kartegilde, brydegilde, möggilde, slætgilde, slagtegilde o. m. fl. (Litt.: Aug. F. Schmidt: Nogle Arbejdsgilder i den gamle danske Landsby, 1939, samme: Leksikon over danske Gilder, 1950, sml. også samme: Fiskerlav og Fiskergilder, 1945, og Oldermand og Bystævne, 1945, samt G. Hobroh: Med folket i arbejde och fest, 1939). H. EL.

gingham, guingan, gigan. Tidligere stoffer af middelfin kvalitet fra Bengalen, i silke, bomuld, lærred og bast eller blandinger af disse. Stribet og ternet. Senere fremstillede *g.* også i Europa. E. A.

gjeltvædder, gildet vædder eller *bede*, som opfededes og ydedes i landgilde og havde samme værdi som en fedeko eller fedegalt (bolgalt). (Litt.: Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, II, 1926—43, s. 192, Danske Vider og Vedtægter, II, 1908—10, s. 462. S. AA.

glacis. Jordopfyldning foran et fæstningsværks

grav. Skal være fladt og jævnt og have en sådan hældning, at det kan bestryges fra hovedvolden. Indrettes som brystværn for »den dækkede vej«, der går langs gravens ydre bred. G. NO.

glavind. Fællesbetegnelse for forsk. stagevåben især sådanne med knivlignende usymmetrisk klinge, der har en hage på den modsatte side af æggen. Ordet går af brug i løbet af 1500-årene. A. H.

glugmåned, det da. navn for jan., muligvis af oldnordisk glygg, vind, altså vindmåned, har også været sat i forbindelse med ordet glug, lysåbning, den måned, som åbner udsigten til det nye år. E. K.

Glücksborgerarkivet. Efter at den ældre glücksborgske hertugslægt var uddød, blev *g.* i 1786 overført fra Flensborg til Geheimearkivet i Kbh. En del af arkivet blev afleveret til Tyskland i 1874, men de fleste af arkivalierne kom tilbage til RA. ved arkivudvekslingen i 1936, og i »Landesarchiv« i Slesvig findes nu kun enkelte lokalakter vedr. Angel. Den værdifuldeste del af arkivet er uden tvivl rets- og cancelliprot. 1635—1660, 1719—1766. Den nyere glücksborgske linies husarkiv findes på Glücksborg slot. J. H.

Glückstadt-Regeringskancelliet, se Regeringskancelliet i Glückstadt.

godser. Et *g.* bestod af en eller flere hovedgårde med tilliggende bondergårde, desuden fandtes kirke-, skole-, hospitals-, kommunitets- og universitetsgods m. m., der udelukkende bestod af strogods. *Godsarkiverne* indeholder væsentlig arkivalier vedr. godsadministrationen. Mange arkiver er gået helt eller delvis tabt; en del findes endnu ved *g.*, andre i LA. De kan indeholde dokumenter fra middelalderen og 1600-årene, men største delen er fra 1700- og 1800-årene. Visse grupper inden for godsarkiverne giver særlig oplysninger om bondernes vilkår, som jordebøger, fæsteprotokoller (s. d.), skifteprotokoller (s. d.), overformyndersager og lægdsager. *G.s* administration og hovedgårdsdriften belyses gennem korrespondancesagerne og regnsk. Korrespondancen kan foruden journaler og kopi-bøger rumme værdifulde brevrækker til gods-ejeren eller til funktionærer. Regnsk. omfatter dels bondernes afgifter til hovedgården, dels hovedgårdens drift; de sidste er ofte delt i undergrupper: penge-, korn-, material-, hollænderi- og husholdningsregnsk. G. O.

godsregnskaber. I RA. findes regnsk. for det kongen (stundom også andre kgl. personer) tilhørende jordegods. Regnsk. kan være kontribu-

tionsregnsk., jordebogsregnsk. (se jordebøger), kornregnsk., regnsk. over besætning og inventar o. l. eller forpagtningsregnsk., om godset har været bortforpagtet. For 1660 findes kun få godsregnsk., men mange efter den tid (se Kr. Erslev: Rigsarkivet, 1923, s. 103 f.). Fra 1. halvdel af 1800-årene findes en lang række regnsk. over gods, staten under landbrugskrisen overtog for skatterestancer, men som efter kortere eller længere tid atter bortsolgtes. Forsåvidt de private godsets regnsk. er bevarede, beror de enten ved godserne selv eller er afleverede til det respektive LA. sammen med godsets øvrige arkiv. H. H. I.

goldport, se blind port.

gotik, kunsthist. betegnelse for den yngre middelalders stil, først brugt i renaiss.tiden i ned-sættende betydning (goterne odelagde den rene, antikke stil), derefter som navn på hele den middelalderl. kunst, først i 1800-årene fastlagt som vi forstår ordet. De ældste got. bygninger findes i Frankrig (ca. 1140), hvorfra stilen bredte sig over det meste af Europa. I Danm. herskede den ca. 1250—1550, i Italien blev den afløst af renaiss.stilen ca. 1450, i England er den aldrig helt opgivet.

Gotiken kommer særlig til udfoldelse i kirkelig arkitektur og billedkunst. Dens populære kendetegn er spidsbuen, men gotikens ånd ligger langt dybere, det er korstogenes eftervirkninger, munkeordenerne, pavekampene og byernes vækst, der står bag ved.

Spidsbuen gav nye, uanede, konstruktive muligheder, kirkerne blev højere, luftigere og dækkede med lette hvælvinger (s. d.). Ornamentikken blev i udlandets brudstenskirker kniplingsfin, façaderne et virvar af nicher, figurer og spir. I Danm. var gotiken nøje knyttet til nordty. teglstensarkitektur og karakteriseret ved rolige næsten barske, røde façader; g.s sans for fine profileringer kommer især til udfoldelse i det indre. Det verdslige monumentalbyggeri var koncentreret om funktionsprægede borge, der efter gl. skik indeholdt en hal, men derudover ikke gav plads for luksuspræget boligkultur. I byerne byggede man fortrinsvis bindingsværkshuse, som ikke sjældent havde stråtag, men der fandtes dog også beskedne råduse og borgerhuse af grundmur (jvnfr. købstadshuse).

Malerkunsten kendes bedst fra kirkernes rige og levende kalkmalerier, og den franske g.s ynde kom i periodens første del til udfoldelse i billedskærererkunsten, som særlig smykkede kirkernes talrige altertavler. Guldsmedene betjente sig som

alle andre kunsthåndværkere af arkitektoniske motiver, der også præger møbelsnedkerens kister og skabe, hvor fyldingen kun langsomt vinder indpas. (Litt.: Francis Beckett: Danmarks Kunst II, 1926, Hartvig Frisch: Europas Kulturhistorie I, 1928, C. A. Jensen: Snedkere og Billedsnidere, 1911, C. A. Jensen og E. Rondahl: Stilarternes Historie, 1912).

AA. R.

gotisk skrift er opstået i Nordfrankrig henimod år 1200. I stedet for de tidligere runde buer og lige linier i skriften får man nu spidse buer og brækkede linier. Udviklingen i skriften har sin parallel i arkitekturen, hvor man samtidig i stedet for den rom. rundbuestil går over til den got. spidsbuestil. Henimod 1250 opstod en got. kursivskrift ved siden af bogskriften. Betegnelsen got. fremkom først i renaiss.tiden, da humanisterne havde skabt en ny skrift, den »latinske« skrift, antiqua, og hånligt betegnede den ældre skrift som got. Mens den nye lat. skrift hurtigt bredte sig over Sydeuropa og i løbet af et par århundreder over Vesteuropa, beholdt man i Tyskland og Norden længe den got. skrift, som dog i tidens løb gennemgik en stærk udvikling. Den afskaffedes i skolerne i Danm. 1875 og omtrent samtidig i Norge. I Sverrig var man allerede gået bort fra den ca. 1800. Også i Tyskland har man i den nyeste tid afskaffet den got. skrift i skolen. (Litt.: Nordisk Kultur, XXVIII, Palæografi, 1943, E. Kroman: Middelalderlig skrift, skriftprover og transskriptioner, 1951, samme: Skriftens Historie i Danmark fra Reformationen til Nutiden, 1943, H. Hjelholt: Skriftprover fra Tiden efter Reformationen til Midten af 19. Aarhundrede m. Tekstlæsninger, 2. udg., 1948, A. E. Moldrup: Gotisk Skrift Vejledning i Læsning af Kilder til Slægtsforskning, 1940). E. K.

Gottorperarkivet. De dele af de gottorpske herlugers arkiv, som fandtes på Gottorp, blev i 1734—36 registreret af Eskil Lohmann i en registrant på fem bd. (nu i RA.). Ved afleveringerne til Preussen efter Wienerfreden kom en stor del af G. til Statsarkivet i Slesvig, og ved den da.-ty. arkivudveksling i 1936 fandt nye store afleveringer sted, så der i RA. nu kun findes en del af de nordslesvigske lokalakter, hvoraf de fleste er tilbageleveret fra Tyskland i 1936. Største delen af G. opbevares nu i »Landesarchiv« i Slesvig, efter at det en tid under og efter krigen var anbragt i Kronshagen, hvor enkelte akter blev stjålet og brugt som »Altpapir«. Bortset fra regnsk. er akterne ordnet i een lang række, der omfatter 3546 nr. De enkelte læg er fordelt på saglige grupper,

først de alm. akter, derefter en række top. ordnede sager ang. adel og livegenskab, adelige klostre og kirker, enkelte godser og borgerlige familier. Til sidst er anbragt kopibøger og registeranter (1351)—1709, konseilprot. 1598—1626 og kammerprot. 1700—1713 samt forsk. »fællessager« 1578—1713. (Litt.: Georg Hille: Übersicht uber die Bestände des königlichen Staatsarchivs zu Schleswig, 1900, s. 30—33, samme: Zur Geschichte des Herzogl. Gottorpschen Archivs auf Gottorp (Zeitschrift der Gesellschaft für schlesw.-holst. Geschichte XXVI, 1896, s. 299 ff.), Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie, 1944, s. 159 f., 193—195).

J. H.

gråbrødre er i Norden det alm. navn for medlemmerne af Franciskanerordenen. 1232 kom g. til Ribe og bredte sig derfra til Slesvig, Randers og Roskilde. Ca. 1238 fik de tilhold i Lund, stærkt beskyttede af ærkebiskop Uffo. G. var inddelt i særlige provinser. Provinsen Dacia, der omfattede hele Norden, bestod af 8 *kustodier* med hvert sine klostre (konventer). I Danm. fandtes 6 kustodier med 29 klostre. I spidsen for hvert kloster stod en *guardian*. Mens g. nød megen yndest i senmiddelalderen, blev de i særlig grad genstand for folkestemningens forbitrelse i reform.tiden og måtte opleve at blive udjagede af deres klostre. (Litt.: Johs. Lindbæk: De danske Franciskanerklostre, 1914).

B. K.

gradmåling. Måling af jordklodens størrelse og form, idet der ses bort fra lokale uregelmæssigheder. Betegnelsen skyldes, at hvis jorden var nøjagtigt en kugle, ville dennes dimensioner være bestemt, hvis længden af 1° af en storecirkelbue blev målt. Jorden har dog nærmere form af en omdrejningsellipsoide. G. udføres ved både at måle den geodætiske afstand mellem forsk. punkter på jordoverfladen og samtidig bestemme disse punkters geografiske koordinater ved astronomiske stedbestemmelser. G. udfortes første gang af Eratosthenes (276—194 f. Kr.). Nøjagtige resultater opnås dog først ved anvendelse af triangulation, hvor gradbuens endepunkter forbindes med et net af sammenhængende trekanter, i hvilke alle vinkler måles samt længden af en eller flere grundlinier og astronomiske bestemmelser i hvert fald i endepunkterne af buen. Indførelsen af triangulationen tilskrives i almindelighed Snellius (1615), men skyldes efter professor N. E. Nørlunds undersøgelser den danske astronom Tycho Brahe. G. viste, at jorden var fladtrykt ved polerne. Ved internationalt samarbejde har

man nu fastlagt dimensionerne for omdrejningsellipsoiden. Jordens virkelige form, geoiden, afviger herfra, dog ikke meget. Det er geodæsiens egentlige opgave at bestemme disse afvigelser. Dette arbejde varetages i Danm. af Geodætisk Institut.

E. A.

gradual er en liturgisk håndbog til benyttelse ved messen. Adskillige håndskrifter — mest dog fragmenter —, ofte pragtfuldt udstyrede, er bevarede fra da. middelalder. Efter reform. brugtes ordet om korets og menighedens officielle sangbøger. Vigtig var især biskop Niels Jespersens g., 1573, meget betydningsfuld for studiet af ældre da. gudstjenesteform. Den afløstes 1699 af Kingos g.

B. K.

grander. I store dele af Jylland brugtes benævnelsen *grande*, der betyder en, der bor lige ved siden af eller nær ved en, nabo. G. havde til leder *grandefogeden*, i andre egne kaldt *oldermanden*. Møde med alle sognets mænd hed i Vestslesvig *sognegrande*. Et *grandestævne* var det samme som et *bystævne* (s. d.) eller *oldermandsstævne*. Landsbyerne i de fleste egne af Jylland var delt i *grandelav* eller *bydelav* (s. d.). Landsbyen Vejers (Oksbys) ved Blåvandshuk er delt i to lidt fra hinanden liggende samlinger af gårde og huse, som hedder *Norre- og Sønder-Grandelag*, så her har man et eksempel på, at *grandelavs*betegnelsen bruges som stedsnavn. (Litt.: August F. Schmidt: *Oldermand og Bystævne*, 1945, s. 6).

A. F. S.

grandevide, se *vide*.

grat, skæringslinien mellem 2 flader, plane eller sfæriske. Særlig ¹⁾ den (nedadvendte) ryg, der fremkommer, hvor kapperne stoder sammen i ribbeløse hvælvinger (s. d.), ²⁾ i et valmtag (s. d.) det skråtstillede tommerstykke fra murhjørne til tagryg.

AA. B.

gratialprotokoller. Kun for 1699—1706 indfortes alle indkomne sager i Da. Kanc. i supplikprot. (s. d.). 1706 indrettedes sideløbende med disse g., hvori ansøgninger om embeder, rang, titel og andre under Da. Kanc. sorterende benådninger indfortes. Ansøgninger om gejstlige embeder indfortes i prot.s ene ende, om verdenslige i den anden. Prot. fortes i årene 1706—46 og 1750—70 (for dette tidsrum uden registre). De såkaldte *lens- og g.* for 1785—99 er af noget anden art; de indeholder ansøgninger i *lenssager*, om titel og rang, pensioner m. m., men ikke om ledige embeder. Også i Ty. Kanc. fortes der g. fra 1707—1767. Fra tiden 1707—38 findes de i »Landsarchiv« i Slesvig, derefter i RA. H. H. I.

gravamina, lat., besværinger, klager.

gravbøger. I Kbh.s og købstædernes kirkeinspektionsarkiver (s. d.) findes ofte g. over gravsteder i kirken og på kirkegårdene med angivelse af, hvem der er begravet i hvert enkelt gravsted, og når begravelsen har fundet sted. Tilsvarende g. fores i de siden begyndelsen af 1800-årene i Kbh. og større købstæder oprettede kommunale begravelseskontorer. G. kan supplere kirkebøgerne, og personalhistorikeren kan deri finde begravelsesnotater om flere medlemmer af en familie samlet på eet sted. Kbh.s Nicolai kirkes og Vor Frue kirkes g. er delvis udg. i Pers. h T., I, 1880, og 8. r., V—VI, 1926—27. P. B.

gravkiste, arkæologisk betegnelse for visse svære stenalder-kister, bygget af flade sten. Sådanne grave tilhører slutningen af yngre stenalder og kendes fortrinsvis fra Nordjylland. Visse forskere skelner mellem gravkister og hellekister (s. d.), andre bruger de to betegnelser i flæng om sten-kisterne fra sidste del af yngre stenalder. (Litt.: J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, I, 1938, s. 275 ff. og 288 ff., P. V. Glob i Aarb. n. O., 1944, s. 189 ff.) C. J. B.

gravminder. *Epitafiel*, en træ- eller stentavle med malerier og indskrift og ofte med rigt skulpteret ramme, blev i renaiss. og senere stilperioder det egl. g., mens ligstenen blot markerede graven. De ældste epitafiemalerier havde religiøst indhold og viste afdøde og hans familie beskedent i baggrunden, senere blev det omvendt. I barokken og senere er de fornemste epitafier af marmor, og ofte vokser de til gravmæler af stort format. — De romanske *ligsten* kan deles i tre typer, hvis forbillede er enten kisten eller kiste-låget: ¹⁾ Gavlistenstypen (en flad, hvælvet eller prismeformet sten med oprejstesten for enderne), ²⁾ Hog-back-type (oprindelig af form som et (Trælleborg)hus, men senere både hvælvet (et hvalv), træstamme- eller prismeformet). ³⁾ Den flade sten, først trapezformet, senere rektangulær, oprindelig dannende kistens låg. Materialet er granit, indskrifter med runer eller majuskler på lat. (enkelte runeindskrifter dog på da.). I got. tid og i renaiss. benyttes gotlandsk eller ø-landsk kalksten i meget store slager, smykket med afdødes våben, senere med afdøde i hel figur, først indristet, senere i højere og højere relief. Barokstenen indeholder oftest religiøse relieffer, men herefter kommer den prunkløse sten atter på mode sammen med nye stenemner (norsk og andet marmor, sandsten). — I renaiss. og ned i 1800-årene anvender bønderne *ligtræer* med

nærmest cirkulært tværsnit og smykket med karvesnitrosetter, blomster o.s.v.; dette g. kan også udføres i sten, men er da enklere. *Sarkofagen*. For helgener og fyrstelige personer kunne kisten udformes særlig rigt, som små kirker eller huse. Sådanne sarkofager findes fra de ældste tider, i Danm. rigest i renaiss. og barokken. *Tumbaen* er et fritstående g., hvor den afdøde afbildes liggende i hel figur oven på kisten, og over ham hvælver sig en baldakin, f. eks. Christian III's og Frederik II's g. i Roskilde domkirke. (Litt.: J. B. Löffler: Danske Gravstene fra Middelalderen, 1889, Fr. Beckett: Danmarks Kunst, 1924—26, V. Thorlacius-Ussing: Thomas Quellinus, 1926, Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter, 1942—44, Chr. Axel Jensen: Adelige Gravsten 1470—1600, 1951. Sagregistre og kunsthist. oversigter i værket Danmarks Kirker). E. M.

grebning, sine steder også kaldt *dige*, *flor*, *grob*. Godningsrenden bag *båsene* i en stald. I gl. hestestalde er den som regel kun en ca. 1/2 m bred, let forsænkning i gulvets brotlægning, mens den i kostalde altid er tydelig markeret ved en høj kant, tiljen (s. d.), mod båsene; i adskillige egne har den i øvrigt gået i eet med staldgangen, men i andre udgjort en i reglen kun skovlbred, ret dyb, fladbundet rende, sat af kampesten eller planker; i sidste tilfælde var dog *tiljen* et sværere tommerstykke; dette kunne også findes, hvor g. i øvrigt var af kampesten. De gl. g. var uden afløb.

SV. J.

grenader. Fremstod omkring 1600. Udsøgte, høje folk, der uddannedes til kastning af håndgranater og anden tjeneste, hvortil der skulle bruges elitemandskab. Bar høje hatte: G.-hatten. Gardens bjørneskindshuer stammer derfra. Lønnes bedre end musketerer. Var først knyttet til kompagnierne, senere samlet i g.-kompagnier, der kunne samles i g.-batailloner, som førte ren dannebrogsfane. Afskaffet ved hærlov 1842.

G. NO.

grevskaber kaldes de godser, som i h. t. grevernes og friherrernes priv. af ²⁵/₅ 1671 blev belagt med fideikommissarisk bånd (se stamhus), og som havde en størrelse på 2500 td. htk. Successionsordenen bestemtes ved *erektionsbrevet* og oprindelig forbeholdt kongen sig *hjemfaldsret*, hvorved g. (*lenet*) tilfaldt kronen, når den successionsberettigede slægt var uddød. Oprettelsen af g. og baronier havde det politiske formål at spalte adelen i to klasser og at knytte denne nye lens- eller hofadel nærmere til tronen. Retten til

at erigere g. og baronier ophævedes ved grundloven, og ved lov af ⁴/₁₀ 1919 blev lenene afløst, således at de på nærmere fastsatte vilkår overgik til fri rådighed for den afløsende besidder. (Litt.: Louis Bobé, Gustav Graae og Fr. Jürgensen West: Danske Len, 1916, Stig Juul: Fideikommissarisk Substitution, 1934).

A. F.

gribsjord var jord, som ikke var rebet, og som man frit kunne tage af til opdyrkning. Dels kan g. ligge til enkelte ejendomme i en by, dels kan hele byens tilliggende oprindelig være g. Senere kaldes dele af fælled eller fællesjord, som indtages eller opdyrkes, for g. (Litt.: Jac. Mandix: Dansk Landvæsensret, I, 1813, s. 678, Troelts Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941, s. 54 f., Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 188 f., 325, 336 ff.).

S. AA.

gris, ildsted i kolle (s. d.).

grob, se grebning.

groditur, gros de Tours, stærkt, tætvevet silkestof fra Tours i Frankrig. Ordet gros foran stofbetegnelse eller bynavn angav en god kvalitet, gros faille, gros de Naples o. s. v.

E. A.

grofgrøn, fransk gros grain = storkornet. Grofttrådet stof af uld eller silke. Kendt fra 1500-årene.

E. A.

gros, udmontet fra 1266 i Tours i Frankrig (denarius grossus, gros tournois), siden efterlignet i mange lande; i Danm. lod Erik af Pomern i sine senere år slå ringholdige g., der skulle gå for 9 penninge.

G. G.

grot, nederlandsk navn for gros (s. d.); i Danm. i 13—1400-årene regningsmont = 9 penninge.

G. G.

grue, se arne.

gruekedel, sine steder også kaldt *bolde-*, *brygger-*, *hedekedel*. Den store kedel, ofte af kobber, som man brugte ved brygning, vask m. m. Oprindeligt var det en løs kedel, der hængtes over arnen; men allerede o. 1700 var den adskillige steder blevet indmuret over eget ildsted, visse steder i ældre tid kaldt *kedelovn*, med aftræk til den åbne skorsten i køkken eller bryggers, fra hvilken også indfyringen ofte skete.

sv. J.

grundskatter. I enkelte byer svarede i middelalderen toftægæld af alle grunde, og den privatretlige jordskyld har enkelte steder kunnet have karakter af alm. grundskat. En slags grundskatter var midsommergæld (eller arnegæld), der svarede pr. arne (husstand), og forskat (forskud), der svarede til byen pr. grund, begge med fast sats pr. enhed. Byskatten (s. d.) faldt efterhånden normalt i to dele, skat på næring og

skat på grundejendom, og samme deling har normalt været anvendt ved kommunale skatter. Da forholdene har skiftet fra by til by, må man ty til litt. om de enkelte købstæder, hvor behandlingen af dette vigtige emne dog ofte er meget spredt og tilfældig. Samlede oversigter giver M. Mackeprang: De danske Købstæders Skattevæsen indtil Begyndelsen af det 17. Aarhundrede i Hist. T., 7. r., III, 1900—02, s. 150 ff., Will. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 570 ff. og P. V. Jacobsen: Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III og Frederik II, 1833, s. 98 ff.

I Kbh. pålagdes g. til staten fra 1640'erne på grundlag af grundtakster, der dog både inddrog grund- og ejendomsværdi. Fra 1689 lige til 1812 var det grundenes størrelse og beliggenhed, uden hensyn til bygninger, der lagdes til grund for skatterne. Til staten svarede i 1600-årenes anden halvdel fortifikations- eller voldskat. På grundtaksten lagdes en række kommunale byrder: fattigskat (1762—1812), borgervæbningskat, og dertil største delen af indkvarteringsbyrden, mens renovations-, lygte- og vægterskat svarede efter grundenes gadelængde og antallet af etager. Efter anordningen af ²¹/₄ 1812 hvilede alle disse skatter (undtagen fattigskatten) på grundtaksten med et tillæg efter bygningernes asurancesum. Oprindeligt svarede faste procenter af grundtaksten, men fra 1756 (reskr. ¹⁹/₃) lignedes efter grundenes antal af grundtakstportioner (een portion = 80 rdlr.). Ved reskr. af ²⁸/₈ 1829 samledes grundskatterne til en alm. grundskat og ved lov af ¹⁰/₂ 1861 sattes den til et fast beløb pr. grundtakstportion. Af litt. om Kbh. må der især henvises til M. Rubin: 1807—14, 1892, s. 128 ff. og 586 ff. og Axel Holm og Kjeld Johansen: København 1840—1940, 1941, s. 332 ff. Se endvidere O. Nielsen: Kjøbenhavns Diplomatarium, registre, 1880 og 87, artiklerne grundskat og grundtakst..

I købstæderne svarede fra 1660'erne matrikel-skat, der skulle lignedes efter evne, men ved frdn. af ²⁸/₁ 1682 indførtes også her grundtakst. Denne bestemtes dog som ¹/₈ af den samlede ejendomsværdi, både grund og bygninger medregnet (se: H. Hjelholt i Fort. og Nut., VI, 1926, s. 48). Skatten var på 5%, og både adel og embedsstand var udtrykkeligt inddraget under beskatningen, der dog ophørte igen allerede 1694. Halvdelen af købstædernes indkvarteringsbyrde (eller hjælpeskat dertil) lagdes fra ⁵/₅ 1683 på grundtaksten,

og dette blev det alm. også ved skat til kommunen. Af 1800-årenes nye skatter hvilede fattigskatten delvis på grundene. ¹¹/₂ 1863 indførtes en samlet grundskat efter jordens bonitet i htk. med bebygget grund ansat til højeste takst. Det var tilladt at inddrage beliggenhed i ansættelsen. (Litt.: Carl Christiansen: Bidrag til dansk Stats-Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I, 1908, s. 295 ff., 310 f., 315 ff., og II, 1922, s. 569 f., V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik, IV, 1880, s. 236 ff., V, 1881, s. 235 ff. (Kbh.), 275 ff.). H. N.

grundtakster. Efter enevældens indførelse blev købstædernes jorder takseret for på denne måde at skabe et relfærdigt grundlag for ligningen af skatterne (enkelte jyske taksationer findes i Rtk.s arkiv, se Vejl. Arkivr., II, 1892, s. 145). Taksationerne fik dog ingen større betydning. Ved frdn. af ²⁸/₁ 1682 blev der indført alm. grundskatter (s. d.) for byerne. Samme dag udnævntes 11 kommissioner, der skulle sørge for, at alle gårde, huse og pladser i byerne blev takseret, hvorefter der skulle udarbejdes g. for købstæderne i hele landet. Byernes ager, eng og skov skulle måles og takseres til htk. på samme måde som jorden i landsognene. En del af disse g. er bevaret i Rtk.s arkiv i RA. (se Vejl. Arkivr., II, s. 110, 126, 145) og i rådstuearkiverne, undertiden også i stiftamtsarkiverne. G. dannede ikke blot grundlaget for de særlige grundskatter, men også for forsk. kommunale skatter og byrder. Gang på gang blev der derfor i de enkelte byer udarbejdet nye g. Kbh. havde allerede fået en særlig g. i 1653, den blev snart forældet, og nye g. fulgte hurtigt efter hinanden; 1661, 1668, 1677, 1689, 1756 og 1806. (Litt.: Helge Nielsen og Victor Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tid, 1948, s. 53—55).

J. H.

grydekakkelovn, se bilægger.

græsk kors, se kors.

græslæg eller *græsjevning*, *græsligning* var den årlige ligning af hver lodsejers part i den fælles græsning. Den blev som regel foretaget tidligt om foråret af granderne i bylavet, oftest efter otting, jordskyld eller blot efter helgård og halvgård. (Litt.: Danske Vider og Vedtægter I—V, 1904—38, sagregistrene, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 160 ff.). S. AA.

græsmarksbrug, driftssystem, som især var udbredt i Jylland, og ved hvilket bymarken var inddelt i et større antal (ofte 8—12) vange (*indtægter* eller *årsgoder*), der tillige kunne fungere

som åse eller agerskifter, og af hvilke nogle, vist i regelen tilsammen udgørende omtrent halvdelen af jorden, var besæet, altid flere år i træk, mens andre, ligeledes for en årrække, hvilede og var udlagt til græs. (Litt.: O. Christensen i K. Hansen: Det danske Landbrugs Historie, I, 1936—43, s. 96, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 176, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 122. Jvnfr. driftssystemer).

S. AA.

græsmølle eller vintermølle. En lille mølle, der kun malede i vinterhalvåret, da den ikke havde ret til at opstemme vandet om sommeren. Efter D. L. 5—11—2 skulle g.s stighbord tages op ¹/₅, og det måtte ikke sættes ned igen, forend alt ho og korn var indhøstet af de arealer, der sættes under vand. Skånske Lov § 214 havde sat en g.s virketid fra mikkelsaften til pinsedags aften, og Eriks sjællandske Lov III—5 bestemte, at stighbordet skulle optages ved korsmesse (³/₅).

C. R. H.

græsningsrettighed. Retten til at lade kvæg græsse i fæled og overdrev efter forud foretaget taksering af græsning (se græslæg). Jordløse husmænd og inderster havde ingen sådan ret, men købte sig græsning for græspenge (s. d.). Græsningsretten reguleredes mellem bymænd i samme by, og, hvor byer havde fælles overdrev eller fæled, mellem byerne indbyrdes efter »jords vurdering« (D. L. 3—13—28 og 29). Der er næppe nogen tvivl om, at g. formindskedes op gennem tiden ved opdyrkning af engskifter i vangene og af overdrevet. (Litt.: P. Bjerger, Th. Soegaard og Aug. F. Schmidt: Danske Vider og Vedtægter, I—V, 1904—38, Poul Meyer: Danske bylag, 1949, s. 145 ff., Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941, s. 39, F. Skrubbeltang: Husmand og Inderste, 1940, især s. 164—66, 218—22, 290—98, 304 f., 371 f.). C. R. H.

græspenge, eller *græsgæld*. En afgift som en mand måtte betale for at få sine kreaturer græsset på en fæled eller et overdrev, hvor han ikke havde græsningsret (jvnfr. græsningsrettighed). Som regel var det husmænd uden htk-tilliggende, der måtte betale. Størrelse blev fastsat af de græsningsberettigede. De varierede som regel mellem 1—3 mark for et fuldt hoved (ko eller hest). (Litt.: F. Skrubbeltang: Husmand og Inderste, 1940, s. 164—66, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 165). G. O.

græssvin var, i modsætning til *skovsvin*, *oldensvin* eller *brændsvin*, der næredes af skovens olden, svin som fededes på græsjord. I hartkorns-

værdi sættes de lige med et magert svin eller oldensvin, ofte til $\frac{1}{2}$ td. htk.

S. AA.

græsøksne. Stude, der blev fodret på græs, modsat staldøksne.

H. P. H.

grønjord, græsbevokset jord, agerland, som henlå til græsning eller hvilede. Også udyrkede, græsgroede dele af byens jord, især gadejord. Udtryk som *grønningsjord* eller *grønning* forekommer også; jvfr. bære.

S. AA.

Grønlunds samlinger. David Grønlund (død 1784), der i mange år var præst i Ribe, var en flittig hist. samler, især af materiale til Ribe stifts præstehist. Han fik biskop Bloch til at afkræve stiftets præster en udførlig indberetning om sognenes hist. mindesmærker og deres præster igennem tiderne. Hans samlinger, hvori også de Bloch'ske indberetninger blev indlemmet, kom senere til Ribe Katedralskole, hvor de stadig findes. Den del af samlingerne, som oprindelig har hørt hjemme i embedsarkiver, herunder også indberetningerne til Bloch, er nu afleveret til LA. i Viborg. Fortegnelser over samlingerne findes i Det kgl. Bibl., i Ribe Katedralskole, i LA. i Viborg og i RA.

J. H.

guardian (på da. garden) er den øverste foresatte i et franciskanerkloster. Efter 1239 var lægfolk udelukkede fra at opnå stillingen som g. Han valgtes i almindelighed af munkene selv og havde fuldkommen myndighed over klostresamfundet. Kun til at afslutte aftaler om køb og salg af klosterets gods måtte han have tilladelse fra lederen af klosterprovinzen, provinsialen.

B. K.

gudelige forsamlinger. I pietismens tidsalder folte lægfolk trang til at samles til opbyggelse i hussammenkomster (g. f. eller *konventikler*). Da man fra myndighedernes side frygtede, at de skulle blive udgangspunkt for sekteriske rørelser, blev de i Danm. forbudt 1706, men siden blev der ved den berømte frdn. af $\frac{13}{1}$ 1741 givet nærmere regler for, hvornår de måtte anses for tilladelige. Denne frdn. fik fornyet betydning, da der i begyndelsen af 1800-årene, især på Fyn og Sjælland, opstod en stærk »forsamlingsbevægelse«. Til trods for, at gejstligheden med biskop J. P. Mynster i spidsen var denne bevægelse lidet gunstigt stemt, gik man dog officielt varsomt til værks, og efter Grundlovens indførelse ophørte al indskriden mod g. f. B. K.

Gudenåkultur, kulturgruppe fra ældre stenalder (ca. 7000 f. Kr. — ca. 2000 f. Kr.), opkaldt efter Gudenåen, langs hvis vandløb der er fundet særlig mange af dens bopladser. Det er en ud-

præget jæger- og fiskerkultur, der er knyttet til søer og vandløb i det indre af Jylland. Kulturen har eksisteret samtidig med den østda. Maglemosekultur (s. d.) og Ertebøllekulturen (s. d.). (Litt.: Therkel Mathiassen i Aarb. n. O., 1937, J. Brøndsted, Danmarks Oldtid, I, 1938, s. 75 ff.).

C. J. B.

gudspenge. Som et vidnesbyrd om de middelalderl. lavs kirkelige islæt forekommer det, at medlemmer ved indtrædelsen skulle betale de såkaldte g., der gik til kirkelige formål. De kendes bl. a. fra Københavns bagersvende 1403. (Litt.: C. Nyrop: Gilde- og Lavsskraaer, II, 1895—1904, s. 5).

H. SØ.

guld-gubber, små tynde plader af guldblik med menneskefremstillinger. De kan være fir-kantede med billede af een eller to figurer (i sidste tilfælde gerne mand og kvinde) eller kan være udskåret silhouetagtigt langs figurens konturer. G, der kun kendes fra nordisk område, og som stammer fra 500-årene e. Kr. (germansk jernalder), er antagelig en art amuletter. (Litt.: Nat. Mus. Arbm., 1943, s. 69 ff.).

C. J. B.

guldridder, slået af Christian IV under Kalmarskrigen 1611—13: 9 g 20 karat guld. Se rose-nobel.

G. G.

guldsmede (jvnfr. sølvstempler) og deres kunst har været kendt i Danm. siden bronzealderen. Kun få arbejder af ædelt metal er bevaret fra middelalderen, men fra renaiss. øges sageres antal betydeligt. En oversigt over stiludviklingen inden for guldsmedefaget er givet i Jørgen Olrik: Drikkehorn og Sølvtoj, 1909, og samme: Danske Sølvarbejder fra Renaissanceen til vore Dage, 1915, for tiden efter ca. 1550 foreligger en sammenfatning i Gudmund Boesen og Chr. A. Bøje: Gammelt dansk sølv til bordbrug, 1948. G.s historie er behandlet i C. Nyrop: Meddelelser om dansk Guldsmedekunst, 1885. Om den nyere tid se Ole Wanscher: A. Michelsen og dansk Solvsmedekunst, 1941. G. var i ældre tid også *signetstikkere* og *gravorer*. De større museer ejer samlinger af guldsmedearbejder, en samling til belysning af g.s værktøj og teknik findes i »Den gamle By« i Århus.

H. SØ.

guldbourdering af jord kendes fra slutningen af 1100-årene, især fra Sjælland og Fyn, i 1200-årene især fra Jylland, idet dog jordegods i Kalundborgegnen og to orer på Lolland er guldvurderet i Kong Valdemars Jordebog. Ved g. ansattes jorden til sin kapitalværdi, udtrykt i *mark guld* eller *mark sølv*. Der regnedes 8 mark sølv til 1 mark guld. Udgangspunktet for ansæt-

telsen har rimeligvis været størrelsen af udsæden, der har været lig med landgilden, og da udsædens størrelse svarede til størrelsen af det besæede areal og dannede grundlaget for datidens jordmål, gav g. i sidste instans udtryk for ejendommens areal, omend ikke noget direkte udtryk derfor. I 1200-årene og begyndelsen af 1300-årene synes agerland af 1 mark gulds værdi at svare til 2 ore = 6 örtug sædeland eller til 1 ore skyldjord på Sjælland, hvilket svarer til ca. 12 td. land (6,6192 ha.). På Fyn og Langeland nævnes dog i 1200-årene en »gammel vurdering«, *antiqua aestimatio*, hvorefter 1 mark guld muligvis var 32 td. land. (Litt.: Svend Aakjær i Nord. Kult. XXX, 1936, s. 229 ff., Kong Valdemars Jordebog, I—III, 1926—45, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 258 f., og begge steder anført litt., Poul Rasmussen: Jy. Saml. 5. r., V, 1941, s. 85 ff., VI, 1944, s. 178 ff., VIII, 1947, s. 1 ff.; jvnfr. mark guld).

S. AA.

¹⁾ **gulv**, sine steder også kaldt *ende*, *hus*, *kiste*, *lud*, *lade*, *rymte*. Rum i en lade, i reglen 2—4 fag (s. d.) stort, til stråafgrøder, halm o. l. I de gl. gårde havde de forsk. g. i reglen hver sin bestemt anvendelse og betegnedes herefter; man finder f. eks. *avne-*, *byg-*, *havre-*, *ho-*, *rug-* og *ærtegulve*. Høgulvet kaldes i visse egne *hofag*. Nogle g. kan også være benævnt efter beliggenheden, f. eks. *port-* og *kroggulv*. sv J.

²⁾ **gulv**, rummet mellem to *suler* i *sulehus* (s. d.).

³⁾ **gulv**, se fag.

gylden, oprindelig navn på den i Florens fra 1252 udmøntede guldmønt (se *florin*) og på de ungarske og ty. efterligninger. Særlig udbredt også i Danm. var den *rhinske gylden*, der sloges i h. t. konventioner mellem de 4 rhinske kurfyrster; men mens den ungarske g. beholdt sin godhed (3½ g fint guld), blev den rhinske g. efterhånden betydelig forringet (1490: 3,3 g 18½ karat). For at udnytte Tysklands sølvminer slog man fra 1484 mønter af samme værdi i sølv (sølvgylden), der snart efter bjergværket Joachimsthal kaldtes *joachimsdaler* (s. d.): 2 lod (29 g) 15-lodigt sølv. Tillige var g. regningsmønt, i Danm. fra ca. 1500—1540, stigende fra 1½ til 2½ mark (24—40 skilling). G. G.

gyldenstykke, oprindelig stof af sarazensk herkomst, overvejende af guldråd. Kendt fra 1400-årene. Senere silkestof med indvævet guld- (eller sølv) tråd. E. A.

gyldental angiver årets nummer i den nitten-

årige månecyklus. Efter udløbet af en månecyklus vil månens faser igen falde på samme datum. Da året f. Kr. var begyndelsen på en sådan 19-årig cyklus, finder man gyldentallet for ethvert år e. Kr. ved at addere 1 til årstallet og dividere med 19. Resten er da gyldentallet. (Litt.: H. Grotefend: Handbuch der historischen Chronologie, 1872, s. 7, R. W. Bauer: Calender for Aarene fra 601 til 2200, 1868, s. 88, Johs. Steenstrup: Tidsregning, 1888, s. 23). E. K.

gækkebrev har sin rod i en forårsspog, nævnt allerede o. 1700 af Moth og Peder Syv, gående ud på, at en person (oftest ens udkårne) blev ens *sommergæk* eller *vinternar*, hvis man med list kunne få lokket vedkommende til at tage mod årets første blomst, i reglen en *galanthus nivalis*, vintergæk, eller en gæsling, nøddetræets blomsterrakler, I 1. halvdel af 1800-årene og indtil vore dage var det skik (hyppigst som borneforlystelse) at sende forårsblomsten i et pynteligt gækkebrev, indeholdende lignende rimerier, som brugtes i bindebrevene; afsenderens navn nævntes ikke i brevet eller blev kun antydnet med prikker, og meningen var da, at modtageren skulle gætte navnet, men ellers var pligtig at fri sig ved en gave, i reglen et påskeæg. (Litt.: Christine Reimer: Nordfynsk Bondeliv, IV, s. 605, 191, J. E. T. Kristensen: Danske Bindebreve i Sprog og Kultur, 1933, s. 129). H. G.-N.

gældsbreve. RA.s samling af »gældsbreve og kvitteringer« omfatter privates gældsbreve og kvitteringer til kongen for beløb, modtaget af denne, og gældsbreve udstedt af kongen for lånte beløb, hvilke breve ved beløbens betaling er blevet kasserede og tilbageleverede. Samlingen omfatter tidsrummet 1330—ca. 1660 og indeholder såvel pergaments- som papirbreve, der dog er lagt i to særskilte rækker. For 1451—1678 udgør de kasserede obligationer en række for sig. H. H.-I.

gældsfaængsel. I ældre tid kunne en kreditor som sidste middel til at tvinge en debitor til at betale gribe til at lade ham sætte i g., se indlager. D. L. bestemte, at sagsøgeren skulle betale arrestforvareren et beløb til gældsfaængens underhold, og dette beløb kunne ikke overvæltes på den indespærrede, hvad der naturligvis begrænsede kreditorers interesse i at anvende dette tvangsmiddel, og det synes da heller ikke at være blevet særlig hyppigt anvendt. Fra 1847 fastsattes 3 år som maksimum for indespærring. 1872 afskaffedes g. helt. S. J.

gærder. Allerede i ældre jernalder var det alm.

at sætte *g.*, *diger* og volde om de dyrkede lodder (G. Hatt: Landbrug i Danmarks Oldtid, 1937, Axel Steensberg: Den danske Landsby, 1940, s. 11). I fællesskabets landsby var den dyrkede jord heget af *g.*, også ofte toften og jorder, der stødte op til gade og vej. *Forten*, drivevejen til græsningsjorderne, var heget af *g.*, og skove, enghaver, ko- og hestehaver o. l. var omgivet af *g.* På øerne bestod *g.* ofte af gærdestaver og risg., i Jyllands skovfattige egne, hvor der ikke var bekvem adgang til gærdestavemateriale (*gærdsel*), brugte man græstørvsdiger, såddiger. Vangsgærdet skulle hver mand gærde, så som han haver guldvurdering til (J. L. III. 58), og for rugvangen skulle man gærde om påske, for vårsæd om pinse, og *g.* skulle stå til mikkelsdag, dersom kornet ikke var inde før (J. L. III. 59); i modsat fald gaves bøde (*vide*), og en meget stor del af bestemmelserne i viderne og vedtægterne handler om *g.* og gærdsel eller opførelse af *g.* (Litt.: Jac. Mandix: Dansk Landvæsensret, II, 1813, s. 240 ff., Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 130 ff., 209 ff.).

S. AA.

gærderuse. Ruse sat ved fast, flettet risgærde, se ålegård. Flettede gærder anvendtes ikke alene ved ålegårde, men — ialtfald ved Guldborgsund — også til rejeruser, aborre-, gedde- og skalleruser.

II. R.

gærdevæg, se klinevæg.

gæst betegner i ældre tid fremmede købmænd i Danm. Deres retsstilling bestemmes i Erik af Pommerns købstadsfrdn. ¹⁵/₂ og ²⁸/₁₀ 1422. De må på torvet kun købe til eget forbrug, de må ikke befatte sig med landkøb (s. d.), de må kun handle med byens borgere og kun en gros, og de må ikke handle indbyrdes. 1475 indskrænkes deres rettigheder som liggere (s. d.). Deres sidste særrettigheder ophæves ved D. L. 3-8-1.

J. V.

gæsteret. En særlig ret for sager, der behøver en hurtig behandling. Som navnet viser, blev *g.* oprindeligt anvendt, når en af parterne var »gæst«, altså ikke var hjemmehørende i retskredsen, men efterhånden blev der til *g.* også henlagt andre sager, som skulle behandles særlig hurtigt, f. eks. sager ang. tjenestefolks ulovlige handel eller ang. utilladeligt krophold og brændevinsbrænden. Sagerne for *g.* blev indstævnet med kort varsel (aftenvarsel), og dommen skulle eksekveres omgående (inden tre solemærker). *G.* bortfaldt ved retsreformens ikrafttræden ¹/₁₀ 1919.

J. H.

gæsteri var en pligt til at modtage jorddrottens

folk, heste og hunde i indkvartering og underholde dem. *G.* havde endnu betydning under Christian III (Reces 1547, § 38; 1558, § 47), men var senere uden interesse for godsejerne og blev da i regelen afløst med en årlig afgift. Det regnes som regel ikke med til den egl. landgilde og sættes derfor ikke i htk. Hestegæsteriet (s. d.), pligten til at underholde hovheste, havde særlig betydning på kronens gods, hvor det ofte afløstes med havre. Om pligten til »kongens forsorg«, se nathold. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, 483 ff. og sagregister, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 470 f., H. Fussing: Herremand og Fæstebonde, 1942, s. 101 f., P. Ronn Christensen i Fort. og Nut., XIV, 1941—42, s. 141 ff.).

S. AA.

gævling, se tagkvist.

gødning. Som *g.* anvendtes i ældre tid især staldgødning; ajlen blev kun dårligt udnyttet, da man manglede ajlebeholdere. Undertiden »formerede« man — navnlig i Jylland — staldgødningen ved at blande den med jord, græstørv, lyngris o. l. til en art kompost. I kystegnene gødedes med tang. Man var klar over *g.s.* betydning for jordens frugtbarhed, men bonderne formåede i reglen kun at gøde jorden med 10—12 års mellemrum. Hovedgårdene kunne takket være tienderne gøde kraftigere. *G.* blev ofte behandlet dårligt, kortes ud om sommeren og måtte ligge længe, før den blev pløjet ned. (Litt.: K. Hansen m. fl.: Det danske Landbrugs Historie, 1926—43, s. 74 ff.).

G. O.

gøngebøsse, en småkalibret bøsse eller riffel med snaplås, fremstillet i gøngebygden i det nordøstlige Skåne. Bondesmedene her var fra 1500-årene bekendt for deres fremragende bøsser, der solgtes både til resten af Danm. og til Sverige.

A. H.

gorsum, egl. kostbarhed, navnlig om en til-lægsbød til mandebøden; som den adskilte sig fra ved at bestå i penge eller ædle metaller. Som følge af knapheden på kontante penge blev mandebøden nemlig langt ned i tiden erlagt i kvæg eller vadmel.

S. I.

gørtlere (af ty. Gürtler) har fået navn af deres produktion, idet de bl. a. fremstillede metalbeslag til læderbælter m. m., og man kan finde dem knyttet til læderarbejderne. Ved støbning, ved dekoration med stamper, med drejebænk eller med gravstikler blev materialet behandlet, og *g.s.* afgrænsning fra rotgiesserne (s. d.) er vanskelig at fastslå. Faget blev organiseret som

lav i Kbh. 1741 og talte også klokkestøbere (s. d.) og *bækkenslagere*. Ifølge § 8 i lavsartiklerne skulle g. stemple deres arbejder, og adskillige af disse signaturer kendes. Om fagets historie se Edwin Westh: *Gortlerlauget i København*, 1941.

H. SO.

H. a. Forkortelse for hoc anno eller hujus anni, i dette år. J. H.

håndfæstning, forpligtelse, indgået ved håndslag eller skriftligt, navnlig om den af kongen i forbindelse med hans valg afgivne forpligtelseserklæring m. h. t., på hvilken måde han ville udøve sin kongemyndighed. Undertiden benyttes h. dog også om love, der ikke har karakter af et af kongen afgivet løfte. De egl. valghåndfæstninger går tilbage til 1320. Fra 1448 afgaves de af kongen over for rigsrådet; den sidste håndfæstning er Frederik III.s af 1648. H. blev i tidens løb meget omfangsrige dokumenter, indeholdende højst forskelligartede bestemmelser. Deres gyldighed var begrænset til den pågældende konges regeringstid; men da den følgende konges h. i reglen gentog største delen af forgængernes, fik de enkelte bestemmelser på denne måde en meget lang levetid. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Rethistorie*, 1940, med udførlige henvisninger. De enkelte håndfæstningers tekst findes aftrykt i Aarsberetninger fra Geheimearchivet, II, 1856—60). S. I.

håndsbredde eller *handebred* anvendes en sjælden gang som længdemål = $\frac{1}{4}$ fod. S. AA.

håndskriftsamlinger. En meget stor del af det af flittige samlere gennem århundrederne tilvebragte materiale er endt i vore offentlige institutioner, arkiver og biblioteker, men meget findes også i mindre og lokale samlinger, og nogen samlet oversigt foreligger ikke. Dog har de af Videnskabernes Selskab i 1906 og 1922 nedsatte kommissioner til registrering, dels af litterære kilder til da. hist., dels til registrering af herregårds- og andre privatarkiver, gennem energisk virksomhed skaffet overblik over meget. *Arkivkommissionens* registratur findes i RA., den anden kommission, der oprindeligt kun tilsigtede registrering i udlandet, men fra 1925 også inddrog da. samlinger, er nu henlagt til Kgl. Bibl., hvor dens registratur findes tilgængelig (delvis trykt i Lauritz Nielsen: *Registrant over Breve fra og til Danske i udenlandske Biblioteker*, 1934). Af betydningsfulde samlinger udenfor statsbibliotekerne, arkiverne og Nat. Mus. skal nævnes:

Arbejderbevægelsens arkiv, Askov Højskoles Bibliotek, Vejen (originalms. af Grundtvig, Ludv. Schroder, H. F. Feilberg, Evald Tang Kristensen m. fl.), Bakkehuset (guldalder tidens litterærhistorie), Botanisk Centralbibliotek (en stor brevsamling af international karakter), H. C. Andersens Hus, Odense (mss. og breve), Herlufsholms Skole (se stiftsbiblioteker); Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Bibliotek (dyrlægebøger, brevsamlinger); Marinens Bibliotek (søofficerer, grønlandsfarere); Ny Carlsberg Glyptotek (breve til Carl Jacobsen, H. V. og Vilh. Bissens papirer); Ribe Katedralskoles Bibliotek (Grønlandske samling, personalhist., top., præstehist., Kinchs papirer, Thorups, Thuraus m. fl.s breve; en del af samlingerne er nu afleveret til LA. i Viborg, hvor der også er en fortegnelse over hele h.); Soro Akademis Bibliotek (se stiftsbiblioteker); Statens pædagogiske Studiesamling (skoleprotokoller, embedsbøger, biografica), Svendborg By- og Amts Bibliotek (Johannes Jørgensen); Teatermuseet (dramaturgi, breve); Thorvaldsens Museum (breve); Udvandrerarkivet (brevsamlinger og mss. vedr. dansk-amerikanere). (Litt.: Albert Fabritius: *Haandskrifter i danske Samlinger i Biblioteks-aar bog*, 1941).

A. F.

hårbånd, Samsø-brudens hovedtøj, bestående af pandebånd og nakkestykke af sort flojl, besat med brogede perler, flitterstads o.s.v. H. ejedes af enkelte af øens velhavende gårdmandsfamilier, der lånte dem ud til bryllupper. Se fletter.

E. A.

hårhårshat, høj hat af sort stof med lang luv, fremstillet af harehår. Båret af almuekvinder ca. 1820—60 fra Ringkøbing Fjord til østgrænsen af V. Han hrd. og på Mors. Også bondens høje hat var oftest af harehår.

E. A.

haderslevske konstitution af $\frac{1}{3}$ 1604, renoveret (d. v. s. fornyet) $\frac{1}{10}$ 1630, nævnes ofte i obligationer og andre forskrivninger, idet skyldneren forpligtede sig til at gå i gælds fængsel (ty. Einlager, lat. obstagium, se maning) i h. t. konstitutionens bestemmelser. (Litt.: H. C. Esmarck: *Das im Herzogthume Schleswig geltende bürgerliche Recht*, 2. udg., 1854, s. 335 f.).

P. K. I.

hagebøsse eller hage var i 1500-årene det alm. ord for et militært håndskydevåben. Betegnelsen skyldtes, at de første geværer (indtil henvend 1550) var udstyret med en nedadvendende hage på piben til at modvirke rekyl. Efter størrelsen (vægten) talte man om *halve*, *enkelte* eller *dob-*

belte hager, svarende til kalibre på ca. 15, 20 og 25 mm.

A. H.

hagekors, se kors.

hageskytter. Geværskytter, der betjente *hagebøsser*. Erslattedes ca. 1600 af musketerer. De tunge våben støttedes på en stok med en gaffel, hvori hagebøssens forreste del lagdes. Fandtes oftest ved fænikkerne sammen med pikenerer. Til tider særlige h.-fænikker. 1441 kaldes deres befalingsmand *hagemester*.

G. NO.

haghat, hvid underhue til kvinder med tilsyede vinger (s. d.). Ostjysk folkedragt.

E. A.

Hallstatt-kultur, tidlig jernalderkultur i Mellemuropa, opkaldt efter en stor gravplads ved byen Hallstatt i Nedrestrig, tæt ved nogle saltgruber, der blev udnyttet i forhist. tid. Den ældre del af H.-k. har i nogen grad præget yngste bronzealder i Norden, medens dens yngre del kan spores i Danm.s tidligste jernalder.

C. J. B.

hals- og håndsret, ret (og pligt) til at rejse påtale i sager, der kan falde ud til livs- eller legemsstraf, samt til at fuldbyrde de i sådanne sager idømte straffe. Tilkom alle adelige godsejere siden 1536; men i tidens løb ændredes h. og h. således, at den egentlige påtale rejstes af amtmanden, mens den adelige godsejer (eller hans repræsentant) alene optrådte under sagen i h. t. amtmandens ordre. H. og h. bortfaldt ved grundloven af 1849. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 390—91).

S. I.

halsjern, straffeinstrument, bestående i en jernring som låstes omkring den pågældendes hals og med en kæde var forbundet med en pæl eller lignende. Anvendtes bl. a. over for fæstebønder samt ved overtrædelse af reglerne om torvehandelen i byerne.

S. I.

halsløsning. Da den norrejyske rejsning mod Christian III var blevet slået ned, måtte bonderne erklære, at de havde forset sig med liv og gods og var villige til »vor hals igen at løse«. Også de sonderjyske bønder, der i 1472 fulgte grev Gerhard, da han rejste oprørsfanen mod sin broder Christian I, måtte betale h. (Litt.: Hist.T., 8. r., VI, 1915—17, s. 165—196).

J. II.

halvgårde, se gårde.

¹⁾ **hammer**, også kaldt *hammerende*. Hermed betegnes sine steder en gavlvæg (-mur), der er højere end sidevæggene. Udtrykket *hammerbjælke* bruges visse steder for gavlbjælken.

SV. J.

²⁾ **hammer**, se dør-, port-, skorstenshammer.

hammerbjælke, se skorstenshammer.

Hamsforts samlinger. Lægen og historikeren Cornelius Hamsfort (1546—1627) er den første da. historiker, der i større omfang har udnyttet det middelalderl. kildemateriale, og han har ved afskrifter bevaret en del, nu tabte, kilder, især fra Fyn. Materialet, der blev benyttet af Huitfeldt, er spredt i forsk. håndskriftsamlinger.

A. F.

Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg oprettedes i 1915 ved et samvirke mellem Handelsministeriet og repræsentanter for handel og skibsfart. Dets formål er at belyse da. handel og søfart og de dermed i forbindelse stående erhverv i fortid og nutid. Det omfatter en betydelig samling til belysning af skibstypernes og skibsfartens udvikling fra oldtiden til vore dage, herunder en række mindre fra vore gl. handelskompagnier, især Asiatic Kompagni, samt de tidligere da. kolonier. Hertil slutter sig en række specialafdelinger for nautiske instrumenter og søkort, navigationsundervisning, fyr- og vagervæsen, rednings- og bjergningsvæsen, toldvæsen, lodsvæsen og skibsbygning samt et arkiv og bibliotek. Museet opretholdtes gennem statstilskud og private bidrag samt entreafgifter. Det har lokaler på Kronborg Slot, hvor det i 1951 optager ca. 30 større og mindre rum.

K. K.

handelsarkiver For at få del i handelen på fremmede verdensdele som Asien, Afrika og Amerika oprettedes i tidens løb en række handelskompagnier, der fik statens hjælp, navnlig ved eneretspriv. Som støttepunkter for kompagnierne erhvervedes forsk. besiddelser i det fremmede, f. eks. Trankebar i Ostindien, Guinea i Afrika, de vestindiske øer i Amerika. Kompagniernes art og navne var skiftende. På et eller andet tidspunkt overtoges de af staten, der i 1800- og 1900-årene bortsolgte kolonierne. Kompagniernes arkiver — styrelsernes i Kbh. og en del af afdelingernes ude i det fremmede — befinder sig nu i RA. Det samme gælder de handelselskaber, der havde med handelen på Gronland, Island, Færøerne og Finmarken at gøre. — Det første ostindiske kompagni bestod fra 1616—50, men dets arkiv er ikke bevaret, det andet fra 1670—1729, hvorefter der 1732 oprettedes et asiatisk kompagni; men 1772 frigaves handelen på Ostindien, 1842 på Kina. Det vestindisk-guineiske Kompagni bestod fra ca. 1670—1754. I 1778 oprettedes et nyt vest-

indisk handelsselskab, som staten overtog 1788. 1816 ophørte den kgl. vestindiske handel. På Guinea var der et kgl. gouvernement, en tid et selskab. For handelen på Island, Færøerne, Grønland og Finmarken bestod forsk. selskaber eller direktioner, den grønlandske handel var fra 1774 under en administrerende direktion ligesom den færøske i tiden 1777—1860. (Se Kr. Erslev: Rigsarkivet. En Oversigt, 1923, s. 57—66). Af private h. fra nyere tid findes forsk. i Erhvervsarkivet (s. d.).

H. H-T.

handelskompagnier. Ved h. forstås en række store foretagender, der stiftedes i den merkantilistiske tid (16- og 1700-årene), i reglen på regeringens foranledning, for at erhverve og udnytte kolonier. Regeringen foretrak kompagniformen for at sikre den efter datidens forhold uhyre kapital, og for at handelen kunne drives som monopol og derved bringes til at svare sig. Så at sige alle danske h. var ved deres oktroj (s. d.) bundet til Kbh. Kapitalen tilvejebragtes ved aktietegning. De vigtigste h. er: 1. Ostindiske Kompagni (1616—50), som erhvervede Trankebar 1620, 2. Ostind. Kompagni (1670—ca. 1730), Asiatiske Kompagni (1732—1843), Danm.s største erhvervsforetagende med monopol på Ostindien (til 1772) og på Kina. Ostindiske varer var: bomuldstøjer og krydderier, kinesiske: te, silke, droger og porcelæn. Statsbankerotten og genoprettelsen af normale forhold efter den store krigsperiode 1755—1815 odelagde dette h. Det vestindiske (-guineiske) Kompagni erhvervede 1672 St. Thomas og påbegyndte sukkerdyrkning, hvorfor støttepunkter besattes på Guineakysten for at fremskaffe den fornødne slavearbejdskraft. 1717 erhvervedes St. Jan og 1733 købtes St. Croix af Frankrig, hvorved der endelig skabtes grundlag for selvforsyning med sukker. Da planterne beklagede sig over monopollet, udløste regeringen 1754 aktionærene og frigav handelen for da. undersætter. (Litt.: Et stort værk om tropekolonierne, red. af Johs. Brøndsted, er umiddelbart foran udsendelse. Den ældre litt. er meget upålidelig).

J. v.

handelsstatistik. Den ældre h. er yderst sporadisk og findes meget spredt i arkivalierne. Det heromtastede materiale fra ældre tid er regnskaberne over sundtolden (s. d.). Også de alm. toldregnsk. (s. d.) indeholder adskilligt værdifuldt, men ofte i yderst vanskelig tilgængelig form. For tiden 1763—94 findes gode ind- og udførselslister med hensyntagen til transitten (Vejl. arkivr. II, 1892, s. 317, delvis trykt i over-

sigtsform i Schovelin: Fra den danske Handels Empire, 1899, I, s. 221 ff.). Et vigtigt utrykt materiale til ældre h. findes i samlingen Mallingiana (s. d.). De talrige statistiske værker, der fremkom fra midten af 1700-årene er ikke tabelværker i moderne forstand, men økonomisk-top. beskrivelser af landet, ofte omfattende den enkelte egns erhvervsforhold. Ang. h. fra den senere tid se statistikens historie, hvor der er redegjort for de alm. statistiske værker, der også omfatter h.

J. v.

hanehjælke, sine steder også kaldt *hanebånd*, *hanebord*. Det vandrette tommerstykke, der sammenbinder spærene i et spærttag (s. d.) parvis. H., der enten er lappet i spærene eller lagt i en indskæring i siden af dem og i gl. tid blev fæstnet med træagle, kan være anbragt i forsk. højde; i gl. bonderbygninger er den i reglen kort og sidder helt oppe i kippen (s. d.), mens den i de noget yngre huse er lang og anbragt ca. midt oppe på spærene. I visse egne er der på hvert spærpar 2 hanehjælker, anbragt over hinanden med en vis afstand imellem. Den øverste kaldes stedvis *hanebånd*, *-bjælke*, *skadebånd*, den nederste *hanehjælke*, *skunk*, *vejr-*, *vindbjælke*.

SV. J.

hanegab, gavlhul, se skadegab og kippe.

hanekors, se kippe.

Hans dag, st., ²⁴/₆, opkaldt efter Johannes Døberens, hvis fødselsdag var henlagt til denne dag, årets længste.

E. K.

Hansborgarkivet. En del af hertug Hans den Ældres arkiv blev efter hans død i 1580 udleveret til kongen og til hertug Adolf, mens resten gik ind i Fællesarkivet (s. d.), hvorfra det atter blev udskilt af rigsarkivar A. D. Jørgensen. Den vigtigste del af indholdet er dels en række breve fra undersåtterne, hvorover der findes en særlig registratur, dels 20 statelige bd. registranter 1543—1580, der nu er under udgivelse ved Emilie E. Andersen under titlen: De hansborgske Registranter. Hidtil er kommet to bd. (1943, 1949). Arkivet har ikke lidt ret meget ved afleveringer til Tyskland.

J. H.

harbopund, i Harsyssel bismerpund (s. d.), oftest = ¹/₆ td. smør = 14,108 kg, dog også = ¹/₁₂ td. = 10,581 kg, ¹/₁₀ td. = 12,698 kg og ¹/₁₁ td. = 11,543 kg. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 187 ff.).

S. AA.

hareløj består af en *harehammer* og et *harestål* eller *harspyd*. Harestålet er et stykke jern, hvis ene ende er formet som et hammerhoved, mens den anden er tilspidset, og gennem et hul

på midten sættes en pind eller et jernstykke på tværs. Harestålets spidse ende stikkes enten i jorden indtil tværpinden, eller det sættes fast i enden af en speciel bæk eller skammel (hare-stol). På harestålets brede ende lægges lebladet, og med pennen af harehammeren bankes lebladets æg tynd og skarp.

P. H. K.

harnisk, se rustning.

hartkorn. Allerede før 1660 benyttedes ved mageskifter eller arvedelinger en omregning af jordegodsets landgildeafgifter efter en bestemt takst (se hartkornstakster) til et ensartet grundlag, såkaldte td. htk. Navnet kommer oprindelig af, at man kaldte rug og byg for hart (hårdt) korn i modsætning til havre. — Ved udarbejdelsen af Frederik III.s matrikel, der skulle tjene skatteligningen, lagdes på samme måde landgilden til grund. Christian V.s matrikel kom derimod for agerjordens vedkommende til at bygge på en opmåling, iøvrigt på en taksering. Agerjorden beregnedes i td. land (å 14000 kvadratalen), hvoraf der gik fra 2 til 20 på en td. htk., alt efter jordens bonitet. Enge, overdrev og skove takseredes efter græsning og svinsolden, der ligeledes omregnedes til h. Også tiender, broafgifter, fiskestadeafgifter o. l. ansloges til h. — Matriklen af 1844 bygger, hvad ager og eng angår, på en ny opmåling og på en ny ansættelse til h. efter ændrede takster. Det øvrige h. overtoges uændret fra Christian V.s matrikel. H. er nu ikke længere grundlag for påligning af skatter (se hartkornsskatter). — *Privilegeret* h., hvoraf der ikke svarede hartkornsskatter, var oprindeligt kun den hovedgårdsjord, der lå til komplette sædegårde (s. d.), senere hen lempedes fordringerne. (Litt.: Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688, 1928, Carl S. Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, II, 1922, s. 488 ff., Jacob Mandix: Den danske Landvæsensret, 2. udgave, 1813, I, s. 347 ff., Th. Aabye: Jord-Eiendommens Skyldsætning eller Matriculering samt de ældre og nyere Matriculeringer for Danmark i Almindelighed og for Bornholm i Særdeleshed, 1816, Chr. Rothe: Beretning om den i Aaret 1844 for Kongeriget indførte nye Jordskyldsætnings Væsen og Historie, 1844).

C. R. H.

hartkornsskatter, skatter på htk., der var fastsat i matriklerne (s. d.). H. anvendtes både ordinært og ekstraordinært af staten fra 1662 til 1903, af kommunerne til 1926. De blev kun pålagt den upriv. bondejord, fra 1689—93

dog også købstædernes jorder; af ryttergodset blev der indtil 1732 betalt en særlig afgift, portionspenge. De adelige sædegårde var fri for h. men fra 1682 var skattefriheden dog begrænset til komplette sædegårde, d.v.s. de hovedgårde, som inden for en omkreds af 2 mil havde 200 td. htk. bøndergods. På priv. jord hvilede fra 1760 familie- og folkeskatten (s. d.). De vigtigste ordinære h. var matrikelskat (s. d.), okse- og flæskeskate og rytterholdspenge, kornskate (s. d.), fra 1813 de »gamle hartkornsskatter«, der samlet ansattes i korn, men betaltes i penge. Hertil kom i 1818 landskatten, der fra 1844 blev til gammelskat (s. d.) og landskat (s. d.). Jord- og tiendskatten af 1802 (s. d.) lagdes efter særlig vurdering. Talrige korn- og fourageskatter og flere ekstra pengeskatter blev også lignet på htk. ligesom delvis fattigskatten på landet og skoleskatten. Ved frdn. af $\frac{20}{100}$ 1850 blev en række mindre h., marschpenge, fourageskat m. m. afløst af en ligningsskat, der på landet var lagt som en fast h. (1 rigsbankdlr., 24 sk.). Bornholm, der helt fra opstanden i 1658 havde betydelige skattelettelse, bevarede en priv. stilling. (Litt.: Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I—II, 1908—22, J. H. Vogt: Udsigt over det danske Monarchies Skattevæsen, 1815, s. 1 ff., J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 41 ff., V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik, IV, 1880, s. 183 ff., V, 1881, s. 300 ff., H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948, s. 29 ff. og 134 ff.).

H. N.

hartkornsspecifikationer. Foruden de forsk. matrikler (s. d.) er h. fra sidste halvdel af 1700-årene i Rtk. (s. d.) af stor betydning for studiet af de enkelte gårdes hist. Sådanne specifikationer skulle i h. t. cirkulære $\frac{20}{100}$ 1778 indsendes med oplysning om forandringer i både det fri og det bidragende htk.s beløb for hoved- og proprietærgårde, beneficeret gods, strøgods og købstadsjorder. Nye h. indsendes i h. t. ordrer af juni-juli 1788. I disse anføres alle landets gårde med brugerens navn og gårdens htk., undertiden også dens nr. i matriklen 1688. Forsk. specifikationer findes fra andre år end de her nævnte, ligesom der i amtstuearkiverne i LA. kan findes sådanne. (Litt.: Sv. Aakjær: Dansk Landsbyhistorie 1844—1600 i Fort. og Nut., IV, 1923, s. 154 f.).

H. H.-T.

harve. Et af de vigtigste landbrugsredskaber til bearbejdning af jordoverfladen. Består af en

eller flere rammer af træ- eller jernstykker (*bul-ler*), forsynet med tænder af jern— i ældre tid ofte med trætænder. Til de svære former, der navnlig blev brugt på brakmarken, hører f. eks. grupper, extirpator, rulle-, svensk- og polygonharve. Til mellemsvære og lette former, der bl. a. har været brugt til sæddækning, hører rund-, skotsk-, tap-, zigzag-, kæde-, trefods-, kam- og engharve, desuden muld-, tjørne- og risharve, jvnfr. agerslæber.

P. H. K.

hattemagere kaldtes de håndværkere, der fremstillede hatte af filt. De fra skindene afklippede hår fik den første behandling på *fakbordet* med fakbuen (apostlen Jakob d. yngres symbol), der indledte filtningen. Den løse filt blev efter en yderligere behandling valket og stivet, og i et særligt arbejdsrum, »*turettet*«, fik hatten sin sidste behandling. Kastorhatter var tilvirket af bæverhår. Om hattemageriets teknik se M. P. Mosbjerg: Hattemagerhuset i »Den gamle By« (»Den gamle By«s Aarboeg 1930 og 1931, s. 30—47). Faget var lavsmæssigt organiseret og havde lav i flere købstæder foruden i Kbh., se H. C. Roede: Nogle Oplysninger om danske Hattemagerlaug i Tidsskrift for Industri, V, 1904, s. 257—260.

H. SO.

hauberg. Populært kan en h. forklares som en firelænget gård, hvor også gårdspladsen, »fir-kanten«, er overdækket af et vældigt tag. Fra Ejdersted har denne byggeskik bredt sig til de tilgrænsende frisiske egne nordpå og også om store, høje ladebygninger, der egl. ikke er h., anvendes benævnelsen her. De høje bygninger giver god plads til marskegnenes store hoavl.

P. K. I.

hautboister. Kort før 1700 fremstod oboen, og 1712 havde h. afløst skalmejlæslerne ved regimenterne, hvor de indtil 1767 var privat ansat. Fra slutningen af 1700-årene forøgedes deres tal med janitscharer. 1842 erstattedes betegnelsen med spillemænd. H. havde rang med under-officerer. Bestemmelser for deres forhold findes i infanterireglement 1747, 3. del. (Litt.: N. Friis: Militærmusikken, 1941).

G. NO.

havari. Skade eller tab, der under en sørejse rammer skib eller ladning. Der skelnes mellem *partikulær h.* og *groshavari*. Sidstnævnte omfatter den skade, der forsættigt tilføjes skib eller ladning for at søge frelse fra en fare, der truer begge, såsom ombordkastning af varer, kapning af master o. l. Både reder og ladningsejere er erstatningspligtige herfor i forhold til de værdier, de medbragte. Havariopgørelsen, *dispachen*,

foretages af en dispachør. Det partikulære h. skade og omkostning for skib og gods som følge af en ulykkelig hændelse, bæres derimod kun af den, som skaden rammer. (Litt.: Axel Winge: York-Antwerpen-Reglen, Havari-grosse-Principer, 1879).

K. K.

have. Oprindeligt blot et indhegnet stykke jord, ofte anvendt til græsning (denne betydning bevaret i ordene eng-, dyre-, ko-, heste- og lammehave). Nu kun anvendt i betydning af indhegning, hvori frugt- og prydræer, kokkenurter, blomster m. v. dyrkes; den oprindelige betegnelse herfor var *abildegård*, *kålgård*, *urtegård*, *humlegård* og *rosengård*. Havedyrkning begyndte med indsamling og plantning nær bostedet af visse vildtvoksende, i husholdningen eller lægekunsten anvendelige, oftest flerårige planter. Allerede i oldtiden taltes der om kålgårde; men først i middelalderen tog havedyrkningen opsving med munkenes og nonnernes komme og klostrenes grundlæggelse. Hovedparten af vore kokkenurter fandtes her fra Valdemarstiden. Desuden dyrkedes ved klostrene et stort antal krydder- og lægeplanter, der nu ikke længere finder anvendelse. I særlige abildgårde havde man tidligt samlet vildtvoksende abildtræer. Forædlede sorter af æble-, pære-, kirsebær- og blommetræer kom hertil med munkene, og henimod middelalderens slutning omtales »ympede« æble- og pæreræer (Lollands vilkår 1446). Med reform. mistede klosterhaverne deres betydning; mange af de dér dyrkede planter forekommer dog endnu vildtvoksende i eller i omegnen af nedlagte klosterhaver. I 1600-årene begyndte en opgangstid for de kgl. h., og i 1700-årene kom hertil også store, kunstnisk anlagte herregårds-haver. I 15- og 1600-årene (især efter 1650) ogedes antallet af haveplanter stærkt, bl. a. ved indførsel fra Amerika, Sydeuropa og Orienten. Sortsudvalget blev nu også langt større end før. Drivhuse fandt efterhånden anvendelse, især til prydræer. I 1700-årene fik private og først og fremmest kgl. planteskoler stor betydning for bondehaven. Det sidste hundredår har bragt en rig udvikling også for menigmands h., i byerne fremmet gennem kolonihavebevægelsen. (Litt.: S. Bruun og A. Lange: Danmarks Havebrug og Gartneri til Aaret 1919, 1920, Chr. Pedersen: Bidrag til en Fremstilling af Danmarks Havebrug i Middelalderen (indtil 1500), 1902, og samme: Bidrag til en Fremstilling af Danmarks Havebrug i det 16. og 18. Hundredeaar (1500—1800), 1912, C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Stu-

dier, I, 1886, s. 69 ff, II, 1. bd., 1891, s. 111 ff., J. Lind: Om Lægeplanter i danske Klosterhaver og Klosterbøger, 1918, Danske Herregaardshaver, I—XV, 1930—39, og Johs. Tholle i Danske Studier, 1931, s. 127—53, og 1932, s. 97—138, samt i forsk. lokalhist. årbøger). C. R. H.

havfolk. Navn på havets vætter, ofte opfattet som enkeltpersoner, havmand eller havfrue, tit venligt indstillede overfor søfolk og fiskere, idet de advarer deres »vanteven« mod den truende storm. Både havmand og havfrue har i udpræget grad fremtidsvarslende evne. H. har ofte køer, havkøer, og opfattes altså af de nær havet bonende bønder som et bondefolk på havets bund. (Litt.: Ellekilde i Nordens Gudeverden, I, 1926 ff., s. 429—42 og 575—76 med henvisninger, sml. Sv. Grundtvig: Danske Folkesagn, I, 1946, s. 337—43, og Festskrift til H. P. Hansen, 1949, s. 222—38).

H. EL.

havne, hafnæ, egl. skibsrum, roerens plads på ledingsskibet, men senere betegnelse for det lægd, som skulle stille een mand i leding (jvnfr. skipæn og styreshavne). H. bestod som regel af flere gårde, ofte 4—5, og ledingspligten gik da på omgang imellem dem, de var *havnebrødre* eller *havnemænd*. Efter gl. vurdering svarede h. til 24 mark solvs eller 3 mark gulds jord, efter ny til 8 mark guld (Svend Aakjær: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 234 f., Kong Valdemars Jordebog, II, 1926—43, s. 3). Hver h. ydede 1 mark sølv i naturalier. I 1200-årene svarede h. (og *bolet*) formentlig til 8 mark guld, oprindeligt 32, men senere 48 örtug eller 2 mark land = 96 td. land. (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 188—197, Erslev: Valdemarernes Storhedstid, 1898, s. 186, 192, Sture Bolin: Ledung och frälse, 1934, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 254, 257 ff., C. A. Christensen: Med Lov skal Land bygges, 1941, s. 313 og Svend Aakjær smst. s. 251—287).

S. AA.

havnepenge. For brugen af havnen eller skibbroen blev der som regel opkrævet afgifter, ofte med forsk. navne som *bolværkspenge*, *pælepenge*, *bropenge* o. l. Pengene blev først og fremmest anvendt til havnens vedligeholdelse. Ofte blev en del af accisen (s. d.) også brugt hertil. En del ældre regnsk. over h. findes i rådstuearkiverne. Ved reskr. af ⁴/₁₁ og ¹¹/₁₁ 1747 blev det påbudt, at *havneregnskaber* skulle indsendes til Rtk. I RA. er der dog som regel først bevaret havneregnsk. fra en noget senere tid, ofte fra 1790'erne. For Kbh.s vedk. findes de dog alle-

rede fra 1665, for Køges fra 1726. Summarisk fortegnelse over havneregnsk. i RA. i Kr. Erslev: Rigsarkivet, 1923, s. 106 f. J. H.

havrebod, på stolper, se bod.

havrelad, på stolper, se bod, laderum, se gulv.

havreskur, på stolper, se bod.

hebræermønt, underlødigt sølv mønt fra Torstenssonskrigens tid med indskriften IVSTVS Jehova IVDEX (Gud er retfærdig dommer), Jehova med hebraisk skrift, deraf navnet; også kaldet *ulfelder* efter rigshovmesteren Corfitz Ulfeldt. G. G.

hedekedel, se gruekedel.

heden var oprindeligt en betegnelse for et skovløst sletteland; et minde herom har vi endnu i navnet Heden for egnen mellem Kbh., Køge og Roskilde. På Lolland var h. en alm. betegnelse for overdrevene. I tidens løb er h. blevet identisk med lynghede. Sjælland havde tidl. mindre lyngheder, og Bornholm den vidtstrakte Højlyng, men Jylland var dog så afgjort hedelandet. Gennem århundreder var største delen af Vest-Midt- og Nordjylland dækket af lyng. H.s udstrækning nåede sit højeste henimod 1800. 1848 blev h.s samlede areal anslået til 8000 km², 1896 var det 3700 km² og 1939 2400 km². Allerede i stenalderen fandtes h. på de jyske smeltevandsflader, men det var klimaforværringen i den romerske jernalder, der gav lyngen muligheder for at brede sig på skovens bekostning. Den sorte død o. 1350, pesten 1602—04 og de fjentlige indfald i Jylland 1627—29, 1644—45 og 1657—60 har utvivlsomt bidraget stærkt til dens udbredelse. Når dyrkede agre blev øde, sprang de snart i lyng. Bønderne dyrkede tid efter anden nogen h. op ved at afbrænde lyngen, altså med en art svedjebrug, ellers brugtes h. til græsning, lyngslet og gravning af lyngtorv. 1714 tog staten et initiativ til h.s opdyrkning ved at love dens evt. dyrkere skattefrihed og fritagelse for soldatertjeneste; det virkede kun lidt. Da tankerne om landbrugsreformer voksede så stærkt frem i 1750'erne, var h.s opdyrkning et af programpunkterne. 1759 indkaldtes henvendte tusind kolonister fra Tyskland, de skulle kolonisere Randbølhede og Alheden. Forsøget slog delvis fejl, men tyskerne kom med kartofflen, der for fremtiden skulle blive et af de vigtigste våben i kamp for eksistensen på de magre hedejorder. Efter 1800 begyndte en opdyrkning i større stil på privat initiativ, foranlediget af den kraftige befolkningstilvækst; 1864 betød en fornyet til-

skyndelse til opdyrkningen, og 1866 stiftedes Det danske Hedeselskab på Enrico Mylius Dalgas' initiativ. De magreste h. blev tilplantet med nåletræer, de mere frugtbare blev brudt op, merglet, evt. afvandet og efterhånden gjort til brugbart agerland. (Litt.: De danske Heder. Redigeret af K. Jessen, E. Struckmann og F. Hjerl-Hansen, 1943, H. Matthiesen: Den sorte Jyde, 1939, L. Mylius-Eriksen: Den jyske Hede før og nu, 1903). g. o.

hegerider eller **hederider** var i Sønderjylland benævnelsen på en skov- og jagtbetjent, der var underordnet overforsteren og husfogden. Han førte det daglige tilsyn med skovfogderne i sit distrikt, der ofte omfattede et helt amt. Sammen med overforster, husfoged og skovfogder forestod han udvisningen. Han skulle hindre ulovlig hugst, indberette overtrædelser, sørge for heggenes vedligeholdelse og føre tilsyn med vildtet.

P. K. I.

hegn blev rejst for at beskytte de dyrkede markers afgrøder mod kreaturerne. H. kunne have forsk. former. Alm. var *rishegnene*, der dannedes af løst sammenbunkede krat og grene, der undertiden blev holdt sammen af pæle. Det mest anvendte hegnsmateriel var elletræ, men tjorn og slåenkrat var bedre. Nu og da kunne h. være flettede af grene mellem pæle. Hvor man manglede hegnsmaterialer, *gærdsel*, byggede man jorddiger eller *diger* af græs- eller lyngtorv. *Stengærder* blev også anvendt; det var de mest holdbare h., men da de krævede stort arbejde at sætte, varede det længe, før de fik større udbredelse. I kystegne anvendte man h. af tang. Hegningspligten påhvilede den eller dem, som havde noget at hegne for, dette fastsloges allerede i landskabslovene. (Litt.: O. Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1948, s. 169 ff., Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 209 ff.). g. o.

heidshepel, se byskæppe.

hekseprocesser. Heks (gl. ty. haga-zussa) betegner en kvinde, som i pagt med onde ånder over skadetrolldom. Heksene kan forvandle sig til dyr, særligt hare og kat; de kan »lægge ond« for folk eller skade ved at se med »ondt øje«, er tyv-malkende, forhindrer smørlykke, fremkalder sygdom og storm. Heksene har pagt og kødelig omgang med djævelen og dennes svende. Hekse og djævlø mødes visse nætter (påske, Voldborg, st. Hans) til store forsamlinger (Blokshjerg, Brocken, Blåkulla, Tromsø o. s.v.). H. stammer fra tiden o. 1200, da man slog fast, at heksenes

trolddom stod i forbindelse med djævelen, og derfor burde bekæmpes med kætteri ved forfølgelse, inkquisition, vandprøve, nålestiksprøve, låreprøve, fund af djævlemærker, tortur. I 500 år flammede nu heksehålene over Europa. Heksevanvidet antog stedvis præg af hele epidemier. I Strassbourg udgaves 1487 en håndbog i hekseforfølgelse, benævnt »heksehammer« (malleus maleficarum). Reformationen medførte på ingen måde nogen nedgang i hekseforfølgelse. Først efter 1650, da tiden bliver rationalistisk præget, begynder troen på heksevæsen som en realitet at vakle. Derfor bestemmer i Danm. en kgl. res. af 1686, at retssager om trolddom skal føres helt op til Højesteret. Først den moderne lægevidenskabelige forskning har været i stand til i enkeltheder at bevise, at meget ikke er egentlig løgn og bedrag, men kan forklares som hysteriske og epileptiske anfald, som autosuggestioner (selvindskydelser), som hallucinationer og som følger af sygelig udviklet kønsdrift. Første da. beretning om heksehål er bevaret 1540 fra Møen. Den sidste da. hekseproces (den endte med frikendelse for dødsstraf) er besættelsen i Thisted 1696—98. I Sverige er sidste livsstraf 1704, sidste proces i Dalarne 1757—63. Men magiske kunster, udført af mænd og kvinder (ofte med brug af trylleformularer fra skrevne Cyprianus'er) har i Danm. og andetsteds fortsat været i brug. Man har altid skelnet mellem heksene, der drev sort magi, og de kloge mænd og kloge koner, der med hvid magi skaffede folk fri for sygdom og anden ulykke. (Litt.: Henvisninger i Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, III, 1931, Hexe, H. F. Feilberg: Ordbog over jydsk almuesmål, I, 1896, heks, Tillæg, 1914. *Hekseprocesser i Danm.*: Villads Christensen's efterladte registraturer i RA., Vilhelm Bang: Hekseforfølgelser, 1896, Villads Christensen: Hekseprocesser fra Midtjylland i Saml. t. jy. Hist., 3, r VI, 1908—10, s. 315, H. K. Christensen: Hekseprocesser fra Vardeegnen, I—V, i Fra Ribe Amt, 1928—32, J. Kinch: Ribe, II, 1884 (om Maren Spliid, 1644), Johan Brunsmann: Køge Huskors 1608—15, 1. udg., 1674, Fr. Hallager: Besættelsen i Thisted 1696—98, 1901. *Hekseprocesser i almindelighed*: Soldan og Heppel: Geschichte der Hexenprozesse, 1912, Alfred Lehmann: Overtro og Trolddom, 1941, Hekseri og Overtro gennem Tiderne, redigeret af William Sievertsen, 1941, Arne Runeberg: Witches, Demons and Fertility Magic, 1947. *Hekse og kloge folk i Danm. i nyere tid*: Evald Tang

Kristensen: Danske Sagn, VII, 1901, Ny Række VI, 1936, H. P. Hansen: Kloge Folk, I—II, 1942—43.

H. G.-N.

helgårde, se gård.

helgener. Helgendyrkelse kan spores tilbage til det 2. århundrede, men kom først til at udfolde sig i sit fulde omfang i middelalderen, især i dens sidste århundreder. Særlig lægfolk følte i stede stigende grad trang til hos Gud at have forbedere, hvem man tillidsfuldt turde nærme sig. I den folkelige kult spores helgendyrkelsen særlig i kirkens festkalender (med tilhørende helgenofficier), i alterdedikationerne og i relikviekulten. — En af de tidligst dyrkede h. i Danm. var St. Olaf, hvis kult tyder på træk, lånt fra dyrkelsen af Thor. Senere indførtes en lang række h. Fra Tyskland kom St. Willehad, fra Orienten bl. a. Blasius, Erasmus, Georg (Jørgen), Nicolaus og Catharina, fra England Botulf, Alban, Oswald, Edmund, Thomas (Beckett). Cistercienserne forogede dyrkelsen af Maria, tiggerordenerne bragte deres særlige h. med sig: Franciscus, Clara, Dominicus, Antonius af Padova, Thomas Aquinas, Catharina af Siena m. fl. Også Maria holdtes højt i ære af tiggermunkene. Senmiddelalderens stærke handelsforbindelser med Tyskland førte nye skarer af h. til Danm. Skotterne medbragte St. Ninianus, og den politiske tilknytning til de nordiske riger bragte Erik, Sigfred, Birgitta o. fl. i kurs. Også en række lokale, ikke altid helt officielle h. kan nævnes: Hellig Anders, Vilhelm, Margrete, Thøger, Kjeld m. fl. Helgenkulten er et af de vigtigste træk i middelalderl. fromhedsliv. Den præger teologi og kirkeliv og satte dybe spor i hverdagens tilværelse. (Litt.: Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse i Danmark, 1909).

B. K.

helgengrav kaldes en fordybning i det kat. alterbords plade, hvori nedlagdes relikvier. Til minde om oldkirkens altre over katakombernes martyrgrave fastholdt den kat. kirke, at alterbordet skulle indeholde helgenrelikvier, der i de middelalderl. altre indsvøbtes i silketøj og ofte blev forsynet med helgenernes navne på en pergamentseddel, for de i en blykapsel blev nedlagt i h. i alteret. H. blev muret til med en stenplade, der ofte er af poleret porfyr eller anden ædlere stensort. (Litt.: P. Schindler: Liturgi, 1928, s. 30).

AA. R.

hellebard, et stagevåben, hvis klinger har spyddod og oxehlad. H. fremkom i Schweiz i 1400-årene og vandt stor udbredelse, men afløstes snart af piken (s. d.) som menigmands-

våben. Hele 1600-årene igennem brugtes h. derimod som befalingsmands- og drabantvåben.

A. H.

hellekiste, arkæologisk betegnelse for spinkel kiste fra slutningen af stenalderen og ældre bronzealder, bygget af flade sten (heller). Sådanne grave er navnlig kendt fra øerne og det nordlige Jylland, hvor de dog findes side om side med de sværere byggede gravkister (s. d.). (Litt.: Hans Kjær i Aarb. n. O., 1910, s. 169 ff., J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, I, 1938, s. 275 ff.).

C. J. B.

hellemiss, se allehelgensdag.

helleristning, forhist. billedfremstilling, der er indhugget på flad klippe eller (sjældnere) på mindre sten. I Norden forekommer to grupper af h., henholdsvis fra tidlig stenalder og fra bronzealderen. De første kendes blot fra det nordlige Skandinavien og viser dyr, oftest elg og ren; sådanne billeder er indhugget af fangstfolk som en art jagtmagi. Den anden gruppe viser mere skematiserede billeder af skibe, solfigurer, mennesker og dyr, ofte i scener af kultisk art. Også denne gruppe skyldes religiøse forestillinger og er en vigtigt kilde til vor viden om bronzealderfolkets religion. Den kendes fra det sydlige Skandinavien (særlig Bohuslen); i Danm. findes sådanne ristninger på Bornholm samt i ringe tal — og naturligvis altid på løse stenblokke — fra det øvrige land. (Litt.: J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, II, 1939, s. 136 ff., G. Gjessing: Norges steinalder, 1945, s. 258 ff.).

C. J. B.

helligåndshus. Ved h. forstod man i middelalderen en — oftest kommunal — stiftelse, hvor der i den hellige ånds navn udøvedes barmhjertighedsgerninger mod syge, svage, gamle, fremmede o. l. Plejerne i h. dannede et broderskab med geistligt tilsnit. Det ældste h. i Danm. fandtes i Roskilde, senere kom andre h. til, i Ribe, Lund, Kbh. (1296), Malmø, Nakskov og flere steder. I senmiddelalderen omdannedes ikke få h. ved at optages i *helligåndssordenen*, en syge- og fattigplejeorden, der var stiftet ca. 1175 af Gui af Montpellier. Senere fik ordenen sit hovedkloster i S. Spirito in Sassia i Rom. Under pave Eugenius IV (1431—47) blev ordenen reformeret, idet Augustinerregelen nu blev regel for dens præstebrodre. Helligåndssordenen havde ca. 150 klostre, fordelt i provinser. Hvert kloster lededes af en forstander og en prior (i Norden blot af en prior). I klostrenes segl og på medlemmernes ordensdragt findes et dobbeltkors.

Det største helligåndskloster i Danm. var klosteret i Aalborg, stiftet 1431 som et h., senere 1451 optaget i helligåndssordenen. Andre klostre fandtes i Kbh., Nakskov, Faaborg, Malmø og Randers. Efter reform. levede flere h.klostre videre som hospitaler. (Litt.: J. Lindbæk og G. Stemann: De danske Helligaandsklostre, 1906, Vilh. Lorenzen: De danske Helligaandsklostres Bygningshistorie, 1912). B. K.

helligbrøde betegnede oprindeligt brud på den forhøjede fred, som skulle herske i helgtiden. I nyere tid betegnedes den blotte undladelse af at holde søndagen og andre helligdage hellige som h. (jvnfr. D. L. 6—3). S. I.

helligdage. Fraregnet de specielle helgendage bevarede ved reform. i den lutherske kirke de fleste af de tidligere festdage (jvnfr. f. eks. Hans Tausens Postil 1539, kirkeordinansen 1539 og alterbogen 1556). Ikke mindst i ortodoksiens tidsrum holdt man strengt over den nøje iagttagelse af de gældende h. En ny h. kom til i 1686 i *Store Bededag* til erstatning for de tidligere ekstraordinære bededage. Forøvrigt blev h.s tal fastslået i D. L. 2-4-5. Under Struensees styre foretoges ved frdn. af 26/10 1770 en væsentlig reduktion af h., idet især alle 3. h. ved de store fester bortfaldt. Ældre bestemmelser af principiel betydning vedr. helligbrøde (handlinger, hvorved h. vanhelliges) findes især i frdn. af 26/8 1735 og 26/3 1845. B. K.

helligdagsfoged, en sonderjysk betegnelse for den býmand, som skulle føre tilsyn med, at helligdagsfrdn. blev overholdt. Det var hans pligt at angive dem, der havde forbrudt sig, til øvrigheden. Undertiden også kaldet *helligbrødefoged*. B. K.

helligkilder. Dyrkelsen af udvalgte kildevæld er alm. hos primitive folk. I Danm. har man vidnesbyrd om denne form for naturdyrkelse fra alle tider. Fra oldtiden bevidnet bl. a. i fund fra bronzealderen og i stednavne, f. eks. Tisvilde, guden Tirs væld. I den kat. middelalder tog kildedyrkelsen et opsving, mange kilder fik navn efter helgener (St. Søren's Kilde i Ry, Hellig Thogers Kilde i Vestervig o.s.v.). Ved reform. 1536 blev dyrkelsen af helligkilderne forbudt, men alligevel blev folk af alle stænder ved at søge de hellige kilder helt til op mod 1900. Det var navnlig i forsommeren, tiest St. Hansaften, h. blev besøgt af syge mennesker, der troede at finde helbredelse ved at drikke af eller vaske sig i h.s vand. Der ofredes mønter, klude m. m. ved eller i h. Ved særligt bekendte h. afholdtes *kilde-*

markeder. Der kendes o. 650 h. fra landets forskellige egne. En righoldig og mangeartet folkeoverlevering er indsamlet om kildedyrkelsen i Danm. (Litt.: August F. Schmidt: Danmarks Helligkilder, 1926, Fort. og Nut., VIII, 1929—30, s. 40—42, Axel Olrik og Hans Ellekilde: Nordens Gudeverden, 1926 ff., s. 372—94, 666—700).

A. F. S.

helliglegemsdag, se Kristi legemsfest.

hemmelighed var i middelalderen og senere en almindelig betegnelse for det sted, der senere betegnedes med det lat. ord *locum*, jvnfr. også *privet*. I de større gårde var der ofte indrettet en h. ved enden af svalegangen i øverste stokværk på husets bagside. På borge og slotte sås almindeligvis på ydersiden små murede karnapformede fremspring, der indholdt h. Aflobet var direkte til voldgraven eller den omgivende sø. S. S.

heraldik (jvnfr. Herold, middelalderlat. *heraldus*), betegnelse både for selve våbenkunsten og for dens teori. Allerede for midten af 1100-årene træffes skjolde, bemalede med figurer; denne skik blev hurtigt udbredt i alle vesteuropæiske lande. Inden udgangen af 1400-årene var kulminationen nået for den våbenkunst, der på mangfoldige områder fik en for vor tid næsten ufattelig betydning. Det heraldiske skjold — oprindeligt personligt, dog snart gående i arv — blev ikke blot båret af krigeren, men genfandt inden længe i segl, på ligsten, kirkeinventar, bygninger o.s.v. Også krigerens hjelm blev prydet med figurer, det såkaldte *hjelmtegn*, opstående fra hjelmens isse, hvorfra hjelmklædet hang ned. I den billedlige fremstilling består et *fuldstændigt våben* altså af *skjold* med *figurer* og *farver* samt af den på skjoldets overrand hvilende *hjelm* med *hjelmtegn* og *hjelmlæde* samt ofte af den *hjelmkrans*, som skjulte den mekaniske forbindelse mellem hjelm og hjelmtegn. Hertil kommer undertiden *skjoldholdere* og andre ydre prydelser af dekorativ art. Så længe skjold og hjelm forekom i kamp eller turnering, antog disse virkelig benyttede genstande stadig skiftende former. Forskellige *gotiske skjolde* ved pladsen for *turnerskjoldet*; den oprindelige *tøndehjelm* afløstes af *slikhjelmen*, denne atter af *trallehjelmen*. Senere stivnede våbenkunsten i ren papirheraldik, der udelukkende skyldtes kunstnerens luner. Rene fantasiskjolde kommer op, ligesom hjelmklædet efterhånden bliver ornamentalt behandlet indtil ukendelighed; man har her benyttet det helt misvisende ord: »Løvværk«. — Skjoldet bemaledes enten med *heraldiske figurer*,

fremkomne ved hjælp af rette, sjældnere buede linier — pæl, bjælke, kors, skråbjælke o.s.v. — eller med »almindelige« figurer, hentede fra dyre- og planteverdenen eller fra det daglige liv, f. eks. redskaber af enhver art. Måne og stjerner ses ofte. Farve (hovedsagelig grøn, sort, blå og rød) skal altid veksle med metal (guld og sølv), ligesom farve sættes på metal eller omvendt. Hjelmtegnet står ikke sjældent i figurligt slægtskab med skjoldet, om da ikke særlige motiver forefindes, f. eks. horn eller faner. I regelen er hjelmklædets udvendige retside forsynet med farve, foret med metal. Som skjoldholdere benyttes vildmænd, dyr af forskellig art og i ny tid helt moderne figurer som matroser, soldater o.s.v. Hjelmene kan erstattes af *rangkroner*, idet det i denne forbindelse særlig bør fremhæves, at *borgerlige våbener*, af vanligt heraldisk udseende, men uden sådanne kroner, allerede forekommer meget tidligt. — Heraldiken er i alle lande behandlet i en omfattende litt. Alle da. adelsvåbener er gengivne i H. Storck: Dansk Vaabenbog, 1910, de beskrives i Thiset og Wittrup: Nyt dansk Adelslexikon, 1904. Se iøvrigt P. B. Grandjean: Dansk Heraldik, 1919 (også med omtale af litt.).

P. B. G.

¹) **herberg**. I traditionen betegner ordet altid karlekammer (s. d.), der sine steder også kaldes *drengeherberg*. Derimod betyder h. eller *herberghus* i 1700-årene og for dels et forråds- og opbevaringsrum i stue- eller udhus, dels en særlig bygning med et sådant rum. H. har sine steder også været udstyret med senge; det får på denne måde de samme funktioner som overstestuen (s. d.), der da også i ældre tid sine steder såre karakteristisk er betegnet *bagherberg*; se iøvrigt stuehus.

sv. j.

²) **herberg**, se svendeherberg.

herlighed er ejendomsret til jordegods og de deraf flydende indtægter og rettigheder; hermed også de øvrighedsrettigheder kronen ved love eller privilegier overdrog private. Kronens h. over selvejere kunne overgå til private, der så kunne købe *bondeskylden*. H. omfattede alle faste indtægter af fæstegods (landgilde) og udbytte af skov, jagt, fiskevand, *forstrandsret*, lyngslet o.s.v. og alt *hoveri* eller hoveriaflosning. Dernæst var h. de *uvisse indtægter* af stedsmål, sagesfald, forlov, vaks m. m. Endelig var myndigheden over vornede og stavnsbundne en del af h. Kronen kunne sælge eller overlade herlighedsrettigheder som *birkeret* og *patronatsret* til private. Med h. fulgte pligt til at holde fæsterne

i *forsvar*, rejse tiltale — sml. hals- og håndsræt — og opkræve ekstraskatter. H. var ikke nøje afgrænset, men hertil må vistnok regnes *håndfæstningernes* bestemmelse om, at adelen måtte gøre sig sit gods lige så nyttigt som kongen. Ved salg til selveje kunne sælgeren forbeholde sig h. eller dele deraf som jagtret o. l. (Litt.: A. Berntsen: Danmarckis ... frugtbare Herlighed, 1656, 2. bog, s. 78 ff., Mansa: Den danske Landvæsensret, 2. udg., 1813, I, s. 615, H. Matzen: Forelæsninger over den danske Retshistorie, I, 1893, s. 66, H. Schlanbusch i Fra Ribe Amt, IX, 2, 1936—39, s. 1—23).

H. F.

herme, hoved eller overkrop af menneske med den manglende del af legemet erstattet af en pille. Navnet kommer af, at guden Hermes i den ældre græske kunst ofte blev fremstillet som et hoved på en firkantet pille. Motivet brugt i romersk kunst og genoptaget i bogkunsten ca. 1500. Meget yndet i da. barokkunst, hvor mands- og kvindeskikkelser anvendes i flæng.

AA. R.

herold, betegnelse for en samling heraldiske våbener, f. eks. segl eller afbildninger, ordnede efter figurindhold, først i hovedgruppe: heraldiske figurer, pattedyr, fugle, fisk, blomster, redskaber, himmeltegn o.s.v., derpå, indenfor gruppen, enten systematisk, efter liniernes anvendelse, eller alfabetisk, f. eks. bjørn, hund, løve, due, ravn, ørn. Kendes kun våbenet, men ikke slægtens navn, vil dette kunne identificeres ved hjælp af en sådan samling.

P. B. G.

herred, en fra oldtiden stammende inddeling af landet, hvis oprindelse er uvis. Da navnet h. må stå i forbindelse med hær, har inddelingen øjensynlig haft militær betydning; men dette udelukker ikke, at inddelingen i h. oprindelig har haft et andet formål, f. eks. fællesskab om en helligdom, og at betegnelsen h. kan have afløst et ældre navn (måske sokn). I hist. tid fremtræder h. som en retskreds med sit særlige ting (herredstinget). Desuden var h. grundlag for den administrative inddeling af landet i de middelalderl. len. Også i nutiden er inddelingen i rets- og politikredse i hovedsagen bygget på herredsinddelingen. I kirkelig henseende har h. betydning som grundlag for provstiindelingen (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 233—38, 243 med litteraturhenvisninger).

S. I.

herredag, en fra begyndelsen af 1500-årene forekommende betegnelse for et møde af det samlede rigsråd, der adskilte sig fra de alm.

rigsrådsmøder ved på forhånd at være kundgjort på alle lands- og herredsting. Formålet med h. var nemlig afholdelsen af det kgl. retterting, der var rigets højesteret, hvorfor kundgørelsen af h. indeholdt en opfordring til alle kongens undersætter om at udtage de fornødne stævninger til h. I reglen afholdtes kun een h. om året, og stedet var i senere tid som oftest Kbh. I 1500-årene var h. dog flere gange henlagt til Odense. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 494—95).

S. I.

herredsbøger, også kaldet provstebøger eller herredsjordebøger, indeholder hovedsagelig sognevis ordnede oplysninger om kirkers, gejstliges og de gejstlig jurisdiktion underlagte personers samt milde stiftelsers ejendomme, indtægter og økonomiske forpligtelser. De er tilvejebragt snart for et enkelt stift på en biskops initiativ, snart efter ordre fra centraladministrationen for hele landet samtidig. De ældste h. er fra 1500-årene. Indholdet er af samme art i h. og i *stiftsbøger*, som omfatter et stift. Indberetninger i h. t. reskr. $\frac{1}{2}$ 1690 er på Fyn samlet til h., i Jylland til stiftsbøger. H. og stiftsbøger, som er en vigtig kilde til kirkens og de enkelte sognes økonomiske hist., må i reglen søges i bispearkiverne i LA. Undertiden findes dog h. i provstearkiver og stiftsbøger (f. eks. Sjællands stiftsbog 1804) i stiftovrighedens arkiv. H. kan også indeholde provste-, præste- og degnerækker. I Slesvig stift giver de såkaldte *kirkeinventarier*, udfærdiget i h. t. kgl. befaling af $\frac{21}{7}$ 1763, omtrent samme oplysninger som de kongerigske h. (Litt.: Fort. og Nut., V, 1924—25, s. 47 f., 53, 85—102, VI, 1926—27, s. 69—72, Vejl. Arkivr., VI, 1944, s. 95--98, 127 f.).

P. B.

herredsfoged, en til herredstinget knyttet embedsmand, der udnævntes af ombudsmanden (lensmanden), under enevælden af kongen. Hans opgave var oprindeligt at varetage kongens interesser på tinge; men fra 1400-årene var han tingets leder og deltog jævnlig i afsigelsen af domme, og efterhånden blev udøvelsen af domsmagten den vigtigste del af hans funktioner. Fra midten af 1500-årene skulle sager, i hvilke der kunne blive tale om dødsdom, afgøres af h. og de bedste tingmænd. I andre tilfælde domte h. i reglen alene. H. tilhørte oprindeligt bondestanden, og det har været en alm. opfattelse i litt., at hans kvalifikationer gennemgående var meget ringe, idet der haves efterretninger om h. fra 1500- og 1600-årene, der hverken kunne læse eller skrive. Der synes dog ikke at være nogen tvivl, om, at h.

i hvert fald i visse dele af landet hørte til den mest fremtrædende del af bondebefolkningen eller måske endog til den lavere adel. Under enevælden blev i den første tid embederne som h. jævnlig besat med borgere, og h.s. sociale position var langt ringere end tidligere. Efter indførelsen af den juridiske eksamen 1736 og sammenlægningen af retsbejtembeder i samme århundrede, blev det muligt dels at stille større krav til h.s. juridiske kvalifikationer, dels at lønne ham på forsvarlig måde, og siden begyndelsen af 1800-årene må han betragtes som tilhørende overklassen. Ved siden af sin dommerstilling havde h. til stadighed beholdt nogle af sine administrative opgaver, og disse voksede under enevælden i den grad i omfang og betydning, at man siden midten af 1700-årene betragtede h. som den stedlige øvrighed. Først retsplejeloven adskille domsmagten fra forvaltningen ved indførelsen af særlige politimestre; men samtidig afløstes den gamle betegnelse h. af underretsdømmer. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 362—63, 507—08, Peter Skautrup: Hardiske mål, II, 1942, s. 36—48, Kai Fr. Hammerich: Den danske Dommerstand under Enevælden, 1931, Aage Brask: Niels Bloch i Rold og hans nærmeste Slægt, 1947. I RA. findes en fortegnelse over h. og birkefogder efter 1660. Afskrift heraf i LA., forsåvidt angår de under de enkelte arkiver hørende retskredse. Fortegnelser over sonderjyske h., udarbejdet af arkivar West, findes i RA.s ms. samling).

S. I.

herredskasser oprettedes i h. t. reskr. af $\frac{5}{2}$ 1734 til afløsning af de sognefattiggasser, der var blevet indrettet ved fattigloven af $\frac{24}{6}$ 1708. Tanken var den, at det enkelte sogn kunne blive ramt særlig hårdt af udgifterne til det kommunale fattigvæsen, således at det var rimeligt, at byrderne blev fordelt på et større område. H. forsvandt atter ved fattigloven af $\frac{5}{7}$ 1803.

H. J.

herredsnævn. Efter de sjællandske landskabslove skulle i en række sager medvirke et nævn, bestående af 10 eller 16 medlemmer, som udtoges af herredet med henblik på den enkelte sag, og af hvilke sagsogte var berettiget til at udskyde 3. H. skulle sværge i sagen; men dets udtalelse opfattedes ikke som en dom, men kun som bevis i sagen, og det var tinget, som afgjorde, om beviset opfyldte lovens betingelser. Derimod kunne der ikke føres modbevis imod nævningernes udtalelse. I Jylland, hvor der fandtes stående næv-

ningekollegier (især sandemænd og ransnævninger), forekom h. kun i enkelte former for retssager, og antallet af nævnets medlemmer var her 12. (Litt. H. Matzen: Forelæsninger over den danske Retshistorie. Offentlig Ret, II, Proces, 1894, s. 76—78). s. I.

herredssegl, se segl.

herredsskriver, den til herredstinget knyttede embedsmand, hvis opgave det var at udfærdige de dokumenter, som udstedtes i tingets navn, ligesom han i senere tid førte tingbogen. Omtales første gang i lovgivningen i Christian II.s håndfæstning af 1513. Tilhørte oprindelig bondestanden, under enevælden jævnlig borgerstanden. For at supplere herredsfogedernes indtægter blev det i 1700-årene alm., at embederne som herredsfoged og h. forenedes på samme hånd. (Litt.: Peter Skautrup: Hardiske mål, II, 1942, s. 48—60). s. I.

herredsting, se ting.

herregårde er større gårde, der tilhører en herre, en adelsmand; senere betegnelse for de større gårde, især sædegårde eller hovedgårde, hvortil hører bondergods. H. var fritaget for skat, senere også for tiende, og de havde i følge J. L., III, 15, 18 tilladelse til at forøge deres jordlodder og få det tillagte skattefri. Blandt de senere h. var der en del, som lå i landsbyer, og disse havde ofte foruden deres andel i fællesjorden et større eller mindre tilliggende uden for denne, der bl. a. kunne bestå af ornum (s. d.); men der var også en anden type af h. (særbrudshovedgårde), der helt bestod af særjord, og som må antages at være opstået af særbrud, foretaget uden forbindelse med noget landsbysamfund. En komplet hovedgård skulle have, foruden hovedgårdens egne jorder, i det mindste 200 td. htk. bondergods, ikke længere end 2 mil fra hovedgården. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 89—91, Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedslid, 1898, s. 109, William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 287 f., Henrik Pedersen: Hist. T., 8. r., VI, 1915—17, s. 1 ff., Hans Fussing: Herremænd og Fæstebonde 1942, s. 371 ff., Svend Aakjær: Bidrag til Bondesamfundets Historie, II, 1933, s. 151 ff., Jac. Mandix: Haandbog i den danske Landvæsenret, 2. udg., I—II, 1813). s. AA.

herregårdssagn. Der fortælles sagn om så godt som alle da. herregårde, men langt fra om

alle herremænd og adelsfruer, væsentlig kun om dem, der er blevet opfattet som ondt eller urimeligt herskab. H. kan også indeholde værdifulde antydninger vedr. herregårdens ældre historie, ligesom de jævnlig kan give oplysninger om arbejdslivet, især hoverilivet på h. Vigtigste sagnkilder: J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn, I, 1843, s. 107—44 og s. 252—325, Tang Kristensen: Danske Sagn, III, 1895, s. 255—99, og IV, 1896, s. 127—274 samt VI, 1900, s. 37—59, samme: Danske Sagn, ny række, III, 1931, s. 173—204, IV, 1932, s. 73—156 og VI, 1931, s. 22—29, samme: Gamle Folks Fortællinger om det jydsk Almueliv, II, 1891, og Tillægsbind, II, 1900, Sv. Grundtvig: Danske Folkesagn, II, 1948, s. 86—108. Sml. også Else Moltke: Fra Bondestue til Herregaard, 1941) H. EL.

herreklostre. Ved h. betegnes de klostre, der var i besiddelse af jordegodser, i modsætning til tiggerklostrene, som skulle opretholdes ved almisser. Til h. henregnedes klostre for Benediktinere, Birgittinere, Cisterciensere, Præmonstratensere, Johanniter og Augustinerkorherrere. I nyeste tid er betegnelsen h. blevet bestridt som en nydannelse, der ikke skulle have hist. eller kirkejuridisk berettigelse. (Litt.: Kirk. Saml., 6., r., I, 1933—35, s. 1—22). B. K.

herrnhuter. Den i Herrnhut, omkring grev *Nicolaus Zinzendorf* (+1760) samlede brødre-menighed repræsenterer en ejendommelig afart af pietismen. Den har ingen ydre bekendelse, men søger at påvirke fromhedslivet i den lutherske kirke, ofte ved ensidig fremhævelse af Jesu lidelser og blod (»Blodteologien«). Christian VI stod oprindelig med ikke ringe sympati over for h., men efter et brud med Zinzendorf var man i hallensisk-pietistiske kredse tilbøjelig til at betragte h. som en art separatister. De fik dog lov til 1739 i Kbh. at grunde et societet under ledelse af *Lorenz Prætorius*. Herfra udgik — direkte og indirekte — en betydelig indflydelse, men 1744—46 kom en række strenge forbud mod forsk. former af herrnhutismen. Omsider slappedes dog modstanden, og da h. 1771 havde fået tilladelse til at grunde menighedskolonien *Christiansfeld*, blev denne udgangspunkt for herrnhutisk vækkelse, først og fremmest i Sønderjylland, men også på Fyn. (Litt.: Jørgen Lundbye: Herrnhutismen i Danmark, 1903, J. Brodersen: Fra gamle Dage, 1912, J. Holdt: Sdj. Aarb., 1940). B. K.

herskabsfoged. En betegnelse for en af de talrige grene, i hvilke fogedtitlen efterhånden blev

spaltet. Den karakteriserede fogden som repræsentant for et herskab, især et adeligt. G. O.

hestegildere. I ældre tid, endog efter at Veterinærskolen var oprettet i 1773, bestod dyrlægevirksomheden væsentlig i at gilde heste og svin og i at udbøde søer. H. var ofte rå folk, der blev regnet i klasse med natmændene, hvad der fremgår af en frdn. fra 1685, hvori det forbydes at anse h., *svinesnidere*, skorstensfejere, natmænd o. l. for uærlige. Om de jyske hesteskærere har Kr. Klastrup skrevet en afhandling i Maanedsskrift for Dyrlæger, XL og XLI, 1928—29, og i H. P. Hansens værk: Natmændsfolk og Kjæltringer, II, 1922, s. 48, er privilegeret »Hesteskærere og Udbødere« Niels Pedersen Ohrloff og hans slægt omtalt. H. P. H.

hestegæsteri, pligten til at huse jorddrottens heste, især kongens, som regel 2 heste af hvert pund skyld. H. var oftest afløst med havre, rustningshavre (s. d.), og svarer rimeligvis til den afgift, *vinterstud*, som ydedes til underhold af kongens rytterhær. H. hører især hjemme på krongodset og er åbenbart afstemt efter gårdens størrelse i middelalderen. (Litt.: Svend Aakjær: Hist. T., 9. r., II, 1921—23, s. 42 ff., Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—43, s. 151—154, Poul Rasmussen i Jy. Saml., 5. r., VI, 1943—45, s. 184 ff.) S. AA.

hestestald, dels det hele staldrum, se stald, dels den afdelte plads i stalden, se bås. sv. J.

hestevåd. Landdragningsvåd, hvor vådarmen rides ud ved hjælp af en hest. Kendes fra Jyllands vestkyst. H. R.

hilde, se stænge.

himmelbrev. Skrevne eller trykte blade, hvis indhold i almindelighed går ud på, at brevet er sendt fra Himlen med en engel til den syndige menneskehed for at advare mod søndagsarbejde og anden ugudelighed. H. beskyttede hjemmet eller ihændehaveren mod lyn, brand, sygdom, trolddom o. l., og soldater, der bar et sådant hos sig, var sårfri. Den, der fik et h., skulle skrive det af, ellers var vedk. forbandet. Skikken med at lave h. har været meget udbredt. Den kom til os fra Tyskland, hvor Neu Ruppin-tryk under betegnelsen Gredoria (af Deo gloria?), Himmelsbrief eller Haus-u. Schützbrief stadig er udbredt. Soldaterne brugte disse breve som amuletter i treårskrigen, mange danske bar afskrifter i 1864, og tyske soldater gik med sådanne under den første verdenskrig, måske også under den sidste. Denne skik har dybe rødder; den strenge iagttagelse af sabbaten peger f. eks. tilbage til jøder-

nes religion. (Litt.: Jens Kamp: Danske Folke-minder, 1877, s. 314. Dania, III, 1895—96, s. 193—228, R. Stübe: Der Himmelsbrief, 1918).

H. P. H.

Hirsch' samlinger. Ms. i Kgl. Bibl. i 12 bd. med titlen: Danske og norske Officerer 1648—1814 indeholder et rigt militærpersonalhist. stof, samlet af Oberstløjtnant J. C. W. Hirsch og hans søn oberst Kay Hirsch. Hærens Arkiv og RA. har fotografiske kopier. Det norske stof er publiceret i Olai Ovenstad: Militærbiografier. Den norske Hærs Officerer 1628—1814, 1949—1950.

A. F.

hirschfænger, et kort blankvåben med let krummet klinge og fæste, der hyppigst er formet som en hjorteklov. H. brugtes oprindeligt til at give vildtet fangst, men blev senere et rent dragtvåben.

A. H.

Historisk-genealogisk Arkiv. 1845 udnævntes den hist. forfatter Tyge Becker (død 1869) til chef for et nyoprettet under Ordenskapitlet hørende Historisk-genealogisk Arkiv, der skulle indsamle håndskrevet materiale til Danm.s hist. Det forenedes allerede 1849 med Gehejmearkivet, hvor Becker ansattes som ekstraordinær medhjælper. Det indsamlede materiale var af meget forsk. art, navnlig herregårdsarkiver, håndskrifter, tingbøger, kirkeregnsk. m. m. Mens tingbøger o. l. nu opbevares i LA., er det øvrige stof fordelt på forsk. samlinger (arkiver) i RA. Over arkivets oprindelige indhold haves en håndskrevet registrant (nr. 97) i RA. H. H. T.

Historisk teknisk Samling, Gentofte Handels-skole, Duntzfeltalle 8, Hellerup. Samling af genstande af da. oprindelse til belysning af håndværk og industri, omfattende gl. maskiner og redskaber, modeller, tegninger og originaler til da. opfindelser. Museet er stiftet 1911 af Håndværkerforeningen og Industriforeningen og er en selvejende institution. De nuværende lokaler må betragtes som forelobige for den hurtigt voksende samling. H. ST.

historiske Modelsamling på Holmen, Den. 1670 fik Admiralitetskoll. kgl. ordre til for fremtiden at lade forfærdige modeller til alle større orlogsskibe, som byggedes. Længe for den tid var det dog alm., at orlogsskibe byggedes efter model; først langt senere anvendes skibstegninger i stedet for, idet der dog ofte tillige blev udført modeller af nybygningerne eller dele af dem. 1688—1742 fandtes modellsamlingen i Materialhuset på Bremerholm, derefter til 1862 i den såkaldte Pavillon på Gammelholm, derpå i Spante-

loftsbygningen på Nyholm, hvorfra den 1894 flyttedes over i sin nuværende bygning på Frederiksholm. Ved branden i 1795 og bombardementet i 1807 led samlingen meget store tab, bl. a. brændte i 1795 de ældste og mest værdifulde modeller fra Christian IV.s og Fr. III.s tid. Ved rekonstruktion og restaurering af en del af det ødelagte og ved tilgang af nyere modeller er der atter skabt en værdifuld samling, der viser udviklingen af da. orlogsskibsbygning i de sidste 300 år. (Litt.: Den historiske Modelsamling på Holmen. Vejledning, 1939, P. Holck: Den historiske Modelsamling, ms. i Nat. Mus. 2. afdeling).

P. H. K.

hjalld eller *hjàld*, se stænge.

¹⁾ **hjelm**, sine steder også kaldt *hæshat*, *-kalot*, *hætte*, *stakhætte*. Skjul for halm-, hø- eller kornstak, bestående af i reglen 4 høje, jordfæstede pæle, mellem hvilke der er anbragt et fladt pyramideformet tag, i ældre tid stråttekket, der kan hejses op og ned, så dets stilling kan afpasses efter højden af den stak, der sættes mellem hjelmens pæle. Sådanne stakskjul kendes også fra vore nabolande.

sv. J.

²⁾ **hjelm**. Høj ladebygning, helt af træ, idet væggenes tømmer skelet udvendigt er beklædt med lodretstillede egeplanker, der er sømmed fast. På da. område synes h. fra gl. tid kun at være alm. i nord- og sydslesvigske egne, hvortil de er kommet fra friserne i Nordholland; i gårdsyn, affattet på ty., betegnes de *Luchtscheune*. På Als står endnu nogle få; et par stammer fra 1600-årene.

S. V. J.

³⁾ **hjelm**. H. var her i landet helt fra oldtiden et meget anvendt beskyttelsesmiddel. Den middelalderl. h. var konisk og havde en skinne ned foran næsen. Sammen med h. bares som regel en ringbrynjehætte. Undertiden forstærkedes denne med en jernkalot og heraf udvikledes sent i 1200-årene den såkaldte *bækkenhjelm*. Samtidig fremkom en særlig ridderhjelm, den helt lukkede *tøndehjelm*, hvis underkant hvilede på bærerens skuldre. Med udviklingen af det fulde *harnisk* i 1400-årene blev h. en del af dette. Som hovedbeklædning for fodfolket fandtes særlige h. typer, i middelalderen den bredskyggede *kedelhat* eller *jernhat*, i 1500-årene stormhatten (s. d.). Undertiden kunne h. være forsynet med et hjelmgitter, *visir*.

A. H.

⁴⁾ **hjelm**, se heraldik.

hjemfinde, hjemvise, d. v. s., at overinstansen tilbagesender en sag, i hvilken dommen er ap-

pelleret, til underinstansen til fornyet behandling.

S. I.

hjemhørsprincippet, se arkivordningsprincipper.

hjemmedåb. Fra reform.s indførelse anså man h. som en nøddåb, kun tilladelig i alvorlige sygdomstilfælde. Man indskærpede tillige, at der ikke ved forretelse af h. måtte forbindes overtroiske ceremonier. Fra o. 1700 blev det alm., at børn hjemmedøbtes lige efter fødselen og siden fremstilledes i kirken. Frdn. af ²⁷/₇, 1771, der fritog fra forpligtelse til inden en vis tid at lade hjemmedøbte fremstille i kirken, gav h. et op-sving. Først dåbsfrdn. af ³⁰/₅, 1828 fastslog kirken som det normale dåbssted.

B. K.

hjemsendelse. Bestemmelserne i fattigloven af ⁵/₇, 1803 om en persons forsørgelsessted medførte, at adskillige kommuner var ivrige efter at hjemsende personer, der blev trængende til offentlig hjælp, til forsørgelseskommunen. Fra det offentlige side søgte man at hindre disse ofte meget barbariske h., navnlig af syge fattige, men man kæmpede ofte forgæves. Under forhandlingerne om en ny fattiglov i 1890—91 spillede spørgsmålet om h. en betydelig rolle. Opholds- og forsørgelseskommunen fik ved lov af ⁹/₄, 1891 lige ret til at kræve h., men der indførtes faste bestemmelser med det formål at hindre inhumane h. (Litt.: Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark, 1940).

H. J.

hjemstedsret, se forsørgelsessted.

hjemting, det ting, til hvilken en person, som ikke har noget specielt værneting, skal svare. H. var ifølge D.L. 1—4 det herreds-, birke- eller byting, i hvis område vedk. bor og holder dug og disk eller opholder sig.

S. I.

hjon betyder som oftest *tyende*, tjenestefolk; men kan også betyde ægtefælle. I Skånske Lov bruges ordet om trælle, *anothugt hion*, mens frit tyende hedder *leghætionæ* (Skånske Lov, 152, J. L., II, 81), lejehjon, lønnet tyende, eller *frælst hion*. (Litt.: Jac. Mandix: Haandbog i den danske Landvæsenetsret, I, 1813, s. 242).

S. AA.

hjord, flok af tamdyr, især hornkvæg, får, geder o. l., der drives eller græsser sammen under opsyn af en hyrde. Iflg. Skånske Lov, V, 169, var 12 nød, stk. kvæg, en h., 12 svin et *vrad*, 12 hors et *stod*. (Litt.: Svend Aakjær: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 238).

S. AA.

hjul og stejle, se stejle.

hjulplov, se plov.

hodde, se udskud.

hodomssager, *hovdumsager*, beslægtet med et ord hovdum, hovedgårde. Kaldes også *hovedager*, (Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 127 f.), forager (s. d.). Ordet h. er særlig kendt i Jylland (se Feilberg: hvoddems-ager); jvnfr. ophav.

S. AA.

Hof- og Stadsretten. En domstol i Kbh., der blev oprettet ved frdn. af $15/8$ 1771 på initiativ af Kbh.s overpræsident U. A. Holstein. H. og S. afløste en lang række af de tidligere domstole i Kbh. som Bytinget, Hofretten og Borgretten samt Universitetets og Frederiks Hospitals jurisdiktioner. Den blev desuden tamperret for Sjællands stift. Krigsretten og provsteretten vedblev derimod at bestå til behandling af militære og gejstlige personers tjenstlige sager, og politisager sorterede stadig under politimesteren og magistraten. H. o. S. bestod af en justitiarius og 10—12 assessorer. Den var organiseret i et arkivkontor og et justitskontor. Justitskontoret havde to, efter 1784 tre vidnekamre, og to kriminielle kamre. Desuden sorterede under den inkvisitionskommissionen, gæsteretten, gældskommissionen, kongens fogeds embede, notarialkontoret, skiftekommissionen, auktionskontoret, forligelseskommissionen og brevskriverkontoret. (Litt.: E. Holm: Danmarks-Norges Historie, IV, 2, 1902, s. 127, K. F. Hammerich: Den danske Dommerstand under Enevælden, 1931, s. 142).

G. O.

Hofman, Hans de, samlinger. Samleren, amtmand Hans de Hofman (1713—93), der arvede broderen *Tycho de Hofmans* samlinger til fundationerne (se legater), tilvejebragte en stor samling, især vedr. adelshist. og top. Hans beskrivelse over nobiliteter og naturaliserede 1430—1750, med fortegnelser over elefant- og dannebrogssiddere, fandtes tidligere i Univ. Bibl. (Additamenta 208, fol.), nu i Kgl. Bibl., og hans 1100 sider store leksikon over 1000 da. familier, mest af adel, er indlemmet i Genealogisk-Heraldisk Selskabs samlinger i RA. Hans top. samlinger findes spredt i arkiverne, i Kgl. Bibl. og i Nat. Mus.

A. F.

Hofmarskallatets arkiv. Under embedet som *hofmarskal* (overhofmarskal) horer hofholdningen; hofmarskallens kontor kaldes *Hofmarskallatet*. Bortset fra spredte ældre »hofsager«, der er henlagte ved, men kun uegentlig horer til H. a., begynder dette først fra o. 1750 eller slutningen af 1700-årene. Foruden de alm. rækker af resolutionsprotk., korrespondanceprotk., journaler og journalsager skal nævnes inventarregnsk. for

de kgl. slotte, sager vedr. slotshaverne, sager vedr. kongernes rejser og begivenheder ved hoffet (som nedkomster, dåb, fødselsdage, konfirmationer og bryllupper samt ligbegængelser), gagereglementer m. m. Under hofmarskallen sorterer også *hoffurere*, der har med den daglige økonomi at gøre. Hoffurerkontorets arkiv begynder på omtrent samme tid som H. a., indeholder bl. a. journal over, hvad ved hoffet er passeret, 1765 ff., taffellister m. m. Sammen med hofmarskallen skal nævnes stillingen som *Kongens Staldmester*, under hvem hoffets stald- og beforderingsvæsen horte. *Den kgl. Staldetats* arkiv omfatter regnsk. fra år 1700 ff., bøger over hestene 1746 ff. og staldpersonalet 1731 ff. m. m.

H. H-I.

hofsinde. Betegnelsen anvendes alm. om adelige, der gjorde tjeneste ved hoffet uden at beklæde noget bestemt embede. Hofstjeneren var især for 1660 et normalt led i den unge adelsmands uddannelse.

A. F.

hokken. I visse egne betegnelse for aflukke, sti, i et udhus til får (*fårehokken*) eller kalve (*kalbehokken*).

SV. J.

hold var det samme som gæsteri (s. d.) eller nathold (s. d.), bondens pligt til at huse og underholde jorddrotten, også kongen med heste og følge. Arent Berntsen oplyser, at ved en del kgl. slotte havde de omboende bønder pligt til at holde to tilsammen på slottet med heste og vogne, fra en middag til den næste, og »opvarte«, om der i mellemtiden skulle komme nogen rejssende, der skulle befordres hurtigt. Pligten afløstes som regel med penge eller havre, *holdshavre*. I middelalderen nævnes *holdskorn*, som vist betyder beholdning, såkorn, dels det som ved fæsterens tiltrædelse var udsået, dels det, som i årets løb skulle sås. (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 85 f.).

S. AA.

holdshus. Hus, hvoraf der svaredes en holdsafgift, husbondhold (s. d.). (Litt.: F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, s. 80—82).

C. R. H.

¹⁾ **holk**. Skibstype fra 1400-årene, formentlig en videre udvikling af hansehoggen, bygget på klink eller kravel. De ældre skibstypers for- og agterkastel er her helt sammenbygget med skibskroget til en bak og en hytte. H. har tre master, støttet af vanter og stag, samt bovspryd, der i modsætning til tidligere har fået sin egl. funktion at støtte fokkemasten. Derimod føres endnu ikke forsejl, idet h. kun fører et enkelt råsejl på

hver mast, på stormasten dog tillige topsejl på rå.

K. K.

²⁾ **holk**. Udhulet træstamme, nedsat som brønd. Kendt fra oldtid og middelalder, f. eks. i Kbh.s borg.

J. H.

hollandsk vægt. Allerede fra midten af 1800-årene blev det alm. at bruge rumvægten af korn som kvalitetsmål, men på grund af Amsterdambørsens store betydning for kornhandelen regnede man med h. v., som udtrykte vægten i hollandsk pund (492, 2g) af en gl. Amsterdam *zak* (83,44 l). Med et rundt tal plejer man i praksis at omregne vægten i hollandsk pund til vægten af 1 da. td. således, at 3 pd. h. v. = 5 pd. da. pr. td. Til rug 120 pd. h. v. svarer 200 pd. da. pr. td. Til hvede 125 pd. h. v. svarer 209 pd. pr. td., eller — efter Berliner-metoden — 750 g pr. l., og i hektolitervægt 75 kg pr. hl. Ca. 1767—1847 beregnes 10 lispund = 160 pd. som normalvægt pr. td. korn af alle slags, 57 kg pr. hl., 96 pd. h. v. (Litt.: Nord. Kult. XXX, 1936, s. 215 ff.).

S. AA.

hollænderi. En form for mejeribrug, der fremkom i 1500-årene i Sønderjylland og i Holsten. Indvandrede hollændere fik hovedgårdenes kvægsbesætninger i forpagtning og gjorde takket være hollandske metoder mejeribruget mere rentabelt end tidligere. I løbet af 1600-årene kom h. til kongeriget og i 1700-årene fik de fleste hovedgårde h. Forpagterne var nu kun undtagelsesvis hollændere, oftere holstenere, men kaldtes stadig hollændere. (Litt.: Gunnar Olsen: Landbrug, Havebrug og Digebygning i Holland-Danmark, 1945).

G. O.

-holt, gl. da. holt, lille skov, er meget alm. i da. stednavne, i nutiden sommetider ændret til -alt, -elt o. l. (f. eks. i Kirkelte, 1285 Kirkijholt; Stenalt v. Randers, 1437 Stenholt; Sjolte, 1320 Sjøholt). De fleste navne på -holt må anses for middelalderl. eller endnu yngre. (Litt.: Indledningerne til Danmarks Stednavne, III, 1944, VIII, 1944, Nord. Kult., V, 1939, s. 113).

A. B.

homøopati er en medicinsk lære, der 1810 blev opfundet af den ty. læge *Samuel Hahnemann* (1755—1843). Ved selvforsøg mente han at have iagttaget, at kinin, der hos syge modvirker feber, fremkaldte feber hos sunde, og efter yderligere forsøg mente han at kunne fastslå, at alle lægemidler fremkalder visse symptomer hos sunde, selvom disse symptomer (svimmelhed, hårfald, næseblodning, mavepine o.s.v.) først viste sig flere dage eller uger efter indtagelsen af læge-

midlet. Når tilsvarende symptomer forekommer under en sygdom, helbredes de ved at give det samme lægemiddel, som fremkalder symptomerne hos sunde (lige mod lige). Lægemidlet må dog gives i homøopatiske doser, d. v. s. i meget stærk fortynding. Homøopaterne regner med såkaldte »potenser«. Hahnemann anbefaler således lægemidler i 30. potens, der fremstilles af 2 dråber af en tinktur, fortyndet med 98 dråber vinånd, heraf tages 1 dråbe, der atter fortyndes med 99 dråber vinånd, og dette gentages 30 gange. Den homøopatiske lære er dog uden rod i virkeligheden og er uforenelig med videnskabelige erfaringer. (Litt.: S. Hahnemann: Organon der Heilkunst, 3. udg., 1824). E. G.

hornesk eller hornst, uldent stof fra Horn i Holland.

E. A.

hosser, strømper. De ældste kendte h. stammer fra jernalderen (Thorsbjergfundet). Her består h. af en fod af uldstof, syet fast til benklæderne. H. kunne også dække skinnebenet og have en strop under svangen, men ingen fod, se stunt-hos er. Disse h. bandtes under knæene og bevikledes undertiden helt med remme eller bånd. Fra middelalderen kendes lange eller korte h. med eller uden fod, af læder eller stof. Strikkede strømper fremkom først i 1500-årene. Dog findes i Norge en strømpe fra romersk eller germansk jernalder i sprang-teknik. (Litt.: Poul Norlund: Nordisk Klædedragt i Oldtid og Middelalder i Nord. Kult., XV, B, 1941).

E. A.

hospitaler var tidligere milde stiftelser, som på engang tog sig af syge og fattige og af gamles pleje. De første h. i Danm. var *jorgensgårdene*, der udelukkende var indrettede for spedalske. Dernæst kom i den senere middelalder *helligåndshusene*, som tog sig af gamle, skrobelige og syge. H. var i middelalderen gejstlige stiftelser, efter reform. blev de verdslige. I recessen 1542 blev der givet nærmere regler for dem. De skulle have hospitalsmestre eller -forstandere, som skulle lede deres drift og sørge for lemmernes pleje, og de skulle stå under stiftsovrighedernes tilsyn. Som regel var de underlagt en inspektion, bestående af sognepræsten og repræsentanter for bystyret. Lemmerne var for største delen fattige og hjælpeløse, men mere velhavende kunne dog købe sig pladser i h. Lemmerne fik kost og logi, nogle steder dog kostpenge. Til adskillige h. blev der knyttet *dårekister*, hvor sindssyge blev anbragt. De fleste h. fik deres indtægter af jordegods og tiender, desuden blev der i tidens løb knyttet en del lega-

ter til dem. Oplysninger om h. kan findes i Hofmans foundationer og de senere fortegnelser over legater og milde stiftelser. (Litt.: Otto Holmgaard: Slagelse Helligaandshus og Hospital, 1935, Børn Kornerup: Aalborg Stifthospitals Historie, 1939, J. S. Dalsager: Helsingør almindelige Hospitals Historie, 1941). De ældre dele af h. arkiverne findes som regel i LA., for Kbh.s vedk. i Stadsarkivet. Foruden forhandlingsprot. for administrationen indeholder de dels alm. godsarkivalier (se godsarkiver), dels arkivalier vedr. selve hospitalets drift og beboere: korrespondance, regnsk., fortegnelser over alumner og ansøgninger om optagelse, hvori ofte er gode personallhist. oplysninger, m. m. De i landsogne, som regel af godsejere, stiftede h. er små og har kun undtagelsesvis ejet jordegods. Frederiks Hospital i Kbh., oprettet 1757, var et sygehus; dets arkiv til ca. 1850, hvor bl. a. indlæggelsesprot. med visse personallhist. oplysninger om patienterne, dødsprot. og sygejournaler, er i LA. i Kbh. En del norrøjske h.arkiver er endnu ikke afleveret til LA.

G. O. og P. B.

hovbud. De hoveripligtige fik ved *budfogden* h. om at gøre ægt og arbejde. Kongeægt gik forud for h., men dette var gyldig grund til ikke at efterkomme stævning til tinge. (Litt.: H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 205, 253).

H. F.

hovedager, se *hodomsgager*, *forager*, *ophav*.

hovedgård, se *sædegård*.

hovedgårdsdrift. Denne var bestemt dels af en række konstante forhold som jordbund, klima og beliggenhed, dels af en række vekslende som transportmuligheder, afsætningsmarkeder, prisvingninger, tilgang af arbejdskraft o. l. Det sædvanlige var en blandet drift med nogenlunde ligevægt mellem kornavl og kvægavl, og med den sidste igen delt mellem mejeribrug (hollænderier) og studefedning. Der kan dog skelnes mellem forsk. driftstyper. Ret udprægede korngårde fandtes på Lolland. På Sjælland gik mejeribrug efterhånden frem på studefedningens bekostning; mellem de sjællandske hollændergårde kan igen skelnes en særlig type, mælkerigårde, idet de for en stor del afsatte mælken som konsummælk i Kbh. På Fyn var de blandede bedrifter fremherskende. I Jylland dominerede studefedning over hollænderierne, mange jyske hovedgårde var udprægede studegårde, hvor hele kvægbesætningen næsten udelukkende bestod af stude. En særlig driftform dannede stutterierne,

men disse havde dog kun sjældent et sådant omfang, at en hovedgårds drift væsentlig kunne hvile på dem. (Litt.: Om enkelte hovedgårdes drift, se H. H. Fussings undersøgelser over Gesingholm, Skovgård, Demstrup og Sodringholm i Hist. T., 10. r., III, 1934—36, Jy. Saml., 5. r., II—III, 1935—38).

G. O.

hovedlod betegnede i ældre ret den del, som fremkommer, når man deler en formue eller et bo efter hoveder. Anvendtes især om den andel, der ved skiftet tilfaldt hver af deltagerne i familieformuefælliget. Undertiden betegnede h. alt, hvad en person ejede, således navnlig i forbindelse: forbyrdelse af hovedlod. (Litt.: Stig Iuul: Fællig og Hovedlod, 1940).

S. I.

hovedrem, se *højremshus*.

hovedskat eller *kopskat* er betegnelsen for den skatteteknisk set primitiveste personskat, der svares af (eller for) hvert individ med samme sum pr. hoved. Middelalderens og 1500-årenes ekstraskatter var ofte en slags h. Det samme gælder f. eks. skatten af $\frac{2}{5}$ 1645. Også efter 1660 har kopskatter været anvendt som ekstraskatter, hvor landalmuen dog ofte var fritaget, og hvor de øvrige klasser — dog som regel meget summarisk inddelt — svarede en fast sats, mere efter rang end efter formue. Således 1660, 1678, 1682—92 (undtagen 1686 og 91), 1699 1704, 1711, 1717—20 og 1743. Familieskatten af 1672 var indtil 1760 nærmest en kopskat af landbefolkningen (undtagen landalmuen), dog med en svag klassedeling. Kendtest af kopskatterne er ekstraskatten, der blev påbudt $\frac{2}{3}$ 1762 og varede ved til 1812. Alle indbyggere over 12 år skulle betale 1 rdlr., men for de fattigstes vedk. blev beløbet dog lignet på de velhavende. (Litt.: J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 279 f. og 340, F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, s. 137 f., H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948, s. 98 ff.).

H. N.

hoveri. Allerede i middelalderen forekommer h., der dog må holdes adskilt fra inne (s. d.), selv om grænsen ikke altid er skarp. H. synes endnu ned i 1500-årene for de alm. fæstebønders vedk. at have været en til et bestemt årligt antal dage fastsat arbejdsydelse. Da hovedgårdene og deres marker endnu var små og fæstegodset i stor udstrækning strogods, var h. endnu ikke nogen trykkende byrde. I 1500-årenes sidste halvdel (vist især efter 1570) ændredes dette under indflydelse af kravene fra en udvidet hovedgårdsdrift med større herregårdsmarker og-byg-

ninger. Foruden avlingshoveriet (hvorved hovedgårdsmarkerne blev drevet) kan man tale om bygningshoveri (håndlangerarbejde og kørsel med materialer ved slottes og herregårdes opførelse) og småhoveri (husligt arbejde, delvis udført af kvindelige hovbud, som medhjælp ved rengøring, slagting, brygning o. s. v.). Allerede o. 1600 fandtes der hovmarker, hvor hver hovbonde havde sin lod at bearbejde, og i hvert fald på de store godser som f. eks. krongodserne kan der på denne tid påvises en vidtdeven arbejdsdeling inden for småhoveriet. De nærmest boende ugedagstjenere koncentrerede sig især om småhoveriet og kunne helt fritages for andet h. Som ugedagstjenere bevilgedes de hel eller halv skattefrihed. — Af selvejerbønderne krævede kronen h., og den kunne bortskøde sin herlighedsret over disse bønder til adelen. På de store krongodser kunne h. i begyndelsen af 1600-årene nå opimod 100 hovdage om året; da det senere yderligere voksede, blev det i 1600- og 1700-årene fæstebondens tungeste byrde. Først med landboreformtiden i sidste halvdel af 1700-årene satte bestræbelserne ind for at gøre fæstebondens h. mere rimeligt og bestemt begrænset (frdn. af $\frac{6}{5}$ 1769, $\frac{20}{2}$ 1771, $\frac{12}{8}$ 1773). 1791 opfordrede regeringen til frivillige overenskomster om h.s fastsættelse. $\frac{5}{8}$ 1795 anordnedes, at alt h. skulle være bestemt inden $\frac{1}{5}$ 1797, og at udnævnte hoverikommissærer, hvor overenskomst ikke opnåedes frivilligt, skulle fastsættes det. En ny frdn. af $\frac{6}{12}$ 1799 fastlagde nærmere de nye forhold. Af husmændene kunne der derimod fortsat kræves ubegrænset h. (pligtsarbejde), indtil frdn. af $\frac{27}{5}$ 1848 (jvnfr. loven af $\frac{4}{7}$ 1850) forbød fremtidige kontrakter herom. Bestræbelserne op igennem 1800-årene gik ud på at få h. afskaffet, se hoveriafløsning. O. 1900 var h. da også i det væsentlige forsvundet. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, især s. 471 f., C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier, I, 1886, II, 1. bd., 1891, Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde, 1942, s. 193—277, samme: Stiernholm len 1603—1661, 1951, s. 44 ff., F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, og samme i Fort. og Nut., XIV, 1941—42, s. 1—28, Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757—1919, I, 1936, II, 1945). c. r. h.

hoveriafløsning. Allerede i middelalderen forekom h. spredt, idet der blandt landgildeydelse opføres arbejdspenge (erridspenge) (s. d.). Christian IV.s forsøg i 1620'erne på en h. faldt uheldigt ud. — I 1800-årene fandt derimod en

almindelig h. sted. En kgl. res. af $\frac{20}{4}$ 1813 opmuntrede godsejerne dertil ved at tilbyde fordele m. h. t. indtagelse af bondejord under hovedgården. Loven af $\frac{4}{7}$ 1850 bestemte, at såvel godsejeren som $\frac{1}{3}$ af hovbønderne kunne forlange h. gennemført. Hoveriaflosningskommissioner trådte til, når frivillige overenskomster ikke nåedes. Alt hoveri var i det væsentlige afløst o. 1900.

c. r. h.

hoveriforeninger kaldes de mellem godsejer og fæstebønder i h. t. plakaterne af $\frac{24}{4}$ og $\frac{23}{12}$ 1791 indgåede overenskomster, hvorved bøndernes hoveri fastsattes enten til visse pløje-, spand- og gangdage eller tillige til visse hovmål for hver bonde i ager og eng samt ved gærders og grøfters vedligeholdelse. Hvor frivillige overenskomster ikke blev indgået, trådte *hoverikommissionen* af $\frac{5}{8}$ 1795 til (se iøvrigt under hoveri). (Litt.: Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757—1919, I, 1936, s. 190 ff., F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, s. 335 f., og samme: Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie i Fort. og Nut., XIV, 1941—42, s. 1—28).

c. r. h.

hoverikommissionsarkiver. De af hoverikommissionen af $\frac{5}{8}$ 1795 efterladte forhandlingsprotokoller og sager findes i RA. (Litt.: Vejrl. Arkivr. II, 1892, s. 215 f., F. Skrubbeltrang i Fort. og Nut., XIV, 1941—42, s. 1 ff.). c. r. h.

hoverireglement. General-hoverireglementer hedder de i h. t. frdn. af $\frac{6}{5}$ 1769 af »propriætererne« indsendte indberetninger om hoveriets omfang m. m. — H. kaldes de i h. t. frdn. af $\frac{12}{8}$ 1773 affattede reglementer om hoveriet. (Litt.: F. Skrubbeltrang i Fort. og Nut., XIV, 1941—42, s. 1 ff.). c. r. h.

hovgård, en herregård (s. d.), hvortil der ydes hoveri, *hov-ærvild*, hovarbejde. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 464, 471, Svend Aakjær: Hoveri, Hovgaard og Hov i Danske Folkemaal, III, 1929, s. 25 ff.). s. aa.

hovgærde. Fæsterne skulle som hoveri vedligeholde gærderne om hovedgårdens og de øde gårdes marker. Disse kaldes h., og arbejdet fordeltes i lodder på bønderne. (Litt.: H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 233).

H. F.

hovheste, se gæsteri, hestegæsteri.

hovlodder. Hovedgårdens marker deltes i h., og hver hovbonde skulle pløje, så og høste sine h. Herved lettedes kontrollen for ridefogeden, og da h. var af forskellig størrelse, kunne arbejdet fordeles ligeligt. Enge, tørvegrave og gærder

kunne også deles i h. Sml. hovgårde, ægter. (Litt.: H. Fusing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 227 ff.) H. F.

hovmester, se rigshovmester.

hovspind. Spindearbejde udført af bønder som hoveri for godsejer. Bønderne synes i mange tilfælde tillige at have leveret materialet, der blev spundet; i disse tilfælde bliver arbejdet nærmest en landgildeydelse. (Litt.: H. Fusing: Herremand og Fæstebonde, 1942, s. 235, samme: Stiernholm len 1603—1661, 1951, s. 47 f., C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier, I, 1886, s. 197.) C. R. H.

hr. I ældre tid blev hr. kun brugt i til- og omtale af den adelsmand, der var blevet ridder (s. d.) og havde fået ridderslaget. Han blev ofte kun tiltalt og omtalt med fornavn, f. eks. hr. Mogens, derimod aldrig hr. Gøye (jvnfr. den engelske brug af Sir som titel). Desuden brugtes hr. altid ved gejstlige personer. Moder man f. eks. en hr. Mogens Jensen, kan man, hvis han ikke er ridder, gå ud fra, at han er en kirkens mand. Senere blev hr. alm. anvendt om folk af højere stand, idet man i 1700-årene dog brugte monsieur (s. d.) og seigneur (s. d.). om mindre højtstående personer som f. eks. herredsfogder, forpagtere og møllere. Disse ord blev dog atter fortrængt af hr., der tilsidst blev en alm. høflighedsform, anvendt ved alle voksne af mandkøn. J. H.

huden at miste, betegnelse for piskning, anvendt som straf, jvnfr. D. L. 6—17—32. Udtrykket forekommer allerede i J. L. s. I.

huen at holde. Når et barn døbes i kirken, skulle en ung pige hele tiden være ved gudmoderens side og også følge med hende op til døbefonten, hvor hun skulle tage barnets hue af, når præsten skulle til at døbe barnet, og efter dåben atter sætte huen på. Hendes navn var forskelligt på de forskellige egne: huepigen, hyllekonen, halvgudmoder eller gudjomfru. Skikken begyndte i 1600-årene (se dåbsfester.). (Litt.: J. S. Møller: Moder og Barn, 1940, s. 347 og 387.) J. S. M.

huggehus, sine steder også kaldt *huggelade*, *-rum*, *klytrekammer*, *-rum*, *tømmerstue*. Bondegårdens tommerværksted. Det er ikke altid, men hyppigt et særskilt rum, og oftest er det anbragt i en udhulslænge, ikke sjældent umiddelbart op til karlekammeret (s. d.), hvor dette findes i udhus; men sine steder er h. dog at finde i stuelængen, gerne ved bryggerspartiet, i det sydvestlige Danm. nu og da ved øverstestuen. sv. J.

hukkert. Skibstype fra 1700-årene, alm. i Holland og i Norden. H. var flad i bundstokkene og havde fyldigt skrog og runde stævne. Den tremastede h. lignede de tremastede gallioner, men havde i modsætning til disse en gallion. Den såkaldte umastede h. forte stormast og trods navnet ofte en lille mesanmast. Den førte på stormasten storsejl, mærs- og bramsejl, alle råsejl, samt et gaffelsejl. Af forsejl fortes stagfok og klyver, hyppigst også en jager. Varianttyper var *hukkertjagten*, der kun førte en mast med gaffelsejl og råsejl, *hukkertgaleasen* samt *fiskehukkerten*, hvis rejsning var lavere end den alm. h. K. K.

hulseng, se alkove.

humleforere kaldtes omkørende humlesælgere, ofte fynboer, der falbød deres varer en detail til bønderne. J. v.

humlekule. Gravet fordybning i jorden, hvori humlerodder er nedlagt. I ældre da. lovgivning træffes påbud om, at bønderne skulle have et vist antal h., efter Lollands vilkår 1446 30 h., eller at de årligt skulle »lægge« 5 h., således f. eks. allerede i recessen 1537, hvorfra bestemmelsen videreføres i flg. recesser og optages i D. L. 3—13—18. C. R. H.

hummertejne. Ruselignende redskab af træstativ med netværk og tragtformet indgang i den ene eller begge ender. Inde i redskabet anbringes madding af småfisk. H. forankres og røgtes ved lejlighed. Tejnefiskeriet kom i brug i 1880'erne og drives næsten kun i Kattegat og Skagerak. (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 67 og Dansk Saltvandsfiskeri, 1935, s. 115.) H. R.

hundrede, stort, var 6 snese = 120 stk.; nævnes $\frac{2}{5}$ 1302 som mål for teglsten, men var særlig almindeligt som mål for fisk, mens det »smalle hundrede« på 5 snese = 100 stk. var sjældnere. For flynder, helt, hvilling og kuller regnes sædvanligvis med et h. på 120, og af hvilling regnes 15 snese = 300 stk. til et *kvarter* og 4 kvarter = 1200 stk. til et *tusinde*, også lægter regnedes i st. h. = 120 stk. = 10 *tylvter*. (Litt.: Sv. Aakjær i Nord. Kult., XXX, 1936, s. 238, Kong Valdemars Jordebog, II, 1926—43, s. 234, 263, 477, I, 1926—43, s. 59 f., 80, 209, 218, 221, 224, 228, samme: Det olddanske Herred og Sogn i Festskrift til Kr. Erslev, 1927, s. 1—30, P. Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 234—237.) S. AA.

Hundrups samlinger. Personalhistorikeren F. E. Hundrups (død 1879) samlinger skænkede

af ham 1877 til Gehejmearkivet (RA.), hvor de nu overvejende er indlemmede i ms. samlingen. De omfatter navnlig Universitetets og de lærde skolers personalhist., men også en del stamtavler og genealogiske notiser m. m. Stoffet stammer væsentlig fra trykt litt., men også arkivalier (som Enkekassens og Universitetets arkiver) er benyttede. Hundrup selv udgav en række skrifter om lærerstanden ved forsk. lærde skoler m. m.

H. H-I.

hus, laderum, se gulv. På Bornholm navnet for øverstestuen (s. d.).

sv. J.

husarme er en gl. da. betegnelse for fattiglemmer, som går omkring og tigger, og som ikke forsørges i nogen anstalt. Udtrykket anvendes bl. a. i D. L.

H. J.

husbondhold. Selvejere skulle, når de ved arv eller køb overtog deres gårde, yde h. til kronen som anerkendelse af dens *herlighed*. H. blev oprindelig betalt i varer og var ofte, især i Jylland, en fast storrelse på en okse, men afløstes i 1600-årene med penge. I Skåne, hvor herligheden kunne tilhøre private, fik disse h., og her blev der også givet h. af fæstegårde, når de erhvervedes ved arv, køb og mageskifte. Forsøg på at indføre denne form for h. i det øvrige land hindredes af kongen. (Litt.: A. Berntsen: Danmarks ... fructbar Herlighed, 1656, 2. bog, s. 128, H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 80, Fridlev Skrubbeltang: Husmand og Inderste, 1940, s. 80—82).

H. F.

husbrand, se gavlbrand.

husbøger. Kvarteret Nyboder i Kbh. opførtes 1631—41 under Christian IV som boliger for søværnets faste mandskab, »Holmens faste stok«, da »Skipperboderne« var utilstrækkelige. De folk, der kom til at bo her, forsynedes med »seddel« på huset, husbrev, og over husene og deres beboere indrettedes de såkaldte h. I disse finder man bl. a. oplysning om indflytning, fraflytning eller død. Den ældste husbog begynder 1669; fra 1698 er de forsynede med alfabetiske registre. De beror i RA. i Søetatens arkiver.

H. H-T.

husfoged. I den senere middelalder nævnes der ofte en h. på de kgl. slotte. Han skulle tage vare på selve slottet, på »huset« og dets bygninger. H. omtales også nu og da i den flg. tid, på Koldinghus således endnu i 1600-årene, men efterhånden gik betegnelsen helt ud af brug i kongeriget. Derimod blev den stadig anvendt i Sønderjylland, hvor h. efterhånden fik et ret stort myndighedsområde. Han havde tilsyn med alle de kgl. ejendomme, med forpagtergårde og møller, broer og

fiskedamme. Han skulle sørge for, at vejene blev holdt vedlige, ligesom han havde et vist tilsyn med skovene. Embedet blev ophævet $\frac{20}{4}$ 1868. De nordslesvigske husfogedarkiver findes i LA. i Åbenrå, og en fortegnelse over dem er trykt i Vejl. Arkivr., VI, 1944, s. 170-72, hvor der også er gjort rede for h.s myndighedsområde. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 245 f.).

J. H.

huskopulation, hjemmevielse. I ritualet af 1685 blev det bestemt som alm. regel, at brudevielse skulle finde sted i kirken og kun måtte forrettes i hjemmene efter særlig kgl. bev. (jvnfr. også frdn. af $\frac{19}{3}$ 1683). Nærmere regler for erhvervelsen af sådanne bev., *kopulationsbreve*, blev givet ved frdn. af $\frac{7}{8}$ 1736. Særlig i anden halvdel af 1700-årene blev det mode hos de højere stænder at foretrække stuebryllupper for brudevielse i kirken.

B. K.

husmænd. Betegnelsen omfattede i almindelighed beboere af huse med eller uden jord, der lå på en landsbys offentlige jord, de såkaldte *gadehuse*, mens huse, som lå på bøndernes private jord kaldtes *inderstehuse*. Huse med større jordtilliggende benævnes ofte *gårdsæder* (s. d.). Skarpe grænser overfor gårdsæder og inderster lader sig ikke trække. I 1500- og 1600-årene fandtes der sædvanligvis flere gårde end huse i landsbyerne, men mens gårdenes antal aftog, voksede husenes. For tiden o. 1700 har Fr. Skrubbeltang beregnet h.s og indersters antal til at være: Sjælland-Møen: 19,300, Fyn-Langeland: 7,000, Lolland-Falster 4,050, Nørrejylland 22,500, ialt 52,850 eller 48,7% af samtlige bondefamilier. I løbet af 1700-årene voksede h.s antal yderligere, så der på Sjælland blev flere h. end gårdmænd. Til de fleste huse lå en lille have; nogle huse, navnlig i Jylland, havde et mindre hartkornstilliggende. Gadehusene var som regel fæstehuse under en godsejer, mange h. gjorde en hovdag om ugen for at bo i dem, efterhånden blev det dog sædvanligere, at de svarede huspenge i stedet for. H. ernærede sig fornemmelig som landarbejdere, en del — ca. 16—20% — havde et håndværk ved siden af, andre var fiskere, vognmænd o. l., nogle havde aftægtsydelser; ca. halvdelen måtte udelukkende leve som landarbejdere. Adskillige h. måtte lejlighedsvis ernære sig ved tiggeri. Størstedelen af h. havde lidt kreaturer, en ko, nogle får og lidt høns og gæs; disse græssede om sommeren på landsbyens fælleder. Dette kritiseredes ofte, og i løbet af 1700-årene blev h.s kreaturhold rela-

tivt mindre, selvom man erkendte, at de ikke kunne leve udelukkende som landarbejdere. Undertiden blev det hævdet, at h. havde det bedre end gårdmændene, men skifterne viser, at de fleste h. sad i meget små kår og ikke havde større chancer for økonomisk fremgang. Jvnfr. gadehusmænd, indsidder og inderste. (Litt.: F. Skrubbeltang: Husmand og Inderste, 1940). G. O.

husmøller. Møller, der kun malede for den gård, til hvilken de hørte. Under enevælden var det et sædegårdspriv. at have egen mølle; den måtte dog kun male for gården. Først ved mølle-næringsloven af 1852, § 3, blev det med øjeblikkelig virkning tilladt enhver at oprette en h. I sidste halvdel af 1800-årene var der et meget stort antal h.; men i de fleste tilf. findes der ingen optegnelser om dem. ST. B.

huspenge. Afgift, der svaredes af husmænd i afgift af deres huse, som leje og ofte tillige som hoveriafløsning (*arbejdspenge*). (Litt.: F. Skrubbeltang: Husmand og Inderste, 1940, s. 82—85, 121—26, 348—51, H. H. Fussing: Stiernholm len 1603—1661, 1951, s. 15). C. R. H.

husurne, lerkar i form af et hus, oftest en rundhytte med dør og tag. I mange tilf. er husets enkelte dele skematisk angivet. H. anvendes i sjældne tilf. som gravurner i den yngste bronzealder; de kendes fra hele Danm., hvortil skikken er kommet fra Mellemeuropa. (Litt.: H. C. Broholm i Aarb. n. O., 1933, s. 187 ff., J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, II, 1939, s. 249 ff.). C. J. B.

hutte bruges i visse dele af landet som betegnelse for et lille, ofte mørkt aflukke eller rum i et udhus til avner, brændsel, hakkelse eller korn. SV. I.

huttenseng, stedvis *hodde-*, *hytteseng*, se *alkove*. **huv,** se *udskud*.

hvergarn, stof med islæt af uldgarn og trend af hør, tvist eller blågarn (werk = blå). E. A.

hvervning, se *geworbne soldater*.

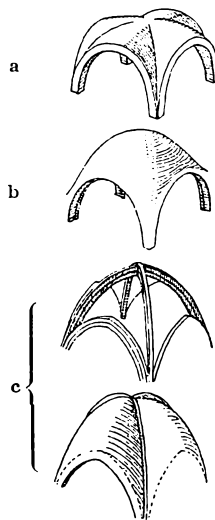
hvid, ty. *witten*, lat. *albus*, = 4 penninge ($\frac{1}{3}$ skilling). Udmøntet i Danm. fra Christoffer af Bayerns tid, fra 1619 af kobber, sidst 1686. G. G.

hvid ridder, se *Dannebrogordenen*.

hvælvebojle. Gilde ved afslutning af havfiskeriet, hvor båden sættes på land og hvælves med bunden i vejret. Der gøres regnskab, og udbyttet fordeles til bådlavet (s.d.), hvorefter der afsluttes med gilde hos bådejeren. Benævnelsen dækker regnskabsgilderne ved Vestkysten, men be-

grebet forekommer over hele landet med varierende benævnelser, se Aug. F. Schmidt: Leksikon over Landsbyens Gilder, 1950, s. 13 og 60—61. H. R.

hvælvinger kendtes i oldtiden, men indtil etruskerne udviklede den af kilesten byggede bue næsten kun som *falske hvælv*, der dannedes ved, at hvert skifte blev kraget lidt ud over det foregående. Den romerske arkitektur udviklede hvælvingebyggeriet og overførte det til de kristne kirker. I Danm.s ældre middelalder var kun små rum overhvalvede, men i 1200-årene gennemførtes et storartet hvælvingeri i katedralerne, væsentlig som brandteknisk foranstaltning. I de flg. århundreder blev der indbygget h. i de fleste kirker, og i gotikens kirkelige bygningskunst danner h. et næsten uundværligt led. *Tøndehvælvingen*, der har form af en halvcylinder, er tung og over et voldsomt tryk på murene; den var ikke meget benyttet i Danm. i middelalderen. *Krydshvælvingen* opstår, hvis man tænker sig at lade 2 tøndehvælv skære hinanden over et kvadratisk rum og fjerne det overflødige. Derved føres h.s tryk alene ned i hjørnerne, hvor det kan optages af svære piller. Cylindrerfladernes (kapperes) skæringslinier, graterne, var i rom. tid, da kapperne blev murede $\frac{1}{4}$ sten tykke, ribbeløse, i got. tid blev kappetykkelsen nedsat til $\frac{1}{2}$ sten, men til gengæld indmuredes *ribber*, der til at begynde med var svære og i reglen trekløverprofilerede, senere anvendtes en simpel $\frac{1}{2}$ (eller $\frac{1}{4}$) sten eller en særlig profileret

a. Romansk krydshvælv. — b. Senromansk kuppelagtigt hvælv. — c. Gotisk krydshvælv.

ribbesten. Ribben kan forstærkes ved, at der på h.s overside mures en overribbe, evt. med trin-
sten. I ældre h. udspringer ribben ofte fra en
dværgsøjle i vederlagshøjde, senere fra en kon-
sol, der kan være formet som et hoved, eller
fra en vægpille. H. støder til sidemurene med
skjoldbuer, h., som støder op til hinanden, mødes
i *gjordbuer*. Hvis h. er samtidig med bygningen,
mangler som regel vægpiller og særlig marke-
rede skjoldbuer. Krydshvælv, der kan være
rund- eller spidsbuede, er den i Danm. hyppigst
forekommende hvælvingsform. I sengotiken for-
øges ribbernes antal, så h. bliver 6- eller 8-delte
eller stjernehvælv. Apsis (s. d.) er i reglen dæk-
ket af et samtidig halvkuppelhvælv. Af egl.
kuppelhvælv, med sfæriske flige som overgang
mellem det kvadratiske rum og cirklen, kendes
fra Nordens middelalder kun kuplen over kors-
skæringen i Ribe Domkirke, selvom mange ung-
got. $\frac{1}{2}$ -stens h. nærmest er muret som kupler
med ribber. For at give plads til et vindue i en
hvælvflade kan man indbygge en *stikkappe*.
Efter reform. gik h. næsten af brug, renaiss.s
herregårde havde kun kældrene overhvælvede
med tøndehvælv, lave, ribbelose krydshvælv
eller *klosterhvælv* (der ligesom krydshvælvet be-
står af 2 sammenskærende tøndehvælv, men
med cylinderfladerne hvilende på de 4 vægge).
I barokken genoptog og udviklede man den ro-
merske kuppelkonstruktion.

AA. R.

hyldinger. I tiden for enevælden foretoges i
Danm. i hvert fald formelt kongevalg. Kongerne
modtog på landstingene i Viborg, Odense, Ring-
sted og Lund (i 1600-årene kommer Kbh. til
som hyldingssted, evt. alene) befolkningens tro-
skabsvedt hyldingsmøder. Her mødte adel,
højere gejstlighed og den øvrige befolkning ved
repræsentanter, forsynet med fuldmagter. I RA.
findes en stor samling »hyldinger«, hyldings-
breve og fuldmagtsbreve fra tiden 1376—1656,
hvorover en udførlig fortegnelse haves. Samlin-
gen er af betydning for personalhist. ved de
mange egenhændige underskrifter og segl.

H. H.-T.

hyppeplov, se plov.

hyreinderste, lejeinderste, bruges i Sønderjyl-
land om en inderste (s. d.), der bor til leje.

J. H.

hyttefad. Rektangulær eller bådformet træ-
kasse med gennembrudte sider og bund, bereg-
net til opbevaring og transport af levende fisk.
Hvornår h. er kommet i brug her i landet, kan

ikke siges for nærværende, men de nævnes alm.
o. 1800.

H. R.

hæl, se støjle.

hældefag, se ovsbord.

hæletræ, se støjle.

»**hænder**«. Ved hist. undersøgelser vil det tit
være vigtigt at kunne fastslå, om et aktstykke er
egenhændigt, ligesom det vil være af betydning
ud fra skriften at kunne finde en ukendt forfatter
af et aktstykke. Som hjælpemiddel hertil findes
i RA. en stor række, alfabetisk ordnede, foto-
stater af håndskriftprøver, »hænder«, der om-
fatter embedsmænd, politikere, historikere, ar-
kivfolk m. fl. Til samlingen findes et alfabetisk
register og endvidere en kron. og alfabetisk for-
tegnelse over »hænder«, der forekommer i kanc.-
registrarterne før 1660.

H. H.-T.

hængeskube, se udskud.

hængeltræ, spær, se sulehus.

hængeskabe, se skabe.

Hærens Arkiv findes i Slotsholmsgade 10,
Kbh. K. Her opbevares først og fremmest cen-
traladministrationens arkiv fra 1868, (de ældre
dele i RA.) og de militære afdelingers arkiver.
Det vigtigste indhold er: Ang. officerer: etater,
stamoplysninger, konduitelister, ældre i RA. *Ar-
tilleriets arkiver*: dels korpsets og afdelingernes,
dels tøjhusenes (regnsk. i RA.). *Ingeniørkorpset*:
derunder bygninger, fæstninger, ingeniørtropper,
feltarkiver 1848—50 og 64, armeringsarkivet
1914—19, tegnarkiv. *Generalstabens. Krigsarki-
ver*: den skånske fejde, 1772—74, 1788, 1801,
1807—14, auxilliærkorpset 1812—18, 1848—50,
1864, indstillinger om dekorationer. Ansøgnings-
skemaer til erindringsmedailler fra 1. og 2. sles-
vigske krig, ordnet herredsvis efter bopæl, 1875.
Afdelingernes arkiver: ind- og udgåede skrivelser,
heri mange lokalhist. oplysninger. Stambøger
viser navn, alder, hjemsted, erhverv, evt. ægte-
skabelig stilling, religion. Ruller, af- og tilgangs-
lister. Rapportbøger viser dagligt liv, f. eks. sær-
lig tjeneste, sygdom, underofficersfamilierne.
Fredriks Plejehus: dels lemmestiftelse for gl. sol-
dater og deres koner, dels opdragelsesanstalt
for deres børn til underofficerer, musikere og
tjenesteyende. Stambøger m. m. for Kbh.s og
forsk. andre byers *borgervæbninger*. *Kongens
Livkorps*, *Kongens Livjægerkorps* og nogle senere
frivillige korps. *Garnisonshospitalet*. *Gendarmeri-
korps*, *Krigsfangeleje* 1917—20. *Generaladju-
tanten* (ældre i RA.). *Forplejningskorpset*. De
militære *uldmanufaktur*. *Justitsarkivet*: gene-
ralauditor, auditøreksaminere, justitsprotokoller,

heri tiltaltes og vidners navn, alder og fødested, desuden frisedler og mange lokalhist. oplysninger. *Kommandantskaberne*: personalia, domsager, slavesager, stokhuse og statsfængsler, bygningssager m. m. *Fæstninger*, herunder Kbh.s garnisonsjournaler 1663—69 og 71 over ind- og udpasserede gennem portene. *Privatarkiver*: Prins Carl af Hessen 1772—1836, en del arkiver, efterladt af højtstående officerer i artilleri og ingeniørkorps med meget værdifulde bidrag til disse våbens hist., planer og udkast til våben, befæstninger, havneanlæg m. m. En del mindre privatarkiver, *samlinger* til hær- og afdelingshistorie, legater og stiftelser. *Militære skoler*: herunder garnisonsskolen i Kbh. med alle underofficersborns skolegang fra 1819. Classenske legatskole. (Litt.: Carl v. Kohl: Hærens Arkiv, 1946).

G. NO.

hærstræde. I de ældste byer danner den gennemløbende landevejsgade, h., det strøg hvorom den første bebyggelse lejrede sig. Det var kgl. grund, underlagt en særlig fredlysning og gjorde tjeneste som torv. Søndergade i Horsens er en typisk middelalderl. torvegade. I mange ostjyske købstæder er det flere hærstræders sammenløb ved åovergangene, der danner byplanens ældste led. H. følger ofte buede eller knækkede linier. (Litt.: Hugo Matthiessen: Torv og Hærstræde, 1922).

s. s.

hærværk var oprindelig betegnelsen for visse grove forbrydelser, f. eks. drab, ildspåsættelse m. fl., når 5 eller 6 bevæbnede personer havde været medvirkende til forbrydelsen og denne iøvrigt var kvalificeret ved, at den tillige indeholdt en krænkelse af husfreden, idet den var begået i bondens gård. Allerede på landskabslovenes tid var h. imidlertid blevet et væsentlig mere omfattende begreb, idet de nævnte betingelser for at anvende den strenge straf for hærværk (i reglen 40 mark) var opgivet i varierende omfang i de forsk. landskabslove. I tidens løb kom h. til blot at betegne tingsbeskadigelse; men endnu D. L. indeholder bestemmelser, der viser tilbage til forbrydelsens oprindelige indhold. (Litt.: Festskrift til Kristian Erslev, 1927, s. 31—60).

s. i.

hæshat, hæskalot, se hjel m.

hætslag, hatteslag, lang hætte, dækkende hoved og skuldre. Kendes fra slavedragt i romersk oldtid og fra vikingetid i Nordeuropa. Det middelalderl. h. havde i nakken et langt, smalt tøjstykke, strud (s. d.). Lige til slutningen af 1800-

årene bar jyske bønder h. af vadmel eller klæde, dog uden strud.

E. A.

hævd, 1) besiddelse, 2) erhvervelse af en ret ved udøvelse af den til retten svarende faktiske råden i en vis tid. Reces 1547 indførte 20 års h. i da. ret, og samme hævdstid er foreskrevet i den endnu gældende bestemmelse i D. L. 5—5—1. Som supplement til den tyveårige h. findes den såkaldte *alderstidshævd*. Denne kommer især til anvendelse m. h. t. sådanne rettigheder, som ikke kan være genstand for tyveårshævd, f. eks. visse servitutter, jvnfr. af arild.

s. i.

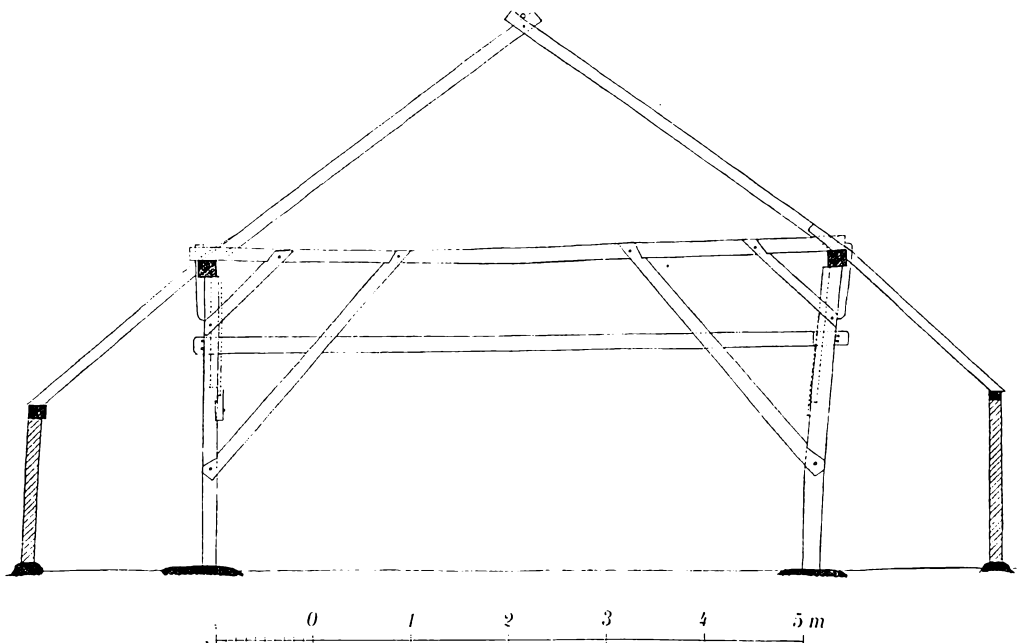
hofag, laderum, se gulv.

høgab, høhul, se tagkvist.

-høj, gl. *høgh*, anvendes i stednavne normalt om gravhøj og forekommer i natur- og byggesnavne af højt forsk. alder. Der kan dog udskilles en ældre gruppe af landsbynavne, der især er rigt repræsenteret på Sjælland, i Skåne og i Østjylland; i nutiden er efterledet i disse navne som oftest ændret til -øje, -øv, -å, -ø, -i, -e, f. eks. i Himlingøje (1356 Hymlynghøw), Maalov (1334 Maløghæ), Grenaa (1231 Grindhøgh), Vederso (1330—48 Withærshøgh), Aversø (1200-årene Auershøgh), Gasse (1300—1320 Gashøgh). I enkelte af disse navne er forledet et hedensk gudenavn, f. eks. i Næraa (1304 Niært-hou), af Niartha-, ejefald af Njord. (Litt.: Mar. Kristensen i Fort. og Nut., I, 1914, s. 115 ff., Indledningerne til Danmarks Stednavne, III, 1944, VIII, 1944, IX, 1948, Nord. Kult., V, 1939, s. 111 f. Om naturnavne på -høj se P. Skautrup i Hardsyssels Aarbog, 1927, 1928 og 1929).

A. B.

Højesteret oprettedes efter enevældens indførelse til afløsning af kongens retterting, på hvilket kongen havde udøvet domsmagten i forbindelse med rigsrådet. I modsætning til rigsrådet bestod H. oprindelig for halvdelen vedk. af borgerlige. Hvervet som dommer i H. var i den første tid ulønnet og betragtedes som en ekstra embedspligt, der påhvilede højerestående embedsmænd, når kongen behøvede deres bistand. Om nogen egl. juridisk uddannelse hos dommerne kunne der ikke være tale i de første menneskealder af rettens levetid; men efterhånden blev det dog alm., at dommerne havde en vis juridisk uddannelse, og siden sidste fjerdedel af 1700-årene skulle højesteretsassessorerne være juridiske kandidater. I tidens løb blev kredsen af Højesterets medlemmer fast afgrænset, samtidig med at stillingerne blev lønnede; men helt op til retsreformen 1919 fandtes der ulønnede

Tværsnit af nordjysk, yngre højremslade.

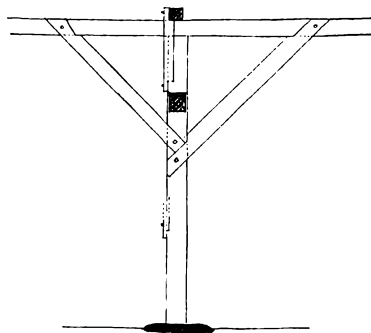
ekstraordinære højsteretsassessorer, som iflg. deres udnævnelse skulle træde til i tilf. af forfald mellem rettens ordinære medlemmer. H.s arkiv, der findes i RA., består af stævningsbøger, dombøger og voteringsprot. samt retsdokumenter m. m. Ved Christiansborg slots brand 1794 brændte dombøger og stævningsbøger fra 1700—1793 og de dokumenter indtil 1793, som ikke da opbevarede i Da. Kanc.s arkiv. For nævnte tidsrum haves altså væsentlig kun voteringsprot. I de trykte »højsteretsordener«, der begynder 1681, finder man, hvilke sager der det pågældende år skulle foretages i retten. (Litt.: Sophus Vedel: Den dansk-norske Høiesterets Historie under Enevælden fra 1661 indtil 1790, 1888, Troels G. Jørgensen: Højsteret fra 1790 til Grundloven, 1950, samme: Højsteret fra Grundloven til Retsreformen, 1951, Appelinstanternes Embedsstat 1660—1919, 1928). S. J. og H. H. T.

højkirke, en i gl. regnsk. ofte brugt betegnelse for kirkens skib i modsætning til koret, lavkirken, (s. d.). I moderne sprog betegner ordet overdelen af midtskibet i en treskibet kirke.

AA. R.

højremshus. Kendemærket på vore gl. h. er, at deres væsentligste bærende element dannes af to vandrette, gennemgående, tømmerstykker, (såkaldte *højremme*), undertiden også kaldt

hovedremme, der hver hviler på en række høje stolper, sine steder kaldt *ben*, som ved siderne er anbragt parvis overfor hinanden langs gennem huset ca. 1 m fra ydervæggene. H., der er bredere end bonderbygningerne ellers i hovedparten af landet, deles på denne måde af de to stolperækker i et bredt midtparti og et smalt, det såkaldte udskud (s. d.), ved hver side. Det er ikke så sjældent også ført rundt ved gavlene. Da det gennemgående kun har lav ydervæg, mangler det på den anden side i reglen langs hele eller en del af sydsiden i de højrembyggede stuehuse, for at man her kan få anbragt ordentlige vinduer i stuerummene. Efter disse

Længdeudsnit, visende højremsstolpe med skråbånd.

udskud kaldes højremshusene ofte også *udskudshuse*. Højremstolperne er anbragt på sten og foroven parvis sammenholdt af i reglen to bjælker, *oven- og nedenbjælken*, der undertiden begge er tappet gennem stolperne; hyppigst gælder det dog kun nedenbjælken, idet ovenbjælken i almindelighed, i al fald i de bevarede bygninger, ligger oven på højremmene. For at styrke stolpebjælke-forbindelsen, *bindingen*, er der i husets tværretning indsat et skråbånd (s. d.), sine steder kaldt *bindingsbånd*, *skærebånd*, i yngre højremslader ofte to, der fra den enkelte stolpe rækker over begge bjælker, og for yderligere at afstive stolperne er der desuden i husets længderetning indsat skråbånd mellem dem og højremmen, i reglen et til hver side af dem, når det ikke drejer sig om gavlstolper. Afstanden mellem bindingerne er i reglen 3—4 m, svarende til 2 a 3 fag (s. d.); dog retter størrelsen af disse mellemrum, der visse steder også kaldes *bindinger*, sig som oftest efter tilstedeværelsen af evt. skillerum, idet stolpeparrene, hvor der er skillerum, så vidt muligt er anbragt i disse. I visse egne er der i de yngre stuehuse kun 1 fag mellem stolpebindingerne. H. s tag er i de bevarede bygninger et decideret spært tag (s. d.), hvis egentlige spær, der kun bærer taget over husets midtparti, står på højremmene med et fags indbyrdes afstand, således at *spærfagene* kun i de yngre stuehuse helt igennem svarer til bindingerne i husets nedre. Over udskudene bæres taget af såkaldte stikspær (s. d.), der i takt med hovedspærene går fra højremmene eller hovedspærenes fod til ydervæggens tagremme (s. d.). For at afstive disse sidste er der ikke så sjældent mellem dem og de enkelte højremstolper indsat en vandret stiver, *rage-* eller *udskudsbåndet*. H. har imidlertid ikke oprindeligt haft spært tag. Fra gl. lader kendes det, at der i hver stolpebinding fandtes et par lange stivere, såkaldte *syller* (d. v. s. *suler*), som støttende mod hver sin højremstolpesten rakte op i kippen (s. d.), hvor de med enderne krydsede hinanden og i krydset bar et *ås*-lignende tømmerstykke, over hvilket spærparrene red. Dette sylle-bårne åstræ kan ikke forklares ud fra spærtaget; det er her uden funktionel betydning; dets tilstedeværelse er i virkeligheden kun forståelig, når det ses som et levn fra et tidligere raftetag (s. d.) og et vidnesbyrd om, at h. oprindeligt har været et åshus (s. d.). I yngre lader findes undertiden også syller; men de krydser hinanden længere nede i tagrummet, og hver af dem tjener som bærer af en svær lægte, der i

begge hussider ligger langs under spærene umiddelbart under de højtsiddende hanebjælker (s. d.). Denne sylle-anordning må rimeligvis ses som en degenereret form af den fornævnte. — H. har aner i oldtiden. I Europa findes det i nyere tid flere steder; mest kendt er nok det nordvestty. sakserhus (s. d.). Som herskende konstruktionsform i såvel stue- som udhuse kendes h. herhjemme først og fremmest fra Nordjylland; det er dog også stærkt fremtrædende i Tønder marsk, hvor det danner en udløber fra det nordfrisiske højremsområde, der er skabt under påvirkning fra sakserhuset. Som ladebygning har h. imidlertid en betydelig større udbredelse herhjemme. Ved bøndergårde findes højremslader således både i det vestlige Nørre- og Sønderjylland; men de synes dog ikke at være kommet i brug før i slutningen af 1700-årene, som agerumslader (s. d.) endnu senere. Anderledes er det ved storgårdene; her har de her og der været at finde over hele landet, i al fald siden 1500-årene. Dette skal dog næppe, som tilfældet derimod er med de nordjyske h., ses som vidnesbyrd om en fortsat og ubrudt tradition fra oldtiden op gennem middelalderen, selv om konstruktionsformen dengang sammen med vort andet åshus, sulehuset (s. d.), har haft en langt større udbredelse end senere.

sv. j.

højskoler. De almindennende folkehøjskoler for unge mænd og kvinder, der siden 1844 er blevet oprettet i stort tal i Danm., er i reglen blevet kaldt h. Navnet skyldtes N. F. S. Grundtvig, der allerede i 1831 slog til lyd for »en højskole for folkelig videnskabelighed og borgerlig uddannelse«. Denne h. skulle efter hans betragtning være da. i modsætning til Universitetets lat., og den blev også kaldt h., fordi den var beregnet for den voksne alder i modsætning til den lavere barneskole. Officielt har betegnelsen aldrig været anerkendt. Allerede den første h. i Rødding 1844 kaldtes af sine stiftere *folkehøjskole*, og denne betegnelse er siden 1867 også brugt i lovgivning og administration. En lov om statstilskud til folkehøjskoler (og landbrugsskoler) blev vedtaget 1892, og i 1942 blev der som et led i et stort kompleks af ungdomslove udstedt en særlig lov om folkehøjskoler og landbrugsskoler. Jvnfr. *bøndehøjskoler* og *folkehøjskole*. (Litt.: Danmarks Folkehøjskoler og Landbrugsskoler 1844—1894, ved H. Rosendal, 1894, med redegørelse for de enkelte skolars lærere og elevtal. Den danske Folkehøjskole

gennem hundrede Aar, I—II, ved A. Vedel, E. J. Borup og Fred. Nørgaard, 1939—40, har rede-gørelse for senere elevtal II, s. 438 ff. med henvisninger til Statistiske Meddelelser. Ved s. 448 fortrinligt kort over alle h. 1844—1938. Jvnfr. endv. festskriftet Danmarks Folkehøjskole 1844—1944, 1944, og for den ældre tid R. Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841—1892, 1944, særlig s. 29 og 45). R. S.

højtstue, se øverstestue.

højtider, se fester.

høllik, *hyllike*, *hylken*, rektangulært lærredsstykke, delvis kantet med knipling. Anbragtes under spædbarnets hue, ovenpå en trekantet snip (s. d.). Den bagtil nedhængende del af h. lagdes i fine læg. (Litt.: J. S. Møller: Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering, 1939, s. 197 f., Elna Mygdal: Amagerdragter, Vævninger og Syninger, 1930, s. 116 f.). E. A.

hølsklæde, *hyllklæde*, uldent sengelagen eller -tæppe til at brede over underlaget eller til at hylle sig ind i. Kaldtes også for *tjaal*. E. A.

høravl. Hørrer blev dyrket i Danm. allerede i romersk jernalder og hørfro er fundet i udgravede hustomter. I middelalderen synes den at have været alm. udbredt som tæksilplante; mange marknavne som hortofter og horagre tyder på det. I 1700-årene forsøgte man at udvide h., så der kunne dannes grundlag for en da. linnedindustri, men først under landbrugskrisen 1818—28 fik dyrkningen større udbredelse. 1837 var det dyrkede areal 7,700 ha, 1896 kun 150 ha. (Litt.: G. Hatt: Landbrug i Danmarks Oldtid, 1937, s. 33 f., K. Hansen m. fl.: Det danske Landbrugs Historie, II, 1926—43, s. 233).

G. O.

hører kaldtes fra middelalderen til 1805 en lærer i de lat. skoler. Navnet er en træffende betegnelse for h.s vigtigste opgave at overhøre disciplene i deres lektier. De tilsvarende lat. betegnelser var *collega*, *locatus* (s. d.), *hypodidascalus* og (sjældent) *auditor*. B. K.

høringsdele, en særlig procesmåde, som anvendtes i Jylland og Fyn i tiden før D. L., når der var tale om en vitterlig sag, f. eks. fordi kravet støttedes på et gælds-brev eller en tidligere afsagt dom. Forfølgningen bestod i, at sagsøgeren lyste sit krav til tinge og derefter indstævnedes modparten på tre ting efter hinanden. På det 4. ting udnævntes derefter 6 mænd, de såkaldte *høringer*, der udtalte, at sagsogte var lovlig fordelt. Virkningen heraf var dels, at den pågældende ifaldt boder til kongen og sagsøgeren, som

sammen med hovedkravet kunne inddrives ved eksekution, dels at han for fremtiden var ude af stand til at optræde i nogen retssag. (Litt.: V. A. Secher: Om vitterlighed og virkebevis i den ældre danske proces, I, 1885, s. 22—34).

S. I.

hørtilberedning. Når hørrer var moden, blev den *rusket*, d. v. s. rykket op og bundet i knipper, der blev sat til tørring to og to. Derefter blev den kørt hjem, og nu blev frøhusene (*knævel*) revet af på en *hørribbe*, en stor kam med jerntænder, der var fæstet i en stolpe under arbejdet. Froene var en kostbar handelsvare. Så blev h. atter bundet i knipper, der blev lagt ud i en vandgrav eller mose under vand for at *røde*. Efter et par ugers forløb blev hørrer taget op og bredt ud på en stub- eller græsmark for at tørre og derefter kørt hjem. For at få *taverne* af skulle den *brydes* eller *brødes* i en *hørrbrøde*, efter at den var godt tørret i en ovn eller på stænger over en *hørrgrav*, hvori der blev fyret. Denne brydning, nogle steder kaldte man det at *brage*, blev i reglen udført af mandfolk, hvorimod det var kvinder, der *skættede* hørrer bag efter med en *skætte* eller *skaghånd* på en *skagfod* for at få taverne af. Tilslidst blev den heglet på en *hørrhegle*, d. v. s. en træplade med en mængde lange ståltænder. Når den var færdigbehandlet, blev den i passende håndfuld snoet og formet i smukke *hørrkranse* og var færdig til spinding og vævning. Affaldet, der kaldtes *blår*, blev også spundet og brugt til grovere vævning. I nævnte arbejde deltog folk fra nabohejmene (*brydelag*); der blev naturligvis fortalt historier, sunget og skæmtet under arbejdet, og bag efter holdt man *brydegilde*. (Litt.: H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1910, s. 130, Christine Reimer: Nordfynsk Bondeliv, II, 1912, s. 259 ff.). H. P. H.

høsthelg, tiden fra dagen for Olafs dag til dagen efter Mikkels dag ($^{28}/_{7}$ — $^{30}/_{9}$). Der gjaldt i denne tid strengere straffeboder. E. K.

høstskikke. I oldtiden og middelalderen blev kornet skåret med *segl*, mens græsset ved høslæt blev slået med *le*. I slutningen af middelalderen opfindes mejningen med *le*, forsynet med *mejered*. For nordsjællænderen Chr. Pedersen er o. 1515 høst med kornle den selvfølgeligste høstmetode, mens vestjyden P. Palladius i sin visitats-bog fra 1543 på nedarvet vis skelner mellem kornhøst med *segl* og høslæt med *le*. Seglen trænges i den følgende tid mere og mere tilbage i Vest- og Sønderjylland og er nu næsten helt gået af brug. Den for da. høstskik ejendomme-

lige sædvane, at høstfolkene fordeles som høstpar, karlen der mejer, og pigen der samler negene og binder dem, går tilbage til middelalderen efter kalkmalerierne af »sædeunderet« at domme. Ejendommeligt for da. host i lidt ældre tid er de mange festlige skikke, knyttet især til første høstdag, til opmejningsdagen, hvor det sidste neg (s. d.) bæres hjem i optog af høstfolkene, hvor de »stryger for kålen«, d. v. s. på skroml truer med at meje husmoderens gode gronkål, hvis de ikke får løfte om opmejningsgilde, i Jylland ofte kaldt *skårgilde* eller *opskær*. I mange egne køres det sidste læs hjem med stor festlighed, ofte med det udpyntede sidste neg på læssets top og med en mængde børn omkring neget. Udtrykkene *skårgilde* eller *opskær* bruges også om indkørselsgildet, men der forekommer også andre benævnelser som *stubbønde* i Randerseggen, *aversgilde* på Falster, *høstadrønt* på Bornholm. I mange egne, især på Sjælland, afsluttes indhostningen med det såkaldte lille høstgilde i modsætning til det store høstgilde Mikkelsdag ^{25/7} (se Mikkelsgilde). Man kan også have høstgilde for indhostningen af rugen alene, i Sønderjylland ofte kaldt *rughøjtid*. (Litt.: Ellekilde i Nordens Gudeverden, II, 1926 ff., s. 762—825 og s. 890—96 med henvisninger, J. S. Møller: Fester og Højtider, II, 1933). H. EL.

høtyv. På Øerne og i Østjylland er det den alm. betegnelse på en — som oftest togrenet — *fork* til at tage hø, halm o. l. med. I ældre tid ofte kaldet *hogaffel*. I Vestjylland bruges h. om en *hokrog*, d. v. s. en spids jernkrog med kort træskaft eller helt af jern. Den har en vis lighed med en kort bådshage og bruges til at plukke hø ud af et høgulv eller en hostak. P. H. K.

høvedsmand var i middelalderen og senere en alm. betegnelse for den kgl. lensmand. Det lat. udtryk, der svarer til h., er *capitaneus*, og også dette forekommer ofte i de ældre kilder. H. bruges også om en anfører for landsknægte og om en befalingsmand på flåden. J. H.

Ibs dag, st., st. Jacobs dag, ^{25/7}, opkaldt efter apostlen Jacob (?), som blev dræbt af Herodes, og hvis lig skal være kommet til Compostella i Spanien, hvortil der valfartedes. F. K.

igang betyder egl. indtrædelse og bruges specielt om håndværkssvendenes optagelse i lavet og om den afgift, de måtte udrede ved denne lejlighed, som regel ikke betalt i penge, men ved en

fest for lavets medlemmer. På landet var det også alm., at en nyankommen måtte give igangskost, når han blev optaget i bylavet eller tiltrådte en ny stilling. J. H.

igæld. Erstatning for tab eller skade.

IHS, d. v. s. Jesus, er en efterligning af græsk *ΙΗΣΟΥΣ*. Det bruges hyppigt i ældre tid over breve og andetsteds og findes ofte på kirkeinventar fra senmiddelalderen og renaiss. På lignende måde anvendes et kors + eller dobbeltkors = som endnu på recepter. Jvnfr. kristusmonogram. E. K.

ikonografi (græsk ikon, billede), betegnelse for billedkundskab som hist. og kunsthist. bi-disciplin. I. beskæftiger sig dels med beskrivelse og forklaring af malede og skulpterede billedfremstillinger, dels med fortolkning og udforskning af for moderne tid vanskeligere forståeligt billedindhold, såsom attributter og symboler, mytologiske og legendariske emner, bestemte motiver, kompositionelle detaljer o. l. — Helgen-i., gl. og nytestamentlig i., portræt-i o. s. v. Som eks. på et da. portræt-ikonografisk værk kan nævnes Th. A. Müller: Holbergportrætter, 1918. J. P.

ikonologi bruges i praksis som ikonografi (s. d.), men ordet er mere sjældent. J. P.

ildbuk, egl. jernstativ, der anvendes som underlag for brændet eller stolte for stegespid i åbne ildsteder. Ordet anvendes også som arkæologisk betegnelse for visse opsatser af brændt ler, der i ældre jernalder findes ved ildstedet, og som af visse forskere anses for at have båret et art stegespid. (Litt.: J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, III, 1940, s. 123). C. J. B.

ildere, se arne.

ilders, nordjysk navn på bryggers (s. d.) eller køkken, jvnfr. nederilders og overilders. SV. J.

ildhus. Forsynet med åbent ildsted midt på gulvet, var i oprindelig et beboelseshus, der på en gang var både opholds-, sove- og kogerum, og i denne gl. form har det i Europa været i brug flere steder helt op til nutiden, både som hel-årlig og periodisk bolig, således som det f. eks. kendes henholdsvis fra sakserhuset (s. d.) og norske og svenske sæterhuse. I Nord- og Østeuropa, hvor i. er bevaret adskillige steder, benyttes det alene til *sommerkøkken*, dog alm. vis således at også al grovere kogning, forbundet med brygning, slagning m. m., foregår her. Den brugsforskydning, der er sket med i., hænger sammen med de gennemgribende ændringer,

der i tidens løb er foregået med hele boligen (se stuehus). sv. j.

ildstedskat, skat efter antal af ildsteder (skorstene, kakkelovne, bageovne, bryggerkedler, esser o. s.v.) anvendtes første gang som ekstraskat 1677. Den pålagdes hele befolkningen, både på land og i by, fra godsejer til inderste. Der var kun 2 satser: 2 mark for landalmuen, 4 for andre. Den brugtes atter 1688—90, dog kun på landet, og i 1692 med maksimumsgrænser for skattepligtige ildsteder, men blev 1699 afløst af en huslejeskat. I. af $\frac{9}{16}$ 1812 var en skat af husrum med ildsted efter rummets kubikindhold. Ejeren betalte, men havde ret til godtgørelse af lejerens. Den var en fast bygningsafgift og afløste ekstraskatten af 1762, men ophævedes allerede $\frac{17}{4}$ 1816 mod forhøjelse af bygningsafgiften af 1802. Landbrugernes ildstedskat var en skat af jordtilliggendet, beregnet i korn; den bortfaldt $\frac{13}{3}$ 1816. Ved frdn. $\frac{25}{10}$ 1813 udskreves en eengangsskat, mobilieskat, der var 10 gange ildstedskatten. (Litt.: J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 335 og 341, Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, II, 1922, s. 604 ff., H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948, s. 68 ff. og 105 f.). H. N.

illuminerig, udsmykning af håndskrifter med malede initialer eller miniaturer, anvendtes i stor udstrækning i middelalderen. Betegnelsen anvendes også om den håndkolorering af træsnit, kobberstukne tavler o. s.v., der især i 1700-årene brugtes i naturhist., geografiske og kostumehist. pragtværker. A. F.

illustring, *lystring*, af fransk lustrine. Blankt, figurvævet, atlaskagtigt stof af silke eller kamgarn. E. A.

immission, et juridisk udtryk, som ofte anvendes i sonderjyske dokumenter i betydningen: indsættelse i besiddelse af gods eller værdier, som en mand har lovligt krav på. P. K. I.

imprægnere. Ordet er i ældre kirkebogstilsforsler anvendt i betydningen besvangre. P. K. I.

indbyrdes undervisning. Undervisningsmetode, hvis formål var at gøre det muligt for en lærer at undervise et meget stort antal børn på een gang. Dette opnåedes ved, at børnene underviste hinanden, mens læreren nøjedes med at sætte undervisningen i gang og at overvåge den. Alt lære- og læsestof indøvedes iøvrigt ved hjælp af vægtavler, og undervisningen var meget meka-

nisk og stærkt præget af militærisk disciplin. Metoden, der udførtes i England o. 1800 og efter dens opfindere også kaldtes *Bell-Lancaster-skolen*, indførtes i Danm. 1819 og blev her — trods skoleautoriteternes modstand — i kraft af Frederik VI.s interesse for den indført i næsten alle skoler. Efter kongens død 1839 tabte i. u. dog hurtigt terræn, men først 1865 afskaffedes den helt. Under navnet *Die wechselseitige Schuleinrichtung* fik metoden også stor udbredelse i hertugdømmerne, men den fik her en væsentlig anden og mindre mekanisk udformning end i kongeriget. (Litt.: Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818—1898, 1899, s. 14—44). AA. BO.

indelukt seng, se alkovve.

inderfremmers, kokken, se stuehus.

indersals, kokken, se stuehus.

inderster. Betegnelse for dem, der boede i inderstehuse, huse, der ikke hørte til et gods, men til en bondegård. I. omfattede forsk. grupper; foruden egl. landarbejdere var der en del tidligere gårdbrugere, som modtog aftægtsydelser fra den gård, de forhen havde beboet; desuden en del medbrugere af gårde, idet det navnlig i 1600-årene forekom, at en gård havde to brugere. Der var også faste tjenefolk, som regel gifte, der boede i et hus, tilhørende den gård, hvor de tjente; og endelig var der, hvad man med en fællesbetegnelse kaldte »stakler«, enker og andre enligstillede kvinder, invalider og gamle. De sidste var oftest yderst fattige og måtte i reglen ernære sig ved tiggeri. Jvnfr. hyreinderste, lejeinderste og indsiddere. (Litt.: F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, s. 20 ff.). G. O.

indersteskat. Inderster har fra 1500-årene deltaget i de ekstraordinære landskatter med det halve beløb af fæstebøndernes skat. Fra 1662 tillodes det godsejeren at ligne godsets htk.skat på samtlige beboere af godset, derunder inderster (hjælpeskat). Den egl. indersteskat hørte sammen med folkeskatten af $\frac{22}{11}$ 1671 (se: familie- og folkeskat). Det var en skat på 1 rdlr. af alle, der boede på landet og var »dygtige til at antage gårde og huse«, men ikke gjorde det og ikke stod i virkelig tjeneste hos nogen. Dertil kom fra 1672 en afgift på 3 mark af »ledige kvindfolk«. Bissekræmmere og landhåndværkere, undtagen de i D. L. 3—13—23 tilladte, skulle svare 1 rdlr. (frdn. $\frac{9}{11}$ 1672). $\frac{24}{12}$ 1760 pålagdes der godsejerne en htk.skat, hvorimod de fik ret til familie- og folkeskatten, derunder

i., både af beboerne af hovedgårdsjorderne og deres kontribuerende htk.; kun på krongodset gik den i den kgl. kasse. Den ophævedes ved skattefrdn. ⁹/₁, 1813. 1791—1803 svarede militærfri inderster, ligesom husmænd og tjenestekarle, en fast personskat til landsoldaternes lønning (douceurpenge). (Litt.: Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I, 1908, s. 361 f., II, 1922, s. 651 f., J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 101 ff., F. Skrubbeltang: Husmand og Inderste, 1940, s. 89, 94 ff. og 137).

H. N.

indfæstning. Fæstere ydede ved fæstetiltrædelse i., i ældre tid kaldet *stedsmål*, een gang for alle. Herved anerkendte han brugets ejer som sin husbond, og betaling af i. konstituerede fæstets indgåelse. I. kunne bestå i korn, øksne eller penge, fra ca. 1630 kun i det sidste. I.s størrelse afhang af tilbud og efterspørgsel efter gårde, fæsterens betalingsvne og brugets størrelse og tilstand og var derfor meget variabel. I. kunne betales i rater og skulle tilbagebetales fæsteren, når herskabet opsagde ham. I 1600-årene blev i. ofte indført i husbondens *stedsmålsbog*, og i 1700-årene skulle beløbet stå i fæstebrevet. (Litt.: A. Berntsen: Danmarkcis...frugtbar Herlighed, 1656, 2. bog, 5. kap., Mandix: Den danske Landvæsensret, 2. udg., II, 1813, s. 22, H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 69, samme: Stiernholm len 1603—1661, 1951, s. 33—42).

H. F.

indfødsret. Mens man i enevældens første tid ikke gjorde nogen forskel på kongens undersætter, blev der ved indfødsretten af ¹⁵/₁ 1776 tilslagt indfødte undersætter og dem, der derved lige skulle agtes, en særstilling i staten, idet de fremtidig skulle have eneret til alle embeder i staten og til stiftelser og klostre. I. er stadig en betingelse for at blive statstjenestemand, ligesom valgret og valgbarhed til rigsdagen og kommunale råd alene tilkommer indfødte. Ved afgørelsen af, hvorvidt en person var indfødt, lagde indfødsretten af 1776 vægt på, hvor fødslen var sket, mens den nyere lovgivning (siden 1898) principielt lader faderens nationalitet være afgørende. Dog kan udlændinge, der fødes på da. territorium og derefter opholder sig her indtil deres fyldte 21., i visse tilf. 18. år, opnå i. ved fremsættelse af begæring herom, Desuden kan i. erhverves ved den årlige indfødsretslov. I dette tilfælde taler man om erhvervelse af i. ved naturalisation. Indtil 1950 kunne kvinder

desuden erhverve i. ved ægteskab med da. mand. (Litt.: Knud Larsen: Indfødsretslovene, I—II, 1948, Poul Andersen: Dansk Statsforfatningsret, I, 1944, s. 184—286).

S. I.

indførsel var i ældre ret den normale måde, på hvilken en domhaver søgte fyldestgørelse i domfældtes faste ejendom. Dette skete ved fogdens bistand og medførte, at den, som havde begæret i., opnåede besiddelsen af ejendommen og efter år og dag kunne erhverve ejendomsretten til denne, enten ved en ejendomsdom eller ved at indstævne i. til stadfæstelse ved Højesteret. Undlod han på denne måde at forfølge sin ret i h. t. den foretagne i., fik han først ejendomsretten efter 3 års besiddelse, og domfældte kunne da i den mellemliggende tid nårsomhelst indløse sit gods, mens denne indløsningsret ellers var begrænset til det ovenfor nævnte tidsrum af år og dag.

S. I.

indgang eller igang er navnet på en afgift, der blev betalt ved optagelse i et lav. Den kunne dels bestå i rede penge, dels i naturalier eller et gilde for lavets medlemmer. Under forsk. former holdt afgiften sig længe og blev uden synderlig virkning forbudt i Christian V.s frdn. ²³/₁₂ 1681. Se guds penge.

H. SØ.

indiennes, malede eller trykte bomuldsstoffer fra Forindien og Kina. Kaldtes også *persannes*. Fra slutningen af 1600-årene fremstilledes i. også i Europa.

E. A.

indigenatret, se indfødsret.

indigo, farvemiddel til blåfarvning, fremstillet af indigoplanten. Dyrkning af i. stammer fra Indien, men araberne formidlede overflytning til andre lande. I. anvendtes allerede i oldtiden af ægyptere, fönikere og grækere, men blev ikke almindelig i Europa før i 1500-årene.

E. A.

indiktion, som i middelalderen hyppigt benyttedes til at angive året, fastsatte dets plads indenfor en 15-årig cyklus, vistnok oprindelig en skatteperiode. Tidsregningen opdeltes i 15-årige perioder. Da første år af en sådan indiktionscyklus begynder 3 år f. Kr., finder man indiktionstallet ved til det givne år at lægge tre og derefter dividere tallet med 15. Resten angiver da indiktionen; er der ingen rest, er indiktionen 15. (Litt.: H. Grotefend: Handbuch der historischen Chronologie, 1872, s. 17, R. W. Bauer: Calender for Aarene 601 til 2200, 1868, s. 87, J. Steenstrup: Tidsregning, 1908, s. 39).

E. K.

indlager. Middel til at sikre en fordringshaver hans krav overfor en skyldner. Låntageren kunne ved gældens stiftelse forpligte sig til, såfremt han

ikke til rette tid var i stand til at betale, da efter højtidelig opfordring, kaldet (*ind*)-*maning*, at indfinde sig i en bestemt by eller et bestemt hus og opholde sig der på egen bekostning, indtil gælden var betalt, se også gældsfængsel.

SI. J.

indmaning, se *maning*.

indmark er mark inde ved eller i by eller tæt ved gård, modsat *udmark*, den fjernere liggende del af bymarken (s. d.). Oprindelig var i. tofterne, og *udmarken*, *utlændæ*, den øvrige, senere opdyrkede agerjord (Henrik Larsen i Aarb. n. O., 1918, s. 235). I Haderslev a. dyrkedes i. oprindelig som *alsædsbrug* (s. d.), mens *udmarken* ikke fik *gødning* (Troels Fink: *Udskiftningen i Sønderjylland*, 1941, s. 36, Poul Meyer: *Danske Bylag*, 1949, s. 121), og i Thy og Mors kaldtes i. ligefrem *alsæd*, mens *udmarken* hed *vang* (Henrik Pedersen i Hist. T., 8. r., I, 1907—08, s. 118 f.).

S. AA.

indrullering. Optagelse i en *rulle*, listefortegnelse over soldater, matroser m. m. Udfærdigedes af kompagnierne ved *mønstring* og *chefskifte*. Indeholder *mandskabets* navne og som oftest *alder*, *fødested*, *religion* og *tjenestetid*. En del gl. ruller i Hærens Arkiv og i RA. I orlogsskibe er *mandskabet* inddelt i *ruller* efter arbejde og uddannelse, jvnfr. *lægdsruller*.

G. NO.

indsegl, sammensat ord med varierende *stave*-*måde* (*imsegl*, *incigel*, *indseigel*), ofte benyttet og da i ganske samme betydning som *segl*.

P. B. G.

indsiddere boede ikke i et selvstændigt hus, men i en stue hos en *gårdmand* eller *husmand*. I. bestod for en del af unge gifte *ægtepar*, som havde taget fast *tjeneste* hos en *gårdmand* og nu boede i en stue hos ham, men den største part var gl. eller *skrøbelige* mennesker, der ofte betegnedes som »*stakler*«. Jvnfr. *inderster*. (Litt.: F. Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste*, 1940).

G. O.

indtægter var *jordstykker*, der var *taget ind* til dyrkning af korn; *afdeling* i *markens* *omdrift*; *vang* eller *særskilt stykke af vangen*; *agerskifte*, *fald* (s. d.). Ordet brugtes især ved *kobbelbrug* eller *græsmarksbrug*, og hovedsagelig i Jylland, hvor det veksler med *tægt*, *fald*, *årsgøde* m. fl.; jvnfr. *driftssystemer*. Arent Berntsen oplyser, at i. også kan bruges om et *indelukket stykke jord* eller *enemærke* (s. d.), som er en *mands eget*, og han til eget brug kan have at *indhegne*; kaldes også *vænge* eller *rud*.

S. AA.

indulgens, af lat. *indulgentia*, *nåde*, *eftergivenhed*, *skånsel*, betyder *juridisk benådning tilstået af et lands regent*, i kirkesproget *aflad*. B. K.

industrien. Udviklingen fra en rent *håndværksmæssig produktion* med små *bedrifter*, der *producerer* efter *bestilling*, til egentlig *industriproduktion* finder sted ad to veje: via *manufakturerne* (s. d.) og *forlagssystemet* (s. d.). Det er usikkert, hvilken af disse to *produktionsformer*, der er *ældst*. Sikkert er det imidlertid, at *forlaget* er det *produktionsmæssigt vigtigste* før 1800-årene, mens *manufakturerne* er *bedst kendt*. De første *manufakturer* stammer fra 1500-årene. De blev anlagt og drevet af *staten*, og deres *produktion* var *alene* eller *overvejende beregnet for staten*. Med de *merkantilitiske ideers indtrængen* o. 1615 blev der gjort et *storstilet forsøg* på at *industrialisere landet* ved *oprettelse af en række statslige og private manufakturer*, der *direkte og indirekte støttedes af staten*. Disse forsøg *mislykkedes stort set* før o. 1740. Herefter gjorde en række *forskellige omstændigheder*, som *måtte begunstige en industriel udvikling*, sig *gældende*: en *stigende efterspørgsel* under de *forbedrede konjunkturer*, en *effektive toldadministration* og en *delvis afspærring fra udlandet* under *stormagtskrigene*. Det lykkedes enkelte *manufakturer* at *hævde sig i konkurrencen* med *udlandet* og med *hjemlandets husindustri*. *Bedst af alle klarede sukkerraffinaderierne sig*, idet de *endogså var i stand til at udføre en anelig del af deres produktionsover-skud*.

Denne *ret betydelige i. brød sammen* i årene efter 1815. Uden *statens direkte og indirekte støtte* var den ikke *konkurrencedygtig*. Den *indirekte støtte* blev stærkt *formindsket* ved *toldloven af 1797*, og den *direkte ophørte helt* med *industrifondens ophævelse 1837*. De *industri-virksomheder*, der efter 1830'erne så småt *begyndte at vinde fodfæste*, blev derfor *udelukkende anlagt på privat initiativ*. Først efter 1864 får denne i. sit egl. *gennembrud*. Hertil bidrog *forsk. faktorer*, blandt hvilke man kan *fremhæve adskillelsen fra hertugdømmerne*, *landets stigende velstand* under *højkonjunkturen* efter o. 1850 og den *bedre organiserede og rigelige kreditgivning*.

1838 *tilvejbrogte Tabelkommissionen* en række *oplysninger om industrier*, der »*beskæftiger sig med de rå produkters forædling*«, offentliggjort i *Statistisk Tabelværk*, hefte 5, 1842. Fra 1855 stammer den første *hele landet omfat-*

tende industritælling, som imidlertid ikke blev trykt. 1871—72 blev foretaget en industritælling, som blev offentliggjort i Statistiske Meddelelser, X, 1873. For Kbh.s vedk. blev i 1882 foretaget en industristatistisk undersøgelse (Tabelværk til Københavns Statistik, nr. 7, 1883). Industritællingen af 1897 (Statistisk Tabelværk, 5. r., L. A, nr. 1, 1899) indleder de moderne periodiske industritællinger. (Litt.: Industriens Historie i Danmark, udg. af Axel Nielsen, I—III, 1943—44).

R. W.

industriarkiver. Enkelte i. findes i RA., nemlig for industrier, der ejes (har været ejet) af staten. Dette gælder således *Den kgl. Porcellænsfabrik* (se Vejl. Arkivr., II, s. 340), 1775 oprettet af en privatmand, 1779 overtaget af staten, der solgte den 1868. — *Det kgl. privilegerede Bomuldsmanufaktur* (se Vejl. Arkivr., II, s. 338 og nyere seddelregistratur) dreves fra 1782 af et interessentskab med staten som hovedaktionær, overtoges 1788 helt af staten, bortsolgte 1795. — Af industrier af betydning for militæret ejes *Usse-rød Klædefabrik* stadig af staten. Dens ældre arkiv findes i Hærens Arkiv (s. d.). Ved Frederiksværk, hvor forud fandtes flere industrielle virksomheder, anlagde J. F. Classen 1758 et krudtværk. Han testamenterede det med andre virksomheder til landgrev Carl af Hessen, der 1804 overdrog det til kronprins Frederik (VI), som oprettede en egen »Frederiksværk administration« (arkivet er i RA.). Senere bortsolgte de øvrige virksomheder; kun krudtværket beholdtes af staten. En del private i. fra nyere tid er kommet til Erhvervsarkivet (s. d.).

H. H-I.

indvorde, fortid af indværge: bevise sin adkomst til en fast ejendom ved partsed med mededsmænd. Betingelsen herfor var, at den pågældende havde været besidder af ejendommen i 3 år, og at han derefter sammen med mededsmændene gik rundt om ejendommens grænser. Når dette var sket, blev eden aflagt, og to af tinget udmeldte lavhævdshøringer, som havde overværet, hvad der skete, mødte derefter frem på tinget og bevidnede dette. For at sikre beviset for fremtiden udfærdigedes et skriftligt tingsvidne, det såkaldte lavhævdsbrev, om det passede rede.

S. I.

-ing, -inge er en stednavneendelse, der findes næsten overalt, hvor der boede germanere i slutningen af folkevandringstiden. Iflg. E. Ekwall (*The English Place-Names in -ing*, 1923) falder de engelske -ing-navne i to kron. adskilte grup-

per, en ældre med endelsen *-ingi (-ungi)* eller *-ingas (-ungas)*, føjet til et personnavn eller et fællesnavn, og en yngre med endelsen *-ing (-ung)*, føjet til et fællesnavn eller et tillægsord. En lignende aldersforskel er muligvis til stede i Danm. Til den ældste gruppe kunne da høre f. eks. Gislinge (1223 Gislingi, af mandsnavnet Gisl) og Levring (1200-årene Lefringi, af et mandsnavn Laibheri eller navneordet lever), og til den yngre f. eks. Kolding (af tillægsordet kold) og Torning, Torning (af torn »tjørn«). Men en tvedeling har ikke kunnet gennemføres, dels fordi det da. kildemateriale er så ungt, at endelsernes oprindelige form oftest er uvis, dels fordi selve navnets stamme i mange tilfælde er dunkelt. Til folkevandringstiden kan vi med sikkerhed kun henregne sådanne navne, som enten er afledt af personnavne, f. eks. Gislinge og Hejninge (1231 Hithningy, af mandsnavnet Heðinn), eller har i -omlyd af fællesgermansk e, f. eks. Hjerting (1291 Hirting, af *heruta- »hjørt«); det beror på et skøn, hvor stor en del af de øvrige navne man vil anse for samtidig med dem. (Litt.: Elof Hellquist: Om de svenska ortnamnen på -inge, -unge och -unga, 1904, C. I. Ståhle: Studier over de svenska ortnamnen på -inge, 1946, Nord. Kult., V, 1939, s. 87—90, indledningerne til Danmarks Stednavne, VIII, 1944, og IX, 1948). A. B.

inkunabel. Ved i., der egl. betyder vuggetryk, forstås en bog, der er trykt i tiden indtil 1500; danske i. kaldes hyppigst *palæotyper*, for hvilke grænsen er sat ved 1550. Kgl. Bibl. besidder en meget fin og overordentlig værdifuld samling i. (ca. 4300 bd.) med to (defekte) *blokbøger* (d. v. s. xylografiske tryk med udskårne træplader) og et eksemplar af Gutenberg-Biblen (1455). Fortegnelse i: Victor Madsen: Katalog over Det kgl. Biblioteks Inkunabler, I—II, 1935—38, med kortfattede titler, men fyldige litt. angivelser og proveniensoplysninger. Da. palæotyper i Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi 1482—1550, 1919, jvnfr. Chr. Bruun: Den danske Literatur fra Bogtrykkerkunstens Indførelse i Danmark til 1550, I—II, 1870—75 (i Aarsberetninger og Meddelelser fra Det store kgl. Bibliotek). A. F.

inkvisitionskommission. En i 1686 oprettet undersøgelsesdomstol i straffesager i Kbh. For at fremme oplysningen af sagerne var det kommissionen tilladt at anvende tortur (indtil 1837), og iflg. Henrik Stampes udtalelser havde i. en sådan virkning, at endog navnet alene var tilstrækkelig til at fremkalde tilståelser. Ophævet ved en plakat af 1842.

S. I.

innam. Opbringelse af kreaturer, der blev påtruffet på ulovlige steder i mark og eng, evt. også på fæled. Enhver var efter landskabslovene berettiget til at optage fremmede kreaturer, der fandtes i hans indhegnede ager eller eng og ustraffet holde dem tilbage, indtil han fik erstatning for sit lidte tab. Senere hen fik enhver bymand lov til at indtage kvæg, der ulovligt græsede i fredede marker, også uden for hans egen del deraf. (Litt.: Poul Meyer: Danske bylag, 1949, s. 407—412).

C. R. H.

inne betød vist oprindelig »arbejde« (beslægtet med *id*), men brugtes i middelalderen særlig om de arbejdsydelser af offentligretlig karakter, som påhvilede befolkningen overfor kongen, navnlig arbejder på befæstningsanlæg og ægter, men også arbejde på kongens eller private jordrotters marker, af samme art som hoveriet, der også kaldes dagsværk, arbejde, gerning og i. og ofte afløstes med *indepeng*. (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 177—184, William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 268 ff., 387, 408, 471, 479, 533 ff., 534).

S. AA.

inoculation, se vaccination.

insinuere, lat., tilstille, overlevere. Bruges især om at tilstille retlige meddelelser og dokumenter til rette vedk.

J. II.

instrumentist, et fransk låneord, betegner købstædernes musikanter, især dem der trakterede blæse- og strygeinstrumenter. De fik, som det f. eks. nævnes i Viborg 1646, kgl. privil. på at levere musik ved sammenkomster i staden, dog med undtagelse af adelens bryllupper.

S. S.

intarsia. Indlægningsarbejde (træ i træ). Benævnelsen anvendes fortrinsvis på bruskbarokkens indlægninger. Se iøvrigt de kupaarbejde.

H. ST.

interlocutorium, afgørelse, som træffes m. h. t. et enkelt spørgsmål under behandlingen af en retssag forud for afsigelsen af den endelige dom.

S. I.

introitus kaldes i liturgien et eller flere bibelsprog, der indleder den egl. gudstjeneste. I den kat. kirkes liturgi anvendtes i. i rigt mål, og derfra gik dette led videre i den lutherske kirkes, som det ses både af kirkeordinansen og Niels Jespersens gradual. 1640 bortfaldt i. og afløstes af en indgangsbøn.

B. K.

inventarisering, oprettelse af et inventarium,

d. v. s. fortegnelse over aktiver og passiver i et bo.

S. I.

inventarium, lat., en fortegnelse over løsøre og besætninger m. m. i et døds- eller konkursbo, i en bestemt bygning, på et embedskontor o. l. I de arkivalske kilder findes der et stort antal inventarier, både over bohavet på de kgl. slotte og i den fattige hedebondes stue. De er af stor betydning såvel for den økonomiske og sociale hist. som for kultur- og arkitekturhist. I Sønderjylland havde i. også en anden betydning, idet det blev brugt om fortegnelser over embedsmænds indtægter. Af særlig værdi er kirkeinventarierne, især de, der blev indrettet i h. t. frdn. af ²¹/₇, 1763, for byernes vedk. dog først ved reskr. af ³/₅, 1795. (Litt.: Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sonderjydske Landsdele, 1944, s. 127 f.).

J. H.

iperst, uldent stof fra Ypern i Flandern.

isabel, lys beige, eller hvidgul farve. Stammer efter sagnet fra Philip II.s datter Isabella, der under Ostendes belejring skal have aflagt det løfte ikke at skifte linned, før byen var erobret.

E. A.

ister. Fedt omkring dyrs indvolde, flomme.

isterrad, *isterråling*, *istrad*, nordjyske navne på stuehus (s. d.).

SV. J.

isæd. Den udsæede, i jorden liggende sæd. Ved fæsteledighed tilhorte i. den fratrædende fæster eller hans arvinger, evt. husbonden, hvis han havde fået den udlagt til dækning af fæsterens gæld. (Litt.: H. H. Füssing: Herremand og Fæstebonde, 1942, s. 65—68).

C. R. H.

isæt, *isæthus*, se stuehus.

¹⁾**Jagt.** I hist. tid er j. i det store og hele en sportsmæssig fritidssyssel, forbeholdt overklassen. For uhindret at kunne drive den samles store områder ved mageskifter, hvor der indrettes *vildtbaner* og indhegnede *dyrehaver* for vildtplejen. Vildtbestanden fremmes ved indføring af nye stammer, f. eks. kronvildt, eller nye arter, f. eks. dåvildt o. 1200 og fasaner o. 1560, der opdrættes i *fasanerier*. Ved siden af enkeltmandsjagt med *felder*, *snarer*, *selvskud*, *skyden ved ådsel* o. s. v., der også blev drevet af bønder, udøvedes den under mere komplicerede former under udfoldelse af et stort apparat. Det gælder klapjagt (s. d.) og *parforcejagt*, der især brugtes til kronvildt og udøvedes af jægere til hest, der fulgte vildtiel, som jagedes træt af hunde, hvorefter det nedlagdes med hirschfænger (s. d.).

Tilsvarende brugtes *myndejagt* efter hare og ræv og *vildsvinejagt*. Fra o. 1500 afløstes bue og armbrøst efterhånden af ildvåben, især til jagt på fjervildt. For at komme vildtet på skudhold dækkede man sig bag *skydeheste*, enten dresserede heste eller attrapper af læder eller pap. *Falkejagten* med afrettede høge eller falke kan spores helt tilbage til ældre middelalder og får et nyt opsving under Christian V. Endelig må nævnes *gravjagten* på ræv og grævling ved særlige gravhunde, ved udrygning eller ved udgravning. C. Weismann: *Vildtets og Jagtens Historie i Danmark, 1931*, er den eneste fuldt videnskabelige behandling af emnet med fyldige kildehenvisninger. Bortset fra P. Lorenzen: *Jagt og Vildt i dansk Folketro, I, 1930*, er den øvrige jagtlitt. populære arbejder eller praktiske håndbøger, jvnfr. oversigten *Jagten i Danmark i Fort. og Nut., XVII, 1948*, s. 268—72. Siden da er udkommet C. J. Tillisch: *Falkejagten og dens Historie, 1949*.

H. R.

²**jagt**. Skibstype, der som forbillede formentlig har den hollandske spejlbyggede j., men som i Danm. blev en fremtrædende national type, der især hører hjemme i det sydfynske område samt på Slesvigs og Holstens kyster. For og agter temmelig skarpt bygget, på midten fyldigere, havde j. foroven, navnlig agter, stærkt indfaldende spanteprofil; stævnen udfaldende. J.s kendetegn er især det platte spejl med kahytvinduer og farveornamenter samt farvegangen langs skibssiden. J. havde en enkelt pælemast og førte storsejl på gaffel, fok, klyver og jager samt bredfok på løs rår.

K. K.

jagtmestre var embedsmænd, som skulle sørge for skovenes og vildtets pleje, arrangere jagter og skaffe hoffet de fornødne forsyninger af vildt. Den først kendte j. blev ansat 1551, og siden da var der til stadighed j. De skulle have opsynet med vildtbanerne og med skovriderne, arrangere kongejagter, forhandle det skudte vildt og forsyne kongens køkken med det. Efter 1660 blev der oprettet en stilling som over- og hofjægmester, som havde de samme opgaver som de tidligere j. Efterhånden fik han flere j. under sig med lokale eller specielle opgaver som f. eks. parforcejagten. 1691 blev tilsynet med skovene givet til overforsterne, der dog stod under Overjægmesteren. Først 1778 blev skovvæsenet helt adskilt fra jagtvæsenet og lagt under en forstmesters ledelse. (Litt.: C. Weismann: *Vildtets og Jagtens Historie i Danmark, 1931*, s. 65 f., 88 ff., 155 ff.).

G. O.

jamling betegner i ældre da. et år (jvnfr. oldnord. iafnlengð), egl. lige lang tid, samme tid i det flg. år.

E. K.

jaord betegner et bindende ægteskabsløfte (forud for lysning fra prædikestol og den kirkelige vielse), der udtrykkelig krævedes i Frederik II.s ægteskabsordinants ¹⁹/₆ 1582 og i D. L. (3—16—11). J. foregik aldrig i selve kirkerummet, men hjemme hos præsten og i overværelse af 5 andre vidner. Rangspersoner og adelige havde dog lov til at nøjes med at give hinanden fuldt j. i 6 fælles venners nærværelse. Skønt trolovelse officielt afskaffedes 1799, var det skik hos bondealmuen langt ned i 1800-årene, at de forlovede, når de havde været hos præsten og bestilt lysning, bagefter afholdt et gilde, benævnt j. eller lovningsol, fæsteol, fændsel m. m. (Litt.: Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden, IX, 1903*, s. 200, J. S. Møller: *Fester, I, 1929*, s. 191, K. Rob. V. Wikman: *Die Einleitung der Ehe, 1937*, s. 294).

H. G.-N.

jernfang. En gl. fællesbetegnelse for redskaber og værktøj af jern.

H. ST.

jernklode, jernkugle. Bruges foruden om kanonkugler også om de jernkugler, som udgjorde en del af bøndernes landgildeydelse i de egne af Jylland, hvor jernudvinding (s. d.) var alm. O. 1524 betaltes der således 53 kloder af Lysgård hrd., 42 af Hids hrd. og 100 af Ginding hrd. Efter 1600 blev ydelsen afløst af en pengeafgift, »efterdi der nu intet jern gores her mere«. Klodejernet synes at have været rent, bearbejdet jern. I en renteritakst fra 1647 takseredes en j. til 2 sk., men der haves også forskellige andre takster, hos Hans Hansen Skoning således 1, 3 og 4 skæpper. (Litt.: C. Nyrop: *Dansk Jern i Hist. T., 4. r., VI, 1877—78*, s. 134—62).

J. H.

jernko, betegnelse for en ko, som af herskabet gives bonden eller ved bortforpagtning følger med som inventar og i tilfælde af dødsfald erstattes af bonden (forpagteren). J. kaldes også *livko*, *evig* eller *udødelig ko* (vacca immortalis), og afgiften benævnes *kopenge* (hura vaccarum). I Sønderjylland var det meget alm., at kirkerne udsatte j. hos bønderne, og afgifter af sådanne koer betaltes endnu ned i 1800-årene. (Litt.: Degnen Lyder Høyers *Beskrivelse af Grevinge Sogn*, ved Ferd. Petersen-Blidstrup, 2. udg., 1921, s. 232—35, Johan Hvidtfeldt i *Sdj. Aarb.*, 1941, s. 97).

B. K.

jernudvinding. Fremstilling af jern er en gl. foreteelse i Danm. Råmaterialet hertil var myre-

malmen og delvis sømalmen, som ved hjælp af træ i gruber forædledes til jern. Slagger og levninger af gruber vidner om, at j. går så langt tilbage som til den romerske jerntid. Vi har beretninger om, at j. endnu fandt sted o 1600 i området mellem Bryrup og Viborg, hvor myremalmen og skoven mødtes. I lensregnsk. og i kongens korrespondance med lensmændene fra den tid findes meddelelser om, at bønderne skal aflevere det hjemmeudvundne jern som afgift til lensmanden i form af jernkloder. Hvor stor denne produktion har været, og hvor stor en del af landets behov den har kunnet dække, kan ikke fastslåes. Men landet har i alle tilfælde været henvist til at dække en væsentlig del af sit behov ved importeret jern. Det var tidligere en alm. opfattelse, at baggrunden for j.s gradvise ophør efter 1600 var den med produktionen følgende afskovning. Forholdet er dog snarere det, at den primitive udvindingsmetode samt det jernfattige malm måtte bukke under for konkurrencen fra udlandet. Hermed var en hjemlig produktion, som af militære grunde ansås for vigtig, dog ikke opgivet. Fra midten af 1500-årene forsøgte regeringerne at få en j. i gang i Skåne, senere i Norge. (Litt.: Niels Nielsen: Studier over Jernproduktionen i Jylland, 1924, samme i Aarb. n. O., 1926, Rasmus Mortensen: Jysk Jærn i Jy. Saml. 5. r. IV, 1940, s. 91—213, samme i Vejle Amts Aarbøger 1920, 1930, 1932 og i Fra Ribe Amt 1931, 1932 og 1933).

R. W.

»Jessenske relationer«. 6. april 1743 udgik fra oversekretær i Da. Kanc., J. L. Holstein, et cirkulære til amtmændene i Danmark om at lade forfatte en »hellere ganske udførlig end kort« beskrivelse over hvert a. De indkomne indberetninger (relationer) overlodes etatsråd, generalinspektør *Erik Johan Jessen* (1705—83), der under Holsteins auspicer arbejdede på en — aldrig udkommet — beskrivelse af Danmark og Norge. Materialierne hertil og amtmændenes indberetn. (de fleste) fandtes forhen i Kgl. Bibl.s ms. samling, men 1920 (og tidl.) afleveredes indberetningerne til RA. De udgør nu 2 pk. i Da. Kanc.: »Efterretninger om købstæderne og amterne, indsendt i h. t. oversekretærens skrivelse 1743 $\frac{3}{4}$ (brevbog nr. 144)«. I pk. I: Beretning af professorerne Horrebow og Ramus om Danmark og Norge samt indberetninger om Sjællands stifts købstæder og a. (undtagen Københavns, Roskilde, Sorø, Tryggevalde og Vordingborg a.). Pk. II har beretninger om Tranekær a., Hidshrd., Ribe og Viborg stifter.

H. H-T.

Jesus monogram, se Kristi monogram.

joachimsdaler, sølvmynt af vægt en unce (deraf lat. *uncialis*) eller 2 lod (= 29 g), af værdi en rhinsk gylden (s.d.), udmøntet i Joachimsthal i Bøhmen fra 1519, forkortet *Thaler*, da daler (s. d.), i Danm. stundom kaldet *jacobsdaler*.

G. G.

johanniter. Medlemmer af en hospitals- og ridderorden i Jerusalem, der reorganiseredes ved en af pave Paschalis II 1113 stadfæstet regel. Foruden de alm. munkeløfter aflagde j. et løfte om kamp for troen. J. deltes i riddere, præster og tjenende brødre. Kun de to sidste klasser synes at have været repræsenteret i Danm. J.s største kloster her var Antvorskov ved Slagelse, stiftet ca. 1170 af Valdemar I. Andre j. klostre fandtes i Viborg, Odense, Lund, Ribe, Horsens samt Dueholm på Mors. Hans Tausen tilhørte oprindelig klosteret Antvorskov. Ordensdragten for j. var sort med et hvidt kors på venstre side. Det er muligt, at Dannebrog oprindelig var j.s ordensbanner. (Litt.: Vilh. Lorenzen: De danske Klosters Bygningshistorie, VIII, 1927).

B. K.

jord- og tiendeskat. Den »årlige afgift af besiddelse, nytte og brug af faste ejendomme« af $\frac{1}{10}$ 1802 omfattede foruden en bygningsskat (s. d.), en afgift af jorder og tiender. Disse nye faste skatter pålagdes i hele monarkiet uden hensyn til hidtidige skattepriv. Hovedgårdsjord og købstadsjord ansattes til værdi pr. td. land ager og eng med visse tillæg for de øvrige værdier (skove, moser o.l.). Den meget hastige vurdering foretoges af amtskommissioner, der distriktvis ansatte middelværdier. Skalaer af værditrin med tilhørende skattesatser fastsattes i frdn. Skatten fordeltes mellem ejer og gruger. Tiendeafgiften betaltes efter den tiendeydende jords htk. Skatten oversteg snart langt de gl. htk.skatte, der 1813 samledes i een skat, og 1818 afløstes begge skatter af landskatten (s. d.). Lederen af det skattekontor, der havde med denne skat at gøre, Chr. Rothe, har behandlet den i Forklaring om de directe Skatter, i Særdeleshed af Landeieendomme i Danmark, fra 1802 til 1818, 1849. Se iøvrigt J. H. Vogt: Udsigt over det danske Monarchies Skattevæsen, 1815, s. 50 ff., J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 52 f. og 108 ff., V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik, IV, 1880, s. 208, Michael Koefoed i Natøk. T., 3. r., XI, 1903, s. 337 ff. og H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948, s. 101 ff. og 106 ff.

H. N.

jordalen, se rode.

jordebøger er fortegnelser over det under en person eller institution (adelige, kirker og klostre, kronen) hørende jordegods med angivelse af de ydelser, navnlig landgilde (s. d.), som brugerne af dette jordegods årlig skulle svare til den pågældende person eller institution. Berømt er kong Valdemars jordebog (s. d.) med dens angivelser af kronens indtægter, og kendt er også Roskildebispens jordebog fra 1370. Med de skiftende ejendomsforhold, stundom også afgiftsforhold, måtte jordebøgerne naturligt føres à jour. Man kan dog ikke i alle tilfælde være sikker på, at navnene på brugerne er blevet ændrede.

Jordebøgerne findes som bilag ved *jordebogsregnsk.*, ved lens- eller amtsregnsk. (s. d.). Ligeledes ved de private godsregnsk. (i RA. eller LA.), ligesom man i enkelte tilf. vil kunne finde j. ved adelige privatarkiver, som f. eks. Eline Gøyes jordebog fra 1552. I Da. Kanc. før 1660 findes en række indsendte j., således fra 1625 »Jordebøger over bondernes landgilde og hvad enhver kan så og avle, indsendt i h. t. kgl. befaling 1624 $\frac{3}{8}$ «, men kun for Jylland, og fra 1651 findes såvel her som i Rtk.afdelingen eksemplarer af j., indsendt af lensmændene i h. t. kgl. missive 1651 $\frac{17}{1}$. I forbindelse hermed skal nævnes de smst. beroende »Sognepræsternes designationer på gårde, boel og tiendeydere i deres sognekald...« fra 1651 og 1657—58. Til Rtk. indsendtes i begyndelsen af 1660'erne en række forsk. jordebøger, delvis som forarbejder til matrikler, ældre (s.d.). Ved udlæg af jordegods til underhold for rytteriet indrettedes krigsjordebøger (s. d.). I Da. Kanc. vil der som indlæg til ekspeditioner om stamhusets oprettelse kunne findes j., og ved salg af hovedgårde, tinglyst ved landstingene, er j. indført i de i skode- og panteprotokollerne optagne skoder. H.H-T.

jordegne bønder, se bonde og selvejere.

jordemødre. Ordet jordemoder har været kendt siden 1500-årene. I kirkeordinansen 1537 pålægges det præsterne at undervise j., men denne undervisning var af moralsk og religiøs art, og den faglige uddannelse måtte de søge hos en kone, der praktiserede som fødselshjælperke. Med medicinalfrdn. af 1672 kom jordemoder-væsnen i hvert fald på papiret under mere ordnede forhold, idet det bestemtes, at lægerne skulle undervise og overhøre j. Den første jordemoder-eksamen afholdtes 1673, men interessen for jordemoder-væsnen synes hurtigt at være aftaget. I 1701 klagede Kbh.s politimester over, at mange

ueksaminerede kvinder praktiserede som j. Klagen blev gentaget 1703, men først 1714 udstedtes en frdn. for j. Undervisning og eksamination blev henlagt til en jordemoderkommission, men undervisningen var stadig rent teoretisk, idet eleverne henvistes til at søge praktiske uddannelse hos »forfarne jordemødre.« En jordemoderskole oprettedes 1761 på Fødselsstiftelsen. (s. d.). (Litt.: Gordon Norrie: Det danske Jordemoder-væsnens Historie. Særtryk af »Danmarks Jordemødre«, 1935). E. G.

jordfællesskab, se fællesskab.

jordgrav, arkæologisk betegnelse for enkeltmandsbegravelse af simpel konstruktion (træ eller mindre sten). Ordet anvendes kun om yngre stenalders grave, der tilhører samme kulturgruppe som megalitgrave, (s. d.), men som ikke er opført af store stenblokke. Jvnfr. enkeltgrave (s. d.). (Litt.: J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, I, 1938, s. 162). C. J. B.

jordskyld, fast årlig afgift af jord, der hviler på ejendomme, især i købstæder, men også på landet, og som svares til private ejere eller til kongen, enten i naturalier eller penge. J. nævnes allerede i det ældste da. brev af 1085 (se midsommergæld). I J. L., III, 12 og 13 omtales skyld af landbo (fæster), idet 8 ørtug solv i skyld sidestilles med selvejerens jordværdi af 1 mark guld (8 mark solv), således at j. her synes at være $\frac{1}{24}$ af jordværdien, svarende til $4\frac{1}{6}\%$ rente af jordens kapitalværdi. I 1300-årene var j. dog nærmere 10%. Endnu i 1500-årene regnedes med en kapitalisationsfaktor på 24, d. v. s., at jordens kapitalværdi var 24 gange værdien af den årlige afkastning, men i praksis var j. mere varierende. I middelalderen var j. (kornskylden) ofte lig med udsæden, men allerede i 1300-årene lavere, og fra 1500-årene ofte lig $\frac{1}{3}$ af udsæden; jvnfr. landgilde. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 573 ff.). S. AA.

journal er arkivalsk en protokol, hvori indholdet af hver til en myndighed indkommen sag kort anføres under et nr., der derpå påføres sagen: »sagen journaliseres«. Gennem journalens register vil man kunne finde »sagen«. Sagerne lægges i nyere tid som bilag til journalerne og efter journalnr. — Ud for journalnr. i prot. anføres, hvad videre sker i sagen: dato for myndighedens evt. udgående skrivelser med brevnr. (nr. i kopibogen, s. d.), nye indgåede skrivelser i sagen m. m. Kommer sagen igen senere og indføres på et nyt journalnr., vil man efter

det forsk. journalsystem, der bruges, enten »hen-
vise« fra det gl. nr. til det nye (eller »tilbagevise«),
hvis den gl. og nye sag forbliver liggende på
hver sit nr., eller »samvise«, såfremt man lægger
den gl. sag ved den nye.

H. H.-T.

jul er det oprindelige, men endnu uforklarede
navn på den store hedenske midvinterfest, holdt
i Norge og på Island henimod midten af jan.; i
Danm. og Sverige omkring slutningen af jan.
eller begyndelsen af febr. Den hedenske j. blev
fejret ved offerslagning, ved drikkelag, »drikke
jul«, og ved festlege, »lege jul«, til gudernes ære.
Ved kristendommens indførelse i Norden blev
den store midvinterfest flyttet til d. ²⁵/₁₂, og den
store kristne fest for Jesu fødsel overtog det he-
denske navn. I vor nuværende juleskik findes
derfor momenter både fra den oprindelige he-
denske midvinterfest, fra den kristne fødselsfest
og fra den kejserromerske nytårsfest (se nytår).
(Litt.: H. F. Feilberg: Jul, I—II, 1904, J. S.
Møller: Fester og Højtider, II, 1933, s. 261—542,
H. Ellekilde: Vor danske Jul gennem Tiderne,
1943, og samme i Nordens Gudeverden, II,
1926 ff., s. 902 ff. med henvisninger. Sml. også
Hilding Celander: Nordisk jul, 1928).

H. EL.

julemærker. De tolv dage fra jul til helligtre-
konger benyttede man tidligere til at tage varsel
for vejret, idet man mente, at således, som vejret
var i disse dage, ville det blive i de tilsvarende
måneder i det nye år. Man tegnede derfor på
bjælken i stuen 12 rundkredse og udfyldte dem
i løbet af de tolv dage med mærker, som angav
vejret. J. blev derefter stående til næste jul.

E. K.

julestuer eller *legestuer* er en særlig forlystel-
sesform, som i Danm. nåede sin højeste blom-
string o. 1700. Den brugtes både blandt borgere
og bønder og knyttede sig til hele juletiden fra
juleaften til kyndelmisse, da ungdommen sam-
ledes til selskabelighed i stor stil. Tiden blev
fordrevet med selskabslege, fremførelse af bur-
leske figurer (konge, biskop, præst) eller med
forklædning på djævelsvis (julebuk, julevætte).
Lystighederne kunne ofte give anledning til stor
ræd, ikke mindst i købstæderne, hvor man
festede i ølstuer og værtshuse, eller man sam-
ledes i private huse, hvor husværten knap nok
kendte gæsterne. Allerede i 1500-årene ivres mod
nattevagt, forklædning og ploggang. Christian
IV.s frdn. af 1629 forbyder al leifærdig og for-
argelig legen. Et grundskud fik j. ved helligdags-
frdn. 1730 og 1735, da j. blev forbudt på alle
helligdagene og aftenene før. I tiden 1750—1850

forsvandt j., tidligst i Jylland, senest på Sjælland
og Lolland-Falster, idet de afløses af danskestuer.
J. træffes i alle nordiske lande, og mange skikke
genfindes i de ty. spindestuer. (Litt.: H. Grüner-
Nielsen: Julestuer i Spr. og Kult., 1933).

H. G.-N.

junge, jungeværk, brøndvippe, se brønd.

jurat af lat. juratus, edsvoren, bruges i Søn-
derjylland i betydningen kirkevæрге; ordet fore-
kommer ofte i sammensætningen kirkejurat.

J. H.

jurisdiktion, lat., retskreds, domsmyndighed.
Det bruges ikke blot om retsbetjentenes embeds-
område, men også om den myndighed, der til-
kommer enhver embedsmand.

J. H.

jus patronatus, se patronatsret.

justitiarius. I middelalderen bruges udtrykket
j. om en mand, som holder ting, som regel i
kongens navn. Fra Valdemar Atterdags tid anven-
des det næsten udelukkende om Rigens Kans-
ler (s. d.), mens det under enevælden er for-
mændene for de kollegiale domstole som Højeste-
ret, landsoverretterne og Kriminal- og politiret-
ten, der kaldes j. Ved retsreformen 1919 afskaf-
tedes betegnelsen j., som erstattedes af præsi-
dent. I tiden 1674—1758 fandtes både en præsi-
dent og en j. i højesteret, således at præsidenten
kun førte et vist overordnet tilsyn med retten,
mens j. ledede dennes daglige forretninger.

S. I.

justitsprotokoller, se tingbøger.

jydepotter eller *sorte potter* kaldes de sort-
brændte, uglaserede, i reglen uden drejeskive
udførte kar, der i ældre tid brugtes over hele
Danm. De kendes fra den tidlige middelalder,
og mange vil hævde, at de repræsenterer en tradi-
tion fra romersk jernalder. I nyere tid fandtes
det vigtigste produktionssted på Varde-egnen,
men også i Hammerum hrd. og Ulfborg hrd.
blev de tilvirket foruden i Gammelstrup i Fjends
hrd., hvortil man var flyttet fra Skive. Nord for
Limfjorden var Brønderslev det vigtigste cen-
trum, i Østjylland Vorup ved Randers og på
Fyn Vissenbjerg. Produktionen adskilles ved ud-
førelsen og formerne, nogle middelalderl. kar
efterligner samtidige gryder af metal. — J. blev
brændt uden egl. ovn og blev tilvirket af kvin-
der, mens den vigtige forhandling skete ved
mænd. Foruden husholdningskar tilvirkede man
også bikuber, skabilkenhoveder o. s. v. ad denne
vej foruden kakler til ovne. En omfattende sam-
ling af j. findes i Herning Museum. (Litt.: A. G.
Jensen: Jydepotten, 1924, Axel Steensberg i

Folkliv, III, 1939, s. 113—145, H. P. Hansen: Jydepotter og Løb, 1944, s. 6—82, Helge Søgaard i Folkliv, XI, 1947, s. 50 ff., se også pottemageri).

H. SØ.

Jyllands Herregaardsmuseum på Gammel Estrup har til huse på herregården Gl. Estrup ved Auning i nærheden af Randers. Bygningen, der blev skænket til museumsbrug af godsejer V. Uttendal, stammer dels fra middelalderen, dels fra 1600-årene. I det indre er bevaret forsk. interiører med paneler, stuklofter og gobeliner, som danner rammen om samlingen af møbler, malerier, våben og andre inventargenstande fra jyske herregårde. Museets opgave er at samle og bevare minder om den svindende jyske herregårdskultur; det åbnedes 1930 og er en selvejende institution med statstilskud.

H. ST.

jysk er fællesnavn for de indbyrdes meget forsk. dialekter i Jylland med tilhørende oer. I forhold til de to andre da. hoveddialekter (se øsmål og bornholmsk) karakteriseres j. især ved følgende egenskaber: A. Svarende til rigssprogets tostavelserformer på ubetonet -e har j. enstavelsesformer (f. eks. *goor* »gårde«, *tywv* »20«), som dog næsten overalt holdes ude fra de former, der også i rigssproget har een stavelse, ved at have en anden *ordaccent* end disse (f. eks. *goor* »gårde« over for *go'r* »(en) gård«, *tywv* »20« over for *tyw'* »(en) tyv«); de to ordaccenter udtales på forsk. måde i forsk. ordtyper og i forsk. egne, snart som stødløshed over for stød, snart som længde over for korthed, snart som sammensat over for usammensat tonebevægelse. B. Udsagnsordene har nu som regel ingen tal- og personbøjning. De fleste vendelbomål og en del af østjysk har tre grammatiske køn, hankøn, hunkøn og intetkøn, de øvrige dialekter kun to, fælleskøn og intetkøn. Vest- og sønderjysk har foransat, vendelbomål og østjysk efterhængt bestemt kendeord. Fortids tillægsmåde bøjes ikke i køn og tal. Se iøvrigt under vendelbomål, vestjysk, østjysk og sønderjysk. (Litt.: K. J. Lyngby: Udsagnsordenes bøjning i jyske lov og i den jyske sprogart, 1863, K. J. Lyngby's Jyske Grammatik, 1942, P. K. Thorsen: Nørrejysk Lydlære, 1886; H. F. Feilberg: Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål, I—IV, 1886—1914).

A. B.

Jyske Lov, se love.

jøgere. Til sikring af hæren og indhentning af efterretninger brugtes særlige folk, uddannede til selvstændig optræden, udnyttelse af terrainet og god skydning. Da man hertil hovedsageligt hvervede j., brugtes dette ord som betegnelse for disse

soldater. Favins J. korps 1762—63. Sjællandske og holstenske J. korps oprettedes 1785, i den flg. tid en del flere, ligesom der knyttedes j. kompagnier til regimenterne. Deres taktik vandt efterhånden mere og mere indpas i fodfolksreglementerne, så de særlige j.-korps 1861 blev overflødige og ændredes til batailloner. (Litt.: Waagepetersen og Norrie: Fortællinger af 18. Bataillons Historie, 1935).

G. NO.

jøder havde oprindeligt ikke tilladelse til at komme til Danm., men 1657 fik J. Diego Teixeira ret til at rejse rundt i landet og drive handel. Efterhånden bosatte flere j. sig her, især i Kbh., Fredericia, Nakskov og Ribe. I Fredericia fik de bygget en synagoge 1719, i Kbh. 1766 (brændt 1795; genopbygget 1833). Fra slutningen af 1700-årene arbejdedes der på at skaffe de tidl. ildsete j. ligeberettigelse med landets øvrige indbyggere. 1788 fik de adgang til lavene, 1798 til universitetet og 1802 til at købe grundejendom og drive landbrug. Fuld politisk ligestilling opnåedes først ved grundloven 1849. Fraregnet en kort forfølgelsesperiode i besættelsestiden har j. siden 1849 kunnet glæde sig ved fuld adgang til at deltage i samfundslivet, og mange j. har indtaget en fremtrædende plads i handel, industri og videnskab. — 1813 blev det forbudt officielt at bruge betegnelsen j., der skulle afløses af »mosaiter«. (Litt.: Michael Hartvig: Joderne i Danmark i tiden 1600—1800, 1951).

B. K.

Jørgens dag, st., ²³/₄. St. Georg (Jorgen), der døde som martyr under Diocletian 303, var en af den kat. kirkes vigtigste helgener. Legenden fortalte om den tapre ridders kamp med dragen. Til ære for ham opførtes sygehuse for de spedalske. Han er Englands skytshelgen.

E. K.

Jørgensgårde, St. kaldtes spedalskhedshospitalerne i Danm. Det første stiftedes af biskop Absalon i slutningen af 1100-årene i Speilsby nord for Stege, og i løbet af de flg. to århundreder oprettedes ialt 30 S. J. i Danm., således at hver større købstad havde sit spedalskhedshospital. De blev nedlagt af Christian III 1542, da spedalskheden (s. d.) herhjemme næsten var forsvundet. (Litt.: Edv. Ehlers: Danske Sct. Jørgensgaarde i Bibliothek for Læger, 7. r., IX, 1898, s. 243 og 639).

E. G.

Kåd er et sønderjysk udtryk, der til den nyeste tid er blevet brugt om et husmandssted. Det er næppe anvendt i kongeriget og stammer muligvis fra det tyske Kathe. En kådner var en husmand, der som regel havde eget hus med jord

eller græsningsret og en mindre besætning. I modsætning til gårdmanden havde han dog aldrig andel i den rebdragne jord. Grænserne mellem de forsk. slags husmænd er i Sønderjylland dog meget usikre; forholdene varierede fra egn til egn og fra århundrede til århundrede, og der fandtes mange forsk. betegnelser for husmænd. Regeringen søgte nu og da at bringe orden i de forvirrede forhold, men tilsyneladende uden større held. De almindeligst forekommende udtryk er inderster (s. d.), husinderster, hyreinderster (s. d.), forbedelser (s. d.), landbolsmænd (se bol), toftebolsmænd (s. d.), toftæværing (s. d.) samt kådner. De fire sidstnævnte havde gennemgående eget hus, hvortil der hørte en del jord eller visse græsningsrettigheder, men det var dog ikke så sjældent, at selv inderster havde hus og jord. (Litt.: Max Sering: *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein*, 1908, s. 232 ff.) J. H.

kårde, et blankvåben med lige klinge og bøjle-fæste, især beregnet til stød. K. blev i slutningen af 1500-årene det alm. anvendte sidevåben og holdt sig til militært brug til henimod 1800, hvor den afløstes af sabelen (s. d.). Også til civil festdragt bares k. i de lidt højere samfundslag langt op i 1700-årene. A. H.

kabellængde er i følge lov af $10\frac{1}{2}$ 1861 = 100 favne = 300 alen. S. AA.

kabinet. Et kasseagtigt møbel på åben bordfod med et par låger (sml. kontorer), bag hvilke mange små skuffer og i midten, som regel bag endnu en lille låge, et rum, ofte udformet som en miniatyresal med spejle på væggene, søjler i hjørnerne og tavlet gulv. Det er dette lille »kabinet«, der har givet hele møblet navn. K. blev udført i meget fine materialer, elfenben, ibenholt og skildpadde. (Litt.: *International Møbelhaandbog*, 1945—47). H. ST.

Kabinetetsarkivet. Kabinettet var (er) et kontor, hvorigennem kongens mere private korrespondance besørgedes; endvidere indsendtes til det forest. fra koll., men der findes også i det allehånde projekter og forslag, direkte stilet til kongen. I spidsen for kabinettet stod en *kabinetsekretær*, en titel, der først træffes i 1. halvdel af 1700-årene. En vis sammenblanding mellem kabinet og partikulærkammer (s. d.) har fundet sted. Når der i RA. findes sager fra K. allerede fra Frederik IV.s tid, er det et kunstigt dannet arkiv, da der først fra 2. halvdel af 1700-årene er tale om et egentligt K. Af særlig hist. interesse er arkivet fra tider med kabinettsregering, d. v. s. hvor kongen regerede uden om koll.

gennem kabinettet enten personligt eller ved rådgivere (som Struensee; se Holger Hansen: *Kabinettsstyrelsen i Danmark 1768—1772, I—III*, 1916—23). H. H. T.

kabuds, skindforet mandshue, syet af 4 stykker, de 2 bageste så lange, at de kunne knappes ned om halsen eller slæes op bag på hovedet. E. A.

kag af mnt. kaak, skampæl. Et straffeinstrument, i reglen anbragt på byens torv og her i Danm. kendt allerede i middelalderen. Anvendes oprindeligt ved hudstryking, idet forbryderen var bundet til k. under piskningen; men senere kom k. også til at spille en rolle ved andre straffe, f. eks. afhugning af fingre eller øren, idet de afhuggede legemsdele blev fastsømmet til k. Kagstrykning, der medførte æreløshed, afskaffedes først 1866. (Litt.: Hugo Matthiessen: *De kagstrøgne*, 1919, Sigurd Schoubye: *Om kagmanden fra Tønder*, 1950, *Kampen mod Forbrydelsen, I—III*, 1951—52). S. I.

kakkelovne. Kakkellovnenes udviklingshist. er for de første stadier vedk. ret dunkel. En af de første ovntyper bestod af en lerkappe omkring fyrstedet (reminiscenser heraf bevaret i bageovnen). For at lette varmeafgivelsen indsattes i lervæggen tyndvægede lerpotter med bunden ind mod ilden, hvorved hele ovnens overflade blev større. Potterne, der kaldtes kakler (s. d.), er fundet fra middelalderen og deres anvendelse i lerkappeovne har været kendt helt op i forrige århundrede i de jyske pottetovne. Imod middelalderens slutning blev kaklerne gjort firkantede og mistede deres karakter af potter. De blev ofte glasserede og forsynede med relieffer med bibelske motiver eller forestillende dyder, sanser o. l. i sammenhørende serier. Ovnens bestod da af en nedre firkantet del og en mindre rund eller kantet overdel. Anvendelsen af jern, først til den nedre del, senere til det hele, fortrængte ikke benævnelsen k. Men også den skik at have relieffer på kaklerne overførtes til jernovnene.

I Danm. dominerede allerede i renaiss. den særlige ovntype, som kaldes bilæggeren (s. d.). Den blev indtil ca. 1630 bygget af jernplader af sydty. fabrikat, derefter af plader fra de norske jernværker indtil adskillelsen fra Norge 1814. Ovnpladernes ofte veludførte relieffer med bibelske eller klassiske motiver, med det norske rigsvåben o. l., blev gennem mange år en inspirationskilde for almuekunsten.

I løbet af 1700-årene indførtes den fritstående *etageovn*, hvor indfyringen skete fra selve stuen, og hvor rogen gennem portalformede etager fik

bedre lejlighed til at afgive sin varme end i bilæggeren. Efter 1814 overtog da. fabrikker fremstillingen af k., og under indflydelse af de o. 1800 ret alm. runde porcelainsovne, fik k. den runde form, som har været alm. helt op i dette århundrede. (Litt.: J. Olrik: Gamle Jærnovne fra tiden 1550—1800, 1912. Oversigt over litt. om jærnovne i A. Nygård-Nilssen: Norsk Jernskulptur, 1944).

H. ST.

kakkelstue, dagligstue, se stuehus.

kalder, af lat. *caccabulis*, lille potte. Små lerpotter, som med bunden ind mod ilden blev anbragt i lervæggen i middelalderens og renaissance-tidens lerkappeovne. Lerpotterne gav ovnen en større overflade og derved bedre varmeafgivelse. K. ændrede senere form og blev firkanterede og ofte smykket med relieffer. (Litt.: E. Hannover: Keramisk Haandbog, 1924).

H. ST.

kald og **varsel**, stævning med det dertil hørende varsel, hvis længde i ældre ret bl. a. afhæng af afstanden til tinget. Afkald på k. og v. medførte ligesom i nutiden, at den person, som havde meddelt afkaldet, ikke bagefter kunne påberåbe sig, at han ikke var lovlig stævnet. s. i.

kaldsbog, se liber *daticus*.

kaldsbrev, åbent brev, hvorved den person eller myndighed, som havde kaldsretten til et gejstligt embede, udnævnte en mand til at beklæde embedet, jvnfr. D. L. 2—3. K. meddeltes også degne, klokkere, organister, rektorer og lærere. Bisparkivernes kopier af og kopibøger over k. er en værdifuld personalhist. kilde.

P. B.

kaldsmænd. ¹⁾ stævningmænd, ²⁾ de 7 personer, som i tiden før D. L. valgtes af sogne-mændene for at kalde en ny præst. s. i.

kaldsret (*jus vocandi*), retten til at kalde præst ved en kirke, tilkom efter middelalderl. kirkeret overvejende en højere kirkelig myndighed (især biskop eller paven). Dog gennemkrydsedes denne tanke af patronatstanken, hvorved lægfolk i realiteten kunne få stor indflydelse på k. Efter reform. gik k. over til sognemenigheden, senere til landets overste herre. I videre forstand bruges ordet k. mindre nøjagtigt om retten til at præsentere en kandidat til et ledigt kald (*jus præsentandi*).

B. K.

kalender. Den kristne kalender er en fortegnelse over årets dage, ordnet i uger og måneder og med angivelse af de kirkelige festdage. Af disse er nogle faste og andre bevægelige. De sidstes plads er afhængig af påsken, som fejres den første søndag efter første fuldmåne efter

forårsjævndøgn (²¹/₃). Påsken kan derfor tidligst indtræffe ²²/₃ og senest ²⁵/₄. Kalender bruges også som betegnelse for de regler, hvorefter årets længde fastsættes, den julianske og den gregorianske kalender, se ny stil. (Litt.: R. W. Bauer: *Calender for Aarene 601 til 2200*, 1868, H. Grotefend: *Taschenbuch der Zeitrechnung*, 6. udg., 1928).

E. K.

Kalendæ, i den romerske kalender den første dag i måneden, oprindeligt vistnok den dag, da månesejlen første gang kunne ses om aftenen, jvfr. dateringsmåde.

E. K.

kalenter var i middelalderen en art gejstlige gilder, der synes at have fået deres navn af, at medlemmerne samledes til møde på den første dag i måneden (*kalendæ*). Efter reform. bibeholdtes k. i reformeret skikkelse og fik særlig betydning som det organ, gennem hvilket biskoppernes synodalmonita blev kundgjort for præsteskabet. Fra mange egne foreligger bevarede statuter for kalenter. (Litt.: Da. Mag., 7. r., IV, 1943—48, s. 233—53).

B. K.

kalkmalerier. Danm.s k., såvel de rom. som de senere, er malet på tort underlag (al secco), de rom. på glittet puds, de senere på hvidtekalk. De rom. k., der bærer præg af deres byzantinske oprindelse, er præget af ophøjet ro; de er uden perspektiv og bevægelse, men med store, klare farveflader, glorieerne ofte i ægte forgyldt stukrelief. Personernes dragter er som regel et folderigt gevandt. Motiverne er ret faste: Kristus i sin herlighed, blandt sine apostle, scener iøvrigt fra Kristi liv, helgen- og stifterbilleder, sjældnere gammeltestamentlige motiver. — De got. k., der ikke når de bedste rom. i ædel skønhed, er i den ældste tid yndefulde og livlige, senere grovere og ligefrem spralske, ofte præget af djærvhed og lune. De gengiver bibelens ord i billeder og dvæler lige gerne ved Kristi lidelseshistorie som ved makabre helvedsscener. Da personerne er klædt i tidens dragter og verdslige scener ofte indblandes, giver de got. k. samtidig et udmærket indblik i tidens kulturhist. — Efter reform. overhvidtedes de fleste k., og de få senere billeder fra renaissance. er ikke fremragende. Efter midten af 1800-årene påbegyndte man fremdragningen og restaureringen af de gamle k. (Litt.: J. Magnus-Petersen: *Kalkmalerier i danske Kirker*, 1895, Poul Nørlund og Egmont Lind: *Danmarks romanske kalkmalerier*, 1944, Broby Johansen: *Den danske billedbibel*, 1947, Fr. Beckett: *Danmarks Kunst*, 1924—26, *Danmarks Kirker, sagregistre og kunsthist. oversigter*).

E. M.

Kallske samling. Håndskriftsamling på 688 nr., som Kgl. Bibl. 1821 erhvervede efter professor Abraham Kalls dod. Samlingen består væsentligt af mss. vedr. Danm.s og Norges indre hist. og top., deriblandt generalkirkeinspektør *Jessens* værdifulde samlinger til Norges beskrivelse; desuden findes afskrifter af en del sagahåndskrifter og et pergamenthåndskrift fra 1100-årene med tekster af kirkefaderen Hieronymus. (Fortegnelse over K.s. i Bibliotheca Kalliana, I, 1822, s. I—XLIV, E. Gigas: Katalog over Det kongelige Bibliotheks Haandskrifter vedr. Norden, særlig Danmark, I—III, 1903—1905, se også kongelige Samling, Gamle og Ny og der anført litt.). A. F.

kalmank, se *callemarque*.

kaminhus, et beboelseshus med *kamin* til opvarmning m. m., modsat *ovnhuset* (s. d.). Kaminhuset er rådende husform i Syd- og Vesteuropa og er ligeledes alm. i Vestdanm. og i store dele af Norge og Sverige. sv. j.

kamisol, ærmelos undertroje til mænd, ofte af kostbart stof. Brugtes under troje eller kjortel. Vestens forgænger. E. A.

¹)**kammer** eller *kammers* er i reglen et mindre værelse eller rum, hvis brug som oftest er nærmere angivet ved en sammensat benævnelse som *gæste-*, *pigekammer(s)* o. s. v. Nogle steder betegner det usammensatte ord *kammer(s)* imidlertid overstestue (s. d.), andre steder *mellemstue* (stue mellem daglig- og overstestuen) eller *dagligstuen* (tillige sengekammer), der ligger bag køkkenet (se også *stuehus*). sv. j.

²)**kammer** anvendes ofte som forkortelse for Rtk. J. H.

kammerdug, af Kamertuch, stof fra Kamerik eller Cambray, engelsk Cambric. Fineste hør-lærredsvævning. Kendt fra 1500-årene. Oprindeligt vævet i underjordiske, fugtige kældre, for at garnet kunne holde sig smidigt. E. A.

kammermester eller på lat. *camerarius* var en kgl. embedsmand. Navnet kommer af, at han arbejdede i kongens kammer, et udtryk der især bruges om skatkammeret, og selvom der kun foreligger forholdsvis få oplysninger om hans virksomhed, kan der næppe være tvivl om, at hans vigtigste opgave var at forvalte kongens og rigets finanser, så hans stilling på mange måder svarede til den senere rentemesters. K. forekommer første gang sidst i 1100-årene og nævnes indtil ca. 1470, hvorefter embedet næppe blev besat. (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 41—42, Wil-

liam Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 63—82). J. H.

Kammerretten. 1660 bestemte en frdn., at Kammerkoll. (Rtk.) skulle pådømme sager om statens indtægter, for at disse sager hurtigere kunne afgøres. I denne egenskab af domstol kaldtes Rtk. Kammerret. Dennes nærmere organisation skete først ved kammerretsordningen af 1684. Den ophævedes af Struensee. Dens arkiv, prot. og pk., findes i Rtk.s arkiv og giver vigtige bidrag til oplysning om embedsmænds regnskabsførelse i ældre tid. (Litt.: Carl Christensen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I, 1908, s. 95 ff. og II, 1922, s. 179 ff. Fortegnelse over arkivet i Vejl. Arkivr., II, 1892, s. 54 f.). H. H-T.

Kanaldirektionen. 1774 nedsattes en kommission, *Kanalkommissionen*, med den opgave at fore tilsyn med anlægget af Eiderkanalen eller den slesvig-holstenske kanal, der åbnedes 1784. Kommissionen fortsatte også efter 1784 og fik 1796 overdraget sager vedr. anlæg af en kanal ved Odense. 1804 afløstes den af K., der igen 1811 efterfulgtes af *Kanal-, Havne- og Fyrdirektionen*, der bestod til 1816, da dens sager overgik til Generaltoldkammerkollegiet (s. d.). I dets arkiv findes også de af nævnte tre institutioner efterladte arkiver (Vejl. Arkivr., II, s. 284—292). H. H-T.

kanapé. Bænk eller sofa, hvis ryg og ben dannes ligesom af tre sammenstillede stole. Denne møbeltype opstod o. 1700 og var yndet helt ind i 1800-årene. H. ST.

kancelli, se Danske Kancelli og Tyske Kancelli.

Kancelliets Brevbøger, se brev bøger.

kancelligods. I Sønderjylland var k. en mellemting mellem frigårde (s. d.) og de egl. adelige godser. Navnet hidrører fra, at de stod uden for herredsjurisdiktionen, idet de var henlagt direkte under kancelliet, fra overrettens oprettelse under denne. K. havde ikke domsmyndighed over underliggende fæstere. I Nordslesvig var Mejerholm, Hestholm, Hajstrupgård og Høgebjerg k. (Litt.: Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte, LI, 1932, s. 170 f., Ludwig Andresen: Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern, 1943, s. 169).

P. K. I.

kande, rummål, især for honning, men iøvrigt for ol o. l. Mest alm. var en k. 4 pottes, men flere steder i Jylland var den 2 pottes. Honningtønden deltes i 30, 32, 36 eller 40 kander. Iflg.

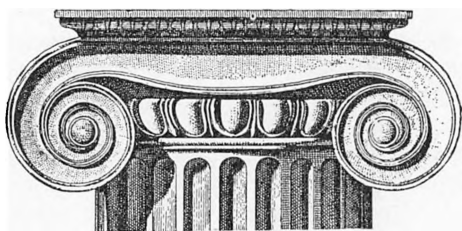
frdn. $\frac{30}{8}$ 1687 blev tønden fremtidig 144 potter = 72 kander = 139 l. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 196 f).

S. AA.

kane. En i visse da. egne, bl. a. i Vejleegnen, benyttet betegnelse for en båd, dannet af en udhulet egestamme, en skibstype, der normalt kaldes *ege* eller *knubskib*. Forsk. germanske sprog bruger sprogformer af samme rod til at betegne hule ting, skåret i eet stykke træ, f. eks. en slæde. I Danm. kendes ingen kane (slæde) af denne type, hvorimod et svensk fund af en knubslæde er tidsfæstet til romersk jernalder (Litt.: Spr. og Kult., XIII, 1944, s. 59 f.).

K. K.

kanevas, se *cannifas*.

Kannelurer.

kannelurer, smalle, lodrette, rundhulede furer på søjle- og pilasterskafter. Fra den antikke ark. overtaget af renaiss.s bygningskunst og dekora-tionsstil.

AA. R.

kanniker kaldes de menige medlemmer af kapitelsamfundene. Efter kapitlernes beskaffenhed taler man om *regulære* og *sækulære* k. Vigtig er også adskillelsen mellem de ældre, fuldt berettigede k., der besad stemmeret i kapitlets anliggender (*votum in capitulo*) og havde en bestemt stol i koret (*stallum in choro*), og de yngre (*juniores*, *domicelli*), der underholdtes af kapitlet og befandt sig på uddannelsens stadium. Man sondrede også mellem de k., der havde opnået et præbende (*canonici in floribus*), og dem, som endnu stod på ekspektancelisten (*canonici in herbis*). — Ved kannikebordet (*mensa canonicorum*) forstås indbegrebet af de formueobjekter, der er henlagt til underhold for k. Kanonikat bruges om selve kannikens embede. Smln. præbende.

B. K.

kanon, græsk, bruges om en bestemt fastsat afgift af grundejendom, der skal erlægges til grundherren.

J. H.

kanonisk ret, den katolske kirkeret, der i tidl. tid også fandt anvendelse i Danm. Den omfattede dels den for hele kirken (den alm. kirkeret),

dels den for den enkelte kirkeprovins, eller det enkelte stift gældende ret (den specielle kirkeret) og var altid fastsat af kirkens egne myndigheder. Den alm. kirkeret indeholdtes navnlig i *Decretum Gratiani* (fra ca. 1150), *Liber Extra* (fra 1234), *Liber Sextus* (fra 1298) og *Clementinæ* (fra 1317), der siden 1500-årene tilsammen betegnedes som *Corpus Juris Canonici*. Den specielle kirkeret omfattede især provinsial- og synodalstatuter. Ved reform. mistede den kanoniske ret sin gyldighed i Danm.

S. I.

kansler. Betegnelsen k. (af lat. *cancellarius*) træffes allerede på Valdemar I.s tid som navn på den embedsmand, der forestod kanc. Han havde at gøre med udfærdigelsen af kongebreve og forvarede kongens segl. Ved siden af ham findes fra 1300-årene en rigens kansler (s. d.), knyttet til rettertinget og opbevarende det her brugte segl (indsegl til sager, *sigillum ad causas*). Embedet søm rigens k. ophørte 1660, kanslerembedet først 1730. Griffenfeld førte titel af rigskansler, de to sidste kanslere af storkansler.

H. H-T.

kantonement. Det område, inden for hvilket en troppeafdeling udenfor garnisonen midlertidigt anbringes under tag hos beboerne. Efter antallet af folk i det enkelte kvarter tales om spredt eller sammentrængt k., evt. alarmkvarter.

G. NO.

kantor havde i middelalderens store kirker til opgave ikke blot at lede kirkesangen, men også at tilrettelægge hele gudstjenesten i dens mange forsk. former. K. indtog derfor en fremtrædende plads i det hierarkiske system, og i kapitlerne regnedes hans embede (*cantoratus*, *kantori*) til prælaturerne. Efter reform. sank stillingen ned til blot at være en leder af kirkesangen.

B. K.

kapellan. Ordet synes afledt af *capella*, oprindeligt et sted, hvor Martin af Tours' korte kappe (*capella*) blev gemt. Vogterne af denne kaldtes k., der senere blev en betegnelse for præster af lavere grader. Ordets nøjagtige betydning hvert enkelt sted er ofte meget vanskelig at fastslå, især i reform.tiden. Efter reform. tales om *personelle k.* (»Medtjenere udi Ordet«) og *residerende k.* En særlig klasse af de sidstnævnte er *k. pro loco*. Nu er betegnelsen k. gennemgående afløst af *hjelpepræst*.

B. K.

kapervæsen. I 1400- til 1700-årene udstedte krigsførende lande ofte kaperbreve til neutrale magters eller til deres egne undersåtter, der gav disse ret til at fore krig mod landets fjender. I

løbet af 1700-årene forbød dog mange stater deres borgere at tage imod kaperbreve fra andre magter. I Danm. fik kaperiet størst betydning under kampen med England 1807-14, (reglement af $\frac{28}{3}$ 1810). Systemet modte efterhånden voksende uvilje, og ved Pariser-deklarationen af $\frac{16}{4}$ 1856 blev kaperiet forbudt og har med en enkelt undtagelse ikke siden været drevet. (Litt.: Kay Larsen: Danmarks Kapervæsen 1807—14, 1905).

K. K.

kapitel, se domkapitel.

kapitelstakster. Middelprijs for korn og enkelte andre landbrugsvarer. De første k., der omtales allerede fra middelalderen, fastsattes af domkapitlerne med henblik på afløsningen i penge af de naturalydelser, som tilkom dem. I nyere tid gik fastsættelsen af k. over til stiftsøvrighederne, og den kom efterhånden til at hvile på et kompliceret system af indberetninger. K. har i tidens løb spillet en ikke helt ringe rolle ved bestemmelse af landmænds ydelser i forsk. forhold. Som et eksempel kan nævnes afløsningen af naturaltjenden i 1800-årene. Statens Statistiske Bureau udgav 1904: Kapitelstakster i ældre og nyere Tid, der indeholder oversigter over k. for årene 1600-1902 samt en redegørelse for kilde-materiale o. s. v.

SI. J.

kapitæl, søjle- eller pilasterhoved. Foruden de 3 græske hovedtyper, *dorisk*, *jonisk* og *korintisk* kan nævnes *kompositkapitæl*, der er sammensat af jonisk, korintisk og toskansk. I middelalderen udvikledes mange særformer, f. eks. terningkapitæl, klokkekapitæl og det got. bladkapitæl, hvor dyr og menneskeskikkelser kunne sno sig mellem naturalistiske plantemotiver. I renaiss.tiden forenkledes i da. billedskærerarbejder de klassiske k. former stærkt. I bogsats bruges k. om skriftbilleder af litter »store« bogstaver.

AA. R.

kaplak. Visse procenter af fragten, der tidligere betaltes skipperen af befragteren. Af hollandsk kaplaken, toj til en hue (kap), der ydedes in natura for ikke at friste skipperen til at gå under dækket i ondt vejr. Tjente således til, at han varetog befragterens interesser godt. I sin gl. form er denne godtgørelse nu forbudt i soloven, men k. benyttes stadig, beregnet på tilsvarende måde, men beløbet betales nu af rederen.

K. K.

kappe, de krumme flader i en hvælving (s. d.)

karabin, et (som regel kort) ryttergevær, der fortes hængende i et bandoler over skulderen, hvorfor det også kaldtes *bandolerrør*.

A. H.

kapperøllike, af fransk chape = kåbe eller

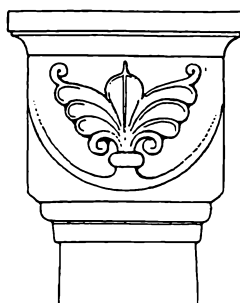
kappé. K. betegnede oprindeligt hættten på kappen eller kåben. Fra 1100-årene en selvstændig hætte med skulderslag. Bevaret i almuens mandsdragt til nutiden. I almuens kvindedragt betegnede k. en stor kyse af pap, betrukket med blomstret kattun eller sort fløjl.

E. A.

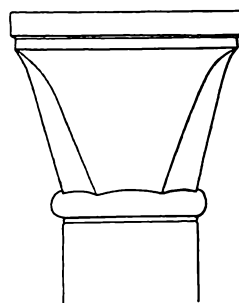
karakteriseret. Tillagt højere titel end vedk. tilkom i sin stilling. Medførte højere rang, evt. tjeneste m. m., men ikke løn. Tidligere alm. som belønning eller for at udligne uligheder ved avancement, der dengang fandt sted regimentsvis. (Litt.: Jens Johansen: Frederik VI.s Hær 1784—1814, 1948).

G. NO.

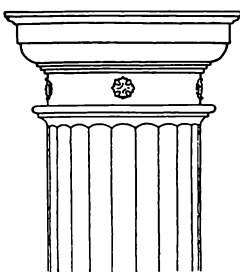
karlekammer, i adskillige egne kaldt herberg (s. d.), nogle steder *drengeherberg*, *svendekammer* o. l. O. 1900 var det ganske alm., at man

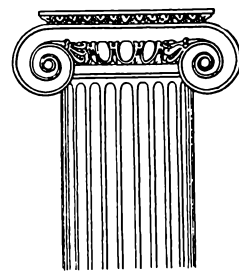
Terningkapitæl.

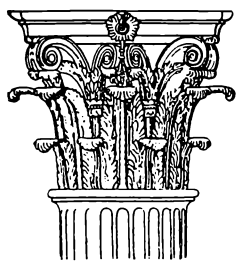
Trapezkapitæl.

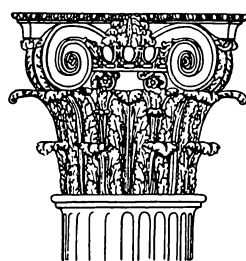
Dorisk kapitæl.

Jonisk kapitæl.

Korintisk kapitæl.

Kompositkapitæl.

rundt om i bøndergårdene fandt karlekammeret anbragt umiddelbart op til stalden eller dog i nærheden af den. I ikke ubetydelige dele af landet er dette forhold imidlertid noget ganske nyt, der først har vundet indpas i lobet af 1800-årene; tidligere havde man mange steder intet særskilt karlekammer, idet karlen(e) havde sengeplads i et af beboelsens rum, og hvor man havde karlekammer, fandtes det snart i stuelængen, snart i en af udlængerne, gerne en sidelænge, stødende op til stuelængen, uden hensyn til om den var staldlænge eller ikke. Hyppigt har karlekammeret tillige været *selekammer*, samt ikke så sjældent også opbevaringsrum for andre ting, og ofte var det anbragt ved siden af huggehuset (s. d.). Det er forhold, der viser, at karlekammeret er et gl. *herberg* (se: stuehus). sv. j.

karmeliter-ordenen synes stiftet ca. 1165 af en korsfarer Berthold på *Karmels Bjerg*. 1171 eller 1209 fik den en streng ordensregel, stadfæstet 1226 af pave Honorius III. Ordenen vandt stor udbredelse, men fra ca. 1460 spaltedes den i en strengere og en mildere afdeling. 1410 kom k. til Danm., hvor de på grund af deres ordensdragt kaldtes »Hvidebrodre«, grundlagde et kloster i Landskrona og blev især yndede af Erik af Pommern. Senere fik de klostre i andre købstæder, f. eks. i Helsingør, hvor meget anseelige klosterbygninger endnu findes. 1517 fik de et studiehus (nu Walkendorfs Kollegium) i Kbh. K. interesserede sig levende for studier. Deres ypperste mand i Danm. var lektor Poul Helgesen, den bekendte kronikeskriver. (Litt.: Vilh. Lorenzen: *De danske Klostres Bygningshistorie*, V, 1924). B. K.

karnis, profil sammensat af et konkavt og et konvekst led. En *klokkprofil* er en omvendt k. AA. R.

karre. Ordet betyder egentlig trillebør, og udtrykket at »arbejde i karren eller skubkarren« anvendtes — især i Sønderjylland — om straffefanger, der afsonede straf i Rendsborg eller et andet tugthus og forrettede tvangsarbejde der. P. K. I.

kartegilde. Når en bondekone i ældre tid skulle have lavet toj, sendte hun bud efter nabo-pigerne og bad disse hjælpe til med kartningen. Om aftenen mødte karlene, og så blev der holdt lidt fest. H. P. H.

kartek, klædeagtigt stof, kendt fra 1500-årene. E. A.

karteuser-ordenen stiftedes 1086 af Bruno af Köln i klippekloften *Chartreuse* ved Grenoble og

stadfæstedes 1176 af paven. K. fulgte Benedikt af Nursias regel, men i skærpet form, særlig m. h. t. streng tavshedspligt. K., der bærer en hvid ordensdragt, har især indlagt sig fortjeneste af den kirkelige kunst. — 1163 indkaldte ærkebiskop Eskil af Lund nogle k., der fik et kloster i Asserbo i Nordsjælland, men det hårde klima jog dem på flugt, og de vendte tilbage til Frankrig. Derimod fandtes til reform. et k.-kloster i Aarhus. B. K.

kartouche, ornamental ramme, opstået i Italien på grundlag af klassiske motiver, fuldt udviklet ved udsmykningen af Fontainebleau i Frankrig og derfra spredt over Europa. Til Danm. kom den især gennem nederlandske ornamentstik. Renaiss. kartouchen søger i relief tilsyneladende at gengive plader af et elastisk stof, hvis kanter er udtungede og gennemhullede, og hvor en underliggende plades flige går gennem en overliggendes huller. Det hele udsmykket med

Bruskværkskartouche.

masker, festoner (s. d.) og frugtklaser. Rokoko-kartouchen er et rammeornament, opbygget af stilens dekorationsmotiver. Med den stilrene nyklassicisme bortfaldt k. (Litt.: C. A. Jensen og E. Rondahl: *Stilarternes Historie*, 1912, s. 225 ff.). AA. R.

kartove, en i 1500- og 1600-årene brugt betegnelse på en forladekanon af stort kaliber. Efter dettes størrelse tales om kvarte, halve, trekvarte og hele k., svarende til en kuglevægt på 12, 24, 36 og 48 pund. A. H.

karvesnit. Dekoration, karvet (skåret) i træ, oftest ordnet i rosetter, cirkler og stjerner.

E. M.

karvestok. En af de ældste former for regnsk. i pengesager bestod i, at man med en kniv skar furer (karve) i en firkantet træstok, hvor hver af disse furer så stod for en bestemt værdi. Ofte var det således, at debitor og kreditor havde hver sit eksemplar, som sammenlagt udgjorde en firkantet stok. Furerne blev da skåret i den sammenlagte stok, og man kunne så til enhver tid ved at holde de to eksemplarer sammen se, om de to parter regnsk. stemte overens. På samme måde har man inden for bylavet brugt en mindre k. eller karvepind, se talstok, til opnotering af hver bymands forseelser.

P. H. K.

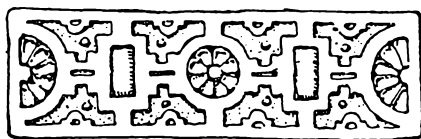
kasak, casiac, i 1500-årene overtroje med løst-hængende pyntærmere. Fra 1660erne lang k., persisk mode. Også til kvinder brugtes knælæng, løs k. som overkjole.

E. A.

kasemat. Skudsikkert rum i fæstningsanlæg til beskyttelse af mandskab og opbevaring af ammunition og materiel, til tider indrettet til forsvar, f. eks. flankering af grav. Opførtes af mur eller beton, dækket af jord. (Litt.: Forelæsninger over Krigsbygningskunst ved den kgl. militære Højskole 1832—34, 1832—37).

G. NO.

kassetter, forsænkede felter, i reglen firkantede (kasseformede) og ofte med en roset i midten. Grundformen er den romerske arkitekturs loftkassetter. I renaiss.tiden et yndlingsmotiv for billedskærere som fladsnitsornament, der har

Kassetteværk.

nogen lighed med smedearbejder, beslagornament, i retkantede og rundede bånd, der ofte indfatter ædelstensefterligninger. Brugtes også af stenhuggere. (Litt.: C. A. Jensen: Danmarks Snedkere og Billedsnidere, 1911, s. 18 ff., Vilh. Slomann: Guld og Ædelstene i Middelalderens Kunst, 1944, s. 76 ff.).

AA. R.

kashmir, oprindelig navnet på kipret uldstof af k. gedens uld. Navnet er senere overført på fine uldstoffer af europæisk tilvirkning. K. sjaler, meget fine uldne sjaler med smukke mønstre og farver, vævet i Kashmir (stat i britisk Ostindien). Sjalerne indførtes til Europa på Napoleons tid,

men efterlignedes efterhånden i ty., franske og engelske fabrikker under navn af franske sjaler.

E. A.

kassemur, består i modsætning til *fuld mur* af 2 skaller af murværk om en kerne af brokker og kampesten. Karakteristisk for rom. kvadernurværk.

AA. R.

kast, se ol.

kastel, se citadel.

katekisation. Allerede i oldkirken og middelalderen brugtes k. som forberedelse til dåb og nadver, men først efter reform. kom k. til at spille en meget fremtrædende rolle ved gudstjenesten. Biskopper som Peder Palladius, Hans Poulsen Resen og Jesper Brochmand drev ivrigt på med den, og i pietismens tidsalder genoptog man med fornyet kraft k. Også oplysningstiden viste megen interesse for k. og uddannede særlig den sokratiske metode, der i modsætning til tidligere tiders udenadsterperi ville lokke svarene ud af bornene og fremhjelpe deres evne til selvtenkning.

B. K.

katekismer. Ved k. forstås lærebøger, specielt i den kristne religions hovedlærdomme, affattet i spørgsmål og svar. Skont der kendes former af k. fra ældre tid, er det dog især Luther, der 1529 skabte den klassiske k. i større og mindre skikkelse. Navnlig Luthers lille k. gik siden da sin sejrsgang. På da. grund overførtes den første gang 1532 af Jørgen Jensen Sadolin, derpå 1537 af Peder Palladius. Særlig betydning fik siden en række k. oversættelser og bearbejdelser ved Hans Poulsen Resen 1608 ff., som dannede grundlaget for talrige senere k., indtil der 1814 kom en ny, autoriseret k. oversættelse (ved J. P. Mynster). (Litt.: J. P. Mynster: Blandede Skrifter, V, 1857, s. 239—98, A. Chr. Bang: Dokumenter og studier vedrørende Den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker, I—II, 1893—99).

B. K.

Kathrine dag, ^{25/11}. Catharine døde som martyr under kejser Maximian. Indtræffer vinteren i Karens uge, bliver det streng vinter.

E. K.

katskud, se udskud.

kattun, cartun, engelsk cotton = bomuld. Groft, glat bomuldsstof med mønstre, påtrykt med trykforme.

E. A.

kauring, tvebak.

kedelførere eller *kobberførere* kaldtes de med særlige priv. forsynede handlende, der afsatte kobberværkernes produkter og samtidig opkøbte de udtjente kobberkar. De nævnes første gang officielt i 1648, hvor det forbydes dem at handle fra dør til dør og at føre kobberet ud af landet.

I de flg. to århundreder fik de hollandske k., der dannede et særligt selskab, en monopolagtig stilling indenfor denne handelsgren. Fra 1764 havde de deres hovedoplæg i Horsens, og hver kedelfører havde sit særlige distrikt, som han gennemtrawlede med hest og vogn. I 1839 erhvervede selskabet sit eget kobberværk ved Haraldskær. I 1861 mistede k. ved lov deres huseringsret, og selskabet opløstes. (Litt.: Saml. t. jy. Hist., 3. r., V, 1906—1908, s. 1. ff., Axel Nielsen: Industriens Historie i Danmark, III, 2, 1944, s. 217 ff.).

R. w.

kedelske(de), sine steder kaldt *grydekrog*. Ophængningstøj til gryde eller kedel, der skal over ilden på arnen. Kedelskeen består af to i reglen skinneformede stænger af træ eller jern, der kan forskydes i forhold til hinanden, så den herved kan gøres kortere eller længere. Den øverste stang ender foroven i en krog til at hægte over sodstangen (s. d.) og den nederste i en krog til gryde eller kedel.

sv. j.

kedelstang, se sodstang.

keramik. Fællesbetegnelse for artikler, fremstillet af brændt ler med eller uden glasur. Helt fra forhist. tid har k. eller *pottemagerriet* været et af de betydeligste håndværk. Skiftende tider og dekorationen af det medgørlige materiale. Lerkarernes eller potternes skrøbelighed har bevirket, at der stadig måtte fremstilles nye, men netop skårenes mængde og deres uforgængelighed har gjort dem til en af arkæologiens og kulturhist.s vigtigste kilder. Lervarerne kan enten fremstilles frit i hænderne, eller med større fuldkommenhed på *drejeskiven*, en plade på en lodret aksel, som pottemageren med foden bringer til at rotere. Den våde lerklump på den roterende skive kan så drejes op med hænderne med stor akkuratelse. Det primitive pottemageri uden brug af drejeskiven har i Danm. eksisteret helt op til nutiden i *jydepottetilvirkningen*. *Glasing* eller begitning af lertojet, der kendes i Danm. fra højmiddelalderen, nåede heller ikke at finde anvendelse på jydepotterne. *Fajance* er et forfinet keramisk produkt. Brændingen foregår i to omgange; efter første kraftige brænding dypes genstanden i flydende glasur (glas og tinnoxid) og forsynes som regel med farvede dekorationer, hvorpå følger den anden svagere brænding. Fajancefremstillingen indførtes i Danm. i 1720'erne. Den første fabrik var i St. Kongensgade. Senere i samme århundrede grundedes fabrikken i Kastrup, Blåtårnsfabrikken og fabrikkerne

på Vesterbro, i Gudumlund, på Mors og Øland. I Sønderjylland og Holsten blomstrede fajance-tilvirkningen ved fabrikkerne i Slesvig, Eckernförde, Kiel, Rendsborg, Kellinghusen og Stockeldorf. Alle disse virksomheder levede kun til slutningen af århundredet. 1863 startedes en fajancefabrik i Kbh. (Alumina), der har bestået siden da.

Porcelæn fremstilles af den fine, ildfaste porcelænsjord (kaolin). Porcelænsgenstandene brændes først svagt, dypes i glasur og brændes efter. Dekoration kan påføres den rå, den forbrændte eller den hårdtbrændte vare. Porcelænskunsten stammer fra Kina, hvorfra den nåede Europa i begyndelsen af 1700-årene og til Danm. i 1730'erne; 1765 startedes Den kongelige Porcelænsfabrik med de tre bølgelinier som mærke. Til dens første og berømteste arbejder hører det store spisestel »Flora danica«. (Litt.: E. Hannover: Keramisk Haandbog, 1924, Kai Uldall: Gammel dansk Fajance, 1942, V. P. Christensen: Den kgl. danske Porcelainsfabrik i 18. Århundrede, 1938, Peder Hald: Keramikens Teknik, 1947).

H. st.

kersdag, se kyndelmisse.

Kieleromslag. Kiel var fra 1400-årene til ind i 1700-årene et finansielt knudepunkt for Nordtyskland og Norden. Her centraliseredes de udlånsmidler, som den rige holstenske godsejeradel og handelsbyerne Lübeck og Hamborg kunne stille på benene. Dets omslagstermin, se omslag, blev derfor af afgørende betydning, også for en mængde da. låneforhold. Blandt de tidligst kendte større da. låntagere her må nævnes kong Christian I, der i det hele taget ved sin lånepolitik kom til at fremme væksten af et nordtysk-nordisk lånemarked, se f. eks. Erik Arup: Danmarks Historie, II, s. 257—58. K. afholdtes i dagene 6.—13. jan.

SI. J.

kilde, vestda. betegnelse for brønd.

kiper. En kipervævning er karakteristisk ved skråløbende linier i tekturen, som fremkommer ved, at bindepunkterne for hver islættråd forskydes et trin fremad og et til siden. Hvis diagonalerne stiger i retning fra venstre til højre, bort fra den vævende, angives dette med betegnelsen *højrekiper*, stiger de i modsat retning, taler man om *venstrekiper*. Kiperen rummer store variationsmuligheder. Enklest er *treskaftkiper* eller *tresel*. Lægges bindingen således an, at islætten går under 1 og over 2 af trendetrådene, kommer indslaget i overvægt på retsiden, hvilket betegnes som $\frac{1}{2}$ kiper. *Firskafkiperen* eller *firsæl* er den

hyppigst anvendte. Den kan enten være ligesidig eller uligesidig. I den ligesidige går trådene skiftevis over 2 og under 2 af trendetrådene, og stoffet bliver ens på ret- og vrangside. Bindingen angives som $\frac{2}{2}$ kiper; også navnet *batavia* høres. Den firskafte, uligesidige kiper er en udvidelse af treskaftkiperen. Princippet er det samme, men der er een tråd mere, både i længde- og i tværetningen. Den betegnes som $\frac{1}{3}$ kiper, når skuddet skal dominere på retsiden, og $\frac{3}{1}$ kiper, når trenden skal være i overvægt. Ved en ombytning af to bindepunkter opstår *korskiper*. Enkeltkiper har spillet en stor rolle i almuevævning, f. eks. til dynestoffer. Korskiperen har også gået under navnet *firskaflet satin*. Den enkleste og ældste form for variation af kiperen består i brydning af diagonalerne. Løber zig-zaglinierne på tværs af vævet, kaldes det *sildebensvævning*, på Fyn taler man også om at *væve i broer*. Falder zig-zaglinierne efter længden på stoffet, taler man om *slangekiper*. Andre variationer af kiper er *diamantkiper* eller *gåseøjekiper*, *rudekiper* eller *krystalkiper*. (Litt.: A. F. Geismar: Bindingslære, 1929, Margrethe Hald: De Bolstre blaa, 1940).

M. H.

kippe, sine steder også kaldt *hanegab*, *-kors*, *klak*, *skadegab*. Den allerøverste del af tagrummet oppe under husrygningen.

sv. j.

kirkebøger, bøger over de af præsterne foretagne kirkelige handlinger, er i visse lande bevaret fra middelalderen, men kendes herhjemme først efter reform. Udviklingen er forløbet forsk. i kongeriget og Slesvig. Den ældste af de bevarede kongerigske k. er fra Nordby på Fanø (begynder 1611). I de følgende år begyndte adskillige præster af sig selv at fore k., 1641 pålagde Sjællands biskop alle præsterne i sit stift at gøre det samme, og ved kongebreve 1645—46 blev pligten officielt fastslået. Detaillerede regler for kirkebogsførelsen blev ikke givet, og de ældste k. er meget uensartede. Hovedindholdet er lister over dåb, trolovelser (afskaffet som kirkelig handling 1799) og vielser samt begravelser. Indtil slutningen af 1700-årene anføres som regel kun dåbs- og begravelsesdagen, ikke fødsels- og dødsdag. Konfirmandlisterne (fra 1736) findes ofte i de særlige kommunionbøger (bøger over altergæster) eller i liber daticus (s. d.). Ved reskr. $\frac{1}{12}$ 1812 indførtes trykte kirkebogsskemaer, der foruden til de sædvanlige ministerialia indeholdt rubrikker for til- og afgangslister (s. d.), og et jævnførelsesregister, hvor man på eet sted skulle kunne finde samtlige kirkebogstilførsler i sognet

vedr. en bestemt person; de er dog som regel mangelfuldt ført. Samtidig bestemtes, at k. skulle føres i to ligelydende eksemplarer, hovedministerialbogen af præsten, *kontra ministerialbogen* af degnen eller kirkesangeren. Ved bekendtgørelse af $\frac{31}{10}$ 1891 indførtes et nyt kirkebogsskema, iflg. hvilket der gives langt udførligere oplysninger end tidligere, således om bruds og brudgoms fødested og -dato og om afdødes fødested og forældre. — I Slesvig stift, hvor den ældste k. begynder 1573 (Hjordkær), blev kirkebogsførelse påbudt 1612 i den gottorpske, 1646 i den kgl. del. 1762—63 blev det fastslået, at der skulle føres særlige fødsels-, konfirmations, trolovelses-, vielses- og dødsregistre samt fortegnelser over folk, der havde stået åbenbart skrifte. Registerne skulle bl. a. anføre de viedes forældre og den afdødes ægtefælle, børn og børnebørn; efterhånden blev det regel at opgive også den afdødes forældre og disses bopæl. Personalhist. er derfor de sonderjyske kirkebøger værdifuldere end de kongerigske. 1775 blev det påbudt, at fødsels-, vielses- og dødsregistre skulle føres i to eksemplarer, og at der skulle tages afskrift af de ældre k. fra og med 1763. — Af de ældre k. er en stor del gået til grunde. De bevarede er i hvert fald indtil 1891, undertiden udover dette år, afleveret til landsarkiverne, fra 1812—14 i Kongeriget og 1763 i Sønderjylland dog kun kontra ministerialbøgerne, mens hovedministerialbøgerne findes ved embederne. I Sønderjylland er trolovelser og indtil 1905 konfirmationer kun indført i hovedministerialbøgerne. I landsarkiverne er dåbsprotokoller først tilgængelige 30 år efter, at de er udskrevne, vielsesprotokoller 30 år efter, at vielsen har fundet sted. — Fortegnelse over k. i landsarkiverne til 1891, også fra trossamfund udenfor folkekirken, er givet af S. Nygård i Vejl. Arkivr., V, 1933, jvnfr. om senere afleveringer til LA. i Åbenrå Vejl. Arkivr., VI, 1944, s. 120. Af litt. kan iøvrigt anføres: Albert Fabritius og Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning, 1943, især s. 214 ff., Vejl. Arkivr., VI, 1944, s. 116 ff., W. Jensen: Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, des Landesteils Lübeck und der Hansestädte, 1936, Vägledande förteckning vid person- och släktforskning i landsarkivet i Lund, 1916.

P. B.

kirkefred betød i middelalderen den fred, der skulle herske i kirkerne, og som var beskyttet ved strenge straffebestemmelser. Den synes at være blevet opfattet som en udvidelse af husfreden. Også efter reform. fastholdt man k.,

som det bl. a. kan ses af Christian III.s recesser, der udvidede den til også at omfatte vejen til og fra kirke, men i nogen grad mildnede straffen for brud på k. Bestemmelser om k. findes siden optaget i D. L. 6—9—16 ff. B. K.

kirkegård. Ved siden af betydningen indhæget plads ved kirken, der benyttes til gravsteder, bruges k. tillige om gård, som tilhører kirken, eller især om præstens anneksgård. Nu dog kun som stednavn. S. AA.

kirkegang eller *introduktion*, præstens indledning af kvinder i kirken efter barnefødsel, er en meget gl. skik. Skont reformatorerne forkastede den kat. opfattelse, at barsekvinde blev urene ved at opfylde deres livs egl. kald, sejrede skikken dog. Den blev påbudt i D. L. (2—8—9), og der gives nærmere forskrifter for dens ritus i ritualet af 1685. 1754 blev k. gjort til en frivillig skik, og i løbet af 1800-årene bortfaldt den. (Litt.: L. J. Böttiger: Kirkegangskoners Indledning, 1882). B. K.

kirkeinspektionsarkiver. Iflg. kirkeordinansen 1537 havde stiftslensmanden overtilsynet med kirkernes formue og gods, der bestyredes af kirkeværger under provstens tilsyn. Efter at styrelsen af kirkernes økonomi var omordnet nogle gange, blev overtilsynet 1672 tillagt stiftsovrigheden, bistået af provsterne. Bestyrelsen af den enkelte kirke, også kaldet kirkeinspektionen, lå i købstæderne hos borgmester og råd eller hos sogneprest, byfoged og kirkeværge (efter 1868: sogneprest, byfoged og et byrådsmedlem), på landet normalt hos sognepresten. Visse steder havde dog en gruppe kirker fælles bestyrelse, f. eks. de såkaldte sjællandske stiftslandsbykirker, kirkerne på Als og Æro o. s. v.; disse fællesbestyrelser er tildels først ophævet for få år siden. I Kbh. var overtilsynet tillagt forsk. patronater, universitetet, magistraten m. fl. Alle disse regler gjaldt kun de selvejende, ikke de privat ejede kirker. Ved lov ¹/₁₀ 1915 overgik de selvejende kirkers bestyrelse normalt til menighedsrådet og et medlem af kommunalbestyrelsen, ved lov ³⁰/₆ 1922 til menighedsrådet alene. — K.s vigtigste indhold er kirkeregnsk. (s. d.), undertiden gravbøger (s. d.) samt ikke sjældent arkivalier vedr. skole- og fattigvæsen samt godsarkivalier. Af vigtigere k. kan nævnes Kbh.s Vor Frue kirkes i RA., de under magistraten hørende københavnske kirkers i Kbh.s stadsarkiv, Holmens og Petri samt Roskilde domkirkes i LA. Kbh. (Litt.: H. Matzen og J. Timm: Haandbog i den danske Kirkeret, 1891, s. 639 ff., Albert Fabritius og

Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning, 1943, s. 170, 221, 270, Vejl. Arkivr., VI, 1944, s. 112 ff. (de sonderjyske k.)). P. B.

Kirkeinspektionskollegiet. ¹/₁₀ 1737 oprettedes Generalkirkeinspektionskollegiet, der fik tilsyn med lærerne og læren i kirker, med skoler og universitet og med censur over teologiske og religiøse skrifter. Senere overtog det også ledelsen af missionen i Vestindien. Koll.s medlemmer kaldtes generalkirkeinspektorer. Indtil 1771 havde det umiddelbar forestillingsret til kongen. Det ophævedes 1791, og de fleste af dets sager gik over til Da. Kanc., som også havde haft dem for koll.s oprettelse

Af koll.s arkivalier (i RA.; se Vejl. Arkivr., I, 1943, s. 154—57) kan foruden rækkerne af prot. (hovedprot. med koll.s forhandlinger, kopibog, der også omfatter forest. til kongen, og journal) mærkes en række diverse sager om kirkelige forhold, »separatistiske« bevægelser og præster samt 2 pk. bispevisitatsberetninger fra årene 1738—91 (diverse år). H. H-T.

kirkeklokker. De middelalderl. k. er af malm, de moderne oftest af stål. De ældste (romanske) k. er bikubeformede eller slanke med rund krone og ikke særlig store, de got. er større og bredere, med skarp overgang fra legemet til kronen, en form der i det væsentlige holder sig endnu. De middelalderl. klokker bærer ofte religiøse eller ligefrem magiske (dæmonfordrivende) indskrifter samt klokken og støberens navn. Renæssancens og senere tiders k.-indskrifter meddeler værksted og navne på dem, der lod støbe. Enkelte kirker har klokkespil. — En k. består af legemet (med slagringen forneden), der foroven ender i huen eller kronen, til hvilken hankene er fastgjort, samt knebelen, der frembringer lyden. (Litt.: F. Uldall: Danmarks middelalderlige Kirkeklokker, 1906; P. S. Rung-Keller: Danske Sognekirkers Klokker og deres Støbere, 1943. Danmarks Kirker, sagregistre og kunsthist. oversigter). E. M.

kirkeko, se jernko.

kirkelove. Ved k. i speciel forstand forstås den skaanske og den sjællandske k. Den førstnævnte er en overenskomst mellem ærkebiskop Eskil i Lund og skåningerne, den anden mellem biskop Absalon i Roskilde og sjællænderne om ordningen af en række retsforhold. Hovedbestemmelsen går ud på, at bønderne nu forpligtede sig til at udrede tiende. Ved k. i videre forstand forstås alle kirkeretlige bestemmelser. Foruden alm. retskilder kan nævnes pavebreve,

provinnsstatuter (givet af ærkebispem med tilslutning af en provinssynode), synodalstatuter for de enkelte stifter. Efter reform. blev den vigtigste kirkelov kirkeordinansen af 1537 (1539) og siden D. L. (2. bog). Som supplerende lovgivning må betragtes en række frdn., recesser og specielle kongebreve, desuden talrige biskoppelige synodalmonita, udstedt på landemoderne. Kgl. afgørelser eller enkeltbestemmelser vedr. kirkelige forhold kaldes særlig efter 1660 *gejstlige reskripter* og foreligger samlede i flere udg. Meget nyttig er den af J.L.A. Kolderup-Rosenvinge besorgede samling (I-III, 1838—40, fortsat til nutiden). (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 86 ff., H. F. Rordam: Danske Kirkelove 1536—1683, I—III, 1883—89).

B. K.

kirkenævn, et nævn, udtaget blandt sognets beboere med det formål at sværge i en trolddomssag. Udtrykket bruges også undertiden om den af et sådant nævn afsagte kendelse. S. I.

kirkeordinansen er den grundlov, der efter reform. nyordnede Danm.s (og Norges) kirke- og skoleforhold. En meget grundig udarbejdelse gik forud ved flere kirkekommissioner og gennemsyn af reformatorerne i Wittenberg. K. udstedtes på lat. 1537, men oversattes derpå til da. og fik rigsrådets stadfæstelse 1539, hvorefter den udkom 1542 som »den rette Ordinans«. Den bygger i høj grad på ty. forbilleder, der dog er tilrettelagt for da. forhold. 1542 fik k. et vigtigt tillæg i de såkaldte riberartikler, men bevarede iøvrigt sin alm. gyldighed til indførelsen af D. L. (1683) og kirkeritualet (1685), hvori dog mange af dens bestemmelser er optaget. (Litt.: H. F. Rordam: Danske Kirkelove 1536—1683, I, 1883, s. 40—133, C. T. Engelstoft i Kirk. Saml., 2. r., II, 1860—62, s. 1—110, 369—442). B. K.

kirker, ejendomsret til. Spørgsmålet om ejendomsretten til kirkegods er i kat. kirkeret blevet besvaret forsk. Een Teori holder på, at det er paven, der har højeste ejendomsret, og de enkelte kirker blot brugejendomsret, mens en anden, den såkaldte institutteori, opfatter det enkelte kirkeinstitut som ejer. Denne teori er nu alm. accepteret. Tidligt deltes kirkegodset ved en kirke i dennes byggekasse (fabrica ecclesie) og midlerne til præsten (ernes) underhold. Både »kirkefabriken« og »præstebordet« opfattes som selvstændige retssubjekter. Efter reform. tilsikredes i Danm. begge dele fuld sikkerhed og uafhængighed, men udviklingen medførte i praksis, at kongemagten tiltog sig en større og større dis-

positionsfrihed over dem. Ikke blot begyndte kronen efter 1582 at sælge *herlighedsretten* til mange kirker til private, men efterhånden også kirkerne selv og deres gods. En meget stor mængde da. kirker kom derved på private hænder. Man sondrede derefter mellem kirker i privat eje og kirker, der »ejer sig selv«. I nyere tid — især efter tiendeafsløsningsloven af 1903 — er udviklingen stærkere og stærkere gået i retning af at gøre kirkerne selvejende, jvnfr. også lov nr. 281 af 30/6 1922. (Litt.: P. Severinsen: Folkekirkens Ejendoms-Historie, 1920). B. K.

kirkeregnskaber. Enkelte k. er bevaret fra tiden for reformationen, men de fleste begynder først i 1600-årene. De må først og fremmest søges i kirkeinspektionsarkiverne (s. d.), og i de myndigheders arkiver, som har haft overtilsyn med kirkernes økonomi og revideret regnsk., især bisper, stiftsøvrigheder og centralstyrelse; også provste-, amts- og amtstue- samt købstadsarkiver kan indeholde k., og endelig findes en del regnsk. for privat ejede kirker i godsarkiverne. I LA. i Viborg er alle k. fra landsognene udtaget og ordnet i een alfabetisk række. K.s notater om begravelser og salg af stolestader har personalth. interesse, kunsthistorikeren kan de give oplysninger om bygningsarbejder ved kirkerne og anskaffelse af inventar, og også for den økonomiske hist. har de værdi ved meddelelser om kirkernes ejendomme. Om k. i RA. se Vejl. Arkivr. I, 2. udgave, 1943, s. 33 (k. 1616—20) og fortegnelsen i Kr. Erslev: Rigsarkivet, 1923, s. 99 f. Registratur over k. (såvel i RA. som i LA.) fra Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og Als findes i Fort. og Nut., VIII, 1929—30, s. 81 ff. og 279 ff. Om de sonderjyske k. se Vejl. Arkivr., VI, 1944, s. 95 ff., især s. 125 f. P. B.

kirkesagn. Sagn om kirkens bygning, og dens bygherre eller om valg af dens plads, giver sikkert ofte antydninger om kirkens ældste, i reglen lidt kendte, historie, og der kan derfor være grund til at undersøge dem lidt nærmere, skønt der endnu ikke foreligger nogen til bunds gående undersøgelse om k.s værdi, men blot om enkelte sagn typer vedr. kirker, som f. eks. om jætten Finn og Lunds domkirke, der er indgående undersøgt af svenske forskere (se Folk kultur, III, 1943). De vigtigste sagnkilder er Thiele: Danmarks Folkesagn, I, 1843, s. 183—251, Evald Tang Kristensen: Danske Sagn, II, 1893, s. 346—90, og III, 1895, s. 69—204, Ny række, II, 1929, s. 239—51 og III, 1931, s. 51—144, Sv. Grundtvig: Danske Folkesagn, II, 1948, s. 30—75. H. EL.

kirkesangere. Ved skoleordningen af 1814 afskaffedes de gl. degneembeder i kongeriget, og de kirkelige overretninger, der havde været knyttede til disse, overførtes til skolelærerne i sognet, idet som regel skolelæreren i hovedsognets kirkeby blev k. K. skulle bl. a. lede kirkesangen, bistå præsten ved altertjenesten, holde messefaldsgudstjenester. Kirkebyens skolelærer påhvilede det desuden at føre kommunionbøger, tillysningsbøger og kontraminiestrialbøger. K. oppebærer som sådan et fast vederlag. B. K.

kirkeskriver, betegnelse for en regnskabsfører for en eller flere kirker. Ved reskr. af $19/2$ 1717 fik k. pligt til at indsende en genpart af kirke-regnsk. til Rtk. B. K.

kirkestole, se stolestader.

kirketiender, se tiender.

kirketjener. Da tjener betyder en fæstebonde, er k. en bonde, der er fæster under en kirke, en kirkelig person eller institution. J. H.

kirketugt. Overtaget fra oldkirken udviklede den middelalderl. kirke et vidtløftigt k. system, særlig gennem bodens sakramente. Mens den kalviniske kirke fastholdt en streng k., fik den mindre betydning i den lutherske. I Danm. kendes dog fra 1500- og 1600-årene adskillige bestemmelser for k., frem for alt frdn. af $27/3$ 1629. Straffemidler var især udelukkelse fra nadveren, i alvorligere tilfælde fra det kirkelige og sociale fællesskab. B. K.

kirkevisitatorium, se visitatorium.

kirkeværger. Fra middelalderen omtales i Danm. k. med den særlige opgave at varetage kirkernes økonomi. Efter reform. bevarede institutionen, og særlig i 1500-årene synes k. at have indtaget en vigtig stilling. Bl. a. skyldes det i høj grad k., at mange kirker i denne periode blev forsynet med et rigt inventar. Kirkesalgene i det næste århundrede svækkede k.s betydning. (Litt.: P. Severinsen: Folkekirkens Ejendoms-Historie, 1920, s. 43—48). B. K.

kirograf, chirographum, betyder egl. håndskrift og betegner juridisk et simpelt gældsbrev uden fortrinsret. I middelalderen var k. betegnelse for et egenhændig skrevet dokument, og ordet bruges stadig om visse pavelige udfærdigelser til enkeltpersoner. Det anvendes også i samme betydning som udskåren skrift (s. d.). E. K.

kirsei eller *kersey*, klædeagtigt stof af grov uld, løst vævet og stærkt opkradset. Oprindeligt fra byen Kersey i Sussex. Kendt fra 1500-årene.

E. A.

kirurg var indtil 1838 betegnelsen for en læge,

der i modsætning til den lærde *medicus* ikke var uddannet på universitetet. K. var oprindeligt til-lige barberere (se bartskærere) og fik en ret håndværksmæssig uddannelse, men 1736 oprettedes en særlig læreanstalt, Theatrum anatomico-chirurgicum, der 1785 afløstes af Det kirurgiske Akademi (s. d.), og herved blev kirurgien skilt fra barbererstanden. (Litt.: Gordon Norrie: Kirurger og Doctores, 1929, K. Carø: Den danske Lægestand 1479—1900, II—III, 1905—06).

E. G.

kirurgisk Akademi, Det, oprettedes ved kgl. res. af $1/4$ 1785 som en læreanstalt for kirurger (s. d.). Bygningen, det nuværende Bredgade 62, indviedes $26/10$ 1787. Akademiets eksamen gav ret til såvel medicinsk som kirurgisk praksis, og langt de fleste læger uddannedes her, indtil det 1837 bestemtes, at ingen kunne tage eksamen ved akademiet uden at være student, og at ingen kunne udøve lægegerning uden at have taget eksamen både ved akademiet og universitetet. Denne forenede medicinsk-kirurgiske eksamen afholdtes første gang 1838. Akademiet ophævedes som selvstændig læreanstalt $1/1$ 1842, og bygningen overgik til universitetet, der benyttede den til undervisningsbrug indtil 1942. Den er nu bolig for Universitetets medicinsk-historiske Museum. (Litt.: Gordon Norrie: Chirurgisk Academis Historie: Academiets Stiftelse, 1896, samme: Kirurgisk Academis Historie 1785—1803, 1923, samme: Kirurgisk Academis Historie 1803—41, 1923, samme: Theatrum anatomico-chirurgicum, I—II, 1931—32).

E. G.

kiste, sydostsønderjysk navn på laderum, se gulv.

kistebrev. Sorte eller farvelagte billeder, træsnit, kobberstik eller litografi, med religiøse, moralske eller verdslige motiver, himmelbreve o. l. Disse billeder blev i ældre tid ofte klæbet på undersiden af kistelåg som pynt, deraf navnet; men de blev også sat i ramme til vægpynt. Skikken med at klæbe disse på kistelåg kan spores tilbage til o. 1400 i Tyskland, og den fik en del udbredelse herhjemme i 16—1800-årene. (Litt.: Johs. E. T. Kristensen: Danske Kistebreve, Spr. og Kult., 1941 s. 115—40, og 1948, s. 64—95, samme: Den i Tankerne rige Mand eller Kone (Festskr. til H. P. Hansen, 1949, s. 270), Randi Asker: Danske tresnitt og kistebrev i Norge, By og bygd, 1947, s. 77—102).

H. P. H.

kistebænke, se bænke.

kister. Fra got. tid kendes k., der består af fire plankeben, hvortil de vandrette sidestykker er

fæstnet. Endnu i 1600-årene kan denne type træffes. I renaiss. og barokken var k. en af adelens og borgernes allervigtigste inventargenstande, og der ofredes meget på deres kunstneriske udstyr. De blev nu opbygget med rigt udskåret rammeværk og fyldinger. Også jernbeslagene udførtes med stor omhu og bandt k. sammen med kunstfærdige slyng. Mange k. var brudekister, der fulde af udstyr fulgte med bruden ind i ægteskabet. På forsiden var da som regel de fire bedsteførelses våben og initialer at finde. I løbet af 1700-årene afløstes k. hos de højere stænder efterhånden af de mere praktiske dragkister (s. d.) og kommoder (s. d.). En sådan udvikling følges kun langsomt på landet, hvor der netop i denne periode findes mange veludførte k., der efterhånden ligner adelskisterne. På forsiden malede man mandens og konens navne eller initialer og årstal. Der fandtes som regel flere k. i en bondegård, og de stod fortrinsvis i storstuen, indeholdende gangklæder, linned og dækketøj. Af særlige benævnelser for k. skal nævnes *orken*, der betyder en stor kiste med buet låg, samt *rygkisten*, der havde låg med brudte flader. Inden i de fleste k., på tværs i den ene side, findes et lille rum, *læddiken*, til opbevaring af småting. Undertiden er der under læddiken en hemmelig skuffe. Hvordan de oprindelige fødder har set ud er ofte vanskeligt at afgøre, fordi de som oftest er rådnet op ved fugtigheden fra gulvet. (Litt.: Axel Steensberg: Danske Bondemøbler, 1949, s. 34—35, Tove Clemmensen: Danske Møbler, 1945).

H. ST.

kjortel, i middelalderen et løsthængende klædningsstykke, langt eller kort. I 1600-årenes mandsdragt en overklædning, båret over trøjen og længere og videre end denne. I 1700-årene blev benævnelsen *kjol* almindelig, der i 1800-årene ændredes til *kjole*.

E. A.

kjørres, vestljsk navn for kostald.

klak, se kippe.

klapholt (ty. Klappholz) er bøkernes navn på træ til staver. Nævnes bl. a. i artiklerne for Malmos bødkerer af $1\frac{2}{3}$, 1499 (i Danmarks Gilde- og Lavsskraaer, II, 1895—1904, s. 287 f.). K. brugtes også som betegnelse for udsøgt træ, se f. eks. Chr. Axel Jensen: Danmarks Snekere og Billedsnidere, 1911, s. 59.

H. SØ.

klapjagt. Ved k. omringes og afsøges et bestemt område af klappere, der danner kæde og driver vildtet mod posterede jægere eller *jagt-garn*, hvori vildtet fanges. Ved hjælp af *jagtduge* eller *lapper*, net med — ofte bemalede — lærreds-

stykker, der skulle skræmme vildtet tilbage, samledes dette undertiden i stort tal på et lille område, hvor jægerne fra en oprejst pavillon eller tribune kunne skyde løs på det. Klappere anvendtes ved k. i hundredvis, ofte i mange dage ad gangen. (Litt.: C. Weismann: Vildtets og Jagtens Historie i Danmark, 1931, s. 438—441).

H. R.

klassicisme eller *ny-klassicisme* omfatter Louis XVI og empirestil og gør sig i Danm. gældende i tiden 1775—1850. Opstår i Frankrig og Italien som et krav om mere ædle og stilrene linier, der langsomt skyder rokokoen tilside. Grundlaget var det i 1748 genfundne Pompeii, udforskningen af Grækenlands oldtidsminder og Rousseaus filosofi. *Louis XVI*-arkitekturen er en mere forfinet og tørrere udgave af rokokoenes bygningskunst, hvis inddeling og boligform på mange måder bevares, men hvis villre ornamentik bandlyses til fordel for stilrene søjler og symmetriske udsmykninger med en festonbåret oval som hovedmotiv. Havekunsten ændredes i overensstemmelse med Rousseaus idealer til landskabskunst med grotter og templer og kunstige ruiner. Den dekorative kunst ville kun vedkende sig den strengeste symmetri, men anvendte i rigt mål blomster, spiralslyngede og krydsede bånd, flammende fakler, vaser og urner. Lyse farver og guld blev foretrukket. De bildende kunstnere søgte tilbage til antikkens rene ro. Møbelkunsten fastholdt længe rokokoenes polerede finér og forgyldte metal, men de buede linier rettedes efterhånden ud, selvom man undgik skarpe hjørner, og møbelbenene blev spidse og lige, uden at siddemøblerne blev mindre magelige end rokokotidens.

Empiren har sit navn fra Napoleons kejsertid. Den faldt i Danm. sammen med en pengeknapp periode, der krævede den yderste sparsommelighed og derfor ikke kunne følge den franske empire pragtfuldelse. Bygningskunsten blev under C. F. Hansens førerskab en til det yderste forenklet, men fint gennemarbejdet ark., der endnu præger store dele af det gl. Kbh., hvor gips og puds i udstrakt grad erstattede kostbarere materialer. Møbelkunsten havde stor forkærlighed for mahogny og var stærkt præget af spinkle, glatte, engelske modeller. Skabssofaen er en speciel da. type. I periodens slutning øvede Hetsch som lærer stor indflydelse på håndværkeruddannelsen, og stilformerne nærmede sig fransk empire. (Litt.: C. A. Jensen og E. Rondahl: Stilarternes Historie, 1912, s. 273 ff., Chr.

Elling: Klassicisme i Fyn, 1939, samme: Danske Borgerhuse, 1943, samme: Det klassiske København, 1944, samme: Amalienborg Interiører, 1945, H. H. Engqvist: Dansk Stilhistorie, 1943, s. 73, Mario Krohn: Frankrigs og Danmarks kunstneriske Forbindelse i det 18. Aarhundrede, I—II, 1922, H. Langberg: Dansk Byggesæt omkring 1792, 1942, Th. Oppermann: Kunsten i Danmark under Frederik V og Christian VII, 1906, F. Weillbach: Dansk Bygningskunst i det 18. Aarhundrede, 1930).

AA. R.

klemme, betegnelse for kongens store segl, »Rigens K.« Den omstændighed, at to flade stamper klemtes modsat sammen om en vokskage, idet det tosidige montsegel skulle forfærdiges, har vistnok givet anledning til dette udtryk, der dog også senere er overført på et ensidigt segl. Heraf *klemmebrev*.

P. B. G.

kleve. I almindelighed er k. et opbevarings- og forråds-kammer; men i nogle egne bruges det som navn for et lille, smalt og snævert kammer. I Sydvestdanm. er k., der her er beliggende op til øverstestuen (s. d.), ret hyppigt bagerum med bagerovn og da ofte tillige bryggers. sv. j.

Klevenfeldts samlinger. Ved auktionen efter samleren og genealogen Terkel Klevenfeldt (død 1777) købte kongen betydelige dele af hans samlinger, hvilke afgaves til Gehejmearkivet. Deriblandt var en række orig. pergaments- og papirbreve (bl. a. fra gods- og adelsarkiver), af Klevenfeldt udarbejdede stamtavler over den da. adel (Genealogiæ familiarum in Daniæ illustrium 4 bd.), afskrifter af breve og dokumenter vedr. adelens hist., tegninger af ligsten og af segl, »Danske herold« med register, malede våben m. m. Disse samlinger er nu anbragt i RA.s håndskriftsamling: Alm. dansk-norsk personalhistorie, væsentlig under adel.

H. H-T.

klinegilde. Før man fik grundmurede bygninger, var det på landet skik, at kvinderne skulle kline husene op med ler. Havde man fremmede kvindfolk til hjælp, blev der bag efter trakteret. (Litt.: H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1910, s. 33 ff.).

H. P. H.

klinevæg, sine steder bl. a. også kaldt *gærde-*, *ribbens-*, *sidebens-*, *steg-*, *vindel-*, *vinde-*, *vænd(r)e-*, *vænd(r)eværksvæg*. Væglukkelse i et hus af bindingsværk, dannet af stave, støjler (s. d.), der med mellemrum på ca. 15 cm er sat lodret ind i de åbne felter mellem vægtommeret, og mellem hvilke der i de fleste egne af landet er indflettet grene (vidier o. l.) eller snoede halmbånd, hvoruden på der ud- og indvendigt er *klinet* æltet ler,

som tit er blandet med halmstumper o. l., for at det bedre kan holde sammen. sv. j.

klingspung benyttedes til indsamling af almisser under gudstjenesten og bestod af en pose, anbragt på den ene ende af en lang stang. K., der kommer af ty. Klingbeutel, blev senere afløst af tavler, der blev båret rundt under gudstjenesten, derefter af bøsser og blokke, som dog også fandtes i ældre tid.

B. K.

klinkbygning. En fra oldtiden anvendt skibsbygningsmetode, efter hvilken den overliggende klædningsplanke (bord) lægges lidt over den nærmest underliggende og samles til denne ved klinksom eller -nagler. I denne konstruktion, der stadig anvendes ved mindre både, ligger den langskibs styrke i bordklædningen. Blandt de ældste både af denne konstruktion er det berømte Nydamskib fra ca. 400 e. kr. (Litt.: Nordens Båtar, I, 1939, s. 60—70).

K. K.

kliphavne. Allerede fra middelalderen var det påbudt, at al handel skulle foregå i købstæderne, og denne regel blev fastholdt igennem hele den merkantilistiske handelsperiode. Der var dog visse undtagelser fra reglen, idet bonderne på Lolland-Falster havde lov til at handle på Tyskland, ligesom der også var direkte handelsforbindelse fra Vendsyssel og Thy til Norge. Iøvrigt blev påbudet om købstædernes eneret på al handel ikke overholdt, og rundt om fandtes der en mængde ulovlige havne, kliphavne.

J. H.

klipper, der ofte nævnes i skriftlige kilder fra 1500-årene, var betegnelse for svære eller gode heste. Jvnfr. jysk *kleppert*, der bruges om et stort dyr eller en stor knægt. Af ty. Klepper. H. P. H.

klippinge, firkantede, underlodige og undervægtige monter, slået i krigstider, særlig berygtede var klippingene fra Christian II (fra 1518—23), Christian III (fra 1534—36) og Frederik II (fra 1563—70).

G. G.

klipskoler. Ulovlige skoler, smugskoler, også kaldet *vinkelskoler*, jvnfr. *biskoler*. Klip- eller vinkelskoler forekom i 1500—1700-årene hyppigt i købstæderne, idet alt skolehold her enten var betinget af tilladelse fra magistraten, eller de autoriserede skrive- og regnemestre (s. d.) havde eneret på at give undervisning i skrivning og regning. I Sønderjylland fandtes der for 1814 også mange vinkelskoler på landet, idet befolkningen i en landsby eller en kreds af forældre ofte sluttede sig sammen om at leje en skoleholder til deres børn i stedet for at sende dem i den autoriserede skole; det kunne være, fordi de syntes, at børnene havde for lang vej

til den autoriserede skole, eller fordi de fandt, at skolepengene var for høje. K. bekæmpedes energisk af de autoriserede skoleholdere og myndighederne, men ikke altid med lige stort held.

AA. BO.

klittag eller hjelme er en flerårig plante af græsfamilien, der blev og bliver sat ind i kampen mod den sandflugt, som siden 1500-årene hærgede Jyllands vestkyst og Sjællands nordkyst. Når den dækkes til med flyvesand, vokser den stærkere til.

G. O.

klode, se jernklode.

kloge folk. Den kloge mands eller kones hovedssyssel var at helbrede syge mennesker og dyr. Det skete jævnlig ved at udpege, hvilken heks eller *skademand* der havde forvoldt pågældende sygdom, og ved at bryde forbindelsen mellem skademanden og hans offer. (Litt.: Hans Kau: Af de kloge Mænds og Koners Saga, I—II, 1919—22, H. P. Hansen: Kloge Folk i Vestjylland, 1925, samme: Kloge Folk, Folkemedicin og Overtro i Vestjylland, I—II, 1941—43, Louise Rasmussen: De kloge Koner i Vindblæs, 1927, Johs. Beck: Laust Glavind, 1939. Vigtigste sagnkilder er Tang Kristensen: Danske Sagn, VI, 1899, s. 261—446, ny række, VI, 1936, s. 105—196).

H. EL.

klokke, forsk. klokkeformede klædningsstykker. I 1300-årene kappeagtigt mandsovertøj. I 1500-årene kvindeskørt afstivet med metalbånd eller fiskeben. Senere betegner k. uldent eller strikket underskørt eller underkjole. Den sidste benyttedes i folkedragten også som hostdragt.

E. A.

klokkebæger-kultur, kulturgruppe fra yngre stenalder, udbredt over store dele af Nord- og Mellemeuropa. Den antages at være af iberisk oprindelse; fra halvoen her har den ved omfattende vandringer spredt sig langs Europas vestkyster og ad de store flodveje. Enkelte af kulturens karakteristiske, klokkeformede lerkar og andre typer kendes fra Danm. (Litt.: J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, I, 1938, s. 279).

C. J. B.

klokkestabel, tomret klokketårn, i reglen fritstående på kirkegården. Findes endnu almindeligt ved sønderjyske og lollandske, tårnløse kirker, men har sikkert været langt mere udbredt før senmiddelalderens tårnbyggeri tog fart. I Skandinavien nåletræsegne har klokkestablen form af meget høje, delvis åbne galger, i Danm. er den af egetræ og opbygget om en midtstolpe i firkantet form med skrånende vægge, afstivede

med svære kryds. Fra første færd har den måske ikke, som nu, været bræddeklædt. Taget var oprindeligt et sadeltag med tagskægsknægte. K., der i nogle tilf. går tilbage til 1200-årenes første halvdel, er et godt eksempel på middelalderl. tommerbygningskunst. (Litt.: M. Clemmensen: Klokketårn ved Birket Kirke, Ældre nordisk Arkitektur, 5. samling, 3. r., 1913, Danmarks Kirker: Maribo Amt, 1949).

AA. R.

klubregnskaber. Ved plakat af ²⁰/₁₀ 1819 pålagdes der alle klubber og dramatiske selskaber en afgift for hvert medlem af 2 rbdrl. solv, hvilken skat skulle anvendes til den i 1807 nedskudte Frue Kirkes genopførelse. Denne »forlystelsesskat« bestod fra 1819 til 54. Der findes regnsk. for de enkelte byer, alfabetisk ordnet, og ofte med navneliste over medlemmerne. (Litt.: Holger Hansen: Klubskatten af 1819 i Fort. og Nut., VI, 1926—27, s. 74 ff.). H. H. T.

klyne. Torv, der æltes af mosedynd og formes på samme måde som mursten. Dyndet blev æltet i en kasse af løse brædder, hvorefter det blev hældt over i en form, der som regel kunne rumme en 25 torv. Formen lå på en flad trillebør, som arbejderen kunne vende rundt ved hjælp af et særligt håndgreb, hvorved form og torv blev væltet ud på læggepladsen. Dette arbejde hed at stryge k. Mange steder brugte bonderne *lyseklyne* til belysning. Den bestod af en særlig slags tørvejord, som man kastede på ilden. Når den brændte godt, ragede man den ud på den åbne arne og sparede på den måde tællelysene. (Litt.: Aug. F. Sehmids: Moser og Torv, 1948). J. H.

klytrekammer, *klytrerum*, sydvestdansk navn for huggehus (s. d.).

klæppetutte. Udhulet træstykke, oftest af oval tværnsnit, eller en firesidet beholder, lavet af tynde brædder; den er 25—30 cm lang, 10—12 cm i tværmål, bredest foroven. På den ene side forsynet med en hage eller en læderstrop, hvorved den fastgøres til en rem, som mejeren eller slåkarlen spænder om livet. I k. har han vand og en aflang hvæssesten til at hvæsse leen med. Har navnlig været alm. brugt på Lolland-Falster, Møn og det sydlige Sjælland.

P. H. K.

knabe, af ty. knappe, anvendes synonymt med væbner (s. d.).

A. F.

knapholt, se klapholt.

kniplingstilvirkning blev opfundet i første halvdel af 1500-årene. Den fik sit centrum i Westphalen og Nederlandene, men tidligt fandt den indpas i Nordslesvig, i særdeleshed i Tønder, Haderslev og Aabenraa amter, hvor den kan

spores tilbage til kort før 1600. I 1700-årene nåede den sit højdepunkt, og dens betydning fremgår bl. a. af, at kniplinger i adskillige årtier var den vigtigste industrielle eksportvare næstefter det raffinerede sukker. Foruden til Norge blev kniplingerne fortrinsvis eksporteret til Østersøområdet. Kniplingstilvirkning blev på et meget tidligt tidspunkt organiseret som forlagsindustri (s. d.), dels fordi importen af garnet fra Westphalen eller Nederlandene medførte en betydelig kapitalinvestering, dels fordi produktionen skulle tilpasses de skiftende modeluner. Kniplingsforhandlerne forsynede derfor kniplerskerne ikke alene med råstoffet, men tillige med de nødvendige mønstre. I lighed med hvad tilf. var ved andre forlagte hjemmeindustrier, kom kniplerskerne i et stærkt afhængighedsforhold til deres arbejdsgivere. Arbejdstiden var ofte 16 timer, og allerede fra 5—6 års alderen sattes pigerne til knipleskrinet. Arbejdernes svar var sløsen med materialerne m. m. Dette er sandsynligvis en medvirkende årsag til, at forlæggeren fra midten af 1700-årene delvis går over til at drive kniplingstilvirkningen som manufaktur (s. d.). Dels oprettes trådmanufakturer, hvorved man søgte at gøre sig uafhængig af udlændets tilførsler af garn, dels oprettede man manufakturer, forsynet med moderne kniplingsvæve. Kniplingstilvirkningen havde haft en langvarig højkonjunktur som følge af en konstant modestemning. Med modens ændring i 1800-årenes første årtier begyndte nedgangen. (Litt.: Sønderjydske Aarbøger, 1901, s. 108 ff., 1909, s. 104—41, Zeitschrift der Gesellschaft für schlesw. — holsteinische Geschichte, XIV, 1884, s. 199—224, Tønderske Kniplinger, 1911, Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern, I, 1939, s. 209 f., F. O. Bro Jørgensen: Industriens Historie i Danm., II, 1943, s. 46 ff.) R. W.

knippe. I markbøger til Christian V.s matrikel sættes et knippe hø = $\frac{1}{32}$ læs hø. C. R. H.

knubskib. Mindre fartøj, som er fremstillet ved udhuling af en enkelt træstamme, det samme som ege (s. d.). Både af denne type, der i regelen er forsynet med een eller to tværskodder, udsparede i træet, er fundet i Danm. og andetsteds. En del af dem, bl. a. et k. fra åmosen ved Ondløse, nu i Nat. Mus., kan dateres til stenalderen, men typen har været brugt langt ned i tiden til fiskeri og færgefart. For Danm.s vedk. kendes de i Østjylland til o. 1800, på Falster til ca. 1850. (Litt.: Sprog og Kultur, XIII, 1944, s. 53—63.) K. K.

Knud hertug, Erik Ejegods søn Knud Lavard,

som blev myrdet $\frac{7}{1}$ 1131. Han blev kanoniseret af pave Alexander III. og skrinlagt $\frac{20}{6}$ 1170. Hans dødsdag fejredes som helgendag. Sankte Knud driver julen ud. E. K.

Knud konge, Knud den Hellige. Hans helgendag var $\frac{10}{7}$, på hvilken dag han blev dræbt i Odense 1086. Efter at være blevet kanoniseret blev han skrinlagt $\frac{19}{4}$ 1101. Hans dag, *knudsmisse*, var tidligere betalingstermin. (Litt.: H. Olrik: Danske Helgeners Levned, 1893—94.) E. K.

knudejern. Fiskeredskab, bestående af et blankpudset tinsynk med en krans af opadvendende kroge, der anvendes som pilk (s. d.) ved fangst af knuder. Fiskeriet finder sted på de midllyske søer og har haft en vid udbredelse hos den stedlige befolkning på trods af, at det drives fra isen i febr. måned efter solens nedgang. (Litt.: Ferskvandsfiskeribladet, 1933 nr. 2, og 1940, nr. 2.) H. R.

kobbel. Et par sammenføjede *spær* i et *spærtag* (s. d.). S. V. J.

kobbelbrug. En sædskifteform, i hvilken der veksles mellem korn og græsafgrøder og evt. brak. Kobbel betød oprindeligt et stykke indhegnet jord, og et k. var derfor dengang et brug, i hvilket jorden var inddelt i et vist antal, hver for sig indhegnede, marker. K. blev udviklet i Holsten, hvor markerne var inddelt af gærder med levende hegn. Efterhånden udvikledes et fast rotationssystem, hvor rotationstidens længde var bestemt af koblernes antal. Hvert kobbel blev brugt til korn en årrække, lå derefter i græs nogle år og fik måske så et års brakbehandling. K. minder således meget om det da. græsmarksbrug (s. d.), forskellen er indhegningen og brakbehandling. K. vandt indpas på de da. hovedgårde i 1700-årene, Bregentved var vel det sted, hvor man i kongeriget først anvendte et regelmæssig k. (Litt.: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941.) G. O.

kobberskat, der skulle udredes i kobber, var en krigsskat, og kobberet anvendtes til kanonfabrikation. K. krævedes 1564 af gejstligheden, 1566 af købstæderne. $\frac{30}{5}$ 1646 pålagdes der en kobber- og tinskat. Den sidstekom $\frac{31}{3}$ 1674 lige for Skånske krig. Den skulle skaffe kobberstykker (kanoner) til flåden. Adelen opmuntredes til at give hele kanoner, men iøvrigt skulle godsjerne levere 3 skålpund kobber eller 60 sk. pr. $\frac{21}{2}$ td. htk., både af hovedgårds- og bondejord. Byrden måtte ikke væltes over på bønderne.

Samme ydelse krævedes i byerne af 300 rdlr. formue efter ligning, mens gejstligheden pålagdes en bestemt sum pr. mand med stiftvis ligning.

H. N.

kog. Et med dige omgivet stykke marskland kaldes i Sønderjylland k. De *oktrojerede* k., hvoraf Rudbøl- og Gl. Frederikskog ligger nord for grænsen, dannede egne jurisdiktioner og havde egne skyld- og panteprotokoller. I administrativ henseende indtog de en stilling, der stort set svarede til godsernes. De administrative, retslige og politimæssige funktioner udøvedes af en af de større lodsejere, »participanter«, valgt *kogsinspektør*. I de ikke oktrojerede koge førte digedommere eller digevoldere, fra 1800-årene også kaldet kogsinspektører, tilsyn med sluser, grøfter, diger m. m. Jvnfr. også digevæsen. (Litt.: Max Sering: Erbrecht ud Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage, 1908, s. 29 f., 430 ff.).

P. K. I.

kogebøger haves allerede fra den klassiske oldtid. »Culinarius« (trykt 1498) er navnet på en lat. k. fra c. 300 e. Kr. (urigtigt tilskreven Gavius Apicius, der levede o. 50 e. Kr.). Fra den senere middelalder haves en række kulinariske vejledninger, ofte af køkkenmestre fra forsk. hoffer; fra Danm. er fra o. 1300 bevaret to mss. med da. gengivelser af øjensynlig (tysk-)fransk kogekunst (se Marius Kristensen: Henrik Harpestræng, 1908—20). Den ældste trykte da. k. er fra 1616: »Om brygning, bagning, kogen, brændevin og mjød at berede«. Den yndede da. »Madam Mangors kogebog« udkom 1837—1910 i 40 oplag; den var beregnet for »små husholdninger«. Angående den da. bondealmues daglige kost savnes fra Danm. en materialesaml. svarende til Niels Keyland: Svensk allmogekost, I—II, 1919; men oplysninger kan hentes fra Troels-Lund: Daglig Liv i Norden, II, Niels Siggård: Fodemidlerne i ernæringshistorisk Betydning, 1945, Christine Reimer: Nordfynsk Bondeliv, I, 1910, de af foreningen Danmarks folkeminder udgivne forskellige folkelivsskildringer, Sprog og Kultur, 1941, s. 69 (omtale af mad og drikke i Moths vestjyske ordlister fra o. 1700).

H. G. N.

kogge. Middelalderl. fartøjstype, hvis glansperiode rækker fra o. 1200 til langt op i 1400-årene. Muligvis skabt af nordboerne eller af friserne, men benyttedes især af hanseaterne, i hvis handels- og orlogsflåder de dominerede. K., der kendes fra bysegl og kirkebillede, var brede i forhold til længden og havde meget fribord, således at de lastede meget. I modsætning til de

ældre typer havde de stævnror, men brugte oprindeligt den gamle nordiske sejlføring, en enkelt mast med et enkelt, bredt råsejl. For- og agterskibet var forsynet med kasteller, oprindeligt stilladsagtigt opbyggede, men siden organisk forbundne med skibsskroget. (Litt.: Grandjean og Mentze: Danmark og Havet, I, 1948, s. 182 f., Knud Klem: De danskes Vej, 1941, s. 36—41).

K. K.

kognatisk. Som k. betegnes ethvert slægtskab, som ikke er etableret udelukkende gennem mænd.

A. F.

kohave, mark eller eng, undertiden også lille skov, som oftest indhegnet, der brugtes til græsning for køer. På samme måde anvendtes fole-, heste-, svine- el. kalvehaver om indhegnede græsningsarealer for disse husdyr; i alle tilfælde var græsningen ofte fælles for hele byen. (Litt.: Danske Vider og Vedtægter, 1904—38, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 186).

S. AA.

kollats, det dokument, hvorved en myndighed overdrager, konfererer, et gejstligt embede til en person. I 1600-årene talte man om lensmandens k., hvorved denne på kongens vegne stadfæster en kaldet præst som verdslig embedsmand. Fra 1700-årene betegner k. det aktstykke, hvorved biskoppen myndiggør den pågældende på kirkens vegne. Bispek. oplæses af provsten ved den nye præsts indsættelse i hans kirke. Også degne modtog k. af biskoppen.

B. K.

kollegiatkirke. Man sondrede i middelalderen mellem domkapitler ved biskopskirkerne og kollegiatkapitler, præstesamfund ved andre, større bykirker. Den til et kollegiatkapitel hørende kirke kaldes da k. I Danm. fandtes k. i Haderslev og i Kbh. (Vor Frue Kirke).

B. K.

koller, af lat. collum = krave. Oprindeligt et militært klædningsstykke, oftest af læder, vistnok båret under brynjen. En ærmelos, lang eller halvlång trøje. I kvindedragten betegner k. en kort krave eller trøje, der dækker halsen.

E. A.

kollægte, jysk navn for mønningslægte, se ås.

kolonister på heden. Allerede ved frdn. af $26/5$ 1723 havde man fra statens side forsøgt at fremme opdyrkningen af de jyske heder, men det var dog først i 1751, at der for alvor kom gang i arbejdet. Der blev nedsat en kommission, og 1759 var man så langt fremme, at de første ty. kolonister kunne sendes til Danm. Det var legationsråd Joh. Friedrich Moritz, som sørgede for at få folk herop, mens det i Jylland var Hans de Hofman, der med vanlig energi udførte den største del af

arbejdet indenfor kommissionen, som han var blevet medlem af i 1759. Kolonisationen fandt sted på Alheden og Randbøl hede og på de midtslesvigske hedestrækninger syd og nord for den nuværende grænse. Det viste sig imidlertid snart, at kolonisterne blev skuffet i deres forhåbninger, og de fleste forlod atter Danm. Materialet vedr. kolonisation findes dels i Rtk.s arkiv i RA. (se Vejl. Arkivreg., II, 1892, s. 142—43), dels i kommissionens arkiv i LA i Viborg. Moritz' korrespondance med Rtk. opbevares i Univ. Bibl. i Kiel (mss. S. H. 322. AA. fol.), mens sagerne vedr. kolonisationen i Sønderjylland væsentligst findes i LA. i Slesvig. (Litt.: Ejlif Bøgebjerg i Jy. Saml., 5. r., I, 1932—34, s. 307—363, Jeppe Aakjær i Saml. til Jy. Hist., 3. r., IV, 1904—05, s. 353—435 og 4. r. III, 1917—19, s. 87—136, Rasmus Mortensen i Vejle Amts Aarbøger, 1930, s. 161—184 og 1930, s. 46—81, Chr. Voigt i Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte, XXVI, 1896, s. 223 ff.).

J. H.

kolpetøj. Fiskeredskab til fangst af aborrer, bestående af et bueformet træskaft, forsynet med snøre af hestehår og en tinsynk med dobbeltkrog. K. anvendes som agnet pilk og kan bruges fra båd eller fra is. Kendes næsten udelukkende fra de midtjyske søer og viser stor overensstemmelse med den svenske *pirk*. Redskabet er dog sikkert gl. i Jylland, se Ferskvandsfiskeribladet, 1929, nr. 4.

H. R.

Kommercekollegiet. Et koll. af dette navn bestod fra 1670—97 (?) og fra 1704—08 og under navnet Politi- og Komm. Koll. fra 1708—31, men arkiverne herfra beror i Københavns Stadsarkiv (s. d.). Ved K. forstår man dog sædvanlig det i dec. 1735 oprettede *General-Landets-Økonomi- og Kommercekollegium*, der fra Rtk. fik overdraget sager vedr. næringsvæsen, såvel landbruget som manufakturernes og handelen. Dette koll. bestod under skiftende navne (General-Kommercekollegiet 1768—71, Kommercedeputationen 1771—73, Generallandøkonomi- og Kommercekollegiet 1773—1816, General-Toldkammer- og Kommercekollegiet 1816—48) til 1848, men var fra 1816 sammensluttet med General-Toldkammerkollegiet (s. d.). K. omfattede hele monarkiet; fra først af var det organiseret top., fra 1797 sagligt, med et særligt sekretariat for produktions- og fiskerifaget (fiskerisager overgik dog 1816 til Rtk.), for industri- og fabrikkfaget og for handels- og konsulatsfaget. Under K. henhørte også ostindiske sager samt brand-

forsikrings-sager, hvilke imidlertid 1816 overgik til Da. Kanc.

Af K.s i RA. beroende arkiv (se Vejl. Arkivr., II, 1892, s. 301—340) skal fremhæves prot. vedr. priv., koncessioner og bev., stiftsrelationerne (s. d.), de mange diverse pk. vedr. enkelte industrier (klædemanufakturer, strømpefabrikker, farverier, tobaksfabrikker o.s.v.), skibslistere (s. d.), konsulatsrapporter og sager vedr. sopsvæsnen. Under K. sorterede forsk. institutioner som Fabrikdirektionen (s. d.), Det kgl. Dugmanufaktur, Klædeoplæg og Klædeudsalg 1782—1838, Den danske Manufakturhandel 1788—1818 og fra 1813 Den kgl. Porcellænsfabrik.

H. H.-T.

kommercelæst eller skibslæst var rummål for skibes lasteevne og drægtighed. 1 k. var 4000 pd. I 1800-årene var 1 k. = 150 kubikfod = 2600 kg, men ved lov af 13/3 1867, § 27 blev den fastsat til 2 registertons. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 216).

S. A.A.

Kommissariatskontoret. Dette kontor, der må forudsættes at have bestået under soetatens kommissariat (se Admiralitets- og Kommissariatskollegiet), anføres i statskalenderen først i 2. halvdel af 1700-årene, fra 1791 kaldet Kommissariats- eller 2. Dpt.s kontor. Under det sorterede flådens økonomi og materiel. Blandt de diverse arkivsager kan nævnes ordrebøger vedr. Nyboder 1688—1831 m. m. og ordrebøger vedr. Søkvæsthuset 1635—1734 samt sager vedr. den grønlandske handel 1723—44.

H. H.-T.

kommissarier, personer, der har fået et hverv overdraget, navnlig når dette hverv går ud på at afsige dom i en retssag (i så tilfælde tales i senere tid om en kommissionsdomstol) eller på at foretage et skifte. Ifølge D. L. (1—6—7) stod k. under appel direkte til Højesteret.

S. I.

kommissioner. Af sådanne nedsattes gennem tiderne en hel række med skiftende varighed og med mere eller mindre begrænset formål, således til at undersøge og dømme i forsk. sager, forrette skifter o.s.v. Enkelte k. havde forestillingsret til kongen og udgør led af centraladministrationen, sidestillet med koll. (se G. N. Kringelbach: Civile Direktioner og Kommissioner samt andre overordnede Myndigheder under Enevælden, 1899, hvor bl. a. omtales finans- af 1787 og 1813, Bygningskommissionen 1742, Slotsbygningskommissionen 1738, Jernbanek. 1835—48, Kanalkommissionen 1774—1804 og Kvægsygekommissionen 1778—1848). I de forsk.

koll. arkiver findes akterne fra en række gennem disse koll. nedsatte k.

H. H.-T.

kommissionerne i Rådstuen for Slottet. I Christian V.s sidste og Frederik IV.s første år blev der lejlighedsvis ved kgl. reskr. beskikket et antal personer, hvoriblandt altid Geheimekonseillet (s. d.) var repræsenteret, til som kommission at drofte en eller anden vigtig sag og herover afgive betænkning til kongen. Forhandlingerne for disse kommissioner, der holdtes i Den kgl. Rådstue (heraf navnet), indførtes i samme prot.række, og denne — for årene 1690—1705 med tilhørende bilagspk. — findes i RA. (se Vejl. Arkivr., I, 1886, s. 247, og 2. udg., s. 150).

H. H.-T.

kommissionsdom, dom afsagt af kommissarier (kommissionsdomstol). Efter retspejleloven af 1916 kan en kommissionsdomstol i en straffesag alene virke som undersøgelsesdomstol, mens sagens påkendelse skal finde sted ved de ordinære domstole.

S. I.

kommissionskifter, se skiftevæsen.

kommissorium, kongeligt, kgl. ordre, hvorved et og hvert overdrages.

S. I.

kommode. Skuffemøbel, en videreudvikling af dragkisten (s. d.) til et lavere og mere bekvemt møbel i bordhøjde. K. kendes fra Frankrig fra o. 1700 og blev med rokokoen meget alm. og netop en af denne tids mest karakteristiske frembringelser. Siderne blev svejftet, og kommoden fik »mave«. Pladen var næsten altid af marmor. Kommoden blev efter rokokoen udført i de flg. stilarter, men først i 1800-årenes slutning fandt de vej til bondegårdene, hvor *dragkisten* havde været det foretrukne møbel. (Litt.: International Mobelhåndbog, 1945—47, Tove Clemmensen: Danske Møbler, 1945).

H. ST.

kommunale arkiver. I arkivloven af ³⁰/₃ 1889 hed det, at k. a. kunne optages i LA. Der er altså ingen afleveringspligt for disse arkiver, og en stor del af dem findes stadig hos de kommunale myndigheder. De *amtskommunale arkiver* frembyder ingen problemer, idet de afleveres sammen med amtsarkiverne. De *bykommunale arkiver, rådstuearkiverne*, som de ofte kaldes med et gl. udtryk, er ligeledes blevet afleveret til LA. fra næsten alle købstæderne. De nyere arkiver er dog af et så stort omfang, at pladshensyn i øjeblikket gør det vanskeligt for LA. at modtage efterleveringer. Det gælder især arkiverne fra de allerstørste provinsbyer, og det er muligt, at det for deres vedk. bliver nødvendigt at oprette særlige k. a. under videnskabelig uddannet ledelse.

En sådan ordning er ganske alm. i udlandet og er herhjemme også blevet gennemført for Kbh.s vedk. (se Københavns Stadsarkiv). De *landkommunale arkiver* er i almindelighed ikke blevet afleveret til arkiverne. Det skyldes først og fremmest, at man ikke har kunnet skaffe plads til dem, idet det ikke har været muligt at få gennemført de nybygninger, som er nødvendige, for at de bestemmelser, der indeholdes i arkivloven af 1889, fuldt ud kan efterkommes. *Sognerådsarkiverne* ligger derfor endnu ude hos sognerådsformændene eller på kommunekontorerne. Hvis der er et fast kontor, er faren for deres tilintetgørelse ikke så stor, selvom ild og fugt også der truer arkivalierne. Værre er forholdene i de tilfælde, hvor arkiverne opbevares hos de stadig skiftende formænd for sognerådet. Undersøgelser har vist, at disse arkiver i tidens løb har lidt store tab, og der kan ikke være tvivl om, at ødelæggelserne vil fortsætte, hvis der ikke bliver grebet ind. Noget har det hjulpet, at en del af arkiverne i de senere år er blevet ordnet af *sognearkivarer*, private personer, som mod betaling påtager sig et sådant arbejde. Af de k. a. er det uden tvivl *rådstuearkiverne*, som er de hist. værdifuldeste, idet de som regel går langt tilbage, tit helt til middelalderen (se Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis, 1. r., IV, 1906—12, s. 77—103, 2. r., VIII, 1936, s. 124—232 (til 1513), M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 266—68 (til 1619) og P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark, I, 1900, s. 189—194). I LA. bliver byarkiverne ordnet efter et bestemt skema (jvnfr. Holger Hansen: Om Opbevaring og Ordning af Købstadsarkiver i Fort. og Nut., VI, 1926—27, s. 121—138). De vigtigste grupper er: Rådstueretten, statsskatteoppebørslen, brandforsikringen, byforvaltningen med rådstueprot. og korrespondence, eligerede borgere, kommunalbestyrelsen (fra 1837—68), borgerrepræsentationen, kommunale kommissioner, kæmnerarkivet, kommunalvalgbestyrelsen, takserborgere og ligningskommission, reviderede regnskaber, borgerlig vielse, fattiginspektion og -kommission. De amtskommunale arkiver består først og fremmest af amtsrådets forhandlingsprot. og journaler med tilhørende korrespondence. I sognerådernes arkiver er det forhandlingsprot. for sogneforstanderskabet, fra 1868 sognerådet, samt for fattig- og skolekommissionerne, der er det vigtigste (se nærmere: Kr. Møller: Sognearkiver, 1937).

J. H.

kommunalstyre. Før enevælden byggede sty-

relsen af købstædernes anliggender på de enkelte byers stadsretter, og bortset fra det tilsyn, der alm. udøvedes gennem lensmændene, var k. ret uafhængigt af staten. Det varetoget af borgmestre og rådmænd, hvis antal ahang af købstædernes størrelse. I praksis var rådet selvsupplerende. Efter enevældens indførelse øgedes statens indflydelse. Ved købstadfrdn. af $28/1$ 1682 indskrænkedes øvrighedspersonernes tal. I 26 byer blev magistratsforretningerne overført til byfogeden, i de øvrige blev antallet af borgmestre og rådmænd beskåret. Som modvægt mod rådets aristokratiske tendenser udvikledes allerede for enevælden borgerudvalg fra de 24 mænd til de eligerede borgere (s. d.). Ved frdn. af $24/10$ 1837 indførtes borgerrepræsentationer (s. d.), og ved købstadkommunalloven af $28/5$ 1868 afløstes disse af byråd (s. d.). (Litt.: M. Mackeprang: Dansk købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV, 1900, P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark, I—II, 1900).

sv. L.

kommuneskatter. Borgerlig tyngde var foruden de statslige byrder de borgerlige ombud og byens bekostning, de kommunale udgifter — f. eks. til vedligeholdelse af byens bygninger og til kommunale lønninger; dækkedes de ikke af indtægten af byens ejendomme, borgerskabspenge m. m., måtte de lignedes på byens borgere. I middelalderen findes i nogle byer en fast kommunal skat, *forskat* (eller -skud), men efter byskattens (s. d.) indførelse har bystyrelserne ofte lignet byens bekostning sammen med den. I de kommunale byrder deltog ikke kgl. tjenere, derunder embedsmænd. Allerede ved frdn. af $18/11$ 1623 fastsloges det dog, at det kun gjaldt, hvis de ikke drev borgerlig næring, og i D. L. nævnes udtrykkelig deres pligt til at skatte efter grundtaksten, hvis de havde ejendomme i byen (3—6—2 og 3). Desuden skulle de som byens andre beboere deltage i aflønningen af byens præster og i byrder som renovation og brølægning, der oprindelig var en pligt for den enkelte grundejer, men efterhånden blev en kommunal opgave, og i afgifter til vægter- og sprøjtevæsen, der fra 1700-årenes slutning almindeligvis svarede efter bygningernes brandforsikringssum. Disse alm. byrder forøgedes stadig i tal og betydning, især med fattigskatten, der med frdn. af $5/7$ 1803 blev en egl. skat, og med skoleskatten, der ved frdn. af $29/7$ 1814 svarede efter formue og lejlighed, begge med egne styrelser, som forestod ligningen. Striden mellem borgere og embedsmænd om disses skattepligt fortsatte gennem 1700-årene. Endnu

mere upopulære blandt de skatteydende borgere var de talrige kgl. bevillinger af skattefrihed til enkeltpersoner.

Ved frdn. $28/1$ 1682 indførtes grundtakster i købstæderne som grundlag for statsbeskatningen (til 1694), $5/5$ 1683 bestemtes det, at indkvarteringen og andre militære byrder skulle hvile halvt på grundtakst, halvt på næring, og dette gjaldt i almindelighed også ved kommunal beskatning. En samlet regulering af den kommunale beskatning kom først ved skrivelse af $1/3$ 1831. Købstadloven af $24/10$ 1837 (§ 21) samlede alt ligningsarbejdet under bystyrelsen eller en særlig valgt ligningskommission. Loven af $11/2$ 1863 indførte en fælles kommunekasse i hver bykommune og samlede skatterne i 3: grundskat (efter grundenes htk.), husskat (efter bygningernes assurancesum) og skat på formue og lejlighed, mens næringsskatten efterhånden skulle ophøre (§§ 1, 3 og 17).

Særlige regler gjaldt for *Kbh.* Kommunen havde, delvis overtaget fra staten, en række indirekte afgifter, desuden var der grundskatter (s. d.), næringsskat, der efter anordningen af $21/4$ 1812 havde maksimum- og minimumgrænser for de enkelte næringer, og endelig kommunale bygningsskatter. $19/2$ 1861 blev bygnings- og grundskatterne faste, og der indførtes en indkomstskat og en fælles kommunal kasse.

Lokale byrder på *landet* var fra middelalderen tiende og degnetrave, siden var dertil kommet dommer- og skriverkorn (jvnfr. D. L. 1—5—18). Udgifterne til fattigvæsenet lignedes helt fra frdn. af $24/9$ 1708 på sognets beboere efter deres tilstand; pengene gik i en sognefattigkasse (II § 4—5), fra 1734 (reskr. af $5/2$) dog udelukkende i herredskasser. 1803 genoprettedes sognekasserne, der fik tillagt en afgift af enhver beboer efter htk., formuetilstand eller »lejlighed«, og herredskasserne afløstes af amtsfattigkasser. Skolerne fik ved frdn. af $29/7$ 1814 en tilsvarende afgift ligeledes med mulighed for hjælp fra amtet (fra 1856 fra amtskolefondet). En anden lokal byrde var vedligeholdelse af veje og broer. En række byrder på htk. og byer (delinkventpenge, medicinalvæsensudgifter m. m.) samledes ved plakat af $31/12$ 1819 i en htk. skat af det upriv. htk. til amtsrepartitionsfondet (s. d.). Efter lov af $6/7$ 1867 lignedes alle sognekommunale afgifter under eet på htk. og på formue og lejlighed. (Litt.: V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik, V, 1881, s. 231 ff., Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens histo-

riske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede, 1940, s. 5 ff., 258 ff. og 332 ff., M. Mackeprang: De danske købstæders skattevæsen indtil begyndelsen af det 17. århundrede i Hist. T., 7. r., III, 1900—02, s. 150 ff. og samme: Dansk købstadstyrelse fra Valdemar Sejrs til Kristian IV., 1900, s. 155 ff., P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV.'s tid til enevældens ophør, I—II, 1900, med henvisning II, s. 139 til kommunalpolitiske og -hist. arbejder af L. C. Neckelmann og J. A. Stenfeldt fra 1830'erne, P. F. Schou: Købstædernes Forfatning og Styrelse, 1901, s. 216 ff. Da forholdene først i 1800-årene bliver mere ensartede, må man for ældre perioders vedk. også søge til lokalhist. arbejder. Kbh.: O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, I—VI, 1877—92, M. Rubin: 1807—14, 1892, s. 128 ff. og 586 ff., Axel Holm og Kjeld Johansen: København 1840—1940, 1941, s. 330 ff. Sognene: P. F. Schou: Landkommunernes Forfatning og Styrelse, 1881, s. 159 ff.). H. N.

kommunikanter kaldes deltagere i nadveren, altergæster. Ordet er afledt af kommunion (communio), der i kirkesproget bruges om nadveren. Dogmatisk betyder det den delagtighed, altergæsten gennem nadveren får i Kristi legeme og blod og i menighedens fællesskab (samfund). — I mange præstearkiver findes *kommunionbøger*, protokoller over altergæster. De kan have nogen betydning ved personalhist. undersøgelser. I Sønderjylland kaldes de som regel *konfidentregistre*. B. K.

kompagnier betegner i ældre tid forsk. ting: 1) Samarbejde mellem købmænd for en enkelt forretning, ved hvis afslutning k. opløses. 2) Organisationer af købmænd, der alle handler på samme fremmede plads, men hvor handelen foregår for den enkeltes regning. 3) En alm. købmandsorganisation i en by (f. eks. Det danske Kompagni i Kbh.). (Litt.: Arup: Studier i engelsk og tysk Handels Historie, 1907). J. V.

kompensation, udligning, modregning.

konduiteliste. Bedømmelsesliste, indsendt af overordnede befalingsmænd og embedsmænd til de højeste myndigheder, indeholdende nøjagtig og detaljeret underretning om underordnedes kundskaber, duellighed og opførsel. Fra 1738 findes de militære k. dels i RA., dels i Hærens Arkiv. G. NO.

konduktor. Ingeniør eller arkitekt, der på den overordnede ingeniørofficers vegne leder og tilser arbejder og materialer. Titlen brugtes om de yngre ingeniørofficerer til 1773, da den afløstes

af de tilsvarende løjtnantstitler. Nu om bygningsdistrikternes tilsynsførende civile arkitekter. (Litt.: V. E. Tychsen: Fortifikations-Etaterne og Ingeniørkorpset 1684—1884, 1884). G. NO.

1) konfirmation, lat., betyder bekræftelse og bruges især om kongens stadfæstelse af priv., testamenter, legatfundatser o. l. J. H.

2) konfirmation. Allerede ved reform.s indførelse i Danm. fik man en slags k., idet ungdommen skulle overhøres i den kristne børnelærdom før første altergang. Ofte skete dette ved bispernes visitatser. Først den sjællandske biskop H. P. Resen (1561—1638) indførte dog en virkelig k.handling efter oldkirkelige forbilleder med håndspålæggelse af biskop og præst. K. som almindelig foranstaltning blev i kongeriget indført under indflydelse af den hallensiske pietisme ved frdn. af ¹³/₁ 1736. I Sønderjylland blev k. påbudt ved kgl. res. af ⁹/₃ 1733, men den havde her været alm.længe før. K. har øvet en betydelig indflydelse ved at hæve læsefærdighed og kristendomskundskab i Danm. og Norge. Formerne for k. har i senere tider ændret sig væsentligt. (Litt.: P. G. Lindhardt: Konfirmationens Historie i Danmark, 1936). B. K.

kongebrev betyder fra middelalderen en skriftlig kundgørelse af en konges vilje, men får i senere tiders administrative sprog en mere speciel betydning af lovmedholdelige bev. eller undtagelser fra de i lovene gældende bestemmelser. Særlig bruges k. som identisk med vielsesbrev, der fritager for forudgående lysning fra prædikestolen eller meddeler tilladelse til huskopulation (s. d.). En række uddrag af sådanne k. for 1660—85 er meddelt i Persh. T., 6. r., II — 7. r., II. B. K.

kongelev, eller *kununglef*, gods, bestemt til kongens underhold, krongods. K. var kongens embedsgods, i modsætning til patrimonium (s. d.), kongens fædrene, kongens private slægts-gods. Om begge arter af kongens gods findes bl. a. oplysninger i Kong Valdemars Jordebog, der indeholder en liste over k., der dog er ret summarisk, idet den ikke oplyser andet end de blotte stednavne. (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, 366—390, Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid, 1898, s. 153 f., Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, III, 1926—45, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940). S. AA.

kongelige Bibliotek, Det. Hovedbiblioteket for de humanistiske fag og landets nationalbibliotek. K. B. er grundlagt af Frederik III og regnes

stiftet 1653; det er Nordeuropas største bibliotek med henimod 1 million bd., ca. 46.000 mss. og 4300 inkunabler, betydelige *musik-, kort-, og billedsamlinger*, foruden en enestående samling *judaica*. Som nationalbibliotek har *Danske Afdeling* til opgave at samle og bevare da. litt. i videste forstand i størst mulige udstrækning. Da. Afdeling rummer da., islandsk, norsk, slesvigsk og holstensk litt. indenfor alle fag samt udenlandsk litt. om Danm. (ca. 300.000 bd.); hertil hører *Hielmstiernes Samling*, en overordentlig værdifuld specialsamling på ca. 10.000 bd. af ældre da. litt. Bøgbestanden oges i overvejende grad ved *pligtaflæringen*, fra hvilken kun særtryk, lejlighedsange, almanakker, blanketter o. l. er undtaget. Love, beretninger, regnsk. m. m. indgår i afdelingens ukatalogiserede, men systematisk ordnede *småtryksamling*. Af aviser (s. d.) findes kun hovedstadens. Ang. håndskriftsamlinger, se især kongelige Samling, Gamle og Ny.

A. F.

kongelige Samling, Gamle og Ny. Håndskriftsamlinger i Kgl. Bibl. *Gamle kongelige Samling* (G. K. S.) med ca. 3600 nr. er en afsluttet samling mss. indenfor alle fag med værdier som Tycho Brahes observationer, Edda mss., islandske lov- og sagahåndskrifter, pragtstykker af græsk og byzantinsk litt., den gottorpske samling, der stammede fra klosterbibliotekerne i Bordesholm og Cismar, Hans Grams samling (nordisk hist. med Sorø Klosters gavebog og ms. til Ole Worms runeværk), Moths ordbogssamlinger o. s. v. — *Ny kongelig Samling* (N. K. S.) er en voksende samling (nu ca. 10.000 nr.), hvis grundstamme er de af P. F. Suhm samlede mss., dels et stort antal afskrifter vedr. da. hist., dels nogle værdifulde middelalderl. orig., folkevisehåndskrifter m. m. N. K. S. er ved den senere tilvækst først og fremmest blevet en national samling, indeholdende litterære efterladenskaber i form af dagbøger, breve og mss. fra betydende personer, rækkende fra Angers-fragmentet af Saxo til vore dage. (Fortegnelser over G. K. S.: Jon Erichsen: Udsigt over den gamle Manuscript-Samling i Det store kongelige Bibliotek, 1786, over begge samlinger: E. Gigas: Katalog over Det store kongelige Bibliotheks Haandskrifter, I—III, 1903—15, C. Behrend: Katalog over Det kongelige Biblioteks Haandskrifter vedrørende dansk Personalhistorie, I—II, 1925—1927, Ellen Jørgensen: Catalogus codicum latinorum medii ævi Bibliothecæ Regiæ Hafniensis, 1926, og C. Borchling: Mittelniederdeutsche

Handschriften in Skandinavien, Schleswig-Holstein, Mecklenburg und Vorpommern, 1900. Litt.: Carl S. Petersen: Det kongelige Biblioteks Haandskriftsamling, 1943).

A. F.

Kongens Livkorps og Livjægerkorps. Oprettedes 1801 til Kbh.s forsvar. K. L. bestod af studenter og talte 900 mand i 1807. Det var fra 1812 en pligt at være medlem af korpset. Livjægerkorpset bestod af borgere, der ikke var pligtige til at indgå i borgervæbningen. Begge udmærkede sig 1807, og i 1848 meldte størstedelen sig frivilligt til hæren. Da alm. værnepligt indførtes 1849, blev de kun forskole. K. L. ophævedes 1864, fortsat i *Akademisk Skytteforening*, Livjægerkorpset blev ophævet 1870, men fortsattes i *Livjægerskydeselskabet*. Begge opstillede frivillige korps, der ophævedes 1937, men genopstod under krigen 1940—45. (Litt.: Pürschel: Akademisk Skytteforening, 1911 og 1936, H. A. Hanson: Kongens Livjægerkorps, 1939).

G. NO.

kongerejser. Oprindeligt bestod k. udelukkende i bøndernes forpligtelse til at transportere kongen og hans følge og gods (fadeburet) på rejser rundt i landet. Selvom det indtraf forholdsvist sjældent, regnedes det for en tung byrde, og bønderne fik den begrænset til, at de kun skulle køre kongen og fadeburet til deres herredsskel. Senere udvidedes begrebet til at omfatte alle rejser, som bønderne måtte foretage for kronen, som at køre for kgl. embedsmænd og andre personer med frit rejsepass.

G. O.

kongetiende, se tiender.

kongsbryde, se bryde.

konrektor. Stillingen som k. indførtes i Danm. under Christian IV (første konrektorater i København, Lund og Roskilde 1616) og bevaredes til skolereformen 1805. K. skulle de tre dage af ugen dele undervisningsbyrden i øverste klasse med rektor og iøvrigt deltage i skolens administration.

B. K.

konsanguinitetstavle, slægtskabstavle, er en kombination af de to genealogiske grundfremstillingsformer, idet den behandler probandens aner og alle efterkommere efter disse, med andre ord giver oplysning om, hvilke personer probanden er i slægt med indenfor den fastsatte ramme. (Litt.: Albert Fabritius: Kong Christian X og hans Slægtninge, 1937)

A. F.

konserveringssystem. Ved k. forstås den praksis, som var gældende fra 1500- til ind i 1700-årene, i h. t. hvilken et præsteembede »konserveredes«, bevaredes eller gik i arv, i samme familie i flere slægtled. Dette kunne enten direkte

ske ved, at sønnerne efterfulgte fædrene, eller hyppigere indirekte ved, at præsteenkerne eller præstedotrene bortgiftedes til eftermændene. (Litt.: Vilhelm Bang: Præstegaardsliv i Danmark og Norge, 1891, s. 25 ff.) B. K.

konsignere. Tropper siges at være konsigneret, når de i anledning af en truende situation holdes samlet i kvarter eller kaserne for med kort varsel at kunne rykke ud. G. NO.

konsistorium var oprindeligt den romerske kejseres gehejmeråd, senere brugtes ordet om kardinalkollegiet, der samledes om paven, og om det råd, som stod ved biskoppernes side. Efter reform. blev k. betegnelsen for de kirkestyrende organer, som indførtes mange steder i de ty. stater, og som også fandtes i Slesvig stift. I kongeriget indførtes derimod ikke k., og ordet bruges her overvejende for at betegne den højeste myndighed ved Universitetet, det akademiske k. Mens man før reform. havde haft hele samfundet af universitetslærere som overste myndighed, dog med rector magnificus som udslaggivende faktor, udgjorde k. (rektor + 11—12 medlemmer) efter reform. og lige til 1850 det eneste kollegiale organ for Universitetets selvforvaltning. K. havde i sin hånd bestyrelsen af alle Universitetets sager både af åndelig og materiel art. Oplysning om k.s forhandlinger og afgørelser findes især i de såkaldte Acta consistorii (fra 1599). Siden 1936 består k. af rektor, prorektor, dekanerne og 15 valgte medlemmer.

K.s arkiv (nu i RA.) går helt tilbage til Universitetets ældste tid og er meget værdifuldt i hist. henseende. Rigest repræsenteret er 1500-, 1600- og 1800-årene, mens der er mange lakuner for 1700-årenes vedk. Særlig H. F. Rørdam og H. Matzen har i vid udstrækning benyttet k.s arkiv. Jvnfr. også overkonsistoriet og underkonsistorier. (Litt.: H. Matzen: Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479—1879, I, 1879, s. 187 ff. Om Universitetsarkivet se Victor Petersen i Ex Bibliotheca Universitatis Hafniensis, 1920, s. 65—118.) B. K.

konsol. I arkitektursproget et fremspring beregnet til at bære et arkitektonisk led, en statue, buste eller lign. Herfra er benævnelsen gået over på de små borde, som stod op ad en væg (som regel en vægpille mellem to vinduer), og hvis ben svejdede mod hinanden og helt ind til væggen. Almindeligvis var der over konsollen et spejl. Konsoller af ovennævnte type var meget yndede på rokokotiden. Efterhånden udformedes de i forsk. varianter, der helt kunne miste den oprindelige

karakter, når de udformedes som et regulært, smalt bord med 4 lige ben eller som et lavt skab med en skuffe lige under pladen. H. ST.

konsumtion. Af indirekte indenlandske afgifter havde man fra middelalderen accisen (s. d.). K. var en samling indirekte skatter, der efter nederlandsk mønster indførtes i Danm. 1657. Som ordinær skat pålagdes k. $^{18}/_{11}$ 1660. 1662 ophævedes den igen undtagen i Kbh., da matrikelskatten indførtes, men genindførtes $^{22}/_{11}$ 1671. Den omfattede forbrugsafgifter på indenlandske varer, bl. a korn, drikkevarer og kød. De blev opkrævet ved tilkørslerne til byerne (portkonsumtion) af konsumtionsbetjente og ved søværes tilførsel af tolderne. Endvidere betales k. af malt og formalet korn (formalingsafgift, brændevinsafgift af korn, der anvendes til brænding, fra 1804 tillige efter redskabernes kapacitet). Også græspenge af byernes kvæghold, kopulationspenge, milepenge (s. d., afgift af vognmænd), familie- og folkeskat (s. d.), udgjorde en del af k. En samling af bestemmelserne kom ved frdn. af $^{31}/_{12}$ 1700. K. i købstæderne blev reguleret $^{15}/_{10}$ 1778 og indgik i toldfrdn. af $^{1}/_{2}$ 1797. I 1600-årene var k. undertiden helt bortforpagtet, men også siden var den tit i de enkelte byer forpagtet ud, ofte til byen selv, som i stedet kunne ligge byrden på befolkningen som direkte skat. K. var en af statens vigtigste indtægter i 1700-årene og hvilede tungt på bybefolkningens livsforhold, især i Kbh., hvor satserne for de fleste varer var betydelig højere end i købstæderne. Efter en betydelig reduktion i antallet af konsumtionspligtige varer 1837, ophævedes skatten ganske ved lov af $^{7}/_{2}$ 1851, idet dog redskabsafgiften af brændevin bevarede, indtil man 1887 gik over til beskatning af det færdige produkt. (Litt.: J. H. Vogt: Udsigt over det danske Monarchies Skattevæsen, 1815, s. 61 ff., 92 ff., J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 223 ff., V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik, IV, 1880, s. 334 ff., L. V. Birck: Told og Accise, 1920, s. 125 ff., Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I, 1908, s. 354 ff., II, 1922, 650 ff.). K. regnsk. findes i RA. som en del af amtsregnskaberne eller købstadregnskaberne (s. d.). Regnsk. over portkonsumtionen er forholdsvis sjældent bevaret. Undertiden findes de sammen med toldregnskaberne i RA. (se Kr. Erslev: Rigsarkivet, 1923, s. 106), undertiden ligger de i de enkelte byers rådstue-

arkiver i LA. — Af personalhist. interesse er regnsk. over konsumtionsskatten på bryllupper, *kopulationsafgiften*, i Kbh. opkrævet til 1869, udenfor Kbh. ophævet 1792. Bondebefolkningen betalte ikke kopulationsafgift. På kopulationsafgifterne bygger Mallings »Optegnelser om Vielser i danske Landsogne 1661—1792« i RA. (Litt.: C. S. Christiansen: Om Amtsregnskaberne som historisk Kilde i Fort. og Nut., IV, 1923, s. 15—18).

H. N. OG H. H.-T.

kontagion, et smitstof, der overføres fra person til person. Det sattes før bakterierne opdagelse i modsætning til *miasma*, hvorved man forstod et smitstof, der overførtes gennem luften. (Litt.: C. J. Salomonsen: Epidemiologiske Theorier i Universitetets Festskrift, 1910).

E. G.

kontor. Et kasseagtigt møbel på åben bordfod med en klap, der kan slås ned til skrivebrug. Bag klappen en mængde små skuffer. Dette møbel var en karakteristisk frembringelse af barokken.

H. ST.

kontrafejer, af fransk *contre fait*, var i ældre tid betegnelse for den maler, der til forskel fra den rene håndværker, gav sig af med såvel figurmaleri som finere dekorationsarbejde, f. eks. staffering af våben, faner, skueretter o. l. I nyere tid næsten udelukkende brugt om portrætmaler.

J. P.

kontraministerialbøger, se kirkebøger.

kontrasegl, se segl.

kontribution anvendes i nyere tid om udskrivninger af fjendtlige hære i et besat område, men brugtes tidligere om skat i almindelighed. Specielt anvendes betegnelsen om matrikelskatten (s. d.) og om de ordinære hkk. skatter, om jord- og tiendskatten (s. d.) af 1802, de »gamle Hartkornskatter« fra 1813 og landskatten (s. d.) fra 1818, endvidere om ekstraordinære korn- og fourageskatter. I k. regnsk., der var amtsforvalternes hovedregnskab, (se amtsregnskaber) indgik dog også overskuddet af den øvrige oppebørsel i amtet. (Litt.: Carl Christiansen: Om Amtsregnskaberne som historisk Kilde i Fort. og Nut., IV, 1923, s. 1 ff.).

H. N.

konventualer. Fra franciskanerordenens første tid kæmpede to retninger om magten: et strengere parti, der bestemt fastholdt Frants af Assisis skarpe krav om absolut fattigdom, og et mildere parti, der søgte at lempe bestemmelserne om ejendomsleshed. Dette parti fik navnet k., men blev i den udgående middelalder trængt tilbage af reformretningen, observanterne

(s. d.). (Litt.: Johs. Lindbæk: De danske Franciskanerklostre, 1914, s. 50 ff.).

B. K.

konventualmesse, den daglige højmesse i dom- og klosterkirker, hvorved alle domkapitlets eller klostersamfundets (konventets) medlemmer må være til stede.

C. L. N.

kopenge var dels betaling for græsningsret til koer i fællesgræsningsret, dels afløsning for ydelse af koer eller parter af køer i skat eller landgilde. I Viborg stift var bispens bønder delt i *kolæg*, der hver ydede en ko eller afløsning derfor i penge. Andre steder ydedes *skattekøer* eller *bedekøer* til kronen, hvilken ydelse også ofte afløstes med k. (Litt.: Svend Aakjær: Fly Gaarde, I, i Skivebogen 1919, s. 56 f., samme: Kong Valdemars Jordebog, II., 1926—45, s. 133, 141, 171, 256, 258). Jvnfr. jernkøer.

S. AA.

kopibog er en prot. med kopier (i nyeste tid som regel gennemslag) af de fra en myndighed eller forretning udgående breve. Brevene indføres kron. og forsynes med nr.: brevnr. Privatpersoner vil kun undtagelsesvis føre kopibog over deres breve. Vigtigheden af i offentlige myndigheders arkiver at bevare genparter af udstedte breve med de deri indeholdte afgørelser har gjort, at man i centraladministrationen fra et tidligt tidspunkt har ført kopibøger, se registre og tegnelse.

H. H.-T.

kopper var en af fortidens store farsoter. Det er usikkert, om de har været kendt i oldtiden, den første sikre beskrivelse stammer fra araberens *Rhazes* (850—923). Fra Danm. foreligger meddelelser om koppepidemier fra sidste halvdel af 1500-årene, men det var dog navnlig i 1600- og 1700-årene, at vi havde de store koppepidemier. Koppedødsfaldene for hele Europa i 1700-årene anslås til 45 millioner. I midten af 1700-årene begynder imidlertid variolationen og derefter vaccinationen (s. d.) at vinde indpas, og herved bliver kopperne efterhånden udryddet de fleste steder. (Litt.: Jul. Petersen: Kopper og Koppeindpodning, 1896).

E. G.

kopskat, se hovedskat.

kopsætning, lokal blodudtømmelse ved hjælp af blodkopper, d. v. s. små kopper af glas eller metal med indsnævret munding. Når koppen opvarmes, fortyndes luften i den, og når den derefter anbringes på huden, vil den suge sig fast og suge blod til det pågældende parti. Når koppen aftages, er huden hævet og rød, og med et særligt apparat frembringes nu en række små snitsår, der bløder livligt. Koppen opvarmes påny

og sættes atter på for at få blodet til at rinde rigeligere.

E. G.

kopulation, af det lat. copulatio, sammenføining, bruges i ældre tiders retssprog om vielse.

B. K.

koret, en i middelalderl. kirkebygninger fra skibet adskilt bygningsdel beliggende mod øst, højalterets plads og forbeholdt gejstligheden. I katedraler ofte hævet over en krypt (højkoret). I romanske småkirker i reglen smallere og lavere end skibet og adskilt fra dette ved *triumfvæggen*, gennembrudt af *triumfbuen* (korbuen): i østvæggen ofte en alterniche, apsis (s. d.). I got. katedraler og klosterkirker blev k. større samtidig med, at gejstligheden blev mere talstærk, og *korstolene* voksede i tal. K. gik nu både i højde og bredde i eet med skibet, havde ofte 3-sidet østgavl og kunne have sideskibe og processionsgang helt rundt med en krans af udbyggede småkapeller. K. adskiltes fra skibet ved et korgitter, der eksisterede hele renaiss.tiden igennem og endnu kan findes på plads. Over korgitteret var ofte bygget en lektoriestol (s. d.).

AA. R.

korgitter. Skranke mellem kor og skib, som regel med panelværk fornedet og tremmer foroven, ofte bærende et krucifiks. De kirker, der i kat. tid ikke har haft lektoriemure (se lektorium), har haft korgitter, idet adskillelsen mellem gejstligheden i koret og menigheden i skibet var strengt gennemført. Med reform. mistede k. sin betydning, men dog fornyedes mange middelalderl. k., og i talrige da. kirker ses pragtfulde eksemplarer fra baroktiden (Helsingør S. Olai, Halsted klosterkirke o. s. v.). Roskilde Domkirkes k. giver eksempel på den lave, sene type (Litt.: Danmarks Kirker, sagregistre og kunsthist. oversigter).

E. M.

kornet. Estandarten hed på fransk også cornet, og dette ord brugtes om rytteriets yngste officer, der førte estandarten. Titlen afskaffedes 1809. Fra 1909—51 titel for værnepligtig underofficer, der havde bestået k.skole og ved genindkaldelse udnævntes til sekondløjtnant.

G. NO.

kornskat. Op til midten af 1600-årene dækkedes statens normale behov for korn og andre naturalier af afgifterne af statens jordegods. I krigstid måtte der dog udskrives fourage til rytteriet og madskatter til flåden. Med de stående hære og Holmens faste stok blev behovet også i fredstid større, samtidig med at store dele af krongodset blev solgt. Fra 1660'erne pålagdes hartkornet kornskatter til hæren (skæppekornskat $21/10$ 1662) og til flåden (proviantskat $11/11$

1666). 1677 slog man dem sammen til een kornskat, der udskrevs i årlige skatteforordninger (til 1691 sammen med okse- og flæskeskatten). 1721 fastsattes skatten til 1 rdlr. 12 sk., 1731 reduceret til 4 mark 12 sk. pr. td. htk., skov- og molleskyld det halve. K. lå dog ikke fast, da staten anvendte faste, relativ lave omregnings-takster, og var i det hele en skiftende og tryk-kende byrde med store vanskeligheder ved oppebørselen. Ved frdn. af $24/8$ 1791 omregnedes den til en fast pengesum, der pålagdes een gang for alle (1 rdlr. 20 sk. pr. td. htk.), mens staten skaffede sig korn på det fri marked. Omkostningen herved repareredes fra 1803 på det skattepligtige htk., der derved atter fik en varierende skat (dog med maksimalgrænse). 1811 fastsattes kornskatten atter til en pengesum og gled 1813 ind i afgiften »gamle hartkornskatter«, der var fastsat i korn, men betaltes i penge efter årlige takster. Denne afløstes $16/4$ 1818 af land-skatten (s. d.), som iøvrigt i 1820'erne delvis erlagdes i korn. (Litt.: Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I, 1908, s. 295 f., 308 f., 319 f., II, 1922, s. 550 f., 567 f., 588 f., J. H. Vogt: Udsigt over det danske Monarchies Skattevæsen, 1815, s. 21 ff., J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 92 ff., H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948, s. 45 ff).

H. N.

kornskyld var den del af landgilden, som ydedes i korn. I middelalderen var k. lig med den fulde udsæd eller $1/3$ af avlen, da avlen normalt sattes til 3 fold. I løbet af 1300-årene skete der et katastrofalt fald i k. og korntiende (C. A. Christensen: Nedgangen i landgilden i det 14. århundrede i Hist. T., 10. r., I, 1930—31, s. 446 ff., Svend Aakjær: Korntiende og kornavl i det 14. århundrede i Hist. T., 11. r., II—III, 1949—50), og i 1500- og 1600-årene er k. $1/3$ af den udsæd, kornarealet kunne tage, når det var fuldt besået, hvilket som regel vil udgøre halvdelen af den faktiske årlige udsæd. (Litt.: H. Fussing: Herremand og Fæstebonde, 1942, s. 103 ff., Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 469 f., Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 84 ff., 130 ff.). Jvnfr. Jordskyld).

S. AA.

kors. Allerede i stenalderen forekommer k. som prydelser på genstande, f. eks. et k., omgivet af en cirkel. Korsfæstelse var i oldtiden en straf, der var alm. hos mange folkeslag, og da Kristus havde lidt døden på korset, blev det et helligt

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

1. græsk k., 2. latinsk k., 3. Antonius-k., 4. Georgs-k., 5. Andreas-k., 6. patriarkal-k., 7. hammer- eller krykke-k., 8. kors-k., 9. processions-k., 10. cirkel- eller hjul-k.

mærke for de kristne. K. blev særlig et udmærkelsestegn for korsfarerne, og for at man kunne kende de enkelte ordener fra hinanden, anvendtes forsk. k. former. Almindeligst er det *latinske kors.*, hvor den lodrette linies nederste arm er længere end de andre (nr. 2). Et omvendt lat. k. kaldes Peters k., fordi apostelen Peter efter eget ønske skal være blevet korsfæstet med hovedet nedad. På det *græske kors* er alle fire arme lige lange (nr. 1). De forsk. k. former fremgår iøvrigt af illustrationen. J. H.

korsang, liturgisk. I middelalderens dom-, kapitels- og klosterkirker samlede de gudstjenstlige pligter sig først og fremmest om det såkaldte *officium divinum*, læsningen af de syv tidebønner, som oprindeligt havde fundet sted dagen igennem med få timers afbrydelse. I hvert tilf. i senmiddelalderen synes det dog efterhånden at være blevet skik blot at mødes tre gange dagligt: til morgensang (matutin), højmesse og aftensang (vesper). Hertil kom ved særlige lejligheder vigilier aften og morgen (navnlig i forbindelse med årtider, (s. d.)). Denne regelmæssige bedegudstjeneste fandt sted i koret (deraf navnet k.), delvis under form af sang og recitation, og på grundlag af breviarier, der med rig variation indeholdt de lovsange (især af Davids Psalmer), taksigelser, bønner og læsestykker af skriften, kirkefædre og helgenlegender, der var fastsat for de enkelte bedestunder. — Efter reform. bevarede i mange større kirker en omdannet form for k., først på lat., fra ca. 1640 på da. Den foregik morgen og eftermiddag (aften) under deltagelse af de lat. skolars lærere og disciple og holdt sig til slutningen af 1700-årene. B. K.

korsblad eller **korsblomst**, i got. ornamentik et meget anvendt motiv, bestående af en let stiliseret, firbladet blomst som topafslutning på et spir, eller i række, f. eks. over en altertavle. Ensartede bladrækker betegnes også *krabber*, særlig når de sidder på gavlkamme. AA. R.

korsbrødremunke, se johanniter.

korshus, sine steder bl. a. også kaldt *kvist*, *tværbygge*, *udskud*. En kort fløj, bygget vinkelret

ud fra den ene side af en stue- eller udhushænge, i første tilfælde også kaldt *korsstue*. sv. J.

korsklæde, firkantet linned tørklæde, lagt i trekant — over kors. Oprindeligt anbragt under huen. Fra slutningen af 1700-årene brugt i almuens kvindedragt ovenpå huen i forsk. form og smykket med broderi eller knipling. (Se snip). E. A.

kort, grafisk fremstilling af et plant billede af hele jordoverfladen eller en del af denne. Der gøres udstrakt brug af signaturer, d. v. s. tegn, fremstillende veje, jernbaner, kirker, gårde, skove o. s. v., hyppigt i forbindelse med anvendelse af farver. K.s målestoksforhold kan variere meget fra geografiske oversigtskort i mindre målestok over top. k. i større målestok til planer, navnlig økonomiske k. (matrikelskort) i endnu større målestok (gerne 1:4.000). De fleste k. er forsynet med gradnet, meridianer og breddeparalleler, der angiver stedernes længde- og breddegrader. K. kan endvidere være forsynet med højdekurver, der giver et billede af terrainets form. Top. k. over Danm. trykkes og udgives af Geodætisk Institut og kan købes i bogladerne. Det udførligste k. er målebordsbladet (s. d.) i 1:20.000; endvidere findes atlasblade i 1:40.000, generalstabskort (s. d.) i 1:100.000, færdselskort i 1:150.000 og oversigtskort i 1:200.000, 1:320.000, 1:500.000, 1:750.000 og 1:1.000.000. Samlinger af trykte k. findes f. eks. i Geodætisk Institut, Universitetets geografiske Laboratorium og i Kgl. Bibl. Originalmålingerne til institutets k. opbevares på institutet. Kgl. Bibl. har en meget righoldig samling, bl. a. originalerne til de Mejerske k. (s. d.). Matrikelsvæsenet opbevarer samtlige orig. matrikelskort, hvis grafiske indhold kan suppleres med matriklens oplysninger. RA. har en samling trykte k. over Danm. og dets besiddelser, Sønderjylland og øerne derved, da. købstæder, landevejen Kbh. — Korsor m. m. samt en samling utrykte k.: Sønderjylland, da. skovkort, Bornholm, Kbh. og Frederiksborg a., Sjælland, Fyn, Lolland, Ærø, Jylland, Gudenå, ær, fjorde, moser, landskellet mellem Norre- og Sønderjylland, udstykningskort m. m. EI. A.

korterik, uldent stof fra Courtrai i belgisk Vestflandern. Kendt fra 1300-årene. E. A.

kortgevær, et stavevåben, hvis klingedanner et kors (derfor ofte kaldet *korsgevær*). K. brugtes i 1600-årene som underofficersvåben, men afløstes senere af liljen (s. d.). A. H.

kortspil fremstår pludselig som en modefor-

lystelse i Sydvesteuropa i tiden 1375—1400. Spillekortenes oprindelse er usikker. De ældste spillekort var malede, senere brugtes træsnit med pålagte farver. I Italien anvendtes 4 signaturer: sværd, alterkalk, mont og kolle, der i Frankrig senere ændredes til henholdsvis: pique (spar), coeur (hjerter), carreau (ruder) og trèfle (klør). En afart er tarokspillet, kendt siden 1450, hvortil foruden de sædvanlige 52 kort brugtes 22 nummererede billedkort og 4 ryttere. Spillekort nævnes i Danm. første gang 1487 i kong Hans' regnskaber. I Sverige nævnes kortspil o. 1522 i Peder Månsson: Stridskonst. Se udførligt om spillekort: Henry D'allemaigne: Les cartes au jouer, I—II, 1906, J. V. Hermansen: Gamle danske Spillekort i Kultur minder 1942—43. I Danm. udstedte regeringen 1752 privilegium på trykning af spillekort. Kendte da. korttrykkere er Jacob Holmblad (1821—33) og L. P. Holmblad (1837—80); den sidste indførte de halverede, dobbeltvendte figurkort. — Af intelligensspil stammer Piquet, Bezique fra Frankrig, L'hombre (c: »manden«, spilleren) fra Spanien, Whist, Boston (byen belejredes i den nordamerikanske frihedskrig!) og Bridge fra England. — Yndet i Danm. på Holbergs tid var: L'hombre, Piquet, Lanter og Styrevolt; Faraos kom på mode 1719. Oplysningen om kortspil i Danm. o. 1800 giver de talrige trykte spillebøger siden 1771 f. (se Bibliotheca Danica, I, sp. 1113 f.). Eksempelvis skildrer Martin Schwartz' spillebog 1847 Whist, Boston, L'hombre, Tarok, Solo, Quadrilje, Hanrey, Puk, Polskpas, Femkort, Trekant, Styrvolt. En spillebog fra 1852 har desuden Reversy, Ecarté, Imperial, Mariage, Køge = L'hombre, Schafskopf, Courante-Margrethe. Den danske landalmues spil behandler Per David: Reglerne for 52 gl. Spil, 1920. Under enkelte spil var det brugeligt at anvende særlige talemåder og udtryk, se Gigas og Cortsen i Da. Stud. 1896 og 1942 om L'hombre, Chr. Reimer: Nordfyensk Bondeliv, III, 1935 s. 352.

H. G.-N.

kost betyder måltid og gilde og er formodentlig overtaget fra plattysk. Det bruges især om bryllupsfester, i denne betydning anvendes k. stadig i Sønderjylland. K. kan dog også være en fest, der afholdes ved tiltrædelse af et embede eller ved optagelse i et lav, også kaldet igangskost (se igang), jvnfr. kost og tæring: udgifter i forbindelse med en retssag.

J. H.

kost og tæring, omkostninger (oprindelig: bekostning og fortæring), især i forbindelse med en retssag. I senere tid sondredes dog mellem k. o. t.

og andre procesomkostninger (jfr. D. L. 1—4—33), således at k. o. t. alene omfattede godtgørelse for ulejlighed, tidspilde og afholdte rejseudgifter.

S. I.

kostald bruges både om hele staldrummet og om den afdelte plads i stalden, se stald og bås.

Sv. J.

kove. I visse egne af landet bruges ordet som navn for et særskilt lille hus, ofte med kun nødvendige vægge af risfletning, brædder o. l., brugt til brændsel, svinerum m. m. og herefter kaldt *brænde-*, *tørve-*, *svinekove*. Se også uds kud.

Sv. J.

koveseng, se alkove.

krabbe, se korsblad.

Krabbes, Anne, samlinger. Fru Anne Krabbe (1552—1618), gift med Jacob Bjørn til Stenalt, udgav et par andagtsbøger og beskæftigede sig i sin enkestand især med slægtbogsarbejde. I RA. findes nu en samling afskrifter af ligsten og epitafier fra Jylland og Øerne, i Kgl. Bibl. et pergamenthåndskrift med billeder af da. konger, en brevkopibog, et folkevisehåndskrift m. m.; begge steder findes rester af hendes våbenbog (se slægtbøger).

A. F.

kragbånd, fremspringende (udkraget) profil, især brugt i bueåbninger som vederlag. I rom. granitkirkers korbuer er de brede kragbånd ofte rigt ornamenterede. (Litt.: M. Mackeprang: Jydsk Granitportaler, 1948, s. 295 ff.).

AA. R.

krage, *kragetræ*, sine steder bl. a. også kaldt *mønnings-*, *pold-*, *rygnings-*, *værltræ*, *rygkrække*. Navn for de træstykker, der parvis, sammenholdt foroven af en træagle, rider over møningen på et hus for at holde på dens dække.

Sv. J.

kramkiste kaldes den kiste, en bissekræmmer (s. d.) bærer på ryggen under sin omløben, og som indeholder hans varelager, i nyere tid mest galanterivarer, tørklæder og sysager, se også tabuletkræmmer.

J. V.

kranni eller *kranje*. Redskab til hummerfangst, bestående af en jernring med netpose, hvori maddingen lægges. Ved fangst med k. må fiskeren ligge ved redskabet og holde øje med, når hummeren går i nettet. Aflestes i 1880'erne af hummertejner (s. d.). (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 67 og pl. XX, Dansk Saltvandsfiskeri, 1935, s. 115 og Kvolsgård: Fiskerliv i Vesterhanherred, 1886, s. 40).

H. R.

krap, rød farve, udvundet af krapplantens rod.

E. A.

kratvåd. Ifølge Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 53 skal k. (eller *kringelvåd*) være en ældre benævnelse på flyndersnurrevåddet. Denne forklaring synes dog tvivlsom. Snarere er det et lille, finmasket våd, der slæbes fra land, se Feilberg: Ordbog, II, s. 291. H. R.

kravel. Skibstype fra 14- og 1500-årene. Det sparsomme kildemateriale gør en nærmere karakterisering vanskelig. Den er bygget på kravel med spejl og synes opstået i Sydeuropa, hvor den havde tre master, alle med latinersejl, men kombinationer med latiner- og alm. råsejrlig forekommer også. Under vore breddegrader var k. tre- eller firemastet. De to forreste master har hver to råsejl: fokken, storsejlet og tilsvarende topsejl, på den agterste eller de to agterste master førtes et svært latinersejl. Under bovsprødet var der desuden et råsejl. K. K.

kravelbygning. Den skibsbygningsmetode, efter hvilken klædningsplankerne (bordene) ligger an mod hinanden kant mod kant. I modsætning til klinkbygningen ligger hovedstyrken ved k. i skibets spanter og stævne, hvorved skibene kan bygges større end ved det ældre princip. (Litt.: Nordens Båtar, I, 1939, s. 70—75).

K. K.

kreaturtællinger. Fra 1800-årene findes i R.A. en række k. af betydning både for landbrugets hist. og for de enkelte ejendommers. Den ældste fra 1838 omfatter kun jyske amter (se Vejl. Arkivr., II, 1892, s. 244). De flg., afleveret fra Statistisk Dpt., er for hele landet og er fra årene 1861, 66, 71, 76 og 81; listerne omfatter grupperne: heste, hornkvæg, får, svin, bistader — med nærmere specificerede undergrupper. Den næste bevarede k. synes at være en fra 1938. Om tal på kreaturhold i ældre tid se kvægskat. (Litt.: V. Falbe Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik, II, 1887, s. 211 f.). H. H.-T.

kredense har to betydninger: smage på, drikke til eller vise hofflighed, søge at vinde. J. H.

kreditoplæg. Ved k. forstås retten til at opskyde toldbetalingen, til varerne er solgt. Hvert salg føres i en bog, der af toldvæsenet afstemmes med lageret hvert kvartal, hvorefter betaling af told sker for de solgte varer. Hist. spiller k. en betydelig rolle, da den praktisk talt er en forudsætning for provinsbyernes direkte import. 1726—30 havde Kbh. eneret på k. for »de 4 species«, salt, vin, tobak, cognac, de vigtigste europæiske importvarer. 1732 slog man ind på at give k. til ganske enkelte byer, særlig Kbh., der her fik en afgørende fordel for provinsen.

Ved plakat af $\frac{1}{5}$ 1793 udstraktes k. til at omfatte alle sokøbstæder, der således ligestilledes med Kbh. Dette bekræftes i toldloven $\frac{1}{2}$ 1797 og har siden været lov.

J. V.

kreditvæsen. De ældste former for kredit er udlån mod pant, i reglen i fast ejendom. Ofte ydedes sådanne lån mod »brugeligt pant«, d. v. s. at långiveren fik overladt pantet til benyttelse, og han kunne følgelig indkassere indtægterne af det. Strengt taget skulle han fradrage dem i lånets hovedstol, idet den kat. kirke forbød enhver form for rentetagning, men i almindelighed synes dette forbud ikke at være blevet taget særlig højtideligt. Kongerne pantsatte len for at skaffe statsindtægter. Da fyrsterne på renaiss.tiden optræder som låntagere, også uden for deres eget lands grænser, opstår store europæiske låne-markeder, se Kieleromslag. Et stort indenlandsk lånemarked udviklede sig i 1600-årene i Viborg, hvis snapsting blev jysk omslagstermin til ind i 1800-årene. I 1700-årene overtog Hamborg Kiels rolle som nordtysk-dansk lånemarked. Samtidig opstod særlige da. kreditgivende institutioner, først *Kurantbanken* af 1736. I århundredets sidste år oprettedes en hel række kreditinstitutter af forsk. art. 1786 tog regeringen initiativet til oprettelse af en *Kongelig Kreditkasse*, der skulle yde lån til Danm.s landbrug og Norges bjergværksdrift. En beskedent del af udlånsmidlerne stillede til rådighed for da. fæsternes køb af selvejendom. Desuden oprettedes en *Speciebank* (1791), en *Depositokasse* (1799) *Kreditkassen for Husejerne i Kjøbenhavn* (1797). Den sidste har lighedspunkter med de senere oprettede kreditforeninger, men synes dog ikke at have haft sit forbillede i de allerede dengang eksisterende preussiske kreditforeninger, men i den københavnske brandkasse, der havde et vist udlån. Foruden disse institutioner optrådte også Den almindelige Enkekasse, overformynderierne og andre offentlige kasser som långivere. Udlånsvirksomheden hemmedes af maksimalrentebestemmelser, kvartprocentskatten og uudviklet organisation. Inflationen under krigen 1807—14, statbankerotten 1813, det mislykkede forsøg med Rigsbanken og landbrugskrisen i 1820'erne fik landets kreditvæsen til at stagnere i lange tider. Først i 1830'ernes sidste halvdel og især i 1840'erne kom en ny udvikling i gang, idet Nationalbanken fik oprettet filialer i provinsen, hvor der tillige oprettedes den første private, ikke seddeludstedende bank, nemlig *Fyens Discantokasse* i Odense (1846). *Sparekasserne* be-

gyndte fra nu af at spille en rolle. 1850 kom loven om *kreditforeninger*, og i 1851 oprettedes de to første. Under den europæiske krise i 1857 frigjorde landet sig fra Hamborgs dominerende indflydelse på dets kreditvæsen, og Privatbanken i København oprettedes. M. h. t. den vældige udvikling af k. i sidste halvdel af 1800-årene og i dette århundrede henvises til Axel Nielsen m. fl.: *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, 1933, hvis litteraturliste anfører en række specialværker. SI. J.

kredslæge, se embedslæger.

krejert. En især i Østersøen, navnlig i 1700-årene, benyttet tremastet skibstypemedpolakkerig, d. v. s. med pælemaster uden mærs, saling og æselhoveder. K. fører på fokkemasten og stormasten fok og storejl samt et topsejl, alle råsejl, på mesanmasten et latinersejl og et topsejl på rå; desuden stagejl samt et råsejl under bovspydet. K. K.

krigen 1807—14, arkivalier vedr. I Da. Kanc. (Vejl. Arkivr. I, 1943, s. 87) findes en række »arkivalier ang. urolighederne med England og Sverrig 1807—11«. De består af ekstraktprot. (med alfabetiske registre) over ekspederede sager samt af dertil hørende dokumenter, indbundet i bd. Den største part af disse dokumenter er sager, journaliseret i kanc.s 2. og 4. dpt. Sagerne vedrører krigsforholdene: udskrivning, prisesager, kapervæsen o. s. v. De allerfleste stammer fra årene 1807 og 1808. H. H.-T.

krigsartikler. Et troppekorps må have bestemte regler for mandstugt og orden, straffelov og rettergangsordning, personalets pligter og rettigheder. Fra Christian III.s tid findes flere forsk. k. breve for såvel nationale som hvervede for de enkelte krige og togter. Da hæren efter 1660 blev stående, slog disse ikke til, og 1683 udstedte Christian V et k. brev, og 1752 kom et lignende for søetaten. De var i hovedsagen gældende, til de 1881 afløstes af straffelov for krigsmagten og 1919 af den militære retsplejelov. (Litt.: Emil Madsen i Hist. T., 7. r., I, 1897—99 og i Militært Tidsskrift 1898—1902). G. NO.

krigsjordebøger er jordebøger (s. d.) over det gods, hovedsagelig krongods, der i 1670 og flg. tid udlagdes til underhold for det nationale rytteri. Ca. 1695 bestod 10 regimentsdistrikter: 3 sjællandske, 2 fynske og 5 jyske. Under Frederik IV dannedes mere afrundede ryttergodsdistrikter, ialt 12: Københavns, Frederiksborg, Kronborg, Antvorskov, Tryggevælde, Vordingborg, Lolland, Falster, Fyen, Koldinghus, Skanderborg og Dronningborg. Af jordebøgerne mærkes

særlig dem fra ca. 1718—20, der giver mange værdifulde oplysninger om besætning, udsæd, høavl o. s. v., og 1733 (se Vejl. Arkivr., II, 1892, s. 36 ff. og K. C. Rockstroh: Frederik IV.s Godspolitik 1715—1720 i Hist. T., 9. r., III, 1925, s. 1—92). H. H.-T.

Krigskancelliet. Som øverste myndighed for landmilitæretaten oprettedes o. 1660 *Krigskollegiet*, der bestod til o. 1680. Af dets mangelfuldt bevarede arkiv kan nævnes de indkomne breve 1660—78, til hvilke et alfabetisk register er udarbejdet i RA. Kollegiets kontor hed *Krigskancelliet*, der forestodes af krigssekretæren. Efter koll.s ophør styrede denne (1688 kaldet *overkrigssekretær*) som en slags minister K. Dette gik 1763 op i General-Krigsdirektoriet (se Generalitets- og Kommissariatskollegiet). Om K.s tidvise fællesskab for land- og søetaten se Søkrigskancelliet.

Af arkivet skal nævnes bøger over kgl. ordrer 1683—1794 og over overkrigssekretærens udfærdigede breve 1701—51, refererede sager 1701—63 (d. v. s. referater af sagerne samt disse), supplikationer (memorialer) til kongen og indkomne breve til overkrigssekretæren (herover alfabetisk seddelregister) samt militære lister 1679—1762. H. H.-T.

krigskommissær. Da man fra Christian III.s tid begyndte at forøge de nationale hære med fremmede, hvervede afdelinger, blev der udnævnt k. til på kongens vegne at modtage disses ed, godkende de enkelte folk, våben og heste, senere følge dem under felttoget for at lede indkvartering, forplejning m. m. og føre tilsyn med deres tilstand ved mønstringer. Når troppekorps rykkede ud af landet, dannede k. mellemeledet mellem korpset og de stedlige civile myndigheder, pengeinstitutter og leverandører. I hjemmet ordnede de desuden udskrivningen af det nationale mandskab og fik derfor tildelt særlige distrikter. Tilen afskaffet 1851. Jvnfr. udskrivningsvæsen. G. NO.

krigsstyr. Blandt den Skånske krigs skatter var den vigtigste krigsstyren. Den var gennemdrøftet i Statskollegiet allerede i 1672, men trådte først i kraft 1676—79. Alle borgere, bortset fra landalmuen, fordeltes af særlige ligningskommissioner i klasser, der sattes til fra 2 skilling til 2, senere 3 rdlr. pr. dag efter deres økonomiske stilling og rang (»dagskat«). Frdn. for 1677 føjede hertil en skat på 2% af rentepenge. Tilsvarende klasseskatter, kombineret med formueskat, udskreves i den følgende tid til militære

formål, i 1691 suppleret med gageskat af embedsmænd. 1710—21 lignedes krigsstyr på formue, gage og næring af særlige kommissioner, dertil kom skat på det upriviligerede htk. og af rentepenge. (Litt.: Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, II, 1922, s. 603 ff., samme: Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger 1660—1700, 1941, s. 117 ff., H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre tider, 1948, s. 67 f., 70 f., 77 f., 83, 90).

H. N.

kringgård, *kringhave*, se bigård.

kristentøj, den specielle dragt, hvori barnet døbttes, kristnedes. I kat. tid blev barnet umiddelbart efter dåben iført en hvid dragt. Med renaiss. kom det brogede, pragtfuldt udstyrede k. på mode. De fleste nu bevarede k. er i poseform med halvcirkelformet hovedstykke til anbringelse af en pude. Til k. hørte ofte en trøje med ærmer af pragtstof samt en 6stykket drenghue og en 3stykket pigehue. Fra slutningen af 1700-årene kendes kristenkjoler af omtrent samme form som moderne dåbskjoler. K.s brogede pragt mentes at have ondtafværgende betydning. Efter midten af 1800-årene kom hvid dåbskjole igen på mode. K. lejedes i ældre tid hos præste- eller degnekonen eller hos jordepoderen. Undertiden havde også velhavende gårdmandsfolk det til at låne ud. I nutiden lejes det ofte hos en syerske, tidligere også i et franskvaskeri. (Litt.: J. S. Møller: Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering. Danmarks Folke-minder, nr. 48, II, 1940, s. 364.)

E. A.

Kristi legemsfest, *helliglegemsdag*, 2. torsdag efter pinse, til minde om indstiftelsen af alterens sakramente. Den egl. mindedag var skærtorsdag, men da man ikke mente at kunne holde glædefest i dagene, der mindede om Kristi lidelse, henlagde man den til tiden efter pinse.

E. K.

kristusmonogram, XPS, d. v. s. Christus, efterligning af græsk ΧΡΙΣΤΟΣ. X alene findes undertiden brugt i stedet for første stavelse af navne som Christen, (Xsten), Christopher (Xstopher) o. s. v. til op mod nutiden; jvnfr. engelsk Xmas = Christmas. K. bruges også om andre forkortelser af Kristi eller Jesu navne, der tit bygger på en videreudvikling af korstegnet. Hyp-pigt forekommer det i formen I.H.S. (s. d.).

E. K. og B. K.

krob(be)hus. Et beboelsesrum, der i Danm. kun kendes fra Bornholm, hvor navnet har levet til nutiden, mens selve rummet muligvis allerede

er forsvundet o. 1800. K. i det bornholmske stuehus var et rum på 1—2 fag, der var beliggende indenfor dagligstuen. Sine steder var det sengekammer, men hvilke andre funktioner, det evt. har haft, er indtil videre uvist.

sv. J.

¹⁾ **krog**. Anvendes enten enkel eller sammensat som den fangende del af forsk. fiskeredskaber (se bakke, knudejern, lakselænke, pilk) og er nu maskinfremstillede stålkrøge. Tidligere fremstilledes k. af fiskerne selv eller af særlige krogmagere. Disse hjemmegjorte k. var af fortrinnet jern og så bløde, at de efter hver fangst måtte bøjes i form påny på *kroglavet*. K.s fastgøring til tavsens varierer. I Vestjylland surres den til tavsens, mens den i Østdann. ofte er forsynet med et øje, som tavsens stikkes igennem, se Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, pl. IV, B.

H. R.

²⁾ **krog**, se plov.

krogbånd, se skråbånd.

kroggarn. Garnet, der danner rusens arme, og hvis funktion er at lede fiskene i rusen. K. kan være en enkel netdug, opstillet skråt på rusens længderetning, men kan også være forsynet med knæk for at gøre det vanskeligere for fiskene at undslippe. Anvendes også ved bundgarn.

H. R.

krone, et værdighedstegn, visende fyrstelig rang, principalt bestående af en pandering med opstående elementer i lillier, spidser eller dekorative blade (»palmetter«) og ofte smykket med stene eller forziringer. Fra middelalderens segl og monter kendes en lang række former, der ofte ikke tør betragtes som tegnede efter reelle forbilleder. K. var oprindelig åben opefter, men overhøvedes senere med en eller flere boiler, f. eks. samlede under et kors. I heraldiken viser afvigende kroner adelens forskellige klasser. (Litt.: C. Nyrop: Om nogle Kroner og Kroneformer, 1890, P. B. Grandjean: Dansk Heraldik, 1919, Det danske Rigsvaaben, 1926, Danske Gildessegl, 1948).

P. B. G.

kroner, indført af Christian IV 1618, oprindelig 1½ daler, men snart efter = 2/3 daler (4 mark). Navnet lånt fra engelsk mont. De fortrængte i løbet af 1600-årene speciedalerne (s. d.) og blev selv i 1700-årene fortrængt af kurantmonnten (s. d.) De sidste kroner blev slået til Christian VII's fødselsdag 1771. Navnet optoges af den skandinaviske montunion 1873 (1 kr. = 1/2 rigsdaler), nu efter guldmontfod, 10 kr. = 4,48 g.

guld med 10% legering. Navnet bibeholdtes også efter 1931, da guldindløsningen endelig ophørte.

G. G.

kronetjenere var kronens tjenere eller *fæstere*, modsat kronens *bønder*, skattebønder, der var selvejere. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 308, 422, Svend Aakjær: Hist. T. 9. r., II, 1921, s. 38 ff., William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 513).

S. AA.

krongods bestod i middelalderen af kongeleve (s.d.) og *patrimonium* (s.d.), af kongens købegods, og gods, som var erhvervet som retsbøde, af ubebyggede og øde almindinger (s. d.) og almindingskove, samt de byer, der var opstået på dem. I 1300-årene kaldtes alt gods, hvorover kongen rådede, for k. Det styredes af kongens ombudsmand (*exactor regis*) på kongsgården, hvoraf senere lenene med de kgl. birker udviklede sig. Ved reform. kom også bispe- og klostergods ind under k., og i slutningen af 1600-årene tillige ryttergodset. Brugere var dels kronens skattebønder, selvejerne, dels kronens fæstere. Næsten alle købstæder synes opstået på k. og måtte derfor svare visse afgifter til kronen (jvnfr. arnegæld, midsommergæld). (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 264 ff., 308, 414 ff., 422, 461 ff., 464, 465 ff., 469, 475, 557, 560, C. Christensen (Horsholm): Agrarhistorisk Studier, I, 1886—91, s. 165 ff.).

S. AA.

kronologi, videnskaben om *tidsregning*, omfatter dels den astronomisk-matematiske kronologi, som gør rede for de fænomener på himlen, som er grundlaget for tidsinddelingen, dels den hist. kronologi, som viser, hvorledes tidsregningen har udviklet sig hos de forsk. folk. Enhver tidsregning må have et udgangspunkt i en eller anden hist. begivenhed, *epoke*. Sådanne epoker er f. eks. Roms grundlæggelse, verdens skabelse, Kristi fødsel o.s.v. I den første kristne tid talte man stadig årene fra Roms grundlæggelse. Senere regnede man fra Diocletians tronbestigelse (den *diocletianske æra*, af de kristne kaldet martyrxæraen). Ca. 525 foreslog abbed Dionysius i Rom at regne fra Kristi fødselsår, som han ansatte til år 754 efter Roms grundlæggelse, hvad der dog utvivlsomt er flere år for sent. Det år, hvori Kristus skulle være født ²⁵/₁₂, sattes som år 1 e. Kr. og det foregående som år 1 f. Kr. Denne tidsregning sejrede efterhånden i de kristne lande, i Portugal dog først 1422 og i Grækenland først 1453. Årets begyndelse regnedes oprindeligt fra

²⁵/₃, Marie bebudelse, men ved siden heraf blev det, navnlig i Italien og Tyskland, alm. at regne med ²⁵/₁₂, og først efterhånden sejrede ¹/₁. Da årstallet således kan være usikkert, anvender man i middelalderl. dokumenter ofte flere forsk. måder at angive året på, fyrstens eller pavens regeringsår, indiktion (s. d.) m. m. (Litt.: H. Grotefend: Handbuch der historischen Chronologie, 1872, Johs. Steenstrup: Tidsregning, 1908).

E. K.

Kronologisk Samling. Af dokumenter, hvis hjemhørighedsforhold ikke har kunnet bestemmes med nogen sandsynlighed, og som altså ikke har kunnet anbringes i en myndigheds eller persons arkiv, er i RA. dannet to kron. ordnede samlinger, den ene med papirbreve (3 pk. for tiden 1459—1753), den anden med pergamentsbreve. Over hver af disse findes en seddelregistrant, hvor hvert stykke er registreret. I samlingerne findes en stor del tingsvidner, erklæringer o. l. I pergamentssamlingen er også henlagt breve til enkeltpersoner uden slægtsnavn.

H. H.-T.

krucifiks. Fremstillingen af Kristus på korset har fra de ældste kristne tider indtaget en central plads i kirkekunsten. I rom. tid prydede k. alteret (som f. eks. på de gyldne altre), senere var det med betegnelsen *lægmandskrucifiks* eller *triumfkrucifiks* anbragt i skellet mellem kor og skib, i større kirker over et helligkorsalter.

Det rom. k. kendes på den strengt frontale stilling, kongekronen, sidestillede fødder (fire nagler), der kunne hvile på et fodstykke (supedanum), knælængt lændeklæde ofte med tyk vulst foroven. Det er himmelkongen og ikke den lidende menneskesøn. I got. tid forlades den frontale stilling, og der lægges vægt på en rigtig anatomi; kongekronen erstattes af tornekronen; de ældste got. k. hænger dybt i armene, der senere bliver vandret strakte, lændeklædet bliver mindre og mere folderigt (uden vulst), fødderne over- eller krydslagte. Det er Frants af Assisis lidende Kristus, der præger højgotikkens k. (Elmelunde, Nationalmuseet), men mod den kat. tids slutning giver k. udtryk for rolig og op- og højet lidelse. De få efterreform. k. vender ofte tilbage til den rom. k.-form med kongekrone, men lændeklædet er i renaiss.tiden altid båret af et tov om frelserens liv. (Litt.: A. Anderberg: Studier över skånska triumfkrucifix, 1915, Fr. Beckett: Danmarks Kunst, 1924—26, Danmarks Kirker, sagregistre og kunsthist. oversigter).

E. M.

krudtgård, se bigård.

krydsskifte, se skiftegang.

krøniker. Overgangen fra annalerne (s. d.) med de tørre notitser til hist. fremstillinger repræsenteres af *Jydske Krønike*, der er en blanding af de to fremstillingsformer. Som litterært forbillede for den da. krønikeskrivning står naturligt *Adam af Bremen*, som det ses af *Roskildekrøniken*, der er skrevet inden 1339—43. Den er betydningsfuld, ikke mindst ved at repræsentere en anden politisk opfattelse end den gennem Saxo hævdvundne; en vis betydning må fremdeles tillægges *Lejrekrøniken*, der er lidt senere, og som har bevaret sagnstof. Endelig må nævnes *Sven Aggesens kongekrønike*, skrevet sidst i 1100-årene, hvor sagnhist. er digterisk behandlet. (Litt.: Ellen Jørgensen: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800, 1931. Udgaver i M. Cl. Gertz: *Scriptores minores*, I—II, 1917—22). A. F.

ku(b)e, se udskud.

kuf. Skibstype med fyldige former og stor lasteevne. Bunden forholdsvis bred og flad og dæksbredden næsten den samme fra for til agter, hvorved forskibet får en overordentlig bredde, mens agterskibet under vandet er af skarpere form. På siderne undertiden sværd. K. havde stormast med fast stang, hvorpå førtes bredfok og to topsejl på rå, desuden en mesanmast med gaffelsejl og undertiden gaffeltopsejl samt forstagejl, men der kendes også kufskibe med skonnert eller barkrig. Typen meget benyttet af hollænderne, men også i Danm. byggedes adskillige kufskibe, især på Fanø. K. K.

kundschaft udstedtes af lavene som bevis for, at en svend havde arbejdet i den pågældende by hos en zünfftig mester, og var bevis for, at ejeren hørte til håndværkets rette kreds. Mange k. er bevaret fra de danske lav. H. SØ.

Kunstakademiet. Det kgl. Akademi for de skønne Kunster har til formål at virke for kunstens fremme, dels som statens højere læreanstalt for uddannelse i billed- og bygningskunst, dels som statens rådgiver i kunstneriske anliggender. Det blev i sin nuværende form grundlagt 1754 og har lige siden haft hjemsted på Charlottenborg. Akademiet styres af Akadimirådet (36 medlemmer), der består af professorerne og af medlemmer, valgt sektionsvis af selve rådet og af et på bredere grundlag dannet kunstnersamfund. Undervisningen for malere, billedhuggere og arkitekter er underlagt et særligt skoleråd. Til Kunstakademiet er knyttet landets hovedbiblio-

tek for kunst og kunsthist., derunder en righoldig, for arkitekturhist. studier vigtig samling arkitekturtegninger og opmålinger af da. arkitekter og kunstnere. Ved en privat gave oprettedes 1917 i tilknytning til Kunstakademiet endvidere *Statens kunsthistoriske Fotografisamling* (med pladearkiv), der er meget benyttet til studieformål og ved fremskaffelse af illustrationsmateriale til kunsthist. publikationer. — Oprindelig udgået fra Kunstakademiets udstillinger (den første salon 1769), blev *Charlottenborg Udstillingen* 1857 udskilt som en selvstændig institution, der 1883 fik egen bygning bag den gl. del af Charlottenborg. J. P.

Kunstindustrimuseet, Bredgade 68, Kbh. er stiftet 1890, og har siden 1926 til huse i det gamle Frederiks hospitals bygning. Det er en selvejende institution med tilskud fra staten, Kbh.s og Gentofte kommune, samt forsk. fonds. Det indeholder samlinger af kunstindustri fra ind- og udland, omfattende møbler, tekstiler, keramik, glas, sølv m. m. Samlingerne er registreret i en illustreret inventarprotokol, hvortil svarer et udførligt kartotek over kunstnernavne, tidligere ejere, oprindelsessted, teknik, materiale og art. Til museet er knyttet et betydeligt bibliotek, ca. 30.000 bd., af kunstindustriell og kulturhist. litt. I særlige lokaler arrangeres hyppigt specialudstillinger. (Litt.: Årsberetninger, Det danske Kunstindustrimuseums Virksomhed, 1906—1922, V. Slomann: Selskabet Kunstindustrimuseets Venner gennem 25 Aar, 1936). H. ST.

Kunstammeret. Stiftet ca. 1651 af Fr. III. Oprindelig i lokaler på Kbh.s Slot, men fra 1680 i bygning sammen med Kgl. Bibl. Indeholdt bl. a. en del pragtfulde kunstindustrielle genstande, samt forsk. rariteter. 1654 indgik Ole Worms samling i det, senere også Peder Charisius' museum, ligesom det forøgedes ved store indkøb i udlandet, i 1700-årene navnlig af kinesiske og ostindiske sager. 1821 ophævedes K., og samlingerne fordeltes til Kunstmuseet, Rosenborg og Oldnordisk Museum. (Litt.: H. C. Bering-Liisberg: *Kunstammeret*, 1897). P. H. K.

kunstnerleksika. For den, der søger oplysninger om malere, billedhuggere og arkitekter, er hovedværket Philip Weilbach: *Nyt dansk Kunstnerlexikon*, I—II, der kom 1896—97 og var en nyudg. af samme forfatters *Dansk Kunstnerlexikon*, som han udgav i 1877—78. Weilbach medtog ikke blot da. kunstnere, men også norske til 1814 og holstenere til 1864. En ny udgave af Weilbachs værk er under udgivelse siden 1947.

Den redigeres af Otto Andrup og Sigurd Schultz. I 1935 har Viggo Jastrau udgivet et k. over malere og billedhuggere, og Chr. H. Damm har i 1937 samlet en række små biografier af slesvigske kunstnere, mens biografier af artikekter fra nyere tid findes i Dansk Arkitekstat, som i 1931 blev udgivet af Dansk personalhistorisk Institut.

J. H.

kurant. Fra Christian IV.s tid opstod en særlig regning med daler i (små-) mønt af ringere værdi end *daler in specie*; fra Christian V.s tid blev denne regningsmønt efter Hamborgs forbillede almindelig og fortrængte efterhånden i 1700-årene speciedalere og kroner; 1 daler kurant = $\frac{4}{5}$ speciedaler (s. d.). Kurantdukater se dukater, kuransedler se pengesedler. De såkaldte *parykotteskillinger* fra Frederik IV og rigsorter (s. d.) fra Christian VI — Christian VII er typiske kurantmønter. Den såkaldte *rejsedaler* 1788 er den eneste udmontede kurantdaler.

G. G.

Kurantbank. 1736 grundlagde private forretningsfolk i forståelse med regeringen Danm.s første bank, en Kongelig Assignations, Veksel- og Laanebank, der i daglig tale blev benævnt Kurantbanken. Den fik ret til at udstede seddelpenge, der skulle modtages som betalingsmiddel af alle offentlige kasser. Som sikkerhed skulle den disponere over vekslere, håndpanter og hypoteker, men nogen minimumsdækning var ikke fastsat. Dens aktiekapital var $\frac{1}{2}$ million rdlr. kurant. Banken modtog indlån, der betragtedes som deposita og af den grund ikke forrentedes, og den ydede lån, der principielt skulle være kortfristede, men som i realiteten ofte kom til at løbe længe, fordi låntagerne var mænd af bankens ledelse. (Litt.: Erik Rasmussen: Kurantbankens oprettelse i Hist. T., 11. r., III, s. 137 ff., Axel Nielsen m. fl.: Dänische Wirtschaftsgeschichte, 1933, s. 293 ff., Axel Nielsen: Bankpolitik, I, 1923, s. 279 ff.).

SI. J.

kurator, lat., væрге eller formynder.

kursiv betegner i palæografien den mere lette, flygtige, »løbende« skrift, som bruges i dagliglivet som modsætning til bogskriften, den prentede skrift. Den har hyppigt, men ikke nødvendigvis, en skrå retning, hvorfor den i trykskrift er blevet betegnelse for skråskrift. For at undgå misforståelse har man derfor i nyere tid indført betegnelsen *kurrentskrift* om de kursive skriftformer. (Litt.: Nordisk Kultur, XXVIII, Palæografi, 1943).

E. K.

kurvehaver, kurvefadinger. I ældre tid var

det meget alm., at man på mageligere vogne til personbefordring, f. eks. på postvogne, holstenskvogne o. l., anvendte *fadinger* af flettede vidier.

P. H. K.

kvakmølle. Betegnelse for en meget lille mølle, sædvanligvis identisk med skvatmølle (s. d.).

ST. B.

kvarter. ¹⁾ rummål. Kanden deltes i 4 k., hver = 1 pot i honningmål, i smørmål var 1 k. = $\frac{1}{4}$ otting = $\frac{1}{32}$ td. (Nord. Kult., XXX, 1936, s. 198). ²⁾ Som længdemål var 1 k. = $\frac{1}{4}$ alen = 6 tommer. ³⁾ I. Hardsyssel, Vendsyssel og Haderslev vesteramt var 1 k. fisk = 15 sne = 300 stk. = $\frac{1}{4}$ tusind. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 218).

S. AA.

kvartermester. ¹⁾ Feltherrens nærmeste hjælper, generalstabschef, der stod i spidsen for forvaltningsautoriteterne og skulle fremskaffe kort, lede ingeniørarbejder, skaffe statistiske oplysninger, ordne marcher, forplejning m. m. Titlen afskaffedes 1867. ²⁾ Officer, der passede regimentets pengevæsen, forplejning m. m. 1842 ændret til regnskabsfører, 1860 til intendant. ³⁾ Underbefalingsmand i marinen, kendes fra 1568.

G. NO.

kvartprocentskatten. Denne skat, der indførtes i 1768, var en årlig skat på $\frac{1}{4}\%$ af værdien af alt uprivilegeret htk. i Danm. Værdien af 1 td. htk. ansloges til 80 rdlr. for ager og eng, 120 rdlr. for kirketiende og 150 rdlr. for det øvrige htk. Skatten kunne fradrages i renterne af gæld, som hvilede på ejendommene. På Bornholm opstod så stærke uroligheder i anledning af skatten, at den for denne øs vedk. nedsattes til $\frac{1}{8}\%$. Da skatten i 1809 afløstes af en 2% afgift een gang for alle, slap bornholmerne også med det halve. (Litt.: Helge Nielsen og Victor Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948, s. 94—96).

SI. J.

kvase. Damp- eller sejlfartøj, indrettet til opbevaring af levende fisk i den såkaldte *dam*, rum i skibets midterparti, der i bunden er forsynet med huller. Benyttedes som handelskvaser ved opkøb af fisken og spillede før banernes og bilernes tid en stor rolle i transporten fra fangst til forbrugssted. Også selve fiskefartøjerne forsynedes med dam, f. eks. i de stærkt benyttede åledrивkvaser.

K. K.

kvintin. Skålpundet deltes i 32 lod à 4 k. à 4 ort; men ved lov af $\frac{19}{2}$ 1861 deltes pundet i 100 *kvint* à 10 ort. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 182, 184).

S. AA.

kvist, se kørshus og tagkvist.

kvægskat. Blandt de forsk. emner for beskatning ved ekstraordinære påbud var bøndernes husdyrhold (okser, køer, heste, svin, får o. s. v.). En sådan skat udskreves 1. gang under den nordiske syvårskrig (1566, 67, 69 og 70), derpå i 1657 og adskillige gange i tiden 1677—1711 (dels som kvægskat, dels som hesteskat). Man har forsøgt (Gunnar Olsen: Studier i Præstemantallene 1677—1687 i Fort. og Nut., XIII, 1940, s. 156—190, C. Rise Hansen: Den økonomiske Udvikling inden for Bondestanden c. 1560—1660 i Hist. T., 10. rk., VI., 1942—44, s. 140—176) på basis af de indgivne *kvægregistre*, der findes ved ekstraskatteregnskaberne, at foretage sammenlignende beregninger over husdyrholdet. Opgivelserne lider imidlertid af samme mangler som andre skatteopgivelser (se Fridlev Skrubbeltang: Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik i Hist. T., 11. r., I., 1945, s. 245—286).

H. H.-T.

kvægsyge. Med mellemrum blev landbruget ramt af k., som medførte betydelige reduktioner af kvægbesætningerne. De største kendte tab forårsagede kvægpesten i 1700-årene. Den kom første gang til Danm. i 1745 og hærgede da til 1751. Derefter kom den igen i årene 1762—63, 1769—72 og 1779—81. I 1745 døde på øerne og i Århus og Viborg stifter ca. 120.000 stk. kvæg, og indtil 1751 var tabene nået op på 3—400.000. Mange landbrugsbedrifter mistede hele kvægbesætningen, nogle endog flere gange. Dens sidste angreb førte til Veterinærdirektoratets oprettelse. (Litt.: H. P. Kristensen: Kvægpesten paa Sjælland i det 18. Aarhundrede; Fra Arkiv og Musæum, IV, 1909—11, s. 254 ff., Philip Hansen: Kvægsygen paa Fyn i det 18. Aarhundrede i Fynske Aarbøger, 1941, s. 355 ff.).

G. O.

kvægtiende. Tiende (s. d.) blev ikke blot betalt af korn, men også af de hvert år avlede kreaturer.

J. H.

kværssæde, afgift for retten til at sidde *kvær*, d. v. s. i ro eller hjemme, når leding udbødes. Af J. L., III, 16 fremgår, at den svaredes af ejendomme, der ikke udedede ledingsskat. K. var dels en frikobelse een gang for alle af ledingspligten, dels en afgift af jord, der, f. eks. fordi den var sent opdyrket, ikke var blevet inddraget under havnerne. (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 192 ff., 324, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie 1940, s. 256, 543, Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, III, 1926—45, William Christensen: Dansk Statsforvaltning, 1903, s. 298, 332,

506 ff., 510, Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid, 1898, s. 288 f., Sture Bolin: Ledung och frålse, 1934, s. 78 f., 94 ff.).

S. AA.

Kvæsthus. 1658 oprettedes et K. for sårede. Senere blev K. en stiftelse for gl. matros og soldater; det deltes i Land- og Søkvæsthuset. 1800 overtog fattighuset omsorgen for ikke pensionerede militære. (Litt.: Jens Johansen: Frederik VI.s Hær, 1948).

G. NO.

kyndelmisse, ²/₂. Navnet er en forvanskning af candelarum missa, lysenes messe, oprindelig en hedensk fest, som under kejser Justinian omdannedes til en kristelig renselsesfest. Man fejrer på denne dag *Marias renselse*. De vokslys, som skulle bruges i årets løb, indviedes på denne dag. Også kaldet *kersdag* (☉: kertedag).

E. K.

kyras betegnede o. 1600 den fulde rustning, der bares af det tunge rytteri, *kyrassererne*. Da man o. midten af 1600-årene indskrænkede sig til kun at bære bryst- og rygplade, fulgte navnet k. denne rustning. Som særligt gallaudstyr for tungt rytteri har k. holdt sig langt op i tiden, i Danm. til nedlæggelsen af livgarden til hest i 1866.

A. H.

kystmilicien blev oprettet 1801 og bestod oprindeligt af frivillige, fra 1808 af udskrevet mandskab fra kystsognene. Amtmanden var overbefalingsmand. Kysten deltes i forstanderier, 1812 udskiltes batailloner af yngste årgange som reserve for kystvagterne. K. beskyttede kyster, havne, magasiner, betjente kystbatterier, oprettede vagter og udsendte patrouiller, alarmerede reserver ved bavnere, klokkringning eller alarm-skud. K.s opgave var først og fremmest at hindre strandhugst og kapring. Den var først meget slet udrustet, senere tilfredsstillende. Ophævet 1814. (Litt.: Jens Johansen: Frederik VI.s Hær, 1948).

G. NO.

kæltringer. Omvandrende tiggere af natmands-afstamning blev af bønderne i Jylland kaldt for kæltringer, et navn, der kommer af et gl. verbum, *kiellre*, der betyder at tigge eller trygle, og som slet ikke brugtes i betydningen bedrageri o. l. (Litt.: H. P. Hansen: Natmændsfolk og Kjeltringer, I—II, 1921—1922).

H. P. H.

kæmnere. Ordet lånt fra mnt. kemener. Fra ca. 1300 nævnes k. i da. byer og bliver alm. i det flg. århundrede. Oprindelig var k. medlem af rådet, men i større byer blev det i 15—1600-årene et borgerligt ombud, hvortil rådet meddelte beskikkelse for et eller flere år. Da embedet gik på omgang blandt rådsmedlemmerne, havde man kun een k., senere blev to alm. Under k. sorterede

byens regnskabsvæsen, de forte tilsyn med offentlige bygninger og kaldtes derfor nogle steder bygmestre. Endvidere varetog de byens interesser på tinge. (Litt.: M. Mackeprang, Dansk købstadstyrelse fra Valdemar Sejrs til Kristian IV, 1900, s. 134 ff., P. Munch, Købstadstyrelsen i Danmark, I, 1900, s. 9). K. regnsk. har stor betydning for studiet af byernes hist., idet de giver et væld af oplysninger om købstædernes forhold, om deres bygninger, embedsmænd, om forbrudelser og straffe, om offentlige arbejder, om kongebesøg og indkvarteringer, om livet i krig og fred. Helsingør k. regnsk. for 1577, der er trykt i Da. Mag., 3. r., II, 1845, s. 177—229, giver et godt indtryk af disse regnsk.s store hist. værdi. Fra en del af byerne er k.regnsk. bevaret helt tilbage til 1500-årene. En fortegnelse over deres begyndelsesår findes i Mackeprangs og Munchs anførte værker s. 265—68 og 190—94.

sv. L. og J. H.

kærv anvendes i almindelighed som betegnelse for sammenbundet sæd. Tiende i k. var tiende af såvel strå som kærne. Specielt anvendtes k. i Jylland om et negbundet, sammenbundet af mindre neg, oftest 3 eller 4. Negene blev løst sammenstillet på marken og først bundet i k., når de skulle kores ind. 20 k. udgjorde en *trave* i Jylland, mens der på Sjælland kun skulle 20 neg til en trave.

g. o.

kætte. I visse egne navn for aflukke eller sti til får, føl eller kalve. Nogle steder også betegnelse på et lille, smalt og snævert rum. sv. J.

Københavns Stadsarkiv. Muligvis er man allerede ved overgangen mellem det 13. og 14. årh. begyndt at føre bog over de sager, der blev afgjort på byens ting. Et egentligt arkiv nævnes dog første gang 1563, da den øverste borgmester havde det under sin varetægt. I 1600-årene gik hvervet over til rådstueskriveren, og i 1757 til dennes ældste fuldmægtig som »archivarius«. Ved kgl. resol. ²⁶/₇ 1817 oprettedes et særligt embede som rådstuearkivar. Fra 1. april 1936 ændredes arkivets navn fra Raadstuearkivet til K.S., titlen Raadstuearkivar til Stadsarkivar. K.S., der indeholder ca. 7200 hyldemeter, fordelt på et hovedarkiv og 3 reservearkiver på selve rådhuset, samt 4 udenfor, rummer hovedsagelig ældre og yngre arkivalier fra hovedstadens kommunale myndigheder (dog ikke magistratens 3. afd.). Ved den store bybrand 1728 gik størstedelen af de ældre arkivalier tabt; dog er de fleste af stadens gamle privilegier bevaret (1275—1810), samt »Valkendorfs Bog« 1582;

protokoller og akter fra Politi- og Kommercekollegiet (1670—1711), samt rådstueprotokoller (1683 ff.), magistratens kopibøger (1660 ff.) og resolutionsprotokoller (1715 ff.). Siden 1939 findes også stadens 32 mænds arkiv 1753—1840, og 1840 ff. borgerrepræsentationens arkiv i K. S. Værdifulde er lavsarkiver, borgerskabsprotokoller, kopulationsregistre, skattemandtalt; endelig godsarkiver for Bistrup og Vartov. (Litt.: Oluf Nielsen, Da. Samlinger IV, 1868—69, s. 1 ff., Fl. Dahl, Hist. Medd. om Kbh. 3. r. v., 1942, s. 3 ff., Kbh. Kommunalkalender, 1949). s. AA.

købing. Betegnelse for en mindre by, hvor der drives handel, eller mindre købstad. Der skelnes mellem akselkøbinge, hvortil der skulle ages med vogn, og strandkøbinge (s. d.), der havde havn. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rets-historie, 1940, s. 423).

sv. L.

købmandsbøger. Allerede tidligt har købmændene ført regnsk., og fra midten af 1600-årene har lovgivningen ikke blot forudsat dette, men også gjort det til en pligt (frdn. ¹/₇ 1623, ⁸/₆ 1639, reces ²⁷/₂ 1643, 2—15—8, samt frdn. ¹⁶/₄ 1681, D. L. 5—14, frdn. ¹/₆ 1832 og lov ¹⁰/₆ 1912). Først fra 1700-årene er dog bevaret et større antal k., navnlig i Erhvervsarkivet (s. d.).

K. falder i to grupper: bogholderiet (fortrinsvis hovedbøger og journaler) og korrespondancen (kopibøger). Til hovedbøger og kopibøger findes i de fleste tilfælde personregistre.

Foruden indgående oplysninger om den forretning, bogerne hidrører fra, indeholder de værdifulde oplysninger for kultur-, personal- og stedshist. Kulturhist. giver de oplysninger om handelsformer og vareomsætning. For personalhist. er der mulighed for gennem k. at udvide kendskabet om personerne til at omfatte mere end deres navne. Stedhist. yder k. ofte gode oplysninger om gårde og godser, der har handlet med købmanden, hvis bøger ikke sjældent også indeholder regnskaber for tiende og landgilde, som han havde forpagtet.

v. D.

købmandsgilder. Mange af købstædernes gilder (s. d.) har oprindeligt stået åbne for flere grene af befolkningen; men i 1300-årene skete en afgørende spaltning mellem k. og håndværkernes sammenslutninger. Hertil kom, at de ty. købmænd ved at stifte deres egne gilder bragte et nyt moment ind; det første kom i Malmö 1328, og siden oprettedes ty. gilder i syv andre da. købstæder. I 1475 blev imidlertid de ty. kompanier forbudt, og deres medlemmer fik ordre

til at gå ind i de da., som i 1400-årene var vokset frem i de større da. købstæder, ofte stiftet under påvirkning af de ty., men på de gl. gilders hjemlige grund og forende disses traditioner videre. Der var k. i bl. a. Flensborg, Århus, Randers, Ålborg, Odense, Svendborg og Khvn. Gildet i Århus var helliget Vor Frue, mens de i Randers og Ålborg kaldtes Guds Legems Laug. Mod middelalderens slutning forstærkedes gildernes faglige karakter, som det bl. a. fremgår af skrårerne fra Haderslev ca. 1500 og Malmø 1526. (Litt.: C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer, I—II, 1895—1904). s. s.

købmænd er betegnelsen for købstædernes handlende. Frdn. $\frac{4}{8}$ 1742 indfører betegnelsen *grosserer* i Kbh. for den, der har ret til at handle en gros i alle varer, men som det er forbudt at handle en detail. I ældre tid kaldtes omrejsende k. for *kræmmere*, et udtryk, der senere brugtes om medlemmer af de handelslav i Kbh. (vintapper, urte-, isen-, klæde- og horkræmmer), der foruden en detail handler en gros med lavets artikler. *Høker* betegnede småhandlende, som på torvet købte levnedsmidler o. l. fornødenheder, som de solgte i småpartier til fattigfolk. (Litt.: J. Vibæk: Hokerforeningen i København, 1942, s. 9—38). J. v.

købstadarkiver, se kommunale arkiver.

købstadregnskaber. Medens købstædernes egne regnsk., fort af kæmner eller bykasserer, findes i de kommunale arkiver (s. d.), er regnsk. over de forsk. skatter og afgifter til staten indsendte til revision i Rtk. og findes i RA. Før 1660 ligger regnsk. over disse skatter, hovedsagelig ekstraskatter, for sig, efter 1660 ligger de sammen med byfogedregnsk., bortset fra Kbh. Endvidere findes her stundom kæmner- og andre kommunale regnsk. Af betydning for personalhist. er særlig de ved ekstraskatter værende skattemandtæl (s. d.). H. H.-T.

købstadshuse. Den ældste form for da. købstadsbebyggelse ses i Hedeby, hvor små, letbyggede handelsboder af træ ligger tæt sammen indenfor halvkredsvolden. I middelalderen søgtes alt købmandsskab og håndværk samlet i byerne, hvis huse tog præg af anvendelsen, men teknikken var langt op i tiden den samme som på landet: bulhuse (s. d.), bindingsværk, (s. d.), lervægge og stråtage. I middelalderen var bebyggelsen ret åben og husene omgivet af gårdsplads og have. Grundmurede privathuse var fåtallige og vist først opstået i periodens slutning (jfr. stenhuse). Da gadelivet efter reform. be-

gyndte at præge byerne, og trangen til husrum blev større, rykkede husene ud i gadelinien, end ikke i en ubrudt række, men ofte med frem- og tilbagespring og med en slippe til skellet mellem ejendommene. Grundarealerne forblev i reglen uændrede (Kbh.s jordebog 1377). På de forholdsvist brede grunde i de da. byer var langhuset med kælder og 2—3 stokværk den foretrukne type. Ejendommens port var så vidt muligt anbragt i sidegade eller baggade. Beboelsen var i ældre tid i stueetagen, evt. sammen med butik, de øvrige stokværk henstod som »sal« og oplagsrum, senere kunne hele stuen være indrettet som handelsboder, og beboelsen fandtes da ovenover. Bryggers, stalde, pakhuse m. m. lå i side- og bagbygninger på den meget dybe grund. I facaden var murværket malet rødt med hvide fuger, og bindingsværket strålede i farver og guld. Husene var rigt udstyret med vandspy, karnapper, bislag, fritrupper, brædeboder m. m., som bystemet forgæves bekæmpede. Allerede i renaiss.tiden kendtes den store, murede kvist, som i 1700-årene kom til at dominere det københavnske gadebillede. Samtidig udvikledes det egl. udlejningshus med flere lejligheder i hver etage, og der opstod meget store lejligheder med oval spisestue i hjørnet mellem forhus og sidehus. Ved år 1800 gjorde bygningsvedtægterne sig stærkt gældende, bindingsværket forsvandt, og hjørnehuse blev skråt afskårne. På hovedstrogene blev stueetagen til butikker, hvis store glasfacader ved år 1900 ganske tabte kontakten med husets øvrige arkitektur.

Som særlige typer kan nævnes de små udlejningsboder, der allerede i middelalderen var formueobjekter og senere blev udbygget som udlejningshuse i flere etager, endvidere rådhouse, lavhuse og adelige bypalæer. (Litt.: Chr. Elling: Palæer og Patricierhuse fra Rokotiden, 1930, samme: Danske Borgerhuse, 1943, samme: Det klassiske København, 1944, samme og V. Hermansen: Holbertidens København i samtidige Billeder, 1932, H. H. Engqvist: Strandgade 30, 1945, samme: Borgerlige Bygningstyper i København i Fra Bispetid til Borgertid udg. af Stadsingeniørens Direktorat 1947, samme: Københavnske Borgerhuse, 1948, samme: Kong Hans' Vingaard, 1951, B. Grandjean: Københavnske Palæer, 1948, C. A. Jensen: Dansk Bindingsværk fra Renaissanceliden, 1933, Jyske Købstæder, 1936, H. Langberg og H. E. Langkilde: Dansk Byggesæt omkring 1792 og 1942, 1942, Vilh. Lorenzen: Christianshavns

borgerlige Bygningskunst, 1914, samme: Københavnske Palæer, I—II, 1922—25, samme: Vore Byer, I, 1947, H. Matthiessen: Gamle Huse i Ribe, 1937, H. U. Ramsing: Københavns Historie og Topografi, 1940, N. G. Sandblad: Den borgerlige arkitekturen i Malmö enligt 1692 års syneinstrument i Malmö Fornminnesförenings Årsskrift, 1947, F. Weillbach: Dansk Bygningskunst i det 18. Aarhundrede, 1930). AA. R.

købstadssegl, se segl.

købstæder. Ved k. forstås oprindelig et geografisk og juridisk afgrænset område med en fastboende befolkning, der væsentligt ernærer sig ved handel og håndværk. De fleste danske k. er opstået i Valdemarstiden på områder, tilhørende kongen, til hvem der måtte svares en grundafgift (midsommergæld eller arnegæld). K.s område kaldes ofte *hyfred* (s. d.) eller *wigbelt*. I juridisk henseende dannede k. særlige områder med eget byting (s. d.). Dels ved praksis, dels ved lovgivning udformes i 13—1400-årene særlige byretter, af hvilke Slesvigs fra ca. 1200 er den ældste. Fra de mere betydende k. bredte disse byretter sig til andre byer i et område. Byretterne vedtoges af borgerne, men stadfæstedes af kongen som priv., der gav visse forrettigheder m. h. t. næringsvæsen, begunstiget stilling for købstadsmarkerne, egen styrelse og retspleje. Priv. fornyedes efter hvert tronskifte. — En alm. købstadlovgivning indledtes med Christian I.s og kong Hans' rigslove vedr. næringsvæsenet. Christian II.s frdn. af 10/2 1521 og byret af 1522, Frederik I.s love af 1526 og 1530, Christian III.s recesser 1537, 1540 og Christian IV.s købstadlov 1619 og reces 1643. — Forholdet mellem kongemagten og k. vekslede; efter reform. fik lensmændene tilsynsret med k.; denne ophorte 1661, men rådet, såvel som byfoged og byskriver, skulle udnevnes af kongen. Samtidig bekræftedes de særlige næringsrettigheder. 1682 fik stiftamtmandene tilsyn med k., og 1787 gaves regler for de særlige borgerudvalg (jvnfr. *eligerede borgere*). 1797 indførtes frit borgervalg. (Litt.: Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske love, V. 1827, M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse fra Valdemar Sejlr til Kristian IV, 1900, P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark, 1900, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940). SV. L.

køkken, se stuehus.

køkkenmødding. Ældre, men endnu ofte anvendt betegnelse for forhist. affaldslag, der hovedsagelig består af osters og andre skaldyr, blandet med dyreknogler, affald fra redskabs-

tildannelse o.s.v. I Danm. er k. hovedsagelig kendt fra ældre stenalders kystbopladsler. Se iøvrigt Ertebøllekultur. (Litt.: Affaldsdynger fra Stenalderen i Danmark, 1900). C. J. B.

kolle, *kolne*. Malttorring på kolle har herhjemme været kendt i al fald siden middelalderen. Hvor langt tilbage i tiden brugen af k. i øvrigt rækker, er uvist. Et spørgsmål er det også, om den nogensinde har været alm. over hele Danm.; i det mindste optræder den i de senere århundreder kun spredt i en del af Nordjylland, idet man her i almindelighed har tørret malten på *bilæggeren* (s. d.) og undertiden i *bagerovnen*. Hvor man har brugt k., har hver gård som oftest haft sin; men nogle steder har flere gårde eller hele landsbyer haft en fælles k., anbragt i et særskilt lille *kollehus*; i flere egne har det endog været reglen. Af hensyn til brandfaren var dette kollehus gerne lagt udenfor byerne eller dog i passende afstand fra andre bygninger. Vore gl. k. findes i forsk. former. Ældst er den såkaldte *jordkolle*, der endnu o. 1800 var alm. i store dele af landet. Den er opsat direkte på jorden, og er formet som en stor, firkantet kasse, hvis mål f. eks. kan være 1½—2 m i længden, ca. 1 m i bredden og ca. 1½ m i højden. I de kendte tilfælde er væggene *klinevægge* eller af rå eller brændte mursten, mens den foroven er dækket af flagerne (s. d.), hvorpå malten lægges; de hviler på bjælker eller murværk. På bunden af den har ildstedet plads; sine steder er hele dens nedre del udskilt hertil, idet der et stykke over gulvet er indlagt et loft af grene med lerklining, i hvilket der midtpå er et lille hul, som rog og varme kan trække op igennem. Hyppigst er der på bunden af k. et aflangt ildstedskammer, sine steder kaldt *bjørn*, *gris*, *kolleovn*, opmuret af rå eller brændte sten og med vinkelformet overdel, i hvis skrå sider der er aftrækshuller. Hvor der er *esse* eller *skorsten* i eller umiddelbart op til bryggeret, er k. gerne placcret op til den, og fra den sker da også indfyringen, som ellers foregår fra k.s forside. De øvrige kolleformer findes kun, hvor der er skorsten. Ved den såkaldte *loftskolle* er selve kollen med flager anbragt på loftet, mens ildstedet er nede; det kan være en kolleovn i eller ved siden af skorstenen eller en særlig lille kamin i stuen med aftræksrør til k. Denne kan sine steder også findes i selve skorstenen (gerne bryggersskorstenen). I den vestlige del af Danmark, i hvert fald i det østlige Sønderjylland og på Fyn, træffer man den såkaldte *kolleskorsten*, der kendetegnes ved, at den ikke går i bund i

huset, men står på loftet, hvor kølleflagerne indlægges i dens meget vide bund. Denne skorsten fungerer i reglen tillige som stue-(køkken-)skorsten, og til kølleildsted tjener dette rum åbne ildsted eller kakkelovn (*vindovn*), der har rørformet aftræk hertil. sv. j.

kønsed, en i Jylland før D. L. forekommende form for partsed med mededsmænd, hvor mededsmændene udtoges af sagsøgeren inden for den sværgendes slægt. (Litt.: H. Matzen: Forelæsninger over den danske Retshistorie. Offentlig Ret, II, Proces, 1894, s. 54 f.) s. i.

L. s. er forkortelse for locus sigilli, lat., seglets sted. I afskrifter anbringes ofte et l. s. for at vise, hvor seglet har været placeret i det orig. dokument. J. H.

lån, se kreditvæsen.

låsebrev, se forfølgning til lås.

¹⁾ **lad**, fritstående stænge på stolper, se bød og stænge.

²⁾ **lad**, fynsk betegnelse for laderum, se gulv.

¹⁾ **lade** betegner i visse vestda. egne en udhulselange i almindelighed, men bruges i øvrigt specielt som navn for længen med rum, *gulve* (s. d.) til stråafgrøder og lo til tærskning; den kaldes sine steder bl. a. også *kornlade*, *ladehus*, *-længe*, *-rad*. Som i Midt- og Nordeuropa, hvor en udpræget ladekultur (modsat staksætning) er rådende, er også vore hjemlige gl. kornlader ofte indrettet således, at der mellem hver to gulve er en lo, selv om systemet langt fra altid er fulgt konsekvent. Mellem lo og gulve er der altid skillevægge, *balk*e (s. d.), og i reglen er der det også mellem gulvene indbyrdes. sv. j.

²⁾ **lade** bruges i visse sydlandske egne som navn for stald (s. d.), uanset om denne kun indtager en del af pladsen i en længe. sv. j.

³⁾ **lade**. Af mnt. lade = kiste. Bruges om de skrin, håndværkerlavene anvendte til opbevaring af deres dokumenter, penge o. s. v. Smln. læddike. H. ST.

ladefoged skulle lede det daglige arbejde på en hovedgård (ladegård), enten det så blev udført af hoveribønder eller af gårdens egne folk. Han skulle sætte folkene i gang med arbejdet og overvåge, at det blev udført godt nok. Ligeledes måtte han undertiden fore tilsyn med bøndernes egne bedrifter. L. stod under ridefogden og fik mindre løn end denne. G. O.

ladegård ¹⁾. Avlsbygning eller kompleks af

avlsbygninger på større landejendom, adskilt fra hoved- eller beboelsesbygningen, modsat *borgegård*. ²⁾ Storre gård, uden for sædegårdens klasse, med tilhørende bøndergods, ofte hørende under en større ejendom eller kronen, *avlsgård*, modsat *sædegård*. (Litt.: J. A. Fridericia: Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede i Hist. T., 6. r., II, 1809, s. 518, Henrik Pedersen: Hovedgaardsbedriften i sidste Halvdel af det 17. Aarh. i Hist. T., 8. r., VI, 1915, s. 17, Vilh. Lorenzen: Studier i dansk Herregaardsarkitektur, 1921, s. 15—79, William Christensen: Dansk Statsforvaltning, 1903, s. 210 f., 246, C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier, I, 1886—91, tillæg I—II, Jac. Mandix: Dansk Landvæsensret, I, 1813, s. 571, 574, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 464, 479). S. AA.

lademager, en håndværker, der fremstiller *lader*, d. v. s. lavetter til kanoner eller skæfter til håndskydevåben. I sidstnævnte virksomhed kaldtes han dog i 1600-årene *bøsseskæfter* eller *skæftemager*. A. H.

lagio, se agio.

lagkøb, en i Slesvig byret forekommende betegnelse for den afgift, som andetsteds kaldes arvekøb (s. d.). Var formentlig oprindelig en afgift, som erlagdes til kongen for at opnå beskyttelse hos denne; senere i middelalderen erlagdes den, for at vedk. kunne lade sine ejendele falde i arv til sine arvinger, idet værdierne i modsat fald tilhørte kongen. (Litt.: H. Matzen: Forelæsninger om den danske Retshistorie. Offentlig Ret, I, 1893, s. 26, Privatret, I, 1895, s. 128). S. I.

laksegård. Fast fiskegård, beregnet til fangst af vandrelaks i åløb o. l. Som de øvrige fiskegårde (ålekiste, tengård, s. d.) spærrer l. helt vandløbet ved flette- eller tremmegærder med en eller flere tragtformede åbninger, der fører ind til en tremmekasse eller lignende, hvorfra fisken ikke kan finde ud. Tidligere fandtes mange l., således i Gudenå og Randers fjord, men den sidste l., Frijsenvold fiskegård, nedlagdes i 1915. (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 59 og pl. XVIII, B. og Ferskvandsfiskeribladet, 1935, nr. 12). H. R.

lakselænke. Dette redskab har kun været benyttet i farvandene omkring Bornholm. Det består af lakselinen, der er 30—36 favne lang og forsynet med 3—5 flåd. Under hvert flåd sidder *tavsen* (s. d.) med sin krog, der agnes med sild. Linen, der flyder i vandoverfladen, forankres

med et laksetov ved et dræg og markeres med en vager, bestående af en rektangulær træklods, kaldet *kobbe*, jvnfr. gaj og dobber. (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 58 og pl. XVIII, A).

H. R.

landbo, (på lat. *colonus*), var i middelalderen en jordbruger, der havde lejet jorden af ejeren og drev den for egen regning mod udredelse af en afgift, der kaldtes *landgilde*. L. svarer altså til den senere tids fæster. L. forholdet fremtræder i lovene som et frit og let opløseligt forhold, og det er ikke meget sandsynligt, at sådanne helt frie jordlejerforhold har spillet nogen større rolle i tidlig tid, hvor de, der dyrkede andres jord, vel som oftest var trælle el. halvfri. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940).

S. AA.

landbolsmand, se bolsmand.

landbrugskandidater. Først ved åbningen af Landbohøjskolen 1858 blev en videregående landbrugsfaglig undervisning, til afløsning af de tidligere ved Polyteknisk Læreanstalt afholdte forelæsninger, gennemført. Personelle oplysninger om l. haves i Alfred Larsen: Danske Landbrugskandidater, 1944, om *havebrugskandidater* i A. Pedersen: Danske Havebrugskandidater 1865—1946 (1947) og om *konsulenter* i Tycho Pedersen: Danske Konsulenter vedrørende Landbrug, Havebrug, Husholdning m. m., 1945.

A. F.

Landbrugsmuseet. Grundlagt 1888 på initiativ af J. C. la Cour og ved samarbejde mellem de forsk. landbrugsorganisationer. Bygning opført 1915—16 (Sorgenfri Station pr. Lyngby). L. omfatter store samlinger af gl. landbrugsredskaber, huslige brugsgenstande, bygningsmodeller og -billeder, markkort og statistiske tavler, desuden samlinger vedr. mejeri, biavl, skovbrug og andre landbruget nærtstående erhverv, samt en samling portrætter af foregangsmænd indenfor landbruget. Samlingerne nyordnet 1950. L. har filialer ved landbrugsskolerne i Ladelund, Malling, Dalum og Lundby. (Litt.: Landbrugsmuseet i Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie, II, s. 303—15, Landbrugsmuseums-Spørgsmålet, Tidsskrift for Landøkonomi, 1933, s. 445—73, Afbildninger af Genstande i Dansk Landbrugsmuseum, 1907, Vejleder i Landbrugsmuseet, 1938, Katalog over Biavlssamlingen, 1923).

P. H. K.

landdag. I 1500-årene afløstes landstingene på Urnehoved og i Bornhoved af en for Slesvig og Holsten fælles repræsentation, l., der omfattede

ridderskab, prælater og kobstæder. L. havde ikke blot skattebevillingsret, men var også domstol for adel og prælater. I 1500- og 1600-årene overgik den dømmende myndighed dog til landretten (s. d.). Også på anden måde indskrænkedes l.s myndighed i 1600-årene, og den indkaldtes ikke efter 1712. (Litt.: Chr. L. E. v. Stemmann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthum Schleswig, II, 1866, s. 80 ff).

P. K. I.

landefarere kaldtes tidligere tiders omrejssende kvaksalvere eller operatører, der optrådte som tandtrækkere, stærstikkere, brok- og sten-snidere, medikament- og brilleforhandlere. I en tid, hvor lægernes og kirurgernes antal kun var ringe, drog l., der havde lært deres kunst rent håndværksmæssigt, fra by til by hele Europa igennem og var altid at træffe på markeder og andre steder, hvor mange mennesker samledes. Flertallet var ret uvidende personer, der slog sig igennem som andre markedsøgere og ofte anrettede ulykker, men der var også dygtige folk imellem, der opnåede stor færdighed i den kunst, de havde gjort til deres speciale. L. har været kendt siden oldtiden, men deres gyldne periode var 1500- og 1600-årene; de forsvinder, efterhånden som lægevæsenet udbygges i de forsk. lande. (Litt.: J. W. S. Johnssons: Lidt om Landefarernes og Lægernes Reklame i ældre Tid. Medicinsk-historisk Smaaskrifter ved V. Maar, nr. 7, 1914).

E. G.

landehjælp var fra 1400-årene den almindelige betegnelse for de ekstraordinære skatter, som bondestanden måtte betale. Adel og gejstlighed var fritaget for deres egen person. Efterhånden blev skattefriheden også udstrakt til en stor del af de priv. stænders fæstere og husmænd. Først slap gårdsæderne fri, senere også ugedagsmændene, hvortil man fra 1526 regnede alle de fæstere, som boede i det sogn, hvori herregården lå. L. var en slags kopskat, der skulle udredes med samme beløb af hvert enkelt skattelæg, idet den rige skulle hjælpe den fattige. I ældre tid bestod disse læg af fire, efter reform. af 10 bønder. Efterhånden blev skattebeløbet noget mere varieret efter skatteyderens sociale og økonomiske stilling, og fra 1548 skulle selvejere betale dobbelt så meget som fæsterne. I reglen ydede landhåndværkere, husmænd, inderster og tjene-stekarle halvt så meget som fæsterne. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 529—570, P. V. Jacobsen: Fremstilling af det danske Skattevæsen

indtil Begyndelsen af det 17. Aarhundrede, 1833).

J. H.

landekister. Finanskasser i rigets provinser til opbevaring af skatter, der af stænderne bevilligedes til militære formål 1638 og 1641. De forestodes af landkommissarier (s. d.). Institutionen skulle sikre, at de særlige bevillinger brugtes til militære lønninger og forsyninger eller holdtes i reserve under stændernes kontrol. Fra 1646 indgik overskuddet af de skatter, der var henlagt til militære formål, i l.; året efter gik disse skatters fulde beløb i landekisterne, hvad adel og landkommissarier havde krævet siden 1645. Under svenskekrigene i 1650'erne tømtes landekisterne, og med enevældens indførelse forsvandt de. (Litt.: Kr. Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermodernes Historie i Kristian IV.s Tid, II—III, 1887—90 (se sagoversigten, III, s. 493), J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, 1894, s. 118 f., K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark, I, 1909, s. 101, 199 f, 248 f.). H. N.

landemoder eller *stiftssynoder*, moder af stiftets gejstlighed, kendes fra middelalderen og i hvert fald i Østdanm. også fra tiden lige efter reform., men de blev først alm. i hele Danm., da frdn. 1618 påbød afholdelse af provstemoder eller l. i hvert stift 2 gange årlig. L., der bestod af stiftets provster under forsæde af stiftslensmand, senere stiftamtmand, og biskop, var gejstlighedens værnething i gejstlige sager og appelinstant fra provsteretterne, på dem meddeltes kgl. befalinger og udstedtes *monita* (s. d.) til gejstligheden, og økonomiske forhold, således indskud i enkekasse og brandsocietet, forhandles. Undertiden, især i 1800-årene, blev l. udvidet med præster, som deltog i forhandlinger om videnskabelige spørgsmål eller kirkelovgivning. Beretninger om landemodeforshandlingerne, som ofte kun indeholder, hvad der havde særlig interesse for den pågældende referent, findes i forsk. gejstlige arkiver, i biblioteker m. m., de autentiske landemodeprot., der i de fleste stifter går tilbage til 1600-årene, i bispe- eller stiftsøvrighedsarkiverne i LA. Senere blev »landemodeakten« trykt. (Litt.: Ny kirk. Saml., II, 1860—62, s. 443 ff. Se også bispearkiver). P. B.

landemærke betyder: ¹⁾ Grænseskel, grænsesmærke. ²⁾ Et afgrænset område (se enemærke). Som oftest afmærkedes l. med skelstene (s. d.), hvorunder var nedgravet flint og kul, på grund af disse stoffers uforgængelighed. (Litt.: Svend

Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, II, 1926—45, s. 268).

S. AA.

landnævvn. Inden for det sjællandske retsområde udviklede der sig i middelalderens slutning den praksis, at visse sager afgjordes af et nævn på 16 medlemmer, der udpegedes af landsdommeren mellem landsdelens beboere. Dette nævn betegnedes som l. og fik efterhånden adgang til at underkende de af andre nævninger afgivne kendelser — ligesom tilfældet var med den i Jylland kendte institution biskop og bygdemænd (s. d.). Efter reform. indførtes en til biskop og bygdemænd svarende ordning i de øvrige lande, for så vidt som landsdommeren og 8 bygdemænd fik adgang til at underkende nævnings og sandemænds kendelser (i Jylland afløste denne ordning biskop og bygdemænd), og det herved fremkomne organ er i litt. blevet opfattet som identisk med l. Imidlertid adskilte det sig fra dette ved, at landsdommeren selv var medlem af kollegiet, og ved kun at virke som appelinstant samt ved antallet af medlemmer. (Litt.: Tidsskrift for rettsvidenskab, 1944, s. 118 f.). S. I.

landfoged. ¹⁾ Tidligere embedsmand på Ærø, der dels var øens underovrighed, dels førte forsædet i landretten. Stillingen, der var oprettet 1773, ophævedes igen 1866, og l.s funktioner overgik til den ny herredsfoged. L. fandtes også på Romø, Sild, Før, Pelworm, i Husum og Bredsted. De var her underordnede retsembedsmænd, der også havde visse oppebørsler under sig. (Litt.: Ludwig Andresen: Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern, 1943, s. 185). ²⁾ I kraft af sin ejendomsret til Læsø udnævnte kapillet i Viborg en foged på øen til at varetage dets interesser. Denne foged betegnedes i middelalderen undertiden som »fogeden på landet«. Stillingen ophævedes først ved en kgl. res. af 1858. S. I.

landgilde, fæsterens årlige afgift i penge, korn eller naturalier til ejeren. L. bestod først og fremmest af jordens frembringelser, korn af agerlandet, hø af engene, kvæg og smør af græsnings, oldensvin og fedesvin, trævarer o. l. af skovene, fisk af vandene o.s.v., men dertil kom penge som afløsning for tjenester og ydelser, gæsteri, arbejdspenge, plovsenge, tærskpenge o. l. De enkelte poster i l. kaldtes *persiller* (parceller), og allerede i middelalderen kunne de efter en fast l. takst omregnes i penge (solvy), hvilket skete indtil 1. halvdel af 1500-årene. Senere blev l. omregnet i td. htk. efter htk.takst, der dannede

grundlaget for de omfattende landgildematrikler 1662 og 1664. I lobet af 1700-årene blev det alm. at foretage en l. konvertering i penge. L. af møller kaldtes *møllerskyld*, af selvejergårde *bonde-skyld*, og også hovedgårdene sættes i htk. efter kornsæd og høavl. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 525 ff., Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, H. Fussing: Herremand og Fæstebonde, 1942, s. 96 ff., Svend Aakjær i Nord. Kult., XXX., 1936, s. 240 ff., 273 ff., Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 86, 90—92, 96, 103, 109, 111 f., 115 f., 119, 121, 130—145, 172, 202, 233 f., 236, Med Lov skal Land bygges, 1941, s. 251 ff., C. A. Christensen i Hist. T., 10. r., I., 1930—31, s. 446 ff., jvnfr. jordskyld og kornskyld).

S. AA.

landhåndværkere. Fra gl. tid var håndværket samlet i købstæderne, skønt det var nødvendigt, at enkelte fag kunne drives i landsbyerne, og middelalderens talrige forbud mod arbejde på landet viser, hvor ofte de blev overtrådt. Ved recessen af 1558 fik grovsmede, tømrere, murere, skindere, skræddere, der syede vadmel, og simple skomagere ret til at bo på landet. Den samme regel fastslås i privil. for den borgerlige stand 1661. D. L. 3—13—23 udvidede friheden noget, idet nu også bødkere, teglbrændere, pottemagere, der fremstillede jydepotter, hjulmænd og vævere, som vævede vadmel, blå- og hampelærred, måtte fæste bo på landet. Disse bestemmelser giver imidlertid ikke det virkelige billede. 1556 hører man eksempelvis om remsnidere, guldsmede, glarmestre m. m. i Ålborgs omegn (se Kancelliets Brevbøger ²⁷/₁₀ 1556), og i tidens løb moder man stadig flere fag ude på landet. Det var husmændene, der udøvede håndværket, tit flere fag i forening, og øvrigheden så gennem fingre med deres virksomhed eller legaliserede den ved særskilte bevillinger. 1827 fik amtmændene ret til at give bevillinger til at udøve de fleste håndværk ude på landet, og efterhånden aftog forskellen mellem håndværkerne her og i byerne. Først næringsloven af 1857 gav l. fuld ligestilling. (Litt.: Sven Henningsen: Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark, 1944, Anton Nielsen: Landhaandværkerne, for og nu, 1889. Se også bysmed).

H. SO.

landinspektør. Betegnelsen forekommer første gang i instruksen af ¹⁶/₃ 1768 til den anden landbokommission, hvor der foreslås ansættelse af to l. for kongeriget og een for hertugdømmerne.

L. skulle have opsyn med udførelsen af de forsk. foranstaltninger til forbedring af landvæsenet. De to første — Johan Jürgen Bærner og Christian Frederik Westerholt — blev udnævnt ³⁰/₇ 1768, og 1776 var der 4 l., som lønnedes af kongen. For at undgå, at arbejdet med fællesskabets op-hævelse skulle blive forsinket på grund af manglende l., bestemte frdn. af ¹³/₅ 1776, at der skulle ansættes 7 lønnede l., en for hvert stift, og i frdn. af ²³/₄ 1781 sættes antallet af *stiftslandinspek-torer* til 8. De alm. l. såvel som stiftslandinspek-torer beskikkedes af kongen, og ved kgl. res. af ¹⁸/₂ 1782 indførtes en tvungen eksamen for de landmålere, der ønskede at få bestalling som l. Fra 1858 blev denne eksamen aflagt på Landbo-højskolen. (Litt. Den kongelige Veterinær og Landbohøjskole 1858—1908, 1908, s. 86—95, 337—52, Jacob Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret, II, 1813, s. 206—09, 220, 232 f.).

K. L. J.

Landkadetakademiet. Regimenternes officerer udtoges oprindeligt mellem deres volontære og underofficerer. 1691 oprettedes *Det ridderlige Akademi* for militære og civile embedsmænd. Nedlagt 1710. 1701 oprettedes *Søkadetakademiet*, 1713 Landkadetakademiet for fodfolk og rytteri og 1750 *Den matematiske Skole* i Christiania for norske aspiranter. Samtidigt vedblev uddannelsen ved regimenterne, hvor man antog underofficerer *på avantage*. Den var uensartet, hvorfor der i 1788 kom fælles regler for »frikorporaler«. De samledes fra 1798 på Militært Institut i Rendsborg og året efter også i Kbh., i 1812 indgik de i L. 1772 oprettedes *Artillerikadet Akademiet*, der 1830 ændredes til *Den militære Højskole* for generalstab, ingeniørkorps og artilleri. 1861 op-hævedes L., men først 1867 oprettedes *Hærens Officersskole*, hvor hele undervisningen af faste officerer derefter foregik. (Litt.: Anning. Peder-sen: Officerskoler, 1918).

G. NO.

landkommissarier. Adelen fik i 1638 ret til at vælge l. til at forestå de da oprettede landeki-ster (s. d.). Med forbillede i Nordtyskland skabtes herved et permanent organ for stænderne til at ligne og oppebære skatter, der var bevilget af adelen og de andre stænder til militære formål, og opbevare dem, til udbetaling var nødvendig. Der var oprindeligt to i hver landsdel, i Jylland var det landsdommerne, der under sig havde 4 *stiftskommissarier*. Siden fastsloges det ved kgl. brev ³/₉ 1645, at der skulle være 12 i hele landet. Stændermødet 1645 førte i det hele — efter adelens forslag — til en stærk udvidelse af l.s magtom-

råde. De skulle fremtidig holde regelmæssige møder med deres provins' rigsråder. Sammen med dem og provinsens adel fik de indstillingsret til ledige pladser i rigsrådet. Deres hovedopgave blev ordning af forsvaret og forvaltning af midlerne dertil, men desuden kunne alle stænder forebringe klager, som disse udvalg skulle forelægge kongen. $\frac{3}{4}$ 1646 aftalte de vedtægter for deres arbejde (bl. a. indretning af protokoller, landebøger). Borgerne krævede del i forvaltningen af landekisterne, men opnåede kun ret til årlige købstadmøder i overværelse af l., der i det hele også skulle repræsentere byernes interesser. 1649 blev marsken Anders Bille bestemmende for udbetalinger af landekisterne, og dermed var l.s politiske indflydelse i virkeligheden reelt ophørt, selv om institutionen ikke — som foreslået i rigsrådet — ophævedes. Enevældens l. (1679—91) havde tilsyn med amtsforvalternes og købstædernes oppebørsel (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 504 f., Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, II, 1922, s. 223 f.).

H. N.

landkøb, se landprang.

landmålere. Kunsten at foretage opmåling og kortlægning er ret sent kendt i Danm. Bortset fra Kbh., der har haft sit eget opmålingsvæsen siden 1651, var der ikke offentligt beskikkede l. i kongeriget før efter påbegyndelsen af den geografiske opmåling i 1762. En forudsætning for ansættelse ved denne var, at man skulle påtage sit andet landmålerarbejde i den provins, hvor man blev beskæftiget, og det kunne f. eks. være opmålinger til landvæsnets forbedring, til processer eller private opmålinger. Eksamen for dem, der ønskede bestalling som l., blev påbudt ved kgl. res. af $\frac{23}{4}$ 1781. Denne eksamen ophævedes ved kgl. res. af $\frac{3}{8}$ 1854, og i stedet indførtes en forenet l. — og landinspektoreksamen (Litt.: Den kongelige Veterinær og Landbohøjskole 1858—1908, 1908, s. 86—95).

K. L. J.

Landmålingsarkivet, der blev oprettet ved Rtk.s res. af $\frac{10}{7}$, 1693 for at bringe orden i de dengang »distraherede og confunderede Landmaalings Forretninger«, gik senere op i Matrikelsarkivet, (s. d.), idet dets dokumenter og forretninger i 1827 henlægges derunder. Ved matriklens ikrafttræden 1844 blev l. helt nedlagt. Af dets dokumenter findes der nu kun få i Matrikelsarkivet. En del kort er afgivet til det Kgl. Bibl. og matriklen af 1688 til RA. Tilbage er blevet en del pk., indeholdende diverse korre-

spondance, hele materialet vedr. den specielle landmåling i Antvorskov og Vordingborg rytterdistrikter, en del udskiftningskort og -forretninger og endelig dokumenter vedr. Ehlers' undersøgelser af stedfundne udskiftninger. (Litt.: Johs. Ewens i Fort. og Nutid, 1948, s. 247—262).

K. L. J.

landmilitis, se militis.

Landmilitær-Etaten. Forud for 1660 må sager vedr. L. søges i Da. Kanc. (eller Ty. Kanc.). Efter 1660 findes de i Krigskanc.s (s. d.) eller Generalitets- og Kommissariatskoll.s (s.d.) arkiver indtil Krigsministeriets oprettelse 1848. Under Generalkrigskommissæren (s. d.) 1794—1850 henhørte indrulleringsvæsnet (land- og soetater), mens skiftejurisdiktionen for tjenstgørende overofficerer og justitssager sorterede under Generalauditoren (s. d.). Om de militære regnsk. under krigene, regnsk. for fæstninger, for tøjhuset m. m. se militære regnsk. De enkelte troppeafdelingers arkiver findes i Hærens Arkiv (s.d.). Se endvidere Fortifikationsetaten. En oversigt over den landmilitære centraladministration og dens etat findes i et i RA. og LA. værende maskinskrevet arbejde af oberst O. Kyhl.

H. H.-T.

landprang. Allerede fra 1400-årene var handel på landet forbudt, idet al omsætning skulle foregå i købstæderne. Det lykkedes dog aldrig at få bestemmelserne overholdt, og l. eller *landkøb* fandt sted overalt. Først ved næringsloven af 1857 blev handel på landet givet fri, idet man dog indtil 1920 bevarede det såkaldte læbælte (s. d.).

J. H.

Landretten var i hertugdømmerne en domstol for adel og prælater samt appelinstant for de adelige birketing og for visse sager fra byretterne: jfr. *landdag*. Udtrykket bruges endvidere om visse lokalt begrænsede love, især i marskegnene, f. eks. den nordstrandske landret og spadelandretten.

P. K. I.

landsarkiver. Mens centraladministrationens arkiver allerede fra gl. tid var blevet samlet i Geheimearchivet, forblev de lokale embedsmænds arkiver ude ved embederne. De var meget vanskelige at benytte for den hist. forskning, og da opbevaringsforholdene ofte var meget dårlige, led arkiverne store tab, og så ødelagde tilfældige kassationer endda tit mere end ild, mus og fugt. Det var derfor et meget stor fremskridt, da det ved arkivloven af $\frac{30}{3}$ 1889 blev bestemt, at der skulle oprettes tre provinsarkiver (fra 1907 LA.), hvortil de lokale embedsarkiver skulle af-

leveres. Provinsarkiverne blev en del af RA., som således kom til at omfatte disse tre arkiver og hovedarkivet, og Rigsarkivaren blev øverste chef for alle de fire arkiver. Provinsarkiverne kom til at ligge i Kbh. (for Sjælland, Bornholm og Lolland-Falster), i Odense (for Fyn) og i Viborg (for Nørrejylland). Hertil kom så ved lov af 28/4 1931 et LA. i Åbenrå for de sonderjyske landsdele. Arkivbygningen i Viborg blev opført i årene 1890—91 af Hack Kampmann, mens det blev den berømte bygmester af Kbh.s rådhus, Martin Nyrop, der blev arkitekt for arkivet i Kbh., der stod færdig i 1892. Arkivet i Odense er opført af arkitekt Martin Borch i årene 1892—1893 (se nærmere: De danske Provinsarkivers Bygninger, 1893). Åbenrå-arkivets bygmester var bygningsinspektør Lehn Petersen i Odense. Det kunne åbnes for besøgende i 1933. De nærmere bestemmelser for embedsmændenes forhold til LA., først og fremmest fristen for afleveringerne til arkiverne, blev fastsat i Kirke- og Undervisningsministeriets bekendtgørelse af 10. marts 1891. Det var iøvrigt allerede i arkivloven af 1889 fastslået, at LA. kunne modtage de kommunale arkiver og godsarkiver, og næsten alle de ældre byarkiver er i tidens løb kommet til LA., hvor også en betydelig del af de hist. så værdifulde godsarkiver findes. Også mange privatarkiver er blevet afleveret til LA. Der kan ikke være tvivl om, at nyordningen af 1889 har sin store andel i det opsving, den lokalhist. og personalhist. forskning i Danm. har taget i det sidste halve århundrede. Også for udforskningen af Danm.s indre hist. har LA. haft stor betydning. Der findes ikke trykte oversigter over alle LA.s indhold, men kirkebøgerne er registreret i Sigurd Nygård: Danmarks Kirkebøger, 1933, og i Fort. og Nut. er der trykt en række specialregistraturer: Sjællands bispearkiv og stiftsøvrighedsarkiv (V, 1924—25, s. 45—54), Lolland-Falsters stiftsarkiv (VII, 1928—29, s. 30—36), de jyske bispearkiver (V, 1924—25, s. 81—103), det fynske bispe- og stiftsøvrighedsarkiv (VI, 1926—27, s. 65—74), fortegnelse over kirke-regnsk. fra Sjælland og Maribo stifter og fra Fyn og Als (VIII, 1929—30, s. 81—130, og 279—300), købstædernes kode- og panteprot. (VI, 1926—27, s. 32—57), rådstueprot. og tingbøger (XV, 1943—44, s. 73—90), bygningshist. brandforsikringsarkivalier (XVI, 1945—46, s. 200—211). Over indholdet af LA. i Åbenrå findes en trykt fortegnelse: Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sonderjydske Lands-

dele, 1944 (jvnfr. Fort. og Nut., X, 1933, s. 1—20), og i Jy. Saml., 5. r., VII, 1946—47, s. 232—239 har Johan Hvidtfeldt givet en kort oversigt over, hvad der findes i LA. i Viborg. O. M. Hofman-Bangs bog Jens Sørensen og Maren Nielsdatter, 1927, giver oplysning om det vigtigste personalhist. stof i det nørrejske LA., mens skifteprot. i arkivet i Kbh. er registreret i Axel Norlits bog: Skifteprotokoller i Landsarkivet for Sjælland m. m., 1948. Desuden er der trykt enkelte fortegnelser over arkivalier fra bestemte geografiske områder: William Norwin: Kilder og Hjælpemidler til Studiet af Lollands og Falsters Historie, I—II, 1915—19, Hans Knudsen: De vigtigste Kilder til Ribe Amts Historie i Landsarkivet for Jylland i Fra Ribe Amt, VII, 1928—31, s. 447—62, og Johan Hvidtfeldt: De arkivaliske kilder til de otte sognes historie i Vejle Amts Aarbøger, 1949, s. 180—86. (Litt.: Meddelelser om Rigsarkivet (med Landsarkiverne) 1889—1920, 1892—1922, Axel Linvald: Dansk Arkivvæsen, 1933, Georg Saxild: Om Arkivvæsen, 1923, S. Nygård: Anvisning til at drive historisk-topografiske Studier i Fort. og Nut., VII, 1928—29, s. 1—30).

J. H.

landsbygilder. Ved ordet gilde (se også gilder) forstod man i den gl. da. landsby: ¹⁾ et sluttet selskab, der ved sammenskud eller ved bidrag af folk indenfor lavet søgte fælles fordel eller fælles fornøjelse, og ²⁾ selve sammenkomsten. Fra Danm. er der oplysninger om ikke mindre end ca. 260 forskellige gilder. Af disse er en del lokalt afgrænsede og kun kendt gennem få optegnelser, mens der om en række gilder findes en meget righoldig og kulturhist. værdifuld overlevering. Dette gælder således især om gilder, knyttet til årets fester og livets højtider, men også om gilder vedr. gl. landsbystyre (f. eks. oldermandsgilde, ornegilde, tyregilde) og visse arbejder (kartning, møgudkørsel, skagning, klining af huse, høst, strikning af uldtoj o.s.v.) er der tilvejebragt mange oplysninger. Dette indsamlede folkloristiske og kulturhist. stof indeholder førstehåndsbidrag til kundskab om det gl. almueliv, i dagligdagens arbejde og ved festlige lejligheder. (Litt.: August F. Schmidt: Nogle Arbejds-gilder, 1938, samme: Landsbygilder, 1940, samme: Gilder i Landsbyen, 1942, samme: Oldermand og Bystævne, 1945, samme: Leksikon over Landsbyens Gilder, 1950).

A. F. S.

landsbynedlæggelser. Nedlæggelser af bondegårde havde allerede været kendt i middelalderen, men i større stil fandt den først sted siden

sidste halvdel af 1500-årene og tog især fart i den flg. tid. Undertiden forsvandt hele landsbyer på en gang, men det forekom også, at man i stedet for helt at nedlægge enkelte gårde tog jord fra alle gårdene i en by, så at de alle fik mindre tilliggende end før. Adgangen til at nedlægge bondergårde og til af dem at oprette hovedgårde var kun begrænset af hensynet til kronens interesser. Ved henlæggelsen under en hovedgård blev jorden tiendefri, og hvis bønderne ikke havde været ugedagsmænd, hvad navnlig kunne forekomme ved l., blev den tillige skattefri. I almindelighed var der derfor indtil frdn. ²⁸/₁ 1682 og D. L. 5—10—48 frihed til at sammenlægge, udstykke og omdele jord. Dog var det ret tidligt i kronens interesse forbudt at udstykke selvejergårde. (Litt.: J. A. Fridericia i Hist. T., 6. r., II, 1890, s. 469—622, Henrik Pedersen i Hist. T., 8. r., VI, 1915, s. 1—82, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie 1940, s. 466 ff., Jac. Mandix: Dansk Landvæsensret, II., 1813, s. 6. ff., Aksel E. Christensen i Nord. Kult., II, 1938, s. 36). s. AA.

landsdommer, en af kongen udnævnt embedsmand, knyttet til landstinget. Forekommer allerede i begyndelsen af 1300-årene, men betegnes oprindeligt også som landstingshorer. I senere tid var landstingshoreren derimod l.s stedfortræder, og ved de fleste landsting blev de to stillinger slået sammen. L. skulle ifølge håndfæstningerne fra 1500-årene være adelige. Ved de større landsting fandtes i reglen flere l., men dette udelukkede ikke, at der kun var en enkelt l. i hver sag. Oprindeligt domte l. og tingmændene i forening, men 1597 bestemtes det, at l. skulle domme alene. L. embederne bestod efter enevældens indførelse, men beklædtes nu jævnlig af borgerlige. Da landstingene ophævedes 1805, afskaffedes også betegnelsen landsdommer, idet medlemmerne af de nye overretter betegnedes som *overretsassessorer*. Retsplejeloven af 1916 genindførte navnet l., der altså nu betegner en dommer i Østre eller Vestre Landsret. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 505 f.). s. I.

landskabslove, se love.

¹) **landskat** blev indført i Sønderjylland ved frdn. af ¹⁵/₁₂ 1802. L. var en grund- og benyttelseskat, som svarede af al grundejendom, også af de adelige hovedgårde. Den pålignedes ikke efter den gl. plovmatrikel, som stadig anvendtes for kontributionens og forskellige andre afgifters vedk. (se plovskatte), men fastsattes efter en dårlig og uensartet gennemført ansættelse til

skattetønder, ved hvis udregning der skulle tages hensyn til jordernes vekslende godhed. L. betalttes efter 1813 med 40 sk. af hver 100 rdlr. taksationsværdi. (Litt.: A. T. Thomsen-Oldenswort: Die Steuern der Herzogthümer Schleswig-Holstein und des preussischen Staats, 1867, s. 26 ff., A. C. Kierulf: Om Beskatningen i Haderslev Amt, 1865, s. 28 ff.). P. K. I.

²) **landskat**. Ved frdn. ¹⁶/₄ 1818 afløstes en række htk. skatter, kvartprocentskatten, jord- og tiendeskatten og flere mindre skatter af l., der svarede af htk., forelobigt efter 1688-matriklen. Formålet var at lette hovedgårdenes beskatning og få skattebeløbet, der fra 1811 og 13 var ansat i korn, omregnet til sølvværdi. Skatten fordeltes på ejer og bruger. Med den store landbrugskrise fulgte flere lempelser i 1820'erne. Ved frdn. af ²⁴/₆ 1840 deltes skatten (fra 1844) i gammel-skat (s. d.) og l., der svarede efter den ny matrikel. Det upriv. htk.skat var mindre end det priv. htk.s, men ved den hartkornsegalisation, der gennemførtes ved frdn. af ²⁰/₆ 1850, sattes de privilegeredes skat op til samme højde som de uprivilegeredes mod erstatning. L. afløstes 1903 af den moderne ejendomsbeskatning. (Litt.: H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948, s. 114 f., 134 ff., jvnfr. gammel-skat). H. N.

landskrivere kaldtes de embedsmænd, der forestod oppebørslen i Tønder amts marskherreder, i Pelvorm, Ejdersted og Stapelholm. De to sidstnævnte steder fungerede de tillige som aktuarer (s. d.). Jfr. amtsforvalter og landfoged. P. K. I.

landsoverretter. L. blev indført ved frdn. af ²⁵/₁ 1805 til afløsning af de hidtidige landsting (s. d.) og rådstueretterne i de købstæder, der havde rådstueret (s. d.), for at fremme rettens hurtige og vedborlige pleje. L. for Østifterne og Færøerne blev forbundet med Hof- og Stadsretten (s. d.) i Kbh. Jylland fik en l. i Viborg. Denne skulle bestå af en justitiarius og 2 assessorer, og stiftamtmanden skulle have et vist tilsyn med den. Desuden blev der oprettet en l. på de vestindiske øer og en på Island. Alle sager, der for havde været appelleret til landstingene eller rådstueretterne, kunne fremtidig appelleres til l., dog ikke sager under 10 rdl. L.s domme kunne appelleres til Hojesteret. L. blev ophævet ved retsplejereformen af 1919, da de afløstes af landsretterne. G. O.

landsting. Fra gl. tid fandtes et l. i hvert land, der ikke blot udøvede domsmagt i større sager,

men også valgte kongen, vedtog love og traf alm. politiske beslutninger, navnlig om krig og fred. I slutningen af middelalderen var imidlertid alle disse beføjelser gået tabt for l., bortset fra domsmagten, og som domstol var l. nu indordnet i den alm. instansfølge mellem kongens retterting på den ene side og herredstinget på den anden side. Enevælden opretholdt l. som domstole med de dertil knyttede landsdommere (s. d.). Der fandtes på den tid Viborg l., Sjællandsfar l. (i Ringsted), Fyens l. (i Odense), Lolland-Falsters l. (i Maribo), Bornholms l. (i Aakirkeby, senere Rønne) samt indtil 1681 Møens l. (i Stege) og Langelands l. Bortset fra Bornholms l., der bestod indtil 1813, ophævedes l. 1805 og erstattedes med Landsover- samt Hof- og Stadsretten i Kbh. og Viborg Landsoverret. L. arkiverne findes i LA., og deres indhold er af stor hist. betydning. De vigtigste rækker er tingbøgerne (justitsprot.), dombøger og skode- og panteprot. Som regel er også en stor del af de irettelagte dokumenter bevaret. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 238 f., 497 f., 512 f.) s. i.

landstingsarkiverne opbevares i LA. Hovedrækker: *Sjællands* landsting: justitsprot. 1676 ff., skodebøger 1630 ff., pantebøger 1632 ff.; *Mønbo* landsting: tingbog 1679—81; *Lolland-Falsters* landsting: landstingsprot. for Lolland 1665—75, for Falster 1664—83, justitsprot. 1697 ff., skode- og pantebøger 1673 ff.; *Bornholms* landsting: justitsprot. 1671—1813 (med skode- og pantebreve); *Fynbo* landsting: domprot. 1610—13, sandemænds-prot. 1646—87, justitsprot. 1661 ff., skode- og pantebøger 1646 ff.; *Langelands* landsting: tingbøger 1663—77; *Viborg* landsting: tingbøger (justitsprot.) 1568 ff., skode- og pantebøger 1623 ff. (kopier af de ved Viborg landsting læste breve 1665—1804 i LA. i Kbh.). H. H.

landstingshørere, se landsdommere.

landstingsret. I lobet af 1500-årene blev rådstueretten i flere byer overret i forhold til bytinget, således at den var appellinstans fra bytinget. Rådstuerettens domme kunne appelleres direkte til kongens retterting, og rådstueretten fungerede altså som landsting. Ved frdn. af $\frac{6}{8}$ 1586 begrænsedes denne l. til Kbh., Malmø og Ribe. I lobet af 1600-årene generhvervede en del større byer l. (Litt.: M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse fra Valdemar Atterdag til Kristian IV, 1900, s. 113 ff., Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 517, Til Knud Fabricius, 1945, s. 136 ff.) sv. L.

landstingsskriver. Den til landstinget knyttede embedsmand, som udfærdigede de aktstykker (domme, tingsvidner o. s. v.), som udgik fra tinget, og i senere tid førte retsbøgerne. Ved Viborg landsting var disse forretninger dog delt mellem *landstingshøreren* og l. Embederne som l. ophævedes sammen med landstingene 1805 (for Bornholms vedkommende først 1813). (Litt.: Appellinstansernes Embedssetat 1660—1919, 1928, s. 74.) s. i.

landværn. Oprettet 1801 med provinsens forsvaret som formål og delt i regimenter og batailloner. L. bestod af udtjent mandskab og frivillige, officererne af afskedigede og frivillige. Udrustning var først dårlig, men blev senere god, men uddannelsen var meget kort. 1807 blev l. sat på krigsfod, men det lykkedes ikke at få alle våben ud fra Kbh. Slet udrustet, med ringe disciplin og med officerer, hvis uddannelse var for ringe, sprængtes l. af Wellington ved Køge. Ophævet 1808. Personalet overførtes til linieregimenterne som »annecterede« batailloner, der under krigen nåede op på højde med linieafdelingerne. (Litt.: J. Johansen: Frederik VI.s Hær, 1948). G. NO.

landvæsenskommissioner. I sidste halvdel af 1700-årene nedsatte regeringen en række kommissioner, som skulle undersøge visse sider af landbrugets vilkår og eventuelt give indstilling om forandringer i disse, således kommissionen af $\frac{26}{11}$ 1757, der virkede for fællesskabets ophævelse, *Landkommissionen* af $\frac{27}{10}$ 1767, som særlig skulle tage sig af bøndernes sociale kår, *Den lille Landbokommission* af $\frac{3}{11}$ 1784, der skulle gennemføre landboreformer i Nordsjælland, og endelig *Den store Landbokommission* af $\frac{20}{8}$ 1786, som gennemførte stavnsbåndsløsningen og en række andre betydelige reformer. Kommissionernes arkiver findes i RA. Fortegnelse over dem i Vejl. Arkivr., II, 1892, s. 201—18. Ved frdn. af $\frac{15}{5}$ 1761 bestemtes det, at der i hvert amt skulle beskikkes to mænd, som ved udskiftninger skulle afgive betænkning om fællesskabets ophævelse, senere blev der af General-Landvæsenskoll. udnævnt landvæsenskommissærer rundt om i amterne. Frdn. af $\frac{23}{4}$ 1781 bestemte, at tvistigheder i forbindelse med udskiftningen skulle afgøres af amtmanden og l., og disses forretningsområder er senere blevet en del udvidet, især ved anordning af $\frac{29}{7}$ 1846 og lov af $\frac{30}{12}$ 1858. Amts-l.s arkiver findes i amtsarkiverne. De ældre dele heraf er nu som regel afleveret til LA. De indeholder et omfattende materiale til udskiftningens hist. (Litt.:

E. Holm: Kampen om Landboreformerne, 1888, H. Jensen: Dansk Jordpolitik 1757—1810, 1936, og F. Skrubbeltang: Husmand og Inderste, 1940, Vitus Ingerslev: Haandbog for Landvæsenskommissionærer, 1872). G. O.

landvæsenskontorerne. Landvæsenssagerne, se Generallandvæsenskoll., overtoges 1773 af Rtk.s landvæsenskontor, 1790 delt i det sjællandske (fra 1802 sjællandsk-fynske) landvæsenskontor, hvilket tillige havde de fleste alm. sager, og det jysk-fynske, hvorunder tillige Lolland, Falster og Møn hørte, (fra 1802 jysk-lollandske) landvæsenskontor. 1841 afløstes de 2 kontorer af kontoret for danske landvæsenssager, der 1848 kom til at sortere under Indenrigsministeriet. Fra 1795 hørte sandflugtsager under kontorerne. Af de diverse arkivalier (se Vejl. Arkivr., II, 1892, s. 207—219) kan nævnes »Indberetninger om forbedringer i landvæsenet og fællesskabets ophævelse« 1773—1809, »Indberetninger om øde og nedlagte bøndergårde« 1777—1821, sager vedr. landmåling, »hoveriprotokoller efter frdn. $\frac{12}{8}$ 1773« samt »hoveriforeninger i h. t. plakater af $\frac{24}{8}$ og $\frac{23}{12}$ 1791«. H. H.-T.

langby, modsat *rundby*, var en landsby af langagtig form, med gårdene liggende langs vejen (P. Lauridsen i Aarb. n. O., 1896, s. 105, 122, Aar bog for dansk Kulturhistorie, 1899, s. 129 ff.). Mod den altfor skarpe sondring imellem l. rundby og *terrænby* er der rejst begrundet kritik (Henrik Larsen: Nogle Oplysninger om danske Landsbyer i Aarb. n. O., 1918, s. 240 ff., Svend Aakjær: Bosættelse og Bebyggelsesformer i Danmark i ældre Tid i Bidrag til Bondesamfundets Historie, II, 1933, s. 123—130). I virkeligheden er vel de fleste af vore landsbyer terrænbyer, der har udviklet sig af den enkelte gårdrække.

S. AA.

Langebeks excerpter. Historikeren Jacob Langebek (1710—75), der tilbragte sit liv med forarbejder til *Scriptores Rerum Danicarum*, efterlod en samling på 312 fascikler excerpter og afskrifter i tusindvis af trykte og utrykte kilder til Nordens og Østersølandenes hist., top. og antikviteter. De indgik sammen med Rostgaards breve, som L. havde arvet efter Gram, i RA. og blev herfra afgivet til Kgl. Bibl. (Registratur i Gigas: Katalog over Det kgl. Biblioteks Haandskrifter vedrørende Norden, I, 1903, s. 36—92). A. F.

langlo, lo og koregang langs igennem ved den ene side af en agerumslade (s. d.), modsat den alm. lo (s. d.), der er *tværlo*. sv. J.

lann, i jysk dialekt underskort eller -kjole.

lansen var i middelalderen det populæreste ryttervåben, men gik af brug ca. 1500. Først i 1700-årene kom lansebevæbnet rytteri, *lansenerer*, igen på mode, ved påvirkning fra orienten. I den da. hær fandtes lansenerer fra 1791 til 1842. A. H.

lastegæld. Afgift som den da. konge pålagde skibsfarten, formelt i form af lån, og som omfattede $\frac{1}{30}$ af alle de laster, som gik igennem sundet. K. K.

Latène-kultur, tidlig jernalderkultur i største delen af Europa, opkaldt efter et stort bopladsfund ved La Tène i Schweiz. Kulturen er i ren form hovedsagelig knyttet til keltiske folk, men har herfra spredt sig til andre folkeslag, bl. a. de germanske. I Danm. er den ikke kendt i ren form, men blot gennem enkelte importstykker (f. eks. Gundestrup-kedlen) og en vis påvirkning af den hjemlige kultur. (Litt.: J. Déchelette: Manuel d'Archéologie, II, 3, 1914). C. J. B.

latinsk kors, se kors.

latinskoler. Den højere, »latinske« skoles hist. i Danm. kan deles i fire afsnit: 1) tiden indtil 1537, den kat. kirkeskole, 2) 1537—1805, den lutherske — eller rettere: melanchtoniske — kirkeskole, 3) 1805—1903, den humanistiske embedsmandsskole, og 4) tiden efter 1903, den moderne højere almenskole. Som i den kat. tid blev l. efter reform. først og fremmest opfattet som en forberedelsesskole for præster. Hovedfagene var lat. og religion, lærerpersonalet (rektor og hørere) var halvt gejstligt, og disciplene besørgede ved *sangopvartningen* og *løbedegnetjenesten* en ikke ringe del af gudstjenesten i kirkerne. Kirkeordinansens beskedne kundskabskrav søgtes i årenes løb udvidet ved reformer, dels i enkelte skoler, dels af alm. karakter. Særlig kan mærkes skolereformerne af 1604 (som modtræk mod konkurrencen fra jesuiter-skolerne), 1632 og 1656. Den mest omfattende reform kom 1739, da man bl. a. brød med princippet fra kirkeordinansen, at der skulle være en l. i hver købstad, og samlede skolearbejdet om en udvalgt kreds af større skoler. Den Guldbergske reform af 1775 er især vigtig ved at give modersmålet en fremtrædende stilling i l. Det dybeste skel betegner dog reformen af 1805 (skolelov af 1809). Skolevæsenet henlagdes under den nyoprettede Universitets- og Skoledirektion, og man tilstræbte at fremme en almindelse, bygget på omfattende kundskaber i lat. og græsk. Madvigs skoleordning af 1850 lægger større vægt på realfag og nyere sprog, og den Hall'ske

reform af 1871 indførte to »linier«, en sproglig-hist. og en matematisk-naturvidenskabelig. Samfundets voksende demokratisering fandt pædagogisk udløsning i almenskoleloven af 1903. (Litt.: J. Paludan: Det høiere Skolevæsen i Danmark, Norge og Sverig, 1885, Bjørn Kornerup: Frederiksborg Statsskoles Historie 1630—1830, 1933, Bjørn Kornerup: Ribe Katedralskoles Historie, I, 1947).

B. K.

Laurits dag, st., $10/8$, opkaldt efter st. Laurentius, der døde som martyr under kejser Valerian 258 ved at blive stegt levende på en jernrist. Domkirken i Lund var indviet til ham. E. K.

lavalder, det samme som lovalder, d. v. s. den af loven fastsatte alder. Anvendtes i ældre sprog navnlig om myndighedsalderen. I moderne sprogbrug forekommer l. kun i sammensætningen kriminel l., der betegner den alder, en person skal have opnået (nemlig 15 år) på det tidspunkt, da forbrydelsen begås, for at kunne ifalde straf for forbrydelsen. S. I.

lavdag, en i overensstemmelse med loven (i reglen af tinget) fastsat dag, på hvilken en person skal foretage en vis handling, f. eks. betale sin gæld. Udtrykket forekommer endnu i D. L.

S. I.

lavdagsbreve. I tiden før D. L. foregik udlæg i reglen på den måde, at domhaveren henvendte sig til Rigens Kansler og hos ham erhvervede 3 breve, der påbød domfældte at rette for sig med henholdsvis 15, 10 og 5 dages frist, samt det såkaldte straksbrev, der gentog påbudet, men uden at fastsætte nogen frist. Disse 4 breve betegnedes som l., og hvis domfældte undlod at efterkomme dem, efterfulgtes de af det såkaldte *ride- og indførselsbrev*, der gav adgang til af domfældtes gods at udtage, hvad der var fornødent til dækning af kravet. (Litt.: Kolderup Rosenvinge: Om Rigens Ret og Dele, 1847).

S. I.

lavkirke, gl. betegnelse på kirkens kor i modsætning til skibet: højkirken (s. d.). AA. R.

lavsarkiver. Mange af de da. lav er meget gl., en del går endda helt tilbage til middelalderen. Det er dog meget begrænset, hvad der findes af l. fra før 1600-årene. Da l. giver vigtige oplysninger om håndværkernes liv i arbejde og fest, er de af stor betydning for den hist. forskning. Det er derfor beklageligt, at en del af dem endnu ikke er kommet til LA. eller museerne, men stadig findes rundt om ved lavene eller hos de foreninger, som er fortsættelse af de gl. lav. $23/10$ 1907 sendte Indenrigsministeriet et cirk. til magistra-

terne, hvori man bad disse opfordre lavsbestyrelserne til at deponere deres arkiver i LA. Hensigten er dog i tidens løb blevet afleveret til arkiverne, eller de er blevet anbragt i museerne, ofte sammen med de gl. lavslader. L. består som regel af lavsbøger, regnskabsprot. og forsk. korrespondencesager. Lavsbøgerne er de værdifuldeste, idet der i dem som regel findes indført lavsskråer eller artikler, evt. også andre vedtægter, referater af lavssamlingerne, fortegnelser over oldermænd og oplagne mestre, over ind- og udskrevne drenge og foreviste mesterstykker samt kontrakter om mesterår og læreår. J. H.

lavssegl, se segl.

lavsvæsen. Allerede i Slesvigs byret fra ca. 1200 er der spor af, at håndværkerne var organiseret efter fag, og i Roskildes stadsret fra 1268 findes l. i fuld blomstring. Det ældste overlevede aktstykke, der giver et lav eneret, er fra 1349 og er udstedt af Ribes borgmestre og råd til byens skræddere og overskærere. Nogen tid senere træffes også svendelav (s. d.). I løbet af middelalderen fik alle blot nogenlunde store byer deres lav. Lavene er opstået af gilderne (s. d.) og udviklede sig til rent faglige organisationer, og kun lavets medlemmer måtte drive håndværket. I slutningen af middelalderen søgte både regeringen og byernes øvrigheder at begrænse tendensen til at skrue priserne op og vanskeliggøre adgangen til at blive mester. 1507 ophævedes alle skomagerlav, men den fri næring medførte så mange ulemper, at de kort efter måtte genindføres med kgl. artikler. 1526 søgte man uden held at ophæve alle lav, og et lige så uheldigt resultat fik Christian IV. med et lignende forsøg 1613. Om den tidlige enevældes politik se C. Nyrop: Den danske Enevoldsmagt og Lavene, 1909. Ved en frdn. 1681, suppleret med nye artikler for de enkelte fag i de følgende år, lykkedes det enevælden at opnå kontrol med l., og en frdn. 1800 mildnede for en kort tid lavenes eneret. Ved næringsloven 1857 blev lavene ophævet med udgangen af 1861, men adskillige fortsatte som frivillige mesterforeninger. De fleste af de middelalderlige *lavsskråer* er samlet i C. Nyrop: Danske Gilde- og Lavsskråer II, 1895—1904. Af den nyere tids skråer foreligger ikke en samlet udgave. Enkelte byer har en beskrivelse af stedets l., f. eks. Laurits Pedersen: Haandværksskik i helsingørske Lav, 1917, hvor en række nyere skråer og andre vedtægter er aftrykt. Om enevældens l. i Århus se Helge

Søgaard: Haandværkerlavene i Aarhus, 1940. Om det middelalderlige l. se Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rethistorie, 1940, s. 450—458. L. var nøje knyttet til byerne, og landhåndværkerne (s. d.) indtog en særstilling. De 2—3 sidste århundreder af l.s historie prægedes i begyndelsen af zünftens indflydelse, senere af en stigende utilfredshed med lavenes eneret, ligesom det efterhånden blev gennemført, at kun regeringen, ikke byernes øvrigheder, kunne oprette lav. Fra 1830'erne er l. i forfald. En fyldig oversigt over l.s sidste periode findes i C. Nyrop: Bidrag til vor Haandværkerstands Historie i Tiden for 1857, 1914. Om det yngre lavsvæsen se O. Müller: Om Lavsvæsen og Bevillinger til Næringsbrug, 1840. H. sø.

lavvæрге betyder oprindelig blot lovlig væрге og anvendtes derfor om værgen i almindelighed. Senere benyttedes udtrykket specielt om den væрге, som en enke efter sit eget ønske kunne antage sig, eller som efter omstændighederne blev hende beskikket af øvrigheden. Lejlighedsvis ses l. også beskikket for hustruer, hvis mænd var uegnede til at bestyre boet. For l. var det karakteristisk, at han optrådte sammen med den lavværgede, mens værgen ellers optrådte på en andens vegne. Efter myndighedsloven af 1922 kan l. også beskikkes for mænd, men der kræves altid en begæring fra den person, som skal sættes under lavværgemål, for at dette kan anordnes, og l. er altid beskikket af skifteretten (i Kbh. magistraten). S. 1.

le. Håndredskab til at høste korn og slå græs med. Består af et krummet jernblad med konkav æg, fastgjort på et træskaft, *ledrag*, der er forsynet med eet eller to håndtag, *leknage*. Ledragets form varierer noget fra egn til egn, ligesom den også kan være forsk., eftersom det drejer sig om en le til kornhøst eller til græsslåning. Ved kornhøst benyttes enten et specielt ledrag (mejered) med faste høstkroge (mejekroge) eller et alm. ledrag med påbundet mejetøj (mejekroge, spjarre). Ved græsslåning bruges et alm. ledrag uden mejetøj. (Litt.: Axel Steensberg: Ancient Harvesting Implements, 1943).

P. H. K.

ledig. Fri, ugift.

leding var oprindelig deltagelse i krigstog uden for landets grænser, især til sos; senere, formentlig i begyndelsen af 1200-årene, afløstes denne militærpligt af en skat, kaldet l. Ordet l., af *leith*, gang, færd, oversættes ved lat. *expeditio*, tog. Riget var med henblik på l.sbyrdens for-

deling delt i skipæn (s. d.), der var et distrikt (af skipa, ordne, inddele), som skulle stille et skib med udrustning, mandskab og proviant. Et skipæn var atter delt i *hafnæ* (egl. mandens plads i skibet, skibsrum; se havne, styreshavn), lægd, der hver skulle stille een mand. L. hvilede på jorden, og de enkelte havner bestod derfor af en gruppe af gårde. Ved grupperingen lagde man oprindelig bolinddelingen til grund. Både fæstere (*landboer*) og selvejere (*bønder*) var ledingspligtige i middelalderen. Hvert ledingskib havde en *styresmand* som anfører, men hans embede var ikke kgl., han tilhørte bondearistokratiet. Ledingspligten påhvilede bønderne i havnen og gik på omgang mellem gårdene. Kunne besidderen på grund af alder eller ungdom ikke selv møde, eller tilhørte gården en kvinde eller gejstlig, måtte der sendes en stedfortræder, men ikke træl eller lejedreng (J. L., III, 1—2). Som afløsning for l. kunne ydes kværnsæde (s. d.), men i beg. af 1200-årene blev l. overalt afløst af en fast skat, kaldet *stud og l.* (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 185 ff., Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid, 1898, s. 141 ff., 185 ff., L. Holberg: Kirke og Len, 1899, s. 237 ff., Erik Arup: Leding og Ledingsskat i det 13. århundrede i Hist. T., 8. r., V., 1914—15, s. 141—237, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rethistorie, 1940, s. 251—259, Edv. Bull: Leding, 1920, s. 58 ff., Sture Bolin: Ledung och frälse, 1934, Svend Aakjær, Kong Valdemars Jordebog, I. 1926—45, s. 145—149, samme: Plov og Havne i Med Lov skal Land bygges, 1941, s. 251—287, C. A. Christensen: Bidrag til Fortolkningen af Ledingssatserne og Betegnelsen Havnebonde i J. L., smst. s. 288—314, Kjell Runquist: Hallandslistans förhållande till huvudstycket i Kung Valdemars Jordebog, Vetenskaps societeten i Lund, Årsbok 1946, (1947), s. 108 f.). S. AA.

Ledreborgske håndskriftsamling. De af greve *Johan Ludvig Holstein* til Ledreborg (1694—1763) tilvejebragte store ms. samlinger skænktes 1925 til Kgl. Bibl. med undtagelse af mss. vedrørende godsets hist., samt hansamødernes orig. forhandlingsprot. 1361—1405. De af Kgl. Bibl. erhvervede samlinger har væsentlig betydning for studiet af Danm.s ydre og indre hist., politisk, økonomisk, lokal- og personalhist. i J. L. H.s egen tid. (Registratur i Historisk Museum, I, 1848, s. 1—108). A. F.

legater. Af fortegnelser over l. og *fundatser* haves Hans de Hofman: Samlinger af publice

og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, I—XI, 1755—80, N. Schack: Revision og Fortsættelse af Hofmans Fundatssamling, I—VI, 1832—44, og H. R. Hiort-Lorenzen, F. G. Salicath og E. Rosendahl: Repertorium over Legater og milde Stiftelser i Danmark, I—VI, 1896—1904. Disse hist. oversigtsværker har alle betydning, også ved personalhist. undersøgelser.

A. F.

lege er ytring af individets virksomhedsstrang i form af fornøjelig sysselsættelse uden bestemt nytteformål. Idræt er en slags systematiseret form af l. Barnets primitive l. er fantasileg; senere spiller efterlignelsesmomentet og kappelyst en rolle; tilsidt stilles krav til styrke, behændighed og tænkomsomhed. Har en l. opnået en fast form, har den en sjældent evne til at holde sig gennem tiderne og vandre fra land til land. L. (især sanglege), oprindeligt beregnet for voksne, bruges nu naivt som børnelege. En mængde folkelege er i nyeste tid, i mere eller mindre bearbejdet form, trængt ind i skoler og børnehaver. Leg dyrkedes på landet af ungdommen på legevolde, sognestævner, markedspladser og især ved bøndernes store ungdomssammenkomster ved juletid og fastelavn. Allerede ved middelalderl. nattevagter (vigilier) og vågenætter natten før de store kirkelige fester, anvendtes tiden til løslupne parringslege (sanglege) og maskeringslege med djævelske skræmmedyr. Julestuelystighederne kulminerede i Norden o. 1700 på Holbergs tid; man morede sig da med skræmmedyr (julevætte og julebuk), standspersoner (konge, præst) samt efterlignelses-, gemme-, gætte-, nødde-, pante-, fange-, behændigheds- og sanglege). En fuldstændig udgave af Danm.s Sanglege er meddelt 1931 af S. Tvermose Thyregod. En stor samling da. børnerim, remser og lege er udg. 1898 af E. Tang Kristensen. En systematisk oversigt over da. idrætslege (efter Frederik Knudsens system) findes i Danske folkemål, 1934. En udførlig oversigt over l. i alle nordiske lande findes i Nord. Kult., XXIV, 1933, Idrøtt och lek, Spr. og Kult., 1933.

H. G.-N.

lejd, se tagrem, fodrem, fodstykke og ovsbord.

lejdisk, leydesk, ledsk, uldstof fra Leyden i Holland. Kendt fra 1400-årene.

E. A.

lejfiskende. Fiskeri med bregle (s. d.) fra is. Breglen føres i lodret stilling gennem en H-formet, hugget våge, alt imens der pulses i vågen og i pulsehuller rundt om den (se pulsekølle). Fiskeriet foregår om natten. Det er nu

forbudt, men blev tidligere drevet i Ringkøbing og Nissum fjord samt visse steder i Limfjorden. Fiskeriet gjaldt skrubber. Kaldes også *breglefiskeri*. (Litt.: C. V. Otterstrøm: Bræjlefiskeri i Sønder Lem Vig i Ferskvandsfiskeribladet, 1925, s. 13—14, og Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 14).

H. R.

lejehus. Hus, der udlejes på tidsfrist, modsat hus, bortfæstet på livstid. Lejehusmændenes antal var stigende op igennem 1700-årene. (Litt.: F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, s. 77, 131 ff., 338, 345 ff., Jac. Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret, 2. udg., II, 1813, s. 131 ff.).

C. R. H.

lejeinderste. Husmand, som boede til leje i et hus. Husene var i reglen opførte af og tilhørte en gårdmand. Godsejerne bestræbte sig for at få fat i lejehusene for så at gøre dem til fæstehuse, jvnfr. hyreinderste.

G. O.

lejermål. Samleje udenfor ægteskab.

lejersted. Gravsted.

lejlighedsdigte. Indenfor borgerskabet og de højere kredse var det i 1700-årene alm. skik at lade l. trykke ved bryllupper og begravelser; af digterisk liden værdi, forfattede som de i regelen var af professionelle lejlighedsdigtere, indeholder de ofte værdifulde personhist. oplysninger. Af mere kendte forfattere skal nævnes *Anders Bording* og *C. F. Wadskiær* som producer i stor målestok. Fortegnelse over l. findes i Bibliotheca Danica, III, 1896, suppleret i Persh. T., 6. r., V, 1914 (C. Klitgaard), 8. r., II, 1923, og VI, 1927 (H. Ehrencron-Müller). I Univ. Bibl. i Kiel opbevares en nu desværre tilintetgjort samling på ca. 100 bind lejlighedsdigte (*Libri minores cimbrici*).

A. F.

lektie (lectio) bruges dels om en akademisk forelæsning, dels om selve det lokale, hvori forelæsningen holdtes. En lignende sprogbrug kan iagttages i skolevæsenet: det afsnit, der til bestemt tid skulle læses eller gennemgås, det rum, hvori undervisningen fandt sted, og endelig den enkelte klasse (i denne betydning officielt fastholdt til 1805). L. anvendes også om det læsestykke, som oplæses ved gudstjenesten.

B. K.

¹⁾ **lektorium**. En platform, opført over og i forbindelse med skranken mellem kor og skib. På vestsiden af lektoriemuren, gennem hvilken der altid var indgang til koret, eller under platformen kunne der være altre. L. anvendtes til messer og sang, hvorfor orgelet også træffes her, dog først i den senere kat. tid. På gl. da. grund er der fundet spor af lektoriemure i Lund, Dalby,

Roskilde, Sorø, Odense, Herlufsholm og Øm. Efter reform. fik l. en efterfølger i den såkaldte lektorieprædikestol. Jvnfr. prædikestol. Ordet får også betydningen auditorium på et universitet, men anvendes i denne forbindelse vistnok oftere om det forelæsningslokale, i almindelighed et kapel, der blev indrommet de ved domkapitlerne ansatte *Lectores theologiae*. Sådanne lektorer, der forekommer allerede fra senmiddelalderen, besøgte til 1600-årenes slutning en væsentlig del af den teologiundervisning, som siden udelukkende kom til at foregå ved universiteterne. (Litt.: Elna Møller: Om danske Lektorier i Nat. Mus. Arbm., 1950, s. 129 ff., Bjørn Kornerup: Ribe Katedralskoles Historie, I, 1947, s. 142 f., 273 ff.).

E. M. og B. K.

¹⁾Len er et nnt. låneord, hvis oprindelige betydning er lån. Foruden om de særlige fyrstelen, især i Sønderjylland, brugtes det om de ældre ombudsmænds (s. d.) myndighedsområde, og efterhånden blev det alm. at kalde l.s leder for lensmand. Den officielle titel var dog som regel kgl. majestæts *embedsmand*, men også *foged* (lat. *advocatus*) og *hovedsmand* er alm. i de kgl. breve. I senmiddelalderen var lenets størrelse meget forsk., tit omfattede det en 3—4 hrd., men der kunne være op imod en halv snes under eet l. Der var dog også ganske små l., måske kun et enkelt godsområde eller nogle få bondegårde. Ved reform. blev der inddraget en mængde kirkegods, hvilket medførte, at der blev oprettet mange nye smålen, så der i 1536 var over 200 godslen foruden 54 klostre. I løbet af 1500-årene og i de første årtier af 1600-årene forsvandt de fleste af disse, og o. 1650 var der kun 20 smålen tilbage. L. blev bevaret indtil 1660, da de blev omdannet til amter (s. d.), der væsentligst fik samme omfang som de tidligere l.

Fra den ældste tid var det først og fremmest adelige, der blev lensmænd. Der var dog også borgerlige, der nåede frem til disse stillinger, især indenfor regnskabslenene, men adelen fik i håndfæstningerne indført krav om, at kun dens mænd måtte få l., og efter reform. var det en af alle anerkendt regel. Rigsrådet ønskede også at være med til at bestemme, til hvem l. skulle overdrages, men det lykkedes efterhånden kongemagten at hævde sin ret til selv at træffe bestemmelse herom.

Når adelen var så ivrig for at sikre sig l., skyldtes det ikke blot, at de større l., især slotslenene, gav deres indehavere betydelig politisk indflydelse, bl. a. fordi herredømmet over bor-

gene var ensbetydende med militær magt. De gav også økonomisk udbytte, selvom der var betydelig forskel på de forskellige slags l. Mest eftertragtet var *tjenestelenet*, hvis indehaver var fritaget for alle afgifter og kun forpligtet til at stille besætning på slottet og til sammen med sine mænd at tjene kongen i krig, den såkaldte rostjeneste (s. d.), som skulle ydes af alle lensmænd. Af *afgiftslenet* skulle der betales en bestemt afgift samt en vis del af de uvisse indtægter. Af de l., der lå til kongens fadebur (s. d.), de såkaldte fadeburslen eller regnskabslen, skulle der aflægges fuldstændigt regnsk., både af visse og uvisse indtægter, idet lensmanden kun fik fast løn, eventuelt genant (s. d.). En for lensmanden meget fordelagtigt ordning var *pantelenene*, hvor kongen satte l. i pant for en vis sum penge, og panthaveren som regel nød indtægterne af l., indtil summen var tilbagebetalt.

Lensmanden var kongens repræsentant i l. og havde som sådan en udstrakt administrativ indflydelse. Han var l.s overste militære myndighed og oppebar indtægterne og førte tilsyn med krongodset. Han skulle sørge for forkyndelse af love og kgl. befalinger og for deres overholdelse, beskikke herredsfogder og andre betjente, rejse tiltale mod forbrydere og sørge for straffenes fuldbyrdelse. I middelalderen hørte købstæderne ikke under lensmanden, men fra 1547 havde han disse »i forsvar«, og efterhånden udvidedes lensmandens tilsyn med købstadsstyrelsen.

Mens en stor del af lensregnsk. (s. d.) fra 1600-årene er bevarede, er der kun meget lidt tilbage af selve lensarkiverne. En del indkomne breve er dog gået ind i de enkelte lensmænds privatarkiver, der findes i RA. (se Erik Kroman: Privatarkiver for 1660 i Rigsarkivet, 1948). I Da. Kanc.s arkiv er der derimod bevaret en ret stor del af lensmændenes korrespondance med kongen, ikke mindst i Indkomne breve til Da. Kanc., indlæg til registranterne samt henlagte sager, fra 1651 indlæg til registre og tegnelser. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 196—286, Kr. Erslev: Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede, 1879, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rethistorie, 1940, s. 349—361. Fortegnelse over lensmændene 1513—1660 med oplysninger om vilkårene for forleningerne i Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede, 1879, og samme: Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596—1660, 1885).

J. H.

²⁾Len. I Sønderjylland, især på Als, Ærø og i

Sundeved, anvendtes benævnelsen l. til o. år 1800 om hoved- og ladegårde med underliggende bondergods.

P. K. I.

Lengnicks kirkebogsuddrag. Den fremstående genealog J. C. L. Lengnick (død 1865) efterlod sig en række uddrag af en omfattende del af Danm.s kirkebøger for 1814, hvilke uddrag i 1865 afgaves til Gehejmearkivet (RA.). Uddragene er dels besorgede af ham selv, dels indsendte til ham af de pågældende præster og er da ofte meget utilfredsstillende. De er ordnede sognevis, og inden for sognet har vielse, dåb og begravelse sit afsnit, forsynet med alfabetiske registre. Uddragene omfatter, som L. siger, folk »udenfor den simpleste klasse«, d. v. s. personer med slægtsnavne og personer tilhørende de højere samfundslag. Til uddragene findes i RA. et alfabetisk register over, hvilke sognes kirkebøger der er gennemgåede. Uddragenes betydning øges ved, at enkelte af de gennemgåede kirkebøger senere er gået til grunde. — I LA. for Sjælland findes afskrifter af uddragene vedr. flere af de københavnske kirker, og også i LA. for Nørrejylland er der L. k., både fra øerne og fra Jylland.

H. H.-T.

lensregnskaber. Mens landet efter 1660 administrativt var delt i amter, deltes det tidligere i len (s. d.) med en lensmand i spidsen, som til kongen aflagde regnsk. for de kgl. indtægter af lenet. L. falder i tre rækker: ¹⁾ jordebøgerne, hvori kronens fæstere anføres med deres forsk. landgildedydelser til kronen og de jordegne bønder (selvejere) med deres afgifter; ²⁾ selve l. over indtægt og udgift med tilhørende bilag. Både indtægt (landgilde, indfæstning, oldengæld, sagesfald o. s. v.) og udgift (løn og kost til lensmand og hans tjenere, udgifter til slottets vedligeholdelse m. m.) er af meget forsk. karakter; ³⁾ regnskaberne over de ekstraordinære skatter, trods navnet påbudt næsten hvert år. I disse anføres de enkelte bønder og andre på landet boende skattepligtige personer som møllere, »embedsmænd« (d. v. s. håndværkere), tjenestekarle o. l.

Fra slutningen af 1400-årene er kun et enkelt regnsk. bevaret. I tiden efter år 1500 findes flere, og jo længere man når frem, des fuldstændigere bliver materialet. Fra Christian IV.s tid er det nogenlunde fuldstændigt. En fortegnelse over det ældste bevarede stof giver Thomas B. Bangs artikel »Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde« i Fort. og Nut., I, 1914—16, 141—160. En udførlig seddelregistratur over

regnsk. findes i RA. Af Kildeskriftselskabet er planlagt en udgave af regnsk. i tiden for reform.

H. H.-T.

letpund på $\frac{1}{18}$ af smørtønden eller 7,054 kg var i 1400- og 1500-årene udbredt over store dele af landet, mens senere bismerpund (s. d.) på $\frac{1}{16}$ td. = 7,936 kg = 1 københavnsk lispund (s. d.) var alm. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 178, 180 f., 185, 187 ff.).

S. A. A.

-lev i stednavne er lig med oldnordisk *leif*, »efterladt gods, arv«. Der er ingen grund til med Johs. Steenstrup (Hist. T., 6. r., V, 1894—95, s. 353 ff.), Gudm. Schütte (Da. Stud., 1906, s. 53 ff.) og H. V. Clausen (Aarb. n. O., 1916) at antage en betydning »overladt gods, len«, hvorfor de på denne betydning byggede hypoteser om -lev-byerne som støttepunkter for en fra Sjælland udgående erobring i folkevandringstiden må anses for uholdbare. Navne på -lev (-løv) findes i hele Danm. (undtagen Bornholm og dele af Vestjylland) og desuden i det sydlige Norge og det sydlige Sverige. Uden for Norden forekommer samme ord i en gruppe mellemty. stednavne på opr. -leiba (nu -leben); man har på dette grundlag bygget hypoteser om en nordisk udvandring til Thüringen, men da det på ingen måde er udelukket, at den skik at danne stednavne, endende på et ord, der betyder »arv«, kan være opstået uafhængigt på to forsk. steder, er disse hypoteser særdeles usikre. Navnenes forled er altid et personnavn i ejefald, utvivlsomt arveladerens navn. Holdepunkter for tidsfæstelsen: 1. -lev-navnene betegner gennemgående meget store landsbyer; 2. de indeholder personnavne af gl. type og i gl. bojningsformer og må derfor være ældre end -torp-navnene; 3. de savnes helt i vikingebygderne og må følgelig være ældre end vikingetiden. (Litt.: Danmarks Stednavne, III, 1944, indl., VIII, 1944, indl., Nord. Kult., V, 1939, s. 90 ff.).

A. B

levehus, se stuchus.

liber daticus, i middelalderen betegnelse for klostrenes bog over modtagne gaver, senere for sognepresterens *kaldsbog*, indeholdende allehånde meddelelser af betydning for embedet. 1844 henstillede kanc. til præsterne i l. d. foruden frdn. og andre øvrighedsskrivelser at indføre præsterækker, notater om hist. begivenheder, om kaldets og præstegårdens tilliggende, indtægter og behæftelser, pastoratets legater o: s. v., men tilsvarende oplysninger kan også findes i ældre libri datici. Undertiden er konfirmandlisterne indført i l. d., som ikke er afleverings-

pligtig til LA., og som derfor endnu hyppigt findes hos sognepræsten.

P. B.

licent, en sønderjysk ind- og udførselstold, som indførtes 1636 og først afskaffedes ved toldfrdn. af 1803. L. opkrævedes dels af indførte luksusvarer og dels af korn og fedevarer, der blev udført. (Litt.: Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I, 1908, s. 411 ff. og II, 1922, s. 765 ff.).

P. K. I.

licentiat. For at opnå doktorværdigheden i det teologiske, juridiske og medicinske fakultet måtte den pågældende oprindelig være licentiat, d. v. s. være i besiddelse af tilladelse til at disputere. Efter reform. var det i Danm. sjældent, at nogen blev l. I det teologiske fakultet var l. graden dog den almindeligste grad i 1800-årene, indtil den blev afskaffet 1917 og afløst af doktorgraden.

B. K.

licitation af fattige. Efter at det tvungne kommunale fattigvæsen var blevet indført i 1803, hændte det ofte, at fattigkommissionerne, når ingen anden forsørgelses måde kunne tilvejebringes, tingede de trængende i kost og pleje hos en af sognets beboere. Som regel foregik bortliciteringen underhånden. Fra forsk. landdistrikter er der eksempler på, at man organiserede en offentlig bortlicitering, hvor den person, man ønskede sat i pleje, var til stede. Det kunne enten være en voksen trængende eller et barn, som sognet søgte anbragt på denne måde. Der afholdtes en formelig auktion, hvor de lysthavende kunne byde, og hvor sognet valgte det laveste bud. Fra myndighedernes side søgte man at skride ind, men uden resultat. Ved fattigloven af $\frac{9}{4}$ 1891 blev det udtrykkelig forbudt at anbringe trængende ved offentlig licitation.

H. J.

liffarve, kodfarve.

ligatur, forbindelse af to bogstaver, hvorved de smelter sammen til en enhed. To hyppigt fra gl. tid brugte l. var ct og langt s + t. En anden gl. l. er &, oprindelig en forbindelse af c + t. Også æ og muligvis ø er oprindelige l.

E. K.

ligbrænding. I de fleste af oldtidens perioder og hos de fleste forhist. folkeslag er l. kendt og anvendes enten udelukkende eller i forbindelse med jordfæstelse. Skikken er dog først kendt fra og med yngre stenalder. Selv om der hos de fleste folk ligger samme grundtanke bag den, nemlig sjælens frigørelse fra legemet efter døden, varierer de enkelte folks forestillinger om lig-

brænding stærkt i enkeltheder. Se iøvrigt brandgrave.

C. J. B.

ligdør. Dør, der i vesteregnet af Sønder- og Sydvestjylland findes i gavlen for den ende af stuehuset, hvor *piselen*, øverstestuen (s. d.), er; den fører ind hertil eller, hvor der i husenden ovenfor piselen er *ligstue* (i Sydvestsønderjylland kaldt *inderpisel*), til dette rum, og gennem den føres kisten ved begravelse ud af huset.

Sv. J.

liggere kaldes i hansetiden ty. købmænd, der slår sig ned i fremmede byer, ofte for et åremål, hvor de ernærer sig ved kommissionshandel, særlig med købmænd i deres hjemby. For den da. handelspolitik, der fra beg. af 1400-årene søgte at monopolisere bondehandelen for de da. købstæder, var l.s langvarige ophold farligt, hvorfor det i 1475 blev påbudt, at l. skulle forlade landet fra $\frac{30}{11}$ til første åbent vande eller også indtræde i de da. købmandsorganisationer. (Litt.: Erik Arup: Danmarks Historie, II, 1932, s. 259 f.).

J. v.

ligning. Skattemens l. på skatteyderne foregår mere mekanisk ved skatter med faste satser pr. hoved, gård, stykke kvæg eller td. htk., hvor blot antallet af skattepligtige genstande og deres fordeling pr. skatteyder skal fastslås. Fra middelalderen har man dog søgt at tage hensyn til de enkelte skatteyderes hele økonomiske stilling ved at lægge dem i læg og lade den rige hjælpe den fattige, men disse bestemmelser har vist nok spillet en mindre rolle end landbefolkningens opdeling i klasser med bestemte skattesatser, og tingsvidner for forarmelse (se H. Fussing: Stiernholm Len 1603—1661, 1951, s. 72 f., 82 f.). Som regel lignedes af lensmanden, men ved frdn. $\frac{18}{9}$ 1628 fik adelen ret til at ligne sine bonders skatter (1629—34). Fra 1660'erne lagdes de faste skatter på htk., men godsejere og for krongodsets vedk. amtmændene fik ret til at ligne skatten — den skulle jo også svares af øde gods — og inddrage alle godsområdernes beboere, specielt husmænd og inderster, i beskatningen (hjælpekat). Ved ekstraskatterne spillede l. en større rolle. Ofte nedsattes særlige kommissioner til at sørge for eller overvåge skatteligningen. Præsterne på landet pålagdes det tit at udarbejde mandtaller. Lejlighedsvis anvendtes selvangivelse. I byerne var l. af den faste byskat (s. d.) på borgerskabet magistratens sag, fra 1500-årene i forbindelse med repræsentanter for borgerskabet; fra 1619 skulle takserborgere sammen med forrige års kæmmere ligne byens skatter.

Grundlaget var oprindelig borgernes hele økonomiske status, senere blev det næring og grundejendom. Da byernes ordinære statsskatter efter 1694 var indirekte, spillede l. kun en rolle ved kommunale og ekstraordinære skatter, med mindre konsumtionen var forpagtet af byen og lignedes som direkte skat. Skatter til fattigvæsen (fra 1803) og til skolevæsen (fra 1814) lignedes både i købstæder og på land delvis efter formue og lejlighed, oprindelig af selve skole- og fattigkommissionen. L. efter indtægt fandt sted ved statsindtægtskatter 1810—15, 1864, 1867, 1870—72, kommunalt i Kbh. fra 1861, efter formue, gage og næring ved flere ekstraskatter (krigsstyr (s. d.), 1743 og 89). Byernes *ligningsskat* (fra 20/100 1850) afløste indkvarteringskat m. m. og lignedes på byerne efter folketal og bygningernes assurancesummer, men svarede af de enkelte skatteydere af grunde, næring og formue og lejlighed, i Kbh. af grunde og bygninger, mens landets ligningsskat var en fast htk.skat.

H. N.

ligpengeregnskaber. Det var skik, at latinskoledisciplene sang ved begravelser, og regnsk. over indtægten herved er bevaret i nogle af de lærde skolers arkiver i LA.; 1805 overgik denne kirkesang til de danske skolers (s. d.) lærere og elever. L. kan være af stor værdi som supplement til kirkebøgerne. Fremhæves kan Frue Skoles l. i LA. Kbh., som brudstykkevis går tilbage til 1584 og er fuldstændigt bevarede 1711—97.

P. B.

ligprædikener. Ligprædikennitt. opstod i Danmark i sidste tredjedel af 1500-årene og havde sin højeste blomstring i 1600-årene. L. er personalhist. af stor betydning ved normalt at indeholde en skematisk fast opbygget levnedsskildring, der indledes med en redegørelse for den afdødes afstamning. L. er i stor udstrækning ledsaget af kobberstukne portrættavler med gengivelse af afdødes anevåbener. De fleste l. er holdt over adelige, men også mange gejstliges og borgeres levned er bevaret på denne måde. (Litt.: Bjørn Ochsner: Om illustrerede trykte ligprædikener over danske — i Bogvennen, ny r., III, 1948, C. F. Bricka og S. M. Gjellerup: Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede, I—II, 1874—1913, Fortegnelse over de trykte l. i Bibliotheca Danica, III, 1896. Jvnfr. lejlighedsdigte.)

A. F.

ligsten, se gravminder.

lilje, et stagevåben, hvis klinge har et kort, bredt blad omtrent af form som en heraldisk

lilje. L. brugtes i 1700-årene som kommandotegn for fodfolkets underofficerer.

A. H.

lin, af lat. *linum* = hør. ¹⁾ Stof af hør- eller blålgarn. ²⁾ Pandestrimmel af lærred, anbragt under huen. Oprindelig en hel underhue af lærred, linhat. Mode fra 1500-årene, bevaret i folke dragten.

E. A.

linier. Fra fransk mål stammer den fra 1800-årene kendte deling af tommen (s. d.) i 12 *linier* (eller *strå*) à 12 *skrupler*. 1 da. linie = 2,175 mm. En Pariser linie = 2,256 mm. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 219, N. E. Nørlund: De gamle danske Længdeenheder, 1944, s. 10 f.).

S. A. A.

lisén, svagt fremspringende murpille, i modsætning til pilaster (s. d.) uden kapitæl og væsentlig af dekorativ betydning. Yndet i rom. bygningkunst og igen i rokokotiden.

AA. R.

lispund var 16 skålpund (s. d.), ^{1/16} smørtønde = 7,936 kg. 20 lispund udgjorde 1 københavnsk skippund (s. d.) = 640 marker (s. d.). Et l. = 32 marker, 1 lybsk l. = 28 marker. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 178, 180 ff., 190 f.).

S. A. A.

litani, egt. blot et bedende tilråb, bruges om bestemte liturgiske led. Man skelner mellem det lille l. (Kyrie eleison) og det store (udvidet med bonner til Maria, englens og helgener). Fra romerkirken overførtes l. i ændret skikkelse og blev oversat til da., optaget i de ældste salmebøger og i alterbogen af 1556. I Niels Jespersens gradual bestemmes, at nogle peblinge straks efter prædikenen skal synge l. på da. og menigheden give svarene.

B. K.

livegenskab. En stor del af de europæiske bønder, især i Tyskland og Østeuropa, var i middelalderen og de senere århundreder fuldstændigt afhængige af godsejeren. De var hans livegne og var som sådanne forpligtet til at blive boende på godset. De skulle ikke blot yde hoveri, men også overtage den gård, herremanden fandt for godt. L. vandt aldrig indpas i det danske kongerige, selvom vornedskabet (s. d.) på flere måder minder derom og sikkert er opstået under indflydelse af det tyske l. Derimod findes l. i Sønderjylland. Man har almindeligvis ment, at det kun var blevet indført i den sydlige del af hertugdømmet, men nyere undersøgelser har vist, at det fandtes overalt i Nordslesvig, hvor der var adelsgårde og adelig birkeret. L. medførte her først og fremmest stavnsbånd og hoveri og en stærk afhængighed af godsets ejer. I sidste halvdel af 1700-årene forsvandt det de fleste

steder i Sønderjylland, især ved at bønderne købte deres gårde til selveje eller arvefæste. Enkelte steder, som f. eks. på nogle af de gråstenske godser, der tilhørte hertugen af Augustenborg, blev det dog bestående, indtil den fuldstændige ophævelse blev gennemført ved frdn. af ¹⁹/₁₂ 1804. (Litt.: Georg Hanssen: Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutherrlichbäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogthümern Schleswig und Holstein, 1861, Johan Hvidtfeldt: Augustenborgerne og de gråstenske Bønder i Sønderjydske Månedsskrift, 1950, s. 15—28).

J. H.

livgeding, af mnt. lif-gedinge, brugtes allerede i middelalderen om det gods, der blev udlagt til en dronnings underhold, især efter at hun var blevet enke. Som regel bestod det af et eller flere len. Ofte blev l. fastsat ved det morgengavebrev, som kongen udstedte ved ægteskabets indgåelse. Dronningen havde ret betydelig myndighed i sit l. og oppebar de kgl. indtægter deraf. Der haves også eksempler på, at dronningen fik rådighed over l. allerede før kongens død. Grevernes og friherrernes privil. af ²⁵/₅ 1671 gav også disse ret til at sikre deres efterlevende gemalinder et l. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 12—20).

J. H.

livsbrev er et lensbrev, hvorved et len eller lignende overdrages til en mand på livstid.

J. H.

livsfæste. Fæste på livstid fandtes i middelalderen hyppigt på kirkegods og fastsloges som almengyldigt ved Frederik I.s frdn. ¹⁴/₅ 1523. Selv om det bekræftedes i de senere recesser og ved D. L., blev l. dog ofte udtrykkelig anført i *fæstebreve*. Fra 1565 gjaldt l. både for fæsteren og hans enke. L. kunne ophæves af husbonden, når han selv ville bruge gården, hvad der især var tilfældet ved oprettelsen af nye hovedgårde. Sml. arvefæste. (Litt.: H. F. J. Estrup: Om Livsfæste, 1842, C. Christensen Horsholm: Agrarhistoriske Studier, I, 1886, s. 103, 106, H. Fusing: Herremænd og fæstehonde, 1942, s. 47).

H. F.

lo. I vore gl. bøndergårde finder man i reglen mindst to tærskeloer, ofte tre; en undtagelse danner dog det sydvestlige Danm., idet man her tit kun har haft een. Hvor man har flere l., er det sjældent, de alle findes i den egl. lade (s. d.); som laderummene er de gerne fordelt på to eller flere længer. Adskillige steder har en foderlo (s. d.) tillige fungeret som den ene af en gårds

tærskeloer. Kun hvor køregangen i en agerums-lade (s. d.) er blevet brugt til l. har vi herhjemme haft *langlo*; ellers er vore loer altid *tværloer*, rækkende tværs gennem længen fra ydervæg til ydervæg. I gl. lader er der sjældent port, kun dor til l. og kun fra gårdsiden, mens der i udsiden blot er en glug eller lem. For at gøre l. større har man i visse egne, ofte på udsiden, tilbygget et udskud (s. d.) eller et kort korshus (s. d.). I almindelighed har l. herhjemme lergulv, men nu og da træffes plankegulv; ved vestkysten er det endog alm. Over l., der i reglen strækker sig over mindst to fag, er der som oftest ingen bjælke, for at man kan komme til at svinge plejlen ved tærskningen, og af samme grund er det stænge, der tit findes over l., lagt ret højt, ofte på lavt-siddende hanebjælker eller særlige bjælker, der hviler på dukker, rejst på de alm. bjælker i skillevæggene, *balkene*, mod loen. De forsk. l. i en gård er i reglen nærmere betegnet dels efter brugen som *rug-*, *byglo* o.s.v., dels efter størrelsen som *lille* og *store* l., dels efter beliggenheden som *østre*, *vestre* l. o.s.v.

sv. j.

locat kaldtes i middelalderen indtil midten af 1600-årene en hører ved en lat. skole. Ordet aflededes i ældre tid vistnok mindre rigtigt af lat. locare, leje, men står snarere i forbindelse med loca i betydningen klasser og antyder derfor hørerens stilling som klasselærer.

B. K.

lod. 1 skålpund deltes indtil lov ¹⁰/₂ 1861 i 32 lod å 4 kvintin (s. d.), senere i 100 kvint. Et skålpund = 496 g., og et lod altså = 15,5 g. 1 mark var = 16 lod.

S. AA.

lod solv, se bøder.

lodbøsse, en især i 1400-årene brugt betegnelse for håndskydevåben, der nemlig udskod *lod*, d. v. s. blykugler, modsat *stenbøsse* (kanon), der oprindeligt skod med stenkugler.

A. II.

lodsvæsen. I Danm. kendes l. tidligt, udøvet af fiskere eller færgemænd. I 1684 oprettedes et organiseret lodseri ved Dragør; der var ligeledes tidligt egl. lodser ved Læsø Rende, Nyord, Grønsund, Limfjorden, Christiansø og Isefjorden. 1778 kom der lodseri i Helsingør, 1799 i Kbh. De forsk. soindrulleringsofficerer administrerede disse ældre lodserier, men i 1851 opdeltes landet i to distrikter, hver under sin *overlod*, et vestligt for Jylland og Fyn, og et østligt for resten af landet. 1912 centraliseredes hele det danske l. under een *lodsdirektør*, bestået af en *lodsinspektør*. I Kbh. ledes lodseriet af en lodskaptajn, de større provinslodserier af en lodsoldermand, de mindre af lodsformænd. I 1831 fik det da. l. sin første

omfattende organisation; den sidste lodslov er af 17/4 1916 med senere ændringer, sidst i 1947. (Litt.: J. A. Hansen: Det danske Lods væsens Historie, 1931).

k. k.

Lodsvæsenarkiver stammer dels fra de enkelte lodsdistrikter, dels fra overlodsdistrikterne. Størst er Sjællands Overlodsdistrikts arkiv, der går tilbage til distriktets oprettelse ca. 1775. Fra de enkelte lodsdistrikter findes en del arkivalier, således fra Lolland-Falsters og fra Helsingør lodsdistrikter. Da lederen af Sjællands Overlodsdistrikt var overlods for hele kongeriget og Norge indtil 1814, indgik der til ham indberetninger fra samtlige da. og norske lodsdistrikter. Særlig værdifulde er kopibøgerne (fra 1771—), der indeholder reglementer for de enkelte lodserier, rapporter om opmålingsrejser, skibsjournaler for lodsbåde, lodsruller, indberetninger om sømærker m. m.

g. o.

¹⁾**loft**, på Bornholm kaldt *tilje*. Oprindeligt var bondergårdens stuehuse uden l. Af de etages rum var stuen, dagligstuen, det, der først blev overdækket. Hvornår det er sket vides ikke med sikkerhed, formentlig o. slutningen af middelalderen. Siden har efterhånden også de øvrige rum, sidst bryggerset, fået l.; men det er foregået langsomt; endnu i forrige århundrede var det, navnlig i jyske egne, ikke nogen sjældenhed at finde beboelser, der kun havde l. over dagligstuen. Af hvad art de første l. har været vides ikke. At domme efter de fra de senere århundreder kendte forhold har l. af sammenpløjede brædder, *loftskud*, som bræddeloftet i det hele taget først efter 1700-1750 fået en mere almen anvendelse. I ældre tid har man, som det endnu er alm. i 1800-årene, hyppigere brugt *stængeloft* (på Bornholm betegnet *flagetilje*, i visse jyske egne *lad*), lagt af runde eller kløvede rafter, med lerklining eller et lag græs- eller lyngtorv over. Disse forhold skal dog næppe tydes som en her i landet rådende aldersforskel på de to loftsformer.

sv. j.

²⁾**loft**, *lofthus*, bornholmske navne for overstestue (s. d.).

log. Instrument til udregning af et skibs fart eller den indsejlede distance. Gennem århundreder anvendtes *håndloggen*, der består af *logflynderen*, der i udkastet stilling bliver stående i vandet, og *loglinen*, hvis under udløbet af logglassets sand udkastede længde angiver skibets distance og fart. Resultatet indføres sammen med en række andre observationer i *logbogen*, skibsdagbogen. I vore dage anvendes patent-

logge, der ved en rotator selv tæller farten; almindeligst er rælings- eller brologgen, hvor tælleren er anbragt i et urværk, anbragt på rælingen eller kommandobroen. (Litt.: Lærebog i Navigation, I, 1931, s. 62 ff.).

k. k.

Lolland-falstersk er fællesnavn for de meget ensartede dialekter på øerne Lolland og Falster med småøerne Fejø, Fæmo og Askø. I forhold til de øvrige *omål* (se sjællandsk og fynsk) karakteriseres de især ved flg. træk: A. Stod og tonale ordaccenter mangler. B. Udsagnsordene mangler tal- og personbøjning; i ældre tid var dog hist og her bevaret enkelte rester af talbøjning i bydemåde, f. eks. *kom*, henvendt til een, *kommer*, henvendt til flere) og af særlige former for 2. person ental (f. eks. *såstu*, »så du«). De 3 grammatiske kon er velbevaret; kønsbøjning findes i kendeordene (f. eks. *i(n) hæst*, *en håppe*, *e(d) fol*; *hæsti(n)*, *håppen*, *følle(d)*), i nogle få stedord og i de fleste tillægsord; i tillægsordene er dog han- og hunkøn faldet sammen (f. eks. *i(n) brun hæst*, *en brun håppe*, *e(d) brunt fol*; *følle(d) ær brunt*). (Litt.: Balthasar Christensen: Lollandsk Grammatik, 1936, J. Jørgensen: Lollandsk Ordbog, 1943).

A. B.

lomme, rummet mellem en hvælvingens buede overside, gjordbue eller ribbe og overvæggen.

AA. R.

Louis XVI stil. Stilperiode, opstået i Frankrig o. 1750 som en reaktion med den da herskende rococostil, hvis usymmetriske og outrerede formsprog efterhånden virkede trættende. Man vendte da blikket mod den klassiske oldtid og hentede inspiration fra grækernes og romernes kunst (udgravningerne ved Pompeii begyndte 1749). Til Danm. nåede den nye stilbevægelse allerede i 1750'erne, og vedblev at gøre sig gældende til ca. 1800, hvor den afløstes af empirien (s. d.). Begge disse stilperioder kaldes med et fællesnavn *nyklassicismen*. Louis XVI stilen bevarede meget af rococoens lethed. De klassisk-inspirerede motiver, den anvendte i sin ornamentik, var særlig »a la greque-bortet«, perleslaf, tand-snit, pilastre, søjler og blomster og blade, hæftet op med naturalistiske bånd og sløjfer. Hvide farver med forgyldning eller rosa, blå og grønne pastelfarver var meget yndede. (Litt.: C. A. Jensen og Rondahl: Stilarternes Historie, 1912, H. H. Engquist: Dansk Stilhistorie, 1944).

H. ST.

lovbyde. For at hindre, at den fra slægten arvede jord kom på fremmede hænder, foreskrev landskabslovene, at ejeren, forinden han solgte jord, skulle tilbyde fædrene jord til fædrene

frænder, modrene jord til modrene frænder. Efterhånden som selvejendom forsvandt, mistede lovbydelsespligten sin betydning, idet adelen siden 1547 var fritaget for den. Lovbydelsespligten omtales dog stadig i D. L., men ansås for bortfaldet før 1800. Endelig ophævet blev den dog først ved tinglysningsloven af 1926. s. i.

lovdag, se lavdag.

love. I den ældste tid udøvedes lovgivningsmagten af landstingene; men siden Valdemars-tiden var reglen den, at kongen — senere i forbindelse med Danehof eller rigsråd — »gav« loven, som derefter skulle vedtages af landstingene. Siden udgangen af middelalderen faldt landstingenes medvirken dog bort, således at lovene blev gyldige alene i kraft af deres udstedelse af konge og rigsråd. Under enevælden havde kongen enelovgivende myndighed, dog således at siden 1834 visse lovforslag skulle forelægges stænderne til betænkning. Ved grundloven overgik lovgivningsmagten til kongen og Rigsdagen i forening. De vigtigste middelalderl. love er de såkaldte *landskabslove*: Valdemars sjællandske Lov, Eriks sjællandske Lov, Jyske Lov og Skånske Lov. Bortset fra J. L., som er »givet« af Valdemar II, er landskabslovene privatarbejder, og henførelsen af de sjællandske love til bestemte konger er uden ethvert grundlag. Disse love, der gjaldt for hvert sit land (i Sjælland fandtes altså to samlinger, af hvilke dog i tidens løb Eriks sjællandske Lov blev enerådende), afløstes først af D. L. 1683, der indførte retsenhed i hele kongeriget. I Sønderjylland gjaldt J. L. til dels indtil 1900. Den øvrige lovgivning fra middelalderen, der i reglen gjaldt for hele riget, er meget begrænset i omfang og ret ensartet af indhold. En undtagelse må dog gøres m. h. t. *købstadlovgivningen*, der i princippet gjaldt for hver sin købstad. Efter 1500 blev lovgivningsvirksomheden meget omfattende, og navnlig Christian III og Christian IV udstedte vigtige nye love, der ændrede og supplerede landskabslovene. Særlig må fremhæves den koldingske reces af 1558 (i reglen betegnet som »recessen«) og Christian IV.s »store reces« af 1643. D. L. betød ikke noget brud med den bestående retstilstand, idet de fleste af lovbogens regler var overtaget fra den tidl. gældende ret, og den medførte ikke nogen standsning i udstedelsen af nye lovbestemmelser. Mere betydningsfulde reformer fandt dog først sted på de store landboreformers tid i slutningen af 1700-årene samt i de sidste årtier af enevælden. Ad-

skillige af de sidstnævnte skyldte stænderne deres gennemførelse. Disse reformer fortsattes under den frie forfatning, således at D. L. kun for en meget ringe dels vedk. stadig har gyldighed. Det middelalderl. lovstof må fortrinsvis søges i Danmarks gamle Landskabslove, I—VIII, 1920 ff. En kommenteret oversættelse af de vigtigste love findes i Danmarks gamle Love ved Erik Kroman og Stig Iuul, 1945—48. De middelalderl. rigslove findes i Aarsberetninger fra Geheimearchivet, II og V, 1856—60, 1871—75. De eftermiddelalderlige love findes, for så vidt angår tiden indtil 1558, i Kolderup Rosenvinges Gamle danske Love, IV, 1824; Lovene fra 1558—1660 i Sechers Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve 1558—1660, 1887—1918. Den middelalderl. købstadlovgivning må indtil videre stadig søges i bind V af Kolderup Rosenvinges nævnte værk, der dog efterhånden afløses af Det danske Sprog- og Litteraturselskabs nye udgave: Danmarks gamle Købstadlovgivning, hvoraf bd. I er udsendt 1951. Af D. L. foreligger en ny tekstudgave ved Stig Iuul, 1949. Enevældens lovstof findes lettest i *Schous Forordninger* (se forordninger) og *Fogtmanns reskriptsamling*. Lovene efter 1871 er optaget i *Lovtidende*, der også indeholder anordninger og bekendtgørelser. Mere specielt stof må for samme tidsrum søges i *Ministerialtidende*. Andre lovsamlinger er Indenrigsministeriets samling af »Love og Anordninger« samt Danmarks Love (i eet bind). s. i.

lovfæld betegnedes i gl. retssprog en person, som er fældet i overensstemmelse med loven, ved at det ikke er lykkedes ham at føre det i denne foreskrevne bevis. Resultatet heraf var dels, at han ifaldt en bøde, dels at han for fremtiden ikke var i stand til at afhænde sit gods eller være part i en proces. (Litt.: V. A. Secher: Om Vitterlighed og Vidnebevis, I, 1885, s. 140 f.)

s. i.

lovhævd betød oprindeligt en besiddelse af en fast ejendom, som havde bestået i den i loven fastsatte tid, d. v. s. 3 år (eller 3 afgrøders tid). Virkningen heraf var, at den pågældende besidder blev berettiget til at føre bevis for, at han var ejer af den pågældende ejendom (altså for, at hans faktiske besiddelse var udtryk for en egl. ejendomsret), og beviset bestod i reglen i partsed med mededsmænd (s. d.). Heraf udviklede sig efterhånden den fremgangsmåde, der betegnedes som at *fange lovhævd*, og hvorved besidderen en gang for alle fik fastslået sin ejendomsret til ejendommen. Hertil krævedes,

at de tilstødende lodsejere blev indvarslet, og at man derefter skulle indvorde (s. d.) ejendommen. I D. L. 5—5—5 betyder l. en af retten stadfæstet ejendomsret, d. v. s. en ejendomsdom (s. d.). (Litt.: H. Matzen: Forelæsninger om den danske Retshistorie. Privatret, II. 1896, s. 108 f.).

s. i.

lovsamlinger, se love.

Lovtidende, se love.

Lucidarius, egl. lysbringer, er navnet på en middelalderl. folkebog, der til forbillede har en lærebog på lat. til brug for teologer, »Elucidarium« eller »Elucidarius«, forfattet af Honorius af Autun. Først i slutningen af 1100-årene opstod folkebogen L., der havde til opgave at oplyse lægfolk om en række teologiske og metafysiske spørgsmål. Fra Tyskland kom L. til Danm. og bearbejdedes her temmelig frit. Den da. bearbejdelse indeholder den første kendte oversættelse til da. af fadervor og trosbekendelsen. Efter reform. omarbejdedes L. i luthersk ånd. Det ældste tryk, hvori L. foreligger på da., er besørget af Gotfred af Ghemen 1510. Senere er L. udgivet af C. J. Brandt 1849 og Johs. Knudsen 1909.

B. K.

lugeseng, se alkove.

-lund, glda. lund: »lille skov«, forekommer som efterled i et stort antal stednavne af højst forsk. alder. Da der i Danelagen findes da. navne på -lund, er de ældste sandsynligvis opstået i vikingetiden eller endnu tidligere, hvilket stemmer med, at hedenske gudenavne er forled i det lollandske Torslunde og det sønderjyske Tislund; der er dog ingen grund til at tro, at -lund i andre navne skulle være anvendt specielt om offerlunde. De fleste landsbyer, hvis navne ender på -lund, er små og rimeligvis middelalderl. Typen landsbynavn + lund (f. eks. Donneruplund) dukker op i middelalderens slutning, og endnu senere kommer hergårdsnavne, sammensat af adelsnavn + lund (Marsvinslund, Knuthenlund). Fra de allerseneste århundreder stammer pseudolyriske navne på palæer, gårde og huse som Charlottenlund, Rosenlund. (Litt.: Danmarks Stednavne, VIII, 1944, indl., IX, 1948, indl.).

A. B.

lundes, vistnok stof fra Lynden i Brabant. Kendt fra 1400-årene.

E. A.

lybist, lybsk, lybsk gråt, groft uldent klæde fra Lübeck. Kendt fra 1300-årene.

E. A.

lybsk mark. Den lybske møntregning, 1 mark = 16 sk. à 12 penninge vandt i løbet af 1300-

årene indpas i Danm. Den lybske møntfod blev i de flg. århundreder det ofte tilstræbte, men uopnåelige forbillede for da. udmøntning; fra 1625 regnedes 1 mark lybsk = 2 mark da.

G. G.

lydpotte, lerpotte, indmuret i hvælv eller vægge med mundingen bindig med vægladen. Antagelig indsat af akustiske grunde.

AA. R.

-lykke i stednavne er som regel ældre skrivemåde af ordet løkke (s. d.).

lyre. Et rundt eller firkantet aftrækshul for røgen i taget på huse, der har åbent ildsted uden esse eller skorsten (s. d.), eller hvis esse eller skorsten ikke er fort op gennem taget med eget aftræk. I de kendte tilfælde er l. gerne anbragt i mønningen (s. d.), og for at holde tagmaterialet omkring den på plads er den hyppigt kranset af en træramme eller lignende. Ofte har lyren af hensyn til aftrækket været forsynet med en *lyrefjæl*, et bræt, der sad over den, fastgjort til en lang stang, som gik ned i huset, så brættet herfra kunne drejes efter vinden, eller den kunne have en *lyrehat*, en træhat, eller lignende indretning, der selv kunne dreje efter vinden. Undertiden har lyren også været overdækket med et brædelåg, der hvilende på små pinde var hævet lidt over mønningen, og undertiden har lyrehullets ramme været så høj, at den ragede op over mønningen som en skorstenspipe; men disse foreteelser er nok af meget sen oprindelse. Helt frem til sidste århundredskifte har *lyrehuse* været at finde i Nordjylland.

SV. J.

lysegarn. Som væge i voks- og tællelys brugte man en løsspundet tråd af hamp, senere af bomuld, såkaldt l.

H. P. II.

lysegilde afholdtes af mesteren, når man gik over til at arbejde ved lys på værkstedet. Den almindelige ret var gåsesteg, og festen var i reglen henlagt til Mikkelsaften. (Litt.: Aug. F. Schmidt: Nogle Arbejdsgilder i den gamle danske Landsby i Spr. og Kult., VII, 1938, s. 56.)

H. SØ.

lysestøbning. Når man om efteråret havde slagtet får, måske også en ko, blev tællen afsmeltet og brugt til l. Dette arbejde kunne foregå på to måder. Man kunne hænge vægerne, der var klippet af *lysegarn*, på pinde (*lysespiler*) og dyppe vægerne i tællen, der holdtes smeltet i en kærne eller en særlig gryde (lysestøbegrøde) med varmt vand i. Derefter blev spilerne hængt hen på en stige, der var lagt over to stole, så tællen kunne afkøles, hvorefter man atter dypede vægerne i tællen, og det blev gentaget så

ofte, indtil lysene havde fået den passende tykkelse. Nogle havde i stedet for en stige et *lysestøbebord*, d. v. s. et bord, der kunne drejes, og under hvis rand der hang løse brikker med kroge til vægterne. Det gik nok så hurtigt at støbe på den måde. Men, man kunne også støbe lys i en form af jernblik, tin eller glas, hvorved man fik de smukkeste lys. Til festligt brug og til skrædderne brugtes de tykkeste lys, til daglig nøjedes man med tyndere, og til at gå med ude i køkkenet klarede man sig med en *prås*, d. v. s. en lang væge, der var dyppet en enkelt gang i tælle og viklet om en primitiv stage, en *præholder*. (Litt.: Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1910, s. 138, Christine Reimer: Nordfynsk Bondeliv, I, 1910, s. 238).

H. P. H.

lysningssting, betegnelse for det første ting efter jul, hvor man efterlyste ejermændene til hittegods eller eftersøgte bortkommet gods (jvnfr. allemandsting).

Sv. L.

lyster. Redskab til stangning af fisk, hyppigst ål. Ældste form er *piglystret*, der består af et varierende antal jerngrene, *flæner*, imellem hvilke er fastsurret spinklere jernspidser med modhager. Yngre er *savlystret*, hvor de brede flæner er udstyret med savtakker. L. anbringes på lange træstager og bruges fra båd eller is. Kaldes også *ålejern*, *alqjer* m. m. *Plumpjernet*, der især anvendes i Limfjorden, er udformet som en savlyster, men belastet med vægt og fastgjort til en svær line i stedet for stagen. Det plumpes ud fra båd. (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 55 og pl. XVI).

H. R.

læbælter. Ved indførelsen af næringsfriheden (s. d.) gennem næringsloven af 1857 ophevedes vel det gl. købstadsmonopol på handel, men loven bestemte, at købstæderne skulle beskyttes gennem de såkaldte l. Der måtte således ikke drives engros-, købmænds- eller detailhandel mindre end 1½ mil fra købstadens akseltorv. For hokerhandel var afstanden 1 mil. Efter adskillige lempelser bortfaldt l. ved lov af 11/2 1920. Mens l. bestod, gav de brugsforeningerne et vist lokalt monopol, for så vidt disse ikke loste næringsbevis.

J. v.

læddike. Betegnelse for det lille rum med låg over, som var almindelig i de gamle standkister.

J. H.

læg, se tal.

lægdsruller. For 1788 var det godsejerne, der skulle sørge for udskrivningen af de værnepligtige, og l. fra denne tid, de såkaldte *reserveruller*, findes derfor i godsarkiverne. Ved stavnsbånd-

frdn. af 20/6 1788 blev dette forhold ændret, idet staten nu selv overtog udskrivningen af soldaterne. Det var kun »bondestandens mandkøn«, der skulle være soldat, men bøndens adelspersoner, gejstlige og verdslige embedsmænd, degne, skoleholdere og substituter var dog fritaget. Undtagelsesbestemmelserne blev nærmere udformet i frdn. af 8/5 1829. Alm. værnepligt blev først indført ved lov af 12/2 1849. Efter frdn. af 1788 skulle mandskabet optages i l. i det første leveår. Efter 1849 blev de først indført efter konfirmationen eller ved det fyldte 15. år, fra 1869 i det år, hvori de fyldte 17 år. De blev stående i rullen til det 36., fra 1849 det 38. år. Værnepligtige, der var rejst til byerne, indfortes i l. under det nærmeste landlægd, men fra 1843 kom der særlige l. for de værnepligtige i købstæderne. Fra 1802 førtes der særskilte *soruller*, både for købstæderne (lodser, sømænd og fiskere) og for sølimitdistrikterne. Der blev indrettet nye l. hvert 3. år, efter 1849 kun hvert 6. år, mens der selvfølgelig førtes af- og tilgangslister for hvert år. Hele landet var fra 1788 inddelt i lægder, der almindeligvis faldt sammen med sognene. Indenfor amtet havde alle lægderne fortløbende nr. Dette blev ændret i 1870, da lægderne fik nye nr., som blev fortløbende indenfor de enkelte udskrivningskredse (fortegnelse over de nye og gl. lægdsnr. i Justitsministeriets cirk. af 22/7 1870). L. har stor betydning for personalhist. studier, idet de giver oplysning om fødested, alder, faderens navn og om flytninger. L. findes i RA. og som regel også i LA., idet der indtil 1826 skulle indsendes et eks. af l. eller, som de også kaldtes, *lægdsedlerne* til amtmændene. 1851 oprettedes der 8 udskrivningskredse (fra 1869 seks). Også i disse arkiver, findes et eks. af l. Da herredsfogderne fra 1791 var lægdsforstandere på strøg og krongodset, fra 1850 for alle værnepligtige, er der som regel også l. i deres arkiver. (Litt.: Holger Hjelholt i Fort. og Nut., XI, 1935, s. 1—24).

J. H.

lægearkiver. Ved Justitsministeriets cirk. af 31/7 1899 blev der givet regler for afleveringen af embedslægernes (s. d.) arkiver til LA. (ændret ved Indenrigsministeriets bekendtgørelse af 16/11 1950 og Sundhedsstyrelsens cirk. af 30/12 1950). Arkivalierne afleveres, når de er 10 (dødsattester, jordemoderprot.) eller 30 år gl. De l., der findes i LA., kan deles i tre grupper: *fysikatsarkiver*, *distriktslægearkiver* (indtil 1914) og *lægearkiver* (fra 1915). Arkiverne går sjældent længere tilbage end til 1800-årene og består

sentligst af: Korrespondence (journaler, kopi-bøger og indkomne breve), medicinalberetninger, dødsattester (fra 1876), vaccinations- og jordemoderprot. Fortegnelse over de sonderjyske fysikatsarkiver i Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sonderjydske Landsdele, 1944, s. 176—78. J. H.

Lægebøger. Indtil lægevæsnen blev organiseret (jvnfr. embedslæger), måtte befolkningen klare sig selv i sygdomstilfælde og benyttede sig da af håndskrevne eller trykte l. Af kendte da. l. skal nævnes: De gamle danske urte- og stenbøger af Henrik Harpestreng, der døde 1244 som kannik i Roskilde; de er udgivet af Chr. Molbech (1826) og af Marius Kristensen (1908—20). Bibeloversætteren Christiern Pedersens lægebog (1533), der er den første trykte; den blev 1933 udgivet i faksimile af Poul Hauberg. Henrik Smids lægebog, der oprindeligt udkom som 6 små traktater og først blev samlet til en l. 1557. Bartskeerer i Riibe Hans Christensens lægebog (1596) og præsten Niels Mickelson Aalborgs lægebog (1633). Mange da. l. ligger endnu utrykte i bibliotekerne, Poul Hauberg har udgivet: En middelalderlig dansk lægebog, 1927. E. G.

Lægeinstrumenter. Ved udgravningerne af Om og Æbelholt klostre er der fundet en del middelalderl. l.: åreladejern, knive, stiletter, pincetter, sonder, nåle, blodkopper m. m. Nogle af dem opbevares på Universitetets medicinsk-historiske Museum, der også ejer mange instrumenter fra senere perioder. (Litt.: V. Møller-Christensen: Middelalderens Lægekunst i Europa, 1944). E. G.

Læger. Medicinernes personalhist. fra de ældste tider til 1900 er samlet i K. Carøes værker: Den danske Lægestand 1479—1900, I—V, 1904—22, og suppleret i de forskellige udgaver af Den danske Lægestand (12. udg. ved Povl Engelstoft og V. A. Fenger, 1949). Lægestaterne hører til den bedste del af vore personalhist. etatværker. *Tandlæger* er behandlet i Danske Tandlæger 1681—1930, 1931 med fortsættelse 1931—44, 1945. *Veterinærer* i Den danske Dyr-lægestand ved H. M. Hoyberg, 3. udg., 1945. A. F.

Lærebrev udstedtes af lavet ved læretidens afslutning og efter eventuelt aflagt prøve. Under tiden blev de først udfærdiget, når svenden skulle vandre. Det var beviset på svendens zünftige uddannelse. De smukkeste eksemplarer er kalligra-

feret på pergament og var meget bekostelige. Talrige l. er bevaret fra danske lav. H. SO.

Lærekontrakt oprettedes ved lærens begyndelse og bestemte mesterens og læredrengens gensidige forpligtelser. Ofte er en afskrift af l. indført i lavsprotokollen. H. SO.

Lærere, se skolelærere og degne.

Læs. Sædvanlig regnedes 3 travrer langhalm til et l. og ligeledes oftere 3 td. Korn, smør eller kalk. Til et bondelæs hø regnedes 32 lispund (s. d.). Allerede i middelalderen regnedes engjord i *læs* og *skår*. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 229, 239). S. AA.

¹**Læst.** Kornlæsten var 12 pund eller 24 ortug, men da ortugen havde forsk. skæppetal af de forsk. kornsorter, fik l. det også. I Åbomål (s. d.) var l. = 30 td. rug, 36 td. byg, 60 td. havre, i Sjællandsmål = 40 td. rug, 48 td. byg, 80 td. havre. Den jyske l. var = 24 td. rug og byg, 48 td. havre. I Tønder amt var 1543 en l. = 24 td. rug, 27 td. byg, 48 td. havre. I 1500-årene nævnes, især i kongebreve, besigtelser og mageskifter, en l. = 42 td., som tillige nævnes som l. for byg og malt, sammen med 1 havrelæst på 84 td. En l. smør, fedevarer, fisk m. m. var sædvanlig 12 td. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 193, 198 f., 200 f., 203 f., 204 f., 207 f., 214 f., 239, Kjell Runquist: Rymdmått, vikter och kronovärderingsvärden i Kung Valdemars Jordebok i Hallands Hembygdsförbund, skriftserie, III, 1950, s. 30 ff.). S. AA.

²**Læst**, glda. betegnelse for et læsestykke af skriften, særlig af evangelierne. »Som os den hellig Læst vel hvisker udi Øre» hedder det i *Tobiaë Komædie*. B. K.

¹**Løb.** Kurve o. l., som er flettet af halm eller halm og vidjer. (Litt.: H. P. Hansen: Jydepotter og Løb, 1944). J. H.

²**Løb**, opr. ris- eller halmkurv, senere rum-mål for smør, der især brugtes i Vendsyssel, Sjælland, Skåne, Halland og Bleking. Oftest = 3 bismerpund (s. d.). I Hardsyssel = 2 harbo-pund (s. d.), når tonden var 12 pund. I Vendsyssel = 3 pund, 1 sammenvæjet løb = 4¹/₂ pund (letpund s. d.). (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 194 f.). S. AA.

Løbdegne, se degne.

Løber og binder, se skiftegang.

Lødemark, betegnelse for mark solv = ca. 218 g da. eller (senere) 233 g kolnsk vægt, altså ikke at forveksle med mark i mont. G. G.

Lodig. Solvets finhed bestemtes efter 16 lod å 18 gren på en vejen mark, se lodemark, lige-

som guldets efter 24 karat à 12 gren på samme mark. G. G.

løjert, overklædning til spæde børn, bestående af et rektangulært, oftest vatteret tojstykke med et halvcirkelformet vår til hovedpude, anbragt midt på den ene langside. Barnet lagdes på tojstykket, der bandtes sammen om det fortil. E. A.

-løkke, gl. *lykkia*, er beslægtet med udsagnsordet *lukke* og betyder opr. »indhegnet areal«, oftest om indhegnet skov eller eng. Meget alm. i marknavne og unge bebyggelsesnavne. (Litt.: Danmarks Stednavne, III, 1944, indl.). A. B.

løkkedrift. Et driftssystem, hvorunder løkker i udmarker, på overdrev eller i skove indtoges i nogle år til kornavl, for derefter i en længere årrække at henligge som brakmark, før de på ny dyrkedes. Denne driftsform ligger antagelig forud for senere driftssystemer som to- og trevangsbrug, idet man med udmarkens tiltagende opdyrkning samlede løkkerne under fælles hegn til *løkkevange*. (Litt.: Poul Meyer: Danske bylag, 1949, s. 121 f., 178 ff., Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941, især s. 56 ff.). C. R. H.

løruner eller kvistruner, binderuner blev undertiden indridset på runestene og på løse genstande for med vilje at gøre selve runeteksten uforståelig for uindviede. Selve bogstavrækken (futark) og ligefrem meningsløse ord antoges at indeholde magisk kraft; undertiden synes også tilsigtet en talmagi. Den moderne runeforskning søger i høj grad efter l. fremfor at antage fejl af runeristeren. (Litt.: Nord. Kult., VI, 1933, Agrell: Senantik mysteriereligion og nordisk runmagi, 1931). H. G.-N.

lønsæd, se naturalløn.

-løse i stednavne er af uvis oprindelse; dets opr. betydning synes at være »eng« eller »græs-gang«. Det forekommer især på Sjælland og Fyn, sjældent på Lolland-Falster og i Jylland; desuden findes det ofte i Skåne, sjældnere i den øvrige del af Sverige. Da de landsbyer, hvis navne ender på -løse, hører til de allerstørste i landet, regnes løse-navnene sædvanlig blandt vore ældste stednavne. Forleddet er ofte dunkelt. Som regel er det et fællesnavn, f. eks. i Stenløse (af sten), Ørløse (af ør, »grus«) og Havelse (1252 Hawgeløsæ, af hagi, »indhegning«); undertiden dog et personnavn, f. eks. i Harløse (1158—77 Hatheløse, af Hatha-, ejefald af et mandsnavn, svarende til oldnordisk Hǫðr). (Litt.: Danmarks Stednavne, II, 1929, indl., Nord. Kult., V, 1939, s. 99—101).

A. B.

løsgænger, landstryger, person, der ikke har fast arbejde og bopæl, men mest ernærer sig ved tiggeri. Da løsgængeriet især i 1600-årene antog et kolossalt omfang, traf regeringen meget strenge forholdsregler herimod, idet man opildnet af merkantilistiske betragtninger ønskede l. anbragt i tugt- og arbejdshuse. (Litt.: Gustav Bang: Kirkebogsstudier, 1906, s. 25—37, Jacob Mandix: Haandbog i den danske Landvæsensret, 2. udgave, I, 1813, s. 245 f., F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, s. 179, 183 f., 254 f.).

C. R. H.

løsholt, sine steder bl. a. også kaldt *bånd*, *binding*, *sidebånd*. Vandret tommerstykke, der midt på en væg af bindingsværk (s.d.) er indtappet mellem stolperne. Sv. J.

løskyndige, af tysk loskundigen, opsigte et lån eller lignende.

M. Forkortelse for mille, tusinde. I romertallene angav m. antallet af tusinder, iij^m betød således 3000. J. H.

måde nævnes i Vendsyssel som smørmål = $\frac{1}{24}$ pund, altså det samme som bismermærk (s. d.). (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 196).

S. AA.

mål og vægt. De bedste ældre håndbøger i læren om m. og v., *metrologi*, er *Hans Hansen Skonnings Taxtebog*, Aarhus 1647, og især *Arent Berntsen*: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed, Kbh. 1650—56. På grundlag af dem gav William Scharling i sin bog: Pengenes synkende Værdi, 1869, en kort oversigt: Om Maal og Vægt i ældre Tider (jvnfr. Danmarks Statistik, III, 1879, s. 227—239). Om længdemålene har N. E. Norlund skrevet: De gamle danske Længdeenheder, udg. af Videnskabernes Selskab, 1944. I Nord. Kult., XXX, s. 162 ff. har Victor Hermansen skrevet om Maale- og Vejeredskeer i danske Museer og Svend Aakjær om Maal, Vægt og Taxter i Danmark (1936). Se også sagregistret til sidstnævntes udg. af Kong Valdemars Jordebog, III, 1926—45, Kjell Runquist: Rydmått, vikter och kronovärderingsvärden i Kung Valdemars Jordebok i Hallands Hembygdsförbunds Skriftserie, III, 1950.

S. AA.

målebordsblade, betegnelse for top. kort i målestok 1:20.000, udgivet af Geodætisk Institut. M. indeholder originalmålingen i rentegnet og bearbejdet form og danner grundlag for kort i mindre målestok. M. viser alle bygninger, jern-

baner, veje og stier, jordvolde, levende hegn, grøfter, gravhøje, ruiner og mindesmærker m. m., i det hele taget alle kulturgenstande af betydning; endvidere soer, damme og vandløb, mergel-, ler- og grusgrave, skov, eng, mose, hede, klit o. l. Genstandene fremstilles i almindelighed ved grundrids i rigtig størrelse, herfra undtages dog veje, der af hensyn til tydeligheden gøres bredere. M. fremstilles i farvetryk med højdekurver.

E. A.

målebrev. Et af øvrigheden udstedt dokument, der meddeler et skibs kubikindhold, der siden 1867 i Danm. angives i registertons, før 1867 i kommercelæster, (= 2 registertons). Målingen udføres i Danm. af toldvæsenet, i Kbh. af en særlig skibsmåler.

K. K.

målsgårde, bøndergårde, som beboedes af den særlige klasse af selvejere, som kaldtes *måls-mænd*, og som træffes på Sjælland, Lolland, Falster og Fyn. De siges i 1300-årene at være henlagt til kongens *malæ*, hvilket muligvis betyder kongens bord eller *fadebur*, hvis det da ikke har forbindelse med *malæ*, sold, som kongen yder hirdmænd (Poul Johs. Jørgensen: Da. Retshist. 1940, s. 280, 281, 377, 379, 386). De har været opfattet som fæstere. (C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie, IV, 1, 1864—72, s. 37, Henning Matzen: Forelæsninger over den danske Retshistorie, Privatret, II, 1895—96, s. 41), men er afgjort selvejere. (Litt.: William Christensen: Da. Statsforvaltning i det 15. Århundrede 1903, s. 520—25, N. M. Petersen: Bonde, Bryde og Adel i Ann. n. O., 1847, s. 261, C. A. Christensen i Med Lov skal Land bygges, 1941, s. 312 ff.).

S. AA.

månesyge er et gl., folkeligt navn for sindsyge og epilepsi, idet man mente, at disse lidelser var underkastet månens indflydelse. (Litt.: Jul. Margolinsky: Epilepsi og Maanesyge i Bibliotek for Læger, 1922).

E. G.

-made i stednavne må sammenstilles med gl. *math*, »eng«, og hører til den indoeuropæiske rod met- i lat. *metere*, »meje«; ordets ældste betydning synes derfor at være »eng, der anvendes til hø-avl«. (Litt.: Danmarks Stednavne, III, 1944, indl.).

A. B.

madskab, afledt af mnt. matschop, betegnelse for et fællesskab og anvendtes navnlig om handelsfællesskab, handelskompagni. *Madskabibrodere* betegner en fælle eller deltager i en forretning.

SV. L.

madskat, se gengærdd.

magasinkorn. Udskrivningen af m. kan i Son-

derjylland føres tilbage til slutningen af 1600-årene. M., der udskreves efter et særligt plovta, androg i 1700-årene årligt 1—2 td. rug og havre pr. plov, som delvis måtte leveres in natura til de kgl. magasiner. Fra 1763 udskreves m. sammen med en fourageleverance, bestående af hø og halm. (Litt.: se plovskatter). P. K. I.

mageskifter. Ved den inddragelse under kronen af bispe- og klostergoods, der skete ved reform., øgedes krongodset i væsentlig grad, men kom samtidig til at ligge meget spredt. Det var en naturlig opgave for kongen at søge skabt afrundede godskomplekser, hvor han alene var herre. Dette skete — navnlig under Frederik II — ved magelæg med adelen, ved at tilbytte sig adelsgoods mod lige så godt krongods (se Thomas B. Bang: Kronens mageskifter under Frederik 2. i Hist. T., 9. r., V, 1918—20, s. 1—42). Kopier af de af kronen udfærdigede mageskiftebreve er indførte i Da. Kanc.s registre, mens de originale, til kongen leverede, genbreve findes i RA.s samling af adkomstbreve (s. d.). Forud for et mageskifte gik besigtelser (s. d.) af det omhandlede gods.

H. H.-T.

magister. Fra middelalderen var magistergraden (magister artium) den øverste grad i det filosofiske fakultet (artistfakultetet), svarende til doktorgraden i de højere fakulteter. 1824 indførtes en adskillelse mellem titlerne mag. art. og dr. phil., og 1854 ophævedes magistergraden, idet samtlige mag. art. nu automatisk blev dr. phil. Mag. art. er i nutiden ikke en betegnelse, der står i forbindelse med erhvervelse af en grad, men med aflæggelse af en eksamen (magisterkonferens).

B. K.

magistrat. Betegnelse for borgmestre og råd som udøvere af den administrative myndighed, anvendt i Kbh.s priv. 1661 og i købstadfrdn. 1682. I 1700-årene gik magistratsforretningerne i de fleste byer over til byfogeden, men ved købstadkommunalloven af 1919 henlagdes en del af disse forretninger atter til de folkevalgte borgmestre, og der blev påny mulighed for oprettelse af en magistrat, bestående af borgmesteren og 2—4 medlemmer af byrådet.

SV. L.

Maglemosekultur eller *Mullerupkultur*, kulturgruppe fra ældre stenalder (ca. 7000—ca. 4000 f. Kr.), opkaldt efter et stort bopladsfund i Maglemose ved Mullerup i Vestsjælland. Det er en udpræget jæger- og fiskerkultur, der er knyttet til vandløb og store indsøer. M. i egl. forstand er blot kendt fra landene omkring den vestlige Østersø, særligt fra Sjælland, men beslægtede

kulturgrupper er dog fundet i et bredt strog tværs gennem det nordlige Mellemeuropa fra England til Rusland. (Litt.: J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, I, 1938, s. 48 ff., Therkel Mathiassen: Danske Oldsager, I, 1948).

C. J. B.

majdag. Den første maj var så at sige de da. bonders nytårsdag, og den dato, der oftest nævnes i de gl. landsbylove som den første sommerdag. På denne dag falder fra først af den store vårfest for sommerens indtræden (se sommer i by). Arbejdernes majdag har ganske naturligt bondernes majdag som baggrund og forudsætning. (Litt.: H. Ellekilde i Nordens Gudeverden, II, 1926 ff., s. 650—55, og 706).

H. EL.

majorat betegner successionsordenen ved et *fideikommis* (se stamhus), ifølge hvilken den ældste har fortrinsret; i udvidet forstand anvendes m. som fællesbetegnelse for grevskaber, baronier, stamhuse og pengefideikommisser, der er underkastet den på forhånd fastsatte successionsorden, hyppigt primogeniturordenen, efter hvilken den successionsberettigede er den ældste sons ældste søn.

A. F.

majuskler, de store bogstaver i lat. (og græsk) skrift. Foruden som »store bogstaver« anvendes de i overskrifter, titler o.s.v. og som monumentalskrift. Karakteristisk er, at de alle er lige høje og altså kan skrives mellem to linier modsat minuskler (s. d.). Den klassiske romerske skrift var en m. skrift, først senere opstod minuskriskeformer. (Litt.: Nordisk Kultur, XXVIII, Palæografi, 1943).

E. K.

maki, stof af uld eller silke med indvævet eller trykt blomstermonster. Kendt fra 1500-årene.

E. A.

malerkunsten, den form for bildende kunst, som fortrinsvis udtrykkes gennem farver, linier, lys og skygge. Alt efter de anvendte materialer og den tekniske fremgangsmåde skelnes der mellem pastel-, akvarel-, gouache-, tempera-, olie-, fresko-, kalk-, voks- og mosaikmaleri m. m. M. er lige så gl. som den menneskelige kultur, men grundet på materialernes ringe modstandsevne overfor ydre påvirkninger er ældre (undertiden også nyere) tiders frembringelser kun mangelfuldt overleveret. Indenfor europæisk m. har i ældre tid navnlig Italien og Nederlandene, fra 1700-årene især Frankrig været de lande, hvorfra de vigtigste impulser er udgået. M. i Danm. genspejler stort set den europæiske; først fra sidste halvdel af 1700-årene formedes den af hjemlige, produktive kræfter og fik derved et

vist selvstændigt præg, svarende til vort lands natur og folkekarakter. I 1800-årenes 1. halvdel øvedes en betydningsfuld indsats af Eckersberg og hans elever. Samlede oversigter er givet i: Kunstens Historie i Danmark. Redigeret af Karl Madsen, 1901—07, og Danmarks Malerkunst fra Middelalder til Nutid. Redigeret af Erik Zahle, 2. udg., 1943. — Af speciel litt., som har særlig interesse fra et hist. synspunkt, anføres: Francis Beckett: Danmarks Kunst, I—II, 1924—26, Poul Norlund og Egmont H. Lind: Danmarks romanske Kalkmalerier, 1944, Francis Beckett: Renæssancens Portrætmaleri, 1932, samme: Christian IV og Malerkunsten, 1937, Chr. Elling: Rokokoens Portrætmaleri i Danmark, 1935, Sigurd Schultz: Dansk Genremaleri, 1928. Endvidere af monografier: E. Hannover: C. W. Eckersberg, 1898, samme: Constantin Hansen, 1901, Sigurd Schultz: C. A. Jensen, I—II, 1932, Karl Madsen: Vilh. Marstrand, 1905. Et vigtigt opslagsværk er Weilbachs Kunstnerleksikon, I—III, 1947 ff. (bd. III under udarbejdelse). Vedr. yderligere litt., se Merete Bodelsen og Aage Marcus: Dansk kunsthistorisk Bibliografi, 1935, s. 328—435.

Medens nutidens m. hovedsagelig beskæftiger sig med den rent maleriske udtryksform eller med abstrakte problemer, spillede tidligere motiv og billedindhold en langt større rolle. Dette betinger i særlig grad m.s betydning for historikeren. Ved siden af det materiale, den frembyder til belysning af menneskehedens alm. udvikling, har dens frembringelser på mangfoldige områder (f. eks. det religiøse maleri, historie-, folkelivs-, genre- og portrætmaleriet) vist sig at være en fundgrube for hist. studium.

J. P.

malkoprøve var en fremgangsmåde, som anvendtes over for ugifte piger i 1500-1700-årene for at konstatere, om de var eller havde været frugtsommelige. Anledningen hertil kunne være, at der var fundet et barnelig, og at øvrigheden derfor ønskede at få fastslået, hvorvidt nogen pige havde født i dølgsmål. (Litt.: Hugo Mathiessen: De kagstrogne, 1919, s. 88 f.). s. i.

Mallingiana kaldes de af historikeren, gehejmestatsminister Ove Malling (død 1829) i RA. efterladte samlinger til Danm.s navnlig indre historie. Samlingerne, der også indeholder rene arkivalier, står i nær forbindelse med Mallings omfattende virksomhed på talrige områder af da. administration. De er delt i 2 grupper: historie (med underrubrikker) og statistik (med underrubrikker som landbovæsen, skibsfart,

handel, finanserne o. s. v.). Er ofte brugt af historikere.

H. H.-T.

malt til brygning (s. d.) fremstilledes oftest af byg, men også andre kornsorter har lejlighedsvis været anvendt. Byggen lagdes i *støb*, d. v. s. i blød, i 3—4 dage og henlagdes derpå på maltloftet, hvor den blev kastet med skovle, til den spirede. Efter en fornyet kastning blev den tørret, enten i luften eller på en særlig *kolle*, hvor røgen fra et fyr banede sig vej op gennem mallaget. I begyndelsen af forrige århundrede fremkom gennemhullede teglfliser til underlag i kollen for m. Da røgen fra ildstedet kom i direkte berøring med m., kunne kun særlige træsorter anvendes. I reglen brugte man bogetræ, mens eg, fyr og gran var uanvendelig. Af hensyn til brandfaren var maltkollerne ofte indrettet i særlige bygninger. Under små og primitive forhold torrede man sin malt på kakeovnen. M. nævnes oftere i vore middelalderl. kilder og var en vigtig handelsvare. (Litt.: Carl Jacobsen: Olbrygning i gamle Dage i »Den gamle By«s Aarbog 1935, s. 38—42).

H. SØ.

mamelukker. ¹⁾ Lose pyntebeklæder, hængende nedenfor kjolen. Bruges af voksne damer fra o. 1800—1820, af småpiger fra o. 1800—1880. Moden siges at være opfundet i engelske pigeskoler lige efter århundredskiftet. Bornene begyndte her nemlig at lære gymnastik, og beklæder blev et uundværligt klædningsstykke. ²⁾ Lange, lose ærmer, anvendt til kortærmede kjoler fra o. 1800—1830. I folkedragten anvendt til o. 1870.

E. A.

manddrab var efter landskabslovene i reglen en bodesag, men kunne være kvalificeret, f. eks. ved at være begået under krænkelser af en forhøjet fred, og medførte i så fald fredløshed. I Christian III.s lovgivning blev det derimod fastslået, at forsættligt manddrab, begået af borgere og bønder, skulle straffes med døden, og på Christian IV.s tid straffedes også manddrab, begået af adelige, på denne måde. I overensstemmelse hermed fastslog D. L. 6—6—1, at hvo som dræber anden, og det ikke sker af våde eller nødværge, bøde liv for liv, hvilket gjaldt, indtil straffeloven af 1866 indskrænkede anvendelse af dødsstraf til tilfælde af manddrab, hvor der forelå overlæg eller skærpende omstændigheder. S. I.

mandebød, den bød, manddraberens (og i ældre tid hans slægt) skulle udrede til den dræbtes slægt i de tilf., hvor drabet overhovedet kunne sones på denne måde. D. L. fastsætter, at i tilf. af, at drabet er begået i vildelse og raseri,

skal der i m. til den dodes arvinger betales trende atten lod solv.

S. I.

mandgård, se bøndergårde.

mandhelg var i det ældste da. juridiske sprog betegnelsen for den alm. retsbeskyttelse, som tilkom en mand for hans person og ære. Fradømmelse af m., der anvendtes som tvangsmiddel over for en domfældt, der ikke ville rette for sig, medførte en alm. forringelse af hans retlige stilling, idet domhaveren herefter havde ret til at slå eller såre ham, uden at han derved ifaldt nogen bød, når han blot undgik at lemlæste ham (slå ham til krykkemand) eller dræbe ham. Den, der var blevet fradømt sin m., var også ude af stand til at optræde i nogen proces. (Litt.: V. A. Secher: Om Vitterlighed og Vidnebevis, I, 1885, s. 155 f.).

S. I.

mandtal, se skatte mandtal.

mangelseddel. Ved revisionen af lens- og skatteregnsk. udarbejdede Rtk. en m., d. v. s. revisionsantegnelser, som sendtes lensmanden til udtalelse, hvorpå Rtk. afgjorde, om han skulle godtgøre de poster, der var »slagen ham til mangel«. (Litt.: H. Fussing: Stiernholm len 1603—1661, 1951, s. 140).

H. F.

mangletræer eller manglebrætter brugtes sammen med manglestokken til tojrulning. Består af et bræt, glat på undersiden og med et håndtag, ofte formet som en hest, på oversiden nær den ene ende. Tojet vikles op om den runde manglestok, lægges på et bord og rulles med manglebrætter. Der er bevaret et betydeligt antal fra alle landets dele, de ældste vistnok fra o. 1600. Manglebrættets overside blev et yndet sted for anbringelse af udskårne, ofte farvelagte dekorationer, undertiden med motiv hentet fra norske jernovne (norske love), hyppigst dog med geometriske karvesnitsmonstre. M. var en meget yndet kærestegave til pigerne og blev som regel forfærdiget af giveren selv. Bogstaverne på oversiden var da pigens forbogstaver. (Litt.: Nat. Mus. Arb., 1946, s. 73 ff.).

H. ST.

maning. Også *indmaning*. Formel og højtidelig opfordring til at indfinde sig i indlager (s. d.).

SI. J.

mansardtag, et højt, knækket tag i hvilket den underste del af tagfladen er stejlest og giver god plads for indretning af rum i tagetagen. I knækket sidder ofte et profileret brædt, *skunkplanken*. Opkaldt efter den franske arkitekt François Mansart, død 1666. Meget anvendt i da. ark. i 1700-årene, kaldtes undertiden *gebrokkent*.

AA. R.

manskettes, forvanskning af Manchester. Tykt bomuldsfløj, oprindelig vævet i Manchester, senere i Kbh. E. A.

mansus er den lat. betegnelse for bol (s. d.). De enkelte gårdes andelsret i fællesjorden angives ved hjælp af m. En gård kunne udgøre et helt m., men allerede i den ældste kilde, hvori m. nævnes, Knud den Helliges gavebrev 1085, nævnes brøkdeler af m., et halvt m., *quadrans* (*fjerding*) eller *octonarius* (*otting*). Det er muligt, at m. oprindelig var fuld plovs jord, så megen jord, som kunne dyrkes med een plov, muligvis 1 mark land = 48 td. land; se iøvrigt bol.

S. AA.

manteau, manto, overkjole, bestående af liv og fortil åbenstående skørt. Mode fra slutningen af 1600-årene. E. A.

mantel, talmål for skind = 15 stk. Manteleje = 3 kalveskind. S. AA.

mantelmur, kappemur, betegner særlig i den middelalderl. fæstningsark. en ydre beskyttelsesmur, ofte af betydelig højde og forsynet med vægtergang. Den omgiver en vigtig bygningsdel, f. eks. hovedtårnet. Ordet benyttes undertiden om en fæstnings ringmur. AA. R.

manu propria, lat., betyder med egen hånd og bruges ved underskrifter for at angive, at et brev eller et dokument virkelig er underskrevet af den, hvis navn står under. Ofte forkortet mpp. J. H.

manufaktur betegner en produktionsform, som danner en overgang mellem håndværk og fabriksindustri. Teknisk står manufakturterne på samme stadi som håndværket, idet der ikke anvendes moderne maskinteknik; produktionsprocessen kan betegnes som en koordination af forsk. håndværk. Men i lighed med fabriks- og forlagsvirksomhed (s. d.) produceres der for et ukendt marked, og kapitalen spiller en fremtrædende rolle og kontrollerer produktionen. I lighed med fabriksvirksomheder og i modsætning til forlagsvirksomhed er den faste kapital af større betydning, selvom overgangen mellem m. og forlagsvirksomhed er flydende. R. W.

maremisse, se Marie fødselsdag.

mariaviser. Den stigende dyrkelse af jomfru Maria, som særlig gjorde sig gældende i senmiddelalderen, satte sig også spor i digtningen. Snart prises M. som himmeldronningen, der stråler i al sin pragt, snart som den milde kvinde, der er i stand til at forstå alle jordelivets kår. Et udpræget jordisk, let erotisk tilsnit bærer de m., der stammer fra munken Peder Ræff Lille (Litle).

Mere kirkelig er Odense-præsten Hr. Michael, der 1492 deltog i stiftelsen af et Mariæ Psalters Broderskab ved St. Albani Kirke, og som har bearbejdet Alanus de Rupes Bog om jomfru Mariæ Rosenkrans. (Litt.: Ernst Frandsen: *Mariaviserne*, 1926). B. K.

Marie bebudelsesdag, *annuntiatio*, ☉: forkyndelse, ²⁵/₃, *vor frue dag i fasten*, fejredes til minde om engelen Gabriels bebudelse af Jesu fødsel. Afskaffedes som helligdag i Danm. 1770.

E. K.

Marie besøgelse, *vor frue bjergegang*, ²⁷/₇, indstiftedes 1389 til minde om Marias besøg hos Elisabeth. Afskaffedes som helligdag i Danm. 1770.

E. K.

Marie fødselsdag, *mariemesse*, *vor frue dag i høst*, ⁸/₈, til minde om jomfru Marias fødsel.

E. K.

Marie himmelfart, *assumptio Mariæ*, ¹⁵/₈. Iflg. legenden blev Maria på sit dødsleje optaget til himlen. Dagen kaldtes også *vor frue dyre*.

E. K.

Marie renselse, se kyndelmisse.

Marie undfangelse, *conceptio Mariæ*, fejredes ⁸/₁₂. Læren om, at Maria var undfanget uden arvesynden, blev stadfæstet på kirkeforsamlingen i Basel 1439 og endelig fastslået af pave Pius IX. 1851. E. K.

¹**mark**, ¹) Vægt = ¹/₂ skålpund (s. d.); 24 bismemark (s. d.) udgjorde 1 bismerpund (s. d.), 32 mark var 1 lispund (s. d.). Markvægten rettede sig efter de forsk. egne bismerpund. *Valdemarsvægten*, pondus Dacie, var vist 218,3 g. pr. m. Kbh.s m. var 248 g. (Nord. Kult., XXX, 1936, s. 183, 190). ²) Middelalderl. mål for honning, vistnok = ¹/₂ skippund = ¹/₂ tønne. ³) Middelalderl. kornmål = 1 læst = 24 ørtug = 12 pund korn. ⁴) Middelalderl. landmål, 1 mark land = 48 td. land. (Litt.: Svend Aakjær: *Kong Valdemars Jordebog*, III, 1926—45, Kjell Runquist: *Ryndmått, vikter och kronovärderingsvärden i Kung Valdemars Jordebok i Hallands Hembygdsförbunds Skriftserie*, III, 1950). S. AA.

²)**mark**. Den gl. da. (og nordiske) mark deltes i 8 ore à 3 ørtug à 10 (eller 12) penninge; denne regning fortrængtes i 1300-årene af den nordtyske: en lybsk (kølnsk) mark à 16 sk. à 12 penninge. Der opstod tidlig en forskel mellem en vejen mark sølv, se lødemark, og en mark penge (1231 1:3, 1299 i Skåne 1:5, i Vestdanmark 1:10 o.s.v.). Marken, der først udmøntedes i et stykke under Christian II, var hovedmont i

Danm. fra 1541 til Christian IV.s tid, fra 1625 = $\frac{1}{6}$ daler, 1873 omregnet til $33\frac{1}{3}$ øre. Tegnet f er opr. bogstavet m med en forkortelse. G. G.

mark guld og solv var jordvurderingsenheder i guldvurderingen (s. d.) af jord, 1 m.g. var 8 m. s. I agerland synes 1 m.g. at have svaret til 12 td. land; men også enge har været guldvurderet, og i Voer, Rovso h., der tidligere har været en øre (s. d.) til græssvin (s. d.), deles jorden i swinslagh, der sikkert svarer til det senere *læg spin*, som kunne fede 6 svin med olden. Her er 1 m.g. = 16 svinslag = 96 svins olden. I 1600-årenes sædelandstakst svarer 96 svins olden til 96 læs hø og 96 skæpper sædeland, det sidste svarer, dersom man regner med Åbomål, til 12 td. land, og det er da muligt, at også 96 læs hø udgjorde eng til 1 m.g. I en gl. liste over jorddeling (se enge) siges, at 2 agre udgør en *fjerding* jord, 8 favne udi en eng er en fjerding, 4 fjerding jord er 8 mark solv. Da 4 fjerding var et agerbol (s. d.), skulle dette altså have en værdi af 1 m.g., og i engjord skulle det være 32 favne. 1686 regnedes af god eng 16 læs til 1 td. htk., 96 læs skulle da svare til 6 td. htk. Også møller blev ansat i m.g. (Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 113). I Østjylland, Sønderjylland, på Fyn og Langeland holdt m.g. og m. s. sig langt ned i tiden som forholdstal ved fordelingen af bylagets pligter og rettigheder. (Litt.: Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 97—120, II, s. 7. Jvnfr. guld-vurdering, marseller, enge, svinslag).

S. AA.

markbøger, se matriklen af 1688.

markeder. Sandsynligvis er adskillige af vore købstæder opstået ved gl. markedspladser. Markedshandelen adskille sig fra torvehandelen ved, at den var fri, fremmede kunne handle på lige fod med byens egne borgere. M. var et kgl. privil., og købstæderne skulle have en særlig *markedsret* for at holde m. Til gengæld stod disse under kongens beskyttelse, og han sørgede gennem en repræsentant, en foged, for *markedsfredens* opretholdelse. Markedsretten var ikke forbeholdt købstæderne alene, men de kæmpede energisk for at få m. på landet forbudt, og det lykkedes midlertidigt under Christian II. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 419 f., 429, 442, Nord. Kult., XVI, Handel og Samfærdsel, 1934).

G. O.

markfred. Under m. skulle alle sædmarker med stående afgrøder være lukkede for kreaturer, så afgrøderne ikke kunne tilføjes skade.

Markerne blev lyst i fred på grandestævne til den tid, da såningen skulle foregå; for rugmarkernes vedk. var det omkring Mikkelsdag, for bygmarkernes omkring Valborgsdag. Når m. var lyst, skulle alle gærder og led sættes i stand, så de kunne stå for fuldt syn. Brud på m. skete, når kreaturer gennem gærder eller led brød ind på markerne. (Litt.: Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 209 ff.). G. O.

markfællesskab, se fællesskab.

markmand. Ordet m. har flere betydninger: 1) En mand, der i fællesskabets tid — og delvis også senere — af bymændene valgtes til at føre tilsyn med, at markfreden ikke krænkedes; han optog kreaturer, der blev påtruffet uden for deres ejermands lodder og lønnedes til gengæld af byen for sit arbejde. — *Markmands fold* kaldtes i visse egne den fold midt i landsbyen, hvori m. indelukkede de optagne kreaturer. 2) En mand, der i købstæderne valgtes til ene eller sammen med flere andre m. at have opsyn med markjorderne. — I såvel 1. som 2. betydning bruges m. snart om over-, snart om underordnede tilsynsmænd. — 3) Markmænd kaldtes i middelalderen de personer, der havde mark i fællesskab (jvnfr. J. L. III-58). 4) I vendelbodialekt en lille trætonde med drikkevarer, der toges med ud i marken. (Litt.: Vider og Vedtægter, I—V, 1904—38, udg. af P. Bjerger, Th. Søegaard og Aug. F. Schmidt (se registrene under markmand), Henning Matzen: Den danske Pante-rets Historie indtil Christian V.s Lov, 1869, s. 65 f., 98, H. F. Feilberg: Fra Heden, 1863, s. 54 og samme: Dansk Bondeliv, 1889, s. 178, Evald Tang Kristensen: Det jyske Almueiv, I, 1891, s. 7, 12—16 og V, 1893—94, s. 49).

C. R. H.

markskel. Under jordfællesskabet skel mellem to landsbyers marker, senere blot skel i almindelighed mellem to landejendomme. Efter D. L. 1—16—13 skulle ved strid om m. sandemænd sværge derom og »stable« det fastlagte m. med stok eller sten, hvorunder skulle lægges kul og flint. J. L. 2—21 omtaler dog også, at kongen kunne *ride markskel*, hvilket sædvanligvis skete gennem en nedsat overordentlig kommission. Dog foretrakkes sandemændenes afgørelse som mere sikker. (Litt.: Chr. L. E. Ste-mann: Den danske Retshistorie indtil Christian V.s Lov, 1871, s. 186 ff., 226 f., Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 178, s. 178, 521, 524, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 326 ff.). C. R. H.

marseller er i 1600- og 1700-årene betegnelse for den jordvurderingsenhed *mark sølv* (se mark guld, guldvurdering), som endnu var i brug siden middelalderen i Østjylland, i Vissenbjerg, Odense h., og på Langeland. I 9 jyske byer ligger gennemsnittet pr. m. omkring $1\frac{1}{2}$ td. land, i Vissenbjerg omkring 4 td. land, svarende til ny guldvurdering (12 td. land pr. mark guld) og gammel (32 td. land). (Litt.: Karl Rasmussen: De saakaldte Marseller i Hist. T., 8. r., V, 1914—15, s. 310 ff., Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 238; II, s. 8, 104, 113, 482 f., 488). S. AA.

marsk, egl. marskalk, den der betjener hestene, var oprindelig ligesom sin forgænger, stilleren, en hofembedsmand, der passede den kgl. stald, men efterhånden fik m. væsentligst militære opgaver (se rigsmarsk). Tilsynet med kongens stald og varetagelsen af de opgaver, der måtte løses i forbindelse med kongens mange rejser rundt om i landet, blev overtaget af en særlig *fodermarsk*. (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 39—40, William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 54—63).

J. H.

marvinafangst har tidligere været ivrigt drevet i visse fjorde, f. eks. Isefjord, og snævrere farvande (Lillebælt), men også ved Vestkysten for at skaffe agn til bakkerne (s. d.). Ældst og mest navnkundig er m. ved Middelfart, der utvivlsomt her er drevet siden middelalderen. 1593 organiseres jægerne i et lav, der først opløses 1898. Ved fangsten blev dyrene drevet ind i en vig, der lukkedes med et stængegarn, hvorefter de blev trukket på land med et vådgarn og slagtet. I Isefjorden anvendtes også stående garn. Jagten er senest beskrevet i Dansk Turistforenings årbog, 1929, s. 235—52, men er tidligere udførligt behandlet i Handels- og Industritidende, 1804, s. 167—72, 1829, s. 287, 1834, s. 143 og 1835, s. 41—48. H. R.

Martini, *Mortens dag*, $^{11}/_{11}$, opkaldt efter Martin af Tours, død som biskop ca. 400. Hans festdag trådte i stedet for en gl. hedensk efterårsfest, hvis skikke, mortensgås, mortenskringle, er overført til denne dag. M. var tidligere betalingsstermin. E. K.

Matrikelsarkivet. Kort og dokumenter i dette arkiv kan deles i to grupper: Landmålingsarkivet (s. d.) og Matrikelsarkivet, hvis indhold udgøres af forarbejderne til den nugældende matrikel, dennes originale dokumenter og

de arkivalier, der stammer fra matriklens à jour-føring. Forarbejderne omfatter indberetningerne af 1805 fra godsejere, præster og amtstuer, arbejdsjournalerne, der førtes herredsvist samtidig med arbejdet i marken, koncepterne til beregningsprot. og selve beregningsprot. (de såkaldte sogneprot.), hartkornsekstrakter, der har været fremlagt til gennemsyn inden matriklens ikrafttræden og endelig de orig. matrikelskort. En del af de på matrikuleringstiden eksisterende kort har været brugt ved matrikuleringen, men mange af dem blev kasseret på grund af uøjagtighed, og de findes i arkivet som ældste originalkort. Matriklens originale dokumenter består af matrikelsprot. og de lige nævnte orig. matrikelskort, lodsejernes navne findes både på kortene og i prot., ligeledes loddernes størrelse i kvadratalen, mens prot. yderligere giver oplysning om hartkornsansættelsen. A jour-føringens arkivalier omfatter matrikler, matrikelskort og omtegnede matrikelskort samt udstyknings- og forandringsager. Både matrikler og kort fornys stadig, når de bliver utydelige, og der findes derfor flere rækker af prot. og kort. En del af udstykningsagerne er dog afgivet til opbevaring i RA., nemlig de sager, der angår ejendomme uden for købstæderne i tiden før 1930. Endelig opbevares i m. en del udskiftningsdokumenter, bestående af udskiftningskort (s. d.) og udskiftningsforretninger. Udskiftningsforretningerne er en skriftlig beretning om den praktiske fremgangsmåde ved udskiftningen. (Litt.: Johs. Ewens i Fort. og Nut., XVII, 1948, s. 247—62).

K. L. J.

matrikelskat. På grundlag af enevældens første matrikelarbejde blev der udskrevet m. fra 1662. Jordens ejer var ansvarlig for betalingen, men skatten hvilede på brugeren og skulle også betales af øde gods. Fra 1670 var sædegårdene fri for skat, fra 1670 til 1732 ryttergodset, der i stedet svarede *portionspenge*, mens der af købstadsjorderne kun svarede m. 1689—93. Skatten svarede pr. td. htk. ager og eng, skov- og molleskyld, efter frdn. $^{11}/_{12}$ 1679 med 1 rdldr. årligt. Af tiende htk. svarede 1 mark. Efter frdn. $^{15}/_{12}$ 1676 kom heril for ager- og engshk. *soldaterholdspenge* til afløsning af de udskrevne soldaters underhold in natura og 1670 tillige 1 mark til afløsning af godsejernes *ros-tjeneste*. Til underhold af de udskrevne sogneryttere gav lægderne naturalier og penge, senere udelukkende penge (efter frdn. $^{3}/_{8}$ 1689: 24 sk. af alt upriv. htk. undtagen tiender) i *rytter-*

hold. En naturalieskat i anledning af krigen med England 1666—67, *okse- og flæskeskatten*, omsattes fra 1672 i penge.

Disse skatter sammendroges fra 1692 i een årlig skattefrdn. og blev 1746 pålagt een gang for alle. (1 rdlr. 84 sk. af ager og eng, 1 rdlr. 36 sk. af skov- og mølleskyld og 16 sk. af tiende). Ved frdn. $\frac{9}{7}$, 1813 samledes de med andre gl. htk.skatte og omregnedes i korn, indtil de 1818 sammen med jord- og tiendeskatten (s. d.) af 1802 afløstes af landskatten (s. d.). På Amager, Bornholm og i Hørsholm-distriktet gjaldt særlige regler.

Samtidig med landet fik byerne en m. pålagt. Den var fordelt med bestemte summer på de enkelte byer og lignedes efter evne. Den afløstes i 1682 af en grundskat. (Litt.: Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I, 1908, s. 292 f., 310 f., 314 f., II, 1922, s. 550 f., 563 f., 586 f., J. H. Vogt: Udsigt over det danske Monarchies Skattevæsen, 1815, s. 10 ff., J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 89 ff. og H. Nielsen og V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948, s. 35 ff.).

H. N.

matrikelskort. De orig. m. kan enten være kopier af allerede eksisterende kort eller nyopmålte i begyndelsen af 1800-årene til brug ved matrikuleringen. De nyopmålte er de mindst interessante, da de i mange tilfælde mangler ældre oplysninger (marknavne, udskiftningslinier o. l.), mens de ældre kort ofte har et væld af sådanne oplysninger. Til gengæld kan det så ofte være vanskeligt at udrede udskiftningsforholdene, netop fordi kortene har været brugt som matrikelskort, hvorfor der er blevet påført dem en række senere oplysninger, som ikke vedkommer udskiftningen. For en række ejerlavs vedk. blev der under matrikuleringen fremstillet to kort, hvoraf det ene blev taget i brug som m. (original I), mens det andet blev henlagt til senere brug (original II).

K. L. J.

matrikelsvæsnets organisation. Ved res. af $\frac{10}{7}$, 1693 oprettedes Landmålingsarkivet (s. d.) under Rtk. Formålet hermed var at få prot. fra den store matrikulering i 1688 samlet på eet sted. *Matrikelarkivet* var oprindeligt også et arkiv under Rtk., og her samledes arbejderne vedr. den ny matrikel, hvis udførelse blev påbudt ved kgl. res. af $\frac{10}{5}$, 1804. I marts 1809 oprettes dog det selvstændige *Matrikuleringskontor*, hvortil Matrikelsarkivet blev henlagt. 1813 sam-

ledes Landmålingsarkivet og Matrikuleringskontorets arkiv under fælles ledelse af landmålingskonduktør John Johnsen, og ved hans død i 1827 blev de to arkiver helt slået sammen. I 1840 blev der nedsat en *Matrikelskomité* i anledning af den ny matrikels indførelse, og ved denne lejlighed bestemtes det, at »Matrikuleringskontoret skulle vedblive at være et kontor, dels under Rtk. og dels under den nævnte Comite«. Denne ophørte med sin virksomhed i 1848, og derefter overgik ledelsen og den fremtidige foring af matriklen til Indenrigsministeriets Matrikelskontor, som i 1919 blev omdannet til Direktoratet for Matrikelsvæsnet, der hører under Landbrugsministeriet. Matrikelsvæsnet har altså indtil nu været en centraliseret styrelsesgren, men i vore dage arbejdes der med planer om en decentralisering for at fremskynde ekspeditionen af matrikuleringsarbejdet. I hvor høj grad gennemførelsen af decentraliseringsplanerne vil komme til at betyde en spredning af de hist. matrikelsdokumenter er endnu ikke klarlagt. (Litt.: Johs. Ewens i Fort. og Nutid, XVII, 1948, s. 247—262).

K. L. J.

matriklen af 1688. For at skaffe et bedre grundlag for beskatning end landgildematriklen 1664 skred regeringen først i 1680'erne til en omfattende opmåling og taksering af al landets jord. Det resulterede i landmålingsmatriklen af 1688, *Christian V.s matrikel*, der var i kraft over halvandethundrede år og først afløstes af matriklen 1844 (s. d.). Arbejdet begyndte med en opmåling af hver by, hvor åse og agre måles, og hvor besidderne af de enkelte agre nævnes. På basis af disse opmålingsprot. udarbejdedes ekstraktopmålingsprot., hvor de enkelte gårdes agre anføres samlede. Disse to slags prot. er indbundne sammen og udgør de såkaldte *markbøger*, en uvurderlig kilde til oplysning om det da rådende fællesskab, om marknavne og landboforhold i det hele taget. At opmålingen ikke tilfredsstiller moderne krav til nøjagtighed, er en sag for sig. Sammen med opmålingen skete en taksation af jordernes godhed (efter 4 el. 6 klasser). Enge takseredes efter græsning eller hoslet, skove efter svins olden. Ansættelsen til htk. — i henhold til areal og godhed — foregik i *modelbøgerne*, en for hvert herred. Endelig findes i selve m., en for hvert amt, de enkelte byer og gårde anført med nr., ejer- og brugernavne og gl. og nyt htk. Ansættelsen til mølleskyld skete efter m.s slutning; oplysninger herom findes i den såkaldte *møllebog*. — Alle prot. vedr.

m. 1688 afgaves i 1935 til RA. fra Matrikelsarkivet. (Litt.: Gunnar Knudsens under Matrikler ældre anførte artikel, Henrik Pedersen: De danske Landbrug, fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688, 1928, C. Rise-Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning, 1951).

H. H.-T.

matriklen af 1844. Efter landboreformerne var matriklen af 1688 (s. d.) helt forældet, og da det under krigen blev nødvendigt at udskrive nye skatter, måtte man tage fat på at udarbejde en ny matrikel. Rtk.s plan hertil forelå i 1804, og samme år begyndte forarbejderne. Selve markarbejdet blev ikke afsluttet før 1827, og først i 1844 kunne den nye matrikel sættes i kraft. De omfattende forarbejder til matriklen af 1844 er af stor værdi for den lokalhist. forskning. De opbevares i Matrikelsarkivet i Kbh. (s. d.). Matriklerne fra 1662—1844 omfatter ikke Sønderjylland med undtagelse af de områder, der hørte under kongeriget (se enklaver). Efter 1864 blev de dele af Sønderjylland, som forblev ved Danm., opmålt og matrikuleret, og efter at Sønderjylland var blevet indlemmet i Preussen, gennemførtes en matrikulering af hele den ty. del af hertugdømmet, jvnfr. Reinertrag. (Litt.: Chr. Rothe: Beretning om den i Aaret 1844 for Kongeriget indførte nye Jordskyldsætnings Væsen og Historie, 1844).

J. H.

matrikler ældre (1662, 1664). Som grundlag for de htk.skatte, der pålagdes i tiden efter enevældens indførelse, lod regeringen indrette de såkaldte matrikler, først *kommissionsmatriklen* 1661—62, og, da denne fandtes utilfredsstillende, *amtstuematriklen* 1664. Denne, den såkaldte gamle matrikel eller *Frederik III.s matrikel*, var man heller ikke tilfreds med, hvorfor den afløstes af en ny, matriklen af 1688 (s. d.) Forud for nævnte ældre matrikler gik et stort forarbejde i form af indsendte jordebøger, gudsfortegnelser, præsteindberetninger m. m. og undersøgelser på stedet. Ansættelsen til htk. skete for bøndernes vedk. på basis af deres landgildeydelse, der anføres i m.; købstæderne og kgl. og adelige gårde skulle takseres. — Matriklen 1664 afgaves i 1935 fra Matrikelsarkivet til RA. Enkelte bd. af denne m. findes i LA. (Litt.: Gunnar Knudsen: De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser i Fort. og Nut., II, 1919, s. 1—42, senere trykt i Tidskrift for Opmålings- og Matrikulvæsen, XII, 1931).

H. H.-T.

Matthiessens samlinger angår hertugdøm-

merne Slesvig og Holsten og skyldes den i Oversø i Angel fødte C. M. A. Matthiessen (død 1893), der fra 1850 gjorde tjeneste i Gehejmearkivet. Samlingerne består dels af afskrifter af hist. kilder, dels af udtag af (eller henvisninger til) arkivalier og mss. En summarisk fortegnelse over m.s., der dels er top., dels sagligt anlagte (f. eks. »fribreve. Bønder«, »kirkelige forhold«, »Tønder amt«), er givet af F. J. West i Fort. og Nut., III, 1921, s. 61 ff.

H. H.-T.

Maurits dag, st., ²²/₆. Mauritius var chef for den thebaiske legion og havde sammen med denne antaget den kristne tro. De blev alle dræbt i Gallien år 286, fordi de ikke ville ofre til guderne.

E. K.

med. Fiskeplads, bestemt ved skæringspunktet for to sigtelinier på kysten, f. eks. gravhøj på kirketårn, tjørn på vejrmølle. Kaldes også *fiskemed*. (Litt.: H. C. Terslin: Gillelejes fiskemed i Fra det gamle Gilleleje, 1949, s. 85—93 og A. Skjødsholm: Grunde og gamle Meed i Vendsysselske Aarb., 1925, s. 141—158).

H. R.

mededsmænd. Efter landskabslovene bestod det alm. bevismiddel i en retssag i partsed med m., d. v. s., at den part, som ifølge loven havde bevisretten i sagen, aflagde ed på rigtigheden af sin påstand, hvorefter et antal mænd (se tylf) svor på, at hans ed var ren og ikke men. M. behøvede ikke at have noget som helst kendskab til det forhold, sagen angik, og aflagde således deres ed udelukkende på grundlag af deres alm. kendskab til parten som en mand, hvis ord stod til troende. D. L. afskaffede partsed med m. (Litt.: H. Matzen: Forelæsninger over den danske Retshistorie. Offentlig Ret, II, Proces, 1894, s. 50—59).

S. I.

medicinalvæsen. Den første grundlæggende lovbestemmelse om m. er Christian IV.s frdn. af ¹⁰/₁ 1619. Heri bestemmes, at lægerne er pligtige til at tilse de syge, som kalder dem, undtagen i pesttider, hvor lægerne dog, inden de forlader byen, skal anordne en kur. Kun de approberede læger må ordinere medikamenter til indvortes brug, andre medicinalpersoner som bartskeerere, apotekere, kymister, okulister, broksnidere, kvaksalvere o. s. v. må kun ordinere vunddræk for fald, stikken og huggen. Der gives regler for lægens honorar, der for første besøg andrager 2 rdlr. samt for rejser et afstandstillæg på 3 rigsort pr. mil og fri befordring. Apotekerne skal stedse holde gode og friske varer, apoteksvisitation skal afholdes to gange

årlig, og der skal udarbejdes en apotekertakt. Ved medicinalfrdn. af $\frac{4}{12}$ 1672, der først blev afløst 1909—14, uddybes de tidligere bestemmelser. Det fastsættes, at kun de læger, der har laget den medicinsk doktorgrad ved Kbh.s Universitet, har ret til at praktisere, en bestemmelse, der gjaldt til 1788, da den medicinske embedseksamen indførtes. Ingen må holde apotek uden kgl. priv., og der gives nøje regler for apoteksvirksomheden. Kirurgerne (s. d.) må kun ordinere vunddræk samt dekokter mod syfilis og gurglevande. Jordemødrene (s. d.) stilles under lægernes tilsyn. Det første organ for sundhedsvæsenets centralstyre var det 1740 oprettede Collegium medicum regium (s. d.). Vor første epidemilov er frdn. af $\frac{17}{4}$ 1782. Reskr. af $\frac{2}{7}$ 1790 indfører vederlagsfri behandling af kønssygdomme (revideret 1906). Den første karantænelov er frdn. af $\frac{8}{2}$ 1805 (revideret 1911). Oprettelse af amtssygehuse påbydes ved kgl. res. af $\frac{6}{6}$ 1806. Frdn. af $\frac{3}{4}$ 1810 indfører offentlig og i praksis tvungen vaccination. Tilvejebringelse af sundhedsvedtægter påbydes ved lov af $\frac{12}{1}$ 1858. Den første sygekasselov er lov af $\frac{12}{4}$ 1892. Jvnfr. embedslæger. (Litt.: K. Caroc: Medicinalordningens Historie indtil 1903, 1917, Johs. Frandsen: Sundhedsvæsenet i Danmark i: Svend Dahl (Red.): Danmarks Kultur ved Aar 1940, II, 1942, C. P. N. Petersen: Den danske Medicinal-Lovgivning, I—II (1—2), 1833—36). E. G.

medicus var indtil 1838 betegnelse for en universitetsuddannet læge i modsætningen til kirurgen (s. d.). E. G.

megalitgrave. Arkæologisk betegnelse for grave, der er bygget af meget svære sten. M. er kendt hos adskillige forhist. folk, uden at man dog som i ældre tid behøver at antage, at de skyldes een og samme religiøse ide, der har spredt sig fra eet sted eller folk. Da. former for m. er *dysser* og *jættestuer*. Ofte betegnes den nord-europæiske kulturkreds, som disse sidste tilhører, *megalitkulturen* i modsætning til *enkeltgravskulturene* (se snorekeramiske kulturer). (Litt.: J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, I, s. 164 ff., 249 ff., E. Sprockhoff: Die nordische Megalithkultur, i Handbuch der Urgeschichte Deutschlands, III, 1938). C. J. B.

mejerigårde var avlsgårde, der blev indrettet med det specielle formål at drives som hollænderier (s. d.). De blev gerne oprettet i tilknytning til store hovedgårde, enten af store bondergårde (eventuelt ved sammenlægning af

flere) eller på mindre hovedgårde. På m. blev der lagt vægt på rigelig græsning og hoavl, mens kornavlens spiller en mindre rolle. G. O.

Mejerske kort, kortværk opmålt og udtegnat af Johannes Mejer (1606—1674), men først udgivet 1942 af professor N. E. Nørlund i en 3-binds udgave: Johannes Mejers Kort over det danske Rige. Foruden et generalkort (1650) og specialkort over de enkelte landsdele kan særlig fremhæves detailkort over Aabenraa a. med samtlige landsbyer og deres markskel, veje, vandløb, enge, moser og skove samt oversigt over de forsk. kulturformer: Agerland, græsningsland og skov. Mejer var også medarbejder ved Danckwerths store værk Landesbeschreibung der zwei Herzogthümer, 1652, hvori er optaget 37 af hans kort. (Litt.: P. Lauridsen i Hist. T., 6. r., I, 1887—89, s. 239—402). E. A.

mellemgulv, køkken, se stuehus.

mellemsals, køkken, se stuehus.

mellemstue, sine steder bl. a. også kaldt *kammer(s)*, *storstue*. Kammer eller stue mellem *daglig-* og *øverstestuen* (se stuehus). Sv. J.

melsal er på Bornholm navn på en lille gæstestue, beliggende mellem *salen* og *storstuen*. Sv. J.

membran, egl. hud, hinde, derefter skind, tilberedt til skrivning, pergament. Ordet bruges oftest som betegnelse for et pergamentshåndskrift (egl. *codex membraneus*). E. K.

memorandum, lat., betyder egl. noget, der skal erindres og bruges om en bog til notering af huskesager. Indenfor det diplomatiske sprog er m. et aktstykke, der ikke underskrives, og hvor både udsteder og modtager omtales i 3. person. Tanken med et m. er egl., at det skal støtte hukommelsen, f. eks. hvis der kun er foretaget en mundtlig henvendelse i en sag. *Aide-mémoire* og *verbalnote* anvendes i omtrent samme betydning. J. H.

memorial. En erindringskrivelse, en forestilling eller en ansøgning, jvnfr. memorandum og pro memoria. J. H.

menighedsråd. En forløber for de senere m. var de såkaldte *præstens medhjælpere*, som indførtes ved frdn. af $\frac{27}{3}$ 1629, og som særlig fik til opgave at støtte præsten i hans arbejde for kirketugt. Dertil skulle udvælges »nogle af de gudfrygtigste, oprigtigste, ivrigste og bedste sogne-mænd«. Bestemmelserne om præstens medhjælpere gik siden over i D. L. (2—9—1 ff.). De fleste steder opløstes denne institution i løbet af 1700-årene, men enkelte steder levede den videre,

indtil C. C. Hall 1856 opfordrede præsterne til at oprette m. som et organ for kirketugt. En del steder blev de vel oprettede, men forsvandt snart igen. Først ved lov af $\frac{15}{5}$ 1903 lykkedes det J. C. Christensen at få oprettet m. i moderne forstand som et led i den kirkelige forvaltning. Loven af 1903 fornyedes ved loven af $\frac{10}{5}$ 1912 og udvidedes ved loven af $\frac{30}{6}$ 1922. M. deltager i bestyrelsen af de kirkelige midler, men har ganske særlig den overvejende indflydelse på besættelsen af de fleste gejstlige embeder. Desuden har de siden 1922 fået tillagt ret til at deltage i de i dette år indførte bispievalg. (Litt.: Kirk. Saml., 6. r., V, 1945—47, s. 441—56).

B. K.

mensa ambulatoria, lat., betyder egl. omvandrende bord og var den alm. betegnelse for den gl. skik, at skoleholderen gik fra gård til gård for der at få sin kost og sit underhold. M. a. forsvandt først, da det efter skolereformen i 1814 blev alm. med skoledistrikter, rigtige skolehuse og faste skoleholdere. J. H.

mensalgods betegner alt det gods, som oprindeligt var blevet henlagt til underholdning for præster, som hørende til præstebordet (mensa). Siden kaldes det *beneficeret* gods. D. L. 2-12-1 bestemmer, at præsten deraf skal nyde al herlighed, frugt og landgilde. *Mensalgårde* behandlede som regel som fæstegårde. Lå de i et præstekalds anneks, kaldtes de jævnlig *anneksgårde*, et ord, der også kan bruges om annekspræstegårde.

B. K.

mergling. Ved m. forstås en grundforbedring af jorden med mergel, også kaldet *lim* eller *jordmarv*, der består af løse jordarter med CaCO_3 som den vigtigste bestanddel. M. brugtes tidligst i Jylland, hvor markbøgerne fra matrikuleringen i 1680'erne undertiden beretter om dens anvendelse. 1700—50 udvidedes brugen stærkt i Nord- og Vestjylland. Ofte merglede man for kraftigt, hvad der skadede jorden i det lange løb, deraf ordsproget: Mergel giver en rig fader, men en fattig søn. Først o. 1830 tog man mergelen i anvendelse på øerne. 1840—70 var m.s. stortid, derefter aftog brugen igen. (Litt.: K. Hansen m. fl.: Det danske Landbrugs Historie, II, 1936—43, s. 61 f.). G. O.

merkantilisme. Ved m. forstås en økonomisk samfundsoptættelse, der i tiden efter 1600 vinder alm. europæisk udbredelse. Den egl. merkantilistiske periode i Danm. regnes fra toldrullen 1651 til toldloven 1797. M. forudsætter, at der ved regeringsindgreb i erhvervslivet lader

sig tilvejebringe en rig og dermed mægtig stat. I handelsbalancen ses derfor en målestok for landets trivsel. For at skaffe en gunstig handelsbalance må eksporten fremmes, færdigvareimporten hemmes. Hertil anvendes drastiske toldforanstaltninger, prohibitive satser og forbud. Den senere m. lægger megen vægt på selvforsyning. Derfor kommer industrien i forgrunden. Råstofferne til denne skal være billige, hvilket opnås ved udforselsforbud og toldfrihed for indførsel. For at skaffe billig arbejdskraft forbydes kornudførsel, hvilket får leveomkostningerne til at falde (herhjemme fraviges dette princip ved kornhandelsplakaten af 1735). Billig kredit fremmes ved seddelbanker. Indenlandsk konkurrence hemmes ved monopoler. Udenrigshandel skal foregå på egne skibe, varerne hentes direkte på produktionsstedet (kolonier), og transithandel anses for onskelig. Der anvises de forsk. stænder en bestemt plads i samfundet med hensyn til produktion og forbrug, hvilket sidste ofte reguleres ved lovbud, f. eks. om klædedragt o. s. v. M. ønsker befolkningstilvækst, navnlig af hensyn til byerhvervene, og søger at give tilskyndelse hertil ved ungarleskat, ved hittebarnsforsorg o. l., ligesom man søger forbyrdes og omstrejferes arbejdskraft gjort samfundsnyttig gennem organisation af fængsler. (Litt.: Eli Heckscher: Merkantilismen, 1931, I—II). J. V.

mes, oprindelig flettet rygkurv, i middelalderen rummål for sild, kul m. m. 1 læst = 12 td. var sandsynligvis = 24 små eller 15 store m. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 198, Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 126, II, s. 54 f., 234). S. A. A.

mesolitisk, adjektiv til *mesolitikum* (mellemstenalderen), der er en europæisk betegnelse for den del af stenalderen, som ligger mellem palæolitikum og neolitikum. Mesolitikum svarer i Danm. til ældre stenalder. (Se Ertebøllekultur, Gudenåkultur og Maglemosekultur). C. J. B.

messe, efter kat. lære den ublodige fornyelse af Kristi blodige korsoffer. Efter en *indledende del* bestående af introitus (indgangsvers), det nifoldige Kyrie eleison (Herre forbarm dig), gloria in excelsis (ære være Gud i det høje), kollekt, epistel, evangelium og trosbekendelse følger messens 3 hoveddele: *offertorium* (frembærelse af offergaverne brød og vin), *forvandlingen* af brød og vin til Kristi legeme og blod, hvorved ofret fuldbyrdes, og *kommunionen*

(offermåltidet, altergang). Messeofrets frugter kan tilvendes bestemte levende eller døde, se sjælemesse. De bønner og læsninger, der ledsager messeofrets frembærelse, er på lat. Prædiken var derimod altid på modersmålet. Første ord i *introitus* giver ofte navn til messen og vedk. søndag, f. eks. oculi, d. v. s. 3. søndag i fasten, hvor messen begynder med dette ord. Læses messens tekst, kaldes den stille messe (glda. tiende messe), synges den, kaldes den højmesse. Messeofret frembæres kun om morgenen eller om formiddagen. Reformatorerne forkastede læren om messeofret. Den lutherske højmesse er bygget over den kat. messes indledende del. Efter reform. blev m. benævnelsen på præstens sang foran alteret. (Litt.: Rauschen: Lærebog i den katholske Religion, III, 1915, Peter Schindler: Sakramenterne, 1934, samme: Liturgi, 1928.) C. L. N.

mester, af lat. magister, brugtes i ældre tid som titel for de personer, især kirkens folk, der havde taget magistergraden, se magister. Det var desuden en almindelig anvendt titel for skarpretteren, *mestermanen*. J. H.

mesterman, se bøddel.

midfaste, torsdagen for midfaste søndag, 4. søndag i fasten, »laetare«. E. K.

midsummergæld, en middelalderl. afgift af købstadgrunde, der nævnes allerede i det ældste da. brev 1085, og siges at være en årlig pengeydelse, der gives af byggegrundene eller husene. (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 145 ff., William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 575 ff., Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rethistorie, 1940, s. 422, Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, III, 1926—45, jvnfr. arnegæld). S. AA.

midtsuler, se suler.

Mikkelsdag, *Michaeli*, ²⁹/₁₀, opkaldt efter ærkeengelen Mikael. Han skal efter en pest i Rom have vist sig på denne dag. Som kirkelig festdag blev den afskaffet i Danm. 1770. M. var tidligere betalingstermin. E. K.

Mikkelsgilde var i Norden bøndernes store afsluttende hostfest ²⁹/₁₀ på ærkeenglen Mikael's helgendag. I middelalderen regnedes hosthelg fra st. Olufsdag ²⁹/₇ til Mikkelsdag ²⁹/₁₀, og Mikkelsdag var i Danm. lige til 1770 en af de store kirkelige højtidssdage, takkefest for årets grøde. Desuden var den betalingstermin (»kredit til Mikkelsdag«) og tidspunkt for tjenestefolks tiltræden af ny stilling. (Litt.: August F. Schmidt:

Gildeleksikon, 1950, H. Ellekilde: Danske Højtidskikke, 1943, Nord. kult., XXII, Årets højtider, 1938). H. G.-N.

mikrolit, trekantet eller slank bladformet flintspids, tilhugget af en ganske lille flække, mikrofælken. M. er karakteristiske for og optræder i stort tal i visse mesolitiske (s.d.) kulturer. Det antages, at de har tjent som spidser og modhager til pile og lette jagtskyd. (Litt.: Th. Mathiassen: Danske Oldsager, I, 1948, nr. 76 ff.). C. J. B.

mil. Ved lov ¹⁹/₂ 1861 er 1 mil fastsat til 12000 alen = 7,53248 km., 1 somil = 11821 alen = 1 geografisk mil = 11820 alen = 7,42044 km. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 219). S. AA.

milepenge. Afgift af vognmænd og fragtmænd. Den var et led i konsumtionen (s.d.) og svarede af vognmænd, der udlejede heste og vogn til rejsende eller drev fragtkørsel. Afgiften var på 4 sk. pr. mil for hvert par heste (forhøjet 1803 og 1806, hver gang med ¹/₈). Den ophævedes ved plakat ¹⁵/₈ 1829 (Litt.: J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 233 f., V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik, IV, 1880, s. 353 f.). H. N.

milit's betegnede oprindelig hele krigsmagten, efter de hvervede hærs fremkomst kun opbud fra by og land til hjemstavnsforsvar (Bornholms Værn). I krigen mod hansenstæderne, Sverige og England 1807—14 formeredes m. til sikring mod strandhugst o. l. G. NO.

militærarkiver, se Hærens Arkiv, Landmilitærelaten, Søetaten.

militære regnskaber. Over disse, der nu beror i RA., foreligger en i Meddelelser fra Rentekammerarchivet, 1878, s. 107—152, trykt registratur, omfattende regnsk. og regnsk.sager for tiden 1533—1762. Samlingen er senere blevet noget suppleret og ændret. Sagerne fra grevefejdens tid er udførligt registrerede eller refererede i Da. Mag., 4. r., III, 1871.—Foruden regnsk. fra de forsk. krige, herunder også vedr. hjælpetropper til udlandet, skal navnlig fremhæves regnsk. for de mange fæstninger, hvorunder også landetatens tojhusregnsk. og regnsk. for Gjethuset (d. v. s. kanonstøberiet i Kbh.) opføres. H. H.-T.

militære reskripter, se reskripter.

minde. På Als kunne en yngre søn til ind i 1700-årene ved skifte få overladt et mindre areal på nogle skæppers udsæd fra fædrengården. Dette areal kaldtes mindejord, og det gaves enten på åremål eller på livstid, men således at jordstykket ved mindebesidderens død altid faldt

tilbage til den ejendom, hvorfra det i sin tid var udskilt. (Litt.: Max Sering: *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage*, 1908, s. 174). P. K. I.

mindremand, se tremarksmand.

Ministerialtidende, se love.

Ministeriet for hertugdømmet Slesvig. Det slesvig-holsten-lauenborgske Kanc. blev ophævet i 1849, og i den følgende tid blev Sønderjylland regeret af den blandede bestyrelseskommission for hertugdømmet Slesvig, fra ¹¹/₇ 1850 af Tillisch som overordentlig regeringskommissær. Først den ⁵/₃ 1851 oprettedes et særligt ministerium for hertugdømmet Slesvig, der overløst styret af den omstridte landsdel. De finansielle sager sorterede dog under Finansministeriet, ligesom også enkelte andre forhold hørte under myndigheder, der var fælles for hele monarkiet. Den sidste minister blev afskediget ¹⁸/₁₁ 1864, ministeriets øvrige personale ²⁸/₁₀ samme år. En betydelig del af arkivet blev afleveret til Preussen i h. t. Wienerfreden, men ved arkivudvekslingen i 1936 blev det tilbageleveret med undtagelse af kopibøgerne og sager af aktuel, retslig betydning. (Litt.: G. N. Kringsbach: *Den civile Centraladministration 1848—1893*, 1894, s. 220—238). J. H.

minoriter, »de små brødre«, kendingsnavn for *franciskanerne*. Specielt tales fra 1517 om m. som den strengere gren af ordenen, de såkaldte »reformerede« franciskanere B. K.

minuskler er i modsætning til majuskler (s. d.) en firlinieskrift med overlængder og underlængder. Mens de ældre skriftformer var majuskler, fremkommer fra 4. til 6. århundrede forsk. minuskelskriftformer, oprindeligt som kursivskrift (s. d.), senere også som bogskrift. Ca. 800 opstod den *karolingiske minuskel*, der er udgangspunktet for alle nyere vesteuropæiske skriftformer. (Litt.: *Nordisk Kultur*, XXVIII, *Palæografi*, 1943). E. K.

misericordie. Af lat. misericordia, medlidenhed. Et lille reservesæde anbragt under klappen på korstole, således at tjenstgørende gejstlige under de lange oplæsninger kunne finde en nødtorftig hvile, når sæderne var slået tilbage. E. M.

missale, den bog, hvori messens bønner og læsninger findes. C. L. N.

modbog. Retsforskrift eller politifrdn. for fiskerlejerne ved Øresund i middelalderen. M. fremtræder efter formen som en instruks for vedk. kgl. embedsmand, men hvilede iøvrigt på

aftaler med hansestæderne. Kendes i redaktioner fra dronning Margrethes til Frederik I.s tid. Hansestæderne udstedte også selv m., bl. a. for Dragor. (Litt.: Dietrich Schäfer: *Das Buch des Lübeckischen Vogts auf Schonen*, 1887, *Hansische Geschichtsblätter*, 1888, s. 173—80 og 1897, s. 229—38, Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Rets-historie*, 1940, s. 118—20 og C. Nicolaisen: *Dragor i Middelalderen i Fra Arkiv og Museum*, II, 1903—05, s. 340—41, 344—50). H. R.

modelbøger, se matriklen af 1688.

modersyge, gl. folkeligt navn for hysteri, som man tidligere fejlagtigt mente stammede fra livmoderen. E. G.

Modestus et Vitus, se Viti dag, st.

Mollerske stamtavler og samlinger. Genealogen, rektor i Flensborg O. H. Moller (1715—96) udgav 1744 sin faders *Johs. Mollers Cimbria litterata* (se forfatterleksika), men arbejdede til sin død med supplement hertil; s. fylder 12 bd. og findes i Kgl. Bibl. Sit livsværk nedlagde han dog i en stor samling ane- og stamtavler, der desværre er spredt; de findes i Kgl. Bibl., RA., Byarkivet i Flensborg (i Deutsches Haus), Museet i Meldorf og i håndskriftsamlingen på Breitenburg. Kgl. Bibl. har desuden afskrifter af en del af de i Flensborg værende samlinger. Stamtavlerne er delvis registreret i Albert Fabritius og Harald Hatt: *Haandbog i Slægtsforskning*, 1943, s. 349 f. og i *Zeitschrift der Zentralstelle für Niedersächsische Familiengeschichte*, XIII, 1931. I Flensborg Byarkiv findes et alfabetisk personregister til den del af samlingerne, der opbevares der. A. F.

molskind, af engelsk moleskin = muldvarpeskind. Tykt, tæt, opkradset bomuldsstof. Også kaldet *engelsklæder*. E. A.

monita, lat., formaninger, bruges især om biskoppens m., som blev oplæst på landemoderne. De kaldes også *synodalmonita*. Beretninger om landemodets forhandlinger med dertil hørende m. findes indført i landemodeprot. i LA. og blev også sendt rundt til præsterne, hvorfor afskrifter heraf ofte kan findes i præstearkiverne, f. eks. i *libri datici* (s. d.). Jvnfr. landemoder. J. H.

monolit, ordret betydning: enkeltsten; betegelse for obelisker, bautasten, sarkofager, udhugget i een sten o. l. På da. hyppigst anvendt om rom. vinduesoverligger, udhugget i buform i en enkelt sten. AA. R.

monsieur, fransk, hr., bruges i 1700-årene om mænd, der socialt står højere end den alm.

bonde eller borger, f. eks. om studenter eller degne. Forkortes M^r.

J. H.

monstrans. I m., der i middelalderen ofte havde form af en glascylinder, flankeret og kronet af tårne og spir, *udstilles* på visse tider det efter kat. lære til Kristi legeme forvandlede alterbrød (hostien) til tilbedelse på alteret og *bæres i procession* på *Kristi legemsfest*. Bortset fra disse lejligheder *opbevares* Herrens legeme under brødets skikkelse i *ciboret*, der i middelalderen havde plads i *sakramentshuset* (*monstranshuset*), et større, oftest spirformet skab med døre af gitterværk.

C. L. N.

mor, vatret stof af silke eller kameluld. Glat, stribet eller blomstret. Undertiden med indvævede metaltråde (guld- og solvmor). E. A.

mord betegnede i ældre juridisk sprog forsættigt manddrab, som var kvalificeret ved, at gerningsmanden bagefter fragik, at han havde begået det, eller ved at drabet var begået lønligt, med forgiftede våben eller på anden foragtelig måde. I tiden før D.L. udvidedes begrebets indhold, og en senere tid har set det for m. karakteristiske træk deri, at det var begået med overlæg. Hverken straffeloven af 1866 eller 1930 benytter udtrykket m.; men endnu straffeloven af 1866 opretholdt forsåvidt den gamle sondring mellem m. og forsættigt drab, som den for overlagt drab ikke kendte til anvendelse af anden straf end dødsstraf. S. I.

morgengave, brudgommens gave til bruden morgenen efter bryllupsnatten. Forekommer i talrige ældre retsordener og ses også at have været anvendt i Danm. i middelalderen. Størst betydning fik m. dog i 1500-årene. På denne tid anvendtes den som enkeforsørgelse, idet enken var berettiget til at udtage sin m. forlods af boet. En frdn. af 1582 fastslog imidlertid så snævre grænser for størrelsen af m., at den mistede sin betydning i så henseende. Adgangen til at give m. opfattedes i senere tid som et adeligt priv., og grundloven af 1849 medførte derfor, at adgangen til gennem m. at skabe et særeje for hustruen bortfaldt. (Litt.: Stig Juul: Fællig og Hovedlod, 1940, s. 262 f. m. fl. steder). S. I.

Mortens dag, se Martini.

Mortensgilde afholdtes i Norden aftenen for den franske helgen biskop Martin af Tours dødsdag ^{11/11}. Fra denne dag regnedes i Mellem-europa vinterens begyndelse, og den fejredes med spise og drikke. I Tyskland blev gåsen hovedret, og gåsespisning var allerede o. 1550—1800 uhyre udbredt i Danm. og det sydvestlige

Skåne i adelige og borgerlige kredse; først senere kom Sverige med. Sagnagtigt fortalles, at gæssene skulle lade livet Mortens aften, til straf fordi de ved deres gækken havde røbet St. Morten, da han skjulte sig for at undgå at blive valgt til biskop. (Litt.: H. Ellekilde: Danske Højtids-skikke, 1943, Aug. F. Schmidt: Gilde-leksikon, 1950, Martin Nilsson i Arv, VI, 1950).

H. GR.-N.

morter, skyts, der udskyder et projektil i en meget krum bane, således at man derved kan skyde f. eks. ind bag en vold eller lignende. M. (ofte kaldet *fyrmorser*) fremkom i 1500-årene, men blev først mere alm. henimod 1700. A. H.

mortificere, kende død og magtesløs, navnlig om ærefornærmelser, men også om gældsbreve og andre værdipapirer. I sidste tilf. ophører det pågældende dokument at være bærer af den fordring, det angår. Mortifikation af gældsbreve omtales i da. lovgivning første gang i en frdn. af 1690, men forekom før den tid i praksis. Mortifikation af ærefornærmelser, der ligeledes var udviklet gennem retspraksis, fik først legal hjemmel i presseloven af 1851. S. I.

mosefund. En vigtig kilde til forståelse af forhist. kulturforhold er mosefund, idet man her finder sagerne langt bedre bevaret end i f. eks. ler og sand. M. udgør dog ikke nogen sluttet fundklasse, men omfatter både tilfældigt tabte sager eller består af dyr og mennesker, der er druknet i de fordums søer og sumpe, bopladser, der er blevet dækket af mosen ved senere vandstandsstigninger, samt forsættigt nedlagte depoter (se depottfund) og offerfund (se votivfund, mosepotte). C. J. B.

moselig. Betegnelse knyttet til fund af mennesker i moser, hvor det sure mosevand har bevaret den døde og ofte klæderne til vore dage. Sådanne fund, der især kendes fra Jylland og Nordvesttyskland, stammer hovedsagelig fra ældre jernalder. I mange tilfælde kan det ses, at der er tale om forsættigt nedlæggelse, antagelig af folk, der har forbrudt sig mod datidens love. (Litt.: Nat. Mus. Arbm., 1947, s. 57). C. J. B.

mosepotte, arkæologisk betegnelse for lerkar, der forsættigt er nedsat i oldtiden i en sø eller mose. I reglen ligger der bestemte religiøse forestillinger bagved, idet karret har indeholdt et mad- eller drikoffer. Sådanne fund kendes i større tal kun fra begyndelsen af yngre stenalder og ældre jernalder (Litt.: Aarb.n.O., 1947, s. 270 ff.). C. J. B.

muldfjæl, se plo v.

Mullerupkultur, se Maglemosekultur.

multum, blødt, letvægtet ild- eller bomuldsstof, opkradset på den ene, eller på begge sider.

E. A.

mumme, en slags stærkt ekstraktigt öl, som første gang bragtes i handelen i 1492 af bryggeren Christian Mumme i Braunschweig.

S. S.

munk og nonne, se tagsten.

munkeskifte, se skiftegang.

munkesten, middelalderl. mursten, alm. størrelse ca. 28 × 13 × 9 cm, men betydelige variationer kendes. Farven i reglen dybrod, men hvis leret har været kalkholdigt, blev de gule (Norrøjløland) eller flammede, mange blev sortbrændte. Kunsten at brænde teglsten blev i 1160'erne fort til Danm. fra Lombardiet, hvor man først anvendte afrensede brokker fra antike teglstensbygninger, senere selv brændte sten, men efterlignede den riffelhuggede overflade, som afrensningen havde medført. Dette genfindes på da. teglstensbygninger fra rom. tid, i periodens slutning som ganske fine linier, der kan være trukket i leret inden brændingen og undertiden dækkes af glasering. I got. tid dannedes fint profilerede *formsten* til profiler (s. d.) og ribber. (Litt.: M. Clemmensen: Slægtskabet mellem lombardisk og dansk Teglstensarkitektur i Aarb. n.O., 1922, s. 267 ff.).

AA. R.

Museumsforeningen. 1929 stiftedes Dansk kulturhistorisk Museumsforening, hvoraf ethvert da. kulturhist. museum kan være medlem. Foreningens formål er at fremme disse museers ideelle og praktiske interesser og indbyrdes samarbejde. Dens formand er medlem af det ministerielle museumsnævn, ligesom han er medlem af styrelsen for Dansk historisk Fællesforening, i hvilken forening ethvert af M.s medlemmer også er medlem. Referater af M.s årsmøder fremkommer hvert år i Fort. og Nut. Foreningen har udgivet *Danske kulturhistoriske Museer*, 1939; fra 1950 udgiver den årbogen: *Danske museer*.

P. H. K.

Musikhistorisk samling, Bredgade 68, Kbh., åbnedes 1898 og er en selvejende institution med statstilskud. Den omfatter såvel da. som udenlandske musikinstrumenter, desuden en musikhist. billedsamling (ca. 35 000 stk.), et arkiv, indeholdende mss., breve, fotografier m. m., samt et bibliotek, fortrinsvis af instrumental-litteratur (udlån gennem Statens Bibliotekstilsyn). Museet afholder årligt 6 gratis koncerter med hist. instrumenter. Katalog fra 1909. På Carit Etlarsvej 3, Kbh. findes *Carl Claudius'*

musikhistoriske samling med gl. da. og udenlandske musikinstrumenter, ialt ca. 700 numre, nodearkiv og bibliotek (stor missalesamling). Museet, der er en testamentarisk gave til staten, åbnedes 1951. Katalog fra 1931.

H. ST.

musket var o. 1600 betegnelsen for en særlig type soldatergeværer, der netop da blev meget udbredt. Karakteristisk for m. var dens tunge pibe med et kaliber på omkr. 20 mm, hvilket nødvendiggjorde brug af *musketgaffel*, samt en flad kolbeform. Den m.-bevæbnede soldat kaldtes *musketer*, hvilket efterhånden gik over til blot at betyde infanterist, ligesom m. kom til at betegne det alm. fodfolksgevær.

A. H.

musselin, oprindelig stof fra Mosul i Indien. Omtalt af Marco Polo: »her i Mosul laves alle de stoffer af silke og guld, der kaldes Mosulin«. Senere meget fint, blødt uldstof. Findes også som bomulds Musselin.

E. A.

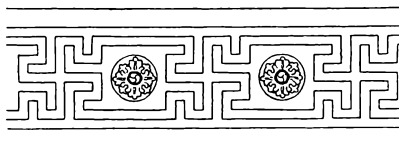
Mynsters samlinger. Lægen Carl Mynster (død 1903) efterlod en række personalhist. samlinger, som arvingerne i 1924 skænkede RA. De findes nu i dettes håndskriftsamling i gruppen »Personalhistorie. Almindelige samlinger«. Af M.s. kan nævnes samlinger vedr. da.-norske examinati juris (2 kasser) og vedr. læger og apotekere (4 kasser) samt registre til inskriptionsprot. for livrentesocietetene af 1747 og 1757 (2 kasser). Begge disse registre er efter afleveringen til RA. blevet reviderede og supplerede.

H. H-T.

mysterier er de middelalderl. religiøse skuespil, der i emnevalg byggede på skriften eller helgenlegenderne. Senere udvidedes betegnelsen til også at omfatte andre skuespil, og man sonderede da mellem hellige og profane m. Fra da. litt. kendes Dorotheæ Komedie, bearbejdet af Christiensen Hansen, rektor i Odense 1531. (Litt.: De tre ældste danske Skuespil, udg. af S. Birket Smith, 1874).

B. K.

mæander, fortlobende ornament, bestående af vinkelhager, »à la grecque-bort«; har navn

Mæander. A la grecque bort.

efter den stærkt bugtede Mæandros flod. Findes i ægyptisk kunst, måske som en spiral omsat i vævteknik, stærkt benyttet i græsk ornamentik og senere i mange stilperioder.

AA. R.

møllebøger. se matriklen af 1688.

møller. Antagelig har møller været kendt her i landet fra o. 400. De første m. var vandmøller af den type, der senere kaldtes skvatmøller (s. d.). I midten af 1100-årene kom de første, større vandmøller til Danm. Den ældste møllelovgivning findes i landskabslovene. I konkurrencen med de store m. måtte skvatmøllerne bukke under; de blev endelig forbudt o. 1580. Forbudet kom dog ikke til at gælde landsdelene øst for Øresund og Bornholm.— Det var kirkens og rigets stormænd, der byggede de første store m. Valdemar IV. gjorde en kraftig indsats for møllebygning, og i 1400-1500-årene fulgte herremændene efter. Møllerens indtægt var fra de ældste tider *toldkornet*, en bestemt del af kornet, der med et toldkar toges af hver skæppe korn, der formaledes. — Allerede i matriklen af 1664 blev m. ansat til *mølleskyldshk.*, i reglen gav de halvt af deres htk. i forhold til selvejerbonden, uanset om der var avl til møllen. Ved matriklen 1688 blev m. omtakseret, idet der toges hensyn til antallet af møllegæster og møllens formalingssevne. På Sjælland synes man at have ansat mølleskylden til $\frac{1}{4}$ af det indtjente toldkorn. Mølleren betalte halvt af mølleskylden, hvis han selv vedligeholdt møllen, ellers helt. (Samtlige m. findes i matriklerne, udførlig omtale i markbøger og modelbøger samt for Sjællands vedkommende i »møllebogen«) — M. havde i reglen en ret fast kundekreds, idet fæstebønderne havde pligt til at søge bestemte m., mens selvejerbønderne frit kunne vælge, hvilken m. de ville søge. Denne regel gjaldt i kongeriget, men ikke i hertugdømmerne, hvor der var *møllevang*, d. v. s. det var retsligt fastlagt, hvor enhver gård skulle lade mæle. — Omtaksering kunne finde sted, og vindmøller, der efterhånden oprettedes, takseredes efter formalingssevne. Hvis nyoprettede m. tog kunder fra eksisterende m., fik de gl. m. afkortning i mølleskylden. — Efter en nedgangsperiode i 1600-årene, begyndte det aller at gå fremad fra ca. 1750. Opgangen tog fart samtidig med de store landboreformer. I begyndelsen af 1800-årene blev det klart, at de eksisterende, nærmest priv. m. ikke kunne klare formalingen, og frdn. af $\frac{3}{8}$ 1825 gav da visse lempelser, så der lettere kunne oprettes nye m. og de eksisterende udvides noget. Frdn. af 1825 var dog ikke nok, og 1852 — før den almindelige næringslov — kom møllenæringsloven, der fra $\frac{1}{1}$ 1862 gjorde mølleriet til et frit erhverv. — Antallet af m. steg herefter meget stærkt; særlig blev der bygget en

mængde vindmøller. Antallet voksede til o. begyndelsen af 1900-årene, da de store valsemøller og de elektriske drevne kværne på gårdene efterhånden gjorde flere og flere m. overflødige (Litt.: Steen B. Bocher: Vandkraftens udnyttelse i det sydlige Nørrejylland for og nu, 1942, samme: Vandmøller i Ribe amt, 1944). ST. B.

mønning, sine steder også kaldt *rygling*, *rygning*, tagrygning. I ældre tid var m. på bondebygningerne gerne dækket enten med løs halm, lyng o. l., der blev holdt på plads af to og to sammenkoblede træstykker, de såkaldte krager (s. d.), eller med græstørv, sine steder kaldt *mønsadder*, eller hedetørv, der i al fald i gavleenderne var pindet fast. Mens torvemønningen i vor tid først og fremmest er kendt fra landets træfattige, vestlige egne, er m. med krager hjemmehørende på øerne og i det østlige Nørre- og Sønderjylland, hvor torvemønninger på den anden side dog langt fra er ukendte. Undertiden har man også mønnet med ler, sammenblanding af halm, tang o. l., eller med halm o. l. med et lerlag ovenpå. Jvnfr. tag. SV. J.

mønsk, dialekten på øen Møn med Baago, stemmer i hovedtrækkene overens med lollandsfaldstersk (s. d.). A. B.

mønsterskrivere er i soelaten ansatte embedsmænd, under hvem særlig flådens faste mandskab (delt i 2—4 divisioner) hørte, og som havde dettes forplejnings- og lønningsvæsen under sig. Navnet stammer fra, at de havde med mønstring af folkene at gøre. I Struensee-tiden var mønsterskriverne erstatte af divisionskvartermestre. En række kontorer i Admiralitets- og Kommissariatskoll. (s. d.) havde navn efter m.: 1. divisions mønsterskriver o. s. v. H. H. T.

mønstring. Eftersyn af tropper. Soldaterne passerede enkeltvis forbi m.-herrerne, nævnte navn m. m. og foreviste våben, mundering og hest. Foretoges ved antagelse af nye afdelinger, samt hel- og halvårligt. Til brug ved m. udfærdigedes m.-ruller, hvoraf flere er bevaret allerede fra 1500-årene. Hjemsendte værnepligtige, udstationerede heste m. m. kan indkaldes til m. (Litt.: E. Madsen: Studier over Danmarks Hærvesen i 16de Aarhundrede. Hist. T. 7, r. I, 1897—99, Militært Tidsskrift, 1898—1902). G. NO.

mønstringsruller. Herved forstås i almindelighed fortegnelser over mandskab, samlet til *mønstring*, d. v. s. eftersyn, om afdelingerne er fuldtallige, udrustningen i orden o. l. Arkivalsk bruges ordet navnlig om forsk. i Da. Kanc. for 1660 beroende fortegnelser over dem af landets

befolkning, der var pligtige at holde rustning, det være sig adel, bonde eller borger. For årene 1535—63 findes 2 pk. »Mønstringsruller og rostjeneste-taxeringer« (rostjeneste, s. d.), for 1574—1652 (div. år) »Rostjeneste-taxeringer på adelen« og for 1583—1639 (div. år) »Mønstrings-ruller over borgerskabet«. Forsk. m. findes ligeledes i Ty. Kanc., indenrigske afdeling, i Krigskoll. og i militære regnsk. H. H. T.

Mont- og Medaillesamlingen var et særligt kabinet i Frederik III.s Kunstkammer (s. d.); det nyordnedes 1780—84 på Rosenborg. Med den frie forfatning overgik Myntkabinettet fra kongen til staten og overflyttedes 1867 til Prinsens Palæ, hvorved navnet moderniseredes til Den kgl. Mont- og Medaillesamling. 1892 inddroges samlingen i Nat. Mus., hvor den fra 1920 udgør 6. afdeling. Se vejledninger 1950 og 1952 samt Nordisk numismatisk Årsskrift, 1937, s. 121 ff.

G. G.

møntrug. Jysk betegnelse for den første kær rug, der såedes i nygødet jord og derfor gav godt udbytte; m. såedes i reglen efter byg eller boghvede og kaldtes også *gøderug*. (Litt.: Pontoppidans danske Atlas, V, 1769, s. 660, G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, V, 1808, s. 257, H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, 2. oplag, 1898, s. 209, Aar bog for dansk Kulturhistorie, 1893, s. 140). C. R. H.

møntsegl, se segl.

møntvæsen. De ældste mønter blev slået i det vestlige Lilleasien ca. 700 f. Kr.; i de flg. århundreder sloges mønt i ca. 2000 græske stæder. Græske mønter, der ofte er små kunstværker, forekommer så godt som ikke i Norden. Romerne har først præget mønt fra 269 f. Kr.; mange fund af mønter fra romersk kejsertid og låneord som *mønt* (moneta), *pund* (pondus) og *øre* (aureus) vidner om handelsforbindelser med Skandinavien. I Danm. begynder udmøntningerne i 800-årene, med kongenavn dog først fra Svend Tveskæg. Den gl. nordiske møntregning efter *mark* = 8 *øre* = 24 *ortug* = 240 (eller 288) *penninge*, hvoraf kun penningen udmøntedes, afløstes i 1300-årene af den lybske møntregning efter *mark* = 16 *skilling* = 192 *penninge*. Kort efter 1500 kom hertil *daleren*. 1541 sattes første gang værdibetegnelse på mønterne. Årstal forekommer enestestående 1234, iøvrigt fra 1496, dog med undtagelser endnu i 1700-årene. Sølv møntfod var enerådende lige til 1873 (selv om guld mønter jævnlig sloges udenfor møntsystemet), derefter guld møntfod til 1914 (1931). Mønter sloges med håndstempler med hammer og ambolt helt ind

i 1700-årene, men prægemaskiner (valseværk) var dog allerede indført under Frederik II (spindelpresse under Frederik III og Uhlhornspresse under Christian VIII). (Litt.: A. Luschin von Ebengreuth: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit, 1926, Ferdinand Friedensburg: Münzkunde und Geldgeschichte der Einzelstaaten des Mittelalters und der neueren Zeit, G. von Below und F. Meinecke: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, Abt. IV, 1926, Friedrich Frhr. v. Schrötter: Wörterbuch der Münzkunde, 1930. — Svend Aakjær: Mont, Nord. Kult., XXIX, 1936, afhandling af P. Hauberg om Danm.s møntvæsen indtil 1481 i Vid. Selsk. Skr., 6. r., hist. og filos. afd., V, 1, 1900 og V, 3, 1906 samt i Aarb. n. O., 1884, s. 217—374 og 1886, s. 135—189, J. Wilcke: Renæssancens Mønt- og Pengeforhold 1481—1588, 1950, samme: Christian IV's Møntpolitik 1588—1625, 1919, samme: Møntvæsenet under Christian IV og Frederik III i Tidsrummet 1625—1670, 1924, Axel Nielsen: Specier. Kroner. Kurant, 1907, J. Wilcke: Kurantmønten 1726—1788, 1927, samme: Specie-, Kurant- og Rigsbankdaler. Møntvæsenets Sammenbrud og Genrejsning 1788—1845, 1929, samme: Daler, Mark og Kroner 1481—1914, 1930, samme: Daler, Mark og Kroner 1481—1914, 1931, H. H. Schou: Beskrivelse af danske og norske Mønter 1448—1814 og danske Mønter 1815—1923, 1926. — Numismatisk Forenings Medlemsblad, I—XIV, 1916—36, fortsat i Nordisk numismatisk Unions Medlemsblad, 1936 ff. Nordisk numismatisk Årsskrift, 1936 ff. G. G.

Nacara, stærkt rød farve.

nam betegnede i ældre retssprog domhaverens ret til at bemægtige sig noget af domfældtes (undertiden også andres) løsøre, når hans krav ikke blev opfyldt. Formålet hermed var at udøve en vis tvang over for den pågældende, idet namtageren i reglen ikke blev ejer af godset. Efter D. L. medførte n., at ejendomsretten til godset erhvervedes af namtageren, omend med forbehold af ejerens ret til at indløse det med det samme. I tidens løb blev reglen imidlertid den, at godset skulle sættes til offentlig auktion. s. i.

nanking, oprindeligt naturfarvet, gult bomuldstof fra Nanking, Kina. Senere efterlavedes stoffet i England. E. A.

nannest, naturalieydelser til præsten og degnen,

der hører til de såkaldte småredsler (s. d.). De består som regel i æg, kage eller brød; ordet betyder oprindelig dagkost (af *nat*, døgn og *nest*, kost, beslægtet med nære, næring), og afgiften er sikkert meget gl. (Litt.: Jac. Mandix: Dansk Landvæsensret, I, 1813, s. 451). S. AA.

nathold, afgift af naturalier som underhold til kongen (*procuratio regis*, kongens forsyning, *servitium noctis*, nats tjeneste) i et vist antal døgn under hans ophold på stedet på rejser omkring i landet. De ældre historikere (Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 149 ff., Kr. Erslev, Valdemarernes Storhedstid, 1898, s. 79 ff., 148, 154 ff.) anså stud (s. d.) som afløsning for n., men Sture Bolin anser den som en skat, der står i forbindelse med ledingen (Ledung och frälse, 1934, s. 70 ff.). Den ældre opfattelse fastholdes dog af Poul Johs. Jørgensen (Da. Retshistorie, 1940, s. 267 ff., 357, 407 f.).

S. AA.

Nationalbanken. Danmarks Nationalbank grundlagdes 1818 som afløser af *Rigsbanken*. Denne, der siden 1813 havde været landets seddelbank, havde været en statsinstitution. N. ejedes derimod af alle grundejere med en vis bankheftelse. De styrede den gennem et repræsentantskab, på hvis valg regeringen havde en væsentlig indflydelse. Banken fik kgl. oktroj på seddeludstedelse, men bortset fra et vist tilsyn fra regeringens side blev banken uafhængig af den, hvad der gav garanti mod statslig udnyttelse af seddelpriv. I en årrække førte banken en skarp deflationspolitik, og det lykkedes i 1838 at føre rigsdaleren i pari. 1840 kom de første dækningsregler, og 1845 blev solvindløseligheden genindført. 1875 erstattedes møntsorterne rdl., mark og sk. af kroner og øre, og møntfoden blev guld. Bankens oktroj er senere ændret noget, hvorved regeringskontrollen er blevet forøget. (Litt.: A. Rubow: Nationalbankens Historie, I-II, 1918—20). S. J.

nationale regiment kaldtes de udskrevne regiment i modsætning til de hvervede. Der skulle stilles en mand af et vist antal gårde eller td. htk. De første n. r. til fods blev oprettet 1614, og 1670 reorganiseredes rytteriet i n. r. fra rytterdistrikterne. N. r. ophævedes 1730, men genoprettedes 1735 ved fodfolket. 1765 indlemmedes de i de hvervede regiment, der fik hvertvet stamme, forøget med landsoldater. 1768—74 igen national-batailloner. 1803 ophævedes hvervningen, hvorefter alle regiment blev nationale (Litt.: K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark, I-III, 1909—26). G. NO.

Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Det, Hillerød, blev oprettet i henhold til et af brygger J. C. Jacobsen udstedt gavebrev ved kgl. reskript af 1878 i det efter branden 1859 genindrettede Frederiksborg slot. Det udgør en afdeling med egen bestyrelse af Carlsbergfondet og skal efter fundatsen »danne et Hjemsted for vækkende og mere omfattende Fremstillinger af fædrelandsk-historiske Minder fra Kristendommens Indførelse til den nyeste Tid«. Dets righoldige samlinger af hist. malerier, portrætter (navnlig af berømte da. personligheder), møbler og kunstindustrielle genstande er ordnet kron., men fremtræder samtidig som en festlig møblering af slottet. Til museet er knyttet et omfattende arkiv af tegnede og grafiske billeder, dels portrætter, dels hist. fremstillinger, en stor fotografisamling samt et håndbibliotek. Trykte kataloger (sidste udg. 1943) samt vejledninger. (Litt.: Det nationalhist. Museum paa Frederiksborg slot. Halvtreds Aars Virksomhed 1878—1928, 1928). J. P.

Nationalmuseet. Under dette navn blev i 1892 de forsk. samlinger, som efter 1849 havde fået plads i Prinsens Palæ, indordnet i en fælles organisation (se Fort. og Nut., XIV, 1942, s. 193—205). Ved Frederiksholms Kanal opførtes 1930—38 museets nye bygningskompleks, hvori det gl. Prinsens Palæ indgik (se Nat. Mus. Arbm., 1938, s. 5—15 og 1939, s. 5—18). Her har de 6 af Nat. Mus.' nuværende 7 afdelinger fået lokaler.

1. afdeling, der er begyndt som en del af Oldnordisk Museum (s. d.), omfatter samlingerne fra Danm.s oldtid, og herunder sorterer også fredningen af vore oldtidsmindesmærker, se naturfredning. (Litt.: Aarb. n. O.; Nordiske Fortidsminder; Acta archæologica; vejleder: Oldtiden, 1948).

2. afdeling, der også til 1892 var en del af Oldnordisk Museum, omfatter samlingerne fra middelalder, renaissance og nyere tid til 1660. Herunder hører også fredningen af mindesmærker fra hist. tid, ligesom »Det særlige Kirkesyn« og bygningsfredning (s. d.) samt »Kirkeværket« har tilknytning til afdelingen. (Litt.: Nationalmuseets 2. Afdeling siden 1892, 1908; årsberetninger 1911—23 i Fort. og Nut.; vejleder: Middelalder og nyere Tid til 1750, 1946; Danmarks Kirker).

3. afdeling. Dansk Folkemuseum (s. d.).

4. afdeling. Etnografisk Samling, der omfatter samlinger fra de ikke europæiske kulturkredse, blev 1849 udskilt fra Kunstmuseet som et selvstændigt museum og fik lokaler i Prinsens Palæ.

Det ældste og et af de største etnografiske museer i verden. (Litt.: Artikel af Th. Thomsen i »Nær og Fjært«, 1924; årsberetninger 1931 ff. i Geogr. T.; vejleder: Polarfolk og Indianere, 1948, Asia-tiske Kulturfolk, 1949, Tropiske Naturfolk, 1950).

5. afdeling. Antiksamlingen er oprettet 1826 som en særlig afdeling af Kunstmuseet, 1851 flyttet til Prinsens Palæ. Samlingen omfatter antikviteter fra Middelhavslandene. (Litt.: Antik-Cabinetet 1851, 1951, Vejleder: Orientalisk og klassisk Oldtid, 1948).

6. afdeling. Den kgl. Mont- og Medaillesamling, hvoraf enkelte dele stammer fra Kunstakademiet (s. d.), er oprettet 1780 med lokaler på Rosenborg, fra 1867 på Prinsens Palæ. Samlingerne omfatter da. og udenlandske mønter, medailler, jetons og pengesedler. (Litt.: Årsberetninger 1923—34 i Numismatisk Forenings Medlemsblad, fra 1935 i Nordisk numismatisk Aarskrift; vejleder: Orientaliske, græske og romerske Mønter, 1940, Mønter og Medailler, Middelalder og nyere Tid, 1950).

7. afdeling. Frilandsmuseet (s. d.).

Ang. Nat. Mus.' da. samlings arkiv, dets omfang og indretning se: Fortl. og Nut., XVII, 1947, s. 1—19. Nat. Mus. udgiver: Nat. Mus. Arbm., årligt fra 1928, desuden flg. serier (ikke årligt): Nat. Mus. gule bøger (vedr. ting i museet), Nat. Mus. blå bøger (vedr. ting udenfor museet), en etnografisk og en arkæologisk-hist. skrift-række. P. H. K.

Nationalmuseets haandskriftsamling. Nat. Mus. 2. afdeling ejer henimod 400 mss. af top. og arkæologisk indhold, væsentlig fra 1700- og 1800-årene; vigtige er især Vedel Simonsens samlinger (s. d.), et par samlingsbind med præsteindberetninger, *Mejborgs* samlinger, Abildgaards og N. L. Hoyens notesbøger, samt brev-samlinger fra Worsaae, Høyen, C. J. Thomsen og J. B. Löffler. (Delvis fortegnelse af Victor Hermansen i Fortl. og Nut., V, 1924, s. 55—68).

A. F.

natmænd. Folk, der i ældre tid udførte renovationsarbejder i de større købstæder. I reglen var de både *rakkere* og *n.* og hjalp bodlen ved dennes forretninger. De havde deres af magistralen fastsatte takster for at slæbe selvdøde dyr ud i *rakkerkullen* udenfor byen, tomme folks priveter, (s. d.) feje skorsten o. s. v., arbejder, der gjorde udoveren, ja, hans familie med, *uærlig* eller uren i samtidens øjne, hvorfor disse folk blev afskyet af den øvrige befolkning. (Litt.: F. Dyrland: *Tatere og Natmandsfolk i Danmark,*

1872, H. P. Hansen: *Natmændsfolk og Kjæltringer*, I-II, 1921—22).

H. P. H.

natstole, se stole.

nattroje. ¹⁾ Strikket kvindetroje, rød, grøn eller blå, i folkedragten båret under den ærme-løse bul. Anvendtes også som natdragt. ²⁾ lang-ærmet, strikket mands-undertroje. Strikkede silketrojer kendes fra 1600-årenes overklasse-mode. (Litt.: Gunnel Hazelius Berg: *Slickade tröjor*. Nordiska museets och Skansens årsbok, 1935, s. 87 ff.).

E. A.

naturalisation betegnede i D. L. optagelsen af udenlandske adelige i den da. adelsstand. Ved indfødsretten af 1776 indførtes en ny form for n., hvorved en udlænding erhvervede da. indfødsret. Den sidstnævnte form for n. kan siden grundloven af 1849 kun ske ved lov. (Litt.: Knud Larsen: *Indfødsretslovene*, I-II, 1948).

S. I.

naturalisationspatenter. Ved frdn. om indfødsretten ^{15/1} 1776 forbeholdtes adgangen til embeder indfødte undersåtter (d. v. s. kongerigets og hertugdømmernes) og »dem, som derved lige agtes«, og der gaves regler for, hvem der kunne opnå indfødsret eller naturalisationsbrev. Over disse breve haves i Da. Kanc. et bd. »Naturalisationspatenter« 1776—1847 med alfabetisk register og tilhørende sager. Sagerne giver gode personalhist. oplysninger om de pågældende personer.

H. H-T.

naturalløn. Tjenestefolk og husmænd fik undertiden en del af deres løn udbetalt i naturalier. Disse bestod for tjenestefolkene først og fremmest i kost og logi, husmændene fik i reglen også kosten, hvor de arbejdede. Naturallønnen kunne også bestå i korn og andre fødevarer, hør og uld, beklædningsgenstande som skjorter, strømper og træsko, undertiden i kreaturer, f. eks. lam. En særlig form for naturalløn var den såkaldte *lønnesæd*. Den bestod i, at en husmand eller tjenestekarl af en bonde fik overladt et stykke jord at dyrke og høste, han beholdt så selv hele udbyttet. Lønnesæden blev gentagne gange forbudt, men lod sig ikke afskaffe. (Litt.: F. Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste*, 1940, bl. a. s. 173—76, 233—38, 245 ff., 369 ff.).

G. O.

naturfredning går ud på — inden for visse områder af hensyn til forsk. kulturelle interesser — så vidt muligt at bevare naturen i dens oprindelige skikkelse. Loven herom nævner som fredningsobjekter: skønheds- og kulturmæssigt værdifulde og karakteristiske landskaber, sjældne planter, dyr og geologiske dannelser. Desuden fastslår den fredningen af alle jordfaste fortids-

minder, d. v. s. gravhøje, gravpladser, stendysser og bautastene, voldsteder o. l., gl. befæstningsanlæg samt ruiner, idet den iøvrigt henlægger til Nat.Mus.s afgørelse, hvad der nærmere skal forstås herved. Ang. den særlige nædning af gl. bygninger, se bygningsfredning. Som fredningsmyndigheder virker et i Kbh. og hver amtsråds-kreds udnævnt fredningsnævn, desuden et for hele landet fælles overfredningsnævn, et naturfredningsråd og en taksationskommission. Endvidere arbejder i nær tilknytning hertil Udvalget for Naturfredning og Danmarks Naturfredningsforening. (Litt.: Lov om Naturfredning af 7/5 1937 med Henvísninger og Sagregister ved G. Heide-Jørgensen, 1940, Dansk Naturfredning, Årbog for Danmarks Naturfredningsforening). P. H. K.

navigationsskoler. Undervisningsanstalter, på hvilke sømænd meddeles den teoretiske undervisning, der kræves for at tage styrmands- og skibsførereksamen. I Danm. oprettedes den første n. i 1619 i nuværende Holmens kirke. Den besøgte mest af flådens folk. 1685 oprettede Kbh.s Skipperlav en n., beregnet for koffardifarten. Den overtoges 1839 af staten, men overgik i 1844 til Foreningen til Sofartens Fremme, der stadig driver den. Der fandtes desuden n. i andre byer, først og fremmest i Svendborg, Marstal, Nordby, Bogo og Ålborg, af hvilke de to sidstnævnte siden er nedlagt. De da. n. er statsanerkendte og står under navigationsdirektorens tilsyn. K. K.

navneforandring. Slægtsnavnene var i ældre tid ikke nær så faste som nu, og først i 1828 blev det påbudt, at efternavnet skulle indføres i dåbsprotokollen. Indtil 1856 kunne faderen dog i alt væsentligt afgøre, hvilket slægtsnavn barnet skulle have. Først da blev det påbudt, at børn skulle have samme efternavn som deres fader. Det var i ældre tid med de usikre navneregler ikke nødvendigt at have bestemmelser om, hvordan n. kunne foretages. Almindelige jævne mennesker kunne uden videre antage det efternavn, der passede dem. Kirkebogen gav jo ingen oplysning om dette, og kun fornavnet var bindende. Da man havde fået faste slægtsnavne, kunne n. kun ske ved kgl. bev., udstedt af Justitsministeriet.

Antallet af slægtsnavne på -sen var vokset stærkt, og der opstod derfor et ønske om at få en del af dem erstattet med rigtige familienavne. Ved lov af 22/4 1904 blev der givet lettere adgang til n., idet enhver dansk mand eller kvinde ved øvrighedsbevis, udstedt af politimestrene, i Kbh. af overpræsidenten, kunne erhverve et nyt slægtsnavn for sig og sine børn under 18 år. Slægts-

navne, der var blevet forbeholdt inden 1/7 1905, og slægtsnavne, der erhvervedes efter dette tidspunkt, kunne man dog ikke få ret til gennem øvrighedsbevis. Loven gjaldt kun for 10 år, men er siden blevet forlænget. Den tidligere adgang til n. gennem kgl. bev. blev bevaret og benyttet stadig i ret udstrakt grad. Ved cirkulære af 26/6 1946 er der givet amlmændene bemyndigelse til at udstede de kgl. bev. i en række bestemte tilf. (Litt.: Fred. Nielsen, Axel Olrik og Johs. Steenstrup: Dansk Navneskik, 1899, Ib Lunoe: Dansk Personnavneret, 1944).

J. H.

navneskik. Mens det må antages, at personnavnet (s. d.) (*fornavnet*) er så gl., at det så at sige altid har eksisteret, er *efternavnet* (slægtsnavnet, s. d.) en senere foreteelse, som i oldtiden her i landet hyppigst dannedes ved at anvende faderens (evt. moderens) fornavn i ejeform, altså med tilføjet -s eller -son; man har dog også anvendt karakteriserende kendingsnavne, der hyppigt anbragtes foran navnet. Fra middelalderen kan man regne med, at kendingsnavnets anbringelse som sidste led er trængt igennem. Egl. slægtsnavne træffes først hos adelen i 1200- og 1300-årene, idet tilnavnene blev arvelige, men da frdn. af 1526 påbød adelen at antage faste slægtsnavne, havde endnu 2/5 af slægterne intet sådant navn. De kendingsnavne, adelen antog i h. t. denne frdn., var hyppigt dannede over våbenmærket (Huilfeldt); i løbet af de flg. århundreder fulgte — først i Sønderjylland, senere i kongeriget — den lærde stand og borgerskabet med i udviklingen, idet de især antog stednavne og professionsnavne som slægtsnavne; for de lærdes vedk. hyppigt i latiniseret (sjældnere græciseret) form, mens borgerne undertiden gav navnet ty. klang; som hovedregel kan gælde, at en mand antog et fast slægtsnavn, så snart han kom til Universitetet eller kom til at indtage en mere fremtrædende stilling. I slutn. af 1700- og begyndelsen af 1800-årene var det almindeligt, at de indkaldte soldater fik et efternavn efter den landsby, hvorfra de kom. I bondestanden har fadersnavnet (*patronymet*) været anvendt som ægte patronymikon, d. v. s. skiftende fra generation til generation lige til bekendtgørelsen om faste slægtsnavne af 1856, ja endnu længere, og det uægte patronymikon, d. v. s. det til fast slægtsnavn overgåede -sen navn, er endnu det hyppigst forekommende. (Litt.: Fr. Nielsen, Axel Olrik og Johs. C. H. R. Steenstrup: Dansk Navneskik, 1899, Rikard Hornby: Danske navne, 1951).

A. F.

Nebenbücher, se bibøger.

necrologium eller *obituarium*, *dødebog*, kaldtes i kat. tid den fortegnelse, der fortes i klostre og kapitler over vedk. stiftelses velgørere, for hvem der skulle læses forbønner eller foranstalttes afholdt sjælemesser og årtider. Sådanne n., hvoraf der i orig. eller afskrift er bevaret en del (f. eks. fra Lund, Roskilde, Vor Frue Kirke i Kbh.), er overordentlig vigtige kilder til middelalderl. specialhist. Ofte har de tillige kunsthist. betydning ved den udsmykning, der er givet dem. (Litt.: *Necrologium Lundense*. Lunds domkyrkas nekrologium, utg. av Lauritz Weibull, 1923, Lunds Domkapitels Gavebøger, udg. af C. Weeke, 1884—89). H. R.

nederfældig benyttedes i det gamle retssprog som udtryk for, at en retshandling skulle være uden virkning. Anvendtes også om en part i retssagen, der havde forspildt sin ret, f. eks. ved at udeblive trods lovlige indstævning. Også en dommer, hvis dom blev tilsidesat af overinstansen, betegnedes som n. S. I.

nederilders, nordjysk navn på bryggers (s. d.)
neg, **sidste** opfattedes i da. høstskik snart som en gl. kvinde, kaldet *den gamle eller kællingen*, snart som en gl. mand, *gammelmanden* eller *stodderen*. Ved opslåen af høstparskikken: karlen, der mejer, og pigen, der binder, opfattes s. n. som barn af mejer og binderske, *fisfader* og *fismoder* i det nordøstlige, *fokfader* og *fokmoder* i det sydøstlige Sønderjylland, og både *fisneg* og *fok* har da ligesom *drenge* i det indre Midtjylland været opfattet som negbarn. Ældst er formentlig opfattelsen af s. n. som gl. kvinde, midtpunkt i *skårgilde* eller *opskær* ved seglskæringens, senere mejningens, ophor og ved det store høstgilde (se *Mikkelsgilde*), hvor bindersken ofte personliggor s. n. og træder i dets sted. S. n. kan undertiden anvendes som *juleneg* til fuglene, men i visse egne af Danm. kendes anvendelse af s. n. som offerneg til Odin uden den sædvanlige personliggørelse af neget. Denne skik kendes på de sydda. øer, Bornholm, i Skåne og Bleking. (Litt.: H. Ellekilde: *Nordens Gudeverden*, II, 1926 ff., s. 777—786, 792—806, 890 f. og 893) H. EL.

neolitisk, adjektiv til *neolitikum* (nystenalderen, d. v. s. yngre stenalder), der er den europæiske betegnelse for det sidste hovedafsnit af stenalderen. Kulturelt dækker betegnelsen da. yngre stenalder. C. J. B.

nerst, uldent stof fra Naarden i Holland.

nervefeber, gl. navn for tyfus.

net. Under denne benævnelse indbefattes

mange forsk. redskaber, knyttet af garn. I snævrere forstand bruges ordet om rektangulære fiskegarn, f. eks. flyndernet, sildenet, der er forsynet med flåd og synk, og anvendes lodret stående i vandet (se sættegarn). H. R.

netgalge. Stillads til at tørre fiskeredskaber på. Kaldes også *netstøje*. I reglen består n. af pæle med naturgroede tvejer eller med påsatte knager, som o. l., hvorpå redskaberne hænges. Ved hvert fiskerleje findes *støjepladser* med sådanne netgalger. H. R.

netteldug. Lærredsagtigt stof, forarbejdet af nældetaver. Kendt fra yngre bronzealder (Voldtoftefundet). I Norge er fra ældre jernalder fundet bundter af nældestængler, formodentlig til tekstil brug. Den ældste skriftlige beretning om n. stammer fra Albertus Magnus (1193—1280). I 1700-årene indførtes n. i stor udstrækning fra Østen (Kineserne siges at have forfalsket silketøj med nældetaver), men også europæiske fabrikker fremstillede n. Ofte benyttedes betegnelsen n. for andre stoffer af hør eller bomuld. Også i da. folketradition kendes brugen af nældetaver som tekstilemne. (Litt.: Margrethe Hald: *Nælder og Nældetøj* i Kulturminde, 1942—43, s. 60 ff.). E. A.

Neu-Ruppin-tryk, farvede, litografiske godkøbsbilleder i løse folioark, beregnet for børn og almuesfolk, fremstillet især i tiden 1825—1880 i byen Neu-Ruppin i Brandenburg ved familien Kühn m. fl. Var i 1870-erne og 1880-erne uhyre udbredt i Danm. i eksemplarer med oversættelse af de ty. rim til dårlig da. N.-R. er derfor i da. litt. navn på forsættelig dårlige vers. N.-R. er nu eftertragtet af samlere. Spredte eksemplarer findes i da. biblioteker og museer. (Litt.: Wilh. Fraenger: *Materialien zur Frühgeschichte des Neuruppiner-Bilderbogens* i *Jahrb. für historische Volkskunde*, I, 1925). H. G.-N.

nisser. N.s gl. navn, kendt fra Salling og Anholt er *gårdbo*, den i gården boende vætte. Benævnelsen n. er et i Sønderjylland opstået kæle- navn til gårdens vætte Nis, der før 1660 har bredt sig over hele Danm. og til en del af Norge. Ofret af grød til gårdens vætte er velkendt i hele Norden og må formentlig gå tilbage til de ældste tiders hjemlige dyrkelse af vætterne. Da ofre af grød har været særlig fremtrædende ved juletid, er baggrunden skabt for den moderne *julenisse*, der kommer med julegaver til de artige børn, en forestilling der går tilbage til H. C. Andersens nisseeventyr 1852 og 1860. (Litt.: H. Ellekilde i *Nordens Gudeverden*, I, 1926 ff., s. 292—318 og 332 f., samme: *Danske Højtidsskikke*, 1943, s.

97—106, og Sv. Grundtvigs Danske Folkesagn, I, 1946, s. 283—307). H. EL.

nobel, engelsk guldmont, udmøntet efter 1344: 8,97, senere 7,78 g fint guld. — Tillige da. guldmont, efterligning af hollandsk gulddreal, fra kongerne Hans, Christian II og Frederik I: 14,37 g, 23 $\frac{1}{2}$ karat. G. G.

nomperel, egl. nonpareil, smalle, takkede bånd eller borter til besætning på dragter o. l. Mode fra 1600-1700-årene. E. A.

non, 9. time, kl. 3, idet dagen regnedes fra kl. 6 om morgenen. Af lat. hora nona. Ordet er indført med kristendommen som betegnelse for en messetid; jvnfr. eng. noon. E. K.

notar. Person, som i h. t. en offentlig autorisation opretter og bevidner dokumenter eller foretager visse særlige akter af juridisk betydning, i nutiden navnlig vekselprottest. Sådanne n. forekommer allerede i middelalderen i Tyskland i stort antal, udstyrede enten med gejstlig eller med verdslig autorisation. I Danm. omtales fra 1634 en notarius publicus i Kbh., og i 1700-årene fandtes særlige n. i større byer, mens ellers retsskriveren udførte notarialforretningerne. I nutiden findes kun en særlig notarius publicus i Kbh., idet underrettsdommerne opræder som n. i retskredsene uden for Kbh. S. I.

notarialprotokoller. Forelsen af n. blev allerede påbudt i D. L. (1—8—2), men blev først alm. efter frdn. ^{31} / 1 1738, der bestemte, at notarialforretninger på de steder, hvor der ikke var særlig *notarius publicus*, skulle besørges af by- og rådstueskriverne. Samtidig blev pligten til forelse af n. indskærpet. Disse skulle indeholde alle notarialforretninger, men ikke nødvendigvis ordlyden af de attesterede dokumenter. Dog finder man her et stort materiale af akter og breve vedr. forretningslivet (handel og søfart) og af testamenter o. l. De af notarius publicus i Kbh. forte prot. er bevaret fra 1768, mens n. udenfor Kbh. undertiden går tilbage til 1738, men kun undtagelsesvis er ældre. H. H.

notifikationslister. Notifikation betyder bekendtgørelse, meddelelse af en efterretning, og n. er navnet på de lister, som Da. Kanc. sendte ud til amtmænd og biskopper over sager, som ikke forte til nogen ekspedition, eller i hvilken en ansøgning var blevet afslået. J. H.

numismatik, se møntvæsen.

nygotik, eller *maskingotik*. kaldes sidste halvdel af 1800-årenes tilbagevenden til got. motiver, ofte udført med stor teknisk dygtighed, men uden forståelse af middelalderens ånd. I Danm. væ-

sentlig udfoldet i møbler og kirkeinventar. *Ny-klassicisme* betegnes i reglen blot klassicisme (s. d.). *Nyrenaissance* opstår sideordnet med stiletterligninger i 1800-årenes slutning og får foruden i møbelkunsten stor indflydelse på ark. (»Rosenborgstil«), stimuleret af genopbygningen af Frederiksborg i 1860-erne. AA. R.

Ny kgl. samling, se kgl. Samling, Ny og Gammel.

ny stil. Den af Julius Cæsar år 46 f. Kr. indførte tidsregning, den *julianske kalender*, *gammel stil*, indskodt hvert 4. år en skuddag. Året blev således gennemsnitlig 365 dage og 6 timer. Dette år var imidlertid 11 minutter og 12 sekunder for langt. I 1582, da fejlen var vokset til 10 dage, indførte pave Gregor XIII ved en bulle en ny kalender, den *gregorianske, ny stil*. Man udelod de 10 dage, og for at ophæve fejlen i fremtiden fastsattes, at hundredårene, som efter den julianske kalender var skudår, skulle udelade skuddagen, dog beholdtes den hvert 4. hundredår. Refor men indførtes i Danm.-Norge år 1700. I Rusland og de øvrige græsk-katolske lande har man beholdt den julianske kalender, og man er her nu 13 dage forud. (Litt.: H. Grotefend: Handbuch der historischen Chronologie, 1872, s. 46, R. W. Bauer: Calender for Aarene 601 til 2200, 1868, s. 97 ff., J. Steenstrup: Tidsregning, 1908, s. 60 ff.). E. K.

nystue, se overstestue.

nyttår. Det romerske år begyndte oprindeligt med forårets indtræden $\frac{1}{3}$, og det har sat spor i de lat. månednavne: september—december, der betyder den 7., 8., 9. og 10. måned. Januar var årets 11. og februar den 12. og sidste måned. Men i år 153 f. Kr. blev det romerske konsulers embedstilltrædelse fastsat til $\frac{1}{1}$, som derved blev årets første dag, og fejredes med store fester, eller med nytårgaver og nytårsløjer. Da Kristi fødselsfest o. år 350 blev henlagt til vintersolhvervsdagen d. ^{25} / 12 , blev det hedensk romerske nyttår trukket med ind i fødselsfestens festkreds og fulgte med kristendommen på dens vej til de nordiske lande, således at vore nytårsfestligheder ret påfaldende minder om de kejserromerske nytårsfester. Forst langt hen i 1800-årene er de fra Holbergs Julestue velkendte nytårgaver blevet afløst af de nu så folkeyndede julegaver under indflydelse af da. folkeskik med dens gaver af julebrød til tyende og husfolk. (Litt.: H. Ellekilde: Romersk nyttår i Vor danske Jul, 1943, s. 70—87, J. S. Møller: Fester og Højtider, II, 1933, s. 309—321 og 495—98). H. H.

nælde, se netteludug.

næringsfrihed. En løfteparagraf i junigrundloven bebudede indførelse af n. Loftet indfriedes ved næringsloven af $28/12$ 1857, der trådte i kraft $1/1$ 1862. Indtil da bestod i virkeligheden den middelalderl. næringsret, der opretholdt lavstvang samt bestemte, at købstæderne havde eneret på handel og håndværk (se dog landhåndværkere). Foruden håndværkere omfattede lavstvangen visse handlende i Kbh., Ålborg, Helsingør samt Odense. Den gl. ordning var dog i praksis stærkt gennemhullet i årtierne før n.s. indførelse, men også ad lovgivningens vej var der rokket ved den, dels ved »prangerloven« af $23/4$ 1845, der tillod enhver at opkøbe og til købstaden indføre da. landbrugsprodukter, dels ved høkerloven af $8/3$ 1856, som tillod høkerhandel på landet. Næringsloven gjorde udovelse af næring afhængigt af næringsbevis (i Kbh. borgerskab), til hvis erhvervelse der krævedes statsborgerskab, fuldmyndighed og uberygtethed. En del næring, særlig handel med da. produkter, fritoges for næringsbevis. Alle uddannelseskvalifikationer samt lavstvang bortfaldt. For handel indførtes 4 næringsbeviser: som grosserer, som købmand (omfattende både engros og en detail, kun i provinsen), som detailhandler og som høker. Endvidere ophævedes alle købstadsmonopoler på handel og håndværk, idet der dog gaves købstæderne en vis beskyttelse gennem de såkaldte læbæltter (s. d.). (Litt.: O. Müller: Om Laugsvæsen, 1840, oversigt af Jens Vibæk i: De danske Handelsforeningers Fællesrepræsentation 1890—1940, 1940 s. 15—52). J. v.

nævsn. I landskabslovene forekommer adskillige former for n., enten nedsat for den enkelte sag eller — i Jylland — som stående udvalg af tingmændene, f. eks. sandemænd og ransnævninger. Deres opgave var at afgive en udtalelse i sagen på grundlag af en undersøgelse af denne og at beedige denne udtalelse. Rent faktisk var sagen afgjort, når nævningerne havde udtalt sig, idet tinget ikke havde adgang til at underkende nævningernes udtalelse. Loven foreskrev, i hvilke tilfælde n. skulle anvendes, og principielt kunne der ikke blive spørgsmål om at henskyde andre tilfælde til n. Mens D. L. iøvrigt ophævede alle de ældre regler om n., opretholdt den sandemændene, der således blev indført i hele landet, mens det tidligere havde været en særlig jysk form for n. Deres kompetence var imidlertid væsentlig mere begrænset efter D. L. end tidligere, og efterhånden gik de helt af brug. (Litt.: H. Matzen: Forelæsninger over den danske rets-

historie. Offentlig Ret, II, Proces, 1894, s. 63—97, J. Nellemann: Den ordinaire civile Procesmaade. I, s. 388 f., 4. udg., 1892). S. I.

nød, et stykke kvæg, af oldnordisk *naut*.

nødde, jysk: *nydie*. Svær kolle med en stor jernbeslået træklovs som hoved. Brugt til at slå kiler i træ, der skal kløves; har også været brugt til at ramme pæle ned med. P. H. K.

nøds, jysk navn på kostald, se stald.

Obol. Oldgræsk mønt og vægt = $1/8$ drachme (ca. $3/4$ g), jvnfr. Charons obol om dødmadsmedgift. I middelalderlat. betegnelse for $1/2$ penning. G. G.

observanter kaldes den retning indenfor Franciskanerordenen, der 1368 dannede en særlig kongregation for at hævde den oprindelig strenge regel. Fra 1517 kaldes de *minoriter af den regulerede observans*. Reformbevægelsen gik sejr rigt frem i Europa i 1400-årene. Også til Danmark den. Her støttedes den særlig af Christian I og af dronning Dorothea og fik en energisk forkæmper i provinsialvikaren Laurens Brandsen († 1496), hvem det lykkedes at reformere 11 klostre. (Litt.: Johs. Lindbæk: De danske Franciskanerklostre, 1914, s. 50 ff.). B. K.

octava, ottendedagen efter visse af de større festdage som jul, helligtrekonger, påske, pinse m. fl. Også perioden mellem festdagen og ottendedagen betegnes som o. E. K.

oddel, sydda. navn på kostald, se stald.

odinsjægersagn. Ligesom tordenen er naturgrundlaget for guden Thor, må stormvinden, der ved efterårstid suser gennem luften som den vilde jagt, opfattes som naturgrundlaget for guden Odin. Stormvinden kan derfor kaldes Odin i Skåne og Blekinge og odinsjægeren i Jylland, men benævnes ofte med dækkenavne som Noen i Skåne, Goen på Lolland og Falster, Joing Opsal på Møn. I andre egne af landet kaldes den vilde odinsjagt med andre navne, nemlig *Palle jæger* i Nordfyn, *natjægeren* i Vestsjælland. I Nordsjælland og Sydsjælland bærer o. navn af *kong Valdemars vilde jagt*, og denne sagnforestilling forklares ud fra de hist. konger Valdemars jagtglæde. De vigtigste sagnkilder er: J. M. Thiele: Danmarks Folkesagn II, 1843, s. 113—24, Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder, III, 1861, s. 57—62, Tang Kristensen: Danske Sagn, II, 1893, s. 103—42, samme: Danske Sagn, ny række, II, 1929, s. 77—91, Sv. Grundtvig: Dan-

ske Folkesagn, I, 1946, s. 344—51. Vigtigste undersøgelser: A. Olrik: Odinsjægeren i Jylland i Dania, VIII, 1901, s. 139—73, H. Ellekilde: Odinsjægeren på Møn i Festskrift til C. W. v. Sydow, 1928, s. 85—116, samme: Toves tryllesing og kong Valdemars vilde jagt i Fra Frederiksborg Amt, 1930, s. 169—204, samme: Nordens Gudeverden, II, 1926 ff., s. 781—82 og 892 med henvisninger.

H. EL.

offer er betegnelse for kirkelige afgifter til præsten. Man sonderer særlig mellem *højtidsoffer*, en ydelse ved de tre store højtider, og *accidensoffer*, der er at opfatte som en art (delvis frivillig) kendelse i anledning af forrettelse af kirkelige handlinger som dåb, vielse, kirkegangskoners indledning og begravelse. Også degneembeder (senere skolelærereembeder) var der tillagt adgang til at oppebære o. I nyere tid er disse kendelser afløst af erstatningssummer, der indgår i den samlede lønningsmasse. B. K.

officerer. De vigtigste behandlinger er Hirsch' samlinger (s. d.) og V. Richter: Den danske Landmiliteretat 1801—94 (1896—97), der dog kun indeholder oplysninger om karriøren; det samme gælder den siden 1867 årligt udkommende Haandbog for Hæren. For *underofficererne* findes siden 1902 Haandbog for Hærens Underofficerer og ligestillede. Af betydning er endvidere Otto Vaupel: Den dansk-norske Hærs Historie, I—II, 1872—76, Bidrag til den store nordiske Krigs Historie, udg. af Generalstaben, I—IX, 1899—1932, Meddelelser fra Krigsarkiverne, I—IX, 1883—1902 samt de talrige monografier om hærens enkelte afdelinger. A. F.

official eller *officialis* er den gejstlige embedsmand i den kat. kirke, ved hvilken en biskop udøver sin jurisdiktion. Et andet navn herfor er *generalvikar in spiritualibus*. B. K.

oksehoved, stort rummål for vin = 6 ankre = 228 potter, 4 o. = 1 fad (s. d.). (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 199). S. AA.

oktroj. Ved o. forstås i ældre tid kontrakt mellem staten og privat selskab, indeholdende selskabets priv. (= koncession). J. V.

okulist kaldtes en landefarer (s. d.), der gav sig af med behandling af øjensygdomme, især stær (jvnfr. stærstikker). E. G.

ol, oprindelig betød ordet *stang* (valr). Det bruges som talmål, især for fisk, i betydningen 4 snese = 80 stk. 1 ol sild var 20 *kast* à 4 stk. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 238 f.). S. AA.

olden var fællesbetegnelse for frugten af bøg, *bog*, og eg, *agern*, tidligere også om frugten af forsk. andre træer, der anvendtes til foder for

husdyr, særlig for svin, *oldensvin*, der med et indbrændt ejermærke dreves ind i oldenskovene (*brændsvin*) for at fedes. For retten til at drive svin på o. betales en afgift, *oldengæld*. I Jylland ydedes ofte hver 6. svin i oldengæld, hvorfor oldenskov deltes i *læg svin* på 6 svins o., sikkert den samme inddeling, som i 1300-årene kaldes *svin*slag (s. d.). (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Årh., 1903, s. 224, 235, 379, 606, Jac. Mandix: Dansk Landvæsensret, 1813, I, s. 619, II, s. 48, 311, Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, 1926—45, I, s. 74, 104, 112 f., II, s. 7, 51, 71, 151, 171, 219, 335—337, 456 f., 498). S. AA.

oldermand. Enhver landsby blev ledet af en o., i dele af Jylland dog af en *grandefoged* (se *grand*). Benævnelsen er kendt fra de danske øer og fra Østjylland. Ordets første led er mnt. *older*, egl. komparativ af *olt*, gammel. O. omtales ikke i landskabslovene, hvilket viser, at han ikke — i den forstand vi kender ham gennem senere overlevering — er særlig gl. som hyleder. Valget af o. gik på omgang mellem bymændene. Det var et ret byrdefuldt hverv at være o., og han fungerede derfor kun eet år ad gangen. (Litt.: August F. Schmidt: Oldermann og Bystævne, 1945, Poul Meyer: Danske hylag, 1949, s. 44—46, 106—120). A. F. S.

oldgesell er navnet på svendenes stedlige leder, han kaldtes også *Ertengesell*, *Örtenjunger*, *Allknecht*, *Allführer* eller *Viertelknecht*. De mere talstærke lav havde flere o., hvis hverv gik på omgang. O. indtog den samme stilling blandt svendene som oldermannen blandt mestrene. H. SØ.

oldinge betegnede i det ældre lovsprog de ansete mænd inden for retskredsen, der navnlig anvendtes i stridigheder om markeskel og andre ejendomstrætter til afgørelse af sagen. I Jylland anvendtes dog sandemænd i sådanne sager. S. I.

Oldnordisk Museum. Stiftet 1807 af R. Nyerup som et kulturhist. museum. Havde til 1832 lokaler på Trinitatis kirkeloft, derefter på Christiansborg Slot, hvorfra det 1854 blev flyttet til Prinsens Palæ. Under ledelse af C. J. Thomsen (1816—65) og J. J. A. Worsaae (1865—85) udvikledes O. M. meget stærkt. Da Thomsen 1839 tillige blev leder af Det kgl. Kunstmuseum, hvortil en del af samlingerne fra det nedlagte Kunstkammer (s. d.) var overgået, fik han kort efter gennemført en sammenslutning af de to museers samlinger af arkæologiske og hist. genstande. Ved museumsordningen 1892 indgik O. M. i det nyoprettede Nationalmuseum

(s. d.) og deltes i en arkæologisk og en hist. afdeling. (Litt.: M. Mackeprang: Fra Nationalmuseets Barndom, Nat. Mus. Arbm., 1929, s. 5—14, V. Hermansen: Fra Rundetaarn til Prinsens Palæ, 1938). P. H. K.

oldtidsagre. Betegnelse for en bestemt slags dyrkningsfelter (marker), som ved undersøgelser har vist sig at stamme fra ældre jernalder, d. v. s. tiden 300 f. Kr.—400 e. Kr. Over 100 forekomster af disse agersystemer er nu kendt. De fleste er fundet i nord- og vestjyske hedeegne, hvor den intensive dyrkning af jorden først i vore dage er sat ind, men enkelte fund i gl. skovegne i Midtjylland, på Sjælland og Bornholm tyder på, at de har været udbredt over hele landet. Lignende forekomster kendes også i andre lande. Felterne ligger sammen i grupper, og de enkelte felter eller agre har oftest en firkantet form og er skilt fra hinanden ved lave, brede jordvolde (digevoldinger (s. d.) eller rettere *agervolde*), der på stærkt skrånende terræn kan have karakter af terrassekanter. De er delvis opstået ved dyrkningsarbejdet, bl. a. ved agrenes rydning for sten, men sandflugt har også medvirket stærkt til deres vækst. Som skel mellem de enkelte agre svarer de til senere tiders agerren (s. d.). De fleste agre har en forholdsvis bred form, hvilket kan forklares ved, at de er pløjet med ard (s. d.), og at pløjningen er foregået både på langs og på tværs ad ageren. I udkanten af forekomsterne findes ofte en noget længere og smallere agertype, der må regnes for yngre end den brede. Den er sandsynligvis pløjet med muldfjældspløv. I tilknytning til agrene er i flere tilfælde fundet tomter efter samtidige huse. (Litt.: G. Hatt: Oldtidsagre, 1949). P. H. K.

olmøddug, oprindelig tøj fra Ulm. Stof med hør eller bomuldstrend og ulden islæt til betræk på overdyner og puder (se *bolster*). Kendt fra 1500-årene. E. A.

olsmisse, se Olufs dag, st.

Olufs dag, st., *olsmisse*, ^{29/7}, opkaldt efter den norske konge Olaf den Hellige, som faldt i slaget ved Stiklestad. Han fejredes som helgen ikke blot i hele Norden, men også i England og Skotland. E. K.

ombudsmand. I den ældste tid var det den kgl. bryder (s. d.), der forvaltede kongens gods. De bryder, der sad på de større gårde, hvor kongen tog ind på sine stadige rejser, havde særlig betydning, og efterhånden som det kgl. styre blev stærkere, blev disse gårde midtpunktet

for den kgl. forvaltning. Det blev bryden, der modtog natholdsydelse og andre af kongens indtægter, ligesom han opkrævede de bøder, der tilfaldt kongen. Bryderne blev på denne måde den offentlige myndigheds lokale repræsentant, og lidt efter lidt skiftede de også navn. De blev til o., og det blev mere og mere mænd af høj byrd, der overtog disse stillinger. Ombudsdistriktet, der på latin kaldes *exactio*, fik efterhånden betegnelsen len (s. d.), men områderne var som regel ret små, hyppigt et herred.

O. var kongens repræsentant; det var ham, der udøvede den kongelige magt indenfor lenet, og han var den højeste myndighed i alle civile sager, mens militærvæsenet horte under styresmanden. O. havde heller ingen domsmyndighed, idet denne alene blev udøvet af tingforsamlingen. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 283—85). J. H.

omdrag. Henstand.

omgangfolk. I 1700-årene var det ret alm., at sognets fattigvæsen var organiseret på den måde, at de fattige gik på omgang, d. v. s. at de gik fra gård til gård og fik deres underhold i kortere eller længere tid på den enkelte gård. Endnu o. 1869 kan man finde sogne, hvor denne gl. forsørgelsesform stadig var i brug. Den anvendtes især overfor enlige mandspersoner. At kvinder og børn forsørgedes ved at blive sat på omgang hører til sjældenhederne. H. J.

omgangsskoler var oprindelig skoler, der ikke rådede over særlige undervisningslokaler, hvorfor undervisningen måtte foregå på omgang i hjemmene, hvor lærerne også fik kost og logi, det såkaldte *omløbende bord* eller *mensa ambulatória*. O. havde som regel kun undervisning om vinteren, og *omgangslærerne* var enten store drenge, folk, der havde lærergeringen som en vinterbeskæftigelse, eller mennesker, der ikke kunne ernære sig på anden måde. De var sjældent eksaminerede, lejedes ofte af beboerne for en vinter ad gangen og fik foruden kost og logi en beskedent kontant løn. En ændring af o.s. struktur skete ved skoleanordningen af ^{26/7}, 1814, idet nu også sogne med omgangsskolehold skulle inddeles i skoledistrikter, og omgangsskoleholdet skulle bestå i, at en lærer underviste i 2 eller højst 3 skoledistrikter. I et af distrikterne skulle der opføres en skole med lærerbolig, og i de andre distrikter skulle der bygges skolestuer på 2—3 fag. O. kaldtes herefter i reglen *biskoler* (s. d.).

Omgangsskoleholdet var i 1700- og første halv-

del af 1800-årene alm. udbredt i Jyllands tyndt befolkede egne samt på Bornholm og småøerne, og de sidste o. blev her først nedlagt i slutningen af forrige århundrede. O. var også hyppige i Tórninglen og det sonderjyske midtland, men de forsvandt her ret hurtigt efter 1814. I det øvrige land forekom o. kun undtagelsesvis, og de var her i de allerfleste tilf. afløst af faste skoler inden udgangen af 1700-årene. AA. BO.

omrebning, se rebning.

omslag. Den termin, hvortil gæld skal betales eller rente svares. I ældre tid, hvor udlånsvirksomhed især var knyttet til visse geografiske centre, bliver der i denne forbindelse tale om begreber som Kieleromslag (s. d.) og snaps-tinget (s. d.) i Viborg. Omslagene bragte mange mennesker til omslagsbyen og gav derved anledning til afholdelse af markeder. SI. J.

onera, lat. byrder, bruges i præsteindberetninger o. l. aktstykker ofte om de offentlige afgifter og andre byrder, som påhvilede præste- eller degneembederne. J. H.

opbud, *cessio honorum*, en fra romerretten stammende ordning, der i da. ret blev indført ved en frdn. af 1623. Kunne oprindelig kun anvendes af adelige; men adgangen til o. blev ved D. L. udvidet til også at gælde borgerlige. O. bestod i, at skyldneren overlod alt sit gods til sine kreditorer, som derefter delte det imellem sig. Ordningen medførte den fordel for skyldneren, at han således fik adgang til at afgøre sine pengeforpligtelser, ved at hans ejendele udlagdes til kreditorerne som betaling. Han undgik derved at komme i gældsfængsel. O. blev først ophævet 1858. (Litt.: J. H. Deuntzer: Den danske Skifteret, 1895, s. 61 f.) S. I.

opgæld. Betaling for papirpenge og værdipapirer ud over deres pålydende værdi, evt. betaling for værdigenstande ud over deres indkøbspris. SI. J.

ophav, *uphof*, begyndelse, er det sted, hvor ageren begynder, eller den jord i marken, som ligger langs med hovedenden, den øverste ende af ager og bolsjod, hvor bonden lager sin plov op og vender (*hovedager*, *forager*, *hodomsgager*), modsat *udfald*, den nederste ende af ageren, ende. 12 ejere skal sværge, bl. a. imellem *deld*, det rebede agerskifte, og plovendingen iflg. J. L., I, 52. (Litt.: Ostensen Weile: Glossarium Juridicum, 1641: Ophoff, v. Stemann: Schleswigs Recht u. Gerichtsverfassung, 1855, s. 43, 127 med henvisninger, Poul Meyer: Danske bylag, 1949, s. 127—129, 247 f.) S. AA.

opholdsmænd. Aftægtsmand.

opkaldelsesskikke, se navneskik.

opladelse. En fæster kunne med husbondens tilladelse *oplade*, d. v. s. overdrage, sin gård til en anden på betingelser, som fæsterne enedes om, ofte omfattende aftægt for den fratrædende. (Litt.: H. Fussing: Herremænd og fæstebonde, 1942, s. 287 ff.) H. F.

oplød, oplød, oppel, overdel af klædningsstykke. Helt op til nutiden var almuens kvindesærk delt i 2 dele, o. og nederdel. Ofte var o. en los bluse, båret over særk med bæreseler. Eller o. (af hør lærred) var syet fast til nederdelen (af blå lærred). E. A.

oplængde, *oplober*, se dukke.

opløber, se stikspær og stolpe.

oppressioner, af lat. *oppressio*, undertrykkelse. Et i ældre tid alm. forekommende udtryk for *at ligge sine børn ihjel*. Det skete ret hyppigt, at spædbørn blev kvalt, mens forældrene sov, og efter D. L. 11-6-14 skulle faderen og moderen i så tilfælde stå åbenbart skriftligt og give noget til de fattige. Skete det to gange, kunne den skyldige straffes på formue eller liv. J. H.

oprejsningsbrev betegnedes i ældre ret en af kongen meddelt tilladelse til at rejse sag efter den i loven fastsatte frist eller til at appellere en dom efter appelfristens udlob. Betegnes i moderne ret som oprejsningsbev. og meddeles nu af Justitsministeriet. S. I.

opsigelse. Udenfor vornedskabsområdet kunne fæsteren med rimeligt varsel — fra 1654 ti måneder — opsiges sin fæstekontrakt. Husbonden kunne kun opsiges bonden, når han selv ville bruge gården. Sml. fardag, livsfæste. (Litt.: H. Fussing: Herremænd og fæstebonde, 1942, s. 296 ff.) H. F.

opstiver, se dukke.

opstue, se overstestue.

opus spicatum, *sildebensmurværk*, stående sikkemurværk, dannes af skråstillede, tynde sten, der skifte for skifte hælder til højre eller til venstre. I ældre rom. ark. i Danm. anvendt i murkerner og på mindre iøjnefaldende steder for at få anvendelse for mindre sten, senere, især i teglstensark., bevidst anvendt ornamentalt. AA. R.

orbodemål, se ubodemål.

ordele, domme, afgøre.

Ordenskapitlet. »De kgl. Ordeners Kapituler« oprettedes ²⁸/₁₀ 1808, men forud for dette fandtes også en *Ordenssekretær*. Enkelte, ret tilfældige arkivalier såvel for som efter 1808 findes i RA.,

således Ordenssekretærens brevbog 1690—1740 og 4 pk. breve ang. riddere af Elefanten og riddere af Dannebrog fra kongerne Frederik III og IV og Christian V og VI.s tid. I øvrigt beror arkivet endnu ved O., men ved Christiansborgs brand 1884 brændte det bortset fra protok. over udnævnelserne. Vigtige for personalhist. er de i arkivet efter 1884 bevarede biografier, indsendte af de med ordener dekorerede. Tildelingen af bæretilladelser for fremmede ordener hører ind under O.

H. H-T.

ordhavre eller vardhavre, af varde = vogte. En i 1400- og 1500-årene forekommende afgift, som blev betalt for at slippe for vagt tjeneste. Også udtryk som *vordpenninge*, *vordlam* og *vordhøns* forekommer. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 291).

G. NO.

ordinans betegnede i 1500-årene en større lov, f. eks. kirkeordinansen af 1537, ægteskabsordinansen af 1582. Senere anvendtes ordet kun sjældnere, f. eks. skovordinansen af 1670.

S. I.

ordsprog, korte, fyndige iagttagelser, visdomsregler, praktiske råd, lovregler, vejregler m.m. (ofte ironiske og skæmtende), snart udformet i folkemunde, snart lån fra enkeltforfattere (»bevingede ord«). O. anvendes som forklaring af en hændelse, eller som opmuntring til handling; må være almen kendt, og må anvendes netop på rette tid og sted. O. er blevet brugt i alle lande og til alle tider; var gængse både i antiken og i orienten. Kendt er ældre o.saml. som Salomons o. og Eddaens Hávamál. I middelalderen anvendtes ordsprog som skolelæsning, således i Danm. Peder Låles o. fra 1300, første gang trykt 1506 (nyudg. 1889—94 af Kock og Petersén). Af renaiss.-tidens trykte o.-saml. er mest kendt Erasmus af Rotterdam: *Adagio*, 1. udg. 1500. O. var uhyre anvendt i da. religios og hist. litt. 1550—1650; talrige o.-håndskrifter fra denne tid er bevarede; kun lidet blev trykt, men stoffet er senere delvis udnyttet i Peder Syv: *Danske Ordsprog*, I—II, 1682 og 1688 (kommenteret nyudg. 1944 ved Aage Hansen). O. hentet fra da. almueoverlevering er benyttet bl. a. i udg. ved E. Tang Kristensen, 1890, Ditlevsen, 1912 (o. fra Thy), Brøndum-Nielsen, 1942. Af o.-samlinger fra Danm. kan ellers fremhæves Maus omfangsrige *Dansk Ordsprogsskat*, 1879, C. Molbech: *Ordsprog*, 1850, N. F. S. Grundtvig: *Ordsprog*, 1845, samt T. Vogel-Jørgensen: *Bevingede Ord*, 2. udg., 1945.

H. G.-N.

ore, uopdyrket, meget ofte skovklædt udmark, hørende til en landsby og benyttet til fælles græsning, både for kvæg og svin. Ordet har vist fra først af betydning *indhugning*, som så mange ord for græsgange. (Litt.: Johs. Steenstrup: *Studier over Kong Valdemars Jordebog*, 1874, s. 336, 355 f., *Danmarks Stednavne*, II, Frederiksborg Amt, 1929, s. XV, Svend Aakjær: *Løser og Lokker*, i *Da. Stud.*, 1922, s. 28 f.; jvnfr. *overager*, *overdrev*).

S. AA.

-ore i stednavne skrives i middelalderen *-ora* og *-wora* og går vistnok tilbage til et glda. *wara*, »udmark, overdrev.« (Litt.: Mar. Kristensen i *Namn och Bygd*, 1928, s. 105—18, *Danmarks Stednavne*, II, 1929, indledningen under *overdrev*).

A. B.

orfejde, af ty. Urfehde: frihed for fejde. Udtrykket, der anvendes i 1400- og 1500-årene, har dels en alm. betydning: forpligtelse til ikke at hævne en evt. lidt uret, f. eks. en fængsling, dels en mere speciel betydning: en erklæring, der efter et manddrab afgaves af den dræbtes slægt over for drabsmanden i anledning af, at mandeboden var erlagt. Hvis modtagelse af boden nægtedes, kunne o. meddeles af landsdommeren eller lensmanden. O. blev ofte formuleret i et såkaldt o.brev. (Litt.: B. S. Phillips: *Kindred and Clan in the Middle Ages and after*, 1913, s. 91—96).

S. I.

orleans, blankt stof, halvt af uld, halvt bomuld. Oprindeligt tilvirket i byen Orleans, senere i England.

E. A.

ormegroft. Gravning af sandorm til madding, se agn. Hertil bruges en greb med svære jernflene, i regelen tre ialt. Denne måde at skaffe sig sandorm på er den alm. i Vestdanm., i Østdanm. stemples ormene flere steder frem ved hjælp af en svær træklods på en lang stige.

H. R.

ornum, bestemt afgrænset og særlig mærket jordstykke, der som privat ejendom faldt uden for den i fællesskab dyrkede jord; særjord; enmærke (s. d.). Når den var »af arild«, af alderstid, og særmærket med sten og stabel eller groft, var den undtaget fra rebning (D. L. 5-10-13; J. L., I, 46). Ordet betyder vist egl. jord, som ligger *or*, d.v.s. uden for, *num*, den indtagne fællesmark (af *nemæ*, tage; Svend Aakjær: *Bidrag til Bondesamfundets Historie*, II, 1933, s. 135, 154). O. horte i oldtid og ældre middelalder som regel til stormandsgårde, herregårde, og der knytter sig derfor, iflg. Anders Sunesons parafrase af Skånske Lov (kapitel 33) et »privilegium dignitatis« til dem, idet o. »er

så at sige undtagen og ifølge sin anseelses forret ikke må gå i skifte med andre jorder«. (Skånske Lov 72). Mens o. var et samlet areal, havde *ornumnebol* sin jord spredt over hele byens mark, ligesom andre bol. (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 48—51, P. Lauridsen i Aarb. n. O., 1896, s. 162 ff., Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 182 ff., Henrik Larsen i Aarb. n. O., 1918, s. 249 ff., Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 27, 63 79, 171, 182, Poul Meyer: Danske bylag, 1949 s. 328 ff.). S. AA.

ort, ty., $\frac{1}{4}$ af mont, mål og vægt, især = $\frac{1}{4}$ quintin (= 0,98 g), fra 1861 i Danmark = $\frac{1}{10}$ kvint (= $\frac{1}{2}$ g). Specielt: *ortsdaler* eller *rigsort* = 24 sk. G. G.

osmund, se jernudvinding.

otte, den tidlige morgen lige for dagens frembrud, også tiden fra $1\frac{1}{2}$ til $4\frac{1}{2}$ om morgenen, oldnordisk ótta. *Ottesang* er nordisk gengivelse af lat. matutina, den første af de kanoniske *horæ*, som celebreredes kl. 3. om morgenen. E. K.

ottemænd, se sognemænd.

ottesang = matutin, se breviar.

otting. ¹⁾ enhed i middelalderens jorddeling og jordvurdering. Det kan være tvivlsomt, om den oprindeligt har navn af, at den udgør $\frac{1}{8}$ af den større enhed *bolet*, eller af, at den selv indeholder 8 mindre enheder, f. eks. agre eller mark (sølv)s jord. Ligesom mark gulds jord forekommer den i to størrelser, en, som udgør $\frac{1}{8}$ af bolet og er 4—6 örtug sædeland eller 1 mark guld, og en, som er ca. 16 örtug sædeland, og udgør $\frac{1}{2}$ af bolet; den sidste, større o., er rimeligvis den ældste. På Sjælland er o. og fjerding som regel altid $\frac{1}{8}$ og $\frac{1}{4}$ af bolet, d. v. s. at een o. er 1 ore skyldjord eller ca. 12 td. land. (Litt.: Svend Aakjær: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 236 ff., Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 82, 113, 241 ff., Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941, s. 40). ²⁾ Også herreder og sogne kunne være delt i *ottinger*, *settinger* eller *fjerdinger*, *treddinger*. Gønge h. i Skåne var f. eks. delt i o. (Litt.: Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, II, s. 184 f., 247, 483 ff., I, s. 64), ligeledes Stokkemark s. på Lolland. (Litt.: Svend Aakjær: smst., II, s. 327, Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 106 ff., Poul Meyer: Danske bylag, 1949, s. 162 ff.). S. AA.

ottingkar, rummål = $\frac{1}{2}$ fjerdingkar = $\frac{1}{8}$

skæppe. I 1500-årene kaldtes målet også *otting*. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 214). S. AA.

overager, egl. *orager*, mark, agerskifte, der for længere eller kortere tid ligger udyrket hen som græs jord mellem de dyrkede skifter; jvnfr. bære, ore og overdrev. S. AA.

Overappellationsretten. Ved frdn. af $\frac{15}{5}$ 1834 blev rets- og administrationsforholdene i Slesvig og Holsten ændret. Overretten på Gottorp (s. d.) mistede sine administrative beføjelser, der blev henlagt til Den slesvig-holstenske Regering (s. d.), mens O., der blev oprettet i Kiel, blev den overste retlige instans. O.s funktioner gik i 1850 over til *Over-Justitskommissionen for Hertugdømmet Slesvig*, der fik sæde i Flensborg. Ved patent af $\frac{5}{5}$ 1852 indrettedes smst. en *Kongelig Appellationsret for Hertugdømmet Slesvig*, der blev ophævet ved frdn. af $\frac{26}{6}$ 1867. O.s arkiv findes i »Landesarchiv« på Gottorp. J. II.

overdrev var betegnelse for de i jordfællesskabets tid til en landsby eller flere landsbyer i fællesskab hørende, uopdyrkede, til dels med krat o. l. bevoksede strækninger, der stadig henlå til græsning; også om uopdyrket land, der henligger til græsning, yderdistrikt omkring by o. l. Ordet kommer af ore (s. d.) og *drif*, *fædrif*, sted, hvor kvæget drives på græs, og bruges især på øerne. (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 335 f., Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 136, Danske Vider og Vedtagter, 1904—38, sagregistre, Poul Meyer: Danske bylag, 1949, s. 145 ff., 200). S. AA.

overdoring, *overdortræ*, se dørhammer.

overfaldshjul. Vandhjul, der drives ved, at vandet gennem en kortere eller længere rende ledes hen til omkring midten af hjulets overside. Herved udnyttes både vandets strømhastighed og dets vægt, hvorved nyttevirkningen bliver stor. O., der blev opfundet o. 800, karakteriseres i den første omtale som et hjul, der går mod strømmen. Det ses ret ofte, at møller med underfaldshjul (s. d.) i tidens løb har fået overfaldshjul, idet molledæmningen og dermed faldet er forøget. ST. B.

overformynderi. Ved købstadsfrdn. 1619 bestemtes, at i hver by skulle der vælges »to fine og fornemme« borgere til i rådets sted at have tilsyn med forvaltning af de umyndiges midler. De valgtes af lensmand og råd på fire år. Ved lov af $\frac{26}{5}$ 1868 henlagdes samtlige o. udenfor Kbh. under den kgl. overformynder i Kbh. (Litt.: P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark,

1900, s. 28 f., Joh. O. Kock: Bidrag til Københavns Overformyndendis Historie). sv. L.

Overforstmasteren. Ved oprettelsen af dette embede i 1778 henlagdes under det de hidtil under Overjægermesteren (s. d.) hørende skovsager. O. var dog stillet under Rtk. Fra 1823—34 var embedet vakant, og forretningerne henlagt til overførsterne. 1834 udnævntes vel en ny O.; nogen større myndighed udovede han dog ikke, men virkede nærmest som konsulent for Rtk. Efter hans død 1845 besattes embedet ikke. Om O.s arkivalier se Forstværnsnets arkiver. (Litt.: A. Oppermann: Bidrag til det danske Skovbrugs Historie 1786—1886, 1887—89). II. II-T.

overførstere. O. stillingen blev oprettet umiddelbart efter enevældens indførelse. O. skulle administrere driften af kronens skove, men beskæftigede sig kun i mindre grad med jagten. De stod under Overjægermesteren (s. d.) og skulle føre tilsyn med skovriderne (s. d.). I 1778, da skov- og jagtvæsenet blev definitivt adskilt, blev de stillet under Overforstmasteren (s. d.). I 1800-årene var der tre overforsterdistrikter for statsskovene og to for private skovdistrikter. (Litt.: C. Weismann: Vildtets og Jagtens Historie i Danmark, 1931, s. 144, 173 ff., A. Oppermann: Det danske Skovbrugs Historie, 1889). G. O.

overilders, nordjysk navn på kokken, se stuehus.

Overjægermesteren. Kongernes interesse for de udstrakte skove (vildtbaner), der tilhorte dem (kronen), skyldtes navnlig hensynet til jagten. Et tegn herpå er, at den øverste embedsmand, hvorunder jagt- og skovsager henhorte (skovudvisninger og embedsbesættelser horte dog stort set under Rtk.), efter enevældens indførelse var O. Tidligere havde der været *jægermestere*. O. havde umiddelbar forestillingsret til kongen. Fra 1741—47 stod embedet ubesat, og den 1747 udnævnte O. fik ikke nævnte ret, men stilledes under Rtk. 1778 adskilles skov- og jagtvæsen ved oprettelsen af embedet som Overforstmaster (s. d.). Om de fra embedet hidrørende arkivalier se forstværnsnets arkiver. (Litt.: G. N. Kringelbach: Civile Direktioner og Kommissioner samt andre overordnede Myndigheder under Enevælden, 1899, s. 61 f.). II. II-T.

overkik, fint, femskaflet toj.

Overkonsistoriet for hertugdømmet Slesvig blev oprettet i nov. 1684. Det bestod af de til Overretten (s. d.) knyttede embedsmænd og

af Generalsuperintendenten og de tre ældste provster i stiftet. O. blev atter ophævet i 1689, men genindfortes ved instruks af 4/11 1713, nu dog kun med tre gejstlige medlemmer, Generalsuperintendenten og to provster. Det bestod indtil 1850.

O. var første instans for gejstlige retssager vedr. embedsmænd og særligt priv. og appelinstans for underkonsistorierne. Ligesom Overretten var O. ikke blot domstol, men havde også administrativ myndighed.

En mindre del af O.s arkiv er kommet til RA. (fortegnelse herover i Johanne Skovgård: Tyske Kancelli, I, 1946, s. 143—146), men den største del af arkivet findes i »Landesarchiv« i Slesvig. J. II.

overpolitiretter. I frdn. af 25/3 1791 om politivæsnets på landet blev det påbudt, at alle overtrædelser af frdn., der især angik tjenestefolk og losgænger, skulle behandles som politisager. Samtidig blev der påbudt en særlig hurtig procedurereform, og det blev bestemt, at der skulle føres særlige prot. for denne slags sager. Underretsdømmernes kendelse kunne inden 14 dage indankes for amtmanden, som afgjorde sagen ved res., og denne gjalt som endelig dom, med mindre der var tale om legemlig straf eller en bøde på over 66 lod sølv, i hvilke tilf. sagen kunne indankes for Højesteret. Et reskr. af 23/10 1795 fastslog, at man i alle politisager på landet skulle følge den i frdn. af 26/3 1791 foreskrevne fremgangsmåde. Amtmandens myndighed som o. blev ophævet ved provisorisk frdn. af 27/5 1848, og appel skulle herefter ske til Landsoverretten. J. II.

Overretten på Gottorp blev oprettet 5/11 1684. Den ophævedes i 1689, men blev genindført i 1713. Den var kollegialt indrettet og bestod af en præsident, en vicepræsident og tre råder samt en sekretær til at varetage ekspeditionen. Senere blev antallet af sekretærer udvidet, og der blev ansat en del auscultanter (s. d.). Fra 1730 var statholderen O.s præsident.

O. havde både administrative og retslige opgaver. Den var første instans for kgl. embedsmænd og enkelte andre personer og appelinstans for herreds- og byretterne. Da Den slesvigholstenske Regering (s. d.) og Overappellationsretten (s. d.) blev oprettet i 1834, blev O.s myndighedsområde stærkt indskrænket, idet den først og fremmest blev domstol. Enkelte administrative opgaver i forbindelse med retsvæsenet, bl. a. tilsynet med domstolene, hørte

dog stadig under O., indtil den blev ophævet ²⁹/₇, 1850.

Størstedelen af O.s arkiv findes i »Landesarchiv« i Slesvig (se Georg Hille: Übersicht über die Bestände des kgl. Staatsarchivs zu Schleswig, 1900, s. 15 f.). En mindre del, især ang. Nord-slesvig, opbevares i RA., og en fortegnelse herover er trykt i Johanne Skovgård: Tyske Kancelli, I, 1946, s. 135—142. Smst. s. 102—103 findes der oplysninger om arkivet og dets skæbne. (Litt.: Max Rasch: Das Gottorfer Obergericht in den ersten zwei Jahrzehnten seines Bestehens (1713—30) i Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte, LIII, 1923, s. 55—102). J. H.

oversekretærens brevøger. 1721 indrettedes i Da. Kanc. ved siden af registre og tegnelse (s. d.) den såkaldte oversekretærens brevbog, hvori fra 1725 indførtes kopier af kanc. koll.s breve, d. v. s. udgående skrivelser, der ikke var forsynede med kongens underskrift eller udstedte i hans navn (ad mandatum). Som bilag til denne brevbog findes en række pk. med indlæg. Da oversekretærembedet afskaffedes i Struensees periode, fortsattes brevbogen som kanc.s brevbog indtil 1800, da Da. Kanc. (s. d.) deltes i en række dpt., hvert med sin brevbog. H. H-T.

overskat. Ekstraskat, som skulle udredes af kobstæderne. O. omtales i kongeriget første gang under kong Hans og var fastsat i forhold til den ordinære byskat. Ofte blev den udskrevet med samme beløb som byskatten. I Sønderjylland bruges o. i 1400-årene undertiden om en alm. ekstraskat. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 602 f.). J. H.

overskærere var håndværkere, som gav klæde eller vadmæl den fine luv ved at afskære tråde, trevler m. m. De stod til ca. 1550 i lav med skrædderne, og i nyere tid blev deres virksomhed udøvet af farverne (s. d.). H. SO.

overslag, se dorhammer.

overstue, se øverstestue.

ovnhus. ¹) Et beboelseshus, der opvarmes ved en ovn, *røgovn* eller *bilægger* (s. d.), modsat kaminhuset (s. d.). I Mellem- og Østeuropa har o. en vid udbredelse; på skandinavisk område findes det på begge sider af Øresund og Kattegat samt i Vestnorge (jvnfr. stuehus).

²) Et særskilt lille hus, ikke sjældent af en meget enkel konstruktion, der alene tjener som rum for bagerovnen (s. d.). I nogle tilfælde

er det så stort, at der foruden ovnen er plads til fyring samt til at sætte brodene ind og tage dem ud af ovnen; men i andre dækker det kun dens forreste del med munden, mens hovedparten af den rager udenfor og her er dækket med jord eller sand og græs- eller lyngtørv, såfremt huset ikke er anbragt ved en skrænt eller et dige, da ovnen i så fald er bygget ind heri. O., der for brandfarens skyld i reglen ligger i passende afstand fra andre bygninger, træffes herhjemme i det nørre- og sonderjyske midtland. sv. J.

ovre, sine steder også kaldt *overtog*, *ovling*, *ovning*, *ovring*. Betegnelse for en bygnings øverste del, taget med tagværk. sv. J.

ovs, *ovsbånd*, jyske navne på tagskæg (s. d.).

ovsbord, sine steder også kaldt *hældefag*, *lejd*, *ovsel*, *ovsning*, *skunk*, *våbord*, betegner ved huse med spærtæg (s. d.) den åbning mellem væggenes tagrem og taget, der skabes ved spærenes anbringelse oven på tagremmen eller bjælkerne, når de er lagt oven på denne. I landsbyernes beboelseshuse af bindingsværk (s. d.) er o. i reglen lukket, i de gl. ikke så sjældent med lerklinet risfletning og i de yngre enten med en fjæl, den såkaldte sufjæl (s. d.), eller rå mursten, hvorimod det i udhuse, navnlig ladebygninger, ret ofte er åbent; tit er det dog også her lukket enten som ved beboelseshusene eller nok hyppigere blot med dukker (s. d.) af halm, der sine steder kaldes *stopninger*. Ved de yngre bonderbygninger af grundmur, hvis vægge med eller uden gesims er ført helt op til tagundersiden, kommer o. ikke til syne, men ved de gl., der kun har vægge til tagremmen, er det enten lukket med en sufjæl eller rå eller brændte sten. Først med spærtagers tilkomst er o. blevet navn på åbningen mellem tagrem og tag; tidligere, da raftetaget (s. d.) var rådende, betegnede ordet enten, som det egl. betyder, et »tagskægsbræt«, fæstnet langs tagremmen til støtte for tagets rafter og for selve tagmaterialet, eller, som det kendes fra gl. huse med en blanding af spær- og raftetag, et fletlet gitterværk på tagremmen med samme funktion (jvnfr. *tag*). sv. J.

ovsfjæl, se sufjæl.

Pålstav, øksetype fra ældre bronzealder, karakteristisk ved et bredt, tosidet skaftleje på øksens bageste del, til optagelse af det kløftede, vinkelbøjede træskæft. Pålstaven er en speciel nord- og vesteuropæisk øksetype. (Litt.: J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, II, 1939, s. 19 og 53). c. j. v.

påske. Fra først af en jodisk forårsfest, der faldt på fuldmånedagen i forårsmåned Nisan, den første måned efter forårsjævndogn. Da Kristus blev korsfæstet fredag for påske og opstod den flg. søndag efter jødernes påske, blev den jødiske påske for de kristne den store mindefest for Kristi død og opstandelse. På kirkemødet i Nikæa 395 blev påskesøndag fastlagt til første søndag efter fuldmåne efter forårsjævndogn d. 21. marts (og ikke d. 25. marts, hvor forårsjævndogn faldt på Cæsars tid, og som stadig blev fastholdt som Marie bebudelsesdag). Det lykkedes ikke p. i Norden at fortrænge den hedenske vårfest ved sommerens indtræden (se sommer i by), men visse momenter fra denne vårfest blev knyttet til p., således de ni slags grønt skærtorsdag, påskeæggene og solens dans påskemorgen. (Litt.: J. S. Møller: Fester og Højtider, II, 1933, s. 44—58 og 171—75, Ellekilde i Nordens Gudeverden, II, 1926 ff., s. 655—60 og s. 706 med henvisninger). H. EL.

palatine, krave af knipling (om sommeren) eller pelsværk (om vinteren), der dækkede halsudskæringen. Indført i Frankrig o. 1671 af palzgrevinde Charlote Elisabeth af Baiern, »la princesse Palatine«. E. A.

pald, lostænge, se stænge.

palimpsest betegner et håndskrift, hvor den oprindelige skrift er udsløjet, hvorefter det påny er beskrevet. Det er i nyere tid lykkedes at fremdrage en række vigtige ellers ukendte tekster fra p., således vigtige bibeltekster, skrifter af Cicero og Plautus m. fl. De fleste p. stammer fra 600- til 800-årene. Mens man tidligere anvendte kemiske midler, benytter man i den nyeste tid infrarøde stråler, hvorved den nyere skrift ikke odelægges. E. K.

palisade. Foroven tilspidset tommerstok c. 18—30 cm tyk og 3—4 m lang, nedgravet c. 1 m i jorden. Sattes tæt op ad hverandre som dækkende værn eller hindring i tidligere befæstningsanlæg, f. eks. i gravene. G. NO.

pallask, et blankvåben med lige klinge og højlefaste, beregnet til både hug og stød. P., der ligesom sablen (s. d.) stammer fra Østeuropa, anvendtes fra o. 1700 som våben for det tunge rytteri. A. H.

palm(e), længdemål, oprindeligt så stort et stykke, som en håndflade (palmus) er bred. Især brugt som mål for heste og (krumt) træ, opgives dels til 4 1/14 sjællandsk tomme (D. L. 5-12-3) eller til omtrent 40 linier rhinlandsk

mål, hos Arent Berntsen til 3 2/5 tomme. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 219). S. AA.

palmet, vifteagtigt planteornament af smalle bladflige, ofte udgående fra en blomsterkalk. Kendes i ægyptisk kunst, udviklet til stor finhed i Grækenland og senere genanvendt i de fleste stilperioder. Et hovedmotiv i da. rom. ornamentik. AA. R.

palæografi, læren om de gl. skriftformer, er grundlagt af Mabillon, som 1681 udgav De re diplomatica i 6 bd. Selve navnet stammer fra Montfaucons værk Palæographia graeca 1708. Den palæografiske videnskab har siden den tid gennemgået en stærk udvikling. Der er skrevet talrige samlede fremstillinger og enkeltundersøgelser og udgivet tavleværker og samlinger af abbreviaturer. (Litt.: W. Wattenbach: Das Schriftwesen im Mittelalter, 3. udg., 1896). E. K.

palæolitisk, adjektiv til *palæolitikum* (oldstenalderen), europæisk betegnelse for den del af stenalderen, som er samtidig med istiderne. Den ældste da. kultur (*Bromme*) svarer til de yngste palæolitiske kulturgrupper. C. J. B.

palæotyp, se inkunabel.

pandetræ, se skorstenshammer.

pandpude, -smæk, rektangulært pandebind af sort fløjl eller silke, kantet med sorte kniplinger. I 1600-årene båret af fornemme damer til rejsebrug for at holde hovedet varmt. Bevaret i den jyske almues kvindedragt til fest indtil begyndelsen af 1800-årene. E. A.

paneler. Vægbeklædning af træ. Var udbredt i renaiss., hvor de i beboelsesrum dækkede hele væggen fra gulv til loft. P. var inddelt i felter med fyldninger. Efter renaiss. blev der i større eller mindre dele af panelværket indsat malerier. Også anvendelsen af tapeter reducerede p. i størrelse. I bondegårde var de høje p. ret alm. i 1700-årene og har navnlig i Sønderjylland holdt sig i brug til vor tid. Ofte var de malede med figurer, blomsterdekorationer o. l. H. ST.

pantebreve var dokumenter, i hvilke kreditor erkendte at være debitor et vist beløb skyldig, idet det samtidig blev fastsat, hvilke værdier der skulle stilles i sikkerhed for gælden. Pant i faste ejendomme såvel som i løsøre kendes allerede i landskabslovene. Pantsætninger blev i reglen stadfæstet på tinge, for at de derværende vidner kunne give panthaveren en vis sikkerhed. P., der kom i brug i løbet af 12- og 1300-årene, skulle give en større sikring for panthaveren. Efterhånden som kreditbehovet blev større, blev yderligere sikringsforanstaltninger nødvendige,

da der skete grove bedragerier ved pantsættelserne. ²²/₈ 1580 blev det derfor påbudt, at al pantsætning i købstæderne skulle foregå på tinget og tages beskrevet. ²⁶/₈ 1622 blev det samme fastsat for landejendomme, og ved frdn. om underpant ²⁴/₄ 1632 blev det påbudt at pantebreve skulle læses til herreds-, by- eller birke-ting og siden til landstinget, desuden skulle p. indføres i en pantebog, jvnfr. skode- og panteprotokoller. (Litt.: H. Matzen: Den danske Panterets Historie, 1869). g. o.

pantelen, se len.

pantemand. I Sønderjylland og visse egne af Norrejylland kaldes oldermænd (s. d.) ofte p. Hvervet gik på omgang mellem medlemmerne af grandelaget. Oprindelsen til benævnelsen p. må hidrøre fra, at en af oldermændenes væsentligste bestillinger var at udpante for boder, idomt for overtrædelser af landsbyvedtægten. p. k. i.

papegøjegilder, gilder, der bl. a. havde det formål at holde fugleskydning (s. d.), benævntes således efter den fugl, der udgjorde målet for skydningen. P. kendes tilbage til 1400-årene, var da oftest købmandsgilder (s. d.) med officielt navn efter en værnehelgen. s. s.

paramenter. De ved gudstjenesten anvendte klæder, såvel præstens dragt som altertojerne. (Litt.: P. Severinsen: De rette Messeklæder, 1924, Helen Engelstad: Messeklær og Alterskrud, 1941). E. M.

parcelliststeder, se udstykning.

parlament, af lat. parlare, tale, brugtes i ældre tid i betydningen ufred, mundhuggeri og er et alm. forekommende udtryk i bøderegistrene, de såkaldte sagefaldsregistre. Det kan også betyde sammenkomst, rådslagning. J. H.

Partikulærkammeret. I dette, oprindeligt kaldt Kongens eget Kammer, førtes regnsk. over kongens indtægter og udgifter, medens statens regnsk. hørte under Rtk. De indtægter, der stod til kongens personlige disposition, stammede fra Øresundstolden, den nordenfjeldske told i Norge og andre steder. I tiden 1700—1730 udgjorde de 250.000 à 300.000 rdl. årlig. Udgifterne var dels personlige, dels halvoffentlige, f. eks. til byggeforetagender. P. og Kabinettet (s. d.) holdtes ikke strengt adskilte, og embedsmændene i de to kontorer var skiftende. P. ophørte med enevælden.

De ældste regnsk., der kan betegnes som partikulærkasseregnsk., går tilbage til Frederik III.s tid (trykte i E. Marquard: Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III.s og Christian

V.s Tid, 1918). I øvrigt findes først fra o. 1700 fuldstændigere rækker af arkivsager som regnsk. med bilag, bygningsregnsk. med bilag o. s. v. Foruden de kgl. regnsk. findes i P.s arkiv i RA. regnsk. vedr. kongernes born og dronninger, arkivet for slotsbygningsskmissionen 1731—45 og regnsk. for specielle kasser af skiftende varighed og betydning som kabinetskassen, cha-
toltkassen og hofkassen. H. H-T.

partisan, et stagevåben med bred, om den lodrette akse symmetrisk kling. P., der kom til Danm. noget ind i 1500-årene, var et udpræget paradevåben, der især brugtes af drabanter o. l. I 1600-årene fortes p. også som kommandotegn af fodfolksofficerer, men afløstes her i 1700-årene af espontonen (s. d.). A. H.

parykmagere og parykker kommer frem i Danm. under Christian IV.s sidste år, og begunstiget af moden holdt faget sig til ca. 1800. I 1739 fik erhvervet afslag på anmodningen om at få et lav i Kbh., hvor det dog blev oprettet 1742. I Ålborg dannedes et lav 1747, i Odense 1742. Da moden afskaffede parykkerne, kastede faget sig over frisering, som det længe havde givet sig af med, og p. er de nuværende frisørers forgængere. H. SØ.

pas eller pasboder var beviser, der blev udstedt til rejsende, dels for at myndighederne kunne fastslå deres identitet, dels for at de kunne få lov at rejse frit og i visse tilfælde kunne nyde begunstigelser som fri befordring med vogne og færges. Fra midten af 1500-årene blev der givet p. til folk, der rejste i kongens ærinde, så de fik fri befordring. P. skulle dog have kongens egenhændige underskrift for at være gyldige. 1557 blev det forbudt udlændinge at rejse i landet, hvis de ikke havde p. I 1600-årene blev kravet om p. udvidet, så også danskere skulle have p. ved indenlandske rejser. P. skulle for bondernes vedk. udstedes af gods-ejerne. Fra slutningen af 1700-årene og begyndelsen af 1800-årene fortes — navnlig i overfartsbyerne — pasprot., hvori de rejsende skulle indtegnes. Her anføres de rejsendes navne, stilling, hjemsted, signalement og rejsens mål. Nyudstedelser af p. blev også indført i prot. G. O.

pasregnskaber. I RA. findes for tiden 1788—1850 regnskaber over indtægter af i København udstedte pas (til ind- eller udland). Indtil 1841 er der som bilag til regnsk. prot., førte af pas-skriverværket, med dato for passets udstedelse, den pågældendes navn og bestemmelsessted samt betalingens beløb. En del pas udstedtes gratis

For tiden 1829—51 haves vandrebofsregnsk., hvortil indtil 1841 som bilag findes prot. over udstedte vandrebofer. — For årene 1779—1840 findes regnsk. over algerske sopas, hvormed skiibe, der sejlede forbi Kap »finis terræ« (d. v. s. Cabo de Finisterre, forbjerg på Spaniens nordvestkyst), skulle forsynes. Algierske sopasprot. (med registre over skibene) haves i Komm. koll. (i RA.).

H. H-T.

patenter betyder egl. åbent brev (af lat. litteræ patentēs). Således kaldes Ty. kanc.s indenrigske afdelings prot. over åbne breve »Patenten«. Bruges desuden om breve, der giver indehaveren en særlig rettighed, f. eks. officerspatent, adelspatent, skipperpatent, naturalisationspatent (s. d.) og erektionspatent, d. v. s. konf. på oprettelse af et stamhus o. l. Sopatenter skulle de søindrullerede forsynes med. I nyere tid bruges ordet særlig om opfinderpatent, d. v. s. eneret til for en vis tid at udnytte en opfindelse. H. H-T.

pater noster, den lat. betegnelse for bonnen Fadervor. Det var — og er — en yndet skik i den kat. kirke at pålægge den angrende synder at bede så og så mange p. n.

B. K.

paternosterbånd. Rosenkrans, kæde med store og små perler til hjælp ved tælling af bonner, de store for fadervor (pater noster), de mindre for Mariabonnen (Ave Maria).

E. M.

patrimonium, med dette lat. ord, som i romerretten betyder privatformue, men vel også kan være brugt med henblik på da. *fæderne*, fædrenerf, betegnes det jordegods, som gennem arv var tilfaldet kongen, hans private slægtsgods, i modsætning til hans embedsgods, krongodset, som kaldtes kongelev (s. d.). P. var kongens private ejendom, som han frit kunne disponere over i levende live og som gik i arv til hans slægt ved hans død. I kong Valdemars jordebog findes en summarisk fortegnelse over kongelevet, og i det såkaldte hovedstykke 1231 en lang række spredte oplysninger om p. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 264 ff., 308, Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, 1926—45, I, s. 156, 246).

S. AA.

patronatsret. I folkevandringstiden og de flg. århundreder blev det i de germanske lande skik, at stormænd eller bondesamfund bekostede opførelsen af en kirke, udstyrede den med gods og lønnede præsten. Denne ejendomsret forvandlede i 11—1200-årene til en p., der dels bestod i at føre tilsyn med kirkegodsets forvaltning, dels i ret til at foreslå en præst (*jus presentandi*). I senmiddelalderen fik både gejstlige stiftelser,

adelsmænd og kongemagten i stigende grad p. (*jus patronatus*), særlig til landsbykirker. De pågældende fik da *forsvaret* for disse kirker, men nød til gengæld *herlighedsretten*, hvoriblandt *kaldsretten* (=: præsentationsretten). P. bruges også efter 1660 om de private, der af kronen købte kirkerne og deres gods. De oppebar kirkens tiender og andre indtægter mod pligt til at vedligeholde kirken. Da denne pligt ofte blev forsømt, var det gerne indbringende at være ejer af en kirke. (Litt.: P. Severinsen: Følkedoms-Ejendoms-Historie, 1920). B. K.

patronymymer. Et patronymikon er fadersnavnet, d. v. s. et navn, der ender på -sen (-son) eller -datter, undertiden dog også kun på -s. A. F.

Pauli dag, st., ²⁵/₁, til minde om Paulus' omvendelse.

E. K.

pebersvende. Som påvist af Steenstrup i Hist. T., 8. r., II, 1909—10, s. 60—70, betegner p. ugifte personer, ofte unge karle på landet, der rejser rundt og falbyder deres varer, f. eks. krydderier, salt, jern, tjære og humle, men også da. landbrugsprodukter. Navnet kommer muligvis af, at de i visse perioder svarede deres afgifter i peber.

J. V.

¹) **pebling** betyder vistnok oprindelig noget, der er lille og rundt. I overført betydning bruges ordet om de små disciple i latinskolerne modsat de ældre, degnene. På grund af deres deltagelse i gudstjenesten kaldtes de undertiden *korspeblinge* (kordrenge).

B. K.

²) **pebling**, se dukke og skråstiver.

peloton. Bataillonens deltes i 1700-årene taktisk i 8 p. uden hensyn til kompagniinddeling. Under kamp afgaves salverne af p. i ordenen 1', 8', 2', 7' o. s. v. Midt i bataillonens linie stod fanep. bestående af fændrik med fane og en del underofficerer og menige. (Litt.: Infanterireglement 1747).

G. NO.

pengenes værdi, se prisforhold.

pengesedler. Under den store nordiske krig udstedte Frederik IV fra 1713 sedler for ca. 1.000.000 dlr. kurant. Skont de faldt til under det halve overfor solv (1718), indfries de dog til fuldt pålydende efter freden. — 1736 oprettedes den seddeludstedende Kurantbank som et aktieselskab med offentlig autorisation. Den kom snart i vanskeligheder, og indløsningspligten blev suspenderet 1745—47 og endelig fra 1757. 1773 overtoges banken af staten. Kurserne svingede noget, men galt blev det efter krigsudbruddet 1807. Pari var 1798 for 100 speciedaler 125 kurantdaler i sedler. 1807 var kursen

145 og 1812: 1760. — Ved frdn. af $\frac{5}{1}$ 1813 oprettedes Rigsbanken. De gl. kurantsedler skulle ombyttes med rigsbanksedler efter en kurs på hamborgerbanco 1200, 1 rbdlr. = 6 kurantdaler. De gl. sedler reduceredes fra 125 mod 100 til 1200 mod 100, d. v. s. $\frac{5}{48}$ af den oprindelige værdi. Heller ikke de nye sedler kunne tages til fuld værdi, og man regnede derefter med beløb i rbdlr. S. V. (sølvværdi), der var mere værd end rbdlr. N. V. (navneværdi). Rigsbanken blev 1818 afløst af en privat bank, Nationalbanken i Kbh. 1838 nåede sedlerne pari mod sølv mønt, og 1845 erklæredes de indløselige. — Guldindløsningen af Nationalbankens pengesedler suspenderedes $\frac{2}{8}$ 1914, genindfortes $\frac{1}{1}$ 1927 (dog som guldbarrefod) og ophævedes endelig $\frac{21}{8}$ 1931.

G. G.

penning, hovedmønt i middelalderen, ca. 1000 var den $\frac{1}{30}$ øre (0,9 g) sølv i Skåne og Sjælland, $\frac{1}{36}$ øre ($\frac{3}{4}$ g) i Jylland, efterhånden forringet til en kobberholdig mønt i 1300-årene. Fra ca. 1400 påny udmøntet i sølv ($\frac{1}{12}$ skilling), atter forringet og sidst udmøntet 1602 i kobber. Se den ar.

G. G.

pensionskasser, se enke- og pensionskasser.

pensionær kaldte man i Sønderjylland den mand, der forpagtede en større gård, en såkaldt pensionærgård, og betalte forpagtningsafgift til ejeren af gården, kongen, hertugen eller en privat person.

J. H.

percal, meget fint, tæt, glatvævet, trykt eller ufarvet ostindisk bomuldsstof.

E. A.

pergamentsbreve. De ældste breve her i landet er skrevne på pergament, d. v. s. huder (navnlig kalveskind), tilberedt således, at de er blevet anvendelige til skrivebrug. Først fra sidste trediedel af 1300-årene begynder man herhjemme at anvende papir, og langt ned i tiden — også efter middelalderens slutning — træffer vi højtidelige dokumenter som traktater, skoder, adelsbreve o. l. skrevet på det holdbarere pergament. I RA. opbevares p., også på grund af deres uhandelighed og segl, i særlige samlinger. Der haves en kron. fortegnelse i 3 store bd. over RA.s p. (bortset fra traktalsamlingen og kongehusets nyere sager) og over de ældre papirbreve (næsten fuldstændig for papirbreve indtil 1513).

H. H-T.

perpetuere, lat., egl. lade vedvare. Bruges om tiende eller lignende, der blev henlagt, perpetueret, til en institution, f. eks. hospital eller skole, som en stedsevarende indtægt.

J. H.

persil. De enkelte landgildespecies eller landgildeposter som korn, smør, svin o. s. v. kaldes persiller.

H. F.

personalia. I LA. findes en del personalhist. samlinger, der dels består af privatarkiver, dels af stamtavler og forsk. oplysninger vedr. enkelte slægter og personer. I LA. i Viborg kaldes disse samlinger p., i Odense Personalhistorisk Samling og privatarkiver. I det sjællandske LA. er privatarkiverne holdt for sig, og i Viborg er man ligeledes begyndt at udskille disse arkiver til en særlig afdeling.

J. H.

personnavne (*fornavne*) har altid været almindeligt; i oldtiden har man som overalt hos indoeuropæiske folkeslag haft en skiftende navnedannelse med toleddede navne, af hvilke det ene led nedarves (f. eks. Hrodgeir med sønnerne Hrodrik og Hrodmund), en skik, der dog forsvinder til fordel for opkaldelse med hele navnet, samtidig med at kortere navneformer vandt overhånd; med kristendommen afløses oldtidens navnestof af nogle få apostel- og helgennavne, der blev eneherskende langt ned i tiden; først i slutningen af 1700-årene og senere påvirkes navnegivningen i væsentlig grad af litterære og andre modestrømninger; denne konservatisme i navnestoffet, som medfører, at visse navne går igen indenfor de enkelte familier, gør det muligt at benytte navnegivningen som hjælpemiddel i den genealogiske forskning. Fuldstændigt faste *opkaldelsesskikke* tør man selvsagt ikke regne med, men det er dog for 1600- og 1700-årene muligt at opstille visse hovedlinier, således at bedsteforældrenes navne genfindes i børnebørnenes, skiftende fra faderens til moderens side; i ældre tid har det været en forudsætning, at den person, der skulle opkaldes, var død, men dette gælder næppe efter ca. 1600, bortset fra at den posthume søn oftest får faderens navn, ligesom den datter, hvis moder dør i barselsengen, hyppigst arver hendes navn. Næsten regelmæssigt vil man også finde det første barn i et nyt ægteskab opkaldt efter den afdøde ægtefælle, for så vidt det er af samme kon. Normalt anvendes kun eet navn som fornavn, først fra ca. 1650 bliver under ty. påvirkning dobbelte fornavne mere alm. i de højere kredse. (Litt.: Nordisk Kultur, VII, Personnavne, 1947, V. A. Secher: Opkaldelsesskikke i østjyske Bondeslægter fra 17de og 18de Århundrede i Meddelelser fra det danske Rigsarkiv, I, 1906—18, Rikard Hornby: Danske navne, 1951).

A. F.

pest, se epidemier.

petarde, en slags mine fra henimod 1600 til sprængning af porte o. l. P. bestod af en krudtfyldt, klokkeformet metalbeholder, hvis åbning dækkedes af et bræt. Den anbragtes med brættet læt ind mod den genstand, der skulle sprænges, og tændtes ved lunte eller brandrør. A. H.

Peters fængsel eller **Peters lænker**, $\frac{1}{8}$, sl. *Peters dag om høsten*, fejredes til minde om Peters udfrielse af fængselet (Apostlenes gerninger 12, 6). »Er st. Peters dag tor, kommer høsten godt ved dør«. E. K.

Peters, st., stols dag. Apostlen Peter skal iflg. traditionen have beklædt bispestolen i Antiochia i 7 år, hvorefter han kom til Rom og beklædte bispestolen der i 25 år. Til minde om bispestolen i Antiochia fejredes $\frac{22}{2}$, mens katolikerne tillige fejrer Peters stol i Rom $\frac{18}{1}$. E. K.

Petersens, Ulrich samlinger. Juristen Ulrich Petersen samlede igennem mange år et stort hist. materiale til Sønderjyllands, Slesvig hys og Slesvig stifts historie. Efter hans død i 1735 kom størstedelen af hans mss. til Geheimearkivet. De opbevares nu i RA., hvor de udgør 3 store bd. og 12 kapsler. (Litt.: C. C. Lorenzen: Om S. T. Ulrich Petersen og hans efterladte Manuskripter om Byen, Bispedømmet og Fyrstedømmet Slesvig (Danske Samlinger, 2. r., IV, 1874—1876, s. 338—360), der også indeholder en oversigt over mss.s indhold). J. H.

Petri Pauli dag, $\frac{29}{6}$, til minde om de to apostles martyrdød i Rom. E. K.

petring, murerteknisk betegnelse på $\frac{1}{4}$ sten; *mesterpetring*: sten halveret på langs. AA. R.

petschier, se pitsjer.

Philippi Jacobi dag, $\frac{1}{5}$, opkaldt efter apostlene Philip og Jacob, som begge skal have lidt martyrdøden. Dagen kaldes også Valborgsdag (s. d.). E. K.

pi, ¹⁾ Underdragt for kvinder og børn, bestående af sammensyet hul og skørt, eller skørt alene. ²⁾ Grov trøje eller frakke til mænd. ³⁾ Groft stof af uld eller lærred. E. A.

piaster, spansk mønt (peso) af lidt ringere værdi end de ty. og nederlandske dlr. Den udmøntedes som handelsmønt i Danm. 1624, 1771 og 1777. G. G.

pibe, rummål, oprindelig af langstrakt form, især for vin, = $\frac{1}{2}$ foder = 3 ammer = 12 ankre = 480 pottes. (Litt.: Danmarks Statistik, III, 1878, s. 234, Nord. Kult., XXX, 1936, s. 199). S. AA.

pike, et spyd med ca. 4—6 m lang stage og kort, hyppigst bladformet, od, der ved lange

jernskinner fastholdes til stagen. Indførelsen af p., der vistnok først blev alm. brugt i Schweiz henimod 1500, betegnede afslutningen på rytteriets overvægt over fodfolket, idet ethvert rytterangreb strandede mod den kompakte formations skov af piker. Lidt ind i 1500-årene organiseredes fodfolket i de fleste stater efter spansk forbillede i blandede enheder, hvor en vis brokdelt, de såkaldte *pikenerer*, havde p., resten skydevåben i et skiftende forhold. Pikenererne, der i modsætning til de upansrede skytter bar en lettere rustning, udgjorde den tunge kærne i fodfolket. Først o. 1700 fortrængtes p. helt af muskettten (s. d.). A. H.

pilaster, flad, rektantet væg- eller murpille, der i modsætning til *lisén* har kapitæl og base i overensstemmelse med de klassiske søjleordner eller i renaiss.tiden mere frit. P. med indsnoring under kapitæler kaldes *halspilaster*. AA. R.

pilk. Fiskeformet synk (s. d.) af tin, forsynet med dobbeltkrog og hul til snoren. P. anvendes i forbindelse med håndsnøre til fiskeri efter torsk og kuller. Den agnes ikke, men anvendes som huggeskrog, der hugges fast i de fisk, der lokkes til af synket. Snoren er i regelen viklet op på en firkantet træramme, og på bådens ræling kan anbringes et *haleben*, som snoren glider i. H. R.

pille, se dukke.

pinakle, se fiale.

pinas. Mindre, lang og smal, hurtigsejlende, tremastet fartøjs type. Fra tidlig middelalder anvendt af spanierne, senere også optaget af de vest- og nordeuropæiske lande. I vore farvande kendes den navnlig i 1600-årene. Den var skonnertrigget og var ligeledes indrettet til årer. Da den anvendtes som defensionsskib, var den forsynet med et betydeligt antal kanoner. P. benyttes ligeledes som betegnelse for en chalup, der i orlogslåderne, tidligere såvel som i vore dage, anvendes af de højerestående skibsofficerer. K. K.

pinkskib. I Middelhavet et større fartøj, som førte tre master med latinersejl, af hvilke de forreste var pælemaster. Det har rigning som en chebeck, men da det kun bruges som handelsfartøj, havde det fladere bund og benyttede ikke årer. I de nordeuropæiske farvande var p. et tremastet handelsskib, hvis to forreste master var fuldriggede og den agterste skonnertrigget, skont den sidstnævnte som de andre førte råsejl. Typen adskiller sig fra datidens barkskibe

ved forneden at være skarpere og agter smallere og højere end disse. K. K.

pinse er ligesom påske (s. d.) en oprindelig jodisk forårsfest, syv uger efter påsken. Navnet er græsk og betyder egl. den 50. dag efter påske, hvor apostlene i Jerusalem oplevede den hellige ånds åbenbaring. Som kristen fest, der tidligst kan indtræde 10. maj og senest d. 13. juni, blev p. en langt stærkere konkurrent til den hedenske vårfest med sommerens indtræden d. 1. maj (se sommer i by), ikke mindst efter indførelsen af den gregorianske kalender i 1700, men længe før den tid kan majgildet i de da. bylag henlægges til pinsen, således i Østrup 1598. Overført til p. er også majbålet i Vestjylland, den såkaldte pinsevækild, og majbruden i Sønderjylland, pinsebrud. (Litt.: Ellekilde i Nordens Gudeverden, II, 1926 ff., s. 660—65 og s. 706 f. med henvisninger). H. EL.

pintzken, se plank.

piscina, tidligt i middelalderen betegnelse for dåbsbassinet, senere for en i korets eller sakristiets væg anbragt niche eller kumme med afløb, der anvendtes til håndtvæt og rensning af de hellige kar. Bruges også om vievandskarret indenfor kirkedøren. (Litt.: D. H. Otte: Handbuch der kirchlichen Kunstarchäologi, I, 5. udg., 1883, s. 263, 302, 393). AA. R.

pisel, se overstestue.

¹⁾ **pistol**. Antagelig har man kendt begrebet p. meget tidligt i 1500-årene. I århundredets anden halvdel kaldtes p. *stakket* (d. v. s. kort) *bøsse* eller *stakket rør*, mens betegnelsen p., hvis oprindelse er usikker, først bliver alm. o. 1600. A. H.

²⁾ **pistol**, spansk guldmont (= 2 escudos fra Philip II.s tid), fra 1640 udmontet i Frankrig (Louisdor), siden efterlignet især i Tyskland og i Danm. (Christiandor, Frederikdor, s. d.). G. G.

pitser, en forvanskning af det ty. ord *Petschier*, signet. P. B. G.

pjækkert, kort mandstroje (af engelsk pea jacket). E. A.

plåte, svensk kobbermont, udmontet i store, firkantede plader 1649—1776, også alm. svensk betegnelse for 2 dlr. sølvmont. G. G.

plakat bruges dels om en kgl. frdn. af mindre vigtighed, dels om bekendtgørelser fra de enkelte koll., f. eks. *kancelliplakater*, eller fra kommunale myndigheder, *rådstueplakater*. I ordet ligger der en oprindelig betydning af at oplæbe eller opslå. J. II.

plank, ældre rummål = 2 pægle, kaldes også *pintzken*. I mnt. er 1 planke = $\frac{1}{2}$ nössel, i da. mål 1 pot = 2 plank. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 199). S. AA.

plattenslager, en håndværker, der slår plader op, d. v. s. fremtiller harnisker. Rimeligvis har der aldrig været nogen større produktion af rustninger i Danm., selvom der har været p. i de fleste større byer, idet kronen hjemtog størstedelen af hærens harnisker fra udlandet. Derimod beskæftigedes gennem 1400- og 1500-årene og lidt ind i 1600-årene til stadighed en eller flere p. af kongehuset. P. dannede ikke noget særligt lav, men var medlemmer af smedelavet. A. H.

plejl. Håndredskab til tærskning af korn og andre froafgroder. Består af to stokke, nemlig *skaf* eller *handel*, hvormed den tærskende holder, og en noget sværere og kortere *slagel*, hvormed man slår på afgroden. De to stokke er forbundne med en slags hængsel (*plejlhilde*) af læder, orneskind, åleskind eller andet stærkt materiale. Har gennem århundreder været det almindeligste tærskeredskab og har på mindre brug været anvendt helt til nutiden. (Litt.: Kr. Møller: Danske Plejltyper i Danske Folkemål, 1942, s. 42—64). P. H. K.

plica, betegnelse for den fold, som fremkommer ved en ombøjning af brevets nederste del. Gennem et sådant dobbeltlag borede huller til seglremme eller -snore; ved en ombøjning kunne påtrykte segl skånes. P. B. G.

plidsarbejde, se pligtsarbejde.

pligthus. Hus, der ikke måtte nedlægges, men altid skulle være forsynet med bygninger og beboere. Oprettedes i visse tilfælde ved nedlæggelse eller sammenlægning af gårde. I udstykningsloven af $\frac{11}{3}$ 1897, § 2, defineres p. som »et avlsbrug, på hvilken der hviler forpligtelse til at opretholdes som husmandsbrug«; dets tilliggende måtte ifølge samme lov ikke nedbringes under $1\frac{1}{2}$ tonde land boniteret mål. C. R. II.

pligtsarbejde eller *plidsarbejde*. ¹⁾ Hoveri, især småhoveri og småægter, som fortrinsvis udførtes af husmænd og ugedagstjenere. ²⁾ Arbejdsydelse, pålagt af det offentlige og udført i offentlighedens interesse, herunder f. eks. fremmode ved ildebrande, snekastningsarbejde, arbejde med dæmpning af sandflugt o. l. ³⁾ Husmænds og indersters hostdage for præsten, *pli(gt)sfoged*, person, der holder opsyn med hovhønder. C. R. H.

¹⁾ **plov**. De i tidens lob forskelligt udformede p. kan stort set indordnes under to hovedtyper:

ard og *muldfjælsplov*. Mens arden i lighed med en harvetand kun kan rispe og løsne jorden, kan muldfjælsploven både løsne og vende den losskærne jord. Samtidig med kendskabet til brugen af trækdyr, fremkommer de ældste ardtype, der i hovedtræk kun består af to lidt krumtvoksede træstykker, hvoraf det ene danner ardens *ås*, det andet dens *stjert* (styr) og *plovhoved* (skær). Ved svedjebrug (s. d.) anvendes en ard med højsiddende *ås* og stejlt stillet skær, mens der på de ryddede oltidsagre (s. d.) kan være brugt en ardtype som *Dostrup-arden*, der har lavere siddende *ås* og mere skråtstillet skær. På andre typer danner et tredje træstykke et vandretræsskær og løb som på *Vebstrup-arden*, og hertil kan være føjet et fjerde træstykke, *sulen*, d. v. s. støtten mellem *ås* og forende af løbet, hvorved fremkommer en *firsidet ard*. Senere bliver skæret bredt trekantet og tveægget og kan være af jern. Den sjællandske *krog*, som til ca. 1800 har været benyttet til sædens nedfældning, er en sådan firsidet ard med tveægget jernskær. Føjes hertil en tohjulet forstilling, hvorpå *åsen* kan hvile, og hvori trækkes sker, har man den fra middelalderen kendte *hjulard*. Forsyns denne med ensidig, højrevendt skær og muldfjæl, fremkommer den alm. kendte *hjulplov*. *Muldfjælen* er det kantstillede bræt, som går skråt ud fra plovens højre side, og som under plojningen vender den losskærne jord (*fure*). Fortil går den over i skæret og *sulen*. Det i en mose ved Tømmerby fundne plovfragment viser, at muldfjælsploven og sandsynligvis hjulploven har været kendt herhjemme i ældre jernalder. *Langjernet*, der fastgjort i *åsen* rager ned foran skæret og skærer furen løs vertikalt, er vel nok en senere opfindelse. Ved at flytte *åsen* frem og tilbage på hjulforstillingen kan plojningens dybde reguleres. Den vestjyske *trilleplov* har i stedet for hjulforstillingen et enkelt, indstilleligt hjul (trille) anbragt under *åsens* forreste ende. Til plovudstyret hørte i ældre tid en *plovokse*, ofte en gammel staverokse (s. d.), til at hugge rodder o. l. over med og til at løsne og fæstne de kiler, hvormed langjernet indstilledes. *Svingploven*, som bliver alm. i 1800-årene, har ikke hjul, og den er ligesom de moderne plove ofte helt af jern. Til hykning af kartofler o. l. benyttes den specielle *hyppelov*, en mindre plov (ofte med trille) med to muldfjæle, der kaster jorden ud til begge sider. (Litt.: P. V. Glob: *Ard og Plov i Nordens Oldtid*, Jysk arkæologisk Selskabs skrifter, I, 1951, A. Steens-

berg: *Danske Plovtyper i Oldtid og Middelalder i Fort. og Nut.*, XII, 1937, s. 12—42, samme: *Den nord-vestjyske Hjulplov i Spr. og Kult.*, VI, 1937, s. 113—60, samme: *Trilleploven i Spr. og Kult.*, V—VI, 1936—37, s. 113—47 og 10—26).

P. H. K.

²) *plov*. Under Valdemar II og hans sønner nævnes en plovskat, der var bestemt til møntens forbedring. Den hvilede på det areal, som kunne dyrkes med een plov, og begrebet *fuld plous ærje* betegnede et sådant areal, der vist fra først af var ca. 48 td. land eller 1 mark sædeland, hvilket i 1200-årene udgjorde $\frac{1}{2}$ bol jord. I Sønderjylland holdt p. sig som matrikulsenhed langt ned i tiden. I kong Valdemars Jordebog ansættes Sjælland, Møn, Lolland og Falster i p. for hvert hrd. i den såkaldte plovtalesliste, og i Roskildebispens Jordebog ca. 1370 er præsternes mensalgods i sognene ansat i p., der gennemsnitlig udgør o. 12 örtug skyldjord = 1 mark sædeland. Udenfor Sønderjylland nævnes p. også i Alsted h. i 1600-årene, men her er p. eller *plovsgang* kun halvt så stor som skatteploven, altså godt 24 td. land. (Litt.: Svend Aakjær: *Nord. Kult.*, XXX, 1936, s. 232 ff., *Kong Valdemars Jordebog*, 1926—45, I, s. 114 ff., II, s. 452 ff., *Plov og Havne i Med Lov skal Land bygges*, 1941, s. 251 ff., *Korntiende og kornareal i 14. århundrede i Hist. T.*, 11. r., II—III, 1949—50).

S. AA.

plovkorn. I Århus stift var *plovhavre* en afgift fra flere bondegårde til Århus og flere hospitaler (rescr. $\frac{18}{5}$ 1767); den afløstes ved res. af $\frac{23}{5}$ 1882. Også andre steder afløstes visse pløjearbejder med p. eller især *plovpenge* (William Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, 1903, s. 527) eller *plovsvendpenge* (Svend Aakjær: *Kong Valdemars Jordebog*, 1926—45, II, s. 102, 105 f.). *Plovpenge* var også i middelalderen navn for den skat, som hvilede på hver plov (s. d.) jord, denne skat var i 1200-årene ofte 1 ore penninge pr. plov. (Litt.: Johs. Steenstrup: *Studier over Kong Valdemars Jordebog*, 1874, s. 248, Svend Aakjær: *Kong Valdemars Jordebog*, 1926—45, I, s. 116, II, s. 346, 349).

S. AA.

plovskatter svarer i Sønderjylland til hartkornskatterne i kongeriget og omfatter de afgifter, der opkræves efter plovmatricken (jvnfr. renoverede matrikel). Kontributionen (s. d.), som oprindeligt var en ekstraordinær krigsskat, blev fra 1688 en fast skat i Sønderjylland. Den opkrævedes kvartalsvis eller måned-

lig efter satser, der var forsk. i de kgl. og gottorpske amter og i ridderskabets område. Også magasinern (s. d.), hø- og halmleverancer m. m. var plovskatter og udskrevet efter ekstrordinære plovstal. (Litt.: Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevældskonger, I—II, 1908 og 1922, Kierulf: Om Beskatningen i Haderslev Amt, 1864, Ludwig Andresen: Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern, 1943, s. 175 ff.).

P. K. I.

pløys, fløj med lang, opstående luv.

pløjedage. Betegnelse for de dage, da bønderne skulle møde med forspændt plov til hovedriet. Plovspændet skulle bestå af 4—6 heste efter disses kvalitet, og der skulle være en mand til at styre ploven og en (dreng) til at køre hestene. P. var derfor det mest krævende hoveri. 1771 blev en plovdags værdi anslået til 48 sk. mod 24 sk. for en spanddag og 12. sk. for en gangdag. Frdn. af $\frac{20}{2}$ 1771 fastsatte hoveriet af en gård på 6 td. htk. til 12 pløjedage, 24 spanddage og 96 gangdage.

G. O.

podemester. En mand, der poder træer. Allerede i middelalderen forstod man at pøde træer. *Okulering* kom i brug i slutningen af 1500-årene. Podning på svagerevoksende underlag for at frembringe »dværgræer« anvendes fra midten af 1700-årene. (Litt.: Svend Bruun og Axel Lange: Danmarks Havebrug og Gartneri til Aaret 1919, 1920, s. 60).

C. R. H.

podesay, egl. peau de soie = silkehud. Svært, repsvævet silkestof. Kendt fra 1600-årene. E. A.

pokker, gl. navn for syfilis.

podtræ, jysk navn på *kragetræ*, se krage.

»politi«. Ordet p. havde i 1500- til 1700-årene en noget anden, mere omfattende, betydning end senere, idet det brugtes om et samfunds, såvel statens som kommunernes, organisation og administration, ikke mindst forsåvidt angik opretholdelse af ro og orden, »god skik og politi«. Til politisager henregnedes derfor en lang række forhold som tyendevæsen, brandvæsen, alm. moral o. l., og de udstedte politifrdn. for enkelte byer behandlede næsten alle forhold af mere alm. betydning for livet i købstaden.

J. H.

pollenanalyse, statistisk-botanisk metode til beregning af en pollenholdig jordproves alder i forhold til stedets vegetationsudvikling. Metoden, der skyldes svenskeren L. von Post, er mulig, fordi planternes stovkorn (*pollen*) under gunstige forhold (f. eks. i søer og moser), kan bevares

gennem årtusinder. Hver enkelt plante har sin særlige pollentype, således at man under mikroskop kan bestemme planterne efter deres pollen. De vindbestøvede planter (herunder skovtræer) producerer mængder af pollen, som af vind og vejr fores vidt omkring, og der vil f. eks. på bunden af en sø aflejres pollen ikke blot fra de nærmeststående træer, men fra alle egnens vindbestøvede plantearter og vel at mærke i det forhold, de er repræsenteret der. Lige siden istiden har plantesamfundene vekslet efter klimaet (fra tundra til de første birke- og fyrreskove, videre med eg og til slut med bøg som dominerende skovtræ), og mængdeforholdet mellem de forskellige plantearters pollen vil derfor veksle op gennem lagene i en sådan sø eller mose. En serie prøver fra stedet vil derfor rent statistisk (i et såkaldt *pollendiagram*) vise denne vekslen, og er der i et bestemt lag i samme mose gjort et fund, vil en torveprøve fra laget eller fundet selv gennem en undersøgelse af pollenindholdet vise, hvor i udviklingen den skal indpasses. De forskellige klimaændringer og dermed vegetationsskifter udtrykkes gerne i 9 perioder (*pollen-zoner*), hvis alder er omtrentlig fastlagt på anden måde. Det vil da i mange tilfælde være muligt at bestemme torveproven i forhold til pollen-zonerne og således angive dens absolutte alder. (Litt.: Nat. Mus. Arb., 1945, s. 48 ff.). C. J. B.

polonaise, kvindetroje med 3 opfæstede skoder eller kort, 3-delt overskort. Dagligdragt fra o. 1770—90. (Se caraco).

E. A.

polsk skifte, **polsk forbandt**, se skiftegang.

polymita, polimit, polamit, oprindelig dobbeltsidig repsvævning i uld eller hør. Kendt i Ægypten fra 3—400-årene. I middelalderen betyder p. blot flerfarvet silkestof. Senere glat stof af uld eller af uld og silke.

E. A.

poplin, let, blankt stof, oprindelig helt af silke, senere også af silke og kamgarn, bomuld eller floretsilke. Den blanke overflade fremstilles ofte ved hjælp af appretering.

E. A.

porcelæn, se keramik.

porthammer, tværtræ over en portåbning.

portrætsamlinger (jvnfr. billedsamlinger). Som de vigtigste danske p. må fremhæves: 1) Frederiksborgmuseet (s. d.), landets største samling af malede og tegnede portrætter; har desuden en samling af fotografier af malede portrætter i privateje; over disse samlinger fælles alfabetisk portrætrejstrant. Grafiske og fotografiske portrætter, alfabetisk ordnede (hver for sig). På museet findes også Dansk ikonografisk

Kommissions kartotek over portrætter i private. 2) Det kgl. Bibliotek (s. d.): I kort- og billedsamlingen samlinger af grafiske portrætter og portrætfotografier (begge alfabetisk ordnede). Specialsamlinger: Müllers pinakotek (kobberstik, samlede af F. A. Müller i slutningen af 1700-årene); Limprichts silhuetsamling fra 1780—82. 3) Den kgl. Kobberstiksamling: Grafiske blade og tegninger ordnet efter kunstnere; portrætreregistrant findes. Portrætter findes også i samlingerne på Kunstmuseet, Rosenborg (væsentlig kongelige) og Statens kunsthistoriske Fotografisamling på Charlottenborg (ordnet udelukkende efter kunstnere) samt andre kunstsamlinger. De fleste af landets kulturhist. museer rummer portrætter af lokal interesse. Af større samlinger, omfattende portrætter af bestemte (i regelen faglige) kategorier, kan nævnes flg. (alle i Kbh.): Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Dansk Forlæggerforening (boghandlere), Garnisonsbiblioteket og Hærens Arkiv (militære), Haandværkerforeningen (håndværkmestre), Landbohøjskolens Bibliotek (landbrugskandidater), Medicinsk-historisk Museum (læger, apotekere, naturvidenskabsmænd), Musikhistorisk Museum, Rigsdagens Bibliotek (rigsdagsmedlemmer), Teatermuseet, Universitetsbibliotekets 2. Afdeling (naturvidenskabsmænd). Adskillige højere læreanstalter og skoler har portrætter af tidligere lærere og elever. Portrætsamlinger på talrige herregårde og i offentlige og private institutioner. En del fotografer har vigtigt portrætmateriale.

Samtlige danske grafiske ikke-kongelige portrætter er registrerede i P. B. C. Westergaard: Danske Portrætter i Kobberstik, Litografi og Træsnit, I—II, 1930—33, der suppleres af A. Strunk: Beskrivende Katalog over Portraiter af det danske Kongehus, 1882 (forældet). Et forsøg på en tilsvarende registrering af malede portrætter var E. F. S. Lund: Danske malede Portrætter, I—IX, 1895—1912 (ufuldendt, vanskelig at benytte på grund af upraktisk tilrettelæggelse). Dansk biografisk Leksikon, I—XXVII, 1933—44 indeholder fyldige oplysninger om portrætter af alle biograferede. Andre vigtigere oversigter og portrætfortegnelser er: F. Beckett: Renæssancens Portrætmaleri, 1932, C. Elling, Rokokoens Portrætmaleri i Danmark, 1935, Den lille Portrætkunst i Danmark siden 1750 (redigeret af L. E. Grandjean og Alb. Fabritius), 1949, Aage Marcus: Danske Portrættegninger i 19. Århundrede, 1950, Frederiksborgmuseets Katalog over

de udstillede Portrætter og Genstande, 1943, O. Andrup: Frederiksborgmuseets Erhvervelser, 1913—25, 1925, O. Andrups kataloger over portrætterne på Gauno (1914), Gisselfeld (1918) og Vemmetofte (1918), Jørgen Paulsen: Om Portrætsamlingen paa Ledreborg i Kunstmuseets Årsskrift, XXVIII, 1941, s. 15—40, Sig. Schultz: C. A. Jensen, I—II, 1932 (med fortegnelse over 600 portrætter, malede af C. A. Jensen 1814—40), H. Rostrup: H. W. Bissen, I—II, 1945 (med fortegnelse over 700 billedhuggerarbejder af Bissen 1814—68, for en stor del portrætter).

G. B.

portugaløser, portugisisk guldmont (portuguez), efterlignet i Danm. 1591—93 og 1604—07, siden kun betegnelse for 10 dukater, oftest slået med speciedalerstempler.

G. G.

postulatsgylden, oprindelig udmontet af den »postulerede« biskop Rudolf i Utrecht (1426—55), siden efterlignet i Nederlandene og Nordtyskland. Ringholdig guldmont, ca. 1500 regnet til 15 sk. lybsk.

G. G.

postvæsen. Det danske postvæsen blev oprettet af Christian IV ved frdn. af ²⁴/₁₂ 1624, der gav det organiserede postvæsen eneret på befordring af breve og fastsatte takster for de enkelte ruter. Fra 1653 var p. på private hænder, men blev i 1711 atter overtaget af staten, idet der samtidig blev oprettet et særligt Generalpostamt, fra 1809 Generalpostdirektionen (s. d.), der 1848 blev erstattet af en særlig *Generalpostdirektor*. Brevene blev oprindelig befordret med gående bud undtagen på ruten Kbh.-Hamborg, hvor vognmændene skulle tage dem med. Efter 1653 gik man over til ridende og kørende bude, og der blev efterhånden ansat postmestre i en række købstæder. I slutningen af 1700-årene gennemførtes en række forbedringer af p., så posten nu efterhånden blev ført ud til de mere afsidesliggende byer. For postbefordringen var det et stort fremskridt, at man i 1851 begyndte at bruge frimærker, hvilket også medførte, at man nu kunne anbringe postkasser. Allerede samme år kom de første postkasser i Kbh. (Litt.: Det kongelige danske Postvæsen gennem 300 År 1624—1924. Red. af Jørgen Bergsøe, 1924, og Fr. Olsens værker: Det danske Postvæsen, dets Historie og Personer indtil dets Overtagelse af Staten 1711, 1889, Postvæsenet i Danmark som Statsinstitution indtil Christian VII.s Dod (1711—1808), 1903, Postvæsenet i Danmark under Frederik VI og Christian VIII, 1908, Postvæsenet i Danmark 1848—1873, 1924, og

Poststyrelsen, Postkontorerne og Postmestrene i Danmark 1624—1924, 1925). J. H.

pot, rummål. Den gl. kande var 4 p., men i Jylland var 1 kande ofte 2 p., 1 td. ol som regel 120 p. Ved frdn. $\frac{10}{11}$ 1698 sattes korntonden til 144 p. = 139,1 l = $4\frac{1}{2}$ kubikfod, øltonden til 136 p. = 131,39 l = $4\frac{1}{4}$ kubikfod. I 1800-årene var 1 kande = 2 pottes à 0,966 l. (Litt.: Danmarks Statistik, III, 1878, s. 234, Nord. Kult., XXX, 1936, s. 192, 196 f., 199, 214).

S. AA.

pottekakkel, *pottekakkelov*n, se bilægger.

pottemageri. Foruden jydepotter (s. d.) har man i Danm. siden teglbrændingens fremkomst fremstillet rodbændt, blyglaseret og på drejeskive udført lertøj. Allerede i middelalderen træffes begitning med den grove lermasse dækket af et overtræk af finere og lysere ler. Fliserne når i middelalderen et kunstnerisk højdepunkt og kendes ligeledes fra renaiss., da pottemagerens kakler også vandt stor udbredelse. Det jævne p.s frembringelser erstattede i befolkningens brede lag den dyrere fajance og det fine porcellæn og foreligger i rig variation fra ca. 1600. De vigtigste produktionssteder var i Jylland Hellum-Hindsted hrd. og Gjern hrd., på Fyn Odense (hvor et lav blev oprettet 1742), på Sjæll. Næstved, Holbæk og Nordsjæll. og Rønne på Bornholm. Om p. foreligger en rig litt., en oversigt over dets hist. med henvisninger er givet i Kai Uldall: Lertøj, Stengods og Fayence fra Middelalderens Begyndelse til ca. 1850 i Keramik, Kunst — Teknik, 1946, s. 264—311.

II. SO.

prangere kaldes fra o. 1800 omrejsende sælgere og købere af landbrugsprodukter, levende kreaturer og fisk (navnlig sild). Som opkøbere af landbrugsvarer anerkendes deres stilling ved frdn. $\frac{23}{4}$ 1845, hvorved byernes monopol på dette område første gang brydes (se også næringslov). J. V.

prikker. Små somærker, som består af en stage med halm (halmprik), ris (risprik) eller kviste, og som benyttes i de indre farvande, hvor de som oftest stikkes direkte fast i bunden på kanten af de sejlløb, de tjener til at afmærke. Vedligeholdelsen af disse p. påhviler de lokale lodserier, der herfor modtager et særligt vederlag, de såkaldte *prikkepenge*. K. K.

primklokke. Klokke, med hvilken der kaldtes til bøn i den anden kanoniske time (kl. 6 morgen). E. M.

prinsessestyr. Skat til medgiffter og udstyr for

prinsesser, der bortgiftedes. P. kendes i 1400- og 1500-årene, hvor de pålagdes som alm. landehjælp til brudeskat. I 1600-årene anvendtes skatten ved bortgiftningen af Frederik III.s 4 døtre. Disse kgl. *frokener* havde fra 1650 fået titel af prinsesser. Det var skatter af alt htk. og procent- eller kopskat efter livsstillingens og indtægternes art. I Kbh. svaredes en grundskat, i købstæderne betalles den sædvanlige skat (matrikelskat) ÷ 10%. P. anvendtes sidste gang $\frac{4}{11}$ 1749 med nogenlunde samme former som i 1600-årene. Ved senere bortgiftninger eftergaves p. højtideligt hver gang. (Litt.: Will. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 558, Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdningshistorie, I, 1908, s. 331 ff., II, 1922, s. 618 f., jvnfr. samme i Fort. og Nut., IV, 1923, s. 19 f. Jvnfr. frøken-skat). H. N.

prior er i en del munkeordener betegnelsen for den øverste foresatte i hvert kloster. Den tilsvarende stilling i kvindeklostre hedder *priorinde*. Undertiden kan p. være underordnet en *abbed*. B. K.

prisforhold. For 1550 findes så at sige intet prismateriale for Danm., mens lensregnsk. m. m. i det flg. århundrede rummer værdifulde oplysninger. Fra o. 1700 haves i Kbh. anvendelige institutionsregnsk. med bilag. For provinsens vedk. giver kærner-, kirke- og godsregnsk. noget stof, og fra 1700-årenes slutning findes torvepriser fra købstæderne. Fra 1748 og indtil den officielle prisstatistik begynder, har man tillige et stort materiale i aviserne. En række forhold vanskeliggør hist. prisstatistik. Ofte er de priser, kilderne indeholder, ikke tilstrækkelig sikkert bestemt, idet der kan være usikkerhed m. h. t. sted og tidspunkt for køb eller salg, mål- eller vægtangivelse kan være upræcis, eller der kan mangle en nøje beskrivelse af varekvaliteten. Men selv hvor disse oplysninger findes, er man ved udregning af et evt. årsgennemsnit afhængig af jagttagelsernes fordeling over året, hvilket kræver forsigtighed ved varer, hvor der kan være tale om sæsonsvingninger, især ved høstbetingede produkter. Engros- og detailpriser må holdes skarpt adskilt og stedets enhed — på grund af lokale prisforskelle — overholdes. For at få et dybere indblik i prisdannelsens proces må man foruden de frie priser undersøge den offentlige prispolitik, der fortes af myndighederne gennem fastsættelse af takstpriser (se kapitelstakster og brødtakster). Til sam-

menligning af priser fra forsk. perioder er det af hensyn til de stadige ændringer i *pengenes værdi* — nødvendigt at reducere de nominelle priser til noje bestemte mængder fint solv. Varens pris i solv, solvækvivalenten, udregnes af montens solvindhold. Er der sedler i cirkulation, må man tillige tage hensyn til disses kurs i forhold til mont. (Litt.: V. Falbe Hansen: Forandringer i Priserne paa Danmarks væsentligste Frembringelser og i Arbejdslønnen, 1869, W. Scharling: Pengenes synkende Værdi, 1869, V. Falbe Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik, III, 1878, s. 274—78, og Suppleringsbd., 1891, s. 361—63, A. Nielsen: Dänische Preise 1650—1750, Jahrbücher für Nationalökonomi und Statistik, 3. Folge, XXXI, 1906, s. 289—347, J. Pedersen: Prisniveauet, Natok. T., tillægshefte til bd. 71, 1933, J. Pedersen og O. Strange Petersen: An Analysis of Price Behaviour during the Period 1855—1913, 1938). E. R.

privatarkiver. Et vigtigt supplement til offentlige myndigheders arkiver finder man i de p., som mænd, sysselsat i administration eller politik, har efterladt sig. Betydningen af at redde sådanne p. fra tilintetgørelse ved at få dem afleveret til offentlige arkiver og biblioteker er navnlig i de senere tiår stærkt fremhævet, således af Videnskabernes Selskabs 1922 nedsatte arkivkommission. Mens forfatteres og videnskabsmænds p. naturligt hører til i bibliotekerne, er RA. og LA. interesseret i politikeres og statsmænds, men modtager i øvrigt også gerne andre p., der måtte have blot nogen hist. interesse. Nyere privatarkivalier vil blive behandlet med særlig diskretion af hensyn til efterkommere eller nulevende, der kan være nævnt i dem. Såvel bibliotekerne som RA. har udgivet forsk. kataloger over deres p. Univ. Bibl. udgav 1929 ved Alfr. Krarup Katalog over Universitetsbibliotekets Haandskrifter... I, Personalhistorie, Kgl. Bibl. i 1925 og 27 ved C. Behrend: Katalog over Det Kongelige Biblioteks Haandskrifter vedr. dansk Personalhistorie, I—II. Om RA.s kataloger se artiklen Vejledende Arkivregistraturer. Også i LA. findes adskillige privatarkivalier, f. eks. i LA. i Åbenrå den nordslesvigske politiker H. P. Hanssens omfattende arkiv (se Frode Gribvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sonderjyske Landsdele, 1944, s. 185—92, hvor fortegnelse over alle p. i dette LA.). Både RA. og bibliotekerne har alfabetiske seddelregistre over alle brevskrivere i p. (Litt.: H. Hjelholt: Om Ordning og Registre-

ring af ældre og nyere Privatarkiver i Fort. og Nut., XV, 1944, s. 145—163). H. H-T.

priveter, af middelalderlat.: privatum, hemmeligt rum. Horte ikke nødvendigvis med til middelalderens gård, men der kendes dog små huse på stolper, evt. rejst over rindende vand. I byerne rejstes p. over et hul i jorden. Når gruben var fyldt, flyttedes huset, eller man lod natmanden foretage en rensning, hvad han havde eneret på. P. skulle være mindst en alen fra gaden og nærmeste nabo. S. S.

privilegium, lat., bruges om de af regeringen til en enkelt person eller en enkelt stand givne rettigheder og særrettigheder. J. H.

pro memoria, lat., betyder egl.: til at støtte hukommelsen og brugtes på breve som overskrift til embedsmænd, regeringsinstitutioner o.l., hvori man ikke overholdt kancellistilens strenge krav m. h. t. titulaturer. P. m. anvendes også om selve den skrivelse, der indledes med p. m., og er da ofte ensbetydende med andragende, bønsskrift eller erklæring. Det kan desuden, dog som regel let spøgende, bruges om et almindeligt brev. Tit forkortes det: P. M. J. H.

proband kaldes den person, der vælges som udgangspunkt ved en genealogisk undersøgelse, ved en anetavle altså den, hvis forfædre opføres på tavlen. A. F.

probenreuter er den første repræsentant i Danm. for et vigtigt led i industrialismens salgsorganisation: den handelsrejsende. P. kaldes de ty., ofte beredne, handelsrejsende, der med Hamborg som udgangspunkt berejser Danm. i første halvdel af 1800-årene for at sælge engelske industrivarer for ty. huse til da. købmænd og håndværkere. Deres næringsadkomst findes i frdn. $\frac{23}{4}$ 1817. (Litt. Vibæk: Den danske Handels Historie, 1932—38, s. 331). J. V.

procentkat. Procentmæssigt fradrag i embedsmændenes lønninger anvendtes i en række ekstraskattefrdn. Fra $\frac{21}{4}$ 1691 fradroges 1 % af lønninger som afløsning af en stempelafgift, fra $\frac{23}{2}$ 1692 $\frac{1}{3}$ % for kontant udbetaling af lønningen, fra 1708 til 1814 1 % til Kbh.s fattigvæsen. $\frac{14}{5}$ 1768 påbødes (egentlig kun for 2 år, men siden forlænget lige til 1845) en skat af embedsmænd på fra 2 til 10 % (embedsskat). Den afkortedes i lønnen og svaredes kun direkte — efter selvangivelse — af sportler. (Litt.: J. H. Vogt: Udsigt over det danske Monarchies Skattevæsen, 1815, s. 99 ff., J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 281 ff., H. Nielsen og

V. Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider, 1948, s. 93 f.).

Kvartprocentskat af det uprivil. htk.s værdi (dog ansat til en fast sum) indførtes ved frdn. af $\frac{14}{5}$ 1768. Den svarede af ejeren, der dog fik ret til at afkorte $\frac{1}{4}$ % i de årlige renter til prioritethavere. Af byejeendomme svarede $\frac{1}{4}$ % af pantesummen. Princippet var da, at ejeren svarede afgiften med regres over for panthavere. I Struenseetiden var skatten ophævet, men den blev atter indført 1773. I 1809 ophævedes skatten af prioriteter mod en sum een gang for alle på 2 %. Skatten af htk.s værdi indgik 1813 i de gl. htk.skatters samlede beløb. (Litt.: Vogts anførte arbejde, s. 15 f. og 96 ff., Mandix' anførte arbejde, s. 102 f. og 341, H. Nielsen og V. Thalbitzers anførte arbejde, s. 94 ff., Sigurd Jensen: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi, 1950, s. 12 f.).

1810 indførtes en afgift på $\frac{1}{2}$ % af værdien af faste ejendomme ved ejerskifte (salg og arv). Ved salg svarede denne overdragelsesafgift (halvprocentafgiften) af salgsummen. Den ophævedes 1911. (Litt.: Mandix' anførte arbejde, s. 260 ff., H. Nielsen og V. Thalbitzers anførte arbejde, s. 96 f.).

H. N.

proconsul, lat., var i middelalderen og senere en almindelig betegnelse for borgmester. J. H.

profiler, det simpleste og vigtigste dekorationsmiddel i ark. og kunsthåndværk, og et vigtigt hjælpemiddel til datering, ikke mindst for keramik. Dansk rom. ark. har foruden simple skrånede og hulcant-profiler fine p. af klassisk oprindelse (»attisk profil«), i got. tid bygges piller og false af rundstave og meget sammensatte p. af formsten, i renaiss. ark. optages antikens rige profileringer, men i barokark. begynder den magerhed i bygningsprofilering, der senere har præget da. ark. Mobelsnedkerarbejdet og kirkeinventaret havde i renaiss.tiden og bruskarokken en overdådighed af profileringer af elegant høvlede lister og sammensatte p., tandsnit (s. d.), *springlister* m. m.

AA. R.

profos, af lat. præpositus, foresat, og altså egl. det samme ord som provst. I 1500-årene og senere bruges det i almindelighed om en boddell eller arrestforvarer, og der omtales både en kongens og en rigets p. Udtrykket blev bevaret indenfor den civile retspleje indtil 1911, idet p. var den officielle betegnelse på den mand, der skulle eksekvere idømte legemsstraffe. Indenfor hæren havde p. oprindeligt til opgave at sørge for, at disciplinen blev opretholdt. Senere blev

p. også her nærmest en slags arrestforvarer, der skulle »opvarte« og straffe fangerne. Ved kgl. res. af $\frac{29}{4}$ 1791 blev det påbudt, at armeens stokkeknægte, der oprindeligt var p.s hjælpere og underordnede, for fremtiden skulle kaldes p. og ikke mere være uærlige. De skulle bære samme uniform som de menige, men skulle dog have en sort fjer i hatten, og kraven på deres kjoler skulle være forsynet med en hvid eller gul kant. (Litt.: Hist T., 7. r., I, 1897—99, s. 183, Militært Tidsskrift 1931, s. 107 ff.).

J. H.

prokuratorer. Den ældste da. lovbestemmelse, der omtaler p., nemlig frdn. af $\frac{9}{9}$ 1638, viser, at forekomsten af p. endnu var et temmeligt nyt fænomen, som lovgivningen betragtede med megen uvilje, selv om det indrommedes, at p. ikke ganske kunne undværes. Man indskrænkede sig derfor til at bestemme, at p. i købstæderne skulle beskikkes af lensmanden eller magistraten, mens der på landet ikke måtte forekomme p. I fornødent fald kunne dog her beskikkes en *oprigtig dannemand*, der ikke i almindelighed virkede som prokurator.

Den ændring af retsplejen, som fandt sted i tiden før og efter D. L., medførte dels, at den ældre rets bevissystem (navnlig partsed med mededsmænd) blev erstattet med materielle beviser, navnlig vidnebevis, dels at skriftlighed kom til at spille en stadig større rolle i processen. Under disse omstændigheder blev p. efterhånden næsten uundværlige, da tilvejebringelsen af de fornødne beviser og udarbejdelsen af de skriftlige indlæg i reglen oversteg parternes egne kræfter. Allerede instruksen for højesteret af 1670 måtte derfor opstille alm. regler om *højesteretsprokuratorerne* (senere betegnet som højesteretsadvokaterne). De beskikkedes af kongen, der også udnævnte adskillige p. ved de øvrige domstole. Dog forekom der langt ned i tiden beskikkelser, foretaget af amtmændene, f. s. v. angik de lavere domstole, ligesom p.næring undertiden udøvedes i h. t. alm. borgerskab i købstæderne.

Ved indførelsen af den juridiske embeds-eksamen 1736 bestemtes det, at højesteretsprokuratorerne skulle have bestået denne med bedste karakter. Siden 1796 krævedes enten juridisk embeds-eksamen eller »dansk juridisk eksamen« for at kunne beskikkes som overretsprokurator, og det var først efter 1821, at den »danske juridiske eksamen« kun gav adgang til stillingerne som underretsprokuratorer. Siden 1809 skulle alle p. have kgl. udnævnelse; de betragtedes

som embedsmænd, og deres sociale anseelse var i meget stærk stigning. Dette gjaldt naturligvis i første linie højesteretsadvokaterne.

1868 omdannedes sagforervæsenet fuldstændigt, ved at erhvervet som sagfører blev givet frit, således at enhver, der opfyldte de i loven fastsatte betingelser havde ret til at opnå beskikkelse som sagfører (højesterets-, overrets- eller underretssagfører). P., som var udnævnt under den ældre ordning, beholdt deres hidtidige titel. F.s.v. angik højesteretssagførerne, krævedes dog aflæggelse af en særlig prøve for Højesteret, og en tilsvarende ordning indførtes ved retspejeloven af 1916 for landsretssagførernes vedk. (Litt.: Nicolai Abrahams: Procuratorstanden i Danmark indtil Midten af det 18. Aarhundrede, 1902, Palle Rosenkrantz: Prokuratorstanden i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede, 1927, samme: Prokuratorerne i det 19. Aarhundrede, 1928, Festskrift i Anledning af tohundrede Aars Dagen for Indførelsen af juridisk Eksamen ved Københavns Universitet, 1936, s. 311—411, H. Hjorth-Nielsen: Danske Prokuratorer med kongelig Bevilling 1660—1869, 1935).

s. i.

proprietær var i 1700-årene den sædvanlige benævnelse for alle besiddere af hovedgårde, jævnsides brugtes dog godsejer, hovedgårdsejer og herremand. I løbet af 1800-årene ændredes ordets betydning til betegnelse for besiddere af mellemstore gårde, proprietærgårde med 12—20 td. htk.

g. o.

prostitution var i den klassiske oldtid ordnet af statsmagten og kom i middelalderen frem igen med de store byer. Forsøg af Karl den Store og Ludvig den Hellige på at udrydde p. mislykkedes, og middelalderen igennem ansås denne for et med arvesynden forbundet nødvendigt onde. Med den stærke opblussen af syfilis i slutningen af 1400-årene rejstes en stedse mere ubønhørlig kamp mod de prostituerede. I 1496 forordnedes i Danm. en let kendelig sort-rød hue som kendetegn samt forbud mod kåber, kostbare stoffer og smykker. Peder Palladius krævede skrappe midler, hudstrygning og forvisning fra byen blev alm. En frdn. for Helsingør 1574 føjede hertil for 2. gang: Afskæring af ørerne, for 3. gang: Drukning i en sæk. Den sidste straf menes dog ikke praktiseret. 1662 indstiftedes tugthuset på Christianshavn, og hermed anslog man en ny kurs. I dette og andre spindehuse indsattes de løsgangende kvinder. Ved lov af 1874 foreskrevs i stedet for straf en politi-

og lægekontrol med de prostituerede kvinder. Denne offentlige p. afskaffedes med oktoberloven af 1906. Siden da fores kampen mod p. med humanitære og socialt-forebyggende midler. (Litt.: Hugo Matthiessen: De kagstrogne, 1919, Grethe Hartmann: Boliger og Bordeller, 1949).

s. s.

proveniensprincippet, se arkivordningsprincipper.

provinsialminister (eller *provinsial*) er den gejstlige embedsmand, der leder en ordensprovins inden for de enkelte munkeordener. Medens p. selv sorterer under ordensgeneralen, fører han forsædet på *provinsialkapitlet* og har et alm. tilsyn med de klostre, der hører under provinsen.

B. K.

provinsialstænder, se stænderforsamlinger.

provstearkiver. Iflg. kirkeordinansen skulle der i hvert hrd. være en provst, valgt af præster og biskop; om embedet efter 1806 se amtsprovstier. Provsten førte som gejstlig underøvrighed tilsyn med præster, skoler og menigheder, holdt syn over kirker og præstegårde, var medlem af provsteretten; var skifteforvalter, auktionsdirektor og overformynder for personer hørende til gejstlig jurisdiktion, indtil disse tre hverv i h. t. frdn. ⁵/₁₂ 1806 overgik til den verdslige underøvrighed; han deltog i fattiginspektionen og var medlem af den 1803—41 bestående amtsfattigdirektion (s. d.) samt havde 1814—1933 sæde i (amts)skoledirektionen (s. d.). Af p.s indhold kan nævnes korrespondance, forsk. indberetninger fra præster, skifte-, overformynderi- og auktionsprot. med tilhørende dokumenter, justitsprot. (provsteretsprot.), skole- og fattigvæsenssager, kirke- og præstegårdssynsprot., visitatsbøger (s. d.), herredsbøger (s. d.), en sjælden gang godsarkivalier vedr. provstiets gods og protokoller for præstekonventer. Om de sonderjyske p. se Vejl. Arkivr., VI, 1944, s. 99 ff.

P. B.

provster. I middelalderen betød en p. (præpositus) dels en høj værdighedsindehaver i et kapitel, dels en regnskabsprovst (s. d.). Efter reformationen beskikkedes der en p. i hvert hrd. som superintendenternes nærmeste medarbejder i den kirkelige forvaltning og det kirkelige tilsyn. *Herredsprovsten* valgtes af sine embedsbrødre og stadfæstedes af stiftets biskop. Herredsp. forsvandt 1806 til bedste for de såkaldte *amtsprovster*, der igen 1822 afløstes af de nuværende distriktsp., p. over et distrikt af flere

herreder, udnævnt af kongen uden valg. I hvert stift findes tillige en *stiftsprovst*, der i biskoppens forfald bestrider hans forretninger. Sognepræsten ved Roskilde Domkirke fører titlen *domprovst*.

B. K.

provsteret. Siden Reformationen deltog provsterne sammen med superintendenterne i den gejstlige retspleje, især ved landemoderne, men denne bar længe et lidet ensartet præg. Efterhånden udviklede den praksis sig, at herredsprovsten med to præster som medassessorer udgjorde den laveste gejstlige instans, p., i hvert herred. I tiden 1660—1740 florerede processerne ved p., og de talrige endnu bevarede *gejstlige justitsprotokoller* (p. protokoller) udgør ofte righoldige kulturhist. kilder. Ved frdn. af $\frac{5}{12}$ 1806 organiseredes p. i moderne forstand. Det er en domstol til påkendelse af gejstlige straffesager; den består af en provst og en underdommer, og der kan fra den appelleres til Landemodet.

B. K.

pryne. Give svin ring i næsen.

præbende (præbenda portio) betegnede oprindeligt den del (portio), der tilkom den enkelte kannik af indtægterne ved kapitlets fællesbord (mensa). Senere blev det navnet på de formueobjekter, der henlagdes til hver kanniks underhold i forbindelse med andel i distributioner ved gudstjenesterne. Mindre nøjagtigt bruges ordet jævnlig som lig et gejstligt embede i almindelighed.

B. K.

præceptor, lærer, bruges særlig som betegnelse for en huslærer og i forbindelsen privatpræceptor. Ved Kbh.s Universitets fundats af 1539 blev det indført, at hver student skulle have en af professorerne som særlig tilsynsmand med sine studier og sit levned. Oprindeligt traf rector magnificus valget af privatpræceptor, men 1622 blev det overladt til studenterne selv. Det af p. udfærdigede vidnesbyrd blev lagt til grund for universitetets officielle testimonium (testimonium publicum), der meddeltes studenterne til afsked. I slutningen af 1700-årene mistede privatp. institutionen sin betydning. 1839 ophævedes den.

B. K.

prædikebrødre, se dominikanere.

prædikestol. I kat. tid læstes evangeliet og epistlerne fra hver sin pult, men med Luthers stærke understregning af ordets forkyndelse i prædikenform opstod den egl. prædikestol, hvis normale plads er midt i menigheden på skibets sydside, og indgik siden som fast inventarstykke. P. var oprindeligt ganske enkel, men fik såvel i renaiss.- som baroktiden ofte en rig og

pragtfuld udformning med reliefskæringer, malerier og broget staffering. En særlig type var lektoriep., der indtog lektoriets (s. d.) gl. plads mellem kor og skib som midtled i et højt pulpitur. I 1700-årene træffes enkelte p. komponeret sammen med altertavlen. P. er som regel af træ, men enkelte p. af sten kendes. Odense St. Hans kirke har en udvendig p. (Litt.: Chr. Axel Jensen: Danmarks Snedkere og Billedsnidere, 1911, Fr. Beckett: Danmarks Kunst, 1924—26, Danmarks Kirker. Sagregistre og kunsthist. oversigter).

E. M.

prægravation. Udtrykket brugtes i Sdjl. om forfordeling og bebyrdelse frem for andre, særlig m. h. t. skatter, således f. eks. i Haderslev amt i 1700-årene. P. blev senere et af slagordene i den slesvig-holstenske agitation, anvendt i forbindelse med foranstaltningerne som følge af statsbankerotten.

P. K. I.

præklauson, bortfald af en ret som følge af, at den ikke er blevet gjort gældende af den berettigede, efter at han er opfordret dertil i et proklama eller en anden offentlig bekendtgørelse, der fastsætter en særlig frist for kravets anmeldelse.

S. I.

præmonstratenserordenen blev grundlagt 1120 i Frankrig af Norbert af Xanten. Som ordensregel valgtes en regel for Augustinerkorherrer i skærpet form. P. bærer en hvid ordensdragt. P. så det som sin særlige opgave at fremme prædiken og sjælesorg. Man lagde derfor vægt på at få sognekald inkorporerede under p.klostrene. Til Danm. kom p. 1155, da ærkebiskop Eskil anlagde Tommerup kloster i Skåne. Senere fulgte i denne landsdel Øvits og Beckaskog og i Vendsyssel Borglum, der under ledelse af en provst og i forbindelse med Vestervig dannede stiftets domkapitel. I Vrejlev grundedes et nonnekloster — det eneste kendte i Danm. — af denne orden. (Litt.: Vilh. Lorenzen: De danske Klosters Bygningshistorie, VI, 1925).

præsentere, lat., betyder egl. fremstille. Senere brugtes det i betydningen foreslå til valg, idet det ved besættelsen af en del embeder var alm., at en eller anden institution eller borgerne selv havde ret til at foreslå et vist antal kandidater, ofte tre, hvoriblandt den myndighed, der havde kaldsretten, som regel kongen, så kunne vælge.

J. H.

præskription, forældelse. Bortfald af en ret, ved at den ikke er gjort gældende inden den i loven herfor fastsatte frist. En frdn. af 1606 indførte en 20-årig forældelse for gældsbreve, og

denne frist er stadig den alm. forældelsesfrist i da. ret (jvnfr. D. L. 5-14-4). Rundt om i lovgivningen findes dog talrige kortere forældelsesfrister hjemlet for særlige krav. s. I.

præstearkiver. P.s vigtigste indhold er kirkebøger (s. d.), hvortil undertiden slutter sig tillysningsbøger (over lysning til ægteskab), forloverprotokoller, der kan indeholde oplysninger om brudefolkens herkomst, kommunionbøger over altergæster, katekisationsbøger over præstens overhøringer af menigheden og forskellige korrespondencesager. Men sognepræsten havde også verdslige embedspligter. Iflg. kirkeordinansen førte han tilsyn med skolevæsenet og deltog i bestyrelsen af de fattiges anliggender; hans tvungne deltagelse i skoletilsynet ophørte først 1933, hans deltagelse i bestyrelsen af fattigvæsenet udenfor Kbh., fra 1803 som dettes forretningsfører, ophørte 1867 på landet og 1868 i købstæderne. 1841—67 var præsten født medlem af sogneforstanderskabet (s. d.). I p. i landsarkiverne kan derfor findes arkivalier vedr. skolevæsen, fattigvæsen og sogneforstanderskab, undertiden også kaldets liber daticus (s. d.), arkivalier vedr. præstekaldets gods, kirke-regnskaber (s. d.) og vaccinationsprot. Om de sonderjyske p., der som regel er noget mere omfangsrige end de kongerigske, se Vejl. Arkivr., VI, 1944, s. 114 ff. P. B.

præstegård. Allerede fra tidligt i middelalderen synes præsterne på landet at have fået udlagt boliger med jord i de enkelte sogne. J. L. viser klart, at dette også fandt sted i Danm., og i kong Olufs håndfæstning af 1376 fastslåes det, at præsten skal have en gård, henhørende til de bedste i sognet. Talrige gavebreve, især fra senmiddelalderen, taler om godsgaver til præsters underhold, og de danner formentlig for en del grundlaget for p.jordernes udvidelse. Efter reform. holdt man fast ved, at såvel landsby- som købstadpræster skulle have en p., hvori de kunne »residere«. Særlig betydning fik p. på landet, ikke mindst i 1700—1800-årene, da talrige præster optrådte som foregangsmænd m. h. t. agerbrug og kvægavl. Nutidens stigende udvikling af landbruget har gjort det stadig mere vanskeligt for præsterne at drive og vedligeholde deres p. I nyere tid har man derfor næsten overalt bortsolgt hovedmængden af jordtilliggendet. Ejendomsforholdet til p. er ikke klart. Givet er det, at p. oprindeligt er givet til kirkelige formål, og man har derfor opstillet den teori, at det er den enkelte sognemenighed, der er

den egl. ejer af p. Bygningshist. indtager mange p. — af forskellige type — en ejendommelig plads. For haveyrkningens vedk. har p.haven været af væsentlig betydning. (Litt.: P. Severinsen: Folkekirkens Ejendoms-Historie, 1920, H. Zangenberg og Hakon Spliid: Gamle Præstegaarde, 1932). B. K.

præstehistorie. Interessen for den gejstlige stands personalhist. kan spores langt tilbage. Et udslag deraf er de præstelister (series pastorum), som ofte er indført i sognekaldenes libri datici, i herredsbøger o. l., og de præstetavler, som findes ophængt i mange kirker. Først i 1700-årene kom dog det præstehist. studium til større udfoldelse. Nævnes kan især D. G. Zwergius' fortræffelige værk: Det siellandske Clerisie, 1753, endvidere Gerhard Treschows Jubellærere, 1753, og Christopher Giessings ny samling af samme I—IV, 1779—86. Fra århundredets slutning foreligger J. K. Blochs arbejde om den fynske gejstligheds historie, I—II, 1787—90, ufuldendt, men nyttigt. 1851—54 udgav Immanuel Barfod Den falsterske Gejstligheds Personalhistorie, I—II, der den dag i dag indtager en høj rang i vor presbyterologiske litt. Også hans broder Fr. Barfod, der 1848—49 udsendte Danmarks Gejstlighed, I—II, var en dygtig arbejder på dette felt. Hovedværket er dog stadig præsten S. V. Wibergs Dansk Præstehistorie, I—IV, 1867—73, der trods alle sine let iøjnefaldende mangler og svagheder har betydet overordentlig meget for studiet af da. p. Det er dog nu stærkt forældet. Wibergs arbejde er for 1869—84 fortsat af S. Elvius, 1885—87, og for 1884—1911 af Th. Hauch-Fausbøll, 1914—32. En vigtig håndbog er også Otto Fr. Arends' Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen indtil 1864, I—III, 1932. B. K.

præsteindberetninger. I ældre tid blev præsterne afkrævet indberetninger ikke blot om kirke- og skolevæsen, men også om landboforhold, hist. mindesmærker i sognene m. m. Disse p. er en meget værdifuld lokalhist. kilde. De danner ofte grundlag for bispernes indberetninger til centraladministrationen, som må søges i RA., mens de orig. p. findes i provste- eller bispearkiver (s. d.). Pontoppidans Danske Atlas bygger for en væsentlig del på p. (Litt.: Fort. og Nut., V., 1924—25, s. 52, 85—102, VI, 1926—27, s. 69—73, Vejl. Arkivr., VI, 1944, s. 95—112). P. B.

præstens medhjælpere, se menighedsråd.
præstesagn. Der fortælles mange sagn om

præster i da. overlevering, om hvorledes de kan nedmane onde genfærd, se gengangersagn, og om hvorledes de har krammet på fanden, se djævlesagn. De formår også at *dølge ild*, så den udbrudte ildebrand ikke kan brede sig, og de kan *binde tyve*, så tyven ikke kan flytte sig, før præsten kommer og giver ham fri. Men der fortælles også mange sagn om mindre dygtige og mindre sympatiske p., ofte rene anekdoter om forsømmelighed eller alm. upraktiskhed. Anvendt med kritik og skønsomhed indeholder p. for det meste værdifuldt personhist. stof til udfyldning af det knappe stof i de arkivalske kilder. De vigtigste sagnkilder er Tang Kristensen: *Danske Sagn*, IV, 1896, s. 275—372, samme: *Danske Sagn*, ny række, IV, 1932, s. 157—227, samme: *Vore Fædres Kirketjeneste*, 1899, samme: *Gamle Folks Fortællinger om det jydsk Almueliv*, VI, 1894, og *Tillægsbind*, VI, 1905, Svend Grundtvig: *Danske Folkesagn*, II, 1948, s. 109—118. Sml. også I. Lund Madsen: *Vor Fa'er i Danske Studier*, 1933, s. 23—35.

H. EL.

præstetiende, se tiender.

psalterium betyder oprindelig et strengeinstrument, bruges senere som betegnelse for *Psalmernes bog* (»Davids Psalmer«) og for de håndskrifter, der udelukkende indeholder de gammeltestamentlige psalmer, især til liturgisk brug. Mange af disse håndskrifter, hvoraf der jævnlig træffes fragmenter blandt regnskabsomslag o. l., blev pragtfuldt udstyret både m. h. t. skrift og miniaturer. Ordet p. kan også betyde den første afdeling i tidebogen (farebogen).

B. K.

publicere, lat., gøre offentligt bekendt. *Publicandum* betyder noget, der skal kundgøres, f. eks. de meddelelser fra myndighederne, som skulle bekendtgøres på tinge, på sognestævne eller fra prædikestolen.

J. H.

puffer. Sidde- og gemmemobel, bestående af en polstret trækasse. Den er et typisk klunke-møbel, hvis anvendelse går tilbage til o. 1850. Blev ofte fremstillet som husflidsarbejde og fandt anvendelse til opbevaring af tøj o. l., hyppigt også af noder og bøger.

H. ST.

pulpitur, af lat. pulpitum, galleri med plads til stolestader, ofte — fra renaiss.tiden — i kirker til orgler, sangerkor eller for at forøge pladsen, ogsaa brugt om hævede lukkede »stole« som f. eks. kongestolen i Roskilde domkirke.

E. M.

pulsekølle. Stangformet redskab med klokkeformet hoved, der stødes i vandet for med den støj, der derved frembringes, at jage fisk i

fiskeredskaber. Kaldes også *plumre-*, *pulsestang* og *-stage*. Se pulsvåd og togger.

H. R.

pulsvåd. Våd til ålefangst, der betjenes af 4 mand og 2 både, et *pulsvådlag*. P., der er forsynet med »kalv«, udsættes af den ene båd i kreds, mens den anden ligger stille med det ene vådtov. Ved indhivningen, der foregår med håndkraft, pulses med pulsekøller (s. d.) for at jage fiskene i p. P. er nu næsten helt fortrængt af snurrevåddet (s. d.), men havde tidligere en stor udbredelse, først og fremmest i Limfjorden, men også i andre da. fjorde, således Roskildefjord, hvortil jyske fiskere bragte redskab og metode. P. blev anset for et meget skadeligt redskab, især for fiskeyngelen, og har derfor været genstand for statslige reguleringer lige siden middelalderen. (Litt.: Drechsel: *Vore Saltvandsfiskerier*, 1890, s. 53 f. og pl. XV. B.).

H. R.

pund. Skålpundet, som var 2 marker (s. d.) svarede til det senere danske p. Det københavnske skålpund var sandsynligvis 496 g, men blev ved kgl. res. ²⁰/₈ 1839 forøjet til 500 g. Bismerpundet (s. d.) havde varierende vægt i landets forsk. egne. Kornpundet var ¹/₁₂ læst (s. d.) og vekslede med skæppens størrelse. I den jyske læsts område udgjorde kornpundet 2 td., som vejede 1 *skippund*. Herfra stammer formentlig betegnelsen pund om kornpundet, der altid var = 2 ørtug (s. d.). Jvnfr. lispund, letpund, skålpund, bismerpund. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, register, Kjell Runquist: *Rymdmått, vikter och kronovärderingsvärden i Kung Valdemars Jordebok i Hallands Hembygdsförbunds skriftserie*, III, 1950).

S. AA.

puntlæder (eller pundlæder) var navnet på det barkgarvede, ufarvede læder, som oftest fremstillet af oksehuder, der af skomagerne brugtes til sålælæder. Engelsk p. blev anset for det bedste, en ringere sort var lyttisk p. Også hestehuder blev brugt til fremstilling af et ringere p., af hvilket der fandtes mange forsk. kvaliteter.

H. SØ.

pupil, lat., betyder egl. en lille dreng og bruges om et barn, der er under en formynders opsyn. *Pupilautoriteter* er de myndigheder, under hvem umyndiges anliggender sorteres.

J. H.

purpur, farvestof, uddraget af purpurneglen, som især lever i Middelhavet. I antikken stod tyrkisk og alexandrinsk p. højt i anseelse. Også i middelalderen var p. højt skattet. Byzantinsk p. måtte kun bæres af fyrstlige personer. Den fornemste farve var rød p., mens blå og violet

p. var mere almindeligt. Det hidrørte fra en anden snegleart, der levede på klipper ved kysterne. Allerede fra 300-årene kendte man i Ægypten til vægte purpurfarve. E. A.

pyramider, se taveletter.

pælepenge. Havneafgift af skibe, beregnet som betaling for varpning ved hjælp af havnens pæle. En sådan afgift indførtes i Kbh. ved plakat af $\frac{6}{10}$ 1733 og omfattede 1 sk. pr. læst. Den forhøjedes ved plakat af $\frac{25}{4}$ 1809, men ophævedes ved frdn. af $\frac{28}{5}$ 1825. I den nugældende københavnske havnetakst findes dog påny en afgift, som betegnes »bølværks- og pælepenge«. Da Nyborg havn nyordnedes i 1800, indførtes ved havnetaksten af $\frac{12}{2}$ 1800, § 3, en tilsvarende afgift af ind- og udgående fartojer samt af færge-smakkerne. Afgiften kendes også fra andre købstæder. K. K.

Rådsmænd. Betegnelse for medlemmerne af købstædernes råd, identisk med lat. *consules*, der nævnes i de ældste stadsretter. R. nævnes første gang i Ribes priv. 1252. I middelalderen var valgmåden forsk., nogle steder var de valgt af borgerskabet, andre steder selvsupplerende. Valget begrænsedes til en snæver kreds, overvejende af købmænd. Antallet af r. varierede, men var højest 12. Rådets selvstændighed søgtes begrænset af statsmagten. Ved frdn. 1619 bestemtes, at valg af r. skulle foretages af kongen, men først efter 1660 trængte ordningen igennem. Efter frdn. 1682 reduceredes antallet af r., i halvdelen af byerne forsvandt rådet, og dets forretninger overgik til byfogeden, ligesom den dommende myndighed, der udøvedes gennem rådstueretten, gik tabt. Ved anordning af $\frac{24}{10}$ 1837 gaves der adgang til indførelse af *borgerlige rådsmænd*, der kunne indtræde i magistraten (s. d.). Dette gentoges ved købstadkommunalloven $\frac{26}{5}$ 1868 og ved kommunalloven $\frac{1}{3}$ 1919. (Litt.: M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse, 1900, P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark, I—II, 1900, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940). Sv. L.

rådstuearkiver, se kommunale arkiver.

rådstueprotokoller indeholder referat af magistratens forhandlinger og redegørelser for de sager, der er forhandlet for magistraten, som regel også optegnelser om borgerskabsedens aflæggelse. I nyere tid er der endda mange r., der udelukkende er borgerskabsprot. Tit kan vig-

ligere aktstykker, som f. eks. vider og vedtægter, taksationer o. l., også være indført i r. I mange tilfælde er r. desuden brugt som rådstueretsprot. R. findes i rådstuearkiverne i LA., og en oversigt over de prot., der er bevaret, er givet i M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 265—68, og P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark, I, 1900, s. 190—94. J. H.

rådstueret. Jævnside bytinget (s. d.) udvikledes i købstæderne en r., hvor borgmestre og råd udøvede den dommende myndighed. I enkelte byer var byfogeden medlem af r., i andre ganske udelukket. Retten beskæftigede sig navnlig med civilretslige — herunder handelsretslige — sager, spørgsmål om borgerskab, skudsmål o. l. I de tilf., hvor byerne fik landstingsret (s. d.), blev den appelinstant fra bytinget, og domme kunne derfra appelleres direkte til Kongens Retterting. R. bortfaldt ved frdn. $\frac{25}{1}$ 1805. (Litt.: M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 113 ff., Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 335, Til Knud Fabricius, 1945, s. 136 ff.). Sv. L.

råling, nordjysk navn på stuehus (s. d.).

rad, norrejisk navn på en bygningslænge, der i reglen er nærmere betegnet efter brugen som *lade*, *staldrad* o. s. v., jvnfr. *isterrad*. Sv. J.

raftetag. I ren form findes r. kun ved åshuse (s. d.); de er dets forudsætning. Det kendetegnes ved, at det egl. tagdække af halm, lyng, græstov o. l. hviler på helt tæt eller ret tæt sammenliggende, op-ned-vendte stænger, såkaldte *rafter*, af lange grene eller ganske unge træstammer, ved græstovs o. l. dække også brædder, der over tagrummet bæres af husets ås(e) og for nedden støtter mod væggenes overkant. Ved vore åshuse er raftetaget imidlertid for længst forsvundet; det forekommer overhovedet ikke mere i ren form her i landet, men kun i en med det yngre *spærtag* (s. d.) dannet blandingsform, der frem til vor tid har været at finde i gl. bonderbygninger på Sjælland og Bornholm samt i Østjylland i egnene mellem Århus og Limfjorden. Om det egl. tagdække se tag. (Litt.: Sigurd Erixon i Folk-Liv, XII—XIII, 1948—49, s. 53—86). Sv. J.

ragebånd, se højremshus.

rakker var en person, der udførte renovationsarbejde og var bøddelens hjælper. I Christian II.s lov for byerne 1522 siges, at i hver købstad skal være en bøddel og en rakker. Skellet mellem de to trækkes derefter skarpere op, således at bøddelen alene helligede sig skarprettervirk-

somheden, mens r. overtog de uærlige forretninger som at begrave selvmordere og hængte, flå selvdode kreaturer, fore ådsler af by, rense retirader, feje skorstenene og byens gader. Han var socialt dybt deklasseret og begravedes gerne nord for kirken. (Litt.: Dyrlund: Taterne og Natmandsfolk, 1872, A. Gaardboe: De sidste Natmandsfolk i Vendsyssel, 1900, samme: Himmerlands Rakkere, I—II, 1904—12, Hugo Matthiessen: Boddel og Galgefugl, 1910, H. P. Hansen: Natmandsfolk og Kjæltringer, I—II, 1921—22).

s. s.

ran betød oprindelig den åbenlyse tilegnelse af en andens losoreting (modsat tyveri, der forudsatte, at forbrydelsen blev begået hemmeligt). Allerede på landskabslovenes tid var begrebet r. dog væsentlig videre, idet det omfattede talrige andre tilfælde af klar tilsidesættelse af en andens ret. Endog den blotte undladelse af at opfylde en retlig forpligtelse blev behandlet som r., når forpligtelsens eksistens var fastslået på visse særlige måder. Straffen for r. var væsentlig mildere end for tyveri, idet den kun bestod i en bøde på tre mark. I J. L. var afgørelsen af sager om r. henlagt til de såkaldte ransnævninger, der udnævntes for et år ad gangen. D. L. optog i 6—15 en lang række af de ældre regler om forsk. former for ran. Disse erstattedes 1840 af nye bestemmelser, der sidestillede r. med tyveri, når forbrydelsen bestod i en borttagelse af en losoreting. (Litt.: Festskrift til Professor, Dr. juris Vinding Kruse på Tresårsdagen den 30. juli 1940, 1940, s. 155—203).

s. i.

rane, se stænge.

ranke, sulestiver, se sulehus. Jvnfr. også skråstiver.

ransonpenge. Afgift som skulle udredes af sofolks hyrer til brug for løskøbelse (*ransonering*) af da. og norske søfolk, som toges til fange af soroverne fra barbareskstatene, men som dog ikke kom de søfolk til gode, som sejlede på fremmede nationers skibe og under denne fart kom i slaveriet. Indførtes for Kbh.s vedk. ved Kbh.s Skipperlavs artikler af $\frac{25}{1}$ 1707, § 16 og i de øvrige købstæder i Danm. og Norge ved frdn. af $\frac{13}{3}$ 1716. Afgiften, der indbetalt til toldkontorerne, udgjorde 2 sk. af daleren for skipperne og styrmænd, 1 sk. af daleren for bådsmand. Ved toldfrdn. af $\frac{1}{2}$ 1797, § 376, fordobledes disse afgifter. Afgiften ophævedes ved plakat af $\frac{8}{6}$ 1827.

k. k.

rops. Olieplanten r. synes ikke at have haft større udbredelse i Danm. i ældre tid. 1687

blev det uden større virkning påbudt at dyrke r. og andre industriplanter i købstadjorderne. I reformtidens landbrugslitt. anbefales rapsdyrking gentagne gange med henvisning til den udstrakte dyrkning i den slesvigske marsk. Under landbrugskrisen 1818—28 fik dyrkningen fremgang, og r. nåede sin største udbredelse i tiden 1840—80. 1866 dyrkedes den på 15,500 ha, 1901 på 157 ha. (Litt.: K. Hansen m. fl.: Det danske Landbrugs Historie, II, 1936—43, s. 269).

G. O.

rask, se arrask.

rasphus, se fængselsvæsen.

ravelin eller *halvmåne*. Udenværk i bastionære fæstninger, omgivet af grav, liggende foran kurtinen, 2 facer, der flankeres fra hovedvolden. Foran portene førtes vejen over r. i en vinkel, så porten var dækket. (Litt.: Forelæsninger over Krigsbygningskunst ved den kgl. militære Højskole 1832—34, 1832—37).

G. NO.

realregistre, se skode- og pantebøger.

reb. Alle de forsk. systemer for *landskifte* i Danm. forudsætter landmåling med r. eller målestang (*reb* og *rafte*; rafte var dog også, ligesom *fiure* = $\frac{1}{24}$ af ageren, A. Berntsen, 1650—56, II, s. 23) efter det såkaldte *breddesystem*, hvorved agerjorden tildeltes og måltes efter agrenes bredde, mens længden var varierende efter terrænet. Denne landmålingsproces kaldtes *rebning*, og enheden r. var som oftest 9 alen (sjældnere 12 alen); målestangen kaldtes *stang*, *rafte*, *skaf*, *træ*, *vånd* (flertal *vænder*), *gadd* eller *rode*. Rebningen foretoges af *rebningmænd* og kunne gælde både agerland, eng og skov. Den ret omstændelige proces skildres af Arent Berntsen, (II, s. 452 fl.), ofte toges rebning af Torrild og Saksild marker i Hads hrd. til mønster (Svend Aakjær i Nord. Kult., XXX, 1936, s. 222 med note 104). Man målte først botofterne med gård og gårdsted, dernæst den øvrige *rebdragne jord* (jvnfr. J. L., I, 55). Landskabslovene giver iøvrigt kun regler for *omrebning*. Hvis nogen påstod, at han havde mindre jord, end han efter sin andel i byens tilliggende havde krav på, at han havde *ujævned* af sine medejere (J. L., I, 50, Skånske Lov, 73—74, Eriks sjællandske Lov, II, 56), kunne han forlange omrebning af hele byjorden eller, hvis striden stod mellem de til samme bol hørende gårde, af al bolets jord (Eriks sjællandske Lov, II, 54, 55; J. L., I, 49). I 1500-årene rebedes også efter skyld og landgilde, idet landgilden omregnedes i reb og sk. efter gl. *markerebningstakst* (A. Berntsen, II,

s. 456 f.). Fra rebning var undtaget forsk. særjorder, når de var behørigt afmærket (ornum, stuf, særkøb, enemærker o. l.; J. L., I, 55). *Gribsjord* rebedes efter gl. skyld og landgilde (Koldingske reces ^{13/12} 1558, § 28). (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 508, 528, Jac. Mandix: Dansk Landvæsensret, 1813, II, s. 32, 170 ff., 174, 390, Svend Aakjær: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 222, 241, 252, Kong Valdemars Jordebog, 1926—45, II, s. 10, 234, 238, 486, 488 f., Bidrag til Bondesamfundets Historie, II, 1933, s. 136, Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 233—235, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 176 ff., Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 179, 181, 202 f., 287 ff., 298 ff., 338). s. AA.

reblagere fremstillede ikke blot reb af forsk. slags, men også madrasgjorde m. m. Deres råmateriale var hamp. R. horte i Danm. særlig hjemme i sokobstæderne, hvor deres lav kan følges tilbage til middelalderen. Foruden i Kbh. havde faget lav i Ålborg, hvor det dog ikke var officielt anerkendt, i Århus, hvor det fik kgl. bev. 1748, i Odense, hvis r. fik kgl. bev. 1738, og i Randers, fra hvilken by der er bevaret artikler fra 1849, skont lavet her ikke var anerkendt af myndighederne. De ældst kendte lavsartikler for faget er givet i Malmø 1412. På landet drev mange bønder et primitivt reblageri til gårdenes eget brug. Om reblageriets teknik se Helge Sogaard: Reberbanen i »Den gamle By« i »Den gamle By« Aarbog 1932 og 1933, s. 120—133. Om det landlige reblageri se R. U. Sayce: The Wimble and its Relatives i Folkv. III, 1939, s. 160—207. II. SO.

reces, af lat. recessus: den handling at trække sig tilbage. Den tyske oversættelse *Abschied* var forbilledet for det ældre da. ord afsked, der undertiden bruges i samme betydning som r. I 1500- og 1600-årene benyttedes r. jævnligt om resultatet af en foregående forhandling, f. eks. en traktat eller en lov. Forsåvidt angår love, var det hyppigt de større love, som betegnedes på denne måde, men r. ses dog også undertiden anvendt om mindre love. s. I.

recognition kaldtes, især i Sønderjylland, de faste årlige afgifter til amtstue eller godsejer, f. eks. afgifter af møller, kroer og brændrier, hokerier og håndværkerkoncessioner. Også forpagtningsafgifter af lade- og hovedgårde og jagt kaldes r. P. K. I.

rederi. Virksomheden som reder, også det

firma, som driver rederivirksomhed. Af hollandsk reeden, udruste koffardiskib og afholde rejsens udgifter mod at oppebære den indkomst, som opnås ved befragtningsvirksomheden. R. i moderne forstand er først opstået i det sidste hundrede år. I ældre tid var skibsejerne i almindelighed tillige købmænd og selvejere eller partsejere af både skib og ladning, men begrebet r. går dog langt tilbage. Det nævnes i D. L. 4-1-35, der ligeledes omtaler befragtning (4-2, 4-3-22, 4-5-3). R.virksomhed er efter da. lovgivning fri næring, d. v. s. at den kan drives uden borgerskab eller næringsbevis. K. K.

reditus festivaes, lat., betyder indtægter på højtidsdage. Udtrykket bruges ofte i herredsbøger, stiftsbøger o. l. om offer og afgifter, der betales til jul, påske eller St. Hansdag. J. H.

redningsvæsen. I Danm. udovedes redningsvirksomheden indtil midten af 1800-årene af kystbeboerne uden særlig organisation eller materiel. På initiativ af sandflugtskommisær Claudi oprettedes efter engelske forbilleder og med støtte af »Foreningen til Sofartens Fremme« og Frimurerlogen en organisation, der stationerede redningsbåde ved Agger og Harboore og et raketapparat ved Klitmøller. Ved lov af ^{26/3} 1852 (senere suppleret ved love af ^{4/3} 1857 og ^{17/3} 1882) oprettede staten et r., der oprindeligt sorterede under Indenrigsministeriet, men fra 1896 overførtes til Landbrugsministeriet og siden ^{1/4} 1906 til Marineministeriet, ledet af to bestyrere, een for det norrøjske r. med sæde i Skagen, og een for Bornholm og Møen med kontor i Nexø, siden ^{1/4} 1928 forenet til eet r., ledet af en bestyrer i Kbh. ^{1/4} 1949 havde det 31 båd- og redningsstationer, 8 bådstationer og 15 raketstationer. Der er ialt 22 ro- og 23 motorredningsbåde. De enkelte stationer ledes af 56 opsynsmænd, assisteret af 40 bådformænd og 461 båd- og betjeningsmænd, alle honorarlonnede fiskere, mens bestyrer, fuldmægtig og assistent i Kbh. er tjenestemænd. I perioden 1852—1949 er ialt reddet 12.220 menneskeliv ved hjælp af det da. r. (Litt.: C. P. Eisenreich: Det norrøjske Redningsvæsen, 1927). K. K.

redskud. Indtil op i 1400-årene brugtes r. som betegnelse for ægter for kronen. (Litt.: (W. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 440). H. F.

redsler, ydelser, afgifter, hvad der udredes (*redes*) i årlig skat og landgilde af bonden til godsherren eller kongen, også til kirken (jvnfr. J. L., III, 10, 16, 17, 19, Koldingske reces ^{13/12}

1558, § 42, 43). (Litt.: Ostensen Weile: *Glossarium Juridicum*, 1652, Erik Arup: *Leding og ledingsskat i det 13. århundrede i Hist. T.*, 8. r., V., 1914—15, s. 167 f., Sture Bolin: *Ledung och frälse*, 1934, s. 104, Johs. Steenstrup: *Studier over Kong Valdemars Jordebog*, 1874, s. 190 f., Svend Aakjær, i *Hist. T.*, 9. r., II, 1921, s. 73. Jvnfr. småredslser). s. AA.

Regenburgs samlinger. Stiftamtmand A. Regenburg (død 1895), der i tiden 1850—64 som dpt.chef i Slesvigske Ministerium indtog en fremtrædende stilling i styrelsen af Sønderjylland, var stærkt hist. interesseret. Hans omfattende bogsamling vedr. hertugdømmernes hist. er i Statsbiblioteket i Århus, mens hans privatarkiv, der indeholder talrige breve fra slesvigske embedsmænd, navnlig præster, findes i RA. tillige med hans samlinger til Slesvigs hist. Disse er sagligt ordnede (f. eks. »Saml. til belysning af sprogforholdene i Slesvig« 1706—1884) og består foruden af breve navnlig af afskrifter af hist. aktstykker, mss., tryksager m. m. H. H-T.

régencestil danner overgang mellem den klassiske barok og rokokoen. Den markerer Frankrigs kunstneriske herredømme over Vesteuropas smag og har fået navn efter hertug Philip af Orleans regentskab for den lille Louis XV 1715—22, men den gør sig bemærket allerede flere årtier før og varer udenfor Frankrig ligeså længe efter. I ark. gør den sig kun svagt gældende som en forenkling og forfining af barokken, men i møbelkunsten og særlig i ornamentiken betyder den ved sin lethed og elegance et afgørende brud. Ornamentet er strengt symmetrisk og noget tørt med bandakantus (s. d.) som et hovedmotiv. (Litt.: Tove Clemmensen: *Danske Møbler*, 1945, C. A. Jensen og E. Rondahl: *Stilarternes Historie*, 1912, s. 294 ff.). AA. R.

Regeringskancelliet i Glückstadt blev oprettet 17/4 1648. Dets sæde var først i Flensborg, men allerede året efter flyttedes det til Glückstadt. Kanc. var organiseret som et koll. med en kansler, der var dets egl. chef, en vicekansler, et skiftende antal råder samt sekretærer og kopister. Det var mellemlid mellem Ty. Kanc. i Kbh. og de lokale myndigheder. Dets myndighedsområde var oprindeligt de kgl. dele af begge hertugdømmerne, men efter at Overretten på Gottorp (s. d.) var blevet oprettet i 1713, havde det kun med Holsten, fra 1815 også med Lauenborg, at gøre. Ligesom Overretten havde det både dommende og administrativ myndighed. Fra 1834, da Overappellationsretten og Den

slesvig-holstenske Regering blev oprettet, var det dog kun overret for Holsten. Sålænge den kgl.-hertugelige fællesregering eksisterede, var det organ for denne og varetog forhandlingerne med det ty. rige, især forsåvidt de angik Holsten som en del af dette rige. Det blev ophævet 29/7 1850.

En mindre del af arkivet findes i RA. Fortegnelse i Johanne Skovgård: *Tyske Kancelli*, I, 1946, s. 110—133; smst. s. 108—110 findes oplysninger om kanc.s hist. og arkiv. Den største del af arkivet er kommet til »Landesarchiv« i Slesvig, hvor der findes et repertorium på 7 bind (se Georg Hille: *Übersicht über die Bestände des kgl. Staatsarchivs zu Schleswig*, 1900, s. 14—15). J. H.

regiments- og rytterdistriktsregnskaber er regnsk. — delvis af samme art som amtsregnsk. (s. d.) — for de godsdistrikter, der i 1670 og flg. tid udlagdes til underhold for det nationale rytteri, og hvorover krigsjordebøger (s. d.) forfattedes. Distrikterne var underlagt en regimentsskriver i stedet for en amtsskriver. Regnsk. omfatter penge- og kasseregnsk., kornregnsk, stundom regnsk. over ekstraskatter og familie- og folkeskat. Regimentsregnsk. går fra ca. 1680—1718, rytterdistriktsregnsk. fra 1718—ca. 70, for Kronborg og Frederiksborg dog til 1790'erne. (Litt.: C. Christiansen: *Om Amtssregnskaberne som historisk Kilde i Fort. og Nut.*, IV, 1923, s. 30—32). H. H-T.

regimentsskriver. Militær embedsmand, der ved de nationale regimenter administrerede de meget store ryttergodser og sørgede for mandskabets og hestenes indkvartering og forplejning. Fulgte ikke regimentet ved udrykning. Efter rytterdistrikternes ophævelse bestyrede r. kronens ejendomme. G. NO.

registre og tegnelser. I Da. Kanc. fortes fra gl. tid — og indtil år 1800 (se også oversekretærens brevbøger) — to rækker kopibøger: registrene omfattede de såkaldte »åbne breve«, indledt med formlen: Vi (kongen) gøre alle vitterligt, og tegnelserne de »lukkede breve« eller »missiver«, indledt med formlen: Vor syndelige gunst tilforn. Rækkerne var inddelt top.: Sjællandske registre, fynske registre o. s. v. For tiden til 1641 er de trykt fuldstændigt eller i uddrag, se brevbøger. (Litt.: *Vejl. Arkivr.*, I, 1943, s. XXII f.). H. H-T.

regnebræt, se vandbræt.

regne- og skriveskoler, se skrive- og regnemestre.

regnebræt. Til hjælp for regnskabsforelsen

brugte købmændene forskellige typer af r., gerne delt af vandrette linier, der angav de decimale enheder, mens cifrene markeredes af regnepenge. I en lærebog for købmænd, der udkom i Nürnberg i 1518, findes et billede, der viser brugen af r. s. s.

regningsbøjle. Benævnelse på det gilde, bådlagene i Agger holdt, når der gjordes afregning, se nærmere hvælvebøjle med litt.henvisning.

H. R.

regnskaber. Af de til revision i centraladministrationen, særlig i Rtk., indsendte regnsk. er de vigtigere omtalte i særlige artikler: ams- og lensregnsk., by- og kobstadregnsk., told- og konsumtionsregnsk. o. s. v. Af ikke således omtalte regnsk. skal flg. nævnes: *Zahlkasseregnsk.* er efter 1660 en fortsættelse af *rentemesterregnsk.*, d. v. s. regnsk. over rigets indtægter og udgifter; regnsk.bilagene er i sin tid blevet kasserede. *Hofholdningsregnsk.* (sml. Hofmarskallatet) omfatter hofholdningens meget forsk. udgifter: kokkensriverens regnsk., vinkælderens, hofbagerens, sølvkammerregnsk. o. s. v. Endvidere findes regnsk. vedr. videnskabelige institutioner og undervisningsanstalter, vedr. de mange forsk. fattig- og forsørgelsesanstalter, stiftelser, hospitaler og legater, vedr. tallotteriet 1772—1852, vedr. de enkelte *havne* (for København fra 1665, fra de øvrige byer først fra o. 1800), vedr. industrielle anlæg (som sandstensbruddet ved Nekso 1754—1852) og vedr. en række bygningsarbejder m. m. i Kbh. (Litt.: Kr. Erslev: Rigsarkivet, 1923, s. 97—109).

H. H-T.

regnskabslen, se len.

regnskabsprovster. I middelalderen nævnes oftere i de enkelte herreder provster (præpositi rurales, decani rurales), der især havde til opgave at efterse kirkeregnsk. R. synes at have stået i en vis forbindelse med stiftets biskopskirke og forenedes nu og da med kanonikater. Undertiden benyttedes de tillige af bisperne som medhjælpere i den kirkelige jurisdiktion (officiales speciales). Efter reform. bevaredes stillinger som r. i nogle egne af landet i en årrække. (Litt.: Ludvig Helveg: De Danske Domkapitler, 1855, s. 76 ff.).

B. K.

regulære gejstlighed, de gejstlige, der lever efter en ordensregel, især munke. C. L. N.

»**Reichsthalersatz**«. Udtrykket, der aldrig bliver oversat til dansk, anvendes i Åbenrå a. om en ejendoms samlede ydelse af årlig pligt (d. v. s. landgilde + tjenestepenge) og kontribution. R. kan således anvendes til angivelse af en ejen-

doms størrelse. I forhold til en ejendoms andel af amtlens samlede R. svares en række afgifter. (Litt.: A. Niemann: Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde, I, 1799, s. 37 og samme: Miscellaneen, 1798, s. 83). P. K. I.

»**Reinertrag**« er den preussiske grundskat, der blev indført i Slesvig-Holsten i begyndelsen af 1870'erne efter foretagen jordopmåling. Skatten beregnedes på grundlag af en *parcelfortegnelse* og skulle beregnes efter jordens gennemsnitlige nettoudbytte uden hensyn til beliggenhed. De kort, der blev udarbejdet i forbindelse med opmålingen, er i målestoksforhold 1:2000, men indeholder ikke oplysning om marknavne o. l. Disse findes i *kuponbøgerne*. (Litt.: Poul Nissen i Sdj. Årb., 1950, s. 264—84). K. L. J.

re(j)sener. Af ty. reise: krigstogt, bruges særlig om kriger til hest. *Reisig*: hørende til krigsmagten, til rytteriet, rejsetog: rytteri. G. N. O.

rektor (egl. styrer) er den lat. betegnelse for en skoles forstander (rector scholarum, magister eller magister scholarum), mens han på da. almindeligvis kaldes »skolemester«. Lige til 1805 var r. den absolut dominerende i de enkelte skoler, og det er en alm. erfaring, at hans indflydelse var afgørende til at bestemme en skoles tilstand. I 16—1700-årene opfattedes r.stillingen som oftest som et gennemgangsled mellem studietiden og præstekaldet, og den havde et halvt gejstligt præg. Efter skolereformen 1739 blev stillingen et embede af selvstændig karakter. Indtil 1903 blev r. dog indsat i deres embede af stiftets biskop. Nogen samlet oversigt over de lat. skolers r. foreligger ikke, men for enkelte skolers vedk. er der udg. fortegnelser over lærerpersonalet med biografiske oplysninger. En stor del af disse er udarbejdet af F. E. Hundrup (se nærmere: Hatt og Fabricius: Haandbog i Slægtsforskning, 1943, s. 149 f.).

B. K.

relator, lat., betyder egl. beretter, fortæller. Udtrykket bruges fra o. 1450 til et stykke ind i 1500-årene i kongens kanc. om den mand, der gav kanc. ordre til at udstede et kgl. brev. Ofte er det kongen selv, der giver en sådan befaling, og der anvendes da i brevet udtryk som dominus rex per se, ad mandatum domini regis proprium, relator dominus rex per se. Er det andre, der har været r., kan formen være meget forsk., det alm. er ad relationem N. N. eller relator N. N. Relatorangivelsen findes altid tilsidst i brevet, efter den alm. tekst.

Som regel var r. kun overbringer af den kgl. ordre. Ofte var det den samme, som havde

refereret sagen for kongen. Der findes dog også r.angivelser, der viser, at andre end kongen kunne give ordre til kanc. om at udstede breve i kongens navn. Det var på denne tid ikke alm., at kongen underskrev de udgåede breve, det var forseglingen med det kgl. segl, der gav dem retskraft, og den, der havde et af kongens segl, kunne udstede retsgyldige kongebreve. (Litt.: V. A. Secher i Meddelelser fra det kgl. Geheimearkiv og det dermed forenede Kongerigets Arkiv 1883—85, 1886, s. 68, William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 119—121, Johan Hvidtfeldt i Hist. T., 10. r., III, 1934—36, s. 34—39). J. H.

relief, billede eller ornament i ophøjet arbejde på fast baggrund. I billedhuggerkunsten betegner *hautrelief*, at figurerne har mere end halvdelen af legemsformen fri af bundfladen, *basrelief*, at de har mindre. *Planrelief* er kun svagt ophøjet og har overfladen i samme plan, i træ kaldes det *fladsnit*. AA. R.

relikviagemme (reliquarium), hvori helgenlevninger (relikvier) opbevaredes, kunne være af højst forsk. form og materiale. I de udførlige relikvieforknelser, der f. eks. er bevaret fra Lund, Roskilde og Kbh., nævnes således r. i form af monstanser, »lårne«, større eller mindre skrin, dåser, skåle, tidligere drikkebægre (nap), glas og kar, jævnlig formet som æg eller nødder. Ofte lå relikvierne i indfattede krystalcylindre o. l. Hovedmængden af r. synes at have været af solv, enten rent eller forgyldt; der nævnes dog også kobber og elfenben, ja tørrede græskar. (Litt.: Bjørn Kornerup: Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie, 1929—30, s. 186—7). B. K.

reliution. Indfrielse af et pant eller tilbagekøb af en ejendom, solgt med forbehold af reliutionsret. S. J.

rem, se fodrem og tagrem.

remonte. Ung militærhest, der ikke er uddannet. Oprindeligt skulle rytteren selv medbringe hest, men da disse var meget uensartede, gik man over til, at regimenterne indkøbte hestene. Derved påførte de hverandre en konkurrence, og 1796 oprettedes Remontekommissionen, der efterhånden sørgede for remontering til hele hæren. 1908—22 var r. samlet i et r.-depot på Koldinghus. (Litt.: Danmarks Hær, 1934—35, Klubien Jahnsen: Af Remonte-kommissionens Historie i Militært Tidsskrift, 1913). G. NO.

remsnidere var i middelalderen benævnelser på de håndværkere, der forfærdigede remme og andre varer af læder og skind. I Kbh. stod de

1460 sammen med *pungemagerne* i et fælles lav. Allerede under renaiss. er det vanskeligt at holde r.s arbejde ude fra *sadelmagernes*, og senere blev forskellen mellem de to fag kun formel. 1797 greb regeringen en tilfældig lejlighed til at sammenslutte r. og sadelmagerne i Kbh. til et fælles lav, se C. Nyrop: Haandværksskik i Danmark, 1903, s. 239. II. SO.

ren eller **agerren** var den rende eller fordybning, (også undertiden en uplojet strimmel jord), som dannede skel mellem to agre. Ageren siges ofte at bestå af *ryg og ren*, idet den kunne tegne sig som en lang ås, kam eller forhøjning, på begge sider afgrænset af en dyb fure eller grøft, *renen*. Der var herved, foruden tydeligt skel mellem hver brugers agre, tillige skabt mulighed for en art primitiv afvanding, idet vandet ved kraftige regnskyl skyllede fra »ryggen« ned i *renen*, der fungerede som en art dræningsrende. To agerbrugere, hvis agre lå op til hverandre, kaldtes *renbrodere*. S. AA.

renaissance betyder genfodelse og er en i Italien opstået bevægelse, der åndelig, litterært og kunstnerisk søgte tilbage til antiken, som ganske vist aldrig var helt uddød syd for Alperne, hvor gotiken ikke rigtig fik fodfæste. R., der under tiden selv betegnede sig ved dette træffende navn, betød humanismens sejr over middelalderen og spredtes efter Petrarca's død 1375 fra Firenze til andre italienske byer og videre over hele Vesteuropa. I Italien begynder den kunstneriske r. ca. 1400 og går 100 år senere med Michelangelo over i barokken samtidig med, at de første r.motiver viser sig i Nord-europa, hvor stilen aldrig helt formåede at frigøre sig for got. traditioner. I Danm. satte reform. hom for kirkebyggeriet, og r.ark. medførte intet skarpt brud med senmiddelalderens verdslige bygningstyper, men kamgavlne blev udformet med runde og svejdede linier, og gotikens lodrette linier blev afløst af vandrette delinger. Til at begynde med formidledes italienske motiver gennem tyske fyrstehuses arkitekter, senere blev en i Holland stærkt omformet fransk ark. enerådende. Materialet var stadig den røde mursten, dog efterhånden i et mindre format og fra ca. 1550 i kryds- eller blokforbandt (jvnfr. skiftegang). Ungrenaiss. anvendte i monumentalbyggeriet undertiden en fuldstændig sandstensbeklædning af facaden, og i hele perioden var bånd og dekorative led i antik stil med søjler, skulpturer og portaler af lys sandsten et vigtigt virkemiddel i de røde mur-

flader. Dekorationskunsten begyndte lidt famlende tidligt i 1500-årene med indsætning af enkelte r.motiver i got. prægede møbler og kirkeinventar, men ledet af talrige ornamentstik fik den rene r. snart overhånd, først i udpræget italiensk form, senere i en mere selvstændig udformet nordisk r.stil med *cartouche* (s. d.) og fladsnit (jvnfr. relief) som yndlingsmotiver sammen med *akantus* (s. d.). I kirkeinventaret spores i de første årtier efter reform. en tydelig tilbageholdenhed overfor billedfremstillinger, der blev erstattet med indskrifter (katekismustavler), senere genoptoges malede og udskårne bibelske scener såvel i de arkitektonisk rigt opbyggede altertavler som i verdsligt bohavedstyr, der var præget af, at det var udført for adelens og det rige borgerskabs regning. (Litt.: F. Beckett: *Renaissancen og Kunstens Historie i Danmark*, 1897, M. Clemmensen: *Udvendig Murbemaling i Renaissancetiden i Architekten*, XX, 1917—18, s. 428—40, Hartvig Frisch: *Europas Kulturhistorie*, II, 1928, C. A. Jensen: *Snedkere og Billedsnidere*, 1911, samme: *Dansk Bindingsværk fra Renaissancetiden*, 1933, C. A. Jensen og E. Rondahl: *Stilarternes Historie*, 1912, s. 173 ff., O. Norn: *Christian III' Borge*, I—II, 1949, V. Vedel: *Renaissancens Frembrud*, 1922, samme: *Højrenaissancen*, 1923).

AA. R.

renoverede matrikel kaldes i Sønderjylland den reviderede plovatrikel af 1652. Plovtallet reguleredes efter de forsk. egne økonomiske bæreevne, således at plovtallet kun angaves for større administrative enheder, amter, godser eller byer, mens fordelingen på de enkelte ejendomme overlodes til lokaladministrationen. Enkelte afgifter opkrævedes efter særlige plovtal: jvnfr. plovskatter og magasinkorn. R. m. er bl. a. trykt i *Sammlung... gemeinschaftlichen Verordnungen, 1773, s. 673 ff.*, Falck: *Sammlungen zur näheren Kunde des Vaterlandes*, II, 1821, s. 61 ff.

P. K. I.

rente. Ordet betegnede oprindeligt blot en afgift eller, brugt som verbum, at svare afgift. I denne betydning indgår det i ord som f. eks. *julerente*. Efterhånden anvendtes det udelukkende om den procentvise afgift af pengelån. I middelalderen var lånerente forbudt, men forekom alligevel, selv når det var kirker og klostre, der lånte penge ud (se åger). Efter reform. forelå der i nogle år (1536—47) ingen regler for rentetagning. Christian III vaklede nemlig. Ud fra sin religiøse indstilling var han tilbøjelig til

at holde fast ved middelalderens renteforbud, men praktiske forhold, herunder hans eget behov for lån, tvang ham til at se bort herfra og i stedet indføre en af statsmagten fastsat maksimalrente. Satsen ændredes nu og da, men selve systemet bevarede sig til 1855. Som enhver maksimalpris fremkaldte også denne et »sort« marked, hvor maksimalrentebestemmelserne på forsk. måde blev omgået. Endnu efter 1855 bevarede maksimalrente for visse låns vedk., og i den allernyeste tid har problemet fået fornyet aktualitet. (Litt.: A. Rubow: *Renteforhold i Danmark*, 1914, og Poul Nyboe Andersen: *Laanerenten*, 1947).

SI. J.

Rentekammeret. I tiden for 1660 var Rtk. eller *Renteriet*, hvorunder rigets indtægter og udgifter og revisionen af lensmænds, tolderes og andre regnsk. hørte, en afdeling under Da. Kanc. (s. d.). I spidsen for det stod en eller flere *rentemestre*, som regel adelige, og under dem fungerede *renteskriverne*. Afdelingens ekspedition foregik gennem Da. Kanc. og er indført i dettes prot. Om Rtk. afdelingens arkiv før 1660 se Vejl. Arkivr., I, 2. udg., s. 33—41. Vigtig er den lange række af *rentemesterregnsk.*, altså regnsk. over rigets indtægter og udgifter. En fortegnelse over disse forsk. udgiftskonti efter 1588 findes i RA. (Registratur 108 C). *Rentemesterregnsk.* fortsætter efter 1660 i *Zahlkammerregnsk.* 1660 bliver Rtk. afdelingen et særligt koll., *Skatkammerkoll.*, 1680 kaldet Rtk., som består til 1848. Rtk. afgiver i tidens løb en række sager til andre, nyoprettede myndigheder, se navnlig *Komm.koll.*, *Generaltoldkammerkoll.*, *finansarkiver*. Oplysninger om, hvilke sager der til forsk. tid hørte under Rtk., kan findes i »Meddelelser fra Rentekammerarchivet« 1873—76, 1877 og 1878, særlig i sidste bd., s. 69—104.

I tiden til 1680 er Rtk.s bogføring stort set fælles for hele riget, men fra 1680 findes foruden sekretariatene (da., norsk og ty.) med deres forestillingsprot., ekspeditionsprot. m. m. forsk. væsentlig top. inddelte renteskriverkontorer, i hvilke førtes kopibøger over udgåede breve og — men først fra 1740 — journaler over indgående. Senere kommer sagligt inddelte kontorer som landvæsenskontorerne (s. d.), Dømaenekontoret (s. d.), vejkontoret (se *Generalvejkommisionen*), bygningskontoret (se *bygningsvæsnetts arkiver*), forst- og jagtkontoret (se *forstvæsnetts arkiver*) m. fl.

Om Rtk.s arkiv se Vejl. Arkivr., II, 1892 (og

delvis III, 1900). Næsten hele arkivet er siden da grundig omordnet, en ny seddelregistratur udarbejdet, men endnu ikke udgivet. — Til forestillingsprot. med de kgl. res. forefindes kron. fortegnelser med alfabetiske registre, udarbejdet til forsk. tid. I fortegnerne angives, om der findes bilag til vedk. res. I RA. er i nyere tid udarbejdet »Fortegnelse over kgl. res. gennem Rtk. 1660—1719 ved S. Nygård«, hvoraf de 12 første bd. udgør kron. ordnede uddrag af de kgl. res. med henvisninger til de steder (prot. eller pk.), hvor de findes, og det 13. bd. er register over de i de 12 bd. forekommende person- og stednavne (se Fort. og Nut., XII, 1937—38, s. 243 f.). Hele det store seddelmateriale til uddragene og registret findes i LA. i Viborg. — En væsentlig del af arkivet udgøres af de diverse pk., der er lagte efter saglige eller top. hensyn. Blandt de saglige grupper mærkes bygningsvæsen, vej- og brovæsen, landvæsen, stutteri-, kvægsyge og veterinærvæsen, skov- og jagtvæsen, skattevæsen samt tabelvæsen og statistik.

H. H. T.

renteritakst. Når man i Rtk. eller Renteritakst skulle ansætte landgildeindtægterne til en pengeværdi eller omregne dem til htk., skete det efter bestemte takster i h. t. de takstbøger, der fandtes i Rtk., og som er trykt i Hans Hansen Skonning: Taxste-Bog eller Visse Udregning på alle Species... ude hart Korn anslagit, 1647, og Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed, 1656. (Litt.: Nord. Kull., XXX, 1936, s. 256 og 273—82).

J. H.

repartition, se ligning.

Resens Atlas Danicus. Historikeren og juristen *Peder Hansen Resen* (1625—88) påbegyndte allerede 1666 sit stort anlagte værk A. D., hvis formål var at give en i enhver henseende fyldestgørende beskrivelse af Danm. og de enkelte lokaliteter. Han udsendte i flere omgange spørgeskemaer til gejstligheden, lod foretage afskrifter i stort omfang af dokumenter, håndskrifter af hist. indhold, love, indskrifter, digte o. s. v., ligesom han lod den trykte litt. excerpere. Hele materialet, som blev ledsaget af et betydeligt billedstof og fyldte 39 bd., gik desværre til grunde ved Univ. Bibl.s brand 1728. Da det viste sig umuligt for R. at få værket trykt, fik først *Johan Brunsmann*, senere *Chr. Nielsen Aarslev* overdraget at forkorte det, og disse forkortede redaktioner er, tildels i orig., bevaret. I Uldallske samling (Kgl. Bibl.) findes en vistnok ved Laurids Thurahs foranstaltning tilvejebragt samling af-

skrifter, 7 bd., ledsaget af elegante tuschtegninger, der dog kun har kildeværdi, hvor de orig. kobber er gået tabt. En endnu ikke afsluttet udgave blev påbegyndt 1925.

A. F.

reskripter, af lat. *rescriptum*, en kejserlig skrivelse, indeholdende en besked eller et svar. Ordet brugtes under enevælden om skriftlige befalinger fra kongen til en enkelt eller flere bestemte myndigheder eller personer. Mens frdn. angik generelle forhold, behandlede r. særlige, specielle forhold. En omfattende samling af kgl. r. 1660—1870 er udgivet af Laurits Fogtman, T. Algreen-Ussing, C. Ussing og John Finsen i værket: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, 1786—1905. Hertil findes hovedregistre for årene 1660—1830, udg. af T. Algreen-Ussing, 1837—39, og for årene 1831—48, udg. af samme, 1854. Ang. de gejstlige r., se Laurids Fogtman: Samling af alle giældende Forordninger, Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for begge Rigerne samt de Steder af Danske og Norske Lov, saavel som Kirke-Ritualen, der angaae Religionen, Gejstheden, Kirker, Skoler, Hospitaler og Fattige, samt Bøger og Almanakker, 1784. Ny udg. ved F. T. Hurtigkarl, 1810, og 3. udg. ved J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, 1838—40, med supplement fra 1846, omfattende årene 1840—45. Udgaven indeholder ikke en fuldstændig kronologisk fortegnelse, men en saglig ordnet oversigt og fortsættes i: Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Ekspeditioner Gejstligheden i Danmark vedkommende 1846—1855, hvor ordningen er kronologisk. R. vedr. militærvæsenet er samlet i Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve den danske Krigsmagt til Lands angaaende, der omfatter årene 1670—1856.

J. H.

responsum, egl. svar. Udtalelse, der indhentes fra en særlig sagkyndig om et vist spørgsmål, navnlig når dette er af juridisk karakter. s. i.

restitutio in integrum, tilbageførelse til uskadt stand, var i romerretten et retsmiddel, hvorved man genoprettede en skade, en person havde lidt som følge af, at lovens regler havde medført et stodende resultat i det foreliggende tilf. Den såkaldte oprejsning i da. ret betegnedes i ældre litt. jævnlig som et eksempel på r. i. i.

S. I.

rethus, i det vestlige Sønderjylland betegnelse for gårdenes hovedlænge, der indeholder stuehus og stald (s. d.).

sv. J.

retsbetjentarkiver omfatter dels overretternes, dels underretternes arkiver, hvortil kommer en

række specielle retter som So- og handelsretten (se søret), tamperretterne (s. d.), Universitetets jurisdiktion, Frederiks hospitals jurisdiktion, og endelig er der de militære retters arkiver, som man dog næppe i almindelighed vil regne til r. For appelinstansernes vedk. består indholdet i det væsentlige af arkivalier vedr. retssager, såsom tingbøger og justitsprot., vorteringsprot. og domprot. med tilhørende sager. Landstingene havde dog også en udstrakt linglysningsevne. Underretternes materiale er i almindelighed mere broget, foruden den justitielle virksomhed findes der i reglen sager vedr. tingslysningsevne, skiftevæsenet, overformyndervæsenet, auktionsvæsen og kongens fogeds embede. Et område som politiforvaltningen har afsat mangehånde arkivalier som arrestvæsen, pasvæsen, tilsyn med rejsende og med tjenestefolk samt mistænkelige personer, karantæne- og næringsvæsen m. m. Desuden rummer r. sager om tiendevæsen, udskrivningsvæsen, forligelsesvæsen og regnskabsvæsen. Endelig hører der til r. en omfattende korrespondance med lange rækker af journaler og kopibøger. G. O.

rettens fornægtelse. Herved forstod man i ældre juridisk sprogbrug det forhold, at »en dommer nogen mand med ophold eller udflugt retten spilder eller nægter eller vægrer sig vidner at stævne«. (D. L. 1-5-9). S. I.

retterbod var i Norge betegnelsen for de kgl. frdn., der blev udstedt som supplement til den alm. landslov. S. I.

retterting, kongens. I lobet af middelalderen opnåede kongen domsmagten i et vist omfang, dels fordi det blev alm. at henvende sig til ham for at få hans bistand til fuldbyrdelse af de af de alm. domstole afsagte domme, hvormed naturligt fulgte, at tvistigheder under denne retsforfølgning blev pådømt af kongen, dels fordi kongen tiltog sig pådommelsen af sager, der horte under de alm. domstole. Desuden gjaldt siden 1320 den regel, at landstingsdomme kunne appelleres til kongen. Oprindeligt sondredes mellem kongens eget ting, hvor han selv domte (med bisiddere), og k. r.; men i tidens løb blev den sidstnævnte betegnelse den eneste anvendte. Efter reformationen bestod retten af kongen og rigsrådet, bortset fra den særlige afdeling af domstolen, under hvilken forfølgningen med rigens rets dele (s. d.) horte. Denne afdeling beklædtes af Rigens Kansler. At kongen personlig var til stede på k. r., var ingen nødvendighed, og rigsråderne domte derfor ofte alene. Dog

kunne det ske, at man supplerede kredsen af dommere med personer, der ikke var medlemmer af rigsrådet. Ved enevældens indførelse afløstes r. af Højesteret. R. afholdtes navnlig på de såkaldte herredage (s. d.). (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 517—24). S. I.

rettertingssegl (domssegl, »segl til sager«) kendes her i landet under Valdemar IV, fra hvis tid tre forskellige foreligger, det ældste med ordene: *ad leges terræ* (til landets love), afløst af: Tyl Danæ Lovgh og af kong Oluf atter ombyttet med den herefter benyttede formel: *Sigillum ad causas*. Det var Rigens Kansler, der opbevarede stemplet til et sådant segl.

P. B. G.

reversal eller revers betyder modforskrivning, genpart, forsikringskrivelse; i det hele en skrivelse, hvorved man forpligter sig til noget. Således er et reversalfæstebrev en afskrift af fæstebrevet, der forsynet med fæsterens underskrift beholdes af ejeren, mens fæsteren får det originale fæstebrev. R. bruges ofte om de meget specificerede arkivfortegnelser, som i ældre tid blev udarbejdet ved embedsskifter, og hvorefter mange ældre arkiver — f. eks. bisparkiver — stadig er ordnet. H. H-T.

revlenål. Let buet, grov metalnål til at trække fisk på snor med. Anvendes især ved det enkle flynderfiskeri med *flynderpig*, en lyster med enkel eller tvejet jernpig, der bl. a. bruges i Vadehavet og ved Læsø. Fiskeren bruger flynderpiggen vadende, og bærer de fangede fisk i en snor over skulderen. H. R.

rhinsk gylden, efter ty. forbillede slået første gang i Danm. under kong Hans og lejlighedsvis senere, under syvårskrigen som klipping og sidst 1584 som skuemont. Se gylden. G. G.

ribben, se støjle.

ribbensvæg, se klin evæg.

Riberret. Den af Erik Klipping udstedte byret for Ribe af 1269. Den var i betydeligt omfang påvirket af lybsk ret — der også gjaldt i Tønder — og var som følge heraf væsentlig strengere end de i Jylland i almindelighed gældende retsregler, hvorfor det hed: »Tak du Gud, min søn, at du ikke kom for R., sagde kællingen. Hun så sin søn hænge i Varde galge«. (Litt.: P. Hasse: Die Quellen des Ripener Stadtrechts, 1883, Hist. T., 5 r., IV, 1883—84, s. 480—496, Hansische Geschichtsblätter, 1883, s. 89 ff.). S. I.

ridder, lat. miles. Adelen deling i riddere og væbnere rækker formentlig langt tilbage i tiden

og må opfattes som tillob til en lagdeling af adelstanden under påvirkning af især ty. forhold. Ridderlaget uddeles af kongen som en udmærkelse, der første gang omtales 1287. Delingen var uden retlig betydning. A. F.

riddermands mand anvendes fortrinsvis om væbneren (s. d.), senere om adelsmænd i almindelighed. Ordet er opstået af *riddermessig mand*, d. v. s. den, der førte et riddermæssigt liv uden at være ridder (s. d.). A. F.

ridebrev. Forfølgningen med lavdagsbreve afsluttedes med et ride- eller indførselsbrev til de såkaldte ridemænd om sammen med fogden at gøre indførsel i domfældtes ejendom. De sidste rester af forfølgningen med ridemænd bortfaldt først ved frdn. af $25/1$ 1805. S. I.

ridefoged, undertiden benævnt forvalter eller inspektør, var proprietærens stedfortræder som leder af godsets administration. Han skulle fore godsets regnsk., holde tilsyn med godsets bygninger som hovedgården og kirkerne, og han skulle sammen med ladefogden lede hovedgårdens drift. Hans vigtigste hverv var opsynet med bønderne. Han skulle opkræve deres skatter og afgifter, organisere deres hoveri og føre tilsyn med deres økonomi og øvrige vandel overhovedet. R. kunne mange steder sætte bønderne til og fra gårdene, han udtog karle til soldatertjeneste, udførte skifteforretninger og kunne uden videre straffe bønderne med prygl, træhest og hundehul. R. lønnedes godt og forstod ofte at skaffe sig ekstraindtægter, mange r. endte efter en mellempisode som forpagtere selv som godsejere. G. O.

rigens breve. De til forfølgningen med rigens rets dele hørende breve, f. eks. stævninger, lavdagsbreve, låsebreve, genbreve. S. I.

Rigens Kansler. Den til kongens retterting hørende embedsmand, der udfærdigede de kongebreve, som vedrørte retsplejen, og selv domte i den ene afdeling af domstolen. Han blev rigsembudsmand 1646. Efter enevældens indførelse benyttedes titlen rigskansler af Griffenfeld fra 1673 til hans fald 1676. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 343 f., William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 146—67). S. I.

rigens rets dele var fra 1500-årene indtil D. L. betegnelsen for den eksekutive forfølgning, som var henlagt til Rigens Kansler, og som dels omfattede forfølgningen til indførsel (med lavdagsbreve), dels forfølgningen til lås (s. d., jvnfr.

også indførsel). (Litt.: Kolderup Rosenvinge: Om Rigens Ret og Dele, 1847). S. I.

Rigsarkivet. Dette omfatter såvel hovedarkivet i Kbh., Rigsdagsgården, som de fire landsarkiver (sml. arkivvæsen, dansk), men sædvanlig forstås ved Rigsarkivet hovedarkivet. Foruden centraladministrationens arkivalier indeholder det Højesterets, de af staten overtagne bankers og Det kgl. Teaters arkiver. Kongehusets ligeledes her beroende arkivalier er for de nyere sagers vedk. kun tilgængelige efter kgl. res. Til RA. er også afgivet en række privatarkiver, navnlig statsmænds og politikeres arkiver.

RA. er delt i 2 afdelinger, hvoraf 1. med læsesalen indeholder de »historiske« arkivalier for 1848, d. v. s. for den frie forfatning og ministersystemets indførelse. Til disse tilstås der som regel uden videre formaliteter end indskrivning i en adgangsbog besøgende — såvel fra ind- som udland — adgang. Læsesalen er åben alle hverdage kl. 10—17 (ekspedition dog kun til kl. $15\frac{1}{2}$). 2. afdeling omfatter arkiverne efter 1848 og har navnlig med udlån af disse sager til ministerierne at gøre. Arkivalierne efter 1848 kan kun benyttes med særlig tilladelse. Fra RA. finder et ikke ringe udlån af arkivalier sted til benyttelse i andre arkiver eller større biblioteker, idet dog en række arkivalier, således de i RA. til stadighed benyttede, er undtagne fra udlån. Om RA.s fotografiske atelier se fotografering. (Litt.: Kr. Erslev: Rigsarkivet og Hjælpemidlerne til dets Benyttelse. En Oversigt, 1923, Rigsarkivet, 1939, A. D. Jørgensen: Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie, 1884, Fra Rigsarkivets Samlinger, II, Gehejmearkivet, 1939. Se endvidere Aarsberetningerne fra det kgl. Gehejmearkiv, I—VIII, 1852—83, og Meddelelser om Rigsarkivet, der går frem til 1920, se også Vejledende Arkivregistraturer). H. H-T.

rigsbankdaler indført ved frdn. af $5/1$ 1813 = $1/2$ specie-daler = 6 mark à 16 rigsbanksk., se daler. G. G.

Rigsbanken. Da den da. stat ved frdn. af $5/1$ 1813 havde konstateret, at dets pengevæsen var bankerot, blev der som grundlag for skabelsen af et nyt pengesystem oprettet en ny statsbank, Rigsbanken. 6 rdlr. kurant skulle omveksles med 1 rbdlr. Da denne metalværdi var lig med $5/8$ kurantdaler, betød omskrivningen folgelig en nedskrivning af pengenes værdi til $5/48$ af den tidligere. Som sikkerhed for udstedelsen af de nye papirpenge havde banken den såkaldte bankheftelse (s. d.). Den nye banks sedler

blev modtaget med mistillid, og deres kurs kom snart til at stå katastrofalt lavt. Landets pengevæsen kom først under sundere forhold, da R. i 1818 afløstes af en ny seddelbank, der var mere uafhængig af statsmagten, nemlig Nationalbanken. (Litt.: Axel Nielsen m. fl.: *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, 1933).

SI. J.

Rigsdagen. Med junigrundloven af 1849, droftet og vedtaget af den i okt. 1848 indkaldte rigsforsamling, indtræder R., bestående af folk- og landsting, som et vigtigt led i forfatningslivet. I R.s arkiv, der findes i R. og hører sammen med R.s bibliotek, opbevares også sagerne fra rigsforsamlingen og derefter selvfølgelig sager vedr. R.s forsk. lovgivningsarbejder, nedsatte udvalg, valgbreve, indsendte andragender m. m. Imidlertid foreligger det allermeste stof vedr. R.s virksomhed trykt: R.s forhandlinger, lovforslag, ændringsforslag, betænkninger o. s. v. — Sager vedr. rigsdagsvalgene henhører under Indenrigsministeriet, hvor der føres en særlig rigsdagsjournal. Materiale vedr. stemmeafgivningen (valgbøger, stemmelister) findes i LA. (Litt.: *Rigsdagen 1849—1949*, I—VI, 1949—).

H. H-T.

rigsdagsmænd. Personelle oplysninger om r. findes fuldstændigst hos Victor Elberling: *Rigsdagens Medlemmer gennem 100 Aar 1849—1949*, I—III, 1949—50. Af tidligere arbejder skal nævnes Fr. Barfod: *Dansk Rigsdagskalender*, 1856, Niels Bransager og Palle Rosenkrantz: *Den danske Regering og Rigsdag*, 1901, Gunnar Fog-Petersen: *Vor Regering og Rigsdag*, 1938. Nyttig er også J. P. Jensen: *Valgene til Rigsdagen i 80 Aar (1849—1929)*, 1929. — Borgerstandens repræsentanter på stændermødet 1660 er behandlet af Fr. Barfod: *De borgerlige Rigsdagsmænd 1660*, udg. af L. F. la Cour, 1920—25.

A. F.

rigsdaler, ty. Reichstaler, = daler (s. d.). *Rigsdaler rigsmønt*, den officielle betegnelse fra 1854, omregnedes ved den skandinaviske møntunion 1873 til 2 kroner.

G. G.

rigshofmester. Embedet som r., oprindeligt et rent hofembede, går tilbage til 1300-årene. Det udviklede sig til at blive det vigtigste rigsembede i hvert fald fra ca. 1500 og beklædtes i tiden til dets ophor ved regeringsforandringen 1660 af en række betydelige adelsmænd (således Mogens Goye, Peder Oxe, Christoffer Walkendorff og Corfits Ulfeldt). R. havde navnlig med finansstyrelsen at gøre, men som kongens »førsteminister« og stedfortræder kunne han også få indflydelse på almindeligere politiske spors-

mål, således udenrigspolitiske. Kongen, der udnævnte hofmesteren, lod tit embedet stå ubesat; dets funktioner udøvedes da som regel af statsholderen i Kbh. Til den sidste r., Joachim Gersdorff (1652—60; død 1661), findes i RA. en stor samling breve under betegnelsen »Rigens hofmesters breve«.

H. H-T.

rigsmarsk. Marsken (s. d.) var fra først af en embedsmand i kongens stald, men blev senere kongens (rigets) øverste hærfører. 1536 fastslås herhjemme hans stilling som rigsembudsmand: rigsmarsk, det tredjevigtigste embede — efter rigshofmester og kansler. Som regel udnævntes han af kongen, men denne skulle vælge en indfødt adelig. Der ses ikke bevaret arkivalier fra embedet, bortset fra hvad der findes i den enkelte r.s privatarkiv, som f. eks. Anders Eriksen Billes (død 1657), efter hvis død embedet ikke besattes.

H. H-T.

rigsort, eller *ortsdaler* (= 24 skilling), se ort.

G. G.

Rigsrådet. Fra slutningen af 1200-årene fremtræder R. som repræsentation for rigets stormænd, under hvis medvirkning kongen styrede. Magtforholdet mellem konge og R. var skiftende. R. bestod til regeringsforandringen 1660. Tallet på R.s medlemmer fastsattes 1648 til 23, men var for reform., forud for hvilken de øverste gejstlige også var medlemmer, ca. 30. Kongen udnævnte rigsråderne, der sad på livstid, og han sammenkaldte R., når han ville, men reglen var, at det i hvert fald trådte sammen een gang årlig for tillige med kongen at udøve den dømmende myndighed på herredagen. Dets kompetence synes at have strakt sig til alle offentlige anliggender, dets samtykke krævedes til nye love, til beskatning af adelens »tjenere«, til udnævnelse og afskedigelse af rigsembudsmand og lensmænd, til optagelse i adelsstanden m. m. Det varetog endvidere regeringen ved tronskifte, til en ny konge var valgt. Forhandlingerne mellem konge og R. skete skriftligt. — I 1660 satte Frederik III sig i besiddelse af R.s arkiv, der omfatter tiden 1535—1660 (dels pergamentsdels papirbreve) og består af modtagne skrivelser, genparter af betænkninger m. m. Endvidere haves for 1620—60 en samling af »erklæringer og betænkninger, afgivne af rigets råd og stænder«. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1940, s. 489—497, Kr. Erslev: *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermodernes Historie i Kristian IV's Tid*, I—III, 1883—90).

H. H-T.

rilagen, betyder egl. omhæng. I Slesvig er r. den dansktalende befolknings betegnelse for en dobbeltvævning i rødt, grønt eller brunt uld og ufarvet hør. Kendes nu kun fra Amager og Sønderjylland.

E. A.

rilægte, se stormlægte.

rim og remser er internationale. Rimene er dels de voksnes belæring til småbørn som anskuel- sesundervisning, dels børnenes og de voksnes egne småsange under leg. Remserne tjener til opøvelse af hukommelsevevnen. Man kan skelne mellem: *bornerim*. (Litt.: E. Tang Kristensen: *Bornerim*, 1896, A. P. Berggreen: *Danske Folke- sange og Melodier*, 3. udg., 1869, H. Johansen: *Viser i bornholmsk Mundart*, 1911, Fr. Böhm: *Deutsches Kinderlied*, 1897), *arbejdssange*, *hyrde- råb*, *gaderåb*, *somandssange* (Litt.: Marius Kristensen: *Takt og Arbejde i Da. Stud.*, 1906, O. Jensen: *Internationale Sømændssange*, 1923, Grüner-Nielsen: *Læsofolk*, 1924, s. 92), *danse- rim* (Litt.: R. Steffen: *Enstrofig nordisk folk- lyrik*, 1898, S. T. Thyregod: *Danmarks Sanglege*, 1931, H. Grüner-Nielsen: *Folkelig Vals*, 1920). Remser, *talremser*, *kæderemser* blev meget brugt i gl. tid i julestuerne; den, der tog fejl, måtte give pant. (Litt.: *Sprog og Kultur*, 1933, s. 51, H. F. Feilberg: *Tallene i folkets brug og tro i Dania*, II, 1892—94, s. 201, E. Tang Kristensen: *Dyrefabler og Kæderemser*, 1896). — Melodierne til r. og r. er af meget primitiv karakter (Nord. Kult., XXV, Musik, 1934, s. 90).

H. G.-N.

ringridning var fra først af en middelalderl. ridderlig idræt, anvendt til hove og på herre- gårde som adelig forlystelse, men optaget af bonderne, ikke mindst i Sønderjylland, hvor det endnu er en folkeynndet idræt. I mange egne af Danm., især i Nørrejylland, er r. optaget i faste- lavnsfestlighederne, idet den rytter, som tager de fleste ringe i r., bliver fastelavnskonge og anfører de unge karle i kongeridtet til egnens gårde og vælger sin fastelavnsdronning til aften- ens store fastelavnsilde. I andre egne er det derimod kattekongen, sejrherren i katten af tøn- den ridtet, der bliver fastelavnskonge. I nogle egne af det sydlige Mellemslesvig har r. på til- svarende måde som kapridt været en del af jule- ns leg. (Litt.: Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden*, VII, 1903, s. 87 f., J. S. Møller: *Fester og Højtider*, II, 1933, s. 38 f., 123 f., L. Andresen: *Tønder Ringriderkorps Historie*, 1937, sml. S. Svensson: *Den skånska fastlagsleken »ta ringarna« i Rig*, IX, 1927, s. 15—24).

H. EL.

ris bruges som mål for papir = 20 hoger,

hver *bog* var 24 ark eller 25 ark, 10 ris papir ud- gjorde 1 *balle* (således allerede i Øresunds told- rulle 1646). (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 239).

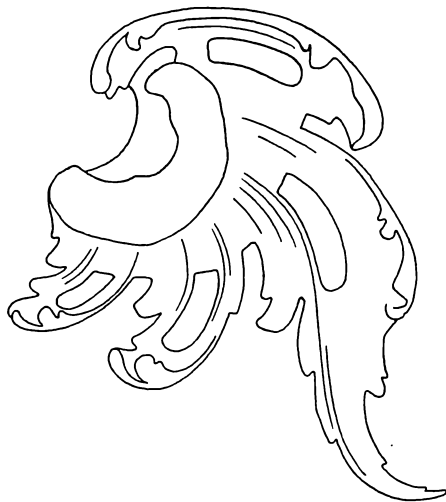
S. AA.

risalit, svagt fremspringende midt- eller side- parti på et hus i hele dets højde. Udviklet i tidlig romersk barok og med Palladiostilen ført til Nordeuropa, hvor den i 1700-årene fik en meget stor udbredelse, selv i jævn, borgerlig ark. (Litt.: F. Weilbach: *Dansk Bygningskunst i det 18. Aarhundrede*, 1930).

AA. R.

ritual, af ritus, egl. vedtægt, er den bog, der indeholder bestemmelser for de kirkelige cere- moniers rette udførelse. I den middelalderlige kirke fandtes en række af den slags håndbøger under forsk. navne (især manuale, sacerdotale, rituale og agenda). Kun to sådanne bøger er bevarede fra Danm., fra Roskilde og Slesvig stifter. Efter reform. samledes forskrifterne for de kirkelige handlinger dels i kirkeordinansen (1539), dels i den af Peder Palladius udarbejdede alterbog (1556). Efter enevældens indførelse af- løstes disse af ritualet (1685) og alterbogen (1688). Senere tider har kun medført ændringer m. h. t. enkeltspørgsmål.

B. K.

Rocaille.

rocaille (fransk roc, klippe). Usymmetrisk muslingeskallignende dekoration eller orna- ment, som blev en af de mest udprægede ejen- dommeligheder ved rokokoens (s. d.). R. var i fransk barok en dekoration af koraller, mus- llinger og småsten som anvendtes ved fontainer, i havegrøtter o. l.

H. ST.

rode, længdemål, *jordalen*, af varierende størrelse. Iflg. frdn. $10\frac{1}{2}$ 1698 er en da. r. = 10 fod, men også en r. på 18 fod = 9 alen, af samme længde som 1 *reb*, var meget udbredt. Den da. eller sjællandske r. på 10 fod var 3,163 m, i Tønder og Haderslev a. samt flere steder i Sønderjylland brugtes Tønder-r., som var 18 Tønder fod = 5,23 m. Fra 1768 brugtes mere alm. Hamborg-r. på 16 Hamborg-fod = 4,58 m, (f. eks. Slogs hrd., Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 338), i 1500-årene oftere den lybske r. = 4,61 m. 1 r. land var 1 kvadrat-r. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 219 ff.). S. AA.

-rode, se -rød.

rodemester. En art borgerlig ombudsmand i købstæderne. Hvert kvarter eller fjerding i en købstad skulle have sin (eller sine) r. Kbh. havde således 2 r. i hvert kvarter. R.s opgave var at fore tilsyn med borgernes vilkår: de førte mandtaller, holdt kontrol med flytninger, lejemaal o. l. Undertiden skulle de også opkræve skatter, sørge for indkvartering, holde opsyn med ildsteder og hjælpe brandfogden. G. O.

Roedes registre. Efter arkivar H. C. Roedes død 1934 skænkedes hans samlinger til RA. De omfatter navnlig hofetatens personale i tiden 1660—1772 og består af en systematisk fortegnelse, et alfabetisk ordnet kartotek over hofpersonalet, yderligere et navregister over personer, nævnt i dette, og en citatliste over benyttede kilder. Samlingerne, udarbejdet på basis af et stort trykt og utrykt stof, rummer mange oplysninger, men sedlerne har en kladdeagtig, ret ulæselig karakter. H. H-T.

Rogerts samlinger. Præsten Poul Rogert (1702—49) var en ivrig samler af hist., top. og personalhist. oplysninger, især om Lolland. Hans samlinger, der rummes i en tyk foliant (Thott 730, fol., Kgl. Bibl.) er af stor og blivende værdi, idet de rummer afskrifter af dokumenter, kirkebøger og andre gejstlige arkivalier fra delvis tabte arkiver. Samlingen blev benyttet af Peder Rhode i hans Lollands hist. A. F.

-roj, se -rød.

rokoko, fransk dekorationsstil, der beherskede Vesteuropa ca. 1730—60 samtidig med det letsindige og nydelsesrige hofliv under Louis XV. Façadeark. blev kun i mindre grad påvirket af stilen, omend r. façadeerne er let kendelige; de er strengt symmetrisk opbyggede med gode proportioner og behersket og fint nuanceret profilering. Deres ornamentik er helt underordnet ark., kun i de midteuropæiske, outrerede r.

kan dekorationerne tage magten. R. var først og fremmest magelig og bekvem, og dette gør sig også gældende i boligernes planudformning, idet opholdsstuerne blev små og intime og fornuftigt placerede, mens det enkelte rum stadig var underkastet den strenge symmetris love. Farverne var både ind- og udvendig lyse og diskrete, i fornemme interiorer kunne snedkerarbejde og stuk forgyldes. Udenfor ark. fornægtede r. overalt den rette linie. Møblernes former blev svejfede og udbugede, især i tidens yndlingsmøbel komoden. Stolene blev lave og magelige med alt synligt træ udformet i kurver og sving. Ornamentiken er udpræget usymmetrisk og sammensat af S- og C-formede sving, muslingskaller, flagermusevinger, blomster m. m., stærkt påvirket af orientalsk ornamentik. (Litt.: Tove Clemmensen: Danske Møbler, 1945, H. H. Engqvist: Dansk Stilhistorie, 1943, Chr. Elling: Slotte og Herregaarde i Barok og Rokoko, 1928, samme: Palæer og Patricierhuse fra Rokokotiden, 1930, samme: Rokokoens Portrætmaleri i Danmark, 1935, samme: Christiansborginteriorer, 1944, samme: Amalienborginteriorer, 1945, C. A. Jensen og E. Rondahl: Stilarternes Historie, 1912, Keramik, red. af Johs. Andersen og Viggo Sten Møller, 1946, Mario Krohn: Frankrigs og Danmarks kunstneriske Forbindelse i det 18. Aarhundrede, I—II, 1922, Th. Oppermann: Kunsten i Danmark under Frederik V og Christian VII, 1906, K. Uldall: Gammel dansk Fajance, 1942, F. Weilbach: Dansk Bygningskunst i det 18. Aarhundrede, 1930). AA. R.

rollingshus også kaldet råling, raling eller ralingshus, er en overvejende i Jylland brugt betegnelse for *stuehuset* på en bondegård. (Litt.: Zangenberg: Danske Bondegaard, 1935, s. 35, Axel Steensberg: Den danske Bondegaard, 1942). II. F.

romani. Zigeunerne kaldte sig selv *rom* (= mand) eller *manus*, og derfra har man kaldt deres sprog r. I tidens løb har r. selvsagt optaget en mængde ord: persiske, græske, slaviske o. s. v. fra forsk. lande, men det indiske præg er iøjnefaldende nok. Der er intet slægtskab mellem r. og rotvelsk (s. d.). (Litt.: A. F. Pott: Die Zigeuner in Europa und Asien, I—II, 1844, J. Miskov og V. Brondal: Zigojnersprog i Danmark i Da. Stud., 1923, s. 97 ff.). H. P. H.

romansk stil herskede i Vesteuropa, fra det store kirkebyggeri satte ind, til gotiken tog foringen, for Danm.s vedk. ca. 1050—1250. Navnet

opstod i Frankrig i 1800-årenes første halvdel og hentyder til stilartens relation til romersk kunst; den fulgte det romerske pavedømmes sejr, og periodens kunst arbejdede i høj grad i kirkens tjeneste. I da. monumentalark. afløses samtidig den nationale tommerbygningskunst af den ved kirkens mænd indførte stenbygningskunst, der kom til fuld udfoldelse på de store domkirkebyggepladser, hvor man opførte *basilikaer* — et højere midtskib med lavere sideskibe — og halvrunde korafslutninger, apsis (s. d.), alt efter oldkirkelige forbilleder, formidlet gennem andre kulturlande, særlig Rhinegnene, men med ikke uvæsentlige indslag fra England, særlig i begyndelsen, og i periodens sidste del fra Frankrig. Byggematerialerne var til at begynde med først og fremmest granit, der lå spredt overalt på Danm.s moræner, og som i Jylland med uendelig tålmodighed blev tildannet til nøjagtigt sammenpassende kvadre; Viborg domkirke er den største granitkirke nord for Pyrenæerne. Endvidere kridtsten og frådsten (kildekalk), i hedeegne endog al. I et vist omfang har fremmede materialer været importerede, i Østsjælland skånsk sandsten, i Ribeegnen rhinsk tuf. Karakteristisk for bygningsstilen er de tunge mure med små, rundbuede åbninger, det hele præget af en alvor, der stemmer godt med vore fornemmelser for højtid. Kirkernes hovedskibe havde bjælkelofter, kun i sideskibe og mindre rum vovede man at konstruere hvælvinger (s. d.). I 1160'erne indførtes fra Lombardiet kunsten at brænde munkesten (s. d.), der præger slutningen af periodens ark. og på grund af materialets karakter også dekorationsstilen. I stenkirkernes tagkonstruktioner videreføres oldtidens højt udviklede tommerbygningskunst, der degenererer og forsimples i den got. periode. I *ornamentstilen* lever vikingetidens drageslyng længe videre side om side med det rom. blad-slyng, løver, kentauere og andre orientalske motiver. Særlig på døbefont og tympanon skabtes reliefkunst af høj kvalitet. Ikke ringere er størstedelen af de romanske kalkmalerier (s. d.), der er fundet i vore landsbykirker. *Skulpturen* er gennemsyret af fransk ånd og præget af den op-højede ro og værdighed, der i det hele karakteriserer den rom. stil. (Litt.: Francis Beckett: Danmarks Kunst, I, 1924, H. H. Engqvist: Dansk Stilhistorie, 1943, C. A. Jensen og E. Rondahl: Stilarternes Historie, 1912, M. Mackeprang: Vore Landsbykirker, 2. udg., 1944, samme: Danmarks middelalderlige Døbefonte, 1941, samme:

Jydske Granitportaler, 1948, P. Nørlund og E. Lind: Danmarks romanske Kalkmalerier, 1944, Aa. Roussell: Danmarks Middelalderborge, 1942, J. Stenberg: Studier i dansk og nordtysk Teglstensarkitektur i 13. Aarhundrede, 1935, F. Uldall: Danmarks middelalderlige Kirkeklokker, 1906).

AA. R.

romersk mål og vægt. Den ældste da. rode (s. d.), den frisiske *jarde* og den bayerske *rote* var 10 fod, hvilket mulig skyldes fælles kulturlån fra den romerske *perica* (målestang) på 10 fod à 29,6 cm; også foden i Slesvig og Holsten lå imellem 29 og 30 cm. Den middelalderl. Valdemarsmark var, som den romerske mark 218,3 g, og talsystemet i rummål, vægt og længdemål med enheder på 12, 24, 36, 144, 288, 576 peger, ligesom ordene *palm* (s. d.), lat. *palms* og *pund* af *pondus*, mod romersk mål, der overvejende benytter et tolvtalssystem, mens rester af det gammelnordiske titalssystem hist og her er bevaret. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 179, 223, 238).

S. AA.

romertal antages delvis at være opstået af billedskrift: I (1) betegnede en finger, V (5) hånden og X (10) to modstillede hænder, C (100) er forkortelse af lat. centum og M (1000) af mille, også skrevet Ⓢ . Ved halvering heraf opstår D (500); endelig bruges L = 50. De

i	j	1	vj	6	l	l	50	i	1/2
ii	jj	2	vjj	7	i	i	100	j	1 1/2
iii	jjj	3	vjjj	8	j	j	1000	x	4 1/2
iiii	jjjj	4	ix	9	j	o	100,000	x	9 1/2
v		5	x	10	mde		1550	ix	8 1/2

iiiij^oix^ojj^oix^o 359639 1/2

romertal.

sammenstillede tal opfattes oprindeligt altid additionelt: VIII = 8; senere opstår den subtraktive anvendelse: IX = 9; XC = 90. Se endvidere talbetegnelse (Litt.: Nordisk Kultur, XXXVIII, Palæografi, 1943, E. Kroman: Skriftens Historie i Danmark fra Reformationen til Nutiden, 1943).

N. N.

rortold. Afgift som udover de alm. toldsatter betales af selve skibene, ikke af varerne. Den omtales i 1400-årene i forbindelse med fiskepladserne i Skåne, men nævnes i 1511 også i Kolding. Ved Christian IV.s toldrulle af ²⁵/10

1629 fastsattes den for kongeriget Danm. til 2 sk. da pr. læst, for Norge til 6 sk. pr. læst; i Bergen betalte nederlandske, engelske og skotske skibe »som det af alders haver været«, dog formentlig en væsentlig mindre afgift. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i 15. Århundrede, 1903, s. 654 f.). k. k.

Rosenborgsamlingen, se De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg.

rosenobel, indført 1465 i England (jvnfr. nobel): 7,78 g 22 karat guld. Slået som skuemont 1584 og 1627—29 i Kbh. med samme præg som de såkaldte *guldriddere* fra Kalmarkrigen 1611—13 = 4 speciedlr. G. G.

Rostgaardske samling. Håndskriftsamling, tidligere i Univ. Bibl., siden 1938 i Kgl. Bibl. Samlingen, der udelukkende består af materiale til da. hist., rummer dels Rostgaards egne mss., således til ordbogen og adelshistorie, dels *Ole Worms* stambog og *Peder Syvs* efterladte papirer, der er af betydelig værdi; desuden afskrifter af Anders Bordings, Peter Dass' og Kingos digtning, samt et par sene lovhåndskrifter, indbundne i de yderst sjældne posebind. Den værdifuldeste del af Rostgaards samling solgtes på hans auktion 1726 til private samlere; størsteparten dog nu i Kgl. Bibl. (Fortegnelse i Alfr. Krarup: Katalog over Universitetsbibliotekets Haandskrifter, I—II, 1929 og 1935). A. F.

rostjeneste. Siden ca. 1600 benævnelse på rustningspligten, d. v. s. adelens pligt til at stille rustede svende til hæren. Adelen personlige krigstjenestepligt blev i slutningen af 1400-årene udvidet med r., der blev lovfæstet 1525 og blev fastsat i forhold til indkomsten af den pågældendes jordegods. Rostjenestetakseringerne er bevaret 1535—1652. A. F.

rotgiessere (rolgetere) var håndværkere, der fremstillede små arbejder i messinglegeringer, f. eks. strygejern og lysestager. De lader sig derfor vanskeligt skille fra gørtlerne (s. d.). 1629 fik r. et lav i Kbh. H. SØ.

rotvælsk. Det kunstige forbrydersprog, som kæltringerne undertiden brugte, kaldte man *kæltringlatin* eller *præveliquant*, men selv kaldte de det *æ skøjersprog*. Ved at putte fremmede gloser, forældede da. eller hjemmelavede ord ind i jyske sætninger, kunne det let gøre en samtale mellem dem uforståelig for uindviede. (Litt.: N. V. Dorph: Rotvælsk Lexicon, 1824, samme: De jyske Zigeunere og en rotvælsk

Ordbog, 1834, H. P. Hansen: Natmændsfolk og Kjeltringer, I, 1921, s. 126—64). H. P. H.

-rud, se -rød.

rulle betyder fortegnelse, liste o. l., f. eks. fortegnelse over værnepligtige soldater (se lægdsruller). Det brugtes også om de lister over vognmænd, som i h. t. frdn. af $\frac{7}{5}$ 1661 skulle føres i hver by for på den måde at sikre, at kørslerne på rette måde gik på tur mellem vognmændene. J. H.

rulskifte, se skiftegang.

rumlepotte. En potte eller blikdåse, der var overspændt med isterskind eller skind af en svineblære. Midt i det stramme skind var fastgjort et stykke tagør eller en pennepose, og når man gned op og ned ad røret med et par fugtige fingre, så rumlede potten. R. blev brugt til at lave spektakkel med ved folks vinduer og døre nytårsaften. (Litt.: Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1910). H. P. H.

rumormester. En mand i bystyrets tjeneste, der skulle drage omsorg for, at byens gader og torve blev holdt rene. Også betegnelse for lederen af hærens politi. S. S.

rundby, modsat langby, var den sluttede by, hvor gårdene med deres tofter som i en krans eller ramme omslutter en stor indre plads, et torv, *forta*, og hvori de ligger i lige eller letbøjede rækker, som telte i en lejr og former byen til et afsluttet hele (P. Lauridsen i Aarb. n. O., 1896, s. 106 ff., Aarbøger for dansk kulturhistorie, 1899, s. 129 ff.). Mod den skarpe sondring mellem *langby*, *rundby* og *terrænby* er der rejst kritik, se *langby*. S. A. A.

runddel, fremskudt forsvarsanlæg, især anbragt på hjørnerne af vold eller ringmur og et hovedtræk i renaiss.tidens fæstningsark., i Danm. helt tilbage til ca. 1530. Opstår og udvikles sammen med ildvåbnene med flankering som vigtigste opgave. Bygget som jordværker eller lave stentårne med 15—25 m diameter og ofte sat i forbindelse med hovedborgen ved en underjordisk gang. (Litt.: O. Norn: Christian III.s Borge, 1949, s. 127 ff.). A. A. R.

rundstave, se profiler.

runekalender, kalender, som regel skåret i træ, hvor søndagsbogstaverne (s. d.) A—G er erstattet af de syv første runer i det yngre runealfabet med 16 runer, og gyldentallets (s. d.) 19 cifre ligeledes er gengivet ved runer, hvis talværdi bestemmes af runernes plads i alfabetet. Da runealfabetet kun havde 16 runer, tilføjedes tre nydannede. R. havde sit udbredel-

sescentrum i Sverig. Fra Norge kendes et par eksemplarer, og heller ikke i Danm. har den været ukendt. (Litt.: Nordisk Kultur, XXI, Tidsregning, 1934, s. 79 ff.) E. K.

runer. Runeskriften må antages at være opstået hos goterne under indflydelse af lat. og græsk skrift, som omdannedes, så den kunne ristes i træ. Den ældre runerække på 24 tegn er i det væsentlige fællesgermansk. I Danm. forekommer den fra 200—300-årene på løse genstande i mosefundene og i guldhornindskriften, i Norge og Sverige også indhugget på sten. Den yngre runerække på 16 tegn er særlig for Norden. Den optræder fra o. 800 i Danm. og findes fortrinsvis i ristninger på sten. Fra Danm. breder den sig til Sverige og Norge. I middelalderen finder man også runeskriften anvendt i håndskrifter, således navnlig i runehåndskriftet af skånske lov, og endnu langt senere har man optegnelser, skrevet med runer. (Litt.: Ludv. F. A. Wimmer: De danske Runemindesmærker, 1893—1908, Håndudgave ved Lis Jacobsen, 1914, Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks runeindskrifter, 1937—42, Lommeudgave ved samme, 1942.) E. K.

-rup, se -torp.

ruse. Fiskeredskab, der anvendes til fangst af forsk. slags fisk. Størrelsen af r. og masker er derfor varierende. Udformningen er flg.: over et varierende antal bøjler, alm. af hasselkæppe eller spanskror, aftagende i størrelse mod r.s afslutning, udspændes netdug. R. er forsynet med arme ved mundingen, se kroggarn, og med en eller flere *kalve*, tragformede indløb, inde i rusen. R. afsluttedes, især tidligere, med en vidjeflettet kurv, se ten, hvor fiskene samledes. Vinkelret på rusens bøjler sættes en *rad*, en spærring fra bund til overflade, bestående af en netvæg eller et flettet gærde, der skal lede fiskene til rusen. H. R.

rustkammer, af ty. rüsten, udruste, var oprindeligt et lokale, hvori der opbevaredes sadeltøj og våben. Fra o. midten af 1500-årene bruges r. kun om et våbenkammer for håndvåben, harnisker o. l., mens opbevaringsstedet for skyts og tilbehør dertil kaldtes *tøjhus*. I forbindelse med den stigende interesse for samlinger af hist. og mærkværdige genstande (se Kunstkammeret) skiftede de kgl. og fyrstelige r. henimod 1700 karakter; foruden at være opbevaringssted for brugsvåben blev de tillige ofte en slags museum. (Litt.: Otto Smith: Kongelige

og fyrstelige Rustkamre i Danmark, i Aarb. n. O., 1928, s. 191 ff.) A. H.

rustninger. I den senere oldtid og det meste af middelalderen var den alm. forekommende r. brynjen (s. d.), der dog på grund af sin kostbarhed kun blev båret af de velhavende. O. 1300 begyndte man foruden brynjen at bære en lædervams, på hvis inderside der var fastnittede jernskinner eller -plader. Efterhånden dannede disse plader en sammenhængende r. Lidt efter 1400 kastedes læderovertrækket bort, og det fulde *harnisk* fremstod, bestående af ryg og bryst, halskrave, hjelm, arm- og benrør samt forsk. mindre dele. Med håndskydevåbnenes stærkt stigende virkning henimod 1600 mindskedes harniskets betydning væsentligt, og efter midten af 1600-årene levede det kun videre i kyradset (s. d.), der nu kun bestod af bryst- og rygplade. (Litt.: Ada Bruhn: Rustninger og gamle Vaaben, 1948.) A. H.

rustningshavre var i Halds len 1544—46 navn for den afløsning af hestegæsteri (s. d.), som andetsteds kaldes *hesteleding*, *hovheste*, *kongestød*, *herregæstning*, *fodring*, og i Norge *foring*, i Sverige *håstellopp*, *kungsfodring*. Skatten afløstes i 1500-årene ofte med $\frac{1}{2}$ td. havre eller $\frac{1}{2}$ mark penge af hver hest. (Litt.: Svend Aakjær i Hist. T., 9. r., II, 1921, s. 36 f., 42, Kong Valdemars Jordebog, 1926—45, I, s. 120, 151, 204, 206, 207, II, s. 233, 242, 245, 476, 530, P. Rønn Christensen i Fort. og Nut., XIV, 1941—42, s. 97 f.) S. AA.

-ryd, se rød.

rye ¹⁾ Groft, loddent, opkradset, uldent stof. ²⁾ Stof med indknyttede tråde (flos). Teknikken kendt fra stenalderen. E. A.

rygkrække, kragetræ, se krage.

rygling, *rygning*, se mønning.

rygningstræ, *rygtræ*, kragetræ, se krage.

rylte. På Sjælland deltes et læs hø i 4 r., der vist var de lange sammenrevne ruller af hø, hvoraf høstakkene dannedes, egtl. *rulle* (Nord. Kult., XXX, 1936, s. 239). A. Berntsen oplyser dog (II, 1650—56, s. 196), at en r. er et lidet læs, som gemeenlig ages til torv. S. AA.

rymte, jysk betegnelse for laderum, se gulv. **rusthus,** se foderlo.

rytterdistrikter. 1670 omorganiseredes rytteriet og gjordes nationalt, udskrevet, således at en del af krongodsets bøndergårde stillede en rytter pr. 8 td. htk., idet bonden entel selv red eller stillede en søn eller lejet mand. *Ryttergodset* administreredes af regimentskriveren (s. d.).

En del ryttere hvervedes stadigt og udlagdes i sognene, *sogneryttere*. På grund af landbrugets store tab i den skånske fejde ændredes ordningen til, at rytterne hvervedes og udlagdes til underhold hos *rytterbønderne*. 1688 erstattedes sognerytterne af alm. gårdryttere. 1715—20 samledes ryttergodserne i r. om kronens større gårde, et for hvert regiment, idet kongen så vidt muligt opkøbte al ejendom i r. Samtidigt indkvarteredes rytterne på hoved- og ladegården eller i barakker, mens rytterbonden svarede *rytterholdspenge* eller *portionspenge* i mont, naturalier eller hoveri. Under Christian VI forlagdes regimenterne til købstæderne. Allerede under Frederik IV begyndte man at bortsælge ryttergodset, først på grund af reduktion af regimenterne, senere af finansielle grunde. 1774 var næsten alt blevet solgt. (Litt.: Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede, I—III, 1909—26, samme: Frederik IV.s Godspolitikk (Hist. T., 9. r., III, 1925), C. Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de første Enevoldskonger, I—II, 1908—22).

G. NO.

rytterdistriktkort. Disse kort stammer fra en opmåling 1768—72 og findes fra det antvorskiske og dele af det vordingborgske ryttergods, delvis også fra Kbh.s amt. De giver et klart billede af landbrugsforholdene for bonde-reformerne, og da der findes opmålings- og taksationsprotokoller, der svarer til kortene, er det muligt at bestemme de enkelte agerskifters længde og bredde. For nogle landsbyers vedk. har man desuden en kopi af rytterkortet, hvorpå udskiftningen er lagt ind. (Litt.: Fort. og Nut., VII, 1928—29, s. 37—46, C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning, 1951, s. 127—44).

K. L. J.

rytterpenge, 2 og 4 sk. lybsk, sloges 1620—22 i Kbh. og Glückstadt som efterligninger af de russiske *dengi*, derefter også kaldet *denninger*. Se Axel Ernst i Nordisk Numismatisk Årsskrift, 1949.

G. C.

ryttersegel, se segl.

rytterskoler er betegnelsen for de 240 skoler, som Frederik IV som godsejer 1721—27 oprettede i kongerigets 12 rytterdistrikter (s.d.) med 10—25 skoler i hvert distrikt. Til hver skole opførtes en anselig grundmuret bygning med skolestue og lærerbolig, og ²⁸/₃ 1721 udstedtes instrukser for amtmænd, kirkeinspektører, præster og skolemestre i rytterdistrikterne, indeholdende bestemmelser om skolepligt og skolegang,

om undervisningen og om lærernes ansættelse og aflønning. Selvom r. ikke kom til at svare til det, der var tilstræbt, er deres oprettelse dog en af milepælene i folkeskolens historie. En fyldig redegørelse for skolernes oprettelse samt oplysninger om samtlige skoler findes i Thøger Jensen: Kong Frederik den Fjerdes Skoler, 1921.

AA. BO.

rævling, jysk navn på tagets *brolag*, se bro. **-rød, -rud** i stednavne er lig med gl. *ruth*, »skovrydning«, og forekommer navnlig på Fyn og Sjælland (især Nordsjælland). I Sønderjylland findes sideformen gl. *-roth*, nu oftest skrevet *-roj* eller *-røj*. I Nørrejylland er det sjældent; en afsvækket form er formodet i f. eks. Odder (1363 Oddræth) og Beder (1267 Bitreth), se Danmarks Stednavne, 1948, IX, s. 170; desuden findes her en tostavellesform *-rode* i samme betydning. De fleste herhenhørende landsbyer er små og rimeligvis yngre end vikingetiden. Forleddet kan være et personnavn (f. eks. i Asminderød, 1291 Asmundruth, af mandsnavnet Asmund, Wagersrott i Angel, 1499 Wogensroth, af mandsnavnet Wahn, Pagero i Angel, 1406 Pawerut, af det sene tilnavn Pave), sjældnere et indbyggernavn (f. eks. i Villingørød, vistnok »skovboernes rydning«, se Acta Phil. Scand., XVIII, 1945, s. 272 f.), ofte et trænavn eller lignende (f. eks. i Birkerød, Bøgeroj), i det sydøstlige Jylland endelig et landsbynavn (f. eks. i Gramrode, 1462 Gramrode, og Vejstruprød, 1480—1500 Wisdorperrodh, åbenbart sentmiddelalderl. udflytterbyer fra de østjyske landsbyer Gram og Vejstrup). (Litt.: Indledningerne til Danmarks Stednavne, II, 1929 og III, 1944, Nord. Kult., V, 1939, s. 104—06).

A. B.

røffel, nordty. rummål, brugt i Danm. til humle. 1 drømt (s. d.) deltes i 24 r., og rummede 16 skæpper, trykt og opmålt. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 199).

S. AA.

røgovn. Hermed kan for så vidt betegnes enhver ovn, der ikke er forsynet med et røgaftræk som skorsten o. l.; men i almindelighed bruges ordet specielt om en i beboelsen anbragt ovn, hvis vigtigste opgave er at være varmegiver for rummet, den står i. Den kan være af forsk. form og størrelse, ikke sjældent er den opsat af kampesten, og tit er den placeret i et hjørne af stuen med indfyring fra og røgafgang til selve rummet. I Europa har røgovnen en vid udbredelse, først og fremmest i øst på slavisk område, her tillige fungerende som *bagerovn*; men den kendes også fra Mellemeuropa og

Vestnorge. Hvorvidt rogovnen, der er bilæggenrens (s. d.) forgænger, har eksisteret på da. område, er endnu uvist.

sv. j.

-røj, se -rød.

rønning. Forlod en fæster sin gård uden opsigelse eller uden at have opfyldt sine fæsteforpligtelser, var det r. Når husbonden ved dom havde fastslået sit tab ved r., havde han krav på erstatning hos *rønningmanden*, hvis efterladte gods tilfaldt ham. R. bruges også om vordnede og stavnsbundnes flugt fra godset, og over dem kunne herskabet udstede *rønningbrev*, hvorved man kundgjorde r. og krævede den flygtedes tilbagekomst. Udskrevne soldaters flugt inden og efter tjenestens begyndelse var også r. (frdn.^{29/11} 1641). (Litt.: H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 308).

H. F.

rør var i 1500-årenes anden halvdel og et stykke ind i 1600-årene den alm. betegnelse for et lettere skydevåben, i modsætning til hagebøssen (s. d.) og senere musketten (s. d.). Ordet brugtes dels i forbindelsen lange r. (geværer) og stakkede rør (pistoler), dels sammen med navne for de forskellige låsetyper (se fyrrør, flinterør).

A. H.

S. T. Forkortelse for det lat. *salvo titulo*, med forbehold af titlen. Det anvendtes i adressen på brevets bagside og i selve brevets indledningsformular for at undgå at opregne alle den pågældendes evt. titler, måske også for ikke at komme til at anføre en forkert titel.

J. H.

såe. En mindre, tøndeformet beholder til flydende varer, hvorfor man ofte finder den kaldt: vand-, mælke-, valle- og olsåe. Den er oftest forsynet med to ører, hvorigennem en bærestang, *såestang*, kan stikkes. Undertiden kaldes alm. orekar til vask, ølbrygning o. l. for s., ligesom man også kan finde udtrykket anvendt om en større si, sigte o. l.

P. H. K.

sålbænk, den udvendige underkant af en vinduesåbning. I middelalderl. kirkebygninger bygget af aftrapninger eller af sten på fladen, som i got. tid kan være glaserede og have en fremspringende vandnæse (s. d.). I nyere tid kan s. være afdækket med skifer, kobber, bly o. l.

AA. R.

sabel, et blankvåben med krummet kling og et enkelt højleflæste, især beregnet til hug. S., der opr. er et osteuropæisk ryttervåben, begyndte at dukke op i Danm. o. 1650, men blev først alm. indført i hæren henimod 1800.

A. H.

saddehus. Hus med vægge af græs- eller lyngtorv. Sådanne huse brugtes i ældre tid hyppigt, navnlig i Vest- og Nordjylland, ikke alene til redskabshuse o. l., men også til stald og beboelse, som det endnu i forrige århundrede ikke sjældent var tilfældet hos nybyggere på heden.

sv. j.

sagefald. Boder og forbrudt gods, der tilfaldt kongen eller de priv. stænder i kraft af de dem tillagte priv.

s. i.

sagførere, se prokuratorer.

sagnforskning. For historikeren er folkesagnene (s. d.) af stor top. og personhist. værdi. Lokalhistorikeren bør samle dem af folkemunde i sin hjemegn, og de bør sammenholdes med den sagnoverlevering, som forefindes i sagnlitt. Denne er i sig selv lidet overskuelig og ikke let at finde sig til rette i, og man bør derfor henvende sig til Dansk Folkemindesamling (s. d.), der råder over top. registranter og ofte over utrykte optegnelser om sagn. Her findes også oplysninger vedr. de trykte sagn og deres hjemmelmænd, som har værdi for historikeren, når han vil danne sig et skøn over sagnenes hist. værdi. Jo ældre sagnopskriften er, og des pålideligere dens hjemmelmænd er, des mindre er i regelen afvigelsen fra den hist. sandhed. Som eksempler på sagnundersøgelser med lokalhist. sigte kan bl. a. henvises til undersøgelserne: Jens Glob den Haarde i Thisted Amts historiske Aarbog, 1933, s. 345—70, Svensken for Nexø i Bornholmske Samlinger, XIX, 1928, s. 63—78, sml. XX, s. 32—49, og XXI, s. 100—126, samt den i Fra Himmerland og Kjær Herred, 1950, udgivne undersøgelse om Lindenborgsagnoverleveringen. Se også Axel Olrik: Nogle grundsætninger for sagnforskning ved H. Ellekilde, 1921.

H. EL.

saien. Fint uldstof, kendt fra 1300-årene.

sakramenter, synlige tegn, indstiftet af Kristus, der betegner og meddeler den helliggende nåde. Den kat. kirke regner med 7 sakramenter: dåb, konfirmation (der meddeles ved biskoppens håndspåleggelse og salvelse), allerets sakramente (jvnfr. messe), skriftemål, de syges salvelse, præstevielse og ægtevielse. Reformatorerne anså kun dåb og nadver for s. (Litt.: Rauschen: Lærebog i den katolske Religion, III, 1915. Peter Schindler: Sakramenterne, 1934).

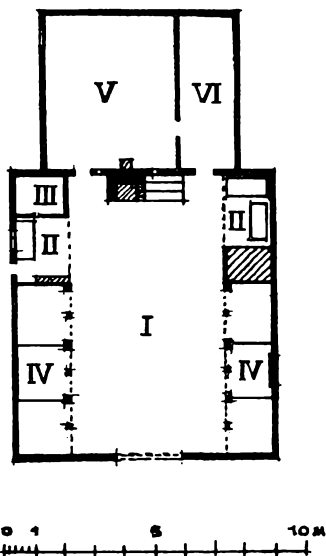
C. L. N.

sakristi. Fra 300-årene haves vidnesbyrd om, at der ofte på begge sider af Apsis var indrettet et s., dels til modtagelse af nadverelementerne,

dels til opbevaring af gejstlige dragter m. m. Senere blev det skik at tilbygge s. som en særlig udbygning ved kirkerne. I den kat. kirke foregår her de indledende dele af messen. Ved de protestantiske kirker bruges s. mest som opholdsværelse for præsten under salmesangen, undertiden også til konfirmandstue o. l. В. К.

sakserhus. Betegnelse for den saksiske gård efter dens kendemærke, det høje, store, treskibede, højrems-byggede hovedhus, der i sig forener beboelse, lo og stald uden virkelig adskillelse, og som altid ligger med gavlen, i hvilken den store indfartsport er midtfor, mod gaden. Gennem denne port kommer man ind på den brede *diele*, der indtager hele husets midtparti i ca. $\frac{2}{3}$ af dets længde; den er på en gang forstue, lo og foderlo; herfra kan heste og kreaturer, der står i udskudene (s. d.) ved dens sider med hovederne vendt mod den, bekvemt fodres. Uden adskillelse mod dielen ligger i husets bageste trediedel beboelsen. Her brænder ilden frit midt på gulvet med rogen drivende op i tagrummet, hvor den i gavlenden mod gaden slipper ud gennem et lille hul overst oppe, det såkaldte *Eulenloch* (uglehul), på sin vej konserverende de stråafgroder, gerne rug, der er anbragt her. I beboelsesendens udskud er der ved den ene eller begge sider indrettet såkaldte *siddelser* med tværsstillet bord og bænke mellem de ligeledes på tværs i huset anbragte *alkover*. Forst

Saksisk hus fra Lille Dannevirke (efter Mejborg).
I. diele, II. »de Sitten«—sidde- og sovepladser, III. kammer, IV. stalde, V. og VI. stuer.

o. middelalderens slutning får s. egl. stuerum, der tilbygges ved beboelsesgavlen; det er *pisel*, modsvarende vor overstestue (s. d.), og *dorns*, en pæn stue, forsynet med bilægger (s. d.) til opvarmning (jvnfr. stuehus). Foruden det store hovedhus er der, i det mindste ved de lidt større gårde, forsk. andre huse, f. eks. brændselshus, svinehus, en ungkreaturstald, holade o. l. og ikke så sjældent et såkaldt *Speicher*, et loftshus til korn o. l. S., der har sit centralområde i det nordvestlige Tyskland, når i nord frem til linien Slesvig-Frederiksstad, den da. gårds sydgrænse, dog med udløbere nordfor, og i øst helt frem til Ostpreussen. (Litt.: se bøndergårde). sv. J.

sal, i hornholmsk en lidt ældre, men fra slutningen af 1800-årene nok alm. da. betegnelse for overstestue (s. d.). sv. J.

salarieplow (ty. Besoldungspflug) var i Sønderjylland betegnelsen for en skatteplow, der indehaves af embedsmænd, som var fri for at betale skat af den, idet deres aflønning, salær, bl. a. bestod i hel eller delvis skattefrihed. Også efter at s.s skattefrihed var ophørt, nævnes de ofte i amtsregnsk. og jordebøger. P. K. I.

saln. Uldent eller linned tæppe, især sengetæppe. Ordet kendes fra sagalitt. og endnu i slutningen af 1800-årene brugtes s. hos fynske bønder til beklædning af stuens vægge ved festlige lejligheder samt til sengetæpper. (Litt.: Ellen Andersen og Elisabeth Budde-Lund: Folkelig Vævning i Danmark, 1941, s. 11). E. A.

salpetersyder. Salpeter er et af krudtets hovedbestanddele og forsøg på en hjemlig produktion og raffinering går helt tilbage til 1560'erne. En snes år senere blev salpetersyderiet i de forsk. len monopoliseret under staten, men selvforsyning med dette militært vigtige råstof nåede man ikke; og produktionen opretholdtes imidlertid indtil 1800-årenes begyndelse. (Litt.: Aksel E. Christensen: Industriens Historie i Danmark, I, 1943, s. 25 f., 33 f.). R. W.

sals betegner i norre- og indtil o. 1800 også i sønderjysk stuehus (s. d.), undtagen i et østjysk område mellem Horsens og Mariager fjord, hvor ordet betegner bryggers (s. d.), idet dette dog i den nordlige del kaldes *uder-* eller *yder-sals*. sv. J.

salsirken, et lille fad eller en skål til smor, dyppeelse m. m. J. H.

salt. Vor viden om fortidens konserveringsmetoder er lidet omfattende. At s. var en vigtig vare i middelalderen, er givet, men den har næppe været tilgængelig overalt i de ønskede

kvanta, hvorfor der er grund til at tro, at også torring har været anvendt. *Saltudvinding* er fra gl. tid foregået i Danm. enten ved udludning og inddampning af tangaske (sort salt) eller ved inddampning af havvand, der i forvejen havde været udsat for sol i særlige bassiner. Den sidste metode kendes kun fra Læsø, hvorfra en betydelig eksport foregik. Landgilde og bøder svarede i salt til oens ejer, Viborg Domkapitel, og udskibedes til Hjarbæk. Udvingen forbedes 1652, da hele oens skovområde var blevet forbrugt. Den tekniske fremgangsmåde er belyst af Stiesdal, *En Salthytte på Læsø*, Jy. Saml., 5. r., VIII, 1948, s. 95—116.

Udenlandsk salt bragtes til Skånemarkedet af lübeckerne. Det var *Lüneburgersalt* (Lüneburg ved Elben i Nordhannover nær det gamle Bardowick. Kilden benyttet siden 906). O. 1350 begynder importen af *bajsalt* (fra Loiremundingen), der hentes af hollænderne og Danzig. Konkurrencen mellem lüneburgersalt og bajsalt er et kernepunkt i kampen mellem Lübeck og Holland-Danzig, der slutter med hollændernes og bajsaltets sejr i 1500-årene. Kvalitetsmæssigt anses lüneburgersaltet for det fineste. Herefter angiver Arent Berntsen bajsalt-læsøsalt-tangsalt.

I 1600-årene søger regeringen at monopolisere saltimporten for de da. købstæder for derigennem at ophjælpe deres udenrigshandel (kvantitetsmæssigt var s. den vigtigste importvare) gennem de såkaldte *saltkompagnier*. Forsøget, der hyppigt gentoges, havde ingen fremgang. I slutningen af århundredet forsøger man at nå målet ved at give toldrettelser til defensionskibe, (s. d.), der hjemførte salt. Fra 1726 favoriseres Kbh. stærkt bl. a. ved kreditoplagsret og toldnedsættelser på s., der hjembragtes via Kbh. (M. Vibæk: *Den danske Handels Historie*, 1938).

J. V.

samfrændeskifte, se skiftevesen.

samit. Examitum, meget kostbart stof med 6-trådet silkeislet. I 11—1300-årene især brugt til kirkelige gevandter.

E. A.

sandemænd. Iflg. J. L. skulle der i hvert hrd. være 8 s., som udnævntes for livstid af kongen, og til hvem afgørelsen af en række grovere sager var henlagt, for så vidt som de i sagen afgav en udtalelse — tov — som tinget lagde til grund for dommen. D. L. indførte s. i hele landet; men de forsvandt vistnok de fleste steder i løbet af kort tid (smln. nævn). (Litt.: H. Matzen: *Forelæsninger over den danske Retshistorie*. Offentlig Ret, II, Proces, 1894, s. 89—97, Peter Skautrup:

Hardiske mål, II, 1942, s. 71—76, *Studier til-egnede Verner Dahlerup*, 1934, s. 231 f.). s. r.

sandflugt. Fra 1500-årene får s., der indtil da må antages især at have holdt sig til en smal kyststrimmel langs Jyllands vestkyst, større udbredelse og farligere karakter, formentlig forårsaget ved skovenes tiltagende ødelæggelse, måske i forbindelse med kreaturers beskadigelse af klitters og sandbankers bevoksning, afbrænding af lyng o. l. I 1500- og 1600-årene lægges især i Hjørring og Tisted amter mange steder dyrket agerland øde af s. Det var således i første række vestkysten, der rantes, men også Bornholm, Læsø (saltudvinding) og Anholt (tjærekogning). I 1600- og 1700-årene hærages desuden Sjællands Kattøgskyst. På Bornholm har s. optrådt på vestkysten mellem Ronne og Hasle. I Jylland virkede s. også inde i landet i de såkaldte *indsande*, især i Ringkøbing og Viborg amter, men også i Vejle og Randers amter og i mindre grad i Ribe og Skanderborg amter. S. bekæmpedes ved tilplantning med klittag og marehalm eller med nåletræer. — I Rtk.s arkiv findes en særlig række arkivalier vedr. sandflugtsvæsenet 1795—1841 foruden spredte pk. vedr. emnet. (Litt.: V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: *Danmarks Statistik*, I, 1885, s. 134—65, og *Supplementsbind*, 1891, s. 22—26, Lauritz Esmarch: *Historisk Efterretning om Sandflugten i Norre-Jylland*, 1817, afhandlinger af Anth. Fuglsang i lokalhist. årbøger).

C. R. H.

sandskuder, se skudehandel.

sandtold. Afgift af fiskeri, som af kronen pålignedes alle inden- og udenlandske fiskerfartøjer. Afgiften opkrævedes også af privatmænd og ydedes i fisk. Benævnelsen forekommer allerede i 1461 og synes begrænset til det fiskeri, der foregik ved Jyllands vestkyst, især mellem Ribe og Ringkøbing. Den tilsvarende afgift i Østdanm. benævnes åresild (s. d.). (Litt.: W. Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, 1903, s. 388—90).

H. R.

sandvåd. Redskab, der først og fremmest anvendes til ålefiskeri. Det er så ringe af størrelse, at der kun kræves to mand til at manøvrere det, og anvendes på ganske lavt vand, i regelen uden båd. Brugtes hyppigt i Limfjorden, men var også stærkt udbredt ved Præsto, hvor det ofte benævntes *soppevåd*. Se iøvrigt våd. H. R.

sardug. Groft, stærkt stof, halvt uld, halvt hør. Kendt fra 1400-årene.

E. A.

sarg. Rigler, der er stillet på kant, så de dan-

ner en ramme, hvorpå bordpladen eller stole-sædet kan hvile.

J. H.

sarkofag, se gravminder.

sarsenet. Efter 1400-årene kaldtes sindal (s. d.) for s.

E. A.

sat. Blankt silkestof, kendt fra 1300-årene. Senere fastvævet, blankt uldstof, ofte med rigt blomstermonster. Især moderne o. 1750—80. Nu blankt silkestof eller atlaskvævet stof af forsk. materiale.

E. A.

savskifte, se skiftegang.

saxes, eller *saxonis*. Stof, vævet af saksisk uld. Erstattedes senere af Orleans (s. d.).

E. A.

Schous samlinger. Efter direktor H. H. Schous død i 1932 afgaves hans omfattende personal-hist. samlinger til RA. Af betydning er særlig hans forsk. registre til Kbh. universitets matrikel med de vedføjede oplysninger om personernes senere livsstilling samt litt.henvisninger.

H. H-T.

schout. Det hollandske samfund i Store Magleby på Amager havde indtil 1821 sin egen domstol, bestående af en på livstid valgt s. eller *scullus* (foged) og 7 bisiddere, *scheppens*. S. var tillige skifteforvalter og formand for det kommunale råd. Hans arkiv er kun bevaret fra 1800—21 (LA.). Dragor hørte under s.s. jurisdiktion, men havde sit eget kommunestyre. Også i Ny Hol-lænderby (Frederiksberg) var der 1651—99 en s. (tingbog 1691—99 i LA.).

H. H.

¹⁾ **segl**. Håndredskab til afskæring af korn, græs o. l. afgrøder. Består af et kort, krumt knivsblad med konkav æg og træhåndtag. Kendt herhjemme siden yngre stenalder og har gennem oldtid og middelalder været det mest alm. håndredskab. I vikingetid og senere hostedes dog også med en kortskaflet le. Fra slutningen af middelalderen fortrængtes begge lidt efter lidt af den nuværende, langskaftede le (s. d.). S. har dog indtil nu været brugt til afskæring af visse afgrøder, f. eks. raps, der kræver en særlig lemfældig behandling. S. føres med den ene hånd, mens afgrøden holdes med den anden. (Litt.: Axel Steensberg: Ancient harvesting im-plements, 1943).

P. H. K.

²⁾ **segl**, et allerede i oldtiden som bekræftelse benyttet positivt aftryk af en negativt skåret form. Særlig kendt var den klassiske seglring — *anulus* — og brugen af de skårne stene, som kaldes *gemmer*. Efterhånden antog stemplet — *stampen* — en betydelig størrelse; fladen var cirkulær, spidsoval, i sjældnere tilfælde polygon. Den var forarbejdet af forsk. metal, hyppigst

bronze, og oprindelig forsynet med en lille kam på bagsiden, først senere med regulært skaft. Til aftrykket anvendtes voks, ufarvet eller af forsk. farve, navnlig rød eller grøn. Undertiden anbragtes en tynd vokskage med aftryk af segl-billedet i en større klump af ufarvet voks, en skik som blev mere og mere alm. i tidens løb. De meget store s. forekommer ofte som *montsegl*, d. v. s. som aftryk af to stamper, der modsat trykkes samtidig mod en vokskage. Sådanne segl kendes for en række middelalderl. da. kongers breve. I nyere tid benyttedes de mindre signeter (s. d.) i stadig stigende grad.

De ældste breve — fra Merovinge- og Caro-lingertiden — viser *påtrykte* segl, anbragte på selve pergamentet, under teksten. Allerede i 1000-årene begyndte man imidlertid at *hænge* seglet under brevet, i pergamentsremme, snore, ofte flettede af forsk. farvet tråd, eller i kvaster (tråde i fed); alt gik lodret ned inde i s. Siden 1400-årene anvendtes de såkaldte *papirsegl* meget hyppigt. Stampen (signetet) trykkes nu ned i et lille stykke papir, lagt over en tynd vokskage og ved nedtrykningen forbundet med denne.

Som hovedregel skelnes mellem *det »store«* segl (sigillum), benyttet til særlig vigtige akt-stykker, *det mindre sekret* (*secretum*) til mere dagligdags breve og *det private segl*, i omskriften betegnet som *signetum*, et ord, der også gælder stemplet selv. På et vist tidspunkt blev disse begreber ret udflydende. Som yderligere bekræftelse anvendte fyrster og højere gejstlige som regel et *kontrasegl*, trykt på bagsiden af det egentlige segl med et mindre stempel og ikke at forveksle med montseglens revers. — Seglens betydning ligger dels i den billedlige fremstilling, dels i omskriften (*legenden*). *Figurindholdet* er, selv om visse hovedtyper går igen hos de forsk. grupper af seglere, højt varierende. Kongerne fremstilles tronende i de ældste da. kongesegl, kun Valdemar II fremstilles også til hest, idet *rytterseglet* iøvrigt spillede en meget stor rolle i udlandet. Bisperne ses i de ældste s. dels stående, dels tronende; senere er prælatens skikkelse anbragt knælende i en lille niche under en eller anden helgenfremstilling. Klosterseglene frembyder eksempler på større variation, naturligvis med bibelske motiver. Adelen s. viser først skjoldet alene, senere også hjelm og hjelm-tegn, kobstads- og herredssegl eksempler på den mest forskelligartede figurfremstilling, faktisk med motiver af enhver art. Mens gilderne i deres s. holdt sig til den tronende konge (navnlig

Knudsgilderne) eller til religiøst figurindhold, var alt slags værktøj næsten enerådende forbilleder i lavenes s. — *Omskrifterne* viser længe de store lat. bogstaver (majuskler) i stadig ændret form; først i anden halvdel af 1300-årene afløses de af de små got. bogstaver (minuskler) uden dog nogensinde at blive helt fortrængte. Affattelserne var på lat., først i minuskeltiden får da., ty. og platty. omskrifter indpas. I mange tilf. er seglomskrifterne af største hist. betydning.

Både i ind- og udland har man offentliggjort store *segludgaver*. Også *seglamlinger* anlagdes, her i landet af RA. — Samtlige da. udgaver og talrige udenlandske nævnes: P. B. Grandjean: Dansk Sigillografi, 1944. — Se klemme, retterlingssegl, besegling, forsegling. P. B. G.

seigneur, fransk, herre. Bruges i 1700-årene om mere fornemme personer omtrent på samme måde som monsieur (s. d.). Forkortes almindeligvis S^r. J. H.

sejerværk. Gl. benævnelse for hjulur. Deraf *sejermager* eller *sejrhugger*. H. ST.

sekret. Betegnelse for det, i regelen mindre, segl, der almindeligvis benyttedes til besegling af de breve, hvis indhold ikke krævede anvendelse af det større, mere højtidelige. Undertiden forekommer et i omskriften som *secretum* betegnet segl dog med betydelige dimensioner. P. B. G.

¹⁾ **sekretær**. Ordet er afledet af lat. secretum, d. v. s. hemmelighed, og brugtes om en skriver. I nutiden er det i ministerierne betegnelsen for de akademisk uddannede tjenestemænds første stilling, hvorfra man avancerer opad. — I Da. Kanc. kaldes de underordnede kancellifunktionærer i 1400-årene skrivere, men o. 1500 moder vi betegnelsen s. Kancellisekretær svarer senere nærmest til en kontorchef, mens oversekretæren stod i spidsen for kanc. Betegnelsen s. og oversekretær findes også i andre koll. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 105—10).

H. H-T.

²⁾ **sekretær**. Skuffemøbel på lave ben med en klap, der kan slås ned til skrivebrug. Var særlig moderne i 1800-årenes sidste del og minder meget om chiffonieren (s. d.) i den samtidige udformning, blot at den sidstnævnte har skabslåger. Bag s.s klap findes små rum og skuffer. Når klappen var slået ned, kunne den også tjene til udstilling af nips. U. ST.

seksmænd, se sognemænd.

sekularisation eller sekularisering, lat., bety-

der verdsliggørelse og bruges især om domkapitlernes (s. d.) omdannelse fra et klosterbundet til et alm., verdsligt kannikesamfund. Det anvendes ligeledes om en del af det kirkelige gods' overgang til kongen ved reform. J. H.

sekulære gejstlighed, de gejstlige, der ikke lever efter en ordensregel. C. L. N.

sekvstration. Et i ældre lovsprog — dog ikke i D. L. — forekommende udtryk for arrest på gods, navnlig når denne fandt sted m. h. t. et helt bo og for skatter eller lignende krav fra det offentlige side. S. I.

selvejere var de landbrugere, som selv ejede deres jord. De kaldes også *jordegne bønder*, *ejendomsbønder*, *adelbønder* eller blot *bønder*. Det er den herskende opfattelse, at der var flere s. i Valdemarstiden, mens de i slutningen af middelalderen kun udgjorde 10—15 % af samtlige bønder. Det må især være i de urolige tider i sidste halvdel af 1200-årene og igennem 1300-årene, at s.s tal skulle være forringet. S. skal have følt trang til at søge ind under stormændenes værn og beskyttelse, men kongen søgte at hindre adel og kirke i at købe s.gods; men efter skipper Clements fejde måtte s. i 49 herreder give sig ind under kronen (se Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 189—195, 460—463, Th. B. Bang: Klementsfejdens Efterspil i Hist. T., 8. r., VI, 1915—17, s. 165 ff., C. Klitgaard: Vendsysselske Selvejerbønder for og efter Klementsfejden i Hist. T., 10. r., IV, 1937—38, s. 86 ff.). Allerede i 1400-årene var det sædvanligt, at en s.gård, når bonden døde, ikke deltes, men overtoges af en arving, oftest den, som havde den største lod, og han påtog sig alle forpligtelser overfor kronen, men måtte svare en afgift (skæppeskyld) til medarbejderne (se Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 467, Svend Aakjær i Hist. T., 9. r., II, 1921, s. 31; jvnfr. bonde). Fra først af kunne kun s. være nævninge, men her skete allerede på landskabslovenes tid afgivelser, og i senere tider kunne regelen ikke overholdes. S. kaldtes også *kronens bønder* eller *skallebønder*, fordi de stod som ydere eller garant, kautionister (forlovere) for kronens faste skatter i stud, ledning og visse naturalier (se Svend Aakjær, i Hist. T., 9. r., II, 1921, s. 71). Iflg. D. L. 5-3-1 måtte s.gods ikke afhændes, uden at det forud var tilbudt frænderne (*lovbydelse*), og denne bestemmelse kendes også i 1300-årene. (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 67 f., J. A. Fridericia, i Hist. T., 6. r.,

II, 1890, s. 469 ff., William Christensen: Dansk Statsforvaltning, 1903, Poul Johs. Jørgensen: Da. Rethistorie, 1940, Jac. Mandix: Dansk Landvæsenret, 1813, Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier, I, 1896—91, s. 117). S. AA.

seminarier. Den første uddannelsesanstalt for folkeskolelærere, der oprettedes i det da. monarki, var s. i Kiel, som begyndte sin virksomhed i 1781 og bestod til 1823. 1788 åbnedes Tønder s. som den første lærerskole i Norden, 1790 fik kongeriget sit første s. på Blågård ved København, hvorfra det 1809 flyttedes til Jonstrup, og 1794 oprettedes Brahetrolleborg (også kaldet »Bernstorfsminde«) s. på Fyn, der bestod til 1826. I 1800-årenes første årtier oprettedes en række såkaldte præstegårds-s., af hvilke endnu Skårup på Fyn (oprettet 1803) og Ranum i Himmerland (oprettet i Snedsted i Thy 1812, flyttet til Ranum 1848) består som statsseminarier, mens flg. er nedlagt: Vesterborg på Lolland (1801—32), Brøndbyvester ved Kbh. (1802—19), Borris ved Ringkøbing (1806—24), Samsø (1812—18), Lyngby ved Grenå (1813—74), Ranum (1815—19) og Bornholms s. i Nylarsker (1816—25). 1841 oprettedes, væsentligst for at skaffe lærere til det dansktalesende Nordslesvig, statsseminariet i Jelling. Efter den tid er antallet af statsseminarier kun forøget med 3, nemlig Haderslev, oprettet 1884, overtaget af den da. stat 1920, Ribe, oprettet som privatseminarium 1911, overtaget af staten 1918, og statsseminariet på Emdrupborg i Kbh., oprettet 1949, hvortil kommer Statens Forskoleseminarium i Vejle, åbnet 1893. Derimod gav seminarieloven af 1857 og indførelsen af en lærerindeeksamen i 1859 stødet til oprettelsen af en række privatseminarier, af hvilke endnu flg. består: Blågård i Kbh. (oprettet 1859), Gjedved (1862), Vordingborg (1882), Silkeborg (1886), Nr. Nissum (1892), Odense (1895), Th. Langs s. i Silkeborg (1896), Haslev (1905), »Den danske Realskoles seminarium« i Kbh. (1907, overtaget af K.F.U.M. 1919), Århus (1909) samt N. Zahles s. for kvinder i Kbh. (1860). Endvidere uddannedes 1857—1920 på Staby folkehøjskole lærere til Vestjyllands vinterskoler, og 1904 åbnedes Statens Lærerhøjskole i Kbh. til afløsning af de kursus til videreuddannelse af lærerne, der var påbegyndt 1856.

Vedr. Kiel s.s. hist. findes der oplysninger i en artikel af H. Müller i Schleswig-holsteinische Provinzialberichte 1788 samt i J. C. Jessen: Grundzüge zur Geschichte und Kritik des Schul-

und Unterrichtswesens der Herzogthümer Schleswig und Holstein, 1860, s. 229—44. Førstnævnte artikel indeholder en fortegnelse over dimittenderne indtil 1788, mens tidsskrifterne Schleswig-holsteinische Blätter für Polizei und Kultur, 1799—1800, Schleswig-holsteinische Vaterlandskunde 1802—03 og Neue schleswig-holsteinische Provinzialberichte, 1811—12 har dimittendfortegnelser for de pågældende år, ligesom der i Schleswig-holsteinisches Kirchen- und Schulalmanach. 1801 findes en fortegnelse over ikke-befordrede seminarister fra Kiel 1788—1800. Tønder s.s. hist. er behandlet i H. Eckert: Gründung und Entwicklung des königl. evangelischen Schullehrer-Seminars in Tondern, 1888, der indeholder en dimittendfortegnelse 1791—1888, H. Siemonsen: 123 Jahre Deutsches Lehrerseminar in Tondern, 1925, med dimittendfortegnelse 1889—1920 og Tønder Statsseminariums Historie 1788—1938, 1938, med fortegnelse over dimittenderne 1922—38. Blågård-Jonstrup s.s. hist. er behandlet i O. W. Tidemand: Det kgl. Blaagaard-Jonstrupske Skolelærerseminarium i 100 Aar, 1890, og biografiske oplysninger om dets lærere og dimittender er samlet i Anders Petersen: Den jonstrupske Stat, 1884—91. Brahetrolleborg s.s. hist. er kort behandlet i N. Rasmussen Sokilde: De reventlowske Skoler for 100 Aar siden, 1883, mens Skaarup Seminarium 1803—1903, 1903, foruden en redegørelse for s.s. hist. indeholder biografiske oplysninger om dets dimittender i det angivne tidsrum. Snedsted-Ranum s.s. hist. er behandlet i C. M. C. Kvolsgaard, Seminariet i Snedsted 1812—48 og Ranum 1848—98, 1898, og i Ranum Statsseminarium 1848—1948, 1948, og biografiske oplysninger om dimittenderne findes i Ejnar Poulsen: Ranum-Statens 1849—1949, 1949, Vesterborgs i D. Smith: Udsigt over det Kgl. Vesterborgske Skolelærer-Seminariums Virksomhed fra dets Oprettelse, 1831, med dimittendfortegnelse, Borris' i en artikel af P. Storgaard Pedersen i Hardsyssels Aarbog, III, 1909, Samsøs i en artikel af Martin Kristensen i Aarhus Stifts Aarbøger 1916, der indeholder biografiske oplysninger om dimittenderne, Lyngbys i E. Langhoff: Historisk Beretning om det kgl. Skolelærerseminarium i Lyngby, 1863, og Bornholms i en artikel af V. Møller i Vor Ungdom, 48, 1926, der begge indeholder dimittendfortegnelser. Jelling s.s. hist. er behandlet i Jelling Seminarium 1841—1941, 1941, og Vejle Forskoleseminariums i P. Elmquist: Statens Forskoleseminarium i Vejle

1893—1918, 1918, samt i Statens Forskoleseminarium i Vejle 1918—1943, 1943, der alle indeholder biografiske oplysninger om dimittenderne i de anførte tidsrum. Vedr. privatseminariernes hist. og dimittender henvises til: Blaagaard Seminarium. Festskrift, 1934, med biografiske oplysninger om dimittenderne, Gjedved Seminarium 1862—1912, 1912, med dimittendfortegnelse, samt H. P. Olsen: Gjedved Seminariums Elevfortegnelse 1862—87 (tillæg til Gjedved Budstikken 1928—30), der indeholder biografiske oplysninger om dimittenderne, Vordingborg Seminarium 1882—1932, 1932, Silkeborg Seminarium 1886—1936, 1936, med dimittendfortegnelse, P. C. Gjelstrup: Nørre Nissum Seminarium 1892—1942, 1942, med dimittendfortegnelse, samt J. Søndergaard Jacobsen og Math. Christensen: Nissumstaten, 1919, med biografiske oplysninger om dimittenderne, H. Smith: Odense seminarium gennem 50 Aar, 1945, med biografiske oplysninger om dimittenderne, Th. Langs Skoler, Silkeborg, 1882—1932, 1932, Alfr. Christiansen: K. F. U. M. s Seminarium 1919—1944, 1944, med dimittendfort., og Aarhus Seminarium 1909—1934, 1934. Endelig omlæler P. Storgaard Pedersen i en artikel om »Staby højere Bondeskole« i Hardsyssels Aarbog, II, 1908, også højskolens virksomhed som vinterlærerseminarium.

AA. BO.

Såvel statsseminariernes som en del af de senere oprettede privatseminariers arkiver findes i landsarkiverne, i reglen til hen imod 1850; Tønder statsseminariums arkiv er dog afleveret til efter 1900, se Vejl. Arkivr., VI, 1944, s. 134 f. Af s.s. indhold har elev- og eksamensprotokoller særlig personalhist. interesse.

P. B.

senator, lat., egl. medlem af det romerske senat. S. anvendtes i senere tid om medlemmer af byernes råd. Brugen af s. var især alm. i Sønderjylland, hvor det i 1800-årene næsten helt fortrængte den ældre betegnelse: rådmænd eller Rathsverwandter. Undertiden = seniores. J. H.

senge. Fra oldtiden og tidlig middelalder kendes sengesteder i form af en briks af ler eller træ langs husets væg. Bonderne sov endnu i 1600-årene på sådanne brikse. *Alkoven* eller hulsengen, der var indbygget bag et panelværk med døre, skydelåger eller forhæng for, omtales allerede på Island i middelalderen, og kendes fra renaiss.tiden i da. bondekultur. Der var som oftest to alkover ved siden af hinanden og mellem dem undertiden et lille indbygget skab. Prøver på denne sengetype findes endnu bevaret,

særlig i Sønderjylland. En anden, men ret sjældent lukket sengetype var *skabssengen*, udformet som et helt fritstående skab med låger for. Almindeligere end de helt lukkede s. var *omhængssengen*, hvor mere eller mindre af forsiden skjultes af et omhæng (spærlagen). *Himmelsengen* havde udviklet sig af alkoven og var siden renaiss. meget alm. i byerne, hvor der ofredes meget både på udsmykningen af selve sengen og på omhænget. På landet var himmelsengen ikke så alm. Den fandt navnlig plads i storstuen som en slags gæsteseng. S. af denne type, men hvis himmel og stolper er savet bort, findes ikke sjældent på landet. Endelig tjente *slagbænken* som seng (se bænke), som regel for bornene eller tjenestepigen. Dens plads var ofte i bryggeret. (Litt.: Axel Steensberg: Danske bonde-møbler, 1949, s. 31 ff., Tove Clemmensen: Danske Møbler, 1945).

H. ST.

seniores, lat. betegnelse for oldermænd, et organ for borgerskabet, der i middelalderen forekommer i jyske byer jævnsides rådmændene. I Slesvig stadsret nævnes fire s., og det er muligt, at dette tal har forbindelse med byernes inddeling i fjerdinge, og at s. har deltaget i bestyrelsen af økonomiske anliggender. (Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 430 f.).

SV. L.

seppel. Bånd- eller kransagtig hovedprydelse af stof, metal eller blomster. I 1100-årene kunne s. f. eks. være en krans af roser. S. betegnede vist især brudens hovedpynt.

E. A.

series pastorum, lat., præsterække, bruges om en fortegnelse over det enkelte sogns præster, som regel fra reform.tiden. Det var — og er — ofte alm., at en sådan s. p. blev malet på en tavle, der ophængtes i kirken.

J. H.

session, af lat. sessio, forsamling, møde. Bruges især om det møde, hvor de værnepligtige fremstilles til bedømmelse og udtagelse til militær tjeneste. Indført i 1600-årene. Bestod først bl. a. af stiftsamtmand og krigskommissær, derefter af amtmand, officer fra regimentet, krigskommissær og feltskær, nu af udskrivningschef, officer og læge. (Litt.: Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark, I—III, 1909—26).

G. NO.

setting. I middelalderen haves der ganske enkelte eksempler på, at et hrd. er delt i s., i sjettede, jvnfr. treding og fjerding. J. H.

settingmål, også kaldt *Viborgmål*, anvendte i kornmål en skæppe på $\frac{2}{15}$ da. td. = 18,55 l, som udgjorde $\frac{1}{6}$ af byskæppen (s. d.). Både

denne skæppe og den middelalderl. skånske skæppe, *tolfmykning*, har sandsynligvis navn af, at de udgjorde $\frac{1}{6}$ og $\frac{1}{12}$ af Hedeby's byskæppe. Målet brugtes i store dele af Viborgs opland. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 192, 209 f., 212, Kjell Runquist: Ryndmått, vikter och kronovärderingsvärden i Kung Valdemars Jordebok i Hallands Hembygdsförbunds Skriftserie, III, 1950, s. 36).

S. AA.

sfragistik, se sigillografi.

sidebånd, sine steder også kaldt *binding*, *bindingslægte*, *sidebinding*. Tømmerstykke, ofte kun som en ret bred lægte eller smal planke, der midt på en væg af bindingsværk (s. d.) forbinder dens *stolper*. Modsat løsholtet (s. d.) rækker sidebåndet over flere fag; det ligger i en indskæring på stolperne og kan enten sidde ind- eller udvendigt eller være dobbelt, så der både er et indvendigt og et udvendigt s. Visse steder kan s. også bruges om løsholt.

Sv. J.

sidebenvæg, se klinevæg.

sidebinding, se sidebånd og hanebjælke.

sidevåben. Helt fra forhist. tid har menigmand udenfor hjemmet båret s. I middelalderen var almuen s. som oftest en langdolk, mens de højere klasser desuden bar sværd. På en række områder gjordes der dog indskrænkning i retten til at bære s., f. eks. var det helt forbudt i mange byer. Samtidigt med at sværdet i løbet af 1500-årene fortrængtes af kården (s. d.), bortfaldt mere og mere skikken at bære våben til dagligbrug. I byerne brugtes dog s. til festdragt endnu et godt stykke ind i 1700-årene og undertiden så langt ned i samfundslagene som til håndværkssvendene.

A. H.

sidste neg, se neg.

sigillografi (af lat. *sigillum*, segl, diminutiv af *signum*, tegn) eller *sfragistik* (af græsk *sfragis*, segl), læren om segl og seglvæsen, s. omfatter dels en redegørelse for seglenes opkomst og seglvæsenets hele udvikling samt seglenes retslige betydning og deres hermed i forbindelse stående arter, dels rent materielle forhold, navnlig ang. stampernes udseende, forfærdigelsen af aftryk-kene (seglene), det hertil anvendte voks og anbringelsen, på eller under brevet, dels endelig også for grupperne, opstillede efter segl-ejerne, med typologisk forklaring, hvortil yderligere slutter sig en kritisk gennemgang af omskrifter og indskrifter, meddelelser om ejere og brug og om forfalskninger. (Litt.: P. B. Grandjean: Dansk Sigillografi, 1944).

P. B. G.

sigillum ad causas, se rettertingssegl.

signet. Betegnelsen for negative, til aftryk af mindre segl bestemte stempler, benyttede ved besegling eller forsegling af almindeligere breve i stedet for de større, ofte ret uhandlelige stamper. Se segl.

P. B. G.

sigtelssed. Herved forstås den af en part i en retssag aflagte ed angående et faktisk forhold, for hvilket han har bevisbyrden (modsat *benægtelsesed*). Efter den for retsplejeloven af 1916 gældende ret kunne s. kun anvendes i nogle enkelte i lovgivningen særlig nævnte tilfælde, mens retten efter retsplejeloven efter sit skøn kan tillade anvendelsen af s.

S. I.

sil forekommer ofte i sønderjyske vandløbs-sager og bruges dels om sluser, anbragt i mark-digerne, dels om stenkister, hvorigennem vandløb føres under en vej; i Vestslesvig kan det undertiden også være et lille lavvandet vandløb med vadesteder.

P. K. I.

sildebensmurværk, se opus spicatum.

sildeleje. Benævnelse, der dækker det samme begreb som *fiskerleje*. Først sent i vor hist. synes permanente fiskerlejer at være opstået, idet en egl. fiskerbefolkning tilsyneladende mangler i middelalderen. S. eller fiskerleje betegner da de pladser, der besøgtes på bestemte tider af året, f. eks. under sildefiskeriet om hosten, og hvor man opholdt sig i boder (s. d.). Johs. Steenstrup har i Nogle Træk af Fiskerbefolkningens Historie i Hist. T., 7. r., VI, 1905—06, s. 141—171 antaget, at en egl. fiskerbefolkning først opstår på reformationstiden.

H. R.

silderuse. Kan være af alm. bøjleruseform, se ruse, men desuden findes en anden form meget lig hundgarn (s. d.), idet den som dette består af en garnfold med radgarn. S. har dog en mere kompliceret udformning, idet den er forsynet med vinkelbojede, dobbelte arme, se kroggarn, og to tragtfornede indløb, *kalve*, i selve folden. S. står som hundgarnet ved pæle. (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 36 og pl. XI).

H. R.

sildevåd. Dette fiskeredskab har først og fremmest haft betydning i Limfjorden, hvor der på alle egnede pladser var drættsteder (s. d.). Storrelsen på redskab og masker varierer alt efter naturforholdene. Det anvendes i regelen som landdragningsvåd og udsættes da fra kysten med båd. Ved indhivningen anvendes bæltet (s. d.). S. brugtes af 6—7 mand, der udgjorde et vådlag (s. d.). (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 36, og Hugo Mathiessen: Limfjorden (2. udg.) 1941, s. 136—37).

H. R.

sime. Snor eller bånd der var snoet med hæn-
derne af rugstrå, og som blev brugt til påsyning
af strå- eller lyngtag, til fletning af stolesæder og
i træfattige egne til at binde (sy) lob med. Man
snoede dog også tækkesime af rævlinger.

H. P. H.

sindal. Let, taftagtigt silkestof. Kendt fra 1300-
årene. Ordet er af græsk oprindelse og betegnedet
et bomuldsstof fra Indien.

E. A.

sirts eller *sits*. Fint bomuldsstof med påmalede,
brogede mønstre indført fra Tranquebar. Senere
fremstillet i maskintryk i Europa. E. A.

sise. En i senmiddelalderen og de følgende
århundreder alm. anvendt forkortelse for *accise*
(s. d.).

J. H.

sjette- og tiendepenge. Tiendepenge (hver
tiende penning) gaves ved dødsfald af udlæn-
dinges bo, halvt til kongen, halvt til byen, iflg.
en række af Christoffer af Bayerns stadspriv.
(dog ikke i Jylland). I Kbh. gaves tiendepenge
til rådet, hvis arvingen var udlænding eller ikke
meldte sig (stadsretten af 1443, kapitel 5, § 59).
Sjettepenge indførtes ved frdn. $\frac{6}{4}$ 1610 for at
hindre kapitalflugt fra riget. Når udlændinge
rejste med deres gods, skulle de efterlade $\frac{1}{6}$,
halvt til kronen, halvt til byen. $\frac{1}{5}$ 1618 præcise-
redes det, at der også skulle betales sjettepenge af
arv, der tilfaldt udlændinge. Iflg. D. L. 5-2-76
skulle kongen først have $\frac{1}{6}$, øvrigheden eller —
på landet — husbonden derefter $\frac{1}{10}$, altså fra-
droges ialt $\frac{1}{4}$. Ved traktater med fremmede
magter i løbet af 1800-årene faldt afgiften efter-
hånden væk i næsten alle tilfælde. Den ophørte
helt ved lov af $\frac{4}{3}$ 1904. (Litt.: William Chris-
tensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. År-
hundrede, 1903, s. 623 ff., J. Mandix: Om det
danske Kammervæsen, 1820, s. 272 ff., C. E.
Amdrup: Arveafgiften efter dansk Ret, 1873,
s. 189 ff.).

H. N.

sjælegaver i snævrere betydning er i den
middelalderl. kirke de gaver, der på dødslejet
eller ved anden testamentarisk disposition skæn-
kedes til kirken, for at den pågældende kunne få
speciel andel i bonner og messer, hvorved op-
holdet og pinen i skærsilden forkortedes eller
formildedes. S. har spillet en uhyre rolle i
middelalderen, både som middel til forøgelse
af kirkens godsrigdom og som en vigtig faktor i
tidens fromhedsliv. Særlig vigtige var de gaver,
der skænkedes til afholdelse af årtider og sjæle-
messer. Ofte omtales også *sjælebod*, foranstal-
tet for de fattige for en afdøds midler. Skont
reform. principielt forkastede s., blev det dog

1539 tilladt at give sådanne til præst og kirke
til en »bekendelse og taksigelse«.

B. K.

sjælemesse, messe, hvis frugter tilvendes de
afdøde i skærsilden. Kaldes også *requiemmesse*
efter det første ord i *introitus* (reqvies=hvile,
den evige hvile). Ofte stiftedes en s. til årsdagen
for dødsfaldet, undertiden en daglig requiem-
messe.

C. L. N.

sjællandsk er fællesnavn for dialekterne på
Sjælland med Sejero og Amager. I forhold til de
øvrige ømål (se fynsk og lolland-falstersk)
karakteriseres de sjællandske dialekter, der nu
er stærkt omdannet under indflydelse fra rigs-
sproget, især ved følgende træk: A. I største-
delen af området findes en forskel mellem stød
og stødløshed (f. eks. i *æner*, »ænder«, over for
æner, »ender«); stød mangler på Sydsjælland
syd for en linie fra Dybø Fjord til Præsto
Fjord, på det egl. Amager og langs Nordsjæl-
lands ostkyst nord for Helsingør; i stodområdet
findes stød i andet led af sammensætninger (f.
eks. *stupi'e*, *blåm'sterha'we*, *piskeflod'e*, *kaffe-
kå'pper*). B. Udsagnsordene bøjes ikke i tal og
person. Kbh. og Amager har to grammatiske
kon, fælleskon og intetkon; i den øvrige del af
området har mange gl. mennesker endnu 3
kon, hankon, hunkon og intetkon, udtrykt i
talordet een, i visse stedord og i kendeordene
(f. eks. *in hæst*, *en håppe*, *ed fol*; *hæstin*, *håp-
pen*, *fol'led*); i nutiden er forskellen mellem han-
kon og hunkon de fleste steder forsvundet; i
tillægsordet adskilles selv hos de ældste kun to
kon (f. eks. *i(n) bru'n hæst*, *en bru'n håppe*,
ed bru'nt fol; *fol'led ær bru'nt*). (Litt.: J. K.
Kryger i Blandinger udg. af Universitets-Jubi-
læets danske Samfund, I, 1881—87, s. 347—97,
P. K. Thorsen: Sprogarten på Sejero, 1894).

A. B.

Sjællandske Lov, se love.

skålpund. Pund på skålvægten som udgjorde
2 marker. Det kopenhavnske s. vejede vistnok
496 g og blev 1613 og 1615 sammen med lis-
pundet påbudt i handel. Det fastsattes $\frac{20}{8}$ 1839
til 500 g. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 179,
181—185).

S. A. A.

skåltegn. Kredsround fordybning, der er ind-
hugget eller slebet ind i sten af forsk. størrelse.
Tegnene, der oftest er 3—5 cm i diameter, kan
findes alene eller mange sammen på stenen. De
er kendt fra forhist. kulturer over det meste af
verden; i Danm. tilhører de yngre stenalder og
bronzealder. De er tolket som soltegn, hellige

ildtegn eller frugtbarhedssymboler. (Litt.: J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, I, 1938, s. 193 ff.).

C. J. B.

Skånske Lov, se love.

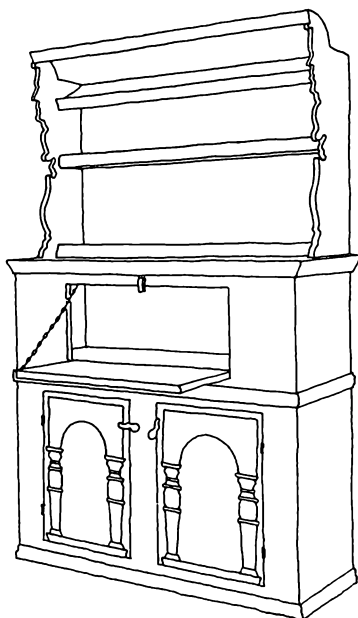
skår, egl. så meget, som leen kan skære, meje i eet hug, sædvanlig ca. 3 alen. Allerede i middelalderen måltes enge i læs og skår. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 229).

S. AA.

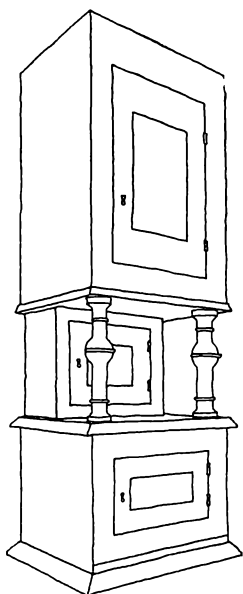
skabe. De ældste s., man kender, er de indmurede, små kirkeskabe fra middelalderens slutning. I inventarfortegnelser fra o. 1500 begynder s. at optræde side om side med standkister. *Femrumsskabet*, der undertiden havde klap i midten, var meget udbredt, og typen findes som fritstående skab op i 1800-årene. En nærtstående skabstype var *kandeskabet*, der, foroven havde tallerkenrække, i midten klap, der kunne slås ud til skænk og fornedet skab. Først i begyndelsen af 1700-årene møder man de store *klædeskabe*, stærkt påvirket af de nordty. s. Først i forrige århundredes anden halvdel overtog disse s. helt kisternes funktion på landet.

En fast plads i bondestuerne havde *vråskabet*, enten det var et *stolpeskab*, der stod på bordende-bænken i hjørnet ved vinduerne, eller blot et lille hængeskab. Stolpeskabet er en typisk sjællandsk forekomst. Foran det tilbagetrukne midtparti var indskudt to stolper mellem under- og overdelen. På senere s. forsvandt disse stolper helt. S. blev, navnlig i Sønderjylland, et rigt

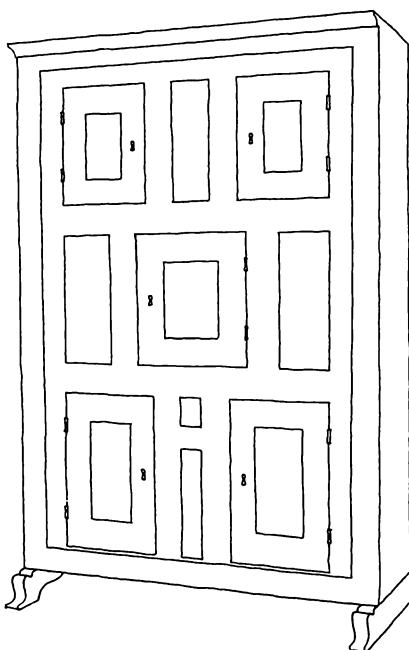
arbejdsfelt for almuemalerne. (Litt.: Axel Steensberg: Danske Bondemøbler, 1949, s. 36 ff., Tove Clemmensen: Danske Møbler, 1945, International Möbelhåndbog, 1949—47). H. ST.

Kandeskab.

Stolpeskab.

Flerrumsskab.

skadegab, sine steder også kaldt *hanegab*, *uglegab*, *-hul*. En lille åbning øverst i gavlen (s. d.) på et hus. Navnet s. bruges undertiden også om kippe.(s. d.). sv. J.

skadegæld betegnede i den gl. ret den egl. erstatning for et formuetab, som det i visse tilf. påhvilede skadevolderen at udrede ved siden af den i loven foreskrevne bøde. I andre tilf. omfattede bøden til skadelidte også en erstatning til denne. s. I.

skaffer. I det gl. landsbysamfund var s. den person, der havde til opgave at indbyde folk til gilde under anvendelse af en særlig formular. Ved gildet stod han for bordordningen; han dirigerede folk til deres rette pladser. Han skulle her passe på, at rangforordningen blev overholdt, og sørge for, at der hele tiden var mad og drikke nok. I visse egne var det også hans opgave at sætte mad på bordet. S. (undertiden degnen) skulle i ældre tid ligeledes holde tale og evt. fremsige en bordbøn, hvis gildet blev holdt i anledning af barsel, bryllup eller begravelse. Han bød velbekomme, og ved mange bondebryllupper skulle han danse *skafferdansen*, d. v. s. den første dans med bruden. Som ceremonimester havde s. en førende stilling ved gilderne, og det ansås derfor for ret ærefuldt at være s. Skafferbestillingen har i afsides egne holdt sig til ned imod vor tid. (Litt.: H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II, 1899, J. S. Møller: Fester og Højtider, I, 1929, s. 149). A. F. S.

skaft er visse steder navn for målestangen eller rebet (s. d.), ofte 10 fod. Agerbolet deltes f. eks. på Stevns i 24 s. (Nord. Kult. XXX, 1936, s. 223, Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, 1926—45, II, s. 489). Opgives visse steder til 3 alen (Feilbergs Ordbog), andre steder til 3 fod. (Danske Vider og Vedtægter, 1904—38, sagregistrene). S. AA.

skalk. Et tildannet træstykke undertiden smukt svejftet, som er slået på den nederste ende af *spærene* i et spært tag (s. d.) til underlag for 1—3 ekstra *lægter*, så tagskægget (s. d.) herved kommer så langt ud fra husvæggen, at dryppet fra det ikke siler ned ad den. sv. J.

skarlagen. Fint uldstof i stærk rød farve. Dog forekommer også undertiden blå, brun, grøn og hvid s. Kendt fra 1000-årene. E. A.

skarpretter. Mens bødlen (s. d.) ikke blot skulle henrette folk, men også skulle virke i torturkamrene, brændemærke og stryge til kagen, havde s. kun til opgave at halshugge misdæderne, med sværd eller økse. Han kom ikke

som bødlen i direkte berøring med forbryderen, og i Tyskland blev han derfor flere steder ikke betragtet som »uærlig«. I Danm. synes man dog at have set på s. på samme måde som på bødlen, og de to udtryk bruges som regel i flæng. Det kneb ofte med at finde mennesker, der ville og kunne være s., og mange af de da. s. var indvandrede fra Tyskland. Ofte kunne s.-stillingen være arvelig, og der opstod efterhånden hele s.-dynastier, tit af ty. afstamning. (Litt.: Hugo Matthiessen: Bøddel og Galgefugl, 1910). J. H.

Skattekammerkollegiet, se Rentekammeret.

skattebønder var betegnelse for *kronens bønder* eller selvejere (s. d.), som ydede de gl. skatter til kronen (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning, 1903 s., 423, Svend Aakjær i Hist. T., 9. r., II, 1921, s. 27 ff., Kong Valdemars Jordebog, 1926—45, I, s. 63, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 459). S. AA.

skattekøer, se kopenge.

skatteligning, se ligning.

skattemandtal. De ved regnsk. over ekstraskatter i lens-, amts- og købstadregnskaber (s. d.) værende fortegnelser over de skattepligtige (skattemandtal) er af betydning for slægts-hist., ejendoms- og hist.-statistiske undersøgelser. Rækkevidden af denne betydning afhænger af, hvilke befolkningsgrupper nævnte mandtal omfatter, og hvilke oplysninger der gives om dem; besked herom fås gennem den frdn., hvorved vedk. ekstrapåbud påbødes.

For landbefolkningen haves således en række s. fra tiden o. 1610—1646, med mandtal for næsten hvert af disse år. Som regel får man i disse kun navnene på gårdenes beboere, ikke disses landgildeydelse o. l. I mandtallet 1629 findes dog det evt. herskabs navn anført. Mandtallene er delte i grupper efter skatteydernes art: selvejerbønder, fæstere, husmænd, håndværkere (kaldet »embhedsmænd«) og tjenestekarle (»dreng«). — Fra 1660 findes skattemandtal i h. t. frdn. om hovedskatten, pålagt efter stænder, ved de pågældende kommissærers regnskaber i militære regnsk. (s. d.), enkelte dog ved lensregnsk. Efter 1660 findes en talrig række ekstraskatter, navnlig i perioden 1676—1720; kun en del af disse omfatter hele befolkningen. Nævnes skal kop-, kvæg- og rentepenge-skatten 1678 og en noget lignende skat fra 1699. — Vigtig er ekstraskatten 1743, men den ramte ikke bønder, som ikke ejede herligheden til deres gårde, eller husmænd og inderster uden

store indtægt. Et seddelregister over de i denne skat nævnte personer findes i RA. Ekstraskatten 1762 (først ophævet 1812) omfattede hele befolkningen, bortset fra børn under 12 (senere 16) år. Til det københavnske s. 1762 findes et seddelregister i RA. I dette mandtal angives også navnene på børn under 12 år, tit med angivelse af deres fødselsdag; for de voksne kun navne og stilling, for konerne ofte ingen navne. (Litt.: Thomas B. Bang: Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde i Fort. og Nut., I, 1914—16, s. 157 ff., C. Christiansen: Om Amtsregnskaberne som historisk Kilde i Fort. og Nut., IV, 1923, s. 19 ff., C. Christiansen: Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger 1660—1700, 1941, s. IX ff.).

H. H-T.

skattetonde. Ved udskrivningen af landskatten (s. d.) i Sønderjylland 1802 gik man bort fra det gl. skatteligningsgrundlag, ploven, og over til ligning efter s. Al jord i marsken skulle beregnes efter td. på 260 kvadratroder og i marsken efter demat på 220 kvadratroder. Fra 1813 blev dog også ejendommene i marsken ansat efter td. Når jorden var opmålt, blev den takseret efter td.s eller dematens værdi. Adelige hovedgårdsmarker, kancelligods o. l. takseredes højest, fra 50 til 100 rdlr. pr. td., mens værdien af den alm. bondejord ansattes til 25—100 rdlr. Kun ager- og engjord skulle medregnes ved vurderingen. Skattens størrelse bestemtes af s.s taksationsværdi og kunne være fra 1 sk. til 6 sk., idet der regnedes med en s.værdi fra 25 til 150 rdlr. Loven var dårlig forberedt, og ansettelse til s. måtte de fleste steder, da sætningen (s. d.) kun var blevet gennemført i få områder, ske i stor hast. Skattegrundlaget blev således ikke særlig godt, men dog sikkert bedre end efter den gl. plovatrikel. (Litt.: A. T. Thomsen Oldenswort: Die Steuern der Herzogthümer Schleswig-Holstein und des Preussischen Staats, 1867, s. 25 ff., A. C. A. Kierulf: Om Beskatningen i Haderslev Amt, 1865, s. 28—32).

J. H.

skelsten. Som oftest adskilles nabobyers jorder ved et svoret markskel; også herredsskel kunne fastsættes ved ed af sandemænd eller ved en skelforretning af *ridemænd*, (J. L. II, 21). Når tvistighed var om markskel, skulle de fastsættes af sandemænd, som på lodsejerens forlangende udmeldtes af herredstinget (J. L. II, 1—7). Under s. nedgravedes ofte kul og flint (D. L. 1-16-13) på grund af disse stoffers ufor-

gængelighed. (Litt.: Jac. Mandix: Dansk Landvæsenret, II, 1813, s. 165 ff., Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 327 f. Jvnfr. Landemærke).

S. AA.

skerpentine, en væsentligst i 1500-årene brugt betegnelse for en kanon med meget lille kaliber

A. H.

skibsjournaler er de i orlogsskibe førte journaler, hvori indføres oplysninger om skibets sejlads, de om bord foretagne arbejder, begivenheder af interesse o. l. Journal og logbog indeholder det samme, men den sidste er ført for hver vagt og er at anse som en kladdejournale. Nu er logbogen det officielle dokument, før var det journalen. I Søetatens arkiver i RA. haves s. tilbage til 1675. Sammen med dem findes — dog fra senere tider — andre prot. som kommando-, korrespondance-, økonomi- og justitsprot., i hvilke bl. a. findes registrering af afdøde søfolks ejendele. I økonomiprot. vil mandskabet være anført.

H. H-T.

skibslister. Bl. a. ifølge cirk. af ²⁰/₁₁ 1781 og ¹⁸/₁ 1806 skulle til Komm.koll. (s. d.) indsendes lister over skibe hjemmehørende i Danmark og hertugdømmerne med angivelse af skibets navn, drægtighed, stedet hvor og året når det var bygget samt mandskabets antal. Sådanne lister findes for årene ca. 1746—1836. Fra årene efter 1807 findes i Komm.koll. lister, indsendt af danske konsulere, med oplysninger om danske skibe, der har anlobet de pågældende havne, om skibets fører, ejer, hjemsted og ladning. (Se Vejl. Arkivr., II, s. 317 og 326).

H. H-T.

skibssætning. Stensætning af form som et skib, ofte rejst omkring en grav. På den skandinaviske halvø er sådanne grave ret alm. fra vikingetid og er i visse tilfælde kendt fra sen bronzealder. Typen kendes også fra Danm. navnlig Bornholm. (Litt.: Nat. Mus. Arbm., 1937, s. 11 ff.).

C. J. B.

skibstyper. Mennesket har fra meget tidlige kulturtrin betjent sig af skibe, af hvilke de ældste formentlig var tømmerflåder, skindbåde og udhulede træstammer, typer som endnu kan ses i brug. Ældste større skibsfund i Danm. er Hjortespringbåden fra keltisk jernalder, samlet af tynde, brede sammensyede bord. Nydamskibet fra germansk jernalder er et tidligt eksempel på klinkbygning, der i vikingetiden blev videre udviklet med fremragende dygtighed. I middelalderen kom kraelbygningens princip til. Gennem århundreder byggedes skibene af træ, i 1800-årene kom jernskibet og senere stål-

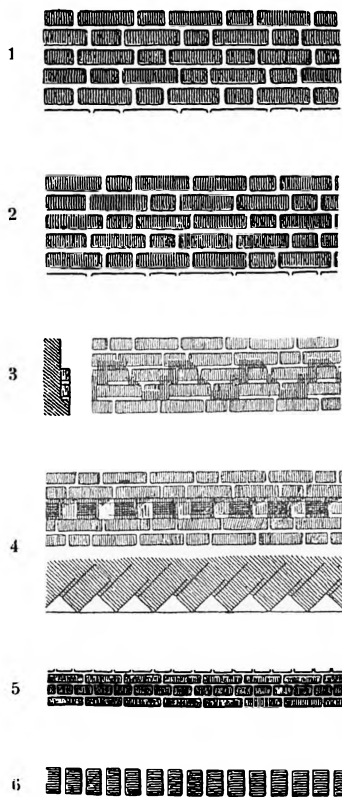
skibet i brug. Efter brugen skelnes mellem handelskibe og krigsskibe, hvilke sidste efter oprindeligt kun i ringe grad at adskille sig fra handelsskibene stede mere har differentieret sig fra disse. I vore farvande har hovedtyperne gennem tiderne været de fra oldtiden nedarvede langskibe, derefter i middelalderen kogger, caracker (s. d.), galconer og karaveller, oprindeligt enkeltmastede med et enkelt råsejl, siden hyppigst med tre master, der ligeledes først udelukkende førte tværgående sejl (råsejl), men siden kombinerede disse med fore- and aft sejl, ligesom de tidlige spids- og rundgattede typer for alle større skibes vedk. udviklede sig til spejlbyggede skibe. Den nyere og nyste tids sejskibe har udviklet sig i en mangfoldighed af typer. I krigsflåderne udviklede sig fregatter og lineskibe med flere batterier og prægtige spejldekorationer og gallionsfigurer. Blandt sejskibene skelnes mellem *fuldriggede*, *skonnertriggede* og *jagtriggede* typer, af hvilke de førstnævnte havde fuldriggede master, bestående af mast, stang og bramstang, forsynede med mærs og saling og forende talrige råsejl: undersejl (fok og storsejl), mærssejl, bramsejl og rojler, hertil et større antal for- og mellemstagesejl, mens den skonnertriggede mast er todelt og fører gaffelsejl eller (og) et mindre antal råsejl; den jagtriggede mast er udelt og fører gaffelsejl. Fuldriggede typer er fregatter og brigger (s. d.) med henholdsvis 3 og 2 master, barkskibe er fuldriggede på de forreste master, men skonnertrigget på den agterste. Andre blandingstyper er *barkentiner* og *skonnerbrigger*. Af skonnerter findes en række typer. De vigtigste mindre skibstyper er galeaser, slupper (s. d.), *kuttere* og jagte (s. d.). Desuden findes et større antal småskibstyper, især blandt fiskerbåde. I Danm. indfortes dampskibet i 1819 med hjuldampere »Caledonia«, siden kom skrueskibet til. Maskinkraften var dampmaskinen, indtil motorskibet indfortes i 1912 med det da. »Selandia«, bygget af Burmeister & Wain til Ø.K. I nybyggeriet har motorskibet i verdenstonnagen overfløjet dampskibet, men også turbiner er bragt i anvendelse som drivkraft. Siden 1900-årenes begyndelse har motoren spillet en stor rolle for mindre fragtskibe og motorbåde. (Litt.: Bering Liisberg: Danmarks Søfart og Søhandel, 1919, Grandjean og Mentze: Danmark og Havet, 1948, Knud Klem: De danskes Vej, 1941).

k. k.

skiftedage eller fardage var de dage, da tjenestefolkene skiftede plads. Fra gl. tid var skifte-

tiden påske og Mikkelsdag, den $29/9$. Efter sædvane gik folkene ikke direkte fra den ene plads til den anden, men tog sig nogle fridage, *fardage* eller *skulleuger*. Disse fridage benyttede karlene bl. a. til at tærse deres lønnesæd (se natural-løn). Der klagedes dog hyppigt over, at karlene benyttede fardagene til »ledighed og liderlighed«. Da s. faldt i bondens travle tider, var mange bønder såvel som proprietærene utilfredse med dem. Efter indstilling af sjællandske proprietærer blev s. ved frdn. af $24/2$ og $3/10$ 1770 ændrede til $31/12$ og $30/6$. (Litt.: F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, s. 235). G. O.

skiftegang, murforbandt, ordningen af stenene i murværk. Er byggeemnet natursten, anvendes ingen bestemt s., men de enkelte blokke tildannes størst muligt og ordnes i skifter efter størrelse idet man søger at holde gennemgående lejefuger og at undgå stødfuger over hinanden (fuge på fuge). Forbandtet skal være skærende, d. v. s. gennemført i hele murens tykkelse. Samtidig

1. polsk skifte, 2. munkeskifte, 3. bloktandsgesims, 4. savskifte, 5. blokskifte, 6. rulskifte.

byggede mure, der støder til hinanden, siges at være i forbandt, når deres skifter vekselvis griber ind i hinanden; forbandtet kan dog også være hugget. Påtænkes en mur senere fortsat, afsættes en *fortanding*, der kaldes stående, når den er lodret. I teglstensmurværk henlægges stenen efter bestemte systemer, hvor de afvekslende ligger med langsiden (løbere) eller med kortsiden (bindere eller kopper) synlig. I middelalderen anvendtes *munkeskifte*, 2 løbere og 1 binder, eller *vendisk forbandt*, 1 løber og 1 binder; dette sidste kaldes også *polsk forbandt* og kendes mest fra middelalderens slutning, men kan dog ikke bruges til datering af en bygning. I udlandet, (Norditalien, England) anvendes de middelalderlige forbandter endnu, men i Danmark gik man ca. 1550 over til *kryds- og blokforbandt*, hvor alle sten ligger skiftevis i løber- og binderskifter, men hvor løberskifterne har deres stødfuger henholdsvis forskudt og lige over hinanden. $\frac{1}{2}$ -stens mur af lutter løbere kaldes *skorstensforbandt*. Kneb det med at holde lejefugerne vandrette, undså man sig i middelalderen ikke for at indlægge et *flækkeskifte*. Et *fladskifte* kan indgå i det alm. forbandt, men viser stenens største flade. Et *rulskifte* består af bindere på kant. *Strømskifte* anvendes inde i tykke mure og har fugerne diagonalt på slugten skiftevis til højre og venstre. Prydskifter er *savskifter*, *tandskifter* o. s. v.

AA. R.

skiftevæsen. Arvedeling i dødsboer foretoges oprindeligt altid af arvingerne selv eller deres værger. Hensynet til de umyndige arvingers interesser bevirkede, at der gennem praksis i løbet af 1500- og 1600-årene opstod et offentligt s. Dette fik et fast grundlag ved D. L., hvis 5. bog 2. kapitel indeholder reglerne om arv og skifte. Et skifte kunne derefter afholdes enten privat (når alle arvinger var myndige og nærværende), ved den ordinære skifteret eller ved en særlig indsat ekstraordinær skiftemyndighed. Den nugældende ordning af skiftevæsenet hviler på lov af $\frac{30}{11}$ 1874. *Skiftejurisdiktioner.* Ordinær skiftemyndighed var iflg. D. L. 5-2-90: på landet amtmanden eller husbonden (jorddrotten), i købstæderne magistrat og byfoged, blandt gejstligheden herredsprovsten. — Den *jorddrottlige (patrimonielle) skiftejurisdiktion* tilkom oprindeligt enhver ejer af bortfæstet eller bortforpagtet bøndergods, men blev ved frdn. $\frac{25}{7}$, 1817 indskrænket til lensbesiddere, ejere af komplette sædegårde og nogle godsejende institutioner (Universitetet, Københavns magistrat, Soro Aka-

demi m. m.). På krongods var ridefogeden, amtsforvalteren eller godsinspektøren skifteforvalter, på ryttergodset regimentsskriveren. Den jorddrottlige skiftejurisdiktion ophørte $\frac{21}{12}$ 1850 og gik over til herredsfogeden eller birkedommen. — *Amtmændenes skiftemyndighed*, der omfattede alle, som ikke hørte under den jorddrottlige, gejstlige eller anden speciel jurisdiktion (bl. a. godsejere, selvejere, hovedgårdsforpagtere, indsiddere), gik 1793 over til underøvrigheden. Dog beholdt lensbesidderne indtil 1850 den skiftemyndighed, der tilkom dem som amtmænd over deres len. — Den *gejstlige skiftejurisdiktion* (over præster, degne, klokkere og skoleholdere) ophævedes ved frdn. $\frac{5}{12}$ 1806 og gik over til den civile øvrighed (på landet herredsfogden, i byerne magistrat og byfoged). — Fra 1851 var underøvrigheden således eneste ordinær skiftemyndighed. — I *København* bestod der ved siden af byrettens skiftejurisdiktion (for alm. borgere) en række specielle skifteretter (Hofret, Borgret, Universitetet, gejstlige og militære skifteretter m. m.). De blev alle nedlagt 1771 og afløst af Hof- og Statsrettens (s. d.) skiftekommision. *Skifteprot.* var oprindeligt kun kopibøger over de udstedte skiftobreve og ofte mangelfuldt ført. Ved frdn. $\frac{12}{2}$ 1790 blev pligten til at føre dem indskærpet og udvidet, og ved frdn. $\frac{12}{9}$ 1792 blev det påbudt, at alle dødsfald skulle anmeldes til skifteretten og protokolles. De ældre skiftearkivalier opbevares nu i landsarkiverne, hvortil de kan afleveres efter 50 års forløb; de militære skiftejurisdiktioners arkiver findes dog i RA. eller i Hærens Arkiv (s. d.). Som nævnt kunne et bos behandling ske ved *ekstraordinære skifteforvaltere*, der enten kunne være kommissarier, testamenteksekutorer eller samfrænder. *Skiftekommisssarier*, i reglen to, udnævntes af kongen (kancelliet) og havde fuld skifteretlig myndighed. Efter skiftets slutning skulle bopakken indsendes til amtet, i Kbh. til Hof- og Stadsretten. Denne skifteform bortfaldt 1874. Derimod har bobehandling ved *testamenteksekutorer* holdt sig til nutiden. — Skifte ved *samfrænder* fandt sted efter særlig bevilling, når en efterlevende ægtefælle sad i uskiftet bo med umyndige børn og ønskede at holde skifte med dem, inden de var myndige. Samfrænderne, i reglen to, skulle oprindeligt være slægtninge af arvingerne, men behøvede fra 1816 ikke at være det. Ved frdn. $\frac{21}{5}$ 1845 bortfaldt samfrænder-skiftet. (Litt.: Fabritius og Hatt: Håndbog i Slægtsforskning, 1943, s. 236—47, J. O. Han-

sen: Det danske Skiftevæsen, 1825, 3. udg. 1837. Fortegnelse over de norrøjske skifteprot. i Hofman-Bang: Jens Sørensen og Maren Nielsdatter, 1927, over de sønderjyske i Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, 1944, mens de sjællandske er registreret i Axel Nørlit: Skifteprotokoller i Landsarkivet for Sjælland m. m., (1948). H. II.

skilling, germanernes betegnelse for den romerske solidus (s. d.), deraf forkortelsen β = s(olidus). Den lybske montregning 1 schilling = 12 penninge vandt indpas i Danm. i 1300-årene. Den første sk. sloges i Malmø under Christopher af Bayern. Den forringedes stærkt under krigen i de flg. århundreder. Fra 1625 regnedes 96 sk. på en daler, 16 på en mark. Den omregnedes 1873 til 2 ore. G. G.

skilling grot = 12 grot (s. d.).

skillingviser eller *flyvebladviser* kaldes anonyme viser af aktuel eller populær karakter, bestemt til udbredelse blandt almuen til billige priser. Kendte da. visebogyrykkere er Povel Phonixberg for 1729, H. Luckander, Haderslev, for 1796, Svarres efterleverske for 1797, familien Tribler 1812—1853, Julius Strandberg 1861—1903. Trykkene solgtes i købstadens visebutikker samt rundt om i landet på markeder ved kolportører, spillemænd, visesangere, bissekræmmere og kreaturtrækkere. Uhyre masser af disse tryk er nu forsvunden, men takket være samlere fra forsk. tid står enkelte tidsprægede samlinger til rådighed, oftest konserverede ved indbinding i samlingsbind; enkelte bønder syede større visesamlinger ind i læderomslag; en adelsdame (Vibeke Bild) lod i 1640-årene en mængde af sin tids visetryk indskrive i håndskrifter. Da skillingstryk må nu opsøges rundt om i nordiske biblioteker og museer, f. eks.: Karen Brahes bibliotek i LA. i Odense, Kgl. bibl. (Hielmstiernes samling, Luxdorfs samling, småtryksafdelingen), Dansk Folkemindesamling (Svend Grundtvig, E. Tang Kristensen og Nyere samling), Zetterstrøms Samling i Uppsala, G. Stephens samling (privateje, Sverige), Peder Rafns samling i Univ. Bibl. i Oslo. Skillingstryk findes udg. i Danmarks gamle Folkeviser nr. 1—539, I—IX, 1853—1923, samt Tillæg, X, Danske Viser 1530—1630, I—VII, 1912—1930, Nyerup og Rasmussen: Udvalgte danske Viser 1550—1750, I—II, 1821, Danske Skæmteviser efter Visebeskr. og Flyveblade, I, 1928 og Nordisk Tidsskrift f. Bok- og Biblioteksvæsen, XXIII, 1936. Bibli-

grafiske oplysninger i Biblioteca Danica, IV, 1902, spalte 192 f., og V, 1914, s. 408 f.

H. G.-N.

skindere dannede en håndværkergruppe inden for skindarbejderne og beskæftigede sig med fremstilling af alle slags skindklæder, som det fremgår af deres mesterstykke. Fra renaiss. overtages deres arbejde delvis af andre fag, særlig af feldberederne (s. d.), hvad der har medført nogen uklarhed over s.s egentlige virksomhed. Se C. Nyrop: Hvad var en Skinder. Tidsskrift for Industri, IV, 1903, s. 25—31, 98—100. II. SO.

skip pund. Stor vægtenhed på 20 lipund = 320 skålpund. Kbh.s s. var = 158,72 kg. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 180 ff., 190 f., 210, 216, Kjell Runquist: Rymdmått, vikter och kronovärderingsvärden i Kung Valdemars Jordebok i Hallands Hembygdsförbunds Skriftserie, III, 1950, s. 66 ff., 76). S. AA.

skipæn. Til fordeling af ledingsbyrden var riget inddelt i s. (af *skipa*, ordne), distrikter som skulle stille et skib med udrustning, mandskab og proviant. S. var igen inddelt i *havner* (hafnæ), der hver skulle stille en mand. Undertiden udgjorde herredet et s., men oftere deltes det i flere, fra 2 til 4 s. Eriks sjællandske Lov, III, 18, regner 40 havner til et s., men i den Abel-Kristofferske lov, § 24, sættes tallet til 42 (se Svend Aakjær, i Hist. T., 9. r., II, 1921, s. 66 ff., Festskr. til Kr. Erslev, 1927, s. 12 ff., Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 61, 145 f., 212 f., 215 f., 218 f., 221 f., 228, 230, II, 50, 59). Sture Bolin har i Halland påvist ur-s. på 25 havner (Ledung och frälse, 1934, s. 80). (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 254, Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 107 f., 188 f., 196 f., 203 ff., Kr. Erslev, Valdemarernes Storhedstid, 1898, s. 184, 284, Kjell Runquist: Hallandslistans förhållande till huvudstycket i Kung Valdemars Jordebok i Vetenskapssocieteten i Lund, Årsbok 1946 (1947)). S. AA.

skiveskraber. Skraber, tildannet af en flintskive ved tilhugning langs kanten. Sammen med skraber, dannet af flækker (*flækkeskrabere*) og spåner, er den et alm. forekommende redskab i de fleste stenalderkulturer. (Litt.: Therkel Mathiassen: Danske Oldsager, I, 1948, s. 16). C. J. B.

skjold, se heraldik.

skjoldbue, bærende buc, i reglen $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{1}$ sten tryk under hvælvingsskappe muret op mod

rummets vægge. Hyppigst når hvælvet er yngre end muren.

AA. R.

skjoldholdere, se heraldik.

skjul betegner i visse egne et halvtagshus, et skur o.l., brugt til redskaber, vogne o.l. *Vognskjul* bruges stedvis også som navn på en vognport i en huslænge, og sine steder bruges s. specielt som betegnelse for det værn over den fremstikkende bagerovn (s. d.), der er dannet ved en forlængelse af taget, understøttet af lave stolper.

SV. J.

skok(ke) var vist oprindelig mål for kornneg men siden betegnelse for 30 stk. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 238).

S. AA.

skolearkiver. I LA. findes de lærde skolers arkiver i reglen til henimod 1850 og en del kobstadkommunale s., afleveret sammen med kobstadarkiverne; undertiden er dele af landkommunale s. afleveret sammen med gods- og præstearkiver. Også en række private skoler har afleveret deres ældre arkiver til LA. Sorø Akademis ældre skolearkiv findes i LA. Kbh., mens Herlufsholms arkiv er på skolen. I de lærde skolers arkiver kan bl. a. findes forstanderskabets forhandlingsprot., korrespondance, regnskabssager og godsarkivalier, eksamens- og censurprot. Af stor personalhist. værdi er de i h. t. frdn. $23/7$ 1756 indrettede discipelprot., der angiver elevernes fødselsdata og forældre samt skolernes ligpengeregnsk. (s. d.).

P. B.

skoledirektioner, se amtsskoledirektioner.

skolefond. Ved lov af $8/3$ 1856 oprettedes for hvert amt med de dertil hørende kobstæder en s., hvis midler skulle tilvejebringes ved tilskud fra staten og ved ligning på a. og kobstæder. Dens opgave var i første række at udrede alders-tillæg til lærerne og pensioner til lærerne og deres enker. S. bestyredes af amtsskole-direktionen (s. d.) og skolerådet (s. d.) i forening, idet skolerådet havde den bevilligende myndighed, mens fonden administreredes af amtsskole-direktionen. Ved lov af $20/5$ 1933 overtog skole-rådet alene bestyrelsen af s.

AA. BO.

skoleholdere, se skolelærere.

skolekommissioner. I h. t. skoleanordningerne af $29/7$ 1814 skulle tilsynet med skolevæsenet i hvert landsogn og hver kobstad fores af en s., der på landet bestod af sognepræsten som formand, skolepatronerne (enhver, der ejede 32 td. htk.) samt 1 eller 2 skoleforstandere, udpeget af amtsskole-direktionen (s. d.) blandt sognets hæderligste bonder. I kobstæderne sammensattes s. af sognepræsten (sogne-

præsterne), magistraten eller byfogeden samt 2 eller 3 skoleforstandere, oprindelig valgt af skoledirektionen, men i h. t. lov af $24/10$ 1837 udnævnt af borgerrepræsentanterne. Også her var præsten født formand for s. Ved lov af $13/8$ 1841 ophævedes s. på landet, og sogneforstanderskaberne havde derefter tilsynet med skolevæsenet, indtil der atter oprettedes s. på landet ved lov af $6/7$ 1867. De skulle nu bestå af sognepræsten som formand samt 2 af sognerådet valgte medlemmer, idet dog antallet af menige medlemmer i h. t. lov af $29/3$ 1904 af sognerådet kunne foroges til 4. For landkommuner, der omfattede flere pastorater, fastsattes særlige regler for s.s sammensætning ved lov af $14/12$ 1877. S. i købstæderne skulle i h. t. lov af $26/5$ 1868 bestå af sognepræsten (sognepræsterne) samt dobbelt så mange medlemmer, der var valgt af byrådet, og de skulle nu selv vælge formænd. S.s sammensætning er senere ændret ved love af $20/5$ 1933 og $12/4$ 1944.

AA. BO.

skolelærere. Indtil o. 1800 kaldtes folkeskolens lærere i alm. *skoleholdere* eller *skolemestre*, i købstæderne også *skrive- og regnemestre* (s. d.), *lesemestre* m. m. Betegnelsen s. eller lærer blev først brugt i slutningen af 1700-årene og fortrængte i løbet af de følgende årtier helt de ældre betegnelser. — I 1700-årene var s.s uddannelse og kår så forskellige, at man dårligt kan tale om nogen lærerstand. Som lærere i byerne skulle i h. t. fattigfrdn. af $24/6$ 1708 ansættes studenter, og skolefrdn. af $23/1$ 1739 bestemte, at degnene (s. d.) skulle virke som skoleholdere i kirkebyerne. En del s. ved de faste skoler — navnlig på øerne — var studenter, men de fleste embeder var så dårligt lønnede, at man var henvist til at besætte dem med folk med ringe eller helt uden boglig dannelse, f. eks. tjenere og afdankede soldater, og lærerne ved bi- og omgangsskolerne (s. d.) var fortrinsvis store drenge eller husmand og håndværkere, der havde lærergerningen som bibeskæftigelse. En egl. lærerstand skabtes først, efter at man i slutningen af 1700-årene var begyndt at oprette seminarier (s. d.), og efter at der ved skoleanordningerne af $29/7$ 1814 var sikret lærerne nogenlunde betryggende økonomiske kår. I 1800-årenes første halvdel veg de fleste s. af den gamle type da også pladsen for seminarieuddannede lærere, og den vågnende standsfølelse hos disse gav sig i 1840'erne de første udslag i oprettelsen af lærerforeninger, afholdelsen af skolemøder og udgivelsen af flere lærer- og skoleblade.

I ældre tid forekom *lærerinder* kun undtagelsesvis på landet, mens mange kvinder i byerne ernærede sig ved at holde pøge- eller håndgeringskole; de kaldtes i almindelighed *læremødre*. I den offentlige skoles lærerembeder rykkede kvinderne først ind, efter at der ved kgl. resolution af 4/11 1859 var oprettet en lærerindeeksamen. En særlig uddannelse af lærerinder til forskolerne på landet påbegyndtes 1892.

En almenyldig skildring af 1700-årenes lærertype er givet af Georg Hansen i artiklen: Skoleholderen i Aarhus Stift i det 18. Aarhundrede (Aarhus Stifts Aarbøger, XXXVII, 1944, s. 66—86). Vedr. lærerstandens alm. hist. henvises iøvrigt til den i artiklen skolevæsen. Alm. historie anførte litteratur. Personalhistoriske oplysninger om lærerne findes foruden i de i artiklen seminarier anførte dimittendfortegnelser og i de i artiklen skolevæsen. Alm. historie nævnte skolestatistikker i C. C. Carlsen: Fortegnelse over de ved Borger- og Almueskolerne i Danmarks Kjøbstæder ansatte Lærere (tillæg til Samleren, 1861), Lærerne og Samfundet, I—IV, 1913—14, der, foruden artikler om s.s. indsats på forskellige af samfundslivets områder i tiden 1814—1914, indeholder korte biografier af en række lærere o. 1914, ordnet amtsvis, samt i Dansk Skolestat, I—IV, 1933—34.

AA. BO.

skolemestre, se skolelærere.

skoleplaner. Et vigtigt bidrag til oplysning om almueskolevæsenets tilstand udgør de til approbation af Da. Kanc. indsendte s. Afskrifter af disse findes for tiden 1809—47 i Da. Kanc. 1. dpt., for årene 1848—92 i Kultusministeriets arkiv i RA. Planerne er kron. ordnede og forsynede med tilføjelser om senere ændringer. De er indbundne, hvert bd. forsynet med alfabetisk register. Planerne indsendtes af skoledirektionerne i h. t. skolelovene af 1814 og tidligere provisoriske bestemmelser.

H. H-T.

skoleråd. Ved lov af 8/3 1856 oprettedes for hver amtsrådsreds et s., bestående af amtsrådets medlemmer samt repræsentanter for købstæderne, valgt af byrådene. S. bestyrede sammen med amtsskoleledningen (s. d.) skolefonden (s. d.), indtil det ved lov af 20/5 1933 alene fik overladt bestyrelsen af skolefonden.

AA. BO.

skoleregnskaber. I h. t. frdn. 7/11 1809, § 128 ang. de lærde skoler i Danm. og Norge skulle disses regnsk. indsendes til revision i Direktionen for Universitetet og de lærde Sko-

ler (s. d.), og i RA. beror også reviderede regnsk. for de lærde skoler i Danm. fra tiden o. 1808, for Metropolitanskolen fra 1803. For Sorø Akademi findes regnsk. af forsk. art fra midten af 1700-årene. Desuden findes enkelte spredte regnsk. for kirke- og rytterskoler. (Se Kr. Erslev: Rigsarkivet, 1923, s. 100).

H. H-T.

skolevæsen. Alm. historie. Fra 1500-årene haves intet kendskab til eksistensen af landsbyskoler i kongeriget. En del landsbyskoler oprettedes i 1600-årene, bl. a. af herremænd, men oprettelsen af skoler på landet tog først for alvor fart i begyndelsen af 1700-årene, da der med pietismen opstod en alm. interesse for almuens undervisning. Stor betydning fik i denne periode de 240 rytterskoler (s. d.), som Frederik IV oprettede 1721—27. Ved skolefrdn. af 23/1 1739 blev det for første gang forsøgt at gennemføre alm. skolegang på landet og at hæve landsbyskolen til et forsvarligt niveau. Forsøget mislykkedes dog, da det ved plakat af 29/4 1740 overlodes til lodsejerne selv at bestemme, hvorledes frdn.s bestemmelser skulle føres ud i livet. Mange af kravene i frdn. af 1739 blev da også først gennemført, efter at denne lov var afløst af en ny, stor skolelov, »anordningen for almueskolevæsenet på landet« af 29/7 1814, hvorved det grundlag, som vor tids folkeskole hviler på, blev skabt. På øerne førte skoleanordningen af 1814 ret hurtigt til en forbedring af skolevæsenet på landet, mens man først i sidste halvdel af 1800-årene og i begyndelsen af dette århundrede overalt i Jylland er nået på højde med lovens krav. Iøvrigt har skoleanordningen af 1814 — suppleret med en række senere skolelove — været bestemmende for ordningen af landsbyskolens forhold indtil de store skolereformer i 1930'erne.

I købstæderne levede folkeskolen i skygge af latinskolen helt indtil 1800-årenes begyndelse. Bortset fra en bestemmelse i kirkeordinansen om, at købstædernes øvrighed skal sørge for undervisningen af de børn, som ikke lærer latin, der gentages i D. L., og nogle bestemmelser i fattigfrdn. af 24/9 1708 vedr. fattige børns undervisning samt købstadlærernes uddannelse og ansættelse findes der ingen alm. forskrifter vedr. folkeskolen i købstæderne for 1814. Ikke desto mindre har der under navn af da. skoler (s. d.), ty. skoler (s. d.) og *leseskoler* m. v. eksisteret folkeskoler i alle større købstæder fra reformat.tiden eller i hvert fald fra 1600-årene, og i de mindre byer, hvor latinskolerne oprinde-

lig også tog sig af den elementære undervisning, oprettedes danske skoler som følge af nedlæg- gelsen af en del latinskoler ved reskr. af $17/4$ 1739. Skolevæsenet var dog organiseret på for- skellig måde fra by til by, og bortset fra de fattig- skoler, som i 1700-årenes begyndelse oprettedes i en række byer, var alle købstadskoler private betalingskoler. Et offentligt skolevæsen i køb- stæderne skabtes først ved anordningen for almueskolevæsenet i købstæderne af $29/7$ 1814. Sammen med en række skolelove fra årkundre- dets sidste halvdel var den grundlaget for købstad- skolens organisation og arbejde indtil skolere- formerne i 1930'erne.

En ganske speciel udvikling har skolevæsenet i Kbh. haft. Hovedstadens skolevæsen nyordne- des ved et særligt reglement, ligeledes af $29/7$ 1814, og yderligere reformer gennemførtes her i h. t. en anordning af $20/3$ 1844. Iøvrigt var reglementet af 1814 grundlaget for ordningen af Kbh.s skolevæsen indtil skolelovene af 1933 og 1937, der indeholder en række særlige be- stemmelser vedr. folkeskolen i Kbh.

Den grundlæggende skildring af den konge- rigske folkeskoles hist. er Joakim Larsens tre bind: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536—1784, 1916, Bi- drag til den danske Folkeskoles Historie 1784— 1818, 1893, og Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818—1898, 1899, hvortil slutter sig hans Skolelovene af 1814. Aktmæssig fremstillet, 1914. På grundlag af disse arbejder har Joakim Larsen selv givet en kortfattet, populær frem- stilling i: Den danske Folkeskoles Historie, 1918. Mindre oversigter er givet af K. Ottosen i: Vor Folkeskoles Oprindelse og Udvikling, 6. udg., 1931, og af Hans Kyrre i Vor skole, 5. oplag, 1951. Af den omfattende litt. vedr. enkelte egne skolehist. kan nævnes Johs. G. Jessen: V. og O. Flakkebjerg Herreders Skolehistorie, 1938, Slagelse Herreds Skolehistorie 1721—1830, 1942, Alsted og Ringsted Herreders Skolehistorie indtil 1830, 1945, og Præsto Amls Skolehistorie indtil 1830, 1950, samt P. M. Rorsig: Skoler og Degne i Vendsyssel indtil 1814, I—, 1933—. Den københavnske folkeskoles hist. er skildret af Hans Kyrre og H. P. Langkilde i: Byens Skole, 1926. Oplysninger om de enkelte lærer- embeder findes i Skolekalender for Sjællands Stift. Samlet og udg. af C. L. Jepsen og L. J. Thastum, 1843, Efterretning om Skolelærer- embederne i Lolland-Falsters Stift. Samlet og udg. af J. J. Friis, 1847, Beskrivelse over Skole-

lærerembederne i Fyens Stift. Udg. af F. A. S. Hansen og J. Chr. Jørgensen, 1.-2. hefte, 1846— 51, J. Bering: Skolekalender eller Beretning om Skolelærerembedernes økonomiske Beskaffen- hed i Norrejylland, 1844, J. Bering: Beskrivelse over Landsbyskolens offentlige Lærerembeder, I—II, 1859, H. H. Mangor og Anders Petersen: Skolestatistik, 1877, 2. udg. ved Anders Petersen 1887 og 3. udg. ved samme 1897, Anders Peter- sen: Folkeskolen i Danmark, 1902, W. Th. Benthin og Carl Poulsen: Danmarks Folkeskole 1910, 1911, Danmarks Folkeskole 1924, 1925, og Danmarks Folkeskole 1933, 1933. Fra og med Berings Beskrivelse indeholder disse vær- ker også oplysninger om de ved skolerne ansatte lærere.

I *Sønderjylland* synes de første skoler på lan- det at være oprettet allerede i 1500-årene, og landsdelen må formodes at være blevet vel for- synet med skoler i løbet af 1600-årene, idet det ikke alene var regel, at degnene holdt skole i kirkebyerne (degne-, sogne- eller hovedskoler), men befolkningen også selv i vid udstrækning oprettede skoler rundt om i landsbyerne, de såkaldte biskoler (s. d.). En betydningsfuld indsats på skolevæsenets område blev også i Sønderjylland øvet i pietismens tid; en alm. skolelov, svarende til den kongerigske frdn. af 1739, udstedtes dog ikke her, men en holstensk skolefrdn. af $31/12$ 1747 blev i praksis anvendt som rettesnor. Iøvrigt tog myndighedernes be- stræbelser i 1700-årene navnlig sigte på at hæve biskolernes standard, der gennemgående var ringe, uden at der dog opnåedes større resultater. En ændring af hele landsbyskolens struktur gennemførtes i h. t. skoleregulativer for de en- kelte provstier 1798—1808, og alm. forskrifter vedr. skolevæsenets nyordning gaves i en alm. skolefrdn. for hertugdømmerne Slesvig og Hol- sten af $24/8$ 1814, der stillede væsentlig større krav end de kongerigske skolelove fra samme år. Gennemførelsen af skoleregulativernes og -lovens bestemmelser skete for landsbyskolens vedk. heller ikke i Sønderjylland uden vanske- ligheder, men de resultater, der opnåedes, var betydelig større end i kongeriget, og den sonder- jyske landsbyskole bevarede i 1800-årene det forspring for den kongerigske landsbyskole, som den hidtil havde haft. Skoleloven af 1814 var, bortset fra de ændringer m. h. t. undervisnings- sproget, der gennemførtes under fremmedherre- dommet, grundlaget for ordningen af landsby- skolens forhold indtil genforeningen 1920, da

det sønderjyske skolevæsen nyordnedes ved en særlig lovgivning.

For byernes vedkommende foreskriver den slesvig-holstenske kirkeordinans af 1542 ligesom den danske blot, at det er den lokale øvrigheds sag at sørge for undervisningen af de børn, der ikke lærer latin. Herudover findes der ingen alm. forskrifter vedr. folkeskolen i købstæderne for 1814. Allerede i 1500-årene synes der dog at have været kommunale ty. skoler (s. d.) i de fleste byer. Senere kom der private biskoler (s. d.) til, ligesom klip-skoler (s. d.) jævnligt forekommer i 1600- og 1700-årene. En helt ny ordning af købstædernes skolevæsen gennemførtes i h. t. lokale skoleregulativer 1795—1810, og alm. forskrifter vedr. de nyoprettede borgerskole-lers organisation og undervisning gaves i skolefrdn. af $\frac{4}{8}$ 1814. Yderligere forbedringer opnåedes bl. a. ved en række lokale skoleregulativer i 1820'erne og 1830'erne samt ved reformer i 1850'erne, men skoleloven af 1814 vedblev at være grundlaget for ordningen af købstædernes skolevæsen indtil genforeningen 1920. I Tørninglen har kongerigsk skolelovgivning været gældende til 1828, i de kongerigske enklaver og på Als til 1920.

Nogen samlet skildring af den sønderjyske folkeskoles hist. findes ikke. En oversigt over litt. vedr. de enkelte tidsafsnits og lokaliteters skolehist. findes i Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie, 1944, s. 82—86. De vigtigste skolelove er aftrykt og kommenteret i F. M. Rendtorff: Die schleswig-holsteinischen Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, 1. r. II, 1902). Statistiske oplysninger om skolevæsenet samt oplysninger om de enkelte lærerembeder findes i P. Paulsen: Versuch einer Schulstatistik des Herzogthums Schleswig, 1845, der også indeholder en kort oversigt over skolevæsenets hist. AA. BO.

skonnert. Skibstype med to elle tre master, der hver består af to dele og således ikke er fuldriggede. Typen kendes allerede i 1600- og 1700-årene, men har navnlig i 1800-årene vundet stor udbredelse, hvorunder dens skrogformer har undergået en stærk udvikling. Efter rigningen skelner man mellem *sletskonnertes* fore- and aft s.), *topsejlskonnertes* og *bramsejlskonnertes*. De forstnævnte forer foruden forsejlene kun gaffelsejl på begge master, mens de to sidstnævnte desuden har råsejl på fokke-

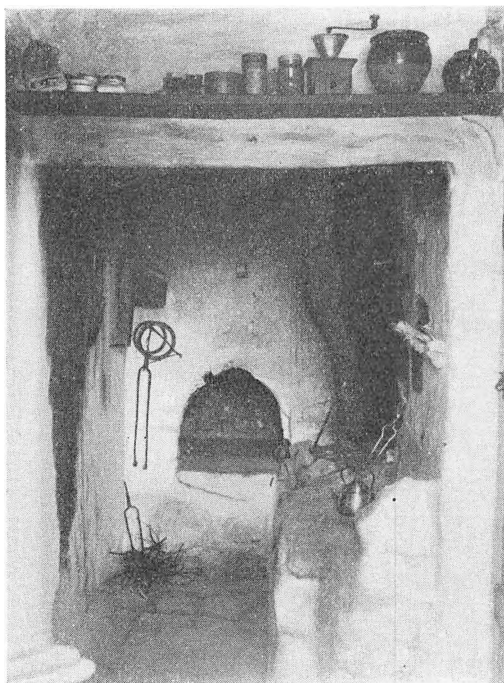
masten, topsejlskonnerten to, bramsejlskonnerten tre sådanne.

K. K.

skorsmand. Den, der førte bylagets boderegnsk. og opkrævede bøderne, se under talje.

C. R. H.

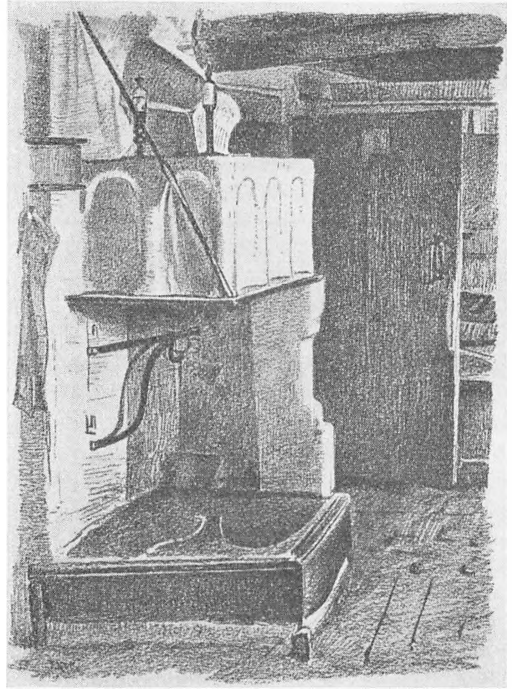
skorsten. I de da. *stuehuse* moder man to klart adskilte skorstenstyper, i det vestda. *kaminhus* til stue-køkken-brug en *kaminskorsten* og i det ostda.-nordjyske *ovnhus* med *forstuekokken* en type, man af praktiske grunde kan kalde *den sjællandske skorsten*. Den optræder i øvrigt, når bortses fra visse sønderjyske egne, som bryggersskorsten over hele landet, men har til gengæld som køkkenskorsten kun haft en begrænset udbredelse i det nordjyske ovnhus-område, hvor den sagtens kun har været mere alm. i den østlige del syd for Limfjorden, mens den blot delvis har gjort sig gældende i den mellemste og nordlige del og næppe har været at finde i vest. Her som ret alm. i den mellemste og nordlige del samt sporadisk i egne som Himmerland har stuehusene i vid udstrækning først fået skorsten i forrige århundrede (jvnfr. *lyre*), og under indflydelse fra det sydligere kaminhus blev det kaminskorstenen, der indfortes. Det er ikke uden grund, at den sjællandske skorsten i sit hjemland, Tyskland (jvnfr.

Sjællandsk køkkenskorsten.

frankisk hus), kaldes *die schwarze Küche* (i svensk betegnes den *kupolskorsten*); den danner med sin store vidde fornedet et veritabelt køkkenrum, hvor husmoderen står, når hun sysler ved arnen (s. d.), der kun indtager en lille del af pladsen langs den ene skorstensvæg. Anderledes er det i kaminskorstenen, der vel kan være af stor bredde, men sjældent har videre dybde; her udfylder den i gl. s. lave arne hele s.bunden, så husmoderen må stå foran s. ved sit arbejde. Mens den sjællandske skorsten kun er åben fortil, er kaminskorstenen ikke sjældent også åben til den ene side; over deres åbninger bæres væggen(e) af skorstenshammeren (s. d.), der ved den tosidig åbne kaminskorsten er støttet i det fri hjørne af en pille, i gl. tid af træ, undertiden smukt profileret. Regelfast er der i den sjællandske s. som også ofte i kaminskorstenen indsat en sodstang (s. d.) til kogekarrenes ophængning, men i kaminskorstenen har man dog hyppigt i stedet en vinde (s. d.). I det da. ovnhusområde trænger s. nok først ind på Sjælland; hvornår det er sket, vides ikke, lost formodet o. 1600; men først efter 1700 bliver den alm. her som på de øvrige øer og for Storebælt, i Nordjylland endnu senere (jvnfr. ovenfor). Om essen (s. d.), dens forløber, aldersmæssigt overgår den i videre grad, er også uvist, men knap sandsynligt. De sjællandske skorstene, der først efter 1700 alm. fortes igennem taget, i begyndelsen tilsyneladende ikke så sjældent på siden af dette, med en *skorstenspibe*, har været opsat på forsk. vis, af brædder, af et stolpeskelet

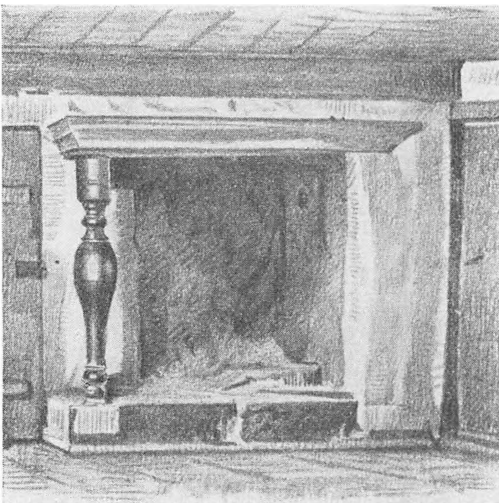

Østjysk rørkamin eller »lerovn« (efter Mejborg).

med lerklinet risletning imellem, at stampet ler, af rå lersten m. m., kun ikke brændte sten, der først i løbet af 1700-årene kom i brug til piberne. Om kaminskorstenen har været opført af ligeså varierende materialer, er et spørgsmål; foreløbig vides det kun, at den i ældre tid var af stampet ler eller rå sten. Oprindeligt var den heller ikke fort gennem taget; det sker antagelig først o. 1700. I øvrigt taber denne s.s. hist. sig på da. område endnu i mørket. Har den udviklet sig, som det f. eks. kendes fra Irland og Færøerne, hvor et rogaftæk af brædder o. l. ophænges over den til stuevæggen flyttede arne, eller har den som forløber haft en *esse*? Meget taler for det sidste: Forekomsten af de såkaldte *kølle-skorstene* (se *kølle*) på begge sider af Lillebælt og de i forbindelse hermed optrædende åbne *lerkakkelovne* (se *vindovn*), der også kendes fra hovedparten af det øvrige da. kaminhusområde, og som er kaminer med roraftræk, men uden dette esser af en form, der er velkendt fra norske *årestuer* og *sakserhuset* (se i øvrigt stuehus vedrørende skorstensplacering m. m.).

SV. J.

skorstensbrikke, se **skorstenshammer**.
skorstenshammer, sine steder også kaldt **an-**

Østjysk kaminskorsten i yderstue (efter Mejborg).

ker, ankertræ, hammer, hammerbjælke, pandetræ, skorstensbrikke. Det tommerstykke, der i en åben skorsten (s. d.) ligger over åbningen som bærer af skorstensvæggen(e) over denne.

sv. j.

skorstensstang, se sodstang.

skovalen eller *tommeralen* brugtes ifølge Arent Berntsen (II,543) til måling af tommer; den deltes i 2 fod = 6 palmer = 22 tommer. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 219).

s. aa.

skovfoged, skovrider kommer frem i 1500-årene, da det blev nødvendigt at værne om skovene og om vildtet. 1533 omtales sf. på Asnæs og i Gribskov; de skulle holde opsyn med skovene og vogte vildtet. I de følgende årtier ansættes en lang række sr. 1588 var der 30—40 sr. og dyrevogtere i kongeriget. Sf. blev udtaget blandt bønderne, sr. blandt kongens jagtpersonale eller blandt lavadelen. Sr.-bestallinger pålægger dem at ride rundt i skovene og værne vildtet mod krybskytter og skovene mod ulovlig hugst, desuden skulle de bekæmpe omstrefjende hunde, holde gederne borte fra skovene, og sørge for, at skovene var omgivet med forsvarlige hegn. Sr. stod under lensmændene, men jagtmestrene (s. d.) havde også et vist opsyn med dem. Efter enevældens indførelse stilledes sr. under overførsterne (s. d.). 1674 var der 40 kgl. sr. i kongeriget. Der blev udlagt særligt gods til dem. En sr.s samlede løn i rede penge og naturalier skulle udgøre 80 rdl., desuden blev de i 1688 skattefrie. Skovfrdn. pålægger dem at overvåge skovens tilstand, sørge for hugsten og salget af tommer og brænde, holde tilsyn med sl. og gribe ind mod alt lovstridigt m. h. t. skovene i deres distrikter. (Litt.: C. Weismann: Vildtets og Jagtens Historie i Danmark, 1931, s. 65 ff., 142 ff., 175 ff., 253 ff. Der findes en ret betydelig personalhist. litt. ang. forstembedsmænd: P. B. Grandjean: Kgl. danske Forstembedsmænd for 1660 og 1660—1790 i Tidsskrift for Skovvæsen XXIII, B., 1911 og XIX, B., 1907, C. G. de Roepdorff: Meddelelser om danske Forstkandidater 1798—1897, 2. udg. af Forsllig Stat, 1898, med tillæg i Tidsskrift for Skovvæsen, XVI, B, 1904, og XXVII, B, 1915).

g. o.

skovregnskaber. Oplysninger om indtægterne af såvel som udgifter vedr. de kgl. skove vil man i ældre tid kunne finde i henholdsvis lens- og amtsregnsk. (s. d.) Senere — fra 1700- og 1800-årene — findes særskilte regnsk. for de forsk. skovdistrikter o. l. Nævnes skal også

regnsk. for skovanlægene på de jyske heder, for planteskoler o. l. (Se Kr. Erslev: Rigsarkivet 1923, s. 104 f.).

H. H-T.

skovrulle. Fortegnelse over dem, der havde ret til at få træ fra et skovdistrikt.

C. R. H.

skovsvin eller *brændsvin* er en især i skovegne alm. landgildeydelse for svin, der havde gået på *olden*.

H. F.

skovvogn eller *tommervogn*, en vogn af træ, 14 alen lang, forekommer undertiden som landgildeydelse. S. brugtes til kørsel af træ fra skoven.

H. F.

skrå, se lavsvæsen.

skråbånd, sine steder bl. a. også kaldt *krogbånd*. Kort tommerstykke, der i siderne af et hus af bindingsværk er indsat mellem *bjælker* og *stolper* for at styrke forbindelsen mellem dem. I stuehuse er skråbåndene ofte smukt til-dannet med profilering. I fagsproget bruges ordet også om de længere stivere af samme slags i et højremshus (s. d.) (lokalt kaldt *bindingsbånd, skærebånd*) og om andre tilsvarende korte stivere, f. eks. i højrem- og sulehuse (s. d.) stiverne i husets længderetning henholdsvis mellem *benene*, *stolperne* og *tagremmen*, og mellem *sulerne* og *åsen*.

sv. j.

skrålægte, se stormlægte.

skråstiver, sine steder bl. a. også kaldt *pebling, ranke*. Tommerstykke i en væg af bindingsværk, forbindende *stolpe* og *fodrem* for at styrke forbindelsen mellem dem. Skråstiverne kan være *hele*, d.v.s. lange, udgående fra det overste af stolpen, eller *halve*, d.v.s. korte, udgående fra stolpen under *løshollet*, og de kan være lige eller buede. Også ved *sulerne* i et sulehus (s. d.) er der skråstivere.

sv. j.

skrammereret, af fransk *chamarrer*, at bræmme, at besætte dragten med *galoner* (s. d.), *kniplinger* o. l.

E. A.

skriftemål. Mens den kat. kirke opfatter s. som et sakramente, fastholder den lutherske kirke s. som en evangelisk skik, en forberedelse til nadveren med påfølgende tilsigelse af syndernes forladelse (absolution). Efter reform. indskærpede man, at s. skulle være privat, og at der skulle gives hver enkelt en privat absolution, men udviklingen førte snart med sig, at absolutionen blev holdt i alm. form til brug for flere (jvnfr. forsk. formularer for s.). En vigtig side af s. blev efterhånden provelsen af religionskundskaben (»den kristne bornelærdom«). Foruden det offentlige s. (som ofte foregår i et særligt rum, der med et fra kat. ritus lånt udtryk

kaldes s.stol) fastholdt den lutherske kirke retten for den enkelte til i en privat samtale med en præst at bekende særlige synder (lonligt s.). Præsten har absolut tavshedspligt (sigillum confessionis, skriftesegnl). B. K.

skriftlæsning, se gotisk skrift.

skrive- og regnemestre. En fra ty. overtaget betegnelse for lederne af kobstædernes da. og ty. skoler (s. d.); de kaldtes også *skrivemestre*, *regnemestre*, *da. (ty.) skolemestre*, (skoleholdere) eller *bogholdere*. En lavsordning for s. o. r. med læretid og svendeprove for fagets udøvere, således som den fandtes i Tyskland, kendes ikke i Danm. men mange s. o. r. var indkaldte tyskere, og såvel de som de indfødte s. o. r. havde i reglen solide kundskaber og stor færdighed i skrivning, regning, bogholderi og ty., oftest erhvervet ved mange års arbejde som hjælpelærere i større da. eller ty. skoler. I h. t. fattigfrdn. af $\frac{24}{100}$ 1708 skulle til lærere i byerne tages fattige studenter. S. o. r. ansattes af magistraten og havde priv. på skolehold eller i hvert fald eneret på undervisning i skrivning og regning. I kongeriget var deres skoler private foretagender, i Sønderjylland derimod kommunale institutioner, men s. o. r.s væsentligste og ofte eneste indtægtskilde var i alle tilfælde de skolepenge, som eleverne betalte. I Sønderjylland var s. o. r. i reglen tillige degne, og i kongeriget ofte klokkere eller bedemænd, idet latinskolernes lærere her besørgede degnetjenesten. I de større da. og ty. skoler havde s. o. r. oftest en eller flere medhjælpere, som de selv lønnede, og som kaldtes *substituter*, *adjutanter*, *horere*, *undermestre* eller *drenge*. A. A. BO.

skrive- og regneskoler, se danske skoler.

skriveredskaber. De forsk. skrivematerialer, man i tidens løb har benyttet til at skrive på, har krævet forsk. skriveredskaber. Mens kineserne malede deres skrifttegn med pensel, indtrykkes kileskriften i det våde ler med en trægriffel, hvorved de kileformede tegn fremkom. Romerne brugte til deres vokstavler en griffel af elfenben eller bronze (*stylus*). Allerede i den klassiske oldtid brugte man *pen* (lat. penna, egl. fuglefjer). Fjerpenen afløstes først ca. 1840 af stålpenen, som atter i dette århundrede i stor udstrækning er blevet fortrængt af tyldepennen og i den allernyeste tid af kuglepennen. (Litt.: Nordisk Kultur, XXVIII, Palæograf, 1943). E. K.

skrupler, se linier.

skuddet mål er rigeligt mål, især af korn og

mel, når kornet er rystet sammen i skæppen, så det fylder mindre, og skæppen derfor kan rumme mere. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 210 f.). S. AA.

skudehandel. Ved s. forstås en ret udstrakt handel, som tidligere dreves mellem Vendsyskels vestkyst og Thys nordkyst på den ene side og Sydnorge på den anden. Den besørgedes af små skibe, de såkaldte *sandskuder*, der kunne trækkes op på den havnelose kyst. S. omfattede eksport af da. landbrugsprodukter og import af tommer, tjære, jern og jernvarer, f. eks. kakkelvogne. S. kendes i hvert fald fra slutningen af 1500-årene og var da særlig alm. i Thy, senere var dens hjemsted især Kjøl, Lønstrup, Løkken, Blokhush, Klitmøller og Hanstholm. Storhedstiden faldt 1815—57. Næringsfrihed og moderne trafikmidler gav s. dødsstodet. Den ældre s. er behandlet af Johan Hvidtfeldt i Jy. Saml. 5. r., II, 1935, s. 29—79. Iøvrigt er det først og fremmest C. Klitgaard, der har skrevet om s., bl. a. i Jy. Saml., 3. r., I, 1896—98, s. 209—48, og 5. r., I, 1932—34, s. 383—92. Om s.s indflydelse på befolkningsforhold se Klitgaard i Hist. T., 10. r., V, 1941, s. 625—57. Fra norsk side er s. behandlet af Niels P. Vigeland: Danmarksfarten fra Sorlandet, 1939. J. V.

skudsmål. Var et vidnesbyrd, som en mand kunne få udstedt om et eller andet personligt forhold, ofte om sin adfærd i almindelighed. S. blev tit udstedt på tinge om en mand, der skulle rejse til en fremmed egn, eller om en fogeds forhold til bønderne. 1682 påbødes, at tjenestefolk skulle have s. af deres sognepræst, når de rejste til et andet sogn. Denne s.ordning skærpedes gennem en række frdn. 1701, 1719 og 1775. 1832 forordnedes, at tjenestefolkene skulle have s.bøger, hvori husbonden skulle give vidnesbyrd om deres tjeneste. (Litt.: H. H. Fussing: Herremand og Fæstebonde, 1942, s. 366 ff.). G. O.

skullegård. Fiskeredskab, der her i landet kun anvendes i Vadehavet. Det består af et par ~~arme~~ af ris, mest gran, sat i V-form med åbningen ind mod land. I spidsen af V-øt er anbragt en garnruse, hvor fiskene, der følger det faldende vand, opsamles. Lignende redskabstorm i brug i vadehavet i hele Vesteuropa. (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 14, og Dansk Saltvandsfiskeri, 1935, s. 74). H. R.

skunk, se ovsbord og hanebjælke.

skure i fald, domme forfalden til kronen, konfiskere som følge af, at ledingskatten — i

Norrejyland siden 1526 også andre skatter af fast ejendom — ikke er betalt. Konfiskationen foretoges ved de såkaldte *skursnævninger*, der oprindeligt kun skulle sværge i stridigheder mellem styresmanden og ledingsbønderne angående den personlige ledingspligt. De forekom helt op i 1600-årene.

S. I.

skvatmøller. Den ældste form for vandmøller, opfundet o. 100 f. Kr. De blev drevet ved et lille horizontalt hjul med skråtstillede skovle, hvorpå vandet faldt ned. Hjulaksen sad direkte fast i den overste møllestén, løberen. Kraften var kun ringe, og kværnene derfor små. Jvnfr. møller. (Litt.: A. Steensberg: *Naturens Verden*, 1940, og S. Bocher: *Vandkraftens udnyttelse*, 1942, s. 9 ff. og 80 ff.).

S. T. B.

skybræt, se sufjæl og vandbræt.

skydegarn. Poseformet garn, der anvendes ved fangst af laks i åer, først og fremmest i Jylland. Garnet, der er forsynet med flåd og synk, skydes med en lang stang ud i åen vinkelret på bredden og fastgøres her med en træpløk. Garnet fastholdes til åbunden ved en ekstra stor sten. Strømmen poser garnet ud, så at den vandrende laks hildes deri. S. spillede tidligere en stor rolle i visse vestjyske åer.

H. R.

skyfjæl, se vandbræt.

skyld- og panteprotokoller var i Sønderjylland navnet på de prot., der indeholdt en oversigt over den enkelte mands gæld (personalfolier) eller den gæld, der var lyst på en bestemt ejendom (realfolier). De blev indført i en række amter og byer i 1600-årene, i Flensborg a. således ²⁹/₈ 1649. De ældre s. o. p. var dog ret uensartede og indeholdt undertiden, bl. a. i Haderslev a., afskrifter af selve det gældsstiftende dokument. Først ved konstitutionen af ¹⁰/₈ 1734 blev der indført et ensartet pantebogsvæsen i hele hertugdømmet. S. o. p. blev indrettet således, at hver debitor fik sit »folium«, indeholdende en kort ekstrakt af alle obligationer, skøder o. l., der medførte en heftelse på hans ejendom, mens en fuldstændig afskrift af brevene blev indført i bibøgerne (s. d.), hvortil der henvistes fra hovedbogen. S. o. p. var oprindeligt personalfolier, men blev i virkeligheden hurtigt realfolier. Først ved frdn. af ¹⁰/₂ 1813 blev det påbudt, at enhver ejendom skulle have sit folium i s. o. p. Ved lov af ²⁷/₅ 1873 blev det ty. grundbogssystem indført i Sønderjylland, og i løbet af 1880'erne blev s. o. p. afløst af grundbøgerne. (Litt.: L. M. B. Aubert: *Grundbøgernes* (Skjøde og Pante-

protokollernes) Historie i Norge, Danmark og Tildels Tyskland, 1892, Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: *Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele*, 1944, s. 46—48).

J. H.

skyldtaksation. Allerede kort efter 1161 begynder man på Sjælland at angive jordværdi i mark skyldjord, *marcæ terræ in censu*. Man lagde herved jordens årlige afkastning, landgilden, til grund, i stedet for, som ved guld-vurdering (s. d.), jordens kapitalværdi. Efter begge systemer var grundlaget udsædsarealet i mark, øre og örtug korn, og da landgilden i 1200-årene var lig med den fulde udsæd, blev 1 mark land og 1 mark skyldjord oprindeligt det samme areal, 48 td. land, hvilket det endnu var på Falster, hvorimod på Sjælland 1 mark skyldjord, ligesom bolet, voksede til 2 mark sædeland eller 96 td. land. Til forskel herfra kaldes 1 mark sædeland på Sjælland *marca terræ in semine*, og svarede til 1 plovs jord, 48 td. land. (Litt.: C. Paludan-Müller, i *Vid. Selsk. Skr.*, 5. r., IV, 1871, s. 229 ff., Johs. Steenstrup: *Studier over Kong Valdemars Jordebog*, 1874, s. 53 ff., Kr. Erslev: *Valdemarernes Storhedstid*, 1898, s. 3 ff., P. Lauridsen i *Aarb. n. O.*, 1903, s. 1—61, K. Rhamm: *Die Grosshufen der Nordgermanen*, 1905, s. 309 ff., E. Arup, *Leding og Ledingsskat* i *Hist. T.*, 8. r., V, 1914, s. 141 ff., Poul Nørlund i *Hist. T.*, 9. r., VI, 1928, s. 54—95, Svend Aakjær, i *Nord. Kult.*, XXX, 1936, s. 229 ff., *Kong Valdemars Jordebog*, I, 1926—45, s. 84 ff., *Plov og Havne*, i *Med Lov skal Land bygges*, 1941, s. 251 ff., Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Rethshistorie*, 1940, s. 258, 333, Kjell Runquist: *Rymdmått, vikter og kronoværdingsvården* i *Kung Valdemars Jordebok* i *Hal-land Hembygdsförbunds Skriftserie*, III, 1950, s. 26 ff., 37 ff.).

S. AA.

skyne. På Lolland-Falster betegnelse for et halvtægshus eller et skur. Ofte har skuret været dannet af et stolpebåret *stænge*, en bød (s. d.), og har tit ligesom denne fungeret som stakunderlag. Jvnfr. udskud.

S. V. J.

skyrebøder. Den, der førte bylagets bode-regnsk. og indkrævede bøderne, se talje.

C. R. H.

skæftemager (bosseskæfter), en håndværker, der laver skæfter til geværer og pistoler. Indtil o. 1600 kaldes han undertiden *lademager* (s. d.). Mens skæftearbejde i provinsen enten udførtes af bøsse-magerne selv eller (hyppigere) af alm. snedkere, fandtes i de største byer særlige s., der dog som regel var medlemmer af snedker-

lavet. Med bossemageriets stærke tilbagegang o. 1700 uddør skæftemageriet også næsten helt.

A. H.

skæg. ¹⁾ Hvid lærredsstrimmel, ofte kantet med knipling, anbragt langs kanten af huen henover nakken fra øre til øre. Jysk almuekvindedragt. Se også vinger og storrer. ²⁾ Shag, groft, langhåret uldflojl.

E. A.

skægbræt, se suffjæl.

skælde. Træpind af ovalt eller rundt tværsnit, hvorover fiskenettens masker bindes. S.s. varierende størrelse giver de forsk. fiskeredskabers maskestørrelse. Autoriserede s., ofte lavet i messing, indfortes tidligt for at forhindre misbrug af for små masker. Efter D. L. 5-10-45 skulle sådanne autoriserede s. hænge på alle rådhus ved Limfjorden.

H. R.

skæmteviser, se folkeviser.

skæpper. Kornskæppen varierede i landets forsk. egne. Sjællandsskp. = 1/6 tonde = 23,184 l, Åboskp. = 1/8 tonde = 17,388 l, blev efter ³⁰/₈ 1687 ophøjet til landsgyldig s. Tolfmandsskp. = 1/12 td. = 11,592 l, tindelskp. = 1/10 td. = 13,91 l, tyboskp. = 1/18 td. = 7,728 l, morsingboskp. = 1/20 td. = 6,96 l, Viborg-skp. (se setting) = 2/15 td. = 18,55 l, Ålborg-skp. = 1/7 td. = 19,872 l, Haderslevskp. var 1/8 Haderslev td. = 16,25 l. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 200—215, Kjell Runquist: Rymdmått, vikter och kronvärd-eringsvärden i Kung Valdemars Jordebok i Hallands Hembygdsförbunds Skriftserie, III, 1950).

S. AA.

skærdug. Fint, gennemsigtigt, oftest hvidt horeller bomuldsstof. Kendt fra 1500-årene.

E. A.

skærebånd. *Skråbånd*, der går fra de indre stolper til bjælkerne i et højremshus (s. d.).

sv. J.

skærekiste (hakkelsekiste). Den ca. 1½ m lange, lågfri kiste er lavet af 3 brædder og hviler på 4 ben. Mundingen beslæt med en vinkelbojet jernskinne. Knivens form er som et svagt krummet leblad; i øverste ende et håndtag, mens nederste ende ved en bolt er fæstnet til et bevægeligt træstykke, fastgjort i højre forben. Strået blev oprindelig ført frem i kisten med venstre hånd, men blev senere som ved den *mecklenborgske hakkelsekiste* ført frem af en særlig påmonteret anordning. På s. skar man med håndkraft al hakkelse til hestene; den havde sin plads i *skæreloen*; afløstes henimod slutningen af 1800-årene af *hakkelsemaskinen*.

P. H. K.

skærv, ty. scherf = ½ penning, jvnfr. Luthers

bibelovertættelse: *scherflein* om den mindste mont.

G. G.

skætte, se hortilberedning.

skøde. Dokument, hvorved ejendomsretten til en fast ejendom overdrages. På landskabslovene foregik en ejendomsoverdragelse ved, at afhænderen kastede en jordklump fra ejendommen i erhververens kappeskode (heraf navnet s.), og lignende symbolske overdragelsesformer forekommer helt ned til D. L.s tid. Adelen havde dog siden Christian III.s tid ret til at skøde ved brev og segl. D. L. foreskrev, at skodninger skulle foregå til tinge; men efterhånden blev det alm. at nøjes med at oprette et dokument om ejendomsoverdragelsen og at lade dette tinglæse. Efter tinglysingsloven kan et s. være enten ubetinget eller betinget af købesummens betaling eller af andre forhold. (Litt.: C. Kjer: Om Overdragelse af Ejendomsret over faste Ejendomme for Tiden indtil Chr. V.s Lov, 1889).

S. I.

skode- og pantebøger. Skoder og pantebreve blev, da brugen af tingbøger (s. d.) var påbudt 1551, i reglen indført i disse. I nogle jurisdiktioner fik man dog snart særlige s. o. p., således Helsingør 1583—86 og Køge fra 1587. Ved frdn. af ²³/₄ 1632 blev det påbudt at føre p. ved herreds- og landsting. Sjællands landstings p. begynder samme år. Mange steder blev de dog ikke indført. Købstadfrdn. af ²⁸/₁ 1682 påbyder, at der i alle købstæder såvelsom på landet skulle føres rigtig rådstue-, ting-, pante- og skiftebøger, der skulle påtegnes, nummereres, igennemdrages og forsegles af stiftsbefalingsmændene. D. L. af 1683 gentager påbudet. S. o. p. blev dog kun indført ved enkelte hrds- og birkeretter, hvor der fandtes særlige ejendomsforhold, som ved Kbh.s rytterdistrikt birk (1694) og Samsø birk, (1694), da tinglysningen for landejendomme iøvrigt foregik på landstingene. Adskillige købstæder fik heller ikke s. o. p., for brugen af dem blev indskærpet ved frdn. af ⁷/₂ 1738. Denne frdn. stillede krav om mere effektiv kontrol med deres brug og tillige om, at der fremtidig skulle føres alfabetiske registre over kreditors og debitors navne; ved landstingene skulle der desuden føres registre over hovedgårde, så det straks kunne ses, om en gård var behæftet eller pantsat. Det sidste var en art tilføje til *realregistre*. Egl. realregistre blev indført for Kbh.s vedk. ved reskr. af ²⁷/₇ 1759. Hvert af stadens 12 kvarterer fik et register, og hver ejendom et blad i registret, hvor alle skoder og

behæftelser blev indført. Nogle købstæder indførte også efterhånden realregistre, men på landet lod det sig ikke gøre, da gårdene ikke havde faste matrikelnumre. Ved landstingenes ophævelse 1805 blev alle tinglysninger henlagt til underretterne. Da den ny matrikel var indført 1844, kunne man ved frdn. af $\frac{28}{3}$ 1845 påbyde indførsel af realregistre, såvel i by- som i landjurisdiktioner. Hver ejendom fik nu et blad i registret, der oplyste ejendommens størrelse, adkomsterne til den og alle behæftelser og servitutter, som hvilede på den. 1926 indførtes et nyt s. o. p. system, med et realregister, benævnt *tingbogen*. Skoderne og pantebrevene afskrives ikke mere i særlige prot., men genparten af de tinglyste dokumenter henlægges i særlige aktskabe som bilag til tingbogen. Tre år efter at skoderne er blevet udtaget af »aktskabet«, altså blevet ugyldige på grund af udstedelse af nyt skode, skal de aflyste genparten indsendes til LA., mens de aflyste pantebrevne tilintetgøres. (Litt.: H. Hjelholt: Købstædernes Skode- og Panteprotokoller i Fort. og Nut., VI, 1926—27, s. 32 ff., F. Winding Kruse: Tinglysning samt nogle Spørgsmål i vor Realkredit, 1923). G. O.

skovlingsbrev af skovle: prigsive, betegnede i 1500-årene et af kongen udstedt brev, der gav modtageren ret til ansvarsfrit at dræbe den person, over hvem brevet var erhvervet, og som var erklæret fredløs ved dom. Forekomsten af s. forudsatte, at den ældre opfattelse, hvorefter den fredløse frit kunne dræbes af enhver, nu var opgivet. På Christian IV.s tid anvendtes s. som betegnelse for en ordre til alle og enhver om at være en kreditor behjælpelig med at få fat på sin skyldner, over hvem han havde erhvervet dom. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 326). s. i.

slagbænke, se bænke.

slagteskik. Slagtning af koer og svin blev vistnok de fleste steder udført af mænd, der blev lejet til det, derimod var det i ældre tid kvindearbejde at slagte kalve, får og fjerkræ. Nogle stak kreaturerne, både koer, svin og får, i nakken; men det alm. var vist, at man skar halsen over på dyret og lod det forbløde, hvad der naturligvis var en langsom død. Det var en alm. regel, at man ikke måtte ynke dyret, der blev slagtet, da det så ville tage endnu længere tid, inden det døde, og der var anden overtro knyttet til slagtningen. Frugtsommelige kvinder måtte passe på, at der ikke stænkede blod på hende; gjorde der det, ville barnet få et *moder-*

mærke, og hun måtte ikke stå på det sted, hvor det doende dyr bævrede, thi da ville barnet få *ligfald*. Man lod en lille skindlap sidde på fårets bryst til sidst, når man flæede dyret. Dette stykke, der i Jylland kaldtes *æ dowlap*, smed man mod en væg eller dor, når man havde revet det af, og så sagde man: Er det en dreng, så stat! Er det en pige, så drat! og derved tog man varsel, om konen eller en anden bestemt kvinde ville få en dreng eller en pige. Nogle brugte i stedet den brusklap, der sidder yderst på brystbenet. Når man slagtede svin, så man efter, om der var *en grav*, d. v. s. en fure, i milten; var der det, ville der dø en i hjemmet. Det halsstykke, hvor svinet eller fåret blev stukket, kaldtes *banestykket*, og det måtte karlene ikke få, thi så blev de voldsomme, derimod måtte kvindfolkene godt spise dette stykke. I Vestjylland hed det, at den pige, der kunne sluge *brudebenet*, et ben, der sidder på fåre- og kalveskanker, er giftfærdig. H. P. II.

slange, en i 1500- og 1600-årene ofte brugt betegnelse for forholdsvis lange kanoner. Efter kalibret tales om halve, trekvarte og hele s.

A. H.

slant, svensk betegnelse for 1 ore solvmønt udmøntet i kobber 1664—1799. G. G.

Slavekassen oprettedes 1715 til loskøbelse af i Algier eller andre steder i Tyrkiet fangne kgl. undersåtter (slaver). Kassens midler kom fra lastepenge fra alle i Danm. og Norge befragtede skibe, fra kollektpenge og fra hyrepenge, betalt af sofolkene til tolderne. Dens ældste arkivalier er gæde til grunde. Fra 1744—96 findes i RA. regnskaber, aflagt ved oldermanden for Kbh.s skipperlav for de af ham oppebårne laste- og hyrepenge, hvilke regnsk. giver gode bidrag til sofartens hist. De er fra 1761 forsynede med registre over skippernes navne. Endvidere findes i Rtk. forsk. arkivalier vedr. S., bl. a. regnsk. 1747—57 over indtægt og udgift, hvor man finder oplysninger om loskøbte slaver. Arkivalier fra Slavekassen findes i LA. for Sjælland m. m. (Litt.: J. O. Bro-Jørgensen: Forsikringsvæsenets historie i Danmark, 1935, s. 159 ff.). H. H-T.

slegfred. Frille eller frillebarn.

slesvig-holstenske Regering, Den. I 1834 blev der i hertugdømmerne gennemført en adskillelse mellem den dommende og udøvende magt, idet der ved frdn. af $\frac{15}{3}$ blev oprettet en Over appellationsret i Kiel (s. d.) og en s.-h. R. på Got- torp. Regeringen var sammensat af en præsident, 8 regeringsråder og 2 assessorer og havde

tilsyn med hertugdømmernes indre forvaltning, forsåvidt sagerne ikke hørte under Rtk. eller militæret, og den overtog således en del af Overrettens (s. d.) beføjelser. S.-h. R. blev ophævet ²⁰/₇ 1850.

Storstedelen af arkivet findes i »Landesarchiv« i Slesvig, mens en mindre del opbevares i RA. Fortegnelse herover i Johanne Skovgård: Tyske Kancelli, I, 1946, s. 147—162; smst. s. 102—103 oplysninger om arkivets hist. J. H.

Slesvigsk Ministerium, se Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.

-slet i landsbynavne kan måske i nogle tilf. høre til tillægsordet *slet*, »jævn«, og betyde »jævnt terræn«, men synes oftest at være identisk med *-slet* i ordet *høslæt* og betyde »fældet skov«. En sideform er *-slette* der kan sammenstilles med det norske intetkønsord *slætte*, »afslået engstykke«, her anvendt om fældet skov. (Litt.: Nord. Kult., V, 1939, s. 110, Danmarks Stednavne, III, 1944, indledningen).

A. B.

sletdaler = 4 mark, svarende til den kurs, daleren havde haft siden syvårskrigen, se *daler*.

G. G.

slepund kaldtes det alm. danske pund, skålpund i modsætning til bismerpund og lispund; det københavnske skålpund på 496 g blev ³⁰/₈ 1687 ophøjet til *slepund* = 1/16 lispund. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 183, 186). S. AA.

slotslov, af mnt. slotlove, betyder dels en borg med tilhørende område, dels rådighed over en sådan borg. For at sikre arvefølgen prøvede kongerne i senmiddelalderen at få gennemført, at lensmændene skulle love, at de i tilf. af kongens død ville være tro mod hans son eller en anden af ham udvalgt efterfølger. På denne måde kunne tronarvingen straks overtage de militært vigtige borge, og rigsrådets valgret blev derigennem ret illusorisk. I kong Hans' håndfæstning blev det derfor bestemt, at slotslovene, som det hed, ved kongens død skulle holdes til rigsrådernes hånd, og hvis en s. blev overdraget på andre vilkår, skulle overdragelsen være ugyldig. Det lykkedes dog ikke at få bestemmelserne overholdt. (Litt.: William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 208—210).

J. H.

slup. Mindre sejlfartøj med en mast med stang, der bærer klyver, stagejyl, storsejl og gaffeltopsejl. Skroget var af middelskarp form. S. var spejlbygget, havde intet eller ringe spring, og forstævnen var temmelig stejl eller kun svagt

udfaldende. S. bruges også som betegnelse for et krigsskibs fartojer af mellemstørrelse. K. K.

slyde, sonderjysk-fynsk navn på stænge (s. d.). I Sønderjylland og en stor del af det sydlige Nørrejylland bruges ordet også som betegnelse for de stænger, *rafter*, stænget dannes af.

SV. J.

slægtebøger, adelige. S. er betegnelsen på en række håndskrifter, anlagt fra ca. 1550 til ca. 1660, hyppigt af adelige fruer eller frøkener, indeholdende genealogiske oplysninger, slægstradition og våbentegninger for adelige slægter. Af håndskrifterne kan udskilles nogle få oprindelige, om hvilke de øvrige grupperer sig som afskrifter og bearbejdelser. Af særligt bekendte arbejder af denne art må nævnes *Sophie Brahes* slægtebog, der især hviler på mundtlig tradition, *Sophie Belows*, som har benyttet ligsten og dokumenter som kilder, ligesom *Anne Krabbes*, endvidere *Lisbet* og *Beate Huilfeldt* og *Lisbet Bryske*. Den sidste har også efterladt en våbenbog, ligesom *Jytte Gyldenstjerne* (formentlig anlagt af *Karen Rud*) og *Niels Krag*, der som overstesekretær kunne benytte officielle kilder. (Litt.: Albert Fabritius og Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning, 1943, s. 16—18 og den der anførte litt.).

A. F.

slægts historie. *Slægtsforskningen* eller *genealogien* er en hist. disciplin, hvis formål er videnskabeligt at udforske det enkelte menneskes på afstamningen beroende personlige, legemlige og sjælelige forhold samt samfundsmæssige stilling og livsskæbne. Den genealogiske forskning fremlægger sine arbejdsresultater i to grundfremstillingsformer anetavlen og stamtavlen (s. d.), der behandler et bestemt menneskes (probandens, s. d.) slægtskabsforhold ud fra de diametralt modsatte synspunkter som avlet og avlende. — Denne videnskabelige placering har s. først opnået i nyeste tid, og endnu drives slægts hist. studier fortrinsvis af private grunde, ikke med videnskabeligt formål, og i stor udstrækning af amatørforskere. Den genealogiske forskning i Danm. begynder i slutningen af 1500-årene og satte navnlig i det flg. århundrede en rig frugt i slægtebøgerne (s. d.) og ligprædikerne (s. d.). Med publiceringen af genealogiske arbejder varede det endnu længe, først i sidste halvdel af 1700-årene med Tycho de Hofman og Christopher Giessing (Jubellærerne) offentliggøres stamtavler i større udstrækning. Af betydningsfulde samlinger må nævnes J. C. L. Lengnicks stamtavler: Genealogier over

adelige og borgerlige familier, 1839 ff. (hans korrespondance i Kgl. Bibl.), Danmarks Adels Aarbog (årligt siden 1884 med stamtavler af A. Thiset, Louis Bobé, Albert Fabritius m. fl.), Patriciske Slægter, I—V, 1891—1930 (ved Sofus Elvius, H. R. Hiort-Lorenzen, Th. Hauch-Fausbøll og S. Nygård), Th. Hauch-Fausbøll: Slægthaandbogen, 1900—14, og af enkelte arbejder af særlig omfattende karakter: J. Vahl: Slægtebog over Afkommet efter Christiern Nielsen, 1879—97, og Jul. Bidstrups to stamtavler over slægterne Koefoed. Af særlig sonderjysk interesse er O. H. Møllers samlinger (s. d.). — Den genealogiske forskning er især siden stiftelsen af *Samfundet for dansk(-norsk) Genealogi og Personhistorie* i 1879 ledet ind i videnskabeligt forsvarlige baner. Samfundet udgiver *Personhistorisk Tidsskrift*. I de sidste menneskealdrer er den genealogiske litt. vokset kraftigt, især for stamtavlernes vedk., men også anetavlerne er dyrket, særlig af Th. Hauch-Fausbøll, P. B. Grandjean og Paul Hennings. (Litt.: Albert Fabritius og Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning, 1943; Albert Fabritius: Dansk Genealogi og Personhistorie i nyere Tid, i *Ætt og By*, Oslo, 1944, Johan Hvidtfeldt: Slægtshistoriske studier i Sønderjylland, 1948).

A. F.

slægtsnavne. Betegnelsen for arvelige kendingsnavne (se navneskik); der må skelnes mellem egl. slægtsnavne, der har karakteriserende form, er sted- eller professionsnavne med da. eller fremmed sprogtone, og uegl. slægtsnavne, nemlig patronymer, som har mistet den oprindelige karakter af fadersnavn. S. er normalt fælles for agnatiske efterkommere af navnets første bærer, men eksempler haves dog på, at også familier med et s. helt eller delvis kan antage et andet. Ved frdn. af $\frac{30}{5}$ 1828 blev det påbudt, at born ved dåben skulle tillægges et familienavn, og ved ministeriel bekendtgørelse af $\frac{6}{8}$ 1856 blev det således tillagt navn fastslået som fast s. Navneloven af $\frac{22}{4}$ 1904 åbnede adgang til beskyttelse af slægtsnavne og til navneforandring (s. d.).

A. F.

sløjegarn. Rektangulært net ca. 50—70 favne langt med ret vide masker. Bruges på Bornholm til fangst af orreder. Garnet anbringes lodret i vandet parallelt med kysten, hvorefter fisken skræmmes i garnet ved at man plasker med en åre i vandet mellem garnet og kysten. H. R.

småbeder. Visse små landgildeydelse, især får, lam, geder, gæs, høns og æg. S. ydedes

normalt $\frac{10}{11}$. Fra slutningen af 1500-årene aflostes s. oftest med penge. Sml. bøde, teje.

H. F.

småredsler eller *småbede* (i Skåne *teje*) var ydelser (se redsler) af småkreaturer, fjerkræ, æg o. l. af mindre værdi, som udgjorde et tillæg til landgilden. Især bestod s. i lam, gæs, høns og æg, (se: Jac. Mandix: Dansk Landvæsensret, II, 1813, s. 45, 47 f., P. Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 470). Ligeledes bruges ordet s. om midsommerstiende eller St. Hans rente, som regel ost, der ydedes til præsten, og om æg, kage, brød, mælk o. l., der ydedes til præst og degn ved højtiderne; jvnfr. nænnest. (Litt.: Jac. Mandix: Dansk Landvæsensret, I, 1813, s. 451).

S. AA.

småredselstiende. Det var ikke blot af korn og kvæg, der skulle betales tiende. Denne måtte også udredes af de såkaldte småredsler, småkreaturer og fjerkræ. Frdn. af $\frac{8}{1}$ 1810 bestemte, at den herefter ikke måtte oppebæres in natura, men at der i stedet skulle betales 3 sk. pr. td. htk. Ved plakat af $\frac{17}{6}$ 1812 blev dette ændret til, at der skulle ydes $\frac{1}{16}$ skp. byg af hver td. htk., dog ikke in natura, men omregnet til penge efter hvert års kapitelstakst.

J. II.

småsinde. Tjener eller page. S. forekommer også i sammensætningen *hofsinde*, en hofembudsmand.

J. H.

smakke. Skibstype med flad bund og fyldig form både for og agter og med sværd på siden. Var rigget omtrent som kuffen, d.v.s. med stormast samt mesanmast, der dog var anbragt helt agterude på en særlig, dertil bestemt hækbjælke. Under denne bjælke fandtes en lille åbning, hvorigennem rorpinden førtes. Forsejlene var stagfok, klyver og undertiden en jager. Stormasten førte gaffelsejl og topsejl, undertiden også et bramsejl. Benyttedes jævnlig til færgetransport, hvorved opstår begrebet *færgesmakke*, der ikke netop behøver være indrettet som foran omtalt.

K. K.

smede var i den ældre middelalder betegnelsen for metalarbejderen og i det hele taget den kunstfærdige håndværker. Det er det ældst overlevende håndværkernavn, der allerede findes på runestenene. Ved lavenes fremkomst omfattede s.lavene ofte flere fag, i Odense 1496 f. eks. grovsmede, kleinsmede, kedelsmede, grydestobere, plattenslagere, remsnidere (s. d.), sværdfe gere (s. d.), sadelmagere og kandestobere. Også senere finder man de ovennævnte læderarbejdere i nær tilknytning til s. I tidens

løb udskiller de forsk. fag sig af s.s. lav, men det var næsten kun i Kbh., at de havde så mange udovere, at de kunne danne lav. Derimod vedblev grovsmede og kleinsmede at være forenet i samme lav, uagtet disse to grene af faget lå i en evig strid om, hvilket arbejde enhver af dem havde eneret på. Kobbersmedene fik deres eget lav i Kbh. 1741, nagelsmedene, nålemagerne og urmagerne smst. 1755. I de små byer og ude på landet vedblev s. langt ned i tiden at beskæftige sig med alle slags arbejder.

Fra slutningen af middelalderen er bevaret en række inventarier fra s., der viser det tekniske udstyr, f. eks. Solte (O. Flakkebjerg hrd.) 1486 (Da. Mag., 4. r., II, 1873, s. 3), Ågård i Thy 1495 (Da. Mag., 3. r., III, 1851, s. 285). Fundene af s. værktøj rækker tilbage til mosefundene fra germansk jernalder. Fra vikingetiden kendes bl. a. et norrejysk fund (Ann. n. o., 1858, s. 191 ff.), en middelalderl. s. er afbildet på Vinderslevkors (Aarb. n. O., 1888, s. 94 ff.). S.s. folklore er behandlet af C. Nyrop i Dania, IX, 1902, s. 186 ff. Om Kbh.s s. se R. Berg: Smedelaug i København 1512—1912, 1912.

H. Sø.

smig. Skrånside, f. eks. i muråbninger, anvendes hyppigt ved omtale af rom. vinduer. Et enkeltsmiget vindue ser i vandret snit ud som en tragt, et dobbeltsmiget som et timeglas. AA. R.

smugleri kendes tilbage til middelalderen. Objekter, fronter og omfang veksler gennem århundrederne. Indtil vor tid har hovedområdet været Kongeåen. Øksneudsmuglingen tog et stærkt opsving, da udførselstolden 1542 var blevet tidoblet. Først ved kvægtoldens endelige bortfald 1827 ophørte dette s. Men s. af indførselsvarer fortsatte, til toldgrænsen ved Kongeåen ophævedes 1851. Et højdepunkt nåede s. i sidste halvdel af 1700-årene under højmerkantilismen. Det antages alm., at s. for adskillige, navnlig tekstilvarers, vedk. oversteg den legale indførsel. Hovedobjekterne var tekstilvarer, kaffe og tobak (indtil toldloven af 1838), sukker (indtil handelens frigivelse 1833) og endelig brændevin, med hvilket ulovlig handel har fortsat til de seneste tider. Nogen samlet fremstilling af s.s. historie findes ikke. For 1700-årene henvises til F. Jørgensen: Af det dansk-norske Toldvæsens Historie i det 18. Aarhundrede, 1905, for Kongeågrænsen til P. Eliassen: Kongeaaen eller den gamle Grænse, 1926, og forsk. afhandlinger af S. Alkærsig i Jy. Saml., 3. r., IV, 1904—05, s. 97—175, Fra Ribe Amt II, 5, 1907—10,

s. 124—156 og 6, s. 170—189, samt III, 1911—14, s. 126—191.

J. V.

smørskyld, smorbyrd var en landgildeydelse af smør, fra 1523 trods lokale afvigelser normalt ydet $2\frac{1}{2}$ %. S. kunne erlægges både efter vægt og rummængde.

H. F.

snapsting. Ordet, hvis oprindelse er uklar, brugtes oprindeligt om årets første tingmode forsk. steder i Jylland, men efterhånden blev snapslandstinget i Viborg identisk med begrebet. Dette afholdtes oprindeligt i ugen efter helligtrekonger (bemærk betegnelserne snapsmandag, snaps-tirsdag o.s.v.). 1672 flyttedes det hen i marts, 1730 henlagdes det til fredag efter påske, 1751 fastsattes snapstingstiden til $26\frac{1}{4}$ og de følgende 14 dage, og 1778 holdt det på ny flyttedag og afholdtes fra da af i dagene $4\frac{1}{6}$ — $20\frac{1}{6}$. Viborg s. blev termin for de allerfleste jyske pengehandlere, og forretningerne her spillede en afgørende rolle for handelen med og belåningen af jysk jordegods indtil begyndelsen af 1800-årene, hvorefter s.s. betydning langsomt blev mindre. I snapstingsdagene var der voldsomt liv og rore i Viborg. En levende skildring heraf findes i Hugo Matthiessen: Snapstinget. Jysk Termin. Marked og Mennesker, 1946. st. J.

-sned er lig med oldnord. *snid*, »skæren; afskåret stykke«, og er beslægtet med udsagnsordet *snida*, »skære«. Det findes i unge stednavne, formodentlig i betydningen »fældet skov«, undertiden dog anvendt om kratkov. (Litt.: Danmarks Stednavne, III, 1944, indledningen).

A. B.

snip, 4-kantet tørklæde, sammenlagt i trekant. Oprindeligt båret under huen. Senere anbragt over huen og smykket med broderi eller knipling. Bevaret i folkedragt flere steder i Danm. Se også korsklæde. *Sorgesnip*, sort trekantet pandesnip, tidligere brugt ved dyb sorg af fornemme damer.

E. A.

snorekeramiske kulturer. Betegnelse for en gruppe yngre stenalder kulturer fra Nord- og Mellemuropa. Af da. stenalderkulturer regnes de jyske og østda. enkeltgravskulturer hertil. Folkene bag dem synes at være krigeriske nomader, der fra et fælles udgangspunkt, måske i Østeuropa, spredes ved storstilede vandringer. Gruppens navn skyldes, at snoreindtryk var særlig yndede til lerkardekoration. Også betegnelsen *enkeltgravs-* eller *stridsøksekulturer* bruges. (Litt.: P. V. Glob i Aarb. n. O., 1944).

C. J. B.

snurrevåd. Minder i sin brugs måde meget om

pulsvåddet, idet det som dette udsættes i en bue, enten ved hjælp af en ekstra båd eller ved at forankre den ene arm ved en boje. Det er betydeligt større end ålevåddene, idet der anvendes mekanisk kraft ved indhivningen. Benyttes hovedsageligt til fangst af fladfisk. S.s opfindelse tilskrives limfjordsfiskeren Jens Væver, der benyttede det i Limfjorden i 1840'erne. Det fik i løbet af få år vid udbredelse, især efter at det var overtaget af sogående kuttere. (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 11—12 og pl. II og Dansk Saltvandsfiskeri, 1935, s. 50—56).

H. R.

sodstang, sine steder bl. a. også kaldt *brandstang*, *kedelstang*, *skorstensstang*. En vandret træ- eller jernstang, der i store dele af landet findes indsat over *arnen* et stykke oppe i den åbne skorsten (s. d.) til fastgørelse af en kedelske (s. d.) eller *lænke*, som gryde og kedel kan hænges over ilden i.

Sv. J.

sogn er i hist. tid et område, der søger til en fælles kirke; men det har muligvis i førkristen tid været et retsområde, en art gods-birk, idet ordet er beslægtet med *sag* og *søge*, og ordet *sokn* også kan betyde retsligt søgsmål. S. havde helt ned imod 1800 gl. naturgroede skel og var kranset af en bræmme af udyrket, ofte lyng- eller skovgroet land. Der var som regel 10—14 s. i hvert herred, og i gennemsnit havde et s. 12 bol eller 24 plove eller mark land. I enkelte sager, f. eks. om trolddom eller i ejendomstrætter, optrådte sognevidner, og love blev ofte kundgjort på sognestævne. (Litt.: Svend Aakjær: Om det olddanske Herred og Sogn, i Festskrift til Kr. Erslev, 1927, s. 1—30, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 236, 400, 413 ff., Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 63 f., 231, 237, Aksel E. Christensen i Nord. Kult., II, 1938, s. 1—57, Svend Aakjær: Plov og Havne i Med Lov skal Land bygges, 1941, s. 284 f., Hist. T., 11. r., II—III, 1949—50, Hal Koch: Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder, II, 1936, s. 117—128).

S. AA.

sognefogder. Allerede i 1500-årene fandtes i mange sogne en af lensmanden beskikket s. eller bondefoged. En for hele landet ensartet ordning af sognefogedinstitutionen fik man dog først ved frdn. ^{11/11} 1791. Herefter udnævnes s. af amtmanden; hvervet er et borgerligt ombud, men lønnet. Foruden at have rent politimæssige opgaver er s. lægdsmand og pantefoged, foretager registreringsforretninger i mindre dødsboer og

er fra 1922 giftfoged. De af ham forte prot. alleveredes tidligere til herredsfogden, nu til politimester og dommer og derfra til LA. (Litt.: J. P. Jørgensen: Landsogdenes Forvaltning fra 1660 til vore Dage, 1890, s. 175 ff.). H. H.

sogneforstanderskaber, se sogneråd.

sognemænd. Allerede fra o. reform.tiden nævnes i Sønderjylland i de sogne, der var undergivet slesvigsk kirkestyre, repræsentanter for menigheden i kirkens og sognets styrelse. Alt efter deres antal, som rettede sig efter sognets størrelse, kaldes de *tolv-*, *otte-* eller *seksmænd*. I enkelte små sogne er antallet ikke mere end to eller fire. Tolv- og ottemænd er de mest almindelige. I 1500- og 1600-årene havde de indflydelse på præstevalget, idet de på menighedens vegne kunne udstede kaldsbrevet, som derefter stadfæstedes af amtmanden, hertugen eller kongen. Af de fra slutningen af 1700-årene opbevarede trykte instruktioner fremgår, at de sammen med præsten og kirkejuraterne forestod kirke- og fattigvæsen. De opkrævede således fattigskatten. De valgtes for en årrække på 3—6 år af og blandt gårdmændene. (Litt.: Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins, II, 1935, s. 243 f., A. L. J. Michelsen: Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, IV, 1879, s. 217 f., M. H. Nielsen: Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid, 1944, s. 69 ff.).

P. K. I.

sogneråd. Ved kgl. anordning af ^{13/8} 1841 blev der i Danm. indført sogneforstanderskaber til at træffe bestemmelse om landkommunernes forhold. Forstanderskabene skulle bestå af sognepræsten og de lodsejere, som ejede mere end 32 td. htk., samt 4—9 andre mænd, valgt af og blandt de af sognets mænd, som ejede eller havde fæstet en landejendom på mindst 1 td. htk. eller en bygning til en assuranceværdi af 1000 rbd. solv. Også de, der havde en ejendom på mindst 6 td. htk. i forpagtning, kunne vælges og vælges. Herredsfogden kunne deltage i moderne med stemmeret. Valget gjaldt for 6 år, men halvdelen af de valgte medlemmer skulle afgå hvert 3. år. Forstanderskabet skulle selv udpege sin formand hvert år. Fattig- og skolekommissionerne skulle ophøre, men sognepræsten fortsatte med at tage vare på disse sager, og det var ham, der, enten han var formand eller ikke, skulle forelægge dem i forstanderskabet. Anordningen bestemte iøvrigt, at et sognedistrikt skulle omfatte alle sogne i et pastorat, hvis disse i forvejen havde fælles fattigvæsen; var det ikke tilfældet, skulle de hver have deres eget

forstanderskab. Ved lov af $22/3$ 1855 indskrænkedes sognepræstens stemmeret til kun at gælde fattig- og skolesager, og herredsfogdens stemmeret faldt helt bort. Desuden ophørte de større lodsejere med at være selvskrevne medlemmer af forstanderskabet, og i stedet indførtes en deling af vælgerne i to klasser. Den ene af disse, bestående af den højest beskattede femtedel, skulle vælge den største del af medlemmerne, mens resten valgtes af dem, der havde valget til folketinget. De to kategorier af medlemmer skiftedes til at afgå, således at der altså hveranden gang var valg af repræsentanterne for de højest beskattede, hveranden gang af de andre. Ved landkommunaloven af $6/7$ 1867 blev forstanderskaberne erstattet med s., mens bestemmelserne fra loven af 1855 i alt væsentligt forblev uændrede; dog mistede sognepræsten nu bestyrelsen af sognets skole- og fattigvæsen, der helt skulle varetages af s., idet dog selve tilsynet med undervisning og lærerne skulle overgå til en skolekommission (s. d.) med præsten som formand. Loven gav iøvrigt nærmere regler om amtsrådets og amtmandens tilsyn med s.s virksomhed. Ved lov af $20/4$ 1908 om kommunale valg blev den priv. valget ophævet, og valget og valgharhed tilkom nu alle uberygtede mænd og kvinder, som var fyldt 25 år, havde haft bopæl i kommunen i det skatteår, hvori valget fandt sted, og i det foregående skatteår samt havde betalt skat til kommunen. Bestemmelserne om ophold og skatteydelse er flere gange blevet ændret, så det nu kun forlanges, at man er skatteyder i kommunen, og har opholdt sig der siden $15/11$ i det år, der går forud for valget. Ved lov af $12/4$ 1949 er valgretsaldern ændret til 23 år. (Litt.: P. P. Schou: Landkommunernes Forfatning og Styrelse, 1881, W. Oxholm: Haandbog i dansk Kommunalvæsen, I, 1916, samme: Landkommunernes Styre, 1935, L. F. la Cour: Sogneråd og Amtsraad, I—III, 1941—48).

J. II.

sognestævne eller kirkestævne, forsamling af sognemændene, i reglen på kirkegården. I egne af landet, hvor der ikke fandtes nogen egl. landsbymæssig bebyggelse, kunne s. træde i stedet for *grandestævnet*, ligesom man lejlighedsvis finder sognevedtægter, svarende til almindelige landsbyvedtægter. I øvrigt anvendtes s. højt op i tiden til visse forkyndelser for befolkningen. (Litt.: Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 49 f. og 372).

S. I.

solemnisere eller solennisere, betyder stadfæ-

ste lovformeligt. Udtrykket træffes hyppigt i sonderjyske skoder og kontrakter.

P. K. I.

solemærke, ældre betegnelse for et døgn (»efter trende solemærker«). S. betyder egl. solens plads i dyrekredsens himmeltegn, derefter det forhold, at solen står på samme sted som foregående dag. I nyere sprog ved sammenblanding med julemærker (s. d.) betyder det kendemærke, varselstegn: efter alle solemærker at dømme.

E. K.

solhjul. Soltegn, bestående af et cirkelindrammet kors. S. er i bronzealderen et alm. solsymbol og findes bl. a. indhugget på helleristninger (s. d.). (Litt.: J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, II, 1939, s. 147 ff.).

C. J. B.

solidus (aureus), romersk guldmønt, 4,55 g, indført 324, hyppig fundet i Danm. Germanerne, som modtog denne klingende mønt i deres sold, kaldte den *schilling*, deraf dansk skilling (s. d.).

G. G.

solskifte var den yngste form for landskifte eller jorddeling, muligvis indført i 1200-årene (Jy. L., I, 55), hvorved alle byens gårde i hvert agerskifte fik tildelt deres egne i stedse den samme rækkefølge, og det viser sig, at det er den samme rækkefølge, hvori gårdene og tofterne følger efter hverandre i forhold til solens gang, solret, på byens gade. Også indenfor den ældre form for landskifte, bolskifte (s. d.), var gårdene indenfor bolgruppen solskiftet (Svend Aakjær: Bosættelse og Bebyggelsesformer i Bidrag til Bondesamfundets Hist., II, 1933, s. 143, 149 f.). Man fulgte ved s. solens bevægelsesretning over himlen fra øst mod vest, syd mod nord. Man sagde derfor om agrene, at de var *solfaldne*, d. v. s. lå i forhold til solen ude på marken, som tofterne var solfaldne i byen. Efter Arent Berntsen (II, 460) kastede lodsejerne ved rebnings (s. d.) sædvanligen lod om, hvem af dem skulle ligge til *solfald*. Mens Henrik Larsen (Aarb. n. O., 1918, s. 215, 225 ff., 282) har formodet, at s. først var indført ved J. L., mener Poul Johs., Jørgensen (Dansk Retshistorie, 1940, s. 174 f.), at det godt kan være lige så gl. som bolskifte. Mens Peter Lauridsen (Aarb. n. O., 1896, s. 148—170, Aarb. for dansk Kulturhistorie, 1899, s. 162—185) hævdede, at s. overalt havde uddyddet den oprindelige byplan i landsbyen, har Henrik Larsen påvist (Aarb. n. O., 1918, s. 244), at ikke alle byer havde været genstand for s., og at s. intet havde ændret i landsbyformerne. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie,

1940, s. 173 ff., 175, 177, Poul Meyer: Dansk Bylag, 1949, s. 245, 264 f.). S. AA.

solskærm, solhat, eller kysepapir. Papstykke af nærmest rektangulært form med afrundede hjørner. Malet med brogede blomster eller andre ornamenter, betrukket med broget papir eller lagt indeni et sammenfoldet tørklæde. Anvendtes af landbokvinder ved udendørs arbejde ovenpå hovedtojet for at forhindre solbrændthed. Kendt fra rokokotidens overklassemode. Flemløse på Fyn havde i 1800-årene stor eksport af maledes s. til forsk. dele af landet. E. A.

sommer i by. Ved træernes løvspring førte den da. bonde i ældre tid s. i b., snart gående, som ofte i Skåne, snart ridende, som ofte på Sjælland og i Himmerland. De unge karle førte det majgrønne løv ind i alle byens gårde i den tanke, som det hedder i P. J. Roskildes majvise fra o. 1625: »For dig vi fører maj i gård, velsign os med et frugtbar år«. Denne s. i b. eller maj i by — fest blev oprindelig henlagt til $\frac{1}{5}$, men ved kalenderreformen i 1700 kom løvspringet ofte først henimod midten af maj, og det bidrog til, at s. i b.-festen kunne overføres til pinsen, især hvis denne kom tidligt. »Sommeren« kunne også symboliseres ved, at et helt løvklædt træ blev gravet op og fort ind i landsbyen, som tilfældet er i Sivert Snarensvend-visen, eller ved et majbrudepar, ofte kaldt *majgreve*, der udvælger sin majinde eller en *majbrud*. Byens nyudsprungne træ midt i landsbyen kunne opfattes som *majtræ*, eller man kunne rejse en *majstang* og gøre netop den til midtpunkt for festen. I Sverige er denne majstang blevet midtpunkt i sommergildet St. Hansaften. I visse egne af Norden markeres sommerens indtræden ved naturlige bål aftenen før majdag, bedst kendt fra de østjyske og østsvenske Valborgbål $\frac{30}{4}$. Også disse bål kan være overført til andre tidspunkter af forår eller forsommer, i Vestjylland således til pinse og i Vestsverige til påske. (Litt.: H. Ellekilde: Nordens Gudeverden, II, 1926 ff., s. 618 ff. med henvisninger s. 704 ff.). H. EL.

sommerdiger. Lave diger i marskegnene, som enten er opkastet for at hindre oversvømmelse i kogene (s. d.) af det fra gesten kommende indvand, eller som er bygget for at værne de lave marskenge mod oversvømmelse fra havet om sommeren, men ikke mod vinterens og forårets højvande. Som regel bliver s. mod havet efter en årrække afløst af egl. havdiger. (Litt.: se: digevæsen). P. K. I.

sommerkøkken, sommerstue, se stuehus.

sortebrødre, se dominikanere.

sorte tavle og bog. I Christian V.s lavsartikler fra 1680'erne nævnes et »sort Bræt eller Tafle«, på hvilken de svendes navne skulle anføres, der havde forset sig. På lignende måde brugtes en »sort bog« som et led i håndværkets indre justits, se efterskrivning. H. SØ.

spand. ¹⁾ Længdemål, se spandbredde. ²⁾ Rummål for smør, som regel = $\frac{1}{16}$ td. = $\frac{1}{2}$ otting = 1 kbh. lispund, for korn, især havre = $\frac{1}{8}$ td., altså som den senere da. skæppe. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 195, 214).

S. AA.

spandbredde eller spand(e), spandlang, oprindelig så langt man kan spænde med en hånd; længdemål, vistnok = 9 tommer. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 171, 214). S. AA.

spanddage. Dage, hvor bonderne til hoveriet skulle møde med et spand (to) heste samt vogn til kørsel eller med andre redskaber som harve og tromle. Særlig mange s. måtte ydes i hø- og kornhøst, men også godningskørsel, stenkørsel, skovning, tørvekørsel krævede en del s. 1771 ansattes værdien af en s. til 24 sk. mod 12 sk. for en gangdag og 48 sk. for en plojedag.

G. O.

spansk kappe, se æresstraffe.

spanske ryttere. Hindringsmiddel, bestående af en 4–5 m lang, svær bom, hvorigennem krydsvis er stukket 2–3 m lange stokke: fjedre. Benyttes som bevægelig spærring af indgang til skanse, gade o. l. og tidligere foran fodfolk mod rytterangreb. (Litt.: Forelæsninger over Krigsbygningkunst ved den kgl. militære Højskole 1832–34, 1832–37). G. NO.

sparekasser. 1810 oprettedes den første da. s. på godset Holsteinborg. 1816 fik Odense landets første bysparekasse. Den første s. i Kbh. stiftedes 1820. De kasser, der efterhånden opstod rundt i landet, var oprindelig tænkt som opbevaringssteder for tjenestefolks og andre almuesfolks små spareskillinger. Midlerne indsattes i reglen i statskassen, og endnu i 1837 var kun 17% af s.s. indlånkapitaler udlånt til private. De gode år i 1840'erne og fremefter bevirkede imidlertid, at indskudene voksede stærkt, så meget mere som alle samfundslag efterhånden benyttede sig af dem. Det er en selvfølge, at erhvervslivet meget snart ytrede ønske om at få lejlighed til at frugtbargøre disse kapitaler, og kasserne gik derfor over til at investere midlerne i deres eget opland, ofte som pantelån i ejendomme. Blandt de betydeligere s. må nævnes Den sjællandske

Bondestands Sparekasse, der stiftedes 1857 af C. C. Alberti. Det var et væsentligt rygstod for bondestanden under dens bestræbelser for at rejse sig økonomisk og politisk i midten og slutningen af 1800-årene, at den havde adgang til sparekassernes anselige lånemidler. (Litt.: H. L. Bisgaard og J. Schiodt: De danske Sparekasser, 1910). Si. J.

sparre, *sparretræ*, spær, se spærtæg.

specerier betegner fra 1500-årene særlig krydderier, men brugen af ordet er flydende. Det kan således også anvendes f. eks. om æbler og log. J. v.

specie, dlr. udmøntet »in specie«, i et enkelt stykke, »enkende daler«, i modsætning til regningsmont eller »daler i mont«, se daler. Specie-dlr. omveksledes 1873 med 4 kroner. G. G.

speciebank. 1788 oprettedes i hertugdømmerne en speciebank, som havde faste regler for den dækning, den skulle ligge inde med for de udstedte sedler. Af den grund og fordi den førte en udlånspolitik efter faste linier, fik den afgørende betydning for saneringen af pengeforholdene i Slesvig og Holsten. Dens succes gav stødet til, at der i 1791 oprettedes en lignende bank for kongeriget og Norge. Den hidtidige seddelbank, Kurantbanken, skulle herefter likvideres og dens sedler lidt efter lidt inddrages. I de første år af dens levetid skete dette også i en vis udstrækning, men programmet blev ikke gennemført. Banken havde nemlig ret uheldige dækningsregler (en del af dækningen kunne være kurantsedler), regeringen lånte i vidt omfang hos den, og den førte pengepolitik formåede ikke at tilpasse sig efter de stærkt svingende konjunkturer i årene op mod 1807. Forsøget på gennem denne bank at sanere landets pengevæsen blev derfor en fiasko. (Litt.: Axel Nielsen m. fl.: Dänische Wirtschaftsgeschichte, 1933).

Si. J.

spedalskhed (*lepra*) er en kronisk infektionssygdom, der medfører almen svækkelse, nervesymptomer, store sår, vansiring og invaliditet. Den har været kendt fra de ældste tider i Østen og omtales i gl. ægyptiske, kinesiske og indiske skrifter samt i biblen og talmud. I Europa har s. optrådt siden 400-årene; man var klar over smittefaren og isolerede de spedalske i særlige hospitaler, de såkaldte *leprosserier*, udenfor bymuren. Det var dog først på korstogstiden, at s. fik almen udbredelse i Europa, og der oprettedes nu leprosserier ved alle større byer. I Danmark s. følges tilbage til slutningen af 1000-

årene; de første leprosserier, der her kaldtes *Sct. Jørgensgårde* (s. d.), oprettedes dog først i 1100-årene, og de første lovbestemmelser findes i biskop Johan Krag's stadsret 1294. Ved midten af 1500-årene var s. herhjemme aftaget i den grad, at Christian III 1542 kunde nedlægge *Sct. Jørgensgårdene*. (Litt.: Edv. Ehlers: Danske *Sct. Jørgensgaard* i Bibliothek for Læger, 7. r., IX, 1898, s. 243 og 639, V. Møller-Christensen: *Middelalderens Lægekunst i Danmark*, 1944).

E. G.

spejl, se blænding.

spilbom, se bæsling.

spillemænd. I middelalderen brugtes i Norden *leger* som betegnelse for omvandrende goglere, der spillede gige og fedel, blæste på pibe samt viste cirkuskunster. Allerede 1150 optrådte sådanne kunstnere ved Svend Grathes hof. (T. Norlind i *Tidskr. f. musikforskning*, XXII, 1940). Biskop Peder Palladius omtaler 1543, at *pibere* søgte til bøndernes gæstebud og forargede ved at synge viser med helgenpåkaldelse. 1586 omtales, at tvende spillemænd på sammermarked. legte og sang i en ølbod en nidvise. Påvirket af militærmusikken har *trommen* undertiden hos bønderne haft fundamental betydning. Palladius nævner dans med piber og tromme i bryllupsugen inden kirkedøre; 1686 dansede bønderne på Fyn om majstang til lyden af en tromme, o. 1850 dansede man på Samsø bakkedans til trommespil. Eneret til musicering træffes i købstæderne allerede o. 1500. *Stadsmusikantens* instrumenter var i Ribe 1571 pibe og tromme, i 1611 fiol, basfidel og anden fiddel, trompet. I tiden 1600—1800 strakte stads- eller *amts-musikantens* eneret sig også til landdistrikterne. Stadsmusikanten havde selv medhjælper, undertiden stedlige spillemænd, der da betalte ham afgifter for tilladelse til spil ved bryllup og i dansestue. Først år 1800 frigaves musikken overalt på landet, og stadsmusikantstillingerne i byerne forsvandt da helt i løbet af de næste 50 år. Bønderne havde fra gl. tid haft brug for instrumentalmusik ved bryllup, ved gæsternes ankomst og afrejse, ved bryllupstoget til kirke, og under måltidet. Anderledes med musik til dansen; thi bønderne nøjedes indtil o. 1750 med sang af viser, selv til de dengang yndede danse polskdans og menuet; endnu indtil 1900 både spillede og sang man på Fanø til dansen. (Se: Grüner-Nielsen: *Vore ældste folkedanse*, 1917, samme: *Folkelig Vals*, 1920). — *Bondespillerne* får rigtig betydning i tiden 1750 til 1800, efterhånden som de vinter-

lige julestuer (legestuer) forvandles til dansestuer, og de nymodens danse trænger frem i: kvadriljer, kontradanse, engelskdanse, og tilsidst efter 1800 alle mulige slags runddansen i valsbane; det er disse modedanse fra købstæder og embedsfamilier på landet, som nu i vore dage er endt som *folkedanse*. Der blev da brug for dygtige violinister i hvert sogn. En udførlig redegørelse for kendte spillemænd og de mange spillemandsslægter findes i lektor Klavs Vedels bog: *Folkedans i Danmark*, 1946, samt i Lauritz Hansen: *Af den gamle Spillemands Saga*, 1933. Humoristisk behandling af emnet i B. S. Ingemann: *Landsbybornene*, 1852. Af ældre skrevet spillemandsmusik fra by og land er det meste desværre forsvundet. En del nodebøger opbevares i Dansk Folkemindesamling, i Statsradiofonisens arkiv, i Hjørring Centralbibliotek, i Soro Akademis bibliotek, i Det kgl. bibliotek m. fl. steder. Meget stof gemmer sig endnu hos private. Fortegnelse over trykte udgaver af da. spillemandsmusik er givet i *Folklore musical*, 1939, udg. af l'Institut International de cooperation Intellectuelle; fremhæves bør udgaver af A. P. Berggreen, Foreningen til Folkedansens Fremme, Chr. Olsen i Torpelund, Launy Grøndahl.

H. G.-N.

spilto, *spiltræ*, se *bæsling*.

spindepenge. 1618 pålagde kongen storstedelen af kronbonderne at spinde hør og hamp, der udleveredes dem, for at skaffe materiale til manufakturterne. Få år efter afløstes denne hoveriforøgelse — hovspind — med s., 4 sk. pr. helgård. S. kan også findes på adelsgods. (Litt.: A. E. Christensen: *Industriens Historie*, I, 1943, H. Fussing: *Herremand og fæstebonde*, 1942, s. 235, samme: *Stiernholm len 1603—61*, 1951, s. 10, 47, 93, 136, 147).

H. F.

spinderedskaber. Spinding kan foregå med højst forsk. hjælpemidler eller endog ganske uden redskab, men selv de ganske primitive arbejdsformer kan variere ret stærkt. Der kan således spindes alene ved, at emnet rulles mellem hænderne eller med håndfladen mod låret. Benyttes et redskab, kan dette f. eks. være: ¹⁾ En sten, som, indsvøbt i et nøgle af det færdige garn, udover den nødvendige stramning og et træk under omdrejningen. ²⁾ En knogle eller en tværstang af træ, som på midten er forsynet med en krog. ³⁾ En kvist med naturgroet kløft, skåret til, så den har fået form som et eettal (kaldet en spindekrog). ⁴⁾ En helt lige pind, undertiden forsynet med en skure eller krog ved den ene

ende og en fortykkelse ved den modsatte. *Ten-vægte*, der skydes ned over spindelen og tjener til at holde rotationen i gang, betegner formodentlig allerede et forholdsvis fremskredent stade. De forekommer ret ofte i arkæologiske fund saavel i Danm. som adskillige andre lande. De kan være af rav, sten, træ, metal m. m. *Håndtenen* kan benyttes således, at den f. eks. roterer inde i den arbejdendes ene hånd; den kan også under omdrejningen hvile på spidsen i en kop, en skål e. l., men ofte udføres spindingen således, at tenen hænger frit omløbende i den færdige tråd.

I den såkaldte *skotterok* er tenen fastgjort til en bænk i vandret stilling og sat i forbindelse med et stort hjul, som den spindende holder i gang med den ene hånd, medens den anden tager vare på emnet. Arbejdet foregår her som ved de ovennævnte metoder periodisk, idet spindingen afbrydes, mens det nylig spundne stykke tråd vindes op. Ved *træderokken* er hjulet blevet sat i forbindelse med en trampeindretning, således at foden kan udøve det nødvendige træk, mens drivremmen løber over 2 trisser, een for tenen og een for »vingerne«, der regulerer garnets opvinding. Arbejdet foregår altså her kontinuerligt. Ved den berømte »spindejenny«, den første spindemaskine, som for alvor slog igennem i 1760'erne, foregik arbejdet endnu periodisk, og dette princip er bibeholdt i visse af nutidens spindemaskiner. (Litt.: G. Montell: *Spinning Tools and Spinning Methods in Asia*. Se iøvrigt *spinding*).

M. H.

spindeskoler. Forsøg på at forene manufakturvirksomhed med skole- og opdragelsesgerning går tilbage til merkantilismens (s. d.) første tid. Det i 1605 oprettede *Tugt- og Børnehus* er at betragte som landets første håndværkerskole, og det fik i 1730'erne adskillige aflæggere i provinsen. Med industriens fremvækst i anden halvdel af 1700-årene voksede efterspørgslen efter billigt og ensartet garn, og dette er en væsentlig årsag til det stort anlagte forsøg, som fra 1770'erne gjordes på at indordne en del af skolevæsenet under manufakturpolitikken. På friskolerne i Kbh. og i provinsen skulle der den halve dag spindes, og samtidigt indrettede Niels Ryberg den første egl. s. på sin gård Øbjerggaard. Denne skole blev snart efterfulgt af andre, navnlig i Midt- og Sydsjælland. Der skulle undervises i alm. undervisningsfag om formiddagen, om eftermiddagen og om aftenen skulle der spindes. Hvor stor vægt staten lagde på denne

nye undervisningsform fremgår af, at der oprettedes en skole i Kbh. for lærerinder, der skulle uddannes i hegling og spinding. Almindelig udbredelse fik s. dog aldrig, men forsøget på at samordne skole- og manufakturvirksomhed fortsattes langt ind i 1800-årene. (Litt.: Joakim Larsen: Den danske Folkeskole 1784—1818, 1893, s. 5 ff, Bro-Jørgensen: Industriens Historie i Danmark, II, 1943, s. 221 ff). R. W.

spinding er en proces, hvorigennem kortere eller længere fibre fojes sammen til en fortløbende tråd ved hjælp af et mekanisk princip, der bygger på to samtidige bevægelser: en roterende og en trækkende. I den færdige tråd kommer de enkelte *taver* eller hår i emnet følgende til at indtage en skråstilling, der røber, om spinding er foregået i højre- eller venstregående retning. Den spundne tråd er enkelt, men ønskes et kraftigere garn kan 2 eller flere tråde tvindes sammen. *Tvinding* foregår i modsat retning af spinding. Man taler om Z-spinding og Z-tvinding, hvis snoningen foregår retom, og S-spinding og S-tvinding for den modsatte bevægelsesretning, idet skrålinierne i de to bogstaver tages som illustration. Ofte anvendes i en vævning længde- og tværtråde af forsk. spinderetning, og dette skal især være fordelagtigt, hvis færdigvaren underkastes efterbehandlinger som valkning og runing. Oldtidstøjerne viser, at skiftende regler for sammenstilling af højre- og venstrespundet garn tidligt har gjort sig gældende, og under romersk jernalder optræder en gruppe tøjer med »spindemonstre«, d. v. s. at effekten opnås alene ved, at højre- og venstresnoet garn veksler gruppevis både i trend og islæt. (Litt.: H. P. Hansen: Spind og Bind, 1949, Martha Hoffmann: Rokk og spinning i By og Bygd, 1943, Stig Kjellstrand: Spånadsmaterial, Stig Löfgren: Garnframställning. Hantverkets bok. Textil, I, 1940, Margr. Hald: Olddanske Textilier, 1950).

M. H.

spisningstakster. Til brug for udregning af kostholdet udarbejdedes i 1600-årene ofte såkaldte s., der dels beregnede, hvor mange retter, der kunne blive af en vis mængde fødevarer, dels hvor mange fødevarer og td. øl, der udkrævedes til bespisning af et vist antal personer. For Børne- og Tugthuset, for hospitaler og fattighuse, for hoffets funktionærer, for Bremerholms og orlogsskibenes mandskaber, for indkvarterede soldater og ryttere, samt for tyende, skytter og andre tjenestefolk samt endelig for foder til heste og kvæg på herregårdene gaves der s. og

spisesedler over daglig og ugentlig kost. (Se: A. Bernsten: Danmarks oc Norges fructbare Herlighed, II, 1650—56, s. 567—645). S. AA.

splidstok. Gaffelformet træpind, hvori krogene sættes fast, mens kroglinen (se bakke) redes ud og goes i orden til fornyet fangst. Til sætlegarn (torske- og flyndergarn) anvendes naturgroede tvejer. (Litt.: Klinting: Fiskerne ved Nymindegab, 1927, s. 97). H. R.

sportler. Ordet stammer fra lat. sportula i betydning gave og bruges om det vederlag, embedsmænd fik for ydelser (udfærdigelser af stævninger, bev. o. l.) til enkeltpersoner. Tidligere var talrige embedsmænd sportelønnede, men sattes til forsk. tid (mærk f. eks. loven 1861 om retsbetjentenes lønning) på fast løn. Af de i RA. værende sportelregnsk. skal fremhæves kollegiernes sportelregnsk. For Da. Kanc. findes disse fra 1669, og der er heri fortegnelser over udfærdigede højesteretsstævninger, over døbe-, vielses- og begravelsesbreve m. m. Fra retsbetjentembederne findes sportelregnsk. efter 1810 (mærk sportelreglementet af $22/3$ 1814). De sportelreg., der findes i retsbetjentarkiverne i LA., er dog som regel blevet kasseret i h. t. de gældende kassationsbestemmelser. (Se Kr. Erslev: Rigsarkivet, 1923, s. 98 f.). H. H.-T.

sprinkler, gl. navn for plettyfus, en alvorlig, smitsom febersygdom med hududslet. E. G.

¹⁾ **spænde, spænderum,** se fag.

²⁾ **spænde, spændetræ, spær,** se spærtæg.

spændhus, sine steder også kaldt *knæhus, stublade*. En taghytte, dannet af et alm. vinkeltæg, hvis *spær* er rejst direkte på jorden eller på lave, jordfæstede pæle eller lave vægge af græs- eller lyngtjør, undertiden kampesten o. l. S., der herhjemme først og fremmest kendes fra den jyske halvø, har som oftest været brugt som opbevaringsrum for brændsel, redskaber, vogne o. l., men nu og da også til regulær ladebygning, og de har undertiden været af ret anseelige dimensioner. Det er dog ikke alene som sådanne udhuse, de har tjent. Ikke sjældent, navnlig i hedeegnene, har et spændhus fungeret som ovnhus (s. d.), og nu og da har en tøvearbejder brugt et s. som periodisk bolig i mosen, en anvendelse, der dog herhjemme frem for alt er kendt fra fiskernes boder ved vestkysten, deres forårs- og efterårsbolig. Hverken som udhus eller bolig er s. noget specielt da. fænomen. Sv. J.

spærlagen, sparlagen, sparlak. Udspændt tæppe eller omhæng, især brugt om sengeomhæng. Kendt fra 1000-årene. E. A.

spærtag. Som i øvrigt her i landet er s. også ved vore bonderbygninger den rådende tagværksform. Det er dog ikke af hjemlig oprindelse. Ligesom bindingsværket (s. d.) og nok sammen med dette er det indkommet fra Nordvesttyskland og har efterhånden erobret landet fra det ældre raftetag (s. d.), af hvilket kun rester har levet til nutiden i blanding med det nye (jvnfr. nedenfor). Dettets spær, sine steder også kaldt *sparrer*, *sparretræer*, *spænder*, *spændetræer*, *spærtræer*, er parvis sammenføjet i den øvre ende og længere nede yderligere sammenbundet af en eller to hanebjælker (s. d.) til såkaldte *kobler*, der i alm. bindingsværksbygninger er rejst lige over stolpebindingerne, idet spærerne med foden, fæstnet på forsk. måde, hviler på tagremmen eller bjælkerne, hvor disse, som det også er tilfældet ved grundmurede bygninger, ligger oven på denne. Den åbning, der herved skabes mellem tagrem og tagunderside, kaldes *ovsbordet* (s. d.). I husets længderetning styres spærerne af de langsliggende *lægter*, der i ældre tid var pindet fast og i hovedparten af landet af løvtræ, hele eller kløvede raftestykker, som i reglen kun var så lange, at de kunne række over et *fag* (s. d.). Hyppigt har spærerne i den ene eller begge sider af huset dog været yderligere afstivet af stormlægter (s. d.), og for at få tagskægget tilstrækkelig langt ud fra væggen er de ofte forneden forlænget med en såkaldt *skalk* (s. d.); fra Bornholm kendes dog også en anden løsning. Mens spærerne i almindelighed er sammenføjet foroven uden overragende ender, finder man i Nordjylland samt på Sjælland og Bornholm spær, der foroven krydser hinanden med enderne, og i disse kryds hviler en mønningslægte, åsen (s. d.). Karakteristisk nok er det indenfor samme områder, man møder en *blandingsform* af *spær-* og *raftetag* (på Bornholm og Sjælland samt i egnene mellem Århus og Limfjorden). Ved disse tage bærer spærerne foruden den nævnte mønningslægte kun 2—3 i reglen også ret svære lægter på siderne, og disse lægter, fungerende henholdsvis som *ryg-* og *side-åse*, tjener som underlag for *rafterne*, der i Nordjylland og på Sjælland er op-ned-vendte og ret tæt sammenliggende, forneden støttende mod tagremmen eller det på denne anbragte *ovsbord* (s. d.), men som på Bornholm både er op-ned-vendte og langsliggende, så der dannes et rudret net, ligesom det kendes fra Skåne. En overgangsform mellem rafte- og spærtag foreligger nok også i den særlige udformning, spærtaget har

ved gamle fynske sulehuse (s. d.). Om det egl. tagdække se tag. (Litt.: David Yde-Andersen i Fort. og Nut., XVII, 1948, s. 45—65, se endvidere bøndergårde). sv. J.

spærtræ, se spærtag.

st. Anne told er betegnelsen på en toldforhøjelse, der pålagdes ved missive til købstæderne af $\frac{25}{3}$ 1627. Den omfattende spansk og fransk salt, silke og klæde. Provenuet skulle gå til »St. Anne bygning«, opfyldning og regulering af egnen omkring Kastellet og Toldboden i Kbh. Den findes specificeret i toldregnsk. og nævnes endnu i toldrullen af 1651. J. V.

st. Hans aften. Kirkelig og folkelig festaften, natten før Johannes den Døbers formodede fødselsdag $\frac{24}{6}$. Mangfoldige folkelige skikke knytter sig til denne sommersolhvervsaften, der betragtedes som særlig hellig; man tændte bål, besøgte helligkilder, plukkede lægeurter, pyntede kvæget, rejste gildetæ, m. m. Men også fjendtlige kræfter var på færde; heksene fløj i luften til heksesabath på Bloksbjerg eller ved Troms kirke. (Litt.: H. Ellekilde: Danske Højtidsskikke, 1943, Aug. F. Schmidt: Leksikon o. Landsbyens Gilder, 1950, Nordisk Kultur, XXII, 1938, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, IV, 1931—32, s. 705). H. G.-N.

st. Helena medaillen. Stiftet 1857 af kejser Napoleon III for veteraner fra Napoleon I's krige. Uddeltes her i landet til c. 600 mand, hvis ansøgninger m. m. findes i Hærens Arkiv (s. d.). (Litt.: Rockstroh i Slægten, 1926).

G. NO.

stabel betyder en stolpe, stang, grænsepæl, og enemærker og ornum (s. d.) skulle afgrænses med sten og stabel eller grøft (J. L., III, 13); man talte også om at *stene og stable* særjorder, og også herreds- og sogneskel blev afmærket med s. Endnu D. L. taler om, at sandemænd skulle stable markskellet med stok eller sten, og kul og flint derunder (D. L. 1—16—13). Når særjord var således synligt (kendeligt) afgrænset, kaldtes jorden *kænneland* eller *enemærke* og holdtes udenfor den rebdragne jord, *rebedræt*. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rethistorie, 1940, s. 182, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 327). S. AA.

stabelstad betegner i Danm. byer, der enten har priv. på en enkelt vare, på handel med bestemte udlande eller med udlandet i almindelighed. Christian I forsøgte således at gøre Kbh. til s. for handelen på Østersøen. Efter at have delt islandsstabelen med andre sundbyer op-

nåede Kbh. under Christian IV at få udelukkende monopol herpå. 1659 bliver Kbh. een af de to sjællandske s. for alle udenlandske varer, ligesom de andre landsdele også får deres s. Bortset fra Kbh. fik denne ordning ingen betydning. Den gamle tanke om s. glider naturligt ind i det merkantilistiske system. Ved en række monopoler for oversoiske kompagnier, hvis handel bandtes til Kbh., gjordes denne by helt dominerende i den oversoiske handel. Afviklingen af dette system begynder ved midten af 1700-årene og er for Grønlands vedkommende endnu ikke afsluttet. J. v.

stade, afdelt plads i stald, se bås.

stadebøger. Fortegnelse over bundgarnssteder, og ruser i Limfjorden. Ved den ældre enevældes matrikuleringsarbejder udarbejdedes en nøjagtig matrikel over samtlige stader i Limfjorden. I 1749 udarbejdedes en ny og mere detaljeret s., hvor også drættsteder og ruser medtoges. Især s. af 1749 giver en ypperlig oversigt over fiskeredskabernes plads, ejerforhold o. s. v. (Litt.: Hugo Mathiessen: Limfjorden, 2. udg., 1941, s. 133—34 og H. Rasmussen: Fiskeriet i Hav og Fjord i Landet mod Nordvest, II, 1947, s. 42 ff.). H. R.

stadepenge. En afgift, der blev betalt for at få lov til at handle på et torv eller marked fra et bestemt sted, et *stade*. Havde de handlende plads på torvet eller markedspladsen, betaltes pengene til byen, var deres stade på privat grund til grundejeren (jvnfr. reskr. ¹⁹/₅ 1727). S.s højde varierede efter stadernes størrelse og muligvis efter deres beliggenhed. (Litt.: Jens Clausen i Aarhus gennem Tiderne, I, 1939, s. 269 f., II, 1940, 28 f., Svend Aakjær i: Viborg Købstads Historie, II, 1940, s. 552 f.). G. O.

stadsbøger. Allerede i middelalderen indrettede man i mange byer s. eller *bysbøger*, hvori der bl. a. indførtes afskrifter af byens priv., hvorfor der også i kongebrevene undertiden henvises til rettigheder og friheder efter s.s udvisende, f. eks. i Erik af Pommerns brev til Kbh. ²⁸/₁₀ 1422 og Christian I.s priv. stadfæstelse for Helsingør ³/₇, 1456. Fra middelalderen og 1500—1600-årene er der bevaret en del s. fra da. købstæder, således fra Malmø 1420-, Holbæk 1595-, Stege 1418-, Nakskov 1650-, Fåborg 1592-, Middelfart ca. 1592-, Ålborg 1535-, Randers 1526-, Ribe 1544-, Vejle 1627- og Varde 1639-. Foruden afskrifter af priv. og vedtægter indeholder s. ofte fortegnelser over borgmestre og rådmænd, over ejendomme i byen og over

tagne borgerskaber, regnskabsnotitser og skattemønstre. Oversigt over bevarede s. i M. Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse, 1900, s. 265—68 og P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark, I, 1900, s. 190—194. J. H.

stadshauptmand. Chefen for en bys samlede borgervæbning (s. d.) benævntes s. Som de øvrige officerer blev han udnævnt af overvrigheden. Han havde sæde i den borgerlige krigsret, havde sammen med magistraten forslagsret ved officersposternes besættelse og kunne selv udnævne underofficererne efter forslag af kompagnicheferne. S. S.

stadsmusikant, se spillemænd og instrumentist. S. S.

stadsretter, se byretter.

staffering, af fransk *estoffer* c: forsyne med prydelser af forsk. art. Dekoration med iøjnefaldende farver og forgyldning; i middelalderen og renaiss.tiden oftest udført på kridtgrund (kirkeinventar, slots- og herregårdsmøbler), senere også direkte på træ (f. eks. bondemøbler). (Litt.: Chr. Axel Jensen: Maling og Staffering i gamle Dage i Haandværkets Bog, Malerfaget, 1936, s. 371—407). J. P.

stakhætte, se hjelm.

stald betegner iflg. traditionen i hovedparten af landet specielt *hestestald*, men bruges også, i al fald sine steder, som i rigsda. og hyppigt i de skriftlige kilder om s. i almindelighed. Når denne anvendelse af ordet ikke er blevet gængs overalt, skyldes det, at man ofte ikke har haft brug for en sådan enhedsbetegnelse, da *heste- og kostalden* de fleste steder har været adskilte, ikke så sjældent endda placeret i hver sin længe. En undtagelse i så henseende danner dog den sydlige del af landet; her er de to s. hyppigt forenet i et rum, der i en stor sydvestlig part af Sønderjylland kaldes *bås* og på Bornholm, Syd-fyn med de fleste af småøerne, Als og Sundved *lade*, et navn, der dog sine steder fortrinsvis sigter på *kostalden*, som i øvrigt er den, der er mest varieret betegnet i landets forsk. egne. I hovedparten af Nørrejylland kaldes den således *nøds*, i Vestjylland og Ty *kjørres* og på syddansk område *ådel*, *oddel*, *vådel* eller *øddel*, hvortil i andre egne kommer andre mere gennemskuelige navne som *fæ*, *kohus* o. s. v. (Om staldnavne se P. Skautrup i Festskrift til H. P. Hansen, Herning, 1949, s. 356—387). Mens man i hovedparten af landet i reglen har heste- og kostalden anbragt i en eller to af udlængerne, finder man i det sydlige Danm. hyppigt både heste- og kostald i

længe sammen med beboelsen eller dog i en tilstødende længe med indre forbindelse fra beboelsen, et forhold, man hidtil har set som udtryk for en ubrudt tradition fra jernalderens langhus med beboelse og s. under samme tag (jvnfr. bøndergårde og stuehus). Det kan heller ikke ganske afvises, at traditionen her i det sydlige Danm. er blevet fastholdt under indflydelse fra sakserhuset (s. d.), men på den anden side er der mere, der taler for, at det er en af sakserhuset fremkaldt, nyskabt tradition. I tilslutning til sakserhuset er s. også i det vestlige Sønder- og Sydjylland anbragt på langs i længen, mens både heste- og kostald i det øvrige land i reglen ligger på tværs; dog har dyrene i begge tilfælde i modsætning til i sakserhuset stået med hovederne mod væggen, henholdsvis yder- og skillevægge. I almindelighed er både heste- og kostald inddelt i båse (s. d.) med bæslinger (s. d.) imellem; en undtagelse er den bornholmske kostald, der ikke er det. Mens de gl. kostalde i bøndergårdene var uden *krybber*, var der i hestestaldene i reglen ikke alene krybber, men ofte også *hække* til langstrået foder. Gulvet i staldene var i reglen brøltaget med kampesten, tit havde dog kobåsene kun jordgulv i forenden ved væggen, og langs vestkysten er det ikke sjældent som i Frisland at finde kobåse med helt eller delvis plankegulv, ligesom også grebnin-gen (s. d.) i almindelighed er plankesat her.

sv. J.

stalding, *staldsted* eller *stand*, afdelt plads i stald, se bås.

staldøksne. Stude, der fedes på stald, modsat græsoksne.

H. P. H.

stambøger. Bøger, hvori venner og bekendte af ejeren indskrev deres navne og ofte sentenser til erindring. Anvendtes fra 1500-årene især af studenter på udenlandsrejser, hvis forløb ofte kan følges temmelig nøje gennem stambogen; også 1700-årenes erindringsbøger, ofte på løse blade i kasette, kaldes s. Et stort antal opbevares i arkiver og biblioteker. — *Militære stambøger*, der indeholder personelle oplysninger om såvel officerer og underofficerer som menige, blev påbudt ført 1746 og er som regel bevaret fra 1765 i Hærens Arkiv. (Litt.: Carl v. Kohl: Hærens Arkiv, 1946, s. 143 f.)

A. F.

stamhus betegner et gods, der på den ved *stamhusbrevet* (*erektionsbrevet*) nærmere fastsatte måde skulle gå i arv til opretterens efterslægt eller andre indsatte. Det karakteristiske ved s. som ved ethvert *fideikommis* eller *majorat*

er, at det ikke ejes, men kun besiddes, således at besidderens ret indskrænkes til nydelsen af godssets afkastning, mens salg eller pantsætning er ham forbudt. Det første danske s. (Hesselagergård) forsøgtes oprettet 1568, men blev 1572 kendt ulovligt trods kongens og Rigsrådets samtykke til oprettelsen. Ved D. L. 5—2—65 åbnedes der adgang for sædegårdsejere med mindst 400 td. htk. til at oprette s. I tidens løb blev adskillige s. helt eller delvis substitueret med fideikommiskapitaler. S. ophævedes faktisk ved loven af $\frac{4}{10}$ 1919. (Litt.: Stig Iuul: Fideikommissarisk Substitution, 1934).

A. F.

stampemøller. I reglen vandmøller, hvor vandhjulet drev en akse, i hvilken der sad et antal tappe, der løftede stamperne, hvorefter disse ved deres egen vægt faldt ned på det materiale, der skulle behandles. — S. findes antagelig her i landet allerede under Valdemar Sejrs. — S. kendes særlig som tøjstampemøller, hvor de uldne stoffer blev efterbehandlet, for at stofferne skulle blive krympfrie og få en tættere luv. Tøjet blev dog ikke så godt ved denne behandling; stampningen erstattedes i slutningen af 1700-årene af valkningen (jvnfr. valkemøller). Tøjstampemøllerne var særlig knyttet til kornmøllerne; men der fandtes dog selvstændige s. allerede i 1600-årene. Af andre former for s. kendes skindstampemøller, papirstampemøller, krudtstampemøller, benstampemøller og barkstampemøller; i de tre sidstnævnte knustes stoffet under stamperne. (Litt.: Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold, 1850, s. 589, S. Bocher: Vandkraftens udnyttelse, 1942, s. 284—322, særlig s. 292—304. I Statistisk Tabelværk findes en oversigt fra 1838 over alle stampe- og valkemøller med deres produktion).

ST. B.

stamtavle. Genealogisk fremstillingsform, som behandler efterkommere af den valgte proband (s. d.). Den fuldstændige s. eller *efterslægtstavle* behandler samtlige descendenter, men alm. bruges s. i snævrere betydning til at betegne det udsnit af efterslægtstavlen, som omfatter agnaterne, hyppigt dog medtagende spinde-liniernes første led. Af de forsk. opstillingssystemer har det såkaldte *indrykningssystem* været det hyppigst anvendte, nu anvendes lige så ofte den *generationsvise opstilling*. (Litt.: Albert Fabritius og Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning 1943, s. 66—79).

A. F.

Statens pædagogiske Studiesamling, Frederiksberg Alle 22, Kbh. omfatter samlinger af gl. og moderne undervisningsmateriale, af portræt-

ter og skolehist. billeder, en musikpædagogisk samling (katalogisering af noder) skoleinspektørforeningens arkiv (skole og undervisningsplaner, instrukser m. m.) samt et bibliotek med pædagogisk og skolehist. litt. Vandreudstillinger arrangeres i Kbh. og provinsen. (Litt.: Meddelelser fra Statens pædagogiske Studiesamling i Vor Ungdom).

H. ST.

statistikens historie. Statistiske undersøgelser var i ældre tid så godt som ukendt i Danm., og man manglede ethvert eksakt kendskab til samfundsforholdene. Hvad der findes af statistiske talopgivelser fra tidl. århundreder er derfor altid upålidelige og må behandles med den største mistillid og kritik. Det var først i 1700-årene, at forståelsen for statistikens betydning begyndte at vågne. Fra 1720 skulle der hvert år indsendes underretning om antallet af fødte og døde til kanc., og ved forskellige lejligheder gjorde regeringen brug af indgående statistiske undersøgelser, således ved forarbejderne til de store økonomiske love i 1700-årenes slutning. Dette materiale findes nu i RA., især i samlingen *Mallingiana* (s. d.). Det var dog først i 1797, at der blev skabt mulighed for systematiske statistiske undersøgelser fra regeringens side, idet der blev oprettet et da.-norsk *tabelkontor*, som dog kun bestod til 1819. I den flg. tid opførte så at sige al officiel statistisk virksomhed. Derimod fremkom der flere private statistiske værker, som er af ikke ringe værdi for eftertiden, bl. a. fordi de indeholder en del rent hist. stof. Begrebet statistik var i ældre tid mindre skarpt afgrænset og mere omfattende end nu. 1812—19 udsendte Fr. Thårup sit omfangsrige værk: *Udførlig Vejledning til det danske Monarchis Statistik, I—VI*. En meget produktiv statistisk forfatter var M. L. Nathansen, der i 1832—34 udgav: *Danmarks Handel, Skibsfart, Penge- og Finansvæsen fra 1730 til 1830* og i 1836: *Historisk statistisk Fremstilling af Danmarks National og Stats-Huusholdning fra Frederik den Fjerdes Tid indtil Nutiden*. Hovedværket i dette tidsrum blev dog Bergsøes fire-bindts værk: *Den danske Statistik, 1844—53*.

²⁷/₁₁ 1833 blev der nedsat en *kommission* til at udarbejde en plan til et »*tabelværk*«, og nu kom der for alvor gang i arbejdet. Allerede 1835 udkom 1. bd. af det store tabelværk, der i den følgende tid behandlede en række statistiske problemer, især vedrørende befolknings-, landbrugs- og handelsforhold. En del af råmateriale til tabelværket findes i RA. og indeholder et

værdifuldt top. materiale, bl. a. ang. købstæderne.

I stedet for tabelkommissionen blev der fra ¹/₁ 1850 oprettet et *Statistisk Bureau*, der ved lov af ⁷/₆ 1913 fik navneforandring til *Det statistiske Departement*. Statens statistiske arbejde var nu kommet ind i ganske faste former, og i det forløbne århundrede er der udsendt en imponerende række statistiske publikationer, der giver værdifulde oplysninger om samfundsforholdene og indeholder meget materiale til de enkelte byers og steders hist. Hovedrækkerne i publikationerne er *Statistisk Tabelværk*, *Statistiske Meddelelser* (fra 1852), *Sammendrag af statistiske Oplysninger ang. Kongeriget Danmark* fra 1869—92 og *Statistisk Årbog* fra 1896, *Statistiske Efterretninger* fra 1909. Hovedværket blandt de alm. statistiske skildringer er V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: *Danmarks Statistik, I—V*, og supplement, 1885—91, der også indeholder et omfattende hist. stof og er en uundværlig håndbog for enhver, der beskæftiger sig med fortidens samfundsforhold. (Litt.: Axel Holck: *Dansk Statistiks Historie 1800—1850, 1901, Statistisk Bureaus Historie, 1899, Det statistiske Departement, 1920, Samfundet og Statistiken i Stat. Meddelelser, 4. r., 139. bd., 1. h., 1949*). J. H.

Statsbiblioteket i Århus. Grundlagt 1897 og åbnet 1902, landets tredjestørste bibliotek med godt 400.000 bd., samt 24.000 nr. musikaler. S. er et universalsbibliotek, d. v. s. samler litt. indenfor alle fag og fungerer dels som Univ. Bibl. for Århus, dels som overcentral for folkebibliotekerne (s. d.). Af da. litt. findes alt væsentligt efter 1800 og S. modtager ligesom Kgl. Bibl. (s. d.) pligtaflevering. Af specialsamlinger findes foruden den vigtige *musiksamling* stiftamtmand Regenburgs samling (litt. vedr. Slesvig og Holsten) og provst Jens Vahls Missionsbibliotek. Af *håndskrifter* haves ca. 450 nr., især vedr. Danm. og hertugdømmernes hist. og top. (Hoffmeyers samlinger vedr. Aarhus, C. Schades top. optegnelser, Regenburgs, Ludv. Hertels og Vahls brevsamlinger, samt en del Blicher-breve). S. administrerer en del *institutbiblioteker*. 1920 oprettedes *tidsskriftlæsekredse*, omfattende alle fag (ca. 350 tidsskrifter er herved i stadig cirkulation). 1938 fik S. overdraget administrationen af *Studiekredscentralen*. Om avissamlingen se aviser.

A. F.

Statskollegiet. Dette, også kaldet »consilium status«, oprettedes efter regeringsforandringen 1660 og bestod til først på året 1676. Sæde i det

havde en række tidligere rigsråder og gehejmekonseillet (s. d.) 1670—76 og en række borgerlige assessorer. Dets hverv bestod væsentlig i afgivelsen af betænkninger i sager, hvorom kongen afkrævede dets mening. Dets arkiv (se Vejl. Arkivr., I, 1943, s. 149) er ikke bevaret fuldstændigt (Litt.: J. Lindbæk: Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660—1676, I—II, 1903—10; i bd. II, s. 625 ff., gives en oversigt over de mange af koll. behandlede sager som forholdet til udlandet, finanser, lavsvæsen o. s. v.).

H. H.-T.

stavbygninger. Bygninger med vægge af opretstående planker, der er stillet kant mod kant og sammenfalsede, så de slutter tæt. Denne *stavkonstruktion*, der her i Norden først og fremmest kendes fra bevarede norske og svenske *stavkirker*, bygget i middelalderen, er en almen europæisk foreteelse, der kan føres tilbage til oldtiden. Også på nuværende da. område må s. anses for at have været i ret alm. brug i ældre tider, selv om vi indtil videre kun har vidnesbyrd fra et par plankerester fra middelalderl. kirkebygninger i Framlev og Hørning, en enkelt skillevæg i Gåsetårnet i Vordingborg fra o. 1360—70 og hustomterne i den store vikingetids-lejr Trelleborg ved Slagelse fra o. år 1000. En kort, klar oversigt over de nordiske stavbygninger er givet af C. G. Schultz i Tomrerbogen, 1940, s. 411—426.

sv. j.

staver, se støjle.

staverøkke, se økse.

stavn. Grund, hjemstavn. Det bruges om det område, der tilhører en bestemt person eller en institution og er underlagt dennes myndighed. Især anvendes s. om de adelige godsområder. Jvnfr. også dele til stavns (s. d.). J. H.

stavnsbånd. ²¹/₂ 1702 ophævede Frederik IV vornedskabet og dermed forsvandt den forpligtelse, som bønderne på Sjælland og de sydlige øer havde haft til at forblive på det gods, hvor de var født. Bønderkarlene havde nu efter loven ret til frit at flytte, hvorhen de ville, medmindre de var udskrevet til landsoldater. Disse var nemlig ved oprettelsen af landmilitsen året før blevet forpligtet til at forblive på fodegodset. Der var mange godsejere, der ved misbrug af landmilitsen og lovens bestemmelser om pas hindrede de unge i at flytte fra godset. Militsen blev ophævet i 1730, og en del karle benyttede sig heraf til at rejse bort. Da landbruget samtidig var inde i en alvorlig krise, blev godsejerne for alvor

bange for, at de ikke skulle kunne skaffe folk til de fæstede gårde og arbejdskraft til deres fæstere. Problemet var så meget mere brændende, som de lave kornpriser medførte, at udbudet af arbejdskraft ikke blev så stort, idet de unge foretrak at »sidde på egen hånd«, altså ikke ville tage fast tjeneste, fordi de billige priser gjorde det lettere for dem at slå sig igennem ved hjemmeindustri eller tilfældigt arbejde. Og på grund af de forringede indtægter havde bonden vanskeligere end før ved at betale de høje lønninger til tjenestefolkene. Under disse forhold gik regeringen med til at imødekomme godsejernes ønske om at genoprette landmilitsen. Ved frdn. af ⁴/₂ 1733 blev det påbudt, at bønderkarlene skulle forblive på det gods, hvor de var født, indtil de var 36 år. I 1735 blev det slået fast, at stavnsbåndet skulle gælde fra det 14. år, fra 1742 ændret til det 9. år og i 1764 til det 4. år. Fra 1742 blev s. udstrakt til det 40. år, og i 1746 blev det bestemt, at også landsoldater, der havde udtjent deres værnepligt, var forpligtet til at ned sætte sig på det gods, hvorfra de var udskrevet.

Da det var godsejerne, der efter frdn. af 1733 skulle sørge for, at det påbudte antal soldater var tilstede, var der i virkeligheden givet dem en meget udstrakt magt, som ikke blot blev brugt, men også misbrugt. Ofte kunne s. føre til økonomisk udbytning, idet de unge kunne få fripas (s. d.) mod at betale et større beløb. I virkeligheden var den da. bonde efter 1733 helt i godsejerens vold, og disse år blev den mørkeste tid i bondestandens hist.

Fra o. 1750 opstod der en stærk interesse for forbedring af landbruget, og under påvirkning af de nye ideer i udlandet rejste der sig en stærk uvilje mod bondens dårlige stilling, først og fremmest imod s., der følte nedværdigende i en tid, hvor erkendelsen af det enkelte menneskes ret som menneske begyndte at vågne ude i Europa. Og de økonomiske forhold var nu helt anderledes end i 1733. Ødegårdene var ikke mere aktuelle, og de bedre økonomiske tider gjorde ikke tjenestefolkspørgsmålet så brændende som før. Ved frdn. af ²⁰/₈ 1788 blev s. ophævet. De udtjente landsoldater og de utjenestdygtige blev straks fri, mens det udskrevne mandskab senest fra 1800 skulle være løst fra s. Fra fødslen til det 36. år skulle bønderne dog forblive i det amt, hvor de var født, medmindre de fik amtmandens tilladelse til at forlade det, amtspas, (s. d.), som det hed. (Litt.: Hovedværket er V. Falbe-Hansen: Stavnsbånd-Los-

ningen og Landboreformerne, I—II, 1888—89. En mindre, men god, oversigt findes i J. A. Fridericia: Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigørelse i det 18. Århundrede, 1888. Det væsentligste af materialet til s. hist. er samlet i J. A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavsbåndets Historie, 1888). J. H.

stavre betød i landskabslovene at indhegne ved at sætte staver eller gærde, af *stafrae*, *stavær*, stænger, som brugtes til gærde og indhegning (J. L., II, 52; Eriks lov, II, 61, 68). *Stafrae iordh*, *stauræth iordh*, *stafrae toft* var jord eller toft, som var indhegnet med s. Visse steder ydedes gærdsel og stavre i landgilde. (Litt.: Jac. Mandix: Dansk Landvæsensret, II, 1813, s. 48).

S. AA.

stavværk. Got. ornament, opstået i ark. som inddeling af brede vinduesåbninger med smalle, murede stave, der hurtigt blev profilerede og for oven samlede sig i buer, hjul, firpas m. m. Derfra overført til billedskærer- og guldsmedekunsten i rent dekorativt øjemed.

AA. R.

-sted i stednavne er lig med gl. *stath*, »sted«. Der findes som efterled i stednavne i næsten hele det germanske sprogområde. Forledet er ofte et personnavn af gl. type (f. eks. Sigersted, af mandsnavnet Sighar, Skast, 1231 Skazstæthetret, af mandsnavnet Skati), undertiden et fællesnavn (f. eks. Aasted, Skovsted) eller et tillægsord (f. eks. Nysted). Navnene falder kron. i to grupper; de ældste, hvortil vist hører alle de med personnavn sammensatte, synes ældre end vikingetiden, da da. navne på -sted mangler i vikingebygderne, de yngre er af forsk. alder, til dels meget unge. (Litt.: Nord. Kult., V, 1939, s. 95—97, indledningerne til Danmarks Stednavne, III, 1944, VIII, 1944 og IX, 1948).

A. B.

stede. Ved at s. eller fæste en gård fik fæsteren brugsret hertil mod at yde landgilde og hoveri. Ved fæstemålets indgåelse betalte bonden *steds-mål* d. v. s. indfæstning, og fra 1523 stedte han på livstid. Sml. fæste, indfæstning, livsfæste.

H. F.

Stednavneudvalget blev nedsat af Kultusministeriet i 1910 med den dobbelte opgave at tilvejebringe dels en fortegnelse over »den skrivemåde, der hør fastslås for alle praktisk vigtigere navne», dels en række videnskabelige stednavnepublicationer med »kortfattede oplysninger om hvert navns ældre form og udtale i folkemålet, samt om dets oprindelse, forsåvidt den kan gives med sikkerhed eller dog med overvejende sandsynlighed«. Stednavneudvalget, hvis formand nu er

departementschef K. Paludan-Müller, og hvis kontorchef er cand. mag. Gunnar Knudsen, har udgivet dels en række retskrivningslister (Fortegnelse over Sjællands Stednavne, Fortegnelse over Stednavne paa Lolland, Falster, Fyn og Bornholm, Fortegnelse over Stednavne i De sonderjyske Landsdele i Vejle amt og i Viborg amt), dels den videnskabelige serie *Danmarks Stednavne* I—X (omhandlende stednavne på Samsø, i Frederiksborg amt, Sønderjylland, Vejle og Viborg amter samt Bornholm). *Stednavneudvalgets kontor* i Fiolstræde 1, København K, indeholder foruden et håndbibliotek og en kortsamling bl. a. et udklipsdiplomatarium, omfattende alle middelalderl. breve vedr. Dann. for tiden 1085—1513, et alfabetisk seddelkartotek med de middelalderlige stednavneformer, en top. stednavnesamling og en marknavnesamling, omfattende godt 1300 sogneindberetninger med tilhørende sognekort. (Litt.: Stednavneudvalget gennem 25 Aar ved Gunnar Knudsen, 1935).

A. B.

Stefans dag, st., 2. juledag, ²⁶/₁₂, til minde om Stephanus, den første martyr, som iflg. Apostlenes gerninger 6—7 blev stenet af jøderne.

E. K.

steg, se støjle.

stegers, kokken, se stuehus. Jvnfr. bryggers.

støjle. Allerede i oldtiden forekom *radbrækning* som straf overfor særlig ondartede forbrydere. Forbryderen blev anbragt på et X-formet kors, og boddelen knuste så først arme og ben, derefter brystkassen. Efter radbrækningen blev legemet anbragt på et *hjul* (ty. *Rad*), der var sat på en opretstående stang, støjlen. Hjulet lå vandret på s., og delinkventens lemmer flettedes ind i hjulets eger. I Danm. er forbryderen efter 1400—1500-årene vist altid blevet anbragt på *hjul* og *støjle*, efter at eksekutionen havde fundet sted.

J. H.

stempelpapir. Efter hollandsk forbillede — på initiativ af en af statens hollandske kreditorer — indførte en frdn. ²¹/₇ 1657 ekstraordinært en afgift af stemplet papir. Ved frdn. i 1660, 1661 og 1664 blev det en fast byrde, der flere gange udvidedes og forhøjedes, således især i 1690'erne, ²³/₁ 1719, ²⁷/₁₁ 1775, ²⁵/₅ 1804, ³/₁₂ 1828 og ¹⁹/₂ 1861. Pligten til at anvende s. gjaldt som nu en række dokumenter, der lod på penge og penges værd, f. eks. kobe- og lejekontrakter, desuden mange andre dokumenter, retslige, ansøgninger til konge og centraladministration, be-

stallinger, bevillinger, borgerskabsbreve, fæstebreve, attester, samt en række protokoller. De stempelpligtige dokumenter var klassificerede og ansat til forsk. procentafgifter. (Litt.: Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I, 1908, s. 430 ff., II, 1922, s. 778 f., J. Mandix: Om det danske Kammervæsen, 1820, s. 241 ff., V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik, IV, 1880, s. 279 ff.).

H. N.

stemplinger. Sammensværgelse.

sten. Stor vægt, især til vejning af hamp og uld; den var = 21 skålpund eller sine steder 20. I kbh. skipbund hamp sættes til 16 s. à 20 skålpund eller 15 s. à 21 skålpund og 5 skålpund. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 191, 239).

S. AA.

stenbro. I middelalderen var plankelægning af gaderne alm. Stenlægning kendes fra 1400-årene, men vandt først senere, tildels under hollandsk påvirkning, alm. udbredelse. Man lagde store sten, »borgmestersten«, midt i gaden med rendestene på hver side; fra o. 1700 lagdes rendestenen midt i gaden, og fra ca. 1770 udskiltes fortove med rendestene mellem disse og kørebanen. Indtil 1868 sorterede brolægning under en særlig kommission, bestående af politimesteren og nogle grundejere. S. bruges i ældre tid ofte om en vej, der forer over et lavt og fugtigt terræn og er blevet styrket med sten. s. s.

stendelst. Uldent stof fra Stendal i preussisk Saksen.

E. A.

stendyngegrav. I slutningen af yngre stenalder og i bronzealderen er enkeltmandsbegravelse i trækiste en hyppigt forekommende gravform i Danm. Kisten understøttes af og dækkes med mange større og mindre sten, således at graven ved en undersøgelse nu fremtræder som en stor stendynge, idet trækisten er rådnet bort.

C. J. B.

stene, afgrænse, sætte skel med stene; jvnfr. landemærke, skelstene, stabel. s. AA.

stenhuse, betegelse for middelalderl., grundmurede købstadhuse (s. d.), også anvendt i folkeviserne. Omtales i Danm. først fra 1300-årenes midte; trods øvrighedens ivrige opfordringer fik de aldrig nogen større udbredelse, i Kbh. fandtes ved middelalderens slutning ca. 20, i Næstved 14. En del er endnu bevaret i mere eller mindre ombygget skikkelse. Med undtagelse af »borgmester Tuesens boder i Næstved«, der var beregnet på udlejning til småkårsfolk, er

det anselige 2-stokværkshuse med got. blændingsgavle. (Litt.: F. Beckett: Danmarks Kunst II, 1926, s. 96 ff., H. H. Engqvist: Kong Hans' Vingaard, 1951).

AA. R.

stenkerke eller *stenkirke.* Langt halsklæde, bundet skødesløst om halsen med enderne stukket gennem et knaphul i kjortlen. Moden stammer fra slaget ved Steenkerke 1692, da de franske officerer overrumpledtes af fjenden og ikke fik tid til at binde deres halsklæder i den sædvanlige elegante sløjfe.

E. A.

stensagn. Hovedmassen af alle kendte da. s., især om urtidens kæmper, der kaster sten efter hinanden fra kyst til kyst eller efter de nybyggede kirker, er samlet i Aug. F. Schmidt: Danmarks Kæmpesten i Folkeoverleveringen, 1933. Se også H. Ellekilde: Nordens Gudeverden, I, 1926 ff., s. 219—29, gårdens sten, og s. 339—58, bygdens sten.

H. EL.

stenslæde eller *stensluffe.* Mindre slæde, som består af to på hojkant stillede planker (meder), hvis forreste ende eventuelt krummer lidt opad. Tværs over plankerne er fastgjort en flade af brædder. S. er som regel uden stænger. På den slæbtes større sten af marken; ved transport af mindre sten kunne den være forsynet med en karm.

P. H. K.

stensnider kaldtes en landefarer (s. d.), der påtog sig at operere for blæresten.

E. G.

sterling, engelsk penny, udmøntet fra 1180, slået i Danm. under dette navn (eller »engelsk«) fra Erik af Pommern (kort efter 1397) til Christopher af Bayern = 3 da. penninge. Den blev ca. 1422 slået i kobber, hvad kongen dog snart efter måtte opgive.

G. G.

stervbo. Dødsbo. Af ty. sterben = dø.

stift. Modsat på ty. bruges på da. ordet s. væsentlig i betydningen bispedømme (diocese), det distrikt, hvorover en biskop udøver sin kirkelige myndighed. De første nordiske biskopper må betragtes som missionsbiskopper uden fast afgrænsede s. Først fra ca. 1060 kan der tales om skarpere adskilte s.: Lunde s., Roskilde og Odense s. samt i Jylland Vendelbo, Viborg, Aarhus og Ribe s. Lunde s. gik tabt 1660, til gengæld dannedes 1803 ved udskillelse fra Odense s. Lolland-Falsters s. og 1819 (til 1864) Als-Æro s. 1922 fastlagdes den nuværende s.-ordning. Det var ejendommeligt for den ældre da. kirke, at den var så stærkt stiftspræget, først efter 1660 sprænges efterhånden den gl. s. afgrænsning med hensyn til kirkeskik og gejstlig betjening.

B. K.

stiftamtænd. En tid efter 1660 bevarede den gamle titel stiftbefalingsmand (se stiftlensmand) for efterhånden at blive afløst af betegnelsen s. Stiftbefalingsmandens stilling var dog i begyndelsen ret uklar, men ved de instrukser, som blev optaget i en række bestallinger fra 1671, blev det fastslået, at han skulle være den virkelig styrende indenfor stiftet, og amtmanden blev herefter nærmest kun en repræsentativ embedsmand. Det blev nu også bestemt, at tilsynet med købstæderne skulle høre under s., der ligeledes skulle have præsterne i forsvar og fore tilsyn med de gejstlige indtægter. Ved en række instrukser fra den fgl. tid, $\frac{1}{7}$ 1682, $\frac{4}{12}$ 1683 og $\frac{5}{7}$ 1690, blev amtmandens myndighed imidlertid udvidet, selvom endnu instruksens af $\frac{5}{1}$ 1722 fastholdt s.s tilsyn med disses embedsforelse. I løbet af 1700-årene blev amtmændene dog ganske uafhængige, og ved kgl. res. af $\frac{4}{9}$ 1793 blev tilsynet med købstæderne ligeledes henlagt under amtmændene, så s. af særlige beføjelser kun beholdt det tilsyn med den kirkelige økonomi, som han udøvede sammen med biskoppen. J. H.

stiftsbefalingsmand, se stiftslensmand.

stiftsbiblioteker. S. og skolebibliotekerne var indtil oprettelsen af Statsbiblioteket i Århus (s. d.) ene om at dække provinsens behov for videnskabelig og oplysende litt.; oprindeligt fandtes et s., som regel oprettet på gejstlighedens initiativ, i hvert af landets stifter, men de fleste er ophævet og kun Odense, Ribe, Roskilde og Viborg s. er helt eller delvis bevaret, og kun den resterende del af Odense samt Roskilde har betydning, det sidste især ved en udmærket samling gl. teologi, fortrinsvis reform. litt. Af vigtigere skolebiblioteker, der har bevaret deres betydning, skal nævnes Herlufsholm og Sorø. *Herlufsholms Skoles Bibliotek* rummer ca. 50.000 bd. teologi, jura, klassisk filologi, da. hist. (især personalhist.) og skønlitt.; af ældre da. bøger findes mange sjældne og kostbare, enkelte unica. Håndskriftsamlingen omfatter ca. 200 nr., de fleste fra *Chr. Brandt* af betydning for Struensee-periodens hist., desuden værdifulde excerpter af Konsistoriums ældre, tabte, forhandlingsprot. (se Joh. Forchhammer: *Herlufsholms Skoles Manuskript-samling*, Skoleprogram 1891). *Sorø Akademis Bibliotek* tæller ca. 70.000 bd. indenfor alle fag; af særlig betydning er en samling af fransk litt., en meget værdifuld samling ældre da. litt. og en overordentlig betydelig Holberg-samling. Håndskriftsamlingen er på ca. 350 nr., stærkt præget

af *Johan Bülow*, hvis samlinger til Danm.s hist., politik, handel og finansvæsen og flere tusinde breve har betydelig kildeværdi; desuden findes en del vedr. *Ingemann*. (Se Fortegnelse over Sorø Akademis Manuskripter, Skoleprogram 1861). (Litt.: Lauritz Nielsen: *Danske Stifts- og Skolebiblioteker*, 1925). A. F.

stiftsbøger, se herredsbøger.

stiftskiste, opbevaringssted for alle »gejstligheden angående breve og dokumenter« i et stift, altså bispe- eller bispe- og stiftsovrighedsarkiv. Undertiden brugt om stiftets kasse (reskr. $\frac{22}{1}$ 1796). Sml. D. L. 2—22—12. P. B.

stiftslensmand. De nye superintendenter, der efter reform. kom i biskoppernes sted, havde kun rent kirkelige opgaver. Til at varetage de mere verdslige opgaver, som de katolske biskopper også havde haft, og til at våge over, at ingen tog gods fra kirken, blev der derfor indsat særlige s., der skulle have alle stiftets kirker og præster »i forsvar« og fore tilsyn med, at kirkerne indtægter blev anvendt på rette måde. Det var også s., der oppebar kongetienden og andre kgl. indtægter af det gejstlige gods, ligesom han medvirkede ved udnævnelsen af sognepræster. Ved frdn. af $\frac{19}{6}$ 1582 blev de fleste af disse opgaver henlagt under de alm. lensmænd, og s. beholdt kun ganske enkelte særlige opgaver som at præsidere på landemodet og dømme i ægte-skabssager sammen med kapitlet. S., der også benævnes *stiftsbefalingsmand* eller *stiftsregent*, var som regel samtidig lensmand over de nye store regnskabslen, der var blevet dannet af bispegodset og de biskoppelige forleninger. (Litt.: Kr. Erslev: *Konge og Lensmand i det sextende Århundrede*, 1879, s. 101 f.). J. H.

stiftsregent, se stiftslensmand.

stiftsrelationer. Med dette navn betegnes 3 pk. i Komm. koll., der indeholder »relationer« (indberetninger) fra årene 1735—36 om de da. stifters tilstand som svar på cirk. $\frac{25}{6}$ 1735 til stiftamtmandene ang. amternes og byernes tilstand. Nævnte cirk. krævede svar på 8 spørgsmål: amtets tilstand, beskaffenhed og produktion, byernes handel og næring, vækst eller forfald, om fabrikker, udstedte priv., lav, om landvæsenet og evt. forbedringer i dette. Til pk. slutter sig 3 prot. med uddrag af relationerne og »deliberation« om dem. — I tidens løb er en række af s. offentliggjorte i de lokalhist. årbøger. H. H.-T.

stiftsovrigheden, bestående af stiftamtmanden og biskoppen, har til opgave at føre overtilsyn med stiftets kirker, hospitaler, skoler og stiftelser.

I den gejstlige rettergang indtager s. pladsen som anden instans.

B. K.

stigbord. Betegnelsen for det eller de brædder, der nedsættes i et vandløb eller i mølledæmnningen for at forøge faldhøjden. Som regel er der ved vandmøller anbragt s. både for møllerenden eller malekarmen og for frislusen.

ST. B.

stikkel. Skærende redskab af flint, dannet af en flække eller spån, ved hvis ende der er dannet en kort, kraftig tværæg, der gør stykket særlig egnet til arbejde i ben og hjortetak. Alm. oldsagstype i ældre stenalders kulturer overalt i Europa. (Litt.: Therkel Mathiassen: Danske Oldsager, I, 1948, s. 18 ff.).

C. J. B.

stikspær, sine steder også kaldt *optøber*, *udskudssparre*, *-spænde*. Betegnelse for de i reglen korte spær, der bærer taget over et udskud (s. d.) ved en bygning, når dennes hovedspær ikke er overlange, så de gør det. Med den øvre ende er stikspærerne i almindelighed enten fæstnet forneden på hovedspærerne som en forlængelse af dem eller på tagremmen ved siden af dem, og forneden hviler de på udskudsvæggens tagrem.

SV. J.

stillingsmand. Soldat, der påtager sig en anden værnepligtigs tjeneste. Ordningen meget gl. Indførtes fordi man nærrede frygt for, at civile erhverv ville lide, såfremt man indkaldte alle deres udøvere. Fordelen for hæren var, at den derved fik en del afljente, uddannede folk, særlig ældre underofficerer. Ophævet ved hærloven 1867.

G. NO.

stjerneformet udskiftning, se udskiftning.
stjernehvælvning, se hvælvning.

stob. Rummål for vædsker, smør og honning som regel 2 pottes eller $\frac{1}{2}$ kande (s. d.) senere, da kanden overalt blev 2 pottes, var s. og kande lige store. Som smørmål regnedes s. i 1500- og 1600-årene efter vægt, varierende efter de forsk. egenes bismervægt. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 195 ff.).

S. AA.

stod. En flok af vilde eller tamme heste, som ejedes af bonde eller kongen, og skulle være under opsigt af en hyrde (J. L., III, 55; Skånske Lov, 179). 12 hors udgjorde et stod. I hesteavlens bruges s. om en hingst med tilhørende hopper. (Litt.: C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier, I, 1886—91, s. 67 ff., Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 159, II, s. 110, 119, 217, 219; 228—231).

S. AA.

stodderkonge, se fattigfoged.

stof, *étouffe*. Oprindelig kulørt, mønstervævet

silkestof. Senere blankt, presset uldstof, først med indvævet mønster, senere mest glatvævet.

E. A.

stofnavne. Benævnelser på stoffer, farver etc. har til stadighed vekslet stærkt. Dette emne er derfor så overvældende stort, at det ikke kan rummes indenfor et leksikons rammer. Her kan kun nævnes nogle af de hyppigst forekommende betegnelser. For at give forskere mulighed for videre studium anføres her nogle værker, hvori hvori ordlister over tekstilbenævnelser forekommer: E. Andersen og E. Budde Lund: Følgelig Vævning i Danmark, 1941, Berlingske Tidendes Haandarbejdsbog, I—III, 1943, Sigrød Flamand Christensen: Kongedragterne paa Rosenborg fra 17. og 18. Aarh., 1940, Sven T. Kjellberg: Ull och Ylle, 1943, O. J. Rawert: Almindeligt Varelexicon eller Beskrivelse over alle raee og forarbejdede Naturprodukter... Udarbejdet efter Bruun Juuels Varelexicon og de bedste nye Kilder, 1831—34, J. Savary de Bruslon: Dictionnaire universel de commerce, d'histoire naturelle et des arts et métiers, I—V, 1759—65.

E. A.

stokhus. Militær arrest. Navnet stammer fra stokken: 2 svære bjælker lagt oven på hinanden med halvrunde udskæringer til fangerens ben. Første opført 1617 i Kbh., senere i fæstningerne og på Møen. Ved s. i Kbh. fandtes fra 1686 en inkvisitionskommission, der kunne afholde pinligt forhør og afsige domme, ophævet 1842. 1851 ophævedes s., og fangerne overførtes til tugthusene. Arkiver i Hærens Arkiv. (Litt.: A. Pontoppidan: Omkring Københavns gamle Volde og Stokhuse, 1936).

G. NO.

stokkeknægt. Ved købstadens kommunale fængsel, »byens hægte«, var ansat fangevogter og opsynsmænd, der benævntes stokmester og stokkeknægte.

S. S.

stokkelag, se fag.

stokkemænd. Efter udgangen af middelalderen, da fremmødet på ting blev mindre talrigt, blev det alm., at et vist antal af retskredsens beboere blev udskrevet til at give møde på tinget som *tinghørere* eller s., for at de kunne bevidne, hvad der fandt sted på tinget. Ved *stokkenavn* forstod man et navn, udtaget blandt s., ved *stokkevidne* det af s. afgivne udsagn om, hvad der var passeret på tinget. Navnet hidrører fra, at s. tog plads på *tingstokkene*.

S. I.

stol kan undertiden bruges i betydningen *jordebog*.

stole. Den ældste stolytype, der kendes fra Danm., er *knubstolen*, der med ryg, armlæn og

fod er lavet i eet stykke af en træstamme. Foden er i reglen udhulet til et magasin med sædet som et løst låg. De ganske få bevarede s. af denne type er udført med stiliserede tondebånd og staver og viser således hen til s. lavet i hoderarbejde, som vi ikke mere kender. I nær familie med knobstolen er *løbbindingsstolen*, særlig kendt fra det træfattige Vestjylland. Ikke uden en vis forbindelse med de ujævne lergulve, fortidens almindeligste gulvbelægning, er de *trebenede stole* med indtappede ben og halvrundt sæde. Disse s. kunne nemlig altid støtte lige meget på alle tre ben i modsætning til de fire-benede s., der ville stå dårligt og hurtigt blive leddele. Den nu alm. kendte fire-benede s. kendes hos overklassen fra renaiss., og efterhånden som trægulve bliver alm. hos bonderne i løbet af 1700-årene, vinder den også indpas her. Almue-stolene udmærker sig ved et stærkt lokalt præg, ofte på tværs af vekslende stilarter. Undertiden kan man i ældre tid finde, at en s. er indrettet til kloset under navnet *natstol*. Sædet har da et rundt hul med låg, og i den kasseformede fod står natmøblet. (Litt.: Axel Steensberg: Danske Bondemøbler, 1949, s. 28 ff., Tove Clemmensen: Danske Møbler, 1945).

H. ST.

stolestade er en bestemt anvist plads i kirke-stolene ved gudstjenester. S. blev snart efter reform. gjort til genstand for køb eller leje. Almenrettlige bestemmelser herom findes i D. L. 2—22—43 f. S. kan ikke arves, men den afdodes slægtninge skal være de nærmest berettigede, når de betaler det fastsatte vederlag. Lovens bestemmelser suppleredes flere steder med detaljerede regler, der tog hensyn til de lokale forhold. I 1600—1700-årene forekom ofte højst forargelige stridigheder om retten til s. S. registre, der indeholder oplysninger om indehaverne af s. m. m., er i mange tilf. kilder af stor betydning for personalhist. og kirkearkæologi.

B. K.

stolpe, sine steder også kaldt *opløber*, *stang*, *stænder*. Betegnelse for de opretstående tømmerstykker i en væg af bindingsværk (s. d.), der oprindeligt jordgravede er rejst på *sylden* eller *fodremmen*, og som foroven bærer *tagremmen* og hermed tagværk og tag.

SV. J.

stolperum, se fag.

stolpeskab, se skabe.

stolsbrødre nævnes i enkelte middelalderl. lavsskråer som oldermandens hjælpere ved lavets styre. Deres stilling er lånt fra gilderne, hvor de var mere fremtrædende. Efter reform. gik deres funktion over på *bisidderne*, der ligeledes

var lavets tjenestemænd og toges blandt mestrene.

H. SØ.

stormhat- eller *-hue*, en lettere hjelm (s. d.) med smal skygge og undertiden en lav kam. S. der ofte i samtiden kaldtes *kasket*, udgjorde i 1500-årene og langt op i 1600-årene både musketerernes og pikenerernes alm. hovedbeklædning.

A. H.

stormlægte, sine steder også kaldt *rilægte*, *skrålægte*, *sværlægte*, *sværtelægte*. Lægte, anbragt som indvendig skræstiver til afstivning af *spærene* i et spært ag (s. d.) i husets længderetning. Den rækker i gl. bygninger knap over et fag (s. d.), idet den foroven i noget forsk. højde over hjælkelaget, bestemt efter dens længde, er fæstnet til siden eller undersiden af spærene og herfra går skråt ned til tagremmen i nærheden af følgende spærs fod, hvor den er fastgjort på remmen. I yngre bygninger sidder s. derimod altid på undersiden af spærene, idet den rækker over flere fag; øverste ende sidder gerne ret højt på sit spær.

SV. J.

storrer. Pibet, kruset eller lægget lærreds- eller bomuldsstrimmel, anbragt i kanten af huen. Til forskel fra vinger og skæg (s. d.) går s. langs hele huens kant. Jysk almue kvindedragt.

E. A.

storstue, se mellemstue og øverstestue.

straksbrev, se lavdagsbreve.

strandfoged. En bestillingsmand, som skulle træde i funktion ved strandinger og ved bjergning af gods. S. nævnes tidligt, men deres pligter og rettigheder blev først nærmere udformet ved Rtk.s promemoria af 4/11 1784. S. skulle ansættes af amtmanden eller politimesteren. Han skulle inspicere stranden, når strandinger kunne ventes, have opsyn med strandinger og bjergninger og give indberetninger om disse. Han lønnedes bl. a. med bjergelon for løst vragods.

G. O.

strandkøbing, betegnelse for en købing (s. d.) med havn. I forhold til *akselkøbingerne*, der lå inde i landet, regnes strandkøbingerne for yngre bydannelser, opstået i slutningen af 1100- og begyndelsen af 1200-årene. (Litt.: Hugo Mathiessen: Torv og Hærstræde, 1922, s. 46, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 423).

SV. L.

strandret. I den ældste tid nød skibbrudne ikke nogen beskyttelse for deres liv eller gods, og kystboerne kunne frit tilegne sig vrag. Uagtet lovgivningen søgte at fastslå de skibbrudnes ret til at hjerpe deres gods, varede det længe, før

disse bestemmelser trængte igennem i praksis. Endnu 1619 forbyder et kongebrev således under straf på liv og gods beboerne i Vendsyssel og på Læsø at brænde blus på stranden ved nattetid for at vildlede de sofarende. S. I.

strandridere. Ved plakat af $\frac{4}{9}$ 1680 blev der i Danm. indført s., som skulle have tilsyn med, at toldlovens bestemmelser blev overholdt. Toldrullen af 1683 gav forskrifter for s., der skulle påse, at varer kun blev ind- og udskibet på de forordnede toldsteder, og at intet strandgods forblev ufortoldet. Fandt de både på fordægtige steder, skulle de lade dem føre til Bremerholm. Ved frdn. af $\frac{24}{3}$ 1690 blev s. afskaffede, fordi der var blevet klaget over, at de voldte de trafikkerende adskillig fortræd og ophold. Ved kgl. res. af $\frac{26}{10}$ 1771 indførtes *strandløbere*, og det er formodentlig dem, der menes, når der i frdn. af $\frac{26}{4}$ 1776 og $\frac{2}{8}$ 1786 tales om strandridere.

J. H.

strandvåd. Landdragningsvåd til rodspættefiskeri, især ved Skagen og de umiddelbart syd herfor liggende fiskerlejer. Ved indhivningen benyttes bælt er (s. d.), der sættes fast i vådtovene. (Litt.: Drechsel: Vore Saltvandsfiskerier, 1890, s. 11 og pl. I).

H. R.

stri, strie. Blårlærred af hør eller hamp.

stribånd, strier, sulestiver, se *sulehus*.

strisule, stritsule, se *sulehus*.

strud.¹⁾ Lang, smal, nedhængende forlængelse af nakkespidsen på det middelalderl. hætslag (s. d.). Oprindelig var s. kort og bred og brugtes til opbevaring af småting, penge o.l. Senere blev den lang og tynd, udelukkende til pynt. ²⁾ Todelt maske af sort stof, som dækkede fanokvindernes ansigt, når de færdedes uden-dørs, som værn mod solbrændthed. E. A.

strygebånd. Hårbånd af stof, læder eller uld-snor, som almuekvinderne bar under huen for at holde det tilbagestrøgne hår på plads. Stykkets oprindelse går tilbage til forhist. hoveddring, bånd eller krans, der brugtes både af mænd og kvinder. E. A.

strygholt, se *strøgmål*.

strøgmål var, modsat topmål, hvor rummålet beholdt en top, et mål korn eller mel, hvor toppen var stroget af med et træstykke, *stryghollet*. Havreskæppen var som regel topmålt, mens rug- og bygskæppen var strøgmålt. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 205, 210). S. AA.

strøgods. Bondergods, der lå så langt fra den sædegård, ladegård o. l., hvorunder det hørte, at det slet ikke eller kun i ringe grad kunne ud-

nyttes igennem arbejdsydelser (hoveri), hvorfor landgilden var dets væsentligste ydelse til gods-ejeren. I middelalderen, da hoveriet spillede en relativ ringe rolle, og da der fandtes få store samlede godser, var det meste gods s. Fra 1500-årenes sidste halvdel sætter bestræbelserne stærkt ind for ved hjælp af køb, mageskifter og oprettelse af nye sædegårde at reducere s. Fra nu af aftager dette derfor og holder sig fortrinsvis indenfor hel- eller halvgejstlige institutioner som kapitler, hospitaler o. l., hvor hoveriet betød lidt. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rethshistorie, 1940, s. 463 ff., J. A. Fridericia: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede i Hist. T. 6. r., II, 1889—90, s. 577 ff., Thomas B. Bang: Kronens Mageskifter under Frederik 2., smst. 9. r., I, 1918—20, s. 1—42, samme: Frederik II.s skaanske Godspolitik i Historisk Tidsskrift för Skåneland, VII, 1917—21, s. 121 ff.).

C. R. H.

strøhalm, strolag, strotag, tagets brolag, se *bro*.

stublade, se *spændhus*.

stubbmøller er anbragt på en svær akse, således at de kan drejes op mod vinden. I ældre tid var denne mølletype den almindeligste form for vindmøller her i landet. Der står endnu et par stykker; men ingen af dem er i brug. ST. B.

stud, senere *stod*, betød egl. støtte, hjælp, men var navn på en middelalderl. skat, der nævnes fra 1204, og i senere tid ydes af kronens *skattebønder* sammen med *leding*. De ældre forskere anså s. for aflosning af *nathold* (s. d.), (se Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 152 ff., Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid, 1898, s. 79 ff.), hertil slutter også Poul Johs. Jørgensen sig (Dansk Rethshistorie, 1940, s. 267 f.). Derimod har Sture Bolin sat s. i forbindelse med ledingsvæsenet og ment, at den var en art ledingssskat. Vinterstudien i Halland var en skat i havre, pålagt havnerne til underhold for en rytterhærs heste (Scandia II, 1929, s. 219 f.; Ledung och frälse, 1934, s. 70 ff.); den svarer til senere tiders *hestegæsteri* (s. d.). (Litt.: Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 149—155, C. A. Christensen: Med Lov skal Land bygges, 1941, s. 289 ff.; William Christensen: Dansk Statsforvaltning, 1903, s. 450 ff., Kjell Runquist: Hallandslistans förhållande till huvudstycket i Kung Valdemars Jordebok, Vetenskapssocieteten i Lund, årsbok 1946, samme: Rymdmått, vikter och krönovärde-

ringsvården i Kung Valdemars Jordebok i Hallands Hembygdsförbunds skriftserie, III, 1950, s. 107 ff.).

studehandel, se øksnehandel.

S. AA.

studenter. De første universiteter, der i 1100-årene opstod i Italien og Frankrig, var frivillige sammenslutninger af lærere og disciple (studenter). Først efterhånden som der stiftedes en række nye universiteter, især på ty. landområde, fæstnedes reglerne for deres organisation og for s.s forhold. Universiteterne var i ældre tid delt i fire *fakulteter*: ¹⁾ det teologiske som det overste, ²⁾ det juridiske, ³⁾ det medicinske og ⁴⁾ det filosofiske (artistfakultet). Alle måtte begynde i det sidstnævnte, hvorfra de gik videre i de højere fakulteter. I middelalderen kunne man på een gang være lærer i et lavere og discipel i et højere fakultet. For at optages ved et universitet måtte en s. først »deponere«, d. v. s. ved temmelig barbariske skikke bortlægge sit dyriske, ikke-akademiske, væsen (deraf *depositurus* og rus), derpå aflægge ed på universitetets love og indføres i dets protokol over s., matrikel (immatrikuleres). Desuden blev der givet ham en præceptor (s. d.).

Lignende forhold gjorde sig gældende ved universitetet i Kbh., stiftet 1479, genoprettet 1537, og kan iagttages i de ældre universitetsfundatser (1539, 1621, 1732, 1788). Endnu i 1500-årene måtte dog mange s. nøjes med at studere hos den teologiske lektor ved domkapitlerne i stiftsstæderne. Fra 1569 indførtes den bestemmelse, at en s. for at blive immatrikuleret skulle være i besiddelse af et *testimonium* fra sin skolemester, fra ca. 1621 indførte man en særlig adgangsprøve, især i lat. stil, forløber for den senere *examen artium*, 1850 henlagt til de lærde skoler. S. udgjorde en egen stand, henhørte under universitetets jurisdiktion og bar en dragt af gejstligt tilsnit. Fra 1875 kan kvinder blive s.

Universitetsmatriklerne udgør et særdeles vigtigt personalhist. kildemateriale. For Kbh.s vedkommende er det ældste bind (for 1479—1610) tabt, for tiden 1611—1829 er de udgivet af S. Birket-Smith (I—III, 1890—1912). Personregister hertil, udarbejdet af H. H. Schou og H. Friis-Petersen, findes i RA., LA. i Viborg, i Kgl. Bibl. og Statsbiblioteket i Århus. Talrige da. s. blev også immatrikulerede ved udlandets højskoler, derfor må også fremmede universitetsmatrikler stadig rådspørges. I Persh. T., 12. r., IV, 1950, s. 122—32 har H. Friis-Petersen givet en oversigt over da. og sønderjyske studenterfortegnelser og

matrikelsuddrag vedr. da., slesvigske og holstenske studenter. En redegørelse for de ty. universitetsmatrikler findes i Mitteilungen zur Förderung genealogischer und heraldischer Arbeiten, 1949, s. 69—73. (Litt.: H. Matzen: Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479—1879, I—II, 1879).

B. K.

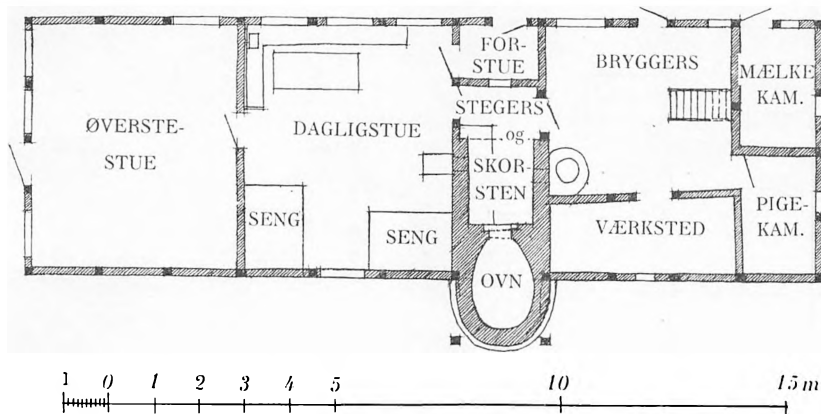
studieskat var den afgift, som det 1539 blev pålagt landsbykirker i Skåne og Sjælland at udrede til universitetet. 1660 udvidedes forpligtelsen til at betale s. også til de øvrige landsdele, og 1732 tilføjedes en lige så stor skat af præsterne, idet nu også den gl. *cathedraticum* (s. d.) blev henlagt til universitetet. Begge dele indbefattedes under navnet s. i videre forstand. 1922 bortfaldt s. med lignende afgifter.

B. K.

stue, i Sydvestjylland og egnen syd for Ribe navn på øverstestuen (s. d.).

stuehus, sine steder bl. a. også kaldt *alhus*, *isterrad*, *isterråling*, *istrad*, *isæt*, *isæthus*, *råling*, *sals*. Som tilfældet er i betydelige dele af det øvrige Nordeuropa og rimeligvis visse mellem-europæiske områder, er også de forsk. stuehusformer, der træffes i vore hjemlige bøndergårde, fremstået af en kombination af et ildhus (s. d.) og et herberg (s. d.) i dobbeltsæt, et til vinter- og et til sommerbrug, og et sådant kompleks må have eksisteret her i landet i al fald ved middelalderens begyndelse; men hvorledes det er opstået, er endnu et åbent spørgsmål. Fra jernalderens ildhus, der fremtræder dels som selvstændigt hus, dels som et af rummene i et torummet langhus, hvis andet var stald, og som foreløbig er det eneste hus eller rum af beboelseskategori, man kender fra denne tid, er der et så stort spring til ildhus-herberg-kombinationen i dobbeltsæt og de boligvaner, det indebærer, at kraftige impulser udefra må forudsættes at have virket. Hvis ikke middelalderbeboelsen allerede fra først af har været bygget i længe, er den i hvert fald blevet det før 1300, idet det nordjyske stuehusnavn *råling*, egl. radlænge, er nævnt i et dokument fra 1286. Der har været delte meninger om, hvorvidt der hermed er betegnet en ruminddelt bygningslænge eller en opradning af enkelthuse for enden af hinanden, et spørgsmål, der ikke kan afgøres for nærværende. Langt vigtigere er det iøvrigt at få fastslået, hvor mange og hvilke af de fire elementer, vinter- og sommerildhus og -herberg, rålingen fra først af har indeholdt, og hvilken indbyrdes placering de har haft, samt om de to sæt huskategorier helt igennem har været af samme karakter. Det er imid-

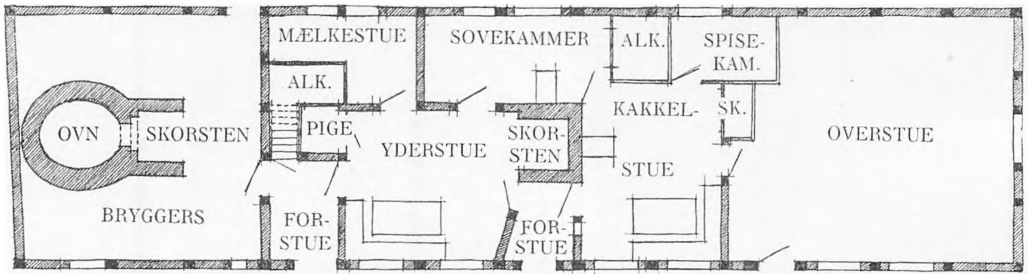

Ostdansk stuehus, repræsenteret ved sjællandsk plan.

lertid også spørgsmål, som indtil videre må stå hen. Kun så meget kan med al sandsynlighed konstateres, at s. i hovedparten af landet i løbet af yngre middelalder har fået den fra senere århundreder så velkendte, hyppigt af *forstuer* (jvnfr. d.) markeret tredelte grundplan med følgende hovedrum: ¹⁾ *sommerildhuset*, det senere *bryggers* (jvnfr. nedenfor), der efter dets placering i rækken, forrest ved den daglige forstue, betegnedes *fremhuset*, som det helt frem til nutiden har været tilfældet i betydelige dele af Nørrejylland, ²⁾ *vinterildhuset*, den senere *dagligstue*, der allerede da i henholdsvis Øst- og Vestdanm. fremtrådte med helt forsk. ildstedsindretning (jvnfr. nedenfor) og i adskillige egne af landet kaldtes *stue* og ³⁾ *vinterherberget*, den senere *øverstestue* (s. d.), der i al fald sine steder efter placeringen fjernest fra den daglige forstue kaldtes *bagherberget*, og som muligvis allerede dengang, i det mindste sporadisk, var et *loftshus*. Derimod synes *sommerherberget*, der måske også tidligere overvejende har haft karakter af udhusmagasin o. l., nu ganske at være gledet ud til udhusenes kreds, hvor det dog helt op til nutiden som karlekammer (s. d.) har bevaret sin gl. funktion som soverum. I det sydlige Danm., hvor stalden (s. d.) efter gl. eller nyskabt tradition i reglen er placeret i længe med beboelsen, har denne ofte en anden rumfølge end den ovenfor nævnte, idet stalden eller sine steder en foran denne værende *lo* indtager sommerildhusets plads foran vinterildhuset, og sommerildhuset derfor er anbragt andetsteds (ovenfor øverstestuen, i en kort udbygget fløj, i en til beboelsen stødende sidelænge m. m., se bryggers og kleve). Dette må være fremkaldt

af, at stald (eventuelt med *lo* foran) og vinterildhus er sammenbygget, før den normalda., tredelte stuehusplan er skabt, og kunne tyde på, at denne sammenbygning har gl. hæld; men andre forhold taler herimod. Særlige, på nuværende da. område foreløbig enestående, planløsninger træffes endelig på Bornholm. — Udgor hovedparten af landet efter stuehusenes planløsning et enhedsområde, forholder det sig anderledes, når ildstedsforholdene inddrages; de deler klart det hele land i to områder, et ostdansk-nordjysk, hvis stuehuse er ovnhuse (s. d.) med forstuekøkken (s. d.), og et vestdansk, hvis stuehuse er kaminhuse (s. d.). Der har længe været delte meninger om, under hvilken form og hvorfra *ovnen* som varmegiver i beboelsen er kommet her til Norden. Bedømt ud fra sydskan-dinaviske forhold er det imidlertid overvejende sandsynligt, at *ovnen* og hermed begrebet *stue* er kommet til østda. område fra egnene omkring Oder og Weichsel, hvor anløbspladserne på den gl. sydøstgående handelsrute over Østersøen fandtes, og formodentlig er det sket o. midten af middelalderen. Siden er ovnen trængt videre mod nord på begge sider af Kattegat, her i landet fra Sjælland over Djursland til Nordjylland, hvor den har erobret hele området nord for en linie, hvis omtrentlige forløb fører fra bunden af Kalø vig lige ind i landet til Herning-egnen, herfra mod syd til Skern å og videre vesterud langs denne til Ringkøbing fjord og havkysten. Om ovnen er kommet her til landet som *røgovn* (s. d.) fra de på den sydlige Østersøkyst boende slaver eller som *bilægger* (s. d.) fra det til dette område i ældre middelalder fremtrængende frankiske hus (s. d.), må foreløbig stå hen.

Vestdansk stuehus, repræsenteret ved østjysk plan.

Forst fra bilægger-stadiet i ovnhusets hist. lader udviklingen sig i øjeblikket forfølge herhjemme, men til gengæld også i alle dens faser. Til nærmere orientering skal imidlertid det hele forløb rides op. Med *rogovnen*s tilkomst i *vinterildhuset* forvandles dette til *stue*; det åbne ildsted, *arnen*, flyttes fra midten af rummet hen foran den ofte i et hjørne, tit ved forstuevæggen, placerede ovn, hvorfra det ved dens forvandling til *bilægger* flyttes til *forstuen*, således at stuen nu alene tjener som opholdsrum (og soverum), men ikke mere som køkken, idet denne funktion med ildstedet er overført til forstuen. I *sommerildhuset*, der rimeligvis tidligt er blevet *bryggers* i den forstand, at det foruden at rumme det til madlavningen om sommeren nødvendige ildsted også har afgivet plads til bagerovn (s. d.) og kølle (s. d.), hver anbragt for sig, som det endnu er tilf. i adskillige østda. i tiden o. 1700, overflodiggøres med det gl. vinterildhusildstedets forlægning til forstuen dets ildsted til madlavning, og rummet ophører med at være sommerkøkken og bliver alene bryggers. Og med tilkomsten af esse (s. d.) og siden skorsten (s. d.) i forstuekøkkenet gores dette endelig til husets store ildstedscentral, idet også bagerovn og kølle samt siden en indmuret gruekedel (s. d.) knyttes til dets esse eller skorsten. Dog sker dette i det nuværende Danm. kun på Sjælland samt delvis på Lolland-Falster, Bornholm og i Nordjylland, de sidste to steder alene i de mindre ejendomme, mens man i øvrigt på Lolland-Falster som i de jævnstore og større gårde på Bornholm og i Nordjylland, sagtens under indflydelse fra det vestda. kaminhus, bevarer bagerovn og gruekedel samt stedvis også køllen i bryggerset, hvor de til sin tid får egen skorsten som i kaminhus-

området. På denne reale baggrund med den voldsomme koncentreret af ildstederne må det ses, at både *køkken* og *bryggers* i det da. ovnhusområde kan betegnes *stegers* eller med sammensatte navne med samme efterled, men modstillede forled som *inderfremmers*: *uder-*, *yderfremmers*, *mellemgulv*: *udengulv*, *overilders*: *nederilders*, *inder-*, *mellemsals*: *uder-*, *ydersals*. — Også på vestda. område, hvor kaminhuset (s. d.) formodentlig trænger ind o. midten af middelalderen og siden bliver herskende vest og syd for det østda.-nordjyske ovnhusområde (jvnfr. ovenfor), følger impulserne til ildstedsændringen handelens gamle farled, men her den sydvestre, der over Frisland har fort til Vesteuropa. Om disse impulser i første omgang har bragt den nye ildstedsform i mere eller mindre ufærdig stand (se skorsten) eller kun bevirket, at det åbne ildsted i *vinterildhuset* flyttedes fra midten af gulvet til rummets bagerste tværvæg, er foreløbig uvist. Men hvad enten det ene eller det andet har været tilfældet, betyder forandringen i ildstedsplaceringen, at det vestda. vinterildhus, der ved slutningen af middelalderen, i al fald sine steder, under påvirkning fra ovnhusområdet også kaldes *stue*, i modsætning til det østda. bevarer sin hele gl. karakter. D. v. s. at det fortsat er både opholdsrum (og soverum) og køkken (om vinteren), hvorfra følger, at der også fortsat er behov for et *sommerkøkken*. Det er årsagen til, at man i det vestda. kaminhusområde i modsætning til, hvad der f. eks. er tilfældet på Sjælland, ovnhusets hjemlige centralområde, bevarer *sommerildhusets* madlavningsildsted i det til *bryggers* omdannede ildhus, og det får da også til sin tid egen skorsten (s. d.). I betydelige dele af det vestda. kaminhusområde har bryg-

gerset endda fortsat at fungere som sommerkokken helt frem til sidste århundredskifte, selv om den reale baggrund efter tilkomsten af en ny *vinterstue* ikke længer var den samme. — Med dette nye stuerum, stammende fra slavisk område i Nordtyskland og til os bragt over Holsten og sakserhusets (s. d.) sydslesvigske område under det ligeledes oprindeligt slaviske navn *dorns*, *dørnsk*, som det endnu kaldes i Sønder- og Sydvestjylland, trænger det *frankiske hus' bilægger* også ind på det vestda. kaminhusområde. Formodentlig begynder dornset at vise sig på gl. da. kulturgrund i Slesvig i slutningen af 1500-årene; men først i lobet af 1700-årenes første årtier er selve stuerummet trængt helt igennem i Nordslesvig og endnu senere øst- og nordud i kaminhusets område, og bilæggeren har end ikke kunnet følge dette tempo og har heller ikke haft samme spredningskraft. Dornset, der i almindelighed er placeret mellem stuen (vinterildhuset) og øverstestuen, og som sine steder har været betegnet *vinterstue*, men efter traditionen i Østjylland alm. kaldt *kakkelstue* og på Fyn sine steder *mellemstue*, har nemlig ikke alene på Fyn med sydoerne, men også i Nørre- og dele af Sønderjylland fra først af været forsynet med en *kamin* eller en *åben lerkakkelovn* (se vindovn), og denne ildstedsform har vist så stor modstandsevne, at bilæggeren kun langsomt har kunnet vinde indpås; i den nordlige del af det østjyske kaminhusområde samt på Fyn når den tilmed aldrig at få fodfæste af betydning; fra lerkakkelovnen går man her direkte over til den jernstøbte *vindovn*. Udstyret med kamin eller lerkakkelovn, der ikke alene kunne tjene til opvarmning, men også til madlavning, har dornset helt kunnet overtage det gamle vinterildhus', stuens rolle, og dette rum, der nu i Østjylland kaldes *yderstue* og i visse fynske egne *forstue*, bliver hermed *sommerstue*, ofte i almindelighed kun tjenende til ophold (og soverum), idet man for ikke at generes af varmen fra madlavningen fortsætter med at foretage denne i bryggerset. Med dornsets tilkomst indføres yderligere en nyhed; man begynder at kløve beboelsens rum i to ved skille- rum i husets længderetning. Det første rum, der undergår denne spaltning, er *stuen* (vinterildhuset); ikke så sjældent ses det, at det netop er på den måde, en beboelse fra først af har fået *dorns*, navnlig gælder det de mindre ejendomme. Rumkløvningen når i øvrigt sin højeste udvikling i Sydslesvig og den sydligste del af Nordslesvig med Als og Æro; det er her alm., at

de gl. s. i hele deres længde er delt i to rækker rum. I hovedparten af det øvrige Nordslesvig som delvis på Syd- og Østfyn med småerne er det derimod kun *dagligstuen* (vinterildhuset) og *dornset* eller *mellemstuen* ovenfor denne, der er delt, og videre ud i kaminhusområdet er det alene kløvningen af *dagligstuen*, der har formået at trænge frem. — Parallelt med denne udvikling i kaminhusområdet sker der også i ovnhusområdet en udvidelse af beboelsen. På Sjælland og Lolland-Falster begynder man således i 1700-årene at indføje en *mellemstue* mellem *daglig-* og *øverstestuen*, og på Bornholm og i Nordjylland udvides samtidig den daglige *forstue*, der som ovenfor nævnt også er kokken, til i reglen 2 *fags* størrelse, og dette rum deles ved en skillevæg på langs i to, et *køkken* og et stuerum, der under navn af *kammer(s)*, *lillestue* o. l. tjener dels som *dagligstue*, dels som *sengekammer*, hvilket medfører, at den tidligere dagligstue (vinterildhuset) nu bliver gæstestue, på Bornholm kaldt *storstue*, om end den bevarer sin gl. indretning. Slutresultatet af denne bornholmsk-nordjyske udvikling er, at man ikke ud fra grundplanen alene kan skelne mellem f. eks. et nordjysk og et sydvestjysk stuehus; de er af disse forsk. veje kommet til samme form. Men drivkraften har utvivlsomt også været den samme, hvad også gælder Sjælland og Lolland-Falster. Ikke alene ind i det da. kaminhusområde, men ud over det hele land har kulturbølgen, der bragte dornset, sendt sine dønninger. (Litt.: se bøndergårde). sv. j.

stuf betyder egl. *stump*, tiloversblevet stykke o. l., men bruges i landskabslovene (J. L., I, 49, 55, II, 21) dels om parceller, enkelte agre og engstykker, som ved gave eller salg var skilt ud fra gårdene, og hvis besiddere ikke havde nogen alm. andelsret i byens jord, manglede toft i byen, og vel ofte drev deres s. i forbindelse med anden jord, som tilhørte ejeren. Ved rebning toges der intet hensyn til s., der regnedes som tilhørende den ejendom, hvorfra den var udskilt. S., der var fremkommet ved frasalg af enkelte stykker af fællesjorden, kunne undertiden behandles som særjord, men s. kunne vistnok også betegne jordstykker, der var undertaget udenfor fællesskabet, og derfor ikke underkastet dette. I slutningen af middelalderen synes alt s. at være betragtet som enemærke. Særlig fik kirken i middelalderen store arealer overdraget under navn af s. eller *kirkestuf*. For at hævde ejendomsretten til s. lod ejeren den ofte indhegne. (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jorde-

bog, 1874, s. 50—52, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 181 ff., 183, 258, Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941, s. 50—52, Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 71, II, 155, 267, 292, Jac. Mandix: Da. Landvæsensret, II, 1813, s. 174, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 330—335).

S. AA.

stunthoser. Fodløse strømper. Henover vristen anbragt en kileformet lap, *plos*, hvorfor s. også i visse dialekter kaldes *ploshoser*. Plosen fastholdes under svangen af en læderstrop, *fessel*, og af en strop omkring den midterste tå. S. kendes fra forhist. tid og har været brugt af jyske bønder lige til nutiden.

E. A.

stykjunker. Laveste officersgrad indenfor artilleriet, svarende til fændrik. 1754 rang med fodfolkets sekondløjtnanter, afskaffet 1764. 1773—1830 titel for eleverne i Artillerikadet Akademiets ældste klasse.

G. NO.

stykke, den alm. betegnelse i 1500- og 1600-årene for en kanon, f. eks. metalstykke, d. v. s. kanon støbt af bronze. De enkelte skytssorter havde forskellige betegnelser efter kaliber, f. ex. falkonetter, slanger og kartover (s. d.). Den håndværker, der støbte kanoner, kaldtes indtil o. 1550 *bøssestøber*, siden oftest *stykkestøber*.

A. H.

styreshavne var *styresmandens* arvelige embede (J. L., III, 20). Han var anfører på ledingskibet og tilhørte øjensynlig bondearistokratiet. (Litt.: L. Holberg: Kirke og Len, 1899, s. 237—248, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 254 f., Sture Bolin: Ledung och frälse, 1934, s. 42, Aksel E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati, 1945, s. 36).

S. AA.

styrterum betegner i en bygning af bindingsværk (s. d.), hvis loftsbjælker ligger et stykke under tagremmen, den forøgelse af tagrummet, som skabes af de op over bjælkelaget ragende vægge.

sv. J.

stuyver, nederlandsk mønt (stuiver) = 8 døjt (duit); i Danm. betegnelse for en toskilling.

G. G.

stædermark (-skilling, -sosing, -witten og -penning), udmøntet i hansestæderne efter lybsk møntregning. Kursen lå over da. mønt, således ca. 1500 1 mark da. = $\frac{3}{4}$ mark lybsk. Se lybsk mark.

G. G.

stæg. I Limfjorden og ved Læsø den alm. benævnelse — især i ældre tid, således i limfjords-

kommissionens papirer — på de pæle, der benyttes ved udsætning af bundgarn og ruser.

H. R.

stænder, se stolpe.

stænderforsamlinger. Ved frdn. af $\frac{28}{5}$ 1831 og $\frac{15}{5}$ 1834 indrettedes for det danske monarki 4 rådgivende s., nemlig for østifterne med mødested i Roskilde, for Nørrejylland i Viborg, for Sønderjylland i Slesvig og for Holsten i Itzehoe. Enevældens kongelov forblev fortsat i kraft, men s. skulle have forelagt lovudkast til betænkning og havde selv ret til at stille forslag og gøre forest. Af medlemmerne, de stænderdeputerede, udnævntes nogle af kongen, men de fleste valgtes af grundejerne i købstæder og på landet. S. skulle møde regelret hvert andet år, de første holdtes 1835—36 i Roskilde og i Itzehoe, de sidste i 1848. Som repræsentant for kongen fungerede ved hver forsamling en kgl. *kommissarius*.

I RA. findes arkivet fra den kgl. Kommissarius for Østifterne og Nørrejylland 1835—48 (se Vejll. Arkivreg., I, 2. udg., s. 145), endvidere findes i Da. Kanc. en række sager vedr. s.s. tilblivelse og virksomhed (se smst. s. 87—89), ligesom der i andre koll.s arkiver findes sager vedr. de stænderne forelagte lovforslag m. m. For de kongerigske forsamlingers vedk. er deres arkiver (håndskrevne protokoller over talerne, indkomne andragender m. m.) i 1931 blevet afgivet fra Rigsdagens arkiv til RA. Materiale vedr. valget af stænderdeputerede i Nørrejylland findes i LA. i Viborg. De slesvigske og holstenske s.s. arkiver opbevares i »Landesarchiv« i Slesvig. (Litt.: Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers Historie 1830—1848, I—II, 1931—34).

H. H.-T.

stændermøder er politiske forsamlinger, organiseret efter stænder (adel, gejstlighed, borger- og bondestand), jvnfr. stænderforsamlinger. Forekommer her i landet første gang 1468, men indkaldes i tiden for Christian IV kun sjældent. Under Christian IV og Frederik III får de større betydning, indkaldes hyppigere, og der tillægges dem bestemte politiske opgaver som kongevalg og skattebev. I denne tid er bondestanden kun undtagelsesvis repræsenteret, borgere og gejstlige er repræsenterede ved udsendinge, hvad også adelen i den senere tid var. Hver stand forhandlede og stemte for sig; en afstemning bandt kun den pågældende stand. S. ophørte ved enevældens indførelse. Sml. Rigsrådet. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 497—505).

H. H.-T.

stænderværk, se bindingsværk.

stænge, sine steder også kaldt *flage*, *hilde*, *hjal*d (eller *hjàld*), *lad*, *rane*, *slyde* — samt *pald*, der dog specielt bruges som navn på stænge over en lo (s. d.). Betegnelse for et først og fremmest i udhuse brugt lofts-dække af *stængetræer*, runde eller kløvede rafter o. l., der ligger tæt sammen eller med små mellemrum. Over staldrum o. l. steder, hvor man gerne vil have et tæt dække, er stængetræerne i reglen overdækket med et lag gl. halm o. l. eller, som det også kendes fra beboelseshuse (se loft), et lag græstov, lyngtorv eller lerklining.

sv. j.

stærstikker kaldtes en landefarer (s. d.), der opererede for stær på øjet (jvnfr. okulist).

E. G.

stævning. Indstævning til herreds- eller lands-ting foregik i middelalderen mundtligt, og endnu D. L. forudsætter, at den kan ske enten på denne måde eller skriftligt, når talen er om underretten. Ved de overordnede domstole skete indstævningen derimod altid ved en skriftlig, af retten udstedt s., og først frdn. af $\frac{3}{8}$ 1796 afskaffede alle mundtlige s. Efter retsplejeloven af 1916 er det altid sagsøgeren, som udfærdiger s. og sørger for dens forkyndelse, efter at den er påtegnet af retten.

S. I.

stød, se stud.

stødbånd, sulestiver, se sulehus.

støffken. Rummål for vin, sædvanlig 4 potter eller 1 gl. kande. 1 anker var 10 s. eller *støveken* = 40 potter. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 199).

S. AA.

støjle, *støjletræ*, sine steder bl. a. også kaldt *hæl*, *hæletræ*, *ribben*, *staver*, *steg*, *tømre*, *væggestav*, *vånd*. Navn på de runde eller kløvede stave af i reglen lovtræsgrene (hassel, vidie o. l.), der med eller uden fletværk sidder lodret i vægfeltene i en bygning af *bindingsværk* med klinevægge (s. d.) som bærende skelet for det påklinede ler.

sv. j.

støver. Bådformet træklods, forsynet med et lille flag. Anvendes af fiskerne i Kattegat som mærke ved deres fiskeredskaber. Jvf. iøvrigt dobber, gaj.

H. R.

støvning. Opdæmning af vandet i vandløb for at øge faldhøjden ved vandkraftens udnyttelse. S. kunne være vedvarende eller som ved græsmøllerne (s. d.) kun omfatte vintertiden. Ved s. forårsagedes ofte skader på arealer oven for dæmningen, idet disse blev sat under vand:

stridigheder herom opstod hyppigt mellem mølere og ejerne (fæsterne) af sådanne arealer.

C. R. H.

sub obstagio et hypotheca bonorum betyder under forbehold af gældsarrest og pantning af ejendommen. Udtrykket forekommer hyppigt i obligationer og andre forskrivninger, især i Sønderjylland. Jvnfr. haderslevske konstitution.

P. K. I.

substitut. Egl. stedfortræder. Betegnelsen findes hyppigst anvendt om stedfortrædere for eller medhjælpere hos degnene på landet. I 1600-årene forrettedes løbedegnenes tjeneste (se degne) ofte af s., der var bosiddende ude i sognene; de oppebar en del af embedets indtægter, mens resten gik til den latinskole, der havde ret til at besørge tjenesten. Ansættelsen af sådanne s. blev forbudt ved D. L.; det var herefter kun tilladt at ansætte s. for gamle eller svagelige degne, og disse s. måtte kun ansættes og afskediges med præstens og provstens samtykke. I lighed med, hvad der fra sidste halvdel af 1600-årene havde været alm. i Sønderjylland, bestemte skolefrdn. af $\frac{23}{1}$ 1739, at degne, der ikke var i stand til at holde skole, skulle holde s. Vægrede de sig herved, kunne de fradømmes embedet. I. h. t. plakat af $\frac{29}{7}$ 1740 skulle i et anneksogn skoleholderen være degnens s. og oppebære en del af hans indtægter. Også skrive- og regnemestrenes (s. d.) medhjælper kaldtes s.

AA. BO.

successor, lat., efterfølger, f. eks. i et embede. Kan også bruges i betydning en arving. J. H.

sudere er et ældre navn for skomagere. Det går tilbage til lat. sutor. Navnet går af brug efter renaissance.

H. SO.

sufjæl, *subræt*, sine steder også kaldt *ovsfjæl*, *skybræt*, *skægbræt*, *våbord*. Betegnelse for den i reglen brede fjæl, der i mere eller mindre udadskrånende, undertiden vandret stilling er anbragt langs overkanten af en bygnings væg mellem tagrem og tagunderside som lukke for *ovsbordene* (s. d.).

sv. j.

sukkerdun. Blødt, fint, ostindisk bomuldsstof, især til damekjoler. Kendt fra 1700-årene.

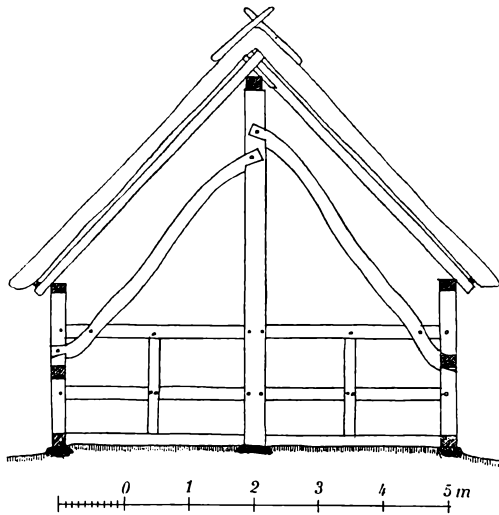
E. A.

sulehus. I s., der er et åshus (s. d.), som det også kaldes sine steder herhjemme, bæres tagets *ås(e)* af høje, svære stolper, *suler*, der i en eller flere rækker efter åsenes antal er rejst langs gennem huset. I de da. s., der kun har *rygås*, er der i overensstemmelse hermed kun een række midt i huset, efter placeringen kaldt *midtsuler*. Det er

i almindelighed *enkeltuler*, visse steder kaldt *højsuler*; dog træffes i jyske sulehus også såkaldte *stri-* eller *stritsuler* (se nedenfor). Højsulerne, der foroven ender i en naturlig eller kunstig dannet kløft, som åsen hviler i, er rejst på sten; men oprindeligt har de været jordgravede, som også *stolperne* i væggene, der er af bindingsværk (s. d.), var det. Afstanden mellem sulerne, kaldt *sulerum*, *gulv*, er ofte 3—4 m, svarende til 2—3 fag (s. d.); den er dog langt fra konstant, men varierer i reglen med størrelsen af de forskellige rum, idet sulerne så vidt muligt

Snit af vestfynsk sulehus af ældste form.

altid er stillet i skillerummene, hvad der er såre praktisk; ikke alene er de her bragt af vejen, men hvad der er vigtigere, de får her på en nem måde en nødvendig afstivning af det vandrette vægløkker (bjælkerne, der er delt i to halvdele, samt eventuelle *løsholter* og *fodstykker*), der er tappet ind i siderne på dem, en afstivning, som er yderligere sikret af en *skråstiver*, sine steder kaldt *ranke*, *striband*, *stodband*, til hver side. I gl. sulebygninger går disse stivere oppe fra sulerens øverste stykke ned over bjælken til stolperne i ydervæggene, mens de i yngre bygninger sidder lavere på sulerne og her over bjælken går ned i skillerummets fodstykker; dog træffes det også, at de er delt i to sæt, et øvre, bestående af korte stivere fra sule til bjælke, og et nedre af i reglen længere stivere, der under bjælken går fra sule til skillerummets fodstykker. Også i huses længderetning er sulerne afstivet, idet de til

hver side er forbundet med åsen ved et i reglen ret kort *skråband*. Disse forsk. stivere mangler i de jyske *stritsule*-huse, der i øvrigt kendetegnes ved, at hveranden sule er enkeltule og hveranden en stritsule, der er dannet af et skråvende stolpepar, hvis øverste ender støder således sammen, at de danner en kløft til leje for åsen, og hvis nedre ender står på sten, men vel oprindeligt også har været jordgravede. Stritsulekonstruktionen, der er kendt fra Salling og egnene sydfor ned mod Herning, hører næppe oprindeligt hjemme i dette områdes s.; både dens form og udbredelse tyder på, at der foreligger en direkte kopiering af *syll*-konstruktionen i de gl. nordjyske højremshuse (s. d.). Meget betegnende har de ældst kendte af vore s.-former kun *stolpebindinger*, hvor sulerne står, mens vægstolperne i øvrigt ikke er afbundet, d. v. s. ikke er forbundet med indtappede bjælker; de har tilmed ikke altid stået i parvis orden i de to ydervægge og end ikke altid været lige i antal. Hvor man i sådanne huse havde brug for lofts-bjælker, blev de lagt løst ind. Det er træk, der er umiskendelige levn fra sulehusets tilværelse, for det indgik i blanding med bindingsværket. Ligeledes er der i tagkonstruktionen mindelser herom at finde. Sulehusene har oprindeligt haft rent åstag (se åshus), men har siden med bindingsværket fået spærtag (s. d.); i gl. bygninger fremtræder dette dog ikke i ren, fuldstændig form; laget bæres ikke her af *sammenkoblede spær*, men af såkaldte *hængeltræer*; disse ligger nok parvis, men er hver for sig hængt over åsen ved en lang trænagle, som er slået igennem et hul i deres øverste ende, der for øvrigt er rodenden, og forneden hviler de på kanten af tagremmen (s. d.), som de rager noget ud over med enden; de er imidlertid heller ikke fæstnet her, men holdes helt igennem på plads af de langsliggende *lægter* samt deres egen og tagets vægt. Af lægterne var tidligere kun 3—4 pindet fast, mens de øvrige var bundet ved hjælp af korte kæppe, der satte dem i spænd, og halmbånd. — Sulebygninger har herhjemme frem til vor tid været at finde på Fyn med en del af småøerne, på Endelave og i Bjerger herred samt i det nordlige Midtjylland (jvnfr. ovenfor) og i Vestjylland i området mellem Storåen i nord og Skern å i syd. I Sverige kendes de først og fremmest fra Västergötland og Gotland. Men konstruktionen er i øvrigt en almen og velkendt foreteelse. Den kan føres tilbage til oldtiden og har afgjort tidligere haft en betydelig videre udbredelse her i Norden

end i de senere århundreder, i hvert fald i Sydskandinavien. (Litt.: se bøndergårde). sv. j.

Sundhedskollegiet. 1740 oprettedes som øverste medicinalautoritet *Collegium Medicum Regium*, af hvis arkiv kun lidt er bevaret. Nævnes skal »Protocollum Collegii Medici Regii« 1740—69, der først er ført som møde- og deliberationsprot., men siden omfatter adskilligt andet: referat af indkomne skrivelser m. m. 1803 afløstes nævnte autoritet af *Sundhedskollegiet*, der under Da. Kanc.s overbestyrelse havde tilsyn med hele medicinalvæsnet og alle sundhedsforanstaltninger. 1909 afløstes koll. af Sundhedsstyrelsen.

Af S.s arkiv skal foruden kopibøger og journaler (kaldet dekanatprot.) fremhæves medicinalberetningerne samt dødsattesterne, der for Kbh. findes fra 1840, for øerne fra 1857 og for Jylland fra 1840. Fødselsanmeldelser findes for Kbh. fra 1896, men ikke for det øvrige land.

H. H.-T.

sundtold. O. 1429 pålagde Erik af Pommern de skibe, der sejlede gennem Øresund, en passageafgift. Oprindeligt blev der kun betalt af selve skibet, men senere gik man over til lastetold, som særlig fik betydning ved den af Peder Oxe i 1567 gennemførte reform. S. gav store indtægter til den da. konge, men blev også en kilde til politisk uro og strid. Den blev ophævet ved traktaten af 14/3 1857. Tolden har fået stor betydning for udforskningen af handelens og skibsfartens hist., idet regnsk. over den betalte told er næsten fuldstændigt bevaret fra 1557. For den tid findes kun enkelte regnsk., nemlig fra 1497, 1503, 1528, 1536—1548. I 1906 begyndte *Nina Bang* en publikation af regnsk. under titlen: *Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497—1660, I—II, 1903—33*, hvortil senere sluttede sig en ny række, omfattende årene 1661—1783 (I—II, 1930—45). Efter *Nina Bangs* død i 1928 blev værket fortsat og afsluttet af *Knud Korst.* Udgaven består af to rækker, skibsfartstabellerne og varetabellerne. Mens alle rengsk. er bearbejdet i skibstabellerne, medtager varetabellerne kun regnsk. for hvert 10. år. For at hindre skipperne i at undgå at betale s. blev der også krævet told i *Storebæll* og *Lillebæll*, og udgaven omfatter da også regnsk. over Storebælltolden 1701—48. Lillebællsregnsk., der begynder i 1700, findes i RA. ligesom alle de andre regnsk. og har stor betydning for kendskabet til handelen og skibsfarten mellem Sønderjylland, Fyn, Østjylland og Nordtyskland. De er endnu ikke publiceret; skibstabellen for 1700

er dog behandlet af *Johan Hvidtfeldt* i *Vejle Amts Aarbøger*, 1937, s. 29—37.

Handelen på Østersøen var af stor international betydning, og de udg. regnsk. har derfor værdi for den europæiske forskning, hvilket også fik udtryk i, at der blev givet bidrag til værkets fuldendelse fra en række europæiske lande, ligesom publikationen er blevet benyttet af mange udenlandske forskere. Regnsk. har dog også betydning for kendskabet til da. skibsfart og handel gennem tiden og er en vigtig kilde for den, der studerer en enkelt bys handels- og skibsfartshist. Regnsk.s opgivelser må dog altid anvendes med den største kritikk. Siden publikationens fremkomst er der udgivet en række kritiske undersøgelser over regnsk.s pålidelighed, idet der til vurdering og forståelse af dem er inddraget en del udenlandsk materiale. Af da. forskere er det især *Astrid Friis* og *Aksel E. Christensen*, der har taget spørgsmålet op til droftelse, *Astrid Friis* i *Hist. T.*, 9. r., IV, 1925—26, s. 109—182 og i *Scandia*, VIII, 1935, s. 129—46, *Aksel E. Christensen* i *Hansische Geschichtsblätter*, LIX, 1935, s. 28—142 og i *Dutch Trade to the Baltic about 1600, 1941*. Sidstnævnte værk gav anledning til en længere meningsudveksling mellem de to forskere (i *Hist. T.* 10 r. VI, 1942—44, s. 702—713 og 11. r., I, 1944—46, s. 216—238, 528—49). Ang. den store litt. kan henvises til litt. fortegnelsen i *Dutch Trade to the Baltics* s. 472—77. Spørgsmålet om s. indforelse og dens ældre hist. er især behandlet af *I. A. Fridericia* i *Hist. T.*, 4. r., V, 1875—77, s. 1—20, *Dietrich Schäfer* i *Hansische Geschichtsblätter*, 1875, s. 33—43, *William Christensen*: *Unionskongerne og Hansestæderne 1439—1466, 1895*, s. 23 ff., og samme: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903*, s. 655—676, *Kr. Erslev*: *Erik af Pommern, 1901*, s. 240 f., *Poul Colding*: *Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III.s og Begyndelsen af Frederik II.s Tid, 1939*, s. 319—327. *Nina Bang* har i *Hist. T.* 6. r., VI, 1895—97, s. 530—34 behandlet lastetoldens indforelse, mens *Marcus Rubin* i *Hist. T.*, 7. r., VI, 1905, s. 172—311 har skrevet om s.s aflosning. J. H.

superintendenten, oprindeligt *superattendenten*, kaldes efter reform. på da. grund de højeste kirkelige tilsynsmænd, som trådte i de tidligere kat. bispers sted. Snart efter sejrede dog det gl. bispens navn, og efter 1660 tales der kun sjældent om s. B. K.

superkargo. Person, der tidligere, efter at ladningsejeren selv var ophørt at følge med et

handelsskib, fulgte med skibet for på ladnings-ejerens vegne at føre opsyn med godset og forestå salget af det. Kendes navnlig i de gl. priv. handelskompagnier, f. eks. Asiatisk Kompagni. Hans forretninger er nu overtaget af skipperen.

K. K.

supplikker, d. v. s. ansøgninger, kaldtes de til myndighederne (kongen) rettede andragender. I Da. Kanc. førtes fra 1699 (til 1799) de såkaldte *supplikprot.*, hvori en udførlig ekstrakt af hvert andragende indførtes under et nr., der påførtes sagen, sml. *gratialprotokoller* (s. d.). Ved nr. i prot. indskreves, hvorledes sagen videre behandledes. Prot. er forsynede med gode person-registre. Da mange sager i Da. Kanc. er blevet kasserede, har uddragene i prot. stor værdi. Fra 1800 afløses *supplikprtk.* af *journaler* (s. d.). Også i Ty. Kanc. blev der fra 1711—1850 ført *supplikprot.* De findes nu i »Landesarchiv« i Slesvig.

H. H.-T.

svale, overdækket, men i siden åben gang langs ydersiden af en bygning. I 1600- og 1700-årenes bindingsværksbygninger i reglen anbragt på øvre stokværks gårdside, med en trappe fra jorden og tjenende til forbindelse mellem rummene, men i ældre tids monumentalark. også kendt udfør nederste stokværk (stavkirkerne, hvor de er middelalderl. tilbygninger) og skandinaviske bonderbygninger. Fra Danm.s middelalder omtalt i folkeviserne. De ældste kendte ved Trelleborghusene. Jvnfr. overstestue og tagkvist.

AA. R.

svanebay. Tykt, kipret flonel, meget blødt og opradset. Oftest hvidt eller rødt, men vistnok oprindeligt rødpletet.

E. A.

svarvere, se drejere.

svedjebrug. En agerdyrkningsmetode, hvor man ved afbrænding rydder jorden for plantevækst (skov, krat o. l.) og samtidig gøder den med den herved dannede aske. Jorden bearbejdes derefter med hakke, kvistharve eller ard (s. d.) og sås til med korn. Når jordens ydeevne efter nogle års afgrøder bliver for ringe, flytter man til et andet sted og anlægger en ny »svedje«. I Sverige og Finland har det egl. s. stedvis været i brug helt til vore dage, mens det i Danm. sikkert kun i bronzealderen har været anvendt i større udstrækning. I vestjyske hedeegne har en vis form for s. dog holdt sig helt til slutningen af 1800-årene, idet man her stedvis har brugt at afsvide et tyndt opplojet lag hedetorv og i den askeholdige jord så forsk. afgrøder, navnlig spergel. (Litt.: G. Hatt i *Naturens Verden*, 1928, s.

134 f., A. Steensberg: *Oldtidsagerbruget i Danmark i Dansk Udsyn*, 1936, s. 442 f). P. H. K.

svedsot, *den engelske sved*, *hedesyge* eller *den nye syge*, var en influenzalignende folkesygdom med høj dødelighed, som i fem svære epidemier 1485, 1506, 1517, 1528—29 og 1551 hjemsøgte England. Under den fjerde epidemi kom sygdommen til kontinentet. Danm. blev angrebet 1529, og der skal på een dag været død 400 mennesker af svedsot i Kbh., ligesom epidemien også hærgede det øvrige land. Epidemien ophørte lige så pludselig, som den var begyndt og viste sig ikke siden. Navnet hidrører fra de meget stærke og udmattende svedudbrud, der ledsagede sygdommen. (Litt.: J. F. C. Hecker: *Der englische Schweiss*, 1834, F. V. Mansa: *Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark*, 1873, P. Hauberg: *Den nye Syge i Hospitalstidende* nr. 2, 1932). E. G.

svende. Oprindeligt kendte håndværket kun mestre og medhjælpere, men de sidste spaltede sig i løbet af middelalderen i lædrenge og s., og den i løbet af renaiss. indtrængende zünft uddybede yderligere denne forskel. Kun langsomt trængte et svendestykke dog igennem. 1678 blev et svendestykke lovfæstet for Kbh.s bød-kere, 1762 for de andre lav i hovedstaden, og i provinsbyerne indførtes svendestykket officielt 1815. Om kravene ved svendestykker se *Collegial-Tidende*, 1830, s. 245—254. Allerede i middelalderen kendes *svendelav*, hvis betydning ligeledes voksede ved zünftens indtrængen, og skønt regeringen søgte at indskrænke dem til kun at have understøttende opgaver, fik de efterhånden også organisatoriske og faglige formål. Enkelte af nutidens fagforeninger er en fortsættelse af svendelavene H. SØ.

svendeherberg. I enhver købstad, hvor svendene var organiseret i lav, fandtes et s., som var svendenes samlingssted. Her afholdt de deres møder, modtog rejsende kammerater m. m. Uden for s. fandtes et skilt, der viste fremmede svende, hvor de skulle henvende sig. S. kunne være på et værtshus, hos en mester eller hos en privat mand. Når man flyttede det, skete det under store ceremonier, se C. Nyrop: *Haandværksskik i Danmark*, 1903, s. 124—156. *Herbergsskiltene* er behandlet i H. Zangenberg: *Haandværkerlavens Herbergsskilte*, *Kulturmin-der* 1940—41, s. 24—39. H. SØ.

svendekammer, se karlekammer.

svierstang, se vinde.

svinesnidere var folk, der kastrerede orner og udbødte soer. Jvnfr. hestegildere. H. P. H.

svinslag. Iflg. Aarhusbogen (Scr. Rer. Dan., VI, s. 434) var Voer i Rovso hrd. inddelt i s., af hvilke 16 udgjorde 1 mark guld. S. er det samme som et læg svin = 6 svins olden, og 1 mark guld var da 96 svins olden. (Litt.: Svend Aakjær i Nord. Kult., XXX, 1936, s. 238, 246, Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 100 f., 112 f., II, s. 7, 9, 51, 56, 63, 151, 212, 335, 337, 456; jvnfr. tal, mark guld, olden). S. AA.

sværdføgere var håndværkere, der beskæftigede sig med fremstilling og færdiggørelse af sværd og kårder. De arbejdede både i jern og metallegeringer. Oprindeligt stod s. i smedelavene, men 1656 fik de deres eget lav i Kbh. H. SO.

sværlægte, sværtelægte, se stormlægte.

syld, sine steder bl. a. også kaldt *fod*. Den række kampesten, der danner fundament under væggene i et hus. Jvnfr. fodrem, fodstykke. SV. J.

syll, krydsstiver i højremshus (s. d.).

syn og skøn. I landskabslovene foreskrives i enkelte tilf., at særlige synsmænd skal udmeldes til at tage f. eks. en mølge eller en anden sagsgenstand i ojesyn for senere at afgive beretning om udfaldet af forretningen til tinget. I disse tilf. krævede loven ligefrem anvendelsen af sådanne synsmænd, mens de på den anden side ikke kunne anvendes i andre sager, og det var først efter udgangen af middelalderen, at s. o. s. fik en mere udbredt anvendelse, ved at retten af egen drift eller efter en af parternes begæring udmeldte s. o. s.-mænd til sagens nærmere oplysning. Også i nutiden finder s. o. s. anvendelse, og det for dette bevismiddel karakteristiske træk er, at der altid kræves en særlig bemyndigelse af retten, for at s. o. s. kan foretages, hvorved s. o. s. adskiller sig fra vidner. Den tidligere eksisterende adgang til at få et s. o. s. underkendt af et oversyn eller overskøn, foretaget af andre udmeldte personer, er bortfaldet ved retsplejeloven af 1916, for så vidt angår alm. retssager. S. I.

synk. Vægt, der fastgøres til underkanten af fiskeredskabet for at tynde denne del af det ned. Oprindeligt anvendtes hertil sten, der var fastgjort med rebstroppe eller indsvøbt i toj, bark o. l. Nu anvendes mest synk af bly eller jern, ofte i form af ringe. (Litt.: Ole Widding: Ørre og lynde i Spr. og Kult., XIII, 1944, s. 35—40). H. R.

synodalakter. Udtrykket synode brugtes ofte om landemoderne (s. d.), og s. er således betegnelser på de akter, der vedrører landemodets forhandlinger, ligesom *synodalmonita* bruges om de af biskoppen udstedte monita (s. d.), som blev oplæst på landemodet. J. H.

synoder (koncilier) er kirkelige forsamlinger, hvor der kan træffes afgørelser vedr. jurisdiktion, lære og ritus. De spillede i forsk. former en stor rolle i middelalderen. Efter reform. kan ordet bruges om de bispemøder, som afholdtes i den første menneskealder efter 1536, men oftest bruges det som den lat. betegnelse for landemoder (s. d.). B. K.

synsforretning. Besigtelse — afgivet skriftligt eller mundtligt, ofte ved retsligt udnævnte synsmænd — af bestemte forhold, tit en ejendoms tilstand. Ved fæsteskitte toges s. over bondergårde og fra 1787 tillige over på livtid bortfæstede huse, da fæsteren skulle svare til fælden. — En forskrift for, hvorledes synsmændene skulle gå til værks ved s.s. optagelse samt en formular for s. er vedhæftet frdn. af 8/6 1787. (Litt.: Hans Fussing: Herremand og Fæstebonde, 1942, s. 52 ff., 305 ff., 323 ff., F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, især s. 328 f., Jacob Mandix: Haandbog i den danske Landvæsenret, 2. udgave, 1813, II, s. 23—27). C. R. H.

synsmænd. På Als fandtes der i hvert af de to herreder 16 s., hvoraf som regel de 8 ældste fungerede som og benævntes sandemænd (s. d.). Ordet s. hidrører fra, at deres væsentligste hverv oprindeligt har været at foretage syn af hegn og over forvoldte skader på person og ejendom. Endvidere var de bisidder i herredsretten og medvirkede som registratorer og taksatorer ved skifter. I 1700-årene henlagdes så mange administrative opgaver til dem, at deres stilling efterhånden nærmest kan sammenlignes med sognefogders. P. K. I.

sysler. I Norre- og Sønderjylland findes fra gl. tid en inddeling i 14 s., hvis oprindelse er usikker, men som sandsynligvis er indført af kongemagten (måske i vikingetiden), idet s. betyder betroet hvem. Nogen større betydning fik s. og dettes ting (s. tinget eller bygdetinget) dog aldrig. Navnlig kom s. tinget ikke i besiddelse af lovgivende eller dømmende myndighed, således at det fortrinsvis benyttedes til skødninger, optagelse af tingsvidner o. l. I den kat. tid var s. grundlag for inddelingen i provstier og overførtes som gejstlig inddeling til øerne, hvorimod det ikke fandtes i Skåne. S. tinget findes ikke om-

talt uden for Jylland. (Litt.: O. Nielsen: Bidrag til Oplysninger om Sysseinddelingen i Danmark, 1867, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 241—43). S. I.

syvsoverdag, $^{27}/_6$, til minde om syv kristne, som, da de under kejser Decius blev forfulgt, lagde sig til at sove i en klippehule og sov i 200 år. Når det regner syvsoverdag, regner det syv uger. E. K.

sædedegne, se *degne*.

sædegård. Som s. betegnedes store gårde, hvor ejeren boede (eller kunne bo), havde sit sæde, i modsætning til gårde, der udelukkende tjente landbrugsmæssige formål som ladegårde, avlsgårde og mejerigårde. Til s. var knyttet priv.; de vigtigste var skattefrihed og tiendefrihed for den tilliggende jord. For 1660 var s. forbeholdt adelen, og alle s. havde s.-rettigheder. Efter enevældens indførelse kunne alle eje s., men for at kunne nyde s. priv. krævedes, at gården var *komplet*, d. v. s. havde mindst 200 td. thk. bondegods liggende indenfor en afstand af 2 mil fra gården. (Jvnfr. frdn. om jordegods af $^{28}/_1$ 1682 og om sædegårde af $^{16}/_{12}$ 1682. G. O.

sædeløb eller *sålob*. Halmbundet kurv, hvori sædemanden ved såning med hånd bærer sædekornet. Den sædvanlige form er oval, lidt buet, ca. 80—100 cm lang. Fastgjort i de to kortsider eller i den konkave side sidder en bærerem (reb), som sædemanden tager op over nakken, så han bærer løben mod sin venstre side. I modsatte sidekant af løben er der ofte et bøjleformet håndtag, hvori sædemanden fatter med venstre hånd. Bunden eller blot den midterste del af den er i reglen af træ. Runde sædeløb til at bære under armen og derfor uden bærerem kendes også. P. H. K.

sædsifter er rækkefølgen af de kornsorter, der år efter år dyrkes på samme ager. S. er taget i brug, da erfaringen lærte, at jord, som år efter år blev dyrket med samme kornsort, efterhånden gav mindre udbytte, blev udslæbt. I trevangsbruget skiftede man mellem rug og byg, hvorefter jorden hvilede et år. I græsmarksbruget anvendtes adskillige s. I fem års brug på god jord f. eks. byg, rug, byg, ærter, havre, ved 6 års brug: byg, rug, byg, ærter, byg, havre. På ringere jorder f. eks. byg, rug, byg, havre, havre eller boghvede, rug, byg, havre. I alsædbruget havde man oftest en fireårig drift. Rækkefølgen kunne være: byg, havre, rug, havre, eller byg, byg, rug, havre. G. O.

sælfangst. Fangsten af sæler har været af stor

betydning tidligere, da sælerne fandtes i stort antal og var til megen skade for fiskeriet. Desuden var sæltran og -skind til klæder, vadsække, tobakspunge o. l. efterspurgt. S. dreves mest af bonder og ofte under gl., primitive former. Dræbning ved stokkeslag på snuden var alm. på øerne i Kattegat, men ellers var harpunering fra is den alm. brugte metode. Nogle steder tog man sælerne i garn eller ruser; det gælder især farvandene ved Lolland-Falster. Regeringen kunne også udstede tilladelse for enkeltpersoner til jagt med geværer. (Litt.: H. C. Frydendahl: Sælfangst i fynske Farvande i Fynsk Hjemstavn, XII, 1939, s. 177—192). H. R.

særkøb. Jordlod, parcel, der er købt fra den gård, det bol, hvortil den oprindelig horte; også kaldt *enkekøb*, *enkøb*, enkeltmands kobejord (J. L., I, 49, 55). Ved alm. rebning beholdt brugeren af stuf (s. d.) og s. sin ret uforkrænket, Koldingske reces $^{19}/_{10}$ 1558, § 27; D. L. 5—10—6. (Litt.: Johs. Steenstrup: Fra Fortid og Nutid, 1892, s. 236, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 181, 258, Jac. Mandix: Dansk Landvæsenret, II, 1813, s. 174, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 330 ff.). S. A.

sæs, *sæssing*. Norrejske betegnelser dels for grebningskanten, tiljen (s. d.), i en staldbås, dels for den brolagte stalddgang. Sv. J.

sæt, se *fontange*.

sætning, ty. *Setzung*, benævnes i Sønderjylland de skattereguleringer og -ansættelser, der i 1700-årene til forsk. tid gennemførtes i en del af amterne som følge af den voksende ulighed i fordelingen af plovskatlerne. I begyndelsen af århundredet gennemførtes en sådan ny skatteligning i nogle af de gottorpske amter og 1786—1823 i hovedparten af sognene i Haderslev osteramt. De mangeartede afgifter, hvorimellem de vigtigste var kontributionen, landgilden og tjenestepengene, sammenlagdes sidstnævnte sted til en enkelt afgift, *kanon*, (s. d.), der pålignedes efter ejendommens størrelse og godhed, angivet i bonitetstønder. Samtidig med sætningen blev fæsterne i Haderslev osteramt selvejere mod en moderat afgift. Sætningsakter og -registre er værdifulde kilder til landbrugs- og gårdhistorien. (Litt.: Jahrbücher für die Landeskunde, VI, 1863, s. 167—87, A. C. A. Kierulf: Om Beskatningen i Haderslev Amt, 1865, s. 13—23). P. K. I.

sætledommer betegner en dommer, der i henhold til særlig beskikkelse beklæder retten i tilf. af, at den ordinære dommer er forhindret, f. eks.

på grund af sygdom, eller fordi han har for nær tilknytning til en af sagens parter. Udtrykket forekommer ikke i D. L., men er i hvert fald ikke meget yngre.

s. i.

sættegårdsmand. I Sønderjylland nedarvedes arvefæste- og selvejergårde som regel til ældste søn, der måtte udbetale en affindelse til sine søskende. Var han ikke myndig, overtoges ejendommen alm. af en s. eller *sætlemænd*, d. v. s. moderens anden mand. Når arvetageren opnåede myndighedsalderen, måtte s. opgive ejendommen mod aftægt. (Litt.: Max Sering: *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig und Holstein auf geschichtlicher Grundlage*, 1908).

P. K. I.

sættegarn. Udsætning af flere eller færre garn, forsynet med flåd og synk og forankret på havbunden med dræg samt afmærket med vagere (se *dobber*). Alle s. består af en rektangulær netvæg, men har varierende maskestørrelse efter de fisk, der ønskes fanget. Sættemåden (dybden i vandet, retning efter strøm o. s. v.) skifter også fra fiskeart til fiskeart. Vigtigst er s. ved rødspætte-, torske- og sildefiskeri. (Litt.: Drechsel: *Vore Saltvandsfiskerier*, 1890, med plancher).

H. R.

sætteskipper. Betød oprindeligt en person (skipper), som førte en andens skib; betegner i vore dage en person med somandsuddannelse, der uden at have bevis som skibsfører har ret til at føre skib af ikke over 100 tons i indenrigs fart efter tilladelse fra admiraltetet eller (nu) efter at have bestået sætteskipperprøven.

K. K.

sobøger. Betegnelse for de ældste sejlansvisninger inden søkortets fremkomst. Sådanne kendes først fra Italien, Frankrig og England. Den ældste nederlandske eller nederty. sejladsforskrift er den såkaldte *Seebuch*, der foreligger bevaret i håndskrifter fra ca. 1500. Den omfatter farvandene fra Gibraltar nord om Skagen og op i Østersøen indtil Reval og er de ældste forskrifter for sejlads gennem da. farvande. Den kommer i forsk. trykte udvalgte udgaver, bl. a. *Den Visbyske læsekortbog*, og foreligger i udvidet da. udgave i *Laurentz Benedichts Søkartet offuer Øster og Vester Søen*, trykt i Kbh. 1568. K. K.

Soetaten. Sager vedr. denne er for oprettelsen af Admiraltetskoll. (s. d.) at søge i Da. Kanc. (s. d.). Dog findes i RA. en gruppe arkivalier: Marinens arkiv for 1655, der bl. a. omfatter Bremerholm materialskrivers regnsk. 1593—1652 og proviantskriverens regnsk. 1576—

1655. M. h. t. det i den øverste styrelse i længere tidsrum bestående fællesskab mellem Land- og Soetaten se Søkrigskancell. Om Admiraltets- og Kommissariatskoll. forsk. kontorer se Admiraltetskontoret, Kommissariatskontoret og mønsterskrivere. Til Soetaten hører *Holmens Admiral* (senere Chefen for Orlogsværftet), blandt hvis sager kan nævnes ruller over håndværkerstokken samt den 1739 oprettede konstruktionskommissions arkiv vedr. tegninger til orlogsskibe m. m. Endvidere findes en række somilitære tjenestemænds og kommissioners arkiver, bl. a. søkortdirektor Jens Sørensens (død 1723), og *Kbh.s havnestyrelsens arkiver*.

H. H.-T.

søforsikring kendes i middelhavsegnene fra 1300-årene, formentlig udviklet af sølånet; i Nederlandene er systemet alm. fra 1500-årene, i Frankrig og England fra 1600-årene. Af særlig betydning blev oprettelsen af *Lloyds* korporation, udgået fra Lloyds kaffehus i London, der i løbet af 1700-årene blev hovedsamlingsstedet for de London købmænd, der drev s. I Danm. stiftedes i 1726 *Det kgl. oktr. Sø-Assurance Kompagni*, der bestod i 200 år. Desuden drev private forretninger s. Kompagniets påstand om deres brud på dets monopol måtte opgives i 1783, og fra 1786 samarbejdede de private, hvis sammenlutning senere kaldtes *De private Assurandører*. 1852 oprettedes *Den københavnske Sø-Assurance-Forening* og i 1863 *Fjerde Søforsikringselskab*. (Litt.: Sven Andersen: *Om Sø- og anden Transportforsikring af Varer*, 1949, Bering Liisberg: *Danmarks Sofart og Søhandel*, II, 1919, s. 698—716).

K. K.

søkort. Farvandskort til vejledning for sofarten, angiver de i søen værende grunde, klipper, skær, fyrskibe, sømærker og vanddybder samt kystlinier, fyrtårne og kendingsmærker i land. *Marinus af Tyrus* opfattes som søkortets skaber, idet han i året 100 e. Kr. fremstillede det første »platte« kort. Fra begyndelsen af 1300-årene fremkom i Italien platte kort med kompaslinier, *kompaskort*. I alle disse kort var meridianerne rette linier og kortene derfor kun brugelige nær ækvator. Det første »voksende« kort fremstilledes i 1569 af *Mercator*, men den gl. projektion brugtes stadig (i Danm. endog til 1830), og kortene måtte derfor suppleres med sejlansvisninger, »læsekort«. De ældste da. s. fremstilledes af *Bagge Wandel* (1653) og *Jørgen Dinesen* (1688). En fremragende korttegnere var *Jens Sørensen* (slutningen af 1600-årene), men hans kort hem-

meligholdtes af militære grunde. I 1700-årene fik brødrene Lous priv. på udgivelse af s. Af stor betydning blev grundlæggelsen i 1784 af *Det kgl. Søkort Arkiv*, der siden har foretaget opmåling og udgivelsen af stadigt forbedrede da. s. (Litt.: Bering Liisberg: Danmarks Søfart og Søhandel, II, 1919, s. 448—86, Grandjean og Mentze: Danmark og Havet, I, 1948, s. 91—106, H. Ravn: Det kgl. danske Søkort-Arkiv 1784—1934, 1934).

k. k.

Søkrigskancelliet kan delvis betegnes som et sekretariat for marinens øverste styrelse, se Admiralitets- og Kommissariatskoll. I den første tid var Krigskancell. ofte fælles for Land- og Søetaten, men arkivalierne for de to etater er blevet delte. Fra 1735 er »Søetatens Krigskancelli« en selvstændig afdeling. 1771—84 hedder det Depechekontoret, 1784—88 atter Søkrigskancell., 1788—92 Depechekontoret, 1792—97 Bogholder- og Depechekontoret, 1797—1815 Arkivkontoret, 1815—48 Bogholder-, Arkiv- og Depechekontoret. Af arkivalierne skal nævnes prot. over kgl. res. m. m., hvortil der af Lauritz Klingberg (død 1795) udarbejdedes udførlige registre, senere fortsatte, så de omfatter årene 1721—1865. Endvidere kan mærkes officers-etater, konduitelister m. m.

H. H.-T.

sølimit bruges dels om et distrikt ved havet, i hvilket der udskrives værnepligtige til flåden, dels om de personer, der var indskrevet i sørullen og altså var forpligtet til at gøre tjeneste i marinen. Ordet kommer af lat. *limes* = grænser. Jvnfr. søruller.

J. H.

sølvstempler omtales i Danm. første gang 1491, og uddededes efterhånden til at omfatte guld- og sølvstempler, månedsmærke, lødighedstempel, bymærke samt mesterens stempel. Meget ofte mangler dog en eller flere af disse stempler. En fyldig oversigt over da. stempler giver Chr. A. Bøje: Danske Guld og Sølvmedemærker, 1946 med tillæg 1949. Marc Rosenberg: Der Goldschmiede Merkzeichen, 1911 (2. udg.), behandler de udenlandske s., men må benyttes med forsigtighed. Jvnfr. guldsmede.

H. SØ.

sømbid eller *nøglebid* var en ceremoni hos smedene, som de udlærte måtte underkaste sig, for de blev anerkendt af svendene. Det var en zünftig skik, der ikke var påbudt i de officielle lavs-artikler og svarer til behøvlingen (s. d.) hos snedkerne og depositsen (s. d.) hos bogtrykkerne. (Litt.: C. Nyrop: Haandværksskik i Danmark, 1903, s. 70—71).

H. SØ.

sømærker. Genstande i land eller udlagt på

søen til vejledning for søfarten. I land benyttes oftest to *båker*, der holdes over eet, i søen *tønder* af forsk. type. Allerede i 1500-årene udlagdes tønder i sundet ved Skagens rev og på Læsø Trindel, og fra begyndelsen af 1800-årene gennemførtes udlægningen rationelt efter vagervæsenets oprettelse. Styrbords side af farvandet afmærkes med røde spidstønder, i småfarvandene ved stager med koste, bagbords side med hvide stumpstønder, i småfarvandene stager med halmvisk. Midtfarvandspuller og skillepunktet mellem to farvande afmærkes med rød- og hvidstribede spidstønder, i småfarvandene med rød- og hvidstribede stager.

K. K.

søndagsbogstav benyttes til at finde, på hvilken ugedag en bestemt dato falder. De 7 første dage i året betegnes ved bogstaverne A—G. Søndagsbogstavet er da det bogstav, hvorpå søndagen falder i vedkommende år. Kender man det, er det muligt at finde, hvorledes ugedagene falder i hele året. I skudår får skuddagen, 24. februar, samme bogstav E som den foregående dag. (Litt.: R. W. Bauer: Calender for Aarene 601—2200. 1868, s. 84, J. Steenstrup, Tidsregning, 1908, s. 43).

E. K.

sønderjysk er fællesnavn for de indbyrdes meget forsk. da. dialekter i Sønderjylland. Sydgrænsen gik i vikingetiden fra Eckernførde til Husum, men har gennem tiderne forskudt sig mod nord, således at grænsebæltet nu ligger lige syd for landegrænsen og består af 6—7 sogne, hvor de fleste voksne taler s., men de fleste børn ty. (Sdj. Aarb. 1944, s. 1—20, 1947, 153—91). Om grænsen mod nord se under vestjysk. I forhold til de øvrige jyske dialekter (se vestjysk, østjysk og vendelbomål) karakteriseres s. især ved flg. ejendommeligheder: A. De to ord-accenter (se jysk) udtales i Øst- og Mellemslesvig og på Rømø som en sammensat over for en usammensat tonebevægelse, kombineret med henholdsvis længde og korthed, i den øvrige del af Nordslesvig som stødloshed over for stød, kombineret med henholdsvis længde og korthed; kun sydslesvigsk (Fjoldemålet) mangler helt accentforskæl, hvorfor der her ligesom i østjysk ofte er opstået nye flertalsformer på *-er* (f. eks. hedder flertal af *stuol*, »stol«, både *stuol* og *stuoler*). B. I udsagnsordene skelner sydslesvigsk mellem ental og flertal i fremsættende måde (f. eks. *æ ær* »jeg er«, men *vi eer*; *æ skal*, men *vi skul*; *æ gik*, men *vi ging*) og i bydemåde (f. eks. *kom* henvendt til een, men *kommer* henvendt til flere) og har i fremsættende måde desuden ofte en

særlig form for 2. person ental, forsk. fra 1. og 3. person (f. eks. *du æst, du skat, du gikst*); i det øvrige Sønderjylland er kun rester af talforskellen i bydemåde og enkelte spor af personbojning (f. eks. *do æst æn nar*) bevaret. S. har som vestjysk foransat bestemt kendeord og en forskel mellem f.eks. *æ koon vu'n*, »stadsvognen«, og *dænd koon vu'n*, »den pæne af vognene«. Hele området har to grammatiske køn, fælleskøn og intetkøn, i det nordvestlige hjørne fordelt som i vestjysk, i det øvrige Sønderjylland omtrent som i rigssproget; kønsbojningen findes kun i talordet een (i Sydslesvig, i Angel og på Als, desuden i to og tre), i enkelte stedord og i nogle få tillægsord, i Syd- og Mellemslesvig, på Sundeved og på Als dog i næsten alle tillægsord (eks. fra Sundeved: *æn tro hæst* over for *et trot øg*). Fortids tillægsmåde er overalt ubøjelig. (Litt.: Marius Kristensen i Sønderjyllands Historie, I, 1930—31, E. Hagerup: Om det danske Sprog i Angel, 1853, K. J. Lyngby: Bidrag til en sønderjysk Sproglære, 1858, P. K. Thorsen i Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, 1901, s. 119—67, Nikolaj Andersen i Dania, IV, 1897, s. 65 ff., Anders Bjerrum: Fjoldemålets Lydsystem, 1944, Marie Bjerrum: Felstedmaalets tonale Accenter, 1948).

A. B.

søofficerer. Hovedværket for Søetatens personhist. er T. A. Topsøe-Jensen og Emil Marquard: Officerer i den dansk-norske Søetat 1660—1814 og den danske Søetat 1814—1932, I—II, 1935, for senere tid Haandbog for Søværnet (årlig udg.) og for ældre tid især H. G. Garde: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700 (1861) og 1700—1814 (1852), samt H. D. Linds tre værker: Fra Kong Frederik den Andens Tid, 1902, Kong Kristian den Fjerde og hans Mænd paa Bremerholm, 1889, og Kong Frederik den Tredjes Sømagt, 1896. For underofficererne findes kun Haandbog for Underofficerer af Søværnet, 1890—1909.

A. F.

Sørens dag, st., ²³/₁₀, opkaldt efter biskop Severinus i Köln, død år 400. Et da. sagn gjorde Søren til en bonde fra Ry ved Himmelbjærget, hvis kirke blev bygget til ære for ham.

E. K.

søret. ¹) Samling af søretlige regler, navnlig Frederik II.s søret af 1561, der gjaldt, indtil den afløstes af D. L.s 4. bog, der selv var gældende indtil Soloven af 1892. ²) Domstol i Kbh., som i første instans pådømte sosager. Den bestod af skipperlavets oldermand m. fl. bisiddere — i senere tid dog med en lovkyndig assessor som

justitiarius — og ophævedes først ved indførelsen af *Sø- og Handelsretten* 1861.

S. I.

søruller. Lægdsrulle over de værnepligtige, der udskrives til flåden. I frdn. af ¹/₂ 1770 var det bestemt, at alle købstadsfolk og deres børn, som ernærede sig af soen, samt de, der boede i distrikterne ved havet, de såkaldte sølimitter (s. d.), skulle anses for søfolk og indrulleres. Ved frdn. af ⁸/₁ 1802 blev sø-indrulleringsvæsnat nærmere ordnet, idet sølimitområderne blev udvidet, og man begyndte nu at føre særlige s., mens sølimitterne for den tid må søges i de alm. lægdsruller. Fra det fynske distrikt er der dog særlige s. allerede fra 1796. Der var tre slags s., ungdomsruller, hvori man indførtes fra fødslen og til 16-årsalderen, hovedrullerne, der omfattede værnepligtige fra 16—50 år, og ekstrarullerne over utjenestdygtige og folk ældre end 50 år. Ved indførelsen af den alm. værnepligt i 1849 bortfaldt bestemmelsen om, at sønner af købstadborgere, der ernærede sig af søen, skulle optages i s. Indførelsen i s. fandt nu først sted med konfirmationen eller det fyldte 15 år, overførsel til ekstrarullerne skete stadig fra det 50. år. Ved værnepligtsloven af 1861 ophævedes sølimitdistrikterne. Kun de værnepligtige, der var »halvbefarne« og søgte deres erhverv på søen, skulle indføres i s., men først efter det 18. år, indtil da stod de i den alm. lægdsrulle. Fra 1869 fandt optagelse i lægdsrulle først sted med det 17. år. S. findes dels i RA., dels i LA. Jvnfr. lægdsruller. (Litt.: Holger Hjelholt i Fort. og Nut., XI, 1935, s. 7—24).

J. II.

søsling, ty. sechsling = 6 penninge (¹/₂ sk.), udmøntet første gang 1424 i Danm. i møntunion med hansestæderne: 1,35 g, ⁷/₄ lodig (0,95 g fint sølv), siden af ringere sølvholdighed, 1651 af kobber.

G. G.

Tabelvæsnat. Indsamlingen af statistiske oplysninger under Rtk. besørgedes oprindeligt i de forsk. renteskriverkontorer eller af forsk. af Rtk.s embedsmænd, men i tiden 1797—1819 skete det gennem et særligt da.-norsk Tabelkontor. 1833 oprettedes *Tabelkommissionen* med den opgave at udarbejde et statistisk tabelværk over de da. provinser. 1848 overdroges dens forretninger til Finansministeriet (jvnfr. statistikkens historie). I Vejl. Arkivr., II, s. 242—246, gives en oversigt over Rtk.s »tabelvæsen og statistica« som hartkornsoversigter, indberetninger

om kornhosten, samlinger af kapitelstakster (c. 1600—1848), priser på korn- og fedeverarer, befolkningsstatistik m. m. — Også under andre kollegier indsamledes statistisk materiale, se skibslisters og Generaltoldkammerkollegiet.

H. H.-T.

taboret. Blankt uldstof med ensfarvet bund og blomstermonster i een eller flere farver.

E. A.

tabulatur. Middelalderlig toneskrift (Litt.: O. Körte: *Laute und Lautenmusik* 1901).

E. M.

tabuletkræmmer er en bissekræmmer (s. d.), der bærer sine varer (»knive, sakse og adskillige andre til en tabolet kram hørende små sager«, på en tabulet, d. v. s. en slags lille real til at bære på ryggen).

J. V.

taft. Glat, lærredsvævet, let silkestof, fremstillet af kogt, spundet silke.

E. A.

tag. Som i store dele af det øvrige Europa, først og fremmest Nord- og Mellemeuropa, er stråtaget også her i landet det altdominerende tagdække fra gl. tid. Formodentlig har det været i brug siden oldtiden. Til tækkemateriale har man ikke alene brugt halm, men hyppigt også rør og, navnlig i Jylland, lyng, alene eller som mellemrag, og sine steder som på Læsø og Endelave tang, samt sporadisk siv o. l. Det har rimeligvis oprindeligt været lagt løst op overalt i landet, som det endnu kan ses ved de århundredgl. tangtage på Læsø, og som det kendes fra nu forsvundne jyske lyngtage. Her kan de nederste 3—4 lag på tagsiden være fæstnet for at hindre de øvrige i at glide ned; men det er tydeligt et yngre træk; fra først af er materialet alene blevet holdt oppe forned af ovsbordet (s. d.) eller lange pinde, fæstnet i tagremmen (s. d.), og tagskægget (s. d.) har så hængt ud herover.

For at hindre tækkematerialet i at hænge for meget ned mellem *rafterne* (og senere *lægterne*; se *rafte-* og *spærtag*) på tagets indersider er det ikke blevet lagt direkte oven på dem, men på et underlag, broen (s. d.), af ris o. l. Hvornår de helt bundne tage er kommet i brug vides ikke; formodentlig er det sket allerede før midten af middelalderen. Som det endnu kan ses ved gl. stråtage adskillige steder på øerne og i Østjylland, har tagene fra først af overalt i landet været *bundet* med *tækkekæppe*, også kaldt *tækkevænder*, ca. tommetykke, lange stokke af hassel o. l., der ligger langs hen over hvert lag af tækkematerialet, fastgjort til *rafterne* (*lægterne*) med vidier, i nyere tid halmsimer eller tækkegarn, med passende mellemrum mellem hver binding.

Allerede fra ret gl. tid er man imidlertid i de træfattige jyske egne, rimeligvis under påvirkning sydfra, begyndt at *sy* taget fast med halmsimer. For at beskytte kanterne af taget ved gavlene mod vinden er der op langs dem anbragt en fjæl, vindskedden (s. d.). Jvnfr. i øvrigt mønning. (Litt.: Om svenske halmtage se Sigurd Erixon i *Folk-Liv*, XII—XIII, 1948—49, s. 53—86, og i øvrigt *bøndergårde*).

sv. J.

tagbro, se *bro* og *tagskæg*.

tagkvist, sine steder bl. a. kaldt *akkeneje*, *ark*, *arken*, *arkensgab*, *gævling*, *høgab*, *høhul*, *kvist*, *svale*, *tvist*. Ved bønderbygninger en lille udbygning forned på en tagside, hvori der, især på stuehuse, er anbragt et lille vindue til at give lys til loftsrummet eller en luge, man kan benytte til indstikning af korn, hø o. l. I reglen er taget herhjemme rundet over tagkvistene; men nu og da har de et eget lille vinkelrag, og dette er i det sydvestlige Sønderjylland den alm. form.

sv. J.

tagrem, sine steder også kaldt *bindingsrem*, *lejd*, *rem*, *tilje*. Vandret, gennemgående tømmerstykke foroven i en ydervæg, i bygninger af bindingsværk (s. d.) hvilende på væggenes *stolper*, som er tappet op igennem det, og i grundmurede bygninger på hele eller en indvendig del af muren.

sv. J.

tagrytter. Lille spir, ridende på tagryggen. Kendes fra middelalderl. storkirker, anbragt over korsskæringen, på mindre kirker i reglen ved gavlen. De fleste er i den nuværende form bygget efter reformationen af træ og beklædt med kobber eller *tagspån* og sidder over vestgavlen med kirkens klokker, men på Fyn er der bevaret nogle murede tagryttere over østgavlen, hvor de under den kat. gudstjeneste anvendte klokker har hængt. Disse kunne dog også hænge inde på korloftet mellem spærrene. (Litt.: M. Mackeprang: *Vore Landsbykirker*, 2. udg., 1944, s. 128, F. Uldall: *Danmarks middelalderlige Kirkeklokker*, 1906, s. XXI).

AA. R.

tagskæg, sine steder bl. a. også kaldt *bro*, *bryn*, *ovs*, *tagsko*. Den nederste del af et tag, der ved vore hjemlige tagformer rager udenfor husvæggen, så denne ikke tager skade af tagdryppet.

sv. J.

tagspån, tagdækningsmateriale af træ af urgammel oprindelse. Består af ca. 40 cm lange brædder med tilspidset eller afrundet underkant, der henlægges skælagtigt. Skal helst være af klovlet og (smln. bæverhale).

AA. R.

tagsten, et allerede i den antikke bygningskunst anvendt tagdækningsmateriale af tegl, bestående af ret store, fliseagtige sten, hvis opstående, sammenstødende sidekanter dækkedes af små, halvcylindriske sten. Den ældste i Danm. anvendte tagstensform er bæverhalen (s. d.), men hyppigst findes fra middelalderen *munk og nonne* (tagpotter), halvcylindriske sten, henlagt i 2 lag, hvoraf det underste med en nakkeknop hænges side om side på lægten og vender hulheden opad, mens det overste dækker fugerne derimellem. Ved reformat.tiden smelter de 2 former sammen til en stærkt svunget vingesten, som efterhånden ved den mere fabrikmæssige fremstilling bliver fladere og tyndere. En moderne form er *falstagstenen*. Skifersten, der spiller en stor rolle i egne med skiferbjerge, har så godt som ikke været anvendt i Danm. i ældre tid.

A. A. R.

tagstensovn, se bilægger.

takserborgere. Disse blev indført ved købstadsfrdn. af 1619, der fastsatte, at en købstads hele borgerskab skulle vælge 2, 4 eller flere t. mellem byens gode borgere. T. skulle i februar ligne borgernes skatter sammen med det foregående års kæmnere. De skulle stå under kontrol af lensmanden. De fleste købstæder fik t. kort tid efter frdn., enkelte steder, f. eks. i Ribe, kom de dog først senere. (Litt.: P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark 1619—1848, 1900, I, s. 28, 80 f., II, s. 28 f., Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 439).

G. O.

tal. I Ostjylland var 6 oldensvin = 1 t. eller *læg* svin, og skoven deltes i svinelæg (ældre *svinslagh*), der hvert kunne føde 6 oldensvin. I middelalderen kaldtes 12 svin for 1 *wrath* (jvnfr. vråde, rode i jorden). (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 238; se hjord, stod).

Sv. AA.

talbetegnelser. Indtil ca. 1660 anvendtes romertal endnu i regnskaber. Brøken $\frac{1}{2}$ blev angivet ved gennemstregning af sidste ciffer, således at gennemstregningen trak $\frac{1}{2}$ fra. Arabertallene var dog ikke ukendte, men brugtes til nummerering. De var i middelalderen meget afvigende fra nutiden, men fik fra ca. 1500 efterhånden de nuværende former. Se romertal. E. K.

talje (tillige i forbindelserne taljekæp, -pind eller -stok). Den stok (også kaldet *byens kæp*), hvorpå landsbysamfundets bøderegnsk. førtes, idet der for idømte bøder indskares mærker i den. Hver enkelt bymand kunne have sin t., mens oldermanden eller den, der førte regnskab, havde en for hvert medlem af bylaget. T.

brugtes nu og da som betegnelse for hele bøderegnsk. under et. — Den, der førte regnsk. og opkrævede boderne, kaldtes *skorsmand*, *skyrebroder* eller *taljeskriver*. — På t. kunne føres andre regnsk. end bylagets, således over løsning og ladning af skibes varer. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 482).

C. R. H.

talstok. Talsmandens værdighedstegn, hvormed han slog til lyd i forsamlingen, og hvorpå han opnoterede de bøder, medlemmerne blev idømt. Den er altså lig med oldermandens *taljestok* (se talje) eller oldermandsstok, hvorpå de enkelte bymænds bøderegnskab førtes, idet der på grandestævne (s. d.) blev indskåret mærker eller furer for hver bøde. Undertiden havde hver bymand sin taljestok eller karvepind (se karvestok), som han mødte med på grandestævnet, mens et tilsvarende eksemplar fandtes hos oldermanden.

P. H. K.

tamperdag, af *quatemper*, som atter går tilbage til lat. quattuor tempora, de fire tider, 4 kvartårslige fastedage i den kat. kirke. T. kaldes også *emmerdag*; jvnfr. engelsk ember-days. På disse dage afsagde tidligere den gejstlige ret, tamperretten, dom i ægteskabsager.

E. K.

tamperretsprotokoller. Kirkens jurisdiktion over lægfolk bevaredes efter reform. i ægteskabsager, som iflg. Riber artikler 1542 skulle pådommes af en 4 gange årlig på tamperdagene (s. d.) sammentrædende domstol, tamperretten, bestående af stiftslensmanden, senere stiftamtmanden, og nogle gejstlige; i de sidstes sted trådte i Sjællands stift fra 1681 konsistorium ved Kbh.s Universitet. Jurisdiktionen i ægteskabsager overgik 1771 i Sjællands stift, 1797 i de øvrige stifter til de verdslige domstole. T. findes som regel i bispearkiverne i LA. De begynder i Ålborg stift 1688, i Viborg stift 1717, i Århus stift 1692, i Ribe stift 1772, i Fyns stift 1662 (kun til 1702). T. for Lolland-Falster 1684—1797 findes i Lolland-Falster stiftamts arkiv i LA., mens Sjællands stifts t. 1698—1754 er i Universitetets arkiv i RA.

P. B.

tandsnit. Antik ornament, særlig anvendt ved gesimsen og bestående af rækker af tætsiddende fra murfalden fremspringende sten. Findes i da. teglstensark. og er et yndlingsornament i renaiss.s snedkerkunst, hvor tænderne ofte er udskåret af en profileret liste, jvnfr. skiftegang. (Litt.: C. A. Jensen: Danmarks Snedkere og Billedskærere, 1911).

A. A. R.

tapeter. Fra middelalderen og ned i renaiss.

var beboelsesrummenes vægge undertiden smykket med *vævede tæpper*. Disses kostbarhed har bevirket, at man ofte erstattede dem med dekorationer i *kalkmaleri*, hvoraf mange er bevaret i kirker, på herregårde og i købstadshuse. Som en mindelse om vægtæpperne gengiver kalkmalerierne undertiden draperier langs væggene. Vægtæpper eller billedtæpper har fundet anvendelse helt ned til den franske revolutions tid. De fremstilledes særlig i Frankrig og kaldtes fra o. 1600 som regel *gobelin* efter en kendt fransk fabrik. Efterhånden fandt man på andre erstatninger for de kostbare tæpper, som olie-maleri på lærredsfelter, indsat i panelværk, *voksdugstapeter*, *silketapeter* eller *gyldenlæder-tapeter*, fremstillet af gede-, kalve- eller fåre-skind. En særlig tapetform, der fandt betydelig udbredelse, var *spåntapetet*, fremstillet af flettede træspåner. Anvendelsen af *papirstapet* med påtrykt mønster begyndte i Danm. i 1700-årene og nåede i århundredes slutning et kunstnerisk højdepunkt. O. 1800 kom papirstapeter med store landskabelige fremstillinger på mode. Brugen af trykvalsen efter 1800 og den deraf følgende fremstilling af uendelige tapetbaner med stadig gentaget motiv gjorde fabrikationen billigere, men den kunstneriske kvalitet nåede ikke det forrige århundredes. (Litt.: Hans Lassen, *Tapetets Historie*, 1947).

H. ST.

taske, se udskud.

tatere, af mnt. tateren, er det samme ord som tatarer og brugtes i ældre tid om zigeunerne, f. eks. i den københavnske reces af 1536, hvori det hedder, at alle t. skulle »forvises at drage her udaf riget« inden 3 måneder. Senere anvendtes udtrykket enslydig med natmænd (s. d.) og kæltringer (s. d.), som var af hjemlig oprindelse, ligesom der i disses sprog, *skojsproget* eller *rotvelsk*, er meget få fremmede indslag. (Litt.: F. Dyrland: *Tatere og Natmandsfolk i Danmark*, 1872, H. P. Hansen: *Natmændsfolk og Kjeltringer*, I—II, 1921—22).

J. H.

tattelod. Primitivt fiskeredskab, bestående af en tynd tråd, helst silke, trukket på langs gennem en række regnorm. Tråden bindes sammen i en klump og anbringes på enden af en snor, forsynet med synk. T. bruges til fiskeri efter ål, idet det sænkes til bunds i åløb o. l. Ålene, der bider på, hænger fast med tænderne og kan trækkes op, for de når at slippe.

H. R.

taveletter. Af ordet tablette, lille bord. Hængehylder, som regel bestående af 4—5 hylder, holdt sammen af lodrette eller opad skrånende side-

stykker. I sidste tilfælde bruges ofte betegnelsen *pyramide*. T. var et meget alm. bondeinventar i 1700-årene. Her udstilledes de mest pyntelige glas, kander og nips, man havde. I Sønderjylland kaldes de undertiden *tresurer*, netop med henblik på deres anvendelse. Udprægede pyntegenstande, som hylderne var, blev de genstand for en fantasifuld udsmykning af rammen og hyldernes forkant i karvsnit eller gennembrudt arbejde. (Litt.: Axel Steensberg: *Danske bonde-møbler*, 1949, s. 41).

H. ST.

tavl, sine steder også kaldt *væg*. Felt i en væg af bindingsværk (s. d.), afgrænset af dens tømmerstykker. Hvor der er løsholter, får væggen *over-* og *neder-* eller *undertavl*.

SV. J.

tavlepenge. Fra gl. tid blev der ved de store kirkefester ombåret en tavle i kirken, på hvilken menigheden kunne henlægge en gave til sognets fattige. I de århundredere, der gik forud for fattigreformens af 1803, udgjorde t. en af fattigkassens væsentligste indtægter. De opkrævedes ligeledes efter 1803, men spillede ikke længere den samme rolle som tidligere.

H. J.

tavse. Kort snor, der udgår fra kroglinen og i hvis frie ende kroge er fastgjort. Materialet var i ældre tid hamp, i nutiden bomuld. T. var af bestemt længde og sad med bestemt indbyrdes afstand, der imidlertid varierede alt efter sted og fiskeredskab. Fiskerne forarbejdede tidligere selv t. på tavserolle (s. d.). Kaldes også *tavsing* og *kænse*.

H. R.

tavserolle. Redskab til snoning af tavser (s. d.). Der findes forsk. former. Mest alm. synes t. med tre ruller og snoretræk at være, se P. Pedersen: *Fiskeri i Hav og Fjord i Spr. og Kult.*, XVII, s. 78—79, men fra Sjælland kendes et mere primitivt redskab, *tavsetoppen*, der består af et skaft med krog, fastgjort til en træskive. En tredje form kendes fra Bornholm. Her sker selve snoningen med håndvinder. Mens denne bornholmske t. har tydelig forbindelse østpå, kendes den først nævnte bl. a. fra Frankrig i 1760'erne.

H. R.

Teatermuseet, installeret i Christiansborg slots ridebanefløj, hvor det gamle Hofteater havde til huse 1766—1881, omfatter genstande og billeder til belysning af da. teaterhist. fra Holbergs tid til vore dage, dels knyttet til enkelte store navne, dels grupperet efter de store privatteatre. Særlig kan fremhæves minderne fra det første teater i Lille Grønnegade samt Holberg-samlingen. Stort arkiv med fotografier og udklip samt en stemme-

pladesamling. Trykt vejledning. Museet, der er en selvejende institution med statsstøtte, åbnedes 1922.

H. ST.

tegløvn, teglstensovn, se bilægger.

teglværker. Teglstensteknikken kom til Danmark o. midten af 1100-årene. Som de første bygningsværker, hvor den nye teknik blev taget i brug, nævnes Valdemarsmuren og vagttårnet på Sprogø. Hurtigt anvendtes murstenen også til de talrige kirkebygninger og til klostre og bispesæder, og mod middelalderens slutning fandt den indpas i de større købstæder. Der må i middelalderen have været tale om en betydelig teglværksproduktion, som ofte var knyttet til klostre og bispesæder. Teglstensbrænderne var sandsynligvis ofte af udenlandsk oprindelse. I den våde sten satte de før brændingen deres stempel, og disse *teglstensmærker* genfindes hyppigt på de middelalderl. bygningers munkesten. Med reform. forfaldt den hjemlige teglværksproduktion. Forsøgene, bl. a. under Christian IV, på at genrejse den, mislykkedes, og kongeriget blev i stigende grad afhængig af import, først fra Holland, senere fra Slesvig, navnlig fra Flensborgs fjord. Det er karakteristisk, at middelalderens rene stenbygninger i købstæderne i 1600- og 1700-årene afløses af bindingsværk og bagfaderne endog ofte af klining. En renaissance for den hjemlige teglværksindustri begyndte i slutningen af 1700-årene og i særdeleshed efter den store landbrugskrisens ophør i 1828. Baggrunden herfor er bl. a. den vældige efterspørgsel efter byggematerialer, som udflytningen medførte. Der opstod rundt i landet dels en række *teglgårde*, d. v. s. bøndergårde, hvor der graves og brændtes ler, som regel under meget primitive former. Leret blev brændt i miler eller i midlertidige teglovne. Når det lokale behov var tilfredsstillet, nedlagdes teglværkesbedriften. Derimod undergik godsernes teglværker fra 1830-erne en betydelig udvidelse og modernisering. Teglbrænderen var ofte slesviger eller tysker, og det samme gjaldt i vid udstrækning for arbejderne. Fra 1860'erne udskiltes teglværksindustrien som en selvstændig industri, og samtidig holdt den nye teknik i form af ringovne, dampmaskiner m. m. sit indtog. (Litt.: C. Nyrop: Bidrag til den danske Industris Historie, 1873, s. 197 ff., Axel Nielsen: Industriens Historie i Danmark, III, 1944, s. 162 ff.).

R. W.

tegnebog, se registre.

tegnelser, se registre.

teje var i Skåne betegelse for en landgilde-

persil, bestående af småredsel (s. d.), nemlig 1 lam, 1 gås og 2 høns, der ansloges til 2 sjællandske skæpper htk., 3 t. var 1 td. hik. Ordet menes at komme af *tekia*, afgift, egl. noget, som tages ind.

S. AA.

telegraf, optisk. Bestod af en mast med 1—4 tværstænger med bevægelige arme eller klapper. Anbragtes i stationer med ca. 15 km mellemrum. Første her i landet 1802 over Store Bælt. Under krigen 1807—14 udvidet til linien grænsen — Kronborg. 1848—50 Korsør-Sønderborg med 10 stationer, der kunne befordre en depeche på 50 signaler på 27 minutter. 1846 mellem Aggersund og Hals. Meget afhængig af sigtbarheden. (Litt.: Skovgaard: Blade af den militære Meddelelses-tjenestes Historie i Tidsskrift for Ingeniørofficerer, 1947, Tøjhusmuseets Bog om Trearskrigen 1848—49—50, I, 1948).

G. NO.

ten. Lille, ruseformet redskab, flettet af vidjer. Anvendes alene eller hyppigere i forbindelse med ruser (s. d.). Jvnfr. åleten og andre sammensætninger med ten.

H. R.

tengård. Fast fiskegård, beregnet til fangst af vandfisk i åløb, jvnfr. laksegård og ålekiste. Vandløbet afspærres fuldstændigt af pæleværk med tremmer eller fletværk, og fiskene går gennem en åbning i afspærringen ind i det ruseformede fiskeredskab. Der findes sikkert ikke flere t. tilbage her i landet, da de efterhånden er blevet opkøbt af lystfiskere og andre fiskeriinteresserede og nedlagt. T. var hjemlet i (ofte århundredgamle) privilegier, se -er: Kolding gamle Tengaard i Ferskvandsfiskeribladet, 1930, s. 113—114.

H. R.

Terpagers samlinger. Historikeren Peder Terpager (1654—1738), der navnlig fik betydning ved sine arbejder med Ribe bys hist. (Inscriptiones Ripenses, Ripæ Cimbricæ, m. m.), leverede fortræffelige bidrag, især vedr. dialektord, til Moths ordbogsarbejde og har efterladt sig en del notater vedr. da. bibliografi og Ribe bys hist., der endnu har værdi. Notaterne findes dels i Kgl. Bibl. (Ny kgl. Samling 190, 4to, og Additamenta 172a, 4to), dels i Univ. Bibl. i Oslo. (Se H. Grüner-Nielsen i Spr. og Kult., X, 1941, s. 62—77).

A. F.

testamenter. I Da. Kanc.s registre (s. d.) findes indført de kgl. konf. på t. (sml. dog blanketregnsk.). I ældre tid tilbageleveredes de orig. dokumenter, på hvilke der søgtes kgl. konfirm., til de pågældende, men ved bekendtgørelse ²³/₁ 1789 bestemtes, at der skulle indleveres en kopi af det orig. dokument til opbe-

varing i Da. Kanc.s arkiv. Disse sager ligger indtil 1812 som bilag til de udgående ekspeditioner, men fra 1812 er de samlede og indbundne i »Kancelliets testamentsprotokoll« 1812—48 med alfabetiske registre. — For tiden 1707—1810 haves i RA. et udførligt seddelregister til de i Da. Kanc. registre indførte t. o. l., og for tiden 1660—1706 er i Persh. T. 7. r., III til 9. r., II trykt uddrag af disse.

H.-T. H.

testimonium paupertatis, trangsvidnesbyrd, bevis for uformuenhed, f. eks. ved ansøgninger om stipendier ved Universitetet.

S. I.

thegn og **dreng** (s. d.) forekommer oftere på runestene, uden at det er helt klart, hvilken klasse af personer der herved sigtes til. Da disse betegnelser anvendes i England, derunder Dancelagen, om medlemmer af herremandsstanden, er det vel rimeligt at antage, at *god thegn* og *dreng* betyder velbyrdig mand og svend, og betegner oprindelig en art ljenestadel. Om rigets bedste mænd bruges oftere betegnelsen *hedvorde mænd*, og på Glavendrup-stenen bruges *hæderværdig thegn* om et medlem af kongens hird. (Litt.: Svend Aakjær i Acta Philol. Scand., II, 1927, s. 1—30, Erik Moltke: smst., VII, 1932, s. 92, Lis Jacobsen og E. Moltke: Danmarks Runeindskrifter, I, 1942, s. 730 f., Aksel E. Christensen: Aristokrati og Kongedømme, 1945, s. 32 ff., Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rethistorie, 1940, s. 206 ff.).

S. AA.

Thisets samlinger. Efter adelshistorikeren, arkivar A. Thisets død 1917 afleveredes hans samlinger til den da. adels hist. til RA. De udgør 3 afdelinger (i folio, oktav og sedez), alle alfabetisk ordnede. Den 1. omfatter stamtavler, våbentegninger eller -beskrivelser og meddelelser om de enkelte slægtsmedlemmer. Kilderne til den er slægtbøger, Klevenfeldt (s. d.), trykte bøger, i mindre grad utrykt stof. 2. afdeling er løse sedler (een person på hver seddel) og bygger på trykte bøger og en del af RA.s arkivfonds. 3. afdeling er ligeledes løse sedler (een person på hver seddel); kilderne er utrykte breve i RA. og på Univ. Bibl. (mest samlinger med pergamentsbreve). Meget af stoffet er brugt til stamtavlerne i Danmarks Adels Aarbog. (Se Axel Linvald i Persh. T., 7. r., III., 1919, s. 81 ff.).

H. H.-T.

Thomas' dag, st., ²¹/₁₂, opkaldt efter apostlen Thomas, der skal være død som martyr i Indien.

E. K.

Thottske samling. Statsminister greve *Otto Thott* (1703—85), der vel var Danm.s største

bogsamler, testamenterede alle sine bøger, trykt før 1530, og sine mss. til Kgl. Bibl. T.s.; der efter bestemmelsen skal bevares samlet, talte 4154 mss., hvoraf 400 membraner, og rummer enestående skatte, ikke mindst af illuminerede pergamenthåndskrifter (tidebøger, psalterier, evangeliarer), franske og nederlandske bønnebøger, et fol.ms. af Dantes Guddommelige Komædie m. m.; talrige da. mss., således de eneste eksisterende mss. til den ældste bibeloversættelse, de ældste da. skuespil (Christiern Hansens komedier) fra ca. 1530, folkevisehåndskrifter (heribl. Hjerkebogen) m. m. (Trykt katalog: Catalogus Bibliothecæ Thottianæ, VII, 1795, s. 237—537. Se også kongelige Samling, Gamle og Ny og der anført litt.).

A. F.

Thuraske indberetninger. Hofbygmester Laurids Thurah (1706—59) var meget interesseret i Danm.s top., og han fik af kongen overdraget at udgive et *Atlas Daniæ*, som »kunne til fædrelandets ære og berømmelse forklare alle de mærkværdigheder, som i kongeriget Danm. findes«. For at samle materiale til Danmarksbeskrivelsen henvendte han sig i 1754 til landets biskopper med anmodning om, at de fra præsterne ville indhente de oplysninger, han ønskede, bl. a. om antikviteter i kirkerne, monumenter, begravelser, epitafer og inskriptioner, stednavnenes oprindelse, hospitaler i sognene, herregårdene og deres hist., hedenske monumenter o. l. i skov og på mark. Han fik kun udgivet nogle enkelte top. beskrivelser (Bornholm, Amager og Samsø), men hans materiale er benyttet i Danske Atlas. En del af indberetningerne og T.s samlinger, først og fremmest vedr. Sjælland og Fyn, findes på Kgl. Bibl. (Addamenta 153, fol. 1—2) og i Nat. Mus.' 2. afdeling (se Fort. og Nut., V, 1924—25, s. 56 f.). Afskr. af saml. vedr. Fyn i Kgl. Bibl. Kall. 377. 4to og af indberetninger fra Viborg stift i Viborg bispearkiv i LA. for Nørrejylland. T.s broder *Albert Thurah* efterlod sig lignende samlinger fra Ålborg stift (Ny kgl. saml. 743. 4to). De er udg. i Vendsysselske Aarbøger 1918—22). (Litt.: Fr. Weilbach: Architekten Lauritz Thurah, 1924).

J. H.

tidagesbrev, se lavdagsbreve.

tidebog, se breviar.

tidepenge kaldtes de bidrag, lavets medlemmer svarede til dets kasse, og af hvilke sygehjælp og andre understøttelser blev udredet foruden lavets alm. udgifter. Ved forsk. frdn. søgte re-

geringen at bestemme t.s meget vekslende størrelse.

H. SØ.

Tidsskrift-Index. Mens tidsskriftartikler af hist. indhold for ældre tid må søges gennem B. Erichsen og Alfr. Krarup: *Dansk historisk Bibliografi* I—III, 1917—27, der går til 1912, samt i de i Hist. T. bragte årlige fortegnelser, og af top. art i Chr. Heilskov: *Dansk Provinstopografi*, 1920 (med supplement, 1949), er en alm. registrering af tidsskrifter fra 1915 at finde i *Dansk Tidsskrift-Index*, der udkommer årligt siden 1916; her registreres over 250 da. tidsskrifter m. m. og fra 1929 tillige ca. 30 fra andre nordiske lande. Fortegnelserne er systematisk opstillet, men desværre først fra 1948 forsynet med forfatterregister.

A. F.

tiende. Fra oldkirkens dage var det alm. skik, at menighedens medlemmer ved frivillige gaver udredede de beløb, kirkesamfundet havde brug for. Først i den ældre middelalder blev t. efter jødisk forbillede formuleret som et kirkeligt krav. Navnlig tænkte der på indkomst-t. af agerbrugsprodukter, især korn. Undladelse af at betale t. kunne medføre bandlysning. Den fra Gregor VII udgående reformretning stod bestemt på dette krav, og efterhånden indarbejdedes bestemmelser om t.pligten i den kanoniske ret. I Vesteuropa blev det skik, at t. udrededes til den enkelte sognekirke, men t. fordeltes ikke overalt på samme måde, idet mange lokale forskelligheder gør sig gældende. — I Norden var t. ukendt ca. 1075, men synes indført ikke længe efter 1100, måske i forbindelse med det lundske ærkesædes oprettelse. Her deltes t. i reglen i tre dele: til ¹⁾ kirken, ²⁾ præsten og ³⁾ biskoppen. *Bispetienden* betales oprindeligt i penge, men ved den skånske og sjællandske »kirkeret« fra ca. 1160—71 forpligtede bønderne sig til at udrede den in natura. — Efter reform. fastholdtes bøndernes t.pligt bestemt (kun adelen blev fri), som det ses både af recessen 1536 og kirkeordinansen 1537 (1539). Bispetienden blev dog inddraget til fordel for kronen og forvandlet til *kongetiende*, hvoraf en del brugtes til skolers og kirkers bedste. 1683 reguleredes t. ved D. L. Kvægtiende afløstes af pengeydelse (1740, 1810, 1861), og fra 1797 begyndte man i kongeriget at slutte t. akkorder, hvorved kornet »i kærven« (i negene) eller i aftærsket stand kunne omsættes i faste afgifter i korn (ikke i penge). Kornvederlaget afløstes endelig med udbetalt kapital ved lov af 15/6 1903. I Sønderjylland var tiendeforholdene de fleste steder forsk. fra konge-

rigets, og efter reform. blev der de fleste steder kun ydet præste- og kirketiende, ligesom t. afløsningen er begyndt allerede i 1500-årene. (Litt.: Christian Lunn: Haandbog over det danske Tiendevæsen, 1839, P. Severinsen: Folkekirkens Ejendoms-Historie, 1920, Johan Hvidtfeldt i Sdj. Aarb., 1941, s. 91—97).

B. K.

tiggere. Til alle tider har der eksisteret fattige mennesker, som ikke så anden udvej end at ernære sig ved tiggeri. Den kat. kirke betragtede nærmest t. som samfundets velgørere, idet de mindede menigheden om at øve gode gerninger. Da man efter reform.s indførelse måtte grundlægge et nyt verdsligt fattigvæsen, baserede dette på det autoriserede tiggeri. Alle, der ikke kunne ernære sig på anden måde, fik tilladelse til at tigge, men kun inden for et bestemt område. Alm. omstrejfen var ikke tilladt, og man ansatte særlige t.fogder til at føre kontrol og pågribe udensøgs t. Tiggeriet blev i 16- og 1700-årene en landeplage, og ved frdn. af 24/6 1708 om betlere i Danm. og senere bestemmelser søgte man at indrette et ordnet fattigvæsen og forbyde tiggeri. Gennem 1700-årene førte man en for-gæves kamp mod tiggeriet. Først efter gennemførelsen af fattigreformerne fra 1800-årenes begyndelse lysnede det. Tiggeriet forsvandt vel aldrig fuldstændigt, men det var ikke den tidligere landeplage.

H. J.

tiggermunke er en gængs (ikke officiel) betegnelse for de munke, der tilhører de ordener, som væsentlig opretholdes gennem tiggeri. I første række må nævnes dominikanere og franciskanere. 1274 fastsloges det på konciliet i Lyon, at foruden disse skulle også karmeliter og augustiner-eremiter være t. Trods disse bestemmelser gennemførtes ikke absolut ejendomsløshed i disse ordener.

B. K.

tiggertegn. På et tidspunkt, hvor tiggeri var et lovligt erhverv, optegnedes de fattige på særlige lister og udstyredes af myndighederne med et officielt tegn, som de måtte bære på sig og fremvise på forlangende. Ved frdn. af 24/6 1708 om betlere i Danm. forsøgte man at forbyde tiggeri. Dog måtte personer, der havde lidt skibbrud eller havde mistet deres ejendom ved ildsvåde, fortsat drage omkring i landet for at indsamle milde gaver. Sådanne personer udrustedes stadig med et officielt t.

H. J.

til- og afgangslister. De 1812 indførte kirkebogsskemaer (se kirkebøger) indeholdt rubrikker til lister over personer, der flyttede til og fra sognet, med angivelse af, hvorfra de var

kommet og hvortil de var rejst. T. og a. kan hjælpe personalhistorikeren til at følge en person fra sogn til sogn. Præsternes pligt til at fore disse lister ophørte 1875. P. B.

¹⁾ **tilje**, sine steder også kaldt *bæssing*, *sæs*, *sæssing* (eller betegnet med sammensatte navne med et af de anførte ord som forled og -sten, -stok eller -træ som efterled). Betegnelse for den tømmerstok eller de store kampesten, der forneden i kostaldens båse danner kant mod grebningen (s. d.). sv. j.

²⁾ **tilje**, se loft, fodrem og tagrem.

tiltaleformer. *Du* var i da oprindelig det mest brugelige pronomen overfor en enkelt; endnu anvendt i ophøjet sprog (bibel, prædiken, kancellistil) og mellem nærbeslægtede og arbejdsfæller og venner, samt til yngre og ugifte. Dog allerede i middelalderen brugtes *I* i ærbødig tiltale til enkeltperson. Omkring 1690 sagde man i Ribe, at »når nogen er bleven magister, så »I-ter« man den, som var »Du-tet« tilforn«. Endnu i 1800-årene brugtes *I* af almuen som hæderstiltale til en enkelt person, til gamle og til husbonden. Men allerede i slutningen af 1700-årene får *I* i rigssproget en foragtelig betydning og brugtes senere i tiltale til laverestående (undergivne). På Holbergs tid blev formen *Han* (*Hun*) alm. brugt i dannet tale i ærbødig henvendelse til fornemme, til fremmede og til ældre; og endnu i 1800-årene brugtes i mange egne af bonderne *Han* (*Hun*) som hæderstiltale til ældre, især udenfor bondestanden, og til fine folks børn. Men indenfor de dannede klasser anvendtes *Han* (*Hun*) i samme tidsrum som tegn på ringeagt, i overlegen tale til almuesfolk, underdinde også i omgangssprog mellem sødskende indbyrdes. Formen *De* (tysk: *Sie*), der nu bruges overfor enhver, med hvem man ikke er dus, fik først indpas i 1800-årene, oprindelig blot som tiltale til rangspersoner. — Ang. børns tiltale til forældre må erindres, at det fortrolige *du* er en nyere skik; i ældre tid brugtes *I* eller *Han* (*Hun*), eller man undgik omhyggelig pronominer og nøjedes med ærbødig tiltale: fader, moder (papa, mama). (Litt.: Rubow: *Saga og Pastiche*, 1923).

H. G. -N.

tingdel-ask. Rummål for smør og honning, som ofte udgjorde $\frac{1}{10}$ td. og især brugtes i Salling og Harsyssel. I Salling var t. = 2 sallingbopund, i Harsyssel $1\frac{1}{2}$ harbopund. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 192 ff.). S. AA.

ting betegner et møde af befolkningen inden for et bestemt område (herredet, landet, syslet

o. s. v.), der afholdtes til udøvelse af de funktioner, som af retsordenen var henlagt til t. Af selve ordet t., der oprindelig betyder fastsat tid, kan ses, at et møde for at være et lovligt t. ikke kunne afholdes nårsomhelst, men kun til bestemte tider. Ligeledes var afholdelsen af t. bundet til et bestemt sted; Eriks sjællandske lov udtaler udtrykkeligt, at stedet for (herreds)tinget kun kan ændres med kongens og alle herredsmændenes samtykke.

I middelalderen fandtes adskillige former for t. Det vigtigste var landstinget (s. d.), der ved siden af andre funktioner dels udøvede domsmagten i større sager, dels vedtog love. Hvert land havde sit landsting; men fra gl. tid tilkom der de tre store landsting: Viborg, Lund og Ringsted en særlig anseelse. *Herredstinget* virkede i første linie som domstol, men var oprindeligt ikke underordnet landstinget i den forstand, at dets afgørelser kunne appelleres til dette. Et sådant appelsystem indførtes først i 1300-årene. Da birkerne var undtaget fra herredet i juridisk henseende, fulgte heraf nødvendigvis, at de måtte have deres egne t., henholdsvis *bytingene* og *birketingene*. *Syssellinget* (i Jylland) fik aldrig nogen større betydning og kom f. eks. ikke i besiddelse af nogen domsmyndighed. Et særligt t. var det kgl. retterting (s. d.).

Forsåvidt angår landsting og herredsting, var det måske oprindelig befolkningens pligt at give møde visse gange om året. Overhovedet er det tvivlsomt, om der nogen sinde er afholdt t. på alle tingdage i årets løb. Tingdagen var en bestemt dag hver uge — i Skåne dog vist nok hver anden uge — for herredstingets vedkommende, mens landstingsdagene faldt med 14 dages mellemrum. I middelalderen var en stor del af året optaget af de såkaldte *helgtider*, i hvilke der kun undtagelsesvis måtte holdes t. Efterhånden blev fremmødet på t. så ringe, at man efter tur udskrev retskredsens beboere til at give møde som stokkemænd (s. d.) på herredstinget, mens man for landstingenes vedk. pålagde repræsentanter for de enkelte herreder at møde som *landstingsridere*. — Nogen formand for tinget nævnes ikke i landskabslovene; men landstingene fik kort efter 1300 en leder i den af kongen udnævnte *landsdommer*, mens en tilsvarende ordning først noget senere indførtes for herredstingenes vedk. ved at *herredsfogden*, som oprindeligt blot havde været kongens repræsentant på tinget, overtog ledelsen af dette.

T. afholdtes oprindelig under åben himmel,

ofte på en høj, hvor der var anbragt nogle store sten. Oven på disse lagdes *tingstokkene*, på hvilke de mest ansete mænd — i senere tid *stokkemændene* eller *tinghørerne* — tog plads. I løbet af 1500- og 1600-årene kom tingene under tag, hvilket bl. a. skyldtes den stigende anvendelse af dokumenter i retsplejen og indførelsen af tingbøger 1551. I Ringsted havde landstinget siden 1584 til huse i et kapel i St. Bents kirke, i Viborg holdtes landstinget 1552—76 i St. Hans kloster, derefter i den gl. kat. bispegård. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, Danmark, årg. 4, 1944, s. 47—51). s. i.

tingbøger blev ført ved de forsk. retter som landsting, hrd.sting, birketing, byting m. m. De indeholdt dels referater af det, der passerede, dels breve, der lystes på tingene. Christian II.s landslov 1521 påbød byskriverne at føre en dombog, og i den Dronningborgske reces 1551 blev det påbudt tingskriverne at indføre domme, skødebreve, tingsvidner og andre mærkelige breve i en særlig prot. De ældste bevarede t. er fra Ribe (1527) og Helsingør (1549). Mens de ældste t. således har et broget indhold, udskiltes der efterhånden prot. med særligt indhold, skifteprotokoller, skøde- og panteprotokoller (s. d.) m. fl., således at t.s indhold blev mere og mere begrænset. I løbet af 1700-årene ændrede t. benævnelse til *justitsprotokoller*. T. giver et broget billede af det brede folks liv. De er hidtil mest benyttet af lokalhistorikere som Severin Kjær og C. Klitgaard, men er også anvendt til mere omfattende arbejder, f. eks. af H. H. Fusing. (Litt.: Hans Knudsen: De danske Rådstueprotokoller og Tingbøger i Fort. og Nut., XV, 1943—44, s. 73 ff. (med fortegnelse over bevarede t.), C. Klitgaard: Tingbøger som Kilder til Lokalhistorie i Fort. og Nut., VII, 1928—29, s. 153 ff.). G. O.

tinglæsning. I landskabslovene var det bestemt, at f. eks. overdragelser af fast ejendom skulle finde sted eller lyses til tinge. I tidens løb erstattedes imidlertid udtrykket tinglysning i vidt omfang af t., selv om det aldrig blev fuldstændig fortrængt. Det, der foregik på tinget, bestod nu i, at et dokument, indeholdende overdragelsen eller pantsætningen af den pågældende ejendom, blev oplæst, og at indholdet blev indført i tingbogen (i senere tid skøde- og panteprotokollen). Ved tinglysningsloven af 1926 genoptoges udtrykket tinglysning, og det juridisk afgørende er nu indførelsen af det vigtigste af dokumentets indhold i tingbogen — der svarer til

det tidl. realregister — mens læsningen af dokumentets indhold i et retsmøde er bortfaldet. Foruden t. af overdragelser og pantsætninger af fast ejendom forekom også t. af andre dokumenter, f. eks. kuldlysning af børn, født uden for ægteskab. Efter tinglysningsloven gælder, at rettig-heder over fast ejendom — med enkelte undtagelser — skal tinglyses for at opnå retsbeskyttelse over for aftaler om ejendommen og retsforfølgning. Desuden kan visse dokumenter, der ikke angår fast ejendom, tinglyses. (Litt.: Vinding Kruse: Ejendomsretten, II, 1951, s. 844—1160). s. i.

tingstud betyder oprindelig *tingstøtte*, d. v. s. en person, der optræder til støtte for en anden på tinge. Den nedsættende betydning, ordet efterhånden fik, står i forbindelse med, at prokuratorstanden oprindelig rummede talrige uheldige elementer. s. i.

tingsvidne betegnede oprindelig enten vidner, der førtes på tinget om, hvad der var foregået uden for dette, eller — hvad der var det alm. — en erklæring, afgivet af tingmændene om, hvad de havde overværet på tinge. I nyere sprogbrug benyttedes ordet om et af retten udstedt dokument, der indeholder referat af en foretagen vidneførsel. s. i.

tingvol, budstikke, der i visse egne af Danmark sendtes rundt i landsbyen for at indkalde til grandestævne. (Litt.: Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 103 f.). s. i.

tinmærker. Iflg. kandestobernes lavsartikler af 1685, § 7, skulle hver mester stemple sine arbejder. *Engelsk tin*, den bedste kvalitet, skulle mærkes med to stempler, det ene med en engel (muligvis en fremstilling af ærkeenglen Michael), det andet med en kronet rose og i rosen byens våben. Mesterens navn skulle findes i begge stempler og ligeledes årstallet for hans optagelse i lavet. *Krontin*, den næstbedste kvalitet, skulle stemples med byvåbnet med et kløverblad over samt mesterens navn og årstal for hans indtræden i lavet. *Manggods*, i hvilket der fandtes mest bly, skulle bære et stempel med »mesterens mærke to gange og med hans navn udi«. Også fra perioden for 1685 kendes da. tinstempler.

H. SO.

tirlomtej eller *dirdomdej*. Halvt linned, halvt uldent stof. Kendt fra 1500-årene. E. A.

titusend riddere, $\frac{22}{100}$ til minde om 10.000 martyrer, som skal være blevet dræbt på bjerget Ararat under kejser Hadrian. E. K.

tjalk. Skibstype af hollandsk oprindelse. Den var ret smal og lav, men havde stor lasteevne, idet bunden var bred og flad. Stævnen havde ringe udfald, skibssiden foroven indfaldende. Af hensyn til afdriften havde t. sværd på siden. Dækket var i almindelighed glat, undertiden fandtes dog et halvdæk agter over kahytten. Riggen ligner en del jagtens; dog var storsejlet temmelig lavt; det havde kort gaffel og en meget lang bom. Indenfor da. område fandtes t. især på Slesvigs og Holstens vestkyst, hvis sømandsbefolkning altid har haft nær berøring med Holland.

к. к.

tjenere. Enhver bonde, møller eller husmand, der havde fæstet et brug, kaldtes tjener, henholdsvis kronens t. eller adelens t. Derimod betyder »vor mand og tjener« kongens *lensmand*. H. F.

tjenestefolk. Man regnede i ældre tid med, at en hoveripligtig helgård måtte have 1 karl, 1 dreng og en pige for at bestride arbejdet, men de fleste bønder måtte nøjes med mindre og hjælpe sig med husmænds arbejde. 1705 havde 1188 gårde i 39 sjællandske sogne 1039 karle og drenge (12—16 år) og 813 piger. 1787 havde 823 sjællandske gårde 977 karle og 358 drenge. T. lønnedes dels med naturalier (se naturalløn), dels med rede penge. Pengelønnen var fastsat gennem frdn. De lollandske lønninger var sat højest, 1 helkarl skulle have 20—22 slettedlr., 1 dreng 14—15. Lavest lå Viborg stift med 12—14 slettedlr. for en helkarl, 5—7 for en dreng (frdn. $1\frac{1}{2}$ 1701). Da der ofte var mangel på t., kunne disse tillade sig visse friheder, som at holde fardage (se skiftedage), ryge tobak, gå til kros o. s. v., hvorover der ofte blev klaget. (Litt.: F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, s. 168 ff., 228 ff.).

G. O.

tjenestelen, se len.

tjørneøkse, se økse.

tobak. Da Columbus og hans mænd kom til Amerika, bemærkede de, at de indfødte indsugede røgen fra nogle bestemte urter. Det varede ikke længe, inden urten kom til Europa, hvor den med et indiansk navn blev kaldt *tabaccos*, som af de indfødte brugtes om den rulle eller det rør, hvori t. var anbragt. T. blev i begyndelsen brugt som lægemiddel og dyrkedes sammen med andre sjældne lægeurter. Men skikken at ryge, eller som man sagde at *drikke*, t. blev også snart alm., selvom det mest var på ølhuse, at man hengav sig til denne nydelse. T. kom til Danm. o. 1600, og tobakspiber nævnes i et skifte

fra Helsingør 1606. Skikken bredte sig hurtigt, og 1619 måtte Christian IV af h. t. brandfaren forbyde tobaksrygning på de norske skibe. Også senere prøvede myndighederne gang på gang at komme t.rygningen til livs, både fordi man var bange for brandfaren, og fordi man ville bekæmpe den luksus, som t. var. Men alle forsøg var forgæves. Forbruget af t. blev større og større, og i 1759 regnede Pontoppidan med, at hvert voksen mandfolk i Kbh. brugte et pund t. om måneden. Foruden rygning af t. blev der også fra den ældste tid *snuset* t., og denne form for tobaksnydelse var også alm. hos damerne og i de højeste kredse, ja selv ved hoffet. T. blev roget af *kridtpiber* af pibeler, lavet ud i eet. De anvendtes som regel kun een gang. I 1700-årene havde man *pibehuse* til at gemme dem i eller *pibehylder* til at lægge dem på. De fleste kridtpiber blev importeret fra Holland, især fra byen Goudas, men allerede på Christian V.s tid var der pibefabrikker i Kbh. (se Nyrop: i Natøk. T., XVII, 1881, s. 125—65), og i 1770'erne fandtes en pibefabrik i Nørre-Sundby (Petresch Christensen i Saml. t. jy. Hist., 4. r., I, 1911—14, s. 342—54).

Til et fuldstændigt tobaksudstyr hørte *fyrtoj*, *fyrfad* med gløder til at tænde piben ved, en *lang* til gløderne, en *pibekradser*, begge tit af solv, *tobaksdåse* eller *tobakspung*, og hvis der var tale om et større selskab, et *tobaksfad* eller en *tobakstallerken*. I løbet af 1800-årene skiftede piberne karakter. Kridtpiberne fortrængtes af de *lange piber*, bestående af flere stykker (hoved, muffer, slange, spids m. m.) og med hoved af porcelæn, merskum, træ eller andre materialer. Den lange pibe blev efterhånden næsten helt erstattet af den korte pibe, *shagpiben*. Brugen af *cigarer* blev først alm. i det spanskaltalende Amerika, hvorfra de i slutningen af 1700-årene kom til Europa. I 1788 oprettedes den første cigarfabrik i Hamborg. I Danm. blev cigaren først alm. i 1820'erne og 1830'erne. Også *cigaretterne* stammer fra den spanske del af Amerika. Allerede i 1844 fremstilledes cigaretter i Frankrig, og Krimkrigen fremmede cigarretrygningen, som var blevet ret alm. før den første verdenskrig og under krigen gik sin sejrsgang i alle lande. (Litt.: Egon Caesar Conti Corti: Die trockenere Trunkenheit, 1930, Christian Gierløff: Tobakkens Krønike, 1928, Sven T. Kjellberg: Ur tobakens svenske historia i Kulturen, 1938, s. 66—117, P. Eliasen: Tobakken i Danmark, 1912, Om Tobak, 1918, Paul Molde: Tobakken, 1941, Per Larsen:

Lidt fynsk Gammelmandssnak om Piber og Tobak i Da. Folkem., 1942, s. 65—99). J. H.

tobaksdyrkning. Ud fra merkantillistiske synspunkter måtte det være ønskeligt så vidt muligt at producere tobakken i hjemlandet. I Danmark blev der allerede o. 1700 dyrket tobak ved Fredericia, og ved erfdn. af $14/8$ 1741 befaledes dyrkningen af tobak på købstadsjordene. I 1778 blev det pålagt alle tobaksfabrikker at drive tobaksplantager i den købstad, hvor de boede. Denne forpligtelse blev i 1786 erstattet med en forpligtelse til at aflage et vist kvantum fra plantagerne ved Fredericia. I 1797 blev denne ordning ophævet. *Tobaksspindere* er den gl. betegnelse for tobaksfabrikant, idet produktionen til ind i 1800-årene i væsentlig grad koncentreredes om skrå. Det først kendte priv. for en tobaksspinder stammer fra 1665, og siden da har produktionen været i stadig fremgang. Efter 1848, og navnlig efter 1864, skød talrige tobaksfabrikker frem som følge af den slesvig-holstenske konkurrences bortfald.

R. W.

tobin. Tykt, vatret ostindisk silketuft. Kendt fra 1600-årene.

E. A.

tobisvåd. Redskabet benyttes til fangst af tobiser, der bruges som agn (s. d.) på krogredskaber. Våddet anvendes som landdragningsvåd og er meget finmasket, ofte består det af tæt, groft lærred.

H. R.

toft, er oprindeligt beslægtet med *tomt*, der betyder grund eller jord til bygning, men bruges om jordlod, der er udskilt fra fællesjorden, og som ligeledes var undtaget fra den fælles dyrkningsvang. *Botoft* eller *hustoft*, *hovedtoft*, var navnet på den t., hvorpå huse og bygninger var opført, i modsætning til *svorne tofter* (J. L., I, 51) eller *høræ toft* (egl. højere toft), som lå »længere ude« på marken og ikke behøvede at være bebygget. Det er muligt, at t. var den oprindelige agerjord i byen (jvnfr. bymark), og at det var derfor stud, inne og leding udrededes af t., og at agrenes beliggenhed ude på marken ofte rettede sig efter t.s inde i byen. (Litt.: P. Lauridsen i Aarb. n.O., 1896, s. 137 ff., Aarb. for dansk Kulturhistorie, 1899, s. 149 ff., Henrik Larsen i Aarb. n.O., 1918, s. 228 ff., Svend Aakær: Bidrag til Bondesamfundets Historie, II, 1933, s. 134, 159, Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941, s. 52 ff., Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 64, 81, 209 ff., 211, 212, 213, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 133 ff., Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 172—177,

Jac. Mandix: Dansk Landvæsenret, I, 1813, s. 672 f., II, s. 157).

S. AA.

-toft i stednavne er lig med gl. *toft*: »et indhegnet, af fællesskabet udskilt privat jordstykke, beliggende umiddelbart ved en gård«. De ca. 100 da. landsbynavne på -t. synes at tilhøre vikingetiden, dels fordi der findes da. navne på -t. i Danelagen og Normandiet, dels fordi de personnavne, som er forled i ca. halvdelen af dem, alle er af nordisk oprindelse. Desuden findes -t. i et meget stort antal marknavne, af hvilke mange i nyere tid er blevet gård- og husnavne. (Litt.: Nord. Kult., V, 1939, s. 106, indledningerne til Danmarks Stednavne, III, 1944 og IX, 1948).

A. B.

toftebolsmand, også toftetjener eller toftemand, benævntes i Sønderjylland en ret fåtallig klasse af landbrugere, som nærmest må siges at rangere mellem gårdmændene og husmændene (kådnere og landbolsmænd). T. havde ofte et ret betydeligt jordtilliggende, men var uden for ottinginddelingen og havde ikke andel i den rebdragne jord. T. betalte landgilde, tjenestepenge og plovskat. (Litt.: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941, s. 143 f.). P. K. I.

toftegård kan — som i J. L. III, 60 — betegne en løkke i vangen. Jvnfr. Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 215.

C. R. H.

toftegæld, En afgift af grundene i en købstad, en jordskyld (s. d.; jvnfr. midsommergæld, arnegæld). Bl. a. ydedes i Næstved til Skovkloster af hver bød, som ikke var tilfæstet gård 1 engelsk, og af hver gård $1/2$ grot i t. (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 132—134, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 422, Svend Aakær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 159, 248).

S. AA.

tofteværing eller blot *væring* nævnes i skyld- og panteprotokollerne fra Haderslev amt, som regel i forbindelsen *hus og væring*, og er antagelig identisk med toftebol. I Vendsyssel er væring en landejendom på mindre end een td. htk.

P. K. I.

toftrode. Landmål i Åbenrå og Haderslev amter på 120 □ roder = 0,6889 td. land = 38 ar. (Litt.: N. E. Nørlund i Johs. Mejers Kort over det danske Rige, III, 1942, Aabenraa Amt, indledning).

S. AA.

tog, se sandemænd.

togger. Fiskeredskab med dobbelt eller tredobbelt garnvæg. Heraf er indergarnet tætmasket og løst hængende, mens ydergarnet (-ne) er

stormasket og stramt, så indergarnet kan danne poser med de fangede fisk gennem de store masker. Kaldes også *grimegarn*. Anvendes i regelen med pulsning, se pulsekølle. T. betegner dog også garn af anden udformning og brug. (Litt.: Kr. Møller i Da. Folkem., XV, 1947—49, s. 16—30).

H. R.

tokkejord var jord udenfor landsbyens rebdragne jord, som tildeltes efter skøn, på slump (efter *tykke* eller *godtykke*), og *tokkeskifte* var et foreløbigt skifte, som foretoges efter arvingernes private overenskomst og skøn, på slump. (Litt.: O. F. C. Rasmussen: Gisselfeld, 1868, s. 52, P. Lauridsen i Aarb. for dansk Kulturhistorie, 1899, s. 169 ff., Henrik Larsen i Aarb. n. O., 1918, s. 225, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 250).

S. AA.

toldarkiver. Mens centraladministrationens ældre arkiver vedr. toldvæsenet må søges i Rentekammerets og fra 1760 i Generalkammerkollegiets (s. d.) arkiver i RA., findes de lokale toldembeders arkiver i LA. Arkiverne går gennemgående ikke særlig langt tilbage, og de indeholder som regel kun ret få sager fra 1700-årene og næsten ingen fra 1600-årene. Den væsentligste del af indholdet er korrespondance (journaler, med tilhørende sager, kopibøger), regnsk.sager (ang. selve regnsk. se toldregnskaber), sager vedr. personalet og konsumtionsvæsenet. I t. findes selvfølgelig en del materiale vedr. byernes økonomiske liv, først og fremmest handel og skibsfart, men også brænderier o. l. Fra 1842 blev der fra toldkammerne indsendt fyldige årsberetninger, som nu er i RA. (Se Georg Norregård i Fort. og Nut., XVIII, 1949, s. 21—28). Materialet eller koncepter hertil kan selvfølgelig i visse tilfælde også findes i t. De i 1819 indførte *overtoldkontrolløreres*, fra 1847 *overtoldinspektøraters*, arkiver er ligeledes afleveret til LA.

J. H.

toldembedsmænd. En vigtig kilde til toldetatens personhistorie, omend af ret ringe kvalitet, er V. Richters utrykte ms. Toldetaten 1750—1896 (Kgl. Bibl.: Ny kgl. Samling 2685 k, 4 to); fra senere tid foreligger præsensværket Det danske Toldvæsen, 1932, og forsk. udgaver af Haandbog for Toldetaten.

A. F.

toldregnskaber. Om de forsk. allerede i middelalderen indførte toldafgifter (udførsels- som indførselstold) se toldvæsen, accise, konsumtion og sundtold.

Regnskaberne for toldafgifterne stammer naturligt stort set fra købstæder og ladepladser,

hvorigennem ud- og indførsel fandt sted. De giver således oplysninger om nævnte købstæders handel for de toldpligtige varers vedkommende, idet man dog må tage smuglerier eller toldsvig i betragtning.

Fra slutningen af 1400-årene findes ganske enkelte t. fra den gottorpske del af Sønderjylland og et regnsk. over tolden ved Falsterbo. I øvrigt findes t. for enkelte byer fra begyndelsen af 1500-årene, således for Ribe og Kolding fra 1501—10, for Ålborg og Rødby 1518—22. Mere sammenhængende rækker af t. for byerne eksisterer først fra begyndelsen af 1600-årene. Nogle af dem findes sammen med byregnsk. (s. d.). Jyske t. 1651—52 over kommissarietolden findes i jyske kommissarieregnskaber 1645—51 i de militære regnsk. (s. d.). Efter 1660 er som regel kun bevaret ekstrakter af og antegnelser til regnsk., dog findes selve disse sædvanlig fra årene 1731 og 33, fra midten af 1760'erne og i 1790'erne. Yderligere kan ved regnsk. findes en del statistisk materiale (vedr. skibe o. a.). Oversigt over t. efter 1660 i Kr. Erslev: Rigsarkivet, 1923, s. 106.

H. H.-T.

toldvæsen. Ordet told, der kommer af lat. telonium, brugtes i ældre tid om afgift i almindelighed, f. eks. hedder det »torvegæld og anden told«, men blev efterhånden udelukkende betegnelsen for den afgift, som skulle betales ved ind- eller udførsel af varer. I Danm. var t. fra først af vistnok en personafgift, senere blev det en vareafgift, der oprindelig vel kun betaltes ved udførsel, senere både ved ind- og udførsel. T. nævnes allerede i 1100-årene, men der var ikke i den ældre middelalder tale om nogen rigstold, men kun om afgifter til den enkelte by, og satserne varierede i de forsk. dele af Landet. Efterhånden fik en række byer ved særlige priv. bevilget toldfrihed i den øvrige del af landet, idet Skånemarkederne dog blev undtaget, fordi toldindtægterne herfra var af meget stor betydning. Det samme gjaldt indtægterne af *øksnetolden*. En særlig indførselstold var lagt på øl og vin, accisen (s. d.) eller sisen. I 1400-årene forekommer en særlig told af skibe, *ortold*. Det blev flere gange forsøgt at indføre en virkelig ensartet i t. satser m. m., bl. a. ved åbent brev af $\frac{20}{1}$ 1566, der atter måtte ophæves $\frac{4}{5}$ s. å. Først ved *toldrullerne* af $\frac{10}{4}$ 1611, $\frac{1}{8}$ 1615 og $\frac{3}{2}$ 1625 blev der skabt mere ensartede satser, og gennem ordinansen af $\frac{12}{1}$ 1632 blev der givet mere udførlige regler for t.s. oppebørsel. Denne lovgivning fortsattes i rullerne af $\frac{13}{8}$ 1651 og $\frac{1}{9}$ 1655,

der indeholder et stort antal positioner. Rullen af 1655 skelner mellem tre slags t.: kronens told, St. Annæ told (s. d.) og *kommissariatetold*, d. v. s. den t., der skulle betales til nogle blandt rigsråderne udvalgte kommissarier. Desuden indeholder den en særlig »*provincstoldrulle*« for de varer, der førtes mellem provinserne.

Mens toldpolitikken i middelalderen og i 1500-årene først og fremmest var blevet bestemt af *fiskale* hensyn, var t.rullen af 1651 og 1655 præget af *merkantilistiske* synspunkter, idet de beskyttede den hjemlige industri, og det samme gælder alle rullerne i de flg. 150 år, selvom der kan være nogen forskel i de enkelte ruller, bl. a. af udenrigspolitiske grunde (f. eks. i rullen af 1691). De vigtigste ruller i disse år er: $\frac{1}{5}$ 1672, $\frac{12}{2}$ 1683, $\frac{21}{3}$ 1691, $\frac{29}{2}$ 1732, $\frac{17}{5}$ 1762. $\frac{1}{2}$ 1797 kom der en ny t.lov, som betød et brud med den merkantilistiske politik, idet en mere liberal tendens gjorde sig gældende, selvom protektionismen ikke var opgivet. Loven af 1797, der udmærker sig ved et smukt sprog og en klar og overskuelig opbygning, blev grundloven for da. t. i den flg. tid, selvom der naturligvis i tidens løb er sket mange ændringer, ikke mindst ved de store t.love af $\frac{4}{7}$ 1863, $\frac{5}{5}$ 1908 og $\frac{20}{5}$ 1924.

Ved ordnanansen af $\frac{14}{5}$ 1651 var der blevet indsat en *generaltoldforvalter*, der skulle føre tilsyn med toldens oppebørsel. Efter enevældens indførelse henlagdes t. under *Skattekammerkollegiet*, fra 1679 under *Rentekammeret*, fra 1760 under det ny oprettede *Generaltoldkammerkollegium*. I 1848 blev t. lagt under *Finansministeriet*, ved kgl. res. af $\frac{20}{12}$ 1854 under et *Generaltolddirektorat*, der ved res. af $\frac{26}{3}$ 1865 udvidedes til *Generaldirektoratet for Skattevæsenet*, hvis forretninger ved res. af $\frac{29}{3}$ 1902 deltes mellem *Generaltolddirektoratet* og Skattedepartementet. Direktoratet fik $\frac{29}{8}$ 1919 navneforandring til *Departementet for told- og forbrugsafgifter*. Allerede i 1700-årene var der en særlig overbestyrelse for det jyske toldvæsen. Ved kgl. res. af $\frac{20}{11}$ 1819 og $\frac{3}{2}$ 1821 indførtes i hele landet *overkontrollører* som en melleminstans, og ved kgl. res. af $\frac{9}{4}$ 1847 ansattes tre *overtoldinspektører*. Før enevælden var det ofte byfogderne, der fungerede som toldere. Senere var der dog, i hvert fald ved de større toldsteder, en særlig *tolder*. O. midten af 1700-årene kaldtes lederen af toldkammeret for *tolder*, enkelte steder *toldinspektør*, under sig havde han *kontrollører* og *visitører*, evt. også *strandinspektør* og *strandvisitør*, senere nævnes *strandløbere* (jvnfr. strandriddere). I slut-

ningen af århundredet benævnedes den øverste embedsmand næsten altid *toldinspektør*, mens selve regnsk.væsenet hørte under *toldkassererne*, og kontrollører og toldbetjente tog sig af det mere underordnede arbejde. (Litt. W. C. E. Sponneck: Om Toldvæsen i Almindelighed og det danske Toldvæsen i Særdeleshed, I—II, 1840, L. V. Birck: Told og Accise, 1920, W. Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s. 633—78, F. Jørgensen: Af det danske Toldvæsens Historie i det 18. Aarhundrede, 1905).

J. H.

tolvmandsask. Rummål for smør og honning, oprindelig $\frac{1}{12}$ af tønden = $\frac{1}{2}$ Viborgpund eller letpund (s. d.) (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 192 ff., Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 128, II, s. 234). s. AA.

tolvmænd, se sognemænd.

tomarksdrift eller *tovangsbrug* med to vange, som skiftevis dyrkedes og hvilede, findes nævnt side om side med *trevangsbrug* fra landskabslovenes tid til udskiftningen. T. kendes i Århus stift (Århusbogen ca. 1315), i det sydøstlige Sjælland, på Lolland og i Skåne. (Litt.: Henrik Pedersen i Hist. T., 8. r., I, 1907, s. 118, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rethistorie, 1940, s. 176, Svend Aakjær: Bidrag til Bondesamfundets Historie, II, 1933, s. 135, Kong Valdemars Jordebog, II, 1926—45, s. 359, 362, Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941, s. 36 f., Sven Dahl: Torna och Bara, 1942, s. 112, Ole Widning: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 133, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 122. Jvnfr. driftssystemer). s. AA.

top, se fontange.

topmål, se strogmål.

topografica. I alle fire LA. og i RA. findes top-samlinger, der som regel kaldes t. I disse anbringes akter, som angår enkelte lokaliteter, og som ikke hører hjemme i embedsarkiverne. T. vil som regel være ordnet efter byer, sogne, herreder eller amter. I t. vil man kunne vente at finde top. beskrivelser o. l., og samlingerne kan ofte være af stor lokalhist. interesse, fordi indholdet som regel er af en anden karakter end det mere officielle aktmateriale i embedsarkiverne.

J. H.

Topografisk samling. I RA. (Gehejmearkivet) fandtes tidligere to omfattende samlinger af arkivalier, ordnet efter top. hensyn: Top. saml. på pergament (også kaldet den Vossiske samling, idet den anlagdes under gehejmearkivar Voss, død 1791) og Top. samling på papir. Den første

er nu helt opløst, og indholdet fordelt efter nyere arkivprincipper; af den sidste er kun en rest tilbage. For lokalhistorikere kan registreringerne over dem stadig være af betydning, for den første de såkaldte Vossiske registranter, for den sidste de udførlige kronol. ordnede uddrag på sedler med tilhørende stedregister.

H. H.-T.

torp. Afbyggerby, opstået ved udflytning fra en ældre moderby (se *adelby*), enten til dennes overdrev eller til ubebygget område, som for udflytningen endnu ikke var inddraget under nogen landsby, men henlå som *alminding* (s. d.). Iflg. J. L. kunne moderbyen modsætte sig udflytningen til dens overdrev og kalde udflytterne tilbage, så længe der blot var een mand tilbage i den gl. by, og udflytterne ikke havde tre vintres hævd på den nye bebyggelse (J. L., I, 47, 51). Det formodes, at torpbyerne især tilhører vikingetid og ældre middelalder. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1940, s. 170 fl., samt litt. s. 187f., Svend Aakjær: *Kong Valdemars Jordebog*, I, 1926—45, s. 70, 75, 82 f., 156, II, s. 295, 328, 341, 460, 462, 467, 486, 495, 553, Ole Widding: *Markfællesskab og Landskifte*, 1949, s. 147, 149 f., 153 f., 156 f., smln. -torp).

S. AA.

-**torp** (i nutiden oftest -**trup**, -**drup**, -**rup**) er lig med got. *þaurp*, »gård«, oldsaksisk *thorp*, »landsby« og gl. *thorp*, »lille landsby eller gård, opstået ved udflytning fra en ældre landsby og på dennes jord«. Som stednavneled er ordet udbredt over næsten hele det germanske sprogområde. I Danm., hvor det findes i over 2000 navne og altså er hyppigere end noget andet efterled, synes navnene på -t. ældst i det sydlige Jylland, hvilket tyder på, at dets anvendelse skyldes påvirkning sydfra. Da der findes da. navne på -t. i vikingebygderne, må typen til dels høre til vikingetiden. Men en del af navnene må anses for yngre, dels fordi landskabslovene giver regler for forholdet mellem en *adelby* og et nyoprettet *torp*, dels fordi et sognevidne fra 1533 (Ældste da. Arkivreg. II, s. 306) oplyser, at Pindstrup i Bislev s., Hornum hrd., var blevet oprettet 32 år tidligere af Nis Pind. Forleddet i ca. $\frac{3}{4}$ af -torpnavnene er et personnavn, enten et nordisk navn i gl. ejefaldsform (f. eks. Biarnar, ejefald af Biorn, i Bjerndrup og Brøthur, ejefald af Brøthir, i Broderup), eller et nordisk navn i yngre ejefaldsform (f. eks. Biorns, ejefald af Biorn, i Bjørnstrup og Brøthærs, ejefald af Brøthir, i Brørstrup) eller et med kristendommen indkommet fremmed personnavn (f. eks. Jon i

Jonstrup og Alexander i Alsonderup). I ca. $\frac{1}{4}$ af navnene er forleddet et fællesnavn eller et til-lægsord (f. eks. å i Aarup, birke, »birkelund«, i Børkop, sten i Stenderup, ny i Nyrup). (Litt.: Indledningerne til Danmarks Slednavne, II, 1929, III, 1944, VIII, 1944, Nord. Kult., V, 1939, s. 82—85, Namn och Bygd, 1943, s. 72—100, Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning, nr. 472, 1948, s. 11 f.).

A. B.

torve var købstædernes offentlige pladser. De benyttedes til handel og andre offentlige foreteelser, således til udøvelse af byens jurisdiktion. T. måtte kun holdes i købstæder, der havde erhvervet torveret. Denne tildeltes af kongen. Byer med torveret blev kaldt *villae forensis*, torvebyer. Hugo Matthiessen har påvist, at i ældre købstæder som f. eks. Roskilde og Ribe, er t. dannet ved en gradvis udvidelse af *adelgaden*, kongens hærstræde, mens det i yngre købstæder som Køge og Saksø er dannet ved et regelmæssigt anlæg. Ofte lå byens rådhus og en kirke ved t. Bytinget blev holdt på t., og her eksekveredes i gl. tid bytingets domme. (Litt.: H. Matthiessen: *Torv og Hærstræde*, 1922, Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1940, s. 442 f.).

G. O.

torvegæld eller *torveørtug* var en afgift, der måtte betales af fremmede (gæster) for at få tilladelse til at handle på en købstads torv. Den forsvandt de fleste steder i middelalderens slutning. En særlig t., ofte lidt højere end den sædvanlige, måtte betales af liggerne, de hanseatiske købmænd der for længere tid havde bopæl i købstæderne.

G. O.

torvehandel. Torvet var stedet for købstadens handelsomsætning. Købmænd og håndværkere solgte deres varer her, og bønderne kom kørende til torvet med deres salgsvare. Torvene fik undertiden navn efter en af varerne som *fisketorvet*, *hestetorvet*, *halmtorvet*. T. var i regelen koncentreret på en bestemt dag, byens torvedag, og den begyndte på et bestemt klokkeslet, når *torvefanen* blev stukket ud. Borgerne søgte at koncentrere al handel på torvet og bekæmpede handelen udenfor torvet, forprang (s. d.). Byens egne folk havde forsteret til t., fremmede fik først lov at handle efter nogle timers forløb. (Litt.: H. Matthiessen: *Torv og Hærstræde*, 1922).

G. O.

toskaft, også kaldet *tosel*, *sletvæv* eller *lærredsvævning*, er den enkleste af alle vævearter, idet en islætråd skiftevis går under een og over een af trendetrådene. Tosel betyder 2 søl, underforstået 2 rækker af søl, navnet på de stropper, der

fra vævens skafter løber ned omkring trendetrådene og tjener til at hæve og sænke disse i bestemt orden, så der dannes skel eller fag, hvori tværtrådene kan indføres. *Sletvæv* betyder enkel eller glat vævning, og udtrykket *lærredsvævning* benyttes også hyppigt, uanset hvilket materiale, der anvendes. I færøisk sprog er bevaret udtrykket *einskraft*, et levn fra den tid, da vævningen foregik på lodret vævestol, udstyret med 1 skaft + en skelstok. *Reps* er en variant af toskaft. Afvigelsen består i, at det ene trådsystem er tættere end det andet og eventuelt dækker dette helt. Man taler derfor om *længdereps* eller *kædereps*, hvis trenden er dominerende, og om *indslagsreps* eller *skudreps*, hvis islætten er i overvægt.

M. H.

tov, se sandemænd.

tragtbæger. Lerkartype fra yngre stenalder, opkaldt efter sin tragtfornede overdel. I Danmark er det karakteristisk for den såkaldte megalitkultur (s. d.), denne benævnes også *tragtbægerkultur*. (Litt.: C. J. Becker i Aarb. n. O., 1947, s. 68 ff.).

C. J. B.

tralværk, gitterværk.

trave. Parvis opstillet række eller hob af kornneg på marken; optællingsenhed for kornneg, langhalm, tagrør o. l., omfattende et efter tid og sted varierende antal kornneg, nu på Sjælland, Lolland-Falster 20, på Fyn som regel 40, i Jylland sædvanligvis 60, af bundter rør, lyng o. l. som regel 20, også om koste. I 1600-årene regnedes 1 t. ofte til 20 *kærve* à 3 neg eller 2 *skokke* à 30 neg. På Fyn kaldtes en t. langhalm undertiden for et *spænde*, måske på grund af dens anvendelse til tækning af tagets spænder eller fag. (Litt.: Svend Aalkjær i Nord. Kult., XXX, 1936, s. 238, Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 19, l. 27, s. 44).

S. AA.

tredding er en trediedel af et hrd. Inddelingen er ret sjælden. Jvnfr. fjerdding og setting.

J. H.

tre fod. Jernkrans eller -trekant på tre fødder, som gryder o. l. sættes på over ilden på arnen.

Sv. J.

tremarksmand anvendes i J. L. et enkelt sted som betegnelse for personer, der ejer 3 mark (Arup antager i sin Danmarkshistorie, I, s. 287, at de 3 mark skulle være 3 mark gulds jord), i senere sprogbrug anvendtes det i samme betydning som *mindremand*, nemlig om den mand, som havde mistet sin ære ved at blive idømt en bøde på 3 mark til kongen. Den sidstnævnte sprogbrug kan føres tilbage til 1600-årene og

skyldtes, at den, der blev dømt for straffbare injurier, dels ifaldt en bøde på 3 mark, dels mistede sin ære. I tidens lob knyttedes ærestraffen til andre 3 marks bøder, samtidig med at pengebøden blev af nærmest symbolsk karakter som følge af pengenes faldende købeevne. Først straffeloven af 1866 ophævede 3 marksbøderne og den til disse knyttede infami. (Litt.: Kampen mod Forbrydelsen, I, 1951, især s. 270 f., 277).

S. I.

tremet, se drømt.

tresur betyder egl. skat og bruges om et stort skab, sædvanligvis bestaaende af 5 rum (*femrumsskab*), 2 foroven og 2 for neden, med låger for og i midten et lavt og bredt rum med klapp for, der kan slås ned (*skænskab*). T. brugtes til opbevaring af det kostbare sølvtoj, tin og fajance. På midtklappen kunne kostbarhederne stilles til skue. Navnet overførtes herved til de sønderjyske pyramidehylder, se taveletter. T. er udviklet af det indmurede, middelalderl. skab. Forsiden var oprindelig ganske plan, men med tiden blev midtpartiet trykket tilbage, og der blev sat søjler mellem over og underdelen (se skabe).

H. ST.

trevangsbrug. Det driftssystem, hvorefter bymarken var delt i 3 vange, hvoraf normalt de to var dyrket, mens den tredje hvilede, henlå til græsning eller lå i fælle. Som regel blev vangen det første år besæet med vårsæd, nemlig byg, andet år med vintersæd, nemlig rug, og tredje år lå den i fælle. I virkeligheden dreves i 1600-årene kun få bymarker i regelret t., idet ikke alle agerskifterne hvilede det samme antal år. T., tovangsbrug og alsædsbrug (s. d.) kendes allerede fra middelalderen. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 176, Henrik Pedersen i Hist. T., 8. r., I, 1907, s. 121 ff., Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 133 f., Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 122 ff., Henrik Pedersen i Hist. T., 8. r., VI, 1915—17, s. 67 ff.).

S. AA.

triforie. Tredelt åbning, i reglen bestående af 3 buer på småsøjler, der i middelalderl. basilikaer åbner sig fra sideskibenes tagrum eller øvre stokværk ind mod midtskibet.

AA. R.

trille, af lat. trilix eller tysk trillich = drejll, treskaftet vævning. Tæt vævet, groft lærred, ublegt eller farvet, vævet i treskaft.

E. A.

trilleplov, se plov.

trillinggård, se tvillinggård.

trinitatis, kirkefest for treenigheden, påbudt som festdag for hele kirken 1334. Den henlagdes

til søndagen efter pinse (tidligst 17. maj, senest 20. juni), og alle de følgende søndage i kirkeåret tælles efter denne søndag: 1. søndag efter trinitatis o. s. v.

E. K.

trip. En art flojl med bund af hamegarn og luv af uld. Kendt fra 1500-årene. Kan dog også betyde uldent stof.

E. A.

triumfbue, se kor.

triumphant. Svært, blomstret silkestof.

E. A.

trivialschooler (scholae triviales) er oprindeligt de skoler, hvori der undervistes i elementærfagene, henhørende til gruppen trivium (s. d.). Ordet brugtes herhjemme især i senmiddelalderen og i 1500-årene. T. var netop de små latinskoler, som efter kirkeordinansens bestemmelse skulle findes overalt i hver købstad, og som først og fremmest havde til opgave at meddele de fornødne forkundskaber i lat. Disse forberedelsesskoler opfattedes som værende af lavere rang end de større skoler i stiftsstæderne (katedral-skolerne).

B. K.

trivium, »de tre fags gruppe eller vej«, er middelalderens betegnelse for de tre fag *grammatik*, *retorik* og *dialektik*, der blev anset for det absolut nødvendige grundlag for al højere dannelse. Ganske særligt gjaldt dette grammatik, d. v. s. indovelse i at forstå, skrive og tale lat. Efter t. fulgte *quadrivium*, omfattende aritmetik, geometri, musik og astronomi. Dette system går tilbage til *Martianus Capella* († ca. 439). Til sammen kaldtes de syv fag »*de syv frie kunster*« (artes liberales).

B. K.

tro og love, ligge på. Det var ældgammel opfattelse, at det ikke var god tone, at en mandsperson åbenlyst forsøgte at lære en kvindes følelser for ham nærmere at kende. Derimod ansås det i hele Norden for sommeligt, at unge kvinder lørdag aften modtog besøg i deres sengekamre af unge karle, selvom flere piger lå i samme rum. Karlen havde da lov til, hvis pigen ikke vægrede sig, fuldt påklædt at lægge sig på sengen ved siden af hende. Denne skik hed blandt adel og borger »at ligge på tro og love«. Hos disse stænder tabte den sig i 1600-årene, men i bondealmuen holdt den sig længe under navn af »*nattefrieri*«. (Litt.: J. S. Møller: Fester og Højtider, I, 1929, s. 189, Troels-Lund, Dagligt Liv i Norden, IX, 1888, s. 14 ff., Nord. Kult., XX, 1949, s. 42 f.).

J. S. M.

trolddom straffedes efter D. L. 6—1—9, hvis kilde er reces 1576 og 1643, med død på bålet. Alle bestemmelserne i D. L. ang. trolddom op-

hævedes i straffeloven 1866, § 308, hvor den, der ved signen, manen o. s. v. fravender andre penge, straffes for bedrageri. Jvnfr. hekseprocesser.

H. G.-N.

troløvelse. I middelalderen betragtedes den verdslige bortfæstning som den ægteskabsstiftende handling. Efterhånden fik den kirkelige vielse dog større og større betydning, først og fremmest indenfor de højere stænder. Ved ægteskabsordinansen af 19/6 1582 blev det fastslået, at et ægteskab skulle fuldbyrdes af præsten. Før vielsen skulle der dog finde t. sted i præstens og fem andre personers nærværelse. T. var forpligtende overfor de to parter og kunne kun ophæves i ganske bestemte, nærmere opregnede, tilfælde. Det var under øvrighedens straf forbudt de troløvede at søge seng med hinanden før vielsen. Den gl. opfattelse af bortfæstelsen eller t. som den virkelig ægteskabsstiftende handling levede dog videre blandt almuen, og ned gennem tiden var og blev det alm., at det ægteskabelige samliv blev begyndt, inden vielsen havde fundet sted. D. L. 3—16—11 fastslog, at bestemmelsen om den kirkelige t. kun gjaldt for dem, der ikke var »i rangen eller af adelen«, idet det for disses vedk. betragtes for bindende ægteskabsløfte, hvis begge parter tilsagde og gav hinanden fuld ja-ord i seks fælles venners nærværelse. Det blev derfor fint at undgå den kirkelige t., og folk stræbte efter at kunne blive viet uden foregående t. Den tvungne kirkelige t. blev ophævet ved frdn. af 4/1 1799.

Som et ydre tegn på t. bar mere fornemme personer fra slutningen af middelalderen en *finger링*. Den skulle, som Christian Pedersen skriver, »være af guld, være trind, at han haver ingen ende, og sættes på den fjerde finger, thi vise mestre og læger skriver, at der ganger en åre fra hjertet op til den fjerde finger«. Oprindeligt var der kun tale om *fæstering* eller »*viering*«, båret af bruden, men efter enevælden blev det alm. med to ringe. Iøvrigt var det også skik, at der ved t. blev udvekslet *fæstensgaver*. (Litt.: Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden, IX, s. 18).

J. H.

tromle. Redskab til findeling af jordknolde og jævning af plojet eller harvet mark, græsplæne, o. l. Består af en eller flere tunge cylindre, f. eks. en tildannet træstamme, en cylinder af sten eller metal eller et system af tætsiddende metalringe, der kan være glatte eller kantede. Til jævning af harvet mark har man undertiden blot anvendt en planke eller en vognhauge, som

slæbtes hen over jorden og trykkede den sammen.

P. H. K.

trunk(e) er sine steder betegnelse for et lille, snævert og mørkt rum i stue- eller udh.

SV. J.

-trup, se -torp.

trylleformler. Magiske ord og formler, hvorved man troede at kunne udøve troldom, beskytte sig mod eller råde bod på hekseri, sygdomme og uheld. De magiske ord skulle enten fremsiges, deraf udtrykket *signe*, eller skrives på pergament eller papir. Undertiden skulle den forheksede eller syge bære sedlen på sig, i visse tilfælde skulle formularen fortæres, eller den skulle sættes ind i noget træværk i huset, graves ned et bestemt sted eller kastes i vand eller ild. Indholdet var ofte uforståeligt; men i adskillige tilfælde drejer det sig om mere eller mindre fordrejede bønner eller sætninger fra ældre tiders religiøse skrifter. Andre formularer består af helt eller delvis uforståelige tegn, fordrejede runer, alkymistiske tegn o. l. Der findes en righoldig litt. vedrørende emnet, hvoriblandt må fremhæves F. Ohrts: Danmarks Trylleformler, I—II, 1917—21, samme: Vrid og Blod, 1921, Da signed Krist, 1927, og Gamle danske Folkebonner, 1928.

H. P. H.

træer, sagn om. Der fortælles ofte sagn om store, helst fritstående t. ude på marken. De må ikke fældes, for en bestemt gårds brand er hensat i dem; fældes t., brænder gården. Eller t. kan være et såkaldt *hultræ*, træ med hul igennem stammen, hvor syge børn eller voksne drages igennem, for at opnå helbredelse. Se Aug. F. Schmidt: Brandtræer og Ulykkestræer i Da. Stud., 1928, s. 54—76, samme: Hultræer i Danmark smst., 1932, s. 33—56, Ellekilde: Nordens Gudeverden, I, 1926 ff., s. 229—41, gårdens træ, og s. 358—72, bygdens træ.

H. EL.

træhest. Straffe- og torturretskab, der bestod af en på kant stillet smal planke, som hvilede på 4 lidt skrævende stolper, og redskabet havde således en vis lighed med en selebuk. Delinkventen blev — oftest med bagbundne hænder — anbragt over skrævs på planken og fik bundet blyvægte, sten eller andre tunge genstande til fødderne. Redskabet har været kendt siden engang i middelalderen, og dets brug herhjemme skyldes ty. indflydelse på vort retsvæsen. I begyndelsen har t. vel navnlig været anvendt over for soldater, men senere er den også ved siden af gabestokken (s. d.) blevet brugt i byerne til afstraffelse af småtve og andre mindre forbry-

dere, mens den på landet, særlig i 16—1700-årene, brugtes over for bønder, som havde vist forsømmelighed på hovmarken eller på anden måde vist opsætsighed mod herremanden eller hans fogder. T. gik først fuldstændig af brug efter udstedelsen af frdn. af $\frac{3}{8}$ 1787, hvori det blev forbudt, at godsejere og forvaltere på egen hånd straffede bønderne med t. Hadet til t. har været stort, og man er gået så grundig til værks ved dens udryddelse, at der i dag ikke vides bevaret et eneste eksemplar herhjemme. P. H. K.

trælbonde eller *bondetræl*, bonde, der gør hoveri, *daglig træl*, ugedagstjener; af træl, hårdt arbejde, slid og slæb.

S. AA.

tue. Mål for smor af højst forsk. vægt; 10, 5, 6, 8 marker; men desuden både 2 marker og helt op til $1\frac{1}{2}$ Viborgpund = 36 marker. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 195 f.).

S. AA.

tuegrav. Betegnelse i da. arkæologi for den ganske lille og lave gravhøj, som opkastes over urnegrave fra den tidligste jernalder. T., der kun kendes fra Jylland, er ofte samlet til store gravpladser. (Litt.: J. Brøndsted: Danmarks Oldtid, III, 1940, s. 13 ff.).

C. J. B.

tughuse, se fængselsvæsen.

turnos, fransk gros tournois, se gros.

tusinde, se hundrede, kvarter.

tutor, lat., formynder; cum tutore: med formynder.

J. H.

tvangsarbejde. Indtil 1860 idømtes betlere og omstrejfer fængsel på vand og brød og i gentagelsestilfælde forbedringshus. Ved lov af $\frac{3}{3}$ 1860 ændredes straffen til t. i særlige anstalter. Disse oprettedes som regel i forbindelse med fattighuse, arbejdsanstalter eller fattergårde. Der opstod ofte en meget uheldig sammenblanding af de forsk. sociale institutioner. Det tilkom justitsministeren at bestemme, hvilke fattiganstalter der kunne anvendes som tvangsarbejdsanstalter, og i årene efter 1860 godkendtes adskillige sådanne. Straf af tvangsarbejde udvidedes efterhånden, idet også visse voldsforbrydere samt personer, der gjorde sig skyldige i rufferi og alfonseri, kunne dømmes til t. Ved fattigloven af $\frac{3}{4}$ 1891 bestemtes endvidere, at fattiglemmer, der viste uagtsomhed eller ulydelighed, også kunne idømmes t. Straffen kunne idømmes i indtil 2 år, men fangerne kunne beskæftiges med udendørs arbejde, og de oppebar en større del af arbejdsfortjenesten end alm. straffefanger. I den sidste menneskealder er t. kun anvendt i ringe udstrækning, og mange anstalter er nedlagt. I 1940 fandtes således kun 6 anstalter.

Den borgerlige straffelov af $15/4$ 1930 kender ikke begrebet t., men derimod arbejdshus. I h. t. forsorsloven af $20/5$ 1933 kan overøvrigheden på kommunalbestyrelsens (det sociale udvalg) indstilling idømme forsømmelige forsørgere t. i indtil 1 år. Omstrejfer og subsistensløse kan idømmes t. i indtil 2 år.

H. J.

-tved, gl. da. *-thwēt*, hører til udsagnsordet oldengelsk *þwītan*, »skære«, og betyder vistnok »fældet skov«. En del af de da. stednavne på -t. er rimeligvis opstået i vikingetiden, eftersom der findes adskillige eksempler i Danelagen og Normandiet. I nutiden skrives efterledet sædvanligvis -tved eller -ted, det sidste dog kun, når forledet ender på -s (f. eks. i det sjællandske Gelsted, 1317 Gielstwidh, og det jyske Horsted, 1329 Horsthwet), undertiden dog -de, -te eller -e (f. eks. i Vedde, 1231 wæthwetæ, Harte, 1231 harthwet, og Humble, 1231 humlæthwet). (Litt.: Saga och Sed, 1938, s. 53 ff., Nord. Kult., V, 1939, s. 107—10, indledningerne til Danmarks Stednavne, III, 1944, VIII, 1944).

A. B.

tveldemosel eller *dveldemosel*. Egl. toile de Mosul = musselin (s. d.). Kendt fra 1700-årene.

E. A.

tvillinggård. To sammenbyggede gårde, dannede to gårdfirkanter, adskilt af en huslænge, et gærde eller dige o. l., der hører til den ene af gårdene, eller som begge har part i. Undertiden har tre gårde været bygget sammen på lignende måde til en *trillinggård*.

sv. J.

tvist, se tagkvist.

tværbygge, se korshus.

tyendelovgivning. Før tyendeloven af $10/5$ 1854 fandtes de om tjenestefolk på landet og i købstæderne gældende regler især i D. L. 3—19, der dog suppleredes ved yngre lovbud, navnlig frdn. om politivæsenet på landet af $25/3$ 1791. Tyendeloven afløstes 1921 af medhjælperloven.

s. i.

tylvt. Antal af 12 stk., især om lægter og brænder. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 238).

S. AA.

tylftered. Før D. L. var det alm. bevismiddel i retssager partsed med mededsmænd (s. d.), således at mededsmændene i reglen var 12 i tallet (heraf betegnelsen tylft). Allerede på landskabslovens tid var der dog en tendens til at lade antallet af mededsmænd afhænge af sagsgenstandens størrelse, således at der efter omstændighederne kunne blive tale om en kvart, en halv, 2 eller 3 t. I nogle byretter kunne antallet af t. endog gå op til 9. Ved beregningen af mededsmændenes antal synes parten undertiden selv

at være medregnet, således at t. faktisk blev aflagt af 11 mededsmænd.

S. I.

tympanon. Halvrund doroverligger i rom. kirkeark., særlig i granitkirkerne. I reglen prydet med billedhuggerarbejde. (Litt.: M. Mackeprang: Jydske Granitportaler, 1948).

AA. R.

Tyske Kancelli. Allerede i den senere del af middelalderen var der i det kgl. kanc. særlige skrivere til at tage sig af administrationen af hertugdømmerne og den korrespondance med udlandet, der blev ført på ty., men det var først ved Frederik I.s erobring af Danm., at der kom et særligt T. K., idet det hertugelige kanc. overtog styret af Sønderjylland og Holsten og ledelsen af udenrigspolitikken. Da der i den flg. tid kun nu og da blev udnævnt særlige ty. kanslere, var T. K. kun delvis selvstændigt, og breve til kanc. blev som regel stilet til Da. Kanc. I 1670 blev T. K. helt omorganiseret, idet det blev kollegialt indrettet, og i 1770 blev de udenlandske sager udskilt fra kanc., idet der oprettedes et særligt dpt. for disse. 1806 blev T. K.s navn ændret til Slesvig-holstenske Kancelli, fra 1816 Slesvig-holstensk-lauenborgske Kancelli.

T. K.s arkiv har haft en meget krank skæbne, idet det fuldstændigt er blevet splittet mellem RA. og »Landesarchiv« i Slesvig. I Kbh. findes bl. a. en ret stor del af det ældre arkiv fra tiden før 1670, desuden alle kopibøgerne, de såkaldte »Patenten« og »Indländische Registrature« eller »Reskripten«, indtil 1770 dog med meget store lakuner, især før 1670, endvidere forest. 1770—1850 og de nordslesvigske lokalakter. Trykt fortegnelse herover findes i Johanne Skovgård: Tyske Kancelli, I (Vejl. Arkivr., VII), 1946, s. 3—98. Smst. s. XIII—XLV er der givet en udførlig redogørelse for T. K.s og dets arkivs hist. gennem tiderne. I »Landesarchiv« findes langt den største del af det nyere arkiv, først og fremmest næsten alle kollegieprot. og de sydslesvigske lokalakter. En kort oversigt er givet i Georg Hille: Übersicht uber die Bestände des königlichen Staatsarchivs zu Schleswig, 1900, s. 23—29. En mere kortfattet redogørelse for T. K.s arkiv og dets indhold findes i Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie, 1944, s. 145—147 og 192—193.

J. H.

tyske skoler. Ved siden af de da. skoler (s. d.) var der i en række af kongerigets købstæder særlige ty. skoler. Disse skolars undervisning og hele stilling var den samme som de da. skolers, bortset fra, at der også undervistes i ty., eller at undervisningssproget var ty.; dette

sidste var dog kun tilfældet i Kbh. og i købstæder med mange tyskfødte indbyggere. I de sønderjyske købstæder var skolesproget ty., og der fandtes her kun t. s., svarende til de kongerigske købstæders da. skoler. Til forskel fra kongerigets t. s. var de her kommunale institutioner. I de større købstæder var de iøvrigt ligesom i kongerigets byer selvstændige institutioner, mens de i de mindre byer var nøje forbundet med latinskolen, således at de enten fungerede som latinskolens nederste klasse eller sammen med denne udgjorde den såkaldte *byskole* (Stadt-schule). Alle t. s. i Sønderjylland omdannedes til borgerskoler i h. t. skoleregulativer for de enkelte byer 1795—1810.

AA. BO.

tægt eller *indtægt* betegner den hvert år til dyrkning *indtagne* jord, især i græsmarksbrug eller kobbølbrug, hvor t. også kaldes *årsgøde*, *fald* (s. d.), *agerskifte*. Oprindeligt har tægt og tækæ kunnet betyde det samlede areal til en ejendom eller by, som var indtaget til dyrkning. Ordet findes også i *eenstækæ*, een mands indtagne jordlod, siden *enestegård* (s. d.). I betydningen »indtagen dyrkningsjord« er et gl. ord *num* af *næmæ*, »tage«, sandsynligvis overleveret i or-num, særjord udenfor num, udenfor bymarkens regulære rebdragne fællesjord (se or-num).

S. AA.

tægtfæ. Kreaturer, der blev påtruffet græssende uden for deres ejers lod og derfor optoges, for at ejermanden kunne idømmes bode. På tilsvarende måde anvendes ordene *tægtfår*, *tægtgæs*, *tægtkvæg* o. l. — I folkemål kan t. også findes brugt om kvæg, der er indtaget til græsning i bymark eller overdrev mod betaling.

C. H. H.

tækkækæp, også kaldt *tækkevånd*, se tag.

tælleøkse, se økse.

tærskækæp. Ca. 80 cm lang, svagt buet kæp, hvormed man i ældre tid, hugsiddende eller liggende på knæ, har aftærsket små kornafgrøder. Man har f. eks. stoppet indsamlede aks i en sæk og aftærsket kernerne ved at slå på sækken med t. Kan muligvis betragtes som en slags forløber for plejlen (s. d.). Kun få efterretninger om dens brug her i landet, flere fra det øvrige Skandinavien.

P. H. K.

tærskning med *plejl* var før maskintærskningens tid det typiske vinterarbejde i da. bondegårde, foretaget af gårdens karle og husmænd i tiden mellem efterårspløjningens ophør og forårspløjningens indtræden, dog således at man gerne undlod at tærsk i julehelgen. Det var ofte

akkordarbejde, hvor tærskemanden ikke fik dag-løn, men lønnes med kosten og hver tolvte tønde aftærsket korn. En sådan tærskemand kaldtes *pundtærsker*, og det hed at æde som en pundtærsker. Eller måske fik han betaling for hver tærsket td. korn, var *tøndetærsker*. Der var kun i ringe grad knyttet folketro til t.s. ensformige arbejde, men ret ofte tærskeløjer. Den unge ukyndige tærsker skulle lære at synge *plejlsvisen*, kysse plejlspiggen, danse plejlsdansen, se *lokatten* o.s.v. T. afsluttedes gerne med et lille tærskgilde, ofte kaldt *musø* i anledning af de mus, der blev dræbt med plejlen. Man kunne også drille de naboer, som var efternølere, ved som i Sønderjylland og Vestjylland at sende ham en *fluesmække*, hvorved man antydede, at deres t. ville strække sig helt ud på sommeren, hvor fluerne livede op igen. Se Ellekilde: Nordens Gudeverden, II, 1926 ff., s. 926 ff.

H. EL.

Tøjhusmuseet, Tøjhusgade 9 i Kbh. (Christian IV.s tøjhuskompleks på Slotsholmen). Museet stiftedes 1839 og er en statsinstitution under Krigsministeriet. Det omfatter europæiske våben efter krudtets opfindelse samt genstande til belysning af den danske krigsmagts hist., såsom faner, uniformer, militære musikinstrumenter, sadler, seletøj (herunder Det kgl. Geschirrkammer), artilleriets tegnearkiv, instrument- og modelsamling samt forskellige militærhist. samlinger. Museets samlinger er registreret i seddelregistratur. Der findes kataloger over en række særudstillinger, og et alm. katalog er under udarbejdelse. (Litt.: Våbenhistoriske Aarbøger, 1937 ff., Tøjhusmuseets skrifter, udkommet siden 1945).

H. ST.

tømmer eller *zimmer*, antal af 40 stk., især om huder og skind, men også om fisk, f. eks. gedder. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 238).

S. AA.

tømmeralen, se skovalen.

tømmerstue, se huggehus.

tømre, bornholmsk betegnelse for støjle (s. d.).

tønde som rummål for smør, honning, øl, fisk m. m. kendes allerede fra middelalderen, men, fraset Ribe stift, kendes t. som kornmål først fra 1500-årene. Smørd. vejede siden 1400-årene 16 kbh. lispund = 126,976 kg. Da Christian IV. ved fordn. $12/5$ 1602 og reces $31/3$ 1615 påbød, at korntd. i kongeriget skulle have samme størrelse, tillod han dog fortsat brug af Ribetd. på 10 skæpper (*grov tønde*) ved siden af en *smal tønde* på 8 skæpper af samme rumfang som den alm. da. t. Ved fordn. af $1/10$ 1698 blev korntd., strøgmålt,

sat til 144 potter = 139,1 l eller $4\frac{1}{2}$ kubikfod, salttd. = 176 potter = 170,016 l, øltd. = 136 potter = 131,39 l, tjæretd. = 120 potter = 115,8 l, kultd. = 192 potter = 185,5 l. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 177, 180 ff., 184—201, 208—15, 239 f., Kjell Runquist: Rydmått, vikter och kronovårdingsvärden i Kung Valdemars Jordebok i Hallands Hembygdsförbunds skriftserie, III, 1950, s. 66 ff.).

S. AA.

tøndehvælvning, se hvælvning.

U**bodemål** betegnede i den ældste ret forbrydelser, der ikke kunne sones med bøder, men medførte fredløshed. Kredsen af u. var vistnok oprindelig temmelig snæver; men i landskabslovene og den efterfølgende lovgivning blev flere og flere forbrydelser gjort til u. Den til fredløsheden knyttede ejendomsforbrydelse omfattede i reglen kun den pågældendes løsøre. Dog forbrødes også fast ejendom i tilfælde af landsforræderi og majestætsforbrydelse.

S. I.

udejer. I en landsby kaldtes de *udenbys* bønder eller husmænd, der havde del i byens mark, skov eller eng, udejere. Udejerforholdet kan tænkes opstået på flere forsk. måder. Det går utvivlsomt nu og da tilbage til fordeling af jord mellem adelby og torp, men er måske hyppigst opstået ved opdyrkning af overdrev, skov og enge, der var fælles for flere byer. Også fordeling af odegårdens jord kan have spillet ind, ligeledes køb og overtagelse af jorder ved giftermål. U. forekommer særligt ofte på Lolland, især i Nørre hrd., men træffes også i andre egne af Danm., således i Sønderhald hrd. (Litt.: Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, især s. 14 f., 108 f., 138 ff., 268 (også i Aarb. n. 0., 1948), Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941, s. 133 ff., Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757—1919, I, 1936, s. 37 ff.).

C. R. H.

udengulv, se forstue og bryggers.

uderfremmers, se bryggers.

udersals, se bryggers.

udfaldsager. Den nederste, yderste, ende af ageren, d. v. s. den, der ligger fjernest fra *hovedageren*, (se *hodomsager*) eller *forageren* (s. d.), også kaldet *ophav*, (s. d.). Ved pløjning, kørsel eller drivning med kvæg skete der ofte skade på bondes u., og denne skade krævedes ofte erstattet med korn andetsteds, *åbod for ophav og udfald*. (Litt.: v. Stemann: Schleswigs

Recht und Gerichtsverfassung, 1855, s. 43, 127, Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 185, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 126—128, 247 f., jvfr. *åbod*, *fald*).

S. AA.

udflytning. Gårdenes u. fra landsbyerne til markerne var et fænomen, der fulgte med jordernes udskiftning af fællesskabet. Den fandt sted, for at gårdene kunne få deres jord samlet så nær som muligt omkring dem. U. blev sjældent gennemført fuldstændigt, dels fordi de fleste bønder nødigt ville flytte ud fra landsbyen, dels fordi u. var kostbar at gennemføre. Ved den mest rationelt gennemførte u. blev gårdene anbragte midt i deres på eet sted samlede marker; af hensyn til terræn, veje o. l. måtte dette princip ofte fraviges.

G. O.

udjord. Som u. betegnede den jord, der lå udenfor en landsby eller en gårds sædvanligt dyrkede marker. U. blev benyttet til græsning, gærdselshugst, tørveskær eller lignende. Undertiden kunne u. blive genstand for lejlighedsvis dyrkning, som f. eks. heder i Jylland, der blev dyrket med svedjebrug.

G. O.

udlæg er det retsmiddel, hvormed den enkelte kreditor søger at opnå fyldestgørelse for et ved dom (eller på visse andre særlige måder) fastslået tilgodehavende — modsat konkurs, der finder sted til fordel for samtlige kreditorer. Iflg. landskabslovene var der kun en meget begrænset adgang til tvangsfuldbyrdelse af domme, og det blev derfor alm., at man henvendte sig til kongen for at opnå hans bistand. Herigennem udviklede sig forfølgningen med rigens rets dele til indførsel (se *lavdagsbreve*), der anvendtes indtil D. L. Efter D. L. foregik — ligesom i nutiden — u. ved fogdens bistand. Fremgangsmåden ved u. var iøvrigt i ældre tid den, at der af domfældtes gods udtoges så meget, som var nødvendigt til dækning af domhaverens krav, således at det blev domhaverens ejendom. I løbet af 1700-årene blev det imidlertid alm., at det udlagte gods blev bortsolgt ved tvangsauktion, således at domhaveren blev fyldestgjort gennem salgssummen, og dette er også i nutiden den normale fremgangsmåde.

S. I.

udmark. Det er sandsynligt, at bymarken (s. d.) til en landsby oprindeligt bestod af tofterne med gårdene på den ene side forten (s. d.) og fælleden (s. d.) eller overdrevet (s. d.) på den anden; men efterhånden opdyrkedes fælleden, hvor den egnede sig dertil, og kaldtes *utlænde*, udmarken. Senere var u. betegnelse for den yderste del af den dyrkede

jord; i Thy og på Mors hed den *vang* (Henrik Pedersen, i Hist. T., 8. r., I, 1907, s. 118 f.), i Sønderjylland deltes bymarken i *indvang* og *udvang*. (Litt.: Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941, s. 36, v. Stemann: Schleswigs Recht u. Gerichtsverfassung, 1855, s. 120).

S. AA.

udparellering, se udstykning.

udsigelse. I Sønderjylland kunne en mand, der sad i uskiftet bo, ved u. (ty. *Aussage*) fastsætte de mødrene arveparter, som skulle udredes ved børnenes myndighedsalder. U. skete uden retslig indblanding, men i samråd med to af de umyndige børns mødrene slægtninge. (Litt.: Max Sering: Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage, 1908).

J. H.

udskåren skrift, *charta partita* eller *charta divisa*, en i middelalderen og den nyere tid hyppigt brugt form for dokument. Brevet blev skrevet to gange på samme stykke pergament eller papir, og i mellemrummet blev skrevet et eller flere ord, hvorefter man klippede de to dokumenter fra hinanden. Undertiden klippede man en takket eller bølget linie. De to parter fik hver sin del, og ægtheden kunne derfor bevises ved, at man lagde de to stykker sammen. Jvfnr. også kirograf.

E. K.

udskiftning kaldes de enkelte landsbyers og ejendommers udskillelse af det tidligere alm. jordfællesskab. Kvægsgyens hærgen i 1745 og flg. år bevirkede, at græsningen på de mange store overdrev og heder samt på de til fællede udlagte landsbymarker ikke kunne udnyttes som forhen. Derved opstod ønske om u. af overdrev og heder og om ophævelse af forbudet i D. L. 3-13-13 mod, at enkeltmand uden alle lodsejeres samtykke indhegnede sine ager- og englodder i landsbymarkerne. Disse første reformer til landvæsenets forbedring muliggjordes ved frdn. af $^{29}/_{12}$ 1758, $^{28}/_{12}$ 1759 og $^8/_3$ 1760 for henholdsvis Sjælland, Fyen og Jylland. Til at søge de for en videre u. nødvendige mageskifter fremmet nedsattes ifølge frdn. af $^{16}/_5$ 1761 i hvert amt en landvæsenkommission (s. d.), bestående af amtmanden og to landvæsenkundige mænd. Ved frdn. af $^{28}/_7$ 1769 blev åbnet mulighed for, at den enkelte lodsejer kunne få jord, der svarede til, hvad han hidtil havde haft liggende spredt på flere steder, udlagt i en samlet lod på grundlag af opmåling og taksation. En af de kgl. udnævnte landinspektorer (s. d.)

skulle om nødvendigt undersøge opmålingen og taksationen og give forslag til delingsplan. Hidtil havde landvæsenkommissionerne ikke haft tvangsmidler over for modvillige lodsejere. Denne mangel blev afhjulpet ved frdn. af $^{13}/_5$ 1776, som også gav den enkelte lodsejer ret til at kræve sin andel i ager og eng særskilt udlagt på højst 3 steder og fastsatte, at alle lodsejere i byen skulle tage del i omkostningerne ved jordernes opmåling af en autoriseret landmåler (s. d.), taksation af uvildige mænd og deling af landinspektør. For at fremme u. blev beskikket en fast landinspektør i hvert stift og tilsagt en *udflytningshjælp* af 50—100 rdlr. for hver udflyttet gård. Ved frdn. af $^{23}/_4$ 1781 blev de ældre bestemmelser om u. samlet og suppleret, bl. a. med bestemmelser om jord til husmænd m. fl., med regler vedr. indsendelse af kort og skriftlig beretning om det ved u. forefaldne til Rtk. og levering af originalkort og skriftlig forretning til største lodsejer. En del af disse dokumenter, men langt fra alle, findes nu i Matrikelarkivet. Landvæsenkommissionsprot. fra ældre tid opbevares i LA.

Samlede u. af ejendomme i landsbyerne er i hovedsagen foregået i tiden 1770—1830. I 1837 var kun 1 % af kongerigets ejendomme tilbage i fællesskab. Sidst er u. sket, hvor der har været særlige vanskeligheder at overvinde. Som regel er de ældre u. dårligere end de nyere. Dette gælder dog ikke den Bernstorff'ske, allerede i 1764—67 udførte, u. af Gentoft s. Her blev gårdene, af hvilke mange udflyttedes fra landsbyerne, så vidt overhovedet muligt udlagt i samlede regelmæssige lodder. Hvor bønderne var selvejere, blev u. som regel dårlig udført. For at undgå udflytning og alligevel få hver ejendoms jorder samlet, blev ofte anvendt *stjerneformig u.*, hvorved jorderne deltes i lange kileformede lodder med skellene strålende ud fra by til marskel. Om u.s. udførelse se iøvrigt G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Danmark, I—VII, 1803—12, og Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Amtsbeskrivelser, I—XIX, 1826—44, C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning, 1951.

I Sønderjylland var overgang til indhegning og særdrift af enkeltmands lodder alm. allerede i 1600-årene. Derfor fik de om u. i Sønderjylland udstedte frdn. af $^{10}/_2$ 1766, $^{26}/_1$ 1770 og $^3/_5$ 1786 væsentligst betydning ved at få fællesskabet ophevet; men ejendommene blev ikke arronderet.

Se Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941.

H. T. H.

udskiftningskort. Ved udskiftningen blev der udfærdiget et kort over de opmålte og fordelte jorder. Kortet overgik til ejerlavets største lods-ejer, og en kopi deraf blev indsendt til Rtk. En del af disse kort findes endnu i Matrikelarkivet. Enten alene eller i forbindelse med udskiftningsforretningen danner u. en meget værdifuld kilde til da. landbrugshist. En del u. blev brugt ved matrikuleringen som matrikelskort (s. d.), andre blev ved samme lejlighed efterprøvet, men fundet for unøjagtige til at kunne anvendes som matrikelskort, hvorfor de blev kasseret. De findes nu registreret i Matrikelarkivet som »ældste originalkort«. K. L. J.

udskrivningsvæsen. Gennem ledingsvæsenet (se leding) var den alm. bonde blevet udbudt til krigstjeneste. Efterhånden ophørte bondestandens dellagelse i krigene, som nu blev ført med adelens folk og de fremmede lejetropper. Under syvårskrigen blev der dog udskrevet bønderkarle til hæren, og under Christian IV blev det mere alm. at mønstre bønderne. Der blev anvendt udskrevet manskab i Kalmarkrigen, og 1614 oprettedes en *milits* på 4000 mand, dels selvejerbonder, dels kronens fæstere, og de nationale regimenter blev i den flg. tid ved med at spille en vis rolle indenfor hæren. Efter enevældens indførelse kom udskrivningen også til at omfatte adelens bønder, og mens det tidligere havde været særlige *kommissarier* eller *lensmændene*, der havde stået for udskrivningen, blev den nu overladt til *godsejerne*, ligesom man lagde htk. til grund for udskrivningen (et lægd pr. 60, senere 70 td. htk.). Ved den nye hærordning 1679—80 gik man bort fra den tvungne udskrivning af fodfolk til hæren. Først ved frdn. af ²²/₂ 1701 om »landmilitsens indrettelse i Danmark« blev den tvungne værnepligt genindført. Lægderne blev nu meget mindre, kun 20 td. htk. I den flg. tid skete flere forandringer, og 1730 ophævedes landmilitsen igen, kun for atter at blive indført ved frdn. af ⁴/₂ 1733, den frdn., der bandt den danske bonde til stavnen (se stavnsbånd). Alle de unge skulle indføres i *reserverullen*, men der skulle kun udskrives een mand af hver 60 td. htk. Godsejeren kunne af listen over de værnepligtige udtage, hvem han ville, mens den militære *session* afgjorde, om den udskrevne karl kunne modtages. I den flg. tid skete der forsk. ændringer, f. eks. i lægdernes størrelse, men hoved-

princippet forblev dog det samme indtil den afgørende frdn. af ²⁰/₆ 1788, hvorved stavnsbåndet blev ophævet, og u. blev ændret, idet det nu var staten selv, der foretog udskrivningen, som skulle ske efter folketal. Landet blev inddeelt i 1656 lægder, hvert med nr. indenfor det enkelte amt. Lægderne, der næsten altid faldt sammen med sognene, fordeltes på 6 distrikter, hver bestyret af en *land- og krigskommissær*, der igen stod under *generalkrigskommissæren*. Under land- og krigskommissærerne hørte *lægsforstanderne*, *godsejerne*, hvor der var mest proprietærgods, ellers amtsforvalterne. Under dem var der *lægdsmænd*, der ligesom lægdsforstanderne og kommissærerne skulle føre ruller over mandskabet. Senere overgik amtsforvalterens funktioner til *herreds- og birkefogderne*, og fra 1850 ophørte godsejernes funktion som lægdsforstandere, idet dette hverv nu udelukkende påhvilede retsbejntene. Ved lov af ²³/₃ 1851 inddeles landet i 8 *udskrivningskredse*, der hver blev ledet af en *udskrivningschef*. Generalkrigskommissariatet blev nedlagt, idet samtidig alt u. henlagdes under Justitsministeriet. Ved lov af ⁹/₃ 1869 blev antallet af udskrivningskredse forandret til seks, ved lov af ²⁸/₆ 1920 til syv. Udskrivningskredsenes arkiver, der først og fremmest består af lægdsruller, er som regel afleveret til LA. temmelig langt ned i tiden. (Litt.: K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark, I—III, 1909—26, Holger Hjelholt i Fort. og Nut., XI, 1935, s. 1—24). J. H.

¹) **udskud.** Betegnelse for: ¹) De lave, smalle sidepartier i et højremshus (s. d.) mellem højremstolperne og ydervæggene, sine steder også kaldt *katskud*, *kove*, *ku(b)e*, *udsæt*. ²) En lignende lav udbygning, over hvilken taget er forlænget ned, langs hele eller en del af en langside på en bygning, der ikke har højremskonstruktion, sine steder også kaldt *hodde*, *kove*, *ku(b)e*, *lude*, *skyne*, *udsæt*. ³) En lignende lav udbygning ved gavlen af et hus, hvor taget i reglen også er forlænget ned, sine steder også kaldt *huv*, *hængeku(b)e*, *kove*, *ku(b)e*, *taske*. Jvnfr. korshus. sv. J.

²) **udskud**, dårlig oversættelse af ty. Ausschuss = udvalg. U. anvendes om militærordningen i Sønderjylland og Holsten og hidrører fra, at kun et udvalg af de våbenduelige mænd udtoges til militærtjeneste. Den ældre uregelmæssige udskrivning af u.mænd ophørte i sidste halvdel af 1600-årene, idet amter og landskaber foretrak at svare en afgift på 20—30 rdlr. pr. u.mand,

men ved patent af $\frac{9}{7}$ 1737, uddybet ved frdn. af $\frac{29}{5}$ 1739, begyndte udskrivningen til u. igen. Til to nationalregimenter udskreves blandt landbefolkningen een u. af hver $3\frac{3}{4}$ plov, fra 1776 een mand af hver $3\frac{1}{2}$ plov. Landbefolkningen deltes i lægder, der fortes lægdsruller og afholdtes sessioner. Det udskrevne mandskab måtte i 6 år hver søndag efter gudstjenesten deltage i øvelser og een gang hvert år tillige i en større samlet øvelse. Våbnene opbevarede i kirkerne. Efter opløsningen af de to nationalregimenter 1764 uddannedes u.mændene ved de hvervede regimenter og skulle derefter deltage i forsk. øvelser og monstringer. Efter hvervningens ophor 1802 uddannedes en del af det udskrevne mandskab 2 år i garnisoner. Fra kystegnene udskreves ligesom i kongeriget det unge mandskab til flåden, og der førtes her særlige soruller. (Litt.: A. D. Jørgensen: Sønderjyderne i den danske Hær, 1876, Nicolai Falck: Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts, III, 1838, s. 323 ff., Edv. Holm: Danmarks Norges Historie, II, 1894, s. 403 ff., K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark, III, 1926, s. 149).

P. K. I.

udskudsbånd, se højremshus.

udskudshus, se højremshus.

udskudssparre, *udskudsspænde*, se stikspær.

udspisning. Bespisning eller udlevering af fødevarer.

J. H.

udstykning eller udparcellering er deling af en ejendom i to eller flere parceller. Oprindeligt har part i en gård frit kunnet overdrages, men sådan u. skete forholdsvis sjældent undtagen ved arvefald. Derimod forekom på landskabslovenes tid ofte særkøb af enkelte jordstykker fra en gård; men sådanne særkøb ansås for et privat forhold, som der intet hensyn toges til, f. eks. ved rebning. Allerede i 1400-årene var det sædvane, at der ikke skete arvedelinger af gårde i selveje, og på en landdag i Odense 1527 vedtoges en alm. regel om, at jordegods ikke måtte splittes ved gave eller salg. I forbindelse med de første landboreformer tillodes ved frdn. $\frac{13}{5}$ 1769 u. af selvejerbønderes gårde. Ved plakat af $\frac{2}{8}$ 1786 indførtes kontrol med, at gårde ved u. beholdt tilstrækkelig jord til en gårdmandsfamilies underhold, og $\frac{26}{11}$ 1800 indførtes regler om, at der ved u. skulle blive en hovedparcel af bestemt størrelse tilbage. Frdn. af $\frac{3}{12}$ 1819 fastsatte minimumsstørrelser for hovedparceller såvel af bøndergårde som af hovedgårde. Opretholdelsespligt påhvilede oprindeligt kun hoved-

og bøndergårde, men blev efterhånden også pålagt visse arter af huse, herunder de ved love af $\frac{24}{3}$ 1899 og $\frac{22}{4}$ 1904 samt senere husmandsbrugslove oprettede statshusmandsbrug. Det store antal parcelliststeder (s. d.), som var opstået ved u. af gårdene, havde dog ikke opretholdelsespligt, før der ved midlertidig lov af $\frac{20}{3}$ 1918 indførtes forbud mod nedlægning af bestående landbrug og indskrænkninger i retten til u. af dem. Ved lov af $\frac{3}{4}$ 1925 blev opretholdelsespligten varig for landbrugsejendomme med mindst 1 ha jord og mindst 1000 kr. grundværdi. Ifølge jordlovene af $\frac{4}{10}$ 1919 skete omfattende u. til jordrentebrug af præstegårdsjorder og andre jorder i offentlig eje samt af betydelige arealer, som len og stambuse måtte afgive ved deres overgang til fri ejendom.

Købstædernes grunde og jorder kunne frit udstykkes, indtil købstadsmatrikuleringen blev gennemført ifølge lov af $\frac{11}{2}$ 1864. Om u. og sammenlægning af ejendomme i almindelighed gælder nu en lov af $\frac{31}{3}$ 1949, af landbrugsejendomme en lovbekendtgørelse af $\frac{25}{9}$ 1951. Om oprettelse og supplerung af mindre landbrug gælder en anden lovbekendtgørelse af samme dato. Oplysninger om de siden 1810 foregæede u. på landet og om de siden 1863 foregæede u. i købstæderne findes i Matrikelarkivet. For Sønderjylland, hvis matrikel først trådte i kraft den $\frac{1}{1}$ 1878, haves dog kun oplysninger om u., der er foregået efter dette tidspunkt. (Litt.: Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757—1919, I—II, 1936—45, Gunnar Olsen: Udstykningen i Problemer i dansk Politik 1901—1946, 1948, H. T. Haasing: Udviklingen af dansk Beskyttelseslovgivning for Jordbrug og for Jordbrugere i Betænkning om Oprettelse og Drift af Jordbrug, 1948).

H. T. H.

udsæt, se udskud.

udvisning. Uønskede personer kunne forvises fra købstadens område. Det gjaldt bandsatte, latere, forbrydere, ufredelige personer og især skøger. Hvis disse efter udvisning atter blev pågrebet, blev de ledet af by af bøddelen. I 1600-årene foregik det på den måde, at de nøgne til bæltstedet af bøddelen piskedes ud af byen. I tilfælde af tilbagekomst foreskrev loven strenge straffe som kagstrykning og afskæring af ørene, ja endog dødsstraf, hvad dog vistnok sjældent er praktiseret. I 1588 udvistes af Århus 41 mænd og 83 kvinder som »lidelige og paslose personer«.

s. s.

uendelig dom betegnede i ældre ret en dom,

som ikke indeholdt en endelig afgørelse af sagen, idet den gjorde sagens udfald afhængig af omstændigheder, som lå efter dommens afsigelse, f. eks. ved at dommen over indstævnte blev gjort betinget af, at han ikke senere var i stand til at føre bevis for sin uskyld eller lignende. Fristelsen til at afsige en sådan dom — som iøvrigt ikke var tilladt efter lovgivningen — var meget stor dengang, da dommeren kunne drages personligt til ansvar for en af ham afsagt urigtig dom. D. L. 1-5-12 gentog forbudet mod u. d.; men i praksis anerkendtes, at partsed kunne aflægges efter dommen, ligesom størrelsen af en erstatning kunne fastslås ved et efter dommen optaget syn og skon. Den sidste undtagelse er ophævet ved retsplejeloven af 1916.

S. I.

ufri anvendes i ældre tid om trællen i modsætning til frimanden (s. d.), senere betegner de ufri stænder de ikke privil. i modsætning til adelen (se frelse).

A. F.

ugedagstjenere var i middelalderen de kun hoveriydende fæstere, senere alle fæstere, der gjorde en hoveddag om ugen. I løbet af 1500-årene blev u. skattefri på adelsgods og betalte på krongods halv skat. U. skulle bo i hovedgårdens sogn, men ofte accepteredes udensogns fæstere som u., når de gjorde ugedagshoveri. Udtrykket brugtes også, efter at hoveriet var vokset udover en ugedag. (Litt.: Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rethistorie, 1940, H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 201 ff., H. Fussing: Stiernholm len 1603—1661, 1951, s. 45).

H. F.

uglegab, uglehul, se skadegab.

Uldallske samling. Håndskriftsamling på 536 nr., som Kgl. Bibl. købte 1803. Samlingen var tilvejebragt af generalfiskal *Peter Uldall* og indeholdt bl. a. en del papirer vedr. Christian VII og Caroline Mathilde, som blev afgivet til RA. Samlingens vigtigste stykker er en afskrift af Resens Atlas (s. d.) og en afskrift af udkastet til Christian II.s lov for landet (1522); iøvrigt af hist. top. og personalhist. indhold. Ang. fortegnelser over U.s se under Kongelige Samlinger, Gamle og Ny.

A. F.

uldenskjorte. Oprindelig skjorte af uldstof, senere underdragt af forsk. snit, ofte af kostbart stof og forsynet med sølvknapper.

E. A.

ulve. Særlig hyppig har ulvene aldrig været i det nuværende Danm. i hist. tid. Længst holdt de sig i Jylland, idet bestanden kunne fornyes ved tilløb fra Tyskland. Regeringsmagten havde

pligt til at begrænse rovvildtet og opkrævede bl. a. derfor en ulveskat, der 1513 ophævedes for Sjællands vedk. I uår og under krige tiltog u.s antal, således under Svenskekrigene. Den ældre enevælde gjorde derfor en stor indsats for at udrydde dem, idet de gl. jagtmetoder klappjagt, ulvegrave, selvskud og standjagt ved ådsel blev sat i system og underlagt særlige embedsmænd. Den sidste ulv i Jylland regnede man længe for at være skudt på Bidstrup ved Langå i 1769. Den sidste sikre ulv nedlagdes imidlertid i 1813 ved Estvadgård ved Skive. (Litt.: C. Weismann: Vildtets og Jagtens Historie i Danmark, 1931, s. 463—500).

H. R.

ulvegrave. Hindring i fæstningskrigen. Pyramide- eller kegleformet hul, indtil 2 m i diameter og dybde. I midten af hver u. en spids pæl. Anlagdes i mindst 3 rækker foran eller i graven. Kendes allerede i romertiden, nu forældet. (Litt.: Forelæsninger over Krigsbygningskunst ved den kgl. militære Hojskole 1832—34, 1832—37).

G. N.

ulyd. Støj, uro.

-um i stednavne har forsk. oprindelse. 1) Glda. *hēm*, »hjem«, fællesgermansk *haima*, et af de ældste germanske stednavneled. Da enkelte um-navne ikke betegner landsbyer, men bygder (f. eks. Stevns, 1231 Stathyums-, Stethemsheret, og Somme, 1085 in Semaherathi, 1231 Semæheret), horer de ældste måske til tiden før landsbysamfundets opståen. Modsat de tilsvarende engelske navne på -ham og de tyske på -heim har de da. aldrig et personnavn som forled, men altid et fællesnavn eller et tillægsord, der betegner en terrænformation, en egenskab ved jordbunden, en dyre- eller planteart, somme-tider en dyrket planteart (f. eks. i Bygum, 1465 Byggom, Kornum, 1401 Kornhæm, Rovm, 1405 Rowm, af ordene byg, korn og rug); navnene horer altså hjemme i et agrarsamfund. Minder om hedensk gudsdyrkelse indeholder navnene Gudum, Gudme (4 gange) og Vium, Vem (7 gange), af ordene gud og glða. *wī, wā*, »offerplads«. — 2) Den glða. endelse i hensynsfald flertal, især i det sydlige Jylland, hvor der også findes marknavne på -um. Eksempler: Ballum (1214 balghum, af balgh, se under -balle), Bjerum (1214 byargum, af biargh, »bjerg«), Risum, Toftum. Største delen af disse navne er rimeligvis opstået i middelalderen. Om et navn horer til gruppe 1 eller 2 beror ofte på et skon. — 3) Glda. *rum* i betydningen rydning, f. eks. i Virum, 1193 Wigarum, »Wighi's rydning«. — 4)

-lum kan være glda. *holm*, således skrives Kringlum 1291 Cringholm. (Litt.: Kr. Hald: De danske Stednavne på -um, 1942, indledningerne til Danmarks Stednavne, III, 1944, VIII 1944, IX 1948, Nord. Kult., V, 1939, s. 92—95).

A. B.

underfaldshjul. Fællesbetegnelse for alle de vandhjul, der drives ved at vandet strømmer ind mod hjulets bagside. Efter den anvendte faldhøjde i forhold til hjulet og hjulskovlens form inddeles u. i forskellige typer. Ved strøm-hjul har vandet meget ringe fald — oftest kun det naturlige — skovlene er flade og åbne. Ved *egentlige underfaldshjul* er faldet noget større, vandet ledes under stighbordet (s. d.) ind mod de flade eller let krummede skovle. Ved *bryst-hjul* er faldet endnu større. Vandet ledes over stighbordet ind i de helt eller delvis lukkede skovle. Denne hjulstype minder altså om overfaldshjulet (s. d.); men hjulet går med strømmen.

ST. B.

underkonsistorium. I den del af Sønderjylland som hørte under Slesvig Stift, fandtes der i hvert provsti et konsistorium, der bestod af amtmand, provst og nogle præster, der senere førte titel af konsistorialråd. U. behandlede alle gejstlige sager, herunder også skolesager. Som fastslået i kgl. res. af $\frac{15}{8}$ 1691 var u. alene kompetent i ægteskabssager. U. svarer således til provsteretterne i kongeriget, delvis også til landemoderne, idet de samtidig havde overtaget tamperrettens funktioner. Ved frdn. af $\frac{12}{10}$ 1736 blev det desuden pålagt u. at eksaminere de vordende præster, en opgave, de beholdt, indtil der ved frdn. af $\frac{9}{8}$ 1777 blev indført en særlig teologisk eksamen på Gottorp. U. blev ophævet $\frac{18}{9}$ 1850, idet deres forretninger overførtes til de verdslige retter. Fra u. var der appel til Overkonsistoriet på Gottorp (s. d.). Konsistorialarkiverne findes som regel i provste-arkiverne i LA. i Åbenrå. Undertiden er sagerne dog også gået ind i amtsarkiverne. Af indholdet er det især konsistorialprot., som har interesse, ikke mindst for studiet af kirke-, skole og kulturhist. (Litt.: Frode Gribvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet i Aabenraa, 1944, s. 44, fortegnelse over k.arkiverne s. 105—112, Vejle Amts Aarbøger, 1942, s. 20 ff.). J. H.

underlejd, se fodrem.

underskrifter på dokumenter var i middelalderen sjældne, Kun i en periode omkring 1200 finder man lejlighedsvis kongebreve og gejstlige breve med underskrifter efter monster fra pave-

breve. Iovrigt trådte beseglingen i stedet for underskriften. Fra alle de oldenborgske konger er underskrifter bevaret, fra Christian I og Hans dog hver kun i et enkelt tilfælde. Først med Christian III bliver det alm., at kongen underskriver kongebreve.

E. K.

undertagsmand. Person, der modtager under-tægt (s. d.).

C. R. H.

undertægt eller *undertag*. Ydelser, der kontraktmæssigt tilkom den, der havde afstået sit brug, fra den, der havde overtaget bruget, som hel eller delvis betaling for overdragelsen. Kal-des også aftægt (s. d.).

C. R. H.

Universitetets arkiv går tilbage til pave Sixtus IV.s bulle 1475 om dets stiftelse. Det fandtes tidligere i Univ. Bibl., men afleveredes 1937 som depositum til RA., for så vidt angik arkiv-sager før 1890. Senere er afleveret sager frem til ca. 1900. Over arkivet haves en udførlig håndskreven fortegnelse med alfabetisk navne- og sageregister. Blandt arkivalierne skal nævnes *universitetsmatriklen*, d.v.s. fortegnelser over dem, der indskrives som studerende ved Uni-versitetet, og over dem, der tog akademiske grader ved det, m. m. Den ældste matrikel er gået tabt; de følgende er fra 1611—1828 ud-givet af S. Birket Smith: Københavns Univer-sitets Matrikel, I—III, 1890—1912. Over »petita«: ansøgninger om at gå op til de forsk. eksaminer, forefindes der i RA. et seddelregister. Arkivet omfatter også *Kommunitet* og *Regensen* samt koll. — 1940 afleveredes *Universitetskvæsturens* sager til RA., d. v. s. sager vedr. den økonomiske bestyrelse af Universitetet og dets gods, væsentlig fra 1800-årene. Dog findes bl. a. jordebøger for Universitetet tilbage til 1663 og for Kommunitetet tilbage til 1756.

H. H-T.

Universitetets medicinsk-historiske Museum, Bredgade 62 (det gamle kirurgiske akademis bygning), Kbhvn. Samling af genstande, bøger og billeder (ikke alene fra Danm.) vedr. læge-kunsten, apotekervæsenet og folkemedicinen. Genstandene er registreret i en tilvækstprotokol, biblioteket i et forfatter- og emneregister, udlån finder ikke sted, og billedsamlingens ca. 20.000 numre er registreret i et kartotek, svarende til Kgl. Bibl.s Billed- og Kortsamling. Museet stifte-des 1907 og ledes af professoren i medicinens hist. ved Kbh.s Universitet.

H. ST.

Universitetsbiblioteket er stiftet 1482 og var oprindeligt landets nationalbibliotek. Det brændte 1728 med ca. 35.000 bd. foruden et uerstatteligt håndskriftmateriale. 1938 deltes U. i to afde-

linger, hver med sin bygning. 1. *afdeling* (i Fiolstræde) er humanistisk bibliotek og *avisbibliotek* med ca. 260.000 bd. og ca. 27.000 bd. aviser. Det fungerer som orienteringsbibliotek for de humanistiske fag, således at hovedvægten lægges på håndbøger og oversigtsværker, samlede værker og standardværker af betydeligere udenlandske forfattere samt en fyldig repræsentation af da. og nordisk litt. Håndskriftsamlingerne er med undtagelse af Arnsmagnæanske samling (s. d.) og de *orientalske mss.* overført til Kgl. Bibl. I tilknytning til 1. afd. findes *Dramatisk Bibliotek* (med en del mss.) — 2. *afdeling* (i Norre Alle) er med ca. 260.000 bd., foruden 200.000 disputater, hovedbibliotek for naturvidenskaberne og de eksakte fag. Begge afdelinger har rekvisitionsret til den da. litt. i henhold til pligtasleveringsloven (se Kgl. Bibl.).

A. F.

universitetsmatrikler, se studenter.

upligt. Skade, navnlig sådan skade, som tilføjes en skov, ved at den forhugges. s. i.

urtebøger. En blanding af botanik og lægevidenskab. Lægen *Henrik Harpestreng* (død 1244) skrev et par u., udg. i Marius Kristensen: *Harpestreng, Gamle danske Urtebøger, Stenbøger og Kogebøger*, 1908—20. Ellers kan nævnes: Simon Paulli: *Flora Danica d. e. Dansk Urtebog.. både en Urtebog og Lægebog*, 1648.

H. G.-N.

uskikkelighed for retten. Uorden i eller forstyrrelse af et retsmøde; jvnfr. D. L. 1—12: Om skikkelighed for retten). s. i.

uærlig. I vore ældre militære love optræder begrebet uærlig efter tysk monster. En soldat eller slave, der var erklæret for uærlig, blev derved udstødt af samfundet; men han kunne atter gøres ærlig ved en særlig ceremoni (*fanesvingning*). Begrebet uærlig, uren eller *infam* blev overført på rakkere, natmænd (s. d.) og deres familie, som ingen »ærlige« folk ville eller turde have samkvem med, ja, man blev endog betragtet som uren, hvis man hjalp til ved flåning af selvdøde dyr eller udførte renovationsarbejde. (Litt.: H. P. Hansen: *Natmændsfolk og Kjæltringer*, I, 1921, s. 43—77).

H. P. H.

Våbenbreve er kongebreve, der tildeler vedk. personer ret til at føre »våben« (skjold og hjelm), hvilken ret går i arv til efterkommerne. Brugen af våbenmærker går tilbage til middelalderens

riddervæsen. Et v. var ikke ensbetydende med optagelse i adelstanden. Både i ældre tid og fra Christian V.s tid findes v., der ikke var adelsbreve, men i tidens løb blev de to betegnelser nærmest identiske. V. findes i RA.s samling af »adelsdiplomer« og i Christian V.s Adelige patenter. (Litt.: A. Thiset: *Begrebet Dansk Adel i Hist. T.*, 7. r., II, 1899, s. 305 ff., Albert Fabritius: *Danmarks Riges Adel*, 1946).

H. H.-T.

våbenhus, middelalderl. forhalsbygninger ved landsbykirker, der ikke hører til det oprindelige anlæg, men er tilbyggede, de første i senrom. tid, de fleste i 1400-årene. Enkelte kan være efterreform. og af bindingsværk. Findes oftest foran syddøren, men kan også ligge ved norddøren eller på begge sider. I reglen fordringsløse små bygninger, med bjælkeloft og murede bænke langs væggene, men de kan være overhvælvede eller i 2 stokværk. I nogle v. findes kaminer, der forklæres som anvendte ved blystøbning. Navnet går tilbage til reform.tiden og forklarer bygningens anvendelse. Andre navne antyder, at den har været brugt som benhus (s. d.) eller til skrifte. Også som *skolelokale* har den fundet anvendelse. Litt.: M. Mackeprang: *Vore Landsbykirker*, 2. udg., 1944, s. 123).

AA. R.

våbord, se ovsbord og sufjæl.

våd. Fællesbenævnelse på en række fiskeredskeer, varierende i størrelse og brug og delvis i indretning. Fælles for dem er flg. træk: våd-armene, der består af rektangulære net med ret vide masker. Yderst er disse fastgjort til stokke, oftest med vægt på den nedre ende for at hindre, at redskabet nor sig sammen under indhivningen. Armene går jævnt over i posen, der er af finere masker, og hvori fisken samles. Posen kan være forsynet med *kalv* (se drivvåd). V. holdes under fiskeriet udspilet af flåd (s. d.) overst og synk (s. d.) nederst på redskabet samt undertiden af spilebom eller skovle. V. anvendes dels fra land, dels vadende og dels fra fartøjer, jvnfr. silde-, sand-, puls-, driv- og snurrevåd. (Litt.: *Dansk Saltvandsfiskeri*, 1935 s. 50—63).

H. R.

vådel, lolland-falstersk navn på kostald, se stald.

vådlag. Det antal folk, der udfordres til fiskeri med våd. Antallet varierer alt efter vådets størrelse og brug. Bedst kendt gennem litt. er v. ved sildefiskeriet i Limfjorden, se således H. C. Strandegaard: *Om Sildefiskeriet ved Salling-*

sund i Saml. t. jy. Hist., VIII, 1880—81, s. 165—68. H. R.

våg. Hovedsagelig norsk vægtenhed, især for fisk, som regnes for 3 bismerpund (s. d.). S. AA.

vågestue eller **ligvagt** betegner i Norden en sammenkomst af landsbyens ungdom om natten i sørgehuset for at holde vagt omkring liget. Man fordrev tiden med mange af de ved andre ungdomssammenkomster gængse forlystelser: spisen, drik, skålen, leg og dans; det var forøvrigt en alm. tro, at sorg og gråd blot ville virke forstyrrende på den dodes fred. V. må ikke forveksles med nordisk *vaka, vågenat* (»vægten«), der er en betegnelse på de kat. vogliere under åben himmel natten for de store helligdage. St. Hans', Valborgs- og St. Bodils »*nattevagt*« forbydes i Roskildes landemode. I folkevisen beder jomfruen om at »gå til vægt i nat«; og i et omkvæd hedder det: »Siden jeg horte vægten (v: vogliemessen) over (v: hinsides) Limfjorden«. (Litt.: Nordisk Kultur, XX, 1949, XXII, 1938, Fort. og Nut., III, 1921, s. 18, Danmarks gamle Folkeviser, VII, 1904, nr. 459, s. 545).

H. G.-N.

¹⁾ **vånd**, flertal vænder, bruges undertiden, således i Sønderjylland og på Fyn, om målestangen, roden (s. d.), og agerbolet deles efter bredden i 24 vænder. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 223). S. AA.

²⁾ **vånd**, se støjle.

vaccination med kokopper har en forløber i *inokulationen*, også kaldet *variolationen*, der bestod i indpodning af materie fra virkelige kopperstuler hos en koppersygt menneske. Den inokulerede fik herved et let anfald af kopper, der beskyttede ham mod de naturlige kopper med den store dødelighed. I Kbh. oprettedes en inokulationsanstalt 1755. Variolationen afløstes af v. med kokopper. Denne metode, der er ufarligere og lige så sikker, blev indført 1796 af Englænderen Edward Jenner. De første v. i Danm. udførtes 1801, og året efter oprettedes en v.-anstalt på Kirurgisk Akademi. Ved frdn. af $\frac{3}{4}$ 1810 indførtes offentlig og i praksis tvungen v., som i den første tid ikke blot blev udført af læger og kirurger, men også af præster, lærere og andre lægmænd, der iflg. frdn. kunne få autorisation som vaccinatorer. De skulle lige som lægerne fore en autoriseret prot., der udliveredes af overøvrigheden. De offentlige v. udføres nu af embedslægerne, i Kbh. på Serum-institutet. V. prot. fra ældre tid findes i LA. (Litt.:

Jul. Petersen: Kopper og Koppeindpodning, 1896, Oluf Thomsen: Koppevaccinationen, 1929). E. G.

-vad, gl. *wath*, »vadested«, findes som efterled i en del natur- og bebyggelsesnavne af forsk. alder, f. eks. i Oksenvad, 1404 Vxenwath (af uksna-, gl. ejefaldsform flertal af okse), og Tre-vad, 1231 Trywath (af talordet tre i den gl. intetkønsform thrý). (Litt.: Indledningerne til Danmarks Stednavne, III, 1944, VIII, 1944, IX, 1948). A. B.

vadmel. Groft, heluldent stof. Kendt fra forhist. tid. Navnet kommer af vad = klæde og mel = mål. Altså egl. et bestemt mål toj. V. var betalingsmiddel på Island i sagatiden. E. A.

Wads sedler i LA. Odense er en omfattende samling af personalhist. og top. oplysninger vedr. Fyn, grundlagt af landsarkivar G. L. Wad og senere suppleret af andre fynske arkivembedsmænd. P. B.

vajd. Plante, hvis blade anvendtes til fremstilling af blå farve. Kendt fra oldtiden. E. A.

Valborgs dag, Voldborgs dag, voldermisse, $\frac{1}{6}$, opkaldt efter en engelsk prinsesse Walpurgis, som døde 779 som abbedisse i Heidesheim i Tyskland. Hendes levninger blev ført til Eichstädt $\frac{1}{6}$ 870, og denne dag fejres som hendes dag. E. K.

Valdemars jordebog, kong, foreligger i en afskrift fra slutningen af 1200-årene, som er indført i et samlingshåndskrift af forsk. indhold, som vistnok oprindeligt har hørt hjemme i Sorø Kloster, men 1694 af en svensk sproglærd og bogsamler købtes i en marskandiserbod i Kbh., og 1706—1929 befandt sig i Kungliga Biblioteket i Stockholm, men siden 1929 opbevares i RA., Kbh. Størstedelen af V. j. synes at stamme fra 1231 eller årene nærmest derefter; enkelte stykker dog først fra en noget senere tid. *Hovedstykket* meddeler en broget blanding af oplysninger om kgl. indtægter og kgl. gods, antagelig overvejende privat gods (se patrimonium), efter herreder og (i Jylland) sysler, ofte med jordvurdering i mark guld og sølv eller efter skyldtaksation og bol. Ofte opføres nathold eller herredssummer. Listen over kongelev (s. d.) nævner bynavne, som var knyttet til krongodset. *Ølisten* nævner de mindre øer. *Vinternatholdslisten* fastsætter naturalier og penge til 2 nætters hold i »kongens forsorg« om vinteren. *Hallandslisten* giver udførlig besked om herredernes ydelser af naturalier og penge, og hertil slutter sig *grænselisten*, nogle spredte *skødenotitser*, bl. a.

fra 1254, samt oplysninger om kongens *svenske gods*. *Hakon Palmesøns godsliste* er uddrag af et skøde til kong Christoffer I på guldvurderet gods i Kalundborgegnen. *Falsterlisten* er et uddrag af en middelalderl. matrikel for Falster, hvori alle byer og sogne nævnes med jordvurdering i bol og mark skyldjord. *Lollandslisten* giver oplysninger om kongens gods på øen. *Fehmernlisten* oplyser om indtægter af de ty. og slaviske byer, ansat i *hoven* (mansj) og *haken* (unci). *Indtægtslisten* giver summer i mark penninge af kgl. indtægter af købstæder, godser og andre forleningsområder. Den lille og den store *Estlandsliste* giver meget udførlige oplysninger om byerne i Reval stift, deres ansættelse i *haken* og deres ejere. *Ploutalslisten* oplyser plovtalet (se plov) for de sjællandske herreder, med Møn, Falster og Lolland, og *købstadlisten* giver beløb i mark penninge for købstæderne i de samme landskaber. *Broderlisten* oplyser for syslerne navne på et broderskab, der formentlig er rester af hirden. V. j. er udg. af Oluf Nielsen, 1874, og i Svend Aakjærs udg., I—III, 1926—45, gives facsimile, tekst, oversættelse og kommentar, samt i indledningen oversigt over indholdet, referat af tidligere fortolkninger, litt. fortegnelse samt sted-, person- og sagregister; siden 1945 er tilkommet litt.: Kjell Runquist: Hallandslistans förhållande till Huvudstycket i Kung Valdemars Jordebok i Vetenskapsocieten i Lund, årsbok, 1946, samme: Ryndmått, vikter och kronovärderingsvärden i Kung Valdemars Jordebok i Hallands Hembygdsförbunds skriftserie, III, 1950. Jvnfr. om håndskriftet: Erik Kroman: Kong Valdemars Jordebog, 1936. S. AA.

valkemøller eller *stampemøller*, hvor de uldne stoffer blev efterbehandlet ved hjælp af to buedeformede hamre, der sad på en mere eller mindre skråtstillet arm og kørte rundt i valkegruben. Klædet blev på denne måde krympefrit og lettere. V. findes overalt ved begyndelsen af 1600-årene. De største lå da ved Mølleåen. I Møllematriklen fra 1688 nævnes lokale valkemøller, ofte knyttet til en kornmølle. Skønt valkningen således tidligt udspecialiseredes som en særlig proces, anførtes den ufuldkomne valkning som en af de største mangler ved de hjemmegjorte klæde i 1700-årenes anden halvdel. (Litt.: Axel E. Christensen: Industriens historie i Danmark, I, 1943, s. 97, 120, 201, 203, J. O. Bro Jørgensen: Industriens Historie i Danmark, II, 1943, s. 26 f., S. Bocher: Vandkraftens Udnyttelse, 1942, s. 292—304). R. W.

valm. *valmgavl*, se gavl.

valmtag, et tag, der har skråflader til alle sider, også over gavlene. Hvor kun overste halvdel af gavlen har skrå tagflade, kaldes det *halvvalm*. Jvnfr. grat. AA. R.

vandbræt, sine steder også kaldt *regnbræt*, *skybræt*, *skyfjæl*. Et vandret bræt i skrå stilling, anbragt langs udsiden af en væg af bindingsværk (s. d.) for at bortlede regnvand fra den. På stuehuse er der i visse egne ofte vandbræt på langsiderne, fæstnet omtrent midt på væggen, lige under vinduerne; men i øvrigt ses det hyppigst på gavlvægge, anbragt enten langs gavlbjælken eller nede midt på væggen eller undertiden begge steder. SV. J.

vandhus. Det lille hus med den hjerteformede dør har i tidens løb haft mange navne, bl. a. *hemmelighed* eller *hemmeligt mag*, *privet*, *hysken*, *lillehus*, *retirade*, *lokum* og *vandhus*. Oprindeligt bruges v. om en retirade, der var bygget over rindende vand, senere om en retirade i almindelighed. J. H.

vandkunst. I renaiss.tiden fandtes i enkelte byer som Kbh., Helsingør, Malmø, Køge og Odense en vandkunst, der ad underjordiske render førte frisk vand fra omegnen ind til byens vandforsyning. I Kbh. minder endnu gadenavnet Vandkunsten herom. Iøvrigt benævntes ethvert vandpumpeværk, der ved ledninger forsynede springvand og kunstige vandfald med vand, som v., især når de ikke dreves ved håndkraft. S. S.

vandmøller. Virksomheder, der blev drevet ved vandhjul af forsk. art. I almindelighed bruges v. om kornvandmøller. Foruden disse findes dog også *stampemøller* og *valkemøller* (s. d.), *boremøller*, *slibemøller*, *hammermøller*, *papirmøller*, *oliemøller* m. fl., der her i landet som regel var v. ST. B.

vandnæse, fremspring af murværk eller træ med en rille i undersiden, der tvinger regnvand til at dryppe af. Oversiden er i reglen mere eller mindre skrånende. AA. R.

vandreår. I enkelte af enevældens lavsartikler er det foreskrevet, at en svend skal have arbejdet en tid i udlandet, før han kan blive mester, og i zünftige kredse så man helst, at svenden havde arbejdet mange steder. Regeringen blev dog i løbet af 1700-årene en modstander af vandreårene, og de blev efterhånden en frivillig sag, hos tømmerne f. eks. 1794, men endnu i forrige århundrede var det almindeligt, at en svend

skulle vandre. (Litt.: C. Nyrop: Haandværkskik i Danmark, 1903, s. 251). H. SØ.

vandsnidere (af mnt. wantsnider) var klædeköbmænd, der i Danm. var lavsmæssigt organiseret i Kbh. Navnet, men ikke erhvervet, forsvinder i løbet af renaiss. De må sidestilles med vore dages klædegrossererere. H. SØ.

vang betød vist oprindeligt indhegnet jordstykke, løkke, i samme betydning som det senere *vænge* (Svend Aakjær: Löser og Lökker i Da. Stud., 1922, s. 24); i Thy og på Mors betyder det *udmark*. Men allerede i landskabslovene har ordet den mest alm. betydning indhegnet, dyrket del af bymarken (lat. locus, cultura, campus), en af markerne i to- eller trevangsbruget. V. var atter delt i *skifter*, *agerskifter*, der, især på øerne, kaldtes ås (s. d.), især i Jylland fald, tægt, indtægt (s. d.), *årsgode*, især på Fyn *mål*, *dild* (i lovene *deld*, den rebdelte jord). Om stridigheder vedr. hegningen af v., den årligt dyrkede del af bymarken, handler et utal af paragrafer i lovene og i vider og vedtægter. (Litt.: Svend Aakjær: Bidrag til Bondesamfundets Historie, II, 1933, s. 135, Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 130 ff.). S. AA.

vangebrug. Det oprindelige agerbrug har muligvis været udøvet ved dyrkning af *rydninger* på udmarken, så længe jorden var i stand til at give sæd, og rydningen er derefter opgivet og er faldet tilbage til udmarken, hvorefter nyrødning er sket andetsteds. Nær beslægtet med dette dyrkningssystem er den ekstensive *løkke-drift*, som udøves spredt over hele det oprindelige Danm., men er mest udbredt i de skånske skovbygder. Samtidig med udviklingen af et udbredt løkkebrug på udmarken gik man over til en mere intensiv drift af den jord, som lå nærmest landsbyen. Det er denne jord, som blev indtaget til *tofteagre*, og som i dele af landet, især Sønderjylland, blev kaldt *indvangen*. Efterhånden samledes løkkerne under fælles hegn til *løkkevænge*, der danner overgangen til egl. v., hvorunder jorden er samlet i større *vænge* eller *indtægter* (s. d.) under samme hegn. (Litt.: Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 21, 121 f., 124, 125, 130, 140, 214, 221; jvnfr. 178 ff.). S. AA.

vangelag. En ordning, hvorved landsbyer, hvis marker grænsede op mod hinanden og var på samme trin i sædfølgen (rotationen), ikke rejste adskillende hegn langs bymarksskellet. Når markerne hvilede som fællede, kunne kreaturer fra de i v. deltagende byer strejfe om

på de forenede fællede (*ævredsfælledsskab*). Et v. område afgrænsedes altså kun af gærderne mod vænge på andre trin af sædfølgen. Fordelen ved v. var, at der sparedes gærdsel; v. fik derfor særlig betydning i egne, hvor gærdsel var sparsomt, og hvor tillige græsningen på fælleden havde stor betydning.

En forudsætning for v. var, at nabobyernes vænge ikke adskiltes fra hinanden af større skove og overdrev, herregårdsmarker under særhegn o. l., ligeledes at vængene fulgtes ad i rotationen, og at der var truffet mellemby overenskomster om tidspunktet for gærdernes istandsættelse, for ævredes opgivelse o. s. v. Samme by kunne have v. til flere sider, hvorved v. kæder, der dækkede store områder, kunne opstå; dette kendes bedst fra Skåne. På Lolland, Fyn og især på Sjælland havde v. betydning, mindre derimod i Østjylland.

I landskabslovene findes v. kun med sikkerhed omtalt i Eriks sjællandske lov (III—20). V. har stærk tilknytning til trevangsbruget og kan muligvis visse steder være indført sammen med dette. (Litt.: Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 19, 131 ff. og planche 3 (også i Aarb. n. O., 1948), Poul Meyer: Danske bylag, 1949, især s. 209 ff. og 370 ff. (heri henvisninger til litt. om skånske forhold), Troels Fink: Udskiifningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941, s. 133 ff.). C. R. H.

varselsagn. Disse sagn har ikke sjældent personhist. betydning, fordi de snart fortæller om navngivne gårde, der står i *forbrand*, d. v. s. bliver set i brand en rum tid, før branden virkelig finder sted, snart fortæller om navngivne personer og deres oplevelse af de v., der tegner deres fremtidsskæbne, de såkaldte *forvarstler*, undertiden varslende deres egen død. Vigtigste da. sagnkilder: Tang Kristensen: Danske Sagn, II, 1893, s. 391—487 og 514—89, samme: Danske Sagn, ny række, II, 1929, s. 251—403 og s. 419—512, H. Ellekilde: Tang Kristensens Æresbog, 1923, s. 58—70. H. EL.

vartræ, på mønningen, se krage.

vasa sacra. De *hellige kar*, der bruges til altertjenesten: alterkalk, disk (patén), oblatæske og vinkande. Skönt v. s. skulle være af ædelt metal, træffes dog enkelte undtagelser, og i ufredstider erstattede man ofte det alm. sæt med et af tin. En regelmæssig opbygget renaiss.-kalk består af: fod (med fodplade og standkant), skafled, knop og bæger. E. M.

vase. Vej, der er dannet af risknipper med påfyldt jord.

J. H.

vask. Oprindelig vaskede man ved soer og vandløb. Vaskepladsen var helst ved nogle store sten, som blev brugt til at gnide og henlægge tøjet på. Saltvand ved havkysterne anvendtes ikke så gerne til vaskebrug, da saltet trængte ind i tøjet, hvorfor det blev klamt. Var man nødt til at bruge saltvand, lod man tøjet hænge ude en ugestid efter v. i håb om, at en øsregn kunne få saltet skyllet ud. Da brønde blev almindelige, blev disse centrum for vaskepladsen, selvom det hårde brøndvand ikke var så godt at vaske i som det blødere vand i damme, soer og vandløb. Til uldtøjsvask og v. af kulørt stof opsamledes regnvand i store kar. Som renselsesmiddel foruden vandet brugtes gæret urin, senere kom *askeluden*, hvis rensende bestanddel var et salt: potaske, der blev udvundet af forsk. træer og urteagtige planters aske. Bøgeasken havde her til lands størst betydning. Den blev med omhu gemt i en »askegrav«. Sæbe kendes fra middelalderen. Efter v. skulle tøjet skylles. Ved dette arbejde brugtes banketærskler, som man slog på tøjet med for at få lud og vand af det. Vaskebrættet til at gnide tøjet rent på er næppe mere end et århundrede gl. Nyt uldtøj blev valket på et valkebræt, for at det skulle blive blødt og filtet. Tørringen foregik helst ude på en græsmark, eller tøjet blev hængt på buske og hække. Efter tørringen blev tøjet manglet ved hjælp af en manglefjæl og et mangletræ (s. d.). Efter manglingen var tøjet glat og blankt. (Litt.: Margrethe Hald: For Lud og koldt Vand, Kulturmind, 1941, s. 105—132, Anna Pedersen og Poul Andersen: Fra Bondestue og Stegers, 1944, s. 115—118, Helene Strange og J. S. Møller: I Mødrenes Spor, 1945, s. 80—88, H. P. Hansen: Om Renlighed i gamle Dage, 1928).

A. F. S.

waterschout. Til at føre kontrol med forhyringen af søfolk i Kbh. oprettedes 1695 et embede, hvis indehaver førte den hollandske titel w. Embedet blev nedlagt 1871 og forretningerne overdraget til mønstringsbestyreren. W.s forhyringsprot. med bemandingslister, indeholdende navn, charge, alder og fødested og med registre over skibsførerne, er bevaret fra 1746 (LA.). Også i Helsingør var der 1816—71 en waterschout (prot. i LA.). (Litt.: A. G. Hassø: Københavns Skipperlav, 1934, s. 60 f., 110 f., 132 f., 193 f.).

H. H.

vax. Herreløst kvæg, der forgæves var oplyst på tinge, og som tilfaldt kronen.

H. F.

-ved i stednavne er = gl. *with*, »ved, træ«, og oldnordisk *viðr*, »træ, skov«. Da det synes beslægtet med lat. *dividere*, »dele«, er betydningen muligvis oprindelig »grænse« og derefter »grænsskov«. Nogle grænsskove har ældgl. navne på -v, således Tiveden i Sverige og Jarnwith i Sydslesvig. I betydningen: »stor skov« er -v. anvendt i bl. a. Hornsved på Sjælland og i Sundeved; men i andre navne er det øjensynlig brugt om mindre skove. De fleste navne på -v. er meget gl.; et par har gudenavne som forled, bl. a. Tiset, 1409 Tiiswid (gl. **Tī*, oldnordisk Týr) og Onsved, 1320 Othænsweith (Odin). I nutiden har efterleddet som regel formen -ved, -ede eller -et. (Litt.: Indledningerne til Danmarks Stednavne, II, 1929, III, 1944, VIII, 1944).

A. B.

vede. Ris eller pæl, anbragt på grundet vand til advarsel for de sofarende. *Vedepenge* betyder den afgift, der betales til v.s vedligeholdelse.

K. K.

Vedel Simonsens samlinger. Historikeren Lauritz Vedel Simonsen (1780—1858) indsamlede et stort arkæologisk, sproghist. og hist. materiale, ikke mindst fra Fyn og fynske købstæder. En del af sine samlinger fik han selv udnyttet i sine top.-hist. publikationer. Papirerne findes dels i Nat. Mus., dels i LA. i Odense.

A. F.

vederlagssvend betegner på overgang fra middelalder til nyere tid en nysudlært, ung købmand, der i nogle år samarbejder med en ældre købmand, inden han etablerer sig selvstændigt. V.s arbejde bestod særligt i at berejse landdistrikterne med varer som humle, stål o. l. for at opkøbe landbrugsprodukter.

J. V.

vedermålsting eller *genmæleting*, det ting, på hvilket en part er pligtig at tage til genmæle.

S. I.

vedtægter, se vider.

vejer og måler. Før enevælden ansatte borgmestre og råd i større byer v. o. m. til at kontrollere vægt og mål i byen. Efter frdn. af $\frac{5}{6}$, 1683 skulle magistraten i hver købstad beskikke en offentlig måler og vejer, der skulle foretage målinger og vejninger med forbindelse kraft for parterne. I Kbh. foretoges tilsynet af justermestren, vejningen af en forstander og målingen af en overmåler.

SV. L.

Vejkommissionen, se Generalvejkommissionen.

vejle er lig med gl. *wæthil*, vadested.

Vejledende Arkivregistraturer. Under denne titel har RA. udg. en række bd. (hidtil 8) med oversigter over indholdet af nogle af de vigtigste arkivfunds: I. Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner. 2. udg. Ved Bjørn Kornerup, 1943; II. Rentekammeret, General-
toldkammeret og Kommercekollegiet. 1660—1848. Ved J. Bloch, 1892; III. Finansarkiverne, 1660—1848. Generalpostdirektionens Arkiv 1711—1848. Ved J. Bloch, 1900; IV. Privatarkiver fra det 19. Aarh. i Rigsarkivet. Ved Kr. Erslev, 1923. V. Danmarks Kirkebøger (indtil 1891). Ved S. Nygård, 1933; VI. Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. Ved Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt, 1944; VII. Tyske Kancelli I og de dermed beslægtede Institutioner. Ved Johanne Skovgaard, 1946; VIII. Privatarkiver for 1660 i Rigsarkivet. Ved Erik Kroman, 1948. — Ved brugen må huskes, at det er oversigter, at nogle fonds (som IV) senere er blevne stærkt forøgede, og at andre (som II) er omordnede efter bd.s udgivelse. H. H-T.

vejrbjælke, se hanebjælke.

vejvisere eller *adressebøger* er naturligt betinget af, at den pågældende by har nået en vis størrelse, men er iøvrigt en forholdsvis sen foreteelse; den ældste er vistnok Londons 1677 udgivne, der dog kun kom det ene år, regelmæssigt udkom en v. for London først fra 1738. Som de første da. v. må betragtes de fra Adresseavisens tabellariske stof udgåede Kiøbenhavns Handels Speil og De .. danske Rigers .. Stats- og Handels-Spejl (1765—80), men den første egl. trykte v. er den af *Hans Holck* 1770 for Kbh. udgivne, der siden er kommet årligt og hvis ældre årgange nu er virkelige sjældenheder (årgang 1806 er helt gået tabt); efter Holcks død gik v. 1784 over til boghandler *C. G. Proft* og 1809 til *L. B. Thiesen*, 1862 overtoges den af *T. Krak*, der udvidede den og 1864 indførte gadefortegnelsen. Provinsens byer har periodevis haft v., de større byer mere regelmæssigt, og ofte i forbindelse med skattemister. V. yder selvsagt stor hjælp ved personhist. undersøgelser.

A. F.

vekselbrug. Et sædskifte, hvor man stadig veksler mellem korn og afgrøder af rodfrugter eller andre bredbladede vækster. Vekseldriften blev anvendt i Holland allerede i senmiddelalderen. Her skiftede man mellem korn, græs og en række andre kulturplanter som roer, turnips, grønsager, industriplanter som hør og hamp, hvortil senere kom tobak og kartofler. Den

hollandske vekseldrift var dog ikke udformet til et fast system med regelmæssig rotation. Det skete først i England i 1700-årene. Det mest anvendte system blev Norfolksystemet med rotationen: vintersæd, rodfrugter, byg og kløver. V. blev indført i Danm. o. 1800. Almindeligvis anvendtes dog her en 8 marksdrift, hvor afgrøder som havre, vikkehavre og ærter indgik i rotationen. (Litt.: Gunnar Olsen: Landbrug, Havebrug og Digebygning i Danmark-Holland, 1945). G. O.

velkomst. Navnet på den pokal af sølv, tin eller kobber, med hvilken den unge svend blev budt velkommen i svendens lav; enkelte velkomster kendes også fra mestrene. Den pyntedes med skilte af sølv, skænkede af ungsvendene. Talrige v. fra lavene er bevaret i vore museer. Også uden for håndværkets kreds nævnes undertiden v., af hvilke de ældste var drikkehorn. (Litt.: C. Nyrop: Haandværksskik i Danmark, 1903, H. Fussing i Hist. T., 10. r., III, 1935, s. 226, H. Berner-Schilden-Holsten: Fra Randers Amt, 1911, s. 63). H. SØ.

vendelbomål er dialekterne i Vendsyssel og på Læsø. I forhold til de øvrige jyske dialekter (se vestjysk, østjysk og sønderjysk) karakteriseres v. især ved flg. ejendommeligheder: A. De to ordaccenter (se jysk) udtales som stødloshed over for stød og længde over for korthed (f. eks. *nool*, *kwann*, *halls*, *hwallp*, *skawut*, *stååk*, *kneetj* med lang stødlos selvlid eller medlyd, »nåle, kværne, halse, hvalpe, skafter, stokke, knægte«, overfor *no'l*, *kwan'* med stød, »nål, kværn«, *hals*, *hwalp*, *skawt*, *ståk*, *kneij* med kort selvlid og medlyd, »hals, hvalp, skaft, stok, knægt«). B. Udsagnsord mangler normalt både tal- og personbøjning (dog findes enkelte rester af særlige former for 2. person ental, f. eks. *de skat do*, »det skal du«, *sost do de*, »så du det?«). Det bestemte kendeord er efterhængt og sammentrækkes ofte med navneordet (f. eks. *stwol'*, bestemt form af *stu'l*, »stol«, *stvoll*, bestemt form af *stuul*, »stole«; *kwonn*, bestemt form af *kuun*, »kone«; *bá'nt*, bestemt form af *bá'n*, »barn«, *bön'*, bestemt form af *bö'n*, »børn«). Kær herred og egnen syd og vest for Vildmosen har 2 grammatisk køn, fælleskøn og intetkøn; det øvrige område har 3 køn, hankøn, hunkøn og intetkøn; konsbøjning findes i kendeordene, i nogle stedord og i mange tillægsord; i tillægsordene er hankøn og hunkøn dog overalt faldet sammen, og når bortses fra ordet god bøjes de ikke, når de står vedfojet et navneord (f. eks. i *klo'g ko'l*,

»en klog mand«, *en klo'g kuun*, »en klog kone«, *e klo'g bā'n*, »et klogt barn«, *men ko'li, kwonn ær klo'g* over for *bā'nt ær klo'gt*). Fortids tillægs-måde er ubøjelig. (Litt.: J. M. Jensen: Et Vendelbomåls Lyd- og Formlære, 1897—1902).

A. B.

venia sexus. Myndighedsbev. til en kvinde (modsat *venia ætatis*: myndighedsbev. til en mand). I ældre tid var ugifte piger umyndige uden hensyn til deres alder, men kunne opnå v. s. Ved en lov af 1857 blev ugifte kvinder myndige ved opnåelsen af 18-års alderen.

S. I.

versalier, store bogstaver, *majuskler*, især i trykskrift. Ordet betyder egl. versbogstaver, idet de i den ældste trykskrift fortrinsvis brugtes i begyndelsen af versstrofer.

E. K.

vestfarlærred eller *vestlærred*, *vest*, lærred fra Westfalen. Kendt fra senere middelalder.

E. A.

vestjysk er fællesnavn for dialekterne i et område vest for en linie fra Bulbjerg gennem Hjarbæk Fjord over Silkeborg til Horsens og nord for et bælte mellem Kongeåen og Ribe, Kolding og Haderslev. I forhold til de øvrige jyske dialekter (se østjysk, sønderjysk og vendelbomål) karakteriseres v. især ved følgende ejendommeligheder: A. De to ordaccenter (se jysk) udtales som stødløshed over for stød og længde over for korthed (f. eks. i *nool*, *kall*, *væjj* med langt stødlost o, l og j, »nåle, halve, veje« over for *no'l*, *hal'*, *věj* med stød på o og l og med kort j, »nål, halv, vej«); størstedelen af området har *vestjysk stød*, d. v. s. stød foran lukkelyd i gl. tostavelserord som hoppe, sætte, drikke, sparke, hjælpe, smelte, lampe, banke, vente, agte, hægte (men ikke i gl. enstavelserord som hop, drik, spark, hjælp, damp, kant, agt). B. Udsagnsordene mangler normalt tal- og personbøjning; i Sydjylland fandtes dog tidligere talbøjning i bydemåden, og på Fur rester af personbøjning, f. eks. *æsto*, »er du«. Der er to grammatiske køn, fælleskøn og intetkøn; i størstedelen af området er alle navne på tællelige genstande fælleskøn (en mand, en træ, en hus), og alle navne på utællelige masser, egenskaber og begreber intetkøn (noget sne, træ, mad, modgang, finhed); i overensstemmelse hermed kan kun fælleskønsord stå i flertal. Kun det ubestemte kendeord, enkelte stedord og nogle få tillægsord (f. eks. god: godt, hård: hårdt) kan bøjes i køn. De fleste tillægsord bøjes i tal, hvorimod fortids tillægs måde er helt ubøjelig.

V. har som sønderjysk foransat bestemt kendeord (f. eks. *æ mand*, *æ vand*, *æ gjæs*); når et tillægsord er knyttet fast til navneordet, har kendeordet formen *æ (æ pææn u'n*, »stadsvog-nen«), men når tilknytningen er løsere, har det formen *dænd*, intetkøn *de* (f. eks. *dænd pææn u'n*, »den pæne af vognene«). (Litt.: P. K. Thorsen og J. Byskov i Gjedved Seminariums festskrift, 1912, Holger Sandvad: Stauningmålet, 1931, Peter Skautrup: Et Hardsysselmål, 1927—, Jens Lund og A. C. Skyum: Morsingmålet, 1932—).

A. B.

veterinærvesen. Husdyrenes sygdomme behandlede indtil langt op i 1700-årene udelukkende af kloge mænd (f. eks. smede) og koner. Først efter kvægpestens rasen ved midten af nævnte århundrede vakttes interessen for at have en uddannet dyrlægestand. Peter Chr. Abildgaard, der i sin ungdom havde studeret v. i Frankrig, kunne 1773 åbne en statsunderstøttet veterinærskole på Christianshavn, som 1858 gik op i Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. — Dansk veterinærhistorisk Samfund udgiver fra 1934 en da. veterinærhist. årbog. (Litt.: Erik Viborg: Efterretning om den kongelige danske Veterinærskoles Indretning, 1792, Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole 1858—1908. Festskrift, 1908, især s. 26—64 og 230—94).

C. R. H.

vette, se vægt.

veverst. Uldent stof fra Verviers i den belgiske provins Liège.

E. A.

Viborgmål, se settingsmål.

Videnskabernes Selskabs kort. Kortværk, omfattende kongeriget og hertugdømmet Slesvig og udarbejdet af en landmålingskommission under Videnskabernes Selskabs direktion. V. S. k. udførtes som målebordsmåling, støttet af en landsomfattende sammenhængende triangulation (1762—97). Opmålingen skete i målestokken 1:20.000, hvorefter målebordsbladene blev reduceret til 1:120.000 og udgivet som 17 kobberstukne blade (1768—1825), der stadig kan købes i sort kobbertryk. Der udsendtes også værdifulde kort i mindre målestokke: Sjælland og Møn i 1:240.000 (1777), Jylland i 1:360.000 (1820), Sønderjylland eller hertugdømmet Slesvig i 1:240.000 (1836) og kongeriget Danmark med hertugdømmet Slesvig i 1:480.000 (1841—42). En påbegyndt opmåling af Holsten standse-des, og arbejdet overdroges Den da. Gradmåling, der stiftedes 1816. Kortene findes i Geodætisk

Instituts arkiv og er af stor betydning ved topstudier.

EI. A.

vider. Landsbyvedtægter (*vilkårsbreve, bylove*, i Jylland også *grandebreve, granderetter* eller *grandevider*) vedtoges af bymændene på deres gadestævne og blev ofte stadfæstet af herremanden eller læst på tinge. V. bestemmer i første række om landsbystyret (oldermand m. v.) og om markfællesskabet, særlig beskyttelsen af markafgroderne. Dernæst har adskillige v. bestemmelser om afholdelse af fælles spise- og drikkegilder m. v. og om indbyrdes hjælpssomhed (jvnfr. brandforsikring). Især i de yngre v. kommer her til ofte politimæssige paragraffer om ulovlige ildsteder, hundehold, helligdagsarbejde o. l. En v. angik oftest een landsby, men der findes v., der omfatter flere byer. — I rigslovgivningen bestemmes fra Christian III.s tid, at en eller to grander ikke kunne kuldkaste de bestemmelser, som almuen i byen havde vedtaget om hegn og gårde, særhjord og anden byens nytte og tarv (Recessen af 1547, § 37, 1558, § 46, jvnfr. Fyns vedtægt af 1492, § 14 og 1547, § 47— sml. D. L. 3-13-31); aftaler mellem alle bymænd om fredning af marken omtales derimod allerede i J. L. 3-56 og 57. — Nedskrivningen af v. begynder i 1500-årene (2 kendte købstadsvider dog nedskrevet i 1400-årene), langt de fleste er imidlertid nedskrevet efter 1650. Mange v. findes udgivet rundt om i lokalhist. årbøger og sognebeskrivelser m. v. Viderne er samlet af P. Bjerger, Th. Soegaard og Aug. F. Schmidt i Danske Vider og Vedtægter, hvoraf hidtil bd. I—V, 1904—38, er udkommet. Udgaven er utilfredsstillende, jvnfr. Hist. T., 10. r., V, 1939—41, s. 527—33 og Fort. og Nut., XIII, 1939—40, s. 47—51 og 111—14. (Litt.: Poul Meyer: Danske bylag, 1949, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 1940, s. 124—26, H. Matzen: Den danske Panterets Historie indtil Christian V.s Lov, 1869, s. 91 ff., Svend Aakjær i Dansk Udsyn, 1923, s. 6—20, Karl Haff: Die dänischen Gemeinderechte, 1909, I, s. 205, II, s. 70—76, Evald Tang Kristensen: Det jyske Almueliv, I, 1891—93, s. 3 ff., H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1889, s. 171—214, K. G. Westman: Den svenska nämnden, dess uppkomst och utveckling, 1912, s. 72—74, Chr. L. E. Stemmann: Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung im 17. Jahrhundert, 1855, s. 44 f., Georg Hanssen: Agrarhistorische Abhandlungen, II, 1884, s. 84 ff.).

C. R. H.

vidisse, bekræftet genpart af et dokument.

Ordet betyder *at have set* og hentyder til, at vidnerne i genparten udtaler, at de har set vedk. dokument.

E. K.

vievandskar. Beholder til vievand, hvormed den indtrædende kirkegænger i katolske kirker stænker sig. Kun få v. er bevaret fra da. kirker; ofte har de haft form som døbefonte, men formodentlig som regel været små stenkummer indmuret i væggen, og hertil har man vist oftere brugt gruttesten fra oldtiden.

E. M.

vigilier, egl. nattevagt, var oprindeligt betegnelse for en natlig gudstjeneste, derefter anvendes v. i betydningen forberedende fest for de kristne hovedfester. V. bruges også om den del af tidebonnerne, der var henlagt til natten, specielt om vågenætter (natlig gudstjeneste) til bedste for døde, begyndende med vesper og sluttende med en sjælemesse. Som folkeskik holdt v. (vågenætter, vågestuer) sig til langt ned mod 1900-årene. En særlig form deraf var vistnok St. Hans aften (nat). Ofte klagedes der over de uordener, der gik i svang ved v. B. K.

vikarer, evige, *vicarii perpetui*, kaldes på da. grund de gejstlige, der virkede som præster ved de kapeller og altre, som i stedse stigende antal blev stiftet i senmiddelalderen. V. kaldtes de som indehavere af en på særlige midler grundet præstetjeneste, og evige på grund af deres tilknytning til embeder, der var beregnet på at vare til evige tider. Andre navne er *altaristæ*, *capellani*. Ved de større kirker dannede v. ofte en særlig sammenslutning (vikarkapitlet). V. spillede en meget betydelig rolle i middelalderen ved de mange gudstjenester, det var dem overdraget at besøge. — Vikariegods var det gods, der var henlagt til v.s underhold. Efter reform. disponeredes der over dette til andet brug. (Litt.: Bjørn Kornerup: Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie, 1929—30, s. 134—42).

B. K.

vildtbane. Et stort, samlet jagtdistrikt. De da. konger lagde allerede i middelalderen vægt på at have v., hvori kun de havde ret til at jage. Senere var især Frederik II ivrig for at skabe sådanne jagtdistrikter og foretog derfor store mageskifter; derved opstod der på Sjælland og i Østjylland store v. Krongodsudlægene midt i 1600-årene voldte afbræk heri; men ved ryttergodsdistrikternes omlægning 1716—20 skabtes igen gode muligheder for indrettelsen af v. — De kgl. v.s grænser var markerede ved nedsættelse af pæle eller sten, *vildtbanepæle*. (Litt.: Th. B. Bang i Hist. T., 9. r., I, 1918—20, s.

1—42, C. Weismann: Vildtets og Jagtens Historie i Danmark, 1931).

C. R. H.

vilkårsbreve, se *vidner*.

villige vidner, egl. *vildige* vidner, af vild: forkærlighed, partiskhed, vidner, der anses for partiske på grund af deres nære tilknytning til sagen eller en af parterne i denne.

S. I.

vindbjælke, se *hanebjælke*.

vindbræt, se *vindskede*.

¹) **vinde**, bruges i ældre sprog jævnlig i samme betydning som vidne (datid: vandt; fornutid: vundet). Også i sammensætningen: vindesbyrd.

S. I.

²) **vinde**, sine steder bl. a. også kaldt *brandstang*, *svierstang*. En svingstang af jern, bestående af en lodretstillet stang med en vinkelarm, der gerne er understøttet af en skråstiver, til at hænge kedel o. l. over ilden på. V. har herhjemme ikke alene været i brug ved arnen (s. d.), men også i de *åbne lerkakkelovne* og de ældste firkantede vindovne (s. d.).

Sv. J.

vindelvæg, *vindevæg*, se *klinevæg*.

vindfjæl, se *vindskede*.

vindmøller. Ældste form er antagelig horisontal-vindmøller, her hjemme særlig kendt fra Bornholm, hvor en mølle af denne art benævnes en »djevledans«. Den almindeligste vindmølle-type i ældre tid var stubmøllen (s. d.). Saxo omtaler v. under kong Niels, andre tvivler på rigtigheden heraf. 1393 omtales en v. i Saltorp, tilhørende St. Peders kloster i Næstved (Scr. Rer. Dan., IV, s. 397). De *hollandske vindmøller*, der adskiller sig fra stubmøllerne ved, at kun hatten med vingerne drejes op mod vinden, kom her til landet på Christian IV.s tid. Blandt de første møller, der byggedes af den hollandske type, var nogle af møllerne på Kbh.s vold. — Alm. på landet i Danm. blev v. først efter 1852, da der blev fri møllernæring. Jvnfr. møller.

ST. B.

vindovn. I modsætning til *bilæggeren* (s. d.), der er helt lukket mod rummet, den står i, har vindovnen både indfyring og træk fra sit rum. Forløber for vindovnen er *rørkaminen*, d. v. s. en kamin med aftræksrør. Den er herhjemme i bøndergårdes stuehuse (s. d.) velkendt i kaminhusområdet, hvor den i lidt forsk. former under navn af *lerkakkelovn*, *lerovn* har været i brug langt ind i forrige århundrede både i Sydvest- og Østjylland og på Fyn. Disse rørkaminer eller *åbne kakkellovne*, som de med rette også kaldes herhjemme, er i reglen firkantede med bunden helt udfyldt af et ca. $\frac{1}{2}$ m

højt skode, arnen (s. d.), og over denne åben fortil eller både fortil og i den ene side, i sidste tilfælde ofte med en pille (rund jernstang o. l.) på det fri hjørne af arnen til understøttelse af den træ - eller jernramme, der her må bære overdelen. Denne kan være flad, men er ofte opad trukket skråt tilbage på alle tre sider mod aftræksrøret, der enten går ind i en skorsten (s. d.) i et naborum eller op i en på loftet stående *kolleskorsten*. Som navnene antyder, har de åbne kakkellovne formodentlig oprindeligt været opsat hovedsagelig af ler; men i flertallet af de kendte eksempler er de forneden muret af brændte sten, mens overdel og aftræksrør hyppigt er af tagsten. Hvor gl. de åbne kakkellovne er herhjemme, og hvorledes de er fremstillet her, er foreløbig uvist; måske har de fra først af været uden aftræksrør, d. v. s. været *esser* (se skorsten); men der er også en anden mulighed. Mod slutningen af 1700-årene eller måske lidt før har man begyndt at gøre de åbne kakkellovnes åbning mindre, og den er blevet forsynet med en jernlåge, d. v. s. disse kakkellovne er blevet *vindovne*. Såvel de åbne kakkellovne som de murede vindovne, og senere de firkantede af jern med kobbertud, har både været brugt til opvarmning og madlavning (jvnfr. stuehus), og i sidste øjemed har alle de tre former været udstyret med en *vinde* (s. d.) til at hænge kogekarrene over ilden på.

Sv. J.

vindskede, sine steder også kaldt *vindbræt*, *vindfjæl*. En fjæl, der er anbragt langs kanten af taget ved en gavl til beskyttelse mod vinden. Den er ofte pyntelig profileret i nederste ende, sine steder formet som et dragehoved o. l., og ved *helgavle* ser man visse steder i det sydlige Danm. de to vindskeder krydse hinanden foroven med enderne, der undertiden også kan være skåret i form, som *hanehoveder* o. l.

Sv. J.

vinduesgård, se *bigård*.

vinger. Pibede, krusede eller læggede hvide lærredsstrimler, ofte prydet med kniplinger. Anbragt i huens kant ved hvert øre. Se også *skæg* og *storrer*. Jysk almue kvindedragt. E. A.

vinkelskoler, se *klippskoler*.

vinkelskriver, nedsættende betegnelse for en person, som yder sagførerbistand uden at have beskikkelse som sagfører.

S. I.

vinterleje. Sted hvor skibe kan anbringes i vintertiden, beskyttet for storm og isgang. I vore dage er de fleste af landets talrige havne velegnede hertil, således at man i ringere ud-

strækning anvender vige og bugter til v. (dog f. eks. Thurøbund). I sejskibstiden lagdes skibene hyppigt ind i naturlige havne. Om havnernes opdeling i sommer- og vinterhavne af forsk. klasser se Bergsøe: Den danske Stats Statistik, II, 1847, s. 611 ff.).

K. K.

vintermøller. Vandmøller, der af hensyn til landbruget, specielt engene, kun måtte stemme for vandet om vinteren, som regel fra Mikkelsdag til Valborgsdag.

ST. B.

vinterstue, se stuehus.

vippegarn består af en firkantet netdug, udspændt af krydsende grenebøjler, ophængt i en lang bom, der hviler på en pæl ved åbredden. Det benyttes til orredfangst ved at blive vippet ned i vandet og op igen efter få minutters forløb. I Danm. kendes v. kun fra Koldingegnen (Åkær å), men har iøvrigt en vid udbredelse i Europa og Asien. (Lit.: H. Rasmussen i Festskrift til H. P. Hansen, 1949, s. 122—33).

H. R.

visebøger er i Danm. og Sverige det gængse navn på en række adelige poesibøger fra tiden 1550—1700, der for os ikke alene er hovedkilden m. h. t. kendskab til den to- og fire-linjede middelalderl. folkeviser, som den har lydt i adelsoverlevering, men tillige er hovedkilden til kendskab af adelslyrik og anden slags verdslig digtning udenfor folkevisestilen fra selve optegnelsestiden. I Danm. er bevaret o. 35 adelsvisebøger med middelalderl. viser; rimeligvis dog kun en brøkdel af, hvad der har eksisteret af adelsvisebøger i det tidsrum. De ældste af de nu bevarede v. er poesibøger, autografalbum'er, der har tilhørt unge adelsmænd ved hoffet; ridderviser og moderne elskovsviser efter ty. mønster står i disse håndskrifter mellem hinanden. Men fra tiden 1580—1630 findes en mængde håndskrifter skrevet (eller redigeret) af adelsdamer, hvor hovedformålet tydeligt har været blot at redde den middelalderl. vise fra forglemmelse. I nogle af v. efter 1630 har omvendt den trykte flyvebladsdigtning, ja undertiden også hyrdepoesi, trængt sig ind. Enkelte af v. synes tilrettelagt med udgivelse for øje, idet der desværre udviklede sig en tendens til før ridskrivningen af ridderviserne at udvide og bearbejde teksterne; og denne bearbejdelse er ofte gjort med stort herredømme over formen, så det for en nutidsforsker er vanskeligt at finde ud af, hvad der er ægte og fortjener tiltro. Oversigt over håndskriftstoffet foreligger i Svend Grundtvig: Prøve paa en ny Udgave af Danmarks gamle Folkeviser, 1847, C. Molbech:

Historisk-biografiske Samlinger, 1851, s. 10—48, H. Grüner-Nielsen: Danske Viser 1530—1630, VI, 1931, s. 203—218. De ældste håndskrifter findes behandlet monografisk af Erik Kroman, Grüner-Nielsen, Ernst Frandsen, Marius Kristensen m. fl.; nemlig »Hjertebogen« 1553, har tilhørt kgl. køgemester Albert Mus (Edda, XXI, 1924); »Jens Billes håndskrift« 1555 f. (Da. Stud., 1923); »Langebeks kvart« 1562 f., ejedes bl. a. af Johan Venstermand (Acta philol. Scandinavica, VI, 1931—32); »Karen Brahes folio«, måske udarbejdet o. 1585 af Margrethe Lange (Danmarks gamle Folkeviser, IV, 1883, s. 782, Da. Stud., 1923, s. 151, 1928, s. 133, Ernst Frandsen: Folkevisen, 1935, Tilskueren 1916, s. 148). En del håndskrifter omtales i Sofus Larsens behandling af visen om Niels Ebbesen, 1908, Ebbe Skammelsen, 1923, Marsk Stig, 1937. — Afskrift efter adelsoverlevering er delvis optegnelserne i Anders Sørensens visebøger, urigtigt benævnt Svanings håndskrift I—II og Rentzels håndskrift, senere benyttede som grundlag for hans kæmpevisedg. 1591. — Angående udgivelsesmåden af de da. visebøger må erindres, at alle viser, hørende til de middelalderl. folkeviser, er trykt i Danmarks gamle Folkeviser, I—IX, nr. 1—539, 1853—1923, supplement i X, at alle skæmteviser er trykt i H. Grüner-Nielsen: Danske Skæmteviser, 1928. Anden slags episk digtning og adelslyrik i v. før 1630 er trykt i Danske Viser, 1530—1630, I—VI, 1912—31.

II. G.-N.

visitatorium. Mens det i kongeriget var biskop og amtmand, der som stiftsøvrighed havde opsyn med præsternes, kirkernes og de gejstlige institutioners materielle forhold, tilkom denne myndighed i Sønderjylland v. eller *kirkevisitatoriet*, som bestod af amtmand og amtsprovst. Deres myndighedsområde var dog noget mere omfattende end de kongerigske stiftsøvrigheder, ikke mindst hvad tilsynet med fattig- og skolevæsenet angik. V.s arkiver findes i næsten alle tilf. sammen med amtsarkiverne, og disse indeholder derfor i Sønderjylland et meget stort stof vedrørende kirke-, skole- og fattigvæsen. Fortegnelse over indholdet af de nordslaviske visitatorialarkiver findes i Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele, 1944.

J. H.

visitatsberetninger. Ved kirkeordinansen og ofte senere, således i D. L. 2-16-3 ff. og 2-17-9 ff., blev det pålagt provster og bisper regelmæssigt at besøge sognene i deres embedsdistrikt.

De skulle føre tilsyn med præsters, degnes og læreres vandel og embedsførelse, overhøre skolebørnene og kontrollere menighedens fremskridt i kristendom, bisperne tillige have opsyn med hospitaler og fattigforsørgelse. Bispers og provsters bemærkninger om resultatet af disse visitatser kan findes indført i præstekaldenes liber daticus (s. d.) eller i skolekommissionens prot., i de visitatsbøger, som provster og bisper førte, og som ofte var mere uforbeholdne, og i v., som blev afgivet årlig af provsten til biskoppen (reskr. 7/20 1757) og af denne til central-administrationen (instruks for Generalkirkeinspektionskollegiet 15/11 1737); kopi af eller koncept til v. er ofte bevaret i provstev- og bispearkiver. Visitatsbøger og v. har stor kirke- og skolehist. interesse og kan også være af værdi for personalhistorikeren, ikke mindst ved deres oplysninger om degne og skoleholdere. I Generalkirkeinspektionskollegiets og Da. Kanc.s arkiver i RA. findes de kongerigske bispers v. for det meste af perioden 1738—1847, s. Vejl. Arkivr., I, 1943, s. 77, 106, 156. Om de slesvigske v., der ligeledes begynder i 1700-årene, og dels findes i LA. i Åbenrå, dels i »Landesarchiv« på Gottorp slot, se Vejl. Arkivr., VI, 1944, s. 95 ff. og VII, 1946, bl. a. s. 62 (v. 1705 og 1710), 66, 73, 83, 143, 149 ff. — Peder Palladius' berømte visitatsbog, kendt gennem en afskrift i Kgl. Bibl., indeholder ikke optegnelser om forholdene i de enkelte sogne, men gengiver bispens foredrag om evangelisk kirkeskik m. m. Den ældste bevarede egl. visitatsbog er den fynske biskop Jacob Madsens 1588—1605 i LA. Odense, udgivet 1853 af A. Crone og af A. R. Idum 1929 (med oversættelse af de lat. stykker), den næstældste fra nuværende da. område Viborgbispens Søren Lintrup 1721—24 (Kgl. Bibl., udg. i Saml. t. jy. Hist., 3. r., II, 1899—1900). I LA. findes bispevisitatsbøger for flg. perioder (mindre huller i rækken er ikke angivet): Sjælland 1737—1853, Lolland-Falster 1786—1803 (udskrift af den fynske biskops visitatsbøger) og 1805—77; Fyn 1588—1605, 1732—1896; Ålborg stift 1822—32, Århus stift 1778—1844, Ribe stift 1815—38. — Om visitatsvirksomhedens historie, v. og visitatsbøger se Bjørn Kornerups indledning til hans udg. af Sjællands biskop J. P. Mynsters visitatsbøger 1835—1853, I—II, 1937. P. B.

vitaprotokoller, indeholdende korte selvbiografier (vita = levned) af de til præsteembeder kaldede teologiske kandidater, findes i de fleste

bispearkiver. De er indtil midten af 1800-årene altid ført på lat. I LA. findes v. for Sjælland 1728—1856, Fyn (indtil 1803 med Lolland-Falster) 1732—1884, Ålborg stift 1683—1871, Viborg stift 1771—1832, Århus stift 1785—1842 og Ribe stift 1731—1841. P. B.

Viti dag, st., også benævnt *Modestus et Vitus*, 15/6, opkaldt efter Vitus, som skal have været en 12 årig dreng, der døde som martyr under kejser Diocletian til trods for, at han havde helbredt kejserens søn. Han påkaldtes af mennesker, der led af »St. Veitsdans« (chorea sancti viti). E. K.

vitterlig gæld betegnede i ældre juridisk sprog gæld, hvis eksistens og størrelse var fastslået, f. eks. ved et gælds-brev eller en dom. S. I.

viverkarl var navnet på den gifte svend, der i anseelse stod tilbage for den ugifte, der fik arbejde før v., som også måtte nøjes med den ringeste plads på værkstedet. Mange v. søgte derfor at blive frimestre eller skoflikkere, hvis de var skomagervende. (Litt.: C. Nyrop: Haandværksskik i Danmark, 1903, s. 228-29, H. Søgaard Haandværkerlavene i Aarhus, 1940, s. 103—04) H. SØ.

vognhaver. Sidestykker til vognkassen, i reglen lavet af træ. I ældre tid var fadningernes form i højere grad end nu afhængig af, hvilket materiale vognen skulle transportere. Til transport af gødning, jord o. l. havde man tætte »møgfjelle« eller »fjelle«, lavet af brædder. Høsthaver var derimod åbne med lodrette tremmer. Færdselshaver, der brugtes ved transport af kornsække o. l., men også ved stadskørsel, havde ligeledes ofte tremmeværk; undertiden kunne de være smukt udskærne. Fadninger af flettede vidier, se kurvehaver. P. H. K.

vognskrin. Brugtes til opbevaring af penge og andre værdigenstande under kørsel. V. var som regel formet som en lille, jernbunden kiste med en kraftig lås. Undertiden havde det skrå sider, afpasset efter vognfadningen. Mellem rejserne havde skrinet sin plads i stuen, hvor det ofte omtales i skifter. (Litt.: Axel Steensberg: Danske Bondemobler, 1949, s. 35). H. ST.

vognskud. Knaftfri egetræ, som var spaltet på langs til planker af en bestemt længde og tykkelse, og som brugtes til beklædning af vægge, skibssider. Af mnt. wagenschot. J. H.

Voldborgs dag, se Valborgs dag.

voldersmisse, se Valborgs dag.

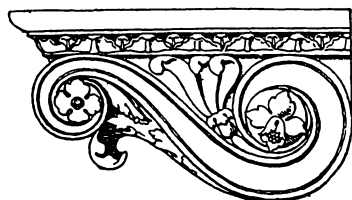
voldsteder er forsvarsanlæg fra middelalderen eller umiddelbart foregående eller efterfølgende

perioder. Det er jordarbejder, der særlig for de ældstes vedk. søgte at udnytte naturlige banker med høje og stejle sider, der kunne gøres mere tjenlige til formålet ved en kunstig grav af V-formet profil, som i reglen ikke var vandfyldt, og med det opgravede materiale udnyttet til forhøjelse af banken eller til en vold langs dens rand. De ældste v. er ofte meget store og må have været folkeborge, hvor en hel egns befolkning søgte ly i ufredstider. Spor af de lette bygninger på disse v. lader sig kun erkende ved omhyggelige arkæologiske undersøgelser.

Middelalderens voldsteder lå som oftest ved sø, f. eks. på en smal landtange, eller i sump, hvor der var mulighed for at anlægge brede, vandfyldte grave, hvori forsk. spærringer kunne være skjult under vandfladen. Volden kunne krones og kranses af palisader, kun i sjældne tilfælde har de været forsynet med ringmure, og bygningerne var kun på rigsborge og de mest fremtrædende kirkelige og verdslige stormænds borge af sten. I middelalderens slutning blev voldene gjort meget høje for at beskytte bygningerne mod kanonbeskydning. Renaiss. tidens da. borge ligger ofte på vidtløftige voldsteder, hyppigt med borggård og avlsgård på hver sit voldsted, forbundet med broer. Det var særlig grevefejdens erfaringer, der gjorde herremændene forsigtige. (Litt.: Vilh. Lorenzen: Studier i dansk Herregaardsarkitektur, 1921, Aa. Roussell: Danmarks Middelalderborge, 1942, Vilh. la Cour: Danevirkestudier, 1951).

AA. R.

volut. Plastisk udformet spiralornament, fremtrædende i ioniske søjlekapitæler, forekommer i romersk arkitektur, særlig som v.konsoller, og

Volutkonsol.

optoges i renaiss.tidens ornamentik, hvor v. bliver grundlaget for de svungne gavle såvelsom for kartoucheværket.

AA. R.

vorde. Antal fisk, især torsk, rokker m. fl. $\frac{1}{2}$ snes = 10 stk. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, 238).

S. AA.

vordhavre, se ordhavre.

Worm'ske indberetninger. Aug. 1622 udgik gennem Da. Kanc. kongebrev til bisperne om at foranstalte eftersøgninger vedr. antikviteter og meddele Kanc. underretning. Der medfulgte en af oldforskeren Ole Worm (død 1654) forfattet fortegnelse over, hvad der ønskedes svar på. Herefter udarbejdede sognepræsterne, der spurgte sig for hos almuen, antikvariske indberetninger. Af disse findes dog kun en del bevarede (i Da. Kanc.: Diverse sagligt ordnet. XV. B), nemlig for Skåne og Bornholm 1624—25, for Vends herred 1624, for Århus stift 1623 og for Ribe stift 1638—39. Desuden foreligger i afskrift en del indberetninger fra Fyn 1623 i Ny kgl. Saml. 4to, 728 (i Kgl. Bib.l). W. i. er trykt i Suhms Samlinger til den danske Historie, I, 1. hefte, 1779, s. 70—92 (Fyn), 97—145 (Skåne), 2. hefte, 1780, s. 32—40 (Bornholm), Danske Samlinger, 2. r., IV, 1874—76, s. 1—125 (Ribe stift), VI, 1877—79, s. 142—167 (Århus stift og Vends hrd.).

H. H-T.

vornedskab. Fra slutningen af 1300-årene gennemførtes v. på den sjællandske øgruppe for at sikre landbruget arbejdskraft, d.v.s. at bønder skulle blive på deres fødegods og var pligtige til at fæste øde gods. Vornede bønder kunne ikke tvangsflyttes til en ny gård, og kronen hindrede forsøg på, at jorddrotten overdrog den vornede til en anden. Mod vederlag til husbonden kunne den vornede forlade fødegodset. Christian II og Christian IV forsøgte forgæves at ophæve v., men i praksis lykkedes det ofte vornede at flytte til kobstæder, uden at de blev tilbagekrævet. Således fritoges 1542 de vornede, der da i 3 år havde boet i kobstad, for v. Der var omkring 1600 tvivl om den vornede bondes voksne sønners stilling ved gårdens overdragelse til ny ejer, men efterhånden fulgte de altid med gården. V., der kungjaldt mænd, ophævedes $\frac{21}{2}$ 1702. (Litt.: Johs. Steenstrup: Vornedskabet hos den danske Bonde i Hist. T., 5. r., VI, 1886—87, s. 339—462, Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rets-historie, 1940, s. 425, 476—80 og der anført litt.).

H. F.

Voss' excerpter. Disse skyldes C. E. Voss (død 1791), fra 1760 ansat i Ty. Kanc. og fra 1780 gehejmearkivar. De har stor betydning for herl'ugdommernes, særlig den slesvig-holstenske adels hist. Samlingerne er væsentlig excerpter (heraf navnet), dog også mange fuldstændige afskrifter af dokumenter, mss. eller trykte værker. Om de forsk. rækker af samlingerne, til hvilke

findes et stort top. register, se F. J. West i Fort. og Nut., III, 1921, s. 59 f. H. H. T.

votivfund. Betegnelse for fund af een eller flere genstande, der i oldtiden er nedlagt som gave eller offer til de højere magter. V. kendes fra yngre stenalder og gennem resten af oldtiden. Det kan imidlertid ofte være vanskeligt at afgøre, om et fund af den art er nedlagt som votiv eller blot betegner et depotfund (s. d.). C. J. B.

vråskabe, se skabe.

vråseng, se alkove.

vrad, *wrath*, se tal.

vragere. Betegnelse for bestillingsmænd, der skulle syne og vrage gods, kød, fisk, ol, vin m. m. De skulle være edsvorne borgere og forsyne godset med mærke efter dets kvalitet til orientering for købmændene. Sv. L.

vræger, se vrøger.

vrøger, også *vræger*. V. var i Sønderjylland oprindelig betegnelsen for en helligdagsfoged (s. d.) eller censor, der førte tilsyn med undersåtternes kristelige og moralske vandel; især skulle han overvåge, at søndagsfreden blev overholdt. I de egne, hvor der ikke fandtes sognemænd (s. d.), blev v. endvidere ofte fattigforstandere og brandsynsmænd, et enkelt sted endogså snefogder. (Litt.: se sognemænd). P. K. I.

væbner (a vapn, af våben, lat. armiger) anvendes i da. kilder efter ca. 1400 som betegnelse for en adelsmand i almindelighed. Synonymt anvendes det ty. udtryk *knabe*. A. F.

væg, se fag, tavl.

væggelukkelse, de indsatte vægplanker i bulhus (s. d.).

væggerum, se fag.

væggestav, se støjle.

¹⁾ **vægt.** Allerede så tidligt som i bronzealderen synes man at have haft et vist kendskab til vægt, og fra folkevandringstid og vikingetid kendes dele af *skålvægte* med flade vægtskåle, op hængt i tre kæder på en vandret balancestang. *Bismere* omtales i skriftlige kilder 1294, men ingen af de bevarede eksemplarer er så gl. De foreligger i to hovedformer, af hvilke den ældre har fast lod og forskydeligt håndtag, mens den yngre har forskydeligt lod og fast håndtag. Som regel havde bismeren sin balanceøksen på midten af vægtstangen og et løst lod til anbringelse i forsk. hak på den ene arm. Vægtlodder til skålvægte og bismere kendes fra oldtiden til senere tid. En stor *skippundsvægt*, hvor vægtstangen er anbragt med sin kontravægt i en svær tømmerkonstruktion, og hvor vægtpladen,

ophængt i fire solide jernkæder, kan tynges ned under stenbroen i en forsænket grube, findes på Tøjhuset, hvor den har kunnet håndteres efter bismersystemet med relativt små lodder. Vægtlodderne kunne være cirkelrunde, flade eller firkantede, og var i middelalderen ofte messingheste eller andre figurer, oftest af norsk oprindelse. (Litt.: Victor Hermansen: Maale- og Vejerredskaber i danske Museer i Nord. Kult., XXX, 1936, s. 162—170, Kjell Runquist: Ryndmålt, vikter och kronovärderingsvärden i Kung Valdemars Jordebok i Hallands Hembygdsförbunds skriftserie, III, 1950). S. A. A.

²⁾ **vægt** eller *vett(e)*. I Salling og Fjends hrd. var 1 v. smør = 30 marker = 1/16 tønde = 1 kbh. lispund = 7,936 kg, andetsteds = 28 mk. = 14 skålpund = 1 lybsk lispund. (Litt.: Nord. Kult., XXX, 1936, s. 187, 190). S. A. A.

vægttere. Til at våge over ro og orden om natten i købstæderne kendes vægttere langt tilbage (nævnt i Kbh. 1294). De ansattes af byens øvrighed og bar kavaj med blanke knapper, fedtlæderstøvler, læderkabuds og i hånden en lygte og en morgenstjerne. I 1582 indførtes i Helsingør skikken at råbe klokkeslet hver time, hvad efterhånden vandt indpas også i andre byer. Til de politimæssige pligter kom siden pasningen af tranlygterne. I de større byer kunne der være op til 7—8 vægttere. Lønnen var beskeden. I Kbh. overgik vægternes pligter i 1863 til politiet. (Litt.: C. A. Clemmensen: Vægter-Bogen, 1926). S. S.

vænd(r)væg, *vænd(r)eværksvæg*, se klinevæg.

værft eller værre. I de vestslesvigske marskegne var beboerne nødt til, inden havdigerne byggedes, at sikre deres huse og gårde mod efterårets og vinterens højvande ved at anbringe dem på store opkastede forhøjninger, værfter. Efter inddigningen sikrede v. bygningerne mod oversvømmelse af det fra gesten kommende indvand. Arkæologiske undersøgelser har vist, at v. allerede eksisterede i den tidlige middelalder. (Litt.; se digevæsen). P. K. J.

¹⁾ **væрге** har siden landskabslovenes tid været den alm. betegnelse for den person, som optræder på en umyndigs vegne i retsforhold, hvor denne ikke kan forpligte sig på egen hånd. Stillingen som v. (værgemålet) kan følge af lovens alm. regler; således opstillede D. L. 3-17-2 en liste over de slægtninge, som efter hinanden kom i betragtning som fødte v. Efter myndighedsloven af 1922 kan kun faderen eller

i visse tilfælde moderen være født v. Endvidere kunne — og kan — v. være beskikket af øvrigheden eller af skifteretten eller være indsat ved testamente. I ældre tid havde v. ret til at oppebære de såkaldte *værgpenge* ($\frac{1}{3}$ af nettooverskudet af den umyndiges formue), mens der i nutiden kun kan blive tale om, at v. får tillagt et honorar i tilf. af, at værgemålet er særlig byrdefuldt. s. i.

²)*væрге* eller *gevær* betegnede oprindelig alle slags våben og deltes i overv., der betød skydevåben, og underv., der omfattede sidevåben (s. d.) og *stagevåben*. Sent i 1600-årene kom *gevær* til kun at betegne skydevåbnet g., mens det sjældnere v.s betydning indskrænkedes til sidevåben. A. H.

væring, se toftæværing.

værnehelgener. Allerede tidligt i kirkens hist. opstod den tanke, at der tilkom de enkelte helgener særlige felter for deres virksomhed. Også lokaliteter tænkes at have deres egen v. Dette gælder også stifterne. I Danm. havde således Roskilde stift St. Lucius og Århus stift St. Clemens til v. Af v. for særlige fag kan nævnes St. Eligius (for guldsmede), St. Lucas (for malere), St. Crispin og St. Crispinian (for skomagere), St. Cosmas og St. Damianus (for læger) o.s.v. (Litt.: Ellen Jørgensen: Helgen dyrkelse i Danmark, 1909, s. 130—55). B. K.

værneting er den domstol, ved hvilken en sag imod en person kan eller skal anlægges. s. i.

vævning. En vævning består af to trådsystemer, der skærer hinanden vinkelret. Det ene, som ligger efter længden, kaldes for *trend*, *rending* eller *kæde* og er det primære, fordi det skal lægges til rette, for det egl. vævearbejde kan finde sted. Det andet system, som benævnes *islæt* eller *skud*, indføres i det første således, at der dannes et sammenhængende plant produkt. Indarbejdningen kan foregå på forsk. vis, d. v. s. at islætten kan binde trendetrådene i større eller mindre grupper, og ved variationer heri fremkommer forsk. vævearter. Man taler følgelig også om forsk. *bindinger*, og det skæringspunkt, hvor en islættråd går over en trendetråd, hedder et *bindepunkt*. Vævning anses alm. for at være udviklet af en simpel flettekunst (opus textile af texere = flette, væve). Alle vævninger er afledt af tre grundbindinger, se toskaft, kiper og satin eller atlask. Til anskueliggørelse af en vævnings konstruktion benyttes et tegnesystem eller en slags kode (jvnfr. noder

for musik). Som grundlag benyttes et stykke ternet papir, hvori bindepunkterne mærkes ind ved ifyldning af en rude. Hvor en rude er ladet tom, er det underforstået, at en trendetråd ligger fremme på retsiden. (Litt.: Caroline Halvorsen: Haandbok i Vævning, 1920, Jenny la Cour og Johanne Siegumfeldt: Vævebog for Hjemmene, 1915, Emile v. Walterstorff: Kypertnamn i Rig, 1942, s. 128 ff.). M. H.

Yderfremmers, se bryggers.

ydersals, se bryggers.

ympe. Indpode, plante; også podekvist; se iøvrigt podemester. C. R. H.

Zimmer, se tømmer.

zünftig var i lavstiden betegnelsen for de rituelle og ufravigelige former, med hvilke håndværkerne sikrede sig det indbyrdes sammenhold, og betegnede desuden hele den opfattelse, der lå bag det ydre apparat. Behøvling, deposits, geburtsbrev, gericht (s. d.) m. m. var udslag af den z. magt blandt håndværkerne. Zünften er behandlet i C. Nyrop: Haandværkerskik i Danmark, 1903. H. SØ.

Ædificia, lat., bygninger.

ægter var som pligtkørsel for husbonden en del af hoveriet. De deles i lange og korte æ., henholdsvis 10—16 og 4—8 mil, og gik regelmæssigt på omgang blandt fæsterne efter tilsigelse. Fæsteren skulle møde med vogne, forspand og foder til hestene, men kunne lade sin karl køre. Kongen kunne kræve *fadebursegter*, også af adelstjenere. Sml. løb. (Litt.: H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 254—274, samme: Stiernholm len 1603—61, 1951, s. 45). H. F.

ægteskabsdispensationer. Særlig fra 1600-årene blev det alm. ved hjælp af kongebreve (s. d.) at erhverve fritagelse for at opfylde forsk. bestemmelser i den bestående ægteskabslovgivning, særlig med hensyn til vielse af personer i forbudne led, vielse trods begået lejemål o. l. Æ. kunne også gælde tilladelse til vielse hjemme (huskopulation) eller fritagelse for forudgående lysning og trolovelse. B. K.

æreserklæring. Herved forstås en erklæring fra den person, som har fremsat en ærefornærmelse mod en anden, om, at han ikke har haft til hen-

sigt at krænke denne, og at han ikke har noget at sige denne på eller lignende. Æ. stammer fra den kanoniske ret og spillede en betydelig rolle i ældre da. ret, idet den i adskillige tilf. medførte, at ærefornærmelsen blev straffri, nemlig hvis den var fremsat i krohus, møllehus, smedehus eller andensteds i slig forsamling (D. L. 6-21-1). (Litt.: Kampen mod Forbrydelsen, I, 1951, s. 275). s. i.

ærestrafte. Anvendelsen af vanærende straffe går meget langt tilbage i tiden, men kom dog først i slutningen af middelalderen til at spille større rolle. På denne tid opstilledes sondringen mellem *ærlige* og *uærlige* forbrydelser, af hvilke de sidstnævnte medførte tab af forbryderens ære. Æ. indtrådte herefter ved tyveri, injurier, trolddom og flere andre forbrydelser. Manddrab var kun uærligt, når det var begået på særlig foragtelig måde. Hvor æ. var forbundet med livsstraf, var virkningen den, at forbryderen kun måtte begraves i uindviet jord. Ellers medførte æ., at den pågældendes ord ikke mere stod til troende, og at han var udelukket fra samkvem med ærlige mennesker. De sidste æ. bortfaldt først ved straffeloven af 1866. En særlig form for æ. var de såkaldte *beskæmmende straffe*, der alene tilføjede forbryderen en forbigående ydmygelse, f. eks. hensættelse i gabestokken, åbenbart skrifte (s. d.), anvendelse af den *spanske kappe* (en tønne, der sættes over forbryderens hoved, således at dette ragede op gennem et hul i bunden, mens han fortes rundt i byens gader). (Litt.: Kampen mod Forbrydelsen, I, 1951, s. 257, 277, 279 f.). s. i.

ærje, æriæ, oldnorsk-islandsk erja, pløje. J. L., III, 11, bestemmer, at landbo (s. d.) eller fæster skal yde leding og landeværn, hvis han ærjer rebdragen jord. J. L., IV, 16 taler om bønder, der ejer jord i flere skipæn, men ærjer den til een gård, og lægger afgroden i een lade. J. L., III, 18 taler om skattepligten for den, som har een *plovs ærje*, jord til een plovs pløjning, hvilket synes at svare til 3 mark gulds jord eller 1 mark solv i skyld, det samme som *fuld plovs ærje* (J. L., III, 15). (Litt.: Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 52 f., Sture Bolin: Ledung och frälse, 1934, s. 103 ff., Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 114 ff., II, s. 452—511, Plov og Havne i Med Lov skal Land bygges, 1941, s. 277 ff.). s. AA.

ærkedegn, archidiaconus, var i middelalderens dom- og kollegiatkapitler en af de højeste vær-

digheder (prælaturer), nogle steder den højeste. Æ.s forretninger var overvejende af juridisk art, men på dette område gør der sig en del lokale forskelligheder gældende. Så længe kapitlerne bestod efter reform., bevaredes den gl. titel æ., nu dog blot som indehaver af et bestemt præbende. B. K.

ærvedspenge, se *erridspege*.

æskning er betegnelsen for den formelle fremgangsmåde, med hvilken man søgte optagelse i et lav i middelalderen. Undertiden skulle man ved denne lejlighed traktere lavets medlemmer, og der var bestemte regler for, hvor mange gange man skulle æske lavet. Efter reform. gik skikken af brug. H. SO.

ættebod betegnede i ældre ret slægtens bidrag til udredelsen af *mandeboden*. Pligten til æ. forudsattes i landskabslovene; men lovgivningen søgte allerede på den tid at bekæmpe æ. Bestræbelserne i så henseende førte dog længe kun til forholdsvis ringe resultater, og det var først, efter at lovgivningen fra Christian III.s tid som hovedregel havde indført dødsstraf for forsælligt manddrab, at æ. i det hele mistede sin betydning. De sidste rester ophævedes ved D. L. (Litt.: Kampen mod Forbrydelsen, I, 1951, s. 248, 253 f., 265 f.). s. i.

ævred betød i markfællesskabets tid løsdrift i udlægsmarken, på stubjorden. At *opgive æ.* eller *vangen* betød at bryde hegnet ned omkring stubmarken og overgive den til fri fælles græsning for losgående kvæg. Da ordet også har formen *avred*, hænger det sandsynligvis sammen med islandsk *afrétt(r)*, fællesjord, der ikke var heget, og rétt er vel afledt af reka, drive, således at ordet betyder jord, som *afdrives*, d. v. s. udnyttes ved det græssende kvægs *drivning* henover området. Men flere andre opfattelser er fremsat. (Litt.: Marius Kristensen i Da. Folkem., VIII, 1934, s. 19 f., 63, Ole Widding: Markfællesskab og Landskifte, 1949, s. 166 ff., Poul Meyer: Danske Bylag, 1949, s. 223 f.). S..AA.

ævredsfællesskab, se *vangelag*.

Øddel, sønder- og sydvestjysk navneform for kostald, se *stald*.

odegårde. De første kendte tilfælde af o. er fra ca. 1340, endnu før den sorte død, og middelalderen igennem støder man derefter på o. i næsten hvert eneste større godssalg eller arveskifte. Fænomenet skyldes sikkert en økono-

misk krise, og ikke ensidigt bondetallets svigten. Allerede i middelalderen har flugten fra land til by gjort sig gældende. Ø. betyder dels gårde, som nok var besat, men ude af drift; dels gårde, som var ubesat, men nok i drift, idet naboerne indtog de tilliggende agre til dyrkning, sammen med deres egne; dels endelig gårde, som både var ubesat og ude af drift. (Litt.: Henrik Pedersen, Ødegaarde i 1680'erne i Hist. T., 8. r., IV, Till., 1913, s. 188—205, Aksel E. Christensen i Nord. Kult., II, 1938, s. 35 f., Johan Schreiner: Pest og prisfall i senmiddelalderen, 1948, s. 58—60, C. A. Christensen: Nedgangen i landgilden i det 14. århundrede i Hist. T., 10. r., I, 1931, s. 463 ff.).

S. AA.

okse, horer til et af vore ældste redskaber, allerede kendt i ældre stenalder. Bortset fra dens specielle brug som våben (stridsøkse, *boddelokse* o. l.) har den navnlig fundet anvendelse ved træbearbejdning, men også i husholdning, ved slagting og mange andre arbejder er den brugt. Øksehovedet har forsk. form efter benyttelsens art, æggen kan være een- eller tosidig skærpet, men ligger i almindelighed parallelt med skaftet, kun på *skarøksen* står den på tværs. Af tømmermandsøkser skal iøvrigt nævnes: *Bul-* eller *skovøksen*, en stor og svær ø. med smalt blad, bruges til træfældning. *Bind-* eller *smaløksen*, langskaftet og med et ret langt, smalt blad, benyttes ligesom *tælleøksen* til slinging, d. v. s. den grove til- og kanthugning af tømmer. *Tælle-*, *slet-* eller *slingeøksen* har meget bredt bid og ret kort skaft, der lidt over skæftningen med et »knæ« bojer af fra bladets sideplan, så hånden under arbejdet kan gå fri af tømmeret. *Bil* (*bredbil*, *slingeøkse*) er en kortskaftet, meget bredbladet ø. med lang, lidt buet æg, nakkepartiet bojer ofte ud fra bladets sideplan af samme grund som skaftet på tælleøksen. Bruges især til finglatning af det slingede tømmer. *Syldøksen* bruges til at hugge not i tømmer med. *Stikøksen* er egl. ikke nogen ø., men et stemmejernsformet blad til afpudsning af taphuller; den er uden skaft. Til huggehusøkserne hører: *Brændeøksen*, der ligner bindøksen. *Staverøksen*, en mindre, kortskaftet ø. til af- og tilhugning af gærdestaver. *Tjørneøksen* er et økselignende redskab til afhugning af tjørnegrene, undertiden er nakkepartiet formet som en krumkniv, hvormed mindre grene kan afskæres. *Plovøkse*, se plov. I husholdningen bruges: *Bomøksen*, en kort kokkenøkse. *Sukkerøk-*

sen, et lille, økselignende redskab til at hugge topsukker itu med. *Slagterøksen* kan enten være en kortskaftet, bredbladet og langægget ø. til sonderhugning af kød, eller en langskaftet, svær ø., på hvis nakke er en rund tap, og hvormed kreaturer slås ned.

P. H. K.

øksnehandel. Øksneeksport kendes langt tilbage i middelalderen og bliver i 1500- og 1600-årene Danm.s vigtigste eksportartikel ved siden af kornet. Opdræt og handel er genstand for en vidtløftig og stærkt vekslende lovgivning, hvilket dels skyldes de skiftende konjunkturer på afsætningsmarkederne og de svingende hostudbytter, dels den centrale rolle ø. spiller i den økonomiske magtpolitik. Under opvæksten var studene i en dårlig foderstand. Ved *græsøksne* og *fodernød* betegnes henholdsvis de magre sommer- og vinterstude, der er modne til opfedning, som i regelen foregik på stald ved korn eller hø, hvorefter de solgtes som *staldøksne*. Christian II.s lov af 1522 fastslog, at staldfedning kun måtte foregå på eget foder, hvilket tidligt af adelen fortolkedes som omfattende dens fæstebønders korn. Ved recessen af 1547 og senere fastslås ligefrem bøndernes pligt til at holde staldøksne for adel og krone, der således sikrer sig ret til stordrift på dette område. Bønder og præster må ikke udføre stude; og for at trykke priserne på de magre stude forbydes udførsel af græsøksne, til tider også af salt kød. Recessen af 1536, der tillod adelen at udføre stude, følte af købstadborgerne som et indgreb i kongebrevet af 1422, der anbragte købstadborgeren som et tvungent mellemlid i udenrigshandelen. 1575 gik regeringen imidlertid et skridt videre, idet opkøb på landet forbeholdes adel og krone, mens købmændene må nøjes med de stude, der udbydes på købstadmarkerne. Byerne var dog stærke nok til straks at gennemtvinge modifikationer i disse bestemmelser. Helt fra 1400-årene havde regeringen af hensyn til eksporttolden ønsket studeudførslen koncentreret i visse havne- og grænsebyer, hvis kreds veksler stærkt, idet dog Ribe, Kolding, Assens og Rødby er konstante. Denne ordning gav anledning til et omfattende smugleri, særligt ved sydgrænsen. Til grænsebyerne vandrede studene ad de gl. okseveje og derfra videre gennem hertugdømmerne, f. eks. til Wedel ved Hamborg. Men også udførselen ad sovejen var betydelig. Efterspørgselen efter vore stude udgik fra Holland, men over for det hjemlige hollandske og det nære ty. marked var vor stilling

et sekundært markeds med de deraf flg. stærke prissvingninger, der under faldende konjunkturer gjorde studeopdrættet, som var en fireårs spekulation, til en yderst risikabel forretning. Eksporttallene svinger så stærkt, at ingen normalt kan udtrages af det spinkle materiale. Lovgivningen om studeopdræt og -handel vedblev at gælde, til den efter 1784 inddroges under den alm. reformlovgivning og frigaves helt $\frac{1}{6}$ 1788, hvorefter den tog et stærkt opsving, der fortsattes til o. 1890. Hensynet til studeudførelsen spiller en fremtrædende rolle i debatten om de første jydsk jernbaneanlæg. (Litt.: En monografisk fremstilling af ø. savnes, men af den spredte litt. kan nævnes: L. Holst i Dansk Maanedsskrift, I, 1866, s. 447—76, Nina Bang i Hist. T., 7. r., I, 1898, s. 328—45 (især lovgivning), Albert Olsen i Hist. T., 9. r., I, 1918—20, s. 255—81 (ø.steknik), Jesper Madsen: Studehandelens Historie i Danmark fra de ældste Tider til vore Dage, 1908, S. Alkær sig i Saml. t. jy. Hist., 3. r., III, 1904, s. 527—43, V. Gregersen i Jy. Saml., 5. r., VIII, 1948, s. 139—161, Salomon J. Frifelt: Ad jydsk Veje sønderud, 1934, M. Vibæk: Den danske Handels Historie, 1938, Willerslev: D. S. B. 1847—1947, s. 36—60). Til den sønderjyske ø.s hist. findes to større bidrag, som også kaster lys over den nørrejyske ø.: Ludwig Andresen: Zur Geschichte des Viehhandels im Amte Tondern in Nordschleswig, 1924, og Th. O. Achelis: Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels i Zeitschrift der Gesellschaft für schl.-holst. Geschichte, LX, 1930, s. 173—212. J. v.

ølbrygning, se brygning og malt.

ømlål er fællesnavn for dialekterne på de da. øer Sjælland, Møn, Lolland, Falster, Fyn, Lange-land og Ærø med tilhørende mindre øer. I forhold til de to andre da. hoveddialekter (se jysk og bornholmsk) karakteriseres ø. især ved flg. ejendommeligheder: A. Svarende til rigssprogets ubetonede udlydende -e (i f. eks. sætte, tyve) har de som regel en svag e-lyd, der i talen dog ofte udelades helt. Den største del af området har en forskel mellem stød og stødloshed (f. eks. i ænder over for ender). B. Udsagnsordene mangler næsten overalt tal- og personbøjning. I næsten hele området findes 3 grammatiske køn, hankøn, hunkøn og intelkøn. Navneordene har bestemthedsendelse (f. eks. *hesti(n)*, *koen*, *svined*); efter den, det står navneordet i ubestemt form (*den pæne vånn*). Fortids tillægs måde er ubøjelig. Se iøvrigt under

sjællandsk, mønsk, lolland-falstersk og fynsk. (Litt.: Johs. Brøndum-Nielsen: Dialekter og Dialektforskning, 1927, s. 113—21).

A. B.

-ør i stednavne er lig med oldnord. *eyrr*, »flad sand- eller grusodde«, afledt af oldnord. *aurr*, »grus«. En anden afledning med samme betydning er -øre, oldnordisk *eyra*. (Litt.: Indledningerne til Danmarks Stednavne, II, 1929, III, 1944, IX, 1948).

A. B.

øre, gl.nordisk vægt og regningsmønt = $\frac{1}{8}$ mark (s. d.), Som vægt svarer ø. ret nøje til en romersk unce, som navn til den romerske guldmønt, (nummus) aureus. Mens øreregningen gik af brug i Danm. og Norge i 1300-årene, bibeholdtes den i Sverige, hvor den første gang udmøntedes 1522. Siden blev dens værdi stadig synkende, til den ved den skandinaviske møntunion 1873 fastsattes til $\frac{1}{100}$ krone. Se A. W. Brøgger: Ertog og øre, 1921. G. G.

Øresundstold, se sundtold.

ørk. Stor kiste, der i reglen blev brugt til klæder og sengetøj. Ø. eller ark var måske oprindelig en kiste med buet låg i modsætning til kisten med fladt låg og *rygkisten* med tagforåret låg. I Vendsyssel bruges ø. nu ofte om æsker, f. eks. *syørk*. Jvnfr. kister og der anført litt.

J. H.

ørtug = $\frac{1}{3}$ øre (s. d.) = 10 (eller 12) penninge (s. d.). G. G.

ørtugsager er et begreb, som er skabt af Erik Arup, der mener, at en ager var afpasset efter en udsæd af 1 örtug rug eller byg, 10 skæpper; 3 sådanne agre var 1 øre jord, og et helt bols jord med 8 ø. i hver af de 3 vange kaldtes fra skyldtaksationens indførelse 1213 for 1 mark jord = 24 ø. 1 örtug skyldjord på Sjælland var ageren, som var 1 mark sølvs jord i Jylland. (Leding og ledingskat i det 13. århundrede i Hist. T., 8. r., V, 1914, s. 141—237, Danmarks ældste landbrug i Tidsskrift for Landøkonomi, 1916, s. 423 ff., Danmarks Historie, I, 1925, s. 214—216, 278, 281). Efter senere undersøgelser er 1 örtug sædeland på Sjælland og i Jylland ca. 2 td. land, 1 örtug skyldjord på Sjælland ca. 4 td. land og 1 mark sølvs jord i Jylland ca. 1½ td. land, mens ageren gennemsnitlig var 3 skp. land. (Litt.: Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, I, 1926—45, s. 91 ff., Nord. Kult., XXX, 1936, s. 222, Plov og Havne i Med Lov skal Land bygges, 1941, s. 259 ff.).

S. AA.

østjysk er fællesnavn for dialekterne i et

område syd for Limfjorden og øst for en linie fra Hjarbæk Fjord over Silkeborg til Horsens, samt på øerne Anholt, Samsø og Endelave (dog danner Vesthimmerland og halvøerne mellem Horsens og Kolding Fjorde overgangsområder til vestjysk). Især i den østlige del er dialekten nu under stærk omdannelse. I forhold til de øvrige jyske dialekter (se vestjysk, vendelbomål og sønderjysk) karakteriseres ø. især ved flg. ejendommeligheder: A. De to ordaccenter (se jysk) udtales som stødløshed over for stød (f. eks. *nool*, *kal* uden stød, »nåle, kalve«, over for *no'l*, *kal'* med stød, »nål, kalv«); størstedelen af området mangler forskellen mellem lang og kort medlyd (f. eks. er navnemåden *kom*, »komme«, enslydende med bydemåden *kom*, »kom!«); når undtages Djursland og øerne mangler østjysk ligesom vestjysk stød i ord, der ender på stemt + ubestemt medlyd (f. eks. i hjælp, damp, kant), og kun i Vesthimmerland og på halvøerne syd for Horsens kendes det vestjyske stød (se vestjysk); i størstedelen af området er derfor udsagnsord som takke, hjælpe, dampe enslydende med navneord som tak, hjælp, damp; sammenfald mellem ental og flertal af navneord med disse medlydsforbindelser undgås ved nydannede flertalsformer på -er (f. eks. *skåwer*, *halser*, *sawser*, *hatter*, *hvalper*, *knæjter*). B. Udsagnsordene mangler normalt tal- og personbøjning; rester af personbøjning, f. eks. *du est*, *du wet*, »du vil«, er dog fundet adskillige steder. Modsat vest- og sønderjysk har ø. efterhængt bestemt kendeord, i størstedelen af området ofte sammentrucket med navneordet (eks. fra Djursland: *hu'st*, »huset«, *gån'*, »gården«, *ken'*, »køerne«). Størstedelen af området har 2 grammatiske køn, fælleskøn og intetkøn, fordelt omtrent som i rigssproget; 3 grammatiske køn, hankøn, hunkøn og intetkøn, findes på det østlige Djursland og øerne; kønsbøjning findes kun i kendeordene, i nogle stødord og i nogle få tillægsord. Fortids tillægsmåde bøjes hverken i køn eller tal. Kun Mols, Helgenæs og Samsø har en forskel mellem tillægsmåder på -en og på -e, idet den første form bruges efter være (f. eks. *tew'e æ strågen*,

»tøjet er strøget«), den sidste efter have og være, når tillægsmåden indgår en fast forbindelse med hjælpudsagnsordet og sammen med dette udgør en sammensat tid (f. eks. *a hå stråge tew'e*, »jeg har strøget tøjet«, *lågg'e wa spronge åp*, »låget var sprunget op«). (Litt.: Mar. Kristensen: Udsagnsordenes bøjning i egnen nord for Århus, 1942, Ella Jensen, Houlbjergmålet, 1944). A. B.

øverstestue, sine steder bl. a. også kaldt *bagherberg*, *bagkammer*, *bagstue*, *boskabsstue*, *endestue*, *fredestue*, *hus*, *højstue*, *kammer*, *loft*, *loftshus*, *nystue*, *opstue*, *overstue*, *pisel*, *sal*, *storstue*, *stue*. Ø. er beboelsens gl. *vinterherberg* (se stuehus); helt frem til sidste århundredskifte har den i almindelighed bevaret sin karakter af herberg (s. d.). Den var først og fremmest opbevaringsrum; her var familiens klæder og tøj i kister og skabe, mange steder også husholdningsting m. m. Men ø. var også stadig sengerum; adskillige steder har således karlene haft soveplads her (jvnfr. karlekammer), og om ikke andet var her gæstesenge. Kun ved de store gilder, bryllup o. l., blev rummet ryddet og benyttet som opholdsrum. På Bornholm har ø., *salen*, som den her kaldes, meget ofte kælder under sig, skabt ved, at stuehuset ligger på stærkt faldende terræn og derfor under salenden har en meget høj sokkel af kampesten; det fremtræder i virkeligheden her i to etager, og den bornholmske sal er et gl. *loftshus*, »2 loft højt«, som det fremgår af de gl. navne *loft*, *loftshus*, *hus* (det sidste en forkortelse af *loftshus*). Gårdsyn fra tiden o. 1700 bekræfter dette i fuldt mål. I flere tilf. har det bornholmske loftshus endog haft svale (s. d.) ved den ene langside. Fra bøndergårde i det øvrige land kendes loftshuse kun i et par enkelttilf., og der er heller ingen tvivl om, at dets optræden på Bornholm først og fremmest skal ses som vidnesbyrd om en intim forbindelse med Blekinge. Men det er alligevel et spørgsmål, om ikke ø. også ret ofte i det øvrige land har været loftshus. Den ret hyppige forekomst af kælder netop under dette rum i gl. stuehuse peger i al fald i den retning. sv. j.

